biblioteca rao

Richard J. Evans

AL TREILEA REICH LA PUTERE 1933 – 1939

CUM AU ACAPARAT NAZIŞTII SUFLETUL ŞI MINTEA UNEI NAŢIUNI

editura rao

Descrierea CIP poate fi consultată pe pagina de internet a Bibliotecii Naţionale a României

Editura RAO

Str. Bârgăului, nr. 9 – 11, sectl, Bucureşti, România www.raobooks.com www.rao.ro

RICHARD J. EVANS *The Third Reich The Third Reich în Power* (*Volume* II) copyright © Richard J. Evans, 2005

Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză: GRAAL SOFT

©Editura RA0,2012 pentru versiunea în limba română

ISBN 978 – 606 – 8255 – 50 – 7

Pentru Matthew şi Nicholas

Cuprins

Prefaţă / 9

Prolog / 13

1. STATUL POLIŢIENESC / 31

„Noaptea cuţitelor lungi” / 33

Represiune şi rezistenţa / 56

„Inamicii poporului” / 82

Instrumente de teroare / 96

2. MOBILIZAREA CONŞTIINŢELOR / 135

Iluminarea poporului / 137

A scrie pentru Germania / 159

Probleme de perspectivă / 184

De la disonanţă la armonie / 209

3. CONVERTIREA SUFLETULUI / 243

Probleme de credinţă / 245

Catolici şi păgâni / 260

Câştigând sprijinul tinerei generaţii / 288

„Lupta împotriva intelectului” / 319
4. PROSPERITATE ŞI JAF / 351
„Lupta pentru muncă” / 353
Afaceri, politică şi război / 384
O economie ariană / 413
Împărţirea prăzii / 428
5. CONSTRUIND COMUNITATEA POPORULUI / 449
Sânge şi glie / 451
Soarta clasei de mijloc / 473
Îmblânzirea proletariatului / 494
Promisiuni sociale şi realităţi sociale / 518
6. CĂTRE O UTOPIE RASIALĂ / 549
În spiritul ştiinţei / 551
Legile de la Nürnberg / 582
„Evreii trebuie să plece din Europa” / 603 „Noaptea de cristal” / 627
7. DRUMUL SPRE RĂZBOI / 659
De la slăbiciune la putere / 661
Crearea Germaniei Mari / 688
Raptul Cehoslovaciei / 717
Marşul spre est / 743
Note / 769
Lista hărţilor / 877
Lista ilustraţiilor / 878
Bibliografie / 883
Indice de nume / 961
Prefaţă
5
Cartea de faţă spune povestea celui de-al Treilea Reich, instaurat în Germania de Hitler şi de naţional-socialiştii săi, începând din momentul acaparării puterii, în vara anului 1933, şi până în septembrie 1939, când în Europa a izbucnit al Doilea Război Mondial. Este continuarea unui volum scris anterior, *Venirea la putere a celui de-al Treilea Râch*, în care se vorbeşte despre originile nazismului şi care analizează modul în care tezele acestei ideologii s-au dezvoltat, cât şi felul în care a ajuns

la putere în timpul nefastei Republici de la Weimar. Un al treilea volum, *Cel de-al Treilea Reich în război*, va cuprinde evenimentele care au avut loc din septembrie 1939 până în mai 1945 şi va analiza modul în care nazismul a afectat Europa şi lumea, din secolul XX şi până în prezent Abordarea generală a subiectului este descrisă mai pe larg în prefaţa volumului *Venirea la putere a celui de-al Treilea Reich* şi nu o voi reproduce aici. Cei care au citit deja volumul pot să sară direct la primul capitol al acestei cărţi. Totuşi, unii cititori s-ar putea să vrea să parcurgă din nou argumentele centrale ale volumului anterior, iar celor care nu l-au citit le recomand să treacă la *Prolog*, unde se prezintă punctele principale ale evenimentelor de dinainte de iunie 1933, atunci când începe povestea redată în volumul de faţă.

Abordarea adoptată în acest volum este, în mod inevitabil, una tematică, dar am încercat, în cadrul fiecărui capitol, la fel ca şi în volumul precedent, să îmbin naraţiunea cu descrierile şi cu analizele, şi să schiţez evenimentele şi situaţiile, aşa cum s-au desfăşurat ele în timp, cu repezidune. Dictatura celui de-al Treilea Reich nu a fost o dictatură statică, monolitică; a fost dinamică şi trepidantă, şi a fost mistuită încă de la început de o ură viscerală şi de ambiţii. Hotărârea pentru război a avut un caracter predominant, un război în urma căruia Hider şi naziştii vedeau o reordonare rasială germană a Europei Centrale şi de Est şi o revenire a Germaniei în cadrul puterilor dominante de pe continentul european şi, mai mult decât atât, la nivel planetar. În fiecare din următoarele capitole, care tratează, pe rând, reglementările, represiunile, societatea şi viaţa de zi cu zi, politica rasială, antisemitismul şi politica externă, imperativul dominant al pregătirii Germaniei şi a cetăţenilor ei pentru un război major este firul comun care le leagă. Dar acest imperativ nu a fost nici raţional în sine, nici urmărit în mod coerent. Una după alta se ivesc contradicţiile şi neregularităţile care dovedesc lipsa de

logică a regimului nazist. Graba necugetată a naziştilor de a intra în război este cea care a determinat decăderea celui de-al Treilea Reich. Cum şi de ce s-a întâmplat acest lucru sunt întrebările centrale pe care le pun în acest volum şi care unifică părţile sale. Acelaşi rol îl au şi alte întrebări: în ce măsură al Treilea Reich i-a cucerit pe germani; cum a funcţionat acest lucru; în ce măsură Hitler a continuat politica iniţială, în loc să extindă factorii sistematici intrinseci din structura celui de-al Treilea Reich; posibilităţile de opoziţie, de rezistenţă, de disidenţă sau chiar ale unui refuz de conformare cu politicile Partidului Naţional-Socialist, în vremea unei dictaturi care pretindea devotamentul extrem al cetăţenilor ei; relaţia celui de-al Treilea Reich cu modernitatea şi natura acestei relaţii; modul în care măsurile politice luate în zone diferite se asemănau sau se deosebeau de cele luate în alte zone din Europa şi din lume în anii ’30; şi multe altele. Firul narativ este oferit de succesiunea capitolelor care progresează spre subiectul războiului pe măsură ce volumul se desfăşoară.

Totuşi, chiar dacă separarea în mai multe teme a numeroase şi diferite aspecte care caracterizează al Treilea Reich face mai uşoară şi mai coerentă prezentarea lor în scris, ea are şi un preţ, de vreme ce acestea au avut influenţă unele asupra celorlalte în diverse feluri. Politica externă a influenţat politica rasială, care la rândul ei a avut impact asupra politicii educaţionale, propaganda a mers mână în mână cu represiunea, şi aşa mai departe. Din această cauză, dedicarea unui capitol unei singure teme poate rezulta în tratarea ei incompletă, şi un capitol în sine nu trebuie luat ca o relatare atotcuprinzătoare pe tema

dată. Spre exemplu, înlăturarea evreilor din domeniul economic este analizată în capitolul în care se vorbeşte despre economie, şi nu în capitolul care tratează politica rasială; discursul lui Hitler privind obiectivele sale militare din cadrul aşa-numitului memorandum Hossbach din 1937

este discutat în secţiunea despre reînarmare, şi nu în capitolul despre politica externă; în ceea ce priveşte antisemitismul în Austria de sub al Treilea Reich, subiectul acesta este discutat în ultimul capitol, şi nu în cel despre antisemitism în anul 1938. Sper că deciziile pe care le-am luat în ceea ce priveşte structura cărţii să aibă o logică, dar acest lucru va fi hotărât doar de cititorii care citesc capitolele în ordine, de la început la sfârşit. Celor care doresc să folosească acest volum doar ca referinţă le recomand să apeleze la index, unde sunt prezentate temele majore, evenimentele şi personajele principale ale cărţii şi trimiteri pentru fiecare la paginile respective.

Pentru a pregăti acest volum am beneficiat din nou de nepreţuitele resurse ale Bibliotecii Universitare Cambridge, ale Bibliotecii Vieneze şi ale Institutului German de Istorie din Londra. Arhiva de Stat şi Centrul de Cercetare a Istoriei Contemporane din Hamburg mi-au permis cu mărinimie consultarea jurnalelor nepublicate ale Luisei Solmitz, iar Bernhard Fulda mi-a procurat ediţii importante ale unor publicaţii germane. De asemenea, sfaturile şi susţinerea multor prieteni şi colegi au avut un rol decisiv. Agentul meu, Andrew Wylie, şi personalul său, mai ales Christopher Oram şi Michal Shavit, şi-au dedicat timpul acestui proiect şi m-au ajutat în multe feluri. Stephanie Chan, Cristopher Clark, Bernhard Fulda, Christian Goeschel, Victoria Harris, Robin Holloway, Max Horster, Valeska Huber, Sir Ian Kershaw, Scott Moyers, Jonathan Petropoulos, David Reynolds, Kristin Semmens, Adam Tooze, Nikolaus Wachsmann şi Simon Winder au citit primele versiuni, m-au salvat de la a face multe greşeli şi au făcut multe sugestii folositoare. Le rămân îndatorat pentru tot sprijinul acordat. De asemenea, îi mulţumesc lui Christian Goeschel, care a făcut corectura notelor şi a bibliografiei. Simon Winder şi Scott Moyers au fost nişte editori exemplari, ale căror sfaturi şi entuziasm au fost esenţiale pe parcursul scrierii acestui volum. Discuţiile cu Norbert Frei, Gavin Stamp, Riccarda Tomani, David Welch

şi mulţi alţii, sugestiile pe care mi le-au oferit au fost de asemenea de nepreţuit. David Watson a fost un redactor exemplar, iar Alison Hennesy s-a ocupat de studiul fotografiilor, o muncă deloc uşoară; a fost de asemenea foarte instructiv să lucrez cu Andras Bereznay la elaborarea hărţilor. Christine L. Corton a parcurs întregul manuscris şi, pe lângă expertiza ei profesională, sprijinul ei de-a lungul anilor a fost indispensabil întregului proiect. Copiii noştri, Matthew şi Nicholas, cărora şi această carte, la fel ca şi prima, le este dedicată, s-au dovedit a fi o binevenită alinare în raport cu subiectul sumbru. Le sunt recunoscător tuturor.

Richard J. *Euarts*

Cambridge, *mai 2005*

Prolog

I

Al Treilea Reich a venit la putere în prima jumătate a anului 1933, în timpul unei Germanii ruinate de prima ei încercare de a constitui o democraţie, nefericita Republica de la Weimar. În luna iulie, naziştii creaseră deja principiile fundamentale ale regimului care urma să guverneze în Germania până la prăbuşirea era, aproape 12 ani mai târziu, în 1945. Naziştii eliminaseră opoziţia de la toate nivelurile şi creaseră un stat monopartid, coordonând toate instituţiile majore ale Germaniei, cu excepţia armatei şi a Bisericilor. Mulţi au încercat să înţeleagă cum au reuşit să obţină dominaţia totală asupra politicii şi a societăţii germane atât de rapid. Un punct de vedere sugerează drept cauză slăbiciunea de durată a caracterului naţional german: ostilitatea faţă de democraţie, înclinarea de a urma lideri fără scrupule şi sensibilitatea la apelul militariştilor şi al demagogilor. Dar dacă urmărim din această perspectivă evenimentele secolului XIX, găsim puţine dovezi în această privinţă. Mişcările democratice şi liberale nu au fost mai slabe decât cele din multe alte ţări. Şi mai relevantă în acest sens poate fi constituirea târzie a statului naţional german. După prăbuşirea, în 1806, a

Sfântului Imperiu Romano-German, creat de Carol cel Mare cu un mileniu înainte – faimoasa mie de ani pe care Hitler a încercat să o reproducă –, Germania fusese fărâmiţată până la războaiele puse la cale de Bismarck, între 1864 şi 1871, care au condus la formarea a ceea ce a fost numit mai târziu Al Doilea Reich, Imperiul German condus de Kaizer. În multe privinţe, acesta a fost un stat modern: existenţa unui parlament naţional care, spre deosebire de omologul său britanic, era ales de bărbaţii adulţi cu drept de vot; alegerile atrăgeau o rată de participare a celor cu drept de vot de peste 80%; partidele politice erau bine organizate şi erau considerate o parte acceptată a sistemului politic. Cel mai mare dintre acestea, până la 1914, era Partidul Social-Democrat, care avea peste un milion de membri şi care era devotat democraţiei, egalităţii, emancipării femeilor şi eliminării discriminării rasiale şi a prejudecăţilor, inclusiv a antisemitismului. Economia germană era cea mai dinamică la nivel global şi depăşise cu repeziciune economia britanică la graniţa dintre secole; Germania era, de asemenea, şi cea mai avansată naţiune în domenii precum energia electrică şi industria chimică, rivalizând chiar şi cu americanii. Valorile, cultura şi comportamentul clasei de mijloc erau dominante în Germania la sfârşitul secolului. Arta modernă şi cultura începeau să-şi lase amprenta pe picturile expresioniştilor precum Max Beckmann sau Ernst Ludwig Kirchner, în piesele de teatru ale lui Frank Wedekind şi în romanele lui Thomas Mann. Desigur, Reichul lui Bismarck avea şi un dezavantaj. Privilegiile aristocratice rămăseseră adânc înrădăcinate în unele domenii, autoritatea parlamentului era limitată, iar marii industriaşi, la fel ca şi omologii lor din SUA, erau cu adevărat ostili faţă de sindicate. Persecuţiile lui Bismarck, îndreptate întâi împotriva catolicilor în anii 1870 şi mai apoi spre inexperimentatul Partid Social-Democrat în anii 1880, i-au obişnuit pe germani cu ideea unui guvern care declara întregi categorii ale populaţiei drept „duşmani ai

Reichului” şi care le limita drastic drepturile cetăţeneşti. Catolicii au răspuns prin încercarea de a se integra cât mai mult în sistemul politic şi social, iar social-democraţii prin respectarea strictă a legilor şi prin repudierea rezistenţelor violente şi a revoluţiilor brutale; rezultatul acestor politici adoptate a reieşit la suprafaţă în 1933, cu efecte dezastruoase. Chiar şi în anii 1890 apăruseră mici partide politice extremiste şi mişcări care susţineau că unificarea lui Bismarck era incompletă deoarece milioane de germani încă trăiau în afara Reichului, mai ales în Austria, dar şi în alte părţi ale Europei de Est. În timp ce unii politicieni susţineau nevoia unui imperiu maritim extins, cum aveau deja britanicii, alţii încercau să profite de sentimentele clasei de mijloc faţă de dominaţia marelui afacerist, de teama măruntului prăvăliaş faţă de magazinele universale, de resentimentul bărbatului-funcţionar faţa de prezenţa crescândă a femeii-secretare în mediul de afaceri, de clasa burgheză, care era dezorientată de arta abstractă şi de expresionism, şi de multe alte consecinţe ale modernizării sociale, economice şi culturale ale Germaniei. Astfel de grupuri şi-au găsit o ţintă uşoară în membrii comunităţii evreieşti, care constituiau doar 1% din populaţie şi care avuseseră un remarcabil succes în societatea şi cultura germană odată cu emanciparea lor de sub restricţiile juridice, în decursul secolului XIX. Pentru antisemiţi, evreii erau sursa tuturor problemelor. Aceştia susţineau că libertăţile civile ale evreilor trebuiau restricţionate şi activităţile lor economice trebuiau reduse. Curând, partide politice precum Partidul de Centru şi conservatorii au început să piardă voturi în faţa partidelor extremiste ale antisemiţilor. Drept răspuns, au introdus în propriile programe promisiunea de a reduce ceea ce descriau ca fiind o influenţă subversivă a evreilor asupra culturii şi societăţii germane. În acelaşi timp, într-o altă zonă a societăţii, una cu mult diferită, social-darwiniştii şi eugeniştii începuseră să argumenteze nevoia germanilor de a se consolida ca rasă prin renunţarea la

tradiţionalul respect de factură creştină pentru viaţă şi deci prin sterilizarea sau chiar uciderea celor slabi, handicapaţi, a criminalilor şi a celor cu deficienţe mintale.

Aceste propuneri erau încă doar idei neconcretizate înainte de 1914; nimeni nu le sintetizase. Antisemitismul era larg răspândit în societatea germană, dar violenţa declarată împotriva evreilor avea loc foarte rar. Primul Război Mondial a schimbat acest lucru. În august 1914, mulţimi de oameni adunate în pieţele centrale ale oraşelor au întâmpinat cu ovaţii declaraţia de război, aşa cum s-au întâmplat şi în alte ţări. Kaizerul declarase că nu mai recunoştea niciun partid şi răspundea doar în faţa cetăţenilor germani. Acest entuziasm din 1914 a devenit un simbol mitic al unităţii naţionale, aşa cum imaginea lui Bismarck a creat o nostalgie mitică pentru un lider politic puternic şi hotărât. Impasul militar în care se ajunsese în 1916 a făcut ca efortul de război german să fie încredinţat lui Paul von Hindenburg şi Erich Ludendorff, doi generali care câştigaseră bătălii importante pe frontul de est. Dar, în ciuda organizării atente a efortului de război, Germania nu a rezistat forţei militare a americanilor, care au intrat în război în 1917, şi, la începutul lui noiembrie 1918 războiul a fost pierdut.

Înfrângerea din Primul Război Mondial a avut un efect devastator asupra Germaniei. Termenii tratatului de pace, deşi nu erau cu mult mai duri decât cei pe care i-ar fi impus Germania dacă ar fi câştigat, au fost acceptaţi cu greutate de germani. Aceştia includeau reparaţii financiare masive impuse Germaniei pentru pagubele produse în Belgia şi nordul Franţei ocupate, desfiinţarea flotei germane şi a forţelor aeriene, restricţionarea efectivelor armatei la 100.000 şi interzicerea deţinerii de arme moderne, precum tancurile, pierderea unor teritorii în favoarea Franţei şi, mult mai grav, a Poloniei. Războiul distrusese de asemenea economia internaţională, care nu şi-a mai revenit decât peste alţi 30 de ani. Nu numai că reparaţiile financiare se ridicau la sume enorme, dar

prăbuşirea Imperiului Habsburgic şi crearea unor noi state independente în Europa au alimentat egocentrismul economic naţional şi au făcut imposibilă cooperarea economică internaţională. Germania susţinuse financiar războiul prin tipărirea de bancnote, în speranţa recuperării fondurilor odată cu anexarea zonelor industriale ale Franţei şi ale Belgiei. Economia germană nu putea acoperi cheltuielile impuse de reparaţii fără să mărească taxele, dar niciun guvern german nu a fost dispus să facă acest pas deoarece ar fi fost acuzat de opoziţie că foloseşte banii populaţiei pentru a-i plăti pe francezi. Consecinţa a fost inflaţia. În 1913, dolarul valora 4 mărci germane; la sfârşitul anului 1919, 47; în iulie 1922, un dolar echivala cu 493 de mărci; în decembrie 1922, 7.000 de mărci. Reparaţiile trebuiau plătite în aur şi bunuri, şi la rata de inflaţie existentă, germanii nu erau dispuşi şi nici nu puteau să acopere plăţile. În ianuarie 1923, francezii şi belgienii au ocupat Ruhrul şi au confiscat capitalul şi bunurile industriale din zonă. În replică, guvernul german a declarat o politică de necooperare. Acest lucru a produs un declin pe piaţă, făcând ca marca germană să scadă în raport cu dolarul la o valoare fără precedent. Un dolar american era 353.000 de mărci în iulie 1923; în august, patru milioane jumătate; în octombrie, 25 260.000; în decembrie, patru milioane de milioane, sau patru urmat de doisprezece zerouri. Germania era în pragul unui colaps economic.

Într-un final, inflaţia a fost oprită. O nouă monedă naţională a fost introdusă; rezistenţa pasivă faţă de ocupaţia franco-belgiană a luat sfârşit; trupele străine s-au retras; plăţile pentru reparaţii s-au reluat. Inflaţia a fragmentat clasele de mijloc, opunând interesele unui grup faţă de ale altuia, astfel că niciun partid politic nu a mai fost în stare să le unifice. Stabilizarea economică de după inflaţie, restricţiile bugetare şi raţionalizarea bunurilor au avut ca rezultat concedieri masive, atât în industrie, cât şi în administraţia de stat. Începând cu anul 1924, în

Germania erau milioane de şomeri. Mediul de afaceri era nemulţumit de eşecul guvernului de a oferi ajutor în timpul deflaţiei şi a început să caute alternative. Pentru clasa de mijloc, inflaţia a reprezentat o dezorientare morală şi culturală, şi pentru mulţi starea aceasta a fost înrăutăţită de ceea ce ei considerau excesele culturii moderne din anii ’20, de la spectacolele de jazz şi cabaret de la Berlin la arta abstractă, muzica atonală şi literatura experimentală, precum poezia concretă a dadaiştilor. Sentimentul general de nesiguranţă era prezent şi în sistemul politic, de vreme ce înfrângerea militară dusese la prăbuşirea Reichului, la fuga Kaizerului în exil şi la crearea Republicii de la Weimar în urma revoluţiei din 1918. Republica avea o constituţie modernă, femeile aveau drept de vot şi erau reprezentate proporţional, dar nu aceste caracteristici au dus la dezintegrarea ei. Problema reală a constituţiei consta în alegerea unui preşedinte independent, cu numeroase prerogative extraordinare conferite de articolul 48, care îi permitea să guverneze prin decrete. De acest lucru se folosise de nenumărate ori şi primul preşedinte al Republicii de la Weimar, social-democratul Friedrich Ebert. Când a murit, în 1925, succesorul ales a fost feldmareşalul Paul von Hindenburg, un monarhist convins, care nu nutrea un devotament profund faţă de constituţie. În mâinile sale, articolul 48 avea să se dovedească fatal supravieţuirii republicii.

Moştenirea finală a Primului Război Mondial a fost cultul violenţei, exercitat nu doar de veterani, ca extremiştii de dreapta din Căştile de Oţel (*Stahihehri*), dar mai ales de tânăra generaţie de bărbaţi care nu fuseseră destul de înaintaţi în vârstă ca să lupte şi care acum încercau să imite faptele eroice ale premergătorilor, dar pe frontul de acasă. Războiul polarizase spectrul politic şi crease o ruptură între comuniştii revoluţionari de stânga şi grupările radicale de dreapta. Cea mai faimoasă dintre acestea era Corpul Voluntarilor(*Freikorps*), o grupare armată care fusese folosită de guvern pentru reprimarea şi

pentru a stopa mişcările revoluţionare ale comuniştilor şi extremei stângi de la Berlin şi München, în iarna 1918 – 1919. Corpul Voluntarilor a încercat să dea o violentă lovitură de stat în Berlin, la începutul primăverii anului 1920, ceea ce a determinat o revoltă armată a stângii în Ruhr, precum şi alte răscoale de stânga şi de dreapta în 1923. Chiar şi în perioada relativ stabilă din 1924 până în 1929, cel puţin 170 de membri ai diferitelor formaţiuni politice paramilitare au fost ucişi în lupte de stradă; la începutul anilor ’30 numărul de morţi şi răniţi a crescut dramatic, 300 de oameni pierzându-şi viaţa în confruntări pe străzi sau în sălile de miting, din martie 1930 până în martie 1931. Toleranţa politică lăsase loc extremismului politic. Partidele de centru, liberale, şi cele de dreapta, moderate, au suferit pierderi electorale masive la mijlocul anilor ’20, pe măsură ce fantoma comunismului se disipase şi clasele de mijloc începuseră să voteze partide tot mai de dreapta. Partidele care susţinuseră Republica de la Weimar în mod activ nu au mai câştigat majoritatea în parlament după anul 1920. Într-un final, legitimitatea Republicii a fost subminată de aparatul de justiţie, care favoriza asasinii şi insurgenţii de dreapta care îşi motivau crimele prin prisma sentimentului patriotic, şi de poziţia neutră adoptată de armată, care devenise din ce în ce mai iritată de eşecurile guvernului de a convinge comunitatea internaţională să ridice restricţiile de efective şi de armament impuse de Tratatul de la Versailles. Democraţia germană, improvizată în grabă ca rezultat al înfrângerii militare, nu fusese sortită eşecului de la început, dar evenimentele din anii ’20 i-au răpit posibilitatea de a se organiza pe baze stabile.

II

În anul 1919 exista o varietate uriaşă de grupări antisemite de extremă dreaptă, mai ales la München, dar până în 1923 una dintre ele ieşise în evidenţă: Partidul Muncitoresc Naţional-Socialist German, condus de Adolf Hitler. S-au scris multe despre influenţa şi impactul pe

care le-au exercitat Hitler şi naziştii asupra societăţii germane, dar este esenţial să atragem atenţia asupra faptului că partidul său nu a fost unul foarte puternic înainte de sfârşitul anilor ’20. Cu alte cuvinte, Hitler nu a fost geniul politic care să obţină susţinerea masivă al populaţiei şi a partidului de unul singur. Născut în Austria, în 1889, Hitler fusese un artist ratat, cu un stil de viaţă boem, care avea un singur dar: abilitatea de a cuceri mulţimi de oameni prin retorica sa. Partidul său, fondat în 1919, era cu mult mai dinamic, mai de neînduplecat şi mai violent decât celelalte grupări de extremă dreaptă. În 1923, se simţea destul de încrezător în forţele proprii pentru a încerca să dea o lovitură de stat la München, ca preludiu al unui marş spre Berlin, la fel cum făcuse Mussolini, cu un an în urmă, în „marşul spre Roma”. Dar Hitler nu a reuşit să câştige de partea sa armata şi forţele politice conservatoare din Bavaria, iar lovitura de stat s-a încheiat cu focuri de armă. Hitler a fost condamnat şi încarcerat în închisoarea din Landsberg, unde i-a dictat lui Rudolf Hess, omul său bun la toate, autobiografia politică: *Lupta mea* (*Mein Kampi*), care nu era în niciun caz o schiţă a viitorului, ci, pentru cei care s-au învrednicit să o citească, un compendiu al ideilor sale, mai ales despre antisemitism şi despre cucerirea rasială a Europei de Est.

Până la eliberarea sa, Hitler alcătuise deja ideologia nazismului, combinând elemente de antisemitism, pangermanism, eugenie şi aşa-numita igienă rasială, expansionism geopolitic, ostilitate faţă de democraţie şi faţă de modernismul cultural, idei care erau prezente deja de ceva timp, dar care nu fuseseră până atunci coagulate într-un întreg. Hitler a strâns în jurul său o echipă de subordonaţi, oameni apropiaţi lui – talentatul propagandist Joseph Goebbels, omul de acţiune Hermann Göring şi alţii – care i-au construit imaginea de conducător politic şi care l-au îndemnat să-şi împlinească destinul măreţ. Dar în ciuda acestui fapt, şi în ciuda activismului violent al Cămăşilor Brune (*Sturrnabteihng*), acţiunile sale politice

nu l-au dus foarte departe până la finalul anilor ’20. În mai 1928 naziştii obţinuseră 2, 6% din voturi, iar o „Mare Coaliţie”, formată din partidele de centru şi de stânga şi condusă de social-democraţi, preluase puterea în Berlin. Totuşi, în octombrie 1929, crahul de pe Wall Street a tras în jos şi economia germană. Băncile americane şi-au retras împrumuturile care, din 1924, erau singurele care mai ţineau la suprafaţă economia germană. Din această cauză şi băncile germane au fost nevoite să facă acelaşi lucru, afectând piaţa de afaceri germană, şi firmele nu au avut altă opţiune decât să îşi concedieze angajaţii sau să declare falimentul, ceea ce multe au şi făcut în mai puţin de doi ani, unul din trei germani era şomer, iar milioane de cetăţeni aveau locuri de muncă temporare sau salarii de mizerie. Sistemul asigurărilor de şomaj se prăbuşise, lăsând numărul din ce în ce mai mare de şomeri fără nicio asistenţă financiară. Agricultura, care era deja sub presiune din cauza unei diminuări globale a cererii, a intrat la rândul ei în colaps.

Criza economică a avut un efect dezastruos asupra lumii politice. Dezacordul dintre partide privind gestionarea crizei a condus la destrămarea Marii Coaliţii, şi nu s-a mai putut stabili o majoritate parlamentară care să întrunească un corp decizional. Preşedintele Hindenburg a întrunit un cabinet de experţi, condus de politicianul catolic Heinrich Brüning, un monarhist declarat. Acesta a impus reduceri bugetare drastice care au înrăutăţit situaţia. Brüning se folosise de prerogativul prezidenţial al articolului 48 din constituţie pentru aceste măsuri, trecând peste decizia parlamentului. Puterea politică a parlamentului a fost deviată în sus, spre cercul de oameni din jurul lui Hindenburg, care se putea folosi de ea doar prin intermediul decretului menţionat, dar şi în jos, spre populaţie; actele de violenţă au crescut exponenţial, influenţate şi de Cămăşile Brune ale lui Hitler, care erau deja în număr de sute de mii. Pentru aceştia, brutalitatea devenise un mod de viaţă, aproape un drog, pe

măsură ce îşi revărsau furia pe comunişti şi social-democraţi, aşa cum strămoşii lor o făcuseră împotriva inamicului în 1914 – 1918.

Mulţi dintre membrii Cămăşilor Brune erau şomeri la începutul anilor ’30. Dar nu lipsa unui loc de muncă îi făcuse să susţină nazismul. Majoritatea şomerilor trecuseră de partea comuniştilor, care au primit din ce în ce mai multe voturi, iar în noiembrie 1932 au ocupat 100 de locuri în parlamentul german, cu un scor de 17% în alegeri. Discursul violent şi revoluţionau* al comuniştilor, care promiteau distrugerea capitalismului şi instaurarea unui regim socialist într-o Germanie sovietică, i-a înspăimântat pe cei din clasele de mijloc, care cunoşteau prea bine soarta omologilor din Rusia de după 1918. Consternaţi de eşecul guvernului în a soluţiona criza economică şi îngroziţi de ascendenţa comuniştilor la putere, au renunţat la a-şi mai pune speranţa în facţiunile mărunte de stânga şi au început să graviteze înspre nazişti. Au fost urmaţi de fermierii protestanţi şi de muncitorii necalificaţi din zonele în care social-democraţii aveau prea puţină putere. În timp ce toate partidele clasei de mijloc se prăbuşeau, social-democraţii şi Partidul de Centru au reuşit să-şi minimalizeze pierderile. Dar în 1932, erau tot ce mai rămăsese din centrul moderat în parlament, striviţi fără speranţă între 100 de comunişti în uniformă şi 196 de deputaţi în cămăşi brune. Scindarea politică nu avea cum să fie mai dramatică decât atât.

Aşa cum au arătat alegerile din septembrie 1930 şi iulie 1932, naziştii constituiau un partid care se adresa tuturor categoriilor sociale, un partid care se baza pe protestul social şi care era susţinut foarte puternic de clasele de mijloc şi mai puţin, dar totuşi destul de semnificativ, de clasa muncitoare. Depăşiseră de mult electoratul iniţial, compus din clase de mijloc protestante şi comunităţi de fermieri. Alte partide, înspăimântate de pierderile suferite, au încercat să îi înfrângă cu propriile arme. Dar succesul naziştilor nu era legat de un anumit

gen de politică, ci mai mult de imaginea de partid dinamic pe care o proiectau. Dezastruoasa, urâta Republică de la Weimar trebuia înlăturată, şi oamenii se uniseră din nou într-o comunitate naţională care nu ţinea nici de partide, nici de clase sociale, la fel cum se întâmplase în 1914; Germania trebuia să revină pe scena internaţională şi să redevină o putere dominantă: la acest mesaj se rezuma, mai mult sau mai puţin, programul politic al naziştilor. Îşi modificaseră discursul politic în funcţie de audienţelor cărora li se adresau, şi-au redus antisemitismul acolo unde nu avea priză, ceea ce era valabil pentru cea mai mare parte a electoratului după 1928. Pe lângă comunişti şi nazişti, angajaţi în lupte de stradă, oportunişti care concurau pentru favorurile preşedintelui Hindenburg, un al treilea jucător important intrase în jocul politic: armata. Din ce în ce mai alarmată de ascendenţa comuniştilor la putere şi de haosul din ce în ce mai prezent pe străzi, armata, la rândul său, a văzut în situaţia politică o ocazie de a scăpa de democraţia Republicii de la Weimar şi de a impune o dictatură militară, autoritară, care să repudieze Tratatul de la Versailles şi să reînarmeze ţara, pregătind-o pentru un război de recucerire a teritoriilor pierdute, şi poate chiar mai mult.

Puterea armatei consta în faptul că era singura care putea efectiv să restaureze ordinea în ţara dezbinată. Când preşedintele Hindenburg a fost reales în 1932 doar cu sprijinul social-democraţilor, care vedeau în el o alegere mai acceptabilă decât oponentul său, Hitler, zilele cancelarului Brüning erau numărate. Acesta eşuase în aproape toate sarcinile pe care se angajase să le rezolve, de la rezolvarea crizei economice până la restabilirea ordinii în oraşele germane, şi acum îl ofensase şi pe Hindenburg, nereuşind să-i asigure o realegere uşoară şi propunând împărţirea proprietăţilor imobiliare, de genul celei pe care însuşi Hindenburg o deţinea în estul Germaniei, pentru a ajuta ţărănimea nevoiaşă. Armata era nerăbdătoare să îl dea jos pe Brüning, ale cărui măsuri

împotriva inflaţiei includeau împiedicarea reînarmării. Ca şi multe alte grupări conservatoare, armata spera ca naziştii, acum cel mai mare partid, să i se alăture, câştigând astfel legitimitate şi sprijin în încercarea de a distruge Republica de la Weimar. În mai 1932, Brüning a fost nevoit să demisioneze şi a fost înlocuit de latifundiarul catolic Franz von Papen, un prieten apropiat de-al lui Hindenburg.

Ascendenţa la putere a lui Papen a fost cea care a dat tonul prăbuşirii democraţiei de la Weimar. Acesta a folosit armata pentru a detrona guvernul social-democrat din Prusia şi a pregătit reforma constituţiei, restrângând drepturile de vot şi limitând drastic puterile legislative ale parlamentului. Papen a început să interzică ediţiile ziarelor care criticau guvernul său şi a restricţionat drepturile civile. Dar la alegerile pe care le-a iniţiat în iulie 1932 s-a înregistrat doar o creştere a voturilor în favoarea naziştilor, care au adunat 37, 4% din voturi. Încercarea lui Papen de a-i atrage pe Hitler şi pe nazişti de partea sa a eşuat, Hitler insistând că el, şi nu Papen, ar trebui să conducă guvernul. Lipsit de orice sprijin din partea populaţiei, Papen a fost nevoit să demisioneze când armata şi-a pierdut încrederea în el şi a impus la putere un om de-al său. Noul şef al guvernului, generalul Kurt von Schleicher, nu a reuşit nici el să restaureze ordinea sau să îi coopteze pe nazişti de partea sa, pentru a da impresia că are suportul populaţiei pentru a crea un stat autoritar. După ce naziştii au pierdut două milioane de voturi la alegerile parlamentare din noiembrie 1932, declinul lor a fost evident şi lipsa de fonduri financiare a creat un dezacord major la vârful partidului. Organizatorul partidului şi practic al doilea om în ierarhie, Gregor Strasser, a demisionat, frustrat de refuzul lui Hitler de a negocia cu Hindenburg şi cu Papen. Părea un moment prielnic pentru a profita de slăbiciunea naziştilor. La 30 ianuarie 1933, cu acordul armatei, Hindenburg l-a numit pe Hitler şef al unui guvern nou în care toate posturile,

mai puţin două, erau deţinute de conservatori, avându-l în frunte pe Papen în funcţia de vicecancelar.

III

În realitate, data de 30 ianuarie 1933 a marcat începutul acaparării puterii de către nazişti, şi nu al unei contrarevoluţii a conservatorilor. Hitler a evitat să facă aceleaşi greşeli pe care le făcuse cu zece ani în urmă: obţinuse conducerea fără a distruge formal constituţia, doar cu sprijinul facţiunilor conservatoare şi al armatei. Întrebarea era cum să îşi transforme poziţia într-un cabinet de coaliţie tip Weimar într-o dictatură a unui stat monopartid. Primul lucru pe care îl putea face era să intensifice violenţele de stradă. L-a convins pe Papen să îl numească pe Hermann Göring ministru de interne al Prusiei, şi acesta, făcând uz de funcţia sa, a înrolat imediat Cămăşile Brune în poliţia auxiliară. Aceştia şi-au dezlănţuit furia distrugând birourile sindicatelor, agresând comunişti şi creând haos la întâlnirile social-democraţilor. În 28 februarie şansa le-a întins o mână naziştilor: un anarhosindicalist olandez singuratic, Marinus van der Lubbe, a dat foc clădirii Reichstagului în semn de protest împotriva nedreptăţilor şomajului. Hitler şi Göring au convins un cabinet predispus spre asemenea măsuri să suprime Partidul Comunist. Patru mii de comunişti, incluzând aproape toată conducerea partidului, au fost imediat arestaţi, agresaţi, torturaţi şi trimişi în nou-construitele lagăre de concentrare. Nu a existat niciun moment de linişte în campania de violenţă şi brutalitate din săptămânile următoare. La sfârşitul lunii martie, poliţia prusacă raportase că 20.000 de comunişti fuseseră încarceraţi. Până în vara aceluiaşi an, peste 100.000 de comunişti, social-democraţi, sindicalişti şi alţii fuseseră arestaţi, iar estimările oficiale arătau că numărul morţilor în închisoare ajungea la 600. Toate acestea au fost aprobate de Hindenburg printr-un decret semnat în noaptea de după incendiu, în care suspenda drepturile civile şi permitea cabinetului să ia orice măsuri pentru a

proteja siguranţa populaţiei. Fapta lui van der Lubbe a fost caracterizată de Joseph Goebbels, care avea în scurt timp să devină ministrul propagandei Reichului, drept o conspiraţie a comuniştilor, care aveau de gând să pornească o revoluţie sângeroasă. Acest lucru a avut darul de a-i convinge pe mulţi votanţi ai clasei de mijloc că decretul dat de Hindenburg era îndreptăţit.

Guvernul însă nu i-a interzis pe comunişti în mod formal, legal, pentru că se temea de posibilitatea ca electoratul partidului să treacă de partea social-democraţilor la alegerile pe care Hitler le convocase pentru 5 martie. În ciuda intensei propagande naziste, plătită cu infuzie de fonduri noi provenite din industrie, şi a intimidărilor violente, prin care majoritatea întâlnirilor partidelor rivale fuseseră interzise sau întrerupte cu brutalitate, naziştii nu au reuşit să obţină o majoritate devastatoare, atingând doar 44% şi trecând peste pragul de 50% doar cu ajutorul partenerilor din coaliţia naţionalist-conservatoare. Comuniştii au obţinut 12% din voturi, iar social-democraţii 18%, în timp ce Partidul de Centru se menţinea la 11%. Asta însemna că Hitler şi colegii lui de cabinet erau încă departe de cele două treimi de voturi de care aveau nevoie pentru a schimba constituţia. Totuşi, la 23 martie 1933 au reuşit să le obţină, ameninţând cu izbucnirea unui război civil în caz contrar, şi atrăgându-i de partea lor pe membrii Partidului de Centru, cu promisiunea încheierii unui concordat cu papalitatea care să le garanteze anumite drepturi catolicilor. Aşa-numitul Act de împuternicire, promulgat de Reichstag în acea zi, a dat cabinetului puterea de a guverna prin decret fără a răspunde în faţa parlamentului sau a preşedintelui, împreună cu decretul privind incendierea Reichstagului, acesta a oferit pretextul legal pentru crearea unei dictaturi. Doar cei 94 de deputaţi social-democraţi prezenţi au votat împotrivă.

La alegerile din noiembrie 1932 social-democraţii au câştigat, împreună cu comuniştii, 221 de locuri în

parlament, naziştii 196 şi aliaţii lor, naţionaliştii, 51. Dar au eşuat complet în organizarea unei rezistenţe comune pentru a-i împiedica pe nazişti să acapareze puterea. Erau crunt divizaţi. Comuniştii, dând curs ordinelor primite de la Moscova, i-au etichetat pe social-democraţi drept „social-fascişti" şi au susţinut că sunt mai răi decât naziştii. Social-democraţii erau reticenţi în a coopera cu un partid de ale cărui duplicitate şi lipsă de scrupule se temeau pe bună dreptate. Organizaţiile lor paramilitare luptaseră din greu cu naziştii, dar nu se puteau compara cu armata, care îi acordase sprijin lui Hider în 1933, şi erau de departe depăşite, ca efective, de Cămăşile Brune, ajunse la mai mult de 750.000 de oameni în februarie 1933. În această situaţie, social-democraţii au încercat să evite vărsarea de sânge şi au rămas fideli tradiţiei lor de a se supune legii. Comuniştii erau de părere că guvernul lui Hitler era ultima suflare a unui sistem capitalist muribund, care avea să se prăbuşească, deschizând astfel calea spre o revoluţie proletară, şi n-au simţit nevoia să se pregătească pentru o eventuală revoltă. În fine, o grevă generală ieşea din discuţie, având în vedere rata ridicată a şomajului, de 35%; greviştii ar fi fost rapid înlocuiri de şomerii care se zbăteau să-şi salveze familiile de la sărăcie.

Goebbels a reuşit să-i convingă pe liderii de sindicate să susţină instaurarea unei noi sărbători naţionale pe 1 mai, o revendicare veche a sindicaliştilor, şi a transformat-o într-o aşa-zisă Zi a Muncii Naţionale, în care sute de mii de muncitori s-au adunat în pieţele oraşelor germane să asculte discursurile publice ale lui Hitler şi a celorlalţi lideri nazişti, transmise la difuzoare. A doua zi, Cămăşile Brune de prin toată Germania au luat cu asalt birourile sindicatelor şi ale social-democraţilor, le-au prădat, le-au luat fondurile şi le-au închis. În câteva săptămâni moralul mişcării muncitoreşti fusese adus la pământ de arestări în masă ale sindicaliştilor, ale liderilor social-democraţilor, dintre care mulţi fuseseră agresaţi şi torturaţi în lagărele de concentrare încropite rapid. Celelalte partide erau luate

acum în vizor. Partidele şi facţiunile liberale, reduse la mici grupuri de la periferia sistemului politic din cauza fărâmiţării electoratului care le susţineau, au fost forţate să se dizolve, împotriva aliaţilor de coaliţie ai lui Hitler a fost demarată o campanie de zvonuri, urmată de hărţuirea şi arestarea deputaţilor şi oficialilor Partidului Naţionalist. Principalul aliat naţionalist al lui Hitler, Alfred Hugenberg, a fost obligat să demisioneze, iar liderul parlamentărilor partidului a fost găsit mort în biroul său, în circumstanţe suspecte. Hugenberg a încercat să protesteze, dar a fost întâmpinat de o izbucnire isterică din partea lui Hitler, care l-a ameninţat cu un masacru sângeros dacă naţionaliştii nu renunţau. Până la sfârşitul lui iunie, şi Partidul Naţionalist se destrămase. Ultimul partid independent rămas era Partidul de Centru, care a avut parte de o soartă similară. Ameninţările naziştilor de a-i elimina pe catolici din funcţiile administrative şi de a închide organizaţiile catolice, combinate cu panica şi teama papalităţii de comunism, au condus la un pact care s-a încheiat la Roma.

Partidul a fost de acord să se destrame în schimbul finalizării Concordatului care fusese promis înainte de promulgarea Actului de împuternicire. Acesta ar fi trebuit să asigure integritatea Bisericii Catolice din Germania, împreună cu siguranţa organizaţiilor sale şi a bunurilor deţinute. Timpul avea să probeze că acordul a rămas doar o hârtie fără valoare. Între timp, Partidul de Centru căzuse şi el în uitare. La mijlocul lunii iulie 1933, Germania era un stat monopartid, statut ratificat de o lege care interzicea existenţa oricăror alte partide în afara celui nazist.

Nu doar partidele politice şi sindicatele au fost prohibite. Naziştii au atacat toate instituţiile existente, lucru care a afectat întreaga societate germană. Toate guvernele şi parlamentele de stat din sistemul politic federal al Germaniei, toate consiliile administrative de oraş, district şi sat au fost epurate fără milă; Decretul Incendiului de la Reichstag şi Actul de împuternicire au

fost folosite pentru a scăpa de aşa-zişii duşmani ai statului, mai bine spus duşmani ai naziştilor. Naziştii au preluat controlul asupra tuturor organizaţiilor de voluntari, a tuturor cluburilor, de la grupurile de presiune din agricultură şi industrie la asociaţiile sportive, cluburile de fotbal, ansamblurile corale masculine, organizaţiile feministe – pe scurt, întreaga structură a activităţilor de grup a fost nazificată. Cluburile şi societăţile rivale sau care aveau interese politice divergente au fost unite sub umbrela unei singuri structuri naziste. Liderii asociaţiilor de voluntariat au fost ori îndepărtaţi într-un mod neceremonios ori convinşi să colaboreze. Multe organizaţii şi-au concediat membrii liberali şi s-au declarat de partea noului stat şi a instituţiilor sale. Acest întreg proces – de coordonare, în jargonul nazist – a avut loc peste tot în Germania începând cu martie şi până în iunie 1933. La finalul acestei perioade, singurele organizaţii care nu erau naziste erau armata şi Biserica. Între timp, guvernul promulgase o lege care-i dădea voie să epureze şi administraţia civilă, o organizaţie vastă în Germania, care includea profesori, personalul universităţilor, judecători şi multe alte funcţii care în alte ţări nu erau controlate de guvern. Social-democraţii, liberalii şi nu puţinii catolici şi conservatori au fost daţi afară şi de aici. Ca să-şi salveze locurile de muncă, într-o perioadă în care şomajul ajunsese la o rată devastatoare, 1, 6 milioane de oameni s-au înscris în Partidul Nazist între 30 ianuarie şi 1 mai 1933, când partidul a interzis recrutările, şi numărul Cămăşilor Brune crescuse deja la peste 2 milioane de membri în vara anului 1933.

Numărul funcţionarilor şi judecătorilor care şi-au pierdut locul de muncă a fost foarte redus. Motivul principal al concedierilor a fost unul de factură rasială, şi nu politică. Legea privind administraţia civilă, care fusese promulgată de nazişti la data de 7 aprilie 1933, permitea concedierea evreilor din domeniile menţionate, deşi Hindenburg reuşise să înşereze şi o clauză care îi excludea

pe evreii veterani de război şi pe cei numiţi în funcţie în timpul Kaizerului, înainte de 1914. Hitler susţinea că evreii constituiau un element subversiv şi parazit care trebuia eliminat. De fapt, majoritatea evreilor proveneau din clasa de mijloc şi aveau preferinţe politice liberale sau conservatoare, asta dacă aveau aşa ceva. Totuşi, Hitler era de părere că aceştia subminaseră Germania în Primul Război Mondial şi că erau responsabili de revoluţia care dusese la instaurarea Republicii de la Weimar. Câţiva comunişti şi conducători social-democraţi erau evrei, e adevărat, dar majoritatea nu erau. Acest lucru nu a contat pentru nazişti. După alegerile din martie, Cămăşile Brune au efectuat o razie pe Kurfürstendamm, o stradă comercială la modă din Berlin, vânând evrei şi agresându-i. Sinagogile au fost distruse, în timp ce grupările de Cămăşi Brune din toată Germania au dat buzna în sălile de judecată şi au scos în stradă judecătorii şi avocaţii de etnie evreiască, bătându-i cu bastoane de cauciuc şi spunându-le să nu se mai întoarcă. În special evreii care se găseau printre comuniştii sau social-democraţii arestaţi au primit un tratament cu mult mai dur. Până la finalul lunii iunie din 1933, peste 40 de evrei fuseseră omorâţi de către Cămăşile Brune.

Astfel de incidente au fost semnalate pe larg în presa de peste hotare. Acest lucru a fost folosit drept pretext de Hitler, Goebbels şi conducătorii nazişti pentru a pune în acţiune un plan la care se gândeau de mult timp, şi anume să pornească un boicot la scară naţională împotriva afacerilor şi magazinelor evreilor. Pe 1 aprilie 1933, Cămăşile Brune au fost postate în faţa fiecărei astfel de întreprinderi, atenţionând trecătorii să nu intre. Majoritatea germanilor care nu erau de etnie evreiască s-au conformat, dar nu cu entuziasm. Marile firme ale evreilor au rămas neatinse deoarece contribuiau la economia ţării. Realizând că nu reuşise să atragă entuziasmul populaţiei, Goebbels a întrerupt acţiunea de boicot după câteva zile. Dar agresiunile, violenţa şi

boicotul şi-au lăsat amprenta pe comunitatea evreiască din Germania, 37.000 de membri ai ei emigrând înainte de sfârşitul anului. Epurarea evreilor, care nu erau identificaţi pe baza credinţei religioase, ci pe criterii rasiale, a afectat în special ştiinţa, cultura şi arta. Dirijori şi muzicieni, precum Bruno Walter şi Otto Klemperer, au fost concediaţi sau li s-a interzis să concerteze. Industria cinematografică şi cea radiofonică au fost rapid epurate de evrei şi de rivalii politici ai naziştilor. Redacţiile publicaţiilor independente au fost închise sau trecute sub controlul naziştilor, la fel ca sindicatul jurnaliştilor şi asociaţia editorilor de ziare, care s-au supus de bunăvoie noii guvernări. Scriitorilor liberali sau de stânga, precum Bertolt Brecht, Thomas Mann şi altora, li s-a interzis publicarea; mulţi au părăsit ţara. O duşmănie aparte o resimţea Hitler faţă de artiştii moderni, precum Paul Klee, Max Beckmann, Ernst Ludwig Kirchner sau Vassily Kandinsky. Înainte de 1914, Hitler nu fusese acceptat la Academia de Arte din Viena deoarece desenele sale chinuite ale unor clădiri fuseseră considerate lipsite de talent. În timpul Republicii de la Weimar, arta abstractă şi artiştii expresionişti îşi făcuseră o reputaţie cu ceea ce Hider considera că sunt nişte pânze mânjite cu vopsea, lipsite de sens. În timp ce Hider defăima arta modernă în discursurile sale, directorii muzeelor şi galeriilor de artă erau concediaţi şi înlocuiţi cu oameni entuziaşti care eliminau din galerii operele de artă modernă. Numeroşii artişti şi compozitori modernişti, precum Klee sau Schoenberg, care deţineau funcţii înalte în instituţiile educaţionale de stat, au fost concediaţi.

În total, peste 2000 de oameni care activau în domeniul artelor au emigrat din Germania în 1933 şi în anii următori. Printre aceştia se găseau practic toţi cei care aveau o reputaţie internaţională. Antiintelectualismul naziştilor a fost scos în evidenţă şi de evenimentele care aveau loc în universităţi, în care profesorii evrei din toate domeniile au fost puşi pe liber. Mulţi dintre aceştia, printre

care Albert Einstein, Gustav Hertz, Erwin Schrödinger, Max Bom şi douăzeci de foşti şi viitori laureaţi ai Premiului Nobelului au părăsit ţara. Până în 1934, aproape 1 600 din cei 5.000 de profesori universitari fuseseră concediaţi, o treime din aceştia din cauza originii evreieşti, restul pentru că se opuneau politic naziştilor. 16% din profesorii de fizică şi asistenţii din domeniu au emigrat şi ei. Epurarea universităţilor a fost efectuată în principal de studenţi, ajutaţi de un mic număr de profesori nazişti, ca filosoful Martin Heidegger. Aceştia i-au destituit pe profesorii de stânga prin demonstraţii violente, şi mai apoi, la 10 mai 1933, prin demonstraţii organizate în pieţele principale a 19 oraşe cu universităţi, proteste în cadrul cărora un număr masiv de cărţi publicate de autori evrei şi de stânga au fost adunate şi arse. Ceea ce încercau naziştii să înfăptuiască era o revoluţie culturală, în care influenţele culturale străine – în special evreieşti, dar şi cultura modernistă în general – să fie eliminate, permiţând renaşterea unui spirit pur german. Germanii nu numai că trebuiau să fie de acord cu tot ceea ce însemna al Treilea Reich, dar trebuiau să îl susţină trup şi suflet, şi, în acest sens, crearea Ministerului Propagandei, condus de Joseph Goebbels, care în scurt timp domnea peste întreaga sferă a culturii şi artelor, a constituit mijlocul principal prin care naziştii au încercat să atingă acest scop. Cu toate acestea, nazismul a fost în multe feluri un fenomen modern, care a utilizat ultimele invenţii în materie de tehnologie şi de armament şi cele mai ştiinţifice metode pentru remodelarea societăţii germane după propriul plac. Rasa, pentru nazişti, era un concept ştiinţific, şi prin stabilirea sa ca bază a programului lor politic erau de părere că acţiunile lor sunt de fapt aplicarea metodei ştiinţifice asupra societăţii umane. Nimic nu avea să stea în calea acestei revoluţii, nici credinţele religioase, nici considerentele morale, nici tradiţii îndelung venerate. Totuşi, în vara anului 1933, Hitler s-a simţit obligat să le spună partizanilor săi că revoluţia trebuia să ia sfârşit.

Germania avea nevoie de o perioadă de stabilitate. Cartea de faţă începe în acel moment, momentul în care distrugerea a ce mai rămăsese din Republica de la Weimar fusese desăvârşită, şi cel de-al Treilea Reich ajunsese în cele din urmă la putere.

STATUL POLIŢIENESC

5

„Noaptea cuţitelor lungi”.

I

În data de 6 iulie 1933, Hitler i-a convocat pe conducătorii nazişti pentru o reevaluare a situaţiei generale. Revoluţia naţional-socialiştilor învinsese, le-a spus el; acum ei deţineau puterea şi numai ei. Era timpul să creeze un regim stabil. Nu voia să mai audă zvonuri despre o a „două revoluţie” care să urmeze „cuceririi puterii”, aşa cum se vorbea printre membrii de seamă ai aripii paramilitare a partidului, Cămăşile Brune, aşa-numitele Batalioane de asalt [*Sturmabteilung* SA).

„Revoluţia nu e permanentă. Nu trebuie să devină o stare permanentă. Revoluţia s-a desfăşurat fără a întâmpina niciun obstacol, dar acum trebuie canalizată spre evoluţie… Sloganul unei a doua revoluţii a avut legitimitate doar atunci când încă mai existau elemente în Germania care să constituie puncte de plecare ale unei contrarevoluţii. Nu mai este cazul. Nu există niciun dubiu că, la nevoie, o astfel de acţiune va fi înăbuşită cu vărsare de sânge. Deoarece o a doua revoluţie nu se poate îndrepta decât împotriva primei”. 1

Această declaraţie a fost urmată în săptămânile ce au urmat de multe alte declaraţii, mai puţin ameninţătoare, ale altor conducători nazişti. Ministerele de Interne şi de Justiţie au început să pună presiune pentru a se stopa actele de violenţă nejustificate, iar Ministerul Economiei se temea că starea continuă de neliniştea avea să dea impresia comunităţii internaţionale financiare ca Germania se află într-o neîncetată stare de instabilitate care avea să descurajeze investiţiile financiare. Ministerul de Interne

era nemulţumit de arestările funcţionarilor bugetari, Ministerul de Justiţie de arestările avocaţilor. Actele de violenţă ale Cămăşilor Brune se răspândeau în întreaga ţară, incidentul cel mai cunoscut fiind „Săptămâna sângeroasă de la Köpenick” din iunie 1933, când un grup de Cămăşi Brune au întâmpinat rezistenţă din partea unor tineri social-democraţi. După ce aceştia au împuşcat trei Cămăşi Brune, membrii SA s-au mobilizat masiv şi au arestat mai mult de 500 de localnici, dintre care 91 au murit în urma torturii brutale. Printre ei se numărau şi cunoscuţi politicieni social-democraţi, incluzându-l pe ministrul-preşedinte al Mecklenburgului, Johannes Stelling.2 în mod evident, acest gen de violenţă trebuia controlat: abuzul îndreptat împotriva rivalilor naziştilor nu mai era un act necesar. Mai mult decât atât, Hitler începuse să se teamă de puterea pe care trupele SA, din ce în ce mai numeroase, i-o confereau liderului lor, Ernst Röhm, care declarase la 30 mai 1933 că sarcina de a desăvârşi revoluţia naţional-socialistă nu fusese „îndeplinită”. „Faptul că primim zilnic declaraţii de loialitate din partea cluburilor de apiculturii sau de bowling nu demonstrează nimic, nici faptul că oraşele îşi aduc la zi nomenclatura străzilor”, a adăugat Röhm. Poate că unii sărbătoreau victoria repurtată de nazişti, dar soldaţii politici care duseseră bătălia, spunea el, trebuie să continue lupta.3

Pe 2 august 1933, Hermann Göring, ministrul-preşedinte al Prusiei, îngrijorat de astfel de declaraţii, a anulat un ordin dat în luna februarie a anului precedent, privind înrolarea Cămăşilor Brune ca auxiliari în poliţia prusiană. Miniştrii altor state federale l-au urmat. Forţa poliţienească întemeiată astfel a avut mai mult spaţiu de manevră pentru a ţine în frâu excesele Cămăşilor Brune. Ministerul de Justiţie al Prusiei a instaurat un cabinet central de Acuzare Publică, care să rezolve crimele şi celelalte infracţiuni comise în lagărele de concentrare, şi, în acelaşi timp, a pus capăt urmăririi judiciare a ofiţerilor

SA şi SS pentru violenţele comise şi i-a graţiat pe cei câţiva care fuseseră deja condamnaţi. Au fost emise reglementări stricte privind cine avea dreptul să ordone detenţia preventivă şi ce proceduri trebuiau respectate în acest caz. O indicaţie a practicilor care se foloseau la acea vreme este oferită de interdicţiile incluse în reglementările emise în aprilie 1934: nimeni nu putea fi reţinut pentru motive personale, precum calomnia, pentru concedierea angajaţilor, pentru că acţionase ca reprezentant legal al unei persoane ulterior condamnate, pentru ca adusese o acţiune ofensatoare în atenţia justiţiei. Lipsit de raţiunea de a fi iniţială, care consta în luptele de stradă, ca pumnul de fier al mişcării naziste, înlăturat de la conducerea lagărelor de concentrare improvizate şi a centrelor de tortură, SA-ul s-a trezit fără niciun scop.4

Alegerile nu mai erau contestate de opoziţie, şi Cămăşile Brune nu mai aveau de-acum ocazia, oferită de numeroasele alegeri din anii ’30, de a defila pe străzi şi de a întrerupe violent mitingurile oponenţilor. Dezamăgirea începuse să-şi facă loc. SA-ul crescuse masiv în primăvara lui 1933, prin intrarea simpatizanţilor şi oportuniştilor din toate părţile. În martie 1933, Röhm declarase că orice german patriot era liber să se alăture organizaţiei. Atunci când recrutările în Partidul Nazist au fost oprite în mai 1933 – deoarece liderii se temeau că, din cauza numărului mare de oportunişti care se înscriau, partidul avea să fie copleşit de oameni care nu erau dedicaţi trup şi suflet cauzei –, mulţi au văzut în Cămăşile Brune o alternativă, acest lucru având darul de a eroda relaţia dintre partid şi gruparea sa paramilitară. Încorporarea masivei organizaţii a veteranilor „Casca de Oţel” în cadrul Cămăşilor Brune, în a doua jumătate a anului 1933, a mărit numărul membrilor SA. La începutul lui 1934 erau de şase ori mai mulţi membri ai Cămăşilor Brune decât fuseseră la începutul anului precedent. Forţa totală a Batalioanelor de asalt ajunsese acum la aproape trei milioane de membri; chiar patru milioane şi jumătate, dacă punem la socoteală şi

Căştile de Oţel şi celelalte grupări paramilitare. Acest lucru a copleşit puterea forţelor armate ale Germaniei, limitate de Tratatul de la Versailles la un efectiv maxim de 100.000 de oameni. În acelaşi timp, în ciuda restricţiilor impuse în tratat, armata era de departe cea mai bine echipată şi pregătită forţă de luptă. Spectrul războiului civil care bântuise Germania la începutul anului 1933 începea să-şi arate chipul încă o dată.5

Nemulţumirile Cămăşilor Brune nu se limitau la invidia pe care o purtau armatei şi la nerăbdarea cu care întâmpinaseră stabilizarea sistemului politic după evenimentele din iulie 1933. Numeroşi „veterani" priveau cu resentiment înrolarea noilor veniţi care se înscriseseră în 1933. Venirea fostelor Căşti de Oţel a avut darul de ar produce şi mai multă tensiune în interiorul SA. Nemulţumirile şi-au găsit supapa în luptele şi încăierările din primele luni ale anului 1934. În Pomerania, poliţia a exilat unităţile de Căşti de Oţel (care acum se numeau Liga Naţional-Socialistă a Luptătorilor de pe Front), după ce un lider al Cămăşilor Brune a fost ucis de o fostă Cască de Oţel.6 Dar nemulţumirea vechilor membri se resimţea la scară naţională, nu doar locală. Mulţi s-au aşteptat la o răsplată generoasă după ce îi eliminaseră pe rivalii naziştilor, şi au fost dezamăgiţi atunci când politicienii locali şi partenerii conservatori ai naziştilor au preluat cea mai bună pradă. Un activist al Cămăşilor Brune, născut în 1897, a scris în 1934:

„După preluarea puterii, lucrurile au luat un curs dramatic. Oameni care odată mă dispreţuiseră îmi aduceau laude acum. Eram considerat numărul unu de familie şi de rude, după ani şi ani de vrajbă. Batalionul de asalt din care făceam parte s-a extins de la lună la lună (de la 250 de membri în luna ianuarie) la 2 200 de membri la 1 octombrie 1933, lucru pentru care, de Crăciun, am fost promovat în poziţia de conducător al diviziei. Dar, cu cât mai abitir mă lăudau filistinii, cu atât mai mult am început să suspectez că ticăloşii credeau că mă au la mână… După

fuziunea cu Căştile de Oţel, mi-am întors atenţia spre clica reacţionară care mă făcea pe ascuns să arăt ridicol în faţa superiorilor. Birourile SA şi autorităţile publice primiseră numeroase denunţuri făcute împotriva mea… într-un final, am fost numit primar… lucru care îmi permitea să le frâng gâturile tuturor filistinilor şi reacţionarilor rămaşi din vremuri de demult”. 7

Astfel de sentimente erau resimţite şi mai puternic de veteranii din Cămăşile Brune care nu reuşiseră să obţină funcţii la fel de sus-puse precum cel citat mai sus.

Tinerii membri ai Cămăşilor Brune nu au mai avut ocazia de a-şi dezlănţui energiile violente refulate în conflicte politice, şi s-au implicat într-un număr din ce în ce mai mare de lupte şi scandaluri pe tot teritoriul Germaniei, de regulă fără nicio motivaţie politică evidentă. Grupuri de Cămăşi Brune în stare de ebrietate tulburau liniştea publică noaptea, agresau trecători nevinovaţi şi atacau poliţiştii care încercau să îi ţină în frâu. Situaţia a fost înrăutăţită de încercarea lui Röhm de a-i scoate de sub jurisdicţia poliţiei şi a justiţiei, în decembrie 1933; de la aceea dată, toate problemele de indisciplină aveau să fie rezolvate de organizaţie. Acest lucru a dat curs inacţiunii, deşi persecuţiile încă mai aveau loc. Pentru Röhm a fost din ce în ce mai dificil să organizeze o jurisdicţie separată a SA-ului care să se ocupe în mod retroactiv de mai mult de 4.000 de acuzaţii aduse membrilor SS şi SA, pentru variate infracţiuni, care încă se judecau în mai 1934, majoritatea emise la începutul anului 1933. Multe dintre acestea fuseseră respinse, şi altele nici nu ajunseseră în instanţă, dar numărul lor era încă destul de mare. Mai mult decât atât, armata avea propria curte marţială; prin înfiinţarea unui sistem similar în cadrul SA, Röhm avea să obţină un statut asemănător pentru organizaţia sa. Anunţase în privat, în luna iulie a anului precedent, că un conducător SA care avea jurisdicţie într-un caz de crimă în care victima era un alt membru SA putea să condamne la moarte maximum 12 membri ai „organizaţiei rivale care

iniţiase crima”. Acest lucru a fost un indicator clar al naturii sistemului de justiţie pe care Röhm spera să-l creeze.8 Devenise evident că trebuiau să fie luate măsuri pentru a canaliza acest exces de energie în ceva folositor. Dar conducerea SA doar a înrăutăţit situaţia, transformând activismul violent al mişcării în ceea ce un lider regional din est, Edmund Heines, a catalogat drept „continuarea revoluţiei germane”.9 Din poziţia de conducător suprem al SA-ului, Röhm a ţinut discursuri în cadrul a nenumărate marşuri şi întruniri din primele luni ale anului 1934, descriind într-un mod asemănător natura revoluţionară a nazismului şi atacând conducerea partidului, şi în special a armatei, ai cărei ofiţeri superiori erau acuzaţi de către Cămăşile Brune că se făceau responsabili de interdicţiile aplicate organizaţiei de către cancelarul Reichului, Heinrich Brüning, în 1932. Röhm i-a alarmat pe membrii ierarhiei superioare a armatei atunci când a declarat că voia ca organizaţia sa să formeze baza unei miliţii naţionale, care să depăşească armata sau chiar să o înlocuiască. Hitler încercase să-l liniştească, oferindu-i poziţia de ministru fără portofoliu şi un loc în cabinet în decembrie 1933, dar, dată fiind redundanţa sporită a cabinetului, postul nu avea o valoare în practică şi nu putea constitui o compensaţie pentru adevărata ambiţie a lui Röhm, aceea de a ocupa funcţia de ministru al apărării, post deţinut la acea vreme de reprezentantul armatei, generalul Werner von Blomberg.10

Privat de o funcţie cu putere la centru, Röhm a început să dezvolte un cult al propriei puteri în SA şi a continuat să susţină necesitatea unei noi revoluţii.11 În ianuarie 1934, Cămăşile Brune au făcut dovada extremismului radical care le caracteriza, dând buzna în hotelul Kaiserhof din Berlin şi întrerupând celebrarea zilei de naştere a fostului Kaizer pe care o sărbătoreau un număr mare de ofiţeri ai armatei.12 Ziua următoare, Röhm i-a trimis lui Blomberg un mesaj. E posibil ca Blomberg să-i fi exagerat conţinutul pentru a obţine o reacţie atunci când

a spus că mesajul cerea ca SA-ul să înlocuiască armata ca forţă armată a Germaniei şi ca rolul ofiţerilor armatei să se rezume la a pregăti SA-ul pentru rolul pe care urma să-l preia.13 Pentru conducerea armatei, Cămăşile Brune deveniseră o ameninţare serioasă. Încă din vara anului 1933, Blomberg făcuse armata să renunţe la poziţia de neutralitate politică pe care o avusese iniţial şi să sprijine în mod deschis regimul. Blomberg şi aliaţii săi fuseseră seduşi de promisiunile lui Hitler, care voia să mărească forţa militară a Germaniei prin reluarea serviciului militar obligatoriu. Hitler le câştigase sprijinul asigurându-i că avea să ducă o politică externă agresivă care să culmineze cu recuperarea teritoriilor pierdute prin Tratatul de la Versailles şi cu un nou război de expansiune în est.

Pentru a-şi demonstra devotamentul pentru cel de-al Treilea Reich, Blomberg a promulgat „Paragraful Arian", o clauză care le interzicea evreilor înrolarea în armată, şi a încorporat svastica în emblema armatei. Deşi acestea erau gesturi pur simbolice – la insistenţa preşedintelui Hindenburg, de exemplu, veteranii de război de origine evreiască nu puteau fi concediaţi şi doar vreo 70 de soldaţi fuseseră demişi – reprezentau totuşi concesii importante făcute ideologiei naziste şi demonstrau cât de mult sprijin acorda armata noului regim politic.14

În acelaşi timp, armata nu era încă nici pe departe o instituţie nazificată. Relativa sa independenţă se baza pe interesul special pe care i-l acorda preşedintele Reichului, Paul von Hindenburg, care era formal comandantul-şef. Hindenburg într-adevăr refuzase să-l numească drept şef al armatei pe Walter von Reichenau, pronazist, sprijinit de Hitler şi de Blomberg, după pensionarea conservatorului şi antinazistului Kurt von Hammerstein. În schimb, l-a numit pe generalul Werner von Fritsch, un ofiţer de stat-major popular, cu vederi conservatoare puternice, pasionat de călărie şi cu o perspectivă protestantă riguroasă asupra vieţii. Necăsătorit, dependent de muncă şi cu o concepţie militară îngustă, Fritsch nutrea dispreţul arogant tipic

ofiţerului prusian faţă de vulgaritatea nazistă. Influenţa sa conservatoare era sprijinită de capul Biroului Trupelor (*Trupperunnt*) generalul Ludwig Beck, care fusese numit în funcţie în 1933. Beck era un om prevăzător, timid şi retras, un văduv al cărui hobby era de asemenea echitaţia. Cu Beck şi Fritsch ocupând două din funcţiile superioare din conducerea armatei, nu era nicio şansă ca armata să cedeze în faţa presiunii venite din partea SA-ului. Blomberg a aranjat o întâlnire cu Hitler şi cu conducerea SA şi SS pe 28 februarie 1934, în cadrul căreia Röhm a fost nevoit să semneze un document prin care se angaja să nu încerce înlocuirea armatei cu miliţia formată din Cămăşile Brune. Hitler declarase cu emfază că forţa armată de viitor a Germaniei avea să fie o armată formată din profesionişti bine echipaţi, pentru care Cămăşile Brune nu puteau îndeplini decât un rol auxiliar. După ce ofiţerii armatei părăsiseră recepţia care urmase, Röhm le-a spus oamenilor săi că nu avea să-i dea ascultare „caporalului ridicol" şi a ameninţat să-l trimită pe Hitler în „vacanţă". Insubordonarea lui nu a trecut neobservată. Conştient de atitudinea lui, Hitler ceruse deja să fie supravegheat pe ascuns de poliţie.15

Competiţia cu SA i-a făcut pe Blomberg şi pe conducătorii militari să încerce să câştige simpatia lui Hitler în diverse feluri. Armata privea SA-ul ca pe o potenţială sursă de recruţi, dar era îngrijorată că o asemenea eventualitate ar fi condus la infiltrare politică, şi avea un puternic dispreţ pentru faptul că în conducerea SA erau mulţi dintre cei daţi afară din armată într-un mod ruşinos. Astfel, a preferat să facă propagandă pentru reintroducerea serviciului militar obligatoriu, incluzând-o într-un plan schiţat de Beck în decembrie 1933. Hitler le promisese deja acest lucru în discuţia pe care o avuse cu capii armatei în luna februarie a anului precedent. Hitler i-a spus ministrului britanic Anthony Eden că ar fi o greşeală din partea sa să permită existenţa unei a „două armate", şi că intenţiona să ţină în frâu SA-ul,

demilitarizându-l, pentru a liniști opinia publică din străinătate.16 în ciuda acestui fapt, zvonuri despre comandanți locali ai Cămășilor Brune profețind venirea la putere a unui „stat SA” și despre o „Noapte a cuțitelor lungi” începuseră să se înteţească. Se spune că Max Heydebreck, un conducător SA din Rummelsburg, făcuse următoarea declarație: „Unii dintre ofițerii armatei erau niște porci. Majoritatea erau prea bătrâni și a trebuit să fie înlocuiri cu ofițeri mai tineri. După moartea lui *Papa* Hindenburg SA-ul va porni împotriva armatei. Ce pot să facă 100.000 de soldați împotriva forței superioare a SA?” 17 Membrii SA începuseră să împiedice livrarea de provizii către armată și să confişte arme și bunuri. Totuși, incidente de acest gen erau sporadice, localizate și nu erau coordonate. Röhm încă nu concepuse niciun plan concret împotriva armatei. Contrar unor afirmații făcute mai târziu de Hitler, Röhm nu intenționa un puci. El chiar anunțase la începutul lunii iunie că va pleca într-un concediu de odihnă la Bad Wiessee, în apropiere de München, și că dăduse liber SA-ului pentru întreaga lună iulie.18

II

Starea continuă de neliniște și discursurile radicale erau un motiv de îngrijorare nu numai pentru conducătorii armatei, ci și pentru o parte din colegii de cabinet ai lui Hitler, conservatorii. Înainte de promulgarea Actului de împuternicire, cabinetul se reunea destul de des pentru a înainta președintelui diferite proiecte ale unor decrete. În ultimele zile ale lunii martie, însă, atribuțiile au început să-i fie înlocuite de Cancelaria Reichului și de ministere. Hitler nu agrea discuțiile critice și uneori prelungite pe care reunirea cabinetului le presupunea. El prefera ca legile să fie elaborate cât mai aproape de forma finală înainte de ședința în plen cu miniștrii. Cabinetul a început astfel să se întrunească doar pentru a ștampila legislația deja stabilită. Până la pauza de vară din 1933 încă se reunea de trei, patru ori pe lună, și întâlniri frecvente au mai avut loc și în septembrie și octombrie 1933. Din

noiembrie, însă, s-a putut observa o schimbare majoră. Cabinetul s-a mai întrunit doar o dată în acea lună, de trei ori în decembrie, o dată în ianuarie, de două ori în februarie şi de două ori în martie. În aprilie 1934 nu a mai avut loc nicio şedinţă, doar una în mai şi din nou niciuna în iunie. La acea dată conservatorii nu mai erau majoritari ca număr. În martie 1933, capul propagandei naziste Joseph Goebbels, devenise membru al cabinetului ca ministru al propagandei, urmat de Rudolf Hes & şi de Ernst Röhm, la 1 decembrie, şi de un alt nazist, ministrul educaţiei Bernhard Rust, pe 1 mai 1934. Naţionalistul Alfred Hugenberg îşi dăduse demisia în 29 iunie 1933 şi fusese înlocuit ca ministru al agriculturii de nazistul Walther Darre. Cabinetul numit de Hindenburg la 30 ianuarie 1933 avea în componenţă doar trei nazişti, pe Hitler, Wilhelm Frick, ministrul de interne, şi pe Hermann Göring, ministru fără portofoliu. Cu toate acestea, din cei 17 miniştri în funcţie în luna mai 1934, nouă erau membri vechi ai Partidului Nazist. Devenise clar, chiar şi pentru un om atât de înclinat spre autoamăgire şi naivitate politică precum vicecancelarul conservator Franz von Papen, că aşteptările cu care el şi colegii conservatori intraseră în cabinet, pe 30 ianuarie 1933, fuseseră spulberate. Nu ei îi manipulau pe nazişti, ci naziştii îi manipulau şi îi intimidau pe ei.19

Totuşi, în mod surprinzător, Papen nu-şi abandonase visul pe care îl expusese public în perioada în care fusese cancelar în 1932: o restauraţie conservatoare obţinută cu sprijinul naziştilor. Edgar Jung, cel care îi redacta discursurile, continuase să susţină, în vara anului 1933, realizarea unei viziuni a „revoluţiei germane” care să includă „depolitizarea maselor şi excluderea lor din guvernarea statului”. Populismul violent al SA-ului reprezenta un obstacol în calea regimului antidemocratic şi elilist la care visa Papen. În jurul vicecancelarului se crease un grup de tineri conservatori care îi împărtăşeau ambiţiile. Între timp, vicecancelaria devenise ţinta

numeroaselor plângeri făcute de populaţie la adresa violenţei naziştilor şi a comportamentului nejustificat al acestora, făcându-l pe Papen şi pe cei din jurul său să privească cu scepticism consecinţele „revoluţiei naţionale” pe care o susţinuseră până atunci, şi să înceapă să se concentreze pe nemulţumirile populaţiei.20 În mai 1934, conform jurnalului lui Goebbels, acesta se plângea de atitudinea lui Papen, despre care se zvonea că intenţiona să ocupe funcţia de preşedinte după moartea lui Hindenburg. Alţi membri conservatori ai cabinetului n-au scăpat nici ei de dispreţul ministrului de propagandă („trebuie să se facă ordine în cabinetul conservatorilor”, scria Goebbels).21 Pericolul evident consta în faptul că grupul Papen, aflat deja sub stricta supraveghere a poliţiei, ar fi putut face cauză comună cu armata. Într-adevăr, secretarul de presă al lui Papen, Herbert von Bose, începuse să stabilească o legătură cu generalii şi ofiţerii superiori ai armatei, care erau îngrijoraţi de crescânda activitate a SA-ului. Hindenburg, mult timp un tampon între armată şi conservatori, pe de-o parte, şi nazişti, de cealaltă, se îmbolnăvise grav în aprilie 1934. Curând, devenise clar pentru toată lumea că nu mai avea şanse de recuperare. Hindenburg s-a retras la moşia lui din Neudeck, din Prusia Orientală, la începutul lunii iunie, aşteptându-şi sfârşitul. Moartea lui avea să creeze o criză politică pentru care regimul nu era pregătit.22

Momentul a fost cu atât mai critic pentru regim, cu cât entuziasmul „revoluţiei naţionale” din 1933 se diminuase considerabil un an mai târziu. Cămăşile Brune nu erau singurii care erau dezamăgiţi de rezultat. Agenţii social-democraţi le-au semnalat liderilor exilaţi care erau la Praga că populaţia era apatică, nemulţumită în permanenţă, şi ironică la adresa conducătorilor nazişti, pe seama cărora făceau nenumărate glume. Numărul celor care se duceau la întrunirile naziştilor scăzuse îngrijorător de mult. Hitler încă era admirat la scară largă, dar populaţia începuse să-l critice şi pe el. Multe din

promisiunile făcute de naziști nu fuseseră respectate şi teama de o nouă inflaţie sau de un război neaşteptat ducea la achiziţii nechibzuite. Clasele educate se temeau că tulburările cauzate de Cămăşile Brune aveau să ducă la haos sau, mai rău, la bolşevism.23 Conducătorii naziști erau conştienţi de faptul că astfel de nemulţumiri se făceau totuşi auzite de sub aparent calma suprafaţă a vieţii politice. Într-un interviu acordat jurnalistului american Louis P. Lochner, Hitler a făcut tot posibilul să scoată în evidenţă loialitatea necondiţionată pe care o aştepta de la subordonaţi.24

Lucrurile ajunseseră într-o stare critică. Ministrul-preşedinte al Prusiei, Hermann Göring, el însuşi un fost conducător SA, era acum atât de preocupat de întorsătura pe care o luau lucrurile încât i-a pasat responsabilitatea poliţiei politice prusiane lui Heinrich Himmler pe 20 aprilie 1934, permiţându-i tânărului şi ambiţiosului lider SS, care deţinea deja controlul politic asupra altor zone ale Germaniei, să centralizeze sistemul poliţienesc în propriile mâini. SA-ul, din care SS-ul făcea încă nominal parte la acea vreme, constituia un obstacol în calea ţelurilor lui Himmler.25 În timpul unei croaziere de patru zile pe nava *Deutschland* pe coasta Norvegiei, care a avut loc la mijlocul lunii aprilie, Hitler, Blomberg şi ofiţerii superiori ai armatei au ajuns la o înţelegere că SA-ul trebuia strunit.26 Hitler nu a făcut nicio mişcare în acest sens nici urmai, nici în mare parte din iunie. Nu era prima dată când Goebbels era frustrat de aparenta indecizie a stăpânului său.

Spre sfârşitul lunii iunie, scria că „situaţia devine din ce în ce mai gravă. Conducătorul trebuie să acţioneze. Dacă nu o face, nu vom mai putea controla reacţiunea”.27

Hitler a fost până la urmă nevoit să acţioneze după ce Papen s-a adresat publicului la Universitatea din Marburg, pe 17 iunie 1934, când a atenţionat despre posibilitatea unei „a doua revoluţii” şi a atacat cultul personalităţii care se dezvoltase în jurul lui Hitler. Era

timpul ca ascensiunea continuă a naziştilor să ia sfârşit, a spus el. Discursul său, scris de Edgarlung, a criticat „egoismul, lipsa de caracter, nesinceritatea, lipsa de lealitate şi aroganţa" care constituiau baza aşa-zisei „revoluţii germane". A fost întâmpinat cu urale şi aplauze tumultuoase din partea ascultătorilor. La scurtă vreme după discurs, în timpul unei curse de cai la Hamburg, Papen a fost primit cu urale şi strigăte de „Ura, Marburg!" din partea mulţimii.28 Întorcându-se de la o întâlnire frustrantă cu Mussolini la Veneţia, Hitler a fost şocat de activităţile lui Papen, înainte chiar de a afla de discursul de la Marburg al vicecancelarului. Într-o şedinţă a partidului care a avut loc la Gera, Hitler i-a criticat pe „micuţii pigmei" care încercau să ţină în frâu victoria nazismului. „E ridicol când un vierme mic încearcă să se împotrivească dorinţei populaţiei de reînnoire. E ridicol când un pigmeu se crede capabil să împiedice gigantica reînnoire a poporului doar cu câteva cuvinte goale", a spus el. Pumnul strâns al populaţiei, a ameninţat el, „va zdrobi pe oricine îndrăzneşte să saboteze noua ordine".29 În acelaşi timp, plângerii vicecancelarului, dublată de o ameninţare cu demisia, i s-a răspuns cu promisiunea că încercarea SA-ului de a porni o „a doua revoluţie" va fi împiedicată şi cu propunerea, acceptată prea repede de Papen, ca întreaga situaţie să fie discutată în cel mai scurt timp în prezenţa preşedintelui.30 Nu era prima dată când Papen era ademenit şi liniştit de promisiunile nesincere ale lui Hitler şi de o credinţă nefondată în puterea de influenţă a lui Hindenburg.

Hitler s-a grăbit să se sfătuiască cu Hindenburg. Ajungând pe 21 iunie la Neudeck, s-a întâlnit cu Blomberg care îi prezentase deja preşedintelui discursul lui Papen. Şeful armatei a insistat că, dacă SA nu avea să fie supus, armata era pregătită să declare legea marţială şi să preia controlul asupra guvernului.31 Hitler a fost nevoit să acţioneze. A început să plănuiască înlăturarea lui Röhm de la putere. Poliţia politică, în colaborare cu Himmler şi cu

adjunctul acestuia, Reinhard Heydrich, capul SS-ului, a început să fabrice dovezi care să-i acuze pe Röhm şi pe Cămăşile Brune că plănuiau o răscoală naţională. Ofiţerii superiori ai SS-ului au primit „dovezile" pe 24 iunie şi li s-au dat instrucţiuni cum să procedeze în cazul presupusului puci. S-au făcut liste cu „politicieni care nu erau de încredere", iar conducătorii SS au fost informaţi că li se va cere să-i ucidă pe o parte din aceştia, în special pe cei care opun rezistenţă la data acţiunii, pe 30 iunie. Armata şi-a pus resursele la dispoziţia SS-ului, în eventualitatea izbucnirii unui conflict grav.32 Rudolf Hess a avertizat într-un discurs radiodifuzat pe 25 iunie că lucruri groaznice li se vor întâmpla celor care se gândesc să îşi trădeze loialitatea faţă de Führer.33

Pe 27 iunie Hitler s-a întâlnit cu Blomberg şi cu Reichenau pentru a se asigura că au sprijinul armatei; ziua următoare, Röhm a fost dat afară din Liga Ofiţerilor Germani şi armata a intrat în stare de alertă. Blomberg a publicat un articol în oficiosul nazist *Observatorul Rasial* (*Völkischer Beobachter*), pe data de 29 iunie, declarând că armata este loială necondiţionat noului regim. Între timp, se pare că Hitler aflase că Hindenburg a acceptat să-i acorde o audienţă lui Papen, care era programată pe 30 iunie, ziua în care operaţiunea trebuia să aibă loc. Acest lucru i-a convins pe conducătorii nazişti că trebuie să profite de ocazie pentru a-i zdrobi şi pe conservatori.34 Nervos şi temător, Hitler a încercat să potolească suspiciunile, prezentându-se la o nuntă în Essen, de unde i-a telefonat adjunctului lui Röhm, la hotelul acestuia din Bad Wiessee, ordonându-i să îi cheme pe liderii SA la o întâlnire în dimineaţa zilei de 30 iunie. Hitler a organizat apoi o şedinţă neaşteptată în Bad Godesberg, întâlnindu-se cu Goebbels şi cu Sepp Dietrich, ofiţerul SS care se ocupa de garda sa personală. Trebuia să acţioneze împotriva lui Röhm chiar ziua următoare, i-a spus el lui Goebbels, care a fost foarte surprins şi care se aştepta doar la o lovitură dată „reacţionarilor", deoarece nu îi spusese nimeni

despre operaţiune.35 Göring a fost trimis la Berlin să preia frâiele operaţiunii de acolo. Zvonuri incredibile începuseră să circule şi SA-ul a intrat în panică. Aproape 3.000 de Cămăşi Brune au defilat pe străzile oraşului München în noaptea de 29 iunie, ameninţând că orice încercare de trădare a SA-ului va fi zdrobită şi denunţându-i pe „conducător" şi pe armată. Liniştea a fost instaurată într-un final de Adolf Wagner, liderul regional din München; dar demonstraţii similare au avut loc peste tot. Când Hitler a aflat despre acestea în timp ce sosea pe aeroportul din München, la ora 4: 30, în dimineaţa zilei de 30 iunie 1934, a decis că nu mai putea să aştepte până la conferinţa cu conducătorii SA pe care o ordonase şi unde urma să pornească epurarea. Nu mai avea niciun minut de pierdut.36

III

Hitler şi anturajul său s-au îndreptat mai întâi spre Ministerul de Interne bavarez, unde s-au confruntat cu conducătorii protestelor Cămăşilor Brune. Cuprins de mânie, le-a spus că vor fi împuşcaţi, după care le-a rupt epoleţii de pe uniforme. În timp ce Cămăşile Brune erau duse la închisoarea de stat din München, Stadelheim, Hider a adunat un grup de gărzi de corp şi s-a îndreptat într-un convoi de limuzine şi decapotabile spre Bad Wiessee, unde au pătruns în hotelul Hanselbauer, însoţit de şoferul Julius Schreck şi urmat de un grup de detectivi înarmaţi, Hitler a urcat la etajul I, unde ofiţerii din Cămăşile Brune încă îşi reveneau din mahmureala nopţii precedente. Erich Kempka, care l-a condus pe Hider la Bad Wiessee, descrie ce s-a întâmplat:

„Fără să mă bage în seamă, Hider dă buzna în cameră, unde se află ofiţerul superior al SA-ului, Heines. îl aud udând: «Heines, dacă nu eşti îmbrăcat în cinci minute, pun să fii împuşcat pe loc!» Mă dau în spate câţiva paşi şi un poliţist îmi şoptește că Heines era în pat cu un comandant de trupă, în vârstă de 18 ani. Într-un final, Heines iese din cameră cu un băiat de 18 ani, blond, care

se fâstâceşte pe lângă el. «În spălătorie cu ei!» ordonă Schreck între timp, Röhm iese din cameră, îmbrăcat într-un costum albastru şi cu un trabuc în colţul gurii. Hider îl priveşte încruntat, dar nu spune nimic. Doi detectivi îl conduc pe Röhm în vestibul, unde acesta se trânteşte pe un fotoliu şi comandă cafea. Eu rămân pe hol şi un detectiv îmi spune cum l-au arestat pe Röhm.

Hider intrase în dormitorul lui Röhm singur şi cu un bici în mână, în spatele lui se aflau doi detectivi cu pistoale cu siguranţa trasă. «Röhm, eşti arestat», îi scuipase Hider în faţă. Acesta se uitase în sus somnoros. «Heil, Führerul meu.» Hider răcnise a doua oară: «Eşti arestat». După care se răsucise şi ieşise din cameră. Între timp, pe hol, atmosfera devenise foarte animată. Conducătorii SA ieşeau din camerele lor şi erau arestaţi. Hitler uda la fiecare: «Ai avut de-a face cu maşinaţiunile lui Röhm?» Desigur, niciunul nu-i răspunde încă, dar asta nu îi ajută. Hitler probabil că ştie răspunsul; din când în când, se întoarce spre Goebbels sau spre Lutze, întrebător. După care vine decizia: «Arestat!»” 37

Cămăşile Brune au fost închise în spălătorie şi la scurt timp după aceea au fost transportate la Stadelheim. Hitler şi grupul său i-au însoţit înapoi spre München. În acest timp, conducătorii Cămăşilor Brune soseau în gara principală din München pentru întâlnire şi erau arestaţi de SS cum coborau din tren.38

Înapoi la München, Hitler ajunsese la sediul central al Partidului Nazist, pe care îl împrejmuise cu trupe regulate, şi începuse să-i critice pe Röhm şi pe conducătorii Cămăşilor Brune, anunţând că au fost concediaţi şi că urmează să fie executaţi. „Personajele indisciplinate, neascultătoare, neadaptate sau bolnave” vor fi exterminate, a spus el. Un superior din Cămăşile Brune, Viktor Lutze, care adunase informaţii despre Röhm şi care îl acompaniase pe Hitler la hotel, a fost numit noul cap al SA-ului. Röhm, udase Hitler, era vândut francezilor, era un trădător care conspirase împotriva statului. Naziştii loiali

care asistau la această diatribă au început să strige aprobator. Veşnic serviabilul Rudolf Hess s-a oferit să îi împuşte chiar el pe trădători. În particular, Hitler şovăia să-l execute pe Röhm, un vechi susţinător al cauzei sale; într-un final, pe 1 iulie i-a trimis lui Röhm mesajul că ar putea beneficia de un revolver cu care să se împuşte singur. Röhm nu a profitat de ocazie şi Hitler i-a trimis pe Theodor Eicke, comandantul de la Dachau, şi pe un alt ofiţer SS din lagăr la Stadelheim. Intrând în celula lui Röhm, cei doi ofiţeri SS i-au înmânat un Browning încărcat şi i-au spus să se sinucidă; dacă refuza, aveau să se întoarcă în zece minute şi să termine ei treaba. Când s-au întors în celulă, l-au găsit pe Röhm stând în picioare, cu pieptul dezgolit, într-o postură dramatică menită să sublinieze onoarea şi loialitatea sa; fără a rosti un cuvânt, l-au împuşcat din apropiere. Pe lângă Röhm, Hitler ordonase executarea Cămăşii Brune din Silezia, Edmund Heines, care în 1932 condusese o revoltă împotriva Partidului Nazist în Berlin, a conducătorilor demonstraţiilor de la München şi a altor trei oameni. Alţi ofiţeri SA fuseseră duşi la lagărul de concentrare de la Dachau, unde au fost crunt bătuţi de gărzile SS. La ora şase seara, Hitler a luat avionul spre Berlin pentru a se ocupa de evenimentele din capitală, unde Hermann Göring îi executa ordinele cu o cruzime care dezminţea reputaţia pe care o avea, de om moderat39

Göring nu se limitase la operaţiunea efectuată împotriva conducătorilor Cămăşilor Brune. Atmosfera din biroul lui Göring, unde se aflau ministrul-preşedinte prusian, Heydrich şi Himmler, a fost mai târziu descrisă ca fiind una de „ostentativă sete de sânge” şi de „oribilă dorinţă de răzbunare” de către un poliţist care îl privise pe Göring urlând ca oamenii de pe liste să fie ucişi („împuşcaţi-i… împuşcaţi-i… împuşcaţi-i cât mai repede”) şi izbucnind în râs împreună cu tovarăşii săi când primiseră vestea succesului operaţiunii. Plimbându-se prin birou, îmbrăcat într-o tunică albă, cu cizme albe şi

pantaloni gri albaştri, Göring a ordonat devastarea biroului vicecancelarului. Agenţii Gestapoului, însoţiţi de o unitate SS înarmată, l-au împuşcat pe loc pe secretarul lui Papen, Herbert von Bose. Mentorul ideologic al lui Papen, Edgar Jung, arestat pe 25 iunie, a fost de asemenea împuşcat; trupul său a fost aruncat într-un şanţ, fără nicio ceremonie. Papen scăpase, pentru că era o figură mult prea proeminentă ca să fie omorât cu sânge rece. Asasinarea celor doi asociaţi apropiaţi lui constituia o ameninţare în sine. Pentru moment, Papen a fost arestat la domiciliu, în timp ce Hitler se întreba ce să facă cu el.40

Alţi stâlpi ai facţiunii conservatoare nu au avut acelaşi noroc. Generalul von Schleicher, predecesorul lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului şi un om care l-a descris pe Hitler ca fiind incapabil să guverneze, a fost împuşcat de SS în propria casă, împreună cu soţia sa. Nu a fost singurul ofiţer din armată cu această soartă. Generalul-maior Kurt von Bredow, despre care se credea că publicase articole critice la adresa regimului în presa străină, a fost ucis în propria casă, în timp ce opunea rezistenţă arestului, sub acuzaţia de complice al lui Röhm la infama conspiraţie împotriva guvernului, au titrat ziarele. Crimele au servit ca avertismente pentru liderii armatei, care aveau să aibă aceeaşi soartă dacă nu respectau regimul nazist. Fostul şef al poliţiei şi conducător al „Mişcării Catolice”, Erich Klausener, acum un funcţionar de vârf în cadrul Ministerului Transporturilor, a fost ucis la ordinele lui Heydrich ca avertisment pentru un fost cancelar, Heinrich Brüning, care primise un pont despre epurare şi fugise din ţară. Asasinarea lui Klausener a avut scopul de a trimite un mesaj clar catolicilor ca o renaştere a activităţii lor politice independente nu avea să fie tolerată. Afirmaţii ulterioare ale naziştilor, care susţineau că aceştia fuseseră implicaţi în „răscoala Röhm”, erau pure invenţii. Majoritatea dintre aceştia fuseseră consideraţi de către Edgar Jung ca posibili membri ai unui viitor guvern, dar aceştia nu aveau

cunoştinţă despre acest lucru şi nici nu-şi dăduseră acordul. Simpla prezenţă pe lista lui Jung le-a adus celor mai mulţi dintre ei o condamnare la moarte.41

Gregor Strasser, omul pe care mulţi l-au considerat o posibilă figură conducătoare a Partidului Nazist în cadrul unui nou guvern conservator, a fost luat şi el în vizor. La scurt timp după numirea lui Hitler cancelar al Reichului, în ianuarie 1933, Strasser, capul administraţiei naziste şi arhitectul a numeroase instituţii naziste, a demisionat, frustrat de refuzul lui Hitler de a se alătura oricărei coaliţii guvernamentale, cu excepţia celei pe care ar fi condus-o. Strasser era în negocieri la acel moment cu Schleicher şi existau zvonuri că i s-ar fi oferit o funcţie în cabinetul acestuia în 1932. Deşi ieşise la pensie după ce demisionase, Strasser încă reprezenta o iminentă ameninţare pentru nazişti, care se temeau că va forma o coaliţie împreună cu conservatorii. El era de asemenea un vechi inamic personal al lui Hitler şi al lui Göring, şi nu s-a abţinut să-i critice pe vremea când era membru superior al conducerii partidului. Göring a dat ordin să fie arestat şi dus la sediul poliţiei, unde a fost împuşcat. Prietenul şi colaboratorul lui Strasser, Paul Schulz, un fost funcţionar de vârf în SA, a fost de asemenea vânat de emisarii lui Göring şi dus într-o pădure pentru a fi împuşcat; când fusese scos din maşină la locul execuţiei, încercase să fugă şi a fost împuşcat; s-a prefăcut mort, fiind doar uşor rănit, şi a fugit în timp ce atacatorii lui căutau un cearşaf în care să-i învelească trupul; mai târziu a reuşit să îşi negocieze exilul din Germania cu Hitler însuşi. O altă ţintă care a scăpat e căpitanul Ehrhardt, conducătorul Voluntarilor din puciul Kapp din 1920, care îl ajutase pe Hitler în 1923; el a fugit în timp ce poliţia încerca să-i intre în casă şi a reuşit să treacă graniţa în Austria.42

„Operaţiunea” din Berlin a avut un caracter diferit faţă de cea din München, unde mai-marii SA din toată ţara se adunaseră la chemarea lui Hitler. În München, Cămăşile Brune au constituit principala ţintă, în Berlin,

conservatorii. Operaţiunea a fost planificată atent din timp. Ernst Müller, capul SS în Breslau [astăzi, Wrocław, Polonia], a primit la Berlin, pe 29 iunie, o scrisoare sigilată postdatată şi a fost trimis acasă cu un avion privat obţinut de Göring. În dimineaţa zilei de 30 iunie, Heydrich i-a spus la telefon să deschidă scrisoarea: conţinea o listă cu lideri ai Cămăşilor Brune care trebuiau „eliminaţi", împreună cu instrucţiuni care-i cereau să preia controlul asupra sediului poliţiei şi să-i cheme pe capii SA la o şedinţă. Alte ordine includeau confiscarea depozitelor de armament ale SA-ului, preluarea controlului aeroporturilor şi al transmiţătoarelor radio şi ocuparea clădirilor SA. Müller a urmat ordinele cuvânt cu cuvânt. Până seara nu numai celulele poliţiei de la Breslau erau pline, dar şi alte camere serveau drept carcere pentru prizonierii confuzi din SA. Heydrich i-a telefonat lui Müller în nenumărate rânduri, cerându-i să-i execute pe cei de pe listă care nu fuseseră prinşi la München. Prizonierii au fost duşi la sediul SS, epoleţii le-au fost smulşi şi au fost transportaţi într-o pădure din apropiere, unde au fost executaţi în mijlocul nopţii.43

Dimineaţa următoare, pe 1 iulie, au urmat şi mai multe arestări şi execuţu. În atmosfera generală de violenţă, Hitler şi adepţii săi au profitat de ocazie pentru a regla conturi vechi şi pentru a elimina vechi rivali. Unii, desigur, erau persoane mult prea importante, în special generalul Erich Ludendorff, care le dăduse numeroase dureri de cap celor din Gestapo cu campaniile sale de extremă dreaptă, antifrancmasone; eroul Primului Război Mondial a fost lăsat în pace; avea să moară în tihnă pe 20 decembrie 1937, când regimul i-a organizat o înmormântare respectuoasă. În Bavaria însă, fostul ministru-preşedinte Gustav *Ritter* (cavaler) von Kahr, care jucase un rol important în înăbuşirea puciului hitlerist în 1923, a fost făcut bucăţele de către oamenii SS-ului. Criticul de muzică Wilhelm Eduard Schmid a fost de asemenea ucis, fiind confundat cu Ludwig Schmitt, fost

susţinător al fratelui extremist al lui Gregor Strasser, Otto, care fusese forţat să demisioneze din partid din cauza ideilor revoluţionare şi care îl criticase constant pe Hitler de la adăpostul exilului. Politicianul bavarez conservato, Otto Ballerstedt, care reuşise să-l condamne pe Hitler pentru că întrerupsese şedinţa la care vorbea el în 1921, şi din cauza căruia Führerul petrecuse o lună la Stadelheim, a fost arestat şi executat la Dachau pe 1 iulie. Un ofiţer superior SS, Erich von dem Bach-Zelewski, a profitat de ocazie pentru a scăpa de rivalul său personal, comandantul cavaleriei SS, baronul Anton von Hohberg und Buchwald, care a fost împuşcat în casa sa. În Silezia, liderul regional SS Udo von Woyrsch a ordonat executarea duşmanului său Emil Sembach, în ciuda faptului că se pusese de acord cu Himmler ca Sembach să fie trimis la Berlin. Acte de violenţă au izbucnit şi din alte motive. Patru evrei au fost arestaţi în Hirschberg şi „împuşcaţi în timp ce încercau să evadeze”. Liderul ligii evreilor veterani din Glogau a fost dus într-o pădure şi executat.44

În ciuda motivaţiilor personale care au instigat actele de violenţă, naziştii nu au pregetat în a emite justificări propagandistice pentru crimele comise. Goebbels a difuzat o relatare îndelungă a „operaţiunii” ziua următoare, pretinzând că Röhm şi Schleicher conspirau să pornească o „a doua revoluţie” care ar fi creat o stare de haos în Reich. „Fiecare pumn strâns ridicat împotriva Führerului şi regimului său”, avertiza el, generalizând astfel acţiunile posibile care puteau fi luate faţă de orice fel de opoziţie, „va fi deschis cu forţa, dacă va fi necesar”. 45 În ciuda acestui lucru, Hitler încă trebuia să dea explicaţii pentru multe din faptele sale, şi nu în cele din urmă să se justifice în faţa armatei, deoarece doi ofiţeri superiori fuseseră ucişi în timpul operaţiunii. Adresându-se cabinetului pe 3 iulie, Hitler a pretins că Röhm complotase împotriva lui împreună cu Schleicher, Gregor Strasser şi guvernul francez de mai bine de un an. El fusese nevoit să acţioneze, din moment ce intrigile acestora ameninţau să

culmineze cu un puci în 30 iunie. Dacă ar fi existat obiecţii legale la ceea ce făcuse, atunci răspunsul ar fi fost că procedura standard nu a fost posibilă în astfel de circumstanţe. „Dacă o rebeliune are loc pe un vas, căpitanul nu numai că are dreptul, dar e şi obligat să o zdrobească imediat”, declara el. Nu avea să fie vorba de niciun proces, aşadar, o lege urma să fie promulgată care să legalizeze operaţiunea în mod retroactiv, lege susţinută cu entuziasm de ministrul justiţiei Gürtner. „Exemplul pe care ni l-a oferit reprezintă o lecţie sănătoasă pentru viitor A asigurat autoritatea guvernului Reichului pentru întotdeauna”, spunea acesta.46 În presă, Goebbels s-a concentrat pe sublinierea amplorii şi profunzimii sprijinului operaţiunii, totul pentru a asigura publicul că ordinea a fost mai degrabă restaurată decât subminată. Recunoştinţa formală pe care i-o purtau lui Hitler Blomberg şi Hindenburg a fost cap de afiş al ziarelor, pe când alte povestiri relatau „declaraţiile de loialitate a întregii Germanii” şi „venerarea şi admirarea Führerului la nivel naţional”. Evenimentele au fost descrise pe larg ca o curăţare a mişcării naziste de elementele sale degenerate şi periculoase. Câţiva lideri ai Cămăşilor Brune, titrau ziarele, au fost găsiţi în compania unor „tineri homosexuali”, şi unul din aceştia a fost găsit dormind într-o „poziţie extrem de dezgustătoare”.47

La reunirea parlamentului pe 13 iulie, Hitler a detaliat aceste relatări într-un discurs transmis la radio şi difuzat în baruri, localuri şi pieţe publice de pe întreg teritoriul Germaniei. Înconjurat de ofiţeri SS cu căşti de oţel, Hitler a prezentat audienţei o urzeală, elaborată şi ireală, alcătuită din afirmaţii şi presupuneri despre aşa-zisa conspiraţie care voia să înlăture Reichul de la putere. Patru grupări fuseseră implicate în conspiraţie: comuniştii militând, care se infiltraseră în SA, liderii politici, care nu se împăcaseră cu evenimentele de la 30 ianuarie 1933, elementele dezrădăcinate care credeau în necesitatea unei revoluţii permanente şi trântorii clasei superioare care

trăiau din bârfe, zvonuri şi intrigi. Încercările de a reduce excesele SA-ului le nemulţumiseră pe Cămăşile Brune care plănuiau în tot acest timp să distrugă liniştea publică. Hitler fusese forţat să acţioneze fără a apela la lege:

Mi se reproşează că nu am apelat la curtea de justiţie pentru a soluţiona aceste acuzaţii; răspunsul meu e acesta: în acel moment eram responsabil de soarta naţiunii germane şi, prin urmare, justiţiar suprem care acţiona în beneficiul cetăţenilor germani!... Am ordonat executarea grupărilor trădătoare... Naţiunea trebuie să ştie că nimeni nu îi poate ameninţa siguranţa – care e garantată de legea inemă şi de ordine – şi să scape nepedepsit! Germanii trebuie să ştie că orice mână ridicată împotriva statului va fi pedepsită cu moartea.48

Această declaraţie în care recunoştea caracterul ilegal al faptelor sale nu a primit nicio critică din partea autorităţilor judecătoreşti. Mai mult decât atât, parlamentul a primit cu aplauze justificările lui Hitler şi a promulgat o rezoluţie în care îi mulţumea acestuia. Secretarul de stat Meissner a trimis o telegramă în numele preşedintelui suferind Hindenburg, în care acesta îşi dădea acordul retroactiv asupra operaţiunii. S-a emis o lege care să legitimeze retroactiv acţiunea lui Hitler.49 Agenţii social-democraţilor relatau că evenimentele creaseră o stare considerabilă de confuzie în rândurile populaţiei. Oricine critica în public operaţiunea era arestat. În presă se vorbea despre „alerta continuă a poliţiei împotriva agitatorilor subversivi şi maliţioşi". „Lagărele de concentrare sunt ameninţarea" pentru „răspândirea de zvonuri şi defăimarea mişcării în sine şi a Führerului". Acest val de represiune care a continuat şi în primele zile ale lunii august i-a făcut pe oameni să se teamă de evenimentele viitoare, de arestările continue. Mulţi bănuiau că nu li se spusese întreaga poveste a operaţiunii, iar autorităţile poliţiei locale declarau că zvonurile se răspândesc cu repeziciune, dând ghes speculaţiilor, nemulţumirilor şi criticilor. Ministerul de Propagandă

observa cu neliniște într-un memoriu intern „nenumăratele zvonuri absurde care circulă”. Campania de presă care a urmat nu a fost în stare să liniștească populaţia. Conflictul a scos la iveală dezacorduri politice care i-au făcut pe social-democraţi şi pe naţionaliştii germani să spere că „Hider va fi terminat în curând”.50 Majoritatea oamenilor, totuşi, erau uşuraţi că Hider acţionase în sfârşit împotriva „marilor ştabi” din Cămăşile Brune şi că ordinea publică nu mai era ameninţată de trupele de asalt constituite, bete şi indisciplinate.51

Tipică a fost şi reacţia profesoarei conservatoare din Hamburg, Luise Solmitz, care sprijinise cu entuziasm cabinetul de coaliţie şi Conferinţa de la Potsdam din 1933 („acea zi frumoasă şi de neuitat a naţiunii germane!”), şi care devenise îngrijorată de tendinţele socialiste ale regimului atunci când bunurile evreilor emigraţi, precum Albert Einstein, fuseseră confiscate („Nu ar trebui să facă una ca asta. Nu confundaţi dreptul la proprietate cu altceva. Fără acest drept, ceea ce se întâmplă poartă numele de bolşevism”). Ca şi mulţi alţii, ea a descris ziua de 30 iunie 1934 ca fiind „o zi care a ne-a spulberat speranţele în cel mai intim mod”. Pe jumătate convinsă de „transgresiunea morală” a celor executaţi, care aduseseră „ruşine întregii Germanii”, Solmitz îşi petrecea timpul făcând schimb de informaţii cu prietenii şi ascultând cu sufletul la gură emisiunile radio în casa unui prieten, pentru a afla ultimele ştiri. Pe măsură ce relatările deveneau din ce în ce mai detaliate, Solmitz a început să se simtă copleşită de admiraţia pentru Hitler. „Curajul personal, caracterul ferm şi hotărât cu care a acţionat în München sunt calităţi unice”. L-a comparat cu Frederic cel Mare al Prusiei şi cu Napoleon. Faptul că nu avusese loc „niciun proces, nicio curte marţială improvizată” avea darul doar de a-i spori admiraţia. Era cu adevărat convinsă că Röhm plănuise o revoltă împreună cu Schleicher.

Asta fusese ultima aventură politică a fostului cancelar, în care nimeni nu avea încredere, scria Luise

Solmitz. Naivitatea şi uşurinţa cu care a fost convinsă erau tipice pentru majoritatea celor din clasa de mijloc, care procedaseră la fel după primele ore de confuzie generală. Îl susţineau pe Hitler şi numai pentru că în 1933 restaurase liniştea publică şi adusese stabilitate scenei politice, iar acum o făcuse pentru a doua oară. În ziua de după operaţiune, mulţimi de oameni s-au adunat în faţa cancelariei Reichului şi a Ministerului Propagandei, cântând „Sus Drapelul!” (cum mai e numit cântecul lui Horst Wessel, imnul oficial al NSDAP [Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Partidul Muncitoresc Naţional-Socialist German], Partidul Nazist) şi manifestându-şi devotamentul faţă de Führer, deşi nu vom şti niciodată dacă o făceau din entuziasm sau pentru că erau uşuraţi de faptul că SA-ul nu avea să le mai tulbure liniştea. Se crede că poziţia lui Hitler fusese întărită de acţiunile decisive şi rapide pe care le luase. Această nouă imagine contrasta şi mai mult cu cea pe care o aveau mulţi despre partid, ca fiind extremist şi creând dezordine civilă.52 Unii, ca fostul social-democrat Jochen Klepper, au fost şocaţi să afle de asasinarea soţiei lui Schleicher, care nu putea fi suspectată de nimic.53 Doar cei mai nemulţumiţi spuneau că singurul defect al operaţiunii fusese că prea puţini nazişti muriseră.54

Nivelul la care se desfăşurase operaţiunea era substanţial. Hitler a spus chiar el parlamentului la 13 iulie 1934 că 74 de oameni fuseseră executaţi, în timp ce Göring arestase peste 1.000 de unul singur. Se ştie că cel puţin 85 au fost executaţi fără să fie supuşi vreunei proceduri legale.55 Doisprezece dintre aceştia erau deputaţi în parlament. Capii SA-ului şi oamenii lor nu bănuiseră aproape nimic; majoritatea au murit crezând că arestarea lor fusese ordonată de către armată, în timp ce jurau devotament etern Führerului. În următoarele zile şi săptămâni, concedierile şi arestările au continuat, direcţionate în special spre cele mai corupte şi gălăgioase elemente ale Cămăşilor Brune. Abuzul de alcool,

homosexualitatea, delapidarea, comportamentul neadecvat, toate caracteristicile care odată le aduseseră Cămăşilor Brune notorietate erau eliminate acum. Şi după au mai avut loc conflicte violente în care erau implicate trupe de asalt naziste în stare de ebrietate, dar nu la scara la care se întâmplau înainte de 30 iunie 1934. Deziluzionate, fără niciun scop şi nemaiavând puterea de a se impune, Cămăşile Brune au început să părăsească organizaţia în masă – 100.000 numai în august şi septembrie 1934. De la un număr de 2, 9 milioane de membri în august 1934, SA-ul a ajuns la 1, 6 milioane în octombrie 1935 şi la 1, 2 milioane în aprilie 1938. Condiţiile stricte care trebuiau respectate pentru înscriere şi limitarea contingentelor au redus recrutarea. Declinul şomajului şi, din 1935, reluarea recrutării pentru armată i-au îndepărtat pe mulţi care altfel poate s-ar fi înscris în SA.56

Deşi nu mai reprezentau o ameninţare pentru armată sau pentru stat, potenţialul Cămăşilor Brune pentru agresiuni şi acte de violenţă nu se diminuase. Un raport scris de un lider SA, în care vorbeşte despre evenimentele petrecute într-o tabără a SA-ului în decursul unei singure nopţi din timpul Convenţiei de la Nürnberg din 1934, dovedeşte acest lucru. Toată lumea era sub influenţa alcoolului, observă el, şi un conflict izbucnit între două grupe regionale la ora 1 dimineaţa s-a lăsat cu răni de cuţit. În drum spre tabără, Cămăşile Brune au atacat maşini de pe stradă, au aruncat sticle şi pietre în ferestrele acestora şi i-au agresat pe cei dinăuntru. Întreaga forţă de poliţie din Nürnberg a fost chemată pentru a potoli starea de haos. Un membru SA a fost scos din latrina taberei, în care picase după ce îşi pierduse echilibrul, beat fiind; a murit la puţin timp din cauza intoxicaţiei cu clor. Liniştea a fost restabilită în jurul orei 4 dimineaţa, după ce şase persoane îşi pierduseră viaţa şi 30 de oameni fuseseră răniţi, şi încă 20 răniţi care au sărit pe maşini au picat de pe ele sau au fost târâţi în timp ce acestea mergeau. Astfel

de incidente s-au repetat în nenumărate rânduri. Pedepsite şi cu rangurile reduse, Cămăşile Brune, private de autonomie – cum susţineau liderii nazişti –, rămase fără elementele sale violente, extremiste şi corupte, au continuat să fie folosite ca forţă brutală oricând regimul avea nevoie de aşa ceva, şi de multe ori, şi când nu se ivea necesitatea unor astfel de acţiuni.57

Între timp, armata putea să răsufle uşurată. Generalul Blomberg şi-a exprimat recunoştinţa şi l-a asigurat pe Hitler de devotamentul armatei. L-a felicitat pe Hider pentru „decizia ostăşească" de a-i pedepsi pe „trădători şi criminali". Generalul von Reichenau nu a pregetat să justifice moartea unuia din cei mai respectaţi şi faimoşi în ochii publicului ofiţeri superiori ai armatei, Kurt von Schleicher, într-un comunicat care susţinea că acesta conspirase împreună cu Röhm şi cu puterile străine împotriva statului şi că fusese împuşcat în timp ce opunea rezistenţă la arest Nu a menţionat şi gradul de implicare al soţiei acestuia. Ofiţerii armatei au deschis sticle de şampanie la cantină pentru a sărbători. De la tineri ofiţeri, precum locotenentul Claus von Stauffenberg, care descria acţiunea ca pe eliminarea unui furuncul, la ofiţeri superiori precum generalul maior Erwin von Witzleben, care le spunea tovarăşilor săi că şi-ar fi dorit să fie prezent la execuţia lui Röhm, toţi s-au bucurat la un nivel care până şi lui Blomberg i s-a părut scandalos. Un singur om, căpitanul în rezervă şi fostul funcţionar public în Cancelaria Reichului, Erwin Planck, credea că armata se comportă inadecvat. „Dacă continuăm să nu facem nimic", i-a spus el generalului von Fritsch, „vom avea aceeaşi soartă, mai devreme sau mai târziu".58

Represiune şi rezistenţă

I

Între timp, starea preşedintelui Hindenburg se deteriorase constant. Când l-a vizitat Hitler la Neudeck, pe 1 august, şeful statului şi fostul lider militar din Primul Război Mondial i s-a adresat conducătorului nazist cu

„Majestate”, fiind convins că stă de vorbă cu răposatul Kaizer, într-o confuzie care a simbolizat practic transferul de putere şi autoritate dintre cei doi.59 Observând stadiul de degradare în care se afla bătrânul, atât fizic cât şi mental, doctorii lui Hindenburg i-au spus lui Hitler că preşedintele nu avea să trăiască mai mult de 24 de ore. Hitler a luat avionul înapoi spre Berlin şi a convocat cabinetul chiar în aceeaşi seară. Fără a mai aştepta moartea preşedintelui, cabinetul a convenit asupra unui decret privind fuziunea cabinetului preşedintelui cu cel al cancelariei, transferând astfel prerogativele primului către cel din urmă, decret care urma să intre în efect după moartea lui Hindenburg. Hitler nu a avut mult de aşteptat. La 9 dimineaţa, în ziua de 2 august 1934, preşedintele a încetat din viaţă. Mulţi conservatori germani erau de părere că moartea lui simboliza sfârşitul unei ere. Hindenburg fusese, aşa cum nota şi Luise Solmitz în jurnalul ei, „un luptător adevărat şi un om fără pată, care a luat cu el în mormânt era lui, era noastră”. Membrii cabinetului l-au urmat şi ei în „mormântul politic”. Titlul de preşedinte al Reichului, a anunţat Hitler, era „unit inseparabil cu numele marelui conducător decedat”. Ar fi fost greşit ca altcineva să-l folosească. De aceea, Hitler urma să se numească „Führer şi Cancelar al Reichului”. A fost promulgată o lege în acest sens şi a fost ratificată în urma unui plebiscit naţional ţinut la 19 august.60

În urma acestui act, Hitler a devenit şef al statului în toată puterea cuvântului. Cel mai important prerogativ pe care îl avea şeful statului era faptul că armata îi jura credinţă. Pe 2 august 1934, forţele armate din întreaga Germanie au fost chemate pentru a depune un nou jurământ, formulat de generalul von Reichenau, fără a se consulta cu Hitler. Prin vechiul jurământ armata îşi lua angajamentul faţă de entitatea abstractă a constituţiei weimareze şi în faţa preşedintelui în funcţie la acel moment Noua formulare era diferită: „Fac în faţa lui Dumnezeu acest sacru jurământ: că am să îi ofer supunere

necondiţionată lui Adolf Hitler, Führer al Reichului şi al poporului german, Comandantul Suprem al Forţelor Armate, şi că în orice moment am să fiu pregătit, ca un brav soldat, să îmi dau viaţa pentru acest jurământ... t<61 Nu era un jurământ pur formal. Legământul de supunere conta mai mult pentru armata germană decât pentru orice echivalent al acesteia. Constituia subiectul unor sesiuni speciale de instrucţie şi educare, în care se punea accentul pe datorie şi pe onoare, şi în care se exemplificau consecinţele pe care le suportă cei care îşi trădează legământul. Poate cel mai semnificativ adaos îl reprezenta ideea de supunere *rucanditiimaiă*care presupunea împlinirea datoriei chiar dacă ordinele nu ar fi avut un caracter legal, în contrast cu întâietatea acordată de jurământul iniţial constituţiei şi „instituţiilor legale" ale naţiunii germane.62

Puţini ofiţeri din armată au înţeles întreaga semnificaţie a jurământului depus. Unii aveau dubii. În seara de după depunerea legământului, generalul-maior Ludwig Beck, ofiţer de artilerie conservator, muncitor, din clasa de mijloc, care în 1934 ajunsese ofiţer superior al Biroului Trupelor (redenumit, în 1935, Statul-Major General al Armatei), a descris ziua de 2 august ca fiind „cea mai neagră zi din viaţa mea". Dar majoritatea erau mulţumiţi, având în vedere că Hitler îşi respectase promisiunile făcute armatei în ultimele 18 luni, sau erau complet ignoranţi faţă de potenţială semnificaţie a jurământului. Hitler însuşi nu avea niciun dubiu cu privire la importanţa reformulării acestuia. După promulgarea unei legi în 20 august, care acorda în mod retroactiv legitimitate noului jurământ, Hitler i-a trimis o scrisoare de mulţumire lui Werner von Blomberg, ministrul apărării, exprimându-şi recunoştinţa şi promiţându-i că armata va fi generos răsplătită pentru devotamentul arătat. Drept răspuns, Blomberg a ordonat forţelor armate să i se adreseze lui Hitler începând din acel moment cu „Führerul meu", în loc de formula civilă „Domnule Hider" pe care o

foloseau înainte.63 Jurământul militar a servit drept model unuia similar, organizat după promulgarea unei legi în 20 august, la care au participat funcţionarii publici. Legământul s-a adresat „Führerului Reichului şi al poporului german”, o demnitate nespecificată în constituţie, o formă de autoritate care era legitimată de persoana lui Hitler, şi nu de statul german.64

Aceste evenimente au consolidat puterea lui Hitler ca „Führer”. Aşa cum a explicat în 1939 tânărul constituţionalist Ernst Rudolf Huber, expresia nu reprezenta o funcţie în guvern, în schimb era legitimată de „voinţa unită a poporului”:

„Autoritatea Führerului e totală şi atotputernică: în ea sunt înglobate toate resursele corpului politic; acoperă toate aspectele vieţii populaţiei; constrânge la loialitate şi devotament toţi membrii comunităţii germane. Autoritatea Führerului nu poate reprezenta subiectul niciunei critici, niciunui control; nu e constrânsă de invidia drepturilor individuale private; e liberă şi independentă, e esenţială şi nemărginită”.

Aşa cum arăta Huber în eseul *Legea Constituţiei Marelui Reich German*, care devenise curând o operă de referinţă, părerea lui Hitler devenise voinţa „obiectivă” a poporului german, şi în acest fel Hitler putea să lupte împotriva „opiniei publice eronate” şi a voinţei egoiste a individului. Werner Best, un intelectual nazist care fusese o figură importantă a „incidentului Boxheim” din 1931, observase cum cuvântul lui Hitler devenise lege, şi avea o autoritate atotstăpânitoare. Nu statul îi conferise puterea lui Hider, ci istoria. Cu timpul, titlul secundar de cancelar al Reichului a fost uitat.65

Nu numai Hitler, ci întreaga mişcare nazistă avea un dispreţ pentru litera legii şi pentru instituţiile de stat. Încă de la început, operaţiunile lor erau extralegale, şi au continuat să fie şi după ce au abandonat planul unui puci care să-i aducă la putere. Pentru naziști, glonţul şi votul erau unelte complementare, nu alternative. Alegerile erau

tratate cu cinism drept instrumente de legitimare politică pur formale; voinţa poporului nu era reprezentată prin coagularea opiniei publice, ci prin persoana lui Hitler şi prin încorporarea mişcării naziste în destinul istoric al Germaniei, chiar dacă populaţia nu era de acord. Mai mult decât atât, norme legale larg acceptate privind crimele şi actele de violenţă, distrugerea de bunuri şi tâlhăria erau ignorate de nazişti, care credeau că interesele poporului german („arian”) şi istoria justificau măsurile extreme necesare pentru a combate criza care cuprinsese Germania după înfrângerea în război.66

În acelaşi timp, cel puţin în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, aparatul masiv de stat care cuprindea sistemul birocratic, judiciar, poliţienesc, penal şi de sănătate publică, moştenit de la Republica de la Weimar şi nu în ultimul rând de la Reichul bismarckian, nu putea fi dat la o parte şi ignorat complet. La acea vreme, în Germania funcţiona ceea ce politicianul şi omul de ştiinţă în exil Ernst Fraenkel numea „statul dualist”, expresie care reprezintă şi numele faimoasei cărţi pe care a publicat-o în SUA în 1941. Pe de-o parte, exista un „stat normativ”, legat de reguli, proceduri, legi şi convenţii, care era constituit din instituţii formale precum Cancelaria Reichului, ministerele, autorităţile legale şi aşa mai departe; pe de altă parte, exista şi un „stat prerogativ”, care era în esenţă un sistem extralegal, legitimat doar de autoritatea supralegală a Führerului.67 Teoreticieni precum Huber au avut grijă să facă distincţia dintre „autoritatea de stat şi autoritatea Führerului”, şi au evidenţiat întâietatea celei din urmă. Astfel, infracţiuni precum crimele comise în „Noaptea cuţitelor lungi” au fost aprobate de Führer şi deci nu erau ilegale. Arestările, condamnările şi crimele fuseseră duse la capăt nu de poliţie sau de forţele guvernamentale, ci de SS, iar sistemul judiciar şi cel de stat nu au pregetat să dea actelor de violenţă legitimitatea legală. Acest act a demonstrat faptul că nu mai exista aproape niciun conflict

între sistemul „normativ” şi cel „prerogativ” în timpul regimului nazist. Cel din urmă trebuia din ce în ce mai des să se supună primului, şi cu timpul a devenit din ce în ce mai pătruns de spiritul acestuia; regulile erau relaxate, legile puteau fi ocolite, scrupulele erau abandonate. Încă de la începutul lunii iulie, în 1933, Hans-Heinrich Lammers, şeful cancelariei germane, începuse să îşi semneze scrisorile cu „Heil, Hitler!” 68 Spre sfârşitul lunii, toţi funcţionarii publici, inclusiv profesorii universitari, avocaţii şi ceilalţi angajaţi bugetari, au fost îndemnaţi să folosească „salutul german” atunci când aveau de-a face cu treburi oficiale. De aici încolo, să nu spui „Heil, Hitler” şi să nu foloseşti salutul nazist atunci când ocazia o cerea erau semnele unei disidenţe pe faţă.69 Acestea au fost numai manifestările exterioare ale unei obedienţe care a crescut în intensitate după stabilirea regimului la putere.

Miniştri ca Franz Giirtner, care fusese ministru de justiţie în ultimele două cabinete înainte de Hitler şi care a continuat să fie în funcţie şi în timpul celui de-al Treilea Reich, a încercat cu înverşunare să medieze autoritatea arbitrară a Führerului prin decrete legale. Acest lucru a impus nevoia reformulării şi inventării de expresii şi concepte retrospective care să facă să pară că ordinele lui Hitler fuseseră date în conformitate cu legile şi reglementările în vigoare. În unele cazuri, aşa cum a fost şi în privinţa „Nopţii cuţitelor lungi”, legislaţia a trebuit schimbată pentru a oferi legitimitate retroactivă actelor ilegale comise de regim. Pe 1 decembrie 1933, supremaţia prerogativelor Führerului asupra statului normativ a fost promulgată prin Legea garanţiilor unităţii partidului şi statului, deşi termenii vagi în care era formulată legislaţia o făceau practic inutilă. În realitate, organele de partid şi de stat aveau dese altercaţii cu capii nazişti care interferau cu politica statului şi cu deciziile luate la orice nivel de autorităţile locale. Hider a încercat să controleze amestecul liderilor regionali ai Partidului Nazist în afacerile de stat, mai ales în 1934, când aceştia ameninţau

să tulbure politica economică în unele zone. El a declarat că partidul avea să fie de-acum încolo doar un instrument de propagandă, acum că statul era pe mâini naziste. Dar acest lucru a avut prea puţină semnificaţie până la urmă.70

Pentru început, Hider a introdus o serie de măsuri care să eficientizeze acţiunile partidului. Descentralizarea organizaţiei sale după demisia lui Gregor Strasser la sfârşitul anului 1932 se dovedea a fi problematică. Facţiunile intrau des în conflict unele cu celelalte şi lupta pentru putere din interiorul partidului a permis funcţionarilor publici să reducă influenţa partidului prin instigarea facţiunilor una împotriva celeilalte. Nerăbdător să centralizeze partidul fără a pune puterea în mâinile unui singur rival, Hider l-a numit pe veşnic credinciosul Rudolf Hess „adjunct al Führerului în probleme de partid", o funcţie care nu-i acorda nicio putere asupra aparatului organizaţional. Apoi, pe 1 decembrie 1933, i-a dat şi o funcţie în cabinet. Pe 27 iulie 1934, Hider a anunţat că toate legile şi decretele propuse de ministerele Reichului trebuiau să treacă prin biroul lui Hess. În 1935 Hess a primit responsabilitatea de a aproba numirile funcţionarilor publici şi de a examina promovările. Acest lucru a conferit partidului o influenţă considerabilă asupra afacerilor de stat Hess de unul singur nu era capabil să mânuiască puterea. Nu avea alte ambiţii decât să se supună voinţei lui Hitler. Prerogativele sale au fost însă folosite de ambiţiosul Martin Bormann, secretarul său general din 1 iulie 1933. Bormann a creat un sistem complex pentru biroul adjunctului Führerului, organizat în mai multe departamente şi condus de suporteri loiali, care îi împărtăşeau determinarea de a centraliza partidul şi de a-l folosi în mod sistematic pentru a elabora anumite politici împotriva administraţiei civile. În 1935, Bormann a preluat de la Hitler managementul reşedinţei rurale a lui Hitler din Obersalzberg, Bavaria. S-a folosit de prezenţa sa acolo pentru a acţiona ca secretar privat al lui Hitler şi

pentru a exercita un control crescând asupra accesului la Führer. Tipic pentru modul în care funcţiona al Treilea Reich, biroul lui Bormann rivaliza cu Cancelaria Reichului, instituţie de stat, oficială, care era condusă de Hans-Heinrich Lammers, un înalt funcţionar public. Cât timp Hitler s-a aflat în Berlin, Lammers obţinea mai mult acces şi, implicit, mai multă influenţă; dar Führerul începuse să petreacă din ce în ce mai mult timp la Obersalzberg, unde Bormann putea să interzică accesul chiar şi lui Lammers.71

Acest gen de dualism avea loc la fiecare nivel. În timp ce confuzia creată de acapararea puterii în prima parte a anului 1933 se diminua, al Treilea Reich rămânea cu un număr mare de instituţii care se aflau în competiţie unele cu altele. Guvernatorii Reichului, miniştrii-preşedinţi şi liderii regionali se băteau pe supremaţia statelor federale, iar în Prusia, care acoperea mai mult de jumătate din teritoriul Germaniei, cu guvernatorii statelor regionale. Aceste conflicte au fost în parte soluţionate de numirea, în 1933, a liderilor regionali supremi ai fiecărui stat federal drept guvernatori ai Reichului pe zona respectivă. O altă măsură a fost luată în 30 ianuarie 1934, când, sub presiunea ministrului de interne nazist Wilhelm Frick, a fost promulgată o nouă lege care a dizolvat statele federale, începând cu Prusia, cu guvernele şi parlamentele lor, contopind ministerele lor cu cele similare ale Reichului. Astfel, constituţia federală, care caracterizase sistemul politic german de peste 1.000 de ani şi care avea să revină în 1945, a fost eliminată. Totuşi, câteva caracteristici ale federalismului au mai rămas în picioare, deci procesul de disoluţie a fost unul incomplet. Liderii regionali de

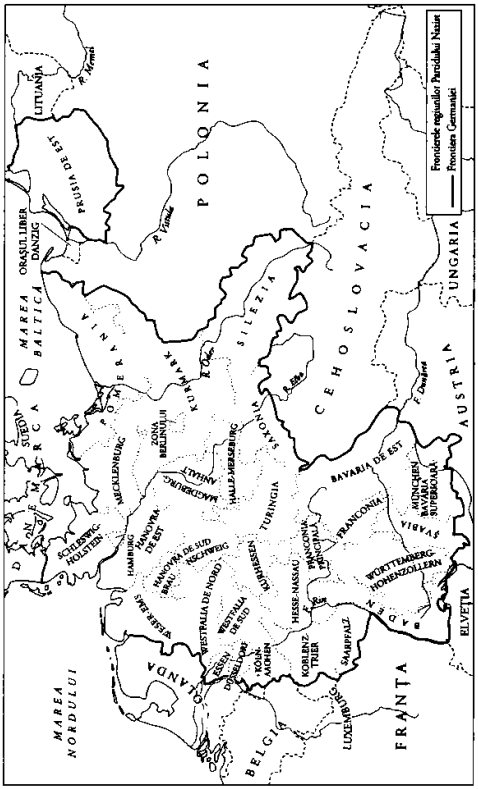

Harta 1. Organizarea regională a Partidului Nazist în al Treilea Reich, 1935

partid şi-au păstrat titulaturile de guvernatori regionali ai Reichului şi au continuat să ocupe funcţii de putere în cadrul ierarhiei partidului. Şi-au exercitat în mod considerabil influenţa asupra afacerilor locale şi regionale, deşi, sub incidenţa Legii Guvernării Locale a Reichului din 1935, care abolea alegerile locale, numirea primarilor a trecut în competenţa Ministerului de Interne din Berlin. Acest lucru a stârnit nemulţumirea liderilor de district (*Kreisleiter*) ai partidului, care se folosiseră des de dreptul la participare în numirea oficialilor locali dat de lege şi care interveniseră în guvernele locale pentru a-i numi în anumite funcţii pe apropiaţii şi clienţii lor, care de multe ori nu aveau calificarea necesară.72

E inutil să adăugăm că aceste conflicte interne nu prezentau o reală opoziţie faţă de conducerea nazistă şi de politicile acesteia. După epurările din 1933, marea

majoritate a birocraţilor de stat erau ei înşişi membri ai Partidului Nazist sau, în linii mari, simpatizanţi ai mişcării. Capii unor ministere importante din Berlin erau în aceeaşi situaţie. Statutul lor fusese consolidat de personalităţi importante ale mişcării, precum Hermann Göring, care reuşise să prevină realizarea schimbărilor propuse pentru administraţia de stat din Prusia. Într-adevăr, faptul că, pe lângă alţii, şi liderii regionali s-au opus reformei a făcut ca aceasta să nu meargă atât de departe pe cât intenţionase ministrul de interne, iar structurile administrative ale statelor federale au rămas aproape la fel, chiar dacă majoritatea aspectelor legate de autonomie şi ultimele vestigii ale instituţiilor lor reprezentative fuseseră abolite.73 Nu era nimic precis în administraţia celui de-al Treilea Reich, şi ideea că ar fi fost un stat care funcţiona ca pe roţi, complet centralizat, a fost de mult abandonată de istorici. Dezordinea creată de instituţiile aflate în competiţie una cu cealaltă şi competenţele conflictuale au împiedicat efectiv maşina statului „normativ" să se ridice deasupra intervenţiilor arbitrare ale aparatului „prerogativ" şi au condamnat-o la un declin încet al puterii şi autonomiei sale.

Între timp, după răscoalele din vara şi toamna anului 1934, Hitler începuse să facă aranjamente pentru eventualitatea în care ar fi fost lipsit de putere sau doborât în mod neaşteptat. Nici Hess, nici Himmler nu au jucat un nol-cheie în „Noaptea cuţitelor lungi", ci redutabilul, nemilosul, ambiţiosul Hermann Göring. Pe 7 decembrie 1934, Hitler a emis un decret prin care îl numea pe Göring „adjunctul său în toate aspectele privind guvernarea naţiunii", în eventualitatea în care el nu putea să-şi îndeplinească sarcinile. Poziţia lui Göring ca al doilea om în Reich a fost consolidată câteva zile mai târziu de o altă lege, emisă pe 13 decembrie, în care Hitler îl numea succesorul său şi a dat ordine administraţiei, armatei, SA-ului şi SS-ului să depună un legământ de loialitate personală pentru Göring imediat după moartea sa. Göring

avea să se folosească de acest lucru în următorii ani pentru a-şi stabiliza poziţia în cel de-al Treilea Reich la un asemenea nivel, încât se spunea despre el că era un stat în stat. Numirea sa drept succesor şi adjunct al lui Hitler a arătat, de asemenea, că la scurt timp după moartea lui Hindenburg, adevărata şi reala distribuire a puterilor în al Treilea Reich ajunsese mai curând o decizie personală decât una decurgând din prevederi constituţionale şi reglementări. Regimul era acum o dictatură în toată puterea cuvântului, în care Führenil putea să facă ce voia, inclusiv numirea unui succesor fără a lua în seamă alte păreri.74

II

Niciunde nu s-a observat mai bine natura personală a autorităţii lui Hitler decât în ascendenţa la putere şi importanţa acordată SS-ului, care la origini fusese garda de corp personală şi de „protecţie" a Führerului (*Schutzstaffeln* de unde abrevierea SS), care răspundea doar în faţa lui şi care respecta doar regulamentele proprii. Heinrich Himmler, conducătorul SS-ului încă din 1929, a extins gruparea la 50.000 de membri în primăvara anului 1933. Din masiva forţă a SS-ului, Hitler a selecţionat un grup de elită numit „Garda cartierului general", redenumit „Garda lui Adolf Hitler" în septembrie 1933; alte grupări de elită din SS au fost încorporate în detaşamente speciale care erau la dispoziţia lui Hitler pentru diverse acţiuni de intimidare, supraveghere şi operaţiuni precum „Noaptea cuţitelor lungi".75 În 1934, Himmler concepea trupele SS ca având ambiţii mai mari decât a fi forţă specială la dispoziţia lui Hitler. El plănuia să transforme SS-ul într-o elită-nucleu a noii ordini rasiale naziste. Cu scopul de a diferenţia vizibil SS-ul de vulgarele Cămăşi Brune, Himmler intenţiona ca membrii gărzii să aibă o disciplina strictă, să fie sobri, puri din punct de vedere rasial, supuşi necondiţionat, încorporând tot ceea ce el considera cele mai bune caracteristici ale rasei germane. Încetul cu încetul, membrii vechii generaţii SS,

cu antecedente de violenţă încă de pe timpul Republicii de la Weimar, când făceau parte din Corpul Voluntarilor, au fost pensionaţi şi înlocuiţi de o generaţie tânără, mai bine educată.76

Himmler a întemeiat o ierarhie sofisticată a SS-ului, dând fiecărui rang o denumire pompoasă – lider superior de grup, lider de formaţiune (*Oberg Tuppenführer-Standarter-ukrer*) şi aşa mai departe – şi indicând în mod subtil statutul grupării prin simbolurile încastrate pe emblemele elegantelor uniforme militare. Noul design includea nu numai insigna originală argintie cu cap de mort, dar şi o versiune pseudorunică a literelor „SS”, aranjate în formă de fulger; maşinilor de scris din birourile organizaţiei li s-a adăugat un buton special pentru a folosi titlul runic atunci când se semnau memouri şi corespondenţa oficială. Curând, au urmat şi mai multe grade şi embleme. Himmler a adunat fonduri pentru organizaţia sa, distribuind titluri onorifice donatorilor, precum „membru-sponsor”, şi în scurt timp banii au început să curgă din partea industriaşilor; bancherilor şi oamenilor de afaceri. „Prietenii Reichsführerului SS”, o altă sursă de fonduri, includea oameni ca bancherul Friedrich Flick, directorul I.G. Farben Heinrich Biitefisch, şi reprezentanţi ai firmelor, precum Siemens-Schuckert, Banca Germană, Rheinmetall-Borsig şi compania maritimă Hamburg-America. Mulţi dintre aceştia au primit titluri onorifice SS drept recompensă. Erau fără îndoială conştienţi de lipsa de valoare a gestului, dar asocierea cu SS-ul îi proteja de intervenţia membrilor zeloşi ai partidului în afacerile pe care le conduceau. În mod deloc surprinzător, revista lansată de Himmler pentru „prietenii lui” avea un tiraj de 365.000 în septembrie 1939, iar contribuţiile financiare ale membrilor erau între jumătate de milion şi un milion de mărci germane pe an.77

Întreaga afacere ameninţa să distrugă caracterul unitar, elitist al SS-ului, şi, de aceea, între 1933 şi 1935 Himmler a dat afară nu mai puţin de 60.000 de membri. I-a

eliberat din funcţie mai ales pe homosexuali, pe alcoolici şi pe oportunişti care se înrolaseră şi care nu erau naziști convinşi. Mai mult decât atât, din 1935 încolo, pentru a face parte din SS trebuia să faci dovada unei descendenţe pur ariene, aşa cum o numea Himmler, care trebuia să dateze din 1800 pentru membrii obişnuiţi, şi din 1750 pentru ofiţeri. Membrii aspiranţi ai SS-ului ori cercetau registrele parohiale pentru a face dovada purităţii rasiale, ori angajau genealogi profesionişti. Recruţii trebuiau să treacă de o examinare fizică pentru a-şi confirma calităţile ariene; Himmler a apreciat că, în timp, cu o evoluţie rasială controlată corespunzător, SS-ul avea să admită doar membri cu păr blond. Încă din 1931, fiecare membru avea nevoie de o aprobare specială din partea lui Himmler sau a biroului său pentru a se căsători; aceasta era dată doar dacă şi logodnica era adecvată din punct de vedere rasial.78 Dar aceste reglementări nu erau perfecte. Din 106 304 membri SS care au aplicat pentru aprobarea de căsătorie din 1932 până în 1940, doar 958 au fost refuzaţi, în ciuda faptului că cerinţele fuseseră îndeplinite integral doar de 7 518. Cele câteva sute de membri care fuseseră daţi afară pentru încălcarea regulamentului de căsătorie au fost mai apoi repuşi în drepturi. Noua efită a rasei germane mai avea de aşteptat.79

Elita formată în cadrul SS a ajuns în timp o grupare diferită de supremaţia rasială pe care o avea în plan Himmler iniţial. Era mai presus decât orice, o elită educată, spre deosebire de SA.80 Personaje importante din conducere, ca Werner Best, Otto Ohlendorf, Walter Schellenberg şi Franz Six, aveau diplome universitare, chiar şi doctorate; născuţi în perioada de dinaintea Primului Război Mondial, erau prea tineri pentru a fi luptat pe front, dar erau în schimb dedicaţi fanatismului naţional care era prevalent în universităţile pe care le urmaseră în anii ’20. Maturizându-se într-o perioadă de instabilitate, în care sistemul politic se afla într-un flux continuu, banii, cel puţin pentru o perioadă, îşi pierduseră valoarea, iar despre

un loc de muncă sigur şi o carieră stabilă nu putea fi vorba, aceştia îşi pierduseră simţul moral sau poate că nu l-au avut niciodată. Pentru generaţia lor, doar mişcarea nazistă era capabilă să le ofere o identitate solidă, certitudini morale şi o perspectivă pentru viitor. Un personaj tipic al acestei generaţii a fost Otto Ohlendorf, care s-a născut în 1907 într-o familie de fermieri protestanţi conservatori, cu înclinaţii politice care tindeau spre naţionalism. Ohlendorf s-a înrolat în Cămăşile Brune în 1927, când era încă la liceu, şi a fost transferat la SS în 1925, când a devenit şi membru al Partidului Nazist. Din 1928 până în 1931 a studiat dreptul şi ştiinţele politice la universităţile din Leipzig şi Göttingen, după care a petrecut un an la Universitatea din Pavia pentru a studia despre fascismul italian. Experienţa pe care o avusese l-a decepţionat în privinţa rigidităţilor „statului corporatist", dar l-a îndemnat să studieze economia, căreia i-a dedicat timp şi seriozitate, deşi nu a reuşit să-şi ia doctoratul în domeniu. Din 1935, a încercat să-şi pună ideile în practică în cadrul SS, ca director al secţiei economice a Serviciului de Securitate al SS (*Sicherheiisdienst* sau SD), unde criticile sale îndreptate împotriva economiei naziste, care, în opinia sa, ar fi afectat în mod negativ clasele de mijloc, i-au atras o atenţie nedorită, dar i-au adus şi reputaţia unui om inteligent şi încrezător. Cel mai probabil, aceste abilităţi, care denotau un entuziasm în a sintetiza şi articula adevăruri neplăcute, i-au adus, în septembrie 1939, numirea în funcţia de director al operaţiilor Serviciului de Securitate pentru teritoriul Germaniei (*Inland – SD*).

Acest serviciu îşi avea originile în temerile Partidului Nazist, prezente încă din 1931, conform cărora inamicii partidului se infiltraseră în rândurile sale. Himmler a înfiinţat Serviciul de Securitate pentru a investiga aceste acuzaţii şi l-a însărcinat cu această responsabilitate pe omul care a devenit probabil cel mai temut şi urat dintre toţi conducătorii nazişti: Reinhard Heydrich. Născut în

1904 într-o familie educată a clasei de mijloc – tatăl său era cântăreţ de operă, mama sa actriţă –, Heydrich era un violonist de excepţie care, conform contemporanilor săi, cânta cu pasiune, plângând de multe ori în timpul spectacolului, înalt, slăbuţ, blond, cu trăsături atrăgătoare, cu excepţia, după unii, unei feţe prea înguste şi a ochilor prea apropiaţi, Heydrich a devenit şi un spadasin expert, excelând la scrimă. A devenit membru al Freikorps la 16 ani, în 1922 s-a înrolat în marină, şi în 1928 a fost promovat la gradul de locotenent, în departamentul de transmisiuni. O carieră în armată părea asigurată.82 Dar Heydrich ştia şi să-şi facă inamici. Ofiţerii de marină nu priveau cu ochi buni felul său de a fi, brusc, autoritar, şi luau în derâdere vocea sa stridentă, în falset. Numeroasele aventuri cu persoane de sex opus i-au produs dificultăţi cu superiorii, atunci când tatăl uneia din prietenele lui, un director de la I.G. Farben şi amic al amiralului Raeder, capul marinei, s-a plâns de comportamentul lui; nu numai că o lăsase gravidă pe tânără, dar, în faţa comisiei de conduită şi etică reunite să analizeze cazul, a încercat s-o învinovăţească pe ea, provocând mânia ofiţerilor care l-au dat afară din Marină în aprilie 1931. Heydrich s-a căsătorit cu noua sa amantă, Lina von Osten, care avea convingeri naziste şi legături de familie cu capul SS din München, baronul Karl von Eberstein, şi s-a angajat în SS, unde a primit sarcina de a-i găsi şi elimina pe infiltraţi. Heydrich şi-a împlinit îndatorirea într-atât de minuţios, încât Himmler a fost convins că Serviciul de Securitate trebuia să-şi lărgească orizonturile şi să devină nucleul unei noi forţe germane de poliţie şi supraveghere. Investigaţiile agresive demarate de Heydrich au trezit ostilitatea multor membri nazişti cu vechime, inclusiv a conducătorului regional din Halle-Merseburg, care a ripostat acuzându-l pe Heydrich că are origini evreieşti. Gregor Strasser, liderul organizaţiei partidului nazist la nivelul Reichului, a dat ordin să se cerceteze aceste acuzaţii, care s-au dovedit a fi false, deşi au continuat să-l urmărească pe Heydrich

întreaga carieră şi care au ieşit periodic la suprafaţă şi după moartea sa.83

Dar nimic nu a putut opri ascensiunea meteorică a lui Heydrich la putere în cadrul SS. Lipsit de emoţie, rece, eficient, ambiţios şi cu convingerea fermă că scopul scuză mijloacele, Heydrich l-a cucerit repede pe Himmler de partea sa, propunându-i ideea unui Serviciu de Securitate, care, alături de SS, să reprezinte nucleul unui nou sistem de supraveghere şi control. Pe 9 martie 1933, cei doi au preluat controlul asupra poliţiei bavareze, transformând partea politică într-o secţiune autonomă şi transferând oameni ai SS-ului în poziţii-cheie. Au continuat cu preluarea serviciilor de poliţie politică din toate statele federale, având sprijinul ministrului de interne Wilhelm Frick. În acest moment, au dat peste un obstacol insurmontabil care stătea în calea planului de a crea un sistem de poliţie politică la nivel naţional, şi anume persoana lui Hermann Göring, ministrul-preşedinte al Prusiei, care, pe 30 noiembrie 1933, înfiinţase o poliţie politică separată a Prusiei. Aceasta îşi avea originea în secţiunea poliţiei politice din cadrul prezidiului poliţiei din Berlin, care avusese rolul de centru de adunare a informaţiilor despre comunişti pe timpul Republicii de la Weimar, şi era populată de poliţişti profesionişti, conduşi de către ofiţerul de poliţie Rudolf Diels. Această nouă putere independentă a lui Göring era cunoscută ca Poliţia Secretă de Stat, *Geheime Staatspolizei*, sau, pe scurt, Gestapo.84

Conflictele care s-au ivit în primele luni ale anului 1934 au fost într-un final soluţionate de Göring, care a simţit nevoia de a opri ameninţarea crescândă a Cămăşilor Brune ale lui Röhm. Diels implementase cu entuziasm măsurile naziste în decursul anului 1933, dar detaşarea profesională care îl caracteriza nu îl recomanda ca omul cel mai potrivit să lupte împotriva Cămăşilor Brune, prin orice metodă. Pe 20 aprilie 1934, Göring l-a înlocuit pe Diels cu Himmler la conducerea Gestapoului. e5 Himmler

şi Heydrich îi întărâtau acum pe Göring şi pe Frick unul împotriva celuilalt şi câştigaseră spaţiu de manevră prin suprimarea legăturilor formale dintre SS şi SA după „Noaptea cuţitelor lungi”. Göring şi Frick au fost nevoiţi să-şi recunoască eşecul în a controla Gestapoul, indiferent de ce puteri oficiale deţineau asupra acestuia. În timp ce Göring a abandonat lupta în noiembrie 1934, Frick şi Ministerul de Interne au continuat bătălia birocratică. A fost într-un final soluţionată în favoarea lui Himmler în 1936. O nouă lege a fost promulgată pe 10 februarie, care scotea Gestapoul de sub jurisdicţia tribunalului, deci nu mai putea fi acuzat de nicio curte de apel pentru acţiunile sale. Apoi, un decret emis de Hitler pe 17 iunie l-a numit pe Himmler cap al poliţiei germane. În această calitate, Himmler l-a pus pe Heydrich la şefia Gestapoului şi a Poliţiei Criminale, şi a Serviciului de Securitate al SS-ului, în timp ce poliţia în uniformă era condusă de asemenea de un SS-ist, Kurt Daluege. Poliţia şi SS-ul au început efectiv să fuzioneze, din ce în ce mai mulţi poliţişti înrolându-se acum în SS şi ofiţeri ai SS-ului fiind repartizaţi în posturi din cadrul poliţiei. Astfel, în 1939, o forţă-cheie a legii şi a puterii guvernamentale a Reichului a trecut cu încetul de la „statul normativ” la cel „prerogativ”, o tranziţie simbolizată de subordonarea SDS-ului şi a poliţiei de securitate în cadrul Departamentului de Securitate al Reichului, condus de Himmler şi de Heydrich.86

În

Sistemul elaborat de supraveghere şi represiune al celui de-al Treilea Reich a avut, iniţial, scopul de a-i vâna şi aresta pe inamicii Germaniei din interiorul ţării. O opoziţie concretă împotriva naziştilor era reprezentată doar de comunişti şi de social-democraţi în primii ani ai dictaturii. Partidele de stânga câştigaseră 13, 1 milioane de voturi în cadrul ultimelor alegeri libere, din noiembrie 1932, faţa de 11, 7 milioane de voturi ale naziştilor. Ele reprezentau o bucată masivă a electoratului german. Cu toate acestea, nu se puteau opune practic violenţei naziste. Structura

acestor partide şi a grupărilor lor paramilitare, „Liga luptătorilor roşii de pe front” (*Rot-onikampferbund*) şi *Reichsbanner*, cât şi organizaţiile asociate lor, precum sindicatele, au fost măturate în primele luni ale anului 1933, conducătorii lor exilaţi sau arestaţi, milioanele de membri şi suporteri, dintre care mulţi fuseseră dedicaţi cauzei o viaţă întreagă, au fost izolaţi şi derutaţi. Foştii activişti au fost puşi sub supraveghere permanentă, iar corespondenţa şi persoanele cu care aveau contact erau atent monitorizate. Dezbinaţi, neputincioşi, certându-se între ei şi luaţi prin surprindere de viteza cu care naziştii au preluat puterea, aceştia nu ştiau cum să acţioneze. Organizarea unei mişcări de rezistenţă părea inutilă.87

Cu toate acestea, din anumite puncte de vedere, social-democraţii şi comuniştii erau mai bine pregătiţi pentru a opune rezistenţă decât alte grupări din Germania nazistă. Mişcarea muncitorească fusese de nenumărate ori interzisă sau suprimată în trecut, sub influenţa represiunii poliţiei lui Metternich la începutul secolului XIX, în timpul reacţiunii postrevoluţionare din anii 1850 şi începutul anilor 1860, şi, poate cel mai notabil, în timpul lui Bismarck, când acesta promulgase Legea antisocialistă, în vigoare din 1878 până în 1890. Instituirea unei mişcări de rezistenţă secrete nu reprezenta nimic nou. Într-adevăr, unii din veteranii de pe vremea legii, care prinseseră acea perioadă când social-democraţii dezvoltaseră o întreagă reţea de legături de comunicare secrete, erau încă activi 40 de ani mai târziu, sub regimul nazist Alimentaţi de aventurile pline de eroism din anii 1880 ale acestora şi deziluzionaţi de compromisurile făcute de partid în timpul Republicii de la Weimar, mulţi tineri social-democraţi priveau cu entuziasm revenirea la tradiţiile revoluţionare. Dacă Bismarck, om de stat cu anvergură internaţională, nu reuşise să-i distrugă, cu siguranţă Hitler, demagogul de berărie, nu avea să reuşească. Activiştii social-democraţi au început să tipărească ziare, pamflete şi foi volante ilegale, pe care le împărţeau în secret simpatizanţilor

pentru a le creşte moralul şi pentru a întări dorinţa de a rezista în faţa regimului care încerca să îi dea la o parte. Mulţi nutreau încă speranţa, a cărei sorginte se găsea în teoria marxistă, încă dominantă în gândirea social-democrată, că regimul nazist nu avea să mai reziste mult Era o încercare disperată de supravieţuire a sistemului capitalist care fusese aproape distrus de criza economică din 1929. Tot ce trebuiau să facă era să reziste şi să aştepte ca al Treilea Reich să se autodistrugă. Prin distribuirea de informaţii concrete şi precise cu privire la adevărata stare a Germaniei, sperau să distrugă fundaţia ideologică a regimului şi să pregătească pentru a-l înlătura.88

În multe zone ale Germaniei, şi mai ales în teritoriile puternic industrializate, cu tradiţie în mişcarea muncitorească, s-au organizat cu repeziciune grupări clandestine care au intrat în acţiune. Chiar şi în mediile mai puţin educate, social-democraţii s-au regrupat şi şi-au continuat activităţile în secret în Hanovra, de exemplu, tânărul Werner Blumenberg, care avea să fie cunoscut mai târziu ca un marxist convins, a înfiinţat „Frontul socialist", care avea aproape 250 de membri şi care producea o serie de foi şapirografiate, „Broşurile socialiste" (*Sozialistische Blätter*), cu un tiraj de 1.500, distribuit diferitelor contacte din regiune.89 În mod similar, au mai fost înfiinţate mici grupări în oraşele bavareze Augsburg şi Regensburg şi chiar şi în „capitala" mişcării naziste, München. Acestea puneau afişe pe străzile oraşelor noaptea şi îndemnau populaţia să voteze „nu" la plebiscitul din 19 august 1934. Manifestele erau lăsate la locurile de muncă şi conţineau sloganuri sau ştiri scurte care criticau modul în care propaganda nazistă descria evenimentele în curs. Mii de foşti activişti ai social-democraţilor din întreaga Germanie erau implicaţi. Aceştia s-au concentrat mai ales pe menţinerea unei legături cu conducerea partidului, ai cărei membri se aflau în exil, la Praga. Scopul acestora nu era doar de ridicare a maselor, ci şi menţinerea pe rol a

vechiului partid şi a sindicaliştilor loiali, până când aveau să vină vremuri mai bune. Majoritatea lor duceau o viaţă dublă, pe de-o parte conformându-se cu dorinţele regimului, pe de altă parte, ducând o activitate de rezistenţă pe ascuns, în timpul liber. Unii colecţionau broşurile şi ziarele scoase de partidul în exil, precum *Noul înainte* (*Neue Vorwärts*), pe care le obţineau în incursiunile de peste graniţă, le aduceau pe furiş cu ei înapoi în Germania şi le distribuiau membrilor de partid rămaşi. De asemenea, alimentau conducerea partidului cu informaţii detaliate despre situaţia Germaniei, oferind lună de lună o estimare moderată şi din ce în ce mai realistă cu privire la şansele izbucnirii unei revolte.90

Cu toate acestea, activităţile de rezistenţă aveau prea puţine şanse de a-şi îndeplini scopul minimal, şi anume de a menţine solidaritatea printre foştii social-democraţi, ca să nu mai vorbim de a transmite maselor mesajul rezistenţilor. Existau multe motive pentru acest eşec. În primul rând, rezistenţei îi lipsea o conducere. Cei mai proeminenţi membri ai partidului erau majoritatea în exil deja. Chiar şi cei care rămăseseră în ţară erau mult prea cunoscuţi pentru a putea evita supravegherea poliţiei: deputatul silezian Otto Buchwitz, de exemplu, a reuşit să scape la limită de arest de mai multe ori, în timp ce distribuia literatura ilegală de partid prin ţară, până când, într-un final, în mod inevitabil, a acceptat ca rezistenţa să-l treacă graniţa în Danemarca, în august 1933.91 La acest moment, aproape toţi membrii din conducerea partidului aflaţi încă în Germania erau ori în arest, ori într-un lagăr de concentrare, reduşi la tăcere sau morţi. Conducerea din exil s-a dovedit a fi un substitut nesatisfăcător. Caracterul intransigent al acesteia avusese darul de a înstrăina deja mulţi tovarăşi, care aleseseră să rămână în Germania în 1933, şi a înrăutăţit situaţia în 1934 cu emiterea „Manifestului de la Praga”, care susţinea o politică radicală de deproprietărire şi distrugere a marilor afaceri şi a moşiilor, odată ce Hitler avea să fie înlăturat de la

putere.92 Manifestul a fost respins de multe grupări de opoziţie locale şi a eşuat în a-i convinge pe alţii că membrii conducători au scăpat în sfârşit de pasivitatea şi fatalismul care i-au împiedicat să reziste în 1932, 1933.93 Nemulţumiţi de aparenta slăbiciune a partidului, facţiuni minore şi radicale au început să acţioneze independent, alegând pentru organizaţiile lor o varietate de nume, precum „Liga internaţională a luptătorilor socialişti”, „Revoluţionarii socialişti din Germania” sau „Trupele de şoc roşii” (organizaţie din Berlin). Acestea, la rândul lor, au intrat în conflict cu alte grupări de rezistenţă care rămăseseră loiale conducerii din Praga, nefiind de acord nici cu politicile, nici cu tacticile primilor.94

În astfel de circumstanţe, orice idee de a ridica masele împotriva regimului, scopul tradiţional al mişcărilor de rezistenţă din istoria Europei, era sortită eşecului din start. A găsi susţinere în mase era o treabă imposibilă. Rămăşiţele rufoase ale culturii mişcării muncitoreşti de sub al Treilea Reich erau puţine şi, de obicei, neimportante. „Coordonarea” nazistă a vieţii asociative de toate felurile fusese prea minuţioasă. Cercuri de crescători de iepuri, cluburi de gimnastică şi alte grupuri similare, care îşi schimbaseră denumirea pentru a nu suna social-democrat, dar care păstraseră aceeaşi conducere şi aveau aceiaşi membri, au fost identificate cu repeziciune şi au fost închise de poliţie sau de autorităţile municipale. Rezistenţa social-democrată nu a avut astfel puterea de a se extinde mai mult decât la câteva grupuri locale ale activiştilor de elită. Mai mult decât atât, regimul nazist nu putea fi portretizat într-un mod convingător ca reprezentantul unei elite autoritare unite, cum fusese cazul cu regimurile Metternich sau Bismarck; dimpotrivă, retorica regimului anunţase de la început că avea să reprezinte poporul ca întreg, mobilizându-l pentru a susţine un nou tip de stat care avea să treacă peste dezbinările interne şi avea să creeze o nouă comunitate naţională a rasei germane. Activiştii social-democraţi s-au

împăcat repede cu această idee demoralizatoare.95

Probabil că loialitatea pentru sindicatele social-democrate a fost de vină pentru absenteismul în masă la alegerile anuale legale pentru desemnarea reprezentanţilor de sindicat, din 1934 şi 1935. Au fost atât de multe voturi anulate sau mâzgălite, încât rezultatele au fost ţinute secret în anii respectivi şi procesul a fost abandonat curând după aceea.96 Gestapoul a vânat mulţi dintre „marxiştii" care distribuiau manifeste care susţineau votul negativ la plebiscitul din 19 august 1934 şi au arestat peste 1 200 de activişti doar în zona Rin-Ruhr. Valuri masive de arestări de social-democraţi s-au făcut în întreaga Germanie, mai ales în Hamburg. Apariţia unui manifest special al rezistenţei social-democrate, la 1 mai 1935, a determinat efectuarea a şi mai multe arestări. Până la sfârşitul anului, organizaţia de rezistenţă a social-democraţilor fusese distrusă. Cu toate acestea, numărul enorm de foşti membri ai partidului şi puterea trainică a mediului şi tradiţiilor culturale au făcut ca sute de mii de vechi social-democraţi să rămână loiali valorilor fundamentale ale partidului, în adâncul sufletelor lor. Slab organizate, neoficiale, divizate, grupările social-democrate au continuat să menţină vii aceste idealuri în perioada celui de-al Treilea Reich, chiar dacă nu puteau face nimic pentru a le transpune în practică.97

Un număr restrâns de social-democraţi radicali, care se adunau încă din 1929 într-un grup numit „Noul început" (*Neu-Begmnen*\ credeau că o condiţie prealabilă pentru o rezistenţă de succes era reunificarea unei mişcări muncitoreşti germane, a cărei dureroasă divizare între social-democraţi şi comunişti deschisese, în opinia lor, calea spre ascensiunea fascismului. Cei aproximativ o sută de membri ai săi, sprijiniţi de un număr mare de simpatizanţi, au depus eforturi considerabile de a aduce cele două partide împreună, folosind tactici precum infiltrarea celulelor comuniste şi încercarea de a schimba linia acestuia din interior. Manifestul organizaţiei, scris de

liderul său, Walter Loeweheim, şi publicat în Karlsbad în august 1933, cu un tiraj de 12.000, a dat curs unor dezbateri în cercurile de rezistenţă din Germania unde fusese distribuit pe ascuns. În 1935 totuşi, Loewenheim a concluzionat că perspectiva succesului era atât de îndepărtată, încât nu mai avea niciun rost să continue. Deşi unii membri, precum viitorul istoric Francis Carsten, au încercat să ducă mai departe organizaţia, valurile de aresturi făcute de Gestapo au şubrezit ce mai rămăsese din mişcare; Carsten însuşi a emigrat şi şi-a început doctoratul în istoria veche a Prusiei. Alte grupări mărunte din exil şi din ţară au avut aceeaşi soartă, inclusiv Liga Internaţională Socialistă de Luptă şi Partidul Socialist Muncitoresc German, acesta din urmă avându-l printre lideri pe tânărul Willy Brandt, care a părăsit Germania şi a plecat în exil în Scandinavia, devenind după război primar al Berlinului de Vest şi mai apoi cancelar federal al Germaniei de Vest. Totuşi, trebuie menţionat că toate aceste facţiuni respingeau politica partidelor muncitoreşti, ca fiind demodată şi provocând discordie, fără a dezvolta ele înseşi o concept politic coerent pentru a o înlocui.98

Atitudinea inflexibilă a comuniştilor a făcut ideea unui front comun imposibilă. Încă de la sfârşitul anilor ’20, Partidul Comunist German fusese supus şi devotat liniei ultrastângiste a Moscovei, care îi etichetase pe social-democraţi ca fiind „social-fascişti” şi care vedea în aceştia principalul obstacol care stătea în calea unei revoluţii proletare. Evenimentele din 1933 şi 1934 nu au schimbat acest punct de vedere, în mai 1933, Comitetul Central al Partidului Comunist German a reafirmat ceea ce Cominternul lăudase drept „poziţia politică absolut corectă” luată împotriva „social-fascismului”. „Excluderea completă a social-fasciştilor din sistemul de stat, suprimarea brutală a organizaţiei de partid social-democrate şi a publicaţiilor sale, la fel cum ni s-a întâmplat şi nouă, nu schimbă faptul că acum, ca şi în trecut, acestea constituie sprijinul social principal al dictaturii capitaliste”.

Criticii liniei de extremă stânga şi susţinătorii ideii de cooperare cu social-democraţii, precum Hermann Remmele şi Heinz Neumann, fuseseră deja înlăturaţi de la conducerea partidului, în 1932, permiţându-i servilului Ernst Thälmann să rămână la conducere cel puţin nominal, deşi fusese scos din acţiune după ce fusese arestat şi încarcerat imediat după incendierea Reichstagului din februarie 1933. „Pentru clasa muncitoare", trâmbiţa liderul comunist german Fritz Heckert, la sfârşitul anului 1933, în ciuda tuturor dovezilor, „singurii inamici sunt burghezia fascistă şi social-democraţia, principalul ei susţinător".99

Astfel de puncte de vedere groteşti şi ilogice nu au fost doar rezultatul supunerii necondiţionate faţă de ordinele primite de la Moscova. Ele reflectau de asemenea şi îndelungatul conflict dintre cele două partide ale clasei muncitoare, datând încă de la revoluţia din 1918, de la asasinarea liderilor comunişti Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg de către unităţile Freikorps constituite la ordinul social-democraţilor. La rândul lor, aceştia erau conştienţi de faptul că regimul bolşevic din Rusia omorâse aproape câteva de mii de oponenţi şi că menşevicii, omologii lor din Rusia, fuseseră printre primele victime. Şomajul, care îi afecta şi pe comunişti, şi pe social-democraţi în egală măsură, crease o falie şi mai adâncă între cele două partide. Nimeni din cele două partide nu a avansat cu succes perspectiva unei acţiuni unitare între 1931 şi 1934.

Social-democraţii se puteau lăuda cu un număr mult mai mare de membri decât comuniştii – peste un milion la începutul anului 1933, faţă de 180.000 ai comuniştilor – şi cu faptul că membrii lor tindeau să rămână loiali partidului pentru o perioadă mai îndelungată. Cu toate acestea, desele epurări şi acţiuni de disciplinare a disidenţilor interni i-au unit şi i-au educat pe comunişti, în timp ce grupări clandestine, de tradiţie mai veche decât a social-democraţilor şi care acţionau mai eficient, au început să

întemeieze celule ilegale comuniste pe întreg teritoriul Germaniei după ce şocul general din primele luni ale anului 1933 trecuse. Lipsa de realism a partidului fusese, în mod ironic, un alt factor pozitiv. Comuniştii credeau cu înflăcărare că prăbuşirea regimului nazist avea să aibă loc în doar câteva luni şi că nu exista niciun motiv pentru care să nu-şi rişte vieţile şi libertatea într-o luptă care cu siguranţă avea să se încheie curând cu o victorie măreaţă a revoluţiei proletare.100

Şi totuşi în ce consta această bătălie? În ciuda propagandei alarmiste a naziştilor, care avertiza despre izbucnirea iminentă a unei revoluţii comuniste, adevărul era că Partidul Comunist German reconstituit nu putea face cu mult mai mult decât rivalul său social-democrat Avuseseră loc câteva acte de sabotaj şi o mână de comunişti încercaseră să obţină informaţii militare pentru a le trimite sovieticilor. Dar vasta majoritate a miilor de comunişti activi pe timpul rezistenţei putea doar să aibă grijă ca mişcarea clandestină să supravieţuiască şi să aştepte pregătită ziua în care nazismul avea să cadă împreună cu sistemul capitalist despre care credeau ei că îl susţine. Organizau şedinţe secrete, distribuiau elemente de propagandă ilicite de import, colectau cotizaţii de la membri şi produceau şi împărţeau pliante şi ziare şapirografiate, nedzelate, uneori cu tiraj foarte mare, în speranţa că tot mai mulţi oameni le vor vedea şi se vor opune regimului. Au organizat reţele de distribuţie clandestine pentru reviste şi broşuri care erau produse de aparatul comunist din afara Germaniei şi trecute peste graniţă de către curieri. Existau de asemenea legături strânse între rezistenţa din Germania şi conducerea de afară: ziarul *Drapelul Roşu*, de exemplu, a fost editat în exil, dar scos la tipar în mai multe centre din ţară, inclusiv la Solingen-Ohligs, unde tirajul era în jur de 10.000 pe ediţie, o dată sau de două ori pe lună. În anumite zone ale ţării, comuniştii s-au pregătit pentru demonstraţii secrete pentru ziua de 1 mai, împrăştiind ziare, agăţând lozinci cu

secera şi ciocanul pe clădiri înalte şi mâzgălind clădirile gărilor cu sloganuri. La fel ca şi social-democraţii, comuniştii au îndemnat lumea să voteze” nu” la plebiscitul din 19 august 1934.101

Fără îndoială, comuniştii erau mult mai activi şi mai eficienţi decât social-democraţii în organizarea unei rezistenţe, cel puţin în primii ani ai celui de-al Treilea Reich. Pe lângă devotamentul mai mare – pe care unii l-ar numi fanatism – al membrilor săi, Partidul Comunist primea instrucţiuni de la conducerea partidului din exil pentru a menţine o prezenţă vizibilă în Germania pentru cât mai mult timp posibil. Curierii şi agenţii comunişti veneau şi plecau spre Paris, Bruxelles, Praga şi spre alte centre din afară, de cele mai multe ori călătorind sub identităţi false şi încercând mereu să menţină spiritul mişcării sau să o reînvie acolo unde fusese distrus. Arestări şi razii erau urmate adesea de manifeste ostentative în tiraje de masă, care demascau brutalitatea poliţiei şi demonstrau eşecul regimului de a distruge rezistenţa. Dar astfel de tactici s-au dovedit potrivnice mişcării, de vreme ce au atras atenţia nu numai a muncitorilor, ci şi a Gestapoului.102 Structura birocratică a partidului şi obiceiurile acestuia i-au ajutat pe poliţişti să îi identifice şi să îi găsească pe membrii organizaţiei, din cauză că trezorierii şi secretarii, ca Hans Pfeiffer din Düsseldorf, ţineau o evidenţă meticuloasă a corespondenţei, a şedinţelor; a listelor de membri, a abonamentelor, lucruri care s-au dovedit inestimabil de valoroase pentru regim.103 Aceleaşi probleme pe care le-au avut social-democraţii le-au împărtăşit şi comuniştii: o comunicare dificilă cu conducerea din exil, distrugerea infrastructurii sociale şi culturale a mişcării muncitoreşti, exil, întemniţare sau moarte pentru cei mai talentaţi şi experimentaţi conducători.104

În ciuda legendarei discipline a partidului, conducerea din exil a început să se dezbine curând, împărţindu-se între o majoritate ultrastângistă, care

continua să toarne venin pe social-democraţi, şi Internaţionala Comunistă (Cominternul), care recunoştea că partidul suferise o înfrângere gravă şi care, la un moment dat, a început să îndemne la o colaborare cu social-democraţii pentru a face un „front comun" împotriva fascismului. În ianuarie 1935, Cominternul a condamnat deschis fosta politică a partidului ca fiind „sectară" şi a început să estompeze retorica revoluţionară. Observând în ce parte bate vântul, o minoritate crescândă a comuniştilor germani s-a alăturat noii poziţii luate de Moscova. Aceştia erau conduşi de Walter Ulbricht, fostul lider de partid din Berlin, şi de Wilhelm Pieck, un vechi deputat din parlament şi tovarăş al lui Liebknecht şi al lui Luxemburg în ultimele zile ale acestora, înainte ca trupele de voluntari să-i asasineze în timpul revoltei spartachiste din 1919. Pe lângă această reorientare a ideologiei, structura centralizată a partidului, atât de utilă Gestapoului, fusese demontată şi înlocuită cu o structură mai laxă, în care diferite părţi ale organizaţiei erau separate. În sfârşit, calea părea deschisă spre o rezistenţă a clasei muncitoare, unită şi dinamică, împotriva regimului nazist105

Dar era mult prea târziu. Organizatorii locali şi membrii rezistenţei comuniste petrecuseră prea mult timp luptând împotriva social-democraţilor pentru a-şi lăsa la o parte ura acum. Când 7.000 de muncitori defilaseră în Essen la mijlocul anului 1934 pentru a protesta la mormântul unui comunist care murise în închisoare, conducerea locală comunistă a transmis clar mesajul: social-democraţii, „împotriva cărora decedatul a luptat totdeauna", nu vor fi bine primiţi. Mai mult decât atât, Ulbricht, însărcinat cu constituirea unui Front Popular în Germania, compus din comunişti şi social-democraţi, din exilul pe care şi-l petrecea la Paris, avea un talent anume pentru a asmuţi oamenii. Unii erau de părere că era grosolan în mod intenţionat pentru că voia să arunce vina asupra social-democraţilor pentru eşecul unei politici pe care, de fapt, nu o susţinea cu adevărat De asemenea,

comunicarea noii linii politice a partidului activiştilor din Germania s-a dovedit a fi imposibilă, având în vedere vigilenţa cu care cei din Gestapo verificau curierii. Social-democraţii din Germania au privit în continuare cu suspiciune Frontul Popular al comuniştilor, care dusese la o cooperare deschisă, chiar dacă agitată, în Franţa şi Spania, la fel cum priviseră şi Frontul Unit, o tactică bine-cunoscută a comuniştilor pentru a-i submina pe timpul Republicii de la Weimar. Animozitatea sădită în 1919 – 1923 s-a dovedit prea puternică pentru a face posibilă o cooperare reală în Germania.106

În orice caz, la vremea la care politica Frontului Popular era în plin avânt, ambele mişcări de rezistenţă fuseseră grav afectate de acţiunile Gestapoului. Arestările în masă care avuseseră loc în iunie şi iulie 1933 i-au obligat pe activişti să se regrupeze, dar Gestapoul a luat rapid urma noilor organizaţii şi a emis mandate de arestare pe numele noilor membri. Soarta pe care a avut-o ramura ilegală a rezistenţei comuniste din Düsseldorf nu a fost atipică. Mare centru industrial, cu tradiţii în extremism, Düsseldorf era o fortăreaţă a Partidului Comunist, care câştigase 78.000 de voturi la alegerile pentru parlament din noiembrie 1932, cu 8.000 mai multe decât naziştii şi de două ori mai mult decât social-democraţii. Arestările care au urmat după emiterea Decretului Incendiului de la Reichstag din 28 februarie 1933 au afectat structura partidului, dar, sub conducerea lui Hugo Paul, un tânăr de 27 de ani, s-a repus pe picioare şi a început o campanie de propagandă şi de distribuire de manifeste. Cu toate acestea, în iunie 1933, Gestapoul a confiscat arhiva de documente a partidului şi l-a arestat pe Paul în casa unui membru care tipărea manifestele. În urma unei brutale interogări, au aflat numele altor activişti, şi până la sfârşitul lunii iunie arestaseră deja peste 90 de membri. Conducerea clandestină de la Berlin a trimis mai mulţi înlocuitori pentru Paul, aceştia schimbându-se între ei destul de frecvent pentru a evita să

fie descoperiri, şi până în primăvara anului 1934, organizaţia avea deja 700 de membri şi distribuia buletine informative cu un tiraj de 4.000 – 5.000, manifeste pe care le băgau în căsuţele poştale în mijlocul nopţii sau pe care le aruncau de pe clădiri – gări, bănci, cinematografe, hoteluri –, folosind un dispozitiv ca un soi de pocnitoare (în germană, *Knallfrosch*). Distribuirea unui pamflet deosebit de sarcastic şi critic la adresa „Nopţii cuţitelor lungi" a fost considerată un succes.

Gestapoul însă a reuşit să-l întoarcă pe un funcţionar comunist clandestin, Wilhelm Gather, împotriva partidului şi să-l transforme într-un agent dublu; după eliberarea sa în 1934 şi revenirea în partid, a urmat un val de arestări: 60 în cartierul central al oraşului, 50 în districtul muncitoresc din Friedrichstadt. Alţi comunişti care fuseseră arestaţi şi torturaţi au preferat să se sinucidă decât să-şi trădeze tovarăşii. În ciuda represiunii, asasinarea lui Röhm a avut darul de a-i face pe comunişti mai optimişti cu privire la colapsul iminent al regimului, şi numărul de membri a crescut, ajungând până la 4.000 de oameni în Rinul de Jos şi în Ruhr. Însă nu a durat mult. Centralizarea şi eficientizarea Gestapoului sub conducerea lui Himmler şi a lui Heydrich au condus la mai multe arestări; mai mult decât atât, întreaga conducere clandestină a partidului din Berlin a fost pusă sub arest pe 27 martie 1935. Acest lucru a dezorientat grupările regionale şi le-a lăsat fără conducători, iar moralul le-a fost şi mai subminat de deziluzia cu care au întâmpinat politica de extremă stângă urmărită de partid încă de la finalul anilor '20. Arestările care au urmat şi dezertările au lăsat organizaţia secretă a partidului din Ruhr şi Rinul de Jos în ruină. Gruparea era constituită doar din câteva facţiuni izolate când noul lider de district, Waldemar Schmidt, a preluat conducerea, în iunie 1935. Acesta a avut puţin timp la dispoziţie pentru a raporta conducerii din exil, deoarece şi el a fost arestat foarte repede.107

Un destin similar l-au avut organizaţiile comuniste şi

în celelalte zone ale Germaniei. În Halle-Merserburg, spre exemplu, un spion al poliţiei i-a condus pe cei din Gestapo la o şedinţă secretă a conducerii locale a partidului la începutul anului 1935; cei arestaţi au fost torturaţi pentru a dezvălui numele celorlalţi membri; actele au fost confiscate, au urmat şi mai multe razii şi interogări brutale; peste 700 de membri au fost arestaţi, lucru care a dezbinat întreaga organizaţie comunistă şi i-a lăsat pe puţinii membri rămaşi complet demoralizaţi. Cadrele de partid erau acum complet paralizate din punct de vedere politic, şi nu fără motiv, din cauza suspiciunilor care existau printre membri.108 Adunând informaţii, percheziţionând locuinţe, conducând interogări brutale şi torturând suspecţii, folosind spioni şi informatori, Gestapoul reuşise să distrugă rezistenţa organizată a Partidului Comunist până la finalul anului 1934, inclusiv organizaţia de binefacere „Ajutorul Roşu” (*Rote Hilfe*), al cărei scop era să susţină familiile prizonierilor şi membrilor în vremuri de restrişte. Din acest moment, doar grupuri restrânse, informale de comunişti se mai reuneau, şi în multe locuri nici măcar acestea nu mai existau.109 Comuniştii şi-au abandonat ambiţia de a ridica masele şi de a porni o revoltă şi au început să se pregătească pentru momentul în care regimul nazist avea să se prăbuşească. Din toate grupările care rezistaseră în faţa nazismului în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, comuniştii fuseseră cei mai insistenţi şi mai cutezători. Au plătit scump din această cauză.110

Comuniştii care au fugit din faţa represiunii şi s-au refugiat în Uniunea Sovietică nu au avut o soartă cu mult mai bună decât tovarăşii lor care rămăseseră în Germania. Primejdia crescândă a fascismului în Europa, eşecul colectivizării agrare în Rusia şi Ucraina şi chinul şi zbuciumul care au urmat industrializării forţate i-au făcut pe conducătorii sovietici să devină paranoici, şi atunci când unul din cei mai iubiţi şi proeminenţi lideri de nouă generaţie bolşevică, Serghei Kirov, a fost asasinat în

complicitate evidentă cu oficialii Partidului Bolşevic, în 1934, Iosif Stalin a ordonat arestări în masă în rândul funcţionarilor partidului, lucru care a impulsionat epurările masive care au urmat. Curând, funcţionarii de vârf ai comuniştilor erau arestaţi şi executaţi cu miile, forţaţi să-şi recunoască complicitatea la crime ireale de subversiune şi trădare în cadrul unor procese spectaculoase şi mediatizate.

Epurarea s-a întins rapid în rândurile partidului, membrii şi oficialii concurând între ei la denunţarea presupuşilor trădători şi a elementelor subversive de printre ei., Arhipelagul Gulag" al lagărelor de concentrare s-a întins în toate zonele mai puţin ospitaliere ale Uniunii Sovietice, şi mai ales în Siberia, unde se aflau milioane de prizonieri la sfârşitul anilor '30. De la acapararea puterii absolute de către Stalin la sfârşitul anilor '20 şi până la moartea sa, în 1953, se estimează că peste 750.000 de oameni au fost executaţi în Uniunea Sovietică, în timp ce cel puţin 2 750.000 au murit în lagăre.111

În această domnie de teroare, teamă şi incriminare reciprocă, orice era ieşit din comun devenea motiv de arest, încarcerare, tortură şi execuţie. Erai suspectat dacă aveai legături cu guvernele străine, chiar şi dacă locuiseşi iniţial în altă ţară. Epurările au început curând să-i tragă pe exilaţii comunişti germani în vârtejul distrugerii. Mii de germani comunişti care se refugiaseră în Rusia lui Stalin au sfârşit prin a fi arestaţi, trimişi în lagărele de muncă sau exilaţi în Siberia. Peste 1 100 de oameni au fost condamnaţi pentru presupuse crime, torturaţi de poliţia secretă a lui Stalin şi încarceraţi în condiţii mizere în lagăre pentru perioade lungi de timp. Mulţi au fost executaţi. Printre cei asasinaţi se găseau şi câţiva membri actuali sau foşti membri ai Biroului Politic (Politburo): Heinz Neumann, fostul şef al propagandei, a cărui pledoarie pentru violenţă din 1932 – 1933 a fost respinsă vehement de Biroul Politic; Hugo Eberlein, odată prieten cu Rosa Luxemburg, ale cărui critici pentru Lemn nu şi-au

găsit susţinerea în Uniunea Sovietică; şi Hermann Remmele, care fusese destul de imprudent încât să spună în 1933 că venirea la putere a nazismului reprezenta o înfrângere pentru clasa muncitoare. Din cei 44 de comunişti care făceau parte din Biroul Politic al partidului din Germania între 1929 şi 1933, cei mai mulţi au murit în epurările lui Stalin, şi nu de mâna Gestapoului sau a naziştilor din Germania.112

„Inamicii poporului".

I

În timp ce se afla deţinut pentru incendierea clădirii Reichstagului în data de 27 februarie 1933, tânărul anarhist olandez Marinus van der Lubbe trebuie să fi ştiut că nu va ieşi viu din puşcărie. Chiar Hitler i-a promis acest lucru. Vinovăţii, a declarat el, vor fi spânzuraţi. Dar după ce a făcut această afirmaţie, şi-a dat seama că, din punct de vedere legal, nu va fi aşa de uşor să îi execute. Moartea prin spânzuram era procedeul preferat de execuţie în ţara natală, Austria, dar nu şi în Germania, unde decapitarea era metoda folosită de aproape un secol. Mai mult, în Codul Penal german, incendierea premeditată nu este sancţionată prin pedeapsa cu moartea, doar în cazul în care există victime, iar în cazul de faţă nimeni nu murise din pricina infracţiunii lui van der Lubbe. Lăsând la o parte deontologia consilierilor şi birocraţilor din cadrul Ministerului Justiţiei, cabinetul l-a convins pe preşedinte să promulge un decret în data de 29 martie 1933 prin care aproba ca pedeapsa cu moartea prevăzută de legea din 28 februarie să fie aplicată retroactiv. Intrau astfel sub incidenţa acestei hotărâri infracţiunile de incendiere premeditată şi trădare comise până la data de 31 ianuarie, ziua în care Hider fusese investit în funcţie. Câţiva ziarişti au avut curajul să critice această schimbare legislativă care, din punctul lor de vedere, încălca principiile fundamentale ale legii, cu alte cuvinte, pedepsele nu puteau fi aplicate retroactiv, dacă în momentul comiterii crimei sentinţele respective nu erau în vigoare. Dacă în

momentul comiterii infracţiunii incendierea ar fi fost pedepsită cu moartea, poate că van der Lubbe nu ar mai fi avut curajul să dea foc Reichstagului. Din acest moment, nimeni care comite o infracţiune nu mai putea fi sigur care avea să fie pedeapsa.113

Hitler şi Göring nu voiau doar să îl execute pe van der Lubbe, planul lor era să pună incendiul pe seama Partidului Comunist German, pe care îl scoseseră în ilegalitate motivând că ar fi fost în spatele tentativei de incendiere. Astfel că pe 21 septembrie 1933, nu doar van der Lubbe a fost acuzat, ci şi Gheorghi Dimitrov, şeful de origine bulgară al Biroului Europei de Vest de la Berlin al Internaţionalei Comuniste, doi membri ai cabinetului său, precum şi liderul comuniştilor din Reichstag, Ernst Torgler, toţi aduşi în boxa acuzaţilor sub învinuirea de incendiere şi înaltă trădare. În fruntea tribunalului se afla judecătorul conservator, fost membru în Partidul Poporului, Wilhelm Bünger. Dar Bünger, deşi avea foarte multe prejudecăţi politice, era un avocat de modă veche care respecta legea. Dimitrov şi-a construit o apărare solidă şi a reuşit să îl facă pe Herman Göring să arate ca un nătărău atunci când a fost chemat ca martor. Combinând cunoştinţele pe care le avea în domeniul judiciar cu un discurs comunist plin de pasiune, Dimitrov a reuşit să obţină achitarea tuturor celor acuzaţi, în afară de van der Lubbe, care a fost ghilotinat la puţin timp după. Cei trei bulgari au fost arestaţi din nou de către Gestapo la câteva zile după proces şi au fost expulzaţi în Uniunea Sovietică. Torgler a supravieţuit războiului şi, ulterior, a devenit membru al Partidului Social Democrat.114

Juriul a concluzionat că, într-adevăr, Partidul Comunist pusese la cale incendiul pentru a porni o revoluţie, şi astfel Decretul privind incendierea Reichului era justificat. Dar nu existau îndeajuns de multe dovezi că Dimitrov şi ceilalţi comunişti ar fi fost implicaţi şi astfel nu puteau fi pedepsiţi.115 Conducerea nazistă a fost umilită. Cotidianul nazist *Völkischer Beobachter* a condamnat

verdictul pe motiv că ar fi o eroare judecătorească grosolană „ce demonstrează nevoia unei reforme a vieţii juridice, care în momentul de faţă se ghidează după principii liberale, străine poporului”.116

În următoarele câteva luni Hitler a scos de sub competenţa Tribunalului Reichului toate cazurile de trădare şi le-a transferat sub jurisdicţia Tribunalului Poporului, întemeiat pe 24 aprilie 1934. Măsura era necesară pentru a se putea judeca rapid toate procesele de trădare potrivit principiilor Partidului Naţional Socialist, iar cei doi judecători profesionişti numiţi să ia decizii cu privire la învinuiri erau asistaţi de trei juraţi profani, aleşi din rândurile Partidului Nazist, ale SS-ului, ale SA-ului, cât şi din alte organizaţii similare. După ce preşedinţia tribunalului s-a schimbat prin rotaţie de câteva ori, din iunie 1936 funcţia a fost ocupată de Otto-Georg Thierack, un nazist cu state vechi, născut în 1889. Înainte de investirea lui în funcţia de preşedinte, Thierack mai fusese în 1933 ministrul justiţiei în landul Saxonia, iar doi ani mai târziu vicepreşedintele Curţii Supreme a Reichului. Thierack se va dovedi în timpul războiului o figură proeminentă în procesul de subminare a sistemului judiciar. Prezenţa sa a ideologizat şi mai mult un sistem judecătoresc deja politizat.

Între timp, pregătirile pentru procesul liderului Partidului Comunist, Ernst Thälmann, erau în toi, proces care urma să pecetluiască condamnarea fermă de către naziști a comuniştilor pentru că s-au aflat în spatele tentativei de revoluţie din 1933. A fost întocmit un dosar cu acuzaţii din care reieşea că Thälmann plănuise o campanie de terorizare, bombardare, otrăvire în masă, cât şi de luare de ostated. Totuşi, procesul a trebuit amânat datorită lipsei unor dovezi conducente. Importanţa lui Thälmann, fost lider al unuia dintre partidele politice importante ale Germaniei, a determinat ca aproape o mie de jurnalişti străini să se înscrie pe listele de admitere în sala de judecată. Acest lucru a impus regimului un moment

de reflecţie. Exista posibilitatea ca Thälmann să încerce să întoarcă procesul în avantajul său. Sentinţa s-a stabilit în avans: pedeapsa cu moartea. Liderii nazişti, în special Goebbels, erau prudenţi, amintirea procesului intentat lui van der Lubbe pentru incendierea premeditată a Reichstagului era vie în memoria lor. Astfel că s-a hotărât ca Thälmann să fie ţinut, fără să fie judecat oficial, în arestul „preventiv" al poliţiei, încătuşat şi izolat în întunericul celulelor din închisorile de stat de la Moabit, în Berlin, apoi la Hanovra şi în ultimă instanţă la Bautzen.

Partidul Comunist a profitat cel mai mult de pe urma încarcerării sale, menţinându-l pe timp nedefinit în funcţia de preşedinte onorific. În 1934, un grup de comunişti deghizaţi în ofiţeri SS au încercat să îl scape pe Thälmann din temniţă, dar planul lor a fost dejucat în ultima clipă de către un spion Gestapo infiltrat în rândurile lor. Aflat sub supraveghere strictă şi cu corespondenţa către familie cenzurată, Thälmann nu a avut nicio şansă să scape. Nu a apărut niciodată în faţa vreunui tribunal şi nici nu a fost acuzat oficial. Detenţia sa a făcut obiectul mai multor campanii internaţionale pentru eliberare, organizate de comunişti şi de către simpatizanţii lor din întreaga lume.118

Văduvit de şansa de a regiza un proces-spectacol pentru Thälmann, Tribunalul Poporului a preferat, cel puţin la început, să se ocupe de infractorii care nu atrăgeau atenţia publicului. Obiectivele sale erau ca procesele să fie rapide şi să fie implicate cât mai puţine legi, ceea ce însemna că făptaşii nu aveau garanţia că drepturile le vor fi respectate. În 1934, tribunalul a pronunţat patru sentinţe cu moartea; în 1935, cifra a crescut la nouă; în 1936, la 10; toate pedepsele au fost duse executate, mai puţin una. Mai mult, din 1936, când Thierack a preluat şefia instituţiei, Tribunalul Poporului a devenit mult mai dur în ceea ce privea modul de abordare a proceselor. În 1937, 37 de învinuiţi au fost condamnaţi la moarte, din care 28 executaţi; în 1938, 18 condamnări la

moarte, 17 execuţii.119 Între anii 1934 şi 1939, aproximativ 3 400 de oameni au fost judecaţi de tribunal, majoritatea fiind comunişti sau social-democraţi, iar cei care nu au fost executaţi au primit pedepse cu închisoarea de şase ani în medie.120

Tribunalul Poporului se afla în vârful unui nou sistem de „Tribunale Speciale”, înfiinţate pentru a judeca toate contravenţiile politice, care erau în majoritatea lor banale, de exemplu glumele rostite la adresa Führerului. La fel ca în multe alte privinţe, naziştii nu erau deosebit de inventivi, ci copiau îndeaproape „Tribunalul Poporului” înfiinţat în Bavaria, în timpul Terorii Albe din 1919. O altă caracteristică era lipsa unei proceduri de recurs.121 Dar Tribunalul Poporului şi Tribunalele Speciale nu deţineau monopolul asupra incidentelor politice. Aproape 2000 de oameni au fost condamnaţi pentru trădare între 18 martie 1933 şi 2 ianuarie 1934 de către judecătoriile obişnuite, iar de două ori mai mulţi au fost trimişi în arest. Dintre aceştia făceau parte un număr mare de comunişti şi social-democraţi importanţi sau de rang mai mic. Astfel, noile tribunale, toate cu un statut juridic formal, funcţionau în paralel cu judecătoriile deja existente, care şi ele se ocupau de pedepsirea contravenienţilor politici. Totuşi, ar fi o greşeală să considerăm că tribunalele obişnuite nu au fost afectate de dictatura nazistă. Chiar în primul an după numirea lui Hitler în funcţia de cancelar, 67 de opozanţi ai regimului au fost executaţi ca urmare a sentinţelor emise de judecătoriile de la toate nivelurile.

Pedeapsa cu moartea, abrogată în 1928 şi reintrodusă în 1930 la o scară redusă, era acum aplicată nu doar criminalilor, ci şi celor care se opuneau orânduirii naziste. Au fost 64 de execuţii în 1933, 79 în 1934, 94 în 1935, 68 în 1936, 106 în 1937 şi 117 în 1938, majoritatea fiind prezentate populaţiei prin intermediul afişelor în culori ţipătoare puse la ordinul lui Goebbels în oraşele în care avea loc execuţiile. Ceremoniile ce însoţeau execuţiile, şi care aveau loc în interiorul închisorilor de

stat, au fost abolite, iar în 1936, Hitler a decretat că securea, unealtă tradiţională în Prusia, dar centrul unei mari dispute din punct de vedere juridic, trebuie înlocuită cu ghilotina.122

Pedeapsa cu moartea fusese reintrodusă în special pentru comunişti, atât pentru cei din Liga Luptătorilor Roşii de pe Front, care atrăseseră ura naziştilor încă din timpul violenţelor stradale din 1930, cât şi pentru activiştii comunişti care luptau împotriva sistemului prin tipărirea şi împărţirea unor manifeste şi organizarea unor aşa-zise, întâlniri secrete" la care plănuiau înlăturarea regimului. Primii comunişti decapitaţi au fost patru tineri, despre care s-a presupus că au fost implicaţi în evenimentele de la Altona, în Duminica însângerată din iunie 1932, când, în timpul unui marş printr-un cartier comunist, câteva Cămăşi Brune au fost împuşcate – dar nu de către comunişti, ci de către unităţi panicate ale poliţiei prusiane. Condamnaţi de către un Tribunal Special din Altona pentru că ar fi plănuit o revoltă armată, cei patru au apelat la clemenţa lui Hermann Göring. Procurorul local l-a sfătuit pe acesta să refuze recursul: „Executarea sentinţei va fi un avertisment pentru toţi cei care privesc cu ochi buni comunismul".123

Cei patru au fost decapitaţi, iar evenimentul a apărut în toate ziarele vremii.124 La execuţia lor au fost aduşi ca martori 40 de comunişti deja condamnaţi, cât şi Cămăşi Brune, membri SS, rudele activiştilor nazişti omorâţi în timpul revoltelor din 1932. Reacţia sfidătoare a comuniştilor; care au strigat slogane politice şi s-au împotrivit fizic călăilor, a făcut ca un asemenea eveniment să se mai repete niciodată.125

II

Majoritatea judecătorilor şi a procurorilor şi-au exprimat rareori dezacordul pentru asemenea practici, deşi unul din birocraţii conservatori din Ministerul de Justiţie al Reichului a fost îndeajuns de îngrijorat de situaţie cât să facă o notă în scris pe una din statisticile

legate de execuţii despre un tânăr de 19 ani, decapitat pe 28 septembrie 1933. Mai mult, îngrijorarea internaţională cu privire la practicile naziste a fost exprimată în mai multe campanii care cereau clemenţă pentru comuniştii condamnaţi, printre care se afla şi fostul locţiitor al Reichstagului, Albert Kayser, executat în 17 decembrie 1935. Şi femeile erau executate, fapt nemaiîntâlnit pe vremea Republicii de la Weimar. Prima a fost comunista Emma Thieme, executată pe 26 august 1933. Aceştia, dar şi alţii au fost victimele unui nou set de delicte capitale, inclusiv legea din 21 martie 1933, care recomanda pedeapsa cu moartea pentru distrugere cu intenţia de a cauza panică, legea din 4 aprilie 1933, care condamna la decapitare actele de sabotaj, legea din 13 octombrie 1933, care preciza că oricine plănuia asasinarea unui membru al partidului putea fi executat, şi legea din 24 aprilie 1933, poate cea mai lesnicioasă dintre toate, promitea decapitarea pentru oricine care plănuia sau ameninţa să schimbe constituţia ori să separe de patrie, prin orice mijloace, regiuni ale Germaniei unite. Astfel, oricine distribuia manifeste critice (adică „plănuia”) la adresa sistemului politic dictatorial (Constituţia) putea fi executat Mai mult, o lege din 20 decembrie 1934 permitea ca, în anumite circumstanţe, orice persoană care făcea afirmaţii „răuvoitoare” la adresa membrilor de marcă a partidului, inclusiv glume, putea fi arestat şi condamnat126

În fruntea acestor schimbări de lege, se afla ministrul de justiţie al Reichului, Franz Giirtner, care nu era membru al Partidului Nazist, ci un conservator care fusese membru al Ministerului de Justiţie bavarez în anii 1920 şi care deja servise ca ministru de justiţie a Reichului în cabinetele lui Papen şi Schleicher. La fel ca majoritatea conservatorilor, Giirtner susţinea măsurile luate de nazişti împotriva „dezordinii” în 1933 şi 1934. După „Noaptea cuţitelor lungi”, a luat măsurile necesare pentru ca cei învinuiţi să poată fi sancţionaţi retroactiv şi a înăbuşit din faşă orice tentativă a procurorilor locali de a deschide un proces

împotriva criminalilor. Giirtner credea în folosirea legilor şi a procedurilor scrise, dar draconice, a numit rapid un comitet special care avea rolul de a revizui Codul Penal al Reichului, datând din 1871, în concordanţă cu noul etos al celui de-al Treilea Reich. Unul din membrii comitetului, criminologul Edmund Metzger, declara că scopul lor era de a sintetiza „principiile responsabilităţii individului faţă de naţiune, cât şi principiile perfecţionării rasiale a poporului ca întreg".127 Comitetul a redactat lungi dome, dar nu a reuşit să ţină pasul cu ritmul în care erau create noile delicte, iar pedanteria legalistă a recomandărilor sale a fost considerată total neavenită de către nazişti, care nu le-au pus niciodată în practică.128

Între timp, liderii nazişti puneau tot mai multă presiune pe sistemul judiciar. Rudolf Hess se plângea de „tendinţa anti-naţional-socialistă" a unora din hotărârile judecătoreşti. Mai mult, Reinhand Heydrich reproşa că tribunalele normale dispuneau pedepse prea mici pentru, inamicii statului", fapt ce era împotriva „simţămintelor populare". Scopul justiţiei, pentru nazişti, consta în aflarea şi pedepsirea inamicilor statului şi propagarea sentimentelor rasiste, şi nu respectarea principiilor de echitate şi dreptate. Un manifest din 1936, publicat de Hans Frank, înaltul comisar al Reichului pentru justiţie şi liderul Ligii Avocaţilor Nazişti, spunea:

Judecătorul nu este un reprezentant al autorităţii statale, ci un membru al comunităţii germane. Datoria lui nu este să impună un sistem de valori universal sau superior unei comunităţi naţionale. Rolul lui este să păzească ordinea naturală a unei comunităţi rasiale, să elimine elementele periculoase, să întreprindă anchete oriunde sesizează activităţi nocive comunităţii şi să arbitreze neînţelegerile dintre membrii comunităţii. Ideologia naţional-socialistă, după cum e formulată în programul partidului, cât şi în discursurile liderului nostru, stă la baza interpretării legii.129

Totuşi, oricât de aspru erau pedepsiţi comuniştii

împreună cu alţi inamici ai statului, tribunalele normale, judecătorii şi procurorii nu aveau cum să se ridice la acest standard, fapt ce a înlesnit anularea tuturor regulilor de justiţie şi transferarea principiilor violenţelor stradale naziste, de dinainte de 1933, în principii ale statului.

Administraţiile judiciare, legale şi penale nu au avut nimic de obiectat că poliţia şi SS-ul se ocupau de infractori pe cont propriu sau că Gestapoul aresta oamenii proaspăt eliberaţi din custodie şi îi trimitea în lagăre de concentrare, mai mult chiar, au cooperat de bunăvoie în procesul de subminare a autorităţii legale. Procurorii de stat îi trimiteau în lagăre pe toţi cei împotriva cărora nu existau îndeajuns de multe probe pentru a fi acuzaţi sau erau prea tineri ca să poată intra în închisoare. Magistraţii au dat instrucţiuni directorilor de închisoare ca prizonierii periculoşi (în special comuniştii) să fie luaţi în „custodie" în momentul eliberării lor, lucru pe care l-au şi făcut în mii de cazuri. În închisoarea Luckau, la cererea conducerii, 134 de prizonieri, dintr-un număr total de 364, au fost predaţi Gestapoului după ce şi-au îndeplinit sentinţa.130 Directorul închisorii Untermassfeld arată într-o scrisoare cum funcţionau aceste recomandări. Scrisoarea, datată 5 mai 1936, este adresată filialei Gestapo din landul Thuringia, şi vorbeşte despre Max K., un tipograf care fusese implicat în mişcările comuniste şi care primise, drept urmare, doi ani de puşcărie. Max K. se comportase exemplar în detenţie, dar directorul şi ajutoarele sale nu credeau că bărbatul şi-ar fi schimbat între timp opţiunile politice. Iată ce scrie în scrisoare:

K. nu a ieşit deloc în evidenţă cât timp s-a aflat în detenţie. Dar, având în vedere trecutul său, nu cred că s-a răzgândit, din contră, la fel ca ceilalţi lideri comunişti, nu a intrat în necazuri datorită vicleniei. Din punctul meu de vedere, este absolut necesar ca acest lider comunist să fie luat în custodie la sfârşitul perioadei de detenţie.131

K. era de fapt un membru de rang inferior în cadrul mişcărilor comuniste, nu unul dintre lideri. Dar scrisoarea,

trimisă cu trei luni înainte de eliberarea sa, a avut efectul scontat, iar când a fost eliberat, cei de la Gestapo l-au aşteptat la porţile închisorii. A doua zi a ajuns într-un lagăr de concentrare. Unii membri din conducerea închisorilor încercau uneori să scoată în evidenţă buna purtare a deţinuţilor şi faptul că exista posibilitatea ca aceştia să se fi schimbat, dar rareori aceste pledoarii aveau un efect, de cele mai multe ori poliţia hotăra dacă un prizonier constituia sa nu o ameninţare. La scurt timp, denunţurile de acest fel au fost extinse şi la alte categorii. De abia în 1939, Ministerul Justiţie a cerut ca deţinuţii să nu mai fie luaţi în custodie după eliberare, practică ce părea să submineze fundamentele şi independenţa sistemului judiciar. Cererea nu a avut niciun efect. Directorii de închisori au continuat să informeze poliţia cu privire la datele de eliberare ale prizonierilor şi chiar au făcut efortul de a elibera celule, şi în unele ocazii, clădiri întregi pentru a caza prizonierii aflaţi în arest preventiv, şi nu numai în perioada arestărilor masive din martie-iunie 1933.132

Efortul aparatului judiciar de a-şi menţine un minim grad de autonomie avea rareori vreun rezultat. Giirtner a reuşit să stopeze eforturile poliţiei şi ale SS-ului de a transfera prizonierii în „custodie” înainte de finalizarea detenţiei, dar nu avea nicio bază legală prin care putea să oprească mutarea lor în lagăre în momentul eliberării. Mai mult, SS-ul critica în mod constant indulgenţa sistemului judiciar, iar rezultatul a fost că mulţi judecători au fost pensionaţi forţat. Inutilitatea juridică a poziţiei lui Giirtner, cât şi superficialitatea cu care aparatul judiciar se opunea implicării SS-ului au fost ilustrate foarte abil în campania Ministerului Justiţiei împotriva brutalităţii poliţiei din timpul interogatoriilor. Chiar de la înfiinţarea celui de-al Treilea Reich, prizonierii erau aduşi de la interogatoriu bătuţi, învineţiţi, uneori chiar grav răniţi, fapt ce nu putea scăpa atenţiei avocaţilor, prietenilor sau familiilor. Ministerul Justiţiei a protestat împotriva acestor practici.

Tortura nu reflecta pozitiv reputaţia instituţiilor de menţinere a ordinii din Germania. După multe negocieri, la 4 iunie 1937 s-a ajuns la un compromis. Poliţia şi Ministerul Justiţiei au căzut de acord ca aceste bătăi să înceteze. Adunarea a hotărât ca interogatorii să aibă voie să administreze maximum douăzeci şi cinci de lovituri, şi doar în prezenţa unui doctor; mai mult, trebuia folosit un „baston standard”.133

III

Sistemul judiciar şi penal obişnuit a continuat, sub conducerea celui de-al Treilea Reich, să se ocupe de infracţiunile non-politice comune – furt, ultraj, crimă ş.a.m.d. –, cât şi să implementeze noul tip de represiune al statului poliţienesc. Şi aici a existat o creştere rapidă a pedepsei capitale, deoarece noul sistem dorea să introducă execuţia pentru infracţiunile capitale produse în vremea Republicii de la Weimar, care nu au fost sancţionate atunci datorită situaţiei politice incerte. Naziştii au promis că durata de la pronunţarea sentinţei până la execuţie nu va mai fi atât de îndelungată, în situaţia în care vor exista petiţii pentru clemenţă. „Vremea sentimentalismului fals şi răsuflat a trecut”, declara cu satisfacţie un ziar de extremă dreaptă în mai 1933. Până în 1936, aproximativ 90% din sentinţele capitale erau îndeplinite. Procurorii şi tribunalele erau încurajate să considere toate omuciderile drept omor cu premeditare şi nu omor din culpă, iar verdictul să fie cât mai aspru. Astfel, condamnarea la moarte a crescut cu 50% în perioada 1933 – 1937.134 Criminalii, spuneau naziştii – revizuind opera criminaliştilor din ultimele decenii şi dând la o parte toate argumentele şi subtilităţile care era alcătuită teza lor principală –, erau degeneraţi şi trebuiau stârpiţi.135

Consecinţele unei asemenea doctrine pentru infractori au fost extreme. Încă de pe vremea Republicii de la Weimar, criminaliştii, experţii în codul penal şi forţele de poliţie considerau drept benefică propunerea de reţinere pe termen nelimitat a „criminalilor recidivişti”, cu scopul

de a proteja societatea. În 24 noiembrie 1933, dorinţa lor s-a împlinit odată cu promulgarea Legii împotriva criminalilor recidivişti periculoşi, care a permis tribunalelor să condamne orice delincvent, care mai fusese pedepsit de cel puţin trei ori, la „arest de siguranţă” în cadrul unei închisori de stat, după ce şi-a îndeplinit pedeapsa.136

Până în octombrie 1942, mai mult de 14.000 de infractori au fost sancţionaţi astfel. Între ei existau şi puşcăriași recomandaţi pentru aplicarea unor sancţiuni retroactive. În unele închisori, cum ar fi penitenciarul din Brandenburg, mai mult de o treime din deţinuţi au fost propuşi pentru o asemenea pedeapsă. Dintre aceştia, niciunul nu era infractor violent sau criminal, toţi fuseseră condamnaţi pentru furt de biciclete sau din magazine. Majoritatea erau oameni săraci, fără o slujbă stabilă, care au recurs la furt în timpul inflaţiei şi a marii crize economice. Un exemplu tipic este cel al unui cărăuş, născut în 1899, care fusese condamnat la închisoare pentru furt de nenumărate ori între 1920 şi 1930, inclusiv 11 luni pentru furtul unei biciclete şi şapte luni pentru sustragerea unui palton. De fiecare dată când a fost eliberat, a fost trimis în societate cu o mică sumă de bani drept răsplată pentru munca din închisoare. Dar pentru că avea cazier, nu putea să îşi găsească niciun loc de muncă în timpul crizei economice, nici să convingă autorităţile să-i plătească un ajutor social. În iunie 1933, a fost condamnat că a furat, beat fiind, o sonerie, nişte lipici şi alte mărunţişuri. După ce şi-a îndeplinit pedeapsa, a fost trimis în „arest de siguranţă” la penitenciarul Brandenburg, de unde nu a fost eliberat niciodată. Soarta lui a fost împărtăşită de mulţi alţii.137

Între zidurile închisorii în care erau ţinuţi, condiţiile s-au înrăutăţit rapid. Naziştii acuzau deseori conducerea închisorilor din timpul Republicii de la Weimar că era prea îngăduitoare cu criminalii şi că îi trata pe deţinuţi mai bine decât trăiseră ei în libertate. Nu era nimic surprinzător la

aceste afirmaţii, având în vedere că Hitler, Hess, Bormann sau Rosenberg fuseseră încarceraţi în perioada weimareză, iar tratamentul aplicat fusese de o blândeţe evidentă pentru simplul fapt că erau adepţii politicii naţionaliste. De fapt, condiţiile puşcăriilor din perioada weimareză fuseseră foarte stricte, chiar cazone.138 Totuşi, s-a dorit într-o oarecare măsură flexibilizarea sistemului administrativ, cu accentul pus pe educaţie, reabilitare şi răsplată pentru bună purtare. Însă reformele au avut o durată de viaţă foarte scurtă, spre bucuria administratorilor de închisori şi a gardienilor, care nu erau de acord cu o asemenea liberalizare a sistemului. Guvernatorii reformişti şi personalul lor au fost concediaţi rapid, iar sistemul s-a înăsprit la urmare a înmulţirii numărului de prizonieri, au apărut probleme legate de igienă, mâncare şi în general de bunăstarea deţinuţilor. Micşorarea raţiilor alimentare a provocat nemulţumiri în rândul prizonierilor care protestau că au pierdut foarte mult în greutate deoarece erau forţaţi să îndure chinurile foamei. Infestările cu viermi şi bolile de piele deveniseră probleme comune. Munca fizică nu fusese o prioritate până în acel moment, deoarece se credea că asemenea activităţi ar fi subminat planurile utopice de creare a unor locuri de muncă, dar această politică a fost schimbată rapid, şi astfel, până în 1938, aproape 95% din deţinuţi au fost puşi la muncă forţată.

Majoritatea prizonierilor erau închişi în lagăre de muncă, aflate sub jurisdicţia închisorilor statale, şi puşi să asaneze mlaştini în nordul Germaniei, în regiunea Emsland, loc în care aproape 10.000 de puşcăriași erau obligaţi să transforme terenul sterp în teren arabil. Condiţiile erau mizerabile, deţinuţii erau bătuţi, biciuiţi, muşcaţi de câinii de pază şi chiar omorâri de către gardieni. Majoritatea gardienilor proveneau din rândul Cămăşilor Brune, care încadraseră lagărul înainte ca stabilimentul să fie trecut, în 1934, sub jurisdicţia Ministerului de Justiţie. Atitudinea lor i-a influenţat pe

gardienii din închisorile statale care, în decursul timpului, s-au transferat în lagăr. Aici, spre deosebire de alte lagăre, condiţiile aspre ale primelor lagăre de concentrare din 1933 s-au perpetuat până spre sfârşitul anilor 1930, fără vreo intervenţie de sus.139

În închisorile şi penitendarele statale, noile reguli, impuse pe 14 mai 1934, au îndepărtat majoritatea privilegiilor de care dispuneau deţinuţii, fiind înlocuite cu pedepse noi pentru delincvenţii recidivişti. Descurajarea, ispăşirea şi răzbunarea erau obiectivele reduziunii. Programele educaţionale au fost nazificate. Sportul şi jocurile au fost înlocuite cu exerciţiile militare. Prizonierii care reclamau tratamentul abuziv erau pedepsiţi dur. O dovadă a înăspririi condiţiilor este faptul că prizonierul comunist Friedrich Schlotterbeck împărţea celula cu un criminal. Deţinutul îi povestea lui Schlotterbeck

La început, au tăiat spetezele băncilor de la popotă. Ziceau ei că e prea comod. Ne răsfaţau. Mai târziu au desfiinţat popota cu totul. În unele duminici se organiza un concert sau o proiecţie de diapozitive. S-au anulat şi alea. Multe cărţi din librărie au fost interzise. Mâncarea s-a înrăutăţit. Noi pedepse au fost introduse. De exemplu, carceră timp de şapte zile cu doar pâine şi apă. După ce stai şapte zile în întuneric, cu mâncare foarte puţină, când ieşi, te simţi foarte rău. Şi apoi eşti băgat la carceră legat cu lanţuri de mâini şi picioare. Dar cel mai groaznic e când te leagă la spate cu lanţuri de mâini şi de picioare. Poţi sta doar pe burtă. În fapt, regulamentul nu s-a schimbat foarte mult. Doar că acum sunt foarte stricţi când vine vorba de aplicarea sa.140

În timpul celor câţiva ani petrecuţi în spatele gratiilor, Schlotterbeck observa că pedepsele deveniseră din ce în ce mai frecvente şi mai severe, chiar dacă majoritatea gardienilor nu erau nazişti.141 O mare parte din ofiţerii închisorilor erau nemulţumiţi de abolirea reformelor introduse în timpul Republicii de la Weimar. Aceştia doreau reîntoarcerea la vremurile imperiale, când

pedeapsa corporală era o practică obişnuita. Totuşi, dorinţa reinstalării unui sistem pe care ei îl considerau a fi normal era zădărnicită în multe închisori mai ales datorită suprapopulării. Situaţia nu s-a îmbunătăţit nici după ce au fost angajaţi ca ajutoare de gardieni peste 1.000 de naziştii, toţi veterani ai luptelor de stradă. Aceşti oameni, deşi recunoscători pentru faptul că au primit o slujbă, au fost imposibil de controlat. Erau sfidători la adresa autorităţii statale şi violenţi cu deţinuţii, folosind arme necunoscute până atunci în închisori, precum bastoanele de cauciuc.142

Delincvenţii recidivişti o duceau cel mai rău dintre toţi. Erau forţaţi la muncă nouă ore pe zi. Deoarece erau condamnaţi pe viaţă, odată ce îmbătrâneau, nu mai reuşeau să facă faţă fizic. În 1939 un sfert din ei depăşiseră vârsta de 50 de ani. Tentativele de sinucidere şi automudiarea au crescut simţitor. „Nu am de gând să mai stau încă trei ani aici", scria, în 1937, un deţinut într-o scrisoare adresată surorii sale. „... Am furat, dar mai degrabă mă voi sinucide, draga mea surioară, decât să fiu îngropat de viu aici, pentru o asemenea faptă". 143 Legile noi, cât şi prerogativele noi ale poliţiei au făcut ca numărul deţinuţilor să crească cu aproximativ 50% în 1933. Până în 1937, numărul lor a crescut la 122.000, comparativ cu circa 69.000 în 1927.144 Politica nazistă cu privire la infracţiune nu era să reducă criminalitatea, deşi opinia publică şi în special cei bătrâni puteau fi auziţi declarând că, deşi Hitler avea multe păcate, măcar făcuse ca străzile Germaniei să fie sigure. De fapt, între 1934 şi 1936 au fost instituite amnistii pentru condamnări minore, nonpolitice, conducând la anularea a 720.000 de sentinţe la închisoare pentru termene reduse. Nu aceştia erau infractorii aflaţi în atenţia naziştilor. Doar recidiviştii nu intrau în aceste amnistii, un alt indiciu al politicii arbitrare a sistemului penal nazist.145

Între timp, noi legi au încadrat la infracţiune un număr uriaş de fapte, unele dintre ele cu efect retroactiv.

Scopul lor era acela de a servi interesele ideologice şi propagandistice ale regimului. De exemplu, în 1938, Hitler a decretat că tâlhăria pe autostradă va fi pedepsită cu moartea, după ce în 1938 doi bărbaţi au fost trimişi la închisoare după o asemenea infracţiune. Cei doi au fost rapid executaţi prin decapitare.146 Abaterile de orice fel primiseră o interpretare ideologică şi astfel chiar şi hoţia ori furtul de portofele deveniseră un semn clar al degenerării ereditare. Mai mult, chiar şi „mormăitul" sau „plimbatul fără o ţintă anume" deveniseră motive suficiente pentru o pedeapsă cu închisoarea pe termen nelimitat. Pedepsele nu mai erau în concordanţă cu infracţiunea, ci erau create pentru a servi, chipurile, interesul colectiv al unei „comunităţi rasiale". Categorii întregi de oameni erau declaraţi de către poliţie şi judecătorie a fi criminali înnăscuţi, iar majoritatea erau arestaţi şi trimişi la închisoare fără nicio judecată legală.

Alte activităţi marginale considerate deviante, dar acceptate de societate, cum ar fi prostituţia, începuseră a fi considerate „asociale" şi pedepsite în conformitate. Legi vagi şi cu o acoperire infracţională mare au oferit poliţiei puteri nelimitate de a aresta şi a reţine infractori, în timp ce judecătoriile aplicau şi ele aceleaşi metode de represiune şi control, în ciuda numeroaselor atacuri ale regimului împotriva aşa-zisei toleranţe a curţilor. Tot acest sistem era încurajat, de cele mai multe ori fără nicio rezervă, de către criminologi, specialişti ai codului penal, avocaţi, judecători, cât şi experţi din alte domenii. Unul dintre aceştia era profesorul Edmund Metzger, de ocupaţie criminalist, membru al comitetului însărcinat cu întocmirea unui nou cod penal, care declara într-un manual publicat în 1933 că scopul politicii penale era „eliminarea din comunitatea rasială a elementelor care aduceau un prejudiciu, oamenilor şi rasei".147 Declaraţia lui Metzger dovedeşte că comportamentul deviant, crima şi opoziţia politică reprezentau pentru nazişti acelaşi fenomen, al problemei „străinilor din comunitate"

(*Gemeinschc-fiemde*) oameni care pentru un motiv sau altul nu erau „tovarăşi rasiali” (*Volksgenossen*) şi de aceea trebuiau, prin orice mijloace, îndepărtaţi din societate. Un expert al poliţiei, Paul Werner, a declarat în 1939 că doar cei care se integrează complet în „comunitatea rasială” vor primi toate drepturile unui membru; oricine era „indiferent” faţă de acest lucru acţiona astfel datorită unei „mentalităţi criminale sau asociale” şi astfel devenea „un inamic al statului” care trebuia „prins şi întemniţat” de către poliţie.148

Instrumente de teroare

I

Trecerea sistemului nazist de represiune sub conducerea SS-ului lui Heinrich Himmler a avut un efect pronunţat asupra lagărelor de concentrare.149 Cel puţin 70 de lagăre au fost construite în primele luni ale anului 1933, perioada în care naziştii se luptau pentru putere. Mai mult, pe lângă aceste lagăre, au mai fost înfiinţate un număr necunoscut dar chiar mai mare de celule pentru tortură şi mici închisori la comandamentele de diverse niveluri ale trupelor de asalt. În jur de 45.000 de prizonieri au fost închişi în ele, bătuţi, torturaţi şi umiliţi de către gardieni. Câteva sute au murit din cauza tratamentului brutal. Marea lor majoritate erau comunişti, social-democraţi, precum şi sindicalişti. Totuşi, cele mai multe dintre aceste lagăre timpurii şi centre neoficiale de tortură au fost închise în a doua jumătate a anului 1933 şi la începutul anului 1934. Unul dintre cele mai notorii, lagărul de concentrare înfiinţat ilegal în docurile Vulkan din Stettin a fost închis în februarie 1934 la ordinele procurorului federal. Un număr de ofiţeri SS şi SA care torturau prizonierii deţinuţi acolo au fost trimişi în judecată şi au primit pedepse cu închisoarea. Însă, cu mult timp înainte de acest eveniment, o serie de amnistii oficiale şi neoficiale au dus la eliberarea unui număr mare de prizonieri care fuseseră abuzaţi şi intimidaţi. Aproape o treime din prizonieri au fost eliberaţi pe 31 iulie 1933.

Până în mai 1934 mai rămăsese în detenţie doar un sfert din numărul iniţial de infractori, iar regimul începuse să regularizeze şi să sistematizeze condiţiile de detenţie a celor rămaşi.150

Cu ceva timp înainte, în iunie 1933, procurorul federali bavarez l-a acuzat pe comandantul lagărului Dachau, Wăckerle, împreună cu medicul şi cu administratorul, de complicitate la uciderea prizonierilor.151 Himmler, care ajutase la stabilirea legilor din lagăre, a fost forţat să îl lase pe Wickerle pradă justiţiei şi să numească, la 26 iunie 1933, un alt comandant. Acesta era Theodor Eicke, un fost poliţist cu un trecut foarte pestriţ. Născut în 1892, Eicke fusese casier în armată, iar apoi gardian, iar până în 1931 ajunsese, prin forţe proprii, lider de batalion SS, comandant a peste 1.000 de oameni. În anul următor fuge în Italia după ce e acuzat de atentat cu bombă. După ce administrează o tabără de refugiaţi, din postura de reprezentant al guvernului fascist, Eicke se întoarce în Germania în februarie 1933 ca să ia parte la lovitura de stat pusă la cale de naziști. La scurt timp intră într-o dispută violentă cu Josef Biirckel, liderul regional al Palatinatului. Acesta îl internează într-un spital psihiatric. Alarmat, Himmler trimite psihiatrii ca să îl consulte şi să declare că este sănătos.152 Unul din subordonaţii săi la Dachau, Rudolf Hoss, îl descria ca fiind „un nazist inflexibil de modă veche”, care îi privea pe prizonierii comunişti din timpul primelor lagăre de concentrare drept „inamici ai statului ce trebuiau trataţi cu severitate şi distruşi în cazul în care se opuneau reabilitării”.153

În 1933, Himmler şi-a adus aminte că Eicke organizase, cu ceva succes, un lagăr în Italia şi l-a investit la conducerea lagărului Dachau. Noul comandant a raportat mai târziu că gardienii erau corupţi, aveau moralul scăzut, iar echipamentul era de proastă calitate. Nu existau „cartuşe sau carabine, ca să nu mai vorbim despre mitraliere. Din tot personalul, doar trei ştiu să mânuiască o mitralieră. Oamenii mei au fost selectaţi din

rândul muncitorilor de la uzine falimentare. Peste tot era mizerie şi sărăcie" – făcând referire la gardieni; comandantul nu menţionase nimic despre condiţiile în care trăiau prizonierii. Eicke a înlocuit jumătate din personalul de 120 de oameni care muncea în lagăr. În octombrie 1933, a emis un set de reguli care, spre deosebire de cele anterioare, conţinea şi un cod de conduită a gardienilor. Aceste legi au impus ordinea şi uniformitatea acolo unde înainte existase doar brutalitatea arbitrară şi violenţa. Regulile erau extrem de aspre. Prizonierii care discutau politică, în scopul de a „incita" sau a răspândi „propagandă despre atrocitate", erau spânzuraţi; sabotajul, asaltul asupra unui gardian sau orice tip de revoltă sau insubordonare erau pedepsite cu plutonul de execuţie. Infracţiunile mărunte erau

sancţionate cu pedepse mai mici. Printre acestea se numărau carcera, regimul doar pe bază de pâine şi apă pentru o perioadă de timp ce varia în funcţie de gravitatea infracţiunii, bătaia (25 de lovituri de baston), exerciţii fizice epuizante, legarea de un stâlp sau de un copac câteva ore, muncă fizică, confiscarea corespondenţei. Pedepsele de acest gen aduceau de asemenea şi prelungirea timpului de detenţie.154

Sistemul lui Eicke era destinat să înlăture pedepsele individuale şi personale, cât şi să îi protejeze pe gardieni şi ofiţeri de procurorii locali prin crearea unui aparat birocratic care să justifice brutalitatea prin documente scrise. Reglementarea oficială înlocuise astfel violenţa arbitrară. De exemplu, bătăile trebuiau aplicate de câţiva membri SS, în faţa prizonierilor, iar toate pedepsele trebuiau consemnate în scris. Existau şi reguli cu privire la comportamentul gardienilor SS. Aceştia erau supuşi unei conduite militare. Nu aveau voie să discute cu prizonierii. Trebuiau să observe în detaliu procedurile zilnice de apel nominal al prizonierilor, supervizarea lor în ateliere, cum se dădeau ordinele şi cum se aplicau pedepsele. Prizonierii

primeau uniforme şi erau obligaţi să îşi menţină celulele curate. S-au făcut aranjamente ca lagărul să beneficieze de un sistem sanitar de bază, de provizii medicale, absente în alte lagăre. Activităţile din afara lagărului constau în muncă fizică grea. Eicke a pus bazele unei ierarhizări a muncii şi a ordonat ca unii gardieni să poarte la guler o insignă specială: „capul de mort”. Astfel, unitatea de gardă SS din lagărul de concentrare Dachau a primit o identitate separată şi a ajuns să simbolizeze doctrina extrem de severă a lui Eicke. Rudolf Höss îşi amintea mai târziu:

Era intenţia lui Eicke ca oamenii săi din SS, datorită unei continue instrucţii şi prin ordine adecvate cu privire la periculozitatea deţinuţilor, să devină lipsiţi de bunăvoinţă faţă de prizonier. Trebuiau (gardienii, n.t.) trataţi cu duritate, şi orice simpatie pe care aceştia ar putea să o resimtă, sugrumată din faşă. Numai astfel a reuşit să sădească în omul simplu o ură şi o antipatie faţă de prizonier, care unui străin i s-ar părea imposibil de înţeles.155

Höss însuşi, după ce s-a înrolat în SS în septembrie 1933, a fost chemat de Himmler, care îl cunoştea prin intermediul mişcării „Sânge şi glie” a Ligii Artament, să adere la unitatea „Cap de Mort”. Aici, disciplina înnăscuta i-a adus o promovare rapidă. A devenit ofiţer în 1936 şi a fost pus să administreze depozitele şi proprietăţile prizonierilor.

Fost deţinut într-o închisoare federală, Höss a scris mai târziu că majoritatea deţinuţilor din lagărul de concentrare au găsit că nesiguranţa duratei de încarcerare era cel mai greu obstacol psihologic în lupta pentru supravieţuire. În timp ce un infractor condamnat la o anumită perioadă de închisoare ştia când va fi eliberat, libertatea unui deţinut din lagăr depindea de toanele unei comisii şi putea fi amânată de orice gardian SS răuvoitor. În lumea lagărelor lui Eicke, regulile permiteau unui gardian să aibă puteri nemăsurate, un gardian putea să fie violent cu un deţinut pentru orice tip de abatere, reală sau

falsă. Regulile erau gândite şi ca o acoperire legală. Höss însuşi a protestat că nu poate să fie martor unui asemenea tratament brutal aplicat deţinuţilor. A scris cu dispreţ despre gardienii „brutali, răuvoitori şi inferiori" care îşi compensau sentimentul de inferioritate vărsându-şi furia pe prizonieri. Atmosfera de ură era totală. Aici, Höss, ca mulţi alţi gardieni SS, credeau că se înfruntau două lumi ostile, comuniştii şi social-democraţii, pe de-o parte, şi SS, pe de alta. Regulile lui Eicke au asigurat victoria celor din urmă.156 Nu a fost astfel o surpriză că reorganizarea lui Eicke a primit aprobarea lui Himmler, care l-a numit pe acesta inspector al tuturor lagărelor de pe cuprinsul Reichului. Pe 11 iulie 1934, Eicke a fost promovat la rangul de *Gruppenführer SS* (echivalentul generalului-locotenent din Wehrmacht), împreună cu Heydrich, şeful Serviciului de Securitate.157 Sistematizarea lagărelor de concentrare a devenit modelul urmat de toate lagărele din Germania. Fiindcă procuratura statului continua să intervină în cazurile de crimă comise de gardieni, Eicke a ordonat în secret ca regulile ce invocau pedeapsa capitală pentru infracţiuni grave să nu mai fie aplicate; trebuiau să rămână doar ca un mijloc de „intimidare" a prizonierilor. Numărul crimelor arbitrare a început să scadă rapid, deşi motivul principal pentru acest fapt a fost micşorarea numărului de deţinuţi. După aproximativ 24 de crime în Dachau în 1933, numărul a scăzut la 14 în 1934 (fără să-i luăm în considerare pe cei împuşcaţi în epurările în care a căzut victimă şi Röhm), la 13 în 1935 şi la 10 în 1936.158

În timp ce Himmler centraliza poliţia şi o aducea sub control propriu, în 1934 şi 1935 Eicke punea lagărele sub controlul SS-ului, ajutat de creşterea de putere şi influenţă a SS după eliminarea lui Röhm.

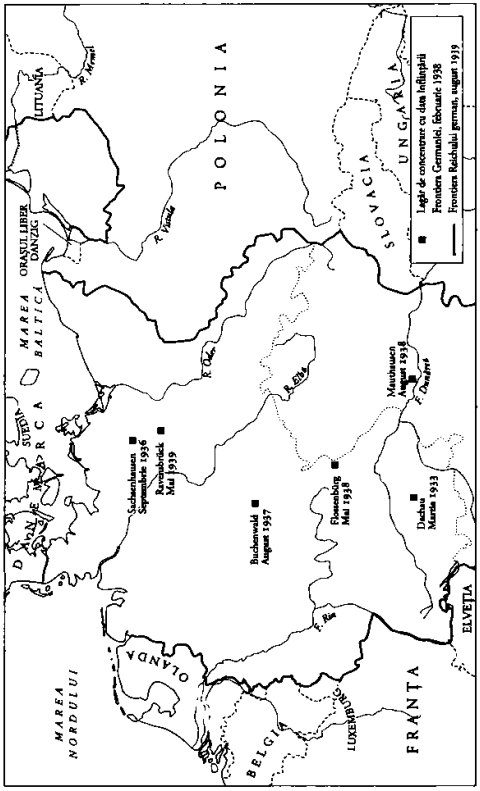

Harta 2. Lagărele de concentrare în august 1938

Până la acea dată mai existau doar 3.000 de deţinuţi, semn că dictatura se stabilizase pe o bază mai mult sau mai puţin stabilă. În paralel cu procesul de sistematizare s-a derulat şi un proces de centralizare. Lagărele de la Oranienburg şi Fühlsbüttel au fost închise în 1935, au urmat lagărele din Esterwegen în 1936 şi Sachsenburg, în 1937. În august 1937 mai rămăseseră doar patru lagăre în toată Germania: Dachau, Sachsenhausen (unde Höss a fost transferat în următorul an), Buchenwald şi Lichtenburg, ultimul destinat exclusiv femeilor. Desfiinţarea lagărelor reflecta, într-o oarecare măsură, sentimentul de siguranţă al regimului, cât şi zdrobirea opoziţiei de stânga. Social-democraţii şi comuniştii despre care se credea că şi-au învăţat lecţia au fost eliberaţi în perioada 1933 – 1936. Cei rămaşi în custodie erau ori prea importanţi pentru a fi eliberaţi, precum fostul lider comunist Ernst Thälmann, ori

se credea că vor continua să reziste celui de-al Treilea Reich în cazul că vor fi eliberaţi. Numărul relativ mic de deţinuţi era un indicator că regimul reuşise să aducă justiţia, cât şi sistemul penal sub influenţa proprie şi astfel închisorile de stat, după închiderea lagărelor mici şi a centrelor de tortură înfiinţate de SA în 1933, jucau acum un rol major în încarcerarea adversarilor politici reali sau presupuşi. De exemplu, în vara lui 1937, numărul total al prizonierilor politici din lagăre era redus în comparaţie cu cei 14.000 de infractori politici deţinuţi în închisorile federale. După perioada iniţială de violenţă şi represiune din 1933, rolul cel mai important împotriva celor care se opuneau celui de-al Treilea Reich a fost jucat mai degrabă de stat decât de SA şi SS.159 Şi aici exista un declin al numărului infractorilor politici, pe măsura eliberării lor. Zdrobirea rezistenţei comuniste la mijlocul anilor 1930 s-a reflectat în declinul numărului de condamnări pentru infracţiunea de înaltă trădare, de la 5 255 în 1937, la 1 126 în 1939, şi o reducere corespunzătoare a numărului infractorilor politici încarceraţi în închisorile de stat, de la 23.000 în iunie 1935 la 11 256 în decembrie 1938.160 însă acesta era totuşi mai mare ca numărul de prizonieri din lagărele de concentrare, iar poliţia, judecătoriile şi sistemul penal au continuat să joace un rol mult mai important ca SS-ul în represiunea politică, cel puţin până în momentul izbucnirii războiului.

Până în februarie 1936, Hitler a aprobat o reorientare a întregului sistem, în care SS-ul lui Himmler şi Gestapoul au fost însărcinate nu numai cu prevenirea unei reorganizări a rezistenţei comuniste şi social-democrate, cât şi – acum, că rezistenţa muncitorilor fusese înfrântă – cu epurarea rasei germane de elementele indezirabile. Acest ordin consta în eliminarea infractorilor recidivişti, a asocialilor şi, în general, a celor care se abăteau de la ideile şi practicile sănătoase ale unui membru sănătos al comunităţii germane. Până în acest moment, evreii nu erau consideraţi o categorie aparte:

scopul era purificarea rasei *germane* de elementele indezirabile şi degenerate. Astfel, compoziţia lagărelor a început să se schimbe şi numărul de deţinuţi a reînceput să crească. De exemplu, până în iulie 1937, 330 din cei 1 146 de deţinuţi aflaţi la Dachau erau infractori „profesionişti", 230 fuseseră condamnaţi la muncă forţată, iar 93 fuseseră arestaţi de poliţia bavareză pentru vagabondaj şi cerşit. Cincizeci şi şapte la sută dintre deţinuţi nu mai erau calificaţi ca fiind politici, în contrast evident cu situaţia din 1933 – 1934.161 Se prefigurau schimbări dramatice în caracterul şi rolul pe care îl jucau lagărele în Germania. Dacă, iniţial, lagărul făcuse parte dintr-un efort comun al Tribunalului Poporului şi al tribunalelor speciale de a zdrobi opoziţia politică, mai ales din partea membrilor Partidului Comunist, acum lagărele ajunseseră un instrument al epurării rasiale şi sociale. Lagărul devenise groapa de gunoi pentru degeneraţii rasiali.162 Iar schimbarea rolului, precum şi succesul lui Himmler de a asigura imunitatea în faţa legii gardienilor, pentru orice ar fi făcut în perimetrul lagărelor, au dus la o creştere sensibilă a deceselor în rândul deţinuţilor.163 În 1937 s-au înregistrat 69 de decese la Dachau, de şapte ori mai multe ca în anul anterior, raportat la aproximativ acelaşi număr de deţinuţi, în jur de 2 200. În 1938 numărul deceselor a crescut din nou, în jur de 370, dintr-un total de aproximativ 8.000 de prizonieri. La Buchenwald, unde condiţiile erau mult mai aspre, 48 de decese din 2 200 de deţinuţi au fost consemnate în 1937, 771 din 7 420 de deţinuţi în 1938, iar în 1939 nu mai puţin de 1 235 de oameni au murit, dintr-un total de 8 390. Ultimele cifre reflectă în special epidemia de tifos care a lovit tabăra în iarna anului 1938 – 1939.164

Măsurile de represiune asupra celor „diferiţi" începuseră de fapt în 1933, când câteva sute de „criminali de meserie" au fost arestaţi de către poliţie în prima dintr-o serie de acţiuni concertate, ce avea ca ţintă, printre altele, şi crima organizată din Berlin.165 În septembrie

1933, aproximativ 100.000 de vagabonzi şi cerşetori au fost arestaţi în „săptămâna cerşetoriei”, perioadă organizată să coincidă cu lansarea programului „Ajutorul de lamă”, în care au fost colectate contribuţii voluntare menite să îi ajute pe cei săraci şi pe şomeri – o ilustrare evidentă a interdependenţei dintre asistenţa socială şi puterea de constrângere în noul Reich.166 Infractorii arestaţi nu au ajuns toţi în lagăre, dar pe 13 noiembrie 1933, în Prusia, criminalii împreună cu delincvenţii sexuali au fost supuşi custodiei preventive în lagăre; aproximativ 500 dintre aceştia au fost încarceraţi până în 1935. După centralizarea poliţiei şi trecerea ei în stăpânirea SS-ului, această metodă a devenit foarte răspândită. În martie 1937, Himmler a ordonat ca 2000 de aşa-zişi criminali recidivişti sau profesionişti să fie arestaţi. Spre deosebire de cei „reţinuţi pentru siguranţă”, şi a căror soartă era hotărâtă de către judecătorii, aceştia au fost trimişi direct în lagărele de concentrare fără să fie subiectul niciunui proces. Un decret emis pe 14 decembrie 1937 permitea arestul şi detenţia în lagăre pentru oricine găsit ca fiind asocial, de către regim şi de numeroasele sale structuri, acum lucrând într-o cooperare mai strânsă ca înainte cu poliţia. La puţin timp după, Ministerul de Interne al Reichului şi cel prusian au extins definiţia „asocialilor” pentru a include pe oricine care făcea dovada unei atitudini necorespunzătoare comunităţii rasiale, incluzând ţigani, prostituate, proxeneţi, vagabonzi, cerşetori şi huligani. Chiar şi şoferii care încălcau anumite legi, precum şi şomerii pe termen lung – ale căror nume erau obţinute de la bursele de muncă – ajungeau în lagăre. Părerea generală era că era imposibil să fii şomer, iar cei care nu munceau pur şi simplu erau leneşi congenital şi trebuiau îndreptaţi.167

În aprilie 1938, Gestapoul a lansat o serie de razii la nivel naţional. Raziile vizau şi căminele ieftine, similare cu cele în care Hitler găsise adăpost în zilele când era şomer şi sărac în Viena, înaintea Primului Război Mondial. Până

în iunie 1938 au fost trimişi numai la Buchenwald în jur de 2000 de oameni arestaţi prin cămine. În acest moment, pe 13 iunie, poliţia criminală, sub ordinele lui Heydrich, a lansat un nou val de razii, cu scopul de a aduna cerşetorii, vagabonzii şi nomazii. Poliţia a mai arestat şi şomeri care aveau o locuinţă permanentă. În multe zone au trecut peste instrucţiunile lui Heydrich şi i-au adus pe toţi şomerii în custodie. Heydrich ordonase 200 de arestări în fiecare district, dar la Frankfurt poliţia arestase 400, iar la Hamburg 700. Numărul total de oameni arestaţi a trecut de 10.000.168

Considerentele economice, care au jucat un rol foarte important în aceste acţiuni, pot fi găsite în documentele ce justificau detenţia preventivă pentru arestaţi. Documentele găsite asupra unui bărbat de 54 de ani, arestat la Duisburg în iunie 1938, împreună cu mulţi alţii clasificaţi drept asocial, consemnau:

Conform informaţiei de la biroul de asistenţă socială, C. trebuie clasificat ca o persoană leneşă. Nu îi pasă că are o nevastă şi doi copii şi că aceştia trebuie susţinuţi din vistieria publică. C. nu a luat parte niciodată la munca ce i-a fost încredinţată. Mai mult, a îmbrăţişat băutura. Şi-a folosit toate fondurile de asistenţă. A primit câteva avertismente de la biroul de asistenţă socială şi este descris ca fiind un exemplu clasic de individ asocial, iresponsabil şi leneş.169

Bărbatul a fost trimis în lagărul de la Sachsenhausen, unde a mai trăit 18 luni, după care a murit de slăbiciune fizică generală, aşa cum s-a consemnat în arhiva oficială.170

Persoane clasificate drept asociale îngroşau acum rândurile deţinuţilor din lagărele de concentrare de pe tot cuprinsul Germaniei. Mai mult de 6.000 de deţinuţi de pe tot cuprinsul Germaniei au fost trimişi la Sachsenhausen doar în vara anului 1938; efectele asupra unui lagăr unde numărul total de deţinuţi nu depăşise 2.500 au fost neaşteptate. La Buchenwald, 4 600 din cele 8.000 de

persoane au fost calificate drept leneşe. Fluxul uriaş de prizonieri a generat deschiderea a doua lagăre la Flossenbiirg şi la Mauthausen, conduse de SS, dar strâns legate de o organizaţie subsidiară fondată la 29 aprilie 1938, numită Compania Germană a Lucrărilor de Pământ şi Piatră. Sub egida acestei iniţiative, prizonierii erau forţaţi să lucreze în carierele de granit ce aprovizionau lucrările grandioase ale lui Hitler şi ale arhitectului său, Albert Speer.171 Asocialii erau şi în lagăre catalogaţi drept membri ai unei clase inferioare, la fel ca şi în libertate. Aveau parte de un tratament aspru din partea gardienilor şi, aproape prin definiţie, nu erau capabili de măsuri de autoajutorare similare cu cele gândite de prizonierii politici. Erau priviţi şi de ceilalţi deţinuţi ca fiind inferiori. Rata mortalităţii şi a bolii era înaltă în rândurile lor. Printre cei gradaţi cu ocazia zilei de naştere a Führerului, la 20 aprilie 1939, s-au numărat numai câţiva dintre ei. Majoritatea erau închişi pe termen neprecizat. Deşi numărul lor a intrat în declin, încă formau majoritatea în lagăr. De exemplu, în Buchenwald, în urma recensământului din 31 decembrie 1938, s-a stabilit că 8 892 din cei 12 921 de deţinuţi preventiv erau acolo pe motiv că erau asociali. Un an mai târziu, numerele erau aproape similare, 8 212 din 12 221. Raziile au schimbat fundamental natura populaţiei din lagăre.172

II

Până în ajunul războiului, numărul deţinuţilor din lagărele de concentrare a crescut din nou, de la 7.500 la 21.000; acum, populaţia acestora era mult mai variată, spre deosebire de primii ani ai regimului când majoritatea celor trimişi în arest erau opozanţii politici.173 Populaţia lagărelor era concentrată în câteva lagăre de dimensiuni mari – Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Ravensbrück (lagărul de femei care îl înlocuise pe cel de la Lichtenburg în mai 1939), Mauthausen şi Sachsenhausen. Mai mult decât atât, prospecţiunea SS-ului pentru material de construcţii a dus la deschiderea unui lagăr secundar

(*Aussenlager*) la Sachsenhausen, în suburbia Hamburgului numită Neuengamme, unde se produceau cărămizi pentru modernizarea portului de pe Elba, în timp, mai multe aveau să fie organizate. Forţa de muncă devenise un factor extrem de important în funcţionarea lagărelor.174 Dar, în acelaşi timp, forţa de muncă putea fi sacrificată, iar condiţiile în lagăre deveniseră mai dure chiar decât fuseseră la mijlocul anilor 1930. Din iarna anului 1935 – 1936 autorităţile din lagăre au început să ceară ca deţinuţii să poarte însemne pe uniformă în funcţie de categoria din care făceau parte şi de infracţiunea comisă, iar în iarna lui 1937 – 1938 această reglementare a devenit una standard pentru toate lagărele. De acum încolo, fiecare prizonier trebuia să poarte pe piept un triunghi cu vârful în jos, în partea dreaptă a uniformei dungate: negru pentru asociali, verde pentru criminali profesionişti, albastru pentru evreii imigranţi reîntorşi (o categorie destul de mică), roşu pentru cei politici, violet pentru martorii lui Iehova, roz pentru homosexuali. Deţinuţii evrei erau alocaţi uneia dintre aceste categorii (de cele m-au multe ori aveau triunghiul roşu), dar mai trebuiau să poarte şi un triunghi galben cusut cu vârful în sus peste cealaltă insignă, astfel că semăna cu steaua lui David. Aceste categorii erau aplicate foarte vag, inexact, şi uneori chiar arbitrar. Prin acordarea de privilegii limitate prizonierilor politici, autorităţile au fost capabile să stârnească resentimentele celorlalţi; au pus criminali să supravegheze alţi prizonieri şi astfel au putut să creeze animozităţi şi mai mari între diferitele categorii de deţinuţi.175

Brutalitatea vieţii din lagăr la sfârşitul anilor 1930 este surprinsă în memoriile celor care au reuşit să supravieţuiască experienţei. Un astfel de supravieţuitor este Walter Poller, născut la 1900, un social-democrat editor de ziar în timpul Republicii de la Weimar. Poller a devenit activist în rezistenţa social-democrată după ce a fost concediat în 1933. A fost arestat la începutul lui

noiembrie 1934 pentru înaltă trădare, după ce Gestapoul l-a identificat drept autorul manifestelor opoziţiei; era pentru a treia oară arestat de la începutul lui 1933. La sfârşitul celor patru ani petrecuţi în închisoare a fost rearestat şi trimis la Buchenwald. Experienţa sa acolo stă mărturie a brutalităţii extreme care devenise o normă în lagăre. Imediat ce au ajuns, Poller şi ceilalţi prizonieri au fost supuşi unei bătăi neprovocate din partea gardienilor SS, care îi îndrumau în lagăr prin lovituri cu patul puştii şi cu bastoane de cauciuc. După ce au ajuns la baraca principală, murdari, bătuţi şi însângeraţi, un ofiţer SS le-a citit regulamentul intern al lagărului:

Iată-vă, şi nu sunteţi într-un sanatoriu! Cred că aţi înţeles asta deja.

Cei care nu au înţeles asta deja, o vor face curând. Puteţi fi siguri de asta… Nu sunteţi puşcăriași aici, nu serviţi o pedeapsă pronunţată de către judecătorie, sunteţi prizonieri pur şi simplu şi, dacă nu ştiţi ce înseamnă asta, veţi afla în curând. Sunteţi lipsiţi de onoare şi mai ales de apărare! Nu aveţi niciun drept! Soarta voastră e cea a sclavului! Amin! 176

Poller a aflat în curând că, deşi prizonierii politici primeau uniforme de mai bună calitate şi erau repartizaţi în barăci separate, munca fizică la care erau supuşi toţi prizonierii era prea epuizantă pentru el. Deţinuţii comunişti cât şi social-democraţii, care erau bine organizaţi şi aveau un sistem elaborat de ajutor reciproc, au reuşit să îl repartizeze pe un post de asistent al doctorului din lagăr. În această poziţie, Poller a fost capabil nu numai să supravieţuiască, până a fost eliberat în mai 1940, ci şi să observe viaţa de zi cu zi a lagărului. Traiul implica un anumit grad de autoguvernare, barăcile erau conduse de un deţinut mai vechi, iar deasupra lor se aflau aşa-numiţii *Kapo*a căror misiune era de a aduna şi a prezenta deţinuţii la apelurile nominale, sarcină de care se achitau cu o brutalitate similară cu cea a gardienilor. Dar toţi prizonierii, indiferent ce poziţie aveau, erau la mila

gardienilor SS, care nu ezitau niciodată să exploateze puterea absolută cu care erau investiţi.177

În fiecare zi, spunea Poller, deţinuţii erau treziţi la patru sau cinci dimineaţa, în funcţie de anotimp, trebuiau să se spele, să se îmbrace şi să îşi aranjeze patul în stil militar, să mănânce şi să iasă în curte pentru strigarea prezenţei. Orice încălcare a acestui program, de exemplu, un pat nefăcut sau întârzierea la apel, atrăgea furia Ă a/w-ului, care se răzbuna cu o cascadă de înjurături şi lovituri sau cu munca în condiţii mult mai aspre ea de obicei. Apelul de dimineaţă asigura un alt prilej pentru administrarea unei bătăi. În 1937, Poller a văzut cum doi prizonieri politici au fost scoşi cu brutalitate din rândul de deţinuţi, duşi la porţile lagărului şi împuşcaţi, pentru motive neştiute de nimeni. Membrii SS nu aveau nicio problemă să se folosească de regulile extrem de detaliate ca să pedepsească prizonierii care nu le plăceau pentru diverse infracţiuni – inclusiv unele foarte vagi, ca lenea la muncă – şi să ordone biciuirea lor, procedură ce trebuia consemnată pe un formular galben de două pagini. De foarte multe ori, prizonierii erau forţaţi să privească pedepsele aplicate de gardieni. Poller consemnează mai departe că nicio bătaie nu urma regulile trecute pe formular. Prizonierii condamnaţi în funcţie de regulament la 5, 10 sau 25 de lovituri de baston trebuiau să numere cu voce tare de fiecare dată când erau loviţi. Dacă uitau sau se încurcau la numărătoare, bătaia începea din nou. Bastonul din dotare era deseori înlocuit de un bici de piele sau chiar o tijă de oţel. Loviturile continuau până cel bătut îşi pierdea cunoştinţa. De cele mai multe ori autorităţile lagărului încercau să acopere urletele de durere ale prizonierilor ordonând ca orchestra lagărului, formată din prizonieri, să cânte un marş! 178

Pentru abateri mai serioase de la regulament, prizonierii puteau fi băgaţi la carceră, ţinuţi zile sau chiar săptămâni într-o cămăruţă întunecată, friguroasă şi forţaţi să mănânce doar pâine şi apă. Iarna, acest tratament era

sinonim cu moartea. O pedeapsă mai întâlnită era atârnarea deţinutului de un stâlp, legat de încheieturi, timp de ore întregi, procedură ce ducea la dureri groaznice şi uneori la rupturi musculare. Tentativele de evadare îi înfuriau în mod special pe gardienii SS care realizau că, fiind mult mai puţini ca deţinuţii, nu ar fi putut opri o evadare în masă. Cei prinşi erau bătuţi cu brutalitate, uneori până la moarte, de faţă cu ceilalţi din lagăr, sau erau spânzuraţi în public în timp ce comandantul lagărului declara că oricine avea să mai încerce o evadare avea să sfârşească la fel. Cu altă ocazie, la Sachsenhausen, un prizonier prins în timp ce încerca să evadeze a fost târât pe platoul de adunare, bătut cu brutalitate şi apoi a fost bătut în cuie pe o cutie mică de lemn, unde a fost lăsat timp de o săptămână să fie văzut şi de ceilalţi deţinuţi, până când a murit.179 În faţa unor asemenea repercusiuni, majoritatea deţinuţilor se concentrau doar pe supravieţuire. În timpul zilei, lucrau în interiorul lagărului, în mici ateliere, în cazul în care aveau o oarecare îndemânare la meşteşuguri; majoritatea însă lucrau în afara lagărului, unde săpau în cariere sau curăţau pământul de resturi. Şi aici, gardienii îi băteau pe cei care nu munceau îndeajuns de mult sau de repede şi îi împuşcau fără niciun avertisment pe cei care se îndepărtau de grup. După-amiaza târziu, prizonierii mărşăluiau înapoi în lagăr pentru încă un apel nominal care putea să ţină ore în şir. Uneori, iama, oamenii se prăbuşeau în frig, morţi din cauza hipotermiei. În timp ce luminile se stingeau în barăci, gardienii ameninţau că oricine va prins afară va fi împuşcat.180

Brutalitatea arbitrară a gardienilor se reflecta şi în sadismul instrucţiei membrilor SS. Spre sfârşitul anilor 1930 aproximativ 6.000 de membri SS erau staţionaţi la Dachau şi 3.000 la Buchenwald. Detaliile zilnice ale instrucţiei provin de la aceste două unităţi de gardă a căror componenţi erau recrutaţi în majoritate din rândurile tinerilor din clasele inferioare ale societăţii – de exemplu,

fii de fermieri la Dachau –, la care se adăugau la Buchenwald câţiva tineri din pătura de jos a clasei mijlocii şi din clasa muncitoare. Slab educaţi, dar obişnuiţi deja cu greutăţile fizice, tinerii erau învăţaţi să fie duri, fiind împroşcări cu înjurături şi abuzuri verbale de către ofiţeri în timpul instrucţiei şi primind pedepse umilitoare dacă nu treceau testele. Un recrut SS povesteşte mai târziu că, dacă în timpul antrenamentelor cineva scăpa un cartuş pe jos, trebuia să îl ridice mai apoi cu dinţii. O asemenea îndoctrinare ideologică scoate în evidenţă nevoia de rezistenţă în faţa inamicului rasei germane, duşman care putea fi întâlnit în lagăr. Când soseau în lagăr, erau cazaţi în barăci izolate de lumea exterioară, cu foarte puţine distracţii şi foarte puţine oportunităţi de a întâlni vreo fată; erau în fapt condamnaţi la rutina obositoare a supravegherii deţinuţilor. În aceste circumstanţe, nu era surprinzător faptul că erau duri cu prizonierii, că îi înjurau, doar aşa puteau să îşi consolideze sentimentul de importanţă, supunând prizonierii la pedepse dure. Tot aşa scăpau şi de plictiseală ori se răzbunau pentru tratamentul dur pe care îl primiseră şi ei la rândul lor. Cei care s-au înrolat în SS după 1934 ştiau în ce se bagă şi aveau un grad înalt de angajament ideologic; totuşi, cine nu voia să ia parte la bătăile şi violenţa din lagăre putea demisiona, iar mulţi au şi făcut-o în 1937 şi 1938, când regimul din lagăre a devenit considerabil mai aspru. De exemplu, în 1937, 8.000 de oameni au plecat din SS, inclusiv 146 de membri din plutoanele „Cap de Mort”, 81 la cererea lor. Eicke a ordonat la 1 aprilie 1937 ca orice membru al acestor plutoane care este „incapabil de supunere şi caută compromisul trebuie să plece”. Un gardian numit în funcţie în jurul Paştelui din anul 1937 a cerut comandantului să fie eliberat din serviciu după ce a fost martor la bătăile din lagăr şi la ţipetele din celulă. El dorea să fie soldat, zicea el, nu un gardian de închisoare. A fost pedepsit cu instrucţie suplimentară şi apoi interogat chiar de Eicke, care a încercat să îi schimbe decizia, însă nu a

reuşit. Pe 30 iulie 1937, a primit actele de eliberare. Cei care au rămas erau, putem spune cu siguranţă, dedicaţi muncii lor şi nu aveau scrupule când venea vorba de suferinţele altor persoane.181

Mii de deţinuţi au fost eliberaţi din lagăre, mai ales în 1933 – 1934. „Ştiu”, îi spunea un ofiţer al lagărului lui Walter Poller, în timp ce îi dădea actele de eliberare, „că ai văzut lucruri aici pe care e posibil ca publicul să nu le înţeleagă încă. Nu trebuie să zici nimic, nimănui. Iar dacă te scapi, te întorci aici şi ştii ce o să se întâmple cu tine aici, dacă te întorci”. 182 Comunicarea între deţinuţi şi prietenii sau rudele acestora era strict interzisă, iar ofiţerii nu aveau voie să vorbească cu nimeni din afara lagărului despre munca lor. Pentru cei de afară era un mister ce se întâmpla în lagăre. Tentativele poliţiei şi ale procurorilor de a investiga crimele înfăptuite în lagăre au eşuat.183 Până în 1936, lagărele de concentrare au căpătat statutul de instituţii deasupra legii. Pe de altă parte, regimul nu a făcut niciun efort să ascundă existenţa acestor lagăre. Inaugurarea lagărului de la Dachau în 1933 a fost consemnată de presa vremii, iar alte povesti relatau despre cum comuniştii, membrii organizaţiei *Reichsbanner*, cât şi marxiştii care atentau la siguranţa statului erau trimişi acolo, sau cum numărul deţinuţilor a crescut rapid de la câteva sute la mii, ori despre cum erau forţaţi să muncească, şi mai ales, cum zvonurile despre atrocităţile care aveau loc acolo erau false. Faptul că cetăţenii erau avertizaţi public de către presă că vor fi împuşcări dacă încearcă să tragă cu ochiul în lagăre sau să sară gardurile nu a făcut decât să alimenteze frica generală.184 Ce se petrecea în lagăre sporea teama prin simplul fapt că practicile puteau fi doar ghicite prin prisma deţinuţilor distruşi psihic şi fizic care erau eliberaţi. Existau doar puţine indicaţii mai înfricoşătoare a ceea ce urma să se întâmple cu cei care se implicau în opoziţia politică sau care aveau opinii politice divergente, oricare, în 1938 – 1939, deviaseră de la normele comportamentale

pe care cetăţenii germani trebuiau să le urmeze.185

III

Teroarea nazistă nu era niciunde mai evidentă ca în puterea crescândă şi reputaţia înfricoşătoare pe care şi le crease Gestapoului. Rolul poliţiei în vânătoarea şi arestarea infractorilor politici sau de altă orientare devenise mai important în cadrul aparatului represiv din momentul în care violenţa Cămăşilor Brune se disipase. În particular, Gestapoul căpătase un statut aproape mitologic, drept braţul atoatevăzător şi atoateştiutor al securităţii statului şi al legii. Oamenii au început să suspecteze că existau agenţi în fiecare bar sau club, spioni la locurile de muncă şi în fabrici, informatori în autobuze şi tramvaie.186 Realitatea era însă foarte diferită. Gestapo era o organizaţie foarte mică, cu un număr restrâns de agenţi şi informatori. În oraşul Stettin existau doar 41 de ofiţeri Gestapo în 1934, acelaşi număr se găsea şi în Frankfurt; în 1935, erau doar 44 de ofiţeri ai Gestapo în Bremen şi 42 în Hanovra. Biroul districtului Rinului Inferior, cu o populaţie de 4 milioane, avea în 1937 doar 281 de agenţi în sediul central din Düsseldorf şi în celelalte sucursale. Departe de a fi naziştii fanatici din legendă, aceşti oameni erau, în general, poliţişti de carieră, care se înrolaseră în timpul Republicii de la Weimar sau, uneori, chiar şi mai devreme. Mulţi dintre ei se considerau profesionişti cu pregătire. În Würzburg, de exemplu, doar capul biroului de Gestapo şi succesorul său făcuseră parte din Partidul Nazist înainte de sfârşitul lunii ianuarie 1933; ceilalţi nu se implicaseră în politică. În total, din cei 20.000 de oameni în serviciul Gestapoului din întreaga Germanie, în 1939, doar 3.000 erau şi membri ai SS-ului, în ciuda faptului că organizaţia era condusă de capul SS-ului, Heinrich Himmler, încă de la începutul celui de-al Treilea Reich.187

Printre poliţiştii profesionişti care făceau parte din Gestapo se număra şi capul organizaţiei, Heinrich Müller, despre care un oficial de partid scrisese în 1937: „cu greu

ni-l putem imagina ca membru al partidului". Într-adevăr, într-un document intern al partidului, din acelaşi an, se exprima uimirea cum „un oponent atât de odios al mişcării" putea deveni capul Gestapoului, mai ales de vreme ce îl numise pe Hitler „zidar imigrant şomer" şi „austriac dezertor". Alţi oficiali ai partidului observau cum Müller era totuşi „incredibil de ambiţios" şi „ar fi hotărât să câştige respectul superiorilor în orice sistem". Cheia adaptabilităţii sale la regimul nazist se găsea în opiniile anticomuniste, care îl făceau aproape un fanatic şi care îşi aveau sorgintea în primul caz investigat, la vârsta de 19 ani – uciderea unor ostateci de către, Armata Roşie" la München, în timpul revoluţiei izbucnite după sfârşitul Primului Război Mondial. El condusese departamentul anticomunist din cadrul poliţiei din München pe timpul Republicii de la Weimar şi îşi făcuse un ţel din a zdrobi comunismul, fără a ţine cont de nimic, inclusiv de ceea ce naziştii numeau „politeţuri legale". Mai mult decât atât, Müller, care se oferise voluntar să plece în război la vârsta de 17 ani şi care fusese decorat de mai multe ori pentru bravură, era obsedat de datorie şi disciplină şi îşi executa responsabilităţile de parcă ar fi fost ordine militare. Era cu adevărat dependent de muncă, nu îşi luase niciodată concediu de odihnă şi nu fusese niciodată bolnav. Müller era hotărât să servească statul german, fără a ţine cont de forma politică pe care o lua acesta, şi era de părere că era de datoria tuturor, şi a lui, să se supună ordinelor regimului fără crâcnire. Impresionat de eficienţa sa exemplara şi de devotamentul său, Heydrich l-a păstrat în serviciul său şi l-a înrolat în SS, împreună cu cei din echipa sa.188

Cei mai mulţi oficiali ai Gestapoului erau funcţionari, şi nu agenţi de teren. Îşi petreceau o bună parte din timp compilând şi actualizând cartoteci complicate, procesând vaduri de reglementări şi instrucţiuni, completând teancuri de documente şi acte şi disputându-şi competenţa cu celelalte agenţii şi instituţii. Având la bază date detaliate

despre comunişti şi simpatizanţii lor, informaţii adunate de poliţia politică de pe timpul Republicii, Gestapoul încerca să ţină actualizat un registru elaborat de „inamici de stat”, împărţit pe mai multe categorii, care aveau să primească tratamente diferite. Semnele de pe filele de index arătau căreia dintre categorii îi aparţinea fiecare individ: roşu-închis pentru comunişti, roşu-deschis pentru social-democraţi, violet pentru „cârcotaşi” şi aşa mai departe. Monitorizarea birocratică se bucura de o tradiţie veche în Germania. Sistemele masive care adunau informaţii şi le actualizau, precum acesta, şi funcţionarii care trebuiau să le întreţină explică de ce bugetul acordat sediului Gestapoului din Berlin crescuse de la un milion de mărci în 1933 la un mai puţin de 40 de milioane în 1937.189

Mai puţin de 10% din cazurile pe care le instrumenta Gestapoul proveneau din investigaţii pe care să le fi început chiar ei. Unele informaţii proveneau de la informatori plătiţi şi de la spioni, majoritatea amatori. Alte agenţii care ţineau sub evidenţă identitatea cetăţeanului, precum birourile de înregistrare a populaţiei sau birourile poliţiei locale, companiile feroviare şi oficiile poştale, îşi aduceau şi ele contribuţia. Câteodată, Gestapoul le cerea activiştilor de partid cunoscuţi să-i ajute să găsească elementele de opoziţie. Dacă refuzau, aceştia se pare că nu erau dezavantajaţi în niciun fel. Activista Ligii Germane a Tinerelor Femei, Melita Maschmann, fusese contactată de Gestapo şi rugată să spioneze familia unui fost prieten ai cărui fraţi erau implicaţi în grupul de rezistenţă al tineretului comunist. A refuzat şi a scris mai târziu că „eram hărţuită în fiecare zi şi, într-un final, convingerile mele naţional-socialiste au fost puse la îndoială”. În afara acestui incident, nimic rău nu i s-a întâmplat. În orice caz, Melita s-a dat pe brazdă până la urmă. Un membru senior al ligii a convins-o că grupul de rezistenţă „punea în pericol viitorul Germaniei”. Aşa că ea s-a conformat, dar a descoperit că nu fusese în stare să convingă familia prietenului că e de bună-credinţă şi a găsit casa acestora

goală în ziua în care trebuia să se întâlnească acolo gruparea de rezistenţă. „Oficialul Gestapo mă aştepta în faţa casei şi mi-a aruncat o înjurătură”, îşi aduce ea aminte. Ea era de părere că doar pentru calităţile ei de propagandistă a mai fost ţinută în ligă după această întâmplare.190

Cel mai des, informaţiile privind mişcările de rezistenţă muncitoreşti proveneau de la comuniştii şi social-democraţii care fuseseră torturaţi şi care acceptaseră într-un final să-şi dea în vileag camarazii. Se prea poate ca agenţii Gestapo să-şi fi petrecut toată ziua la birouri, dar îndatoririle lor de aici includeau şi interogări brutale, torturi, care erau duse la capăt cu ajutorul bătăuşilor din SS, angajaţi special pentru acest scop. O descriere extrem de vie a unui interogatoriu condus de Gestapo o face marinarul comunist Richard Krebs, care rămăsese în Germania după incendierea Reichstagului în calitate de curier secret pentru Comintern. Krebs a fost arestat în Hamburg în 1933 şi a fost bătut cu cruzime, biciuit de-a lungul a mai multe săptămâni, complet izolat de lumea de afară, fără a i se permite prezenţa unui avocat sau orice fel de comunicare cu familia sau prietenii. Între interogatorii, era ţinut legat de pat într-o celulă strâmtă, nespălat, cu degetul fracturat, pe care i-l rupseseră ofiţerii în timpul interogării, acoperit doar cu un bandaj. Un ofiţer Gestapo urla la el, punându-i întrebări, bazându-se pe informaţii pe care le avea deja şi având lângă el un dosar voluminos în care se aflau informaţii despre Krebs, adunate încă de la începutul anilor ’20. Krebs a fost ţinut în închisoarea locală de la Fühlsbiittel şi era condus, la intervale regulate de timp, la secţia din Hamburg a Gestapoului pentru a fi interogat în timp ce SS-iştii îl cotonogeau. După câteva săptămâni de tratament brutal, spatele lui Krebs era făcut ferfeniţă, rinichii erau grav afectaţi de bătăi şi nu mai auzea cu o ureche. În ciuda acestui tratament, a refuzat să dea detalii despre organizaţia pentru care lucra.191

A fost transportat la sediul central din Berlin, unde Krebs a rămas impresionat de metodele mai rafinate şi mai puţin brutale care erau folosite aici. Acestea se concentrau pe extenuarea fizică a prizonierilor, obligându-i să stea în poziţii ciudate şi obositoare. Dar atmosfera era la fel ca şi cea din Hamburg:

Coridoare sumbre, birouri mobilate într-un stil simplu, spartan, ameninţări, lovituri, soldaţi urmărind oameni cu lanţuri în susul şi în josul scărilor, urlete, grupuri de fete şi femei care stăteau lipite de pereţi, scrumiere care dădeau pe dinafară, portrete de-ale lui Hitler şi ale acoliţilor săi, miros de cafea, femei tinere elegante care tastau cu repeziciune la maşinile de scris, ignorând mizeria şi haosul din jurul lor, teancuri de publicaţii confiscate, cărţi, poze şi agenţi Gestapo dormind cu capul pe masă.192

În curând, tacticile Gestapoului faţă de marinarul comunist recalcitrant au revenit la tradiţionala brutalitate. Krebs a declarat mai târziu că a fost din nou bătut cu bastoane de cauciuc şi că a fost confruntat cu mai mulţi foşti camarazi a căror voinţă fusese spulberată prin aceleaşi mijloace. Moralul său a fost însă serios afectat atunci când Gestapoul l-a anunţat că o arestaseră pe soţia sa, când aceasta se reîntorsese din exil pentru a-şi căuta fiul, care fusese luat din sânul familiei şi dispăruse în reţeaua vastă a sistemului social. Disperat să-i împiedice pe cei de la Gestapo să îi răneascâ soţia, i-a contactat pe comuniştii din închisoare şi le-a spus că voia să lucreze pentru Gestapo şi să devină de fapt un agent dublu pentru partidul comunist. Le-a ascuns faptul că soţia sa se retrăsese din partid la scurt timp după ce el fusese arestat şi şi-a prezentat stratagema ca pe o încercare de a salva un camarad devotat din ghearele regimului. Tovarăşii lui au fost de acord şi planul a funcţionat. În martie 1934 a cedat Gestapoului, care, cel puţin la început, a crezut că convertirea sa era autentică.193 Situaţia s-a schimbat radical. Curând, Krebs a fost amnistiat şi şi-a reluat

legătura cu Cominternul. Mare parte din informaţiile pe care le-a furnizat Gestapoului se pare că erau ori false, ori, atât cât ne putem da seama, deja cunoscute de aceştia din alte surse. Devenind suspicioşi, ofiţerii Gestapo au refuzat să o elibereze pe soţia sa şi aceasta a murit în custodia lor în noiembrie 1938. Convingându-i pe cei de la Gestapo că le-ar aduce mai multe informaţii de pe scena internaţională, Krebs a obţinut permisiunea de a pleca în SUA. Nu s-a mai întors.194 Experienţa sa ilustrează cooperarea strânsă formată între Gestapo, SS, curţi de justiţie şi lagăre de concentrare. A demonstrat, de asemenea, zelul persistent cu care regimul nazist a încercat să obţină informaţii de la agenţii comunişti despre grupările de rezistenţă şi, de asemenea, încercările sale neînduplecate de a-i converti pe aceştia la cauza celui de-al Treilea Reich şi de a-i face să renunţe la Comintern.195

IV

Informaţiile furnizate de către comuniştii şi social-democraţii torturaţi în închisorile Gestapoului contau mai ales în încercările de a depista grupările organizate de opoziţie. Denunţurilor făcute de agenţii nazişti sau de oamenii de rând împotriva celor care, prin remarci uzuale, glume politice şi ofense individuale, criticau partidul le era acordată mult mai multă importanţă. În Saarbrücken, de exemplu, nu mai puţin de 87, 5% din cazurile de „calomnie maliţioasă la adresa regimului” gestionate de biroul districtual al Gestapoului aveau la bază rapoarte trimise de patroni de hoteluri sau de clienţi ai localurilor, de colegii de muncă ai celor acuzaţi, de oameni care fuseseră martori la conversaţii suspecte pe stradă sau chiar şi de membrii familiilor celor acuzaţi.196 Gestapoul primea atât de multe denunţuri, încât până şi Reinhard Heydrich a început să se plângă de acest lucru, în timp ce biroul Gestapoului din Saarbrücken s-a declarat alarmat de „creşterea constantă a unui sistem îngrozitor de denunţuri”. Îi îngrijora mai ales faptul că multe denunţuri erau făcute mai degrabă din considerente personale şi nu ideologice. Se poate ca

persoane importante din partid să-i fi încurajat pe oameni să denunţe neloialitatea, nemulţumirea şi opiniile divergente, dar voiau ca această practică să devină un semn al loialităţii faţă de regim, nu un mijloc prin care să-şi reverse frustrările personale şi să-şi satisfacă dorinţele. 37% din cele 213 cazuri studiate mai apoi de un istoric aveau la bază conflicte personale, în timp ce 39% nu aveau nicio motivaţie logică; doar 24% erau denunţuri făcute de oameni care acţionau doar dintr-un simţ al loialităţii faţă de regim. Oamenii îşi denunţau vecinii gălăgioşi, funcţionarii îi denunţau pe cei care le micşorau şansele la promovare, micii oameni de afaceri îşi denunţau concurenţii care le creau inconveniente, prietenii şi colegii care se certau ajungeau să se denunţe unii pe alţii la Gestapo. Elevii şi studenţii îşi denunţau uneori profesorii. Oricare ar fi fost motivul, Gestapoul investiga toate aceste cazuri. Dacă denunţul nu era fondat, trimiteau cazul la îndosariat şi nu mai luau nicio acţiune împotriva acuzaţilor. Dar, în multe cazuri, denunţurile duceau la arestarea acuzaţilor, la tortură, încarcerare şi chiar moarte.197

Atunci când rezolvau cazuri de „zvonuri duşmănoase”, poliţia, Gestapoul şi curţile de justiţie tindeau să fie mai tolerante atunci când venea vorba de acuzaţi care proveneau din clasa de mijloc, şi mult mai duri atunci când venea vorba de clasa muncitoare, deşi cei mai mulţi contravenienţi proveneu din pătura de jos a clasei mijlocii, ceea ce demonstrează mai ales că practica denunţurilor era foarte des întâlnită în acest grup social. Curţile speciale de justiţie, bazându-se pe aceste legi, aplicau reglementările cu stricteţe atunci când venea vorba de remarci triviale care ar fi trecut neobservate într-un sistem democratic, condamnând peste 3 700 de oameni în 1933 şi trimiţându-i pe majoritatea ta, în medie, şase luni de închisoare. Două treimi din cei inculpaţi, judecaţi sub incidenţa acestei legi în Curtea Specială din Frankfurt, fuseseră denunţaţi de tovarăşii de pahar din barurile şi cluburile locale. Majoritatea proveneau din clasa

muncitoare şi primeau un tratament mult mai dur decât cel aplicat membrilor nazişti sau celor din clasele de mijloc şi superioară, probabil din cauză că tribunale credeau că sunt în secret social-democraţi sau comunişti.198 Cu toate acestea, un studiu efectuat pe câteva mii de cazuri de zvonuri duşmănoase aduse în faţa Curţii Speciale din München a arătat că proporţia de cazuri în care acuzaţii acţionau din considerente politice a scăzut de la 50% în 1933 la o medie de doar 12% din 1936 şi până în 1939. De la zdrobirea mişcărilor de rezistenţă comuniste şi social-democrate în 1933 – 1934, curţile de justiţie şi-au asumat un nou rol, acela de a preveni orice critică adresată regimului, şi într-adevăr, s-a constatat în rândul celor acuzaţi, nazişti la sfârşitul anilor ’30, o creştere uşoară a procentului de conservatori şi foşti nazişti şi una substanţială a procentului de catolici.199

Printre declaraţiile care duceau la încarcerarea acuzaţilor sub incidenţa Legii zvonurilor duşmănoase se numărau şi cele care susţineau că naziştii suprimau libertatea poporului german, că funcţionarii civili erau prea bine plătiţi, că gazeta antisemită de senzaţie a lui Julius Streicher, *Der Stürmer*, făcea de ruşine cultura germană, că prizonierii erau brutalizaţi la Dachau, că Hitler era de fapt un dezertor austriac, că facţiunea Cămăşilor Brune era formată din foşti comunişti (un argument favorit al catolicilor conservatori) şi că Hermann Göring şi alte figuri importante din conducerea Reichului erau corupţi. Delincvenţii nu erau nici pe departe critici sofisticaţi, radicali sau principiali ai regimului şi declaraţiile care duceau la condamnarea lor nu erau de regulă nimic mai mult decât exprimări ale nemulţumirilor personale.200 Unii oficiali erau de părere că „condamnarea bârfitorilor ocupă mare parte din timpul curţilor de justiţie”, după cum spunea un administrator regional în 1937. El era de părere că majoritatea celor care erau arestaţi şi judecaţi sub incidenţa legii erau doar nişte nemulţumiţi care nu se opuneau regimului, cel puţin

nu în mod grav. „Deşi e necesar să zdrobim propaganda verbală care constituie o trădare, există de asemenea şi un pericol inerent în pedepsirea dură a sporovăielii nevinovate, lucru care va conduce la amărăciune şi lipsă de înţelegere în rândul prietenilor şi rudelor celor condamnaţi", continua el. Dar nu aceasta era logica regimului. Glumele şi insultele la adresa liderilor naziști nu constituiau în sine o dovadă a rezistenţei sau opoziţiei faţă de regim; de regulă, erau doar eliberarea unor frustrări. Dar regimul nu dorea doar să suprime opoziţia în mod activ; voia să elimine până şi cel mai mic semn de nemulţumire şi să suprime orice putea sugera că populaţia nu era total de acord cu tot ce făcea regimul şi că nu îl sprijinea din toată inima. Din acest punct de vedere, zvonurile dușmănoase şi bancurile politice erau la fel de inacceptabile ca rezistenţa şi critica făţişă.201

De multe ori, oamenii ajungeau să fie condamnaţi pentru acest gen de ofense doar din pură întâmplare. Un actor, de exemplu, se aşezase la o masă într-un restaurant de lângă gara din München într-o zi de primăvară, în anul 1938; masa era deja ocupată de un cuplu de tineri căsătoriţi, pe care nu-i cunoştea, şi a început să discute cu ei. Pe măsură ce a început să critice politica externă a regimului, a observat din reacţia lor că mersese prea departe; s-a ridicat grăbit de la masă, susţinând că avea un tren de prins. Cuplul l-a urmărit, dar nu l-a mai găsit, dar a dat în schimb semnalmentele lui poliţiei, care l-a prins şi l-a arestat două zile mai târziu. Alţii ajungeau în tribunal din cauza unor conflicte personale care scăpaseră de sub control, cum a fost şi cazul unui poştaș care, beat fiind, începuse să-l insulte pe Hitler în prezenţa a doi funcţionari inferiori ai partidului pe care îi cunoştea. Când aceştia au încercat să-i închidă gura, poştașul a înrăutăţit situaţia insultându-l pe unul din ei, în calitatea sa de oficial al partidului, şi acesta a simţit nevoia de a-şi restabili autoritatea în faţa clienţilor barului, denunţându-l pe poştaș. Oricare ar fi fost motivul pentru astfel de cazuri,

era evident că era destul de periculos să vorbeşti liber în public; oamenii nu ştiau niciodată cine îi putea auzi. Imprevizibilitatea denunţurilor şi nu frecvenţa acestora era ceea ce conta. Acest lucru i-a făcut pe oameni să creadă că agenţii Gestapoului erau peste tot, plătiţi sau neplătiţi, şi că poliţia ştia tot ce se întâmplă.202

Denunţurile venite din partea oamenilor de rând erau tratate cu seriozitate. De departe, majoritatea acestora erau făcute de bărbaţi; locurile în care denunţătorii auzeau declaraţii suspecte erau de regulă barurile şi localurile, frecventate doar de bărbaţi; chiar dacă era o femeie cea care auzea acest gen de conversaţie, de exemplu în scara unui bloc sau într-un alt mediu domestic de factură similară, pasa responsabilitatea denunţului tatălui sau soţului. Proporţia variază de la zonă la zonă, dar în medie aproximativ patru din cinci denunţători erau de sex masculin. Aceeaşi proporţie se păstrează şi în rândul celor denunţaţi. Politica, chiar şi la nivel de bază, era predominant o prerogativă a bărbaţilor în cel de-al Treilea Reich.203 Desigur că mecanismul de denunţuri era doar una din diversele tehnici de represiune ale Gestapoului şi proporţia cetăţenilor de rând care trimiteau astfel de rapoarte era relativ mică, raportată la întreaga populaţie. Un studiu efectuat la biroul Gestapoului din Düsseldorf a arătat că din 825 de anchete ale Gestapoului din 1933 până în 1944, din eşalonul studiat de istorici, 26% aveau la bază informaţii trimise de cetăţenii de rând, 17% de poliţia de stat şi de alte agenţii de control şi aplicare a legii, precum SS-ul, 15% de ofiţerii şi informatorii Gestapoului, 7% de autorităţile locale şi de alte agenţii de stat, şi 6% de reprezentanţii organizaţiilor de partid.204 E posibil ca unele din aceste cazuri să fi fost iniţiate de cetăţenii de rând, care puteau, de exemplu, să trimită un pont agenţiilor de partid sau birourilor guvernelor locale. Dar agenţiile de partid au jucat un rol-cheie în acest proces de condamnare a disidenţilor. În oraşul bavarez Augsburg s-a observat că din zonele care aveau o lungă tradiţie de

solidaritate cu mişcarea muncitorească şi în care erau prezenţi oponenţi ai regimului veneau mai puţine denunţuri faţă de zonele şi districtele în care majoritatea locuitorilor erau suporteri ai nazismului. 42% din denunţători aparţineau de Partidul Nazist sau de una din organizaţiile acestuia, 30% din aceştia se înscriseseră înainte de 1933.205

În denunţarea afirmaţiilor critice sau nonconformiste, naziştii activi jucaseră un rol extrem de important, mai ales în 1933, 1934 şi 1935. În mod deloc surprinzător, 54% din cei denunţaţi în Augsburg erau foşti comunişti sau social-democraţi, deşi aproape 22% erau nazişti, lucru care demonstrează că regimul era criticat şi de propriii săi acoliţi. La fel ca şi în alte zone ale Germaniei, multe declaraţii erau prinse din zbor în barurile şi localurile oraşului, lucru care reflectă îndelunga tradiţie a acestor instituţii sociale atunci când vine vorba de dezbateri politice. Mai interesant e că, în timp ce trei pătrimi din remarcile critice la adresa regimului care sfârşiseră în condamnări erau remarci auzite în baruri şi localuri în 1933, proporţia acestora a scăzut la două treimi în 1934, şi la puţin mai mult de jumătate în 1935. Câţiva ani mai târziu, era doar una din zece. E clar că teama a reprimat multe conversaţii libere în baruri, distrugând încă un aspect al vieţii sociale care până atunci scăpase de sub controlul naziştilor.206 Primejdia omniprezentă a denunţului care urma după orice cuvânt imprudent rostit în public era importantă în răspândirea generală a fricii şi anxietăţii în rândul populaţiei. „Toţi tremură de frică”, scria profesorul evreu Victor Klemperer în jurnalul său pe 19 august 1933: „Nimic nu mai e sigur, nici scrisorile, nici telefonul, nici cuvintele rostite pe stradă. Toţi se tem că persoana de lângă ei e un informator”. 207 Nu conta că prezenţa informatorilor peste tot era sau nu reală, ci faptul că lumea chiar credea acest lucru. Scriitorul şi jurnalistul Friedrich Reck-Malleczewen, deziluzionat, a consemnat în jurnalul personal ura pe care el şi prietenii săi i-o purtau

lui Hitler; el se întreba, pe 9 septembrie 1937, dacă cei din afara Germaniei sunt conştienţi de „faptul că nu avem niciun statut legal, sau cum e să fii ameninţat cu denunţul în orice moment de orice isteric cu care te întâlneşti”. El se întreba retoric cum puteau străinii să înţeleagă „singurătatea de moarte” cu care se confruntau cei care nu erau de partea naziştilor.208

Oamenii puteau desigur să scape de teamă glumind pe seama situaţiei generale, de preferat în privat. O glumă spunea că „în viitor, în Germania se vor extrage dinţii pe nas, pentru că nimeni nu mai are voie să deschidă gura”. Alţii vorbeau despre „privirea germană”, echivalentul salutului german, care avea loc atunci când se întâlneau doi prieteni pe stradă şi se uitau înjur să vadă dacă îi asculta cineva. La finalul unei conversaţii, în loc de „Heil, Hitler”, interlocutorul putea să-i spună celuilalt „Ai zis şi tu destule”.209 Umorul însemna şi anecdote:

„În Elveţia, un mare ştab nazist se interesează care e rolul unei clădiri publice. «E Ministerul Marinei», îi răspunde elveţianul. Nazistul râde şi îşi bate joc de el. «Ce vă trebuie vouă Minister al Marinei, aveţi doar două sau trei nave…» Elveţianul îi răspunde: «Corect, atunci vouă de ce vă mai trebuie un minister al Justiţiei?»” 210

Bancurile politice erau irezistibile şi îi relaxau pe oameni, dar toată lumea ştia că puteau fi şi periculoase. „Pe vreme de iarnă, doi oameni stau în tramvai şi fac ceva ciudat cu mâinile pe sub paltoane”, începea un banc. „Uită-te la ăştia doi”, spune un pasager. „Oare ce fac?” „Ah, îi cunosc”, spune un altul. „Simt surdo-muţi, îşi spun bancuri politice unul altuia”. 211 Desigur, oamenii făceau des glume politice în public, în tramvai, în baruri, pe stradă, aşa cum dezvăluie rapoartele întocmite de ofiţerii Gestapo care îi arestau. Autorităţile au realizat că umorul era doar un mecanism de adaptare al populaţiei la regim şi că rareori era însoţit de opoziţie reală faţă de acesta. Aşa cum observa un ofiţer de poliţie în martie 1937:

De câtăva vreme, inventarea şi povestirea bancurilor

politice au devenit o practică agasantă. Atâta timp cât acestea sunt inofensive şi nu au niciun substrat serios, nu e nimic greşit în a le face, aşa cum ni se spune în repetate rânduri; dar, dacă au un substrat calomniator, atunci, din motive de securitate, nu trebuie să tolerăm răspândirea lor.212

Jurnalistul Jochen Klepper era de acord cu acest argument: „În ciuda glumelor politice şi a dezamăgirilor personale, oamenii încă mai trăiesc în iluzia «celui de-al Treilea Reich»", concluziona el cu resemnare în vara anului 1934.213 Cei care erau arestaţi pentru că făceau glume insolente la adresa regimului erau eliberaţi la scurt timp, dacă se descoperea că nu aveau antecedente. Doar în caz contrar se luau măsuri adiţionale, care de obicei conduceau la o perioadă scurtă petrecută în închisoare. Ce conta până la urmă era identitatea celui care glumea, şi nu gluma în sine, şi nu e deloc surprinzător că majoritatea celor încarceraţi din cauza Legii zvonurilor duşmănoase erau foşti comunişti sau social-democraţi din clasa muncitoare.214 Cu toate acestea, modul arbitrar în care se făceau arestările şi lipsa de apărare a oamenilor ej-au ceea ce îi frapa pe cei mai mulţi. Aşa cum se spune într-o altă glumă: „La graniţa cu Belgia apar o mulţime de iepuri care declară că sunt refugiaţi politici. «Gestapoul vrea să aresteze toate girafele drept inamici ai statului.» «Dar voi nu sunteţi girafel» «Ştim asta, dar încearcă să explici tu asta unui ofiţer Gestapo!»" 215

Frica de a fi denunţat, auzit de cineva sau arestat s-a extins şi în cazul conversaţiilor private, al corespondenţei şi apelurilor telefonice. În martie şi în aprilie 1933, Victor Klemperer scria în jurnalul său: „Nimeni nu mai îndrăzneşte să spună nimic, toată lumea se teme".216 Decretul Incendiului de la Reichstag de pe 28 februarie 1933 le-a dat voie ofiţerilor Gestapo să deschidă corespondenţa privată a oamenilor şi să le urmărească convorbirile telefonice, aşa că, după cum consemna şi Klemperer, „oamenii nu mai îndrăznesc să scrie scrisori, să

dea telefoane, se vizitează unii pe alţii şi îşi calculează şansele”.217 În Berlin, jurnalista Charlotte Beradt a ascultat confesiunea unui prieten de-al ei, social-democrat, care îi povestea un vis, datând din februarie 1933, în care Goebbels îl vizita la locul de muncă şi el nu era în stare să-şi ridice mâna pentru a-i da salutul german. După o oră, când reuşise până la urmă, Goebbels i-a spus: „N-am nevoie de salutul tău”. Alienarea de sine, pierderea identităţii, izolarea, frica, îndoiala, toate aceste sentimente care caracterizau visul prietenului ei au făcut-o pe Beradt să adune o colecţie de vise ale oamenilor. Atunci când a plecat în Anglia, în 1939, ancheta condusă de ea asupra viselor prietenilor, cunoscuţilor şi psihologilor, care îşi puteau interoga pacienţii cu privire la visele lor fără a le trezi suspiciunea, alcătuiau o colecţie care putea umple o carte, chiar şi după înlăturarea viselor care nu aveau niciun substrat politic.218

Multe din visele consemnate de Beradt erau un indicator al fricii de supraveghere pe care o resimţeau oamenii. Un doctor visase în 1934 că pereţii cabinetului său şi ai tuturor caselor şi apartamentelor din vecinătate dispăruseră brusc, în timp ce la un difuzor o voce anunţa că acest lucru se întâmplase „conform decretului abolirii zidurilor, promulgat în data de 17 a lunii curente”. O femeie visase că era la operă, urmărind *Flautul fermecat* de Mozart, moment în care o trupă de poliţişti a dat buzna în separeul ei chiar după replica, Acela e sigur diavolul”, pentru că observaseră că ea îl asociase mental pe Hitler cu diavolul. În timp ce se uita în jur, cerând ajutor, un domn în vârstă din separeul alăturat a scuipat-o în faţă. O fetiţă visase că ochii celor doi îngeri care erau reprezentări în tablourile care atârnau deasupra patului ei îşi îndreptaseră privirea spre ea, ca şi pentru a o ţine sub observaţie. Mai mulţi oameni visaseră că fuseseră încarceraţi şi stăteau în spatele unui gard de sârmă ghimpată, sau că cineva le întrerupea conversaţiile telefonice, aşa cum e de exemplu cazul unui bărbat care, după ce îi spusese fratelui său la

telefon „Nu mai pot să mă bucur de nimic”, a visat în aceeaşi noapte că telefonul sunase şi că o voce se prezentase drept „Biroul de Supraveghere a Conversaţiilor Telefonice”; bărbatul şi-a dat seama imediat că depresia era o crimă în cel de-al Treilea Reich şi a cerut îndurare, dar la celălalt capăt nu mai era decât tăcere. Unii visau că înfăptuiau mici acte de rezistenţă, ca şi femeia care visa că smulgea svastica de pe steagul german în fiecare noapte, doar ca să descopere a doua zi de dimineaţă că reapăruse la loc.219 Consemnând şi analizând aceste vise, Charlotte Beradt şi-a adus aminte o declaraţie făcută de liderul Frontului Muncii, Robert Ley: „Singura persoană din Germania care se mai bucură de intimitate e o persoană care doarme”. Beradt concluziona cu tristeţe că visele adunate de ea arătau că nici măcar acest lucru nu mai era adevărat.220

V

Gestapoul, Partidul Nazist şi Cămăşile Brune şi-au îndreptat atenţia nu doar asupra opoziţiei, disidenţilor şi a celor nemulţumiţi, dar şi înspre cei care nu reuşiseră să arate îndeajuns de mult entuziasm pentru cel de-al Treilea Reich şi politicile sale. Fiecare cartier dispunea de un „gardian de bloc”, o denumire populară acordată pentru o varietate de oficiali de la baza ierarhiei naziste, al cărui rol era să se asigure ca toţi locatarii agăţau fanioane şi steaguri naziste la ocazii speciale şi că participau la defilări şi parade. Fiecare ramură locală a partidului era formată în medie din opt celule, fiecare organizată în aproximativ 50 de cvartale, fiecare cu câte 50 de gospodării. Liderii politici ai partidului, denumire dată oficialilor locali de rang mic, erau fiecare responsabili de câte un cvartal şi, la rândul lor, îşi însărcinau subalternii să aibă grijă fiecare de câte un bloc de apartamente sau de un grup restrâns de case. În 1925 existau deja aproape 200.000 de lideri politici de acest gen; dacă îi punem la socoteală şi pe subordonaţii lor, înainte de începerea războiului existau înjur de două milioane de „gardieni de

bloc”. Peste două treimi din liderii politici proveneau din clasa de mijloc, conform unei statistici efectuate de partid în 1935, şi erau în mod special dispreţuiţi de către locuitorii din districtele clasei muncitoare care fuseseră comunişti sau social-democraţi în trecut. Erau de obicei primul „port de escală” al denunţătorilor şi îi supravegheau îndeaproape pe evrei, disidenţi şi pe cei care intrau în legătură cu aceştia, dar şi pe cei care nu erau de „încredere” din punct de vedere politic, de obicei foşti opozanţi ai partidului. Erau numiţi în batjocură „fazanii aurii”, din cauza uniformelor maronii-aurii, cu epoleţi roşii, şi trebuiau să-i raporteze pe cei care erau indiscreţi şi împrăştiau zvonuri, şi pe oricine nu se conforma regulilor, către organizaţia districtuală de partid, de unde datele celor denunţaţi aveau să ajungă la Gestapo. Cei care-i călcau pe bătături pe gardienii de bloc riscau să-şi piardă ajutorul social şi beneficiile pe care le primeau din partea statului. Alte ramuri ale enormului aparat al Partidului Nazist erau şi ele constituite din oficiali similari, de la serviciul de asistenţă socială la Frontul Muncii şi organizaţia de femei, care aveau şi ei îndatoriri similare, de supraveghere şi control.221 În fabrici şi la locul de muncă, oficialii din Frontul Muncii, angajatorii, maiştrii şi reprezentanţii serviciului de securitate nazist erau cei care îndeplineau funcţia de gardian de bloc. Muncitorii care nu se conformau erau selectaţi pentru a avea parte de un tratament discriminatoriu, nu erau promovaţi în funcţii mai înalte, erau transferaţi pentru a îndeplini responsabilităţi care nu erau pe gustul lor sau puteau fi şi concediaţi.222 Un muncitor din fabrica Krupp şi-a adus aminte mai târziu: „Nu puteai să spui nimic, maistrul stătea tot timpul în spatele tău, nu puteam să riscăm”.223 Maşinăria de teroare a nazismului se infiltrase în cele mai mici cotloane ale vieţii şi muncii de zi cu zi.

Procesul de intimidare devenea evident mai ales în preajma plebiscitelor naţionale şi a alegerilor pe care Hitler le organiza din când în când pentru a oferi o

aparentă legitimitate acţiunilor sale, mai ales pe plan extern. Înăsprirea strânsorii regimului asupra populaţiei reiese din proporţia din ce în ce mai mare de voturi obţinute în cadrul unor astfel de evenimente de propagandă, care erau legitimate de o lege promulgată pe 14 iulie 1933, emisă în acelaşi timp cu legea care transforma Germania într-un stat monopartidist. Noua lege îi permitea guvernului să se „sfătuiască cu populaţia" din iniţiativă proprie, în legătură cu anumite reglementări şi politici, o diferenţă frapantă faţă de procedurile de pe timpul Republicii de la Weimar, când, pentru a se organiza un plebiscit, poporul trebuia să ceară acest lucru. Sub cel de-al Treilea Reich plebiscitele şi alegerile au devenit exerciţii de propagandă în cadrul cărora regimul mobiliza electoratul prin orice mijloace posibile, după cum dorea, pentru a crea o aparenţă a legitimităţii populare a măsurilor controversate pe care le propunea.224 Prima oportunitate de a folosi aceste metode s-a ivit în timpul alegerilor parlamentare din 12 noiembrie 1933. Decretul care dizolva Reichstagul abolea în acelaşi timp şi pariamentele regionale statale, al căror agregat colectiv, Reichsratul, camera superioară a legislativului naţional, a fost desfiinţat în 1934. În cadrul alegerilor parlamentare, votanţii au primit o listă cu reprezentanţi ai partidului, pe care puteau vota cu „da" sau „nu". Pentru a linişti electoratul din clasa de mijloc, lista includea şi câţiva conservatori non-nazişti, precum Papen sau Hugenberg, chiar şi câţiva foşti reprezentanţi ai Partidului Popular şi ai Partidului de Centru. A fost lansată o campanie masivă de propagandă, care includea şi difuzarea la radio a unui discurs ţinut de Hindenburg, campanie dublată de instrucţiuni confidenţiale venite din partea Ministerului de Interne al Reichului, care le permitea comisiilor electorale să interpreteze buletinele de vot anulate ca voturi de „da". Criticii regimului şi-au închipuit că această manevră s-ar fi întâmplat oricum. Victor Klemperer, de exemplu, şi-a notat în jurnal, în data de 23 octombrie, că „nimeni nu va

îndrăzni să nu voteze şi nimeni nu va răspunde cu «nu». Pentru că: 1. Nimeni nu crede în confidenţialitatea votului, şi 2. Un «nu» va fi luat ca şi un «da» oricum". 225 Puţini oameni au îndrăznit să se plângă în public că au fost manipulaţi, dar cei care au făcut-o aveau dovezi şi au descoperit nereguli atunci când numărau buletinele de vot şi era clar că fusese încălcată confidenţialitatea votului, că cei din comisie completaseră ei buletine, că oponenţii regimului fuseseră şterși din registrul electoral şi multe, multe altele. Cei care au refuzat să voteze, în semn de protest, au fost arestaţi; prezenţa naziştilor şi a Cămăşilor Brune în secţiile de votare a exercitat presiune asupra oamenilor care, ca să-şi demonstreze loialitatea faţă de regim, au votat în public şi nu în secret. Prin astfel de metode, regimul a obţinut un procent de voturi de „da" de 88%, deşi se luaseră în considerare aici şi aproape trei milioane şi jumătate de voturi anulate. Aproape 5% din electorat a desenat o cruce pe buletinul de vot atunci când a votat „nu".226

Astfel de metode au devenit evidente în plebiscitul ţinut pe 19 august 1934, organizat pentru a pecetlui cu aprobarea populaţiei autonumirea lui Hitler ca şef al statului după moartea lui Hindenburg. Rapoarte clandestine ale agenţilor social-democraţi, întocmite pentru liderii lor din exil, arată că fiecare secţie de votare era înconjurată de Cămăşi Brune şi că se instaurase o „atmosferă de teroare, care era foarte eficientă chiar şi atunci când era folosită pe faţă". În multe zone, cabinele de votare fuseseră scoase din secţii, accesul în ele era oprit de către Cămăşile Brune sau erau etichetate cu „Numai trădătorii intră aici". Membrii cluburilor şi societăţilor au fost conduşi în masă de către grupuri de Cămăşi Brune la secţiile de votare şi obligaţi să voteze în public, nu în secret. În unele secţii toate buletine de vot erau semnate cu „da", în timp ce în altele se numărau ca voturi pozitive şi voturile anulate. Atât de multe buletine de vot cu „nu" fuseseră înlocuite cu unele false, cu „da",

încât în unele centre de vot existau mai multe buletine decât numărul de votanţi. Nivelul de teroare varia de la zonă la zonă, astfel că în Palatinat, unde agenţii social-democraţi raportau că procedurile de intimidare a electoratului şi de falsificare a voturilor băteau orice record, s-a înregistrat un vot de „da” în proporţie de 94, 8%, în timp ce în câteva centre de vot din Rin, dimpotriivă, aproape jumătate de voturi erau de „nu” sau anulate. În Hamburg, doar 73% din electorat a votat „da”, în Berlin 74%, şi în câteva foste fortăreţe ale comuniştilor, precum Wilmersdorf sau Charlottenburg, votul pozitiv

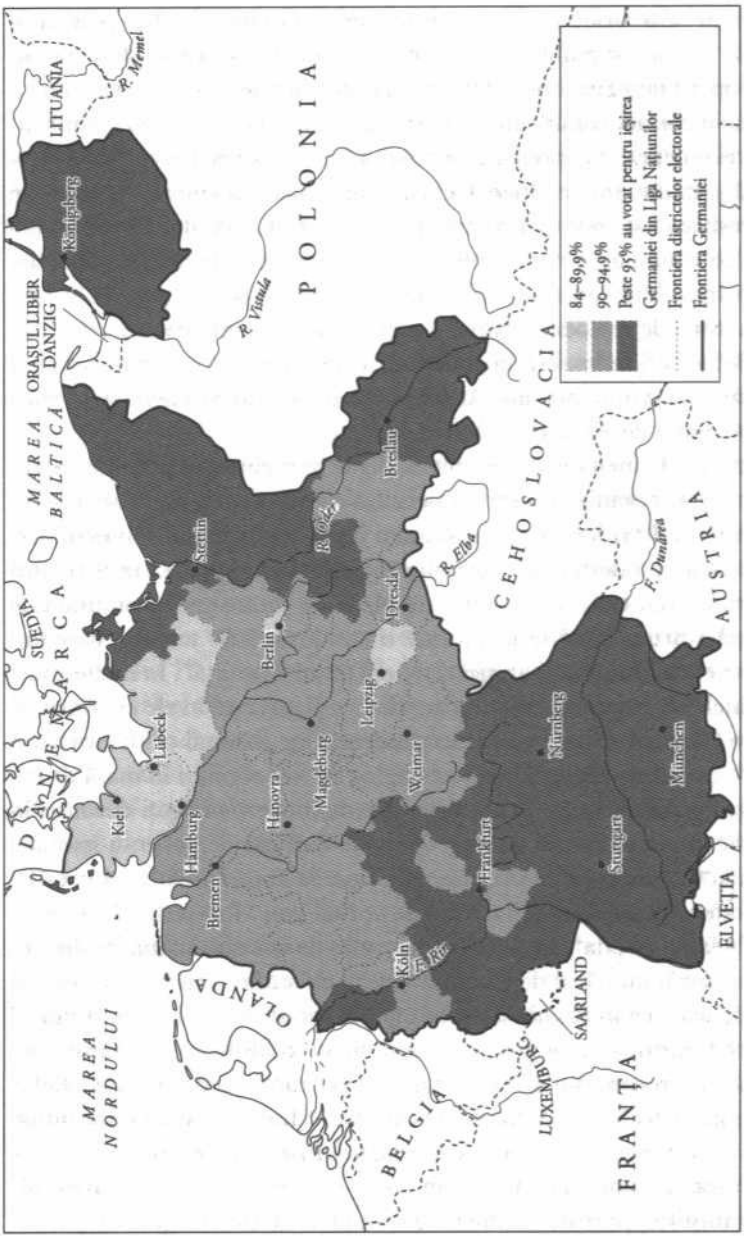

Harta 3. Plebiscitul din 12 noiembrie 1933

era sub 70%. E uimitor faptul că, în astfel de circumstanţe, regimul a reuşit să obţină doar votul a 85% din electorat. Cinci milioane de votând au refuzat să susţină legea, votând „nu” sau anulându-şi votul.227 în

ciuda presiunii masive de a vota „da”, mulţi germani încă erau de părere că alegerile fuseseră corecte: Luise Solmitz le-a numit chiar în ziua scrutinului „un plebiscit al cărui rezultat nu poate fi prezis, eu cel puţin nu o pot face”.228 Victor Klemperer era mai puţin optimist. „O treime au votat «da» de frică, o treime din euforie, o treime din euforie şi frică”, scria el.229

Patru ani mai târziu, regimul îşi perfecţionase deja tehnicile de teroare electorală şi de manipulare în asemenea măsură, încât obţinuse un vot de „da” în proporţie de mai mult de 99% în plebiscitul din aprilie 1938 privind unirea cu Austria, care era dublat de un vot de încredere pentru Hitler şi acţiunile sale de până atunci. Combinarea acestor două chestiuni a făcut să fie clar pentru oricine că un vot împotriva unirii era un vot împotriva lui Hitler şi că ajungea să intre sub incidenţa legii de trădare. Grupuri de Cămăşi Brune defilau pe străzi la intervale regulate, scoţându-i pe oameni din casă şi târându-i la centrele de votare. Cei bolnavi sau care erau ţintuiţi la pat au fost obligaţi să voteze la urna mobilă care venea la domiciliu. Oamenii care refuzau să voteze sau care ameninţau că vor vota „nu” erau bătuţi şi forţaţi să mărşăluiască pe străzi cu o pancartă atârnată la gât pe care era scris „Sunt un trădător al poporului”, târâţi prin baruri unde lumea urla la ei şi îi scuipa sau erau trimişi fără formalităţi la un azil de nebuni. În multe zone ale ţării, opozanţii cunoscuţi ai regimului erau arestaţi înainte de alegeri şi ţinuţi în custodia poliţiei până la sfârşitul acestora. În alte zone, aceştia primeau buletine de vot special marcate, cu un număr de ordine imprimat pe ele cu maşină de scris fără panglică, acelaşi număr fiind notat în dreptul numelor lor pe lista de vot. Pe 7 mai 1938, diviziunea Koblenz a SDS-ului a raportat că în acest fel îşi puteau da seama cine votase „nu” sau cine îşi anulase votul. Raportul detalia cu cele mai pedante şi lipsite de umor detalii cum se foloseau de „lapte degresat pentru a descifra numerele”. În multe oraşe, majoritatea

covârşitoare a electoratului a fost forţată să voteze în public, la nişte mese lungi păzite de grupuri de Cămăşi Brune; în unele centre, votanţilor li se înmânau buletine marcate deja cu „da” de către Cămăşile Brune care prezidau alegerile. Chiar şi în zonele în care se păstrase aparenţa votului secret, circulaseră zvonuri cu mult înainte de alegeri cum că buletinele aveau să fie marcate şi deci votanţii puteau fi identificaţi în timpul numărării voturilor, şi în unele cazuri chiar au fost în secţiile în care, în ciuda acestor precauţii, la numărare se descoperea că exista un număr semnificativ de voturi negative, acestea au fost pur şi simplu desconsiderate. Atunci când un votant anunţa în public că se abţine, aşa cum a fost cazul episcopului catolic Joannès Sproll, care a făcut acest lucru în semn de protest împotriva includerii pe liste a lui Alfred Rosenberg şi a lui Robert Ley, reacţia era dură; declaraţia episcopului a stârnit proteste şi demonstraţii gălăgioase ale Cămăşilor Brune în faţa bisericii sale, după care a fost eliminat din dioceză, deşi regimul era de părere că era un personaj mult prea proeminent pentru l putea aresta.230 În ciuda acestui gen de incidente, mulţi germani care îi susţineau pe nazişti în plebiscite erau plini de mândrie când aflau rezultatele. Luise Solmitz observa triumfătoare: „99% din voturi pentru Führer, pesemne că ne creăm o impresie copleşitoare în străinătate”.231

VI

Cât de adânc au penetrat teroarea şi intimidarea societatea germană sub regimul nazist? Intimidarea ostentativă şi manipularea din cadrul alegerilor făceau ca rezultatele să nu fie deloc un indicator de încredere pentru opiniile populaţiei, dar fără îndoială că acestea ascundeau o considerabilă susţinere pentru regim şi înăbuşirea criticilor şi a opoziţiei, şi în unele cazuri – cum ar fi plebiscitele pentru remilitarizarea Renaniei sau anexarea Austriei – e mai mult decât probabil că majoritatea ar fi votat „da” şi dacă alegerile erau libere. Mai mult decât atât, pentru majoritatea cetăţenilor germani, teroarea

nazistă a evoluat rapid dintr-o realitate curentă, prezentă în contextul de violenţă omniprezentă din prima jumătate a anului 1933, într-o ameninţare care rareori se concretiza în acţiune. În 1933 a fost întemeiat cu repeziciune un aparat masiv de supraveghere şi control care era folosit pentru a-i găsi, aresta şi pedepsi pe cei care se opuneau regimului nazist, inclusiv aproape o treime din electorat care votase cu partidele de stânga în ultimele alegeri libere germane. Până la sfârşitul anului 1935, opoziţia organizată fusese complet zdrobită. „Noaptea cuţitelor lungi" a servit drept lecţie pentru disidenţii din mişcarea nazistă şi mai ales pentru milioanele de oameni care făceau parte din turbulenta organizaţie paramilitară a Cămăşilor Brune. Politicienii altor partide, de la democraţi la naţionalişti, fuseseră arestaţi, ameninţaţi, chiar asasinaţi, pentru a servi drept avertisment pentru cei care nu se conformau. Dar, începând cu anul 1936, aparatul de teroare a fost îndreptat din ce în ce mai des împotriva minorităţile relativ mărunte, precum comuniştii şi social-democraţii devotaţi şi insistenţi, cei asociali şi leneşi, spre infractorii mărunţi şi, aşa cum vom vedea pe parcursul cărţii, împotriva evreilor şi homosexualilor. Pentru marea majoritate a germanilor, inclusiv pentru milioanele de foşti comunişti şi social-democraţi, ameninţările cu arestul, încarcerarea şi trimiterea într-un lagăr de concentrare s-au estompat încetul cu încetul, cât timp nu intrau în necazuri.232

Într-adevăr, recent, câţiva istorici au folosit aceste date pentru a argumenta că regimul nazist nu a fost deloc un regim al terorii. Violenţa şi intimidarea erau rareori prezente în viaţa de zi cu zi a cetăţeanului german. După 1933 cel puţin, procesul de terorizare era extrem de selectiv, concentrându-se pe mici şi marginale grupări, a căror persecutare era nu numai aprobată de marea majoritate a germanilor, dar şi executată cu cooperarea şi adesea cu participarea voluntară, la nivel local, a maselor largi de cetăţeni germani obişnuiţi. Societatea germană

sub regimul nazist era în acest sens o societate care „se supraveghea pe sine”.233 Aceasta mergea şi dincolo de denunţurile făcute din motive personale, incluzând şi convingeri ideologice, aşa cum a fost clar în cazul Augsburgului. Statisticile privind denunţurile făcute la Gestapo, de exemplu, de către clienţii pensiunilor sau ai barurilor sau de către „colegii de la lucru” nu menţionau câţi dintre aceştia erau de fapt membri loiali ai partidului sau oficiali din organizaţii precum Frontul Muncii; e posibil ca mare parte din ei să fi făcut parte într-adevăr din aceste categorii, având în vedere numărul mare de oameni care se înrolaseră în partid până la mijlocul anilor ’30 sau care făceau parte din organizaţii afiliate, de exemplu din Cămăşile Brune, din Hitlerjugend, şi aşa mai departe. Dacă observăm din ce categorii de oameni făceau parte deţinuţii din lagărele de concentrare în orice moment al celui de-al Treilea Reich, ne dăm seama că printre aceştia se aflau un număr copleşitor de membri ai minorităţilor, care erau de regulă privite cu suspiciune de mare parte din populaţia germană.

Cu toate acestea, a vorbi despre o societate care se autosupraveghea înseamnă a subestima existenţa terorii exercitate de sus în jos şi a intimidării la fiecare nivel de funcţionare al celui de-al treilea Reich.234 Cazurile care ajungeau îndosariate pe birourile ofiţerilor Gestapo constituiau doar o mică proporţie din declaraţiile referitoare la infracţiuni, care se înregistrau în orice an. Marea majoritate a cetăţenilor nu fusese denunţată de nimeni. Raportarea era excepţia, nu regula, cel puţin în ceea ce priveşte comportamentul marii majorităţii a cetăţenilor germani. În Lippe de exemplu, un district cu 176.000 de locuitori, numărul total de raportări trimise agenţiilor partidului între 1933 şi 1945 era de numai 292; maximul de raportări înregistrate pe an era de 51, minimul de trei.235 Mai mult decât atât, în 1937, doar 17 168 de cazuri de contravenţie la Legea privind zvonurile duşmănoase au fost raportate de către Gestapo în întregul

Reich german. Numărul corect de contravenţii e posibil să fi fost de câteva sute de ori mai mare. Astfel, din anumite motive, majoritatea covârşitoare a martorilor oculari la acest gen de incidente refuzaseră să raporteze. Mai ales în districtele clasei muncitoare, frica de ostracizare şi de contradenunţuri şi chiar şi de atacuri de răzbunare trebuie să îi influenţat pe cetăţeni. Mai mult decât atât, nu cetăţenii de rând supravegheau populaţia, d Gestapoul; nu se întâmpla nimic până nu primea Gestapoul un denunţ, şi doar dorinţa ofiţerilor de a găsi elemente deviante şi disidente era cea care dădea de fapt însemnătate denunţului. După ce a desfiinţat mişcarea muncitorească de rezistenţă, Gestapoul şi-a ales ca ţintă o gamă mai largă de forme ideologice de disidenţă, şi consecinţele pentru cei care erau interogaţi şi condamnaţi puteau într-adevăr fi destul de grave, de la violenţă brutală şi tortură, practicate de ofiţerii Gestapo înşişi, sau sub îndrumarea lor, violenţă care începea în timpul interogatoriilor şi care continua în tribunal, în închisori şi în lagăre.236 în acest proces, Gestapoul era asistat de o reţea de oficiali ai regimului, de la gardieni de bloc în sus, existenţa unei astfel de reţele reprezentând ea însăşi un stimulent pentru denunţuri. Oficialii naziști erau conştienţi că dacă eşuau în a descoperi elemente de disidenţă, puteau intra chiar ei în necazuri; ştiau, de asemenea, că dacă aduceau anumite cazuri în atenţia Gestapoului, se considera că îşi făceau cu adevărat datoria faţă de cel de-al Treilea Reich. Până la urmă, Gestapoul şi agenţiile din subordinea sa ţineau poporul german sub supraveghere, şi nu germanii înşişi.237

În apărarea argumentului conform căruia vasta majoritate a cetăţenilor era de acord cu politica represivă a regimului, s-a atras atenţia asupra faptului că naziştii, în loc să tăinuiască existenţa practicilor şi instituţiilor represive, anunţau cu regularitate în ziare şi cu ajutorul altor organe de propagandă ale regimului execuţii, sentinţe cu închisoarea, verdicte ale curţii de justiţie date

disidenţilor şi celor care „bârfeau cu răutate” şi aşa mai departe. De aceea, continuă argumentul, marea majoritate a celor care citeau ziarele nu aveau nimic împotriva acestui gen de practici. Dar acest gen de publicitate acţionează în ambele sensuri, şi o funcţie majoră a publicităţii acordate acestor practici impuse de către regim asupra disidenţilor şi devianţilor avea rolul de a-i descuraja pe germanii de rând să aleagă aceeaşi cale. Faptul că existau rapoarte conform cărora oricine împrăştia zvonuri legate de moartea lui Röhm şi de epurările făcute atunci risca să ajungă într-un lagăr de concentrare a făcut doar ca ceea ce era implicit în rapoarte să devină explicit. Într-o factură similară, faptul că oficialii de vârf din poliţie şi din SS, precum Reinhard Heydrich sau Werner Best, vedeau Gestapoul muncind în favoarea poporului german şi cu cooperarea acestuia pentru un fel de purificare politică şi etnică vizând întreaga societate nu trebuie acceptat ca atare: ideologia nazistă a reiterat constant credinţa că regimul, în toate aspectele sale, era sprijinit de populaţie, dar de fapt vastitatea ambiţiei declarate a Gestapoului era un alt instrument al terorii în sine, de vreme ce populaţia germană ştia că agenţii săi sunt peste tot şi ştiu tot ce se întâmplă, o frică stimulată chiar de Gestapo.238

E clar că reprezentanţii minorităţilor dispreţuite de germani au ajuns în lagăre; dar dacă ne concentrăm doar pe acestea, ignorăm un număr mult mai mare de devianţi politici condamnaţi de curţile de justiţie şi încarceraţi în închisori şi penitenciare. Cu cât mai mult timp trece de la existenţa Germaniei naziste, cu atât le e mai greu istoricilor, care trăiesc într-un sistem politic democrat şi în societăţi care respectă drepturile individuale ale omului, să facă acest salt al imaginaţiei care e necesar pentru a înţelege comportamentul populaţiei într-un stat precum Germania nazistă, un stat în care încarcerarea, tortura şi chiar moartea puteau deveni destinul celor care îndrăzneau să dea glas criticilor la adresa regimului şi a

liderilor săi. Cei care aprobau acest gen de represiune erau cel mai probabil o minoritate formată din suporteri activi ai regimului şi funcţionari de partid, ca gardienii de bloc, şi probabil şi germani conservatori din clasa de mijloc şi superioară, care erau de părere că locul marxiştilor era în închisoare oricum. Până şi aceştia erau conştienţi de faptul că trebuiau să fie atenţi ce fac şi ce spun, precum şi de pericolele inacţiunii care deveniseră clare odată ce opoziţia a început să apară şi în cadrul acestor grupări. Gloanţele care îi asasinaseră pe Kurt von Schleicher, pe Herbert von Bose, pe Edgar Jung, pe Gustav von Kahr, Erich Klausener şi Kurt von Bredow la începutul lunii iulie 1934 erau de asemenea un avertisment trimis conservatorilor din clasa de mijloc şi superioară, atenţionându-i să-şi ţină capetele plecate dacă nu voiau să fie eliminaţi.239

E posibil ca cetăţenii de rând conservatori, precum Luise Solmitz, care nu avea nicio intenţie de a activa în politică, să-şi fi întors privirile de la entuziasmul cu care regimul şi-a executat opoziţia, dezvăluire care venise brusc la sfârşitul lunii iunie şi începutul lunii iulie în 1934, uşuraţi că ordinea publică la care visau fusese restabilită; pentru astfel de oameni, Cămăşile Brune ale lui Röhm reprezentau o ameninţare la fel de mare precum cea a Ligii Luptătorilor Roşii de pe Front sau a *Rewhsbannemim* din anii weimarieni. Cu toate acestea, în spatele uşilor închise, nu se poate să fi fost complet orbi şi să nu observe soarta pe care o avusese clica conservatoare din jurul vicecancelarului Papen. Nu doar acea o treime din populaţie care în trecut se afiliase cu stângismul marxist era supusă unui proces de intimidare masivă. Într-adevăr, la puţin timp după masacrul din „Noapte cuţitelor lungi64, un alt grup minoritar, mai însemnat decât marxiştii, cel al catolicilor, a început să fie persecutat şi încarcerat pe măsură ce dădea din ce în ce mai des glas criticilor la adresa regimului. La scară largă, existau măsuri de genul Legii privind zvonurile duşmănoase, care interzicea până şi

cele mai triviale expresii de nemulţumire şi care ducea la încarcerarea celor care spuneau glume cu Hitler şi Göring. E adevărat că aceştia proveneau din clasa muncitoare a Germaniei, dar aproape jumătate din populaţia Germaniei era compusă din clasa muncitoare, şi chiar şi cei din clasa de mijloc sau superioară erau aduşi în faţa curţilor speciale pentru astfel de ofense. Acuzaţiile şi condamnările care reieşeau din cauza acestei legi au creat un instrument de intimidare în masă, adăugând la climatul general de teamă şi ajutând la crearea unei spirale a tăcerii, în contextul căreia regimul putea să comită crime şi mai grave fără a se teme de opoziţia sau nemulţumirea populaţiei.240

Adevărul e că nivelul de teroare existent era îndreptat nu numai împotriva minorităţilor mărunte şi dispreţuite, dar atmosfera de arestări, condamnări şi acuzaţii era prezentă aproape peste tot în cel de-al Treilea Reich, mai mult, astfel de acuzaţii erau aduse chiar şi împotriva membrilor partidului, aşa cum am văzut mai devreme. Regimul câştiga aprobarea populaţiei prin intimidare, introducând o serie de sancţiuni pentru cei care îndrăzneau să i se opună, dezorientând populaţia într-un mod sistematic şi lipsind-o de mediile tradiţionale culturale şi sociale, precum localurile, cluburile sau asociaţiile de voluntariat, mai ales de cele care erau privite ca o sursă potenţială de rezistenţă, cum e şi cazul mişcării muncitoreşti. Teama şi teroarea fuseseră instrumente politice specifice ale regimului încă de la început.241 Statul şi partidul se puteau folosi de acestea pentru că, în câteva luni de la numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului, îi lipsiseră în mod sistematic pe cetăţenii germani de toate drepturile şi libertăţile civile de care se bucuraseră sub Republica de la Weimar. Legea nu îi proteja pe cetăţeni în faţa statului atunci când acesta şi agenţiile sale bănuiau că nu erau dispuşi să fie de acord cu ţelurile şi politicile sale. Dimpotrivă, au fost promulgate un număr masiv de legi excesiv de severe care le dădeau

poliţiei şi Gestapoului mână liberă în a se ocupa de oricine era suspectat că nu se conforma cu normele uzuale de comportament pe care le impunea cel de-al Treilea Reich cetăţenilor săi. În acest context, nu e deloc surprinzător că oamenii de rând şi oficialii mărunţi ai Partidului Nazist au început să consolideze atmosfera generală de teroare şi intimidare, raportându-şi semenii la Gestapo, chiar şi dacă nu li se cerea acest lucru.

În acelaşi timp, Gestapoul reprezenta doar un mic segment dintr-o reţea vastă de supraveghere, teroare şi persecuţie a cetăţenilor germani, instituită de regim în anii ’30; aceasta includea SA-ul şi SS-ul, Poliţia Criminală, închisorile, serviciile sociale şi birourile de angajări, mediul medical, centrele medicale şi spitalele, Tineretul Hitlerist, Gardienii de Bloc şi chiar şi organizaţii aparent neutre din punct de vedere politic, precum biroul fiscal, poşta şi companiile feroviare. Acestea furnizau informaţii despre disidenţi şi devianţi Gestapoului, curţilor de justiţie şi procuraturilor, formând un sistem de control polimorf, prost coordonat dar convingător, în cadrul căruia Gestapoul era doar o instituţie printre multe altele.242 Tot ce se întâmpla în al Treilea Reich avea loc în această atmosferă continuă de teroare şi teamă, care nu slăbea niciodată, şi care doar s-a intensificat spre sfârşitul regimului. Un muncitor intervievat la câţiva ani după căderea regimului l-a întrebat pe reporter: „Ştii ce e teama? Nu. Cel de-al Treilea Reich era teama”. 243 Cu toate acestea, acest sistem de teroare era doar una din tehnicile folosite de cel de-al Treilea Reich. Naziştii nu căutau să câştige aprobarea populaţiei doar prin violenţă. Voiau să obţină un sprijin pozitiv şi entuziast al ideilor şi politicilor sale, să transforme atitudinea şi modul de gândire al oamenilor şi să creeze o nouă cultură germană care să reflecte doar valorile lor. Asta însemna că aveau nevoie şi de propagandă, şi acum vom vedea cât de departe au mers pentru a-şi îndeplini ţelurile prin aceasta.

2

MOBILIZAREA
CONŞTIINŢELOR
5 5
Iluminarea poporului
I

„Revoluţia pe care am pornit-o”, declară Joseph Goebbels în 15 noiembrie 1933, „este una totală. A cuprins fiecare zonă a vieţii publice şi le-a restructurat fundamental pe toate. A schimbat şi a restructurat complet relaţia oamenilor unul cu celălalt, cu statul şi problemele de existenţă”. A fost, continuă el, „o revoluţie pornită de jos”, de către cetăţeni, fiindcă, spunea Goebbels, a adus după sine „transformarea naţiunii germane într-un singur popor”. A deveni un popor însemna a stabili o coeziune a spiritelor în întreaga naţiune, căci, aşa cum el anunţase deja în martie: „Pe 30 ianuarie, era individualismului a murit în sfârşit... Individul va fi înlocuit de comunitate. Revoluţiile, adăuga el, nu se limitează doar la sfera politică. De acolo, se extind să acopere toate aspectele existenţei sociale ale umanităţii. Economia şi cultura, ştiinţa şi arta nu sunt ferite de impactul lor”. În asemenea proces nu încape loc pentru neutralitate: nimeni nu poate să stea pe margini sub false pretenţii de obiectivitate sau artă de dragul artei. Întrucât, declara el, „arta nu este un concept absolut, ci îşi dobândeşte viaţa din vieţile oamenilor”. Astfel: „Nu există artă fără părtinire politică”.1

Revoluţia la care Goebbels făcea referire nu era una socială sau economică, precum cea franceză din 1789 sau cea rusă din 1917. Nu era nicio revoluţie a prefacerii continue, aşa cum păreau că şi-ar fi dorit Röhm şi SA-ul său, înainte să fie suprimaţi în 1934. Era o revoluţie culturală, care urmărea consolidarea şi sporirea puterii politice cucerite de către nazişti prin convertirea întregii populaţii a Germaniei la propriul lor mod de gândire. Nu treizeci şi şapte procente din alegători.

aşa cum spunea Goebbels pe 25 martie 1933, referindu-se la cel mai mare număr de voturi obţinute de partid într-o alegere liberă, ci sută la sută din germani trebuie să îi sprijine.2 În acest scop, în 13 martie 1933, Hitler a înfiinţat Ministerul Iluminării Populare şi al Propagandei şi l-a numit chiar pe Goebbels în fruntea noului minister, oferindu-i astfel un loc în cabinetul său.3 Pe 25 martie, Goebbels a definit sarcina ministerului drept „mobilizarea spirituală” a poporului german într-o recreere perpetuă în spiritul entuziasmului popular care, după cum pretindeau naziştii, a galvanizat populaţia în zorii războiului din 1914. Credinţa nazistă în puterea pozitivă a propagandei se datora şi ea în mare parte experienţei Primului Război Mondial, când, credeau ei, britanicii au reuşit să răspândească zvonuri dăunătoare pentru reputaţia Germaniei.

Ministerul lui Goebbels, alcătuit în mare parte din ideologi nazişti tineri şi dedicaţi, a căutat nu doar să prezinte regimul şi politicile sale într-o lumină pozitivă, ci şi să genereze impresia să întreaga populaţie îi sprijinea cu entuziasm toate acţiunile. Dintre toate aspectele care au făcut din cel de-al Treilea Reich o dictatură modernă, pretenţia necontenită pentru legitimitate populară a fost unul dintre cele mai pregnante. De la bun început, regimul a căutat să implice masele într-un joc de consultare plebiscitară. Prin toate mijloacele aflate la îndemână, a încercat să se asigure de consfinţirea răsunătoare şi de-a dreptul unanimă a acţiunilor, politicilor şi, mai presus de orice altceva, a Führerului. Chiar dacă, pesemne, ştiau că acest sprijin era în realitate departe de a fi unul veritabil, simpla aparenţă a unui constant reafirmat entuziasm popular pentru Reich şi a unei adulaţii isterice a maselor pentru conducătorul său cu siguranţă avea să fie eficientă în a-i convinge pe germanii sceptici să se alăture opiniei populare majoritare. De asemenea, era menită să intimideze inamicii regimului, reducându-i la tăcere şi inacţiune, prin convingerea inoculată că orice încercare de

a-şi câştiga sprijinul concetăţenilor ar fi una lipsită de sorţi de izbândă.4

Goebbels nu se ferea să recunoască faptul că legitimitatea populară a Reichului era manipulată de regim. Era menirea Ministerului Propagandei să coordoneze şi să direcţioneze întreaga prezentare publică a regimului şi a politicilor sale. „Tot ce se petrece în spatele cortinei, spunea el, ţine de direcţia de scenă”. 5 Aceasta includea ceremonii şi ritualuri, precum paradele cu torţe ţinute să sărbătorească numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului pe 30 ianuarie 1933, deschiderea oficială a Reichstagului la Potsdam, pe 21 martie 1933, congresul anual al partidului, ţinut în fiecare toamnă la Nürnberg, Ziua Muncii Naţionale de pe 1 Mai şi multe alte ocazii. Noi sărbători şi festivaluri au fost adăugate la calendarul tradiţional, inclusiv ziua de naştere a lui Hitler şi comemorarea puciului din 9 noiembrie 1923. Pe întregul teritoriu al Germaniei, nume de străzi au fost schimbate pentru a înlătura amintiri ale trecutului democratic, devenite dintr-odată nedorite sau incomode, şi pentru a-l celebra pe Hitler, alţi nazişti marcanţi sau martiri ai mişcării, precum Horst Wessel, după care a fost redenumit districtul muncitoresc Friedrichshain din Berlin. De asemenea, în Hamburg, o stradă a fost redenumită după tânărul de şaptesprezece ani Otto Blöcker, un membru al *Hitlerjugend* împuşcat într-un atac armat al comuniştilor asupra unui departament local al Partidului Nazist în data de 26 februarie 1933.6 Au existat multe exemple similare.

Dar mai presus decât oricare, cel mai sărbătorit a fost Hitler. Cultul său căpătase deja proporţii notabile în cadrul Partidului Nazist încă de la începutul anilor ’30, însă acum era propagat în întreaga naţiune cu ajutorul tuturor resurselor de care dispunea statul şi proiectat nu doar prin cuvinte şi imagini, ci şi în nenumărate moduri neînsemnate, simbolice.7 Din martie 1933 încolo, oraşele aproape că s-au întrecut să-l numească cetăţean de

onoare. Până la finele lui 1933, în aproape fiecare localitate de pe teritoriul Germaniei, piaţa centrală a fost rebotezată Adolf Hitler. Deja, în 20 aprilie 1933, cea de-a patruzeci şi patra aniversare a Führerului a fost sărbătorită cu steaguri şi pancarte în fiecare oraş, ghirlande la uşa caselor din sate împânzeau teritoriul ţării, anunţuri speciale în magazine şi chiar cu ornamente în mijloacele de transport în comun. Parade şi procesiuni cu torţe au adus lumea în străzi, iar bisericile ţineau slujbe speciale în care se rugau pentru bunăstarea şi sănătatea Führerului. Maşina propagandistică a lui Goebbels scotea la foc automat discursuri care îl comparau pe Hitler cu Bismarck, în timp ce ministrul bavarez al educaţiei Hans Schemm a mers chiar mai departe, descriindu-l ca pe „artistul şi arhitectul de geniu pe care Domnul Dumnezeu ni l-a hărăzit", care creează „un nou chip al Germaniei", care a dat poporului „forma sa finală" după „o istorie de două mii de

140 RICHARD J. EVANS ani": În personalitatea lui Hider, toate năzuinţele poporului german au devenit realitate".8 Postere şi ilustraţii în reviste, jurnale de ştiri şi filme îl înfăţişau ca pe un om venit din tranşee, din popor, nu doar ca pe un geniu multilateral atins de mâna destinului, ci şi ca pe un ins umil, chiar simplu, care avea puţine nevoi, dispreţuia avuţiile şi faima, era bun cu animalele şi copiii şi plin de compasiune faţă de vechii tovarăşi cu care vremurile nu au fost blânde. Soldat, artist, muncitor, conducător, om de stat, a fost portretizat ca un om cu care toate sectoarele societăţii germane se puteau identifica. Mulţi germani de rând au fost copleşiţi de amploarea şi intensitatea propagandei. Emoţia care a cuprins-o pe Luise Solmitz când îi aştepta sosirea pe străzile Hamburgului ei natal era una tipică: „Niciodată nu voi uita clipa când a trecut pe lângă noi în uniforma sa brună, făcând un *Heil* în propriul său fel... entuziasmul [mulţimii] s-a înălţat în vâlvătăi până la ceruri..." S-a dus acasă, încercând să digere „măreţele momente pe care

tocmai le-am trăit”.9

Întipărirea cultului hitlerist în viaţa de zi cu zi nu era nicăieri mai evidentă decât în introducerea formulei *Heil Hitler*! *în* orice tip de corespondenţă oficială întreţinută de angajaţii statului, începând din 13 iulie 1933. Formula era întărită de salutul cu braţul drept ridicat, uneori însoţită de rostirea apăsată a formulei amintite, care era de asemenea obligatorie pentru toţi cetăţenii când imnul naţional sau Cântecul lui Horst Wessel erau intonate. „Oricine care nu doreşte să fie bănuit că se comportă conştient într-o manieră negativă va efectua salutul hitlerist”, proclama decretul.10 Asemenea ritualuri nu doar cimentau solidaritatea formală a susţinătorilor regimului, dar de asemenea îi izolau şi pe cei care încercau să se ţină departe de el. Pe deasupra, i-au conferit o şi mai mare importanţă lui Hider.11 După moartea lui Hindenburg şi subsecventul plebiscit pentru şefia statului de pe 19 august 1934, însoţit de sloganul „Hider pentru Germania – întreaga Germanie pentru Hider”, cultul Führerului nu a mai cunoscut piedici. Denaturarea rapidă a evenimentelor din „Noaptea cuţitelor lungi” făcută de maşina de propagandă a lui Goebbels i-a câştigat lui Hider chiar mai multă simpatie. Ajunsese să fie văzut ca omul care a salvat din nou Germania de la tulburări, a strivit ambiţiile excesive ale „potentaţilor” partidului şi a restaurat decenţa şi moralitatea în mişcarea nazistă.12 De atunci încolo, orice critică populară la adresa regimului era mai degrabă direcţionată împotriva satrapilor lui Hitler, el însuşi era în mare parte imun.13

Cultul personalităţii şi-a pus în scenă cea mai grandioasă reprezentaţie la congresul partidului ţinut la Nürnberg în 1934, a doua care avea loc sub noul regim. Cinci sute de trenuri au transportat un sfert de milion de oameni într-o gară anume construită pentru eveniment. Un vast oraş de corturi a fost înălţat pentru a-i găzdui pe participând şi cantităţi enorme de provizii au fost aduse să îi hrănească. În timpul evenimentului s-au derulat o serie

de ritualuri elaborate. Pe parcursul unei întregi săptămâni, acestea au celebrat unitatea mişcării după toate conflictele şi sciziunile din vara precedentă. În afara oraşului, pe enormul câmp de aterizare pentru zeppeline, şiruri peste şiruri de sute de mii de uniforme brune, membri SS şi activişti NSDAP luau parte în schimburi ritualice cu Führerul lor. „Heil, oamenii mei”, striga el, iar sute de mii de glasuri îi răspundeau la unison: „Heil, Führerul meu”. După apus, discursurile, corurile şi defilările făceau loc paradelor cu torţe şi ceremoniilor cu o coregrafie puternic dramatizată, cu peste o sută de reflectoare care îşi trimiteau razele în văzduh, închizându-i pe participând şi spectatori în ceea ce ambasadorul britanic a descris ca fiind o „catedrală de gheaţă”. Proiectoarele din arenă s-au aţintit peste treizeci de mii de stindarde roşii, negre şi albe, cu semnul svasticii, în timp ce purtătorii lor înaintau printre rândurile de cămăşi brune. În momentul culminant al ritualului, „drapelul însângerat”, steagul purtat la puciul de la berărie din 1923, a fost din nou ridicat şi a atins noile stindarde, ca pentru a le transmite aura sa de încleştare violentă şi sacrificiu sângeros în numele cauzei.14

Corespondentul american William L. Shirer, participând la prima sa adunare a Partidului Nazist, a fost impresionat pe bună dreptate. „Cred că încep să înţeleg unele din motivele pentru succesul uluitor al lui Hitler”, a mărturisit el în jurnalul său personal pe 5 septembrie 1934:

Împrumutând o temă de la Biserica Catolică, readuce pompa, culoarea şi misticismul în vieţile mohorâte ale germanilor din secolul douăzeci. Întâlnirea de deschidere din dimineaţa aceasta de la Sala Luitpold, la periferia Nürnbergului, a fost mai mult decât un spectacol splendid; a avut şi ceva din misticismul şi fervoarea religioasă ale unei slujbe de Paşte sau Crăciun într-o mare catedrală gotică.

În timp ce Hitler intra, urmat de anturajul său, străbătând solemn culoarul central, „treizeci de mii de

mâini s-au înălţat în salut”. De pe podium, sub „drapelul însângerat”, Hess a citit numele celor uciși în puciul din 1923, urmat de un moment de reculegere. „În asemenea atmosferă, scria Shirer, nu e de mirare că orice vorbă scoasă de Hitler părea un Cuvânt inspirat de sus”. Shirer a fost martor la emoţia pe care prezenţa lui Hitler avea darul să o inspire printre susţinătorii săi atunci când, în ajunul adunării de partid, Führerul a pătruns în Nürnberg, venind de la aeroportul de lângă oraş, într-o maşină cu capota desfăcută, salutând cu mâna ridicată mulţimile în delir care împânzeau străzile vechiului oraş. Shirer continuă:

Am fost prins în mijlocul unei gloate de zece mii de isterici care s-au înghesuit la intrarea hotelului în care stătea Hitler, strigând: „Îl vrem pe Führerul nostru”. Am fost puţin şocat de chipurile lor, mai ales de cele ale femeilor, când în sfârşit Hitler a apărut pentru câteva clipe la balcon. Mi-au amintit de transfigurarea pe care am văzut-o odată în Louisiana pe chipurile unor penticostali în timpul unei slujbe. Se uitau la el de parcă era un Mesia, cu feţele prefăcute în ceva ce numai uman nu era. Dacă ar fi zăbovit mai mult decât acele câteva momente, cred că multe dintre femei ar fi leşinat din cauza emoţiei.15

O „mare procesiune” o urma pe alta, scrie Shirer, culminând cu un simulacru de bătălie purtat de unităţi ale armatei pe aerodromul de zeppeline. Întregul eveniment s-a terminat cu şirul aproape nesfârşit de unităţi militare şi paramilitare ce au mărşăluit pe străzi, dându-i lui Shirer o puternică impresie de „pură forţă disciplinată” a Germaniei sub regimul nazist. Scopul principal al evenimentului era să transmită o imagine a unităţii spirituale, coregrafiată printr-o serie de etalări neverosimile a unor mase enorme de oameni mişcându-se şi mărşăluind la unison, încolonaţi, sau aşteptând cu răbdare pe câmp în uriaşe forme geometrice; iar intenţia lui Hitler şi a lui Goebbels era să transmită această imagine nu doar Germaniei, ci întregii lumi.16

Tocmai în acest scop, Hitler a aranjat ca întregul

eveniment să fie filmat, însărcinând-o pentru asta pe Leni Riefenstahl, o tânără actriţă şi regizoare, şi ordonând ca acesteia să i se pună la dispoziţie toate resursele de care avea nevoie. Cu treizeci de camere la dispoziţie, operate de şaisprezece cameramani, fiecare cu un asistent propriu şi cu patru camioane cu echipament de sonorizare, Reiefenstahl a făcut un documentar fără precedent. O echipă de o sută douăzeci de oameni s-a folosit echipamente şi tehnici abia inventate, precum teleobiective şi cadre cu unghiuri largi, pentru a obţine un efect pe care mulţi l-au găsit hipnotizant când filmul a fost prezentat în 1935, cu titlul – ales de Hitler însuşi – de *Triumful Voinţei*. Voinţa respectivă era, aşa cum Riefenstahl avea să explice mai târziu, nu doar aceea a poporului german, dar, mai presus de toate, cea a lui Hitler, pe care imaginile din film îl portretizau aproape invariabil de unul singur, coborând printre nori înspre Nürnberg în avionul său; în picioare, în maşina decapotabilă, parcurgând oraşul în uralele mulţimilor aliniate pe străzi; oprindu-se să ia un buchet de flori de la o fetiţă; vorbind cu tovarăşii săi, cu cerul senin pe fundal; atingând ritualic noile stindarde ale partidului cu „drapelul însângerat" şi, în sfârşit, în Sala Luitpold, cu un discurs frenetic care a trimis publicul în repetate urale la unison de „*Sieg, heil*", ca nişte credincioşi dintr-o capelă neoprotestantă, şi pe Rudolf Hess, cu faţa roşie de devoţiune fanatică, să strige: „Partidul e Hitler! Dar Hitler e Germania, tot aşa cum Germania e Hitler! Hitler! *Sieg, heil*!" *17*

Triumful Voinţei este un film marcant prin monumentalismul şi prezentarea de mase vaste, disciplinate, de oameni care se mişcă în coordonare perfectă, de parcă ar fi un singur trup şi nu mii. Imaginile solemne sunt punctate de interludii cu tinere Cămăşi Brune care se hârjonesc cu bărbăţie şi se dezbracă pentru a sări într-un lac din apropiere, într-o glorificare a corpului masculin care e în aceeaşi măsură un produs al

preferinţelor lui Riefenstahl, cât şi al ideologiei naziste. Toate acestea ascundeau realitatea mai puţin glorioasă, de beţie, bătăi, distrugeri şi crimă care se derula în spatele cortinei.18 Însă filmul lui Riefenstahl a alterat realitatea şi în feluri mai subtile, nu doar prezentând evenimentele din cadrul adunării în ordine diferită de cum au avut loc, dar şi, profitând de acordul lui Hitler de a interveni în desfăşurarea festivităţilor după bunul plac, repetând cu publicul şi punându-le pe unele în scenă pentru un mai bun efect cinematografic. Unele scene au sens doar văzute prin ochiul camerei de filmat. Unul dintre cele mai impresionante momente, în care Hitler înaintează cu paşi rari pe un culoar larg deschis în rândurile încremenite şi mute ale celor peste o sută de mii de paramilitari în uniformă, urmat de Himmler şi Lutze, noul lider al Cămăşilor Brune, să depună o cunună de lauri în memoria martirilor mişcării, nu poate să fi avut un impact vizibil asupra a mai mult decât o mână de oameni dintre cei de faţă. În ultimele cadre ale filmului, ecranul se umple cu coloane de trupe de asalt în marş și oameni ai SS-ului, cu cămăşile lor negre şi căştile de oţel, nelăsând să încapă îndoială în minţile spectatorilor cu privire la disciplina şi coordonarea maselor de germani dar, şi, mai ameninţător, despre prevalenţa modelului militar în organizarea lor. Prezentat ca un documentar, era un film de propagandă menit să convingă Germania şi lumea de puterea, forţa şi determinarea poporului german sub conducerea lui Hitler.19 A fost singurul film despre Hitler făcut în perioada celui de-al Treilea Reich; a spus tot ceea ce trebuia spus şi nu era nevoie să fie urmat de un altul. A început să ruleze în martie 1935, cu mare succes, nu doar acasă, ci şi peste hotare. A câştigat Premiul Naţional Pentru Film, înmânat lui Riefenstahl de către Joseph Goebbels, care l-a descris drept „o magnifică viziune cinematografică a Führerului”, şi, de asemenea, i s-a acordat medalia de aur la Festivalul de Film de la Veneţia în 1935 şi Marele Premiu la Festivalul de Film de la Paris

în 1937. A continuat să ruleze în cinematografe şi, cu toate că după război a fost interzis în Germania, rămâne unul dintre documentarele de propagandă clasice ale secolului douăzeci.20

În mod ironic, iniţial, *Triumful voinţă* a fost comandat şi filmat în pofida opoziţiei înverşunate a Ministerului Propagandei, în urma eşecului unei prime încercări a lui Riefenstahl, cu un an mai devreme, intitulată *Triumful credinţei* Riefenstahl nu era membră a Partidului Nazist – nici nu a devenit vreodată –, iar Goebbels se simţea ofensat de faptul că ea a fost mandatată direct de către Hitler, ignorând ceea ce el considera că sunt canalele potrivite pentru propagandă.21 Pe deasupra, *Triumful voinţei* nu corespundea niciunui precept pe care Goebbels l-a impus industriei filmului. La întrunirea cu reprezentanţii acesteia, de pe 28 martie 1933, el a criticat vehement filmele cu propagandă grosolană, care „nu înţeleg spiritul timpurilor”: „Noua mişcare nu trebuie să se obosească inutil cu marşuri de paradă şi suflat în goarnă”, a spus el atunci. Elogiind filmul *Crucişătorul Potemkin* al regizorului sovietic Serghei Eisenstein, a declarat că „nu doar convingerile unui film îl fac bun, ci şi măiestria celor care îl produc”. Filmele trebuie să se conformeze noului spirit al vremii, spunea el, dar trebuie să fie şi pe gustul maselor.22 Propaganda, afirma Goebbels, este cea mai eficientă când e indirectă:

Acesta e secretul propagandei: să pătrundă în adâncul fiecărei persoane către care ţinteşte, fără ca aceasta să bage măcar de seamă. *Desigur*, propaganda are un scop, însă scopul trebuie camuflat cu asemenea isteţime şi măiestrie că acela care este vizat de scopul ei să nu observe deloc.23

Pentru a impune această politică, Goebbels a aprobat, poate chiar a scris o recenzie usturătoare la adresa unui film nazist a cărui acţiune se derula la începutul anilor ’30. SĂ-*Man Brand* prezenta în mod ţipător, fantezist şi evident propagandist viaţa unui băiat

de şaisprezece ani, venit din clasa muncitoare, care îşi sfidează tatăl social-democrat pentru a se alătura Cămăşilor Brune, care pătimeşte la lucru din cauza sindicatului dominat de evrei şi până la urmă este împuşcat de comunişti, devenind un martir al cauzei naziste. Goebbels considera că filmul avea mici şanse să câştige noi aderenţi, fiind mai mult adresat celor care deja simpatizau cu mişcarea. În octombrie, a criticat dur un alt film care glorifica viaţa şi moartea lui Horst Wessel, un membru al Cămăşilor Brune împuşcat mortal de către un comunist în 1930. Filmul avea o intrigă similară cu SĂ-*Man Brand*, dar cu un conţinut antisemit mult mai pronunţat. Îi înfăţişa pe comuniştii care îl ucid în cele din urmă pe protagonist ca pe unelte ale criminalilor şi ale intelectualilor evrei. Goebbels a declarat că filmul nu făcea dreptate amintirii lui Wessel. „Noi, naţional-socialiştii, nu vedem vreo valoare în faptul că SA-ul nostru mărşăluieşte pe scenă sau pe ecran; locul lor e pe străzi. O asemenea paradă de suprafaţă a ideologiei noastre naţional-socialiste nu e un substitut pentru arta adevărată”. 24

În dimineaţa premierei filmului despre Horst Wessel, la care trebuia să sosească o mare parte a înaltei societăţi berlineze, printre care şi prinţul moştenitor al familiei Hohenzollern, fiul cel mare al ultimului Kaizer şi cunoscut susţinător al nazismului, Goebbels a interzis în mod oficial proiectarea. Gestul său agresiv a stârnit o reacţie furioasă din partea sponsorilor filmului. Printre aceştia se număra Putzi Hanistaengl, un vechi prieten de-al lui Hitler, care a compus muzica pentru film şi care a adunat personal o bună parte din banii de finanţare. Plângându-se personal lui Hitler şi Goebbels, Hanistaengl a reuşit în cele din urmă să-şi atragă îndeajuns sprijin în ierarhia de partid pentru a înlătura interdicţia, deşi doar cu condiţia ca titlul filmului să fie schimbat în *Hans Westmar*: *unul din cei mulţi*. Sub această titulatură, filmul a câştigat o largă aprobare în presă şi din partea publicului, care s-a ridicat în picioare în multe cinematografe când *Cântecul* lui Horst

Wessel răsuna în scena finală.25 Dar Goebbels se făcuse înţeles. Situaţia l-a convins pe Hitler că, pe viitor, ministrul Propagandei ar trebui să aibă un control mai eficient asupra industriei filmului. Iar acesta s-a folosit de el ca să se asigure că asemenea tip de filme de propagandă, care poate că erau populare printre membrii „vechii gărzi”, dar nu se mai pretau la perioada când NSDAP-ul şi-a consolidat puterea, nu vor mai fi făcute.26

II

Odată cu apariţia sunetului şi, pe alocuri, a peliculelor color, anii ’30 au fost o perioadă de înflorire pentru cinematografie pe întregul mapamond. Publicul spectator din Germania a sporit, numărul mediu de vizionări pe cap de locuitor dublându-se de la patru la aproape opt în 1932 – 1933 şi 1937 – 1938, iar numărul de bilete vândute în aceeaşi perioadă crescând de la 240 la aproape 400 de milioane pe an.27 Multe mari vedete şi regizori de film emigraseră din Germania la începutul celui de-al treilea deceniu, unii, precum Mariene Dietrich, atraşi de mirajul Hollywoodului, alţii, ca Fritz Lang, plecând din motive politice. Dar majoritatea au rămas. Unul dintre cei mai faimoşi a fost Emil Jannings, care, în perioada sa petrecută la Hollywood la finele anilor ’20, a câştigat primul Premiu Oscar pentru prestaţia sa în filmul *Ultima comandă*. Ajuns înapoi în Germania, Jannings s-a văzut nevoit să joace în filme cu pronunţat conţinut politic, precum *Conducătorul* (*Der Herrscher*), un elogiu adus conducerii autoritare, bazat în oarecare măsură pe o bine cunoscută piesă a dramaturgului Gerhart Hauptmann şi având ca protagonişti o familie înstărită de industriaşi modelată după familia Krupp. Scenarista, Thea von Harbou, care a lucrat la filme mute, cum ar fi *Metropolis* şi *Dr. Mabuse* ale lui Fritz Lang, şi-a consolidat cariera în filmele vorbite din anii ’30. Noi vedete, ca actriţa de origine suedeză Zarah Leander, au câştigat o popularitate enormă în rândurile publicului de cinema, în vreme ce alţii, precum actorul german Theodor Loos, păreau a fi o

prezenţă aproape permanentă pe marele ecran. O tânără generaţie de regizori, printre care Veit Harian este poate cel mai demn de amintit, a început să propage mesajul nazist în filme.28 Cu toate acestea, nu toţi cei care făceau parte din industria filmului în cel de-al Treilea Reich au scăpat de atenţia nedorită a autorităţilor. În 1935 şi 1935, partidul i-a încurajat pe cinefili să trimită cereri de investigaţie în privinţa afilierii politice şi apartenenţei rasiale a celor mai cunoscuţi actori de cinema. S-au făcut repetate anchete despre una dintre cele mai iubite vedete ale Germaniei, Hans Albers, despre care se zvonea că are o soţie evreică. Zvonul era adevărat: soţia sa, Hansi Burg, era într-adevăr evreică; însă Albers a avut grijă ca ea să rămână la adăpost în Elveţia pe întreaga durată a Reichului. Goebbels, care ştia acest detaliu, s-a văzut incapabil să pornească vreo acţiune împotriva lui Albers, dată fiind extraordinara lui popularitate, aşa că oficialii Ministerului Propagandei s-au văzut nevoiţi să dezmintă încontinuu existenţa lui Hansi Burg29

Actori precum Albers şijannings şi-au jucat rolul în sporirea popularităţii cinematografiei germane în deceniul al treilea. Totuşi, aceste succese au fost repede contracarate de izolarea crescândă a industriei germane de film. Încasările externe ale filmelor germane au început să scadă simţitor. Aceasta se datora parţial conţinutului lor tot mai politizat şi scăderii în calitate, dar, mai presus de toate, şi ostilităţii distribuitorilor străini de film, mai ales dacă erau evrei sau aveau obiecţii de ordin politic în privinţa controlului de stat care le era impus colegilor lor din Germania. Din punctul de vedere al industriei filmului, chiar mai gravă a fost oprirea cvasitotală a importului de filme străine în Germania.

Problemele cu care se confruntau filmele străine pot fi ilustrate prin exemplul cumva neverosimil al lui Mickey Mouse, care a câştigat o popularitate imensă în Germania începutului de ani ’30, ceea ce a generat o gamă largă de produse, de la figurine la benzi desenate. O gazetă nazistă

din Pomerania a declarat cu înverşunare în 1931: „Micky Maus e cel mai josnic, cel mai mizerabil ideal inventat vreodată”. Dar asta era în mare parte o excepţie de la regulă. Mickey era într-atât de popular pentru publicul german, încât cenzorii de film nazişti s-au văzut mai mult sau mai puţin nevoiţi să aprobe toată seria *Silly Symphomes* de la Disney pentru vizionare. Animaţia *Cei trei purceluşi* a creat un interes deosebit printre cenzori deoarece conţinea o scenă, mai târziu scoasă de Disney, în care lupul cel rău apare la uşa uneia din casele purceluşilor deghizat ca un comis-voiajor de perii, cu un nas fals caricatural pe care naziştii nu au avut greutăţi să-l interpreteze ca fiind caracteristic evreilor. *Doctorul nebun*, în care un om de ştiinţă dement încearcă să-l încrucişeze pe Pluto cu o găină, a fost singura excepţie, posibil deoarece putea fi interpretat ca o satiră la adresa ideilor eugenice ale nazismului, dar mai degrabă pentru că a fost considerat prea înspăimântător pentru copii.30

Şi totuşi, animaţiile Disney, deşi atât de iubite în Germania, au întâmpinat dificultăţi la rândul lor. Motivul principal a fost unul de ordin financiar. Roy Disney, cel care s-a ocupat de aspectul economic al afacerii fratelui său, a încheiat un nou contract pe 20 decembrie 1933 cu UFA (Universum Film AG) pentru a distribui filmele lui Walt în Germania, însă pe 12 noiembrie 1934 guvernul german a mărit de patru ori taxele de import pe filme, forţându-i pe distribuitori să plătească o taxă de 20.000 de mărci pe fiecare film pe care îl cumpărau. De asemenea, guvernul a impus controale minuţioase asupra exporturilor de valută, astfel devenind de-a dreptul imposibil pentru companiile americane să facă vreun profit în Germania. Drept consecinţă, Universal şi Wamer Brothers şi-au oprit afacerile din Germania, în timp ce Disney nu a făcut niciodată un profit considerabil din succesul nemaipomenit de care se bucura acolo. Situaţia a devenit încă şi mai problematică cu ocazia unei schimbări în legislaţie pe data de 19 februarie 1935. De atunci încolo, filmele importate

trebuiau plătite prin troc cu filme germane de export; însă germanii nu mai făceau filme pe care distribuitorii străini ar fi fost interesaţi să le prezinte. În orice caz, ostilitatea distribuitorilor şi a publicului american faţă de antisemitismul naziştilor ar fi fost o piedică suficientă. În toamna lui 1937, contractul Disney cu UFA a expirat şi, pentru a agrava situaţia, bunurile Disney din Germania au fost confiscate pentru a acoperi falimentul unui distribuitor important. Vizita lui Roy Disney la Berlin nu a rezolvat situaţia şi la începutul anului 1939 abia dacă se mai proiecta vreun film Disney în Germania. Adolf Hitler, căruia ministrul propagandei, Joseph Goebbels, i-a dăruit optsprezece filme cu Mickey Mouse cu ocazia Crăciunului din 1937, a fost excepţia norocoasă de la regulă.31

În a doua jumătate a celui de-al treilea deceniu, controlul statului asupra industriei filmului a devenit chiar mai strâns, graţie Băncii de Credit pentru Film, înfiinţată de regim în iunie 1933 pentru a-i ajuta pe cineaşti să obţină fonduri în circumstanţele nefaste ale Marii Depresiuni. În 1936, aceasta finanţa aproape trei sferturi din toate filmele germane şi nu avea reţineri să îşi retragă sprijinul dat producătorilor ale căror proiecte erau considerate inoportune. Între timp, controlul exercitat de Ministerul Propagandei în privinţa angajărilor şi concedierilor în toate ramurile industriei filmului a fost cimentat prin crearea Camerei de Film a Reichului în 14 iulie 1933, în fruntea căreia se afla un demnitar subordonat direct lui Goebbels. Toţi cei ce lucrau în film erau obligaţi să devină membri ai acestei instituţii, care era organizată în zece departamente ce acopereau fiecare aspect al producţiei şi distribuţiei de filme în ţară.32 Acesta a fost un mare pas înainte înspre obţinerea controlului absolut. Anul următor, influenţa lui Goebbels a fost încă şi mai consolidată de criza financiară care a lovit două din cele mai mari companii de film, UFA şi Tobis, care au fost efectiv naţionalizate. Deja în 1939, companiile de stat produceau aproape două treimi din filme.33 Academia

Germană de Film, creată în 1938, instruia acum următoarea generaţie de regizori, actori, designeri, scenarişti, cameramani şi tehnicieni, asigurându-se că aceştia vor lucra în spiritul regimului nazist. Controlul financiar era sprijinit de puterile legale, mai ales prin Legea cinematografiei Reichului, aprobată pe 16 februarie 1934. Aceasta făcea obligatorie precenzurarea scenariilor. De asemenea, fuziona birourile de cenzură deja existente, create în 1920, într-un singur birou din cadrul Ministerului Propagandei. Iar un amendament din 1935 îi dădea oricum lui Goebbels puterea de a interzice orice film fără să apeleze la aceste instituţii. Încurajările aveau să fie făcute şi aşteptările cinefililor ghidate prin acordarea de distincţii pentru filme, atestându-le ca având „valoare artistică”, „valoare politică” şi aşa mai departe.34

După cum intenţionase Goebbels, în Reich se produceau destule filme de divertisment. Conform categoriilor prescrise de Ministerul Propagandei, 55 de procente din filmele ce au rulat în Germania în 1934 erau comedii, 21 procente – drame şi 24 procente erau politice. Proporţiile fluctuau de la un an la altul şi existau şi filme care practic cădeau în mai mult de o categorie. Însă, în 1938, doar 10 la sută au fost clasificate drept politice; 41 de procente erau considerate drame şi 49 comedii. Cu alte cuvinte, proporţia de filme politice scăzuse în vreme ce aceea de drame crescuse dramatic. Muzicalurile, filmele de epoca, comediile romantice şi celelalte genuri ofereau o formă de refugiu din realitate şi amorţeau sensibilitatea oamenilor; cu toate acestea, puteau şi să transmită un mesaj.35 Toate aceste filme, de orice gen ar fi fost, trebuiau să se conformeze principiilor generale stabilite de Camera de Film a Reichului şi multe dintre ele glorificau conducerea ţării, promovau virtuţile populare ale gliei şi sângelui, denigrau tipologii blamate de nazism, precum bolşevicii şi evreii, sau le portretizau drept personaje negative în drame aparent apolitice. Filmele cu mesaj pacifist erau interzise, iar Ministerul Propagandei se

asigura că filmele de orice gen vor urma direcţia corectă. Spre exemplu, în septembrie 1933, revista *Film-Courier* condamna cinematografia din timpul Republicii de la Weimar pentru portretizarea unei „clase sociale de criminali, distructivă şi subversivă, adusă la un gigantism nimicitor prin fanteziile metropolei” – o trimitere evidentă la filmele lui Fritz Lang, precum *Metropolis* şi Mai îşi asigura cititorii că, pe viitor, filmele despre criminalitate se vor concentra nu pe criminal „ci pe eroii în uniformă şi în civil” care servesc populaţia în lupta împotriva infracţionalităţii.36 Astfel, chiar şi divertismentul avea conotaţii politice.37

Propaganda politică deschisă era furnizată de către jurnalele de ştiri, mai ales de *Cronica săptămânala* (*Wochenschau*), care trebuia prezentată la fiecare film comercial începând din octombrie 1938 şi care dedica aproximativ jumătate din conţinutul său problemelor de politică, pe lângă obişnuitul conţinut cu ştiri sportive, mondene şi aşa mai departe. Stilizat, îmbuibat de clişee şi de limbajul profund nazificat al conflictului şi încleştării, rostit la difuzor pe un ton de agresivitate nestăvilită şi adeseori prezentând evenimente puse la cale anume spre a fi filmate, relaţia jurnalului de ştiri cu realitatea era în cel mai bun caz una intermediată. Deja în 1939, toate jurnalele de ştiri, iniţial deţinute de o varietate de companii, una dintre ele americană (*Jurnalul săptămânal vorbit Fox – Fox Talking Weekfy Review*), vorbeau acum pe o singură voce, coordonată de un birou special din cadrul Ministerului Propagandei, susţinut de Legea jurnalelor de ştiri din 1936. Prin urmare, la fel ca multe alte surse vizuale pentru istoria Germaniei naziste, filmările de arhivă ale jurnalelor de ştiri au fost folosite de către istorici cu un grad considerabil de precauţie.38 În ce îi privea pe contemporani, scopurile propagandistice erau evidente pentru toţi, în afară de cei mai obtuzi dintre cinefili.

III

Jurnalele de ştiri nu erau calea principală prin care majoritatea germanilor aflau despre ce se petrecea în ţara lor şi în restul lumii: mult mai important era radioul, care crescuse rapid în popularitate sub Republica de la Weimar. Toţi cei implicaţi, de la crainici la ingineri de sunet şi agenţi comerciali, trebuiau să facă parte din Camera de Radio a Reichului, stabilită în toamna anului 1933. Astfel, Ministerul Propagandei avea putere de decizie deplină asupra angajărilor şi concedierilor de personal. Radiodifuziunile fuseseră deja aduse sub control guvernamental mai devreme în acel an, iau* staţiile regionale au fost până la urmă încorporate în Compania de Radio a Reichului pe 1 aprilie 1934 şi subordonate direct Ministerului Propagandei. Naziştii au acaparat până şi producţia de aparate radio, oferind subvenţii mari producătorilor pentru a realiza şi vinde radiouri ieftine, cunoscute drept receptoare ale poporului (*Volksempfânger*disponibile la preţul de 76 de mărci (*Râchsmark*), şi într-un model mai mic, la doar 35. Aşadar, nu valora mai mult decât salariul mediu săptămânal al unui muncitor necalificat şi putea fi plătit în rate. În 1933, s-au produs un milion şi jumătate de bucăţi. În 1934, şase milioane de aparate radio se foloseau în Germania şi până la mijlocul lui 1939 peste şaptezeci la sută din familii deţineau măcar unul, cel mai ridicat procentaj din orice ţară din lume, inclusiv SUA. În acest fel, mulţi oameni din zona rurală au fost expuşi pentru prima oară la propaganda guvernului. Răspândirea radioului a permis regimului să îşi propage mesajul în părţi ale naţiunii care până atunci fuseseră relativ desprinse de lumea politică. În totalitate, au fost produse peste şapte milioane de receptoare ale poporului; în 1943, fiecare al treilea aparat de radio era unul de acest tip. O trăsătură aparte a lor era că aveau o rază de acoperire destul de limitată, aşa că, exceptând zonele de graniţă, ascultătorii nu puteau să prindă posturi străine. La ocazii speciale, administratorii staţiilor radio aranjau ca un discurs de-al lui Hitler să fie

transmis prin difuzoare în locuri publice, în fabrici, birouri, şcoli şi restaurante. La apelul unei sirene, oamenii

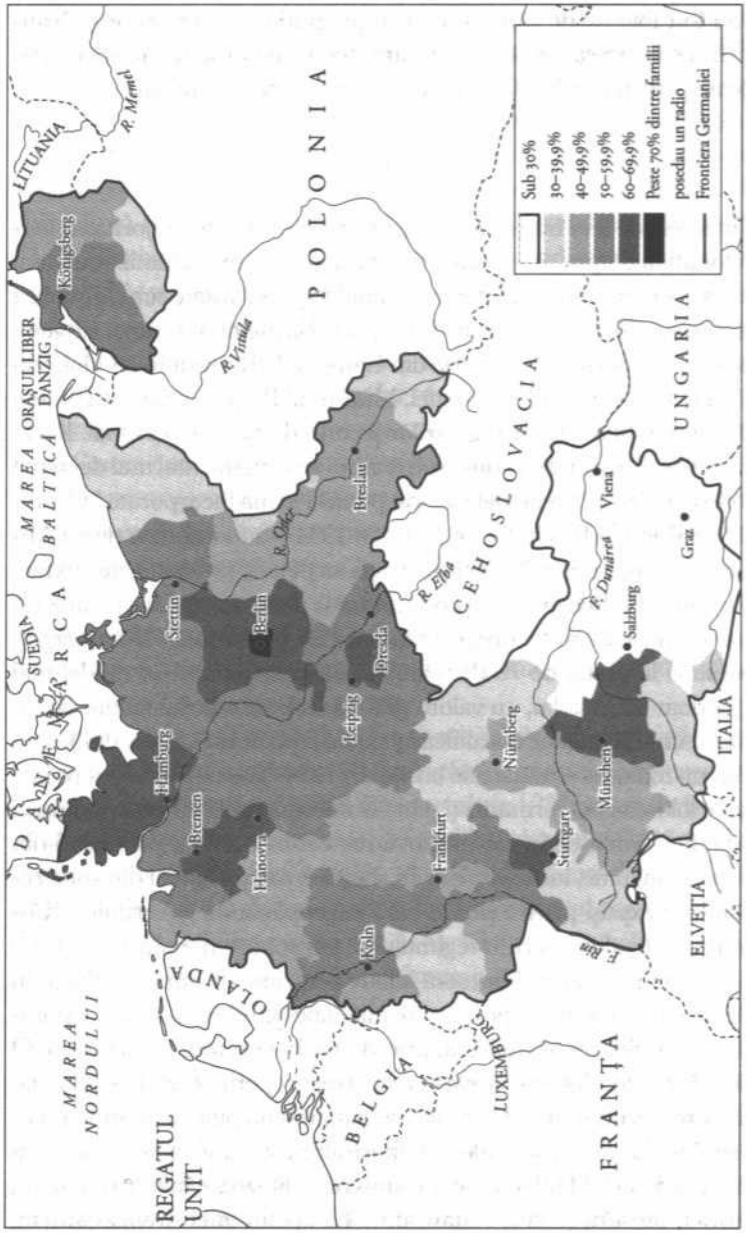

Harta 4. **Ponderea deţinerii posturilor de radio în iulie 1938**

trebuiau să se oprească din orice se întâmpla să facă şi să se adune în jurul unui aparat radio sau îndeajuns

încât să audă un difuzor pentru o audiţie în comun. De asemenea, trebuiau să asculte „Ora naţiunii”, difuzată pe toate staţiile de la ora şapte la opt

Se făcuseră planuri pentru implementarea unei reţele naţionale de şase mii de stâlpi de difuzoare pentru a facilita accesul publicului; implementarea lor a fost întreruptă numai de izbucnirea războiului în 1939.39

Deja în 25 martie 1933, Goebbels îi informase pe deţinătorii şi administratorii de posturi că „radioul va fi epurat” de toţi nonconformiştii şi stângiştii şi le-a cerut să se ocupe personal de această sarcină, altfel va fi nevoit să o facă pentru ei. Până în vară, undele sonore au fost într-adevăr curăţate de orice voce potrivnică. Adeseori, acest lucru însemna o puzderie de dificultăţi pentru cei daţi afară. Unul dintre cei mulţi afectaţi a fost romancierul, poetul şi jurnalistul Jochen Klepper. Născut în 1903, acesta nu era evreu, însă soţia sa era, fapt care în sine ridica suspiciuni. Şi cu toate că era un protestant fervent, avea un trecut social-democrat. Un denunţ anonim i-a pricinuit concedierea de la radioul de stat în iunie 1933. Precum mulţi alţii, acum se temea pentru viitorul său financiar. Publicarea de romane şi poezii nu era un înlocuitor pentru slujba sa de la radio şi, oricum, bănuia că avea să i se interzică şi să publice. „Nu pot să mă încred că editurile germane mă vor sprijini”, scria el deznădăjduit. „Cum să ţină o editură un autor la suprafaţă în vremurile astea dacă acesta nu reprezintă în mod explicit «speranţa naţiunii»?” Până la urmă, a fost salvat de un post primit la revista de radio a Editurii Ullstein. Mulţi alţii au nevoiţi să emigreze sau să apeleze la o sărăcăcioasă pensionare timpurie. Dar Goebbels nu s-a mulţumit cu simple schimbări de personal. În aceeaşi adresă către producătorii şi directorii de radio, a vorbit despre trecerea sub controlul statului cu remarcabilă francheţe:

Nu există nimic fără părtinire politică. Descoperirea principiilor obiectivităţii absolute e un privilegiu care aparţine profesorilor universitari germani – şi nu cred că ei

sunt cei care fac istoria. Nu ne ferim de faptul că radioul ne aparţine nouă şi nimănui altcuiva. Şi vom pune radioul în slujba ideologiei noastre şi nicio altă ideologie nu-şi va găsi expresia aici…41

Dar ca şi în film, la fel şi în radio, Goebbels ştia că masele nu vor tolera o dietă de propagandă necontenită. Deja din mai 1933, a început să refuze cereri din partea capilor Partidului Nazist care îşi doreau să-şi audă vocile la radio şi a limitat difuzarea de discursuri politice la două pe lună.42 Radioul, spunea ministrul propagandei, trebuia să fie imaginativ, modern, actual. „Prima lege", le-a spus el directorilor de staţii pe 25 martie 1933: „Nu deveniţi plictisitori!" Nu li s-a permis să îşi umple programele cu muzică războinică şi discursuri patriotice. Erau nevoiţi să-şi folosească imaginaţia. Radioul avea puterea să aducă întreaga populaţie în susţinerea regimului.43 Însă, în ciuda avertismentului său, reţeaua radiofonică a fost iniţial folosită pentru a difuza o mare cantitate de propagandă politică, cu cincizeci de discursuri al lui Hitler transmise doar în 1933. Pe 1 Mai 1934, transmisiuni ale festivităţilor, cu discursurile, cântecele, marşurile şi toate celelalte, au ţinut nu mai puţin de şaptesprezece ore încontinuu. Nu e de mirare că rapoartele indicau că ascultătorii începeau să se sature de asemenea excese şi ascultau, când puteau, staţii străine de radio. Sfatul repetat al lui Goebbels a intrat încetul cu încetul în uz. Din 1932 până în 1939, timpul de emisie acordat muzicii a crescut constant. În 1939, numărul total de ore de emisie dedicate „literaturii" şi „conversaţiilor" a fost tăiat la înjur de şapte procente; două treimi din timpul de emisie era acum ocupat de muzică, şapte optimi din ea mai degrabă populară decât clasică. De un deosebit succes s-au bucurat concertele periodice la cerere, introduse în 1936 şi care constau de obicei în şlagăre şi muzică de divertisment, al căror stil rămăsese în genere neschimbat din anii weimarezi. Dar unii încă se plângeau ca până şi muzica era plictisitoare şi duceau dorul teatrului radiofonic care fusese atât de

popular în Republica de la Weimar.44 După cum se plângea Serviciul de Securitate al SS în 1938, „nemulţumirea ascultătorilor la radio" se manifesta prin faptul că „aproape toate categoriile de ascultători germani… ca şi înainte, ascultă în mod regulat emisiunile în limba germană ale posturilor străine".45

IV

Campania dusă pe mai multe fronturi de Goebbels cu scopul de a mobiliza spiritul poporului german în serviciul celui de-al Treilea Reich şi a ideilor sale nu a fost lipsită întru totul de poticneli. Fiindcă, într-o manieră caracteristică atâtor sectoare ale regimului, era departe de a se bucura de monopol asupra teritoriului pe care şi-l revendica. Chiar cu ocazia discuţiei care a dus la crearea Ministerului Propagandei, intenţia lui iniţială de a include educaţia sub tutela acestuia a fost respinsă de Hitler, care a repartizat educaţia unui minister de sine stătător condus de Bernhard Rust. Mai serios însă, Goebbels trebuia să lupte pentru supremaţie în sfera culturală cu Alfred Rosenberg, autodeclaratul ideolog al partidului, care considera că e de datoria lui să promoveze ideologia nazistă – şi, în particular, propria sa versiune a acesteia – prin cultura germană. La sfârşitul anilor '20, Rosenberg a devenit liderul Ligii de Luptă pentru Cultura Germană (*Kampjbund jur deutsche Kultur*), una din multele organizaţii specializate înfiinţate în sânul partidului la acea vreme. În 1933, liga s-a mişcat cu repeziciune să preia „coordonarea" instituţiilor germane de teatru sub controlul ei.46 De asemenea, Rosenberg ţinea morţiş să impună puritatea ideologică în multe dintre celelalte aspecte ale culturii germane, incluzând muzica, artele vizuale, bisericile, viaţa universitară şi intelectuală, toate sferele pe care iniţial Goebbels dorise să le subsumeze Ministerului Propagandei.47 Liga de Luptă pentru Cultura Germană era o organizaţie mică, însă foarte activă. Numărul membrilor săi a crescut de la 2 100 în ianuarie 1932 la 6.000 un an mai târziu, 10.000 în luna aprilie a lui

1933 şi 38.000 în octombrie următor. Multe dintre atacurile asupra muzicienilor evrei şi cu simpatii de stânga care au avut loc în primăvara şi la începutul verii anului 1933 au fost organizate sau inspirate de către ligă, de care ţinea un număr substanţial de critici şi scriitori de extremă dreaptă. Pe deasupra, Rosenberg dispunea de o puternică armă de propagandă, în forma *Völkischer Beobachter*, cotidianul nazist la care era redactor-şef. Chiar mai rău pentru Goebbels era faptul că perspectiva lui Rosenberg asupra artei şi muzicii era mult mai compatibilă cu cea a lui Hitler decât a sa şi nu o dată înclinaţia lui Goebbels pentru inovaţii culturale ameninţa să îi dea un avantaj lui Rosenberg.48

Goebbels abia dacă îl lua în seamă pe Rosenberg, despre a cărui operă de căpătâi, *Mitul secolului douăzeci*, se spune că ar fi numit-o o „râgâială filosofică” 49. În vreme ce funcţia lui Rosenberg era una ce ţinea doar de instituţia partidului, Goebbels avea avantajul de a combina influenţa din cadrul mişcării ca lider al propagandei din Reich cu puterea unui minister de stat în adevăratul sens al cuvântului, care în acelaşi timp era inatacabil din cauză că era în mare măsură alcătuit din membri cu drepturi depline ai NSDAP. Hitler nu avea o impresie bună despre abilităţile politice ale lui Rosenberg, poate drept consecinţă a gafelor acestuia când a fost pus în fruntea partidului după eşecul pudului de la berărie. Aşa că a refuzat să-i aloce o funcţie în guvern. Mai mult decât atât, deşi îi împărtăşea multe dintre prejudecăţile mai necizelate, Hitler avea o părere aproape la fel de proastă ca a lui Goebbels cu privire la teoretizările pretenţioase, pseudofilosofice ale lui Rosenberg. Nu l-a introdus niciodată în cercul său intim de prieteni. Deja la sfârşitul verii lui 1933, tulburările produse de Liga de Luptă pentru Cultura Germană au început să devină incomode din punct de vedere politic.50 Pe 22 septembrie 1933, Goebbels a reuşit să obţină un decret prin care era înfiinţată Camera de Cultură a Reichului, cu el ca preşedinte. Aceasta

conţinea mai multe departamente specifice, de asemenea cunoscute drept Camere – pentru literatură, teatru, muzică, radio, film, arte plastice şi presă –, fiecare corespunzând diviziilor deja stabilite în ministerul său. Câteva dintre aceste Camere specializate existau deja, cum era cazul Camerei de Film a Reichului, sau erau în proces de formare; acum deveniseră instituţii ale monopolului de stat. În acest fel, Goebbels a reuşit să recucerească teatrul german din mâinile lui Rosenberg. Precondiţia legală ca oricine care dorea să lucreze în acele domenii trebuia să fie un membru al Camerei corespunzătoare îi dădea lui Goebbels puterea să excludă pe oricine ale cărui opinii erau inacceptabile pentru regim şi efectiv să-l marginalizeze pe Rosenberg în sfera culturală. Goebbels s-a mai folosit de Camera de Cultură a Reichului şi pentru a mări pensiile şi a-i elimina pe cei neinstruiţi şi necalificaţi, deşi această politică s-a îmblânzit din 1935 încolo. În acelaşi timp, a avut grijă să prezinte Camera de Cultură a Reichului şi departamentele sale specializate drept o formă de autoadministrare culturală. Ministerul Propagandei le controla din umbră, în vreme ce puterea reală se presupunea că era fi în mâinile artiştilor, muzicienilor şi scriitorilor care prezidau asupra lor şi le conduceau cotidian. În acest fel, ministrul propagandei a câştigat sprijinul majorităţii acelor germani care depindeau într-un fel sau altul de cultură pentru a-şi câştiga traiul – iar numărul lor era considerabil: în 1937, de pildă, 35.000 în Camera Reichului pentru Artele Vizuale; 95 600 în Camera de Muzică; 41.000 în Camera de Teatru.51

Camera de Cultură a Reichului a fost inaugurată într-o ceremonie fastuoasă, prezidată de Hitler în persoană, la Sala Filarmonicii din Berlin pe data de 15 noiembrie 1933. La eveniment, prestigioasă orchestră a filarmonicii a fost dirijată mai întâi de către Wilhelm Furtwängler, apoi de Richard Strauss, după care a urmat un discurs al lui Goebbels şi corul care a cântat „Treziţi! Curând zorii au să

se înalţe!” din *Maeştrii Cântăreţi din Nürnberg* a lui Wagner. Ulterior, lui Rosenberg i s-a decernat titlul grandilocvent, dar în esenţă lipsit de orice putere reală de „Reprezentant al Führerului pentru instruirea filosofică şi intelectuală generală şi educaţia Partidului Naţional-Socialist”. Liga de Luptă pentru Cultura Germană, redenumită în termeni mai neutri drept Comunitatea Culturală Naţional-Socialistă în 1934, s-a chinuit să-şi menţină statutul de rival cultural al Cămăşilor Brune, dar, văduvită de orice rol ar fi putut să joace acum că lupta împotriva inamicilor interni ai nazismului fusese câştigată, a fost până la urmă dizolvată în 1937.52 Rosenberg a continuat să îi pună beţe în roate lui Goebbels din când în când, dar în cele din urmă nu a reuşit să perturbe în mod serios dominaţia Ministerului Propagandei asupra culturii, mai ales odată ce Goebbels şi-a abandonat toleranţa faţă de modernismul cultural în faţa ostilităţii inflexibile a lui Hitler faţă de acesta.53

Rosenberg nu era singurul lider nazist care îi dădea de furcă lui Goebbels. Hitler; care în tinereţe îşi câştigase traiul din ilustrarea de cărţi poştale, avea un interes personal intens pentru artele vizuale. Era un admirator entuziast al muzicii lui Richard Wagner, dezvoltase o obsesie pentru arhitectură şi petrecea mult timp privind filme în cinematograful său personal. Apoi, mai era şi Hermann Göring, a cărui poziţie de prim-ministru al Prusiei îi aducea controlul mai multor instituţii culturale majore conduse şi finanţate de statul prusian, deşi acesta nu a încercat niciodată să influenţeze politicile culturale în sens mai larg. Ministrul educaţiei, Bernhard Rust era la rândul său adânc implicat în problemele de cultură, mai ales cele care afectau tineretul. Acesta a înfiinţat o comisie de muzicieni distinşi, printre care dirijorul Wilhelm Furtwängler, pianistul Wilhelm Backhaus şi alţii, care să controleze şi efectiv să cenzureze programele tuturor concertelor şi ale celorlalte evenimente culturale din Berlin. Pe deasupra, el supraveghea instituţii precum

conservatoare şi academii de artă. Obiectivul sau principal pare să fi fost acela de a împiedica Ministerul Propagandei să îi încalce sfera de influenţă, un pericol mereu prezent, dată fiind pretenţia acelui minister de a include educaţia în atribuţiile sale. În sfârşit, Frontul Nazist al Muncii condus de Robert Ley, care absorbise un mare număr de artişti şi muzicieni în rândurile sale în urma preluării celorlalte sindicate în mai 1933 şi care părea determinat să îşi apere cu orice preţ poziţia astfel câştigată în viaţa culturală a ţării. Disputele între aceste organizaţii şi liderii lor au devenit atât de violente încât, pe 15 iulie 1935, Ministerul Educaţiei chiar a încercat să interzică discuţiile publice pe marginea controverselor artistice, însă fără sorţi de izbândă.54

Cu toate acestea, oricare ar fi fost neînţelegerile dintre ele şi indiferent cât de mult se contraziceau în privinţa unor chestiuni de detaliu, toate organizaţiile culturale naziste şi conducătorii lor căzeau de acord că evreii şi oponenţii politici ai regimului nazist trebuiau înlăturaţi din viaţa culturală cât mai repede posibil şi că „bolşevismul cultural” trebuia nimicit, deşi adeseori nu se înţelegeau în privinţa indivizilor sau a operelor care puteau primi un astfel de calificativ. În cursul anului 1933 şi în anii următori, în jur de 2000 de artişti, scriitori, muzicieni, actori şi regizori de film, jurnalişti, arhitecţi şi alţi oameni activi în sfera culturală au părăsit Germania, unii pentru că nu erau de acord cu nazismul, mulţi pentru că erau evrei şi astfel s-au văzut lipsiţi de locurile de muncă prin care îşi câştigau existenţa. Îndepărtarea evreilor din Camera de Cultură a Reichului a luat destul timp, mai ales din pricina obiecţiilor Ministerului Economiei, care considera că o asemenea măsură ar dăuna finanţelor statului. Şi totuşi, până la mijlocul lui 1935, epurarea era terminată.55 Neîntinată de disidenţi, nonconformişti şi de cei pe care regimul îi socotea indezirabili din punct de vedere rasial, cultura şi presa germană se confruntau acum cu un viitor de înregimentare

şi control crescânde. Multele dispute între liderii nazişti care căutau să dobândească supremaţia în aceste domenii abia dacă au reuşit să întârzie acest moment.

A scrie pentru Germania

I

În anii ’20 şi la începutul anilor ’30 nu încăpea îndoială ce ziar din Germania avea cea mai mare reputaţie naţională şi internaţională. *Jurnalul de Frankfurt* (*Frankfurter ei lung*) era renumit în întreaga lume pentru reportajele sale meticuloase şi obiective, editorialele lipsite de părtinire şi standardele intelectuale ridicate. Dacă exista un ziar german către care străinii doritori să ştie ce se petrece în acea ţară îşi îndreptau atenţia, atunci acesta era. Deşi nu se bucura de un număr foarte mare de cititori, aceştia erau de regulă oameni cu educaţie înaltă şi printre ei se numărau importanţi formatori de opinie. Cu vederi liberale, ziarul şi-a păstrat multă vreme independenţa faţă de marile imperii de presă care s-au ridicat în jurul unor figuri precum Alfred Hugenberg sau familiile Mosse şi Ullstein. Politica sa editorială şi cea în privinţa personalului erau determinate nu de un redactor-şef, ci de hotărârile colective ale comitetului de redacţie. Cu toate acestea, în perioada Republicii de la Weimar, jurnalul a întâlnit dificultăţi financiare şi a fost nevoit să vândă o parte însemnată din acţiunile sale conglomeratului din industria chimică I.G. Farben, fapt care a început să îi compromită independenţa editorială, mai ales în probleme de politici economice. Deja în 1932, editorialele sale considerau că a sosit vremea ca Hitler şi naziştii să fie invitaţi într-o guvernare de coaliţie şi să salveze Germania din criză prin revizuirea Constituţiei de la Weimar într-o direcţie autoritară.56

În primele luni ale anului 1933, redacţia ziarului s-a dat după cum bătea vântul, susţinând în editorialele sale eliminarea Partidului Comunist după incendierea clădirii Reichstagului şi abandonându-şi criticile aduse nazismului. Dar reputaţia lor liberală a dus la invadarea birourilor

ziarului de către o formaţiune înarmată de Cămăşi Brune pe data de 11 martie 1933, care au ameninţat că publicaţia va fi interzisă dacă nu se conformează în toate aspectele.

Curând, personalul redacţiei a început să demisioneze şi conducerea s-a înclinat în faţa presiunii de a concedia evrei, venită de la Ministerul Propagandei. Până la sfârşitul lui 1936 nu se mai găsea niciun evreu printre angajaţii ziarului, deşi mai rămăseseră doi angajaţi cu rădăcini evreieşti şi două soţii de evrei. Văzând încotro se îndreptau lucrurile, familia evreiască a fondatorului ziarului, Leopold Sonnemann, şi-a vândut acţiunile în 1 iunie 1934 corporaţiei I.G. Farben, care a ajuns astfel să deţină 98 la sută din firma-mamă a ziarului. În acea perioadă, regimul nazist nu îşi permitea să jignească un gigant industrial, de al cărui ajutor avea nevoie în programele sale de reînarmare şi de creare de locuri de muncă. Iniţial, I.G. Farben cumpărase ziarul pentru a genera publicitate mai favorabilă printre cei a căror opinie conta acasă şi peste hotare, însă persoane importante din cadrul companiei, precum Carl Bosch, erau de asemenea conservatori din punct de vedere politic şi cultural, care nu doreau ca trăsăturile definitorii ale ziarului să dispară. Chiar dacă din alte motive, Hitler şi Goebbels preţuiau la rându-le reputaţia ziarului în străinătate şi nu voiau să alarmeze opinia publică de peste graniţe forţând o schimbare radicală. Toate acestea însemnau că ziarul avea semnificativ mai multă libertate de acţiune în al Treilea Reich decât restul presei.57

Aşadar, corespondenţii străini ai jurnalului au continuat să trimită articole despre criticile externe aduse nazismului până spre mijlocul anilor ’30. Şi nu era un fapt ieşit din comun ca redactorii săi, mai ales în paginile culturale ale secţiunii de foileton, să refuze să publice subiecte care emanau de la Ministerul Propagandei, chiar în ciuda ordinelor directe ale lui Goebbels. Au încercat, uneori cu succes, să publice articole care puneau accent pe valorile umane pe care ei considerau că nazismul le

calcă în picioare. Mulţi dintre cei patruzeci de noi membri ai personalului redacţional angajaţi între 1933 şi 1939 veneau din părţi ale presei care fuseseră suprimate de regim, inclusiv social-democraţi, naţionalişti şi catolici. Mulţi dintre ei, ca Walter Dirks sau Paul Sethe, au devenit jurnalişti faimoşi în Germania Federală în anii de după război. Doi alţi scriitori bine-cunoscuţi, Dolf Stemberger şi Otto Suhr, care aveau soţii evreice, au reuşit totuşi să îşi menţină posturile.58 În acea perioadă se publicau multe articole cu aparent caracter istoric, despre Ginghis Han sau Robespierre, al căror paralelism cu Hitler era evident pentru orice cititor cât de cât inteligent. Au devenit versaţi în a publica poveşti şi reportaje care nu cădeau bine regimului, precedate de formule precum „nu există niciun adevăr în zvonul că „şi titluri care denunţau drept minciuni fapte care mai apoi erau relatate cu minuţiozitate considerabilă. Curând, ziarul a căpătat reputaţia de a fi singurul organ de presă în care asemenea lucruri mai puteau fi găsite, iar tirajul său a reînceput să crească.59

Gestapoul era conştient de faptul *ca Jurnalul de Frankfurt* conţinea articole care „trebuie descrise ca agitaţie răuvoitoare” şi că „la fel ca şi înainte, *Jurnalul de Frankfurt* se dedică reprezentării intereselor evreieşti”.60 Într-adevăr; până în 1938, ziarul a continuat să arboreze numele lui Leopold Sonnemann pe prima pagină, renunţând la el numai la ordinul direct al guvernului.61 „Ingeniozitatea cu care se încearcă alterarea principiilor şi ideilor naţional-socialiste şi schimbarea semnificaţiei lor”, se plângea Gestapoul cu altă ocazie, „este uneori uimitoare”.62 Însă cu timpul, şi mai ales după 1936, regimul a forţat publicaţia să intre din ce în ce mai mult în defensivă. Nenumăratele compromisuri cu instrucţiunile Ministerului Propagandei erau inevitabile. Rezistenţa directă abia dacă era posibilă. Deja în 1933, jurnalistul englez Henry Wickham Steed nota că jurnalul care odinioară fusese un stindard al liberalismului a devenit de curând „o unealtă a asupririi” sub noul regim.63 Curând,

presa străină a renunţat să mai citeze articole din ziar, considerând că se pierduseră în noianul de dezinformare şi propagandă pompat zilnic de ministerul lui Goebbels.64 În 1938, realizând că nu mai are nevoie să influenţeze opinia publică, de vreme ce aceasta dispăruse din Germania, I.G. Farben a vândut în secret publicaţia unui subsidiar al editurii Eher, care era deţinută de NSDAP, fără măcar să se deranjeze să anunţe redacţia ziarului. Pe 20 aprilie 1939, mogulul editorial al partidului, Max Amann, i-a prezentat oficial ziarul lui Hitler ca pe un cadou pentru ziua sa de naştere. Funcţia jurnalului ca vehicul pentru exprimare liberă, fie şi deghizată cum era, se sfârşise; a pierdut tot mai mulţi cititori şi până la urmă a fost desfiinţat în 1943.65

Totuşi, faptul că reuşise să îşi menţină o fărâmă de independenţă pentru atâta timp este remarcabil. La fel ca în alte zone ale propagandei şi culturii, controlul centralizat asupra personalului din cadrul gazetelor fusese stabilit în 1933, odată cu crearea Camerei de Presă a Reichului, condusă de Max Amann. A lucra în presă era imposibil pentru cei care nu erau membri ai organizaţiei respective. Din postura sa de director al editurii Eher, Amann a reuşit să acapareze un mare număr de publicaţii, exploatând poziţia financiară şubrezită în urma Depresiunii şi lipsind ziarele rivale de venituri prin faptul că redirecţiona contractele guvernamentale de publicitate către acea parte a presei care simpatiza cu naziştii. Cititorii îngrijoraţi că vor fi stigmatizaţi fiindcă au abonamente la ziare liberale şi-au schimbat repede opţiunile. La începutul anului 1934, tirajul publicaţiei liberale *Cotidianul de Berlin* (*Bertiner Tageblatt*) a căzut de la 130.000 la mai puţin de 75.000, iar cel al venerabilului *Jurnal al lui Voss* (*Vossische ei lung*\ de la 80.000 undeva sub 50.000. Naziştii şi-au extins imperiul de presă de la 59 de cotidiane, cu un tiraj combinat de 782 121 de exemplare, la începutul lui 1933, la 86 de ziare, cu un tiraj total de peste trei milioane, până la sfârşitul acelui

an. În 1934, au cumpărat importanta editură evreiască Ullstein, responsabilă pentru publicarea unora dintre cele mai renumite cotidiane germane. Sprijinit de noi reglementări ale Camerei de Presă, Amman a început să oprească publicarea de ziare cu caracter confesional sau care promovau „grupe speciale de interes”, să excludă corporaţii de afaceri, fundaţii, societăţi şi alte organizaţii de deţinerea de publicaţii, să le desfiinţeze pe cele cu probleme financiare sau deţinute de non-arieni şi astfel să închidă sau să cumpere undeva între 500 şi 600 de ziare în 1935 – 1936. Până în 1939, editura Eher deja deţinea sau controla peste două treimi din ziarele şi revistele germane.66

În vreme ce Amann era ocupat cu achiziţionarea presei, Goebbels şi colaboratorul său apropiat, Otto Dietrich, şeful biroului nazist de presă, îşi extindeau propriul control asupra conţinutului ei. În 4 octombrie 1933, Dietrich a obţinut promulgarea Legii editorilor, care îi făcea pe aceştia parţial răspunzători pentru conţinutul ziarelor lor, înlătura dreptul patronilor de a-şi concedia personalul şi stabilea reguli ce guvernau conţinutul ziarelor, care nu aveau voie să publice nimic „care se presupune că ar vătăma puterea Reichului German acasă sau peste hotare, voinţa comună a poporului german, apărarea, cultura sau economia germană sau ar leza sensibilităţile religioase ale altora”. Apartenenţa la Asociaţia Germană de Presă a Reichului era acum obligatorie prin lege şi putea fi revocată dacă un jurnalist încălca vreo normă de conduită impusă de curţile profesionale. În consecinţă, în doi ani de la numirea lui Hitler în funcţia de cancelar, 1 300 de jurnalişti evrei, social-democraţi sau liberali s-au văzut fără loc de muncă. Astfel, Goebbels a obţinut controlul prin redactori şi jurnalişti, pe când Amann şi l-a asigurat prin Camera de Presă şi proprietari.67 Cu toate acestea, la nivel local şi regional, oficialii nazişti de rang mijlociu care au urmat directivele venite de sus în preluarea controlului presei s-

au folosit adeseori de ambele metode, simultan, mai ales în privinţa editurilor regionale care publicau ziare. Închiderea jurnalelor rivale, prin constrângere, nu doar că a eliminat orice alternativă ideologică pentru ziarele naziste locale, dar de asemenea le-a transformat pe cele din urmă, din afaceri mici şi lipsite de perspective. În întreprinderi prospere şi profitabile.68

Întreaga presă din era nazistă era dominată de jurnalul Partidului Nazist, *Völkischer Beobachter*. Era singurul cotidian german care acoperea întreaga naţiune, publicat în acelaşi timp la Berlin şi München. Purtător de cuvânt al conducerii partidului, a devenit ziarul de căpătâi al simpatizanţilor nazismului şi pentru oricine altcineva voia să i se spună ce să gândească şi să creadă. Mai ales profesorii se abonau la el pentru a-l folosi în clasă şi ca să verifice din când în când eseurile elevilor să vadă dacă erau luate din paginile sale înainte să îndrăznească să îi critice pentru stil sau conţinut. Tirajul său s-a înălţat ameţitor, de la 116.000 de exemplare în 1932 la 1 192.500 în 1941, devenind astfel primul ziar german care să vândă peste un milion de exemplare pe zi. Redactorul-şef al publicaţiei, Wilhelm Wiess, a introdus un conţinut factual mai puternic în paginile sale după 1933, dar în acelaşi timp şi-a încurajat subalternii să folosească un ton intimidant, ameninţător, triumfal în articolele lor, promovând astfel în mod cotidian aroganţa celor de la putere şi hotărârea lor de a nimici pe oricine era considerat o ameninţare. Însă nu a reuşit să convingă partidul să finanţeze o echipă permanentă de corespondenţi în străinătate şi din această cauză a fost nevoit să apeleze la articolele agenţiilor străine de presă pentru ştiri de peste hotare. *Observatorul rasial* conducea o suită de alte ziare şi reviste, cea mai însemnată dintre ele fiind *Der Stürmer*, publicaţia cu un pronunţat caracter de scandal deţinută de Julius Streicher, care în 1937 avea un tiraj de circa 500.000 de exemplare, în comparaţie cu 65.000 cu trei ani înainte, în mare parte din cauza

comenzilor în masă venite de la organizaţii naziste de un fel sau altul. De obicei, gazeta se vindea pe stradă, iar prima pagină era afişată în aviziere publice. Articolele care circulau în paginile sale, poveşti despre crime ritualice şi alte asemenea atrocităţi chipurile comise de evrei, erau de un neadevăr atât de cras şi rapoartele frecvente despre presupusele scandaluri sexuale dintre bărbaţi evrei şi fete germane aveau un caracter atât de pornografic, încât mulţi oameni refuzau să aibă vreun exemplar în casele lor; de câteva ori, conducerea partidului chiar a fost nevoită să-l scoată din circulaţie. Pe de altă parte, numeroşi cititori scriau ziarului cu scopul de a-şi denunţa vecini sau cunoscuţi care nu foloseau salutul nazist, care aveau relaţii de un fel sau altul cu evrei sau care criticau regimul; o însemnată activitate a ziarului era organizarea de petiţii publice care vizau închiderea afacerilor evreilor şi alte asemenea acţiuni cu caracter antisemit Comenzile în masă ridicau tirajul şi altor publicaţii de partid cu veleităţi mai puţin senzaţionaliste, precum *Jurnalul* care vindea 750.000 de copii pe săptămână mişcării Cămăşilor Brune la mijlocul anilor ’30. Abonamentele individuale se îndreptau în genere către revistele ilustrate săptămânale, care se concentrau pe articole şi poze nu atât de făţiş politizate.69

Goebbels explicase răspicat că controlul asupra presei ar trebui să însemne că toate ziarele şi revistele sunt datoare să urmeze aceeaşi direcţie publicistică. Pentru a dirija mai bine conţinutul lor de la centru, Ministerul Propagandei a preluat în decembrie 1933 două din agenţiile principale de presă, Uniunea Telegrafică Hugenberg şi rivala sa, Biroul Telegrafic Wolff, şi le-a reunit în Biroul German de Ştiri. Acesta nu doar că furniza cea mai mare parte din conţinutul de ştiri naţionale şi internaţionale pentru toate ziarele, ci şi comentarii şi instrucţiuni despre cum trebuiau interpretate ştirile respective. Editorilor li s-a interzis să preia ştiri din orice altă sursă în afară de corespondenţii biroului.

Instrucţiunile lui Goebbels pentru editori, emise în

conferinţe de presă periodice şi transmise prin telegraf birourilor regionale de presă pentru beneficiul ziarelor locale, includeau interdicţii frecvente, cât şi ordine cu privire la ce trebuia să se publice. „Pozele care îl arată pe Ludendorff împreună sau în acelaşi instantaneu cu Führerul nu trebuie publicate în niciun caz”, spunea o asemenea instrucţiune în 6 aprilie 1935. „Ambasadorul von Ribbentrop a suferit ieri un accident de maşină. Cea mai mare fiică a sa a fost grav rănită în accident. Ambasadorul este nevătămat Acest incident nu trebuie să fie raportat în presa germană”, indica o alta, trimisă în 14 aprilie 1936. „Pe viitor, numele oficialilor sovietici de rang înalt vor fi citate numai cu prefixul «evreu» şi cu numele lor evreiesc, în cazul în care sunt evrei”, i se ordonase presei germane pe data de 24 aprilie 1936. „Vizita liderilor SA din Grupul de Centru la Muzeul Francmasoneriei în timpul şederii lor în Berlin nu trebuie raportată”, li se aducea la cunoştinţă editorilor în 25 aprilie 1936. „Rapoartele în privinţa Gretei Garbo pot fi pozitive”, au aflat ei, poate spre uşurarea lor, pe 20 noiembrie 1937.70 Minuţiozitatea indicaţiilor este uluitoare şi era menită să le lase cât mai puţin spaţiu de manevră editorilor.71

Rezultatele acestor măsuri nu au fost pe de-a întregul încununate de succes. Aşa cum a ilustrat exemplul *Jurnalului de Frankfurt*, un redactor sau un corespondent inteligent şi hotărât putea totuşi să transmită ştiri pe care regimul nu voia ca populaţia să le afle sau să se lanseze într-o critică voalată a acţiunilor regimului sub paravanul unor scrieri despre Grecia antică sau Imperiul Roman. În 20 aprilie 1935, un ziar local, *Buletinul de ştiri al Districtului Sclaveinitz* (*Schweinii & r Kreisblatt*\ a publicat o fotografie de dimensiuni mari a lui Hitler pe prima sa pagină în aşa fel încât o parte a capului său acoperea sufixul „*it & r** al titlului său, lăsând doar literele cuvântul german pentru porc, fapt ce era în opinia Gestapoului o descriere insultătoare la adresa Führerului şi prin urmare a interzis ziarul pentru trei zile. E puţin

probabil ca acea controversată aşezare în pagină să fi fost accidentală.72 Cu toate acestea, cu excepţia notabilă a reuşitelor *Jurnalului de Frankfurt*, majoritatea redactorilor şi jurnaliştilor nu aveau priceperea sau dispoziţia să agrementeze propaganda pe care erau nevoiţi să o servească publicului cu măcar o fărâmă de independenţă sau originalitate. Numărul ziarelor a căzut în declin, de la 4 700 la 977 între 1932 şi 1944, iar numărul revistelor şi periodicelor de orice fel, de la 10.000 la 5.000 între 1933 şi 1938. Pe deasupra, conţinutul celor rămase a devenit din ce în ce mai omogen. De asemenea, importanţa crescândă a radioului ca furnizor de ştiri cât mai recente, actualizate la minut, a pus ziarele în faţa unei probleme încă actuale, anume aceea de a-şi păstra cititorii atunci când ştirile pe care le tipăresc nu mai sunt atât de actuale.73 Ce a urmat a fost nemulţumirea tot mai pronunţată a publicului cititor de ziare, după cum transpare din rapoartele periodice ale Gestapoului. „Uniformitatea presei”, nota biroul Gestapo din Kassel în raportul lunar din martie 1935, „este considerată a fi insuportabilă de către populaţie şi mai ales de cei care sunt naţional-socialişti în orientarea lor politică”. Pe deasupra, continua raportul, oamenii nu înţeleg de ce nu pot să citească articole în presă despre lucruri care sunt cunoscute de toată lumea, însă sunt socotite prea sensibile de autorităţi pentru a fi publicate.

Din această cauză considera Gestapoul că se încetăţeneau atâtea zvonuri şi, chiar mai rău, mulţi preferau să afle ştiri din presa străină, mai ales din ziarele elveţiene de limbă germană, care se vindeau în număr tot mai mare chiar şi în comunităţile mici, aflate la mare depărtare de metropole.74

Dar regimul luase măsuri să rezolve şi acest inconvenient, şi nu doar prin simpla confiscare a importurilor de presă străină. Camera de Presă controla Asociaţia Germană a Standurilor de Cărţi din Gări, iar acest organism s-a asigurat că „principala datorie a gheretelor din gări trebuie să fie promovarea idealurilor

germane. Cesionării gheretelor de gară trebuie înştiinţaţi să înceteze orice acţiune ce ar promova distribuirea de ziare străine". Iar ce era valabil în cazul unor chioşcuri era valabil şi în cazul agenţiilor de presă.75 Cu asemenea restricţii, nu este de mirare că publicul a devenit încă şi mai suspicios faţă de ceea ce citea în ziare, aşa cum indicau rapoartele Gestapo în anii 1934 – 1935. Astfel că şi-au îndreptat atenţia către alte surse de informare. Numai în decursul anului 1934, tirajul presei de partid a scăzut cu un milion şi ar fi scăzut chiar mai mult în anii următori dacă nu ar fi fost comenzile angro făcute de diversele organizaţii naziste. În Köln, tirajul ziarului nazist local a scăzut de la 203.000 în ianuarie 1934 la 186.000 în ianuarie 1935, în timp ce publicaţia catolică din acelaşi oraş a crescut de la 81.000 la 88.000 în aceeaşi perioadă. Evoluţii similare se observau şi în alte părţi ale Germaniei. Aşadar, nu a fost mare surpriză că pe 24 aprilie 1935 au fost introduse „reglementările Amann", care premiteau revocarea licenţei oricărui ziar care se presupunea că ar fi vinovat de „concurenţă neloială" sau care „dăuna moral" cititorilor. Presa de partid şi-a revenit întrucâtva după aceste măsuri, dar asta numai pentru că orice urmă de competiţie era eliminată, iar populaţia era forţată prin ameninţări şi intimidare să se aboneze la publicaţiile naziste.76

Astfel, controlul asupra presei a fost întărit în mod treptat, regimul găsind nenumărate metode prin care să stârpească orice urmă de împotrivire. Jurnaliştii, redactorii şi ceilalţi membri ai personalului gazetelor erau nevoiţi constant să ia decizii dificile despre cât de mult puteau să se conformeze dictatelor regimului fără să-şi abandoneze pe de-a întregul integritatea profesională. Însă, cu trecerea timpului, au fost siliţi să se predea în mare măsură, iar cei care au refuzat au fost daţi afară din posturile lor. În pofida ordinului său, proclamat sus şi tare, ca jurnaliştii şi crainicii să nu fie plictisitori, Goebbels a ajuns astfel să încorseteze radioul şi presa într-o cămaşă de forţă politică,

fapt care a dus la ample nemulţumiri populare legate de conformismul monoton al celor două canale esenţiale de formare a opiniei publice şi de aservirea obtuză a celor care lucrau în ele. Deja în 1934, înaltul demnitar nazist le spunea jurnaliştilor cât este de încântat că presa reacţiona corect la evenimentele curente fără să i se spună dinainte.77 Dar, cu obişnuitul său cinism, conchidea câţiva ani mai târziu că „un om care are măcar o rămăşiţă de onoare va fi foarte atent să nu devină jurnalist”.78

II

Când a scris *încotro, omule*? (*Khmer Mann – was nun*?), publicat în iunie 1932, Hans Fallada a creat primul roman serios cu mare succes de librărie din timpul Republicii de la Weimar. S-a vândut în peste 40.000 de exemplare în primele zece luni, a fost serializat în nu mai puţin de zece cotidiane, a fost ecranizat şi l-a salvat pe editorul său, Ernst Rowohlt, de la faliment sigur. Titlul însuşi părea să rezume dilema atâtor germani din ultimele luni disperate ale lui 1932, când exista impresia că nu există cale de scăpare din impasul economic şi politic. Mulţi cititori se puteau identifica cu protagonistul romanului, umilul funcţionar Johannes Pinnenberg, care trecea dintr-o umilinţă în alta. A trebuit să accepte faptul că prietena sa era însărcinată. A fost nevoit să se căsătorească cu ea în pofida ostilităţii tatălui ei. A fost forţat să treacă prin nenumărate ordalii pentru a găsi un apartament în care să trăiască împreună. Iar apoi a trebuit să se adapteze la viaţa în familie odată cu sosirea bebeluşului. Inevitabil, după multe momente tensionate, şi-a pierdut slujba şi a intrat în rândurile tot mai numeroase ale şomerilor. Însă, spre deosebire de alte personaje din carte, el nu a recurs la infracţiuni pentru a supravieţui. Şi-a păstrat integritatea şi decenţa în pofida potrivniciei cu care se confrunta. Iar asta se datora în mare parte soţiei sale, care, după ce a trecut peste şocul iniţial, a reuşit să creeze un cămin în care el îşi găsea refugiu de nedreptatea şi greutăţile lumii din jur. În final tocmai soţia, „Mieluşica”

(Lämmehen), a fost cea care a devenit personajul central al cărţii, iar portretizarea ei se consideră a fi cauza principală a popularităţii romanului.79

Hans Fallada, pseudonimul lui Rudolf Ditzen, născut în Greifswald în 1893, nu a fost un mare scriitor sau o figură literară de anvergură. Romanele şi nuvelele sale au dobândit popularitate în mare parte graţie realismului lor necruţător şi atenţiei dedicate amănuntelor monotone ale vieţii de zi cu zi. Era un german cu un adânc sentiment patriotic, care ar fi avut dificultăţi să se întreţină din scris în orice altă ţară. Aşadar, emigraţia nu era o opţiune pentru el şi, în orice caz, ca scriitor în mare parte apolitic şi cu origini „sănătoase", Rudolf Ditzen nu vedea de ce ar trebui să plece.80 Nefiind membru al vreunui partid politic şi un scriitor prea populist pentru a fi inclus în organizaţii elitiste precum Academia Prusiană de Arte, nu era considerat ca fiind problematic de către regim. Cărţile sale nu s-au numărat printre cele arse pe rugurile funerare ale libertăţii literare în oraşele universitare ale Germaniei pe 10 mai 1933. Dar, în afară de scris, nu dispunea de alte mijloace pentru a se întreţine şi cheltuia sume însemnate pe băutură. În timpul Republicii de la Weimar, căderi nervoase şi accese de dependenţă de droguri, alcoolism şi delincvenţă l-au ţinut pentru perioade considerabile de timp în închisori şi aziluri. Aceste experienţe i-au servit drept sursă de inspiraţie pentru un nou roman, *A fost odată un puşcăriaș*, terminat în noiembrie 1933.81

Pentru a-şi publica romanul, Ditzen a considerat necesar să scrie o prefaţă în care pretindea că sistemul penal inuman pe care îl înfăţişa în carte era o fantomă a trecutului, fapt de care trebuie să fi fost conştient că era tocmai opusul adevărului. Până şi editorul său, Ernst Rowohlt, a considerat că era un gest „prea linguşitor". Dar şi Rowohlt fusese obligat să facă propriile sale compromisuri. Jumătate din cărţile pe care le publicase erau acum interzise şi pentru a-şi asigura supravieţuirea editurii le-a înlocuit cu titluri mai acceptabile. De

asemenea, avea legături cu indivizi cunoscuţi pentru afilierea lor la extrema dreaptă, deşi nu erau nazişti convinşi, cum era Ernst von Salomon, un scriitor naţionalist care fusese implicat în uciderea lui Walther Rathenau, ministrul de externe liberal, de origine evreiască, al Republicii de la Weimar. Pe ascuns, făcuse rost de vize pentru America pentru scriitorii evrei cu care colabora, deşi, ca angajator privat, nu a fost obligat să concedieze evreii din personalul editurii sale până în 1936 şi a ţinut în preajma sa figuri importante ale acestei etnii, precum Paul Mayer, redactorul cărţilor lui Ditzen. Veniturile din vânzarea drepturilor de autor în străinătate au scăzut dramatic din pricina încetării contractelor cu atâţia scriitori. Rowohlt a devenit membru al Partidului Nazist pentru a-şi ameliora situaţia financiară, în vreme ce angaja la negru dactilografi şi corectori evrei şi ilustratori cu trecut comunist. Până la urmă, eforturile sale nu l-au salvat; firma sa a fost înghiţită de gigantul editorial Ullstein, care la rândul său era acum parte din consorţiul Eher, deţinut de naziști. În iulie 1938, a fost expulzat din Camera de Literatură a Reichului şi i s-a interzis să mai publice. Firma sa a fost încredinţată Instituţiei Editurilor Germane, care într-un final a lichidat-o. A plecat în Brazilia, întorcându-se cumva surprinzător în 1940, pentru că se aştepta ca regimul lui Hitler să fie pe atunci în ultimele sale zile.82

Toate aceste lucruri i-au îngreunat considerabil existenţa lui Ditzen, care se bizuia în mare măsură pe sprijinul editorului său. Retrăgându-se în modesta şi îndepărtata sa casă de ţară din Mecklenburg, spera să se întreţină în continuare scriind basme şi cărţi pentru copii. În romanele sale serioase, cu tentă socială, căuta să facă suficiente concesii încât să nu-şi atragă antipatia regimului şi totodată să menţină intactă esenţa muncii sale şi să evite să fie absorbit în antisemitismul violent care traversa literatura germană. Nu era un lucru uşor pentru un scriitor ale cărui romane se axau pe viaţa cotidiană a timpurilor

sale. În 1934, a făcut un compromis prin înlăturarea tuturor referirilor la adresa Cămăşilor Brune dintr-o nouă ediţie a lui *încotro, omule*? A transformat un militant SA foarte violent într-un portar de fotbal cu înclinaţii agresive, însă a menţinut portretizarea pozitivă a personajelor evreieşti. A refuzat să-şi modifice descrierea simpatiilor comuniste ale eroinei sale, „Mieluşica”. Însă cea mai recentă operă a sa, *A fost odată un puşcăriaș*, a întâmpinat atacuri aspre din partea presei naziste pentru presupusa atitudine de simpatie pentru infractorii „degeneraţi”. În 1934, Ditzen a ripostat cu un nou roman, al cărui cadru era amplasat în lumea rurală a Germaniei de Nord, *Am avut cândva un copil* (*Wvr hatten mal ein Kuid*), prin care spera să evoce idealurile naziste de „sânge şi glie”. În practică însă, acestuia îi lipseau elementele-cheie care defineau genul, cum ar fi noţiunile de ţară-mamă, rasism, antiintelectualism şi, mai presus de toate, motivul relaţiei cu glia ca sursă de reînnoire naţională (în fapt, personajul principal era un ratat în viaţă şi a rămas aşa până la sfârşit).83

Sub presiunea crescândă a regimului, echilibristica lui Ditzen a început să se clatine din ce în ce mai violent. Următoarea sa carte, *Bătrâna inimă pleacă în călătorie* (*Altes Herz gent auf die Reise*), nu una dintre cele mai reuşite ale sale, a întâmpinat probleme din cauză că înfăţişa creştinismul, mai degrabă decât nazismul, ca fundament pentru coeziunea umană. A ajuns astfel să fie stigmatizat de către Camera de Literatură a Reichului drept „autor indezirabil”. Cu toate că respectiva clasificare a fost revocată curând, Ditzen a reînceput să sufere de episoade de depresie îndeajuns de severe încât să necesite spitalizare. Cu toate acestea, un alt roman, *Lup printre lupi* (*Wolf unter Wolfen*), care se desfăşura în timpul inflaţiei din 1923, s-a bucurat de un răspuns mai favorabil din partea naziştilor („o carte fantastică”, nota Goebbels în jurnalul său pe data de 31 ianuarie 1938). Aceştia au aprobat descrierea de un criticism tăios a Republicii de la

Weimar, iar romanul a avut vânzări bune la publicarea sa în 1937. Succesul ei a dus la *Gustav cel de fier* (*Der eiseme Gustav*), o saga de familie care se învârte în jurul unui vizitiu conservator care refuza să accepte supremaţia automobilului. Menit de la bun început să fie filmat, cu Emil Jannings în rol principal, a atras atenţia lui Goebbels însuşi, care a insistat, în ciuda intenţiilor iniţiale ale autorului, ca Ditzen să avanseze povestea până în 1933, când trebuia să arate cum protagonistul devine nazist, iar personajul negativ se alătură comuniştilor. Deşi Ditzen a acceptat acest compromis umilitor, filmul nu a mai fost făcut fiindcă Alfred Rosenberg a ridicat obiecţii serioase la adresa ecranizării unui roman de Hans Fallada, iar cartea a fost numaidecât retrasă din librării după ce a fost criticată ca subversivă. În fapt, *Gustau cel de fier* s-a dovedit a fi ultima operă serioasă a lui Ditzen publicată în timpul celui de-al Treilea Reich. Următoarea, *Băutorul* (*Der Trinker*), o portretizare grăitoare a căderii unui om în alcoolism, scrisă la persoana întâi, se împotrivea tuturor normelor pe care Reichul le aplicase operelor literare. Întreţesută în paginile manuscrisului, scrisă cu susul în jos, printre rânduri şi pe diagonala paginii, astfel încât întregul să fie teribil de greu de descifrat, Ditzen îşi istorisea pe îndelete propria viaţă sub dominaţia nazistă, cu critici muşcătoare aduse regimului şi remuşcări pentru compromisurile pe care le-a făcut. Nu a văzut lumina tiparului până după moartea lui Ditzen, în 1947. A scris manuscrisul în perioada în care a fost încarcerat într-o închisoare pentru nebuni criminali. „Ştiu că sunt slab”, i-a scris el mamei sale la puţin timp după război, „dar nu rău, niciodată rău”.84

III

Patimile lui Rudolf Ditzen au arătat cât de limitate erau posibilităţile scriitorilor care rămâneau în Germania. Aproape toţi autorii de faimă internaţională ai ţării se aflau în exil, inclusiv Thomas şi Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Bertolt Brecht, Arnold Zweig, Erich Maria

Remarque şi mulţi alţii. De acolo, au organizat cu repeziciune noi edituri, au reînfiinţat reviste interzise, au stabilit serii de conferinţe şi sesiuni de lectură cu publicul şi au încercat să avertizeze restul lumii cu privire la ameninţarea nazismului. Multe dintre acum clasicele relatări ficţionale ale ridicării nazismului la putere şi ale primilor ani ai celui de-al Treilea Reich au provenit din sânul comunităţii de surghiuniţi în mijlocul şi spre finele anilor ’30, de la *Fraţii Oppermann* (*Die Geschwister Oppermann*) a lui Feuchtwanger la *Securea din Wandsbek* (*Bas Beii von Wandsbek*) a lui Arnold Zweig Unele, precum piesa lui *Brecht, Ascensiunea hdărturo Ui poate fi oprită* (*Der auflialtsame Aufstieg desărturo Ui*), îşi puneau întrebarea de ce nimeni nu a împiedicat venirea lui Hitler la putere; altele, precum *Mefisto*, a lui Klaus Mann, explorau motivaţiile de ordin personal şi moral ale celor care au consimţit să colaboreze cu regimul.

De la sine înţeles că niciuna dintre acestea nu a fost publicata în Germania. Orice scriitor care fusese asociat cu mişcarea antifascistă din perioada Republicii de la Weimar şi care rămăsese în Germania era fie sub supraveghere constantă, fie deja în închisoare.85

Probabil cel mai de seamă dintre aceştia era jurnalistul şi eseistul pacifist Carl von Ossietzky, redactorul faimosului periodic de stânga *Scena Lumii* (*Die Weubuhne*\ care fusese necruţător în ridiculizarea lui Hitler înainte de 30 ianuarie 1933. Întemniţat în lagăre de concentrare încă de la începuturile celui de-al Treilea Reich şi grav maltratat de către gardieni, Ossietzky a devenit obiectul unei campanii internaţionale pentru decernarea Premiului Nobel pentru Pace, printre altele, pentru aportul său în demascarea reînarmării clandestine a Germaniei la sfârşitul anilor ’20. Campania a reuşit să atragă atenţia asupra stării şubrede de sănătate a lui Ossietzky şi să convingă Crucea Roşie Internaţională să pună presiune asupra regimului pentru eliberarea sa. Necontenita publicitate negativă despre bătăile şi insultele pe care

jurnalistul a trebuit să le îndure şi-au atins efectul scontat, iar acesta a fost transferat la un spital beiiinez, în mai 1936, pentru a „nu da presei străine – aşa cum a declarat Ministerul Propagandei – ocazia să acuze guvernul german că a cauzat moartea lui Ossietzky în închisoare”. În ciuda tuturor eforturilor Reichului, lui Ossietzky i s-a decernat Premiul Nobel în noiembrie 1936. Nu i s-a permis să meargă la Oslo să îl accepte. Reprezentantul său la ceremonie a delapidat banii de premiu, iar Ossietzky nu a primit nici măcar un bănuţ. Curând după aceea, Hitler a interzis cetăţenilor germani să primească premii Nobel şi în schimb a fondat Premiul Naţional German pentru Artă şi Ştiinţă. Sănătatea lui Ossietzky nu s-a mai ameliorat după maltratările din lagăre şi a murit după doi ani petrecuţi în spital, pe 4 mai 1938. Văduva şi medicul său personal au fost singurii cărora li s-a permis să asiste la incinerarea lui, iar autorităţile s-au asigurat ca rămăşiţele sale să fie îngropate într-un mormânt nemarcat.86

Ossietzky a devenit un simbol al opoziţiei fără să publice măcar un cuvânt de la finele Republicii de la Weimar. Critica deschisă la adresa regimului în interiorul graniţelor Germaniei a devenit curând o utopie; marea parte a opoziţiei literare venea de la scriitori comunişti exilaţi ca Bertolt Brecht, Jan Petersen sau Willi Bredel, ale căror scrieri erau aduse pe furiş în Germania în pamflete şi periodice clandestine. Asemenea activităţi au încetat odată ce Gestapoul a zdrobit rezistenţa comunistă, adică din 1935 încolo.87 Scriitori mai puţin implicaţi politic care au rămas în Germania erau puşi faţă în faţă cu aceleaşi alegeri dificile care l-au marcat atât de profund pe Rudolf Ditzen. Mulţi au ales „emigrarea lăuntrică”, dezicându-se de la a scrie despre subiecţi umani în favoarea unor teme precum natura, înlocuind descrierea evenimentelor externe cu introspecţia sau distanţându-se de realităţile prezentului prin scrieri despre vremuri demult apuse sau cu un caracter atemporal. Sub acest paravan, se angajau sporadic în critici voalate aduse regimului sau cel puţin

scriau romane ce pot fi interpretate astfel. De pildă, romanul lui Werner Bergengruen, *Marele tiran şi judecata* (*Das Grofityrarm unddas Geridii*}, publicat în 1935, a fost aclamat de recenzenţii nazişti drept „cel mai de seamă roman care portretizează perioada Renaşterii", iar autorul său a primit o dispensă din partea Camerei de Literatură a Reichului să continue să publice în ciuda faptului că soţia sa era etichetată drept evreică pe trei sferturi. Şi totuşi, o mare parte din cititori au apreciat cartea pentru reprezentarea critică a tiraniei, terorii, abuzului de putere şi remuşcările tardive ale tiranului vinovat. Când a fost publicat, comisia de cenzură a Ministerului Propagandei i-a schimbat titlul în *Ispita*, a scos paralelismele evidente cu Hitler, precum pasiunea tiranului pentru arhitectură, şi a excizat orice aluzie la viaţa politică. Autorul a avut grijă să nege orice finalitate critică sau satirică şi, în apărarea sa, chiar începuse să scrie cartea înainte de 1933, cu intenţia ca aceasta să fie o meditaţie mai largă asupra problemei puterii mai degrabă decât un atac direct la adresa dictaturii naziste. Cu toate acestea, publicată într-un singur volum complet, iară cenzura prezentă în versiunea serializată şi din nou sub titlul iniţial, a devenit o carte de mare succes. Circumstanţele politice ale celui de-al Treilea Reich au conferit mesajului său un caracter tăios pe care scriitorul nu pare să-l fi intenţionat.88

Critici precum cea adusă de Bergengruen veneau din direcţia conservatoare a spectrului politic şi erau poate mai uşor de diseminat pentru că aparţineau unor autori care nu ridicaseră niciodată asemenea suspiduni precum ar fi făcut-o cei de stânga. Jurnalistul şi criticul de teatru Friedrich Reck-Malleczewen, deziluzionat de vremurile în care trăia, a reuşit să publice un studiu istoric asupra domniei de teroare dezlănţuită în oraşul Münster de anabaptişti sub conducerea liderului lor Jan Bockelson în secolul al XVI-lea, cu titlul *Bockelson. Istoria unei isterii în masă* (Berlin, 1937), în care paralelismul cu Hitler şi entuziasmul de masă pe care părea a-l genera erau

evidente. Reck-Malleczewen a fost un autor mai mult sau mai puţin necunoscut, al cărui dispreţ pseudoaristocratic pentru mulţimi i-a adus puţini prieteni; Ernst Jünger, unul dintre cei mai proeminenţi scriitori de dreapta din Germania, a fost un caz cu totul diferit. Deja un scriitor popular pentru evocarea vie şi eroică a experienţei soldatului în Primului Război Mondial, acesta a fost apropiat de nazişti în timpul anilor ’20, dar s-a îndepărtat de ei sub al Treilea Reich. În nuvela sa *Pe falezele de marmură* (*Auf der marmorklippen*) Jünger a descris o lume vagă, simbolică, uneori situată în trecut, alteori în prezent, centrată pe un tiran care a venit la putere subminând o democraţie aflată în descompunere şi care conducea prin forţă şi teroare. Jünger a negat întotdeauna, chiar şi după 1945, orice intenţii politice în scrierea sa, şi plasarea vagă în perioada preindustrială a poveştii sale conţinea puţine asemănări cu Germania nazistă. Cartea, publicată în 1939, s-a vândut în 12.000 de exemplare timp de un an şi a fost retipărită frecvent. Şi totuşi, mulţi cititori au înţeles-o ca fiind un atac nemilos la adresa regimului nazist, un act clar de rezistenţă literară. În împrejurările celui de-al Treilea Reich, contextul politic putea să îşi pună amprenta asupra felului în care o carte era receptată mult mai mult decât intenţiona autorul.89

Jünger a fost protejat de ingerinţe, probabil pentru că era un erou de război, mult admirat de Hitler şi Goebbels. Alţii nu au avut niciodată nevoie de protecţie. Mai ales noianul de scriitori care scoteau la foc automat romane de „sânge şi glie”, care se desfăşurau într-o lume idilică şi mitică a fermierilor germani, pentru a sărbători eroi ai panteonului nazist, cum ar fi Horst Wessel, sau plăsmuiau versuri linguşitoare, lăudând măreţia Führerului.90 Adresându-se Camerei de Cultură a Reichului pe 15 noiembrie 1933, Goebbels – el însuşi autorul unui roman – recomanda scriitorilor să descrie retrezirea la viaţă a Germaniei într-o lumină pozitivă. Pleda pentru un „romantism de fier” ca abordare de

bază.91 Astfel că versificatorii au început să celebreze valorile naziste şi deşteptarea spiritului german: „Germania nu se află în parlamente şi în palatele guvernului”, scria Kurt Eggers în 1934, ci în:

Unde glia brună rodu-şi poartă.

Unde Domnul frâiele le ţine, acolo e Germania. Unde-n marş strigăte de luptă răsună, acolo e Germania. Unde lipsuri şi jertfa monumente-ntemeiază şi ochi sfidători duşmanul săgetează, Unde inimi şi pumni se nalţă: Acolo germinează, acolo creşte viaţă nouă pentru Germania! 92

Sub Republica de la Weimar, cântecele şi versurile naziste s-au concentrat pe ridicarea moralului membrilor de partid în lupta lor împotriva a tot ce urau – Republica, evreii, „reacţiunea”, parlamentarismul. Totuşi, din 1933 încolo, asemenea sentimente au lăsat loc unui mesaj mai larg pentru mobilizarea întregii naţiuni germane împotriva duşmanilor dinăuntrul şi din afara ţării. Ura violentă era încă acolo, însă acum era acum spoită cu panegirice siropoase pentru noua Germanie, noul Reich şi, mai presus de toate, noul Führer. Vorbind, în imaginaţia sa, în numele poporului german, poetul Fritz Sotke se adresa lui Hitler în 1934:

Gondu-ne către casă.

Şi de-ţi va fi calea încâlcită, şi trecând peste genuni, Peste stânci şi pustiuri de fier, Noi te vom urma.

Dacă ne ceri tot ce avem.

Ai să primeşti, căci credem în tine.

Îţi jurăm veşnică credinţă.

Şi nimeni nu poate frânge-al nostru legământ – Nici măcar tu – doar moartea!

Iar asta e împlinirea vieţii noastre.93

Moartea era adeseori un laitmotiv în asemenea versuri, extrapolând mitul nazist al sacrificiului de sine şi al martirajului într-un principiu general pentru întregul popor german.94

Autorii unor asemenea versuri erau figuri literare obscure. Una dintre mişcările literare şi artistice de seamă

din Germania deceniilor doi şi trei era expresionismul, ai cărui exponenţi erau în cea mai mare parte simpatizanţi ai stângii politice, deşi câţiva, precum dramaturgul Hanns Johst, s-au pus în serviciul nazismului din 1933 încolo; Johst chiar a devenit preşedintele Camerei de Literatură a Reichului şi a dispus de o influenţă considerabilă sub noul regim.95 Valorile expresionismului se asemănau întrucâtva cu acelea ale naţional-socialiştilor, punând accent pe emoţia exprimării de sine, virtuţile tinereţii, relele lumii industriale, banalitatea burgheziei şi reclădirea spiritului uman într-o revoltă contra intelectului. Pe de cealaltă parte, spre deosebire de estetica promovată de nazism, mare parte din originalitatea expresionismului consta într-o respingere a naturalismului în favoarea exprimării directe a emoţiei din suflet, adeseori respingând portretizarea realistă a aspectului exterior. Stilul radical, neconvenţional manifestat de expresionişti i-a făcut pe de-a întregul inacceptabili pentru maşinăria culturală nazistă. Cel mai celebru convertit de la expresionism la naţional-socialism, scriitorul Gottfried Benn este un caz simptomatic. Deja un poet bine-cunoscut în anii ’20, ocupaţia sa formală era cea de medic, care l-a atras în orbita conceptelor de igienă rasială. A văzut în venirea la putere a naziştilor o oportunitate pentru el şi colegii săi de profesie să pună în sfârşit în practică principiile eugeniei. Iniţial apolitic, Benn şi-a proclamat acum loialitatea faţă de noul Reich. S-a dedicat cu zel deosebit în a îndepărta scriitorii disidenţi din academie. Când Klaus Mann, fiul exilat al romancierului Thomas Mann şi el însuşi un scriitor proeminent, i-a reproşat în presă acest fapt, Benn a răspuns că numai cei care au rămas în Germania puteau să înţeleagă eliberarea forţelor creatoare mijlocită de sosirea celui de-al Treilea Reich.96

Cu toate că poezia sa era pură, elevată şi îndepărtată de zbaterile vieţii de zi cu zi, Benn a elogiat totuşi revitalizarea pe care regimul a adus-o credinţei în caracterul german şi viaţa rurală. îl socotea pe Hitler drept

marele restaurator al onoarei şi demnităţii Germaniei. Dar, după eliminările iniţiale din cadrul academiei, Benn a căzut repede din graţiile regimului. Imediat ce instituţiile culturale naziste şi-au îndreptat armele împotriva expresionismului în muzică, artă şi literatură, Benn s-a pus într-o poziţie delicată încercând să îl apere. Faptul că a încercat acest lucru cu termeni despre care considera că ar fi apreciaţi de nazişti – andliberal, opus modernităţii, arian, născut din spiritul lui 1914 – nu i-a impresionat pe cei care l-au denunţat drept nepatriotic, intelectualist, pervers şi imoral. „Dacă e cineva care să fie înfierat drept animator al desfătării bolşevice în celebrarea macabră a orgiilor unei arte degenerate”, scria unul din criticii săi, „atunci *tu* ar trebui să fii primul pus la stâlpul infamiei”. Poeme cu titluri precum *Came*, *Cruciada curvelor*, *Cadril sifilitic* şi alte asemenea exemple de „pomopoezie” o dovedeau din plin, a încheiat acesta.97 În martie 1938, Benn a fost expulzat din Camera de Literatură a Reichului şi i s-a interzis să mai publice versuri. Spre norocul său, acceptase deja un post în cadrul Ministerului de Război în iulie 1937. În ianuarie 1934, el scrisese: „Cât despre viitor, mi se pare firesc ca în Germania să nu se permită apariţia cărţilor care sfidează noul stat”. Când propriile sale lucrări au fost puse în această categorie din cauză că spiritul lor estetic era considerat potrivnic culturii noului stat, acesta a rămas fără replică.98

Aşa cum ilustrează problemele întâlnite de Rudolf Ditzen şi Gottfried Benn, regimul avea căi felurite de a controla produsele literare ale cetăţenilor săi. Calitatea de membru al Camerei de Literatură a Reichului era obligatorie nu numai pentru scriitori, poeţi, scenarişti, dramaturgi, critici şi traducători, ci şi pentru edituri, comercianţi de carte (la prima şi la a doua mână), biblioteci publice şi orice era legat de comerţul cu cărţi, inclusiv publicaţii ştiinţifice, academice sau tehnice. Evreii erau excluşi, ca de altfel orice disident sau oameni cu trecut politic suspect. Măsurile erau puse în practică de o

pletoră de diverse instituţii de cenzură. Acestea îşi bazau activitatea pe un decret emis aproape imediat după numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului, în 4 februarie 1933, care permitea confiscarea de către poliţie a oricăror cărţi care „tindeau să pună în pericol siguranţa şi ordinea publică". Cu această armă la dispoziţie, cenzorii abia dacă aveau nevoie de puterile adiţionale ce le-au fost acordate prin Decretul Incendiului de la Reichstag, pe 28 februarie 1933. Pe deasupra, codul penal conţinea de mult prevederi pentru confiscarea şi distrugerea de cărţi ce se presupuneau a fi periculoase şi mai exista o tradiţie îndelungată şi legitimă din punct de vedere legal de a sechestra şi interzice „literatura murdară şi indecentă (*Schundund Schmutzhteraturf*".

Curând, bibliotecile şi librăriile au căzut victimă raziilor frecvente ale agenţilor poliţiei, Gestapoului, Ministerului de Interne, curţilor de judecată, autorităţilor locale şi ai Autorităţii Supreme de Cenzură a Literaturii Murdare şi Indecente, cu sediul în Leipzig. Tineretul Hitlerist [*Hitlerjugend*) Cămăşile Brune şi organizaţiile studenţeşti naziste manifestau o vigilenţă egală în a stârpi cărţi scrise de evrei, pacifişti, marxişti şi orice alţi autori proscrişi. Liga de Luptă pentru Cultura Germană a lui Alfred Rosenberg a jucat la rândul său un rol important, la fel ca şi Comisia Oficială de Cenzură a Partidului, care avea prerogativa de a interzice publicaţii produse în sânul NSDAP-ului. În decembrie 1933, peste o mie de titluri fuseseră deja interzise de aceste diverse instituţii. După arderea de cărţi din oraşele universitare la 10 mai 1933, revista comerţului de cărţi a emis o listă neagră cu 300 de titluri de la 139 de autori de beletristică, apoi una cu 68 de autori şi 120 de lucrări în domeniul politicii, urmate de noi şi noi liste ce acopereau aproape orice domeniu. Nu erau vizate numai cărţile germane. Operele străine interzise variau de la *Olioer Twist* al lui Charles Dickens la *Ivanhoe* al lui Sir Walter Scott şi efectiv orice era fie scris de un autor evreu, fie avea o tematică evreiască sau conţinea un

personaj de această etnie. În rest, cărţile străine nu erau interzise şi scriitorii de altă naţionalitate ce se bucurau de popularitate în al Treilea Reich variau de la romancierul norvegian Knut Hamsun, apreciat pentru tematica de „sânge şi glie” a cărţilor sale, la criticul social John Steinbeck, la scriitorul de aventuri C.S. Forester, creator al căpitanului de navă Horatio Homblower. Deşi confuzia şi suprapunerea atâtor comisii de cenzură trebuie că îi deranjau pe cei care voiau să ţină lucrurile în bună rânduială, acestea au reuşit în repetate rânduri să stârpească produse literare inacceptabile.100 Doar în 1934, patru mii o sută de diverse opere tipărite au fost interzise de către un total de patruzeci de comisii de cenzură.101 În primii doi-trei ani ai celui de-al Treilea Reich, operele scriitorilor evrei au dispărut de pe rafturi, iar poeţii de origine evreiască, ca Heinrich Heine, erau acum condamnaţi drept imitaţii superficiale ale adevăratei literaturi germane. Lucrările clasicilor de etnie germană, precum Gothe şi Schiller, au fost reinterpretate într-o manieră convenabilă pentru ideologia regimului. Piese cu caracter filosemit, ca *Naihan cel înţelept* a lui Lessing, au fost scoase din repertoriul teatrelor.102

Controlul asupra teatrului era în anumite privinţe mai uşor de menţinut decât cel asupra cărţilor, de vreme ce toate reprezentaţiile erau evenimente publice. Acesta a fost încredinţat Ministerului Propagandei printr-o Lege a teatrului aprobată pe 15 mai 1934, care îi dădea lui Goebbels dreptul de a acorda şi revoca autorizaţii pentru toate teatrele şi reprezentaţiile şi a limitat prerogativele altor instituţii, cum era poliţia, în acest sens. Cât despre Camera de Teatru a Reichului, aceasta se ocupa de actori, regizori şi restul personalului, excluzând evreii şi pe cei cu simpatii politice adverse, după cum era procedura standard. Preşedintele Camerei, Rainer Schlösser, care era şi director al Teatrului de Stat al Reichului, a impus ca proporţia de piese germane la piese străine să fie de patru la una şi obişnuia să cenzureze în avans piesele noi. Însă

mai controversată a fost decizia Camerei de Teatru de a hărţui şi, în unele cazuri, a închide companiile de teatru amator pentru a-i sprijini financiar pe actorii profesionişti, care încă sufereau de pe urma lipsei de locuri de muncă din vremea Marii Depresiuni. Plângeri venite din partea societăţilor locale de teatru amator au început să copleşească Ministerul Propagandei, care a anulat decizia Camerei în martie 1935.103 La fel ca şi în alte domenii, Goebbels a avut grijă să nu promoveze revoluţia culturală în asemenea măsură încât cererea populară pentru divertisment să fie înăbuşită de purismul ideologic. Pe întreg teritoriul Germaniei, teatrele au continuat să pună în scenă reprezentaţii de înaltă calitate ale pieselor clasice, iar oamenii care se simţeau alienaţi de regim puteau să-şi găsească alinare în gândul că măcar aici cultura germană era încă vie. Un actor de anvergură precum Gustav Gründgens a pretins după 1945 că teatrul său, la fel ca altele, rămăsese o insulă de excelenţă culturală în mijlocul barbarismului celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, el locuia într-o vilă ce fusese „arianizată” de la fostul ei proprietar evreu şi întreţinea relaţii apropiate cu Hermann Göring şi soţia lui. Instituţii de tipul Teatrului de Cameră din München nu au devenit instrumente pure de propagandă nazistă, iar numărul de membri de partid din personalul său a rămas extrem de redus.104 Însă nu toate teatrele au rezistat presiunii de a se conforma. În vreme ce mai puţin de cinci procente din piesele jucate la Teatrul de Cameră din München sub al Treilea Reich – înjur de opt procente – pot fi descrise ca având un mesaj nazist făţiş sau implicit, proporţia la teatrul din Düsseldorf, de 29 de procente, era mult mai ridicată. Un studiu făcut pe care patru teatre din Berlin, Lübeck şi Bochum a arătat că doar opt la sută din cele 309 de piese pe care le-au pus în scenă între 1933 şi 1945 au promovat ideologia nazistă sub orice fel de formă recogniscibilă. Însă nici cele mai puţin conformiste dintre teatre nu puteau să introducă piese noi cu conţinut critic

sau radical, ca să nu mai vorbim de piese interzise de autorităţi. Trebuiau cel puţin să urmeze directivele venite de sus, de exemplu în limbaj şi prezentarea programelor, sau în relaţia lor cu liderii de partid din München. Adăpostul pe care îl găseau în clasici era o formă de evadare la care Goebbels, întotdeauna conştient de avantajele politice care puteau fi trase din a permite oamenilor să se retragă provizoriu din calea cererilor necontenite de mobilizare şi propagandă politică, era puţin probabil să obiecteze.105

Goebbels tolera reprezentaţiile de piese clasice, chiar şi acolo unde, cum era cazul unora din operele lui Shakespeare, abordau teme ca tirania şi răzvrătirea (deşi *Neguţătorul din Veneţia* spunea o poveste mult mai pe gustul arbitrilor culturali nazişti). Însă nu se ferea să promoveze cu ardoare mişcarea radicală care viza crearea unei forme de teatru nazist sub forma aşa-numitei *Thingspiel*, sau „piesă de adunare" (după vechiul cuvânt nordic pentru „adunare"), care a înflorit pentru scurtă vreme în primii ani ai celui de-al Treilea Reich. Punând în scenă drame scrise programatic, cu conţinut politic şi influenţe din mitologia germanică, în teatre construite anume în aer liber, aceste piese ritualice dădeau formă dramatică mult-promovatului cult nazist al eroului şi al celebrării morţii glorioase. Dar mai implicau şi participare din partea publicului, elemente corale şi alte asemenea trăsături împrumutate din mişcarea teatrală muncitorească de sorginte comunistă, specifică perioadei weimariene. Iar unele din tehnicile lor aveau o afinitate destul de mare cu aspectele revoluţionare ale dramelor expresioniste pentru gustul lui Goebbels. Şi nici nu erau îndeosebi de populare sau profitabile în pofida faptului că se construiseră peste patruzeci de teatre în aer liber, pe scenele cărora se jucaseră câteva sute de piese. În octombrie 1935, Goebbels a interzis ca termenul *Thing* să mai fie legat în vreun fel cu partidul şi chiar a proscris folosirea corurilor în luna mai a anului următor. Aceste

măsuri au suprimat respectiva mişcare, care a intrat într-un declin din care nu şi-a mai revenit vreodată.106

Goebbels era de părere că toţi dramaturgii, romanicerii şi orice alt fel de scriitori ar trebui să caute să exprime spiritul noilor vremuri, şi nu manifestările lor exterioare.107 Acest fapt a lăsat oarecare spaţiu de manevră. În asemenea circumstanţe, aceia care aveau grijă să nu jignească autorităţile se puteau bucura de un grad considerabil de succes în rândurile publicului cititor de carte care rămăsese avid pentru noi opere. Cu toate acestea, este de netăgăduit că cele mai multe din cărţile cu popularitate mare în Germania anilor ’30 erau cel mai adesea acelea care proclamau idealurile naziste. Romanul *Barb*, al scriitoarei Kuni Tremel-Eggert, publicat în 1933, care nu făcea mai mult decât să îmbrace în formă literară tezele naziste cu privire la locul femeii în societate, a fost vândut în 750.000 de exemplare pe parcursul a zece ani. Poate cel mai de succes autor al perioadei, Paul Coelestin Ettighofer, a vândut 330.000 de exemplare ale cărţii sale *Verdun. Judecata supremă* (*Verdun. Das große Gericht*) între 1936 şi 1940. Romanele sale erau replici timide la perspectiva de un realism neiertător a Primului Război Mondial adoptată de Remarque în *Nimic nou pe frontul de vest*, glorificau războiul şi erau pline de portretizări cu caracter profund ideologic al eroismului şi sacrificiului de sine pe frontul de luptă. De un nazism chiar mai explicit a fost Karl Aloys Schenzinger cu romanul său *Der Hitlerjunge Quex*, publicat în 1932, care până în 1940 s-a vândut în peste 240.000 de exemplare. Printre romanele de „sânge şi glie”, *Satul uitat* (*Das vergessene Dorf*) al lui Theodor Kröger s-a vândut în 325.000 de exemplare între 1934 şi 1939, iar *Satul de la graniţă* (*Das Dorf an der Grenzt*) al lui Gottfried Rothacker în 200.000, între 1936 şi 1940. Unele cărţi deosebit de populare, precum *Comanda conştiinţei* (*Der Brfehl des Gewissens*) a lui Hans Zöberlein, care s-a vândut în 480.000 de exemplare din 1936, anul publicării, până în 1943, promovau un

antisemitism care abia dacă era mai puţin virulent decât al lui Hitler însuşi, cu referiri frecvente la „paraziţii" evrei şi termeni biologici similari care invitau în mod implicit cititorii să privească exterminarea drept singura metodă prin care să se raporteze la evrei. De vreme ce majoritatea scriitorilor populari dinainte de ascensiunea naziştilor la putere erau interzişi, asemenea gen de literatură avea mult mai puţină concurenţă decât s-ar fi întâmplat altminteri.108 Pe deasupra, ca şi în cazul ziarelor şi revistelor, romanele şi lucrările istorice cu caracter politic făţiş beneficiau de comenzi în masă din partea organizaţiilor naziste. Luând în considerare efortul propagandistic masiv care a fost depus în a spori vânzările unor atare opere, ar fi fost surprinzător dacă nu s-ar fi vândut bine. Aşteptările autorităţilor de la mediul literar erau demonstrate de evenimente propagandistice precum săptămâna Cărţii Germane, ţinută anual din 1934 încolo. „La sfârşitul lui octombrie, şaizeci de milioane de oameni vor fi deşteptaţi de răpăitul de tobă al promovării de carte", declara unul din principalii organizatori ai evenimentului din 1935. Aceste „zile de mobilizare" aveau să „implementeze starea de alertă militară lăuntrică dintr-o perspectivă spirituală în cauza întăririi poporului nostru".109 Vorbind de sub un stindard enorm cu deviza „Cartea: o sabie a spiritului", vicepreşedintele Camerei de Literatură a Reichului declara cu o asemenea ocazie: „Cărţile sunt arme. Armele sunt menite să fie în mâinile luptătorilor. A fi un luptător pentru Germania înseamnă a fi un naţional-socialist".110

Şi totuşi, ca şi în alte zone ale culturii, Goebbels a realizat că divertismentul era important în a ţine oamenii mulţumiţi şi a le distrage atenţia de la problemele cotidiene. A reuşit să dejoace tentativa lui Rosenberg de a da prioritate literaturii ideologice şi, din 1936 încolo, lista celor mai bine cotate cărţi a fost dominată de literatura populară, care avea doar relevanţă politică indirectă. Romanele comice ale lui Heinrich Spoeri, precum *Rom ars*

şi purta de vin roşu (*Die Feuerzangenbowle*), care a vândut 565.000 de exemplare între 1933 şi 1944, erau extrem de populare; acestea îl satirizau pe „omul mic” al anilor Republicii de la Weimar, incapabil să se adapteze la climatul nou al celui de-al Treilea Reich.

Chiar şi mai citite erau romanele ştiinţifice ale lui Schenziger, care contrabalansau nostalgia literaturii de „sânge şi glie” prin celebrarea invenţiilor moderne, a descoperirilor ştiinţifice şi dezvoltării industriale: romanul său, *Arnim*, a fost cel mai popular dintre toate cele publicate sub al Treilea Reich, vânzându-se în 920.000 de exemplare din 1937 până în 1944, urmat de *Metal*, cu 540.000 de exemplare între 1939 şi 1943. Scriitorii străini continuau să fie publicaţi în Germania nazistă numai dacă nu jigneau în mod direct sensibilităţile ideologice naziste; romanele de dragoste ale lui Trygve Gulbranssen, cu titluri precum *şi pădurile cântă pe veci* (*Og bakom synger skogene*) sau *Moştenirea lui Björndal*, publicate în germană în 1934, respectiv 1936, s-au vândut în peste jumătate de milion de exemplare până la sfârşitul Reichului, iar o altă carte deosebit de populară în întreaga lume, *Pe aripile vântului* a lui Margaret Mitchell, a avut 300.000 de cumpărători germani în decurs de patru ani de la publicarea sa în germană în 1937, fiind astfel cel mai popular dintre importurile culturale americane aduse în Germania în anii ’30.111 Multe dintre cele publicate înainte de 1914 şi încă considerate de către regim ca fiind mai mult sau mai puţin acceptabile au continuat să se vândă cu sutele de mii. Ofereau o cale imaginară de întoarcere într-o lume stabilă şi normală. La fel de populare erau şi cărţile de aventuri ale autorilor consacraţi, precum Karl May, ale cărui poveşti despre Vestul sălbatic au fost văzute de către unii ca prefigurând valorile naziste; nu se poate tăgădui că erau apreciate de mulţi nazişti înflăcăraţi, inclusiv de Hitler însuşi.112 Germanii obişnuiţi nu înghiţeau fără crâcnite literatura nazistă; dimpotrivă, alegeau pentru ei înşişi ceea ce voiau

să citească şi de la mijlocul anilor ’30 încolo majoritatea cărţilor de interes pentru ei nu aveau caracter nazist Succesul ambiţiei naziste de a crea o nouă fiinţă umană, transfigurată de valorile sale a fost la fel de limitat aici ca şi în celelalte sectoare ale culturii germane.113

Probleme de perspectivă

I

Laolaltă cu „noua obiectivitate” (*Neue Sachlichkeit*), expresionismul a fost în multe aspecte mişcarea dominantă nu doar în literatura, ci şi în arta germană în timpul Republicii de la Weimar.114 Cel mai notoriu reprezentant al său a fost sculptorul Ernst Barlach, ale cărui lucrări erau influenţate profund de arta ţărănească pe care a întâlnit-o în timpul unei vizite în Rusia înainte de Primul Război Mondial. Barlach crea sculpturi butucănoase, stilizate, cu un aer de primitivism căutat înfăţişând chipuri umane, mai întâi cioplite în lemn, după care a preluat şi alte materiale, ca stucul şi bronzul. Figurile aveau de obicei o calitate monumentală, imobilă, fiind înveşmântate în robe sau mantii. Erau apreciate şi, după 1919, artistul a primit comenzi numeroase pentru memoriale ale războiului în multe părţi ale Germaniei. Devenit membru al Academiei Prusiane de Arte în 1919, la mijlocul anilor ’20 era deja o figură consacrată, cunoscut pentru ostilitatea sa faţă de arta abstractă, distanţarea critică faţă de restul mişcării expresioniste şi refuzul ferm de a lua parte la viaţa politică. Era de aşteptat ca arta sa să fie pe placul autorităţilor naziste, iar Joseph Goebbels chiar a consemnat admiraţia sa pentru una din sculpturile lui Bariach în jurnalul său şi se spune că şi-a decorat casa cu două statuete sculptate de acesta.115 Ministrul propagandei l-a invitat pe Bariach, împreună cu alţi artişti expresionişti, inclusiv Karl Schmidt-Rottluff, la ceremonia de deschidere a Camerei de Cultură a Reichului, iar pornirea sa de a-i sprijini a fost susţinută de o campanie lansată de membrii Ligii Studenţilor Nazişti din Berlin, pentru un nou fel de modernism nordic, bazat pe un

expresionism fără evrei şi fără imagini abstracte.116

Dar aceste eforturi au fost torpilate de ostilitatea lui Alfred Rosenberg, pe de o parte, şi de refuzul lui Bariach însuşi de a face compromisuri cu regimul, de cealaltă. Rosenberg i-a denunţat pe Bariach şi pe ceilalţi expresionişti în paginile *VOU – ascher Beobachter* şi i-a stigmatizat pe studenţii berlinezi drept revoluţionari depăşiţi, pe linia nazistului de stânga, căzut în dizgraţie, Otto Strasser. Cât despre Bariach, acesta a refuzat invitaţia la deschiderea Camerei de Cultură a Reichului. Ajunsese deja să resimtă ostilitatea regimului la nivel local, unde comenzile pentru memorialele războiului, planurile pentru expoziţii şi publicarea scrierilor sale au început să fie anulate la scurt timp după numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului în ianuarie 1933. Monumentele sale dedicate celor căzuţi în război mai fuseseră criticate la începutul anilor ’30 de către asociaţiile veteranilor de extremă dreaptă, precum Căştile de Oţel, pentru refuzul său de a portretiza soldaţii germani din Marele Război drept figuri eroice căzute pentru o cauză nobilă. Rasiştii germani îl acuzau că reprezintă soldaţii germani cu trăsături de suboameni slavi. Trăind în Mecklenburg, o provincie cu puternice loialităţi naţional-socialiste, Bariach a început să primească scrisori anonime şi să găsească insulte scrijelite pe uşa casei sale. Sub această presiune, s-a simţit nevoit să renunţe la o comandă pentru un nou memorial în Straslund.117 Artistul rămăsese în Germania în parte pentru că spera că regimul avea să respecte libertatea creatoare, în parte deoarece, ţinând cont de tipul de lucrări pe care le făcea, nu i-ar fi fost uşor să îşi ducă traiul altundeva.118 La începutul lui mai 1933 era deja deziluzionat. „Laşitatea servilă a acestei ere magnifice”, îi scria el cu amărăciune fratelui său, „te face să roşeşti până în vârfurile urechilor şi dincolo de ele la gândul că eşti german”.119

Faptul că Bariach era un indezirabil în ochii regimului a devenit mai limpede în 1933 – 1934. Cel mai

controversat dintre monumentele sale dedicate războiului era o sculptură masivă din lemn amplasată în catedrala din Magdeburg. Aceasta arăta trei chipuri – un schelet cu cască, o femeie cu voal pe faţă care îşi strângea pumnii în agonie şi un bărbat care îşi ţinea masca de gaz în braţe, închizând ochii şi ducându-şi mâinile la tâmple de disperare – ridicându-se din pământ sub siluetele a trei soldaţi, îmbrăcaţi în mantale şi stând umăr la umăr. Soldatul din mijloc are un bandaj pe cap şi îşi odihneşte braţele pe o cruce mare pe care erau trecuţi anii de război, formând astfel piesa centrala a întregului grup statuar. Curând după numirea lui Hitler drept cancelar, presa a început să strângă petiţii pentru înlăturarea monumentului, lucru încurajat de Alfred Rosenberg, care, în iulie 1933, a descris figurile drept „mici variaţii idioate, cu chipuri posomorâte, de tipuri umane de nedefinit, cu căşti sovietice”, în paginile *Observatorului Rasial* (*Völkischer Beobachter*). În timp ce negocierile pentru înlăturarea lucrării, duse între Ministerul Propagandei, Biserică şi NSDAP, trenau, campania de presă împotriva lui Barlach a escaladat. Alegaţiile că era de origine evreiască l-au făcut să răspundă că nu doreşte să le nege în mod public, fiindcă nu le considera jignitoare. Prietenii săi i-au cercetat arborele genealogic şi au publicat dovezile că nu era evreu. Artistul a scris că gândul că asemenea gest era necesar l-a umplut de tristeţe.121 Memorialul a fost în cele din urmă înlăturat şi părăsit într-un depozit.122 Bariach s-a apărat de atacurile răspândite asupra artei sale ca fiind „antigermană” scoţând în evidenţă faptul că rădăcinile ei se aflau în tradiţiile ţărănimii din Germania de Nord, în mijlocul căreia artistul trăise. Aflat atunci în cel de-al şaselea deceniu de viaţă, îi era greu să înţeleagă cum sculpturile sale puteau să stârnească asemenea ostilitate veninoasă. Într-o încercare de a o depăşi, a semnat o declaraţie în sprijinul preluării şefiei statului de către Hitler după moartea lui Hindenburg în august 1934. Însă astfel nu a reuşit câtuşi de puţin să domolească aversiunea

liderilor nazişti din Mecklenburg şi guvernul regional a început să îi înlăture operele din muzeul de stat.

Mulţi din admiratorii lui Bariach, printre care se numărau şi partizani entuziaşti ai mişcării naziste, au găsit greu de acceptat asemenea măsuri. De exemplu, Melita Maschmann, funcţionară a organizaţiei naziste pentru fete, îi admira munca şi nu a înţeles de ce aceasta a fost înfierată de către nazişti drept „degenerată”.123 În cele din urmă însă, Bariach a căzut în dizgraţia regimului fiindcă lucrările sale se opuneau glorificării războiului, pentru că a refuzat să-şi compromită arta, fiindcă a răspuns cu fermitate criticilor aduse şi nu s-a ferit să îşi manifeste dezacordul faţă de politicile culturale ale Germaniei naziste. În 1936, poliţia bavareză a confiscat toate exemplarele unei cărţi cu desenele sale de la depozitul din München al editurii sale. Acţionau la ordinele lui Goebbels: „Am interzis o carte nebunească a lui Barlach”, a scris el în jurnalul său: „Aşa ceva nu e artă. E o absurditate dăunătoare, incompetentă. Dezgustător! Asemenea otravă nu trebuie să pătrundă în oamenii noştri”.124 Gestapoul a agravat problema, descriind desenele drept „expresii bolşevice ale unui concept distructiv de artă necorespunzător pentru vremurile noastre”. Cartea a fost trecută în lista de literatură interzisă. În ciuda protestelor sale faţă de nedreptăţile care i se făceau, Barlach a devenit din ce în ce mai izolat. În 1937 a fost forţat să demisioneze din Academia Prusiană de Arte. „Când aştepţi zi după zi lovitura ameninţătoare, mortală, munca se opreşte de la sine”, a scris el. „Mă asemăn cu un om încolţit, cu haita mârâindu-i la călcâie”. 125 Starea de sănătate i s-a deteriorat simţitor şi artistul a murit pe patul de spital din pricina unui infarct pe 24 octombrie 1938.126

Tipul de sculptor pentru care naziştii puteau să aibă un entuziasm autentic a fost Amo Breker. Născut în 1900, Breker aparţinea unei generaţii mai tinere decât Barlach. În perioada studenţiei, a produs un număr de sculpturi în

care se întrevedea influenţa artistului mai vârstnic. O şedere îndelungată la Paris, din 1927 până în 1932, l-a adus sub egida lui Aristide Maillol, al cărui stil figurativ l-a adoptat. În timpul unei vizite la Roma la începutul lui 1933, pe când lucra la restaurarea unei sculpturi deteriorate a lui Michelangelo, l-a întâlnit pe Goebbels, care i-a recunoscut talentul şi l-a încurajat să se întoarcă în Germania. După ce şi-a încheiat treburile în Paris, Breker a răspuns pozitiv invitaţiei. Cum înainte nu avea înclinaţii politice şi, fiind expatriat, nu era deloc informat despre politica germană, a căzut foarte curând sub vraja nazismului. Stilul său era în mare parte compus din influenţe din afara spaţiului germanic – sculptura clasică elenă, Michelangelo, Maillol. Busturile sale, ca acela al pictorului impresionist Max Lâebermann, terminat în 1934, erau penetrante, subtile şi pline de detalii edificatoare. Dar curând a început să netezească liniile aspre ale operelor sale, să le facă mai impersonale, dându-le un aspect mai monumental şi mai puţin intim, alegând să proiecteze duritate, tărie şi agresivitate în figurile sale în detrimentul calităţilor umane mai blânde, cele care îi dominaseră munca în anii ’20. Deja la mijlocul anilor ’30, Breker producea nuduri masculine masive, pline de muşchi, supradimensionate. Supraoameni arieni dăltuiţi în piatră.127

Lucru care a început să îi aducă profit. Câteva lucrări premiate la o competiţie din 1936 pe tema reuşitelor sportive i-au adus un număr crescând de comenzi oficiale. În 1937, a aderat la Partidul Nazist pentru a-şi pava drumul spre mecenatul oficial. Breker l-a cunoscut personal pe Hitler, care a pus bustul lui Wagner făcut de artist în conacul său din Berchtesgaden. De ziua lui Hitler, în 1937, Breker a fost numit „sculptor oficial de stat” şi i s-a acordat un studio enorm, cu patruzeci şi trei de angajaţi care să îl asiste în munca sa. A devenit o figură influentă, răsfăţat de Göring şi alţi potentaţi naziști şi protejat de aceştia de orice critică. În 1937, lucrările sale au ocupat

mare parte din pavilionul german de la Expoziţia Mondială de la Paris. În 1938, a creat două masive nuduri masculine care să fie amplasate la intrarea nou-construitei Cancelarii a Reichului – *Purtătorul de Torţă* şi *Purtătorul de Sabie*. Au urmat şi altele, cel mai notabil fiind *Veghea*.) în 1939, un bărbat musculos care se încruntă plin de ură la un duşman nevăzut, cu mâna dreaptă gata să tragă o sabie din teacă şi să înceapă lupta. Breker a devenit bogat, bucurându-se de un număr mare de decoraţii şi favoruri, inclusiv câteva case, subsidii importante şi, desigur, onorarii generoase pentru lucrările sale publice. Fără viaţă, inumane, în posturi ameninţătoare şi întruchipând pretenţia declamatorie, lipsită de conţinut, a unei voinţe colective imaginare, sculpturile lui Breker au devenit imaginea distinctivă a gustului public în materie de artă sub al Treilea Reich. Caracterul lor aproape mecanic le plasa fără drept de apel în secolul XX; priveau înainte, către fiinţa umană de tip nou, a cărei creare era unul din ţelurile principale ale politicii culturale naziste, de o vigoare necugetată, agresivă, gata de război.128

II

Până ca Breker să devină cunoscut publicului, diriguitorii culturali ai celui de-al Treilea Reich eradicaseră aproape orice urmă de artă abstractă, modernistă, de felul aceleia pe care obişnuiau să o numească „degenerată”. Aici, propriile gusturi ale lui Hitler au jucat un rol poate mai mare decât în orice alt sector al politicii culturale în afară de arhitectură. El însuşi încercase odinioară să aibă o carieră de artist, însă de la bun început respinsese modernismul în oricare din încarnările sale.129 Odată ajuns la putere, şi-a transformat prejudecăţile în politică de stat Pe 1 septembrie 1933, Hitler a declarat la congresul partidului de la Nürnberg că a sosit vremea pentru o nouă artă germană. Venirea celui de-al Treilea Reich, a spus el, „conduce ineluctabil la o nouă orientare în aproape orice aspect al vieţii oamenilor”. Efectele „acestei revoluţii spirituale” trebuie să fie resimţite şi în

artă. Arta trebuie să reflecte sufletul rasial al oamenilor. Ideea că arta era internaţională trebuia respinsă ca fiind decadentă şi evreiască. A condamnat, considerând că este expresia acestei arte, „cultul primitiv cubist-dadaist" şi bolşevismul cultural şi a anunţat „o nouă Renaştere artistică a fiinţei umane ariene". De asemenea, a avertizat că artiştii modernişti nu vor fi iertaţi pentru păcatele lor din trecut:

Nici în sfera culturală, mişcarea naţional-socialistă nu trebuie să tolereze şarlatani sau incompetenţi care îşi schimbă dintr-odată blana şi astfel, de parcă nimic nu s-ar fi întâmplat, îşi găsesc locul în noul stat, ca mai apoi să vorbească fornăitor despre artă şi politici culturale… Fie produsele monstruoase ale ocupaţiei lor în acea perioadă reflectau o experienţă interioară veritabilă, caz în are sunt un pericol pentru sănătatea sufletească a poporului nostru şi locul lor e într-un ospiciu, fie erau menite numai să facă bani, caz în care se fac vinovaţi de fraudă şi locul lor e într-o altă instituţie costespunzătoare. În niciun caz nu dorim ca expresia culturală a Reichului nostru să fie denaturată de aceste elemente; fiindcă acesta nu este statul lor, ci al nostru.130

În consecinţă, anul 1933 a fost martorul unei epurări masive a artiştilor evrei, a artiştilor abstracţi, artiştilor semiabstracţi, artiştilor de stânga şi prin aceasta a aproape tuturor artiştilor din Germania care aveau la acel moment orice fel de reputaţie internaţională. Nici declaraţiile de sprijin pentru noul regim şi nici chiar apartenenţa la NSDAP încă din primele sale zile, cum era cazul pictorului şi sculptorului primitivist Emil Nolde, nu i-au salvat pe cei a căror operă nu era pe placul lui Hitler. Puţinii artişti renumiţi care rămăseseră cu speranţa că vor veni şi zile mai bune, cum era şi Ernst Barlach, au fost repede dezamăgiţi.131

În 1933 directorii de muzeu care se făceau vinovaţi că erau evrei, social-democraţi, liberali sau stângişti au fost demişi sumar din posturi şi înlocuiţi cu oameni pe care

naziştii îi considerau a fi mai de încredere. Muzeul Folkwang din Essen chiar a ajuns pe mâinile unui ofiţer SS, Klaus Graf Baudissin, care a dispus să se zugrăvească peste faimoasele picturi murale ale muzeului realizate de Oskar Schlemmer, un artist care avea legături apropiate cu mişcarea Bauhaus. Şi totuşi, directorii de muzee au continuat să expună lucrări pe care aripa mai dogmatică a partidului nu le aprecia. Până şi Baudissin, un bun cunoscător al istoriei sutei, a continuat să păstreze lucrări de Oskar Kokoschka, Franz Marc şi Emil Nolde până în 1935. Ernst Buchner, directorul Colecţiei de Stat Bavareze pentru Pictură şi membru al Partidului Nazist din 1 mai 1933, a luptat pentru dreptul de a expune opere ale artistului de origine evreiască Max Liebermann şi în 1935 a rezistat cu succes încercării lui Bernhard Rust, ministrul Reichului pentru educaţie şi religie, de a-l forţa să vândă picturi de Van Gogh şi ale impresioniştilor francezi, faţă de care naziştii aveau o aversiune din simplul motiv că nu erau germani. Când Hitler l-a demis personal pe Ludwigjusti – un susţinător al modernismului care era de multă vreme directorul Galeriei Naţionale – din postul său în 1933, succesorul său, Alois Schardt, a organizat o spectaculoasă nouă expoziţie de artă germană care includea opere de Nolde şi ale altor expresionişti. Aflat în vizită la galerie pentru avanpremieră, ministrul Bernhard Rust a fost indignat L-a concediat numaidecât pe noul director şi a ordonat ca expoziţia să fie închisă; Schardt a emigrat în Statele Unite după ce a patronat, la o mică galerie din Berlin, o expoziţie cu opere de Franz Marc, care a fost interzisă de Gestapo chiar în ziua deschiderii, în mai 1936. Nici succesorul lui Schardt, Eberhard Hanistaengl, mai înainte director de galerie în München, nu a avut o soartă mai bună; a căzut în dizgraţia Führerului când acesta a făcut o vizită-surpriză şi a văzut câteva lucrări expresioniste pe pereţi. Pe 30 octombrie 1936, aripa nouă a Galeriei Naţionale a fost închisă după ce a găzduit o expoziţie care includea picturi de Paul

Klee.132 închideri similare au avut loc şi în alte locuri. De la mijlocul lui 1933, directorii de galerii şi muzee, inclusiv cei desemnaţi chiar de către naziști, au dus un război cultural de gherilă împotriva cererilor venite din partea liderilor naziști locali de a înlătura picturi de un fel sau altul din expoziţii. Câţiva, ca Hanistaengl, au continuat să cumpere artă modernă, deşi aceasta era în mod discret exclusă din catalogul publicat al muzeului. Însă vremea pentru asemenea compromisuri şi eschivări era acum apusă.133

De la bun început, unii dintre cei mai fanatici directori naziști de galerii de artă şi muzee au organizat vernisaje de artă modernistă care fuseseră scoase din expoziţii cu titluri precum „Camera ororilor în artă”, „Imagini ale bolşevismului cultural”, „Oglinzi ale decadenţei în artă” sau „Spiritul lui noiembrie: Arta în Serviciul Degradării”. Printre artiştii care se bucurau de această „onoare” se numărau Max Beckmann, Otto Dix şi George Grosz, Ernst Ludwig Kirchner, Franz Marc, August Macke, Karl Schmidt-Rottluff şi Emil Nolde. Erau incluşi şi artişti străini care se stabiliseră în Germania, precum Alexei Jawlensky şi Vassily Kandinsky, laolaltă cu artiştii cubişti şi avangardişti din alte ţări.134 Includerea lui Macke şi Marc a provocat controverse deoarece ambii fuseseră ucişi pe front în timpul Primului Război Mondial şi asociaţiile de veterani au obiectat la insulta ce fusese adusă numelor lor.135 Cele mai timpurii dintre aceste expoziţii, apărute încă din 1933, şi-au atras proteste puternice din partea publicului iubitor de artă, fapt care s-a soldat chiar şi cu arestări. Dar în scurt timp asemenea opoziţie a devenit imposibilă. La mijlocul anilor ’30, expoziţii de asemenea factură se ţinuseră deja în şaisprezece oraşe diferite. Hitler a vizitat-o pe cea mai importantă dintre ele, la Dresda, în august 1935. Inspectarea îndeaproape a operelor ofensatoare l-a incitat să ţină o altă diatribă îndelungată împotriva lor la congresul partidului de la Nürnberg, ce a urmat la scurt

timp după aceea, a treia oară când îşi povăţuia adepţii în această privinţă. Era limpede că Goebbels trebuia să intre în rând dacă era să îi împiedice pe Rosenberg, Rust şi pe ceilalţi antimodernişti să preia conducerea în problemele de cultură. Aşa că, în iunie 1936, a luat iniţiativa. „Exemple oribile de bolşevism artistic", scria el în jurnalul său, „au fost aduse în atenţia mea", de parcă nu le-ar fi văzut niciodată; „Vreau să organizez în Berlin o expoziţie de artă din perioada degenerării. Astfel ca oamenii să poată să o vadă şi să înveţe să o recunoască". Către sfârşitul lunii, a obţinut permisiunea lui Hitler de a confisca „arta germană degenerată de la 1910 încoace" (data primei picturi abstracte, aparţinând artistului rus stabilit în München Vassily Kandinsky) din colecţiile publice pentru a popula expoziţia. Mulţi din Ministerul Propagandei şovăiau să se implice în proiect. Oportunismul său politic era cinic până şi pentru propriile sale standarde. Ştia că ura lui Hitler pentru modernism în artă era de nedomolit, aşa că s-a decis să i-o întreţină, chiar dacă el însuşi nu o împărtăşea.136

Organizarea expoziţiei a fost încredinţată lui Adolf Ziegler, preşedintele Camerei de Arte Vizuale a Reichului şi pictor de nuduri clasice al căror realism pedant i-a câştigat titlul neoficial de „Maestru al Reichului pentru păr pubian".137 înarmat cu comenzi din partea lui Goebbels şi Hitler, Ziegler şi anturajul său au cutreierat galeriile şi muzeele germane, alegând opere care să fie luate pentru noua expoziţie. Directorii de muzeu, printre care se numărau Buchner şi Hanistaengl, au fost furioşi, au refuzat să coopereze şi au pledat pe lângă Hitler pentru a obţine compensaţii în cazul în care lucrările confiscate aveau să fie vândute peste hotare. Asemenea rezistenţă nu era tolerată şi, în consecinţă, Hanistaengl şi-a pierdut postul de la Galeria Naţională din Berlin. De la colecţiile din München au fost confiscate o sută opt de lucrări şi un număr comparabil din alte locuri.138 Când expoziţia de artă degenerată s-a deschis în München, pentru multă

vreme oraş recunoscut drept capitală a artei germane, în 19 iulie 1937, vizitatorii au descoperit că cele în jur de 650 de opere erau expuse prost în mod voit, agăţate în unghiuri nepotrivite, rău luminate şi înghesuite alandala pe pereţi, sub titluri precum „Fermieri văzuţi de evrei", „Insultă la adresa feminităţii germane" sau „Ridiculizarea lui Dumnezeu".139 În mod ironic, liniile diagonale şi sloganurile parcă scrise în stil de graffiti pe pereţi erau inspirate din tehnicile mişcării Dada, una din ţintele principale ale expoziţiei. Aici însă, erau menite să exprime o concordanţă între arta produsă de pacienţii din spitalele de boli mentale, o idee intens discutată de psihiatrii liberali din timpul Republicii de la Weimar, şi perspectivele distorsionate adoptate de cubişti şi cei de teapa lor, lucru scos în evidenţă de propaganda ce considera asaltul artei degenerate drept un produs al unor indivizi degeneraţi.140

Hitler a inspectat expoziţia înainte de deschiderea acesteia pentru public şi a alocat o mare parte a discursului său din ajunul inaugurării unei denunţ feroce al operelor prezentate:

Niciodată rasa umană nu a fost mai aproape în înfăţişare şi temperament de Antichitate decât în zilele noastre. Sportul, jocurile competitive şi combative oţelesc milioane de trupuri tinere, care încep din ce în ce mai mult să ia o forma şi o constituţie care nu au mai fost văzute de o mie de ani încoace şi abia dacă au fost visate… Acest tip de fiinţă umană, domnii mei gângavi în ale artei, este tipul noii ere. Iar voi ce încropiţi aici? Schilozi deformaţi şi cretini, femei care pot să trezească numai repulsie. Bărbaţi care se apropie mai mult de animale decât de oameni, copii care, dacă ar fi trăit aievea, ar fi fost priviţi ca un blestem divin! 141

A mers până într-acolo încât să-i comande ministrului de interne al Reichului să investigheze defectele de vedere care au dus, după părerea sa, la asemenea denaturare artistică. Acestea erau, credea el, moştenite ereditar. Cubiştii şi toţi ceilalţi care nu respectau reprezentarea

fidelă a subiectelor lor aveau să fie sterilizaţi.142

În fapt, cele mai importante criterii pentru selectarea operelor pentru expoziţie nu au fost de ordin estetic, ci rasial şi politic. Dintre cele nouă secţiuni în care a fost împărţită, doar prima şi ultima erau bazate pe un criteriu estetic. Celelalte ţintuiau la stâlpul infamiei mai degrabă subiectul ales, şi nu maniera în care acesta a fost înfăţişat. Prima secţiune acoperea „barbarismul reprezentării", „petele de vopsea în culori ţipătoare" şi „dispreţul deliberat pentru orice abilitate de bază în artele vizuale". Cea de-a doua prezenta opere socotite ca fiind blasfematoare, iar cea de-a treia, artă cu caracter politic, care promova anarhismul şi lupta de clasă. A patra secţiune era compusă din picturi care arătau soldaţii drept ucigaşi sau, alternativ, drept invalizi de război. Conform broşurii înmânate vizitatorilor, în aceste picturi, „respectul adânc sădit pentru orice virtute militară, pentru curaj, temeritate şi pregătire pentru luptă se încearcă să fie scos din conştiinţa publică". O a cincea secţiune a fost dedicată artei imorale şi pornografice (mare parte din ea prea dezgustătoare pentru a fi expusă, se pretindea în broşură). O a şasea parte a expoziţiei prezenta „distrugerea ultimelor rămăşiţe de conştiinţă rasială" în picturi care se presupunea că prezentau negrii, prostituatele şi alte grupuri marginale drept idealuri rasiale. În mod similar, a şaptea secţiune a fost rezervată picturilor şi lucrărilor grafice în care „idiotul, cretinul şi paraplegicul" erau prezentaţi în lumină pozitivă. Cea de-a opta secţiune conţinea operele artiştilor evrei. Ultima şi cea mai mare dintre secţiuni acoperea „ismele" pe care Flechtheim, Wollheim şi consorţii lor le-au născocit, promovat şi vândut la preţuri exorbitante de-a lungul anilor, de la dadaism la cubism şi dincolo de ele. Toate acestea, declara broşura, vor arăta publicului că arta modernă nu ţine doar de modă: evreii şi bolşevicii culturali au pus la cale „un atac atent ticluit asupra existenţei şi continuităţii artei în totalitatea ei". Cinci din cele zece pagini ilustrate de pe partea

dreaptă a broşurii conţineau mesaje antisemite doar pentru a sublinia ideea.143 Arta modernistă, aşa cum pretindeau mulţi din polemiştii nazişti de la acea vreme, era mai presus de toate produsul influenţelor internaţionale, străine. Arta trebuia să se întoarcă spre sufletul german. Cât despre modernism, un scriitor a conchis cu o dorinţă fervent㠄Fie ca arta degenerată să se sufoce în propria-i scârnă, fără ca nimănui să îi pese de soarta ei”.144

Expoziţia a fost deosebit de populară şi a atras peste două milioane de vizitatori până la sfârşitul lui noiembrie 1937. Intrarea era gratuită şi publicitatea puternică făcută în presă a atras atenţia oamenilor asupra ororilor pe care acesta le conţinea.145 Ziarele pretindeau că lucrările expuse erau „produse ieftine ale unei ere melancolice”, „fantome ale trecutului”, din vremea când „bolşevismul şi diletantismul îşi sărbătoreau triumfurile”. Descrieri şi ilustraţii sinistre arătau cititorilor la ce să se aştepte când vor merge la expoziţie.146 Cel puţin în primele săptămâni ale sale, aceasta a fost vizitată cu precădere de münchenezi care aparţineau clasei de mijloc, dintre care mulţi nu mai fuseseră la expoziţii de artă, şi de aderenţii partidului, dornici să absoarbă o nouă formă de ură antisemită. Menţiunea că tinerii şi mai ales copiii nu aveau voie să intre din cauză că exponatele erau prea şocante a adăugat un element de scandal care să stârnească publicul deja dornic. Cu toate acestea, câţiva tineri au reuşit să intre, printre care şi adolescentul de şaptesprezece ani Peter Guenther, care a vizitat-o în iulie. Fiul unui jurnalist de artă liberal dat afară din Camera de Literatură a Reichului în 1935, Guenther avea cunoştinţe temeinice de pictură. A găsit că atmosfera din cadrul epoziţiei era înspăimântătoare, intimidantă. Vizitatorii, avea să scrie el mai târziu, comentau cu voce tare despre cât de incompetent erau executate lucrările expuse şi despre conspiraţia criticilor şi comercianţilor de artă cu directorii de muzee pentru a prosti publicul, sentiment încurajat de

faptul că un număr de exponate aveau etichete cu preţul ataşate pe ele, pentru a indica exact cât costau („bani luaţi din taxele plătite de muncitorii de rând germani”). O pictură de Erich Heckel avea afişat preţul de un milion de mărci; evident că nu se menţiona că plata se făcuse în 1923, spre apogeul hiperinflaţiei, şi că de fapt valora foarte puţin. Unele din grupurile de membri de partid care au vizitat expoziţia au trimis telegrame la Ministerul Propagandei cu mesaje precum: „Artiştii ar fi trebuit legaţi lângă tablourile lor pentru ca fiecare german să-i poată scuipa în faţă”. Carola Roth, prietenă cu artistul Max Beckmann, a notat cum, în vreme ce vizitatorii mai vârstnici se plimbau prin săli clătinând din cap, mai tinerii activişti de partid şi Cămăşile Brune râdeau şi luau în batjocură lucrările. Atmosfera de ură şi ridiculizare în gura mare nu permitea împotrivire; era chiar o parte esenţială a expoziţiei, care era doar încă un exerciţiu de propagandă în masă pentru regim. Mai târziu însă, când tânărul Peter Guenther a făcut o a doua vizită, atmosfera era mult mai calmă, a observat el, cu unii din vizitatori rămânând mai multă vreme în faţa unor opere de artă pe care era evident că le apreciau şi pe care veniseră să le vadă pentru ceea ce bănuiau ei că era ultima oară. Totuşi, la urma urmei, expoziţia a fost un succes evident pentru regim. La fel ca multe alte lucruri în cultura nazistă, le-a dat cetăţenilor de rând cu tendinţe conservatoare ocazia de a-şi da glas prejudecăţilor pe care le nutreau de mult, dar pe care mai înainte ezitaseră să le dezvăluie.147

Mulţi dintre artiştii a căror operă a fost prezentată erau fie străini, ca Pablo Picasso, Henri Matisse sau Oskar Kokoschka, fie emigraseră, precum Paul Klee sau Vassily Kandinsky. Însă unii dintre artiştii reprezentaţi la expoziţie rămăseseră în Germania, în speranţa că starea de fapt se va schimba şi vor fi reabilitaţi. Max Beckmann, al cărui ultim vernisaj fusese destul de recent, la Hamburg în 1936, a plecat în exil în America a doua zi după Expoziţia de Artă Degenerată. Deşi nu o ducea deloc bine, Beckmann încă

picta. A fost sprijinit de negustori de artă plini de înţelegere şi de admiratori străini în anii grei ce au urmat.146 Alţii nu au fost atât de norocoşi.149 Artistul expresionist Ernst Ludwig Kirchner, care în acel moment avea bine peste cincizeci de ani, se stabilise deja în Elveţia încă din anii ’20, însă depindea mult mai mult decât Beckmann de piaţa de artă germană pentru a se întreţine. Nu şi-a pierdut speranţa până în 1937. Dar în luna iulie a acelui an a fost în cele din urmă exclus din Academia Prusiană de Arte şi multe dintre operele sale au fost confiscate din colecţiile germane de comisia Zeigler, care a expus nu mai puţin de treizeci şi două din ele la Expoziţia de Artă Degenerată. Kirchner era deja bolnav şi de o perioadă de ani îşi pierduse direcţia artistică, nereuşind să revină la perioada sa de glorie din Berlin, din 1910 până la mijlocul anilor ’20. Pentru el, aceasta era picătura care a umplut paharul. „Întotdeauna am sperat că Hitler ţinea la bunăstarea tuturor germanilor”, a scris el cu amărăciune, „iar acum el a defăimat atât de mulţi artişti serioşi, talentaţi, de sânge german. Este foarte trist pentru cei afectaţi, pentru că ei – cei serioşi dintre ei – au lucrat pentru faima şi onoarea Germaniei”. Un nou rând de confiscări doar i-a adâncit disperarea. Pe 15 iunie 1938, a distrus multe din lucrările pe care le ţinea în casa lui de ţară din Elveţia, a ieşit din casă şi s-a împuşcat în inimă.150

III

Între timp, regimul, într-un mod ce era caracteristic procesului său de luare a deciziilor şi în alte dimensiuni ale vieţii publice, a profitat de ocazia reprezentată de expoziţie pentru a adopta o legislaţie care generaliza politica faţă de aceasta. Hitler a declarat cu o zi înainte de deschidere că vremea pentru toleranţă se sfârşise:

De acum înainte vom duce un război necruţător de curăţire împotriva ultimelor elemente subversive din cultura noastră… De acum încolo – vă asigur de asta – toate acele clici de trombonişti, diletanţi şi escroci de artă

care se periază unii pe alţii şi astfel prosperă vor fi prinse şi înlăturate. În ce ne priveşte pe noi, aceşti troglodiţi preistorici şi antediluvieni care gângăvesc despre artă se pot întoarce în peşterile lor ancestrale şi să-şi continue mâzgălelile internaţionale acolo.151

Într-adevăr, cei care „gângăveau" despre artă fuseseră deja reduşi la tăcere de un ordin emis de Goebbels pe 27 noiembrie 1936 prin care se interzicea critica de artă, care, spunea acesta, fusese „ridicată la rang de instanţă de judecată în era dominaţiei străine şi evreieşti asupra artei". A fost înlocuită de „relatarea artistică", care trebuia să se limiteze la simpla descriere. Într-un mediu artistic unde orice era expus în muzee şi galerii publice avea nevoie de aprobarea Ministerului Propagandei şi a Camerei de Arte Plastice a Reichului, critica de arta putea să pară prea mult ca o critică adusă regimului.152 Pentru a se asigura că mişcarea modernistă nu avea să mai fie prezentată public, Zigler a declarat în discursul său de deschidere că galeriile ţării vor fi deposedate definitiv de asemenea excrescenţe.153 La puţin timp după aceea, Goebbels a spus Camerei de Cultură a Reichului că „formele înspăimântătoare şi oribile ale Expoziţiei de Artă Degenerată din München" au arătat „opere de artă cârpite", „creaţii monstruoase, degenerate" ale unor oameni de „ieri", „reprezentanţi senili... ai unei perioade peste care am trecut atât intelectual, cât şi politic". Pe 31 mai 1938 a fost promulgată Legea pentru confiscarea produselor de artă degenerată. Aceasta oferea retroactiv legitimitate confiscărilor de opere de artă „degenerată" nu doar din galerii şi muzee, ci şi din colecţii private, fără compensaţii, în afara cazurilor excepţionale, „pentru a evita dificultăţi".154 Programul de confiscări a fost centralizat în mâinile comisiei conduse de Adolf Ziegler, care îi includea pe comerciantul de artă Karl Haberstock şi pe Heinrich Hoffmann, fotograful lui Hitler.155

Comisia a crescut numărul de opere de artă

confiscate la aproximativ 5.000 de picturi şi 12.000 de lucrări grafice, desene, xilogravuri şi acuarele dintr-un total de 101 de galerii şi muzee de pe întregul teritoriu al Germaniei.156 Unele lucrări străine au fost returnate instituţiilor străine şi indivizilor care le-au împrumutat muzeelor germane, cam patruzeci au fost date înapoi şi altele au fost date la schimb. Pe deasupra, Hermann Göring a reţinut paisprezece din ele pentru propria sa colecţie: patru picturi de Vincent Van Gogh, patru de Edvard Munch, trei de Franz Marc şi câte una de Paul Cézanne, Paul Gauguin şi Paul Signac. Le-a vândut pentru a strânge banii necesari să cumpere tapiserii cu care să împodobească Carinhallul, impunătorul conac de vânătoare pe care l-a construit în amintirea primei sale soţii; un exemplu grăitor de speculă ilegală care va prefigura comportamentul său atunci când arta din alte ţări europene îi va sta la dispoziţie.157 De asemenea, prin organizarea rapidă de contraexpoziţii ale „Artei germane din secolul XX”, cele mai notabile fiind în Londra, Paris şi Boston, artiştii din exil şi susţinătorii acestora au atras atenţia asupra reputaţiei de care arta interzisă în Reich se bucura peste graniţe. În căutarea sa de valută forte, de care avea mare nevoie, regimul nazist nu îşi permitea să ignore cererea din alte ţări pentru arta modernistă germană. Goebbels a lansat negocieri cu Wildenstein şi alţi comercianţi de artă din afara Germaniei şi a remodelat comisia Ziegler într-un corp aflat sub controlul său direct. Organizat în sânul Ministerului Propagandei în mai 1938, acesta includea trei comercianţi de artă şi era însărcinat cu vinderea lucrărilor confiscate. Pe parcursul următorilor trei ani, peste un milion de mărci câştigate din vânzarea a peste 3.000 de opere de artă confiscate au fost depozitate într-un cont special al Reichsbank. Cea mai publică dintre tranzacţii a fost vânzarea a 125 de opere aparţinând unor artişti ca Ernst Barlach, Marc Chagall, Otto Dix, Paul Gauguin, Vincent Van Gogh, George Grosz, Ernst Ludwig Kirchner, Paul Klee, Max Liebermann, Henri Matisse,

Amadeo Modigliani, Pablo Picasso, Maurice Vlaminck şi alţii la Galeria Fischer din Lucerna, pe 30 iunie 1939. Numai treizeci şi una din ele nu şi-au găsit cumpărători. O mică parte din încasări a fost cedată muzeelor şi galeriilor din care picturile au fost confiscate, dar cea mai mare parte a fost pusă într-un cont din Londra, pentru a-i da posibilitatea lui Hitler să cumpere picturi pentru colecţia sa privată. În acest fel, un mare număr de lucrări confiscate au supravieţuit.158

Cu toate acestea, marea lor majoritate au fost pierdute. Suma totală obţinută la licitaţia din Lucerna, puţin peste jumătate de milion de franci elveţieni, era dezamăgitoare până şi după standardele zilei. Cunoaşterea faptului că regimul confisca şi se debarasa de cantităţi enorme de artă modernă a dus la o cădere a preţurilor până şi la tranzacţiile neoficiale. O pictură de Max Beckmann, *Coasta de răsărit*, a ajuns să se vândă pentru doar 20 de dolari. Se părea că, la urma urmei, pe ele nu se puteau face profituri considerabile. Un milion de mărci germane nu era o sumă impresionantă. Deşi au mai fost plănuite încă două tranzacţii, o mică vânzare a fost ţinută în Zürich în august 1939 şi tranzacţii private au avut loc până în 1942, ameninţarea războiului a făcut ca transportul de canităţi mari de opere de artă peste hotare să fie tot mai riscant.159 Alte metode de a se descotorosi de ele nu existau, de vreme de Führerul, care inspectase personal colecţia de 12 167 de lucrări care au rămas într-un depozit din Berlin, a interzis ca acestea să fie înapoiate colecţiilor din care proveneau. Nu părea să existe alternativă în afară de a distruge tot ceea ce nu s-a vândut.

Până la urmă, în ochii lui Ziegler şi ai comisiei sale, nu aveau oricum nicio valoare artistică. Aşadar, pe 20 martie 1939, în jur de 1 004 de picturi în ulei şi 3 825 de acuarele, desene şi lucrări grafice au fost îngrămădite în curtea staţiei centrale a pompierilor din Berlin şi incendiate. Focul în aer liber nu a fost deschis publicului şi nici nu a fost însoţit de vreo ceremonie formală sau anunţ

public. Cu toate acestea, aducea izbitor cu arderea de cărţi din 10 mai 1933, care mistuise operele scriitorilor evrei, stângişti şi modernişti în pieţele publice ale oraşelor universitare din Germania.160

Arta modernistă din Germania fusese în cele din urmă distrusă în cel mai fizic mod posibil. Lucrările moderniste au fost luate din colecţiile germane şi aruncate în foc. Singurele care se mai găseau erau cele prezentate la Expoziţia de Artă Degenerată, care a făcut, într-o formă mai redusă, înconjurul ţării şi a atras un număr important de vizitatori şi în alte oraşe, ca Berlin, Düsseldorf şi Frankfurt, în următorii doi ani.161 Artiştii modernişti au fost forţaţi să plece în pribegie sau împiedicaţi să îşi vândă şi să îşi expună opera în public. Şi totuşi, nu au dispărut fără urmă. Dimpotrivă, după cum raporta Serviciul de Securitate al SS în 1938, picturi ale „bolşevicilor culturali" şi „expresioniştilor" încă se regăseau în expoziţii private, mai ales în Berlin. SS-ul se plângea că, la o competiţie ţinută în capitală în 1938, „prezentările artiştilor tineri au oferit în mare măsură un peisaj de degenerare şi incompetenţă în aşa fel încât această parte a generaţiei artistice mai tinere s-a pus pe sine în opoziţie cu concepţia naţional-socialistă asupra artei".162 Părea că, până la urmă, viziunea nazistă în privinţa artei nu triumfase, poate doar în afară de suprimarea brutală a alternativelor. Şi nu era un caz izolat. Tot în 1938, SS-ul s-a mai plâns şi că „opoziţia faţă de viziunea naţional-socialistă în artă este prezentă în secţiuni largi din însăşi comunitatea artistică germană… în asemenea măsură încât aceştia să nu fie consideraţi naţional-socialişti ca înclinaţie politică". Deosebit de antipatizată era Camera de Arte Vizuale a Reichului, pe care, conform unui raport SS, aproape toţi artiştii germani o detestau.163 Respectivul organism exercita un control aproape absolut asupra celor 42.000 de membri ai săi, printre care se numărau nu doar artişti, ci şi arhitecţi, proiectanţi de grădini, decoratori de interioare, copişti, comercianţi de antichităţi, olari şi aproape oricine

care avea vreo legătură oarecare cu

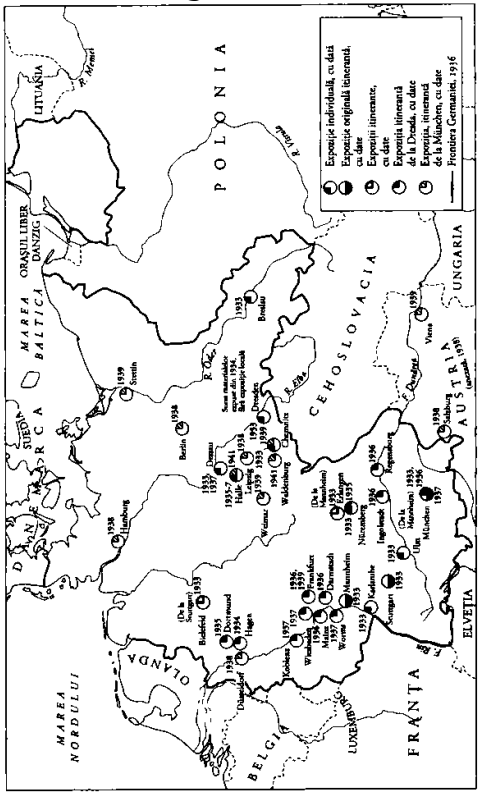

Harta 5. Expoziții de „artă degenerată"

artele vizuale. Pentru a accede la calitatea de membru, oricine era nevoit să completeze un formular stufos în care să figureze vechile afilieri politice ale aplicantului şi ascendenţa rasială a membrilor familiei.164 Toţi cei care nu erau consideraţi eligibili nu mai aveau dreptul să profeseze. Nemaiputând să îşi câştige traiul din comercializarea operelor lor, unii au fost nevoiţi să opteze pentru alternative umilitoare. De pildă, în 1939, Oskar Schlemmer vopsea camuflajul de pe clădiri militare.165

Între timp, artişti „germani" ca Amo Breker prosperau mai mult ca niciodată. Erau încurajaţi de Ministerul Propagandei, care a instituit o întreagă serie de premii, diplome şi titluri pentru artiştii a căror muncă se conforma idealurilor naziste.166 Expoziţiile de artă de pe întreg teritoriul Germaniei purtau acum titluri precum

„Sânge şi glie” sau „Forţe primordiale ale voinţei germane în formă” şi, în mare parte, aveau drept subiect portrete ale liderilor naţional-socialişti şi, desigur, mai presus de toate, ale lui Hitler însuşi.167 Mai mult decât atât, Expoziţia de Artă Degenerată nu a fost organizată întâmplător şi izolat, ci de fapt ţinea isonul unei „Mari Expoziţii de Artă Germană”, care s-a deschis tot în München cu o zi înainte.168 Prezentarea grandioasă, care a fost reînnoită mai apoi în fiecare an şi precedată de un masiv carnaval al culturii germane pe străzile din München, conţinea peisaje, naturi moarte, portrete, statui alegorice şi multe altele. Temele includeau animale şi vegetaţie, maternitatea, industria, sportul, viaţa şi negoţul rural şi, poate deloc surprinzător, soldaţi sau război. Nuduri supradimensionate, impersonale ofereau imagini supraumane, proeminente, de neatins, ale unei permanenţe şi atemporalităţi aflate în contrast puternic cu dimensiunea umană a artei ce era acum stigmatizată drept degenerată.169 Hitler însuşi inspecta exponatele înainte de deschidere şi scotea de pe listă una din zece opere alese pentru eveniment. Nesatisfăcut de lipsa de rigoare a comisiei Ziegler, l-a ales pe fotograful său personal, Heinrich Hoffmann, să facă selecţia finală.170 Participarea relativ redusă – puţin peste 400.000, în comparaţie cu cei trei milioane care au vizitat Expoziţia de Artă Degenerată în München şi în restul ţării – se datora în mare parte faptului că intrarea era cu plată.171 Dar şi aceasta a avut succes. Conform lui Peter Guenthers, vizitatorii au apreciat în mod deosebit măiestria şi calitatea realistă, foarte veridică a statuilor şi picturilor (chiar şi a celor menite să fie alegorii) şi au fost în general impresionaţi de exponate. Şi acum, mulţi vizitatori, în opinia tânărului Guenther, nu mai fuseseră la o expoziţie de artă până atunci.172 Politica artistică nazistă era, mai presus de orice, pentru asemenea oameni.173

IV

Marea Expoziţie de Artă Germană a fost găzduită de

un muzeu construit anume, proiectat în stilul unui templu antic de către arhitectul Paul Ludwig Troost. Coloanele sale greoaie, pătrăţoase, care se desfăşurau în faţa clădirii dreptunghiulare, erau foarte diferite de arhitectura neoclasică, delicată şi subtilă, pe care Troost căuta de obicei să o imite. La fel ca alte clădiri naziste, era înainte de toate o declaraţie de putere.174 Casa Artei Germane a fost doar una dintr-un mare număr de proiecte prestigioase pe care Hitler le-a demarat imediat ce a luat puterea în 1933. Acesta chiar se gândise la ele încă de la începutul anilor ’20. Hitler se imagina pe sine drept un arhitect chiar mai mult decât se credea pictor şi arhitectura s-a „bucurat” de atenţia lui mai mult decât oricare dintre celelalte arte. „Orice perioadă măreaţă îşi găseşte expresia hotărâtoare a valorilor sale în clădirile pe care le ridică”, a declarat el în 1938: „Când oamenii încearcă în sinea lor vremuri deosebite, caută să le dea acestora o expresie externă. Atunci, cuvântul lor e mai convingător decât cel vorbit: este cuvântul trecut în piatră!” 175

Noile clădiri publice ale Reichului erau cu toate concepute în acel stil masiv, monumental, pseudoclasic. La fel ca şi clădirile publice pe care Hitler le văzuse şi desenase în tinereţe pe Ringstrasse din Viena, erau menite să proiecteze un aer de permanenţă şi durabilitate. Toate erau influenţate de propriile planuri arhitecturale ale Führerului. Hitler petrecea multe ore lucrând cu arhitecţii şi rafinându-le ideile, uitându-se peste machete şi discutând despre stil şi decoraţiuni. Colaborase deja cu Troost în 1931 – 1932 la reproiectarea pieţei publice Königsplatz din München şi, când a luat puterea, aceste planuri au fost puse în aplicare. Vechiul cartier general al partidului de la Casa Brună a fost înlocuit de două clădiri gigantice, Clădirea Führerului şi Clădirea Administraţiei, care găzduiau săli de recepţie vaste şi faţadele erau decorate cu svastici şi vulturi. Fiecare din ele avea cate un balcon de la care Hitler putea să le vorbească mulţimilor

care trebuiau să se adune dedesubt. În ciuda aspectului lor, noile clădiri încorporau tehnologie avansată în construcţia şi dotarea lor, inclusiv aer condiţionat. Învecinate cu ele erau două expresii caracteristice ale cultului nazist al morţilor: temple în onoarea naziştilor care fuseseră omorâţi în puciul de la berărie din 1923. În ele domnea o atmosferă de sacralitate pioasă, cu trupurile recent exhumate sile martirilor etalate în sarcofage ridicate pe o platformă, expuse stihiilor şi flancate de douăzeci de stâlpi de calcar luminaţi de focul continuu aprins în recipiente metalice. Terenul enorm, înverzit al Königsplatz-ului a fost pavat cu peste şapte mii de metri pătraţi de dale de granit. „Ceva nou a fost creat aici”, remarca un comentator, „al cărui cel mai adânc sens este unul politic”. Aici, masele organizate şi disciplinate aveau să se adune pentru a-şi depune jurământul de loialitate pentru noua ordine a ţării. Întregul ansamblu arhitectonic era, a conchis el, „ideologie devenită stâncă”.176

Ca şi în alte domenii, administratorii culturali naziști au avut nevoie de destul timp pentru a-şi impune viziunea. Camera de Arhitectură a Reichului i-a exclus cât se putea de repede pe arhitecţii evrei din profesie, însă, în pofida ostilităţii pentru arhitectura ultramodernă, a ezitat să facă o mişcare decisivă împotriva moderniştilor, dintre care unii, cum a fost cazul lui Mies van der Rohe, au rămas în Germania pentru o bună perioadă, deşi le era din ce în ce mai greu să îşi practice meseria. Totuşi, tipurile mai experimentale de modernism au fost eradicate până în 1935; Mies a emigrat curând spre New York.177 Pe la mijlocul anilor ’30, clădirile perioadei weimareze, precum blocurile de apartamente, nu mai erau la modă. În schimb, idealul nazist de arhitectură domestică prefera un stil autohton, pseudoţărănesc, similar aceluia practicat de principalul susţinător al teoriilor rasiale în arta modernă, Paul Schultze-Naumburg. Oricum, acestea erau întâlnite doar în suburbii; necesitatea încă dicta ridicarea de clădiri de apartamente în interiorul oraşelor, unde însă acum

acoperişurile ţuguiate erau preferate celor plate, deoarece erau considerate mai germane.178 Dar adevărata pasiune a lui Hitler rezida în clădirile publice. În München s-au pus temeliile unei gări gigantice, care era menită să fie cea mai mare structură-cadru de oţel din lume, cu un dom mai înalt decât turnurile gemene ale clădirii simbol din München, Frauenkirche. Şi nu doar Münchenul, ci şi alte oraşe au fost preschimbate în mărturii masive din piatră ale puterii şi permanenţei celui de-al Treilea Reich. Hamburgul trebuia să fie împodobit cu un nou zgârie-nori pentru sediul regional al partidului, mai înalt decât Empire State Building din New York, încununat de o svastică imensă cu neoane, care să fie pe post de far pentru navele ce se îndreptau spre port. În josul râului, suburbia Othmarschen avea să fie demolată pentru a face loc rampelor şi stâlpilor unui uriaş pod suspendat peste Elba. Podul ar fi trebuit să fie cel mai mare din lume, cu mult mai mare decât podul Golden Gate din San Francisco, după care a fost conceput.179

În Berlin, un nou terminal de aeroport, de dimensiuni colosale, cu peste 2000 de încăperi, a fost construit la Tempelhof. Noua clădire a Ministerului Aviaţiei, la fel de grandioasă ca restul construcţiilor naziste, avea săli ornamentate, pavate cu marmură, plină de svastici şi memoriale pentru aviatorii germani de renume. A urmat un vast stadion olimpic, care a costat 77 de milioane de mărci, cu o capacitate de 100.000 de locuri şi care găzduia nu doar evenimente sportive, ci şi adunări naziste importante. Şi aici, în turnuri adiacente, erau edificii în memoria celor căzuţi, în cazul de faţă, soldaţi din Primul Război Mondial. În 1938, Hitler comandase deja construcţia unei noi Cancelarii a Reichului, deoarece o considera pe cea existentă ca fiind prea modestă. Era chiar mai mare şi mai impunătoare decât clădirile müncheneze. Galeria principală avea aproape 150 de metri lungime; de două ori mai lungă, aşa cum nota Hitler, decât Sala Oglinzilor de la Versailles.180 Inaugurată în 1939, noua

Cancelarie a Reichului anunţa, după cuvintele unui comentator, „eminenţa şi bogăţia noului Reich, care a devenit o superputere”.181 De fapt, gigantismul tuturor acestor proiecte, planificate să fie gata pe la începutul anilor ’50 – un interval de timp remarcabil de scurt – era menit să semnifice devenirea Germaniei, la acea dată, nu doar ca superputere, ci drept puterea dominantă a lumii.182

Noua Cancelarie a Reichului nu a fost proiectată de arhitectul favorit al lui Hitler, Paul Troost, care a murit în ianuarie 1934, ci de un nou-venit care avea să joace un rol important în ultimii ani ai celui de-al Treilea Reich, colaboratorul mai tânăr al lui Troost, Albert Speer. Născut în 1905 în Manheim, Speer aparţinea unei generaţii ale cărei ambiţii au fost încadrate de experienţele amare şi haotice ale Primului Război Mondial, ale revoluţiei şi hiperinflaţiei. Fiu de arhitect şi astfel membru al clasei de mijloc educate a Germaniei, Speer s-a format în Berlin, sub oblăduirea arhitectului Heinrich Tessenow, şi a format prietenii apropiate cu câţiva din ceilalţi învăţăcei ai acestuia. Maestrul lor le-a insuflat o abordare liberă faţă de arhitectură, fără a prefera nici modernismul, nici antiteza sa, ci bătând monedă pe simplitatea formelor şi pe importanţa de a-şi cristaliza stilul din experienţa poporului german. La fel ca în orice universitate spre finele anilor ’20, atitudinea politică printre studenţi era una de dreapta şi, în ciuda trecutului său liberal, Speer a cedat influenţelor din jur. În 1931, Hitler a ţinut un discurs studenţilor din Berlin într-o berărie. Speer, aflat în public, a fost, aşa cum a mărturisit mai târziu, „măturat de valul de entuziasm care era resimţit aproape fizic şi care îl purta pe vorbitor dintr-o frază în alta. Mătura din calea sa orice scepticism, orice rezervă”.183

Copleşit, Speer s-a alăturat NSDAP-ului şi s-a aruncat în munca partidului, oferindu-se voluntar pentru Corpul Şoferilor naţional-socialişti şi luând în considerare posibilitatea de a intra în SS, deşi până la urmă nu a făcut-

o. În 1932, a început să practice arhitectura pe cont propriu şi s-a folosit de relaţiile sale din cadrul partidului pentru a primi comenzi. Goebbels i-a cerut asistenţa la modificarea şi mobilarea Ministerului Propagandei, clădire ce îi aparţinea arhitectului de secol XIX Friedrich von Schinkel, pe care Goebbels a vandalizat-o cu ajutorul Cămăşilor Brune atunci când s-a mutat. Deloc surprinzător, Goebbels s-a împotrivit încercării lui Speer de a salva ce mai rămăsese din stilul clasic din interiorul clădirii şi a refăcut totul într-un stil mai grandios la câteva luni după ce Speer îşi terminase lucrul. Totuşi, următorul proiect al tânărului arhitect a avut mai mult succes. Văzând planurile Ministerului Propagandei pentru sărbătorirea Zilei Muncii Naţionale de pe câmpul Tempelhof din Berlin, la 1 mai 1933, Speer s-a plâns despre cât erau de lipsite de imaginaţie şi astfel a fost numit să le amelioreze. Inovaţiile sale, printre care se numărau bannere enorme, svastici şi reflectoare, au avut atât de mult succes, încât l-au convins pe Goebbels să îl însărcineze cu proiectarea cadrului pentru Congresul de la Nürnberg mai târziu în acel an. Speer a fost cel care, în 1934, a creat efectul „catedralei de lumini” produs de reflectoarele care îşi proiectau razele în sus, pentru a impresiona oaspeţii străini. Curând, remobila birourile partidului şi remodela interiorul noii case a lui Goebbels din mica localitate Wannsee, chiar în afara Berlinului. Speer se simţea învigorat de atmosfera plină de semnificaţie din jurul liderilor naziști. Lucra din greu şi termina proiectele în timp-record. Încă nici nu împlinise treizeci de ani şi îşi făcuse o reputaţie de invidiat în eşaloanele de vârf ale puterii.184

Moartea lui Troost, pe care Hitler îl venera, l-a catapultat pe Speer în anturajul personal al Führerului, care l-a cooptat pe post de consultant pe probleme de arhitectură, cineva cu care să vorbească despre pasiunea sa fără deferenţa pe care simţea că i-o datora lui Troost. Speer a fost copleşit de această atenţie şi şi-a mutat familia şi casa în apropiere de refugiul bavarez al lui Hitler

de deasupra Berchtesgadenului. Un oaspete frecvent la conacul montan al Führerului, Speer s-a lăsat influenţat de dorinţa acestuia de a construi clădiri imense, monumentale, într-un stil ce deriva din clasicismul antic. Curând i s-au încredinţat planuri din ce în ce mai ambiţioase, multe din ele bazate pe schiţele făcute de Hitler însuşi în anii ’20. A fost numit să reconstruiască şi să extindă locaţia Congresului de la Nürnberg cu o serie de clădiri noi, impunătoare, construite de la sfârşitul anilor ’30 contra unor sume colosale, printre care se numărau un stadion cu capacitate de 405.000 de locuri, Sala de Congrese cu 60.000 de locuri şi două terenuri de paradă imense, Câmpul Zeppelinelor şi Câmpul lui Marte, flancate de şiruri de coloane şi care puteau găzdui 250.000, respectiv 500.000 de persoane.185 Între timp, a proiectat şi construit Pavilionul German de la Expoziţia Mondială de la Paris din 1937, o altă structură enormă, bombastică, cea mai mare din întreaga expoziţie. Era dominată de un turn masiv, pseudoclasic, format din zece coloane canelate care se uneau în vârf într-o cornişă şi care domina ca înălţime toate celelalte construcţii dimprejur, inclusiv pavilionul sovietic, şi era întrecut doar de Turnul Eiffel, care se înălţa la capătul bulevardului pe care erau aşezate pavilioanele. Svastici roşii străluceau în timpul nopţii din spaţiile dintre coloane. Lângă turn, sala principală, dreptunghiulară, fără ferestre, proiecta o imagine de unitate monolitică. Interiorul său a fost comparat de Paul Westheim, critic german de artă aflat în exil, cu imaginea macabră, profetică, a unui crematoriu, cu turnul luând locul hornului.186

Succesul lui Speer ca arhitect de construcţii de propagandă a dus la numirea sa de către Hitler pe 30 ianuarie 1938 în postul de inspector general al clădirilor pentru capitala naţională. Era însărcinat cu punerea în practică a planurilor megalomane ale Führerului pentru transformarea Berlinului într-o capitală a lumii, numită *Germania* (denumirea latină), până în 1950. O axă

gigantică de bulevarde largi, proiectate pentru parade militare, avea să taie prin Berlin. În mijlocul ei trebuia să se ridice un arc de triumf de 120 de metri înălţime, mai bine de două ori mai mult decât L'Arc de Triomphe, contrapartea sa din Paris. Bulevardul principal avea să ducă până la Marele Amfiteatru, al cărui dom trebuia să aibă diametrul de 250 de metri, făcându-l astfel cel mai mare din lume. Câte un aeroport trebuia să se găsească la capătul fiecăruia dintre cele patru bulevarde. Hitler însuşi schiţase planurile cu mulţi ani înainte şi le-a discutat împreună cu Speer de numeroase ori de la prima lor întâlnire. Acum, a hotărât el, sosise vremea să le pună în practică.187 Erau să dureze o eternitate, un monument al celui de-al Treilea Reich ce va dăinui mult timp după ce Hitler avea să părăsească scena. Au urmat o serie de evacuări şi sute de case şi clădiri de apartamente au fost nivelate de buldozere pentru a face loc noilor bulevarde şi parte din schemă a fost până la urmă deschisă traficului. În tot acest timp, noi clădiri erau adăugate, inclusiv noua Cancelarie a Reichului, şi curând Speer a făcut un model la scară peste care Hitler a petrecut multe ore în anii ce au urmat, făcând ajustări şi plângându-se de faptul că el însuşi nu a devenit niciodată arhitect.188

La mijlocul anilor '30, Speer era deja în fruntea unei mari firme de arhitectură şi câştigase experienţa administrativă care avea să îi fie de mare ajutor, când s-a trezit dintr-odată catapultat într-un rol mult mai mare şi mai important în timpul războiului. Multe din proiectele sale emblematice nu îi aparţineau întru totul, ci erau elaborate împreună cu o echipă ai cărei membri, dintre care cel mai de seamă era Hans Peter Klinke, alt student al lui Tessenow, au jucat un rol cel puţin la fel de creativ ca al său. Pe deasupra, modelele firmei erau departe de a fi originale sau până şi deosebit de naziste în stil: şi în alte ţări, arhitectura civilă a perioadei se inspira din clasicism şi nici ideea de a remodela oraşele în linii geometrice, cu bulevarde largi şi mari clădiri publice, nu era tocmai nouă;

de pildă, planurile lui Speer pentru Berlin se asemănau în multe aspecte cu centrul capitalei federale a Statelor Unite, Washington D.C., cu ampla sa piaţă centrală înconjurată de structuri impunătoare, cu colonade în stil neoclasic, toate din piatră albă, strălucitoare. Ceea ce deosebea arhitectura civilă şi planurile urbanistice ale arhitecţilor nazişti nu erau rădăcinile clasice ale stilului, ci gigantismul maniacal al proporţiilor. Poate că nu totul avea să fie diferit de structurile civile de altundeva, dar cu siguranţă avea să fie cu mult mai vast decât orice a văzut lumea până atunci. Acest fapt era deja limpede în modelele noului Berlin pe care Speer a petrecut atât timp inspectându-le cu stăpânul său. Cu o ocazie, le-a arătat în privat tatălui său în vârstă de şaptezeci şi cinci de ani, el însuşi un arhitect. „Cu toţii aţi înnebunit de-a binelea”, a fost răspunsul bătrânului.189

De la disonanţă la armonie

I

Când ministrul propagandei Joseph Goebbels a înfiinţat Camera de Muzică a Reichului în noiembrie 1933, a reuşit o lovitură de imagine convingându-l pe Richard Strauss să preia funcţia de preşedinte al Camerei. Cu destul timp înainte de numirea sa, Strauss câştigase bunăvoinţa regimului atunci când a preluat în timp foarte scurt un eveniment care iniţial trebuia să fie condus de dirijorul evreu Bruno Walter. Strauss îl antipatiza pe Walter şi a fost convins că, dacă nu avea să intervină, orchestra – Filarmonica din Berlin – ar fi pierdut câştiguri importante pentru că publicul nu ar fi participat la eveniment. În mod previzibil, regimul a exploatat situaţia în beneficiul propriu.190 La scurt timp după aceea, Strauss a înlocuit un alt dirijor mazilit, Fritz Busch, şi pe Arturo Toscanini, dirijorul italian cunoscut pentru antifascismul său, care a refuzat să dirijeze la Festivalul de la Bayreuth din motive politice.191 Aşadar, nu existau prea multe îndoieli faţă de loialitatea lui Strauss pentru regim. La acea dată, acesta se apropia de vârsta de şaptezeci de

ani. De-a lungul deceniilor precedente, îşi stabilise o reputaţie internaţională drept cel mai de seamă compozitor german, depăşindu-i mult pe ceilalţi în proeminenţă şi popularitate. Era pe deplin conştient de importanţa şi rolul său istoric. Scriind într-un stil abundent, romantic, nu era un admirator al muzicii moderniste sau atonale; odată, când i s-a cerut opinia despre compozitorul serialist de muzică atonală Arnold Schoenberg, Strauss a declarat că acesta ar face mai bine să se apuce să dea zăpada cu lopata.192

În pofida reputaţiei sale deosebite, Strauss era dureros de conştient de faptul că nu reuşise să se ridice la rangul marilor săi predecesori ca Bach, Beethoven, Brahms sau Wagner („Poate că nu sunt un compozitor de primă clasă, dar sunt un compozitor de prim rang în a doua clasă", se spune că ar fi remarcat el cu autoironie resemnată). Tatăl său, fiul nelegitim al unui funcţionar de curte bavarez, reuşise prin propriul talent muzical să devină un faimos cântăreţ la corn francez, dar cunoaşterea propriilor origini îi dădea lui Strauss o senzaţie de nesiguranţă socială de care nu a reuşit niciodată să se descotorosească. Născut în 1864, compozitorul a obţinut un deosebit succes social şi financiar în timpul Reichului Wilhelmian, deci nu e surprinzător că a fost un adept al conservatorismului politic în perioada Republicii de la Weimar. Un observator – contele Harry Kessler, cunoscut estetician – a consemnat că, la un prânz privat din 1928, compozitorul a condamnat Republica şi spera în instituirea unei dictaturi. Kessler, binevoitor, a crezut că remarcă a fost una ironică.193 Strauss a profitat fără să stea mult pe gânduri de ocazia de a deveni liderul branşei muzicale în Germania. A acceptat preşedinţia Camerei de Muzică a Reichului ca pe un drept înnăscut. Mulţi ani la rând, el a luptat în numele muzicienilor pentru aspecte ca drepturile de autor, problemă devenită tot mai acută în epoca radioului şi gramofonului. Frustrat de aparenta neputinţă a Republicii de la Weimar de a apăra tradiţia muzicală

germană împotriva muzicii populare, operetei, musicalurilor şi jazzului, pe de o parte, şi de apariţia muzicii atonale şi moderniste, pe de altă parte, Strauss a crezut că al Treilea Reich va da la o parte tergiversările şi confuzia procesului legislativ şi îi va oferi lui şi profesiei sale ceea ce dorea.194

Astfel, Strauss avea ani de experienţă în politicile culturale şi aştepta de la Goebbels ceva în schimbul loialităţii sale. Ministrul propagandei i-a făcut pe plac şi, în 1934, a înfiinţat o agenţie centrală de stat pentru protejarea drepturilor de autor ale muzicienilor, apoi a semnat Convenţia Drepturilor de Autor de la Berna, care prelungea protecţia asupra compoziţiilor muzicale de la treizeci la cincizeci de ani de la moartea compozitorului. Însă Goebbels a privit cu ochi mai puţin buni încercările lui Strauss de a se folosi de Camera de Muzică a Reichului pentru a-şi impune propriile măsuri împotriva operetelor ieftine, jazzului şi muzicii de divertisment, iar oamenii numiţi de Strauss în Cameră nu se puteau măsura cu subalternii ministrului propagandei în arta intrigilor politice şi a luptelor birocratice. Curând, reprezentanţii ministerului se plângeau de funcţionarea proastă a Camerei de Muzică. Strauss nu a fost capabil să se apere pentru că adeseori se retrăgea din capitală pentru a compune. Nici nu s-a înţeles bine cu vicepreşedintele său, eminentul dirijor Wilhelm Furtwängler. Şi, mai important, niciunul din ei nu era de acord cu regimul în privinţa angajării de muzicieni evrei. În tinereţe, Strauss făcuse multe remarci depredative la adresa evreilor, iar Furtwängler a acceptat la rândul său obişnuitele lozind de dreapta despre „bolşevismul evreiesc” şi „dezrădăcinarea” evreilor. Dar, la fel ca mulţi antisemiţi de paradă şi mai puţin fanatici, asta nu i-a împiedicat să lucreze cu evrei în cazul în care aveau ceva de câştigat.195

În cazul lui Strauss, era vorba de libretistul Hugo von Hofmannsthal, care a murit în 1929, şi de Stefan Zweig, un scriitor popular, cu care a colaborat foarte bine la o nouă

operă, *Femeia tăcută* (*Die schweigsame Frau*), în 1933 – 1934. Alfred Rosenberg a văzut în acest lucru o oportunitate de a submina controlul lui Goebbels asupra scenei muzicale şi a remarcat că nu numai că libretistul pentru *Femeia tăcută* era evreu, ci şi că directorul operei unde trebuia să se ţină premiera avea o soţie evreică. Când Strauss a insistat ca numele lui Zweig să fie indus pe afiş, directorul, care a fost făcut responsabil, a fost silit să se pensioneze. Cât despre Zweig, care trăia în Austria, acesta semnase deja un protest împotriva politicilor regimului împreună cu romancierul Thomas Mann, unul dintre cei mai aprigi critici ai celui de-al Treilea Reich. A declarat că nu mai este dispus să îşi continue colaborarea cu Strauss din motiv că nu putea să consimtă ca munca sa să fie folosită într-o Germanie care îi supunea pe semenii săi evrei la asemenea persecuţii. Încercând să îl liniştească, Strauss i-a scris lui Zweig pe 17 iunie 1935, pretinzând că nu a devenit preşedinte al Camerei de Muzică a Reichului deoarece sprijinea regimul, d „din simplu simţ al datoriei” şi „pentru a preveni nenorociri mai mari”. În acea perioadă, Gestapoul îl ţinea pe Zweig sub observaţie şi îi deschidea corespondenţa. Au interceptat scrisoarea, au copiat-o şi au trimis-o Cancelariei Reichului. Strauss era deja atacat din mai multe părţi de diverse agenţii ale regimului, nu doar pentru colaborarea cu Zweig, ci şi pentru că îşi scotea lucrările printr-o casă de discuri deţinuta de evrei şi că a colaborat cu un muzician evreu pentru partea de pian dintr-o operă a sa. Sub presiune crescândă şi dezamăgit de administrarea ineficientă a Camerei de Muzică de care se făcea responsabil compozitorul, Goebbels a decis într-un sfârşit să se dispenseze de Strauss. Pe 6 iulie 1935, acesta a fost convins să îşi dea demisia din funcţia de preşedinte „din cauza deteriorării stării de sănătate”. Între timp, *Femeia tăcută* a fost anulată după cea de-a doua reprezentaţie şi interzisă pe durata celui de-al Treilea Reich.196

Încercând să se salveze după întreaga tevatură cu

Femeia tăcută, Strauss i-a trimis pe 13 iulie 1935 o scrisoare personală lui Hitler în care îi cerea o audienţă. El protesta că scrisoarea interceptată care a dus la demiterea sa a fost „interpretată greşit… de parcă aş fi avut… puţină înţelegere pentru antisemitism sau pentru conceptul de comunitate a oamenilor”. Hitler nici măcar nu s-a deranjat să îi răspundă. Şi încercările de a obţine o întrevedere au fost de asemenea respinse brutal. În privat, Strauss a remarcat cu amărăciune: „Însă e tristă ziua când un artist de statura mea este nevoit să întrebe un mucos de la minister ce să compună şi să pună în scenă. Şi eu aparţin naţiunii de «servitori şi chelneri» şi aproape că îl invidiez pe Stefan Zweig 197, confratele meu persecutat”. Asta nu l-a împiedicat să încerce o revenire. A compus imnul oficial pentru Olimpiada de la Berlin din 1936, dar acesta a fost comandat de către Comitetul Internaţional Olimpic şi nu de guvernul german. Comanda şi succesul imnului l-au făcut pe Goebbels să realizeze că prestigiul internaţional al lui Strauss putea fi util regimului şi astfel i-a permis acestuia să călătorească peste hotare ca ambasador cultural pentru Germania şi să primească din nou recunoaştere din partea publicului iubitor de muzică din străinătate. Goebbels a aranjat ca muzicianul să îşi dirijeze propria operă la Festivalul de Muzică al Reichului din 1938, la Düsseldorf, şi cu binecuvântarea sa Strauss a făcut parte din juriul evenimentului, a primit premii şi felicitări de ziua de naştere din partea regimului. Compozitorul a continuat să lanseze noi opere, inclusiv *luapăcii* (*Der Friedenstag*, 1938), menită să fie acceptabilă pentru naziști, cu librete scrise de Joseph Gregor, ale cărui rădăcini ariene erau de netăgăduit, dar pe care Strauss îl considera mult inferior foştilor săi colaboratori. Însă acestea erau compensaţii slabe pentru înlăturarea sa din centrul de putere, unde alţi compozitori, mai actuali, îşi atrăgeau favorurile regimului.198

II

Cu toate acestea, identitatea acelor compozitori nu

era deloc clară în 1933. Simpla aderenţă la Partidul Nazist în sens politic era numai de importanţă secundară. Ceea ce conta de fapt era, înainte de toate, afilierea rasială a unui compozitor anume, fie că era viu sau mort. Conform preceptelor naziste, evreii erau superficiali, epigoni, incapabili de creativitate autentică; chiar mai rău, erau subversivi, degeneraţi şi dăunători pentru adevărata tradiţie muzicală germană. Compozitorul Felix Mendelssohn, de pildă, era socotit drept un imitator de succes al muzicii germane autentice şi nu unul dintre exponenţii ei; Gustav Mahler era compozitorul degenerării şi putreziciunii; muzica atonală a lui Arnold Schoenberg perturba armonioasa comunitate rasială germană cu disonanţa sa. Ministerul Propagandei încuraja publicarea oricărui fel de atac care ajuta să submineze reputaţia unor asemenea compozitori în ochii publicului meloman, de la tomuri de un academism îndoielnic, precum *Muzică şi rasă* al lui Richard Eichenauer, publicat în 1932, la dicţionare ca *ABC-ul evreilor muzicieni*, care a apărut în 1935. Articole periodice în presa muzicală de specialitate şi în secţiunile de cultură ale ziarelor consolidau mesajul propagat de asemenea cărţi.199 Şi muzicologii nazişti nu se mulţumeau doar cu cuvinte.

În mai 1938, sub impresia Expoziţiei de Artă Degenerată din München, Hans Severus Ziegler, director al teatrului naţional din Weimar, a organizat o expoziţie de „Muzică Degenerată” în Düsseldorf, ca parte a primei Adunări Muzicale a Reichului. Asistat de membri ai biroului lui Rosenberg, Ziegler a încropit în grabă o echipă de caricaturişti, tehnicieni şi proiectanţi şi a realizat o expoziţie de mari propprţii, cu secţiuni dedicate compozitorilor şi dirijorilor evrei, criticilor şi profesorilor de muzică, compoziţiilor moderniste şi atonale. „Ceea ce s-a adunat la expoziţia de «Muzică Degenerată»”, tuna el la ceremonia de deschidere, „constituie portretizarea unui adevărat sabat al vrăjitoarelor şi a celui mai frivol bolşevism cultural şi o reprezentare a triumfului

subumanităţii, a arogantei insolenţe evreieşti şi a unei absolute demenţe şi senilităţi spirituale”. Expoziţia căuta să arate oamenilor cum suna de fapt asemenea muzică, instalând şase cabine audio în care vizitatorii puteau să asculte înregistrări la gramofon anume editate, cu extrase din muzica lui Arnold Schoenberg, Ernst Kfenec şi ale altora. Unul anume, cu fragmente muzicale din *Opera de trei parale* compusă de Kurt Weill, era deosebit de căutat. În faţa cabinei se formau cozi lungi, care stăteau mărturie pentru popularitatea dăinuitoare a muzicii în rândurile unui public ce fusese văduvit de ocazia de a o asculta preţ de jumătate de deceniu. Totuşi, nu încape îndoială că multe din celelalte bucăţi de muzică date spre ascultare veneau să confirme prejudecăţile unui public conservator din punct de vedere muzical, care oricum nu prea gustase modernismul.200 Această acţiune şi intenţia radicală dindărătul ei nu erau întru totul pe placul lui Goebbels, care ar fi preferat să se folosească de Camera de Muzică drept mijloc prin care să ţină sub control reprezentaţiile muzicale. „Expoziţia de «Muzică Degenerată» a doctorului Ziegler”, nota el în jurnalul său, „primeşte multe critici. Am înlăturat părţile controversate”.201 Expoziţia a fost închisă după doar trei săptămâni.202

Între timp, în interiorul Camerei de Muzică fusese stabilit un Birou de Cenzură, care a început să emită liste de compozitori şi lucrări interzise, inclusiv cele ale lui Irving Berlin, care era evreu. Nu doar reprezentaţiile, ci şi înregistrările şi transmisiunile radio cu orice sau oricine de pe listă au fost interzise. Mendelssohn constituia o problemă aparte, deoarece multe din operele sale erau foarte populare. Mai se găseau dirijori care continuau din când în când să îi aducă lucrările înaintea publicului – Furtwängler, de exemplu, a dirijat filarmonica berlineză interpretând trei fragmente din *Visul unei nopţi de vară* a lui Mendelssohn, în februarie 1934, pentru a serba a o sută douăzeci şi cincea aniversare a naşterii compozitorului – dar când se petreceau asemenea evenimente, ziarele pur şi

simplu nu le menţionau, limitând astfel impactul la cei care au asistat la concert. În noiembrie 1936, când compozitorul britanic Sir Thomas Beecham a sosit cu orchestra filarmonicii din Londra pentru un concert la Gewandhaus din Leipzig, a obţinut permisiunea din partea primarului conservator al oraşului, Carl Goerdeler, să depună o cunună de flori la memorialul lui Mendelssohn, care făcuse atât de mult pentru relaţiile muzicale anglo-germane în secolul al XIX-lea. Dar când a căutat monumentul în dimineaţa de după concert, acesta nu mai era de găsit; şeful local de partid, profitând de absenţa lui Goerdeler din oraş, a ordonat subalternilor săi să îl ia de la locul său în timpul nopţii şi să îl sfarme în bucăţi. Furios, Goerdeler a demisionat din funcţia de primar la scurt timp după întoarcerea sa şi a devenit tot mai ostil faţă de regimul nazist. Cât despre Mendelssohn, acest eveniment s-a dovedit a fi unul de cotitură. Deşi operele sale au continuat să mai fie interpretate pentru o vreme, de atunci încolo numele său nu a mai fost menţionat în legătura cu ele. Până în 1938, numele lui Mendelssohn a fost în cele din urmă scos din cataloagele caselor de discuri şi muzica sa a încetat să mai fie cântată în spectacole publice. Nu mai puţin de patruzeci de încercări au fost făcute între 1933 şi 1944 de o varietate de compozitori pentru a găsi o alternativă la partitura lui Mendelssohn pentru *Visul unei nopţi de vară*; fiecare din ele era inferioară, aşa cum au fost de multe ori nevoiţi să mărturisească criticii care participau la acele interpretări.203

Opere bine-cunoscute compuse de muzicieni cu origini sănătoase întâmpinau de asemenea oprobriul autorităţilor atunci când conţineau versuri scrise de autori evrei ca Heinrich Heine, al cărui poem *Lorelei* era atât de cunoscut, încât regimul a hotărât să încerce să convingă publicul că era un cântec popular şi nu un poem scris de către un evreu. Probleme de alt fel erau ridicate de operele lui Wolfgang Amadeus Mozart. Trei dintre cele mai populare, *Cosifan tutte*, *Nunta lui Figaro* şi *Don Giovanni*,

nu doar că foloseau librete scrise de colaboratorul său evreu, Lorenzo da Ponte, ci erau de obicei interpretate în varianta tradusă în germană de către dirijorul evreu Hermann Levi. Comandând noi traduceri de Siegfried Anheisser, german get-beget, care curând au început să fie folosite în întreaga Germanie, biroul lui Rosenberg a reuşit să distragă atenţia în privinţa faptului de netăgăduit că versiunea originală a fost scrisă de către un evreu. Încercările lui Rosenberg de a „arianiza" oratoriile lui Händel, care includeau fragmente întregi din Vechiul Testament, au atras ostilitatea Camerei de Muzică a Reichului aflată sub controlul lui Goebbels, care a interzis modificările aduse textelor pe 19 septembrie 1934. Însă această măsură nu a reuşit să împiedice ca *Iuda Maccabeul* lui Händel să fie interpretat fără nume evreieşti sau referinţe biblice, întregul oratoriu apărând sub titlul de *Conducătorul.2*

Şi compozitorii non-evrei atrăgeau mânia oficiului lui Rosenberg dacă erau modernişti sau atonali sau dacă stârneau controverse de orice fel. În cazul în care nu erau germani, decizia de a le interzice muzica sau nu era doar de importanţă secundară pentru Camera de Muzică. Tocmai de aceea, muzica lui Igor Straviński, unul dintre cei mai ridiculizaţi compozitori la Expoziţia de Muzică Degenerată, a fost totuşi interpretată adeseori în timpul anilor ’30. Reprezentaţiile din Germania erau încurajate chiar de Stravinsky însuşi, al cărui legendar simţ al afacerilor l-a făcut să obţină chiar şi un permis special prin care veniturile din drepturile de autor îi erau trimise la Paris, unde compozitorul trăia încă dinainte de Primul Război Mondial. Aspectele diplomatice nu erau niciodată ignorate de Ministerul Propagandei, aşadar compoziţiile moderniste ale lui Bela Bartók nu au fost interzise, fiindcă acesta era maghiar, iar Ungaria era un aliat al Germaniei. Bartók însuşi, un antifascist cunoscut, şi-a schimbat editorii din Germania când aceştia au trecut sub controlul partidului, şi-a declarat solidaritatea cu compozitorii

interzişi şi a trimis un protest spre Ministerul Propagandei când a aflat că operele sale nu s-au numărat printre cele prezentate la Expoziţia de Muzică Degenerată, însă fără niciun folos; muzica sa, ca şi cea a lui Stravinsky, a continuat să fie interpretată în Germania.205

Atunci când compozitorul în cauză era german sau chiar şi austriac (ceea ce în ochii naziştilor era acelaşi lucru), lucrurile stăteau altfel. Discipolii lui Arnold Schönberg au fost luaţi în vizor pentru aderenţa lor la atonalitatea în douăsprezece note. Muzica lui Anton von Webern a fost interzisă de la bun început, în vreme ce o interpretare a unei suite orchestrale luate din *Lulu*, opera neterminată a lui Alban Berg, sub bagheta dirijorului Erich Kleiber, în noiembrie 1934 în Berlin, a cauzat mare zarvă, cu strigăte de „Heil, Mozart!" din partea publicului indignat. Criticul reputat Hans-Heinz Stuckenschmidt, care a scris o recenzie pozitivă despre spectacol într-un ziar berlinez, a fost dat afară din Asociaţia Criticilor Germani de Muzică (parte a Camerei de Literatură a Reichului) şi, în consecinţă, nu şi-a mai găsit de lucru. Criticul îşi făcuse deja mulţi duşmani deoarece insista cu încăpăţânare să apere meritele unor compozitori ca Stravinsky. Aceştia au reuşit să îi împiedice orice tentativa de a-şi găsi un loc de muncă în Germania, astfel că a fost constrâns să plece în Praga. Erich Kleiber, dirijorul spectacolului, crunt dezamăgit de ostilitatea pe care interpretarea sa a generat-o, a emigrat în Argentina două luni mai târziu. Muzica lui Berg nu a mai fost interpretată în public pe întreaga durată a celui de-al Treilea Reich.206 Fără îndoială, caracterul senzaţionalist al lui *Lulu*, care includea scene de prostituţie şi îl avea pe Jack Spintecătorul drept unul din personaje, a avut un rol important în întregul scandal. Un alt discipol non-evreu al lui Schönberg, Winfried Zillig, a continuat să folosească tehnicile în doisprezece tonuri, deşi într-o manieră relativ tonală, astfel că a reuşit să evite cenzura şi să îşi continue munca de dirijor şi compozitor. Operele sale includeau

scene din viaţa rurală, înfăţişarea eroismului şi a sacrificiului de sine şi alte teme similare care se pretau ideologiei naziste. Aici, ca şi în munca altor câtorva compozitori, mesajul triumfa în faţa metodei.207

Totuşi, într-un caz notoriu, nici metoda şi nici mesajul nu s-au dovedit acceptabile pentru autorităţi, în ciuda faptului că ambele păreau să se conformeze la suprafaţă esteticii naziste. Paul Hindemith, poate cel mai cunoscut compozitor modernist sub Republica de la Weimar, îşi câştigase în anii ’20 o reputaţie de *enfant terrible*dar în anii ’30 şi-a schimbat stilul într-un neoclasicism mai accesibil. În 1933, această tranziţie a fost recunoscută de câteva figuri influente pe scena culturală nazistă, inclusiv Goebbels, care era dornic să îl ţină în Germania de vreme ce era recunoscut drept cel mai important compozitor al ţării după Strauss. La începuturile celui de-al Treilea Reich, Hindemith se ocupa de scrierea unui libret pentru o operă a sa, *Mattkias pictorul*, care îl avea drept protagonist pe artistul medieval german Matthias Grünewald, o figură foarte îndrăgită de către istoricii de artă nazişti. Opera povestea lupta plină de răzvrătire a pictorului pentru a se afirma pe sine drept un mare artist german şi încununarea acesteia prin hotărârea lui de a accepta patronajul unui stat care i-a recunoscut în cele din urmă talentul. Un nou element de romantism în partitură stătea mărturie pentru efortul compozitorului de a-şi face stilul cumva academic mai accesibil pentru publicul larg. Deşi nu îşi ascunsese aversiunea faţă de fascism înainte de venirea naziştilor la putere, Hindemith a decis în cele din urmă să rămână în Germania şi să îşi încerce norocul.

Ca recunoaştere a acestei decizii, a fost numit în consiliul de conducere al Secţiunii Compozitorilor din Camera de Muzică a Reichului în noiembrie 1933. O simfonie în trei părţi inspirată din muzica de la *Matthias pictorul* a avut premiera pe 12 martie 1934, sub bagheta lui Furtwängler şi interpretată de filarmonica berlineză, urmată de alte spectacole şi chiar de înregistrarea unui

disc. Totul părea să meargă înspre acceptarea lui Hindemith drept cel mai important compozitor modern al celui de-al Treilea Reich.208

Însă Goebbels nu luase în considerare maşinaţiile neîncetate ale rivalului său pe scena cultural-politică, Alfred Rosenberg. În mare parte inspirate de acesta, o serie de atacuri vitriolante la adresa trecutului muzical şi a fostelor afilieri politice ale lui Hinemith au apărut în presa muzicală pe parcursul lui 1934 şi pe staţiile de radio şi agenţiile de organizare a concertelor a fost pusă presiune să interzică redarea operelor sale. În răspuns la această campanie, dirijorul Wilhelm Furtwängler a scris pe 25 noiembrie un articol într-un cotidian, în care îl apăra cu dârzenie pe compozitor. Din nefericire, în gestul său, dirijorul a ales să îşi generalizeze atacul asupra detractorilor operei lui Hindemith din presa muzicală nazistă. „Unde ne-am găsi", întreba el retoric, „dacă denunţurile publice în cel mai larg sens posibil ar fi aplicate artei?" întreaga situaţie a escaladat odată cu apariţia lui Furtwängler pe scena Operei de Stat din Berlin, pentru *Tristan şi Isolda* a lui Wagner, în chiar ziua publicării articolului său. Dirijorul a fost întâmpinat de o demonstraţie zgomotoasă de sprijin din partea audienţei, care simţea limpede că acesta apăra libertatea artistică împotriva imixtiunilor regimului. Atât Goebbels, cât şi Göring erau de faţă şi au fost martori la demonstraţia de simpatie. Acest lucru a schimbat total datele problemei. Acum, Goebbels s-a alăturat lui Rosenberg împotriva acestei opoziţii deschise faţă de politicile culturale ale regimului. Pe 4 decembrie, Goebbels l-a constrâns pe Furtwängler să demisioneze din toate poziţiile pe care le ocupa la Opera de Stat din Berlin, filarmonica berlineză şi Camera de Muzică a Reichului. De atunci încolo, dirijorul avea să fie nevoit să îşi continue munca drept liber-profesionist. Într-un discurs adresat reprezentanţilor artelor creative la Palatul Sporturilor, pe 6 decembrie, ministrul propagandei a remarcat că Furtwängler

declarase că zilele de *agitator* muzical ale lui Hindemith se sfârşiseră. Însă: „deraierile ideologice nu pot fi scuzate prin aceea că ar fi juvenile”. Faptul că Hindemith era „de origine germanică pură” arăta doar „cât de adânc a ros infecţia intelectuală evreiască în propriul nostru trup rasial”.209

Şocat de căderea sa atât de subită din graţiile regimului, Furtwängler l-a întâlnit pe Goebbels pe 28 februarie 1935 şi i-a transmis ministrului regretul său faţă de implicaţiile politice pe care unii le-au dedus din articolul său. Nu intenţionase în niciun caz, l-a asigurat el, să critice politicile artistice ale regimului.210 În 27 iulie 1936, Goebbels a consemnat „o conversaţie lungă cu Furtwängler în grădina din Wahnfried. Mi-a povestit despre toate grijile sale”, remarca ministrul, „cu multă chibzuială şi prudenţă. A învăţat multe şi e întru totul de partea noastră”.211 În aprilie 1935, Furtwängler lucra deja în noua sa calitate de dirijor invitat al filarmonicii din Berlin. În absenţa sa, ultimii muzicieni evrei care mai rămăseseră în orchestră, pe care el insistase să îi ţină când încă era dirijor-şef, fuseseră concediaţi. Furtwängler a prosperat în noua sa poziţie. În 1939, a câştigat peste 200.000 de mărci din slujba sa şi din alte surse, mai bine de o sută de ori decât veniturile anuale al unui muncitor calificat încă lua în calcul plecarea din Germania şi, la începutul lui 1936, i s-a oferit un post de dirijor-şef la filarmonica din New York. Însă Göring i-a spus cât se poate de clar că, dacă acceptă, nu i se va permite să se întoarcă. De asemenea, capitularea lui Furtwängler în faţa lui Goebbels din anul precedent şi-a atras critici dure în Statele Unite. Între timp, dirijase *Maeştrii cântăreţi din Nürnberg* la congresul partidului din 1935 ţinut în acel oraş, în cadrul căruia au fost promulgate legi dure care discriminau comunitatea evreiască din Germania. Nu doar finanţatorii evrei ai filarmonicii din New York, ci şi mulţi alţii şi-au exprimat îngrijorarea şi au ameninţat să boicoteze orchestra dacă acesta ar fi fost numit în funcţie.

Dacă Furtwängler ar fi vrut într-adevăr să părăsească Germania pentru o poziţie de prestigiu în SUA, era mult prea târziu. Aşa că a rămas să cânte în strună regimului.212

Hindemith însuşi şi-a părăsit pe perioadă nedefinită de timp poziţia de profesor din Berlin, însă a rămas în Germania o vreme, încercând să îşi amelioreze situaţia prin distanţarea de muzica atonală şi depunând un jurământ de loialitate faţă de Hitler. Eforturile sale în educaţia muzicală puteau de asemenea să îl salveze în ochii regimului. Lucrările sale au continuat să fie interpretate în concerte mici, la hotarele vieţii muzicale din ţara, şi chiar a primit o comandă pentru o nouă opera din partea Luftwaffe-ului lui Göring. Însă atacurile la adresa lui au continuat în presă şi directorii de operă şi organizatorii de concerte ezitau de obicei să îi includă operele în repertoriul lor după incidentul cu *Matthias pictorul*. Însă decisiv a fost că Hitler însuşi nu a uitat niciodată faima pe care Hindemith a obţinut-o cu opera sa *Veştile zilei* (*Neues vom Tage*) în anii ’20. În 1936, Führerul s-a folosit de discursul de la congresul anual de la Nürnberg să îndemne partidul să îşi înteţească eforturile de a purifica artele. Ministrul propagandei a răspuns cu promptitudine şi a interzis orice altă reprezentaţie a muzicii lin Hindemith. Tratatul compozitorului despre armonie a fost expus la prezentarea de Muzică Degenerată din 1938, iar Hindemith a emigrat în Elveţia, unde prima interpretare a operei sale *Matthias pictorul* a avut loc în mai. De acolo, a plecat în cele din urmă spre Statele Unite. În cele din urmă, ce a contat nu a fost încercarea sa de a fi pe placul regimului, ci faptul că întreaga controversă stârnită de compoziţiile sale radicale din anii ’20 era încă vie în memoria liderilor naziști cu un deceniu mai târziu. Faptul că soţia sa era pe jumătate evreică nu l-a ajutat. O colaborare mai veche cu Bertold Brecht încă i se imputa, la fel ca şi colaborările cu un număr de artişti evrei de-a lungul anilor. Toate acestea i-au ajutat pe Rosenberg şi

suporterii săi să se folosească de cazul lui ca de un mijloc prin care să încerce să slăbească influenţa lui Goebbels în muzică şi arte. Au reuşit în cazul lui, dar pe frontul mai larg al politicilor culturale s-au bucurat de mult mai puţin succes. În 1939, Rosenberg şi-a abandonat cu totul interesul pentru scena culturală şi în schimb s-a îndreptat spre politica externă.213

III

Naziştilor nu le-a fost deloc uşor să se hotărască în privinţa genurilor de muzică pe care nu le agreau şi care dirijori şi compozitori anume erau socotiţi indezirabili. Cu atât mai greu le-a venit să elaboreze o politică relativ coerentă despre ce fel de muzică nu doreau să încurajeze. În ciuda întregii suite de muzicologi nazişti, niciun corp de muzică într-adevăr nazistă nu a apărut sub al Treilea Reich.214 Acei compozitori care au prosperat au făcut-o, în parte, pentru că nu erau evrei şi, în parte, pentru că au ales teme şi subiecte pe care regimul le considera acceptabile, cum ar fi viaţa rurală sau eroii naţionali. Dar e imposibil să reducem muzica pe care au scris-o la acelaşi numitor comun evident. Pe deasupra, puţini dintre ei au rămas cu desăvârşire imuni la influenţa stilului modernist pe care naziştii îl detestau atât de mult Werner Egk, de exemplu, scria într-un stil care aducea foarte mult cu acela al lui Stravinsky, adeseori plasând acordurile populare bavareze de care se folosea într-un context de disonanţă pronunţată. Opera sa, *Vioara vrăjită* (*Die aubergage*\ prima oară pusă în scenă în 1935, a câştigat totuşi recunoaşterea regimului pentru portretizarea farmecului şi păcii specifice vieţii rurale. Intriga se concentra pe maşinaţiunile răuvoitoare ale personajului negativ, Guldensack (Saci-de-bani), care, în contextul celui de-al Treilea Reich, era cât se poate de evident evreu. Mormăielile câtorva critici din tabăra lui Rosenberg au fost repede trecute sub tăcere, iar Egk şi-a cimentat triumful declarând că nicio piesă de muzică germană nu ar trebui să fie atât de complicată încât să nu poată fi cântată la o adunare a Partidului

Nazist. Şi următoarea operă a lui Egk, *Peer Gynt*, avea un personaj negativ oarecum evreiesc. Sau mai bine zis personaje, în forma unor troli deformaţi şi degeneraţi, într-o adaptare destul de liberă a piesei originare a lui Ibsen; Hitler însuşi, aflat în audienţă la unul dintre spectacolele care includeau nu numai disonanţele specific stravinskyene ale lui Egk, ci şi muzică de tango şi chiar mici fărâme de jazz, a fost totuşi atât de captivat de muzică, încât după aceea l-a elogiat pe Egk ca pe un demn succesor al lui Richard Wagner.215

Influenţa lui Stravinsky era de asemenea prezentă în muzica lui Carl Orff, care detesta disonanţa şi i-a atacat cu brutalitate pe compozitorii modernişti ca Hindemith în timpul Republicii de la Weimar. Orff şi-a câştigat mai întâi sprijinul regimului prin realizarea unui proiect de mari proporţii de educaţie muzicală în şcoli, pe care l-a apărat cu succes împotriva criticilor obscurantiste venite din partea unora din partizanii lui Rosenberg, care nu erau de acord cu planurile acestuia de a folosi instrumente muzicale neconvenţionale. Cu toate că proiectul se bizuia în mare parte pe muzica tradiţională, era prea complex şi ambiţios pentru a influenţa în mod serios instituţiile pentru care era menit, printre care se număra şi *Hitlerjuggnd*. Orff a devenit cu adevărat cunoscut odată cu primul spectacol al cantatei sale, *Carmina Burana*, în iunie 1937. Bazată pe poeme medievale laice, cantata era compusă din ritmuri simple, dar puternice şi din pasaje vocale monodice, cu un acompaniament foarte percutant Primitivismul său, utilizarea de versuri oarecum licenţioase şi preferinţa pentru latină în detrimentul germanei au ridicat suspiciuni printre criticii din ograda lui Rosenberg; însă Orff îşi câştigase suporteri influenţi prin activităţile sale educaţionale, iar influenţa lui Rosenberg începuse deja să pălească. *Carmma Burana*, operă puternică şi originală, dar în acelaşi timp simplă şi uşor de înţeles, a avut succes imediat şi a ajuns să fie interpretată în întreaga Germanie. Deşi următoarele sale

compoziţii nu s-au mai ridicat la asemenea înălţime, Orff a reuşit să îşi asigure o reputaţie stabilă şi venituri pe măsură. Dacă se poate menţiona o operă muzicală de proporţii compusă sub cel de-al Treilea Reich care să corespundă ideii naziste de cultură, atunci cu siguranţă aceasta a fost *Carmma Burana*: tonalitatea sa frustă, ritmurile sale brutale, repetitive, textele medievale şi liniile melodice preluate din tradiţia populară, pulsul său insistent, paralizant, absenţa oricărui stimul pentru minte, toate acestea păreau să dea la o parte toate excrescenţele de modernitate şi intelectualism pe care naziştii le detestau într-atât de mult şi să aducă înapoi cultura la presupusa simplitate a trecutului îndepărtat, rural.216

Până la urmă însă, compoziţii de felul *Cârmind Burana*cu toată popularitatea lor, au obţinut al doilea loc în panteonul muzical după lucrările marilor compozitori din veacurile trecute, atât de admirate de Hitler. Primul dintre aceştia era Richard Wagner. Führerul fusese un entuziast al operelor wagneriene în tinereţea sa petrecută în Linz şi Viena, înainte de Primul Război Mondial. Acestea i-au umplut capul cu imaginile mitice ale trecutului eroic al Germaniei. De asemenea, Wagner era autorul cunoscutului pamflet ofensiv *Iudaismului muzică*. Şi totuşi, influenţa lui Wagner asupra lui Hitler a fost adeseori exagerată. Hitler nu s-a referit niciodată la Wagner ca sursă pentru propriul său antisemitism şi nu există vreo probă că ar fi citit de fapt vreuna din scrierile lui Wagner. Admira curajul compozitorului în faţa adversităţii, dar nu a recunoscut că ar fi fost tributar ideilor sale. Dacă Wagner a avut într-adevăr o influenţă asupra naziştilor, aceasta a fost mai degrabă indirectă, prin doctrinele antisemite care au circulat în cercul pe care văduva sa, Cosima, l-a adunat în jurul ei după moartea lui şi prin lumea mitica portretizată în operele sale. Cel puţin sub acest aspect, ocupau acelaşi spaţiu cultural, umplut de naţionalismul mitic germanic. Devotamentul lui Hitler faţa de Wagner şi muzica sa era evident în anii ’20, s-a împrietenit cu nora engleză a lui

Wagner, Winifred, şi cu soţul ei, Siegfried Wagner, curatori ai sanctuarului compozitorului din marea clădire a operei pe care acesta o ridicase în Bayreuth. Ambii erau susţinători ardenţi ai extremei drepte. În cel de-al Treilea Reich au devenit un echivalent al regalităţii culturale.217

Din 1933 încolo, Hitler a asistat an de an la festivalul dramelor muzicale wagneriene de la Bayreuth, care se ţinea pe o perioadă de zece zile. A investit sume colosale în clădirea operei, pe care şi-a subordonat-o direct, şi nu Ministerului Propagandei. A inaugurat monumente şi memoriale în onoarea lui Wagner şi a căutat să se asigure că spectacolele cu muzica acestuia vor fi ticsite de public, dispunând ca subalternii săi să facă rezervări în masă pentru oamenii lor. Chiar a propus ca opera să fie reconstruită într-un stil mai grandios, şi abia a fost convins de Winifred Wagner că acustica unică a clădirii, anume concepută de către compozitor pentru interpretările operelor sale, nu putea fi reprodusă într-un spaţiu mai mare. Interferenţele sale în procesul de producţie erau frecvente, dar şi capricioase. Mecenatul personal al lui Hitler însemna că nici Goebbels, nici Rosenberg, niciunul din ceilalţi diriguitori culturali ai Reichului nu puteau să-şi impună controlul asupra festivalului de la Bayreuth. Astfel, în mod paradoxal, Winifred Wagner şi restul organizatorilor festivalului s-au bucurat de un grad neobişnuit de autonomie. Nici măcar nu erau membri ai Camerei de Teatru a Reichului. Cu toate acestea, s-au folosit de libertatea lor într-un fel care corespundea cu desăvârşire spiritului celui de-al Treilea Reich. Festivalul anual de la Bayreuth a devenit de fapt un festival închinat lui Hitler, în care el saluta publicul de la balcon, portretul îi apărea pe prima pagină a programului, în toate camerele din hoteluri se găseau obiecte de propagandă nazistă, iar străzile şi aleile din împrejurimile teatrului erau înţesate cu flamuri cu svastică.218

Goebbels şi ceilalţi lideri nazişti mormăiau în barbă când venea vorba de pasiunea lui Hitler pentru Wagner, pe

care o socoteau cam excentrică. La insistenţele sale, congresul de la Nürnberg se deschidea an de an cu o reprezentaţie a *Maeştrilor cântăreţi din Nürnberg*. În 1933, Hitler a împărţit o mie de bilete gratuite oficialilor partidului, dar, când a intrat în loja sa, a găsit sala de teatru aproape goală; membrii de partid aleseseră aproape in corpore să petreacă seara la băut în numeroasele berării şi cafenele ale oraşului decât să petreacă cinci ore ascultând muzică clasică. Furios, Hitler a trimis patrule care să-i scoată din bârloguri, dar nici măcar această măsură nu a reuşit să umple teatrul. Nici anul următor nu a fost mai bine. Sub ordinul strict de a participa, mulţi oficiali necizelaţi ai partidului puteau fi văzuţi dormind duşi în timpul spectacolului interminabil, trezindu-se doar la sfârşit pentru a aplauda fără entuziasm o operă pe care nici nu o apreciau, nici nu o înţelegeau. După aceea, Hitler s-a lăsat păgubaş și locurile au fost puse la dispoziţia publicului larg.219 Şi totuşi, în pofida lipsei de interes a aproape tuturor membrilor partidului, în afară de Hitler, influenţa muzicii lui Wagner era omniprezentă pe scena culturală. Compozitori obscuri scoteau pe bandă rulantă imitaţii ieftine de muzică în stil wagnerian la comandă sau cu orice ocazie când li se cerea. Filme, posturi de radio, programe de ştiri erau saturate cu muzică de acest fel. Poate că supraexpunerea a fost unul din motivele pentru care muzica lui Wagner a cunoscut un declin în popularitate pentru opere şi public în timpul celui de-al Treilea Reich. Numărul de spectacole ale operelor sale a scăzut de la 1 837 în 1932 – 1933 la 1 327 în 1938 – 1939, în timp ce acelea ale lui Verdi au crescut de la 1 265 la 1 405 în 1937 – 1938 şi ale lui Puccinidela762 la 1 013 în anul următor. Şi, cu toate că lista celor mai populare cincisprezece opere în 1932 – 1933, condusă de *Carmen* a lui Bizet, conţinea patru lucrări de Wagner, pe locurile trei, patru, cinci şi şase, aceeaşi listă pentru anii 1938 – 1939, de astă dată în frunte cu *I Pagliacci* de Leoncavallo, includea numai una, pe a douăsprezecea poziţie.220 După

1933, în repertoriul orchestral, compoziţiile convenţionale, de romantism târziu, ale ursuzului, conservatorului şi profund antisemitului Hans Pfitzner le-au înlocuit pe acelea ale celui mai frecvent interpretat compozitor de secol douăzeci după Richard Strauss, acum interzisul Gustav Mahler. În acelaşi timp, reprezentaţiile din compozitori străini, cum erau Sibelius, Debussy şi Respighi, au continuat laolaltă cu cele ale acum uitaţilor corifei ai panteonului muzical nazist, precum Paul Graener şi Max Trapp. În toate acestea se remarca seria evidentă de compromisuri între imperativele rasiale şi politice ale regimului, gusturile de un conservatorism imuabil ale publicului şi nevoia economică de a ţine operele şi sălile de concerte pe linia de plutire.221

Controlul asupra concertelor şi operelor clasice era relativ uşor de obţinut Dar ce se petrecea în casele oamenilor era mai greu de monitorizat Cultura muzicală era adânc încetăţenită în Germania, ţară în care exista o tradiţie îndelungată de a cânta vocal sau la instrumente în cadrul familiei sau în grupuri de prieteni. Fără îndoială că, atunci când nu aveau vecini cu urechi ascuţite şi nici supraveghetori de bloc (*Bloddâter*) în preajmă, oamenii continuau să cânte mult-iubitele *Cântece floră cuvinte* (*Lieder ohne Worte*) ale lui Mendelssohn la pianele din locuinţele lor, în ciuda faptului că presa nazistă le condamna drept „flecăreală ieftină".222 Cluburile de muzică, corurile, grupurile amatoare de muzică de cameră şi toate celelalte instituţii locale, de mici dimensiuni, care constituiau coloana vertebrală a vechii tradiţii muzicale germane au fost cu toate nazificate în 1933, dar, chiar şi aşa, grupuri mici de oameni încă se adunau în privat să cânte şi să asculte orice fel de muzică de cameră doreau, atât timp cât erau atenţi pe cine invitau. La urma urmei, cenzurarea partiturilor de care se ocupa Camera de Muzică era îndreptată doar asupra operelor noi. Ascultarea lui Mendelssohn acasă era cu greu socotită drept un act de frondă la adresa regimului şi în niciun caz

nu constituia o încălcare a legii.223 Chiar şi în public exista spaţiu de manevră. Lista de lucrări interzise de Biroul de Cenzură Muzicală al Reichului cuprindea în cea mai mare măsură jazzul şi, chiar şi la a doua ediţie, publicată pe 1 septembrie 1939, conţinea numai cincizeci şi patru de intrări.224

Muzica este cea mai abstractă dintre arte şi astfel mai dificil de monitorizat şi controlat sub o dictatură. Arbitrii culturali ai celui de-al Treilea Reich credeau că ştiu ce vor: conformitate ideologică în opere şi cântece, simplitate tonală şi absenţa disonanţei în muzica în care nu existau cuvinte care să trădeze preferinţele ideologice ale autorului. Conform ideologiei culturale, spiritul tonalităţii şi simplităţii era unul arian, iar cel al atonalităţii şi complexităţii, semit. Dar concedierea şi mazilirea culturală a muzicienilor şi compozitorilor evrei nu au avut un efect asupra lumii muzicale, în afară de a o lipsi de multe din cele mai distinse şi interesante figuri ale sale. Dar ce era, la urma urmei, muzica atonală, ce era disonanţa? Definiţiile tehnice nu au dus nicăieri, de vreme ce toţi compozitorii, încă dinainte de Bach şi Mozart, s-au folosit de disonanţă în sens tehnic. Desigur că extremele atonalităţii, mai ales metoda celor doisprezece tonuri dezvoltată de Arnold Schönberg şi adepţii săi, erau anatemizate, iar romantismul tonal, ca acela al lui Hans Pfitzner sau Richard Strauss, nu avea cum să ridice obiecţii. Dar majoritatea compozitorilor lucrau într-o zonă aflată între cele două extreme. Erau nevoiţi să păşească pe o cărare subţire între acceptare şi respingere, depinzând adeseori de patronajul figurilor puternice din cadrul partidului, fie la nivel local ori naţional, şi să se apere de criticile aduse de ceilalţi. În acest fel, compozitori ca Paul Hindemith sau Werner Egk au devenit într-o oarecare măsură pioni în jocurile de putere ale lui Goebbels, Rosenberg şi ale altor satrapi nazişti. Iar atunci când un compozitor sau muzician trecea hotarul şi intra pe tărâm politic, nici măcar simpatia lui Goebbels pentru

modernitate nu îl mai putea salva.225

La fel ca în alte zone ale culturii germane, Goebbels era conştient că şi muzica putea să le ofere oamenilor un refugiu din calea vicisitudinilor vieţii de zi cu zi. Aşa cum a încurajat filmele de divertisment şi muzica uşoară la radio, şi aici a realizat că interpretările de compoziţii clasice apreciate de public puteau să aline şi să distragă, să ajute oamenii să se împace cu gândul că trăiau sub al Treilea Reich. Poate că audienţele chiar au găsit, aşa cum mulţi au pretins, în concertele lui Furtwängler o sursă de valori alternative la cele propagate de nazişti, dar, în caz că lucrurile au stat chiar aşa, atunci acele valori au rămas ferecate undeva adânc în sufletele lor. Ar fi fost chiar greu, luând în considerare clivajul între muzică şi lumea din exterior, să fi fost altfel.

În orice caz, muzica, la fel ca şi celelalte arte, trebuia să aibă – în viziunea lui Goebbels – o sferă de relativă autonomie pentru artistul creativ. Putea fi cenzurată şi epurată, ceea ce s-a şi petrecut, însă trebuia de asemenea să fie încurajată şi sprijinită, iar muzidenii trebuiau lăsaţi în cea mai mare parte să-şi administreze singuri domeniul; cu siguranţă că statul nu avea competenţele necesare să o facă în locul lor. Ministerul Propagandei a căutat să crească muzicieni prin intermediul competiţiilor, subsidiilor şi veniturilor sporite din drepturile de autor, în martie 1938, o reorganizare minuţioasă a salariilor şi pensiilor a mijlocit apariţia de noi muzicieni într-o profesie care suferise financiar în timpul depresiunii economice. Atât de mulţi muzicieni părăsiseră ţara şi îşi pierduseră locul de muncă ori renunţaseră să mai profeseze, că în rândurile lor era o adevărată penurie, exacerbată de extinderea unor organizaţii de proporţii, ca armata, SS-ul sau Frontul Muncii, fiecare cu nevoia sa de orchestre şi fanfare militare. Toate acestea au continuat să susţină vigoarea vieţii muzicale în Germania, iar mari orchestre au continuat să interpreteze muzică de calitate deosebită sub bagheta unor mari dirijori, deşi diversitatea muzicii

interpretate şi numărul de dirijori de elită aflaţi în fruntea orchestrelor au scăzut dramatic din 1933 încolo. Şi totuşi, au fost mulţi cei care considerau că nu mai există noi compozitori de calitate. Strauss însuşi a adoptat acest punct de vedere. Lucru uşor de înţeles, căci îi sporea deja neclintitul sentiment al propriei sale importanţe ca moştenitor al tradiţiei ilustre a compozitorilor germani. „Sunt ultimul munte dintr-un mare lanţ muntos”, a spus el într-o ocazie: „După mine vin câmpiile”.226

IV

Declinul influenţei lui Alfred Rosenberg asupra spaţiului cultural la mijlocul anilor ’30 nu a salvat cea mai stigmatizată şi defăimată formă de muzică în vremea celui de-al Treilea Reich: jazzul. Privite de către nazişti ca degenerate, străine de identitatea muzicală germană, asociate cu toate felurile de decadenţă şi produse de rasele inferioare ale afro-americanilor şi evreilor, jazzul, swingul şi celelalte genuri de muzică la modă au fost atacate imediat după ascensiunea dreptei la putere. Muzicienii de jazz străini au plecat sau au fost daţi afară, şi în 1935, muzicienilor germani de succes li s-a interzis să mai folosească pseudonimele străine care fuseseră atât de in vogă sub Republica de la Weimar. Cluburile de jazz, tolerate într-o oarecare măsură în primul an al regimului, au căzut victimă raziilor din ce în ce mai frecvente efectuate de grupuri mari de agenţi ai Gestapoului şi ai Camerei de Muzică a Reichului, care intimidau muzicienii cerând să vadă actele care le adevereau apartenenţa la Cameră şi confiscându-le partiturile dacă pe ele se găseau lucrări ale compozitorilor evrei aflaţi pe lista neagră, cum era Irving Berlin. Controlul ferm asupra posturilor de radio garanta că muzica uşoară nu era prea săltăreaţă, iar ziarele trâmbiţau că „muzica negrilor” dispăruse în totalitate de pe undele radio. Vara, Cămăşile Brune patrulau plajele frecventate de tineri cu gramofoane portabile şi le făceau ţăndări vinilurile fragile cu muzică de jazz. Compozitorii de muzică clasică în operele cărora se

găseau ritmuri de jazz, cum era cazul tânărului Karl Amadeus Hartmann, şi-au găsit muzica interzisă în totalitate. Neputând să îşi câştige traiul în Germania, dar refuzând să plece, veniturile lui Hartmann depindeau întru totul de concertele şi înregistrările de peste hotare, unde perspectiva că acesta ar fi fost un critic la adresa Reichului îl punea într-o situaţie de risc ridicat. Rudele şi prietenii înstăriţi şi influenţi, mulţi dintre ei înstrăinaţi de către regim, l-au ţinut pe linia de plutire. Muzica sa nu a făcut niciun compromis cu pretenţiile autorităţilor pentru simplitate şi chiar s-a străduit să se distanţeze încă şi mai mult de ele luând lecţii de la cel mai extremist dintre discipolii modernişti ai lui Schönberg, Anton von Webem. Hartmann a avut mare grijă să evite publicitatea şi conformarea sa exterioară la regim în aspecte precum salutul hitlerist a înlăturat suspiciunile. Când a dedicat un poem simfonic prietenilor săi, vii sau morţi, care fuseseră încarceraţi în lagărul de concentrare de la Dachau, s-a asigurat că dedicaţia era vizibilă numai pe partitura originară, văzută numai de către dirijor, un prieten apropiat al său, la prima interpretare la Praga în 1935; naziştii nu au aflat niciodată.227

Ritmurile de jazz în muzica clasică puteau fi observate cu uşurinţă şi înfierate drept nepotrivite. Dar mare parte, dacă nu aproape toată muzica la modă, nu era nici clasică, nici jazz, ci exista undeva între cele două, fie sub forma operetelor – foarte apreciate de Hider – sau muzică de cafenea, a orchestrelor în aer liber sau a trupelor de dans. Muzica de succes în sălile de dans, cluburile de noapte, barurile de hotel şi alte asemenea locuri, mai ales în Berlin, era mult mai greu de controlat, mai ales din cauza dificultăţii de a trasa o linie de demarcaţie clară între ce era jazz sau swing şi ce nu. Tinerii bogaţi din pătura superioare care patronau multe asemenea locuri reuşeau adeseori să preîntâmpine ostilitatea agenţilor Gestapoului şi ai Camerei de Muzică. Discuri de jazz importate în ţară puteau fi cumpărate cu

discreţie din diverse magazine, şi până şi Goebbels era îndeajuns de conştient de popularitatea jazzului şi a swingului încât să permită ca unele melodii să fie difuzate în transmisiunile radio de noapte. Şi dacă nu putea fi ascultat pe posturile germane, atunci jazzul putea fi oricând găsit pe frecvenţele Radio Luxemburg, unde, se temea ministrul, ascultătorii ar putea de asemenea să fie expuşi la transmisiuni cu conţinut politic indezirabil. Goebbels însuşi a fost pentru multă vreme unul din susţinătorii spectacolelor de varieteu de la Scala din Berlin, unde 3.000 de spectatori nu doar că urmăreau faimosul cor de fete care îşi ridicau picioarele până în tavan, dar şi ascultau muzica unor compozitori proscrişi, ca americanul de origine evreiască George Gershwin. Goebbels a fost surprins când programul teatrului de varieteu a fost criticat în paginile publicaţiei *Der Sturmer* a lui Julius Streicher în mai 1937, şi pe bună dreptate. Patronii obişnuiau să îl modifice de fiecare dată când subalternii ministrului sunau să transmită că Goebbels se va afla în public, astfel încât la sosirea sa, spectacolul era cenzurat de orice ar fi putut jigni gusturile unui nazist Goebbels a epurat întreaga conducere, supunând locul la un program pe care adjunctul său l-a descris drept, îmblânzit”.228

Jazzul şi swingul erau socotite drept suspicioase de către regim şi pentru că încurajau moravurile uşoare în rândurile tineretului. De asemenea, existau presiuni din partea instructorilor profesionişti de dans de societate, care voiau să suprime ameninţarea dansului swing, o nouă modă apărută în vara lui 1937. Nici *Hiiterjugend-xA* nu privea swingul cu ochi buni, preferând să susţină dansurile tradiţionale germane. Curând, autorităţile locale au început să interzică noua modă. Într-o reacţie de derâdere faţă de asemenea purism cultural, fiii elitei economice şi profesionale din Hamburg au început să îşi manifeste dispreţul în public, îmbrăcându-se în costume elegante croite după ultima modă londoneză, cărând mici drapele

ale Marii Britanii şi exemplare din *The Times* sub braţ şi salutându-se cu formule englezeşti specifice, precum „Hallo, Old Swing Boy!” În cluburi, baruri şi la petreceri private dansau pe swing şi ascultau înregistrări de jazz interzise de către regim. Nu au intenţionat să facă o formă de protest politic. Dar sub al Treilea Reich totul era politic. Tinerii au întrecut măsura când, în 1937, au decis să sfideze decretul lui Baldur von Schirach, conducătorul *Hitlerjuge*ndului din data de 1 decembrie 1936, care proclama că toţi tinerii germani ar trebui să se alăture organizaţiei sale. Chiar mai grav, amestecul social dezinvolt de evrei, persoane cu rădăcini semite şi non-evrei de pe scena socială a partizanilor swingului era în drastică opoziţie cu dictatele regimului privind politica rasială. Ceea ce începuse ca o îndărătnicie culturală adolescentină devenise dintr-odată o manifestare a protestului politic. Acest lucru avea să ia dimensiuni mai serioase în timpul războiului.229

Caracterul haotic şi iraţional al politicilor naziste faţă de muzică, unde definiţiile erau adeseori arbitrare şi acceptarea sau respingerea ţineau în mod frecvent de toanele cuiva, poate fi ilustrat limpede prin istoria umilei muzicuţe, instrument a cărui producţie mondială era dominată de Germania în anii ’20. Către sfârşitul deceniului, exporturile germane de muzicuţe, sau armonice de gură, se ridicau la 88 la sută din exportul global al instrumentului. Dintre producători, compania Hohner din orăşelul suabian Trossingen, avea partea leului, producând între 20 şi 22 de milioane de muzicuţe în această perioadă, mai mult de jumătate din total. Aproape toate acestea au luat calea Statelor Unite. Deja multe din pieţele de desfacere erau de-a dreptul saturate şi criza economică mondială dinamita cererea. Astfel, compania a fost constrânsă să încerce să îşi ridice vânzările în interiorul Germaniei. Din nefericire, mediul muzical conservator al ţării nu a apreciat instrumentul, considerându-l vulgar şi amatoricesc. Reprezentanţii

acestuia au reuşit să interzică muzicuţa în şcolile din Prusia în 1931. Familia Hohner a ripostat printr-o campanie publicitară în stil american, cu poze ale boxerului german la categoria grea Max Schmeling cântând la muzicuţă, combinată cu un contraatac prin care căutau să convingă lumea muzicală că instrumentul lor nu era subversiv. După ce naziştii au preluat puterea, Ernst Hohner, deşi în niciun caz un naţional-socialist convins, s-a alăturat totuşi partidului în încercarea de a câştiga mai multă influenţă şi a promovat muzicuţa cu argumentul că aceasta era o parte importantă a muzicii populare, cântată de oamenii simpli şi ideală pentru Cămăşile Brune şi *Hitlerjugend*, ca fundal sonor atunci când aceştia se adunau în jurul unui foc de tabără şi depănau poveşti patriotice.230

Dar această tactică nu a avut sorţi de izbândă. În primul rând, muzica populară ocupa numai 2, 5 procente din timpul de emisie radiofonică. Apoi, Camera de Muzică a Reichului, încă în mare parte dominată de tradiţionalişti, considera că muzicuţa este un instrument modern, fără niciun soi de rădăcini germanice, argumentând în sprijinul acestei afirmaţii că era folosită de unele grupuri de jazz, dovadă clară a subversivităţii sale. În *Hillerjugend* grupurile în care se cânta la muzicuţa au fost desfiinţate, deşi indivizilor li s-a permis să cânte la instrument. Pe termen lung, o interzicere totală părea iminentă. Dar, în mod ironic, nimeni nu părea să ştie cum să categorisească instrumentul sau poate chiar să îi pese prea mult de el. Hohner şi firma sa au reuşit să-şi continue existenţa, chiar înfiinţând o şcoală în care se predau cursuri de muzicuţă în Trossingen, oraşul lor de baştină. Era o speranţă – zadarnică, în cele din urmă – că astfel muzicuţa va reuşi într-un final să obţină statutul de care se bucurau celelalte instrumente mai convenţionale. Şi aici, reglementările, controlul şi luptele fratridde în lumea muzicii s-au soldat cu un impas. În cele din urmă, până şi umila muzicuţă a sfidat orice categorisire în strania lume a ideologiei

naziste.231

V

Dintre toate regimurile moderne, acela al celui de-al Treilea Reich s-a definit cel mai clar pe sine prin arta şi cultura sa de masă. Hitler a alocat mai mult spaţiu acestor subiecte în discursurile sale decât orice alt dictator de secol XX.232 Desigur, naziştii au împrumutat mult din simbolistica şi ritualurile Italiei fasciste; iar disciplinarea indivizilor într-o masă monolitică era în acelaşi timp caracteristică Rusiei lui Stalin şi Spaniei lui Franco. Toate aceste regimuri au redus artele la simple instrumente de propagandă şi au eliminat orice fărâmă de disidenţă creatoare, sau cel puţin au căutat să o facă. Au căutat să suprime aspectele complexe şi elitiste ale produselor culturale moderniste şi să forţeze artiştii, scriitorii şi muzicienii să adopte un stil simplu, care să fie uşor de digerat de către mase. Realismul socialist din Uniunea Sovietică a fost în multe privinţe o imagine în oglindă a ceea ce putem numi realismul rasial şi naţionalist din al Treilea Reich. Aşa cum au demonstrat campaniile de propagandă de la începutul anilor ’30, cu destul timp înainte de ascensiunea lui Hider, captarea emoţiilor prin imagine şi sunet era deja o armă politică puternică şi toate grupările politice, până şi social-democraţii, au căutat să o exploateze în credinţa că, în era maselor, apelul raţional, verbal, intelectual al veacurilor trecute nu mai era suficient. Sub Reich, arma propagandei culturale a fost preschimbată

Într-un instrument al puterii de stat, la fel ca în Rusia stalinistă. Prin natura lor, artiştii şi scriitorii sunt nişte individualişti, iar atât Uniunea Sovietică, cât şi Germania nazistă au purtat un război neînduplecat împotriva individualismului, proclamând exprimarea sufletului mulţimii drept unica funcţie acceptabilă a artei. În ambele regimuri, muzica s-a dovedit a fi cel mai dificil de controlat dintre arte, cu compozitori precum Prokofiev şi Şostakovici

continuând să producă lucrări în idiomul lor personal, în ciuda încercărilor ocazionale de a-i disciplina şi a gesturilor periodice de compromis din partea lor faţă de dictatele culturale ale stăpânilor lor politici. În arhitectură, stilul predilect al lui Troost, Speer şi al celor asemenea lor nu a făcut decât să repete la o scară mai mare trăsăturile comune ale epocii în proiectarea de clădiri publice care se regăseau în întreaga Europă şi Statele Unite. Ostilitatea lui Hitler faţă de modernismul cultural era extremă şi contrasta cu atitudinea mai relaxată a fasciştilor italieni, care aveau politicile artistice ale futurismului drept una din principalele surse ideologice. O expoziţie a futurismului italian ţinută la Berlin în 1934 a stârnit dezaprobarea criticilor de artă nazişti, care au fost suficient de îndrăzneţi încât să remarce că nu mai voiau să vadă asemenea „bolşevism artistic", în ciuda faptului că artiştii respectivi erau susţinători declaraţi ai fascismului. Dar, privind retrospectiv la clădirile lui Speer, sculpturile lui Breker, muzica lui Egk sau filmele lui Riefenstahl, devine limpede că întreaga cultură nazistă făcea parte din peisajul cultural al perioadei sale. Aparţinea în mod evident anilor '30 şi nu era o reiterare a unor vremuri apuse.233 În toate aceste privinţe, abordarea celui de-al Treilea Reich faţă de cultură şi arte era departe de a fi unică.234

Şi totuşi avea ceva aparte într-însa. Desigur, nu este deloc surprinzător că, luându-i în considerare tinereţea şi ambiţiile timpurii, Hitler a avut un interes atât de puternic pentru artele vizuale. Diatribele sale constante împotriva modernismului au fost cu certitudine un factor determinant în schimbarea politicilor de la perspectiva mai relaxată a lui Goebbels la suprimarea efectivă a modernismului în toate formele dale din 1937 încolo. Însă ar fi impropriu să conchidem ca a dictat personal politicile culturale în întregime.235 Exceptând pasiunea pentru Wagner, nu avea un interes real pentru muzică şi înţelegerea ei, a cărei esenţă abstractă oricum scăpa unor

clasificări facile în ce ar fi acceptabil şi inacceptabil din punctul de vedere al naziştilor. Până şi entuziasmul pe care Führerul l-a dezvoltat către finele anilor ’30 pentru muzica lui Anton Bruckner nu a fost unul serios. Şi în ciuda predilecţiei sale de a urmări filme vechi până târziu în noapte sau a patronajului acordat lui Leni Riefenstahl pentru *Triumful voinţei*, a intervenit puţin în industria cinematografică, lăsată astfel pe mâinile lui Goebbels, la fel ca radioul şi literatura. În toate aceste domenii, Goebbels a trebuit să concureze cu mulţi rivali – cel mai notabil fiind, evident, Alfred Rosenberg dar în ciuda tuturor luptelor interne a reuşit să impună controlul Ministerului Propagandei asupra vieţii culturale destul de devreme, cel târziu în primele luni ale anului 1935. Nu ar fi dificil să scoatem în evidenţă complexităţile şi contradicţiile vieţii culturale sub cel de-al Treilea Reich, mai ales cazurile marginale cu care naziştii au avut probleme de raportare şi altele în care deciziile au părut pe de-a întregul arbitrare şi care, în retrospectivă, ar fi putut avea multiple deznodăminte. Artiştii, scriitorii, muzicienii şi ceilalţi oameni din breaslă au recurs la o mare diversitate de strategii prin care să supravieţuiască dictaturii culturale, variind de la supunerea totală în aspecte pe care le considerau necesare, compromisuri minime în numele artei lor, la emigraţia interioară şi chiar la tăcere completă, care nu era întotdeauna impusă de regim. Viaţa culturală normală nu a fost, aşa cum mulţi se temeau la acea vreme, înăbuşită în totalitate sub călcâiul nazist. Oamenii încă puteau să asculte simfoniile lui Beethoven, să admire picturile vechilor maeştri în galerii de artă înfiinţate de stat, să citească literatură clasică şi chiar, în unele locuri, să frecventeze cluburi de jazz şi săli de dans unde se cântau ultimele piese de swing. Goebbels era un politician suficient de subtil cât să realizeze că oamenii aveau nevoie să scape de necazurile zilnice în aceste feluri şi le-a oferit posibilitatea să o facă.236

Dar, cu toate aceste mici libertăţi, situaţia artelor în

Reich era totuşi determinată de o dictatură culturală impusă de la vârf. Aşa cum a demonstrat Expoziţia de Artă Degenerată, consideraţiile de ordin estetic şi stilistic erau doar un factor minor în politicile culturale naziste. Mai importante erau imperativele politice şi ideologice. Orice au făcut artele în trecut, naziştii voiau să se asigure că în prezent nu avea să apară nimic care s-ar opune valorilor lor fundamentale şi, în acelaşi timp, au căutat să sprijine arta care le promova. Antisemitismul, înlăturarea evreilor din cultură, dezvoltarea militarismului şi zdrobirea tendinţelor pacifiste şi a criticismului social erau teze de căpătâi ale politicii culturale stabilite de regim. La fel erau şi ameliorarea rasei ariene şi suprimarea celor slabi şi inapţi, reînvierea lumii mitice a „sângelui şi gliei" rurale, distrugerea oricărei forme de creativitate ce era personală şi independentă şi încurajarea unor produse culturale impersonale care serveau nevoilor colective ale naţiunii şi rasei. Poate mai presus de orice, cultura nazistă glorifica puterea, cel mai evident în cazul arhitecturii. Discriminarea rasială şi politică, implementată din capul locului, a dus la exodul din Germania a celor mai distinşi scriitori, pictori şi muzicieni ai săi. Glasurile celor rămaşi au fost înăbuşite, au fost trecuţi în subsidiarul vieţii culturale, forţaţi să facă multe compromisuri usturătoare sau recrutaţi în slujba ţelului suprem al nazismului: de a pregăti naţiunea şi ţara pentru război.237 În acest sens, întreaga mişcare s-a mobilizat într-un efort fără precedent de a furniza maselor ceea ce înţelegeau ei drept cultură, distribuind aparate radio ieftine, ţinând concerte în fabrici, ducând filme în sate izolate cu ajutorul cinematografelor mobile, îndemnând oamenii să viziteze ororile Expoziţiei de Artă Degenerată şi multe altele. În Reich, cultura nu mai era un privilegiu al elitelor, ci era menită să penetreze fiecare segment al societăţii şi vieţii din Germania.238

Politicile culturale naziste au fost în principiu de aceeaşi factură cu politicile naziste în alte privinţe şi le-au împărtăşit contradicţiile. Chiar şi aprecierea lui Hitler

pentru artă şi modul în care o înţelegea erau fundamental politice. Arta trebuia să fie redusă la puţin mai mult de o celebrare a puterii şi un instrument de propagandă. Întotdeauna vigilent faţă de posibile acuzaţii de acest tip, Goebbels declara pe 17 iunie 1935:

Mişcarea naţional-socialistă… consideră că politica este de fapt cea mai mare şi nobilă dintre arte. Căci, aşa cum un sculptor dăltuieşte o formă ce respiră viaţă dintr-o piatră moartă şi cum pictorul transformă pigmenţii în ceva viu, întocmai cum compozitorul traduce note moarte în melodii care vor fermeca raiul, aşa şi politicianul şi omul de stat nu au altă sarcină decât de a preschimba o masă amorfa într-un popor viu. Astfel, arta şi politica sunt îngemănate.239

Nazismul estetiza politica, dar de asemenea politiza arta.240 „Am fost acuzaţi adeseori”, continuă Goebbels, „că tragem în jos arta germană la nivelul unui simplu act de propagandă – ce înseamnă asta? Să fie propaganda ceva unde putem să tragem altceva în jos? Nu este propaganda aşa cum *noi* o înţelegem tot un fel de artă?” Arta şi propaganda erau unul şi acelaşi lucru, a conchis el, iar scopul lor era să insufle o mobilizare spirituală pentru întregul popor german:

Naţional-socialismul nu este doar o doctrină *politică*, ci o perspectivă totală şi *atotcuprinzătoare* asupra problemelor publice. Aşadar, e firesc să presupunem că întreaga noastră viaţă trebuie să fie fundamentată pe ea. Sperăm că va veni o bună zi când nimeni nu mai trebuie să *vorbească* despre naţional-socialism, deoarece va fi devenit aerul pe care îl respirăm! Astfel, naţional-socialismul nu se poate mulţumi numai cu simple vorbe, ci aşteaptă să fie înfăptuit cu mâna şi inima. Oamenii trebuie să se obişnuiască *lăuntric* cu acest fel de comportament, trebuie să îl modeleze în *propriul* lor set de atitudini – doar atunci se va adeveri că o nouă voinţă către cultură s-a înălţat din naţional-socialism şi că această voinţă spre cultură ne determină întreaga existenţă naţională într-o manieră

organică. Într-o bună zi, trezirea spirituală a timpurilor noastre se va cristaliza din această voinţă spre cultură.241

Emblemele, simbolurile, cuvintele şi conceptele nazismului străbăteau viaţa cotidiană ca parte a acestei campanii. Idealurile impuse de regim nu s-au infiltrat numai în film, radio, presă, sculptură, pictură, literatură, poezie, arhitectură, muzică, nu s-au limitat la graniţele culturii înalte, ci au pătruns şi în cultura măruntă, societală. Între zilele de fluturat de steaguri şi împodobit cu svastici, tipice mobilizării ideologice la ocazii speciale, cum erau ziua de naştere a lui Hitler sau aniversarea numirii sale în funcţia de cancelar, existenţa de zi cu zi era la rândul ei saturată de principiile şi preceptele nazismului. Din 1935, cum nota Victor Klemperer, regimul a încurajat populaţia să folosească denumiri noi, pseudogermanice, pentru lunile anului. Cu entuziasmul ei caracteristic, Luise Solmitz a început imediat să le folosească în jurnalul său, în locul celor latine: *Jubnond*, *Brechmond* şi aşa mai departe.242

Publicitatea şi designul au început să încorporeze simblouri naziste şi să adopte stilul nazist aprobat.243 Agenţiile de publicitate străine au fost scoase de pe piaţă şi s-au luat obişnuitele măsuri prin care se urmărea ca toate posterele şi reclamele să fie „germane” în origine şi stil. Produsele de larg consum erau acum promovate într-o manieră care se conforma cerinţelor regimului în aceeaşi măsură ca şi arta.244 Obiectele uzuale au căpătat numaidecât o spoială nazistă. Deja în martie 1933, agerul Victor Klemperer a observat că tuburile de pastă de dinţi disponibile în farmacii aveau însemnul svasticii pe ele.245 Nu a trecut mult până ca oamenii să cumpere cofraje de ouă, agrafe de păr, creioane sau seturi de ceai decorate cu svastici ori să le dăruiască odraslelor lor miniaturi de jucărie ale Cămăşilor Brune, cutii muzicale din care răsuna cântecul lui Horst Wessel sau un puzzle care le cerea să „pună literele împreună în mod corect pentru a compune numele marelui conducător: L-I-T-R-E-H”.248 Mobilierul

tubular din oţel, popularizat de mişcarea Bauhaus în anii ’20, irosea prea mult metal important pentru înarmare, aşa că, într-un mariaj convenabil între ideologie şi economie, a făcut loc lemnului lăcuit şi stilului pseudonatural – pseudoîntrucât era din ce în ce mai mult livrat de producţia industrială de masă, cu toate că părea făcut de mână.247 Până şi domeniul aparent neutru al amenajării spaţiilor verzi şi grădinăritului nu era imun la acest proces: pedanteria şi plantele străine erau o amintire şi aspectul natural bazat pe speciile indigene germane era omniprezent.248 Cei care aveau drept pasiune colecţionarea de cartonaşe din pachetele de ţigări puteau acum să le pună într-un album ce ilustra „lupta pentru cel de-al Treilea Reich”. Printre cartonaşele aflate la îndemâna fumătorilor erau portrete cu Hitler vorbind cu un mic copil blond („Ochii Führerului – Ochii Tatălui”), Hitler şi tehnologia, Hider şi Hindenburg şi, fireşte, Hitler şi muncitorii.249 Aşa cum remarca cea mai importantă publicaţie nazistă de artă în 1937: „Lucrurile mici, şi nu marile opere individuale, sunt cele care dau unei ere atmosfera sa culturală”.250

Estetizarea politicii a creat iluzia că problemele sociale, economice şi naţionale puteau fi rezolvate instantaneu prin acte de voinţă. Le deturna atenţia oamenilor de la multe din realităţile dure ale vieţii într-o Germanie care încă a suferit din cauza depresiunii economice până la mijlocul anilor ’30 şi spre lumi fantastice şi mitice, spre entuziasmul regizat faţă de guvern şi politicile sale, spre sentimentul că trăiau într-o lume nouă care, de fapt, era o iluzie. Într-o cultură industrială avansată ca aceea a Germaniei în al treilea deceniu, asemenea iluzii depindeau în mare parte de readucerea la viaţă a certitudinilor de un caracter arhaic îndoielnic, de tipul „sânge şi glie”, a modelelor artistice clasice, a muzicii tonale tradiţionale şi a clădirilor publice monumentale; dar mijloacele folosite erau cele mai moderne disponibile, de la radio şi film la tehnici de

tipărire şi ultimele inovaţii în construcţii. Multe din acestea ar fi părut de o noutate halucinantă unei persoane provenite din mediul rural sau dintr-un orăşel de provincie. Scopul suprem al culturii naziste, avansat de Ministerul Propagandei, era de a strivi gândurile şi sentimentele individuale şi de a-i modela pe toţi germanii într-o masă compactă, obedientă şi disciplinată, după exemplul celei care apărea pe ecran în *Tnumßd voinţei.251* Scopul a fost implementat în mod treptat, în parte din cauza incertitudinii iniţiale privind direcţia pe care trebuia să o ia cultura, în parte graţie rivalităţilor din interiorul partidului; însă în cea mai notabilă radicalizare care s-a petrecut în 1937 – 1938, contururile politicii culturale naziste au devenit evidente pentru oricine. La acea dată, efectiv toate organele de formare a opiniei din societatea germană fuseseră preluate de către Goebbels şi aghiotanţii săi de la Ministerul Propagandei, coordonate, epurate de orice disidenţi reali sau potenţiali, arianizate şi aduse sub strict control ideologic, financiar şi administrativ. „Opinia publică" încetase să existe; opiniile care erau înfăţişate pe ecran, transmise pe frecvenţele radio sau tipărite în ziare reviste şi cărţi erau, cu excepţii foarte rare, opiniile regimului. Rapoartele periodice primite de la Gestapo şi de la administratorii locali şi regionali îi ţineau pe Goebbels, Himmler şi ceilalţi lideri nazişti informaţi despre orice modificare în opinia cetăţenilor, permiţând astfel Ministerului Propagandei să lanseze campanii anume ţintite care să o corecteze. Propaganda era un aspect esenţial în programul de teroare şi intimidare care căuta să suprime opoziţia făţişă şi să creeze sprijin de masă pentru regim. În această privinţă, Ministerul Propagandei a fost unul dintre cele mai evidente succese ale regimului.252

Într-atât de adânc pătrunsese propaganda nazistă, atât de atotcuprinzător controlul asupra presei germane, că a afectat însăşi limba pe care germanii o vorbeau şi scriau. În Dresda sa natală, Victor Klemperer a început să

compileze un dosar despre limbajul nazist – *LTI-Lingua Terţii Imperii*, limba celui ce-ai Treilea Reich. Cuvinte care într-o societate normală, civilizată aveau o conotaţie negativă au dobândit sens contrariu sub nazism, consemna el. Astfel că „fanatic”, „brutal”, „nemilos”, „intransigent”, „dur” au devenit cuvinte de laudă şi nu de oprobriu. Germana a devenit o limbă a superlativelor în aşa fel încât tot ce aparţinea de regim a devenit cel mai bun şi cel mai mare, realizările acestuia fiind, la rându-le, fără precedent, unice, istorice şi incomparabile. Statisticile guvernamentale au cunoscut o asemenea inflaţie, că au depăşit cu mult limitele plauzibilului. Deciziile erau întotdeauna finale, schimbările erau mereu făcute să dureze o eternitate. Limbajul folosit la adresa lui Hitler, remarca Klemperer, era înţesat cu metafore religioase; oamenii „credeau în el”, căci el le era mântuitorul, izbăvitorul, instrumentul providenţei, spiritul său trăia în şi prin naţiunea germană, Reichul era regatul etern al poporului german, iar cei care au murit pentru cauza sa erau martiri. Instituţiile naziste s-au împământenit în limba germană prin abrevieri şi acronime până când a vorbi în aceşti termeni despre ele a devenit o uzanţă manifestată aproape inconştient. Mai mult decât atât, nazismul a impregnat limba germană cu metafore belicoase: bătălia pentru locuri de muncă, încleştarea pentru existenţă, lupta pentru cultură. În mâinile aparatului propagandistic nazist, limba germană a devenit stridentă, agresivă şi militaristă. Problemele mundane erau descrise în termeni mai potriviţi unui câmp de luptă. Limba însăşi a început să fie mobilizată pentru război.253

În măsura în care limba structurează sensibilitatea, iar cuvintele aflate la dispoziţia unei societăţi stabilesc limitele a ceea ce este imaginabil, atunci al Treilea Reich se afla pe calea de a elimina până şi posibilitatea gândurilor de opoziţie şi rezistenţă, darămite punerea lor în practică. Şi totuşi, minţile majorităţii germanilor fuseseră evident formate cu mult timp înainte de venirea

lui Hitler la putere, iar tradiţiile culturale adânc înrădăcinate, cum erau cele împărtăşite de catolici, social-democraţi şi comunişti, nu puteau fi şterse de pe faţa Germaniei peste noapte. Chiar şi printre milioanele care l-au votat pe Hitler în 1932 şi 1933 se găseau mulţi, dacă nu chiar majoritatea, care nu au votat pentru ideologia nazistă în toate aspectele sale. Mulţi votanţi din clasa de mijloc au susţinut NSDAP-ul în alegeri în mare pare pentru că naziştii fuseseră vagi în mod intenţionat cu privire la ceea ce îşi propuneau să facă odată ce ar fi obţinut puterea. Votul în favoarea nazismului din 1932 a fost în realitate unul de protest la adresa autorităţilor zilei, mai degrabă un vot de blam decât unul pozitiv. Oricât ar fi fost

de puternică, de sofisticată şi de omniprezentă, maşinăria propagandistică a lui Goebbels nu putea să convingă oamenii că valorile şi credinţele lor cele mai intime trebuiau să fie abandonate în brava lume nouă a Reichului hitlerist Pe deasupra, mulţi oameni au găsit curând agasante cererile necontenite ale regimului de aclamare constantă a politicilor şi liderilor săi. „Hiperactivitatea enormă în câmpul politicilor culturale", raporta biroul Gestapo din districtul Potsdam în luna august din 1934, „e resimţită parţial ca o constrângere împovărătoare, şi pentru acest motiv e fie respinsă ori sabotată". Iniţiativele culturale locale au fost îngreunate de crearea de organizaţii enorme în procesul de „coordonare". Introducerea principiului de conducere în orice aspect al vieţii sociale doar a înrăutăţit lucrurile. „Este schematizat şi astfel nu produce niciun succes, care este întotdeauna individual". 254

Aclamarea în masă pe care regimul o cerea cu ocazii precum ziua de naştere a lui Hitler, a plebiscitelor şi alegerilor, zilei de 1 Mai şi altor festivităţi, era oferită mai degrabă din teamă decât din entuziasm veritabil, iar oamenii se săturaseră să fie nevoiţi să meargă în mod constant la întruniri şi demonstraţii, raporta acelaşi birou

Gestapo din Potsdam două luni mai târziu, în octombrie 1934.255 Aşa cum am văzut, în radio, cinema, literatură şi arte, eforturile lui Goebbels de a face propaganda mai interesantă nu au reuşit decât să plictisească oamenii, deoarece iniţiativa creativă individuală a fost suprimată şi diversitatea vieţii culturale, drastic redusă prin cenzură, mai ales că monotonia ofrandelor culturale naziste oferea o slabă alternativă. Până şi congresele şi marşurile anuale ale partidului de la Nürnberg şi-au pierdut curând mult din puterea de a inspira, în ciuda faptului că oamenii prezenţi la ele erau prin definiţie cei mai fanatici şi entuziaşti dintre aderenţii lui Hitler. Aşa cum agenţii social-democraţi din Germania au raportat în 1937 conducerii partidului, exilată la Praga, cu doar o doză de optimism exagerat:

În primii doi sau trei ani, moralul naziştilor era foarte ridicat, iar populaţia încă dădea atenţie anunţurilor Führerului, care de obicei aduceau surprize. Când coloanele de activişti de partid mărşăluiau spre gări, vedeam pe străzi grupuri deloc mici de bărbaţi şi femei, şi mai ales oameni tineri, care îi aclamau pe soldaţii partidului cu entuziasm. Toate acestea au dispărut. Chiar şi cea mai impresionantă demonstraţie de putere devine plictisitoare pe termen lung. Discursurile caustice au devenit comune până la exces. Foştii votanţi ai lui Hider nu mai văd în partid o forţă mântuitoare, ci numai aparatul opresiv al puterii unei organizaţii fără scrupule care este capabilă de orice. Oamenii au petrecut diviziile partidului în marşul lor spre Nürnberg în deplină tăcere. Abia dacă se mai aude câte un strigăt răzleţ de „Heil!” de la vreun admirator mai îndărătnic, dar care se stinge repede pentru că nimeni nu îi răspunde. În ochii populaţiei, propaganda este asemenea tuturor celorlalte lucruri, doar un mod de a scoate bani de la ei, nimic mai mult. Vedem întotdeauna aceeaşi imagine: militarii mărşăluind în coloane şi grupuri care poartă drapele. Uneori mai numeroase, alteori nu. Oamenii aruncă o privire spre ei şi îşi văd de drum.256

Aşadar, se părea că Goebbels eşuase în scopul său de

a instaura o mobilizare spirituală de lungă durată a poporului german. Ceea ce a reuşit să facă în cea mai mare parte, în afară de a strânge în jurul său un mic grup de activişti nazişti fanatici, a fost să arunce ţara în acea stare de conformism monoton pe care îl considerase atât de nesatisfăcător în 1933.257

Propaganda nazistă a fost deosebit de eficientă acolo unde a atins zona de suprapunere între propria ideologie şi altele. Aceasta varia în funcţie de zone geografice şi grupuri sociale. În rândurile clasei superioare de tradiţie conservatoare şi naţionalistă, suprapunerea era atât de mare, că indivizi precum vicecancelarul Franz von Papen, ministrul apărării Werner von Blomberg, ministrul justiţiei Franz Gürtner sau cel de finanţe Lutz Schwerin von Krosigk au intrat de bunăvoie în coaliţie cu naziştii în 1933 şi au rămas acolo, oricare le-ar fi fost rezervele, în toţi anii care au urmat. Unii din ei, ca Papen, şi-au dat seama treptat că diferenţele dintre propriile lor credinţe şi cele ale naziştilor erau mai mari decât crezuseră la început; alţii, cum este cazul lui Gürtner, au ajuns să fie tot mai absorbiţi într-o stare de conformism şi servilitate sub impactul propagandei şi sub presiunea circumstanţelor. Printre germanii din clasa de mijloc, atacurile regimului la adresa „marxismului" şi comunismului au avut parte de sprijin larg, lucru mijlocit de repulsia lor faţă de retorica revoluţionară şi violentă a susţinătorilor comunişti ai noţiunii de „Germanie sovietică" şi faţă de fidelitatea ideologică neîntreruptă a social-democraţilor pentru teoriile marxiste ale răsturnării socialiste a instituţiilor societăţii capitaliste. După Tratatul de Pace de la Versailles din 1919, marea lor majoritate era mai degrabă animată de resentimente de tip naţionalist, de credinţa în nevoia de a uni Germania într-o renaştere a spiritului anului 1914 după schismele adânci şi distrugătoare ale perioadei weimareze şi de dorinţa pentru un conducător puternic, în tradiţia lui Bismarck. De asemenea, antisemitismul se răspândise în cultura germană în timpul Republicii de la Weimar, deşi nu

atât de mult în rândurile clasei muncitoare, şi credinţa în caracterul înapoiat al slavilor era împărtăşită de aproape oricine se afla mai la dreapta de comunişti pe eşichierul politic. Ca să nu mai pomenim de universalitatea convingerii în inferioritatea rasială a negrilor.

În toate aceste zone, propaganda nazistă a reuşit să se folosească de credinţe şi valori deja existente pentru a crea un nou consens care să înglobeze majoritatea poporului german, deşi nu a reuşit mai deloc să obţină o acceptare universală în niciuna din zonele pe care le-a atins. Pe deasupra, interpretarea nazistă a unor evenimente specifice putea de obicei să convingă oamenii dacă apela la temerile şi prejudecăţile lor deja existente. De pildă, explicaţiile oferite de către regim pentru incendierea Reichstagului din 1933 nu erau tocmai plauzibile, fapt probat de falsificarea probelor la procesul ce a urmat. Şi totuşi, populaţia era deja în ghearele fricii de comunişti şi a putut fi convinsă cu uşurinţă că van der Lubbe a acţionat ca o unealtă a unei conspiraţii revoluţionare când a dat foc forului legislativ al naţiunii. În mod similar, crimele comise la ordinele lui Hitler şi Göring în „Noaptea cuţitelor lungi" erau clar în afara legii; însă tradiţia germană de a privi legea drept o creaţie a statului şi teama răspândită de noi violenţe revoluţionare de felul celor pe care Cămăşile Brune păreau să le pregătească s-au combinat pentru a convinge majoritatea germanilor de legitimitatea acţiunilor lui Hitler. Regimul chiar a reuşit într-o perioadă de timp remarcabil de scurtă să îl ridice pe Hitler la un statut de inexpugnabilitate aproape mitică, deviind orice critică şi nemulţumire către subordonaţii lui şi proiectând asupra sa tot felul de speranţe şi dorinţe nerealiste. Hitler a devenit Führerul care era mai presus de partid, aproape şi mai presus de politică. Pentru marea majoritate a germanilor, inclusiv milioane ce aparţineau comunităţilor de altfel recalcitrante de catolici şi muncitori, el era Führerul care nu putea să greşească.258

Însă acolo unde propaganda nazistă s-a lovit de

atitudini adânc întipărite, a descoperit că era mult mai greu să aibă impactul scontat. În mod corespunzător, a avut mai mult succes cu oamenii ale căror opinii încă nu erau puternic formate, adică, în mare parte, cei tineri. Şi orice ar fi susţinut propagandiştii, populaţia avea o idee clară despre realităţile economice şi sociale din ţară. Oamenilor nu le-a fost greu să nu dea crezare afirmaţiilor fornăitoare ale Ministerului Propagandei. Proclamarea abolirii diferenţelor de clasă, crearea unei comunităţi naţionale unite sau revigorarea miraculoasă a economiei însemnau puţin pentru ei dacă propria lor situaţie continua să prezinte insuficiente ameliorări faţă de perioada de criză de la începutul anilor ’30. Cu alte cuvinte, când venea vorba de probleme specifice precum economia sau locul Germaniei în lume, eficienţa propagandei depindea într-o măsură deloc insignifiantă de relaţia sa cu adevărul factual. Succesele generau sprijin pentru regim şi credinţă în scopurile sale, în vreme ce eşecurile creau scepticism faţă de aserţiunile sale şi îndoială cu privire la politicile pe care le purta.259 Însă, după cum pretindeau naziştii, timpul era de partea lor. Controlarea gândurilor şi acţiunilor tuturor germanilor nu depindea pur şi simplu de puterea şi gradul de sofisticare ale propagandei în prezent. Pe termen lung, remodelarea sistemului educaţional avea să creeze o nouă generaţie de germani tineri care să nu cunoască o sursă de valori alternativă nazismului. Cu toate acestea, a mai rămas o zonă în care asemenea valori au persistat, şi încă mult timp după ce marxismul, socialismul şi toate celelalte crezuri politice şi sociale au fost înghiţite în negura istoriei. Aceasta era religia. Din precauţie şi din motive politice, Reichul s-a oprit în 1933 din atacurile asupra Bisericilor şi instituţiilor seculare care aveau legături cu ele. Însă, de îndată ce a devenit mai încrezător în sine, şi-a reîndreptat atenţia asupra creştinismului, căutând fie să îl convertească într-o formă mai acceptabilă pentru noua Germanie, fie, dacă acest lucru nu funcţiona, să îi dea lovitura de graţie.

3

CONVERTIREA SUFLETULUI

Probleme de credinţă

I

Naziştii detestau diviziunea confesională a Germaniei şi, în concordanţă cu politica lor de coordonare a culturii, societăţii şi a preferinţelor politice în zonele laice, mulţi îşi doreau o singură religie naţională, cu o singură Biserică. Erau de părere că diviziunea se intensificase pe timpul Republicii de la Weimar, în timpul acutelor conflicte create pe probleme de educaţie, asistenţă socială, căsătorii interrasiale şi procesiuni religioase, subminând voinţa populaţiei.1 Biserica Evanghelică Germană părea să fie mijlocul ideal prin care se putea realiza unificarea religioasă a cetăţenilor germani. Biserica Evanghelică unise sub egida sa credinţele luterană şi calvinistă încă de la începutul secolului XIX, şi, spre deosebire de Biserica Catolică, nu datora supunere niciunei instituţii internaţionale, de exemplu papalităţii. Fusese aproape întotdeauna conservatoare din punct de vedere politic. În perioada bismarckiană acţionase ca instituţie de stat; regele Prusiei, care fusese de asemenea împărat al Germaniei, era capul Bisericii Evanghelice din Prusia şi îşi exprima în mod public părerile, cerându-i Bisericii să recunoască şi să respecte toate celelalte instituţii statale deja înfiinţate. Naţionaliştii germani vedeau Reichul ca pe un stat german protestant, o credinţă exprimată în numeroase feluri de-a lungul deceniilor, de la persecuţia catolicilor a lui Bismarck din anii 1870, la ostilitatea larg răspândită şi uneori sângeroasă pe care o resimţiseră trupele germane faţă de preoţii catolici în timpul invaziei Franţei şi Belgiei din 1914. Clerul protestant al Germaniei susţinuse că Primul Război Mondial începuse ca o cruciadă religioasă îndreptată împotriva catolicilor francezi şi belgieni şi a ruşilor ortodocşi, şi devenise evident pentru mulţi că naţionalismul şi protestantismul deveniseră cele două feţe ale aceleiaşi monede ideologice.2

Un exemplu caracteristic de fuziune a patriotismului, militarismului şi religiozităţii în cadrul principalelor tradiţii ale protestantismului german a fost oferit de pastorul Martin Niemöller, din Berlin, născut în 1892, fiu al unui pastor luteran care fusese botezat în cultul calvinist. Niemöller devenise cadet în marina germană, după care, pe timpul războiului, servise la bordul submarinelor şi a preluat chiar comanda unuia în iunie 1918. Amintirile lui de război nu erau capodopere literare, dar debordau de vigoare exacerbată, comparabilă cu cea din cartea *Furtună de oţel* a lui Ernst Jünger, atunci când celebra cu entuziasm scufundarea navelor de comerţ inamice. Acostând la Kiel spre sfârşitul lunii noiembrie în 1918, după ce auzise ştiri la radio despre încheierea războiului şi despre colapsul monarhiei, Niemöller se simţea, aşa cum a scris mai târziu, „ca un străin în propria ţară”. Nu exista niciun „punct de referinţă pentru naţionaliştii” care „se opuneau păpuşarilor care trăgeau de firele aşa-zisei revoluţii”.3 După o perioadă în care a muncit la o fermă, s-a decis să ia în propriile mâini procesul de salvare a naţiunii germane din catastrofa spirituală care o copleşea, în opinia sa, şi a început să studieze pentru a deveni pastor în Westfalia. A activat în cadrul ligii studenţeşti a naţionaliştilor germani şi a sprijinit puciul Kapp care plănuise să înlăture de la putere Republica în martie 1920, dar care fusese înăbuşit. A ajutat la înfiinţarea unei grupări studenţeşti de voluntari, care număra 750 de membri şi al cărei scop era să lupte împotriva Armatei Roşii care fusese formată de grupările de extremă stângă din regiune. Mai târziu, a fost implicat într-o altă organizaţie paramilitară de extremă dreaptă, Organizaţia Escherich. În 1923, Niemöller şi fraţii săi i-au purtat sicriul sabotorului naţionalist Albert Leo Schlageter, care fusese împuşcat de soldaţi francezi în Düsseldorf, în timpul ocupaţiei Ruhrului.4

Nu exista nicio îndoială că Niemöller era împotriva Republicii de la Weimar şi că se opunea aranjamentelor de

pace din 1919. Cu toate acestea, soluţia lui pentru o renaştere naţională era atât politică, cât şi spirituală. După ce agenţia de şomaj şi asistenţă socială îl repartizase pe un post de muncitor la calea ferată, pentru a-şi câştiga traiul şi pentru a-şi susţine familia în perioada inflaţiei din 1923, Niemöller s-a înscris în divizia de asistenţă socială a Bisericii Protestante, Misiunea Internă, unde învăţa despre problemele sociale ale Germaniei, dobândea experienţă administrativă şi îşi crea o reţea de contacte în comunitatea protestantă de pe întreg teritoriul Germaniei. În 1931, a devenit al treilea pastor din Dahlem, suburbia de vile de lux a Berlinului. În modul său caracteristic, le-a acordat acelaşi grad de interes şi servitorilor, şi muncitorilor, care formau clasa de jos a districtului, pe cât le acorda şi familiilor celor bogaţi şi cultivaţi, care locuiau în vilele elegante ale zonei. Pastori populişti şi devotaţi mişcării de extremă dreaptă, aşa cum era şi Niemoller, erau în mod particular susceptibili la ideologia nazistă, şi Niemoller a votat pentru Hitler în martie 1933. În 1931 acesta vorbise la radio despre nevoia unui lider în Germania, şi, în 1933, Niemoller era de părere că rugăciunile îi fuseseră ascultate atunci când Adolf Hitler intrase pe scena politică. Predicile sale din această perioadă au luat forma unui mesaj nazist, care pleda pentru un creştinism unit care avea să treacă peste diviziunile care fuseseră o năpastă pentru Germania în ultimii ani. Niemoller a dat glas argumentelor naziste care susţineau că evreii fuseseră mult prea proeminenţi în cadrul Republicii de la Weimar. În 1935, acesta a ţinut predici care aveau ca subiect influenţa otrăvitoare pe care o aveau evreii asupra istoriei lumii, fiind de părere că acest lucru era o consecinţă a blestemului care s-a abătut asupra evreilor de la crucificarea lui Iisus.5

Pentru naţionalişti protestanţi ca Niemoller, inamicul suprem era marxismul, în ambele variante ale sale, comunist şi socialist. Doctrinele atee sile marxismului laicizaseră clasa muncitoare încă înainte de sfârşitul

secolului XIX.6 Numeroşi protestanţi, inclusiv persoane importante precum episcopul luteran Teophil Würm, vedeau în ascensiunea la puterea a celui de-al Treilea Reich o oportunitate de a stopa acest lucru, mai ales că articolul 24 al programului nazist caracteriza mişcarea nazistă drept o mişcare „cu convingeri creştine”, care avea să lupte împotriva „materialismului evreiesc”. Şi într-adevăr, în primele luni ale celui de-al Treilea Reich, pastori protestanţi entuziaşti au botezat mulţi copii care rămăseseră nebotezaţi pe timpul Republicii de la Weimar şi au oficiat şi numeroase căsătorii simultane ale Cămăşilor Brune şi consoartelor lor, care nu fuseseră căsătoriţi decât civil în timpul vechiului regim.7 Populaţia protestantă, în număr de aproape 40 de milioane, adică două treimi din întreaga populaţie a Reichului, a reprezentat de asemenea o sursă de sprijin pentru Partidul Nazist în toate sectoarele sociale în timpul triumfurilor electorale de la începutul anilor ’30. Un număr semnificativ de votanţi ai partidului fuseseră foşti susţinători ai Partidului Naţionalist, care era în chintesenţă un partid protestant. Naziştii au profitat de acest lucru. În 1933 au organizat festivităţi grandioase cu ocazia celei de-a 450-a aniversare a zilei de naştere a lui Martin Luther, remodelându-i imaginea pentru a-l face să pară un precursor al naziştilor.8 Evenimente de pseudorestaurare, precum Ziua Potsdamului, din martie 1933, au fost în mod intenţionat ţinute în biserica garnizoanei pentru a evidenţa simbioza dintre religia protestantă şi tradiţia prusiană, lucru care i-a mulţumit pe mulţi protestanţi.9

În lumina acestor desfăşurări, şi mai ales având în vedere istoria autorităţii statale asupra Bisericii, nu e deloc surprinzător că au existat numeroase încercări de a nazifica Biserica Evanghelică în 1933. Se pare că Hitler voia să o transforme într-un nouă Biserică naţională, care să urmeze toate doctrinele naţionale şi rasiale ale regimului şi care, într-un final, să-i aducă şi pe catolici de partea nazismului.10 Un rol-cheie avea să fie jucat de

Creştinii Germani, o grupare de presiune organizată în mai 1932 de membrii clerului care erau simpatizanţi ai nazismului. Aceştia nu reprezentau în niciun caz o minoritate. Până la mijlocul anilor ’30 aveau deja 600.000 de membri din cadrul Bisericii Evanghelice. La începutul lunii noiembrie a anului 1932 au câştigat o treime din locuri în cadrul alegerilor Bisericii Prusiane. Acest lucru le-a oferit oportunitatea de a prelua controlul asupra Bisericii, lucru pe care l-au anunţat în cadrul unei întâlniri generale care a avut loc la Berlin la începutul lunii aprilie, în 1933. Aşa cum guvernul încerca să centralizeze structura federală a Germaniei prin procesul de „coordonare” a statelor federale, Creştinii Germani militau pentru abolirea structurii federale a Bisericii Evanghelice şi a celor 28 de Biserici autonome din cadrul acesteia, încercând să o înlocuiască cu o Biserică centralizată, „Biserica Reichului”, controlată de nazişti. Astfel această Biserică a fost fondată, demersul având şi sprijinul lui Hitler, iar candidatul majorităţii pentru postul de episcop al Reichului, Fritz von Bodelschwingh, a fost răsturnat după ce s-a aflat doar câteva săptămâni în funcţie şi a fost înlocuit de Ludwig Müller, candidatul sprijinit de nazişti. Astfel, Creştinii Germani au avut parte de o victorie răsunătoare în cadrul alegerilor bisericii din 23 iulie 1933, având sprijinul organelor de propagandă, oferit de Goebbels, de ministerul său şi de presă.[1]

Aceste evenimente i-au adus la stăpânire pe protestanţi, al căror scop declarat fusese încă de dinainte de ascendenţa la putere a naziştilor să se opună „misiunii evreieşti din Germania”, să respingă „atitudinea de creştinism cosmopolit” şi să lupte împotriva „amestecului rasial”, ca parte din misiunea lor de a fonda „o credinţă creştină adecvată rasei noastre”.[2] Astfel de planuri se bucurau de sprijinul larg al clericilor şi al teologilor protestanţi. În aprilie 1933, Biserica Protestantă bavareză

1

2P e 13 noiembrie 1933, pentru a sărbători triumful obținut în cadrul

ordonase deja ca steagurile să fie arborate pe clădirile sale pentru a celebra ziua de naştere a lui Hitler. Până în vara anului 1933, devenise deja o obişnuinţă ca pastorii să predice îmbrăcaţi nu în veşminte preoţeşti, ci în uniforme SA sau chiar SS, şi chiar să ţină slujbe pentru a sfinţi drapele şi alte embleme ale Cămăşilor Brune, a căror prezenţă la aceste slujbe adăugase un element evident de intimidare pentru deliberările Bisericii Evanghelice la orice nivel. Cu toate acestea, Creştinii Germani nu erau în niciun caz un grup de oportunişti conduşi de teamă; dimpotrivă, aceştia reprezentau apogeul unui proces îndelung de identificare a protestantismului german cu naţionalismul german. Aceştia au atârnat cu entuziasm steaguri cu svastică în bisericile lor, au încrustat simbolul nazist pe clopotele noi ale bisericilor şi au iniţiat ritualuri şi ceremonii pentru a sărbători simbioza dintre religia protestantă şi cel de-al Treilea Reich.[3]

Coordonarea Bisericii Protestante a fost accelerată, printre altele, de numirea avocatului August Jäger în funcţia de comisar statal al Bisericilor evanghelice din Prusia. Jäger a declarat că Hitler încheia un proces pe care îl începuse Luther, acela de „salvare a rasei germane”. Iisus reprezenta o „flacără a speciilor nordice într-o lume torturată de simptome degenerative”.[4] Conformându-se „principiilor de conducere”, Jäger a dizolvat toate corpurile alese din Biserica Prusiană şi i-a înlocuit din funcţii pe mulţi funcţionari existenţi cu membri ai Creştinilor Germani. Între timp, episcopul Reichului, Ludwig Müller, preluase sediul administrativ al Bisericii Evanghelice cu sprijinul unui detaşament de Cămăşi Brune. În septembrie, Biserica Reichului era deja supusă unor presiuni masive pentru a concedia toţi angajaţii evrei, venite mai ales din partea pastorilor obişnuiţi. ÎI * * Mai proeminenţi în acest caz fuseseră pastorii tineri, care

3B isericii Protestante, 20 000 de Germani Creștini s-au adunat la Palatul

4S porturilor din Berlin cerând demiterea tuturor pastorilor care nu se

proveneau din clasa de jos sau de mijloc sau din familii non-academice, bărbaţi pentru care timpul petrecut pe front fusese o experienţă care îi marcase pe viaţă, şi pastorii care erau preocupaţi de problema rasială din zonele de graniţă ale Germaniei dinspre est, pentru care protestantismul reprezenta esenţa culturii germane, faţă de catolicismul polonezilor sau ortodoxismul ruşilor. Astfel de oameni îşi doreau o biserică unită bazată pe propagarea agresivă a Evangheliei, o cruciadă sfântă a acestei biserici ai cărei membri erau soldaţi ai lui Iisus şi ai patriei-mamă, duri şi nedispuşi să facă niciun compromis. Acest gen de creştinătate puternică era atrăgătoare mai ales pentru tinerii care dispreţuiau actele de caritate şi compasiune şi implicarea bisericii în domeniul asistenţei sociale. Accentul tradiţional pietist pus pe păcat şi pe căinţă, care insista asupra imaginii lui Iisus suferind, transfigurat, reprezenta o anatemă pentru astfel de oameni. Aceştia cereau în schimb o reprezentare a lui Iisus ca exemplu eroic pentru cetăţenii germani. Pentru aceştia, Hitler a devenit un mântuitor naţional care avea să creştineze societatea germană încă o dată şi să reînsufleţească sentimentul naţional.[5]

avea să rezulte în pierderea autonomiei acesteia. Teologul Dietrich Bonhoeffer, în vârstă de 27 de ani, a vorbit în aprilie 1933 în apărarea drepturilor la egalitate a evreilor convertiţi. El s-a implicat în organizarea unei opoziţii faţă de Creştinii Germani în cadrul alegerilor bisericeşti, dar nu a avut succes. Pastorii din opoziţie au început să se adune în grupări, apoi în sinoade regionale. Printre ei se afla şi Martin Niemöller, care, în ciuda faptului că era un adept al noului regim, era de părere că politizarea rasială a bisericii reprezenta o ameninţare la adresa conceptelor sale tradiţionale în ceea ce privea creştinătatea protestantă. Pe 11 septembrie 1933, împreună cu un grup de colegi, Niemöller a fondat Liga de

5t orul Bisericii regionale, Reinhold Krause, a cerut scoaterea Vechiului Testament „evreiesc“ din Biblia creștină și eliminarea „teologiei inferio

Urgenţă a Pastorilor (*Pfarrernotbiuid*). Condusă de Bonhoeffer şi de Niemöller, aceasta a câştigat sprijinul a aproape 6.000 de pastori până la sfârşitul anului 1933. Organizaţiile independente la nivel de diocеză au început să se restructureze ca rezultat al acestui protest, şi au răsturnat coordonarea iniţială într-un corp naţional centralizat.18

Mişcarea revoluţionară a fost sprijinită mai ales de pastorii din clasa de mijloc care proveneau din medii academice. Un sfert din grupul de bază din Berlin, compus din preoţi de parohie care s-au alăturat mişcării, provenea din familii de teologi sau pastori; pentru ei, timpul petrecut în război nu fusese o experienţă definitorie şi, deşi erau naţionalişti convinşi, religia era mai importantă pentru ei. Doar 5% dintre ei erau membri ai Partidului Nazist, faţă de 40% care erau Creştini Germani din Berlin. Mulţi dintre rebeli proveneau din provinciile prusiane centrale, departe de zonele de graniţă ale Germaniei, contestate din punct de vedere etnic. Aceştia respingeau inovaţiile teologice care nu ţineau de scriptură pe care le susţineau Creştinii Germani, şi mişcarea lor era fondată mai ales pe grupuri de studiu al Bibliei, la care luau parte mai ales femeile, în contrast cu mişcarea Creştinilor Germani, ai cărei membri erau majoritatea bărbaţi. Convingerile rebelilor se bazau în general pe o pietate care tindea spre un fundamentalism biblic, lucru care i-a îndepărtat pe puţinii pastori care avuseseră convingeri politice liberale sau social-democrate şi care nu s-au implicat în mişcare.19

Episcopul Reichului, Müller, a încercat să submineze mişcarea, interzicând orice menţionare a disputei religioase în cadrul predicilor, disciplinându-i pe disidenţi şi fuzionând organizaţiile tinerilor protestanţi, care aveau peste un milion de membri, sub egida Tineretului Hitlerist De asemenea, el s-a retras din organizaţia Creştinilor Germani, într-o încercare de a-şi demonstra imparţialitatea. Dar totul a fost în van. Pastorii din opoziţie i-au sfidat deciziile şi au criticat „creştinătatea nazificată”

în predicile lor. S-au declarat împotriva Bisericii Reichului şi au fondat un corp rival, Biserica de Confesiune, care a adoptat o declaraţie a principiilor sale, inspirata de teologul Karl Barth, în cadrul şedinţei de la Barmen, din mai 1934, repudiind „Paragraful Arian" şi exprimându-şi credinţa absoluta în învăţăturile Bibliei. Barth, care era elveţian, dar locuia în Bonn, a fost mai târziu obligat să părăsească Germania şi să se întoarcă în ţara natală, de unde scrierile sale, care îi îndemnau pe protestanţi să reziste în faţa regimului care le încalcă drepturile şi să se reîntoarcă la o religie pură bazată doar pe Biblie, au continuat să aibă o influenţă considerabilă asupra adepţilor săi.20

Ca o consecinţă a acestor evenimente, episcopul Reichului s-a simţit obligat să îl concedieze pe Krause la scurt timp după protestul de la Palatul Sporturilor şi să renunţe la măsurile disciplinare pe care le avea în plan pentru rebeli, provocând o dezordine generală în mişcarea Creştinilor Germani, lucru care a generat o perioadă de dispute interne care a durat mai bine de un an. În curând, funcţia de episcop al Reichului pe care o deţinea Müller a devenit mai mult sau mai puţin inutilă atunci când Biserica de Confesiune a creat o structură centrală de coordonare numită „Conducerea provizorie a Bisericii Evanghelice Germane", pe 22 noiembrie 1934.21 Un pastor care s-a alăturat Bisericii de Confesiune a declarat că „oamenii care sunt acum la conducere vorbesc doar de propriile fapte şi de propriile ego-uri; nu se vorbeşte niciodată de frica de Dumnezeu şi, din această cauză, cel de-al Treilea Reich nu va rezista pentru mult timp". Un pastor din Franconia a fost înregistrat spunând în cadrul slujbei de duminică: „un creştin convins nu poate fi şi naţional-socialist, şi un naţional-socialist convins nu poate fi în acelaşi timp creştin". Mai ales Martin Niemöller a ţinut un număr de predici în care îşi exprima făţiş ostilitatea faţă de regim. În faţa congregaţiilor sale din parohia din Dahlem, care numărau aproape 1500 de membri la un moment dat,

Niemöller i-a numit pe Goebbels, Rosenberg şi Gürtner direct responsabili de încarcerarea pastorilor rebeli; el a citit numele pastorilor care fuseseră arestaţi sau cărora li se interzisese să mai ţină predici; pe 30 ianuarie 1937, la patru ani de la numirea lui Hider în funcţia de cancelar al Reichului, Niemöller a predicat pe baza unui text care descria încarcerarea apostolului Paul; el s-a mai rugat de asemenea pentru cei non-arieni care îşi pierduseră locurile de muncă. Gestapoul observa cu îngrijorare că 242 de biserici din dinstrictul Potsdam nu au mai arborat steagurile cu svastid pe 9 noiembrie 1935, când se aniversau nouă ani de la puciul de la berărie din 1923.22 Regimurile politice începeau şi se terminau, observa un pastor, doar Dumnezeu era etern. Gestapoul a observat că la astfel de predici, congregaţia era formată mai ales din tot felul de inamici ai naţional-socialismului, nu doar din „bătrânii ofiţeri care nu se pot adapta”, din moşieri şi de asemenea din francmasoni şi chiar „foşti comunişti care dintr-odată au devenit oameni religioşi”.23 Gestapoul a remarcat şi un cântecel popular, des menţionat în Marburg:

Odată am fost comunişti, Căşti de Oţel şi PSD-işti, Acum suntem creştini de confesiune şi cu NSDAP-ul luptăm.24

Elemente ale opoziţiei începuseră să se îndrepte spre Biserica de Confesiune. Acest lucru părea pentru unii o reală ameninţare la adresa regimului nazist25

Cu toate acestea, Biserica de Confesiune nu a devenit un element central al opoziţiei, aşa cum a devenit mai apoi Biserica Protestantă din Republica Democrată Germană la sfârşitul anilor ’80. Hitler şi conducerea nazistă erau de părere că religia reprezenta încă un domeniu prea sensibil pentru a-l sprijini pe Müller cu toată forţa de care dispuneau, încercările lui Jäger de a-i concedia pe episcopii luterani Würm şi Meiser au avut drept consecinţă proteste în masă la care au participat şi numeroşi nazişti, lucru care i-a îndepărtat pe mulţi partizani ai naziştilor din

comunităţile de fermieri din Württemberg şi Franconia. Cei doi episcopi au fost repuşi în funcţii.26 Liderii nazişti s-au văzut obligaţi să accepte eşecul Creştinilor Germani de a coordona Biserica Evanghelică din interior. Cu toate acestea, multe persoane importante din Biserica de Confesiune îşi susţineau loialitatea faţă de regim şi negau orice afinitate politică. Chiar şi în 1934, la apogeul conflictului, a fost surprinzător ca Dietrich Bonhoefler, unul din gânditorii radicali ai Bisericii de Confesiune, să declare că „visătorii şi naivii ca Niemöller încă sunt de părere că ei sunt adevăraţii naţional-socialişti”. El era de părere că puţini membri ai Bisericii aveau să se implice într-atât de mult în opoziţia împotriva nazismului, care avea la un moment dat să devină necesară.27 În orice caz, în 1937 Biserica Protestantă era ori divizată între Creştinii Germani şi Biserica de Confesiune, ca şi în Berlin, Westfalia sau Renania, ori încă dominată de primii, aşa cum era în celelalte părţi ale Germaniei. Mulţi protestanţi au obosit să mai ia parte la conflictele interne ale Bisericii şi au renunţat să se mai implice în orice fel; pentru aceştia, fundamentalismul biblic şi creştinismul nazificat erau deopotrivă neatrăgătoare.28

Pe lângă asta, cauza majoră a conflictelor, cererile Creştinilor Germani de a-i excomunica pe non-arieni au atras din partea preoţilor Bisericii de Confesiune nu o respingere din principiu a antisemitismului, ci o altă versiune a acestuia. Pentru ei, evreii botezaţi nu mai erau definiţi ca fiind evrei, şi de restul nu le păsa. Niemöller însuşi a declarat public în 1935 că evreii fuseseră blestemaţi pentru eternitate pentru că Iisus fusese crucificat din cauza lor. Cu toate acestea, el a folosit acest argument pentru a opri persecutarea lor în cadrul celui de-al Treilea Reich: dacă Dumnezeu îi judecase, oamenii nu aveau niciun drept să intervină şi să-i urască, şi, în orice caz, nu i-a îndemnat Iisus pe creştini să-şi iubească duşmanii? Astfel, Niemöller a încercat să întoarcă argumentele naziştilor împotriva lor. Evreii, declarase el,

fuseseră mult prea mândri de identitatea rasială pe care o aveau ca „sămânţă a lui Avraam” pentru a da ascultare Evangheliei lui Iisus; acum mândria rasială îi conducea pe germani pe aceeaşi cale, şi astfel puteau fi şi ei blestemaţi pentru eternitate. Astfel de argumente pot părea antisemite în retrospectivă, dar în contextul acela au avut consecinţe practice de un alt fel.29 Pastorii care îi botezau pe copiii evreilor sau care predicau în favoarea virtuţilor Vechiului Testament erau demascaţi de Creştinii Germani ca fiind „pastori ai evreilor” şi trebuiau să suporte repetate insulte şi ofense din partea rivalilor. Diferenţa dintre Creştinii Germani şi Biserica Evanghelică era destul de evidentă în anii ’30.30

Biserica Evanghelică, ca Biserică de stat, fusese obligată să adopte „Paragraful Arian” în 1933 şi să îi concedieze pe cei 18 pastori care intrau sub incidenţa acestuia (alţi 11 au fost scutiţi pentru că luptaseră în Primul Război Mondial). De-a lungul a multe decenii Biserica Evanghelică încercase să-i convertească pe evrei la creştinism, dar aceste eforturi erau acum privite dezaprobator. Biserica de Confesiune fusese fondată în parte ca protest împotriva acestor măsuri care treziseră un sentiment de ostilitate din partea pastorilor locali. Mulţi protestanţi laici erau de asemenea deranjaţi de antisemitismul declarat al Creştinilor Germani. Romancierul, poetul şi crainicul Jochen Klepper, a cărui soţie era evreică, se plângea deja de antisemitismul declarat al regimului încă din martie 1933. „Revoluţia naţională” nu crease nimic mai mult decât o „atmosferă de pogrom”, nota el în jurnalul personal. Pentru Klepper, un protestant devotat, antisemitismul, care nu era în niciun caz un tovarăş al creştinismului, reprezenta negarea moştenirii biblice a creştinismului. „Nu sunt antisemit, scria el, pentru că niciun credincios nu poate fi. Nu sunt un filosemit, pentru că niciun credincios nu poate fi, dar cred în misterul lui Dumnezeu, pe care l-a manifestat prin evrei, şi din această cauză nu pot decât să sufăr din pricină că

Biserica tolerează situaţia actuală”. 31

Cu toate acestea, consideraţiunile politice ale celor care îşi asumau rolul de a se opune Creştinilor Germani la un nivel instituţional dictau precauţie. Chiar şi Niemöller le-a cerut pastorilor non-arieni să fie reţinuţi.32 Un alt pastor al Bisericii de Confesiune, evitând, ca majoritatea oamenilor, să-l învinuiască pe Hitler, şi-a îndreptat criticile spre conducerea Bisericii, menţionând că Dumnezeu li-l dăduse pe Führer; de aceea, nu Hitler, ci episcopul Reichului era de vină pentru toate problemele.33 Mai mult decât atât, dacă numeroase congregaţii rurale se îndreptaseră spre Biserica de Confesiune, acest lucru se datora în mare parte”, aşa cum scrie într-un raport al Gestapoului din Potsdam, faptului că „fermierii vor să celebreze sărbătorile bisericeşti într-un mod tradiţional; în ceea ce-i priveşte, acestea fac parte din obiceiurile tradiţionale şi renunţarea la ele e de neconceput”. Acest lucru se întâmpla şi în mediul urban, unde congregaţiile fuseseră de mult abandonate de membrii clasei muncitoare, dar erau încă populare în cercurile meseriaşilor conservatori, în cele burgheze şi aristocratice. Raportul Gestapoului mai adăuga că regimul nu acţionase cu destulă forţă pentru a submina acest gen de tradiţionalism înnăscut.34 Dar era greu de conceput ce putea să mai facă. Încercarea Creştinilor Germani de a crea o punte de legătură între protestantismul german şi rasismul nazist eşuase.35

III

Între timp, personalităţile importante din cadrul Bisericii de Confesiune, precum Niemöller, au fost puse sub supraveghere şi hărţuirea oficială a pastorilor confesionali s-a intensificat, însoţită câteodată de încercările violente ale Creştinilor Germani de a prelua înapoi controlul asupra anumitor biserici, aceştia continuând să beneficieze de sprijinul multor protestanţi până în 1945.36 Eşecul regimului de a face biserica să se conformeze cu noua stăpânire nu avea să fie acceptat cu

uşurinţă. Hitler şi-a abandonat cu părere de rău ambiţia de a converti biserica într-o biserică de stat oficială a celui de-al Treilea Reich. Dar a ordonat crearea unui nou Minister al Problemelor Bisericii, înfiinţat în iulie 1935 şi condus de Hanns Keni, în vârstă de 48 de ani, membru al partidului încă din 1925 şi ministru al justiţiei în Prusia din 1933 şi până în 1934, când ministerul s-a dizolvat. Noul minister a primit o serie de prerogative, pe care Keni nu a ezitat să le pună în aplicare pentru a-i face pe pastorii rebeli să se conformeze.37 Keni a iniţiat o serie de măsuri restrictive împotriva Bisericii de Confesiune, şi mai ales împotriva departamentelor acesteia din Berlin-Brandenburg, acolo unde disidenţii aveau cea mai mare influenţă. Acestora li s-a interzis să predea în şcoli. Studenţilor de la teologie li s-a ordonat să se înscrie în organizaţiile naziste. O importantă casă de editură protestantă a fost confiscată şi o biserică protestantă din München a fost demolată. Niemöller a fost arestat şi, până la sfârşitul anului 1937, peste 700 de pastori protestanţi din ţară fuseseră încarceraţi sub acuzaţia de a fi ignorat ordinele guvernului de a se cenzura în timpul slujbelor, de a aduna bani pentru donaţii pentru Biserica de Confesiune, şi pentru că neglijaseră alte decrete oficiale şi reglementări. 102 pastori au fost arestaţi în Potsdam în 1935 pentru că au citit declaraţiile Bisericii de Confesiune în sinoade, deşi au fost mai târziu eliberaţi. În unele locuri au fost aşteptaţi acasă cu demonstraţii triumfătoare organizate de membrii Căştilor de Oţel, care scăpaseră pentru moment de încorporarea în

Cămăşile Brune. Gestapoul a fost nevoit să mărturisească: „toate măsurile luate deocamdată împotriva Bisericii de Confesiune s-au dovedit a fi inadecvate şi i-au făcut pe pastori şi mai nesupuşi”.38

Procesul lui Niemoller a fost un fiasco şi acesta a fost achitat de toate capetele de acuzare principale. O serie de martori au atestat că Niemoller era un patriot adevărat, şi acesta a recunoscut că nu era în niciun caz un oponent politic al naziştilor. A fost eliberat cu toate acestea, atunci

când Niemoller a fost eliberat, pe 2 martie 1938, a fost aşteptat de Gestapo la porţile închisorii. Hitler ordonase personal să fie rearestat. Niemoller a fost băgat în detenţie în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen. După izbucnirea războiului, în septembrie 1939, s-a oferit voluntar să facă parte iar din forţele navale, dar oferta i-a fost refuzată. Niemoller a insistat că rebeliunea sa se datorase unor considerente pur religioase. Cu toate acestea, încarcerarea sa a atras cu sine numeroase critici. Era menţionat zilnic în rugăciunile congregaţiilor Bisericii de Confesiune şi ale celei protestante, dar şi în alte ţări, unde era privit ca un martir al principiilor creştine. Continua să fie închis, deşi fusese achitat de o curte de justiţie, lucru care a ajuns să fie un motiv de ruşine internaţională pentru regimul nazist. Pentru a toci lama ascuţită a criticilor internaţionale, Hitler l-a eliberat pentru o zi şi i-a dat voie lui Niemoller să-şi vadă tatăl, care era pe moarte. Niemoller era prizonierul personal al lui Hitler, motiv pentru care i s-au acordat o serie de privilegii speciale pentru a calma opinia publică. I s-au permis vizite ocazionale din partea soţiei şi, atunci când opinia publică a aflat de sănătatea sa şubredă, i s-au acordat mai multe raţii. Cu toate acestea, în 1939, atunci când soţia lui Niemoller i-a cerut lui Hitler să-l elibereze, Führerul i-a spus că dacă ar face acest lucru, Niemoller ar aduna în jurul său o grupare de opoziţie care ar ameninţa statul.39

Niemoller nu era în niciun caz scutit de umilinţele şi brutalităţile zilnice la care erau supuşi prizonierii lagărului de către gărzile SS. Din perspectiva suferinţelor sale şi a tratamentului injust pe care le suporta răbdător şi cu o credinţă nealterată în Dumnezeu, Niemoller a ajuns să reprezinte un fel de autoritate morală în rândul deţinuţilor, pe care-i trata ca pe nişte victime ale unui regim diabolic. În timpul încarcerării, observând suferinţele îndurate de deţinuţii evrei, a început să regrete ideile antisemite pe care le avusese. I-a spus unui prizonier că evreii ar trebui

trataţi ca orice alt cetăţean german: pledoariile sale iniţiale pentru limitarea drepturilor evreilor fuseseră greşite. Deşi Niemöller primea sarcini destul de uşoare în lagăr, ca tăiatul de lemne, era destul de des bătut şi brutalizat cu orice pretext. La sfârşitul anilor ’30, la un moment dat când i s-a cerut să-şi spună numele, a răspuns că el era pastorul Niemöller. A fost bătut cu brutalitate şi i s-a ordonat să răspundă de-atunci încolo: „Eu sunt porcul Niemöller”. Aşa cum se menţionează în memoriile unuia dintre deţinuţi, de nenumărate ori gărzile îl puneau pe Niemöller să sară într-un picior de la unul la altul, să se ghemuiască chiar şi să sară din nou. În acest timp îl şi băteau pentru a-l îndemna să fie mai agil. „Într-o zi în care Niemöller a făcut o aluzie clară la Dumnezeu, deşi eu nu l-am auzit, una dintre gărzi a urlat «Porcul îşi cheamă dumnezeul murdar. Vreau să văd dacă o să-l ajute să iasă de aici»”. Câteodată, comandantul sau alţi ofiţeri urmăreau cu amuzament acest gen de jocuri, în timp ce gărzile inventau reguli şi mai drastice pentru a-i face să râdă.40

În 1941, când se părea că Niemöller era de acord să se convertească la catolicism, Hitler l-a mutat cu trei preoţi catolici la Dachau, unde a avut parte de condiţii mult mai bune aproape până la sfârşitul războiului. Dar nu exista nicio speranţă că Hitler ar avea de gând să-l elibereze, mai ales că Niemöller decisese că nu avea să se convertească până la urmă.41 între timp, Creştinii Germani deţineau controlul asupra parohiei lui din Dahlem, de vreme ce rivalul său, pastorul superior Eberhard Röhricht, care până atunci fusese eclipsat de personalitatea carismatică a lui Niemöller, a preluat iniţiativa şi i-a eliminat pe suporterii Bisericii de Confesiune din parohie.42

Mai târziu, privind în urmă la arestul şi încarcerarea sa, Niemöller a început să regrete compromisurile pe care le făcuse faţă de regim şi se învinuia pe sine pentru că urmărise interesele religioase mărunte, într-o declaraţie care, mai mult decât orice, a făcut ca lumea să îl ţină

minte, a spus:

Întâi i-au luat pe comunişti, dar eu nu eram comunist, aşa că nu am făcut nimic. Apoi i-au luat pe social-democraţi, dar eu nu eram social-democrat, aşa că nu am făcut nimic. Apoi a venit rândul sindicaliştilor, dar eu nu eram sindicalist. Apoi i-au luat pe evrei, dar nu eram evreu, aşa că am făcut prea puţin. Când au venit să mă ia pe mine, nu mai era nimeni care să-mi ia apărarea.43

Această declaraţie care exprima remuşcările lui Niemoller ilustra de asemenea continuitatea viziunii sale înguste cu privire la confesiunile religioase şi demonstra existenţa unei falii între confesiunile din Germania, pentru că un singur grup religios nu fusese menţionat catolicii.44

Catolici şi păgâni

I

Hitler admira Biserica Catolică, dar se şi temea de ea, care, atunci când fusese numit cancelar al Reichului, pretindea că are peste 20 de milioane de credincioşi, o treime din populaţie, mai ales în sudul şi vestul ţarii. La fel ca şi Bismarck înaintea lui, Hitler nu îi considera pe catolici total devotaţi idealurilor naţionale pentru că Biserica se supunea nu Germaniei, ci Romei. Alţi lideri nazişti, care proveneau dintr-un mediu catolic, precum Joseph Goebbels, erau de asemenea uimiţi de structura puternică şi elaborată a Bisericii Catolice şi de abilitatea acesteia de a-i convinge pe membri de justeţea crezului ei. Hider admira devotamentul pe care îl cerea aceasta de la preoţii ei, inclusiv celibatul, şi legătura pe care o crea cu oamenii de rând.45 Adjunctul lui Himmler, Reinhard Heydrich, fusese crescut într-o familie catolică, unde i s-a impus o stricteţe religioasă care mai târziu l-a determinat să urască Biserica Catolică cu o intensitate fanatică. În 1936, Heydrich i-a categorisit pe evrei şi pe catolici ca fiind principalii inamici ai nazismului, care se opun regimului mai ales prin intermediul instituţiilor politice ca Partidul de Centru. În calitate de corp internaţional, Biserica Catolică era automat subversivă şi acţiona

împotriva integrităţii rasiale şi spirituale a cetăţenilor germani, spunea el.46 Mai mult decât atât, catolicii, spre deosebire de protestanţi, fuseseră reprezentaţi doar de un partid politic, Partidul de Centru, al cărui electorat, din nou, spre deosebire de electoratul altor partide, rămăsese loial şi devotat şi se opusese nazismului în timpul alegerilor de la începutul anilor ’30. Naziştii dădeau vina pentru acest lucru mai ales pe membrii clerului, care predicaseră vehement împotriva Partidului Nazist, de multe ori le interziseseră catolicilor să se înscrie în acesta, şi care îndemnau cu fervoare congregaţiile să voteze în continuare cu Partidul de Centru sau cu echivalentul său bavarez, Partidul Popular Bavarez.47 Pentru mulţi, dacă nu pentru toţi liderii nazişti, era deci de o importanţă vitală să supună Biserica Catolică cât mai repede posibil.

Comunitatea catolică acceptase încă din 1933 să abandoneze Partidul de Centru, care s-a afiliat mai apoi cu alte organizaţii politice, precum Uniunea Catolică a Sindicatelor, dar care se aştepta ca şi celorlalte organizaţii mirene din rândurile confesiunii catolice să li se permită să-şi păstreze independenţa. Această perspectivă părea destul de rezonabilă în ochii multor catolici, având în vedere Concordatul semnat între papalitate şi Partidul Nazist în iulie 1933, care promitea să protejeze instituţiile catolice în schimbul promisiunii Bisericii de a nu se implica în politică.48 Prevederile Concordatului la acest moment erau însă extrem de vag formulate, şi în vara anului 1933 regimul a început să confişte proprietăţile organizaţiilor sau să le oblige să se desfiinţeze dacă nu renunţau la acestea voluntar. Pe 20 iulie ziarelor li s-a interzis să se mai numească „catolice” (de acum încolo, toate ziarele erau „germane”) şi, pe 19 septembrie 1933, poliţia politică bavareză, sub conducerea lui Heinrich Himmler, a interzis toate „activităţile organizaţiilor catolice”, excepţie făcând grupurile de tineret, întrunirile corurilor bisericeşti pentru repetiţii şi organizaţiile de caritate cărora le era permis să primească cereri de ajutor social. Alarmat de aceste

lucruri, cardinalul Bertram din Breslau i-a spus papei Pius al XI-lea pe 4 octombrie despre problemele pe care el credea că avea să le creeze ambiţia naziştilor de a prelua controlul întregii societăţi, interzicerea periodicelor catolice, intervenţiile statului în actele de caritate ale Bisericii şi închiderea sau „coordonarea” organizaţiilor catolice de voluntariat. O altă persoană importantă în cadrul Bisericii, cardinalul Michael Faulhaber, a criticat în public atacurile împotriva catolicilor non-arieni, deşi nu a obiectat la persecutarea de către regim a evreilor non-catolici. La Vatican, cardinalul Pacelli, fostul nunţiu papal al Germaniei şi acum secretar de stat sub papa Pius al XI-lea, s-a plâns Ministerului de Interne german şi a ameninţat să trimită o scrisoare publică de protest. Dar în practică nu s-a făcut nimic pentru a stopa abuzurile. Ierarhia catolică din Germania a considerat că avea mai mult de câştigat dând

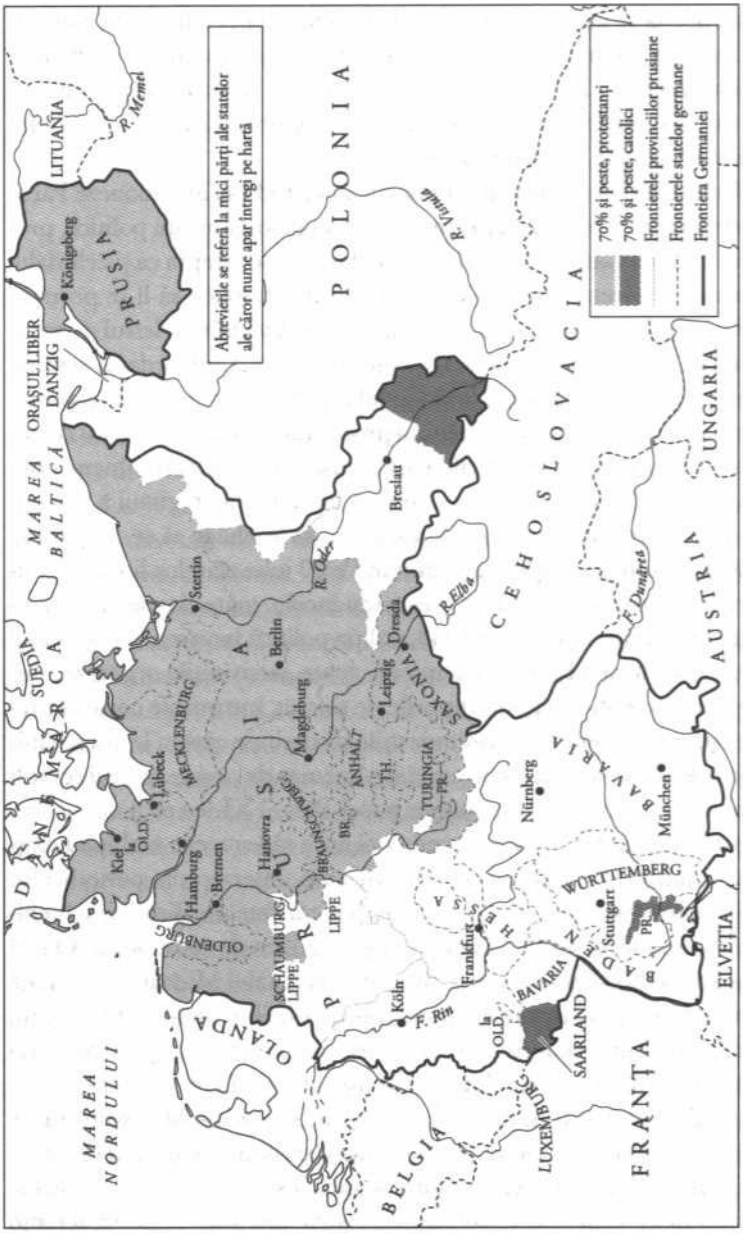

Harta 6. **Apartenența religioasă în Germania în 1936**

declaraţii generale de sprijinire a regimului în speranţa că vor opri valul de mişcări anticatolice. Astfel, arhiepiscopul Gröber din Freiburg a declarat public pe 10 octombrie 1933: „Mă declar de partea noului regim şi a

noului Reich”, după care s-a folosit de această declaraţie de loialitate pentru a încerca să convingă autorităţile locale naziste să oprească atacurile îndreptate împotriva Bisericii. Cu toate acestea, ierarhia catolică nu putea protesta împotriva măsurilor luate de regim împotriva ei, deoarece acest lucru ar fi însemnat că intervenea pe scena politică a Germaniei, lucru pe care Concordatul îl interzicea.49

Conducătorii naziști erau conştienţi de pericolul inerent al atacurilor pe care le lansau împotriva unor instituţii şi tradiţii înrădăcinate ale comunităţii catolice. Aşa că au luat-o încet. Chiar şi Himmler a insistat într-un ordin emis pe 2 noiembrie 1933 ca nicio măsură anticatolică să nu fie pusă în aplicare fără instrucţiunile sale. Gestapoul a pus sub supraveghere activităţile catolice, inclusiv slujbele, şi şi-a concentrat atenţia mai ales asupra celor care fuseseră proeminenţi în Partidul de Centru şi în Partidul Popular Bavarez, întocmind liste cu catolicii despre care se credea că încă se opun regimului.50 Liderii naziști erau îngrijoraţi mai ales de refuzul continuu al asociaţiilor catolice de tineret de a se autodizolva, ceea ce însemna că Tineretul Hitlerist nu reuşea să progreseze în zonele puternic catolicizate. Controlul asupra tinerei generaţii era vital pentru viitor. Pe 15 martie 1934, liderul Tineretului Nazist, Baldur von Schirach, a criticat asociaţiile catolice de tineret care provocau discordie şi i-a îndemnat pe părinţi să-şi înroleze copiii în organizaţia sa. De asemenea, i-a încurajat pe membrii Tineretului Hitlerist să îi provoace pe membrii grupurilor catolice, provocând conflicte care se dovediseră a fi extrem de eficiente în prima jumătate a anului 1933.51 Ierarhia catolică a primit un avertisment clar atunci când membrii SS l-au asasinat pe Erich Klausener, secretarul general al mişcării catolice, un susţinător important al acesteia, în biroul său din Berlin în timpul „Nopţii cuţitelor lungi”, în 1934, împreună cu Adalbert Probst, directorul naţional al asociaţiei de sport a tineretului catolic. În

München, printre cei asasinaţi se afla şi Fritz Gedieh, editorul publicaţiei săptămânale *Calea cea dreaptă* (*Der gerade Weg*) şi un cunoscut critic al regimului. Se zvonea de asemenea că Heinrich Brüning, fostul lider al Partidului de Centru şi fostul cancelar al Reichului, se afla şi el pe lista neagra, dar a avut norocul de a se afla într-o vizită la Londra şi a scăpat. Relevanţa acestor evenimente, care au avut loc în timpul negocierilor dintre Hitler şi ierarhia catolică, era evidentă. Cu toate acestea, conducătorii mişcării catolice nu au protestat. În schimb, şi aceştia, şi cei din ierarhia Bisericii Evanghelice s-au simţit uşuraţi că elementele imorale şi extremiste din Cămăşile Brune, precum Röhm, au fost învinse, şi au părut satisfăcuţi de explicaţiile primite, cum că cei ucişi se smuciseră de fapt sau fuseseră împuşcaţi în timp ce încercau să scape.52

II

Aceste evenimente au fost la scurt timp urmate de moartea lui Hindenburg, care fusese considerat un reprezentant al conservatorilor, protestanţilor şi creştinilor, şi de încheierea proiectului nazist de a crea o Biserică naţională unită. Aceste lucruri au condus la înmulţirea reglementărilor anticatolice. În această perioadă a început o dezbatere violentă privind scrierile anticreştine ale ideologului nazist Alfred Rosenberg, care critica doctrinele centrale creştine, precum nemurirea sufletului şi mântuirea omenirii şi iertarea păcatului original. În cartea sa, *Mitul secolului XX9* Rosenberg condamna catolicismul ca fiind creaţia clerului evreiesc, idei pe care le-a dezvoltat într-o serie de cărţi publicate la mijlocul anilor ’30.53 Până şi Creştinii Germani au fost oripilaţi de acestea. L-au rugat pe Hitler să refuze public aceste idei, dar nu au avut succes. Volumele lui Rosenberg au fost imediat trecute de Biserica Catolică în indexul cărţilor interzise şi au trezit critici şi din partea clerului catolic german. Cărţile lui Rosenberg erau criticate în broşuri, cărţi şi în cadrul slujbelor sau al întâlnirilor, iar partizanii săi din partid au fost anatemizaţi. Cu toate

acestea, regimul trata publicaţiile lui Rosenberg drept exprimarea publică a ideilor lui personale. Nu simţea nevoia de a le respinge. Dar chiar şi regimul a observat că această controversă iscată întărea rezistenţa comunităţii catolice în faţa ideologiei naziste. Aşa cum scrie într-un raport al Gestapoului din mai 1935: „Numeroşi membri ai clerului critică acum în predicile lor volumele lui Rosenberg, *Mitul secolului XX* şi *către obscurantista zilelor noastre*. Aceştia bleastemă spiritul noilor vremuri, lipsit de frică de Dumnezeu şi păgân, şi prin aceasta se referă la naţional-socialism”. 54

Controversa iscată de ideile lui Rosenberg a început curând să transforme comunitatea catolică în ceea ce naziştii priveau ca pe o mişcare cu mult mai periculoasă, de vreme ce episcopii germani au început să îl critice în public pe ideologul nazist şi îi îndemnau pe credincioşi să-i respingă doctrinele.55 De Paşti, Clemens von Galen, episcopul din Münster, a lansat un atac violent asupra cărţii lui Rosenberg. „Germania e năpădită din nou de păgâni”, observa el cu îngrijorare, criticând conceptul lui Rosenberg de suflet rasial. „Acest aşa-zis suflet rasial nemuritor”, declară Galen, „e de fapt o nulitate”. La începutul lunii iulie, în 1935, Rosenberg a profitat de o întrunire la Münster pentru a-l critica pe Galen, iar ca replică, credincioşii catolici din Münster s-au prezentat în masă la procesiunea anuală din iulie care comemora supravieţuirea bisericii locale în faţa persecuţiilor lui Bismarck cu aproape o jumătate de secol în urmă şi, de asemenea, a 400-a aniversare a înfrângerii anabaptiştilor care instituiseră un regim de teroare în oraş, în timpul Reformei. 19.000 de catolici, de două ori mai mulţi ca de obicei, au ieşit pe străzi pentru a-l aclama pe episcop, care declarase că nu avea să plece capul în faţa inamicilor bisericii. În urma acestei declaraţii răsunătoare, partidul local a pus afişe în care declarau că nu aveau nicio intenţie de a suprima independenţa bisericii aşa cum o făcuse Bismarck, în timp ce oficialii locali raportau la Berlin că

Galen susţinea o stare generală de nemulţumire la adresa regimului şi că se amesteca în politică.56 Galen i-a scris personal lui Hitler, plângându-se de liderii nazişti, precum Baldur von Schirach, care lansau atacuri violente împotriva clerului.57 Se părea că nu se putea ajunge la niciun compromis. Pentru a controla mai strict Biserica, Himmler şi Gestapoul au început să introducă o serie de reglementări dure împotriva organizaţiilor catolice, asociaţiilor şi instituţiilor, să limiteze întâlnirile publice ale acestora, să cenzureze ziarele catolice care încă se mai publicau şi să interzică anumite subiecte în presă, şi să plaseze nazişti în funcţiile editoriale ale presei catolice. Atât Hermann Göring, cât şi Wilhelm Frick, ministrul de interne, s-au declarat împotriva „politizării catolicismului”, argumentând că existenţa organizaţiilor catolice laice era incompatibilă cu spiritul noilor vremuri.56 Spre sfârşitul anului 1935, Goebbels şi Ministerul Propagandei s-au implicat în controversă, acuzând mai multe organizaţii catolice de corupţie financiară, aşa cum făcuseră în 1933 cu sindicatele.59

Aceste noi tactici nu au avut efectul dorit şi nu au slăbit credinţa comunităţii catolice. Gestapoul raporta că preoţimea, prin intermediul confesionalului şi al vizitelor la domiciliu, a reuşit să convingă congregaţiile, mai ales pe cele din zonele rurale, că acuzaţiile aduse împotriva ei „în presă erau false, sau cel puţin exagerate”.60 încercările Tineretului Nazist şi ale Ligii Germane a Tinerelor Femei s-au confruntat cu o poziţie dură din partea preoţilor catolici, care, în unele zone, refuzau să le spovedească pe tinerele care se înrolaseră în ligă şi nu în organizaţia catolică a femeilor.61 Au apărut din ce în ce mai multe incidente de acest gen. Congregaţiile catolice au reacţionat cu o furie nedisimulată la încercările baronilor locali nazişti de a îndepărta statui cu substrat religios de pe faţadele clădirilor publice, precum morgile, şi arborau în semn de protest steaguri catolice, şi nu cu svastici atunci când primeau vizite din partea demnitarilor catolici.

Cămăşile Brune au început să organizeze proteste publice, cum au făcut de exemplu în Rosenheim, unde au cerut demiterea unui profesor care îşi critica elevii care nu mergeau la biserică („La Dachau cu el!", scandau aceştia).62 Guvernul regional din Bavaria Superioară se plângea că Biserica devenise „un stat în stat", şi naziştii locali erau furioşi pentru că „preoţii întreţineau nemulţumirile enoriaşilor din spatele amvonului".63 Politica guvernului a avut repercusiuni şi în inima guvernului: atunci când pe 30 ianuarie 1937 Hitler a oficiat o ceremonie pentru a le oferi insigna de aur a partidului membrilor din cabinet care nu erau nazişti, ministrul transporturilor şi poştei, Peter Baron von Eltz-Rubenach, un catolic convins, a refuzat onoarea şi i-a spus lui Hitler să nu mai persecute Biserica. Furios, Hitler a ieşit din cameră fără să spună nimic, iar Goebbels l-a demis pe ministrul refractar.64

Într-o singură zonă conflictele s-au transformat în protest la scară largă. Sătenii dintr-o parte a Oldenburgului de Sud, catolici înverşunaţi, erau deja nemulţumiţi de limitarea educaţiei religioase din şcoli şi de Ministerul Educaţiei care apăra diatribele anticatolice sile lui Rosenberg. Pe 4 noiembrie, ministrul a înrăutăţit situaţia, interzicând sfinţirea noilor şcoli şi ordonând înlăturarea simbolurilor religioase precum crucifixul (şi portretele lui Luther) din toate clădirile de stat, municipale şi parohiale, inclusiv din şcoli. Clerul catolic din zonă a protestat în cadrul predicilor. Pe 10 noiembrie, 3.000 de veterani de război s-au adunat pentru a comemora Ziua Armistiţiului şi l-au auzit pe un preot spunând că nu avea să tolereze eliminarea crucifixelor din şcoli. Acesta le-a spus că va lupta împotriva decretului şi, dacă va fi necesar, va muri pentru această cauză, aşa cum soldaţii au murit pe front în Primul Război Mondial. Clopotele parohiei au sunat întreaga dimineaţă şi seară în semn de protest. Ministerul Educaţiei din land a primit un număr masiv de petiţii. Casele şi şcolile au fost decorate cu cruci; cruci

enorme au fost montate pe turnurile bisericii, şi erau iluminate noaptea. Enoriaşii au început să îşi dea demisia din Partidul Nazist şi o ramură a Cămăşilor Brune s-a dizolvat în semn de protest. La o întrunire la care au participat 7.000 de cetăţeni, liderul regional al partidului a fost obligat să anunţe că decretul a fost retras. În urma acestei declaraţii s-au tras clopotele în întregul district, au fost ţinute slujbe de recunoştinţă şi în presa din întreaga dioceză s-a publicat o scrisoare a episcopului Galen în care acesta sărbătorea victoria catolicismului şi care jura că nu va avea nimic de-a face cu duşmanii lui Cristos. Întreaga situaţie a afectat Partidul Nazist din Oldenburgul de Sud, unde în ciuda manipulării intensive şi a intimidării partidul a câştigat doar 92% din voturi în cadrul alegerilor din 1938, faţa de 99% în martie 1936.65

Încă de dinainte de ratificarea Concordatului, cardinalul Pacelli, secretarul de stat al Vaticanului la Roma, trimisese guvernului numeroase plângeri privind astfel de încălcări ale legii, menţionând sute de cazuri în care Cămăşile Brune desfiinţaseră asociaţiile catolice, confiscaseră sume de bani şi echipament, se implicaseră în propagandă anticreştină, interziseseră publicaţiile catolice şi multe altele. Guvernul german răspundea Vaticanului susţinând că lupta împotriva marxismului şi comunismului le cerea cetăţenilor germani să fie uniţi, iar încheierea diviziunii religioase era o parte esenţială a acestui proces. Preoţii catoeci zădărniceau această luptă, etichetând în pubec svastica nazistă ca fiind „crucea diavolului”, refuzând să folosească salutul hitlerist, excomunicându-i pe membrii Cămăşilor Brune şi încălcând prevederile Concordatului atunci când criticau politicile guvernului în cadrul predicilor. Regimul a continuat aşadar să submineze infrastructura culturala a comunităţii catolice pe mai multe fronturi. Organizaţiile catolice de tineret, care în mai 1934 aveau 1, 5 milioane de membri, de la echivalentul catolic al cercetaşilor la cluburi sportive de toate felurile, reprezentau o ţintă evidentă pentru nazişti, mai ales din

cauza nenumăratelor conflicte pe care le avuseseră acestea cu Tineretul Hitlerist, deşi de multe ori acestea se reduceau la insulte aruncate membrilor. În ochii regimului, aceste organizaţii erau „antinaţionaliste şi anti-naţional-socialiste" şi trebuiau suprimate. Membrii acestora erau din ce în ce mai presaţi să demisioneze şi să se înroleze în Tineretul Hitlerist66 Camera de Teatru a Reichului a început din 1935 încolo să interzică spectacolele sponsorizate de Biserică, muzicalurile şi piesele de teatru, argumentând că acestea concurau din punct de vedere financiar şi ideologic cu concertele şi piesele sponsorizate de nazişti. În 1937 interzisese deja piesele de Crăciun, susţinând că acestea erau o formă de propagandă catolică şi veneau în contradicţie cu prevederile Concordatului.67

Pacelli a continuat să protesteze împotriva acestor reglementări în numeroase scrisori detaliate şi dure. După ce Goebbels a acuzat Biserica de corupţie financiară, schimbul de cuvinte dintre Berlin şi Roma s-a înăsprit. Relaţia dintre acestea părea să devină una de ostilitate făţişă.68 Vaticanul se plângea că slujbele şi predicile din Germania erau constant supravegheate de autorităţi: „acest dezgustător fenomen al informatorilor care îţi urmăresc fiecare pas, fiecare cuvânt".69 În multe zone ale ţării, preoţii catolici aveau schimburi de cuvinte conflictuale cu liderii partidului şi cu oficialii locali în ceea ce privea încercările partidului de a coordona şcolile de denominaţie şi asociaţiile catolice de tineret. Oficialii regionali raportau că aceste conflicte erau singura cauză a divergenţelor politice din Germania la mijlocul anilor '30.70 Situaţia a devenit explozivă atunci când o delegaţie de episcopi şi cardinali, printre care Bertram, Faulhaber şi Galen, îngrijoraţi de continua stare conflictuală din Germania, a plecat la Roma în ianuarie 1937 pentru a-i denunţa pe nazişti că încălcaseră prevederile Concordatului. Răspunsul pe care l-au primit de la papă a fost unul favorabil şi Faulhaber a întocmit o enciclică papală, la care a contribuit şi Pacelli, bazându-se pe

corespondenţa masivă pe care o avusese cu guvernul german şi rezumând plângerile Vaticanului. Documentul a fost aprobat de papă, a fost adus pe furiş în Germania şi reprodus în secret în 12 locaţii diferite, distribuit preoţilor de parohie de curieri pe biciclete sau pedeştri şi citite în aproape toate slujbele ţinute pe 21 martie 1937.

Enciclica papală, tradusă în germană şi intitulată *Mii brennender sorge* („Cu arzătoare îngrijorare”), condamna „ura” şi „calomnia” nazistă îndreptată împotriva Bisericii.71 Deşi mare parte a documentului era scrisă într-un limbaj teologic şi nu era uşor înţeleasă de oamenii de rând, o parte din ea era destul de clară. Când venea vorba de politica regimului faţă de Biserică, papa Pius al XI-lea, ajutat de Pacelli, nu vorbea pe ocolite. „Oricine”, tuna el, „care dezleagă o rasă, o populaţie, un stat în orice formă ar lua el, pe cei care deţin puterea în stat sau orice altă construcţie de bază a societăţii umane – cărora le revine un loc onorabil şi semnificativ în ordinea naturală a lucrurilor – de scara de valori temporale ale acesteia, inclusiv de valorile religioase, şi îşi face un ţel suprem din aceasta, pe care mai apoi îl deifică într-un adevărat cult idolatru, răstoarnă şi falsifică ordinea naturală a lucrurilor aşa cum a fost ea creată şi ordonată de Dumnezeu”.72

Pentru credincioşi, valorile eterne ale religiei trebuiau să aibă întâietate. Pentru a le submina, continua enciclica, guvernul german a pornit o „luptă pentru a anihila” Biserica:

Credinţa îndoctrinată a creştinilor catolici şi mai ales a anumitor clase de funcţionari civili catolici e supusă unor presiuni enorme venite din partea regimului, prin măsuri obligatorii atât făţişe cât şi ascunse, prin metode de intimidare, ameninţări, dezavantaje profesionale, civice şi de alte feluri, un proces care nu e numai ilegal ci şi inuman.73

Înfuriat de acest document care-l condamna public, şi îngrijorat că Biserica Catolică fusese în stare să organizeze un astfel de protest naţional fără a trezi nicio suspiciune

din partea Gestapoului, Hitler a ordonat ca toate copiile enciclicei să fie confiscate, cei asupra cărora se găsea documentul să fie arestaţi, a interzis publicarea în continuare a documentului şi a ordonat ca toate societăţile care îl tipăriseră să fie închise.74

Himmler, folosindu-se de nou-dobânditele prerogative de cap al poliţiei germane, a accelerat campania împotriva Bisericii. împreună cu adjunctul său, Reinhard Heydrich, a introdus agenţi secreţi în organizaţiile Bisericii şi a început din ce în ce mai des să-i hărţuiască pe membrii clerului. Publicaţiile diocezei au fost restricţionate, la fel şi procesiunile bisericeşti şi peregrinajele, chiar şi cursurile catolice de consiliere matrimonială şi de creştere şi educare a copiilor au fost interzise deoarece nu se potriveau cu viziunea nazistă. În 1938, majoritatea grupurilor catolice de tineret fuseseră deja închise pe motiv că erau implicate în „distribuirea de material scris ostil la adresa statului". Acţiunea Catolică, ai cărei lideri din Germania se spune că păstrau legătura cu prelatul Kaas, fostul conducător formal al Partidului de Centru, a fost de asemenea interzisă în ianuarie 1938.75 În Bavaria şi Saxonia s-au tăiat subvenţiile oferite de stat, iar mănăstirile au fost desfiinţate, bunurile acestora au fost confiscate. S-au executat din ce în ce mai multe percheziţii la domiciliu şi arestări ale preoţilor" implicaţi în politică", iar justiţia a trebuit să prezideze şi să rezolve un număr masiv de procese cu acuzaţii de genul „abuz în funcţie", care se refereau la modul făţiş în care preoţii aduceau critici la adresa regimului în cadrul slujbelor. Arestarea şi condamnarea unui preot iezuit, Rupert Mayer, au avut ca urmare proteste publice violente, organizate de suporterii lui şi rugăciuni care se ţineau pentru el în spitalul „Sf. Mihail" din München. Unii membrii ai clerului continuau să refuze să se supună, şi existau rapoarte despre preoţi catolici care refuzau să folosească salutul nazist şi care îi învăţau pe copii să spună „Slăvit fie Iisus Cristos", în loc de „Heil, Hitler!".76 În timpul acestor conflicte, mai mult de o

treime din preoţii catolici au fost supuşi anumitor forme de „disciplinare” din partea poliţiei şi autorităţilor, inclusiv încarcerarea, de-a lungul întregii dominaţii a celui de-al Treilea Reich.77 Enciclica nu a avut niciun alt efect în afară de a înrăutăţi şi mai tare relaţia dintre regim şi Biserică.

Campania împotriva Bisericii nu a fost condusă doar de poliţie şi de administraţia judecătorească. Ministrul propagandei, Goebbels, a jucat şi el un rol important. După publicarea enciclicei, acesta a intensificat campania publică privind aşa-zisele scandaluri sexuale în care erau implicaţi preoţi catolici, campanie care fusese deja demarată la mijlocul anului 1933. În noiembrie 1935, 15 călugări au fost aduşi în instanţă pentru încălcări ale legii, privind relaţiile de homosexualitate dintr-o casă pentru bolnavi mintal din vestul Germaniei, procesul dezvăluind, aşa cum titrau ziarele, o stare a lucrurilor care depăşea „Sodoma şi Gomora”.78 Aceştia au fost condamnaţi la ani grei de închisoare, incidentul fiind pe larg dezbătut în presa germană. Alţi preoţi au fost judecaţi mai apoi pentru ofense sexuale similare împotriva minorilor din orfelinatele catolice şi alte instituţii asemănătoare. În mai 1936, presa prezenta pe larg procesul de la Koblenz, în care erau judecaţi peste 200 de călugări franciscani pentru învinuiri similare.79 Astfel de reportaje erau în concordanţă deplină cu condamnarea nazistă a homosexualităţii. Reportajele de acest gen ocupau deseori prima pagină a publicaţiilor naţionale. Proceselor preoţilor catolici, acuzaţi de ofense sexuale împotriva tinerelor fete, li s-a acordat mult mai puţină publicitate. Concentrându-se pe acuzaţiile de pederastie, presa susţinea că mănăstirile erau „locuri de perpetuare a unei molime dezgustătoare”, căreia trebuia să i se pună capăt. În aprilie 1937, se spune (fără a se putea preciza cât este de adevărat) că peste o mie de preoţi şi călugări aşteptau să fie judecaţi pe baza acestui gen de acuzaţii.80 Tabloidele nu ezitau să titreze astfel de ştiri cu expresii de genul „Casa lui Dumnezeu transformată

în bordel şi bârlog al viciului”, şi să-i ceară Bisericii să „îşi dea jos masca”, sugerând astfel că homosexualitatea şi pedofilia erau comune pentru întregul cler, şi nu doar incidente izolate.81 Aceste procese au fost iniţiate mai presus de oricine de Ministerul de Propagandă, care a trimis Ministerului de Justiţie rapoarte detaliate privind acuzaţiile şi a cerut ca aşa-zişii pârâţi să fie aduşi în faţa justiţiei într-o manieră care să atragă maximum de publicitate.

Presa relata că mult şi mai ofensator decât crimele vinovaţilor era că Biserica îi apăra şi îi trata ca pe nişte martiri.82 Au urmat şi mai multe procese, Ministerul Propagandei a iniţiat o campanie constantă în care caracteriza Biserica ca fiind coruptă din punct de vedere sexual şi nedemnă de a-i încredinţa educaţia tinerei generaţii. Alte acuzaţii de ordin sexual au fost trecute sub tăcere pentru a se da impresia că astfel de lucruri se întâmplau doar în rândul clerului, de vreme ce, se sugera, acest lucru era produsul inevitabil al celibatului impus de către Biserică. Biserica Catolică era o „infecţie pe corpul rasial sănătos” care trebuia îndepărtată, declara un articol din presa nazistă.83 Campania a culminat cu un discurs violent ţinut de ministrul propagandei însuşi, care a fost ascultat de un public format din 20.000 de membri loiali ai partidului, şi transmis de radioul naţional pe 28 mai 1937, în care Goebbels îi acuza pe catolici ca fiind „elemente care otrăvesc şi corup sufletul oamenilor” şi promiţând că „această molimă sexuală va fi exterminată de la rădăcini”.84 Procesele nu erau exagerări, aşa cum susţinea Biserica Catolică, a spus el audienţei, ci o „socoteală” necesară, aşa cum spunea presa, „cu purtătorii bolnavi ereditar ai acestui obicei călugăresc în mănăstiri şi în confrerii”, care trebuia executată în numele rectitudinii morale care există în fiecare german adevărat. Şi dacă episcopii continuau să protesteze, aveau şi ei, la rândul lor, să fie aduşi în faţa justiţiei. „Nu legea Vaticanului guvernează aici”, avertiza Goebbels, „ci legea poporului

german”.85

Această campanie a fost produsul tipic al Ministerului Propagandei – evidenţiind ceea ce poate că era adevărat în unele cazuri, dar exagerând proporţiile acestor fapte în numele unui ţel politic care nu avea aproape nimic de-a face cu cazurile în sine. Goebbels intenţiona să-i convingă pe catolicii de rând că Biserica era coruptă şi imorală ca instituţie. Mai mult decât atât, procesele au constituit un fundal propagandistic, susţinut de poliţia care hărţuia şi intimida clerul, şi pe baza căruia naziştii au lansat o campanie susţinută de a închide şcolile confesionale şi de a le înlocui cu „şcoli comunitare” nereligioase, susţinuţi în acest demers de părinţii care urmau acelaşi tipar familiar de alegeri organizat de către naziști. Părinţii au fost nevoiţi să semneze declaraţii în care spuneau că „nu erau de acord ca educaţia copiilor să fie folosită pentru a crea neliniște publică în ceea ce priveşte religia” şi să susţină sloganul „Un Führer, un popor, o şcoală”. La începutul anului 1936, cardinalul Bertram s-a plâns lui Hitler de „teroarea nemaiîntâlnită” care domneşte în „Bavaria, Württemberg, şi în alte zone ale ţării. Cei care votează în favoarea şcolilor confesionale sunt etichetaţi drept duşmani ai statului”. Apelul său nu a fost ascultat. Campania, susţinută de aparate de propagandă locale, a continuat.86 „Nu vrem să ne mai predea capelanul!”, spunea un ziar nazist pe 25 mai 1937 că ar fi fost sloganul copiilor, sub titlul: „O clasă întreagă se apără de criminalii sexuali îmbrăcaţi în sutane”.87

Rezultatele campaniei nu s-au lăsat aşteptate. În 1934, 84% din copiii din München încă erau înregistraţi la o şcoală confesională; spre sfârşitul anului 1937 cifra ajunsese la 5%, un rezultat obţinut prin „măsuri ilegale şi nedrepte” şi printr-un „terorism indescriptibil, care contravine oricăror legi şi principii ale justiţiei”, aşa cum se plângea administraţia diocezei din München, referindu-se inclusiv la retragerea asistenţei sociale pentru cei care refuzau să voteze în favoarea abolirii şcolilor. Până în vara

anului 1939, toate şcolile confesionale din Germania fuseseră transformate în şcoli comunitare, iar şcolile private deţinute de biserici fuseseră ori închise, ori naţionalizate, iar călugării şi preoţii care predau acolo îşi pierduseră locul de muncă. Din ce în ce mai multor pastori şi preoţi li s-a interzis să mai predea la şcoala primară. În acelaşi timp, numărul cursurilor de instruire religioasă a fost redus. Mai târziu, în acelaşi an, organizaţia nazistă a profesorilor i-a instruit pe membrii săi să nu preia cursurile de religie de la clericii care aveau interdicţie, deşi nu toţi s-au conformat. Până în 1939, cursurile de instruire religioasă din şcolile vocaţionale au fost reduse la jumătate de oră pe săptămână şi, în multe zone, trebuiau să urmeze o programă care susţinea că Iisus nu fusese evreu. Părinţii care au protestat împotriva acestor măsuri, şi au fost mulţi care au făcut-o, şi protestanţi, şi catolici, au fost obligaţi de autorităţile locale să-şi retragă plângerile; au fost chemaţi la întruniri speciale la şcoală în care erau constrânşi să-şi înscrie copiii la cursurile de instruire ideologică, în loc de educaţie religioasă, şi au fost chiar ameninţaţi că vor fi concediaţi de la locul de muncă dacă refuzau. În mod similar, Ministerul Educaţiei a conceput un plan de a contopi sau desfiinţa facultăţile de teologie din cadrul universităţilor, în timp ce, din 1939, locurile vacante la catedrele de teologie din colegiile de pedagogie rămâneau neocupate, la ordinul Ministerului Educaţiei din Berlin. În câteva zone, dar mai ales în Württemberg, unde ministrul educaţiei, Mergenthaler, era un anticreştin convins, au existat încercări de a aboli instruirea religioasă şi de a o înlocui cu ore de învăţături naziste. Până în 1939, regimul nu reuşise să elimine pe de-a întregul educaţia religioasă, dar intenţiile sale privind religia erau deja bine cunoscute.88

Puterea şi influenţa Bisericii Catolice în Germania fuseseră drastic reduse până în 1939, la fel cum se întâmplase şi în cazul Bisericii Protestante. Biserica fusese hărţuită şi intimidată şi şi-a redus criticile la adresa

regimului de teamă că avea să sufere şi mai mult Membrii clerului fuseseră ameninţaţi cu încarcerarea, lucru care, raporta un oficial guvernamental local spre sfârşitul anului 1939, i-a făcut „să fie mai reţinuţi şi mai prevăzători”.89 În unele zone, Gestapoul a preluat frâiele campaniei anticatolice şi a reuşit cu rapiditate să elimine Biserica Catolică din viaţa publică.90 În alte părţi, rapoarte întocmite la mijlocul anului 1938 menţionau că „exista o atenuare a conflictului cu biserica”.91 De la Roma, cardinalul Pacelli continua să trimită interminabile scrisori de plângere guvernului german, acuzându-l de încălcarea Concordatului.92 Deşi a avut această intenţie în septembrie 1937, Hitler s-a abţinut de la a repudia public Concordatul. Nu merita să rişte să-şi atragă mânia Vaticanului şi nici protestul altor state catolice, mai ales al Austriei, în contextul relaţiilor internaţionale delicate de la sfârşitul anilor ’30. Cu toate acestea, în particular, Ministerul de Externe nu se sfia să susţină că documentul nu mai era de „actualitate”, mai ales în ceea ce privea prevederile privind educaţia, care erau „fundamental opuse principiilor de bază ale naţional-socialismului”.93 Era mai uşor să se procedeze treptat şi să se evite orice menţionare a Concordatului. În public, Hitler a continuat să ceară loialitate Bisericii şi să evidenţieze faptul că aceasta încă era susţinută din bugetul de stat. Pe termen lung, însă, în particular, şi-a exprimat dorinţa ca aceasta să fie complet separată de stat, privată de orice venit care provenea din taxele de stat şi să devină un corp exclusiv voluntar, împreună cu echivalentul său protestant’ Catolicii nu aveau cunoştinţă de intenţiile lui. În ciuda amărăciunii cauzate de conflict, acesta nu a îndepărtat comunitatea catolică de cel de-al Treilea Reich. Mulţi catolici încă îşi exprimau nemulţumirea faţă de Partidul Nazist, şi mai ales faţă de membrii zeloşi ai acestuia, precum Rosenberg, dar imaginea lui Hitler nu a avut mult de suferit chiar şi aşa. Dorinţa comunităţii catolice de a fi acceptată ca parte a naţiunii germane, prezentă în rândurile enoriaşilor încă de

pe vremea lui Bismarck, a atenuat ostilitatea faţă de politica anticreştină a regimului, despre care mulţi credeau că era susţinută de elemente radicale sile guvernului, fără ştiinţa lui Hitler. Acest lucru era o iluzie. Pe termen lung, aşa cum a declarat Rosenberg în septembrie 1938, de vreme ce aproape toţi tinerii erau acum sub influenţa Tineretului Hitlerist şi a sistemului de educaţie nazificat, influenţa Bisericii asupra credincioşilor săi avea să fie distrusă, iar Biserica Catolică şi cea de Confesiune, în forma actuală, aveau să dispară din vieţile oamenilor. Era o viziune pe care o aproba şi Hitler.94

ni

Deşi conflictul acesta a escaladat rapid într-un mod dramatic, nu era nici nou şi nici specific exclusiv Germaniei. La fel ca şi vechile generaţii de social-democraţi în anii ’30, bătrânii preoţi catolici mai fuseseră supuşi acestui gen de persecuţie şi înainte. În anii ’70 ai secolului XVIII, Bismarck lansase un asalt hotărât asupra Bisericii Catolice din Germania care a condus la arestarea şi condamnarea câtorva sute de preoţi catolici şi la impunerea unei serii vaste de controale şi restricţii asupra clerului. Reglementări similare au fost introduse în aceeaşi perioadă de guvernele secularizante din Italia şi Franţa, unde nou-createle state – monarhia unificată italiană şi a Treia Republică franceză – preluaseră controlul asupra sistemului de educaţie de la cler şi l-au dat pe mâna profesorilor numiţi de stat în cadrul unor şcoli subvenţionate de stat. Astfel de politici erau justificate şi de propaganda de secularizare îndreptată împotriva imoralităţii sexuale a preoţimii catolice, şi mai ales împotriva folosirii confesionalului pentru discuţii privind detalii intime ale tinerelor femei catolice. Papa Pius al IX-lea era în mare parte responsabil de izbucnirea acestor conflicte, şi le-a şi alimentat prin denunţul public al secularizării şi modernizării prin emiterea unui document numit *Syllabus Errorum* în 1864, şi argumentându-şi primatul asupra turmei sale prin *Declaraţia Infailibilităţu*

Papale, din 1871. În secolul XX, persecuţia laidzatoare a Bisericii Creştine a atins un nou prag în Mexic şi în Rusia, în contextul revoluţiilor din cele două ţări. Zdrobirea unei organizaţii internaţionale precum Biserica, care minimaliza rolul statului, putea deveni parte din procesul de construire a unei noi naţiuni sau a unui nou sistem politic. La nivel local, învăţătorii şi preoţii de la sat erau implicaţi într-o bătălie pentru supremaţia asupra minţilor celor tineri, lucru care se întâmpla în întreaga Europă de Vest la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX. Aşadar conflictele dintre stat şi biserică nu reprezentau o noutate. Noutatea consta, poate, în faptul că naziştii erau împotriva unei secularizări raţionale. În toate cazurile menţionate, persecuţia Bisericii nu era legată de introducerea unei religii alternative. Oricât de puternică ar fi fost revendicarea ideologiei statului, ea ţinea de secularizare, de ideologie mundană. În cazul celui de-al Treilea Reich, lucrurile nu erau atât de clare.95

Cu ce aveau să fie înlocuite Bisericile din Germania odată ce ar fi fost îndepărtate? Conducătorii nazişti aveau o multitudine de idei. Credinţele religioase ale lui Hitler şi Goebbels mai păstrau încă un element rezidual creştin, deşi unul excentric, care a devenit din ce în ce mai slab după eşecul proiectului Creştinilor Germani din 1934 şi 1935. Chiar şi Rosenberg, în ciuda poziţiei anticreştine adoptate, susţinuse organizaţia Creştinilor Germani până când aceasta a eşuat în a prelua controlul asupra Bisericii Evanghelice. În orice caz, fusese un admirator al lui Luther, adaptase doctrinele misticului medieval Eckhart şi era de părere că un creştinism adaptat din punct de vedere rasial putea fi transformat într-o nouă religie germanică, care să renunţe la serviciile preoţilor şi să se dedice pe de-a întregul intereselor rasei ariene. Cu toate acestea, prin argumentarea publică a acestor opinii la mijlocul anilor ’30, Rosenberg a devenit cel mai important purtător de cuvânt al tendinţelor anticreştine ale membrilor partidului.96 *Mitul secolului XX* s-a vândut în

peste un milion de exemplare97, deşi Hitler a susţinut ulterior că volumul nu era exprimarea oficială a doctrinei partidului. „La fel ca mulţi lideri regionali, am citit doar puţin din carte”, a declarat Führerul. Era, spunea el, „scrisă într-un stil care o făcea greu de înţeles”. El susţinea că volumul începuse să se cumpere doar după ce a fost criticat de cardinalul Faulhaber şi plasat pe lista de cărţi interzise a Bisericii.98 Cu toate acestea, liderii nazişti, în ciuda faptului că nu terminaseră volumul, nu se abţineau de a folosi idei din el pentru a-şi susţine politicile, aşa cum a făcut-o Baldur von Schirach, de exemplu, când, în 1934, îi îndemna pe tineri să se retragă din asociaţiile catolice şi să se înscrie în Tineretului Hitlerist, declarând: „calea lui Rosenberg e calea tinerei generaţii germane”.99 În iulie 1935, la apogeul controversei iscate de criticile aduse Bisericii de către Rosenberg, un orator a spus la o întrunire a Ligii Naziste Studenţeşti din Bemau că „un om poate fi ori un nazist convins, ori un creştin devotat”. Creştinismul, a spus el, „promova dizolvarea legăturilor rasiale şi a comunităţii rasiale naţionale... Trebuie să respingem Noul şi Vechiul Testament, de vreme ce pentru noi conceptul nazist e decisiv. Pentru noi există doar un model demn de urmat, şi acela e Adolf Hitler şi nimeni altul”.100

Astfel de idei anticreştine erau răspândite în cadrul Tineretului Hitlerist şi formau o parte importantă a programului nazist de îndoctrinare a celor tineri. De exemplu, copiii care primeau prânzul din partea unei asociaţii naziste de binefacere din Köln erau obligaţi să recite o rugăciune înainte şi după ce luau masa, în care substituiau „Dumnezeu” cu „Führer” atunci când mulţumeau pentru bucate.101 La o tabără pentru copii din Freusberg, participanţilor li s-a spus că papa era „pe jumătate evreu” şi că trebuiau să urască „învăţăturile creştine orientale, evreieşti, străine din punct de vedere rasial”, care erau incompatibile cu naţional-socialismul. Mama unui tânăr de 12 ani care făcea parte din Tineretul

Hitlerist a găsit următorul text în buzunarul acestuia când a venit acasă într-o seară; cântecelul a fost de asemenea cântat de *HIÜ – erjugaid* în cadrul congresului partidului de la Nürnberg:

Noi suntem tineri hitlerişti voioşi

Şi nu-i credem pe creştini… ce mincinoşi! Fiindcă Adolf Hitler, al ţării conducător, Este şi va fi în veci al nostru protector. Papiştii ne vorbesc de răstignire Noi le zicem: pentru Führer până la pieire! Pe Wessel îl urmăm, nu pe Iisus, Apa sfinţită nu vă face mai presus!

Suntem urmaşii eroilor din vechime Mărşăluim cântând cu steagul ridicat la înălţime Nu sunt creştin şi nici catolic.

Cu SA-ul înainte înspre un viitor bucolic!

Nu crucea, cântau ei, ci „svastica este mântuirea pe pământ”.102

Genul acesta de propagandă a fost promovată parţial pentru a desfiinţa organizaţiile catolice de tineret, dar şi pentru a-i îndemna pe membrii acestora să se înscrie în Tineretul Hitlerist în acelaşi timp, a propagat o etică anticreştină violentă, ale cărei agresivitate şi putere nu trebuie subestimate. Friedrich Reck-Malleczewen spunea în august 1936 despre un tânăr, membru al Tineretului Hitlerist, pe care-l văzuse intrând într-o sală de cursuri:

„Am observat cum privirea lui s-a oprit pe crucifixul care atârna pe peretele din spatele catedrei, cum într-o clipită chipul său copilăresc şi încă delicat s-a contorsionat într-un chip furios, cum a smuls de pe perete simbolul consacrat al catedralelor Germaniei şi al procesiunilor de Sfântul Matei şi l-a aruncat în stradă… strigând «Acolo să stai, evreu mizerabil!»” 103

Schirach nu era singurul lider nazist care era anticreştin. Păgânismul făţiş, promovat de Erich Ludendorff la mijlocul anilor ’20, nu a dispărut odată cu înfiinţarea Ligii Tannenberg în 1925 de către acesta şi expulzarea sa din partid doi ani mai târziu. Robert Ley, liderul Frontului Muncii, a mers şi mai departe decât

Rosenberg în dispreţul său faţă de creştinism şi în refuzul ideii divinităţii lui Iisus, deşi nu l-a urmat pe acesta în încercarea de a crea o religie alternativă.104 O figură mult mai păgână care făcea parte din elita nazistă era expertul în agricultură Richard Walther Darré, a cărui ideologie a „sângelui şi gliei" l-a impresionat pe Heinrich Himmler. Darré credea că teutonii medievali fuseseră slăbiţi de convertirea la creştinism, care li se impusese, după părerea acestuia, de către latinii din Europa de Sud, care fuseseră aproape anihilaţi.105 Himmler, la rândul său, abandonase credinţa creştină sub influenţa lui Darré. În cadrul planurilor pe care le avea Himmler pentru SS după 1933, elita rasială în uniformă neagră avea să devină un soi de ordin cvasireligios, asemănător într-un fel cu ordinul iezuit. Conceptele care aveau să pună baza acestuia erau preluate din aşa-zisele ritualuri păgâne germanice şi din concepte datând din Evul Mediu. Aşa cum se specifica într-un plan SS scris în 1937: „Trăim într-o perioadă a confruntării finale cu creştinătatea. SS-ul are ca misiune, printre altele, să le ofere cetăţenilor germani în decursul următorilor 50 de ani o fundaţie ideologică pentru un mod de viaţă adecvat caracterului lor". Această ideologie avea să fie un amestec de religie păgână vikingă sau teutonă cu simboluri wagneriene şi cu alte idei pur şi simplu inventate. SS-ul şi-a născocit propria ceremonie de căsătorie, cu rune, cu un bol de foc, muzică wagneriană în fundal şi simboluri ale soarelui care prezidau întreaga ceremonie bizară. Himmler le-a ordonat familiilor membrilor SS să nu sărbătorească Crăciunul, ci solstiţiul de vară. Pe 9 iunie 1942, Himmler avea să declare creştinismul drept „cea mai groaznică dintre molime"; moralitatea adevărată consta nu în exaltarea spiritului individului, ci în renunţarea la sine şi în datoria în serviciul rasei. Valorile morale puteau fi extrase doar din conştientizarea poziţiei în lanţul „valorilor" ereditare şi în datoria faţă de acesta.106

Atunci când a devenit clar că ambiţia nazistă de a

crea o Biserică unificată de genul organizaţiei Creştinilor Germani putea fi îndeplinită, conducătorii nazişti au început să îi încurajeze pe membrii partidului să declare în mod oficial că nu doresc să mai facă parte din Biserică. Rosenberg părăsise deja Biserica în 1933; Himmler şi Heydrich, în 1936, şi acum erau urmaţi de din ce în ce mai mulţi lideri regionali nazişti. Ministerul de Interne a decretat că oamenii care îşi părăsesc Biserica să se numească „deişti" (*gottgläubig* şi partidul a decis că funcţionarii nu puteau în acelaşi timp să păstreze acea funcţie şi să fie membri ai Bisericii Catolice sau Protestante. În 1936, Cămăşilor Brune li s-a interzis să poarte uniforme la slujbe, şi la începutul anului 1939 ordinul a fost extins la toţi membrii partidului. Până în 1939, peste 10% din cetăţenii Berlinului, 7, 5% ai Hamburgului şi între 5% şi 6% din alte oraşe importante erau înregistraţi ca fiind deişti, un termen care îngloba o varietate de credinţe religioase, inclusiv păgânismul. Marea majoritate a acestora e posibil să fi fost membri de partid; proporţia de deişti în SS, de exemplu, era de 25% în 1938. Acest proces a fost accelerat de o serie de măsuri promovate de şeful cabinetului lui Rudolf Hess, un om energic şi extrem de anticreştin, Martin Bormann, măsuri care le interziceau preoţilor şi pastorilor să se implice în orice chestiune legată de partid şi, din mai 1939, să facă parte din acesta. Cu toate acestea, mai era cale lungă de bătut până când populaţia să facă parte din acest proces, pe de-ntregul. „Nu vom permite să fim transformaţi în barbari", se spune că i-ar fi zis o femeie din Hesse unui agent Gestapo.107 Mişcarea Credinţei Germanice, care propaga o nouă religie rasială, bazată pe o amestecătură de rituri, simboluri şi texte nordice şi indiene, nu a avut niciodată mai mult de 40.000 de adepţi, iar alte grupări neopăgâne, precum Liga Tannenberg, gruparea esoterică a lui Ludendorff, erau chiar şi mai restrânse de atât.108 Cu toate acestea, chiar dacă mişcarea în general nu a câştigat popularitate, Partidul Nazist era pe cale de a rupe orice

legătură cu instituţiile creştinismului la sfârşitul anilor ’30.109

Dacă acest proces conducea în direcţia unei forme rectificate a „creştinismului german” sau, dimpotrivă, la un păgânism absolut era subiectul unei lupte continue între Rosenberg al cărui cabinet încerca să înrăutăţească situaţia pentru publicaţiile care simpatizau cu ideea veche a unei Biserici a Reichului, bazată pe o sinteză între nazism şi cretinism, şi Goebbels, care, ca de obicei, avea o viziune mai relaxată asupra situaţiei. Goebbels a făcut echipă cu capul cancelariei Führerului, Philipp Bouhler, care se ocupa de conducerea Comisiei Oficiale de Examinare a Partidului pentru Protecţia literaturii Naţional-socialiste. Această responsabilitate, care îi fusese oferită de Goebbels, consta în a verifica publicaţiile naziste din punctul de vedere al corectitudinii ideologice. Biroul lui Rosenberg de „Informare ideologică” a încercat de nenumărate ori să preia controlul asupra comisiei lui Bouhler, pe care o considera slabă din punct de vedere ideologic, dar nu a avut succes, în ciuda ocazionalei victorii tactice în care reuşea să-l convingă pe Hitler să intervină împotriva anumitor publicaţii.110 Un alt jucător în aceste jocuri complicate, deşi mai puţin competent, ministrul Bisericii, Hans Kerri, a încercat să propage ideea unei reconcilieri între protestantism şi nazism, dar acest lucru era deja imposibil la data la care a intrat el în funcţie, în 1935, şi refuzul greu de clintit al Bisericii de Confesiune de a-i accepta planurile l-a făcut să pară slab şi vulnerabil la atacurile personajelor mai radicale precum Himmler şi Rosenberg Ministerul său a mai încercat să anuleze Concordatul cu Biserica Catolică, dar şi acest plan a eşuat, de vreme ce Hitler nu credea că ar fi o idee bună din punct de vedere diplomatic. Până în 1939, influenţa lui Kerri se diminuase vizibil. Se dovedise inapt de a impune un control asupra politicilor adresate Bisericilor, lucru pentru care ministerul său fusese înfiinţat în mod special.111

IV

Politica adoptată de naziști față de Biserici era pusă așadar într-o stare de confuzie și dezordine în pragul războiului. Conceptele ideologice se îndepărtau de creștinism, deși mai era cale lungă până ca partidul să accepte în totalitate alternativa neopăgână. În ciuda conflictelor ideologice, un obiectiv rămăsese neschimbat: regimul era decis să reducă, chiar să elimine influența Bisericilor ca centre de ideologii potențiale sau reale, diferite de ale sale.112 Prevalența acestui obiectiv era cel mai bine identificată în modul în care regimul trata o sectă măruntă, dar bine închegată, Studiul Sincer al Bibliei, sau Martorii lui Iehova. De vreme ce membrii sectei erau juruiți să asculte doar de Iehova, aceștia au refuzat să facă un legământ de loialitate pentru Hitler. Nu foloseau salutul german, nu mergeau la demonstrații politice, nu luau parte în alegeri și nu erau de acord să fie recrutați în forțele armate. Deși mediul social umil din care proveneau, din clasele de jos sau de mijloc, îi adusese în contact cu foști social-democrați sau comuniști, afirmațiile Gestapoului, care credea că Martorii lui Iehova erau o fațadă pentru grupările muncitorești de rezistență, nu aveau nicio dovadă. Într-adevăr, mișcarea iehoviștilor se asemăna într-o anume măsură cu cea a sectelor politice antiliberale mărunte, care apăruseră imediat după Primul Război Mondial, la fel ca și nazismul. Pentru poliție era de asemenea important faptul că organizația era gestionată din afara Germaniei, din Statele Unite; sediul central al sectei se afla în Brooklyn; secta fusese unul din primii critici ai fascismului european și fusese de partea republicanilor în cadrul Războiului civil spaniol. Destul de previzibil, organizațiile partidului și ofițerii Gestapo au încercat să-i intimideze și să-i bruscheze pe membrii sectei pentru a se conforma. Dar acest lucru i-a făcut și mai încăpățânați. Întăriți de o rezoluție promulgată în cadrul conferinței internaționale a Martorilor, care avusese loc la Lucerna în 1936, rezoluție care critica dur guvernul

german, membrii sectei au început să distribuie ceea ce regimul considera pamflete ale rebelilor. Poliţia a răspuns prin executarea mai multor arestări şi condamnări, şi în 1937 mai mult de jumătate din procesele Curţii Speciale din Freiberg, Saxonia, şi alte zone îi implicau pe martorii lui Iehova.113

În închisoare, iehoviştii au refuzat să-şi abandoneze credinţa şi să se alieze cu statul şi cu procesul de secularizare. În timp ce unii directori de închisoare şi oficiali îi considerau doar nişte proşti inofensivi, alţii, precum directorul închisorii Eisenach din Thuringia, a încercat din răsputeri să le spele creierii, supunându-i la sesiuni regulate de îndoctrinare. Cu toate acestea, după un an, experimentul său, început în 1938, nu făcea niciun progres real şi a fost abandonat. Pentru iehovişti, persecuţia şi pedeapsa erau doar teste care le puneau la încercare credinţa, teste care veneau de la Dumnezeu. Mulţi dintre ei au refuzat să lucreze în închisoare, deşi erau pedepsiţi des pentru aceasta. Alţii au mers şi mai departe. Iehovistul Otto Grasshof, care fusese condamnat la 4 ani de închisoare în Wolfenbüttel pentru că refuzase să facă parte din armată şi încercase să convingă un alt tânăr să facă acelaşi lucru, a făcut greva foamei atunci când a aflat că familia sa fusese lăsată pe drumuri, iar copiii săi duşi la orfelinat. A fost hrănit cu forţa, dar fără rezultat, şi Grasshof a murit la începutul anului 1940, cântărind mai puţin de 40 de kg.114

Represiunea legală nu a avut niciun efect asupra Martorilor lui Iehova. Au fost întăriţi nu numai de comunitate, dar şi de membrii apropiaţi ai familiei. Frustraţi de refuzul acestora de a se supune, poliţia şi SS-ul au început să-i ducă direct în lagărele de concentrare atunci când erau eliberaţi din închisoare. Un oficial superior din cadrul Ministerului de Justiţie a criticat magistratura pentru că nu tratase cu seriozitate ameninţarea reprezentată de Martorii lui Iehova. El susţinea că sunt aproape 2 milioane de membri ai sectei în

Germania, o exagerare grosolană a numărului real de 30.000, şi că aceştia sunt de fapt comunişti sub acoperire, un argument pentru care, nici nu mai trebuie să spunem, nu avea nicio dovadă. Cu toate acestea, Gestapoul a dat curs unui val de arestări. Până la sfârşitul celui de-al Treilea Reich, aproape 10.000 de iehovişti fuseseră încarceraţi, 2000 în lagăre de concentrare, unde 950 au şi murit.115 Chiar şi în lagăre, suferinţele pe care le îndurau îi îndemnau la şi mai multe acte de sacrificiu şi pietate, de martiriu. În unele cazuri, erau prizonierii-model, curaţi, organizaţi şi muncitori. Dar ofiţerul SS Rudolf Höss, un oficial superior care se afla în lagărul Sachsenhausen, la sfârşitul anilor ’30, a raportat mai târziu că iehoviştii refuzau să stea drepţi, să ia parte la marşurile de instrucţie, să-şi dea jos şepcile sau să le arate orice fel de respect gardienilor, de vreme ce aceştia erau de părere că respectul i se datora numai lui Iehova. Dacă erau flagelaţi, cereau mai multe pedepse, în semn de devoţiune religioasă. Dacă erau forţaţi să urmărească execuţiile altor iehovişti care refuzaseră să îşi îndeplinească sarcinile militare sau să se supună ordinelor de conscripţie, aceştia implorau să fie şi ei executaţi şi martirizaţi. Höss raporta că Himmler fusese într-atât de impresionat de fanatismul lor, încât îi dădea exemplu pe iehovişti de multe ori ofiţerilor SS.116

Martorii lui Iehova au fost însă singurul grup religios care nu a făcut niciun compromis în a-şi declara ostilitatea faţă de statul nazist. În ciuda curajului multor persoane importante din conducerea Bisericilor tradiţionale şi al multora dintre membrii de rând ai congregaţiilor, nimeni nu s-a opus cu mai multă forţă celui de-al Treilea Reich decât această măruntă sectă religioasă. Gestapoul susţinea că preoţii catolici şi pastorii de confesiune îşi îmbrăcau nemulţumirile faţă de regim în mantia retoricii religioase, dar adevărul era că, asupra multor subiecte, Bisericile păstrau tăcerea. Atât Biserica Evanghelică, cât şi Biserica de Confesiune erau conservatoare din punct de vedere

politic, şi fuseseră aşa şi cu mult timp înainte de venirea la putere a naziştilor. Teama de revoluţie şi de bolşevism, forţe care îşi mai arătaseră colţii şi înainte în cazul masacrelor conduse de republicanii din Războiul civil spaniol, le-a întărit acestora părerea că dacă regimul nazist avea să pice, un regim şi mai crud avea să-i ia locul. Diviziunea confesională adâncă şi deseori înverşunată din Germania însemna că nici nu se punea problema ca protestanţii şi catolicii să-şi unească forţele împotriva regimului. Catolicii fuseseră nerăbdători să-şi demonstreze loialitatea faţă de statul german încă din perioada bismarckiană din anii 1870. Protestanţii fuseseră un aparat ideologic al statului în cadrul Imperiului bismarckian şi fuseseră identificaţi cu naţionalismul german vreme de mulţi ani. Ambele confesiuni au primit cu braţele deschise suprimarea partidelor marxiste, comuniste şi liberale, combaterea „imoralităţii" în artă, literatură şi film, şi multe alte măsuri luate de regim. Antisemitismul avea o lungă istorie atât în cadrul Bisericii Catolice, dar şi Protestante, lucru care însemna că acestea nu aveau de ce să protesteze împotriva acţiunilor antisemite impuse de regim. Ce erau dispuse să facă era să încerce şi să-i protejeze pe evreii convertiţi la propriile denominaţii, şi chiar şi atunci atitudinea lor era extrem de echivocă.

Cu toate acestea, naziştii priveau Bisericile ca fiind cele mai puternice surse de opoziţie ideologică. Dacă reuşeau să câştige lupta ideologică cu acestea, atunci ar fi fost uşor să modeleze întreg poporul german într-un popor nazist. În ciuda multor piedici pe care le întâlniseră în cadrul conflictului cu Bisericile, până în 1939 se părea că aveau să câştige bătălia. Mulţi funcţionari de rând din regim au concluzionat că cel mai bun mod prin care puteau învinge Bisericile era găsirea unei alternative la ritualul creştin. Un raport al Gestapoului din 1935 observa că „e necesar să implementăm un soi de misticism care să influenţeze masele şi mai mult decât cel construit de Biserica Creştină de-a lungul timpului prin respectarea

unei tradiţii prăfuite, şi înconjurându-i pe oameni cu o atmosferă de magie stranie, acoperită de patina timpului".117 În ciuda faptului că mulţi nazişti erau de acord cu această propunere, Heinrich Himmler, Hitler şi Göring rămâneau sceptici cu privire la acest gen de încercare de a reînvia ceea ce Göring numea un ritual „ridicol" al lui „Wotan şi Thor" şi al „nunţii germanice". Ministrul educaţiei Bernhard Rust a protestat vehement împotriva încercărilor de a propaga „Walhalla ca substitut al paradisului creştin".118 Pe 6 septembrie 1938, Hitler însuşi a criticat încercările unora de a transforma nazismul într-o religie:

Naţional-socialismul este o doctrină calculată, bazată pe realitate, pe expresia mentală şi pe cunoştinţe ştiinţifice. Doctrina noastră a deschis sufletele oamenilor şi încă o face, şi nu avem nicio dorinţă de a le insufla acestora un soi de misticism care nu face parte din ţelurile şi scopurile doctrinei noastre... Pentru că mişcarea naţional-socialistă nu e o mişcare de cult; e mai mult o filosofie politică şi rasială care a fost creată din considerente exclusiv rasiste. Înţelesul ei nu e cel al unui cult mistic, ci al cultivării şi conducerii celor care fac parte din ea. De aceea, noi nu avem clădiri în care să ţinem ritualuri, ci clădiri pentru oameni. Nu avem lăcaşe de cult, d săli pentru întruniri şi pieţe pentru marşuri. Nu avem clădiri de cult, d săli de sport şi dejoacă... Mişcarea naţional-socialistă nu tolerează subversiunea celor care caută să afle ce e dincolo de această lume.

Nazismul, concluziona el, era bazat pe respectul faţă de legile naturii, care ele însele fuseseră oferite de Dumnezeu; în centrul naturii se afla fiinţa pe care Dumnezeu o crease pentru a stăpâni pământul, fiinţa umană, şi nazismul îl slăvea pe Dumnezeu prin faptul că slăvea interesele umanităţii. „Singurul cult pe care îl cunoaştem e cel al cultivării naturii şi, prin aceasta, a vrerii lui Dumnezeu". 119

Mulţi au văzut de-a lungul anilor în nazism un soi de

religie politică.120 Modul în care naziştii foloseau limbajul religios, ritualurile şi simbolistica şi dogma religioasă incontestabilă şi inalterabilă, cultul închinat lui Hitler, care era văzut ca un Mesia venit să îi mântuiască pe germani şi să-i scape de slăbiciune, degenerare şi corupţie, care-i demoniza pe evrei ca fiind inamicii universali al lumii, şi care promitea că cetăţeanul german, chinuit de îndoieli şi ajuns într-o stare de disperare după înfrângerea Germaniei în 1918, avea să renască în mijlocul unei societăţi credincioase, toate aceste caracteristici aducând cu o religie care renunţase la elementele sale supranaturale şi care se adresa lumii reale. Naziştii nu au ezitat să adapteze cele zece porunci sau Crezul astfel încât acestea să servească unui catehism naţional închinat patriotismului german şi Führerului, şi nu s-au abţinut nici să folosească limbajul religios pentru a descrie modul în care Hitler şi-a adunat primii adepţi, precum Goebbels sau Göring, într-un mod similar cu cel în care se povesteşte în Biblie cum Iisus şi-a adunat primii discipoli.121, Atunci când aţi auzit vocea unui bărbat”, le spunea Hitler adepţilor săi pe 11 septembrie 1936 la congresul de la Nürnberg, „şi vocea aceea v-a pătruns în inimă, v-a trezit la viaţă şi aţi urmat-o”.122 Desigur, această tactică era construită în aşa fel încât să-i atragă pe cei dezorientaţi şi să le prezinte o soluţie pentru problemele îngrozitoare cu care se confruntau în vremurile haotice în care trăiau. Şi mai evident e faptul că, pe măsură ce al Treilea Reich renunţa să mai încerce să coordoneze Bisericile şi începea să le elimine pe de-a întregul, regimul a început să îşi atribuie însuşi calităţi cvasireligioase.123 Dar metafora religioasă nu trebuie împinsă prea departe. Ar fi la fel de simplu să interpretăm nazismul printr-o perspectivă militară: promisiunea de a transforma înfrângerea în victorie supremă, imaginea unei naţiuni care mărşăluiește în ritm, anihilându-şi inamicii şi încorporându-i pe indivizii dezorientaţi într-o masă militară motivată şi determinată, structura ierarhică de conducere, dominată de marele

lider militar, şi aşa mai departe; deşi militarismul şi religia au fost adeseori conectate, în esenţă au fost de asemenea de multe ori două forţe diferite şi ostile una faţă de cealaltă.124

Ideologia nazistă nu poate fi numită religie, nu pentru că Hitler spunea că nu poate fi, ci pentru că nu avea nimic de-a face cu eternitatea, viaţa de după moarte sau cu nemurirea sufletului, lucruri pe care le au în comun toate religiile, şi mai mult decât atât, pentru că era prea prost sintetizată pentru a constitui o dogmă. Spre deosebire de scolasticii medievali sau de filosofii marxist-leninişti, conducătorii nazişti nu şi-au petrecut timpul disputând şi îmbunătăţind argumentele ideologiei naziste. Nu exista nicio carte sacră a nazismului pe care oamenii să o consulte în fiecare zi, aşa cum birocraţii din Rusia lui Stalin consultau operele lui Marx, Engels sau Lenin. Autobiografia lui Hitler, *Mem Kampf*, era prea prolixă, incoerentă, prea autobiografică pentru a fi folosită în acest fel, în ciuda faptului că toată lumea trebuia să o aibă în bibliotecă. În sfârşit, nazismul nu a promis că victoria finală avea să fie urmată de o societate asemănătoare raiului; ideologia nazistă era mai mult o doctrină a luptei perpetue, a unui conflict fără sfârşit. Nazismul nu se adresa individului universal, aşa cum o fac marile religii ale lumii sau ideologiile politice precum socialismul sau comunismul: se adresa unui mic segment al umanităţii, cetăţenilor germani, şi oricine nu făcea parte din această categorie era ineligibil şi nu putea beneficia de avantajele nazismului. Filosofii conservatori de la mijlocul secolului XX argumentau adeseori că nazismul ca religie politică se adresa nevoii de credinţă religioasă care era neîmplinită pentru milioane de germani, în urma procesului modern de secularizare. Dar influenţa sa nu poate fi redusă doar la atât. Milioane de catolici se opuneau nazismului sau erau relativ imuni la farmecul acestuia. Milioane de protestanţi, inclusiv cei mai devotaţi, precum Creştinii Germani, nu au făcut acest lucru. Alte milioane de cetăţeni au respins

provocările ideologiei naziste, în ciuda faptului că crescuseră în tradiţia politică atee şi anticlericală a mişcării muncitoreşti germane.125

Religia nu implică neapărat un refuz al democraţiei, al raţionalismului sau al tolerării; unii istorici au atras atenţia asupra faptului că, la rândul ei, mişcarea muncitorească şi-a avut şi ea emblemele şi ritualurile ei, dogma şi escatologia ei, deşi acestea nu i-au împiedicat pe socialişti să susţină raţionalismul, democraţia şi toleranţa. În cele din urmă, nici dogmatismul şi nici încrederea într-un mare lider, nici toleranţa sau speranţa într-o viitoare mântuire care să elimine relele prezente nu sunt exclusive comportamentului religios sau stilului de viaţă religios. Naziştii au folosit într-adevăr simboluri şi ritualuri cvasireligioase pentru a-şi transmite mesajul, dar acestea se bazau de cele mai multe ori pe stilul de prezentare, şi nu pe conţinutul real. „Uzurparea studiată a funcţiilor religioase executată de Hitler”, scria un istoric, „avea probabil la bază ura creştină tradiţională îndreptată împotriva apostatului”.126 Fundaţia reală a crezului nazist era, aşa cum s-a exprimat şi Hitler într-un discurs ţinut în septembrie 1938, în ştiinţă – aşa cum o percepeau naziştii – care constituia baza oricărei acţiuni. Ştiinţa impunea promovarea intereselor rasei umane, şi nu ale lui Dumnezeu, şi mai presus decât atât, a rasei germane şi a viitorului acesteia care să fie guvernat de legile darwiniene ineluctabile asupra competiţiei dintre rase şi dintre indivizi. Aceasta constituia baza moralităţii şi era mai presus de orice principiu de iubire şi compasiune care a avut întotdeauna un rol esenţial în dogmele marilor religii ale lumii.127 O conceptualizare a nazismului ca şi religie politică e aşadar nu doar pur descriptivă, dar şi prea vagă pentru a o face înţeleasă; ne spune prea puţine despre modul în care funcţiona nazismul sau despre influenţa pe care o avea asupra diferitelor grupuri din societatea germană. Eşecul celui de-al Treilea Reich de a găsi un substitut pentru creştinism şi încercările neconvingătoare

pe care le-a făcut în această direcţie se observă cel mai bine în politica adoptată faţă de noua generaţie a ţării, care constituia viitorul Germaniei.

Câştigând sprijinul tinerei generaţii

I

„Un portret de-a lui Adolf Hitler e agăţat pe perete aproape în fiecare clasă. Lângă placa memorială din holul de la intrare, ocupă un loc de onoare un portret deosebit de valoros al Führerului, achiziţionat din fondurile Fundaţiei Nolting. Profesorii şi elevii se salută la începutul şi sfârşitul fiecărui curs cu salutul hitlerist. Elevii ascultă cu atenţie discursurile politice la radioul din sala de mese a şcolii”.

Fragmentul de mai sus face parte din raportul directorului unui liceu din Wismar, întocmit la sfârşitul anului şcolar 1933/1934, un an „al asimilării ideilor noului stat naţional-socialist”, după cum menţiona acesta.128 Procesul de ajustare fusese uşurat, nota el, de membrii de personal din Liga Naţional-Socialistă a Profesorilor şi de către elevii care făceau parte din Tineretul Hitlerist. Fusese de asemenea accelerat de un val de noi directive şi reglementări emise de guvernul din Berlin şi de autorităţile statale din alte zone ale Germaniei. Deja pe 30 iulie 1933 un decret de la centru stabilise „Directivele privind manualele de istorie”, conform cărora lecţiile de istorie trebuiau construite în jurul „conceptului de eroism în forma sa germanică, asociat cu ideea de conducere”. În curând studenţii primeau ca subiecte de eseuri „Hitler ca făuritor al unităţii germane”, „revoluţia naţionalistă – începutul unei noi ere”, „filmul *Hitlerjunge Quex*, operă de artă” sau „sunt german (un cuvânt de mândrie şi datorie)”. Imaginaţia unui elev a scăpat de sub control, aşa cum se vede într-un eseu pe care l-a scris în 1934, intitulat „Adolf Hitler în copilărie”:

Băieţelul Adolf Hitler nu era un copil care să stea închis în casă. Îi plăcea să se hârjonească cu alţi copii afară. Totuşi, de ce întârzie astăzi atât de mult? Mama sa

lucra iară încetare, pregătind masa, clătina din cap, se uita la ceas şi se gândea la ce e mai rău, imaginându-şi ce pozne face Adolf Hitler din nou. Cu câteva ore înainte îl văzuse pe Adolf plecând cu o duzină de băieţi, toţi mai mari şi mai puternici decât micuţul Adolf Hitler, şi care, dacă era aşa, puteau să-l cotonogească bine.

Apoi uşa s-a deschis şi Adolf a dat buzna înăuntru, plin de cucuie şi zgârieturi, dar cu o sclipire în ochi, şi a strigat: „Mamă, azi băieţii m-au făcut generalul lor".129

Un alt copil, elev în şcoala generală, întrebat dacă strămoşii germanici fuseseră barbari, a ştiut imediat cum să facă o paralelă cu trecutul recent: „Această acuzaţie e o minciună, aşa cum e şi faptul că doar Germania a fost de vină pentru războiul mondial", a scris el. „S-a dovedit că triburile germanice erau pe o treaptă culturală înaltă chiar şi în epoca de piatră", continua el.130 Cultul nazist al morţii fusese şi el integrat în lecţii, de vreme ce elevilor li se cerea să scrie despre Horst Wessel şi despre alţi martiri ai cauzei naziste. „De asemenea, nu trebuie să-i uităm pe cei care au murit pentru mişcarea nazistă, atunci când ne gândim la propria noastră moarte", scria un băiat de 14 ani în 1938.131

Numeroase subiecte de lucrări le cereau elevilor de toate vârstele să regurgiteze mizeria antisemitică pe care le-o serveau regimul. Ema, o elevă de şcoală generală, şi-a trimis eseul pentru a fi publicat *in Der Stürmer*, publicaţia săptămânală a lui Streicher, mărturisind că e o cititoare fidelă a gazetei. Subiectul fiind „evreii sunt ghinionul nostru", Ema scria: „Din păcate, mulţi oameni spun în ziua de azi că evreii sunt tot creaturi ale lui Dumnezeu, şi de aceea trebuie să-i respectăm şi pe ei. Dar noi le spunem: şi paraziţii sunt animale, dar în ciuda acestui fapt, îi exterminăm". De multe ori, mai ales în districtele clasei muncitoare, elevii aveau o altă perspectivă asupra lucrurilor. În 1935, de exemplu:

În cadrul unei lecţii în care se vorbea despre cei care muriseră pentru ţară în război, profesorul le-a spus elevilor

că printre aceştia se aflau şi mulţi evrei. Imediat un tânăr nazist a exclamat: „Au murit de frică! Evreii nu au o patrie germană!” La aceasta, un alt elev i-a spus: „Dacă Germania nu e patria lor şi au murit pentru ea chiar şi aşa, au fost mai mult decât eroi”.132

Cu toate acestea, într-un eseu al unui student, scris în 1938, se observă cu uşurinţă efectele anilor de îndoctrinare a celor tineri. În lucrare se argumenta că „evreii nu constituie o rasă în sine, ci sunt un amestec între o ramură a rasei asiatice şi orientale şi rasa negroidă”. Peste 60% din funcţionarii din serviciul civil superior din vremea Republicii de la Weimar erau evrei (o cifră exagerată, mult mai mare decât cea reală), susţinea studentul, iar „teatrul era şi el complet deţinut de evrei”, o supraestimare la fel de vulgară. În ciuda acestui lucru, „nu ai fi avut niciodată ocazia de a vedea un evreu la muncă, deoarece aceştia doar încercau să-i înşele pe oamenii non-evrei şi să obţină banii acestora munciţi cu greu”. Evreii, concluziona studentul, „i-au adus pe germani la prăpastie. Dar acest lucru a luat sfârşit acum”.133

Aceste lucrări ale studenţilor reflectau schimbarea bruscă pe care o suferise modul de predare, după cum se poruncea de sus. O directivă a ministrului de interne al Reichului, Wilhelm Frick, emisă pe 9 mai 1933, decreta ca istoria să devină materia de vârf a instituţiilor şcolare. Ziarul profesorilor germani (*Allgemeine Deutsche Lehrerzjeiiun*) scria pe 9 august 1933 că ideea că istoria trebuie să fie obiectivă era o aberaţie promovată de liberalism. Scopul istoriei era de a-i învăţa pe oameni că viaţa e întotdeauna o luptă, că rasa şi sângele sunt centrale oricărui eveniment din trecut, prezent sau viitor, şi că abilitatea de conducere e cea care determină soarta oamenilor. Printre temele centrale ale noii programe se aflau curajul în luptă, sacrificiul pentru o cauză nobilă, admiraţia neţărmurită faţă de Führer, ura faţă de inamicii Germaniei şi ura îndreptată împotriva evreilor.134 Astfel de subiecte au fost reluate curând şi în programele altor

materii. Biologia a fost schimbată începând din 1933 pentru a include, legile de ereditate, învăţăturile rasiale, igiena rasială, învăţături despre familie şi despre politica de populaţie".135 Pe coperţile abecedarelor sau pe frontispiciile acestora, uneori pe amândouă, au fost puse poze, care-l înfăţişau pe Führer de obicei în compania unor elevi. Copiii mai mici au fost învăţaţi să recite versuri de genul:

Führerul meu!

Te cunosc bine şi te iubesc aşa cum îmi iubesc părinţii. Te voi asculta întotdeauna aşa cum îmi ascult părinţii.

Când voi creşte mare, te voi ajuta aşa cum îmi voi sprijini părinţii, şi vei fi mândru de mine.136

Cărţile de citire, precum *Cartea germană de citire*, publicată în 1936, erau pline de poveşti despre copii care-l ajutau pe Führer, despre virtuţile sănătoase ale vieţii la ţară sau despre cât de fericite sunt familiile ariene cu mulţi copii. O poveste populară era cea compusă de secretarul de presă al lui Hitler, Otto Dietrich, o istorioară care dovedea curajul lui Hitler, care zburase cu avionul în timpul unei furtuni în campania prezidenţială din aprilie 1932. Hitler rămăsese calm şi îi liniştise şi pe Dietrich şi pe ceilalţi nazişti care se aflau cu el în avion, în timp ce avionul se scutura cu putere, lovit de turbulenţe.137 Până la mijlocul anilor '30 aproape că nu mai exista abecedar care să nu menţioneze o instituţie nazistă într-o manieră pozitivă.138 Cărţile cu poze pentru cei mici îi portretizau pe evrei ca pe nişte drăcuşori care se ascundeau în locuri întunecate, gata să sară pe naivii copilaşi germani cu păr blond.139

Au mai rămas în folosinţă câteva manuale de pe vremea Republicii de la Weimar, deşi fuseseră deseori cenzurate la nivel local sau în şcoli, şi, în 1933, comitetele oficiale de stat care inspectau şi aprobau manualele şcolare erau deja compuse doar din nazişti devotaţi. Un val de reglementări a fost emis de către autorităţile şcolare în

toate regiunile, în timp ce materialele de predare erau sintetizate de organizaţiile profesorale naziste din diferitele zone ale ţării. Astfel, la doar câteva luni după ascensiunea naziştilor la putere, profesorii erau deja cât de cât familiari cu noua programă. O directivă emisă în ianuarie 1934 cerea ca şcolile să-şi educe elevii în „spiritul naţional-socialismului”.140 Pentru a atinge acest scop, departamentul regional al Ligii Naziste a Profesorilor din Breslau a tipărit până la începutul anului 1936 peste 100 de broşuri suplimentare cu subiecte precum „5.000 de ani de svastică” sau „evreul şi germanul”. Acestea au fost vândute elevilor la preţul de 11 pfenigi bucata. În unele şcoli profesorii contribuiau personal la educaţia elevilor, citindu-le articole din *Der Stürmer*, gazeta lui Julius Streicher.141 Aceste acţiuni veneau pe fondul unor serii de condiţii obligatorii impuse de guvernul central, precum prezenţa obligatorie a elevilor în sala de mese atunci când se emitea la radio un discurs de-al lui Hitler, vizionarea obligatorie a filmelor produse de divizia de propagandă şcolară a lui Goebbels încă din 1934, inclusiv filme despre care se credea că prind foarte bine la cei tineri, precum *Hitlerjunge Quex* şi *Hans Westmar*. În toate bibliotecile şcolare, cărţile care nu ţineau de nazism au fost înlocuite cu volume naziste. Din ce în ce mai des cursurile erau întrerupte pentru ca elevii şi profesorii să participe la o serie întreagă de festivaluri naziste, de la ziua de naştere a lui Hitler la comemorarea martirilor căzuţi pentru mişcarea nazistă. Avizierele şcolare erau tapetate cu afişe de propagandă nazistă care contribuiau la atmosfera generală de îndoctrinare, încă de la începutul regimului.142 începând cu anul 1935, iniţiativele regionale au fost sprijinite de directive oficiale care adaptau şi coordonau o serie întreagă de materii, în 1938, reglementările afectau aproape toţi anii şcolari şi toate materiile, chiar şi pe cele care nu aveau un conţinut ideologic concret.143 Programa limbii germane trebuia să se concentreze pe dialecte ca produse ale unui mediu

rasial, pe cuvintele germane ca fiind instrumentele conştiinţei germane naţionale şi pe modul de vorbire ca trăsătură de caracter.144 Chiar şi fizică a fost reorientată spre subiecte militare precum balistica, aerodinamica şi radiocomunicaţiile, deşi mare parte din cunoştinţele de bază nu aveau nimic de-a face cu politica.145 Biologia a fost îndreptată spre studiul rasial.146 Din 1935 încolo au început să apară şi manuale de aritmetică de bază care fuseseră sintetizate sub îndrumarea Ministerului Educaţiei. O trăsătură de bază a acestora era faptul că includeau studiul „aritmeticii sociale", exerciţii matematice care aveau ca scop îndoctrinarea subliminală a elevilor – de exemplu, exerciţii care le cereau copiilor să calculeze cât ar trebui să plătească statul pentru a ţine o persoană bolnavă mintal într-un azil.147 „Proporţia de sânge nordic în cetăţenii germani e estimată a fi prezentă în o cincime din populaţie", se spunea într-un exerciţiu: „o treime din aceştia pot fi blonzi. Conform acestor statistici, câţi oameni blonzi există într-o populaţie germană de 66 de milioane?" 148 Geografia a fost şi ea adaptată conform ideologiei naziste pentru a se concentra pe „conceptele de patrie, rasă, eroism şi organicism", aşa cum scria într-un manual ajutător pentru profesori. Clima era şi ea legată de rasă, şi profesorilor li s-a sugerat că studiul Orientului ar fi benefic pentru a trata mai departe „problema evreiască".149 Nenumărate manuale de geografie propagau concepte precum „sângele şi glia" sau „spaţiul vital" şi susţineau mitul superiorităţii rasiale germanice.150 Hărţile geografice globale şi noile manuale se concentrau pe importanţa geopoliticii, susţinând implicit ideea de „un popor, un Reich", sau urmărind expansiunea triburilor germanice în Europa Centrală şi Estica în Evul Mediu.151

II

În ciuda acestor lucruri, profesorii îşi păstrau în unele situaţii loc de manevră. Multe şcoli de la sat erau mici şi majoritatea şcolilor generale încă mai aveau doar

una sau două săli de cursuri în 1939. Profesorii de la ţară îşi puteau păstra o oarecare libertate în a interpreta materialele pe care le impunea regimul. Mai mult decât atât, unii redactori de manuale şcolare se împotriveau oficialilor din Ministerul de Educaţie, introducând material neutru din punct de vedere ideologic în manualele lor, oferindu-le mai multe posibilităţi de predare profesorilor ale căror priorităţi erau mai degrabă emoţionale decât ideologice.152 Un manual ajutător pentru profesorii de şcoală generală, publicat de Liga Naţionai-Sociali stă a Profesorilor în 1938, insista că cei trei „R" [dti Re, se Riere, aRitmetică – n. red.] trebuiau să rămână la baza programei şcolare. Copiii aveau să-şi servească naţiunea mai bine, declara autorul acestui manual, dacă deţineau abilităţi de bază în matematică şi citire înainte de a-şi continua educaţia. Elevii mai inteligenţi, precum artistul Joseph Beuys, care urmase o şcoală catolică în vestul Germaniei în această perioadă, şi-au adus aminte mai târziu cum puteau elevii să-şi dea seama care profesori „se opuneau regimului în ciuda aparenţelor"; câteodată aceştia se distanţau prin gesturi uşor de negat, cum ar fi adoptarea unei poziţii sau atitudini neortodoxe atunci când dădeau salutul hitlerist.154 Un profesor dintr-o şcoală din Köln îşi saluta elevii în fiecare dimineaţă într-un mod ironic, spunându-le „Heil, voi, membrii unui trib germanic străvechi!".155 Cu toate acestea, astfel de ambiguităţi ar fi putut să deterioreze procesul de predare. Aşa cum spunea o fată care părăsise Germania la vârsta de 16 ani, în 1939, elevii erau conştienţi că profesorii „trebuiau să pretindă că sunt nazişti pentru a-şi păstra locul de muncă, şi mulţi dintre profesorii bărbaţi aveau familii de întreţinut, care depindeau de ei. Dacă cineva voia să fie promovat în funcţie trebuia să demonstreze că era un nazist devotat, chiar dacă credea tot ce spunea sau nu. În ultimii doi ani, a devenit destul de greu pentru mine să accept ceea ce mi se preda, deoarece nu ştiam niciodată în ce măsură profesorul chiar credea în ceea ce spunea".156

Divergenţele de opinii deveniseră aproape inexistente în şcoli, cu mult înainte de începutul războiului.157

Ca bugetari, profesorii intrau sub incidenţa Legii Reichului pentru restabilirea serviciului civil profesionist, promulgată pe 7 aprilie 1933, şi pedagogii care nu inspirau încredere din punct de vedere politic au fost curând identificaţi de către o reţea de comitete investigative fondate de ministrul prusian al educaţiei, Bernhard Rust, care era el însuşi profesor şi lider regional nazist. Aceste comitete, ai căror membri erau nazişti şi care erau controlate de liderii regionali şi de către oficialii nazişti, au condus la eliminarea din învăţământ a 157 din 1 065 de directori de liceu din Prusia, 37 din 515 profesori cu vechime de sex masculin şi 280 din 11 348 de profesori titulari de sex masculin. Nu mai puţin de 23 din 68, un procentaj de 32%, din femeile directoare din liceele din Prusia au fost concediate.158 În unele zone, procentajul era chiar mai ridicat. În Berlin, fortăreaţă social-democrată şi comunistă, de exemplu, 83 din 662 de profesori superiori au fost concediaţi, iar instituţiile progresiste, precum şcoala „Karl Marx” din districtul muncitoresc din Neukolln, au fost reorganizate sub auspiciile naziste, în acest caz, pierzând 43 din 74 de profesori.159 Profesorii evrei care nu fuseseră concediaţi în aprilie 1933 au fost pensionaţi obligatoriu în 1935; doi ani mai târziu, evreilor şi celor „pe jumătate evrei” li s-a interzis să profeseze în şcolile non-evreieşti.160 Cu toate acestea, procentajul de concedieri a fost relativ scăzut. Faptul că doar un număr mic de profesori non-evrei îşi pierduseră locul de muncă sugerează cu tărie că marii majorităţi a profesorilor nu le era antipatic noul regim. Într-adevăr, profesorii fuseseră cel mai bine reprezentat grup profesional în partid şi în eşaloanele sale superioare înainte de 1933, fapt care reflecta nemulţumirea generală faţă de micşorările de salarii şi de concedierile care avuseseră loc în timpul Republicii de la Weimar, când guvernul încerca să reducă

cheltuielile bugetare în timpul crizei economice.161

Liga Naţional-Socialistă a Profesorilor, fondată în aprilie 1927 de către un alt profesor care a ajuns lider regional, Hans Schemm, şi-a mărit numărul de membri cu rapiditate, de la 12.000, la sfârşitul lunii ianuarie în 1933, la 220.000 la sfârşitul aceluiaşi an, de vreme ce profesorii se luptau să-şi păstreze posturile, dovedindu-şi loialitatea faţă de noul regim. În 1936, 97% din toţi profesorii germani, aproape 300.000 în total, erau deja membri, şi în anul următor liga a unit sub egida sa şi restul organizaţiilor profesionale. Unele, precum Liga Profesorilor Catolici, au fost închise cu forţa, în acest caz în 1937. Altele, precum grupările specializate pe anumite materii, au continuat să existe ca şi entităţi separate sau subgrupări ale Ligii Naţional-Socialiste. Iniţial, aceasta concurase cu o organizaţie rivală, Comunitatea Germană a Specialiştilor în Educaţie, care era sprijinită de un cap nazist rival, ministrul de interne Wilhelm Frick. Dar a câştigat competiţia. Din 6 mai 1936 Liga a devenit responsabilă în mod oficial de îndoctrinarea politică a profesorilor, pe care a efectuat-o iniţiind cursuri de educaţie politică, care durau între una şi două săptămâni şi aveau loc în tabere speciale ale ligii. Dintre profesorii angajaţi în şcolile germane în 1939, 215.000 participaseră la aceste instruiri, al căror program, similar cu cel din alte tabere naziste, includea antrenamente militare, exerciţii fizice, marşuri, cântece şi aşa mai departe, şi li se cerea participanţilor să poarte uniforme în stil militar pe durata şederii lor.162

Profesorii erau supuşi unor presiuni de a se conforma cu noul regim, impuse nu doar de la nivel înalt. Un cuvânt neadecvat rostit în timpul orelor putea să ducă la arestarea profesorului care îl rostise. Într-un astfel de caz, o profesoară în vârstă de 38 de ani din districtul Ruhr le-a spus o glumă elevilor săi în vârstă de 12 ani, glumă care, cum şi-a dat şi ea seama mai târziu, putea fi interpretată ca fiind critică la adresa regimului; în ciuda încercărilor ei

de a-i convinge pe copii să nu mai repete gluma, unul din elevi, care-i purta pică, le-a spus părinţilor şi aceştia au informat cu promptitudine Gestapoul. Nu numai profesoara, care a negat că ar fi avut vreo intenţie de a insulta statul, dar şi cinci dintre elevi au fost interogări. Unul dintre ei a declarat că fosta profesoară fusese mult mai agreabilă, adăugând că nu era pentru prima dată când profesoara actuală le spunea glume cu substrat politic în timpul orelor. Pe 20 ianuarie 1938, profesoara a fost judecată de Curtea Specială din Düsseldorf, a fost găsită vinovată şi a primit o amendă; s-a luat în considerare şi perioada de trei săptămâni în care se aflase în custodie. Fusese deja concediată la începutul scandalului, cu câteva săptămâni în urmă. Frica de denunţ era probabil larg răspândită, în situaţiile de zi cu zi care apăreau într-o şcoală, în care atmosfera era saturată de obligaţii politice de un fel sau de altul. Profesorii care erau suspectaţi erau vizitaţi frecvent de inspectorii şcolari, şi fiecare profesor, scria într-un raport, care încerca să reducă impactul pe care trebuia să-l obţină programa nazificată „trebuia să fie atent la fiecare cuvânt pe care îl rostea, de vreme ce copiii «bătrânilor camarazi de partid» erau cu ochii pe el, aşteptând să-l poată denunţa”.163

Presiunile de conformare mergeau în ambele direcţii; copiii care nu foloseau salutul hitlerist erau disciplinaţi; într-un astfel de caz, într-o şcoală în care elevele se salutau folosind formula „H. u. S. n. w. K.”, care însemna „*Heil und Sieg, ale wieder Krieg*” (Heil şi Victorie, Război niciodată), aşa cum a aflat o fată care simpatiza cu naziştii, s-a lansat o anchetă poliţienească. Noul accent pus de către regim pe educaţia fizică şi pe disciplina militară era apreciat de profesorii care susţineau disciplinarea tradiţională a elevilor, de zbiri şi de noii nazişti capabili care umpleau rândurile profesorilor. Pedeapsa corporală şi bătăile au devenit metode din ce în ce mai des întâlnite în şcoli, pe măsură ce spiritul militar a început să penetreze sistemul educaţional. Un director de şcoală spunea cu

admiraţie despre unul din subordonaţii săi că „în orele sale bate un vânt aprig prusian, care nu-i tratează cu blândeţe pe elevii leneşi”. Copiii care nu demonstrau o atitudine adecvată, care nu luau poziţia de drepţi atunci când li se adresa un profesor sau care făcea dovadă de „lene şi moliciune” erau mustraţi de naziști şi de autorităţile educaţionale.164

Cu toate acestea, profesorii trebuiau să suporte un val de critici din partea activiştilor naziști de orice fel, începând cu Hitler însuşi şi sfârşind cu „valul de dispreţ pentru profesia de învăţător” care era prezent în discursurile liderului Tineretului Hitlerist, Baldur von Schirach. Consecinţa acestui lucru era, spuneau ei, că „nimeni nu mai vrea să profeseze în acest domeniu, de vreme ce profesia e tratată în această manieră de oficialii de vârf şi nu mai e respectată”.165 Această observaţie nu era lipsită de logică. Presiunea continuă exercitată de guvern şi faptul că salariile profesorilor trebuiau păstrate la un anumit nivel, astfel încât statul să poată aloca un buget mai mare pentru alte cheltuieli, de exemplu pentru procesul de reînarmare, au contribuit la descurajarea profesorilor. În şcolile din sate, învăţătorii şi-au dat seama că le era din ce în ce mai greu să-şi câştige existenţa, fiind de asemenea privaţi de sursa lor tradiţională de venit ca scribi ai satului, în timp ce mulţi nu au mai putut să îşi rotunjească veniturile din posturi precum organişti ai bisericii şi directori de cor bisericesc, de vreme ce conflictul dintre partid şi Biserică se agrava.166 Din ce în ce mai mulţi profesori se pensionau devreme sau demisionau, căutându-şi o funcţie mai bine plătită. În 1936, existau 1 335 de posturi neocupate în şcolile generale; în 1938 numărul crescuse deja la aproape 3.000, în vreme ce cifra anuală de absolvenţi a colegiilor de pedagogie, de 2.500, nici nu se apropia de cifra de posturi care erau necesare pentru buna funcţionare a sistemului educaţional, de încă 8.000 de profesori pe an.167 Rezultatul a fost că, în 1938, în medie, numărul de elevi

dintr-o clasă ajunsese la 43, faţă de 37 în 1937, în timp ce mai puţin de unul din 14 profesori de liceu era acum sub vârsta de 40 de ani.168

Pedagogii care încă mai profesau în domeniu şi-au pierdut curând entuziasmul cu care mulţi dintre ei întâmpinaseră cel de-al Treilea Reich. Militarizarea sistemului educaţional a dus la deziluzie. „Nu suntem decât un departament al Ministerului Armatei”, spuneau profesorii în 1934.169 Taberele de instruire în care trebuiau să meargă le erau extrem de antipatice.170 Din ce în ce mai mult timp trebuia petrecut participând la cursurile de instruire şi instrucţie militară.171 Vieţile directorilor şi administratorilor de şcoli erau afectate de valurile de reglementări şi decrete care erau emise de diverse agenţii, şi care de multe ori se băteau cap în cap. Un observator social-democrat descria situaţia de la sfârşitul anului 1934 în termeni drastici:

Tot ceea ce a fost construit în profesia de pedagog de-a lungul unui secol de muncă nu mai există. Doar coaja a mai rămas; şcolile şi elevii şi profesorii sunt încă acolo, dar spiritul şi structura internă au dispărut. Au fost distruse cu rea-voinţă de sus. Nici gând de metode de predare adecvate în şcoli sau de Ebertatea de a preda un anumit subiect. În schimb, avem şcoli de bucherie în care elevii sunt bătuţi, metode de predare prescrise de sus şi materiale şcolare circumscrise cu teamă. În locul libertăţii de a învăţa, avem parte de cea mai îngustă metodă de supervizare şi spionare a elevilor şi a profesorilor. Acestora nu le este acordat dreptul la exprimare liberă, nici la empatie personală. Sistemul educaţional a fost acaparat de spiritul militar, de instrucţia militară.172

În fiecare şcoală se găseau probabil doi sau trei profesori fanatici nazişti, care erau dispuşi în orice moment să-şi raporteze colegii dacă aceştia îşi exprimau părerile neortodoxe. Cei mai politicoşi îşi atenţionau de dinainte colegii că vor fi obligaţi să-i denunţe dacă spuneau orice putea părea critic la adresa regimului.

Cancelaria devenise un loc de evitat, în loc de o ocazie de a purta o dezbatere intelectuală. Atunci când un profesor din Bremen „a criticat aspru încălcarea dreptului la confidenţialitate în ceea ce privea deciziile luate, şi trimiterea de scrisori anonime către poliţia politică”, şi a cerut încetarea „atacului asupra onoarei profesorilor şi a acestor denunţuri reprobabile”, el descria atmosfera sumbră care exista în fiecare cancelarie şcolară din Germania; era, de asemenea, o excepţie de la regulă.173 Comitetele administrative şcolare şi asociaţiile de părinţi au fost transformate din instituţii democratice în agenţii de control; începând cu anul 1936, directorii de şcoli nu mai puteau proveni din personalul şcolii, ci trebuiau să vină din exterior.174 Acest lucru a întărit principiul de conducere care fusese deja introdus în 1934, în care directorul era „Führerul” şcolii, iar profesorii făceau parte din „suita sa”, şi nu mai aveau nicio influenţă asupra modului de administrare a şcolii, ci doar acceptau ordinele venite de sus.175 În multe şcoli, profesorii trebuiau să suporte şi prezenţa veteranilor Cămăşilor Brune, care primeau posturi de îngrijitori sau, uneori, chiar şi posturi superioare lor.176 În fiecare şcoală au fost numiţi doi sau trei „asistenţi şcolari” care trebuiau să-i ajute pe profesori; prezenţa lor continuă în sala de cursuri îi nemulţumea pe mulţi, care îi priveau ca pe nişte spioni politici, ceea ce şi erau. Mulţi dintre ei nu erau instruiţi, sau nici măcar educaţi. Intervenţiile lor ideologice au devenit celebre. „Asistenţii şcolari sunt ca apendicele: nu au niciun rol şi se irită uşor”, spunea o glumă preferată a profesorilor.177

III

Odată cu trecerea timpului, Partidul Nazist nu a mai răbdat inerţia caracteristică sistemului educaţional şi l-a ignorat pe de-a întregul, căutând noi metode de îndoctrinare a celor tineri. Un rol-cheie l-a jucat *Htttitriugend*, Tineretul Hitlerist, o ramură relativ nereuşită a mişcării naziste înainte de 1933, comparat cu Liga Naţional-Socialistă a Studenţilor Germani. La acea vreme,

Tineretul Hitlerist nu se putea măsura cu numărul mare de grupări de tineret care făceau parte din organizaţii catolice sau protestante, cu asociaţiile de tineret ale diverselor partide politice, şi mai ales cu mişcarea liberă de tineret care păstra tradiţia *Wandervogel-ul*\îşi a grupărilor similare, dezorganizate, de dinainte de Primul Război Mondial. Organizaţiile de tineret non-naziste dominau Tineretul Hitlerist, care număra doar 18.000 de membri în 1930 şi doar 20.000 doi ani mai târziu. Dar, până în vara anului 1933, naziştii eliminaseră aproape toate organizaţiile rivale din toate domeniile sociale, cu excepţia asociaţiilor catolice de tineret, care, aşa cum am văzut, au rezistat mai mult. Tinerii erau constrânşi să se alăture Tineretului Hitlerist şi organizaţiilor sale afiliate. Profesorii erau obligaţi să le dea studenţilor eseuri cu titluri de genul „De ce nu fac parte din Tineretul Hitlerist?”, iar cei care nu se înscriau în grupare erau supuşi unei continue batjocuri din partea profesorilor şi colegilor; în ultimă instanţă, li se putea chiar refuza eliberarea diplomei atunci când absolveau, dacă nu deveneau membri până atunci. Angajatorii îşi alegeau ucenici doar din rândurile *Hillerjugend*, exercitând astfel o presiune financiară enormă asupra studenţilor care erau pe punctul de a absolvi.178

Începând cu luna iulie a anului 1936, Tineretul Hitlerist deţinea monopolul oficial asupra facilităţilor sportive şi activităţilor pentru copiii sub 14 ani; curând, sporturile pentru cei cu vârsta cuprinsă între 14 şi 18 ani au intrat sub acelaşi monopol; practic, facilităţile sportive nu mai erau disponibile pentru cei care nu erau membri. Membrii Tineretului Hitlerist primeau zile libere de la şcoală pentru acest gen de activităţi. Consecinţele presiunii exercitate asupra tinerilor au devenit curând vizibile. La sfârşitul anului 1933, Tineretul Hitlerist număra 2, 3 milioane de membri, băieţi şi fete între 10 şi 18 ani. La sfârşitul anului 1935 cifra se apropia de 8, 87 de milioane de tineri, lucru care le-a oferit lor şi organizaţiilor

afiliate o dominare aproape totală a tinerei generaţii, mai ales dacă luăm în considerare faptul că tinerii evrei erau excluşi din start. Din 1 decembrie 1936 *Hillerjugend* a câştigat statutul oficial al unei instituţii educaţionale şi a fost scos din subordinea Ministerului de Interne al Reichului. Începând cu această dată a devenit o organizaţie autonomă care răspundea doar în faţa Führerului, prin reprezentantul ei, Baldur von Schirach. După 25 martie 1939, a devenit obligatoriu pentru copiii de la 10 ani în sus să devină membri, iar părinţii puteau fi chiar amendaţi dacă nu-şi înscriau copiii, sau chiar arestaţi dacă încercau să-i împiedice pe aceştia să se înscrie în Tineretul Hitlerist179

Naziştii au încercat mai ales prin intermediul Tineretului Hitlerist şi al organizaţiilor afiliate acestuia să modeleze noua generaţie germană. Chiar şi în *Mein Kantyftttiex* a alocat mult spaţiu părerilor sale şi ideilor privind scopul sistemului educaţional în statul rasial pe care voia să-l întemeieze.180 „Statul etnic nu trebuie să-şi concentreze eforturile doar pe inocularea unor cunoştinţe de bază, ci şi pe creşterea unor corpuri absolut sănătoase. Instruirea abilităţilor mentale e un scop secundar”, proclama Hitler. Întărirea caracterului era pe următorul loc, apoi promovarea puterii voinţei, apoi conceptul de bucurie în a avea responsabilităţi. „Un popor de savanţi degeneraţi din punct de vedere fizic, cu o voinţă slabă şi care sunt nişte laşi pacifişti, nu va lua cu asalt cerurile”. Educaţia academică era inutilă. „Creierul tânăr nu trebuie în general împovărat cu cunoştinţe dintre care 95% nici nu le poate folosi”. Subiectele academice trebuie predate doar printr-un soi de „rezumat al materialului”, şi ar trebui să fie legate de interesele rasiale: atunci când se predă istoria, de exemplu, ar trebui eliminate detaliile lipsite de noimă şi accentul să fie pus pe încurajarea patriotismului. Educaţia fizică şi întărirea de caracter trebuie să culmineze în serviciul militar, ultimul stadiu al educaţiei. Ţelul esenţial al sistemului educaţional era de a „întipări

simţul rasial şi sentimentele rasiale instinctuale în intelectul, creierul şi inima tinerilor”.181

Aceste soluţii salvatoare au fost, după cum am văzut, adoptate de şcolile germane după ascensiunea naziştilor la putere, susţinute şi de doctrinele pedagogice ale teoreticienilor naziști pe probleme de educaţie, precum Ernst Krieck, ale cărui concepte erau de-acum standardul după care operau instituţiile de instruire.182 Dar chiar şi după ce au fost centralizate şi ţinute complet sub control, sistemul educaţional primar şi secundar tradiţional erau încă departe de a atinge aceste ţeluri. Aşa cum declara Hitler la congresul de la Nürnberg, din 1935:

În ochii noştri, tânărul german al viitorului trebuie să fie zvelt şi agil, ager ca un ogar, aspru ca şi pielea şi puternic precum oţelul Krupp.

Trebuie să creştem un nou tip de fiinţă umană, bărbaţi şi femei care sunt disciplinaţi şi sănătoşi. Ne-am asumat responsabilitatea de a le oferi cetăţenilor germani o educaţie care începe devreme în tinereţe şi nu se termină niciodată. Începe cu copilul şi se termină cu «bătrânul luptător». Nimeni nu va putea să spună că a avut vreodată timp de pierdut183

Membrilor Tineretului Hitlerist li se cerea să înveţe acest discurs pe de rost şi să-l declame atunci când se ridica steagul cu svastică.184

Îndoctrinarea la care erau supuşi tinerii germani pe timpul Tineretului Hitlerist nu înceta niciodată. Deşi organizaţia împrumuta stilul altor asociaţii de tineret, organizând tabere, excursii, având propriile cântece, ritualuri, ceremonii, sporturi şi jocuri, Tineretul Hitlerist era o organizaţie construită pe o ierarhie bine definită, condusă nu de membrii ei, aşa cum fuseseră vechile mişcări de tineret, ci, conform principiilor de conducere, de liderii de tineret ai Reichului şi de Schirach în vârf. Organizaţia emitea reglementări stricte privind modul de desfăşurare a activităţilor sale. Toţi cei care deveneau membri trebuiau să depună un jurământ de loialitate

pentru Hider. Instruirea lor era obligatorie şi reglementată prin lege. Toţi adepţii organizaţiei, repartizaţi pe grupe de vârstă, aveau o programă anuală care trata subiecte de la „Zeii şi eroii germanici”, „Lupta de 20 de ani pentru Germania”, „Adolf Hider şi camarazii săi” la „Poporul şi moştenirea de sânge”. Cântecele pe care le cântau erau cântece naziste, cărţile pe care le citeau erau cărţi naziste. Broşurile informative speciale îi instruiau pe lideri ce subiecte să abordeze la adunări şi le furnizau material nou de îndoctrinare.185 Odată cu trecerea timpului antrenamentele militare s-au intensificat. Candidaţii care doreau să devină membri, chiar şi cei mai tineri, trebuiau să treacă un examen medical şi fizic pentru a face parte din organizaţie. Pe 20 februarie 1938 raportul întocmit pentru Hider în care se vorbea despre diviziile-cheie ale organizaţiei preciza că:

Forţele navale ale Tineretului Hitlerist constau în 45.000 de băieţi. Forţele motorizate au 60.000 de băieţi. 55.000 de membri ai Tineretului Hitlerist sunt instruiţi în forţele aeriene şi învaţă să planeze. 74.000 de membri sunt organizaţi în unităţi aeriene. Doar în 1937, 15.000 de băieţi au trecut testele de planarism. Astăzi, 1 200.000 de membri sunt instruiţi în tragerea cu arme de calibru mic, asistaţi de 7.000 de instructori de tir”. 186

În acest moment, sesiunile de antrenament se concentrau pe marşuri şi defilări, pe învăţarea codului Morse, pe descifrarea hărţilor şi pe alte activităţi similare pentru băieţi, în timp ce fetele urmau cursuri de infirmerie şi învăţau cum să se protejeze în cazul unui raid aerian.187

Agenţii social-democraţi raportau liderilor lor exilaţi din Praga că rezultatul acestor demersuri a fost că, deşi băieţii mai în vârstă mai păstrau o parte din conceptele social-democrate, comuniste sau catolice care le fuseseră transmise de către părinţi, cei mai tineri erau „hrăniţi încă de la început cu spiritul naţional-socialist”.188 Tineretul Hitlerist oferea excursii, vacanţe, facilităţi sportive şi multe altele, lucruri care îi atrăgeau pe copiii din familii

nevoiaşe care nu se bucuraseră de aşa ceva înainte. Pentru unii, faptul că erau membri ai organizaţiei le oferea un gen de entuziasm cu privire la posibilităţile pe care le aveau şi un soi de apreciere de sine.189 Fără îndoială că idealismul a jucat un rol-cheie în entuziasmul cu care mulţi tineri s-au alăturat cauzei organizaţiei, sfâdându-şi părinţii. Melita Maschmann s-a înrolat în Liga Germană a Tinerelor Femei pe 1 martie 1933, în secret, deoarece ştia că părinţii ei conservatori nu vor fi de acord. A încercat să citească tomuri ideologice precum *Mein Kampfsaxi Fundamentele secolului XIX* a lui Chamberlain, dar în van.190 Mai târziu, a recunoscut că, la fel ca şi alţi prieteni de-ai ei din clasa de mijloc sau superioară, a ignorat violenţa şi antisemitismul susţinute de naţional-socialism ca fiind doar nişte excese trecătoare care aveau să dispară. Fiind membră a organizaţiei, simţea că face parte dintr-o comunitate şi că are un ţel, şi şi-a dedicat tot timpul grupării, neglijându-şi educaţia, spre îngrijorarea părinţilor ei. Cu toate acestea, a scris mai târziu că era „doar pe plan secundar interesată de politică, şi atunci doar din constrângere”.191 Pentru băieţi, accentul constant pus pe competiţie şi pe luptă, eroism şi principii de conducere, în sport dar şi în alte domenii, şi-a atins scopul. Trebuie că au avut loc numeroase incidente precum acesta, raportat de un agent social-democrat în toamna anului 1934:

Fiul unui camarad din blocul meu are 13 ani şi face parte din Tineretul Hitlerist. De curând a venit acasă de la un antrenament şi şi-a întrebat tatăl: „De ce nu v-aţi apărat? Te dispreţuiesc pentru că nu ai dat dovadă de eroism. Social-democraţia voastră nu a fost în stare de nimic, aţi fost bătuţi până la sânge, pentru că nu aţi avut nici măcar un erou!” Tatăl i-a răspuns: „Nu înţelegi nimic”. Dar băiatul a râs şi a continuat să creadă ce îi spusese liderul său.192

Vechii social-democraţi erau disperaţi. O întreagă nouă generaţie se dezvolta, o generaţie care, aşa cum

spunea unul din ei, „nu înţelege mişcarea muncitoreasca, nu are nimic altceva în cap decât «eroi şi eroism». Această tânără generaţie nu vrea să mai audă nimic de la noi”.193

În ciuda programului masiv de îndoctrinare ideologică şi instrucţie militară, efectul pe care l-a avut Tineretul Hitlerist asupra noii generaţii nu a fost unul omogen. Pe măsură ce s-a transformat dintr-o mişcare autonomă care lupta pentru cauza sa într-o instituţie obligatorie care servea interesele statului, a devenit din ce în ce mai puţin atractivă pentru tineri. Îndoctrinarea ideologică era adeseori superficială, de vreme ce liderii erau de regulă bărbaţi educaţi în tradiţia brutală a Cămăşilor Brune, şi nu gânditori educaţi aşa cum fuseseră liderii vechilor mişcări.194 Astfel, majoritatea dintre ei nu reuşeau să caracterizeze cu elocvenţă „conceptul de naţional-socialism”. Unul dintre tinerii lideri era de părere că dacă avea să se schimbe regimul, de exemplu dacă erau înfrânţi în război, majoritatea dintre ei aveau să „se adapteze la noua situaţie fără complicaţii majore”.195 Accentul pus pe activităţile sportive, care erau motivul principal de atracţie pentru mulţi care se înscriau în Tineretul Hitlerist, a zădărnicit procesul de îndoctrinare la scară largă, de vreme ce mulţi tineri erau interesaţi doar să folosească facilităţile pentru a practica diferite sporturi. Exerciţiile fizice nu erau pe placul tuturor copiilor. O practică extrem de nepopulară era să mergi cu o cutie pentru a strânge donaţii, mai ales de vreme ce aceasta era din ce în ce mai des practicată şi în şcoli. Marşurile începeau uneori la ora 7.30 duminica dimineaţă şi durau aproape toată ziua (lucru care îi împiedica pe cei mai religioşi să meargă la slujbă), iar gimnastica obligatorie începea miercuri, la ora 8 seara, şi nu e deloc surprinzător atunci că mulţi membri au început să îşi dorească să aibă puţin timp şi pentru pasiunile personale. Cu toate acestea, marşurile care nu erau organizate sau activităţile spontane de acest gen organizate de tineri fără a fi puse sub egida vreunei grupări, caracteristice mişcărilor de tineret de

dinainte de 1933, erau strict interzise.196

În septembrie 1934 conducerea Tineretului Hitlerist dintr-un district muncitoresc din Hamburg le-a trimis o scrisoare membrilor, şi copii ale scrisorii părinţilor acestora, în care se plângeau ca:

Nu vă prezentaţi la datorie şi nici măcar nu vă motivaţi absenţa. În schimb vă dedicaţi timpul plăcerilor private. Daţi ascultare din nou „Eului marxist liberal" şi refuzaţi „naţional-socialistul Noi". Păcătuiţi împotriva intereselor naţiunii. Vă sustrageţi de la datorie pentru că vreţi să mergeţi la festinul de nuntă al vreunui cunoscut şi vă motivaţi absenţele spunând că sunteţi supraîncărcări cu teme pentru şcoală, dar totuşi mergeţi să vă plimbaţi cu bicicleta. Iar când ajungeţi la şcoală şi nu v-aţi făcut temele, spuneţi că sunteţi în serviciul Tineretului Hitlerist ca să vă scuzaţi.197

Practica cea mai detestată era disciplina militară, care a devenit din ce în ce mai pronunţată pe măsură ce trecea timpul.198 Schirach a declarat că „principiul de autoconducere" se aplică şi în cadrul Tineretului Hitlerist, la fel cum fusese şi cazul vechilor mişcări, dar în practică organizaţia era condusă de adulţi.199 Membrii Tineretului Hitlerist erau instruiţi de adulţi care făceau parte din Cămăşile Brune, aruncaţi în apă rece ca gheaţa pentru a se întări fizic, obligaţi să facă exerciţii fizice timp îndelungat iama în timp ce erau îmbrăcaţi necorespunzător, pentru a căpăta anduranţa fizică, şi pedepsiţi cu brutalitate dacă refuzau ordinele. Există rapoarte despre tineri băieţi care au fost expuşi oprobriului public pentru contravenţii minore, sau chiar bătuţi cu răngi. Doctorii se plângeau că lungile ore de instrucţie, marşurile de noapte în care trebuiau să care cu ei şi echipamente şi exerciţiile militare, executate fără o hrană adecvată, duceau la epuizarea mentală şi fizică a tinerilor.200

Agenţii social-democraţi raportau că tinerii absentau de la antrenamente sau nu-şi plăteau taxele pentru a fi excluşi din organizaţie, şi se reînrolau numai când trebuiau

să facă dovada adeziunii la grup atunci când candidau pentru o funcţie sau voiau să se înscrie la facultate. Un agent din Saxonia raporta în 1938: „Băieţii sunt maeştri în a povesti bancuri şi a face glume pe seama instituţiilor naziste. Încearcă să evite să-şi îndeplinească îndatoririle pe cât posibil. Atunci când se întâlnesc în casa vreunuia dintre ei la joacă, vorbesc dispreţuitor la adresa «planului de serviciu»".201 Copiii s-au plictisit repede de lungile seri petrecute în jurul unui foc de tabără cântând melodii patriotice: „majoritatea dintre ei vor să plece acasă după primul cântec", raporta un agent social-democrat202 Defilările săptămânale, care durau de la 7.30 dimineaţa la 9.30 seara, erau rar frecventate. Organizaţia nu putea face prea multe pentru a-i pedepsi pe cei care se îndepărtau. Atâta vreme cât îşi plăteau taxele, nu puteau fi exmatriculaţi, şi, aşa cum observa şi un membru al Ligii Germane a Tinerelor Femei, majoritatea „erau mai mult sau mai puţin membri doar prin taxele plătite", de vreme ce un tânăr de 15 ani avea „o multitudine de alte pasiuni". Pentru tinerii care lucrau deja, antrenamentele erau extrem de obositoare.203 Mersul în tabere, odată o activitate preferată în mişcarea de tineret, a devenit din ce în ce mai nepopular pe măsură ce activitatea era tot mai militarizată. Aşa cum se plângea un tânăr care se întorcea dintr-o tabără:

Aproape că nu am avut timp liber deloc. Tot ce făceam era într-un stil mietăresc, de la trezire la prima defilare, la ridicarea steagului, exerciţiile de dimineaţă şi igiena, la micul dejun, la „jocurile de cercetaşi", prânz, şi tot aşa până seara. Câţiva au plecat pentru că li se părea o muncă prea grea şi stupidă. Nu exista niciun fel de legătură între membri. Sentimentul de camaraderie era slab şi tot ce se făcea era din ordin şi cu supunere… Liderul de tabără era un funcţionar mai în vârstă din organizaţie, genul de sergent.de instrucţie. Eforturile sale se reduceau la a lătra ordine, a organiza exerciţii de cercetaşi şi, în general, de a ne pune la muncă… Tabăra

era mai mult hiperactivitate şi un cult exagerat al muşchilor decât o experienţă spirituală sau un mod plăcut şi dinamic de a-ţi petrece timpul Eber.204

Alt tânăr, amintindu-şi mai târziu de timpul petrecut în *Hill erjugend*mărturisea că se înrolase „cu entuziasm” în organizaţie, la vârsta de 10 ani, cad „ce băiat nu e entuziast atunci când i se prezintă idealuri măreţe precum camaraderia, loiaetatea şi onoarea?”, dar curând a aflat că nu era vorba decât despre „supunere necondiţionată şi obligaţii… exagerate”.205 „Interminabilele antrenamente” erau pectisitoare şi pedepsele pe care le puteai primi pentru cele mai mărunte greşee deveniseră amare, îşi aduce aminte un alt tânăr, dar nimeni nu se plângea, pentru că singura cale de a merge mai departe era să-ţi dovedeşti tăria de caracter şi acest lucru îi afecta pe toţi: „rezistenţa fizica şi supunerea ne-au fost inoculate încă de când am început să ne ţinem pe picioare”.206

Chiar şi tinerii nazişti erau „dezamăgiţi şi nemulţumiţi”. Sub suprafaţă, vechea tradiţie a mişcărilor de tineret continua să reziste, şi băieţii rebeli învăţau cântece de tabără vechi, acum interzise, şi le fredonau unul altuia în tabere ca un semn de recunoaştere; se adunau împreună şi îşi inventau propriile activităţi atunci când puteau.207 Dar numeroşi observatori social-democraţi le interpretau într-un alt fel dorinţa de a vedea luminiţa de la capătul tunelului şi raportau cu posomorâre că tânăra generaţie se desprindea de valorile celor mai în vârstă şi cădea pradă ideologiei naziste, influenţaţi de Tineretul Hitlerist şi de îndoctrinarea prezentă în şcoli. În ciuda tuturor deficienţelor lor, mişcarea şi sistemul şcolar nazificat creau o prăpastie între părinţii care încă erau oarecum loiali credinţelor şi conceptelor cu care crescuseră şi copiii care erau îndoctrinaţi în fiecare stadiu la vieţii lor. Aşa cum observa un agent cu tristeţe:

E extrem de dificil pentru părinţii care se opun regimului nazist să îşi influenţeze copiii în orice fel. Dacă îi roagă pe aceştia să nu menţioneze la şcoală ce se discută

acasă, aceştia vor crede că părinţii încearcă să se ascundă. Profesorul spune tot ce are de spus, fără ascunzişuri, deci trebuie să aibă dreptate. Dacă părinţii îşi exprimă opiniile fără a-l atenţiona pe copil, atunci curând vor fi arestaţi sau cel puţin chemaţi la şcoală de profesor, care va striga la ei şi va ameninţa să-i denunţe: „Spune-i tatălui să vină la şcoală!” Acesta e răspunsul normal la îndoielile de suspiciune şi la întrebările care-l macină pe copil. Dacă tatăl e tăcut după o astfel de vizită, copilul va avea impresia că i-a dat dreptate profesorului şi a fost convins, şi acest lucru e şi mai rău decât dacă nu s-ar fi spus nimic.208

Există rapoarte şi mai îngrijorătoare despre copii care erau membri ai Tineretului Hitlerist, lucru cu care părinţii lor nu erau de acord, şi care îi ameninţau pe aceştia că-i vor denunţa autorităţilor dacă încercau să-i împiedice să meargă la întâlnirile asociaţiei. Pentru adolescenţi, era mult prea uşor să-şi scoată din sărite părinţii care erau foşti social-democraţi, întâmpinându-i cu „Heil, Hitler!” în loc de „Bună dimineaţa”. „Astfel, se instaurează războiul în fiecare familie”, observa bătrâna soţie a unui activist din mişcarea muncitorească. „Cel mai rău e că trebuie să ai grijă ce spui în faţa propriilor copii”, adăuga ea cu teamă.209 Astfel atât statul, cât şi partidul subminau funcţia de educare şi de socializare a familiei. Baldur von Schirach era conştient de criticile care i se aduceau şi căuta să riposteze, susţinând că mulţi copii care proveneau din clasa de jos, muncitoare, nu avuseseră oricum parte de familii decente. Părinţii din clasa de mijloc erau cei care se plângeau cel mai mult atunci când copiii petreceau mult timp departe de casă, implicaţi în activităţi în Tineretul Hitlerist sau în Liga Germană a Tinerelor Femei, dar Schirach le spunea că ar trebui să se gândească la faptul că „Tineretul Hitlerist le-a admis copiii într-o comunitate a tineretului naţional-socialist pentru a le dărui copiilor nevoiaşi o familie pentru prima dată în viaţa lor”.210 Dar astfel de argumente aveau darul doar de a-i

nemulţumi şi mai tare pe părinţii din clasa muncitoare. Nu mai era o plăcere să creşti un copil, se plângeau ei. Cheltuiau sume semnificative pe uniformele şi echipamentele Tineretului Hitlerist şi nu primeau nimic în schimb. „În ziua de astăzi, cuplurile fără copii sunt felicitate de părinţi pentru acest lucru. În ziua de astăzi, părinţii au doar datoria de a-şi hrăni şi îmbrăca odraslele; educaţia lor rămâne la latitudinea Tineretului Hitlerist”. 211 Un „bătrân luptător” a fost auzit plângându-se cu amărăciune de fiul său, un activist al Tineretului Hitlerist: „Băiatul aproape că e un străin. Ca veteran, sunt împotriva oricărui război, şi băiatul e înnebunit după război, şi nu vrea să mai audă nimic altceva. E groaznic câteodată, am impresia că fiul meu e un spion în propria mea familie”. 212

Pe ansamblu, observau agenţii social-democraţi, Tineretul Hitlerist „înăsprea” tânăra generaţie. Suprimarea oricăror discuţii sau dezbateri, disciplina militară şi accentul pus pe îndemânare fizică şi pe competiţie i-au făcut pe tineri să devină violenţi şi agresivi, ostili mai ales faţă de cei care nu erau membri ai *Hitterjugend*. ™ Membrii organizaţiei care călătoreau cu trenul se amuzau insultându-i şi ameninţându-i pe controlorii care nu foloseau salutul hitlerist atunci când le cereau biletele pasagerilor. Atunci când se organizau tabere în districte rurale, erau de regulă urmate de un val de reclamaţii din partea fermierilor locali, care se plângeau că li s-au furat fructe din livezi. Antrenamentul la care erau supuşi copiii era atât de dur, încât aceştia se răneau destul de des. Antrenamentul de box punea accentul pe faptul că nu existau reguli sau măsuri de precauţie: „Cu cât mai mult sânge vedeau băieţii în astfel de situaţii, cu atât se entuziasmau mai mult”. Un agent social-democrat observa că şi în Tineretul Hitlerist, la fel ca şi în SA, armată şi serviciul muncitoresc, se instala încet un proces de brutalizam. „Genul acesta de conducător pe care îl au şi modul în care tratează pe toată lumea

transformă fiinţele umane în animale, şi orice e sexual devine obscenitate. Mulţi au contractat boli venerice”. „O dată pe lună, în multe divizii ale Tineretului Hitlerist, au loc «defilări sexuale», pe care şi noi ni le aducem aminte din război”. 214 Tineretul Hitlerist refuzase să se ocupe de educaţia sexuală a tinerilor, declarând că e responsabilitatea părinţilor. Cazurile de homosexualitate dintre liderii organizaţiei erau tăinuite; nici nu se punea problema ca acestea să intre în atenţia presei, aşa cum a fost cazul acuzaţiilor aduse împotriva preoţilor catolici din spitale. În 1935, chiar în perioada în care Goebbels atrăgea atenţia opiniei publice asupra scandalurilor sexuale din Biserică, un băiat fusese agresat sexual de alţi câţiva băieţi într-o tabără a Tineretului Hitlerist, şi înjunghiat mai apoi pentru a-l face să tacă. Atunci când mama sa a aflat ce s-a întâmplat şi i-a raportat incidentul comisarului Reichului, Mutschmann, acesta a arestat-o şi a închis-o pentru a preveni iscarea unui scandal. Părinţii care se plângeau de modul în care erau trataţi copiii lor în tabere sau care îşi retrăgeau copiii din organizaţie pentru binele lor riscau să fie acuzaţi că subminează organizaţia şi erau de obicei reduşi la tăcere sub ameninţarea că dacă continuau, copii lor aveau să fie luaţi în grija statului.215 Himmler a încercat, în colaborare cu Schirach, să impună disciplina în rândul membrilor asociaţiei prin crearea unei forţe de poliţie internă, fondată în iulie 1934, care în practică a reprezentat un mecanism de recrutare pentru SS.216

Lipsa de disciplină a membrilor Tineretului Hitlerist a avut un efect perturbator în mediul şcolar. Adolescenţii activişti ai grupării, asiguraţi de către regim că ocupă un rol central în viitorul naţiunii şi obişnuiţi să dea ordine unor grupuri de copii mai tineri, grupuri mai mari decât cei cărora le predau profesorii în şcoli, se purtau cu din ce în ce mai multă aroganţă faţă de mai-marii lor. Un lider al asociaţiei a recunoscut că „liderii Tineretului Hitlerist îi încurajează pe membri să aibă încredere în sine, lucru

care pentru mulţi băieţi ia forma unui soi de megalomanii şi aceştia refuză să mai recunoască orice autoritate”.217 Aceştia deţineau controlul până la urmă în lupta dintre Tineretul Hitlerist şi şcoli.218 Membrii asociaţiei îşi purtau uniformele la şcoală, şi profesorii se confruntau adeseori cu o clasă formată din elevi îmbrăcaţi în aşa manieră, încât să evidenţieze devotamentul pe care îl aveau faţă de o instituţie din afara şcolii. O reglementare emisă în ianuarie 1934 i-a acordat organizaţiei un statut egal cu cel al şcolilor, devenind astfel o instituţie educaţională, lucru care a alimentat egoul membrilor.219 Rebeliunea adolescentină era îndreptată împotriva instituţiilor de socializare precum şcoala, familia, biserica. Foştii membri ai Tineretului Hitlerist îşi aduceau aminte în interviuri luate după război cum ajunseseră să deţină mai multă putere în şcoli datorită adeziunii la asociaţie.220 Chiar şi SS-ul şi-a exprimat îngrijorarea în 1939 faţă de relaţiile care se tot înrăutăţeau dintre profesori şi membrii Tineretului Hitlerist.221 În 1934, un agent social-democrat observa că un „lider şcolar” al organizaţiei l-a ameninţat pe un profesor în vârstă de 60 de ani că îl va raporta, pentru că acesta îşi pusese pălăria pe cap într-o dimineaţă friguroasă în timp ce se făcea antrenamentul, se cânta imnul naţional şi se saluta ridicarea drapelului cu pălăriile date jos de pe cap.222 De puţine ori profesorii erau în stare să-şi exercite influenţa asupra elevilor şi să-şi recapete controlul asupra lor cu ingeniozitate şi fără a risca să fie arestaţi, aşa cum a fost cazul unui profesor de matematică de la un liceu din Köln, care le-a adresat două probleme complicate de aritmetică celor doi lideri ai Tineretului Hitlerist care veniseră la şcoală în uniformă, şi i-a îndemnat: „Ca lideri ai Tineretului Hitlerist, trebuie să daţi un exemplu prin comportamentul vostru; sunt sigur că puteţi rezolva subiectele!” 223

IV

Sistemul şcolar al celui de-al Treilea Reich se afla în mod oficial sub egida lui Bernhard Rust, care fusese numit

ministrul prusian al Educaţiei şi Religiei (*Kultusminister*) în 1933. El însuşi pedagog de profesie, s-a înscris în Partidul Nazist încă de devreme şi a devenit lider districtual în Hanovra de Sud şi în Brunswick în 1925. Avea 50 de ani atunci când Hitler a fost numit cancelar al Reichului, fiind ceva mai în vârstă decât restul liderilor nazişti, care aveau aproape toţi în jur de 30, 40 de ani. Pe 1 mai 1934 Rust a obţinut pentru sine funcţia de ministru al ştiinţelor şi educaţiei, care a preluat controlul asupra ministerului prusian şi a ministerelor regionale la începutul anului 1935, în timp ce responsabilitatea pentru religie şi biserică a fost pasată spre noul Minister al Bisericilor Reichului, condus de Hans Kerrl. Pe 20 august 1937, Ministerul Educaţiei a preluat controlul asupra numirilor în funcţii ale profesorilor recunoscuţi şi, în 1939, a întemeiat un Birou de Examinare care să supravegheze examenele din domeniul educaţiei. Între timp, pe 20 martie 1937, a emis o reglementare pentru a schimba structura sistemului şcolar secundar, lucru pe care profesorii îl cereau de mult timp şi care fusese deja planificat pe timpul Republicii de la Weimar, astfel că au fost create trei tipuri de profiluri: limbi moderne şi ştiinţele umaniste, ştiinţă şi tehnologie şi unul care să se bazeze pe studiul clasicilor.224 Pe 6 iulie 1938, regimul a promulgat o altă lege care extindea structura şcolară prusiană stabilită în 1927 şi în restul Germaniei, stabilind un minimum de opt ani de şcoală pentru copii – un progres pentru Bavaria, unde înainte erau necesari doar şapte, dar un regres pentru Schleswig-Holstein, unde minimul era de nouă. Legea a stabilit de asemenea o programă şcolară pentru toate zonele, care includea „educaţia rasială”, obligatorie acum pentru toate şcolile.225

De ziua de naştere a lui Hitler, pe 20 aprilie 1933, Rust a întemeiat trei instituţii naţionale politice şi educaţionale, „Napola” [abrevierea de \ & *Natwnalpohtische Lehranstau*, n. red.], internate care erau localizate pe proprietăţile unde fuseseră odată şcolile de

cădeţi din Prusia (desfiinţate de prevederile Tratatului de la Versailles) şi al căror scop era să instruiască şi să pregătească o nouă elită care să conducă viitorul cel de-al Treilea Reich.226 E posibil că acest lucru să fi avut la bază şi o dorinţă de a-l mulţumi pe preşedintele Hindenburg, care fusese student la una din şcolile de cădeţi. În 1939 funcţionau deja 16 Napola.227 Scopul acestora era de a face instrucţie militară şi erau echipate cu grajduri, motociclete, iahturi şi multe altele, un semn că sporturile practicate de studenţi aveau o tentă aristocratică, lucru care avea să le consolideze statutul elitist. După ce absolveau, studenţii se înscriau de regulă în forţele armate, în SS sau în poliţie, ca ofiţeri.228 Studenţii erau aleşi după criterii rasiale în primul rând, trebuiau să treacă de o examinare medicală condusă de medici calificaţi, trebuiau să dispună de anumite trăsături de caracter, demonstrate în timpul unui test de admitere care consta în probe sportive în timpul cărora candidaţii trebuiau să demonstreze că simt curajoşi şi agresivi.229

În ciuda acestor lucruri, la insistenţa oficialilor din ministerul lui Rust, internatele Napola continuau să predea programa şcolară standard, aşa cum era şi normal pentru o instituţie educaţională de stat. La congresul partidului din 1934, şi din nou la cel din 1935, Hitler a insistat că educaţia politică era responsabilitatea partidului şi nu a instituţiilor de stat sau a profesorilor bugetari. Conform acestui plan, Napola-urile erau conduse de ofiţeri SS şi SA care nu aveau experienţă în educaţie. Administraţia a numit în paralel mai mulţi „educatori”, provenind din acelaşi mediu, care să lucreze împreună cu profesorii calificaţi care le predau programa şcolară obişnuită elevilor. Tot personalul din educaţie a trebuit să urmeze cursuri speciale şi elevii au fost nevoiţi să petreacă câteva săptămâni pe an muncind la ferme sau în fabrici ca să păstreze o legătură cu oamenii de acolo. În acest context nu e deloc surprinzător că în curând a devenit destul de greu să se găsească profesori calificaţi. Cei care acceptau

să lucreze în astfel de posturi o făceau de regulă pentru că aveau experienţă în şcolile de cădeţi din Prusia şi pentru că directorii au relansat în mod conştient tradiţiile vechilor şcoli prusiane. Devenise evident pentru o parte din liderii nazişti că până în 1934 Napola-urile păreau mai degrabă să readucă la viaţă vechile tradiţii prusiane şi nu erau nişte instituţii moderne dedicate pregătirii unei noi elite a celui de-al Treilea Reich. Păreau mai degrabă interesate să pregătească ofiţeri pentru armată şi nu lideri politici.230 Cel care se ocupa de gestionarea zilnică a şcolilor era Joachim Haupt, un specialist în educaţie care publicase o serie de texte pe timpul Republicii de la Weimar, în care susţinuse fondarea unui nou sistem educaţional consacrat instruirii politice şi rasiale. Dar, în ajunul „Nopţii cuţitelor lungi”, Haupt a fost atacat de ofiţeri din SS care au făcut mai mult decât să insinueze că Haupt era homosexual şi care susţineau că Rust voia să-l elimine pentru că era prea reacţionar. Astfel, Haupt a fost concediat în 1935 şi gestionarea generală şi inspecţia Napola-urilor au trecut în mâinile unui ofiţer superior al SS-ului, August Heissmeyer; până la urmă, SS-ul a preluat întreg controlul asupra administrării Napola-urilor.

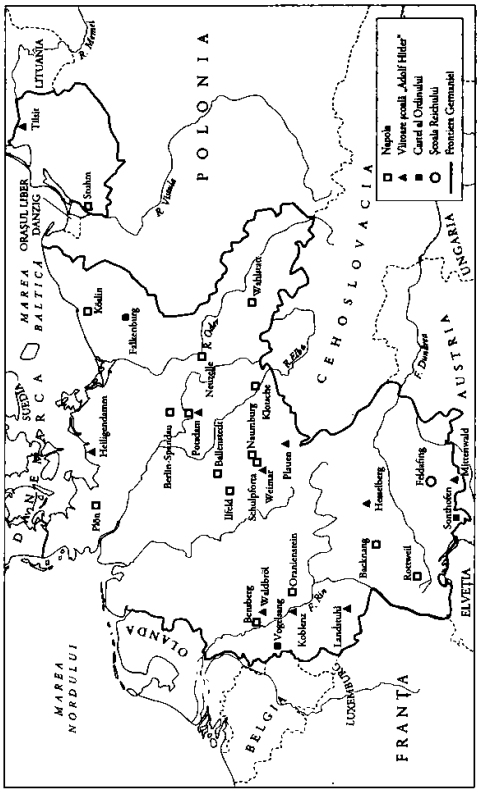

Harta 7. Şcolile naziste de elită

Acestea nu au avut parte de prea mult succes ca noi forme de instituţii de stat educaţionale şi standardele impuse de ele nu erau destul de ridicate pentru a pregăti noi cadre de elită pentru regim.231

Aşa cum au ilustrat aceste evenimente, Rust nu era foarte eficace în a trata cu marii jucători ai structurii naziste de putere. Avea deseori crize de depresie, care alternau cu perioade de optimism maniacal şi agresivitate, şi era greu pentru el să păstreze o politică consistentă; funcţionarii civili din subordinea sa îi ignorau deseori ordinele şi de multe ori nu era în stare să ţină piept agresiunilor rapace ale rivalilor şi ale celor din eşaloanele de vârf ale partidului. Rust suferea şi de o paralizie progresivă a muşchilor faciali care îi cauza din ce în ce mai des dureri odată cu trecerea timpului şi îi limita, de asemenea, puterea de a ţine piept opoziţiei.232 Napola-

urile lui au fost curând depăşite de două instituţii mult mai ideologizate, conduse nu de stat, ci de organe ale partidului. Pe 15 ianuarie 1937, liderul Tineretului Hitlerist, Baldur von Schirach, şi liderul Frontului German al Muncii, Robert Ley, au anunţat că Hitler ordonase la cererea lor înfiinţarea unor şcoli liceale, numite „Şcoli Adolf Hitler", conduse de Tineretul Hitlerist, care avea să stabilească programa şcolară pentru acestea şi supervizate de liderii regionali ai partidului.233 În ciuda protestelor furioase ale lui Rust, cei doi au întemeiat prima şcoală „Adolf Hitler" pe 20 aprilie 1937. Ley declarase că scopul acestor şcoli era ca nimeni în viitor să nu mai capete o poziţie de vârf în cadrul partidului fără a fi urmat cursurile acestor instituţii. Două treimi din studenţii acestora stăteau în internat. Tineretul Hitlerist stabilea programa şcolară, care se concentra şi mai mult decât cea a Napolaurilor pe educaţia militară şi fizică. La fel ca şi Napolaurile, nici şcolile, Adolf Hitler" nu furnizau educaţie religioasă. Studenţii nu trebuiau să treacă de examinări, în schimb exista o „Săptămână a reuşitelor" în timpul căreia concurau unii cu alţii în toate domeniile.234 Având sprijinul Tineretului Hitlerist şi oferind un sistem de educaţie gratuit pentru toţi copiii mai mari de 12 ani, şcolile, Adolf Hitler" au devenit un soi de mecanism pentru a urca pe scara socială, de vreme ce 20% din elevi proveneau din familii din clasa muncitoare.235 Iniţial, candidaţii trebuiau să treacă doar de un test fizic pentru a fi admişi, dar în 1938 devenise evident că neglijarea abilităţilor intelectuale ale candidaţilor devenise problematică, de vreme ce o mare parte din elevi nu erau în stare să priceapă nici măcar conceptele politice de bază pe care profesorii se străduiau să le predea. Astfel că s-a adăugat şi un criteriu academic în cadrul procesului de admitere. Profesorii care primiseră posturi în aceste şcoli în primul an de funcţionare erau toţi lideri ai Tineretului Hitlerist şi nu erau neapărat calificaţi pentru funcţiile preluate, astfel că din 1939 li s-a cerut să urmeze cursuri

de pedagogie înainte de a mai primi astfel de posturi. Ley voia ca în fiecare regiune a Partidului Nazist să existe o şcoală „Adolf Hitler”, care să fie gestionată de liderul regional din zona respectivă; dar administraţia partidului a protestat, argumentând că partidul nu putea suporta o astfel de finanţare masivă, şi deci ţinta lui Ley nu a fost niciodată atinsă. În 1938 doar 600 de elevi au fost admişi în şcolile Adolf Hitler, la nivel naţional, o cifră cu mult mai mică decât fusese plănuit. Clădirile care erau în construcţie şi care trebuiau să găzduiască şcolile nu au fost niciodată terminate; în 1941, şcolile depindeau aproape în întregime de proprietăţile închiriate de la Ordensburgurile din Sonthofen.236

Ordensburgurile (castele care aparţinuseră odată ordinelor cavalereşti, de exemplu al cavalerilor teutoni) reprezentau noua etapă a planului stabilit de Ley şi Schirach, al unui sistem educaţional de partid. Scopul acestora era să-i instruiască pe absolvenţii şcolilor „Adolf Hitler”, deşi înainte de a fi admişi, aceştia trebuiau să urmeze un program de instruire vocaţională sau să urmeze o facultate şi să facă dovada unor concepte personale şi ideologice solide. Nu numai că studenţii nu plăteau nicio taxă, dar primeau şi bani de buzunar din partea instituţiei. Existau trei Ordensburguri, localizate la ţară, în zone izolate. Clădirile adiacente care trebuiau să găzduiască instituţiile şcolare fuseseră proiectate de arhitecţi cu renume, într-un stil extravagant. Construcţiile au fost demarate în martie 1934 şi clădirile au fost deschise doi ani mai târziu. Scopul acestora era de a forma un sistem interconectat de educaţie şi instrucţie. Studenţii aveau să petreacă primul an la Falkenburg, lângă lacul Crossin, în Pomerania, unde aveau să înveţe biologia rasială şi să participe în diverse activităţi sportive; în al doilea an aveau să se mute la castelul Vogelsang, pe dealurile Eifel de deasupra Rinului, unde se punea accentul mai mult pe sport; al treilea an aveau să-l petreacă la castelul Sonthofen, din districtul muntos Allgäu, din Bavaria, unde

aveau să-şi consolideze conceptele ideologice şi să practice sporturi mai periculoase, precum alpinismul. Regimul intenţiona să construiască un al patrulea Ordensburg, la Marienburg, unde studenţii să înveţe despre Europa de Est şi, în cele din urmă, un institut pe lacul Chem, în Bavaria, unde să se pună accentul pe cercetare ştiinţifică şi unde să se pregătească viitori profesori pentru Ordensburg şi şcolile „Adolf Hitler". Între timp, studenţii de elită de la Ordensburguri trebuiau să petreacă trei luni, nu consecutiv, în fiecare an, lucrând în organizaţiile partidului din regiunile respective şi să capete o experienţă politică; Ordensburgurile la rândul lor funcţionau şi ca centre de instruire pentru numeroşi oficiali ai partidului, oferind cursuri de scurtă durată, şi pentru profesorii şcolilor „Adolf Hitler".237 Aşa cum le sugerează şi denumirea, Ordensburgurile aveau să creeze o versiune modernă a ordinelor cavalereşti şi monastice din vechime: disciplinate, unite şi devotate unei cauze comune; pentru a evidenţia acest lucru, studenţii erau denumiţi „iuncheri". Alături de şcolile î? Adolf Hitler", Ordensburgurile erau mijloacele prin care partidul încerca să-i pregătească pe viitori lideri ai partidului, pe termen lung.238

Nivelul de educaţie oferit de Ordensburguri nu era foarte ridicat, dacă e să luăm ca punct de referinţă standardele academice normale. Accentul exagerat pus pe educaţia fizică şi pe instruirea ideologică le făcea să fie nişte alternative slabe la instituţiile educaţionale convenţionale, şi criteriile după care erau admişi studenţii ignorau mai mult sau mai puţin capacităţile intelectuale ale acestora. În iulie 1939 un raport intern al partidului critica vehement castelul Volgesang, supunând oprobriului public nivelul intelectual scăzut al studenţilor şi exprimându-şi îngrijorarea faţă de abilitatea acestora de a comenta ideologia nazistă, adăugând că: „Într-un număr restrâns de cazuri sănătatea înfloritoare şi rezistenţa fizică garantează şi o capacitate intelectuală pronunţată". Chiar şi în 1937, ziarul lui Goebbels *Atacul* [*Der Angnff*\ ridicase

problema eficacităţii instituţiilor, după ce un reporter îl auzise pe un tânăr absolvent „susţinând un discurs colorat din punct de vedere ideologic, dar care nu avea nicio logică. Oare fuseseră selectaţi oamenii potriviţi?” se întreba acesta. Doi ani mai târziu, situaţia de la castelul Vogelsang s-a transformat într-un scandal atunci când s-a descoperit că liderul regiunii, Richard Manderbach, a cărui singură realizare fusese că fondase în 1924 prima organizaţie de Cămăşi Brune din districtul Siegerland, îşi botezase copilul mai mic, în secret, într-o biserică catolică. Deşi Manderbach a negat că ar avea cunoştinţă de acest lucru, iuncherii l-au întâmpinat în sala de mese şi în sălile de cursuri cu cântecele şi versuri insultătoare, strigând la el şi întrebându-l de ce se întovărăşise cu „papa şi cu preoţii”. Lucrurile s-au calmat doar după ce Manderbach a fost concediat pe 10 iunie 1939.239 Aşa cum a observat şi Hardy Krüger, actorul de la Hollywood, care fusese elev într-o şcoală „Adolf Hitler” şi student în Ordensburgul de la Sonthofen, studenţilor li se spunea în permanenţă că aveau să devină liderii viitori ai Germaniei, şi nu e deloc surprinzător că nu tolerau nicio greşeală ideologică. Într-o atmosferă care încuraja brutalitatea fizică şi un caracter neînduplecat, adăuga Krüger, se întâmpla frecvent ca cei mai mici să fie intimidaţi şi abuzaţi fizic, atmosfera generală, dură şi brutală.240

Aceleaşi principii după care se ghidau şcolile „Adolf Hitler”, Napola-urile şi Ordensburgurile au stat la baza întemeierii unei alte şcoli de elită, fondată în ianuarie 1934 sub egida lui Ernst Röhm şi a SA-ului: Şcoala naţional-socialistă, de pe lacul Starnberger. O şcoală privată, deţinută de organizaţia Cămăşilor Brune, aceasta funcţiona de doar câteva luni atunci când Röhm a fost asasinat la ordinul lui Hitler. În disperare, conducerea şcolii a încercat să salveze instituţia punând-o sub protecţia lui Franz Xaver Schwarz, trezorierul partidului, apoi sub egida cabinetului lui Rudolf Hess, unde Martin Bormann era un funcţionar important. Pe 8 august 1939,

Hess i-a schimbat denumirea în Şcoala Reichului NSDAP Feldafing, moment la care era deja cea mai de succes şcoală de elită din Germania. Instituţia funcţiona în 40 de vile, unele dintre acestea confiscate de la evrei, şi era gestionată de Liga Nazistă a Profesorilor, cu elevi şi profesori care erau membri ai SA-ului. Având patroni care ocupau poziţii de vârf în cadrul partidului, şcoala a reuşit să obţină fără prea multe dificultăţi fonduri masive şi echipament de primă clasă şi, având o conexiune largă în domeniul educaţiei, oferea o educaţie academică mult mai bună decât celelalte şcoli de elită, deşi ce avea în comun cu acestea era accentul pus pe sporturi, pe antrenamentele fizice şi de întărire a caracterului. Cu toate acestea, criticii susţineau că elevii şcolii, de regulă odrasle ale oficialilor de partid, învăţau doar să petreacă.241

În concluzie, niciuna din şcolile de elită nu se putea măsura cu standardele impuse de liceele clasice tradiţionale ale Germaniei. Eclectice şi deseori contradictorii în tehnicile abordate, duceau lipsă de un concept educaţional coerent, care să servească drept piatră de temelie pentru o nouă elită care să conducă o naţiune modernă din punct de vedere tehnologic în viitor. În pragul războiului, Napola-urile, care aveau doar 6.000 de băieţi şi 173 de fete sub îngrijire, împreună cu cele zece şcoli „Adolf Hider" şi cu Şcoala Reichului formau doar o mică parte a sistemului educaţional de şcoli cu internat: în acelaşi timp, în septembrie 1939, alte şcoli rezidenţiale se ocupau de educaţia a 36 746 de elevi de ambele sexe, o cifră de şase ori mai mare decât a şcolilor de elită.242

Cu toate acestea, standardele academice slabe ale Napola-urilor, Ordensburgurile şi şcolilor „Adolf Hider" începuseră să devină evidente în sistemul şcolar de stat în pragul celui de-al Doilea Război Mondial. La fiecare nivel de învăţământ, cunoştinţele de bază erau dezavantajate de orele lungi dedicate practicării sporturilor, care din 1936 au fost ridicate la trei ore pe săptămână, apoi, în 1938, la

cinci ore, şi din ce în ce mai puţin timp era alocat materiilor academice, pentru a favoriza îndoctrinarea şi pregătirile pentru război.243 Elevii încă învăţau cei trei „R" [citi Re, se Riere, aRitmetică – n. red. J şi în liceele clasice, şi în alte părţi ale sistemului şcolar secundar chiar şi mai mult decât atât, dar fără îndoială calitatea educaţiei primite era într-un declin constant. În 1939 angajatorii se plângeau deja că standardele de cunoştinţe de limbă şi de matematică de bază ale absolvenţilor erau foarte slabe şi că „nivelul de cunoştinţe ale celor examinaţi e foarte scăzut de ceva vreme".244 Cu toate acestea, regimul nu era îngrijorat. Aşa cum a declarat Hans Schemm, liderul Ligii Naziste a Profesorilor până în 1935: „Scopul educaţiei e de a forma caractere", acesta plângându-se că prea multe cunoştinţe erau în detrimentul modelării de caracter. „Haideţi să slăbim de exemplu 10 kg în cunoştinţe şi să câştigăm cu 10 calorii mai mult în caracter", spunea el.245 Demoralizarea constantă inerentă din profesia de pedagog, reducerile de personal şi creşterea numărului de elevi dintr-o clasă au influenţat atmosfera generală. Aşa cum am văzut mai devreme, Tineretul Hitlerist se dovedise deja a fi un element distructiv pentru educaţia formală. În 1934, un agent social democrat raporta că: „Şcoala e încontinuu perturbată de evenimentele organizaţiei". Profesorii trebuiau să îi scuze pe elevi pentru a participa la acestea aproape în fiecare săptămână.246 Abolirea ceremoniilor obligatorii din preajma zilei naţionale a tineretului în 1936, ceremonii ale căror pregătiri durau aproape 120 de ore extraşcolare într-un singur an, nu a influenţat cu nimic lucrurile.247 În ciuda disciplinei militare din şcoli, existau numeroase rapoarte despre dezordine publică, lipsă de disciplină, insubordonare faţă de profesori şi conflicte violente care aveau loc între elevi.248 Un agent social-democrat observa în 1937 că „nu se mai poate vorbi despre o autoritate a profesorilor asupra elevilor": „mucoşii răsfăţaţi din Tineretul Hitlerist decid acum, ei deţin controlul în şcoli".249

În acelaşi an, profesorii dintr-un district din Franconia s-au plâns în raportul bianual al Ligii Naţional-Socialiste a Profesorilor că atitudinea elevilor faţă de educaţie reprezenta o sursă constantă de reclamaţii justificate, dar şi un motiv de îngrijorare. Există o lipsă acută de zel şi de respect pentru datorie. Mulţi elevi sunt de părere că pot să treacă prin şcoală ca prin brânză şi să treacă de examinările finale, chiar dacă nivelul intelectual la care se află e cu mult sub standardele impuse. Departamentele Tineretului Hitlerist şi cele de juniori din organizaţie nu au niciun respect pentru instituţia şcolară, dimpotrivă, elevii care ocupă poziţii de vârf în cadrul acestora sunt cei care fac dovadă cel mai mult de un comportament neadecvat şi sunt cei mai leneşi. E imperativ să raportăm că disciplina şcolară a intrat într-un declin îngrijorător.250

Standardele educaţionale scăzuseră drastic până în 1939. Un social-democrat observa cu tristeţe în iunie 1937: „Dacă privim copiii jucându-se sau învăţând, dacă citim ce scriu ei sau îi vizităm la internat, dacă analizăm orarul lor sau dacă vedem ce se întâmplă în tabere, observăm că există o singură dorinţă care controlează această atent concepută şi eficace maşinărie şcolară: dorinţa de a porni un război".251

„Lupta împotriva intelectului".

I

Cu toate că, după 1933, naziştii au depus eforturi considerabile în remodelarea sistemului educaţional şcolar după propria agendă, au fost cumva mai puţin dispuşi să îşi impună ideile în universităţile germane. Doar în 1934, odată cu înfiinţarea Ministerului Reichului pentru Educaţie, regimul a început cu adevărat să ia frâiele învăţământului superior. Chiar şi atunci, influenţa lor era destul de slabă. Nu numai că ministrul educaţiei Bernhard Rust era un ins indecis şi slab de înger, dar nici nu era interesat de universităţi. Tendinţa sa incurabilă de a şovăi a devenit curând motiv de glume încărcate de ironie

printre cadrele universitare, care glumeau că guvernul a introdus o nouă unitate de măsură, „un Rust”, care măsura timpul trecut între promulgarea unui decret şi anularea sa. Şi nici ceilalţi lideri nazişti nu erau cu adevărat interesaţi de învăţământul superior. Când Hitler a vorbit unei audienţe formate cu precădere din studenţi cu ocazia celei de-a zecea aniversări a Ligii Studenţilor Nazişti în ianuarie 1936, abia dacă a menţionat problemele specifice lor, apoi nu s-a mai adresat vreodată unui public de studenţi. În stilul caracteristic celui de-al Treilea Reich, educaţia universitară a devenit obiectul rivalităţilor intrapartinice, atunci când Biroul Adjunctului Führerului, aflat nominal sub Rudolf Hess, dar în realitate condus de ambiţiosul său subaltern, Martin Bormann, a început să se intereseze de numirile în funcţiile academice. Pe de altă parte, fondurile de cercetare cădeau sub tutela Ministerului de Interne. La rândul lor, şi liderii regionali se amestecau în treburile universitare. SA-ul încerca să înroleze studenţi în rândurile sale, iar Liga Studenţilor

Nazişti a preluat controlul asupra nazificării vieţii universitare. Ministerul Educaţiei considera că funcţia principală a Ligii Studenţilor ar trebui să fie de a mijloci îndoctrinarea politică printre studenţi şi absolvenţi. Însă conducerea unei universităţi intra în atribuţiile unui rector, pe care liniile directoare emise de către Ministerul Educaţiei pe 1 aprilie 1935 îl defineau ca pe un lider al instituţiei; datoria restului personalului universitar şi a studenţilor era de a-l urma şi a da ascultare ordinelor sale.252

Însă în practică, slăbiciunea dovedită de Ministerul Educaţiei a făcut imposibilă aplicarea cu consistenţă a acestui principiu. Numirile academice au ajuns obiect de dispută între minister, rector, Liga Studenţilor, profesori şi şefii nazişti locali, care cu toţii încercau să îşi aroge dreptul de control politic în cadrul universităţilor. La fel ca *Hiiterjugmdul* în şcoli, Liga Studenţilor Nazişti nu s-a sfiit să identifice şi să înfiereze profesorii care nu respectau

directivele naziste. În 1937, un profesor din Hamburg se plângea că, din toate întrunirile studenţilor din anii precedenţi, nu a existat una „în care profesoratul să nu fie respins ca o structură «osificată» care nu este capabilă să educe sau să conducă tinerii din universităţi”.253 Din 1936, Liga Studenţilor a avut un nou conducător, Gustav Adolf Scheel. Ca student, înainte de 1933, acesta a orchestrat o campanie reuşită de hărţuire şi intimidare împotriva profesorului pacifist Emil Julius Gumbel la Universitatea Heidelberg. A întărit poziţia ligii prin încorporarea în ea a tuturor organizaţiilor studenţeşti şi prin recunoaşterea formală de a-şi numi propriii lideri şi a-şi conduce propriile afaceri. Scheel a cultivat relaţii apropiate cu biroul lui Hess şi astfel a fost capabil să respingă toate încercările Ministerului Educaţiei de a-i înfrâna influenţa în ascensiune. Cu un scaun rezervat în senatul academic al fiecărei universităţi, organizaţia studenţească avea acum posibilitatea de a accesa informaţii confidenţiale despre posibilele numiri în funcţie ale unor profesori. Nu a ezitat să îşi aducă doleanţele şi obiecţiile la cunoştinţa cadrelor universitare. De vreme ce era evident că dacă studenţilor nu le-ar fi plăcut persoana unui rector nou-numit, ar fi putut – şi reuşit – să îi facă acestuia viaţa grea, din 1937 încolo Ministerul Educaţiei s-a simţit obligat să îi consulte în avans pe reprezentanţii acestora, dându-i lui Scheel şi organizaţiei sale încă şi mai multă influenţă în administrarea universităţilor.254

Dar, la urma urmei, influenţa Ligii Studenţilor Naziști era una limitată. Deşi câştigase fără drept de apel alegerile în cadrul organizaţiilor studenţeşti din Germania cu destul timp înainte de 1933, era în fapt o organizaţie relativ mică, cu mai puţin de 9.000 de membri în ajunul numirii lui Hitler în funcţia de cancelar. Întrucât mulţi membri aparţineau filialelor feminine ale ligii sau studiau în instituţii de învăţământ superior neuniversitar, iar alţii se găseau în universităţi de limbă germană din afara Reichului, numărul real de studenţi de sex masculin din

universităţile germane care aparţineau organizaţiei era aproape de 5.000, adică mai puţin de cinci la sută din numărul total al studenţilor din universităţile germane.255 în timpul şi după preluarea puterii, această cifră a crescut rapid, ajutată de amestecul de teroare şi oportunism caracteristice procesului de coordonare socială şi instituţională din 1933. Dincolo de asta, marea masă a studenţilor germani, naţionalişti până în măduvă, a fost acaparată de entuziasmul pentru spiritul lui 1914 dezlănţuit de noul regim în perioada sa iniţială. Dar nu însemna că Liga Studenţilor Nazişti nu se confrunta cu o concurenţă puternică în lumea studenţească din acea perioadă. În primăvara anului 1933, mulţi studenţi s-au înrolat în trupele paramilitare naziste şi, ca urmare a instrucţiunilor lui Hitler din septembrie 1933, sarcina politizării colectivului studenţesc a intrat în atribuţiile SA. Cămăşile Brune nu au întârziat să îşi stabilească propriile centre în universităţi şi să pună presiune pe studenţi pentru a li se alătura. Spre exemplu, până la sfârşitul anului respectiv, jumătate din studenţii de la Heidelberg se înrolaseră în rândurile Cămăşilor Brune. La începutul anului 1934, Ministerul de Interne a introdus instruirea militară obligatorie pentru studenţii de sex masculin, sub supravegherea SA-ului. Curând, majoritatea studenţilor petreceau mult timp în contact cu organizaţia nazistă. Autorităţile universitare au început să observe o cădere dramatică în performanţele academice, deoarece studenţii petreceau zile sau chiar săptămâni fără să poată să studieze sau apăreau la cursuri într-o stare de extenuare totală după o noapte întreagă de instrucţie. Şi nu era tot. După cum se plângea rectorul Universităţii din Kiel către Ministerul Educaţiei pe 15 iunie 1934:

Acum suntem în pericol ca, sub deviza de „luptă împotriva intelectului”, Biroul Universitar al SA să pornească un atac împotriva intelectualităţii. Mai exista şi pericolul ca, sub motoul „ton soldăţesc aspru”, studenţii din primele trei semestre să adopte un limbaj care nu mai

poate fi categorisit drept aspru, ci de-a dreptul vulgar.

Unii lideri ai Cămăşilor Brune chiar le-au spus membrilor studenţi că prima lor datorie era pentru cauza organizaţiei: studiile lor academice erau simple preocupări recreaţionale, care trebuiau urmate în timpul lor liber. Asemenea aserţiuni s-au lovit imediat de rezistenţa majorităţii studenţilor. În iunie 1934, liderul naţional al studenţilor, Wolfgang Donat, s-a lovit de o furtună de „strigăte, bătăi din picioare şi fluierături" când a încercat să se adreseze audienţei într-o întrunire de la Universitatea din München, în timp ce unii profesori universitari care au îndrăznit să introducă un strop de criticism la adresa regimului în prelegerile lor au fost răsplătiţi cu ropote frenetice de aplaude. În unele universităţi au izbucnit lupte deschise între activiştii nazişti şi ceilalţi studenţi.256

Faptul că aceste evenimente au coincis cu prima criză de proporţii cu care regimul s-a confruntat în iunie 1934 nu era o coincidenţă. Nimicirea structurii de conducere a SA-ului în „Noaptea cuţitelor lungi" la sfârşitul lunii a deschis calea spre o reformă categorică a prezenţei naziste în colectivul studenţesc. Biroul Adjunctului Führerului, Rudolf Hess, a preluat controlul Ligii Studenţilor Nazişti şi i-a restructurat conducerea, în timp ce până la finele lunii octombrie, SA-ul a fost înlăturat în totalitate din universităţi, iar instrucţia cu Cămăşile Brune înlocuită cu activităţi sportive mai puţin solicitante. Apartenenţa la Liga Studenţilor Nazişti a început să crească simţitor, ajungând în 1939 la 51 de procente din studenţii de sex masculin şi la 71 din cei de sex feminin.257 La acea dată, liga reuşise să înăbuşe rezistenţa încăpăţânată a fraternităţilor de studenţi tradiţionale, care în 1933 cuprindeau mai bine de jumătate din întregul colectiv studenţesc. La fel ca şi alte organizaţii conservatoare, fraternităţile se opuseseră cu vehemenţă Republicii de la Weimar şi au salutat acapararea puterii în mâinile naziştilor, probabil că majoritatea membrilor lor s-

au alăturat partidului până în vara lui 1933. Însă, în acelaşi timp, au fost obligaţi să introducă principiul lanţului de comandă acolo unde administrarea se făcuse până atunci în mod colectiv, să numească nazişti în posturile de conducere şi să excludă orice membri care erau chiar şi cât de puţin evrei, ca să nu mai vorbim de „bătrânii domni" de origine evreiască, foşti membri al căror sprijin financiar le dădea un cuvânt greu de spus în felul în care fraternităţile erau conduse. Tonul aristocratic şi independenţa tradiţională a fraternităţilor nu erau deloc pe placul liderilor nazişti, iar când membrii uneia dintre cele mai exclusiviste fraternităţi din Heidelberg au fost văzuţi întrerupând, în stare de ebrietate, unul din discursurile lui Hitler la radio şi, câteva zile mai târziu, speculând în timpul unei mese zgomotoase la un han dacă Führerul mânca asparagus „cu cuţitul, cu furculiţa sau cu laba", conducătorul *Hitlerjugend* Baldur von Schirach a iniţiat o campanie de proporţii în presă împotriva lor şi a ordonat ca niciun membru al *Hitlerjugend* să nu se mai alăture pe viitor unei asemenea organizaţii reacţionare. Având în vedere că asemenea gesturi se izbeau de vederile bine cunoscute ale celui mai important funcţionar civil din Cancelaria Reichului, Hans Heinrich Lammers, el însuşi un „bătrân domn" important şi influent, problema a ajuns pe masa lui Hitler. Într-un monolog de două ore ţinut în faţa adunării demnitarilor nazişti pe 15 iunie 1935, Führerul a lăsat clar să se înţeleagă că se aştepta ca fraternităţile să dispară în statul nazist, ca un vestigiu al unei epoci aristocrate demult apuse. În mai 1936, Hitler şi Hess au condamnat public fraternităţile şi le-au interzis membrilor partidului să mai facă parte din ele. Intuind în ce direcţie bătea vântul, Lammers renunţase deja la sprijinul acordat fraternităţilor iar până la sfârşitul anului academic acestea fie s-au dizolvat, fie au fost absorbite de Liga Studenţilor Nazişti.258

II

Liga Studenţilor Nazişti a reuşit astfel să obţină

supremaţia asupra colectivului de studenţi până la jumătatea anilor ’30, dând la o parte orice alte instituţii şi asociaţii studenţeşti. Dar aceste reuşite veneau în contextul scăderii rapide în numărul total al studenţilor. Unul din mulţii factori care au alimentat nemulţumirea studenţilor faţă de Republica de la Weimar a fost suprapopularea masivă a universităţilor ca urmare a faptului că tinerii veniţi pe lume în perioada de natalitate sporită dinainte de 1914 intrau acum buluc în sistemul de învăţământ

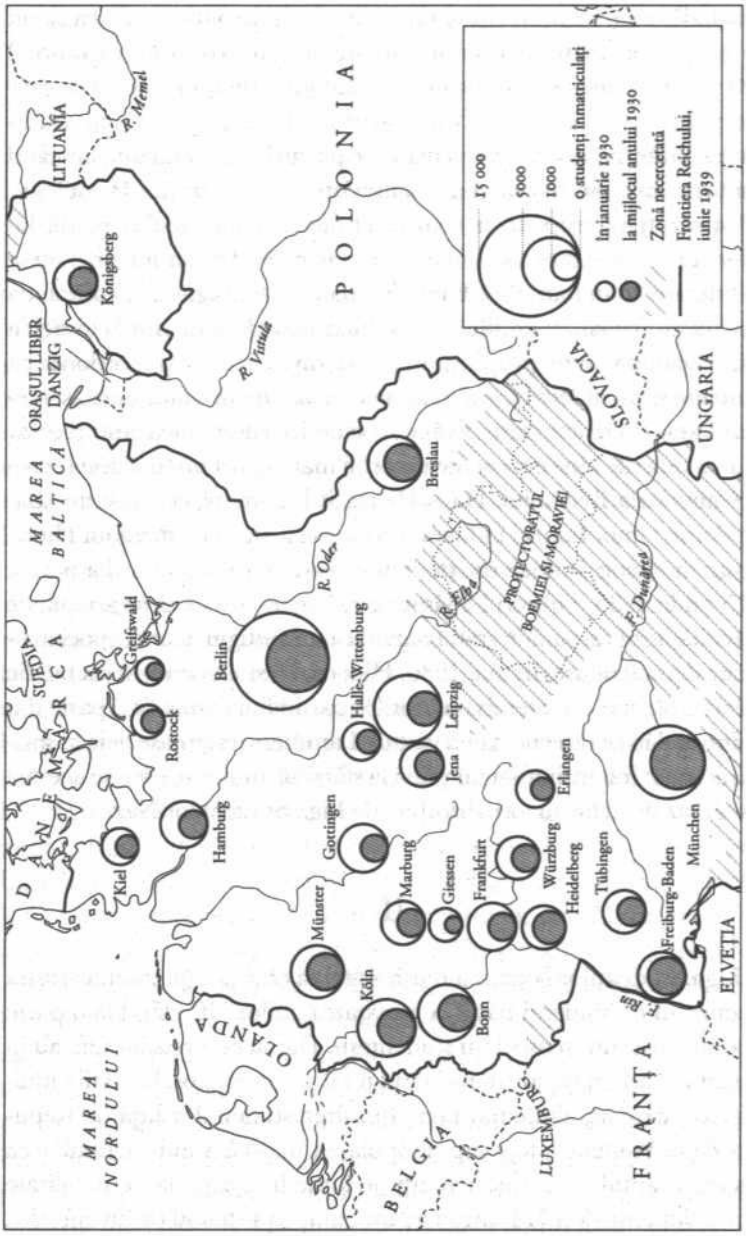

Harta 8. **Declinul universităților germane, 1930-1939**

superior. Însă sub al Treilea Reich, numărul de studenţi din universităţi a intrat în cădere liberă, de la 104.000 în 1931 la mai puţin de 41.000 în 1939. În universităţile tehnice, cifrele s-au aflat într-un declin

similar, deşi poate mai puţin dramatic, de la peste 22.000 în 1931 la aproximativ 12.000 cu opt ani mai târziu.259 În acest declin general, unele domenii au suferit mai mult decât altele. Dreptul a fost afectat în mod deosebit Studenţii la drept, care în 1932 alcătuiau în jur de 19 la sută din întregul colectiv studenţesc, constituiau doar 11 la sută în 1939. Un declin similar s-a produs în ştiinţele umaniste, unde pe parcursul celor şapte ani s-a constatat acelaşi declin, de la 19 la 11 procente. Poate că în mod surprinzător, teologia a rezistat în termeni de proporţie, fluctuând între 8 şi 10 procente, iar ştiinţele economice chiar au întâlnit o creştere modestă, de la 6 la 8 procente. Dar adevărata câştigătoare era medicina, care în 1932 însuma deja o treime din numărul studenţilor şi a ajuns la aproape jumătate – 49% – în 1939. Adevărata dimensiune a acestor prefaceri devine evidentă când menţionăm că numărul total al studenţilor din universităţi a scăzut cu mai bine de jumătate în acei ani, aşa că se poate vorbi pe bună dreptate despre o adevărată criză a disciplinelor umaniste şi a dreptului până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. Pentru aceasta se pot găsi mai multe motive. Atât ştiinţele umaniste, cât şi dreptul făceau obiectul criticilor continue din partea regimului, ceea ce le reducea atractivitatea în ochii posibililor aplicanţi. În mod similar, administraţia de stat, o destinaţie tradiţională a absolvenţilor de drept, a fost pusă sub tunuri din 1933 încolo, iar prestigiul şi influenţa sa au intrat în declin, fiind câştigate de instituţiile de partid. Profesoratul, principalul domeniu de muncă pentru absolvenţii de discipline umaniste, a intrat la rândul său în declin la mijlocul anilor ’30, aşa cum am arătat mai sus. Spre deosebire de ele, recunoaşterea socială şi politică a profesiei medicale a urcat vertiginos în acei ani, întrucât regimul a pus igiena rasială în centrul politicii sale interne şi excluderea doctorilor evrei a creat un număr mare de posturi libere pentru absolvenţii arieni.260

Decăderea ştiinţelor umaniste, de departe cea mai

populară opţiune pentru studente, era în parte o consecinţă a restricţiilor pe care regimul le impusese în acei ani asupra admiterii femeilor în universităţi. Hitler considera că scopul principal în educaţia fetelor era de a le pregăti să devină mame. Pe 12 ianuarie 1934, Ministerul de Interne sub conducerea lui Wilhem Frick a ordonat, în baza Legii împotriva suprapopulării instituţiilor de educaţie superioară şi şcolilor germane (25 aprilie 1933), ca proporţia de absolvente de gimnaziu cărora li se permite să urmeze cursuri universitare să nu depăşească zece la sută din numărul de absolvenţi de sex masculin. De Paşte în acelaşi an, în jur de 10.000 de absolvente de gimnaziu au trecut examenele de admitere în universitate; drept consecinţă a directivei, doar 1.500 din ele chiar au intrat în universităţi, iar în 1936 numărul de studente s-a înjumătăţit. Instituţiile educaţionale de elită ale naziştilor, şcolile „Adolf Hitler" şi Ordensburgurile, nu admiteau femei drept studente, deşi un mic număr de şcoli elitiste de stat, aşa-numitele Napola [*Naticnialpolihsche Lehranstalt*\ o făceau. Pe deasupra, reorganizarea învăţământului secundar dispusă în 1937 a abolit educaţia fetelor în instituţiile aferente. Fetelor li s-a interzis să înveţe latina, necesară pentru admiterea în universităţi, iar Ministerul Educaţiei a încercat din răsputeri să le îndrume spre educaţia casnică, pentru care exista o întreagă serie de şcoli de fete; singura altă formă de învăţământ secundar valabilă pentru eleve erau şcolile de limbi străine pentru fete, unde disciplinele casnice erau acum obligatorii. Din aprilie 1938, toate fetele care reuşeau totuşi să treacă examenele de admitere în universităţi în pofida tuturor acestor piedici erau nevoite să petreacă un „an casnic"; doar după aceea obţineau certificatul de absolvire din şcoală şi li se permitea să ia drumul universităţii, atâta vreme cât cota nu fusese deja depăşită.261 Numărul de femei din învăţământul superior a coborât de la puţin peste 17.000 în 1932 – 1933 la sub 6.000 în 1939, mai rapid decât cel al băieţilor: proporţia de studente scăzând

de la 16 la la 11 procente în aceeaşi perioadă. Încercările de a inversa această tendinţă în contextul nevoii de a satisface creşterile în cererea de femei cu educaţie superioară pe piaţa muncii pe măsură ce reînarmarea se instaura asupra economiei nu au avut vreun efect vizibil, de vreme ce se contrapuneau tuturor celorlalte măsuri luate încă din 1933 pentru a exclude femeile din universităţi.262

Legea împotriva suprapopulării instituţiilor de educaţie superioară şi şcolilor germane din 25 aprilie 1933 i-a afectat iniţial doar pe studenţii evrei, dar în decembrie acelaşi an, Ministerul de Interne al Reichului a anunţat că doar 15.000 din cei 40.000 de elevi care trebuiau să treacă examenul de absolvire din 1934 îşi vor găsi loc la universităţile din Germania. Şomajul era încă la cote înalte şi nu avea sens ca tinerii să meargă la facultate dacă după absolvire nu aveau posibilităţi de angajare. Totuşi, această măsură a durat numai două semestre, întrucât Ministerul de Interne şi-a pierdut autoritatea asupra universităţilor atunci când Ministerul Educaţiei a fost înfiinţat în 1934. Noul minister a abandonat imediat restricţiile, chiar şi permiţându-le celor cărora şansa admiterii le-a fost refuzată în acel an să îşi depună din nou candidatura, cu condiţia să fie neangajaţi şi de încredere din punct de vedere politic.263 Dar toate aceste măsuri şi contramăsuri păleau în faţa dispreţului adesea afişat de conducerea nazistă pentru universităţi şi pentru cei care predau şi studiau în ele. În noiembrie 1938, Hider a lansat un atac furibund la adresa intelectualilor, printre care, fără îndoială, se numărau şi cadrele universitare. A declarat că intelectualii erau în mod fundamental nestatornici, inutili şi chiar primejdioşi şi punea în antiteză individualismul lor înverşunat şi constantele crâcniri critice cu solidaritatea instinctivă şi de neclintit a maselor. „Mă uit la clasele intelectuale pe care le avem. Din nefericire, bănuiesc că simt necesare; altfel, într-o bună zi s-ar putea, nu ştiu, să le exterminăm sau ceva. Dar din nefericire, sunt

necesare”. 264 Pentru cât timp, nu a menţionat. Oricine a citit *Mem* Ă îmjŞ/cunoaşte prea bine dispreţul său pentru intelectuali, pe care îi învinovăţea în mare parte pentru dezastrul din 1918. Acest lucru a produs o deziluzie severă printre universitari şi ezitarea de a urma vreo facultate în rândurile potenţialilor studenţi. În Germania dinainte de 1933, o diplomă universitară era calea spre prestigiu şi reuşită profesională. Pentru mulţi, acum nu mai era aşa. Sub cel de-al Treilea Reich, nu încăpea urmă de îndoială că universităţile germane erau în declin. Numărul studenţilor era în cădere liberă, oameni de ştiinţă şi erudiţi de prestigiu fuseseră daţi afară şi în multe cazuri erau înlocuiţi de nulităţi. Catedre şi poziţii profesorale rămâneau neocupate.265

Declinul începuse înainte de venirea lui Hitler la putere, având în vedere că şomajul în masă descurajase mulţi tineri şi în special tinere să mai urmeze cursuri universitare când perspectivele de a obţine o slujbă erau atât de sumbre. Pe deasupra, cei născuţi în timpul Primului Război Mondial, când natalitatea scăzuse la jumătate din nivelul dinainte de război, au ajuns atunci la vârsta când studiile universitare erau o opţiune de luat. Departe de a contracara efectele acestui declin demografic asupra numărului de studenţi, regimul a făcut tot posibilul să le acutizeze.

Un alt factor determinant a fost extinderea enormă a armatei profesioniste, cu introducerea serviciului militar obligatoriu în 1935, care a deschis un număr foarte mare de posturi prestigioase şi bine plătite în corpul ofiţerilor, aşa că, în vreme ce mai puţin de doi la sută din absolvenţii de liceu se înrolau în armată în 1933, nu mai puţin de 20 de procente au făcut-o în 1935 şi 28 la sută în 1937. Şi oricum, orice posibil student trebuia să aştepte doi ani sau mai mult de la terminarea liceului până să intre la facultate, de vreme ce acest interval de timp era ocupat de serviciul militar. Deja aflaţi la jumătatea celui de-al doilea deceniu de viaţă, mulţi tineri nu concepeau să mai rămână

câţiva ani fără o slujbă. S-a calculat că excluderea evreilor din universităţi a redus numărul studenţilor cu încă 3 sau 4 procente, în timp ce, aşa cum am văzut, măsurile naziştilor împotriva accesului femeilor în universităţi au avut la rându-le efectul de a reduce numărul general.266

Atractivitatea studiului universitar a fost subminată şi de hotărârea Ligii Studenţilor Nazişti ca toţi absolvenţii de liceu să trebuiască să presteze o perioadă de muncă fizică pentru Reich înainte să li se permită să îşi înceapă studiile universitare. De la Paştele din 1934, şase luni de muncă fizică erau obligatorii pentru toţi cei care fuseseră admişi la universitate, în timp ce studenţii din primul şi al doilea an erau forţaţi să servească o perioadă de zece săptămâni într-un lagăr de muncă. Scopul declarat era de a insufla în studenţi acelaşi tip de tărie de caracter care devenise atât de importantă în şcoli. Aşa cum le-a spus Bernhard Rust studenţilor berlinezi în iunie 1933: „Oricine nu se achită de îndatoririle sale în lagărele de muncă îşi pierde dreptul de a căuta să conducă Germania ca absolvent al unei universităţi”. Studenţii au fost primii din cel de-al Treilea Reich care să fie supuşi acestor măsuri. Nu doar că se aştepta de la ei să dea expresie practică devotamentului pentru construirea noii Germanii, dar li se mai cerea să şi depăşească snobismul de clasă şi aroganţa intelectuală a celor bine educaţi. Pentru a pune în practica acest lucru, organizatorii Serviciului de Muncă s-au asigurat că studenţii nu alcătuiau mai mult de douăzeci la sută din populaţia oricărui lagăr de muncă în care erau repartizaţi.267

Însă aceste politici nu şi-au atins scopul de a crea o nouă comunitate rasială, fără conştiinţă de clasă. Marea majoritate a studenţilor care au servit în lagăre urau, aşa cum o organizaţie studenţească nazistă se plângea într-un memorandum trimis în noiembrie 1933, „tipul de sergent care strigă din rărunchi” al vechii armate, „şi îşi dă aere tot timpul”, care conduceau lagărele şi îşi defulau resentimentele sociale asupra tinerilor. Disciplina militară

strictă, abuzurile verbale şi agresiunea fizică erau tactici obişnuite utilizate de conducătorii needucaţi ai lagărelor pentru a-i umili pe studenţi. Unul dintre studenţii aflaţi astfel în detenţie îşi amintea ani mai târziu despre aceşti oameni:

Se plictisesc, se îmbată criţă seară de seară şi apoi îşi bat joc de noi… Am fost scoşi din paturi la trei, patru ore după ce s-a dat stingerea, şi a trebuit să ieşim afară în pijamale, să fugim împrejurul barăcilor şi, când am ajuns înapoi înăuntru, să ne târâm sub paturi, apoi să ne urcăm pe dulăpioare şi să cântăm melodii care păreau potrivite pentru acţiunile noastre.268

Orele lungi de muncă fizică asiduă, construind drumuri şi asanând mlaştini, cu raţii insuficiente, îi extenuau pe studenţii proveniţi în mare parte din clasa de mijloc. De asemenea, erau mereu obiectul festelor, escrocheriilor şi abuzului verbal din partea majorităţii deţinuţilor din lagăre, care proveneau în mare parte din clasa ţărănească şi cea muncitoare şi erau mult mai obişnuiţi cu greutăţile muncii fizice decât ei. Studenţii trăiau acolo într-o lume întoarsă cu susul în jos, care nu crea solidaritate cu celelalte clase sociale, ci numai ură, amărăciune şi resentiment faţă de ei.269

Iar serviciul preuniversitar de muncă nu era sfârşitul acestor activităţi pentru studenţi. Odată ce intrau în universitate, erau supuşi presiunilor pentru a petrece un număr bun de săptămâni în fiecare an, în timpul vacanţei, lucrând fără să fie plătiţi în fabrici sau în agricultură. Nu era o idee populară printre ei, iar ratele de participare au rămas întotdeauna joase – doar cinci la sută din colectivul studenţesc în anul 1936. De asemenea, Himmler a ordonat ca 25.000 de studenţi să ajute la strângerea recoltei din 1939, pentru că situaţia internaţională tensionată însemna că lucrătorii sezonieri polonezi care se ocupau de obicei de această sarcină nu erau disponibili. Această măsură a cauzat mari frământări şi proteste deschise la mai multe universităţi. Gestapoul a fost chemat să liniştească apele şi

un număr de studenţi au fost arestaţi. Chiar şi aşa, doar 12.000 de studenţi chiar au apărut pentru recoltă; ceilalţi au găsit diverse feluri de a evita să răspundă apelului lui Himmler. Nici celelalte încercări de a imprima spiritul vieţii de lagăr în universităţi nu au avut sorţi de izbândă. Asociaţiile studenţeşti nazificate au vrut să înfiinţeze „case tovărăşeşti" în care studenţii să locuiască laolaltă în loc să se cazeze individual, cum se făcuse până în 1933. Acest plan era şi o încercare de a prelua diversele fraternităţi, ale căror sedii trebuiau să fie folosite pentru casele tovărăşeşti. Fraternităţile s-au folosit de influenţa pe care o aveau pe lângă unele din ministere – mulţi din înalţii funcţionari ai acestora fiind foşti membri – pentru a bloca iniţiativa, împotriva căreia s-a pronunţat şi Liga Studenţilor Nazişti. Într-un final, a intervenit chiar şi Hider, care a declarat în noiembrie 1934 că asemenea locuinţe comune ar încuraja homosexualitatea.270 însă prăbuşirea fraternităţilor în 1936 a adus ideea din nou în actualitate, de această dată sub egida Ligii Studenţilor Nazişti şi până în 1939 existau nu mai puţin de 232 de case tovărăşeşti, care au încercat să atragă un număr mai mare de studenţi, abandonându-şi insistenţa iniţială de a-i trezi pe locatari la ora şase şi un sfert dimineaţa pentru gimnastica de învigorare. Dar, în acelaşi timp, ideea la fel de nepopulară de a petrece trei seri de îndoctrinare politică pe săptămână nu a fost abolită. Mulţi studenţi au fost presaţi într-un fel sau altul să se cazeze în casele tovărăşeşti şi le priveau de regulă ca pe nişte instituţii sociale. După ce au trecut prin ani de îndoctrinare neîncetată şi searbădă la şcoală şi *Hitlerjugend*, ultimul lucru pe care îl voiau când ajungeau la universitate era să repete întregul proces. De exemplu, responsabilii pentru casele tovărăşeşti din Hamburg se plângeau în 1937 de „lehamitea pentru orice fel de educaţie politică", în timp ce un student nazist din Marburg şi-a declarat în 1939 dezamăgirea că „în casele tovărăşeşti ale Ligii Studenţilor Naţional-Socialişti Germani stilul de viaţă al fostelor

fraternităţi studenţeşti continuă să fie cultivat”.

„În zilele noastre”, conchidea în 1938 liderul studenţilor nazişti din Würzburg, „în universitate mai simt foarte puţini oameni cu fanatism politic. Majoritatea sunt fie împietriţi, fie sătui”.271

ni

Liga Studenţilor Nazişti nu s-a mulţumit doar să influenţeze experienţele studenţilor prin includerea în lagărele de muncă, serviciul forţat şi înregimentare. Au încercat de asemenea să schimbe ceea ce se preda în universităţi. În 1936 a dat clar de înţeles că „noi vom interveni acolo unde viziunea naţional-socialistă asupra lumii nu a pătruns în cele mai elementare straturi ale educaţiei ştiinţifice şi unde profesorul din proprie iniţiativă nu îşi conduce studenţii pornind de la liniile ideologice impuse obiectului de studiu de către aceasta”.272

Şefii Partidului Nazist nu se săturau niciodată să exprime cu entuziasm această viziune în diferite moduri – cu agresivitatea unui golan retoric, ca Hans Frank, sau cu aparenta moderaţie şi îngăduinţă a unui caracter oscilant, ca Bernhard Rust. Era clar că universităţile trebuiau să adopte aceleaşi viziuni precum şcolile şi să pună ideologia nazistă în prim-planul activităţilor lor. Noi cadre şi institute au fost create în cadrul câtorva universităţi pentru studii rasiale şi igienă rasială, istorie militară antică şi modernă. De asemenea, între 1933 şi 1945 au fost înfiinţate cadre suplimentare în jumătate din universităţile germane pentru studii de folclor german. Majoritatea acestor noi cadre nu au fost înfiinţate din iniţiativa Ministerului Educaţiei, ci din cea a rectorilor universitari. În 1939, institute pentru studii rasiale fiinţau în douăsprezece din cele douăzeci şi trei de universităţi existente în Germania (în limita graniţelor existente în anul 1937). Noile institute presupuneau o considerabilă investiţie de bani şi prestigiu în subiecte de studiu prost reprezentate până în 1939 la un înalt nivel universitar în Germania.273

Aceste noi domenii de studiu şi cercetare erau

secondate în cadrul multor universităţi de cursuri şi conferinţe speciale, toate în cheia ideologică naţional-socialistă, care în unele universităţi deveneau obligatorii pentru susţinerea examenelor. În Heidelberg, cel mai proeminent profesor cu înclinaţii naziste, Ernst Krieck, care a devenit rector universitar în 1937, ţinea cu mare emfază cursuri despre viziunea naţional-socialismului. Cursuri asemănătoare se ţineau şi în alte locuri în Germania. Totuşi, după acest avânt entuziast, marea parte a cursurilor ideologice naziste au dispărut din programa universitară şi astfel, până la mijlocul anilor 1930, mai puţin de cinci la sută din cursurile universităţilor germane erau în totalitate naziste atât în titlu, cât şi conţinut Aproape toţi profesorii şi asistenţii care nu au fost excluşi până în 1933 – marea majoritate – au continuat să-şi predea materiile ca înainte, cu mici concesii oferite ideologiei naziste, dar care au stârnit plângeri repetate din partea studenţilor naziști. Acestor plângeri li s-au dat curs în multe ocazii de către oficialii Partidului Nazist: acuzaţiile aduse în 1936 de către Walter Gross, şeful Biroului pentru Politici Rasiale al Partidului Nazist, în care acesta vorbea despre eforturile stânjenitoare ale oamenilor de ştiinţă şi ale cercetătorilor de a se conforma naţional-socialismului, erau tipice. După 1945, mulţi studenţi absolvenţi îşi aduceau aminte că profesorii lor erau într-o proporţie covârşitoare profesori de modă veche, care se adaptau ideologiei naziste doar superficial.274 Liga Studenţilor Naziști au încercat să forţeze o schimbare prin crearea unei alternative la programa de predare sub forma unor grupuri conduse de studenţi, cu subiecte specifice (*Fachschaften*) care ar aduce o educaţie nazistă temeinică suplimentară prelegerilor şi cursurilor obişnuite. Dar acestea nu au fost foarte apreciate de studenţi, mai ales pentru că nu îşi permiteau să rateze cursurile de zi şi astfel ar fi trebuit să muncească de două ori mai mult dacă îşi doreau să ţină pasul. Au trezit ostilitatea lectorilor şi activitatea lor a fost în mare parte paralizată de lipsa de

personal cu pregătire superioară, deoarece studenţii nu deţineau cunoştinţele necesare pentru a-şi desfăşura munca.275 În cadrul multor cursuri, discuţiile libere erau încă posibile şi profesorii aveau posibilitatea să evite ideologia nazistă destul de uşor când subiectele tratate implicau un înalt nivel tehnic. Chiar şi subiecte precum filosofia, unde discuţii despre Aristotel sau Platon permiteau întrebări elementare despre moralitate şi existenţă, erau uşor de susţinut fără a recurge la conceptele şi terminologia naţionalism-socialismului.276

Succesul nazismului în a ralia universităţile spre scopurile sale ideologice a fost astfel surprinzător de limitat.277 învăţământul a fost schimbat doar într-un mod superficial şi numai în domenii restrânse. Studiile pentru dizertaţiile de doctorat terminate în perioada nazistă au arătat că nu mai mult de 15% dintre acestea erau naziste în formă şi conţinut.278 Profesori snobi şi elitişti din vechea gardă dispreţuiau public oportuniştii aduşi în universităţi de regim, în timp ce ultimii erau atât de atenţi la viaţa administrativă din universităţi încât nu se mai ocupau de propagarea propriilor idei. În altă ordine de idei, maniera anti-intelectualistă a mişcării naziste se asigura că multe dintre figurile marcante ale partidului, de la Hitler în jos, ridiculizau aceste idei şi le considerau lipsite de orice relevanţă politică. Atât Bernhard Rust, cât şi Alfred Rosenberg, cei doi lideri ai ideologiei şi educaţiei naziste, nu deţineau calităţile politice şi determinarea necesare pentru a manevra profesorii abili, ale căror aptitudini pentru intrigă şi disimulare fuseseră şlefuite de decenii de luptă fratricidă în cadrul comitetelor universitare. Crearea unei noi instituţii dedicate urmăririi obsesiilor preferate de nazişti devenea o cale pentru profesorii conservatori de a exclude un coleg indezirabil şi a-l trimite într-un anonimat academic. Un astfel de exemplu a fost arţăgosul istoric cu simpatii de dreapta Martin Spahn, care a fost investit cu conducerea Institutului de Politici de Spaţiu [*Institutjür Raumpolitik*]

din Köln în 1934. Acest lucru a împuşcat doi iepuri dintr-un foc, pentru că astfel Spahn a ieşit din departamentul de istorie, unde nu era deloc popular, şi a ajuns într-un loc unde nu avea să intre în contact cu colegii lui. Acest lucru a demonstrat în acelaşi timp şi ataşamentul universităţii pentru ideile politice ale regimului.279

Cu toate acestea, ideologia nazistă era prea sărăcăcioasă, prea necoaptă, prea contradictorie şi, în cele din urmă, prea iraţională pentru a avea un impact real asupra învăţământului şi cercetării la al căror nivel de sofisticare urmărea să ajungă. Încercările de a reuni personalul universitar în cadrul unei Asociaţii Germane Naţional-Socialiste a Conferenţiarilor în decembrie 1934 – o dată destul de târzie dacă luăm în calcul alte organizaţii similare – au eşuat mai ales din cauza ineficienţei liderului asociaţiei, Walter „Bubi" Schultze, care câştigase recunoştinţa lui Hitler atunci când îi pusese umărul la loc după ce Führerul şi-l dislocase în urma puciului eşuat din 1923. Schultze şi-a făcut inamici pretutindeni din pricina intrigilor prost tăinuite şi a avut divergenţe cu Ministerul Educaţiei. Organizaţia sa era privită de profesori ca o imixtiune nejustificată în afacerile profesorale în genere. Corpul său central, înalta Comisie de Educaţie a Partidului Nazist, fondată în iulie 1934, nu se descurca mai bine, fiind condusă de oameni fără statut în comunitatea academică. Nu se punea problema ca profesorii universitari germani să fie trimişi la cursuri de reeducare în lagăre de muncă, la fel ca şi colegii lor din şcoli. Aflaţi la adăpostul domeniului lor, au dezaprobat viziunea anti-intelectualistă nazista. Entuziasmul iniţial al academicienilor naţionalişti ca Martin Heidegger pentru revoluţia culturală nazistă s-a stins repede deoarece devenise clar faptul ca noul regim nu era interesat de reînnoirea învăţăturii şi ştiinţei ca scop în sine. În 1939 până şi un academician nazist convins şi hotărât ca Ernst Krieck se întreba: „S-au schimbat profesorii noştri? Nu! Spiritul anului 1933 s-a îndepărtat din nou de ei, cel puţin de erudiţia lor, chiar dacă în rest a

rămas neschimbat”, 280

Desigur, o asemenea generalizare nemiloasă trebuie mai bine explicată; în unele universităţi nazismul a abuzat de profesorat mai mult decât în alte cazuri. De exemplu, Jena, Kiel sau Königsberg se numără printre centrele puternice ale educaţiei şi cercetării naziste, pe când universităţile din regiunile catolice au rămas mai puţin afectate; Universitatea din Bonn a devenit, într-adevăr, un fel de cimitir pentru profesorii indezirabili şi mutaţi cu forţa din alte centre educaţionale mai elevate. De asemenea, corpul de studenţi de aici a rămas dominat de grupuri de studenţi catolici şi conservatori până la desfiinţarea acestora de către nazişti la mijlocul anilor 1930. În Bonn, numai o minoritate de posturi – cam 5% în cazul acesta – erau ocupate de nazişti fanatici, alt procent de 10% era ocupat de susţinători dedicaţi Partidului Nazist, şi restul fie de simpatizanţi puţin implicaţi, fie de cei indiferenţi sau de cei care se opuneau regimului; faptul că aproape un sfert din cei 380 de profesori de la Bonn erau ostili nazismului era neobişnuit, dar predominanţa criteriilor ştiinţifice şi academice în ceea ce privea numirea candidaţilor în funcţii ale facultăţii nu era neobişnuită, chiar şi după 1933; tot aşa cum nu era o metodă neobişnuită de procedură nici în alte universităţi germane.281 O inspecţie din 1933 a Serviciului de Securitate a SS-ului a tras concluzii sumbre. „În aproape toate universităţile”, se deplângea, „exista plângeri cu privire la atitudinea pasivă a profesorilor, care resping orice muncă politică şi ideologică ce depăşeşte limitele înguste a specializării lor”. 282

IV

Dificultăţile întâmpinate de nazişti în a transforma viziunile academice tradiţionale în expresii ale ideologiei lor politice nu erau nicăieri mai vizibile decât cele întâmpinate în fizică. Aici se derula un constant proces de nazificare a disciplinei, condus de fizicianul Philipp Lenard, venerabil reprezentant al ştiinţei germane care s-a retras

de la catedra universităţii din Heidelberg în 1931. Născut în 1862, fiul unui comerciant de vin, Lenard a studiat alături de Heinrich Hertz, care descoperise undele radio. În 1905, i-a fost acordat Premiul Nobel pentru experimente revoluţionare cu raze catodice. Cu toate acestea, Lenard nutrea resentimente pentru că a fost întrecut de elevul său Wilhelm Röntgen, care descoperise razele X. De asemenea, l-a acuzat de plagiat pe fizicianul britanic J.J. Thomson, care descoperise natura razelor catodice.

O figura carismatică şi competentă, Lenard a dobândit faimă şi apreciere în toată Germania datorită muncii sale. Acorda multă atenţie detaliilor experimentale în detrimentul teoretizării. Ura sa crescândă pentru Thomson a evoluat într-un dispreţ general faţă de britanici, în vreme ce naţionalismul german pe care l-a asociat cu oraşul său natal, Bratislava, din cosmopolita monarhie habsburgică, s-a transformat în şovinism în 1914 şi în antisemitism la sfârşitul Primului Război Mondial. Toate acestea l-au făcut să răbufnească cu făţişă furie atunci când teoria generală a relativităţii a fost validată empiric în mai 1919 şi a consacrat faima mondială a lui Albert Einstein.283

Pacifist, evreu, teoretician şi un susţinător al Republicii de la Weimar, Einstein reprezenta tot ceea ce Lenard dispreţuia. Cu atât mai mult cu cât oamenii de ştiinţă care i-au validat teoria erau britanici. În controversa ce a urmat, Lenard a preluat rolul dominant în repudierea teoriei lui Einstein, prezentând-o ca pe o „impostura evreiască” şi mobilizând comunitatea fizicienilor împotriva ei. A fost împins în braţele nazismului atunci când a refuzat să poarte doliu cu ocazia morţii ministrului de externe Rathenau – a cărui asasinare o susţinuse el însuşi în mod deschis cu puţin timp înainte –, provocând demonstraţii din partea sindicatelor muncitoreşti în 1922, motiv pentru care a intrat în custodia poliţiei pentru protecţie personală. Interzicându-i-se întoarcerea în universitate pentru continuarea studiilor,

Lenard a fost reinstalat în funcţie la presiunea studenţilor de dreapta, de a căror sferă de influenţă era acum legat.

În 1924 a lăudat în mod public puciul de la berărie care avusese loc cu un an înainte şi, cu toate că nu făcea parte în mod oficial din Partidul Nazist, era fără tăgadă un partizan al mişcării şi un participant activ în grupuri precum Liga de Luptă pentru Cultura Germană a lui Alfred Rosenberg. A întâmpinat cu entuziasm nedisimulat sosirea celui de-al Treilea Reich, înlăturarea profesorilor evrei din universităţi şi a publicat între 1936 şi 1937 un tratat în patru volume pe marginea *Fiziciigermane*, despre care spera că va reprezenta fundaţia pentru o nouă fizică, pe baze rasiale, „fizică ariană", ce va elimina în totalitate doctrina evreiască a relativităţii din ştiinţa germană.284

Totuşi, vârsta înaintată a nu i-a permis acestuia să conducă lupta pentru consacrarea fizicii ariene. Rolul i-a revenit prietenului şi asociatului lui, Johannes Stark, un alt cercetător cu un caracter dificil, ale cărui descoperiri includeau separarea liniilor spectrale într-un câmp electric, un fenomen care a ajuns să fie cunoscut ca „efectul Stark". Stark a fost la rândul lui un naţionalist şi a devenit adversarul lui Einstein datorită pacifismului şi internaţionalismului afişat de acesta între anii 1914 şi 1918. Ostilitatea sa crescândă faţă de fizica modernă şi în special faţă de prevalenţa fizicii teoretice impuse de Einstein i-a încetinit dezvoltarea carierei personale în anii 1920; incapacitatea de a găsi un loc de muncă l-a determinat să învinuiască Republica de la Weimar pentru neşansa sa, să dezvolte relaţii strânse cu lideri ideologici nazişti, ca Habs Scheman şi Alfred Rosenberg. Ca rezultat, ministrul de interne Wilhelm Frick l-a desemnat pe Stark ca preşedinte al Institutului Imperial de Fizică şi Tehnologie în anul 1933, şi un an mai târziu a primit şi titlul de preşedinte al Asociaţiei Germane de Ştiinţă pentru Situaţii de Urgenţă (mai târziu Comunitatea Germană de Cercetare), devenind responsabil cu distribuirea resurselor destinate cercetării. Din aceste poziţii de putere, Stark a

demarat o campanie concentrată pe poziţionarea partizanilor fizicii ariene în poziţii-cheie şi pe remodelarea conducerii şi finanţării cercetării, restricţionând astfel sprijinul de care beneficiau suporterii teoriilor moderne precum relativitatea sau fizica cuantică.285

Dar Stark îşi făcea duşmani cu o prea mare uşurinţă. Nu a ţinut mult până când a atras antipatia şi ostilitatea funcţionarilor de stat din poziţiile înalte ale Ministerului Educaţiei, ale SS-ului (ale căror cercetări rasiale şi genealogice au fost repede calificate de acesta ca nefondate ştiinţific) şi ale liderului partidului regional din Bavaria, Adolf Wagner. Mai mult, „fizicienii germani" nu erau uniţi, Lenard fiind cel care trona necontestat în domeniul cercetării pure, iar Stark îmbrăţişa cu putere domeniul aplicaţiilor tehnologice. Cu toate acestea, atunci când potenţialle şi diatribele politice care vizau antisemitismul s-au stins, nu s-a mai găsit un rost pentru fizica ariană, ale cărei idei erau vagi, confuze şi contradictorii. Mecanica cuantică şi relativitatea erau mult prea folositoare pentru a fi ignorate, şi astfel mulţi fizicieni ocoleau criticismul lui Lenard, argumentând că teoriile acestuia întruchipau concepte nordice importante şi reprezentau refuzul faţă de materialismul evreiesc. De aceea majoritatea fizicienilor repudiau teoriile lui Lenard şi ale lui Stark, progresul fizicienilor arieni fiind anevoios. Până în 1939 au reuşit să ocupe doar şase dintre cele optzeci şi unu de catedre de fizică din Germania, în mare parte cu propriii studenţi. Cu toate acestea, influenţa lor nu a dispărut. Un triumf reprezentativ a fost campania mobilizată împotriva lui Werner Heisenberg, care câştigase Premiul Nobel în 1932 pentru pionierat în domeniul fizicii cuantice. Născut în 1901, Heisenberg studiase alături de figuri eminente ca Niels Bohr şi Max Born, iar apoi a devenit profesor de fizică teoretică la Leipzig, în 1927. Deşi era un naţionalist conservator, nu activa politic şi, la fel ca mulţi alţi colegi, considera că daunele aduse ştiinţei germane prin repudierea evreilor putea fi reparate doar de

prezenţa sa şi a oamenilor asemenea lui în Germania.286

Dar fizica ariană avea alte planuri. O campanie înverşunată a fost pornită împotriva numirii lui în prestigioasă catedră de fizică teoretică din München în 1937. Atacurile făţişe ale lui Stark împotriva lui Heisenberg în presa nazistă au venit ca o urmare naturală după defăimarea lui Einstein şi au avut un caracter polemic: de fapt, Einstein respingea mecanica cuantica într-un mod categoric. Atacul reprezenta oricum un pericol pentru fizica convenţională. A generat un răspuns public iniţiat de Heisenberg şi semnat de şaptezeci şi când de fizicieni, un eveniment public fără precedent sub prerogativele celui de-al Treilea Reich. Fizicienii au reinstituit valabilitatea principiului conform căruia niciun progres în experimentare nu era posibil fără eluddarea teoretică a legilor naturii. Acţiunile fizicienilor arieni, spuneau ei, prejudiciază subiectul ştiinţific şi îndepărtează studenţii. Deja se putea observa numărul mic de fizicieni din noua generaţie în Germania. După aceste declaraţii, atacurile făţişe au încetat, dar în culise, fizicienii arieni au obţinut sprijinul lui Reinhard Heydrich din Serviciul de Securitate al SS-ului şi al filialei din München a Ligii Naţional-socialiste a Profesorilor Universitari din Germania pentru a opri numirea lui Heisenberg în funcţie. Pentru a se opune, Heisenberg a profitat de relaţiile avute cu familia lui Heinrich Himmler, al cărui tată a fost profesor al unei şcoli din München în aceeaşi perioadă ca propriul său tată. Mama lui Heisenberg a fost cea care a pledat pentru cauza fiului său atunci când s-a întâlnit cu mama lui Himmler, iar numele lui Heisenberg a rămas nepătat când şeful SS-ului la graţiat în 1938. În final, totul s-a terminat cu o victorie pentru Stark şi susţinătorii săi. Începând din data de 1 decembrie 1939, catedra de fizică din München nu a fost ocupată de Heisenberg, ci de Wilhelm Müller, care nu era un fizician, ci un expert în aerodinamică şi a cărui principală recomandare era faptul că în 1936 publicase o carte subţire, intitulată *Evreii şi*

ştiinţa, prezentând relativitatea ca o înşelătorie evreiască. După acest moment, predarea fizicii teoretice la Universitatea din München a fost oprită în totalitate, un deznodământ foarte pe placul fizicienilor arieni, care obţinuseră astfel cea mai mare reuşită de până atunci.287

În afara fizicii, niciun alt domeniu ştiinţific tradiţional nu a fost atât de abuziv supus unui proces reformator, de transformare silită într-un subiect specific nazist, cu excepţia poate a biologiei. A avut loc şi o plăpândă încercare de a crea o „matematică germană", punându-se accentul mai mult pe geometrie decât pe algebră, deoarece se presupunea că era mai aproape de idealul arian exprimat în proporţiile perfecte ale corpului uman, dar şi aceasta a fost înlăturată de majoritatea matematicienilor ca fiind confuză şi irelevantă.288 într-un mod similar, încercarea de a crea o „chimie germană", care la rândul ei a fost o iniţiativă a oamenilor de ştiinţă, şi nu a regimului nazist, era de asemenea prea vagă şi diluată pentru a fi luată în seamă. Mai puţin antisemită decât fizica ariană, a preferat să-şi direcţioneze atacurile împotriva raţionalismului „occidental", reciclând concepte naturaliste preferate de romanticii germani; rezultatele au fost însă şi mai puţin impresionante, chimiştii arieni neavând figuri marcante în rândurile lor de seama celor ale lui Lenard sau Stark.289 Ceea ce a unit toate aceste încercări de a nazifica ştiinţa a fost suspiciunea naţional-socialistă faţă de abstracţiune şi formalism, atât de pregnant prezentate în diatribele oficiale îndreptate împotriva „artei degenerate". Dar „ştiinţa degenerată" era mai greu de identificat şi mai puţin evident legată de tendinţele liberale şi stângiste din politica culturală.290 Până la urmă, a supravieţuit, dar nu neatinsă. Cel de-al Treilea Reich a înregistrat un declin al standardelor de predare şi cercetare ştiinţifică în universităţile germane din perioada 1933 – 1939. Acest lucru nu se datorează doar emigrării forţate a mulţi evrei renumiţi, cât şi faptului că ştiinţa germană a fost treptat izolată de contactele cu

cercetătorii străini, de conferinţele internaţionale şi de schimbul de informaţie în cercetare cu comunitatea ştiinţifică mondială, care a jucat întotdeauna un rol important în stimularea noilor descoperiri. Numărul cercetătorilor din ţări cu prestigiu în comunitatea ştiinţifică aflaţi în vizită în universităţile germane a scăzut drastic după 1933. În 1936, Heisenberg se plângea colegului său danez Niels Bohr despre izolarea la care era supus. Academiile şi instituţiile străine au început să reducă contactele cu colegii lor germani în semn de protest pentru alungarea oamenilor de ştiinţă evrei, turismul străin a fost în mare măsură restricţionat sau manipulat sub pretexte politice, şi librăriilor universitare li s-au anulat abonamentele la publicaţiile internaţionale care conţineau orice urmă de critică la adresa nazismului (cum ar fi de pildă publicaţia periodică britanică *Natura*).

Şi totuşi, în pofida acestor dezvoltări, cercetarea ştiinţifică nu s-a atrofiat şi nici nu a sucombat în Germania nazistă. Cu toate că standardele academice au scăzut, universităţile nu s-au bucurat oricum niciodată de un monopol asupra cercetării în Germania. Încă din secolul al XIX-lea, multe companii mari, moderne, din industria electrică, a construcţiilor mecanice şi chimică au depins de propriile lor departamente de cercetare şi dezvoltare, în care lucrau savanţi bine instruiţi şi plătiţi, pentru inovaţiile tehnologice pe care mizau în lupta de a se ţine în fruntea pieţei economice mondiale. Poate chiar mai important, statul însuşi a investit prin intermediul unei serii de organizaţii, cele mai notabile fiind Comunitatea Germană de Cercetare şi Societatea Kaizerului Wilhelm, sume mari de bani în institutele de cercetare ştiinţifică nu doar în cadrul, ci şi – mai important – în afara universităţilor. Deloc surprinzător, cel de-al Treilea Reich şi-a direcţionat fondurile înspre investiţii în tehnologia militară şi cea relevantă în efortul de război, de la arme la combustibili sintetici. Medicina şi biologia au beneficiat de sprijinul naziştilor în domenii precum sporirea produsului

recoltelor, îngrăşămintele chimice şi fibrele sintetice. Pe măsură ce efortul de reînarmare şi pregătire pentru război se înteţea, acele părţi ale comunităţii ştiinţifice care contribuiau la el s-au bucurat de fonduri tot mai mari direcţionate spre ele. Graţie acestor dezvoltări, Heisenberg şi colegii săi au reuşit nu doar să îşi impună punctul de vedere că fizica teoretică era necesară pentru dezvoltarea de tehnologie militară sofisticată, dar şi să determine înlăturarea lui Johannes Stark de la preşedinţia Comunităţii Germane de Cercetare în 1936, din cauză că ostilitatea sa constantă faţă de fizica teoretică împiedica acordarea de fonduri pentru cercetarea de război.292

Guvernul a crescut sumele de bani circulate prin Comunitatea Germană de Cercetare şi Societatea Kaizerului Wilhelm, condiţionând alocarea de subvenţii pentru cercetare de capacitatea destinatarilor de a demonstra relevanţa muncii lor pentru pregătirile de război ale Germaniei. Desigur, guvernele altor state din alte timpuri şi-au îndreptat la rândul lor sprijinul financiar înspre cercetări pe care le considerau utile pentru stat, o tendinţă care adeseori lăsa la o parte artele şi disciplinele umaniste. Însă dimensiunile, intensitatea şi determinarea celui de-al Treilea Reich în această privinţă au fost fără precedent. Comunitatea de cercetare ştiinţifică din Germania era foarte numeroasă; ca şi proporţie din întreaga populaţie a ţării, era probabil cea mai numeroasă din lume în anul 1933. Mai ales în institutele de cercetare finanţate de guvern şi departamentele de cercetare ale marilor companii, a continuat să se deschidă drumul multor inovaţii ştiinţifice şi tehnologice sub cel de-al Treilea Reich. Acestea includeau descoperirea fisiunii nucleare de către Otto Hahn şi Lise Meitner în 1938; crearea de substanţe narcotice ca metadona şi Demerolul, cât şi a gazului paralizant sarin; dezvoltări tehnologice precum motorul cu reacţie, microscopul electronic şi calculatorul electronic şi invenţii importante, cum ar fi extrudarea oţelului, fotografiile aeriene cu infraroşu,

întrerupătoarele automate de curent electric, magnetofonul, tubul cu raze x, procesarea de film color, motorul diesel şi racheta balistică intercontinentală. S-a pretins până şi că prima emisie de televiziune suficient de puternică încât să ajungă mai departe de Terra a fost cea a unui discurs al lui Hitler, ţinut la festivitatea de deschidere a Jocurilor Olimpice din 1936. Prin urmare, deşi cel de-al Treilea Reich a căutat să impună instructajul militar în şcoli şi universităţi, în detrimentul altor tipuri de învăţământ, a sprijinit în totalitate cele mai avansate şi moderne cercetări ştiinţifice şi tehnologice dacă acestea arătau câtuşi de puţin că ar fi utile pentru războiul pe care regimul se pregătea să îl lanseze în Europa în viitorul apropiat.293

V

Abordările tradiţionale ale subiectelor academice au supravieţuit în universităţile germane în mare parte pentru că nivelul lor de complexitate şi sofisticare sfida o asimilare facilă în categoriile grosolane ale ideologiei naziste.294 În istorie, de pildă, mulţi profesori reputaţi au rezistat cu încăpăţânare încercărilor naziştilor de a introduce o nouă abordare rasială, de tip „sânge şi glie”, asupra trecutului în primii ani ai regimului. La fel ca în şcoli, ideologi precum Alfred Rosenberg cereau ca şi în universităţi istoria să devină o formă de propagandă politică şi îndoctrinare, abandonând noţiunile tradiţionale de obiectivitate bazată pe cercetare metodică. Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, istoricii universitari germani au fost obişnuiţi să privească trecutul în mod obiectiv şi să considere statul drept principala forţa determinantă a istoriei. Acum li se spunea că, de exemplu, Carol cel Mare era german, într-o epocă în care majoritatea istoricilor credeau că era anacronic să se vorbească de existenţa germanilor, şi li se cerea să afirme că rasa constituia principiul fundamental al schimbării şi evoluţiei istorice. Unii au adoptat de bunăvoie ideea germanităţii lui Carol cel Mare. În cazul specialistului în istorie est-europeană

Albert Brackmann, asta a inclus chiar o tentativă de a minimiza măsura în care Carol cel Mare a fost motivat de credinţa creştină. Dar tradiţionalişti ca Hermann Oncken au insistat că istoria era înainte de toate o căutare a adevărului, făcând abstracţie de implicaţiile ideologice. Alt istoric, Johannes Haller, care i-a sprijinit public pe naziști în alegerile din iulie 1932, a declarat în noiembrie 1934 că istoricii care au adoptat o „perspectivă mitică asupra trecutului" comiteau „hara-kiri": „Căci, susţinea el, acolo unde mitul domnea în lume, istoria nu mai are nimic de spus". Prin urmare, mulţi profesori universitari de istorie au rezistat încercărilor regimului de a le revoluţiona materia prin introducerea de fundaţii noi, ca Institutul Reichului pentru Istoria Germaniei Noi, condus de nazistul Walter Frank. Noul institut nu a avut succesul scontat. A eşuat în mare parte să producă cercetări serioase, cu excepţia secţiunii dedicate problemei evreieşti, condus de Karl Alexander von Müller, a cărui asociere cu Hitler data încă din perioada petrecută de acesta la München la sfârşitul Primului Război Mondial.295

Müller a preluat funcţia de redactor al principalei publicaţii de specialitate în domeniu, *Jurnalul Istoric* (*Historische ZâtwhnfiU* de la liberalul Friedrich Meinecke în 1935. Dar în afară de câteva articole şi expozeuri despre „problema evreiască", despre istoria germanilor de peste hotare şi unul sau două alte subiecte politice, jurnalul a continuat, la fel ca înainte, să publice articole de specialitate pe teme academice bazate pe cercetare arhivistică amănunţită.296 Principiul lanţului de conducere a fost introdus în organizaţii de istorie şi institute de cercetare, dar în realitate asta nu prea a schimbat starea de fapt; profesia respectivă avea deja un caracter deosebit de ierarhic, cu frâiele puterii în mâinile profesorilor titulari. Organizaţia naţională a istoricilor a inclus iniţial câţiva naziști importanţi în comitetul său executiv în 1933, iar apoi a ajuns cu totul sub controlul Ministerului Educaţiei în 1936. Această măsură a dus la o

selecţie mai politizată a delegaţilor germani la conferinţele internaţionale de istorie şi la dominarea congreselor anuale ale organizaţiei de către istorici nazişti proveniţi de la Institutul lui Walter Frank. Principala consecinţă a fost însă că majoritatea istoricilor din universităţi nu s-au mai deranjat să plece la congrese, iar această apatie a marii majorităţi a fost atât de pronunţată, încât congresul naţional din 1937 s-a dovedit a fi şi ultimul.297 Aşa cum raporta Serviciul de Securitate al SS anul următor, istoricii se mulţumeau în mare măsură să „continue să compileze enciclopedii vechi şi să aducă noi contribuţii erudite la iluminarea diverselor epoci trecute”. Nu se înregistrau mari semne de progres în utilizarea conceptelor şi metodelor naţional-socialiste.298 Părea astfel că profesia istoricilor era relativ neafectată de regimul nazist şi că îşi păstra cu succes moştenirea ilustră a marilor istorici germani din trecut împotriva năvalei noului curent antiintelectualist.

Însă când istoricii, mai ales cei din vechea generaţie, protestau că istoria era un subiect apolitic, voiau să spună, aşa cum au făcut mulţi conservatori în timpul Republicii de la Weimar, că nu ar trebui să fie legată de politicile partidiste, nu că era lipsită de orice conţinut politic. Din punctul lor de vedere, patriotismul era apolitic, credinţa în justeţea istorică şi inevitabilitatea unificării bismarckiene a Germaniei în 1871 era apolitică, aserţiunea că Germania nu a fost responsabilă pentru izbucnirea războiului în 1914 era apolitică. O abordare erudită, obiectivă a trecutului coincidea în mod miraculos cu prejudecăţile naţionaliste şi ideile preconcepute ale burgheziei germane educate din prezent. Pentru toţi aceştia, de exemplu, era axiomatic că migraţia germanică spre răsărit din Evul Mediu a adus civilizarea triburilor slave. Dreptul germanilor de a cuceri naţiuni slave ca Polonia şi Cehoslovacia s-a dezvoltat din acest fel de a vedea lucrurile, desprins din realitatea obiectivă a misiunii istorice a Germaniei de a civiliza această parte a Europei. Nimeni nu s-a gândit că

interpretau istoria pornind de la prezent, şi nu de la trecut299 Astfel, deşi niciun profesor titular de istorie nu a fost membru al Partidului Nazist înainte de 1933, niciunul din ei nu a renunţat la catedră din motive politice sau de conştiinţă atunci când naziştii au preluat universităţile, pentru că nu vedeau un motiv pentru a face aşa ceva.300

Conceptul tradiţional al obiectivităţii introdus de Ranke nu era împărtăşit de toţi istoricii, mai ales de cei din generaţia mai tânără. Unul din ei, Hans Rothfels, a respins în mod deschis ceea ce numea „concepţia eronată în mod tendenţios a obiectivităţii lipsite de un punct de vedere propriu" în favoarea unei conştiente „unificări a erudiţiei şi vieţii" în prezent.301 Până şi academicienii mai tineri care respingeau noţiunea de obiectivitate insistau totuşi pentru necesitatea menţinerii standardelor academice de cercetare şi pentru împotrivirea faţa de încercarea făţişă de a transforma istoria într-un instrument de propagandă. Ideologi intransigenţi ca Rosenberg şi Himmler au fost aşadar întâmpinaţi de o rezistenţă aprigă când au încercat să inoculeze interpretări rasiale ca „sânge şi glie" şi tot felul de perspective păgâne şi anticreştine în studiul istoriei. Cât despre Hitler, acesta prefera să glorifice iscusinţa militară germană de-a lungul istoriei şi pe marii eroi naţionali din trecut. Acest punct de vedere era mult mai pe placul profesorilor. În ciuda interesului unor istorici mai tineri într-o istorie de orientare populistă a omului simplu, sub auspicii ideologice naziste sau seminaziste, la acea dată istoria diplomatică şi cea militară erau încă dominante în Germania, la fel ca în majoritatea celorlalte ţări europene, iar menirea istoricilor era considerată în mod popular a fi scrierea de biografii ale oamenilor iluştri.302

În această privinţă, un exemplu tipic de istoric de nivel academic era cel al lui Gerhard Ritter, profesorul din Freiburg care a devenit unul dintre cei mai însemnaţi reprezentaţi ai profesiei sale în anii '30. Născut în 1888 într-o familie educată din clasa de mijloc, Ritter a fost

marcat pe viaţă de experienţa sa ca ofiţer al armatei în Bătălia de pe râul Somme din 1916. În aceste circumstanţe, patriotismul său a fost temperat de o doză de realism lucid şi, cu toate că nu a încetat vreodată să propună revizuirea Tratatului de la Versailles şi să combată teza vinovăţiei germane pentru pornirea războiului în 1914, a avertizat de asemenea în repetate rânduri în privinţa tendinţelor belicoase iresponsabile şi a retoricii patriotarde lipsite de conţinut. Poate că în mod neobişnuit pentru perioada sa, Ritter nu avea accese antisemite şi nici nu avea încredere în populismul afişat de naziști, preferând o concepţie elitistă asupra politicii, care excludea masele iresponsabile şi needucate de la participarea politică deplină. După venirea lui Hitler la putere, atitudinea lui Ritter faţă de regim a fluctuat, ambivalent, între sprijin condiţionat şi opoziţie limitată. Arţăgos şi temerar, nu a ezitat să sprijine studenţi sau colegi evrei daţi afară sau persecutaţi de către autorităţi. Pe de altă parte, a sprijinit cu ardoare o întreagă varietate de politici hitleriste în ţară şi străinătate, deşi în acelaşi timp nu a încetat să spere în reformarea regimului într-o direcţie mai puţin radicală. Aşa cum scria în biografia lui Frederick cel Mare în 1936, germanii au învăţat pe bună dreptate „să sacrifice din libertatea politică” pentru „avantajul de a aparţine unui stat naţional de mare importanţă”. În particular, critica multe din aspectele regimului nazist, dar în public cărţile şi articolele sale au servit scopurilor educaţionale ale acestuia în sens larg, istoricul bătând aici monedă pe obişnuitele sale teme ale naţionalităţii germane şi ale vieţilor marilor germani din trecut, chiar dacă unele din punctele sale de vedere nu erau întru totul împărtăşite de conducerea nazistă.303

În mod similar, şi alte discipline au întâmpinat puţine dificultăţi în a se integra în cerinţele mai generale ale regimului fără a-şi compromite total autonomia academică şi ştiinţifică. La Universitatea din Heidelberg, de exemplu, facultatea de ştiinţe sociale şi economice şi-a concentrat

cercetările pe populaţie, economie agricolă şi pe vag intitulată „cercetare a spaţiului”, care de fapt avea drept obiect acumularea de cunoştinţe relevante pentru plănuita expansiune viitoare a Reichului în căutarea de „spaţiu vital”. Sociologii şi-au pus nădejdea în studiul empiric detaliat şi i-au ţinut în frâu pe ideologii nazişti fervenţi care căutau să se folosească de propriul fanatism pentru a câştiga promovări. Dezvoltări asemănătoare puteau fi observate şi în alte universităţi.304 În învăţământul şi cercetarea universitară a limbii şi literaturii germane, profesorii şi lectorii din perioada nazistă s-au aplecat asupra istoriei literare şi lingvistice ca domeniu în care spiritul german şi expresia identităţii rasiale germane puteau fi urmărite de-a lungul vremurilor. Puneau în balanţă această tradiţie cu ameninţarea reprezentată de influenţe străine ca romanele de dragoste şi cultura populară americană. Aceasta părea să fie o perspectivă nazistă, dar fusese adoptată de marea majoritate a erudiţilor din domeniu încă dinainte de Primul Război Mondial.305

Facultăţile de teologie, divizate instituţional între cele catolice şi cele protestante, erau într-o poziţie mai delicată. Facultăţile protestante de teologie au devenit terenul unor dispute aprinse între susţinătorii Creştinilor Germani şi ai Bisericii de Confesiune. De exemplu, la Universitatea din Bonn, un nou decan, Emil Pfennigsdorf, aparţinând Creştinilor Germani, a fost ales în aprilie 1933. În decurs de trei ani, acesta a concediat sau transferat zece din cei paisprezece membri ai corpului profesoral din cadrul facultăţii şi i-a înlocuit cu propriii săi susţinători, măsură care a avut ca rezultat faptul că în puţin timp după aceea facultatea a rămas aproape fără studenţi. Ostilitatea Partidului Nazist faţă de Biserica Catolică şi-a găsit expresia în refuzul autorităţilor de a sancţiona ocuparea de posturi vacante în urma pensionărilor la facultatea de teologie catolică din Bonn. Opt din cele douăsprezece catedre ale facultăţii au rămas neocupate până în 1939;

numai transferul forţat a doi profesori de la facultatea omoloagă din München, pe care naziştii au închis-o cu totul, a permis continuarea cursurilor. Evenimente similare s-au petrecut şi în alte universităţi.306

Contrastul cu ceea ce a devenit foarte repede cea mai importantă dintre facultăţi sub nazism, medicina, nici că putea fi mai puternic. Profesorii de medicină alcătuiau aproximativ o treime din personalul universitar în 1935 şi poziţia absolut dominantă a medicinei în universităţi era reflectată de faptul că, din 1933 până în 1945, 59% din rectori au fost aleşi din rândurile celor care o predau. Interesul puternic al regimului în acest domeniu a devenit vizibil încă din 1933, când Hider l-a pus pe Fritz Lenz la conducerea primei catedre de igienă rasială de la o universitate germană, în Berlin; această măsură a fost urmată imediat de deschiderea de asemenea catedre şi în alte universităţi sau, unde asta nu s-a întâmplat, de predarea de cursuri pe marginea subiectului. Din nefericire, nu doar că materia în sine era prost elaborată din punct de vedere intelectual, dar aceia care se grăbeau să o predea erau recunoscuţi mai degrabă pentru fanatismul lor ideologic decât pentru competenţa ştiinţifică. Studenţii mai dezgheţaţi la minte luau peste picior pe asemenea profesori, dar nici măcar ei nu erau de multe ori în stare să treacă chiar şi unele din cele mai simple teste ale materiei, cum era, de pildă, faptul că îi identificau drept arieni pe nişte indivizi cu alură nordică, deşi respectivii erau de fapt evrei. Absurditatea acestor teste nu i-a descurajat pe profesorii naziști din a investi destul de mult timp şi energie în studiile rasiale. Simptomatic era cazul Universităţii din Giessen, unde un institut pentru Sănătatea Ereditară şi Prezervarea Rasei, sponsorizat parţial de Partidul Nazist în 1933, a devenit un departament de sine stătător al universităţii în 1938 sub fondatorul său, „bătrânul luptător” Heinrich Wilhelm Kranz, care pe când era student la medicină a luat parte la împuşcarea cu sânge rece a cincisprezece muncitori de

către o unitate *Freikorps* „ca urmare a puciului Kapp din 1920. Kranz era de fapt un oftalmolog lipsit de orice expertiză ştiinţifică în antropologie, dar asta nu l-a împiedicat să îşi folosească relaţiile din partid pentru a-şi consolida propriul imperiu în câmpul studiilor rasiale.307

Deşi calitatea profesorilor care o predau era adeseori jalnică, iar conţinutul materiei era îndoielnic din punct de vedere ştiinţific, igiena rasială a fost acceptată cel puţin în principiu de majoritatea facultăţilor de medicină în anii ’30. Dar naziştii nu s-au mulţumit să introducă doar această disciplină în universităţi. Conducător al Ligii Naziste a Doctorilor încă dinainte de 1933 şi devenit preşedinte al Camerei de Medicină a Reichului în 1936, Gerhard Wagner era prieten apropiat cu Rudolf Hess şi un entuziast al medicinei alternative.308 Wagner a sprijinit aripa radicală a doctorilor nazişti care propuneau o abordare holistică bazată pe ierburi şi alte remedii naturale, cunoscută drept Noua Tămăduire Germană. Nu şi-a ascuns dispreţul pentru abordarea mecanicistă, ştiinţifică a medicinei universitare convenţionale şi i-a respins dependenţa de farmacologia sintetică. Wagner a înfiinţat un spital clinic în Dresda, în iulie 1934, cu scopul de a disemina ideile naturopate ale Noii Tămăduiri Germane. Au urmat apoi o varietate de cursuri speciale de pregătire. Igiena rasială era parte integrantă din ceea ce se preda la noua academie pentru oficialii publici pe probleme de sănătate pe care Wagner a înfiinţat-o în München în 1933. Curând, „sănătatea poporului” a devenit o trăsătură întâlnită şi în învăţământul medical universitar. Wagner a reuşit acest lucru prin intervenţii insistente şi adesea încununate de succes pe lângă Ministerul Educaţiei pentru ocuparea de catedre de medicină în universităţi, cum multe dintre ele deveniseră vacante drept consecinţă a concedierii titularilor lor evrei în 1933 – 1934. Spre exemplu, la Universitatea din Bonn douăsprezece din cele şaptesprezece catedre de medicină s-au eliberat din 1933 încolo; zece din cei paisprezece noi profesori delegaţi să le

ocupe erau naziști activi care apoi au format grupul dominant în cadrul facultății. De multe ori, noii veniți nu se ridicau la valoare predecesorilor nici ca cercetători, nici ca practicanți. Chiar şi aşa, în 1938 lipsa de candidaţi calificaţi pentru catedre medicale era atât de pronunţată, încât Ministerul Educaţiei a început să le ceară titularilor care se apropiau de pensionare să rămână în funcţie. Aşa era şi cazul lui Walter Stoeckel, un ginecolog eminent în vârstă de 67 de ani din Berlin, căruia i s-a cerut să îşi amâne pensionarea cu doi ani pentru că nu i s-a putut găsi un înlocuitor. Problema era că pentru medicii şi chirurgii talentaţi industria sau forţele armate însemnau recompense mai mari şi mai multă libertate în cercetare. Iar povara numărului crescut de studenţi în discipline ca igiena rasială era atât de mare, că nespecialişti din alte domenii au fost aduşi să predea.309

Aşadar, al Treilea Reich a avut un impact în cele din urmă dezastruos oriunde în sistemul educaţional. „Erudiţia nu mai este ceva esenţial”, nota Victor Klemperer în jurnalul său în octombrie 1933, în vreme ce consemna anularea prelegerilor în universitatea sa pentru două după-amiezi pe săptămână pentru a face loc sporturilor militare.310 Într-un regim construit pe desconsiderarea intelectului, aşa ceva abia dacă era motiv de surpriză. Naziştii priveau sistemul educaţional în primul rând ca pe un mijloc prin care să inoculeze tineretului propria lor perspectivă asupra lumii şi chiar ca mediu în care să îi antreneze şi să îi pregătească pentru război. Orice le stătea în cale, inclusiv valori educaţionale de tradiţie precum libertatea de a pune întrebări, gândirea critică sau idealul cercetării pure, era ori să fie pus pe plan secundar, ori dat la o parte. Odată ce pregătirile pentru război s-au înteţit, aşa şi cererile forţelor armate pentru doctori au devenit mai presante; în consecinţă, în 1939 perioada de studiu pentru studenţii la medicină s-a scurtat. Calitatea predării fusese deja diluată de reducerea timpului dedicat instrucţiei medicale clasice pentru a face loc unor materii

noi, ca igiena rasială, ca să nu menţionăm îndatoririle de tot felul pe care studenţii le aveau faţă de partid, de la aportul în lagărele de muncă la participarea la diverse activităţi ale trupelor paramilitare naziste. Chirurgul Ferdinand Sauerbruch se plângea în 1935 de calitatea proastă a noii generaţii de studenţi la medicină, dintre care mulţi, pretindea el, fuseseră acceptaţi doar pentru că părinţii lor erau membri de partid. Existau chiar şi unele dovezi că standardele de examinare fuseseră coborâte pentru a le permite să le treacă. Când o dizertaţie despre igiena rasială putea să servească drept calificare finală pentru practica medicală, nu este de mirare că tradiţionalişti ca Sauerbruch erau îngrijoraţi pentru viitorul profesiei medicale în Germania.311

Cu toate acestea, în medicină, la fel ca şi în alte domenii, mulţi profesori distinşi au continuat să predea şi să cerceteze la fel ca înainte. În pofida tuturor diatribelor sale împotriva medicinei academice, Wagner şi-a dat seama că doctorii erau esenţiali în implementarea multora din planurile eugenice naziste. S-a opus ideii de a desfiinţa facultăţile de medicină, propuse de reprezentanţii Noii Tămăduiri Germane. De altfel, realizările cercetării medicale germane din deceniile precedente câştigaseră recunoaştere mondială, iar dintr-o perspectivă naţionalistă nu exista motiv pentru întreruperea unei asemenea tradiţii de prestigiu. Cercetarea medicală serioasă într-o varietate de câmpuri avea o relevanţă evidentă în protejarea trupelor germane de boli infecţioase şi în ameliorarea sănătăţii populaţiei germane în general. Aşa că a dăinuit sub cel de-al Treilea Reich. Patologul Gerhard Domagk chiar a câştigat Premiul Nobel în 1939 pentru introducerea sulfamidelor în combaterea infecţiilor bacteriene (deşi regimul nu i-a permis să îl accepte). În încercarea de a îmbunătăţi sănătatea şi fecunditatea părţii acceptabile în termeni rasiali a poporului german, naziştii au sprijinit pe cât posibil medicina preventivă şi cercetarea celor mai importante cauze de deces. Primul cercetător care a

descoperit legătura dintre fumat şi cancerul pulmonar a fost un epidemiolog nazist, descoperire care a dus la crearea unei agenţii guvernamentale pentru combaterea consumului de tutun în iunie 1939. Agenţiile guvernamentale şi ale partidului au urmărit în mod activ interzicerea substanţelor cancerigene, ca azbestul, şi a pesticidelor periculoase şi a coloranţilor. În 1938, forţele aeriene au interzis fumatul în baze, măsură urmată de alte prohibiţii ale fumatului la locul de muncă impuse de oficiile poştale şi de birourile Partidului Nazist însuşi, în aprilie 1939. Cărţi, pamflete şi postere avertizau despre pericolele fumatului şi subliniau că Hitler însuşi nu a pus vreodată o pipă, trabuc ori ţigară între buze. Şi nici nu se deda la alcool, iar naziştii erau la fel de activi în a combate consumul excesiv de bere, vin şi tărie. Faptul că producătorii de tutun, berarii şi distilatorii şi comercianţii de vin erau mai mult decât probabil membri de partid şi îi dădeau sprijin financiar substanţial nu prea a schimbat lucrurile: imperativul era de a ameliora sănătatea rasei ariene.312

Asemenea politici i-au determinat pe cercetătorii din domeniul medical să închidă ochii la aspectele negative ale politicilor de sănătate naziste. Încercările de a optimiza starea de sănătate a rasei nu includeau numai cercetare şi prevenire de acest tip, ci şi, aşa cum vom vedea, eliminarea presupuselor influenţe negative asupra rasei şi viitorului ei prin sterilizare forţată şi, în final, genocid, toate învelite în retorica cu rezonanţă neutră a medianei preventive.313 Invazia igienei rasiale şi a eugeniei în educaţia medicală sub cel de-al Treilea Reich a influenţat şi deontologia medicală, iar cercetătorii medicali din diverse câmpuri au ajuns să accepte ideea că persoanele inferioare din punct de vedere rasial, suboamenii, puteau fi folosite în mod legitim ca obiecte de experimentare medicală.314 Imensa putere şi prestigiul medicinei şi al materiilor conexe sub Reich le-au dat unor cercetători impresia că orice era justificabil în numele progresului

ştiinţific, şi nu doar dacă era legat de soarta naţiunii în lupta pentru putere, ci şi pe tărâmurile îndepărtate ale cercetării pure. Au fost încurajaţi în această credinţă de dispreţul regimului pentru moralitatea convenţională. Credinţele creştine adânc înrădăcinate care defineau etica medicală şi erau respectate mai larg de multe milioane de germani le păreau naziştilor ca fiind încă un obstacol în calea mobilizării spiritului rasial arian. Însă nu au rămas probe concludente că naziştii ar fi reuşit undeva în ambiţia lor de a stârpi sursele alternative de identitate morală şi culturală din rândurile populaţiei şi să le înlocuiască cu un entuziasm fără echivoc pentru propria lor perspectivă asupra lumii. Asta deoarece apartenenţa la un sistem politic, până şi la unul atât de extrem ca al celui de-al Treilea Reich, nu depinde niciodată numai de simpla identificare ideologică. Cel puţin în politica de factură convenţională, factorii materiali sunt chiar mai importanţi. Naziştii au venit la putere în toiul şi, în mare parte, ca urmare a celei mai dezastruoase crize economice din perioada modernă. Dacă reuşeau să scoată Germania din mocirla şomajului în masă şi din disperarea economică în care aceasta căzuse la finele anilor ’20, acest lucru ar fi fost suficient în sine pentru a-şi asigura asentimentul populaţiei faţă de Reich, chiar dacă rămâneau indiferenţi faţă de ţelurile ei religioase, culturale şi educaţionale mai ambiţioase.

4
PROSPERITATE ŞI JAF

„Lupta pentru muncă”.

I

Pe 27 iunie 1933, guvernul hitlerist a promulgat o lege care autoriza construirea unui nou tip de drum, autostrada (*Atttobahri*), care avea să lege marile oraşe ale Germaniei, stabilind o reţea care să permită transportul cetăţenilor şi mărfii pe teritoriul ţării cu viteză fără precedent. Ideea a venit din Italia, unde un prototip a fost construit în 1924. Un plan aparţinând întreprinderilor

private, care să lege Hamburgul de Frankfurt şi Basel, fusese deja propus şi elaborat în detaliu din 1926 încolo, dar în condiţiile Marii Depresiuni nu a fost materializat. Aproape imediat ce a fost numit cancelar, Hitler l-a reluat. Într-un discurs de la Expoziţia Internaţională de Automobile de la Berlin de pe 11 februarie 1933, el a declarat că starea autostrăzilor naţiunii va fi pe viitor principalul etalon după care bunăstarea acesteia are să fie măsurată. Un entuziast al automobilelor, Führerul a cutreierat întreaga ţară cu maşina în campaniile electorale din anii precedenţi şi considera condusul – sau măcar a fi condus de cineva – drept o experienţă estetică mult superioară mersului cu trenul sau zborului în avion. Prin urmare, noile autostrăzi trebuiau construite de-a lungul unor rute încărcate de privelişti naturale şi de locuri de parcare unde călătorii puteau să iasă din autovehicule, să-şi întindă picioarele şi să admire frumuseţile Germaniei. Pentru Fritz Todt, cel pe care Hitler l-a numit pe 30 iunie 1933 să supravegheze construcţia de autostrăzi, acestea îndeplineau până şi un ţel rasial, legând spiritul german, cu înclinaţia sa pentru mecanică, de pădurile, munţii şi câmpiile natale şi exprimând încântarea rasei nordice pentru aventură, viteză şi bucuriile aduse de tehnologia modernă.1

354 RICHARD J. EVANS

Todt a fost în mare parte cel care l-a convins pe Hitler să adopte ideea. Inginer civil atât prin instruirea profesională, cât şi ca urmare a unei tradiţii de familie, a lucrat la drumuri de smoală şi asfalt pentru firma Sager şi Woemer din München şi a fost membru al NSDAP de la înfiinţarea acestuia în 1923. Născut în 1891, în oraşul Prorzheim din Suabia, a primit educaţie tehnică şi a servit în forţele aeriene în Primul Război Mondial. Devotamentul său faţă de partid izvora în primul din admiraţia personală faţă de Hitler. După eşecul puciului münchenez, Todt a evitat activismul politic şi în schimb s-a concentrat asupra propriei cariere, dar în 1932 a devenit membru al trupelor

de rezervă din SA, după care a preluat funcţia de lider al diviziei inginerilor din cadrul Ligii de Luptă a Partidului pentru Arhitecţii şi Inginerii Germani, înfiinţată în anul precedent. La fel ca alţi oameni de carieră din cadrul partidului, îl vedea drept o mişcare politică modernă, energică, decisivă, care avea să risipească ezitările Republicii de la Weimar şi să propulseze Germania într-un nou viitor, bazat pe aplicarea centralizata a ştiinţei şi tehnologiei în societate, cultură şi economie în numele bunăstării rasei germane. În interiorul partidului, a căutat să contracareze ostilitatea faţă de mecanizare şi raţionalizare a unor economişti precum Gottfried Feder – pe care ei o vedeau ca pe un factor de limitare a locurilor de muncă –, propunând noi planuri de construcţie, cum era cazul autostrăzilor, proiect pe care l-a trimis într-un raport către conducerea partidului în decembrie 1932. Ideile sale erau sprijinite şi de faptul că fusese numit consilier-şef pe probleme de tehnologie pentru adjunctul lui Hitler, Rudolf Hess. Când Hitler a anunţat demararea programului pentru construirea de autostrăzi, ideile pe care le-a propus îi aparţineau în mare parte lui Todt.2

Pe 23 septembrie 1933, Hitler a întors prima lopată la inaugurarea de mult plănuitului proiect de autostradă între Hamburg şi Basel; până în mai 1935, prima bucată, de la Frankfurt la Darmstadt, era deschisă traficului; 3.500 de kilometri au fost completaţi până în vara lui 1938. Autostrăzile au fost poate cel mai durabil dintre exerciţiile de propagandă ale celui de-al Treilea Reich şi supravieţuiesc până în ziua de astăzi. Hitler se interesa personal de rutele pe care acestea le urmau, intervenind uneori să le redirecţioneze atunci când era de părere că nu urmează traseul cel mai pitoresc. De asemenea, a insistat să aprobe personal schiţele pentru construcţia de poduri şi staţii de întreţinere. Multe din ele erau exemple îndrăzneţe de modernism, iar Führerul a preferat să însărcineze arhitecţi, şi nu ingineri, cu proiectarea lor; chiar şi Mies van der Rohe, fostul conducător al mişcării Bauhaus, a

proiectat două dintre staţiile de întreţinere. Modernitatea autostrăzilor, podurile vaste şi simple care legau râuri şi defileuri, elegantele şosele duble care tăiau prin dealuri şi se întindeau pe câmpii au fost una dintre cele mai de seamă creaţii ale Reichului. Todt a instruit echipa de proiectând să contopească barajele şi porţiunile excavate cu peisajul natural, să folosească soiuri autohtone de plante pentru marginile construcţiilor şi să poziţioneze drumurile în aşa fel încât peisajul să fie clar vizibil pentru toţi conducătorii auto şi pasagerii lor.3 Dar, de fapt, autostrăzile nu însemnau fuzionarea spiritului german cu natura, ci îmblânzirea ei prin tehnologie, impresie întărită de propaganda care le celebra drept un echivalent modern al piramidelor Egiptului antic, care depăşeau catedralele gotice ale Evului Mediu sau Marele Zid al Chinei în grandiozitatea lor... Defrişează pădurea", declara un slogan îndrăzneţ de pe ilustraţia lui Carl Theodor Protzen a unui pod de autostradă" – sparge stânca – traversează valea – înfrânge distanţa – făureşte o cale prin tărâmul german".4

Nici în alte privinţe planurile lui Todt nu s-au materializat aşa cum preconizase el. Până în 1945, doar 5.000 de kilometri au fost adăugaţi la cei 3.500 terminaţi în 1938, aceasta fiindcă resursele au fost curând redirecţionate înspre programe de construcţie ce aveau o legătură mai directă cu efortul de război; Ministerul Apărării chiar s-a opus rutelor fără importanţă strategică şi a insistat pentru acordarea priorităţii drumurilor militare în zone sensibile ca Prusia Orientală. Ca urmare a unor asemenea intervenţii şi a altor întârzieri de după război, autostrada care lega Hamburgul de Basel a fost terminată abia în 1962.5 Pe deasupra, puţini oameni aveau posibilitatea să le folosească înainte de 1939, de vreme ce Germania era una din cele mai puţin motorizate societăţi din Europa. În 1935, doar 1, 6 procente din populaţia sa deţineau autovehicule, în comparaţie cu 4, 9 în Franţa, 4, 5 în Marea Britanie şi 4, 2 în Danemarca. Până şi Irlanda

avea o proporţie mai mare de deţinători de maşini, cu 1, 8%. Toate aceste cifre erau însă rizibile în comparaţie cu numărul de deţinători de

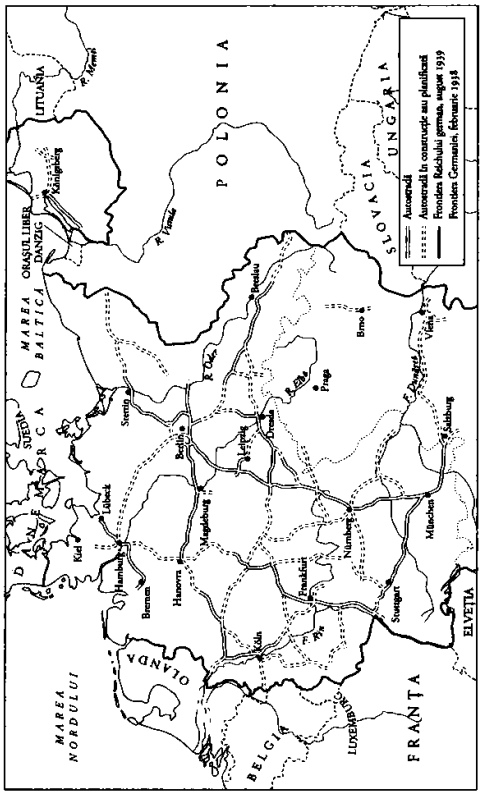

Harta 9. Reţeaua autostrăzilor

automobile din SUA, care se ridica la 20, 5 la suta, mai bine zis o cincime din întreaga populaţie.6

În discursul sau de la salonul de automobile din Berlin, Hitler a anunţat nu numai inaugurarea programului de construcţie a autostrăzilor, ci şi promovarea sporturilor auto şi reducerea de taxe pentru proprietarii de maşini.7 Rezultatul a fost o creştere de patruzeci de procente în numărul muncitorilor din industria constructoare de maşini numai între lunile martie şi iunie ale anului 1933. Producţia de automobile s-a dublat din 1932 în 1933 şi din nou în 1935. Acum, peste un sfert de milion de maşini erau produse în fiecare an, iar preţurile erau mult mai mici faţă de finele anilor ’20. Vânzările de maşini străine au scăzut

de la 40% din totalul vânzărilor de maşini în 1928 la sub 10% şase ani mai târziu.8 Numărul de maşini de pasageri de pe drumuri a crescut de la puţin peste jumătate de milion în 1932 la peste un milion în 1936.9 Până şi Victor Klemperer şi-a cumpărat o maşină la începutul lui 1936 în ciuda grijilor sale financiare, deşi a ajuns curând să îşi regrete decizia. „Maşina", scria el pe 12 aprilie 1936, „îmi înghite inima, nervii, timpul, banii. Nu atât din cauza şofatului meu prost şi a agitaţiei ocazionale pe care o produce", adăuga el, „nici măcar a dificultăţii de a conduce în sine, ci mai degrabă pentru că vehiculul nu e niciodată în regulă, întotdeauna ceva trebuie să meargă prost".10

Cu toate acestea, chiar şi el a trebuit să recunoască faptul că noile autostrăzi erau „magnifice". Conducând pe una dintre ele pe 4 octombrie 1936, a notat cu entuziasm că el şi soţia sa s-au bucurat de o „privelişte glorioasă" şi chiar a „îndrăznit o viteză de peste 80 de km pe oră de câteva ori".11 Totuşi, în ciuda răspândirii de deţinători de automobile, motorizarea societăţii germane nu a înaintat foarte mult până în 1939 şi a o descrie ca pe factorul principal în redresarea economică a Germaniei în acei ani este o exagerare crasă.12 Desigur, în 1938, producţia germană de autovehicule creştea mai repede decât cea a oricărei alte ţări europene, dar o maşină încă se găsea la unul din patruzeci de locuitori, în comparaţie cu una la fiecare nouăsprezece în Marea Britanie şi Franţa.13 Marea parte a transportului de persoane şi marfa era încă acoperită de reţeaua germană de căi ferate, domeniul cu cele mai multe locuri de muncă la acea dată, care fusese adus sub administrare centralizată şi subvenţionat cu fonduri adiţionale pentru a spori cu 50 la suta stocul (destul de mic) al locomotivelor electrice şi a creşte de patru ori numărul de locomotive mici, de manevra între 1932 şi 1938.14 Cu toate acestea, în general, în acea perioadă căile ferate au suferit de pe urma lipsei cronice de investiţii. Administraţia acestora, încercând să îşi apere hegemonia în transportul de bunuri, a reuşit să întârzie

decizia de scoatere a taxelor din vânzările de vehicule comerciale până în ianuarie 1935, deşi imediat ce aceasta s-a produs, producţia de vehicule comerciale a crescut mult mai repede decât cea de vehicule de pasageri – cu 263% în 1934 – 1935, comparată cu 74% pentru maşini.15

Chiar şi aşa, maşina personală ocupa o parte importantă în viziunea tehnologică a lui Hitler pentru viitorul Germaniei, care includea deţinerea de automobile la scară aproape universală. În anii ’20, dăduse de un articol despre „motorizarea Germaniei” în timpul lecturilor sale în închisoarea Landsberg, şi la începutul anilor ’30 desena schiţe ale unui vehicul de familie care s-ar fi vândut pentru mai puţin de o mie de mărci şi astfel ar fi fost la îndemâna majorităţii populaţiei. Întâlnindu-se cu scepticismul industriei constructoare de maşini, Hitler şi-a atras sprijinul proiectantului de maşini-sport Ferdinand Porsche, al cărui proiect prototip a fost terminat la finalul lui 1937. La insistenţele personale ale lui Hitler, producţia maşinii a fost finanţată de Frontul German al Muncii, succesorul nazist al sindicatelor, care a construit o fabrică nouă şi vastă în acest scop. În acest fel, dominaţia modelelor Opel şi Ford de producţie americană asupra pieţei de maşini din Germania avea să fie înfrântă în sfârşit. Botezând vehiculul „Maşina Poporului” (*Volkswageri*) sau „Maşina Putere prin Bucurie” (*Kraft dvreh Freude*\ Hitler preconiza că până la un milion de modele pe an vor ieşi de pe liniile de asamblare şi o campanie îndârjită de publicitate a fost lansată să convingă muncitorii să îşi economisească din câştiguri pentru a cumpăra una, cu sloganul: „O maşină pentru fiecare”.16

Campania a înregistrat un succes considerabil. În aprilie 1939, un agent social democrat din Renania de Nord-Westfalia, raporta:

Pentru un număr mare de germani, anunţarea Maşinii Poporului e o surpriză mare şi fericită. S-a dezvoltat o adevărată psihoză pentru maşina „Putere prin

Bucurie”. Pentru o bună perioadă de timp, a fost principalul subiect de conversaţie pentru toate segmentele de populaţie din Germania. Toate celelalte probleme urgente, fie ele de politică internă ori internaţională, au fost date la o parte pentru o vreme. Posomorala vieţii cotidiene germane a dispărut iară veste sub impresia acestei muzici a viitorului. Oriunde ar fi prezentate în Germania modelele de test ale acestei noi construcţii Putere-prin-Bucurie, mulţimile se adună în jurul lor. Politicianul care promite o maşină pentru fiecare este un om al maselor dacă masele îi cred promisiunile. Şi în ce priveşte maşina Putere-prin-Bucurie, poporul german crede în promisiunile lui Hitler.17

Hitler a prezentat personal cu mare mândrie unul din primele modele la Salonul Internaţional Auto de la Berlin pe 17 februarie 1939 şi i-a dat altul partenerei sale Eva Braun cu ocazia zilei sale de naştere. Deşi niciun model de serie nu a ieşit de pe liniile de asamblare în perioada celui de-al Treilea Reich, maşina a dăinuit în timp: redenumită *Volkswagen*, sau Maşina Poporului, după război şi arhicunoscută drept „buburuza” din cauza formei rotunjite pe care Hitler i-a dat-o în schiţele sale, a devenit unul dintre cele mai populare vehicule de pasageri din lume în cea de-a doua jumătate a secolului XX.18

II

Crearea unei societăţi motorizate nu era numai o viziune tehnologică grandioasă pentru viitor. Intenţiona de asemenea să producă beneficii mai imediate. Fritz Todt a calculat că realizarea de autostrăzi ar aduce un loc de muncă pentru mai bine de 6.000 de persoane, nu doar pe drumurile în sine, dar şi în toate departamentele de industrie care ar fi furnizat materialele de construcţie. Până în iunie 1935, în jur de 125.000 de oameni lucrau doar la construirea de şosele, aşa că programul chiar a creat locuri de muncă, deşi mai puţine decât preconizau calculele iniţiale.19 Naziştii îşi obţinuseră parţial uimitorul succes electoral la începutul anilor ’30 datorită promisiunii

de a scoate Germania din catastrofala depresiune economică în care căzuse. În ianuarie 1933, şase milioane de oameni erau înregistraţi ca şomeri, iar încă trei milioane, dintre care multe erau femei, dispăruseră cu totul din registre. La mijlocul lui 1929, douăzeci de milioane de germani erau în câmpul muncii; în ianuarie 1933, numărul lor scăzuse la 11, 5 milioane. Mulţi alţii lucrau cu jumătate de normă sau fuseseră forţaţi să accepte reduceri la orele de lucru sau ale veniturilor şi salariilor. Şomajul în masă a privat mişcarea sindicală de principalul său atu în negocieri, ameninţarea cu greve, şi în acest fel noul regim a reuşit să o distrugă fără mari dificultăţi în primele luni ale lui 1933. În pofida acestor manevre, scoaterea Germaniei din impasul economic a fost prioritatea imediată anunţată de guvernul de coaliţie aflat sub conducerea lui Hitler pe 30 ianuarie 1933.20 Pe 1 februarie acelaşi an, în prima sa intervenţie radiofonică, Hitler declara că „salvarea muncitorului german printr-un atac enorm şi atotcuprinzător asupra şomajului" era ţinta principală a noului guvern. „În patru ani", a declarat el, „şomajul trebuie să fie în sfârşit învins".21

Guvernul hitlerist s-a folosit de planuri de creare a locurilor de muncă deja puse în mişcare de predecesorii săi. Renunţarea Germaniei la standardul aurului în vara anului 1931 permisese statului să pompeze bani în economie pentru a o resuscita. Sub presiunea sindicatelor, guvernul de scurtă durată al generalului Kurt von Schleicher a făcut paşi importanţi în această direcţie spre finele lui 1932, elaborând planuri deja schiţate de predecesorii săi Franz von Papen şi Heinrich Brüning Cum Papen emisese 300 de milioane de mărci germane în vouchere fiscale pentru construirea de autostrăzi, îmbunătăţiri în agricultură şi clădirea de locuinţe, Schleicher a băgat 500 de milioane pentru aceste scopuri; suma a fost ridicată de către nazişti la 600 de milioane în vara anului 1933. Programul a intrat în efect abia pe 28 ianuarie 1933, permiţându-le naziştilor să îşi aroge meritul

pentru el. În mare parte, planurile erau rodul minţii lui Günter Gereke, un economist care devenise comisar al Reichului pentru crearea de locuri de muncă în 15 decembrie 1932 şi a continuat în această calitate până în 1933. Pe 27 aprilie 1933, ministrul muncii Franz Seldte a anunţat că numărul şomerilor scăzuse cu peste jumătate de milion. Fără îndoială că rezultatele se datorau parţial şi factorilor sezonieri, numărul de angajări fiind sporit după obişnuita scădere pe timpul iernii. Începuturile recuperării economice care se făcuseră deja remarcate în ultimele luni ale lui 1932 au jucat un rol la rândul lor. Guvernarea lui Hitler a avut noroc cu momentul prielnic pe care l-a prins.22

Partidul Nazist a avut totuşi propria concepţia în această privinţă. Programul partidului pe anul 1920 prezentase idei cu rezonanţă puternică de stânga pentru reforma economică, inclusiv preluarea pe scară largă de către stat a firmelor private, aşa că, atunci când preluarea puterii a ajuns să pară o posibilitate reală zece ani mai târziu, Hitler şi restul conducerii au fost nevoiţi să convingă industriaşii şi potenţialii finanţatori că şi-au schimbat mult poziţia între timp. În 1930, administratorul-şef al partidului, Georg Strasser, a înfiinţat o Divizie pentru Politici Economice care a cultivat contacte apropiate cu mediul de afaceri şi s-a dedicat elaborării de planuri pentru crearea de noi locuri de muncă pe viitor. În iulie 1932, naziştii au făcut vâlvă cu platforma lor electorală, care propunea folosirea de credite de stat pentru lucrările publice ca mijloc de a reduce şomajul prin proiecte ca asanarea de mlaştini, construirea de canaturi maritime, cultivarea landurilor şi altele asemenea. Germania, declarau ei, trebuia să se scoată din Marea Criză prin propriile puteri; nu îşi mai putea permite să aştepte relansarea comerţului internaţional pentru a-şi reveni.23

Seldt a prezentat un set de propuneri noi, mai ambiţioase, bazat pe o nouă emitere de obligaţiuni de trezorerie pentru proiectele publice. Acestea au fost

acceptate de cabinet şi, pe 1 iunie 1933, guvernul a promulgat prima Lege a reducerii şomajului, care a adus încă 1.000 de milioane de mărci pentru lucrările publice în aşa-numitul „Prim Program Reinhardt", numit astfel după secretarul de stat al Ministerului de Finanţe al Reichului, Fritz Reinhardt. O a doua Lege a reducerii şomajului, de asemenea cunoscută ca „Al Doilea Program Reinhardt", emisă pe 21 septembrie 1933, a adus 500 de milioane de mărci în credite disponibile pentru afacerile private, mai ales în industria construcţiilor, pentru a prelua noi proiecte şi a angaja noi muncitori.24 Luând aceste scheme laolaltă şi adăugând alte intervenţii minore, s-a calculat că guvernul a investit mai bine de 5.000 de milioane de mărci în crearea de locuri de muncă până la sfârşitul anului 1933, dintre care aproximativ 3.500 de milioane au fost cheltuite până în 1936. În acest fel, noile autorităţi au extins enorm dimensiunile programului pe care l-au preluat de la guvernul Schleicher la începutul anului.23 În plus, regimul a dezvoltat un plan pentru acordarea de subsidii la cumpărarea, modificarea şi repararea de locuinţe început de guvernul Papen în septembrie 1932 pentru a stimula construcţiile. În sfârşit, a îndreptat fonduri substanţiale spre zonele cele mai afectate economic, mai ales spre provinciile agrare; respectiva măsură a fost în mare parte motivată de gândul că, atunci când va izbucni războiul, cu cât mai multe obiective industriale vor fi relocate din marile oraşe, cu atât va fi mai scăzut efectul bombardamentelor inamice asupra producţiei industriale.26

De asemenea, noul regim s-a grăbit şi să scoată oameni de pe piaţa muncii, scăzând astfel numărul de persoane active din punct de vedere economic la care era raportată proporţia de neangajaţi. Cea mai importantă măsură în această direcţie a fost acordarea de împrumuturi în vederea căsătoriei, începută ca parte a Legii reducerii şomajului, promulgată pe 1 iunie 1933 şi urmată regulaţii secundare. Cuplurile tinere care

intenţionau să se căsătorească puteau să aplice în avans pentru un împrumut fără dobândă care se ridica până la o mie de mărci ale Reichului, cu condiţia ca viitoarea soţie să fi fost în câmpul muncii pentru cel puţin şase luni în perioada de doi ani ce a precedat promulgarea legii. În mod crucial, era nevoită să renunţe la locul de muncă până la data nunţii şi era obligată să nu reintre pe piaţa locurilor de muncă până când împrumutul nu era achitat, exceptând cazul în care soţul îşi pierdea slujba între timp. Faptul că nu era o măsură pe termen scurt era indicat prin termenii achitării împrumutului, care se ridicau la un procent din valoarea capitalului pe lună, astfel că perioada maximă a împrumutului putea să dureze chiar şi opt-zece ani. În practică, puţine împrumuturi au fost făcute la valoarea maximă admisă. Proporţia medie era de 600 de mărci, aproximativ o treime din venitul anual mediu al unui muncitor industrial. Cu toate acestea, împrumuturile au devenit mai atrăgătoare printr-un decret suplimentar emis pe 20 iunie 1933, care reducea suma ce trebuia plătită cu un sfert pentru fiecare copil născut cuplului în cauză. Prin urmare, cuplurile cu patru copii nu trebuiau să plătească nimic. Desigur, împrumuturile erau acordate doar cuplurilor recunoscute ca fiind ariene, aşa că, la fel ca aproape orice altceva în al Treilea Reich, au devenit un instrument de politică rasială pe lângă menirea lor iniţială. Aplicanţii nu doar că trebuiau să treacă de o examinare medicală scrupuloasă care să probeze că aveau o condiţie fizică bună, aşa cum a fost prescris în decretul suplimentar din 26 iulie 1933, dar existau toate şansele să fie refuzaţi dacă aveau orice fel de boli ereditare sau dacă erau asociali, vagabonzi sau alcoolici ori dacă aveau vreo legătură cu mişcări de opoziţie ca

Partidul Comunist Mai mult decât atât, pentru a stimula producţia şi pentru a garanta că banii vot fi cheltuiri cum trebuie, împrumuturile nu erau emise în bani, ci sub forma de tichete de garanţie pentru mobilier şi instalaţii pentru casă.27

Ideea de a reduce şomajul în rândurile bărbaţilor prin scoaterea femeilor de pe piaţa muncii nu era una nouă pentru 1933. Ca parte a măsurilor de austeritate din perioada de stabilizare din 1924 şi în criza din 1930 – 1932, aşa-numitele posesoare de venit dublu, adică femeile căsătorite care augmentau veniturile soţilor angajându-se la rândul lor, au fost concediate din companiile de stat şi erau puse sub presiune şi în sectorul privat.28 În pofida acordării dreptului de vot pentru femei, toate partidele politice de sub Republica de la Weimar erau de acord că locul femeii era înainte de toate acasă, cu familia.29 Naziştii spuneau ce spuseseră şi alţii, doar că o făceau mai zgomotos, mai insistent şi mai brutal. Aici, ca în atâtea alte domenii, Hitler şi-a impus punctul de vedere. Ideea emancipării femeii, a spus el în cadrul unei întruniri a femeilor naţional-socialiste de pe 8 septembrie 1934, era invenţia intelectualilor evrei şi negermană în esenţa ei. În Germania, a proclamat el, lumea bărbatului era statul, pe când cea a femeii era soţul, familia, copiii şi căminul de care trebuia să se îngrijească. A continuat:

Nu considerăm că e corect ca femeia să se amestece în lumea bărbatului, în sfera lui principală. Considerăm că este firesc ca aceste două lumi să rămână distincte. Una ţine de tăria sentimentului, de tăria sufletului. Cealaltă de tăria viziunii, de duritate, de hotărâre şi de disponibilitatea de a trece la fapte.30

Goebbels deja spusese aceste lucruri în termeni mai blânzi în 1929: „Misiunea femeii este de a fi frumoasă şi de a aduce copii pe lume… Femela pasăre se înfrumuseţează pentru partenerul ei şi clocește ouăle, în schimb, partenerul are grijă să adune mâncare şi stă de pază să alunge inamicul”.31 Acest discurs demonstra, printre altele, ignoranţa lui Goebbels cu privire la ornitologie: există multe specii, precum păunul sau pasărea paradisului, unde masculul este cel care atrage prin aspect şi altele, ca pinguinul imperial, unde masculul clocește ouăle. Îi era de asemenea caracteristic să pună accent pe

datoria femeii de a fi frumoasă, ceva ce nu pare să îl şi interesat prea mult pe Hitler. Totuşi, mesajul era clar şi analogia din lumea animala era grăitoare. Aşa cum declara un îndreptar ideologic nazist în 1933, „reînvierea germană este un eveniment masculin”. Locul femeii era acasă.32

Programul împrumuturilor de căsătorie şi declaraţia de război împotriva femeilor care lucrau în afara propriei gospodării erau astfel centrale pentru ideologia nazistă, cât şi măsuri utile pentru reducerea şomajului. Imediat după lansarea planului, propagandiştii nazişti l-au ridicat în slăvi ca pe un succes deosebit în 1934, primul an de la intrarea sa în vigoare, s-au aprobat aproape un sfert de milion de împrumuturi. Numărul a scăzut la sub 150.000 în 1935, dar a crescut la 170.000 în 1936, când aproape o treime din căsătorii au fost asistate de un împrumut de stat.33 Erau cifre impresionante. Însă efectele măsurii asupra şomajului erau mai mici decât pretindeau autorităţile, întrucât de regulă femeile nu concurau cu bărbaţii pentru aceleaşi posturi, aşa că a scoate o femeie de pe piaţa muncii însemna arareori a elibera un loc de muncă pentru un bărbat. Echilibrul sexelor în economie s-a deplasat în anii ’20 şi ’30. Şi totuşi, acelaşi tipar de bază al diferenţelor între sexe s-a păstrat din secolul XIX. Mai puţin de un sfert din cei încadraţi ca muncitori erau femei. Cele din această categorie erau concentrate mai ales în textile, îmbrăcăminte şi alimente. Majoritatea servitorilor erau tot femei, care ocupau şi cele mai multe locuri în rândurile „asistenţilor de familie”. Prin contrast, se găseau foarte puţine femei în principalele sectoare industriale. În consecinţă, principala diferenţă pe care au făcut-o împrumuturile de căsătorie a fost asupra statisticilor generale în privinţa şomajului; în realitate, nu au creat spaţii pentru bărbaţii aflaţi în şomaj, fiind puţin probabil ca un fost metalurgist sau lucrător în construcţii să se apuce de făcut menajul sau de ţesut, indiferent de cât de disperată i-ar fi fost situaţia. De asemenea, popularitatea împrumuturilor de căsnicie trebuie privită şi în contextul

redresării economice care a început timid în cea de-a doua jumătate a anului 1932 şi a luat avânt mai apoi. În timpul Marii Crize, multe femei au apărut pe piaţa muncii datorită faptului că taţii sau partenerii lor de viaţă şi-au pierdut slujbele şi, cum bărbaţii au reînceput să găsească de muncă, mai ales în sectorul industriei grele care era crucial pentru reînarmare, acestea au început să renunţe la slujbe, bucuroase să scape de povara dublă a menajului şi îngrijirii copiilor, pe de o parte, şi a lucrului în afara casei, pe de alta. Multe din ele au întârziat să se căsătorească şi să aibă copii tocmai din pricina crizei economice. Rata foarte mare a împrumuturilor din primul an sugerează că o proporţie mare din cuplurile care le-au primit făceau parte din această categorie. Prin urmare, probabil că deciziile lor au fost luate în mare parte independent de stimulentele economice ale guvernului.34

Cu toate acestea, naziştii au început curând să proclame că graţie unor asemenea măsuri au reuşit să reducă drastic cotele catastrofice de şomaj care au devastat economia şi societatea germană de la sfârşitul anilor ’20. În 1934, statisticile oficiale arătau că rata şomajului a scăzut cu mai bine de jumătate faţă de cât era cu doi ani înainte; în 1935, nu era mai mare de 2, 2 milioane, iar în 1937 a coborât sub un milion. Laudele lui Hitler că va rezolva problema şomajului în doar patru ani de la preluarea puterii păreau să îşi găsească o justificare triumfală. Necontenita propagandă nazistă care declara că „bătălia pentru muncă” era câştigată a dobândit încredere din partea populaţiei. A ajutat să atragă mulţi sceptici de partea guvernului din mai 1933 încolo şi a reînnoit euforia printre partizanii Reicbului. Credinţa că Hitler reconstruia într-adevăr economia germană a fost un factor precumpănitor în asigurarea sprijinului popular pentru regimul său în primele luni ale acestuia.35 Oare acest „miracol economic al lui Hitler”, aşa cum l-au botezat unii, o înfrângere a şomajului, o resuscitare keynesiană a economiei printr-o politică îndrăzneaţă de deficit bugetar,

coroborată cu creşteri enorme în investiţii şi revenirea la o stare generală de prosperitate şi standarde bune de viaţă din genunile în care se scufundaseră în timpul Depresiunii? Aici să fi fost sădite seminţele din care, după devastările războiului, a înflorit miracolul economic al Germaniei Federale în anii ’50? 36

Evident că, în oarecare măsură, revenirea economică mondială era deja în desfăşurare, deşi foarte lent; în Germania, a fost ajutată de încrederea puternică a mediului de afaceri ca rezultat al stabilităţii politice pe care regimul părea să o garanteze, prin contrast cu predecesorii săi imediaţi, şi al suprimării mişcării sindicale, ceea ce le dădea angajatorilor impresia că aveau mai mult spaţiu de manevră decât înainte. Mai mult decât atât, aşa cum problema şomajului din anii de Depresiune între 1929 şi 1931 fusese agravată de faptul că tinerii născuţi în anii dinaintea Primului Război Mondial inundau piaţa muncii după ce părăseau şcoala, situaţia a fost inversată din 1932 încolo, odată cu venirea la maturitate a celor născuţi în anii războiului. Fapt explicabil prin aceea că peste două milioane de naşteri preconizate conform tendinţelor statistice nu au avut loc în 1914 – 1918, în vreme ce rata mortalităţii infantile în anii de război, puternic afectată de lipsa de alimente, a fost cu 40% peste valoarea normală. Aşa că piaţa locurilor de muncă a beneficiat şi de pe urma scăderii în cererea generală pentru slujbe.37

Impresia că naziştii au avut foarte mult noroc că au preluat puterea tocmai când economia începea să se redreseze este întărită când realizăm că unele dintre măsurile lor cele mai trâmbiţate nu au făcut decât să readucă starea de fapt din anii de dinaintea Depresiunii. În privinţa locuinţelor, de exemplu, numărul de clădiri nou-construite sau modificate părea impresionant: 310 490 în 1936; dar era totuşi sub cifra de 317 682, la care se ajunsese în 1929, în timpul mult hulitei Republici de la Weimar. De fapt, guvernul a tăiat subsidiile pentru

construcţia de case de la un miliard de mărci în 1928 la aproape nimic în 1934 şi şi-a concentrat resursele pe subvenţionarea reparaţiilor. De asemenea, surplusul de muncitori în construcţii era în mare parte derivat din angajările, în mare parte obligatorii, în proiecte de terasamente care nu aveau nicio legătură cu construirea de case.38 Regimul nu ezita deloc să falsifice registrele. Nu doar oamenii introduşi în câmpul muncii, ci şi persoane neînregistrate care lucrau în menaj şi chiar argaţi de fermă care nu erau plătiţi, din care marea majoritate erau femei, erau acum socotiţi drept angajaţi. Niciunul din aceşti oameni nu putea fi considerat ca participant activt pe piaţa muncii; niciunul nu primea un salariu constant prin care să se întreţină singur, cu atât mai puţin o familie. Estimările arată că în acea perioadă existau cel puţin jumătate de milion de „şomeri invizibili" în Germania, iar numărul total de şomeri, pe care statisticienii nazişti l-au stabilit pe la două milioane, se apropia în realitate de patru milioane.39 Până şi în ianuarie 1935, un observator contemporan aprecia că încă se găseau un milion de neangajaţi în Germania.40 Metodele de manipulare statistică erau deosebit de subtile. Zilierii erau consideraţi ca fiind angajaţi permanenţi. Între ianuarie 1933 şi decembrie 1934, numărul de angajaţi pe termen lung care depindeau de asistenţa socială a scăzut sub şaizeci la sută în oraşele cu mai mult de jumătate de milion de locuitori, o realizare impresionantă, cel puţin pe hârtie. Însă explicaţia pentru această performanţă consta în aceea că numărul de „şomeri pe ajutor social" era calculat din rândurile celor înregistraţi la forţele de muncă şi nu ale celor care depuseseră cereri de ajutor social, cum se procedase în anii precedenţi. În Hamburg, de exemplu, forţele de muncă înregistraseră 54.000 de persoane care beneficiau de şomaj la finele lui martie 1934, în comparaţie cu cei aproape 60.000 care figurau în evidenţele biroului de asistenţă socială.41

În plus, au fost introduse noi reglementări care

reduceau orele de lucru în unele ramuri ale industriei şi comerţului, făcând astfel necesară angajarea de noi muncitori, dar reducând substanţial salariile celor deja angajaţi. Şi, deşi agenţiile de ocupare a forţei de muncă reuşeau de obicei să asigure angajări pe termen scurt, slujbele permanente erau încă greu de găsit. Mulţi tineri şi chiar femei s-au văzut confruntaţi cu presiunea crescândă de a se înscrie în aşa-numitul Serviciu de Muncă Voluntară sau să fie recrutaţi pentru munca la câmp, unde adeseori fermierii erau iritaţi de lipsa lor de experienţă şi îi priveau doar ca pe nişte guri de hrănit în plus. Cei care se împotriveau riscau să fie privaţi de asistenţă socială, să facă muncă forţată sau chiar să fie încarceraţi. În unele zone, toţi tinerii între vârsta de optsprezece şi douăzeci şi cinci de ani au fost adunaţi laolaltă şi li s-a dat alegerea de a lucra pământul sau a pierde orice fel de beneficiu social. Însă plata pentru asemenea munci era atât de mică, încât în unele cazuri cădea chiar sub nivelul şomajului, iar dacă muncitorii trebuiau să trăiască departe de casă, aveau nevoie de ajutor social pentru a acoperi cheltuielile adiţionale care decurgeau din acest fapt.42 Chiar şi la prestigioasele proiecte de autostradă condiţiile de lucru erau atât de proaste, raţiile de mâncare atât de mici şi orele de lucru atât de lungi, încât existau proteste frecvente, care au culminat cu incendierea barăcilor muncitorilor. Mulţi dintre cei recrutaţi pentru aceste proiecte, printre care se numărau frizeri, funcţionari sau comis-voiajori, erau prea puţin apţi pentru muncă fizică. Accidentele erau frecvente, iar actele repetate de protest pe unul din şantiere au dus la arestarea a treizeci şi doi din cei şapte sute de muncitori în decurs de câteva luni; cei mai zgomotoşi dintre protestatari au fost duşi la Dachau pentru „reeducare” şi pentru a-i intimida pe ceilalţi în a se supune regimului.43 Asemenea măsuri, coroborate cu controalele stricte de muncă şi abolirea sindicatelor, au ajutat să ţină salariile nete la cote scăzute.44

Aşa-numitul Serviciu de Muncă Voluntară nu era de

fapt o creaţie nazistă; exista încă dinainte ca aceştia să obţină puterea şi număra 285.000 de oameni până în 1932. În 1935, numărul a crescut la 422.000, dar mulţi dintre ei erau orăşeni angajaţi la munca sezonieră în agricultură, care altfel cădea oricum în atribuţiile muncitorilor rurali. Prin urmare, deşi aceste planuri au dus la reducerea numărului de şomeri care figurau în statisticile oficiale, nu au făcut nimic pentru a creşte puterea generală de cumpărare a populaţiei. Observatori informaţi remarcau că redresarea nu a afectat bunurile de consum, unde în mai 1935 producţia era încă la 15 procente sub nivelul înregistrat cu şapte ani înainte. Comerţul cu amănuntul chiar a cunoscut un declin în cantitate între 1933 şi 1934, întrucât salariile stagnau în vreme ce preţurile pentru mâncare şi îmbrăcăminte au crescut. Teoria clasică keynesiană a creării de slujbe, adoptată cel puţin în teorie de guvernul Papen, preconiza o revitalizare a economie prin intermediul împrumuturilor de stat şi a schemelor de creare a locurilor de muncă menite să aducă bani în buzunarele muncitorilor şi să alimenteze cererea de consum, stimulând astfel producţia şi ducând la crearea de tot mai multe locuri de muncă şi tot aşa până când procesul de redresare ducea la o economie capabilă să se întreţină singură. La doi ani şi jumătate după venirea lui Hitler la putere, încă nu erau semne că aşa ceva se petrecea.45

III

În realitate, programul nazist de creare a locurilor de muncă urmărea ceva foarte diferit de lansarea unei recuperări economice generale. Adevăratele sale scopuri au fost explicate de Hitler miniştrilor săi pe 8 februarie 1933:

Următorii cinci ani în Germania trebuie consacraţi reînarmării poporului german. Orice plan de creare a slujbelor pe care îl sprijinim public trebuie judecat după criteriul dacă este sau nu necesar din punctul de vedere al reînarmării poporului german. Acest principiu trebuie să

fie prioritar oriunde şi oricând… Poziţia Germaniei în lume va fi condiţionată în mod hotărâtor de poziţia forţelor armate germane. Iar de asta depinde şi poziţia economiei germane în lume.46

Autostrăzile, adăuga el, trebuiau de asemenea să fie construite „pe principii strategice”.47 Când Hitler a prezentat planul de construcţie a autostrăzilor în faţa marilor industriaşi, pe 29 mai 1933, chiar a sugerat ca acestea să fie acoperite cu structuri de beton armat care să le protejeze de atacuri aeriene, în vreme ce tancurile şi transportoarele blindate aveau să înainteze spre frontul de război e sub ele. Până la urmă, rutele pe care le urmau erau prea îndepărtate de orice posibil teatru de război, iar suprafaţa de drum prea îngustă încât să permită trecerea tancurilor şi a echipamentului militar. Suprafeţele lor albe puteau să asigure aviaţiei inamice un mijloc de orientare atât de facil că a trebuit să fie acoperite cu vopsea de camuflaj în timpul războiului. Astfel, cu toată importanţa atribuită funcţiei lor ideologice, estetice şi propagandistice, adevăratele intenţii dindărătul lor erau – nu doar în mintea lui Hitler, ci şi a principalului lor arhitect, Fritz Todt – de natură strategică.43 Führerul a atras atenţia asupra a ceea ce el considera că era importanţa vitală, deşi indirectă, a industriei constructoare de maşini pentru viitorul militar al Germaniei. „Automobilele şi avioanele au o bază comună în industria construcţiilor de maşini”, a declarat el: „Fără dezvoltarea, de exemplu, a motorului diesel pentru transportul terestru, ar fi fost imposibil să se pună fundaţiile pentru utilizarea sa în aviaţie”.49 Dezvoltarea producţiei de automobile ar fi permis ca fabricile să poată trece pe producţie de război în scurt timp, în vreme ce profiturile venite din vânzarea de automobile puteau fi folosite să finanţeze dezvoltarea de aeronave de către aceleaşi companii.50

„Motorizarea Germaniei” s-a dovedit a fi o alta viziune falsă a naziştilor, căci devierea de resurse către producţia militară la mijlocul anilor ’30 a sistat practic

fabricarea de maşini, care până în 1938 nu a mai reuşit să ţină pas cu cererea. Planul prin care muncitorii, influenţaţi de o campanie puternică de publicitate, aveau să se despartă de o parte din salariile lor în fiecare săptămână pentru a cumpăra o maşină „Putere prin Bucurie" s-a dovedit a fi nimic mai mult decât o metodă prin care să îi facă să muncească ore suplimentare şi astfel să contribuie la finanţarea reînarmării. În acest fel, la capătul anului 1939, în jur de 270.000 de oameni împrumutaseră statului 110 milioane de mărci. Până la sfârşit, nu mai puţin de 340.000 de persoane şi-au investit banii în schema naziştilor. Nici măcar unul din ei nu a primit un Volkswagen în schimb. Fabrica a intrat pe producţie de război în septembrie 1939.51 Armata însăşi considera că dezvoltarea producţiei de vehicule cu motor era o precondiţie esenţială pentru motorizarea rapidă a forţelor armate. În general, ramuri de bază ale industriei, ca producerea şi prelucrarea fierului şi oţelului, aveau să aibă prioritate asupra fabricării de bunuri de consum pentru că puteau oricând să ofere infrastructura de bază pentru reînarmare. Şi a-i aduce pe germani, mai ales pe bărbaţii germani, înapoi la muncă îi va căli şi îi va transforma din trântori neangajaţi în potenţiali luptători: în consecinţă, era mai important să îi disciplineze decât să îi plătească bine. Din punctul de vedere al lui Hider, taberele şi barăcile în care tinerii trudeau pentru venituri sub nivelul şomajului în planuri de muncă voluntară, care nu era nicidecum voluntară, erau importante şi pentru că îi pregăteau pentru privaţiunile viitorului război.52

Mai imediat, Hider intenţiona să reia producţia de arme după mulţii ani în care a fost oprită de limitările impuse forţelor armate ale Germaniei prin reglementările păcii din 1919. Adresându-se principalilor diriguitori ai armatei, SA-ului şi SS-ului pe 28 februarie 1934, Hider a spus că în decurs de opt ani va fi necesară crearea unui „spaţiu vital pentru surplusul de populaţie" în est, deoarece revenirea economică avea să se oprească până

atunci. De vreme ce „puterile vestice nu ne-ar lăsa să facem asta… lovituri scurte, decisive în vest şi apoi în est ar putea fi necesare”. Rezultă că reînarmarea trebuia să fie gata până în 1942.53 Până atunci era cale lungă. În 1933, Germania era mai mult sau mai puţin fără aviaţie militară, fără nave de război, fără tancuri, fără unele din cele mai elementare echipamente militare şi constrânsă la o armată de nu mai mult de 100.000 de oameni. Deja la începutul lui februarie 1933, Hider a iniţiat un program de reînarmare care să fie deghizat pe cât posibil ca un plan pentru crearea de locuri de muncă (modificarea programului Scleicher, spunea el pe 9 februarie, „facilitează în primul rând deghizarea eforturilor pentru ameliorarea apărării naţionale. În viitorul apropiat, trebuie acordată atenţie deosebită acestei disimulări”).54 Armata a solicitat 50 de milioane de *Reichsmark* prin programul Schleicher pentru a-şi finanţa faza iniţială de extindere, conform planurilor conturate încă din 1932, în vreme ce înaltul comisar pentru aviaţie a cerut puţin peste 43 de milioane. Aceste sume erau mult prea modeste pentru Hitler, care credea că reînarmarea necesita „miliarde” de mărci şi trebuia făcută cât mai repede, astfel încât să se poată trece peste perioada critică în care inamicii Germaniei vor începe să realizeze ce se petrece, înainte ca ţara să ajungă la un stadiu când putea să reziste, să spunem, unei invazii din partea Poloniei. Conducătorii armatei au reuşit în cele din urmă să îl convingă pe Hitler că mai mult nu era posibil în faza iniţială a reînarmării. Acesta a ordonat ca prioritate alocarea de resurse din programul de redresare economică spre armată şi i-a dat acesteia controlul asupra propriului buget de reînarmare în aprilie 1933.55

Armata a întocmit o listă de 2 800 de firme de la care puteau fi comandate arme; în 1934, acestea s-au ridicat la peste jumătate din întreaga producţie metalurgică, inginerească şi de motoare. Efectele Marii Depresiuni au inclus o utilizare slabă a capacităţii de producţie, astfel că majoritatea comenzilor iniţiale au venit din inerţie şi nu au

avut nevoie de noi investiţii majore. Investiţiile în industria germană pe anul 1932 au fost cu 17 procente mai mici decât în 1928, dar acum au început să crească, ajungând la puţin peste 21% în 1933, 40% în 1934 şi 63% în 1935. Eforturile de pregătire a unei forţe aeriene germane au început cât de curând posibil. În martie 1934 a fost întocmit un program de producţie care avea drept obiectiv construirea a 17.000 de aparate de zbor până în 1939; multe din acestea au fost deghizate ca avioane de pasageri, deşi se intenţiona să fie convertite în bombardiere când avea să vină timpul. Cincizeci şi opt la sută din ele erau categorisite, în mod puţin plauzibil, drept „avioane de antrenament”. Până în 1935, în jur de 720.000 de oameni lucrau în construcţia de avioane, în comparaţie cu mai puţin de 4.000 la începutul lui 1933. În mod similar, concernul Krupp s-a angajat în producţia pe scară largă a ceea ce descriau cu viclenie drept „tractoare agricole” în iulie 1933; în realitate, era vorba de tancuri. În 1934, compania Auto Union AG a lansat un alt departament de producţie a vehiculelor militare, camuflat în registrele lor sub denumirea vagă de „birou central”. În noiembrie 1933.

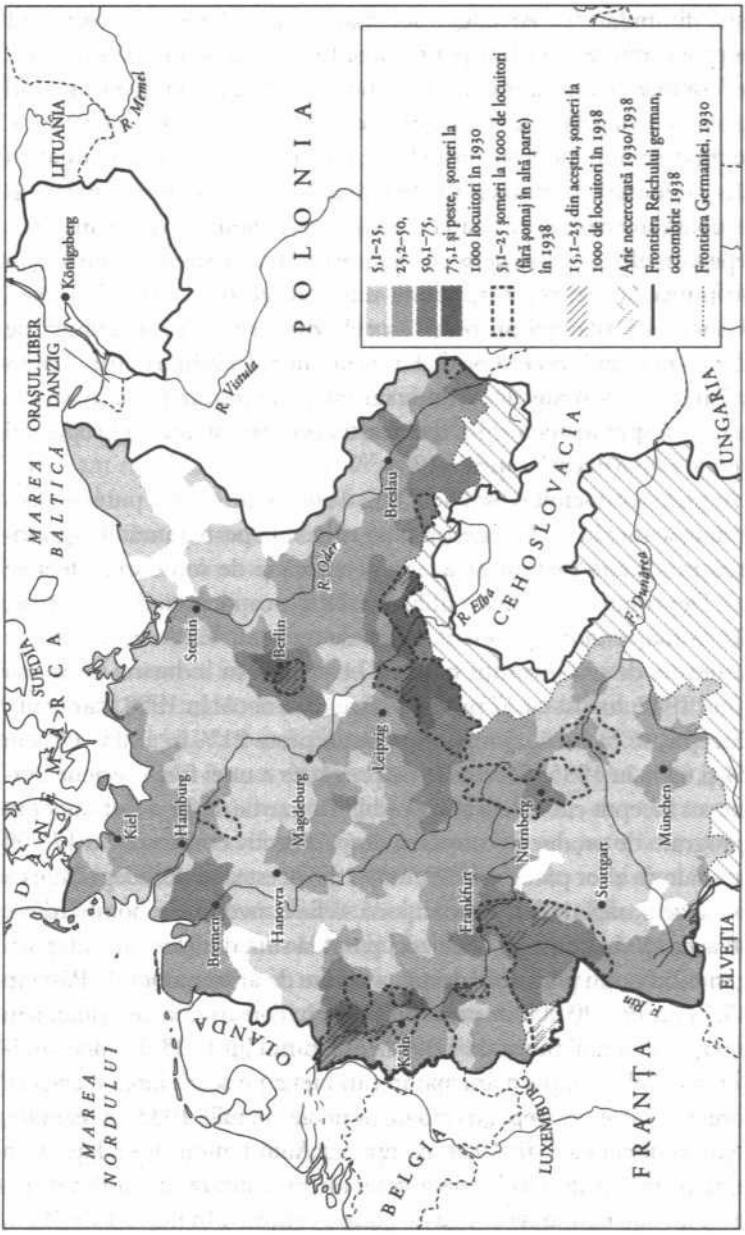

Harta 10. **Reducerea şomajului, 1930-1938**

marina militară a comandat echipament militar în valoare de peste 41 milioane de *Rewhsmark* şi nave în valoare de încă 70 de milioane. Firme importante, precum Borsig din Berlin sau asociaţia Bochumer din Hanovra, au

început producţia de puşti şi alte arme de foc. Toate aceste lucruri au avut un impact imediat asupra ocupării locurilor de muncă. Deja în ianuarie 1933, fabrica de puşti Mauser şi-a sporit forţa de muncă de la 800 la 1 300 de angajaţi; în primele patru luni ale lui 1933, compania Rheinmetall AG, care realiza mitraliere şi obuziere, a angajat la rândul său peste 500 de noi muncitori. Dezvoltări similare erau observabile la sute de companii din întreaga Germanie. În mod inevitabil, toată această activitate febrilă a avut un efect de galvanizare asupra industriei în sens mai larg, de vreme ce companiile metalurgice, de asamblări şi cele miniere şi-au mărit producţia şi au angajat mână de lucru pentru a răspunde cererii tot mai mari din sectorul armamentului. Până la sfârşitul anului 1934, guvernul a remarcat reducerea şomajului la mai puţin de jumătate din cotele existente atunci când a preluat puterea şi a suspendat programele de creare a locurilor de muncă. De atunci încolo, nu a mai fost nevoit să recurgă la asemenea măsuri pentru a absorbi restul şomerilor germani în câmpul muncii.56

Ultimul pas în micşorarea cifrelor şomajului a fost făcut prin introducerea serviciului militar obligatoriu în mai 1935. Deja în octombrie 1933, Hider îl întrebase pe ambasadorul britanic dacă guvernul său ar fi de acord cu mărirea armatei germane la 300.000 de oameni; cât despre armată, aceasta a profitat curând de un acord internaţional semnat pe 11 decembrie 1932, care propunea să înlocuiască clauzele de dezarmare ale Tratatului de la Versailles cu o convenţie care îi dădea Germaniei drepturi egale în cadrul unui nou sistem de securitate internaţională.

Recrutările masive din decursul anului 1934, iniţial lansate pentru a aduce mii de trupe în nou-înfiinţata forţă aeriană germană, au rezultat într-o creştere în efectivele armatei de până la 240.000 pe 1 octombrie. Dar nu era suficient Pe 3 februarie 1933, Hider promisese armatei că va reintroduce serviciul militar obligatoriu. Luând drept

pretext o propunere de creştere a forţelor armate franceze, Hider a făcut anunţul formal în cadrul Consiliului de Apărare al Reichului pe 15 martie, luându-i prin surprindere pe mulţi din ofiţerii de faţă. De atunci încolo, toţi bărbaţii germani apţi pentru serviciul militar şi care nu erau de etnie evreiască vor trebui să servească pentru un an în forţele armate – interval extins la doi ani în august 1936 – odată ce ajungeau la vârsta de optsprezece ani şi aveau efectuate cele şase luni necesare în Serviciul de Muncă al Reichului. În 12 iunie 1936, Statul-Major General estima că efectivul care putea fi mobilizat de armată se ridica la aproximativ 793.000 de oameni, incluzându-i pe rezervişti şi necombatanţi; în ajunul războiului, aproape trei sferturi de milion de inşi se aflau în serviciu militar activ şi mai bine de un milion în rezervă. De asemenea, în primăvara anului 1935, guvernul german a anunţat în mod oficial existenţa unei forţe aeriene care la acea dată număra deja 28.000 de ofiţeri şi oameni care serveau în ea; numărul lor a crescut la 383.000 până în august 1939.57 Reînarmarea navală s-a derulat mai lent, fiind bazată iniţial pe planurile concepute în noiembrie 1932, dar şi aici cursa înarmării a ajuns la un ritm alert în 1933, în serviciul activ se aflau 17.000 de ofiţeri şi mateloţi, cu doar 2000 mai mulţi decât în anul precedent, dar până la izbucnirea războiului în 1939 numărul lor ajunsese până la aproape 79.000.58 Luate laolaltă, aceste măriri de efective au stârpit orice urmă de şomaj printre tineri. După 1936, Hitler şi ceilalţi nazişti de frunte nu s-au mai deranjat să mai menţioneze „bătălia pentru lucru”; faptul că aceasta a fost câştigată era de mult recunoscut de majoritatea covârşitoare a poporului german.59

IV

Când Hitler a devenit cancelar al Reichului în ianuarie 1933, situaţia financiară a guvernului german era critică. Mai mult de trei ani petrecuţi în cea mai catastrofală depresiune economică din istoria germană îi forţaseră pe predecesori să facă reduceri drastice în

bugetul de stat. Falimentele, eşecurile economice şi şomajul în masă au dus la căderea dramatică a produsului intern brut şi la micşorarea bruscă a veniturilor preluate din impozite. Această situaţie nu s-a schimbat peste noapte. De pildă, în 1938, bugetul de stat se ridica la 35 la sută din venitul naţional. Cele 17 700 milioane de mărci intrate în vistieria statului din taxe erau suficiente doar să acopere puţin peste jumătate din fondurile pe care statul le cheltuia de fapt – 30.000 de milioane de mărci per total. Cum a reuşit regimul să plătească pentru programul masiv de reînarmare şi creare a locurilor de muncă? Putea să plătească pentru acestea doar în ceea ce numea „producţie creativă de credit”. O asemenea politică era dezavuată de economiştii de gândire tradiţională prin prisma faptului că sporea riscul inflaţiei. Nimeni nu dorea să se confrunte din nou cu hiperinflaţia din 1923. Preşedintele Reichsbank, Hans Luther, nu privea cu ochi buni reînarmarea bazată pe politică de deficit bugetar pe care o promova regimul. Privit ca mare preot al ortodoxiei monetare, acesta avea şi un trecut politic, fiind unul din foştii cancelari ai Reichului. Grija sa de a menţine neutralitatea Reichsbankului, care era un garant internaţional, l-a făcut să-i adreseze un protest lui Hitler în persoană atunci când Cămăşile Brune au înălţat o flamură cu svastica peste clădirea băncii pe 30 ianuarie 1933. Toate acestea îl făceau un tovarăş de drum neconfortabil pentru nazişti. Aşa că Hitler l-a înlocuit la mijlocul lui martie 1933 cu Hjalmar Schacht, vrăjitorul financiar care a fost în mare parte responsabil pentru aducerea inflaţiei sub control la finele anului 1923.60

Schacht era o figură atipică în eşaloanele conducerii celui de-al Treilea Reich. Cu ocazii oficiale, în timp ce alţi miniştri apăreau în uniforme militare şi cu cizme înalte, Schacht făcea notă discordantă în costumul său civil cenuşiu, cămaşă cu guler alb şi cravată, pardesiu negru şi pălărie tip melon. Statura sa subţire, neimpozantă şi ochelarii fără ramă îi dădeau o alură academică, cumva retrasă, care nu se preta la energia dură degajată de

ceilalţi reprezentanţi de vază ai regimului. Nici parcursul său personal nu era deloc similar cu al acestora. Născut în ianuarie 1877 într-o familie cu venituri modeste, a fost botezat Horace Greeley Hjalmar Schacht; tatăl său petrecuse mai mulţi ani în Statele Unite şi îl admira într-atât de mult pe fondatorul ziarului *New York Herald Tribune* şi cel care a născodt fraza „Spre vest, tinere", că şi-a numit fiul după el. „Hjalmar", numele sub care era în genere cunoscut în Germania, era unul tradiţional în familia mamei sale, care provenea din Hamburg şi regiunea Schleswig-Holstein. Educat la un faimos liceu din Hamburg, a studiat economia politică sub Lujo Brentano la Universitatea din München, apoi, după ce a câştigat experienţă practică pe post de jurnalist novice, a învăţat franceza la Paris şi şi-a scris doctoratul pe marginea politicilor economice britanice. Trecutul lui Schacht era variat şi cosmopolit, iar acesta a colaborat cu mari economişti şi comentatori ai perioadei Wilhelmiene, ca Hans Delbrück şi Gustav Schmollen A gravitat în mod firesc spre Partidul Naţional Liberal şi a scris pentru Asociaţia Tratatului de Comerţ, prin care a intrat în legătura cu Georg von Siemens, fondatorul Băncii Germane (Deutsche Bank AG). Prin această conexiune, a intrat în lumea reală a finanţelor şi a ajuns cu viteză în vârful ei. Schacht a jucat un rol important în administrarea economică a efortului german de război în 1914 – 1918, dar nu era în niciun sens un naţionalist de extremă dreaptă, ba chiar, dacă este să dăm crezare spuselor sale, s-a despărţit în 1938 de prima sa soţie din cauza ideilor ei radicale, pronaziste. În ultimii ani ai Republicii de la Weimar, Schacht a luat mai degrabă partea democraţilor.61

Adevărata sa faimă a venit spre sfârşitul anului 1923, prin rolul său de comisar pentru valuta naţională, un post în care a fost numit tocmai de către Hans Luther, care la acea dată era ministru de finanţe. Probabil că numirea lui s-a datorat numeroaselor legături în cercurile financiare pe

care şi le-a făcut în anii precedenţi, ca director al câtorva bănci importante. Rolul său în sfârşitul hiperinflaţiei i-a adus prima numire ca preşedinte al Reichsbank, după ce precursorul său a murit subit la 20 noiembrie 1923. Aici şi-a cimentat reputaţia de geniu financiar prin faptul că a reuşit să menţină stabilitatea aşa-numitei *rmtennunk* (valuta germană din perioada hiperinflaţiei) şi apoi – în ciuda corului de vociferări din parte extremei drepte – jucând un rol cheie în renegoderea despăgubirilor de război sub Planul Young. Când, la începutul anilor ’30, guvernul a renegodat părţi din Plan pe care Schacht considera că ar fi trebuit nealterate, a demisionat şi s-a retras temporar din viaţa publică. Acţiunile sale sugerau că simpatiile sale politice s-au deplasat spre dreapta, lucru întărit de plecarea din Partidul Democrat, deşi nu şi-a declarat loialitatea faţă de vreo altă mişcare. Atunci când l-a cunoscut personal pe Hitler, la un dineu ţinut de Hermann Göring la începutul lui 1931, a fost impresionat favorabil de liderul naziştilor. La fel ca mulţi alţi oameni polind ai perioadei weimareze, credea că radicalismul lui Hitler putea fi îmblânzit prin asocierea sa cu persoane mai conservatoare şi experimentate, cum era şi el însuşi.62

Din punctul de vedere al lui Hitler, Schacht era pur şi simplu cel mai bun manager financiar disponibil. Avea nevoie de el pentru a face

AL TREILEA REICH LA PUTERE 5

rost de bani pentru programul său de reînarmare şi pentru a se asigura că mărirea rapidă a cheltuielilor de stat nu vor crea probleme. Schacht nici măcar nu a fost nevoit să devină membru al NSDAP. Mai târziu a pretins, la fel ca mulţi alţii, că a acceptat o funcţie în cadrul regimului doar pentru a preveni dezastre mai rele. Însă, în acea perioadă, viziunea politică a lui Schacht se apropia simţitor de cea a lui Hitler. Deşi nu era un apostol al violenţei, gata să stârnească plebea, ajunsese la un naţionalism îndeajuns de radical încât să aprobe fără reţineri ţelul principal al regimului de a rearma Germania la viteză maximă. Către

sfârşitul lunii mai din 1933, a prezentat un plan ingenios de finanţare a deficitului bugetar Un Institut de Cercetare Metalurgică (*Mdauurg-ches Rnschungsmstiiut*), înfiinţat de patru companii importante şi cu un capital de un milion de mărci, a fost autorizat să emită aşa-zisele „bancnote Mefo", care erau garantate de către stat şi decontate de Reichsbank. Banca prelua aceste bancnote şi în schimbul lor tipărea valuta oficială. Cincizeci de procente din achiziţionările de armament de către armată au avut loc în acest fel între 1934 şi 1936. De vreme ce banca naţională acoperea bancnotele emiţând lichidităţi, circulaţia lor a crescut cu 6.000 de milioane până la sfârşitul lui martie 1938, când aproape 12.000 de milioane de bancnote Mefo fuseseră cheltuite. Schacht era deja îngrijorat în privinţa efectelor inflaţioniste ale acestor măsuri şi a oprit emiterea de bancnote Mefo în 1937, după care au început să fie folosite tichete de garanţie şi obligaţiuni de tezaur fără dobândă. Între timp, deficitul bugetar brut al Reichului se adâncea aproape ieşit de sub control. Dar nici Hitler, nici consilierii săi economici nu considerau acest aspect ca fiind deosebit de important. În perspectiva lor, finanţarea deficitului nu era decât o măsură pe termen scurt, iar în viitorul apropiat datoriile aveau să fie recuperate prin expansiune teritorială. Şi, pe lângă reînarmarea în mare viteză, Hitler a luat şi alte măsuri pentru a se asigura că acest deziderat nu doar că va fi posibil, ci şi că, aşa cum privea el lucrurile, va aduce beneficii economice maxime.63

De la bun început, Hitler dorea ca Germania să fie autonomă din punct de vedere economic. În pregătirile ei pentru izbucnirea războiului, economia germană trebuia să fie eliberată din dependenţa ei de importurile străine. Hitler a văzut prea bine efectele blocadei aliate asupra Germaniei din Primul Război Mondial: o naţiune înfometată şi nemulţumita; producţia de arme întreruptă din lipsă de materii prime. Nu voia ca asemenea lucruri să se mai petreacă. „Autarhia", termenul nazist pentru

independenţa economică, era un precept fundamental al ideilor economice naziste încă de la începutul anilor ’20. Ocupa mare parte din aspectele economice discutate în *Mân Kampfş*. era intim legată de altă idee primordială a politicilor naziste, anume cucerirea de „spaţiu vital” (*lebensraum*) în Europa de Est, acţiune despre care Hitler credea că ar garanta suficiente rezerve de hrană pentru populaţia urbană a Germaniei. Astfel că, de la bun început, politicile economice naziste s-au concentrat pe retragerea comerţului de pe marile pieţe internaţionale şi direcţionarea spre ţări cum erau cele din sud-estul Europei, care într-o bună zi vor face parte din imperiul nazist Hider le-a spus liderilor militari în februarie 1933 că, ţinând cont de regresia curentă a economiei mondiale, era inutil să încerce o sporire a exporturilor; singura cale pentru recuperarea pe termen lung a economiei germane era prin cucerirea de „spaţiu vital” în Răsărit, iar pregătirile pentru aceasta trebuiau să aibă prioritate faţă de orice altceva.64

Pe plan intern, al Treilea Reich a urmărit obiectivele autarhiei în raţionalizarea distribuirii de alimente prin intermediul Agenţiei pentru Alimente a Reichului (*Rrichsnahrstandy*, întemeiată pe 13 septembrie 1933. Condusă de ideologul Richard Walther Darré, acum distins cu titlul de Conducător al Fermierilor Reichului, aceasta era o organizaţie nazistă tipică, structurată ierarhic pe principiul lanţului de comandă, cu lideri ai fermierilor numiţi la fiecare nivel în districte şi localităţi. Ideea, de mult susţinută de avocaţii agriculturii centralizate, era de a uni producătorii, comercianţii angro şi cu amănuntul şi clienţii într-un factotum care să elimine exploatarea unora de către ceilalţi şi să asigure tuturor beneficii în mod egal. În industria cărnii de peşte, spre exemplu, pescarii, prelucrătorii de peşte, comercianţii, distribuitorii şi consumatorii de peşte erau organizaţi într-o singură organizaţie condusă din Berlin, iar acelaşi lucru era valabil şi pentru alte domenii ale agriculturii, de la fermierii de

fructe la producătorii de grâne. Aceste structuri complexe erau sprijinite de agenţii de import care să protejeze producătorii autohtoni de anumite produse prin sancţiuni care includeau amenzi usturătoare sau chiar încarcerarea pentru încălcarea reglementărilor. În acest fel, întreaga producţie naţională şi rezervele de alimente puteau fi controlate, preţurile fixate, iar cantităţile şi dividendele determinate în interesul producătorilor. Într-un sens, Agenţia pentru Alimente a Reichului, care era menită să funcţioneze ca o corporaţie independentă, era privită de către Darré ca un mijloc prin care ţăranii să îşi întărească puterea economică şi să îşi poată ocupa locul de drept în noua Germanie. Era, de asemenea, o imitaţie a instituţiilor statului corporatist din Italia fascistă, adunându-i pe toţi cei dintr-un anume sector al societăţii şi economiei într-o structură care, cel puţin în teorie, ar înlocui antagonismul reciproc cu o cooperare reciprocă şi ar genera un sentiment de comuniune colectivă prin înlăturarea surselor de conflict reale ori potenţiale.65

Însă Agenţia pentru Alimente a Reichului s-a dovedit a fi o instituţie problematică.66 Foarte curând, viziunea ideologică a lui Darré despre o Germanie viitoare bazată pe o comunitate sănătoasă şi stabilă de fermieri rurali a început să fie dată la o parte de imperativele mai presante ale autarhiei şi reînarmării. Agenţia trebuia să se ralieze politicilor economice generale şi să menţină preţurile scăzute, să restricţioneze importurile (inclusiv cele de furaje) şi să raţionalizeze consumul de produse. Controlul preţurilor a micşorat profiturile micilor fermieri, care nu puteau să concureze cu marile firme agricole în salariile pe care le plăteau angajaţilor. Lipsa fierului şi oţelului şi alocarea lor cu prioritate pentru industria de armament însemna că producţia de utilaje agricole – care ar fi putut să înlocuiască mâna de lucru tot mai greu de găsit – avea mult de suferit. Deja în septembrie 1934, Schacht a lansat o „bătălie pentru producţie”, menită să facă Germania să nu mai depindă de importuri de alimente, scop pentru

împlinirea căruia Agenţia de Alimente a Reichului trebuia să îşi joace rolul. Însă reuşita s-a dovedit a fi greu de obţinut. Subvenţiile pentru construirea de grânare şi silozuri au avut oarecare efect. Dar acesta a fost contracarat de rechiziţionarea de terenuri agricole pentru autostrăzi, aeroporturi, barăci, lagăre şi zone pentru instrucţie militară şi de recrutarea de muncitori agricoli în industria de producţie a armamentului din zona urbană. Între 1933 şi 1938, 140 de sate au dispărut de pe hartă şi 225 de comunităţi rurale destrămate sau strămutate în urma achiziţionării forţate de terenuri pentru armată, iar în ultimii doi ani de pace construirea structurilor defensive cunoscute drept „Zidul de Vest” a cauzat abandonarea a 5 600 de ferme cu 130.000 de hectare de teren arabil. Recolta de cereale nu a ajuns nici măcar la cotele din 1913, iar producţia domestica era cu între 10 şi 30 de procente mai mică decât cererea de carne de porc şi fructe, cu 30% faţă de cererea de carne de pui şi ouă, 50% la untură, unt şi margarină, până la 60% la legume şi peste 90 de procente la uleiurile vegetale.67 Aici, ca şi în alte domenii, orientarea producţiei de la fabricarea de bunuri de consum spre armament şi industriile conexe, cât şi sistarea de importuri care nu aveau caracter militar au dus la o penurie a bunurilor de consum în toamna anului 1936, când cererea a început să depăşească rezervele disponibile. Prin urmare, preţurile au început să crească. Un comisar pentru stabilirea tarifelor – politicianul conservator Carl Gordeler, primar al oraşului Leipzig – fusese deja numit la sfârşitul lui 1934, dar pledoariile sale pentru o încetinire a ritmului reînarmării ca remediu au fost respinse vehement, iar funcţia sa nu era mai mult decât o perdea de fum propagandistică. Pentru a preveni revenirea inflaţiei de temut de la începutul anilor ’20, guvernul a impus o îngheţare a preţurilor pe 26 octombrie 1936. Pe data de 1 ianuarie 1937 a introdus raţionalizarea untului, margarinei şi unturii. Astfel, consumatorii au început să resimtă efectele adverse ale reînarmării, la fel

ca producătorii.68

Deoarece Darré era şi ministru al agriculturii, a fost nevoit să consimtă aceste măsuri. De fiecare dată când interesele statului se ciocneau cu cele ale Agenţiei de Alimente, cel de-al doilea organism trebuia să cedeze. Pe deasupra, în 1936 era evident că scopul autarhiei în domeniul alimentelor era la fel de îndepărtat ca oricând. Agenţia era prinsă între partid şi stat. Deşi, în mod formal, era o instituţie care nu aparţinea de niciuna din cele două forţe, şi-a pierdut funcţionalitatea în faţa intereselor pe care acestea încercau să le impună. Steaua lui Darré apunea rapid. Adjunctul său, Herbert Backe, i-a convins pe Göring şi Himmler că Darré era un ideolog care trăia într-o lume a viselor, iar scopul practic de a realiza o producţie de alimente care să asigure independenţa putea fi atins numai de un expert cum era el însuşi. Pe de altă parte, un război de uzură cu Robert Ley pentru interesele muncitorilor agricoli a slăbit încă şi mai mult poziţia Agenţiei de Alimente a Reichului în societatea rurală. Graţie funcţiei sale de Lider pentru Organizarea Reichului (*Reichsletter*), Ley a fost capabil să înlăture o serie de funcţii, de exemplu în educaţie şi pregătire profesională, din prerogativele organizaţiei lui Darré, acesta fiind doar un preludiu pentru încorporarea ei în Frontul Muncii. În ultimele sale tentative de a-şi menţine influenţa, Darré a cedat pretenţiilor autarhiei, susţinând pe 26 iunie 1936 o lege care permitea statului să constrângă fermele să fuzioneze pentru a crea unităţi mai mari şi mai eficiente. De asemenea, a fost obligat să cedeze administrarea socială şi culturală a acestora partidului şi organizaţiilor subordonate. În ultimul rând, lipsa de popularitate a măsurilor sale în rândul ţărănimii i-a pecetluit soarta.69

Göring şi Backe au alocat resurse considerabile pentru sporirea producţiei interne de alimente a ţării: măsurile luate includeau împrumuturi avantajoase acordate fermierilor pentru achiziţionarea de utilaje, reduceri de preţuri pentru îngrăşăminte, stimulente

financiare pentru producţia de cereale sau ouă şi, în unele cazuri, să furnizeze materialele brute pentru culturile din care se produceau fibre textile, precum inul, uleiurile vegetale şi grăsimile. Au mai încercat să remedieze lipsa tot mai mare de mână de lucru în agricultură. De la începutul celui de-al Treilea Reich, sute de mii de tineri au fost trimişi în zonele rurale pentru a contrabalansa lipsa de lucrători agricoli, cu toate că mulţi dintre ei erau prea tineri, nu aveau destulă forţă fizică sau erau prea neştiutori în privinţa agriculturii pentru a fi de prea mare folos. Până şi deţinuţii din lagărele de concentrare au fost puşi să asaneze zonele de landă pentru cultivare. Nu asta îşi imaginase Darré când a înfiinţat Asociaţia Fermelor Reichului şi Agenţia de Alimente a Reichului. În ajunul războiului, viziunea sa originară a dispărut cu desăvârşire.70

Până la urmă, Germania a căpătat un grad de independenţă în producţia unor alimente de bază ca pâinea, cartofii, zahărul şi carnea în 1939, dar erau încă destule produse, cum erau grăsimile, plantele leguminoase (cu excepţia lintei) şi chiar ouăle, unde importurile pe scară largă erau încă necesare pentru a răspunde cererii. Numărul de lucrători agricoli a coborât cu 1, 4 milioane între 1933 şi 1939, în parte din cauza eliminării muncitorilor străini şi în parte din cauza migraţiei continue către oraşe în căutarea de slujbe mai bine plătite.71 Terenul adus spre cultivare nu era suficient pentru a face o diferenţă semnificativă. Treizeci la sută din furajele pentru cai, încă o componentă vitală a sistemului de transport al armatei în 1938, trebuiau importate. Recoltele de cereale din 1939 nu erau cu mult mai mari decât fuseseră în 1913. În zorii războiului, în jur de 15 procente din stocul de alimente al Germaniei încă venea de peste hotare.72 Toate acestea au reîmprospătat în minţile liderilor nazişti nevoia de *Ubensraum* în Răsărit pentru a echilibra deficitul. De cealaltă parte, faptul că acordurile de schimb negociate de Schacht aduceau produse agricole ieftine din sud-estul

Europei le-a permis lui Hitler şi Göring să evite să ia măsuri şi mai draconice care să subordoneze complet cultivatorii rurali dictatelor autarhiei, care i-ar fi alienat chiar mai mult pe aceştia. Ţăranii nu aveau de gând să fie militarizaţi sau forţaţi într-un nou soi de şerbie pentru a satisface cerinţele statului. Astfel că unele din măsurile introduse iniţial de către Darré au rămas în picioare, iar comunităţile rurale puteau să privească anul 1939 ca pe un punct de referinţă al ameliorării situaţiei lor din timpul ultimilor şase ani, în care producţia agricolă generală a crescut cu 71 la sută în comparaţie cu 1933, mult mai puţin decât progresele din industrie, dar totuşi mai bine decât situaţia de la sfârşitul anilor ’20.73

Însă consumatorii germani nu erau atât de mulţumiţi. Din ce în ce mai multe alimente erau supuse oficial raţionalizării deoarece guvernul aduna provizii în pregătirea pentru război şi rechiziţiona lucrători şi meşteșugari rurali în industria armamentului. Untul şi untura fuseseră de mult restricţionate, iar fructele şi cafeaua au început să se distribuie în raţii de la începutul primăverii anului 1939. Merele rămâneau neculese din cauză că mai toţi lucrătorii plecaseră la oraş. Oamenii erau îndemnaţi să îşi cultive propriile lor fructe şi să le pună la borcan pentru lunile de iarnă. Rezervele de alimente au avut de suferit şi din cauza unei serii de recolte proaste de la mijlocul anilor ’30 cauzate de vremea rea, a gerului din primăvara anului 1938 care a îngheţat majoritatea bobocilor de fructe din copaci şi a izbucnirii unei epidemii de febră aftoasă în acelaşi an, care a decimat numărul de vite din ţară. Importurile de cafea au scăzut deoarece lipsa de valută forte din Germania limita posibilităţile financiare ale importatorilor. Lipsa de grâu şi secară s-a soldat cu controale oficiale în brutării, cărora li s-a dispus să facă numai „pâine omogenizată”, care provenea dintr-un amalgam de faini inferioare. Pâinea albă putea fi cumpărată doar cu prezentarea unui certificat medical. Pentru a împiedica populaţia să evite controalele la

cumpărarea laptelui mergând direct la furnizor, producătorii de lactate au fost obligaţi din 1 ianuarie 1939 să îşi livreze toate bunurile la depozitele centrale de lapte. Mai târziu în acel an, în München s-a anunţat că pe întreaga durată a săptămânii Paştelui nu se vor găsi ouă, în vreme ce în Elberfeld oamenii nu puteau să facă torturi de Paşti din lipsă de untură. Gospodinele din Saxonia au fost nevoite să urmeze cursuri de gătit în care să înveţe cum să prepare „gulaş unguresc de peşte", deoarece carnea pentru reţeta originară era aproape de negăsit. Pe 28 martie 1939, raionul de came de la magazinul universal Hertie din Dönhoffplatz în Berlin s-a deschis doar pentru a vinde clienţilor înregistraţi raţia săptămânală de untură; de carne proaspătă sau congelată nici nu încăpea vorbă. Lipsurile au dus în mod inevitabil la înflorirea pieţei negre. Până la şapte dimineaţa, pieţele berlineze erau deja lipsite de orice fruct, înainte de venirea comisarilor de preţuri care să verifice dacă vânzătorii respectau limitele oficiale de preţuri. Mai ales fructele importate, ca bananele şi portocalele, erau deosebit de greu de procurat. Doar cetăţenii înstăriţi şi care se trezeau dis de dimineaţă şi le permiteau, deşi la un preţ mult peste valoarea maximă oficială. În bazinul Ruhr, mulţi muncitori mâncau carne abia o dată pe săptămână. „Oamenii", raporta un agent al Partidului Social Democrat în mai 1939, „suferă enorm din cauza lipsurilor de toate felurile în alimente şi îmbrăcăminte bună, respectabilă. Totuşi, adăuga el, asta nu a dus la niciun semn de revoltă, în afară de cozile din faţa magazinelor, care au ajuns un fenomen cotidian".74

Afaceri, politică şi război

I

În ciuda instituţiilor intervenţioniste, precum Agenţia de Alimente a Reichului, Hitler şi conducătorii nazişti au încercat în general să asigure bunăstarea economiei printr-un control strict al economiei de piaţă, şi nu prin naţionalizare sau preluare directă.75 Astfel, pentru a da un exemplu, regimul a pus presiune pe combinatul chimic I.G.

Farben să dezvolte şi să producă combustibil sintetic pentru automobile şi avioane prin hidrogenarea cărbunelui, pentru a reduce dependenţa Germaniei de petrolul de import; în această privinţă s-a semnat un contract pe 14 decembrie 1933, prin care combinatul se angaja să producă în jur de 300.000 de tone de combustibil pe an în schimbul achiziţionării garantate din partea guvernului vreme de 10 ani.76 Când o companie refuza însă să cedeze presiunilor de acest fel, regimul încerca să o supună, ca şi în cazul producătorului de avioane, Hugo Junkers, care a fost nevoit să vândă Reichului majoritatea acţiunilor pe care le deţinea în cadrul celor două mari companii, la sfârşitul anului 1933, după ce încercase să reziste îndemnului guvernului de a-şi converti produsul pentru scopuri militare. La moartea sa, în aprilie 1935, ambele companii au fost naţionalizate, deşi pentru scurt timp.77 Mai mult decât atât, Ministerul de Economie a insistat să se creeze carteluri în zonele de interes pentru a simplifica monitorizarea de către stat a producţiei de război.78 Totuşi, în ciuda intervenţiilor din ce în ce mai dese ale statului, aşa cum a insistat de nenumărate ori un purtător de cuvânt nazist, în Germania avea să continue să existe o economie de piaţă liberă, în cadrul căreia statul acţiona în calitate de lider şi fixa principalele obiective. Pentru a îndeplini acest plan, Hitler era nevoit să coopereze cu marile întreprinderi, cel puţin în primii ani, când încă se dădeau „lupte pentru un loc de muncă”, şi economia trebuia reorientată spre susţinerea reînarmării Germaniei.

Nu e deloc surprinzător deci că Hitler a ales un reprezentant de seamă al lumii de afaceri pentru a ocupa funcţia de ministru al economiei, după plecarea forţată a arţăgosului naţionalist Alfred Hugenberg.79 Noul ministru era directorul general al companiei de asigurări Allianz, Kurt Schmitt. Născut în 1886 într-o modestă familie de doctori, din clasa de mijloc, Schmitt fusese un entuziast membru al unei asociaţii de scrimă academică la

universitate, unde studiase dreptul comercial, după care se angajase pentru o scurtă perioadă în serviciul civil în Bavaria, lucrând sub Gustav Ritter von Kahr, care urma să devină faimos în cadrul extremiştilor de dreapta din Bavaria. Înainte de izbucnirea războiului, Schmitt se angajase la filiala din München a companiei Allianz. Deşi extrem de zelos, nu era doar un funcţionar rece, Schmitt a abordat sistemul de asigurări dintr-o perspectivă umană, devenind personal un mediator între reclamanţi şi asiguraţi, reducând astfel substanţial numărul de procese costisitoare cu care se confrunta compania. Deloc surprinzător, acest lucru a condus la promovarea sa în rândurile manageriatului, o ascensiune care nu fusese serios afectată de război, din care se întorsese cu o rană minoră, dar care se infecta destul de des, lucru care nu i-a permis să se reîntoarcă pe front. A devenit director general la vârsta de 34 de ani. În curând, încurajat de subordonaţii săi, Schmitt purta costume luxoase la întâlnirile cluburilor gentilomilor din Berlin. Sub conducerea lui, Allianz s-a extins cu repeziciune, fuzionând cu şi preluând alte firme, lucru tipic pentru afacerile anilor ’20. La fel ca şi alţi oameni de afaceri, Schmitt nu era de acord cu condiţiile de muncă în care funcţionau marile întreprinderi de pe timpul Republicii de la Weimar, şi a început să facă lobby pentru o reformă a legii asigurărilor prin intermediul Asociaţiei de Asigurări Private a Reichului. Astfel a intrat în legătură cu mulţi politicieni de vază, dintre care mulţi erau impresionaţi de competenţa, hotărârea şi perspicacitatea financiară a lui Schmitt. La începutul anilor ’30 devenise deja o figură publică reputată. Şi-a îmbunătăţit imaginea lucrând în cadrul comitetului economic de consultanţă, fondat de Brüning. Atât Brüning, cât şi Papen i-au oferit funcţia de ministru de finanţe. A refuzat oferta.

fiind de părere că situaţia economică de la acea dată nu avea să-i permită să-şi îndeplinească responsabilităţile

cu succes.80

Schmitt era deja, la acest moment, în legătură cu Partidul Nazist. În noiembrie 1930, se întâlnise cu Göring la cină şi fusese extrem de impresionat de propaganda politică a acestuia, la fel cum fusese şi Schacht mai pe urmă. Curând după aceea, Schmitt răsfăţa apetitul impresionant al lui Göring pentru mâncare şi vin în cadrul întâlnirilor de prânz frecvente pe care le aveau la un restaurant din Berlin, plătite din banii companiei. Nu după mult timp, făcuse cunoştinţă şi cu Hitler. Promisiunile naziştilor de a învinge primejdia comunismului şi de a pune capăt neînţelegerilor dintre partide de pe vremea Republicii de la Weimar îl cuceriseră. Un om care îşi obţinuse poziţia neajutat, doar prin capacităţile proprii, Schmitt nu era la fel de legat de politica conservatoare tradiţională, cum erau colegii lui de la firmele cu reputaţie sau din administraţia civilă. Când naziştii au preluat puterea în Germania, Schmitt a abandonat discreţia care îl caracteriza şi s-a înrolat în partid în primăvara anului 1933, organizând petreceri în companie pentru a celebra ziua de naştere a lui Hitler, pe 20 aprilie. Schmitt împărtăşea prejudecata comună a elitei care era de părere că evreii erau mult prea proeminenţi în viaţa publică, intelectuală, în lumea bancară, financiară şi injustiţie; de cele mai multe ori, când se referea la evrei, folosea adjectivul „neplăcut”. Susţinea propunerea lui Göring, pe care acesta i-a expus-o în timpul uneia din întâlnirile lor private, de a le lua evreilor dreptul la vot şi de a le interzice deţinerea funcţiilor de autoritate, pe care ar trebui să le aibă doar cetăţenii germani. Până în vara aceluiaşi an, prietenia cu Göring se dovedise a fi extrem de profitabilă. Dorind să-l înlocuiască pe Hugenberg din funcţia de ministru al economiei, Hitler s-a lăsat convins de Göring că ar face o alegere benefică din punct de vedere politic dacă ar numi în funcţie un reprezentant de seamă al lumii de afaceri. Hitler i-a oferit postul lui Schmitt, care a devenit ministrul Economiei pe 30 iunie

1933, convins că putea aduce o schimbare acum că situaţia politică părea să se fi stabilizat.81

În ciuda încercărilor de a-şi întări poziţia în guvern, de exemplu, prin a deveni ofiţer al SS, Schmitt nu se putea compara cu fiarele junglei naziste, precum Goebbels, Ley sau chiar Darré, care reuşiseră să sustragă puterea asupra anumitor domenii ale economiei de sub responsabilitatea sa chiar din primele luni. Subordonaţi precum teoreticianul economiei Gottfried Feder, care formulase abolirea „sclaviei dobânzii" în programul partidului în 1920, erau o sursă continuă de necaz pentru Schmitt. Declaraţiile şi instrucţiunile sale date oficialilor de stat şi regionali de a nu periclita recuperarea economică prin aprobarea acţiunilor luate împotriva întreprinderilor evreieşti erau omise din rapoartele de presă şi, în general, ignorate de „vechii luptători". Mai grav decât atât, Schmitt era împotriva a ceea ce el considera cheltuieli neproductive pentru armament şi pentru ideea fantastică, dar inutilă de a construi autostrăzi. Şi în această privinţă a fost ignorat. Schmitt nu era de acord cu afirmaţiile propagandistice ale naziştilor, care susţineau că economia îşi revine, că nu mai există şomaj, şi alte pretenţii extravagante. Schmitt începuse să se privească ca un ratat. Presat din toate părţile, el a suferit un grav atac de cord pe 28 iunie 1934 şi a demisionat într-un final pe 30 ianuarie 1935. Nu după mult timp, s-a reîntors în domeniul asigurărilor. Şi-a dat seama că nu avea stofa de politician şi a refuzat toate ofertele pe care le-a mai primit.82

Pe 3 august 1934, Hjalmar Schacht a fost numit ministru interimar în locul lui Schmitt şi din 30 ianuarie 1935 a preluat toate prerogativele funcţiei, după plecarea acestuia. Schacht a susţinut cu tărie în faţa lui Hitler că, spre deosebire de predecesorul său, reînarmarea ţării avea să fie o prioritate pentru cabinetul său, indiferent de situaţia economică. El a primit puteri dictatoriale asupra administrării economice. A început prin a-i concedia pe Feder şi pe alţi membri de partid de care armata se

plânsese că încercau să-şi impună propriile idei de restabilire a economiei. În următoarele patru luni, Schacht a înfiinţat o nouă structură sub egida Ministerului Economiei, în care aveau să fie înscrise toate firmele care aparţineau de una din cele şapte grupări ale Reichului (industrie, comerţ, domeniu bancar etc.), care au fost subdivizate în domenii regionale şi de specialitate. Acest lucru a permis ministerului să implementeze politica de rearmare folosind ca bază întreprinderile private existente, şi nu ideile anticapitaliste ale lui Feder.83

Până în acel moment totuşi, boomul armamentului, în curs de apariţie, a început să aibă consecinţe nedorite. Prin accentuarea producţiei domestice industriale, statul şi armata au făcut ca industria să treacă de la exportarea anumitor bunuri la folosirea strictă a produselor de

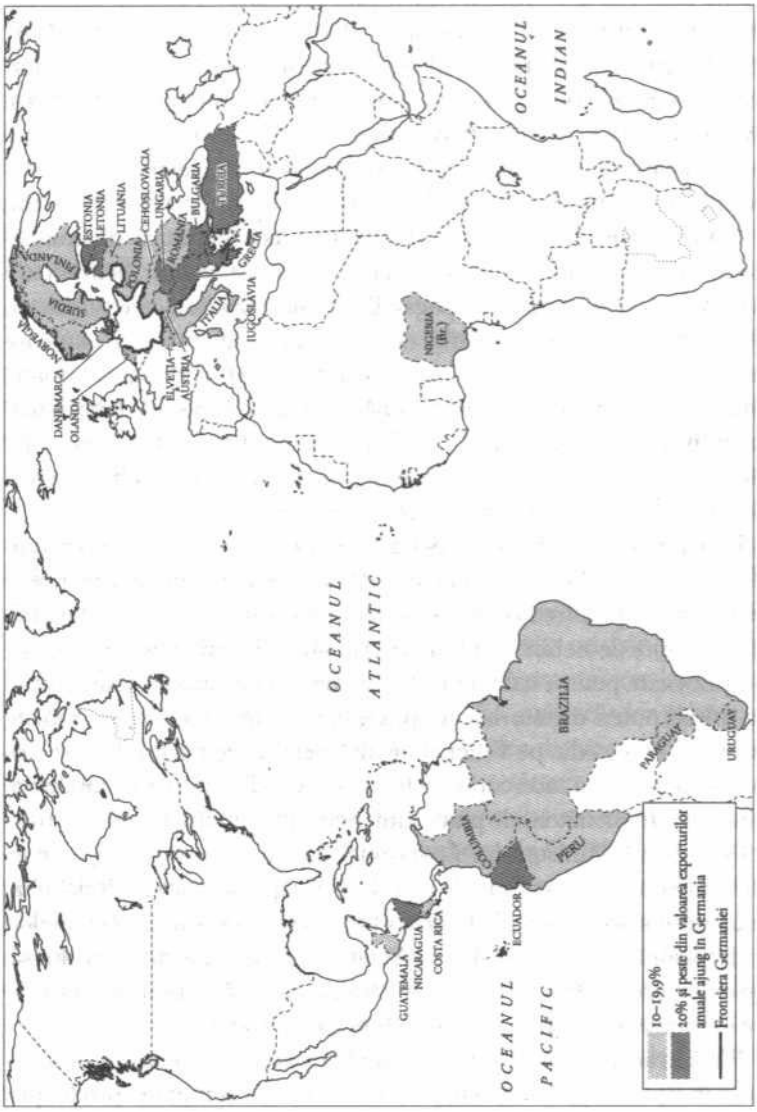

Harta 11. **Principalele țări exportatoare în cel de-al Treilea Reich**

consum locale. La aceasta s-au adăugat diminuarea comerţului internaţional şi impunerea unor sancţiuni de comerţ de către Marea Britanie şi America în semn de protest faţă de persecutarea evreilor de către regim, lucru care a avut drept consecinţă scăderea exporturilor de la o cifră de 1 260 de milioane de *Reichsmark* în ultimul pătrar al anului 1933 la 990 de milioane în a doua parte a anului 1934. Importurile s-au accentuat în acelaşi timp, de vreme

ce cererea de pe piaţă pentru cauciuc, petrol şi bumbac crescuse. Importul de materiale brute a crescut cu 32% de la mijlocul anului 1932 şi până la începutul lui 1934, în timp ce preţurile obţinute pe produsele exportate au scăzut cu 15%. Situaţia a fost înrăutăţită de faptul că Marea Britanie şi America au permis devalorizarea monedelor naţionale, în timp ce guvernul nazist, la fel ca predecesorii săi, era refractar să facă acelaşi lucru, temându-se că astfel va încuraja inflaţia. Aşa încât, bunurile germane au devenit din ce în ce mai costisitoare pe piaţa globală, încurajând alte economii să caute alternative, în timp ce importurile către Germania deveniseră mult mai ieftine, îndemnând firmele germane să cumpere mai mult. În 1934, balanţa de plăţi a Germaniei intrase în deficit.84 Datoria ţării crescuse, aurul şi piaţa valutară căzuseră la jumătate între ianuarie şi septembrie.85 Cotele şi restricţiile aplicate pe piaţa schimbului valutar nu au putut controla situaţia care se deteriora cu repeziciune.86 Pe 14 iunie 1934, Banca Reichului a impus o stagnare de şase luni a plăţilor de termen lung şi mediu în contul datoriilor ţării.87

Pe 19 septembrie 1934, Hjalmar Schacht, proaspăt consacratul „dictator economic" al Germaniei, în încercarea de a stabiliza situaţia problematică economică, a anunţat un „Nou Plan" în baza căruia comerţul avea să fie de-acum încolo bilateral: un soi de troc între Germania şi celelalte state, în care importurile vor fi permise doar din statele în care ţara a exportat bunuri în cantităţi considerabile. El a declarat la data de 3 mai 1935 că „implementarea programului de reînarmare" avea să fie „responsabilitatea guvernului german". Pentru a finanţa programul, importurile trebuiau să se rezume, pe cât posibil, doar la materialele brute necesare producerii de arme şi alimente care nu puteau fi obţinute din producţia domestică.88 Europa de Sud-Vest părea cea mai favorabilă zonă cu care să se facă comerţ. Concentrarea pe zona balcanică putea deschide perspective pentru comerţul

german în Europa Est-Centrală, mult-visatul proiect *Mitteleuropa*. Zona aceea oferea o siguranţă mai mare decât legăturile de comerţ dinspre nord şi vest. Mai mult decât atât, reducerea comerţului maritim avea să scadă dependenţa Germaniei de bunurile care veneau dinspre Marea Britanie, lucru care avea să fie benefic ţării în eventualitatea unui viitor război între cele două naţiuni.

O mare parte din materiile prime necesare veneau din părţi îndepărtate ale globului, şi Noul Plan căuta să reducă dependenţa Germaniei de aceste surse. Pus în aplicare de 25 de ofiţeri de supraveghere, Noul Plan a redus importurile din restul Europei de la 7, 24 de miliarde de mărci în 1928 la 2, 97 miliarde zece ani mai târziu; în 1938 deci, importurile din Europa de Sud-Vest, care însumaseră 7, 5% din totalul importurilor în 1928, au crescut la 22%.89 Însă armata începuse să se plângă curând că deşi Schmitt reuşise să găsească resursele financiare pentru primele etape de rearmare, nu reuşise să pregătească economia germană pentru război. Restricţiile pe importuri epuizaseră rezerva domestică de materii prime, metale şi minereuri, în timp ce încercările de a le substitui – textile domestice, cauciuc sintetic şi combustibil sintetic, petrol extras local şi aşa mai departe – nu avuseseră un impact major asupra economiei. Hitler era de părere că venise timpul pentru o intervenţie extremă în domeniul economic, una pe care Schacht nu era în stare să o gestioneze, mai ales că acesta nu se sfiise să spună că economia germană îşi atinsese limitele în 1936 şi nu mai avea capacitatea de a susţine planurile de reînarmare şi de mobilizare pentru război.90

II

Pe 4 septembrie 1936, Hermann Göring a citit în cadrul şedinţei de cabinet un lung memoriu compus de Hitler odată ce devenise evident că Noul Plan ajunsese în stare de faliment. În stilul propriu al acestuia, documentul menţiona pe larg evenimente istorice şi politice importante înainte de a discuta punctul principal: pregătirea

economică pentru război. Hitler declara că politica e „lupta naţiunilor pentru supravieţuire”. În această luptă, Uniunea Sovietică devenise o ameninţare. „Esenţa şi scopul bolşevismului sunt eliminarea elementelor umane care, până acum, au dovedit reale abilităţi de conducere şi înlocuirea lor cu evreimea mondială”. Germania trebuia să preia conducerea în această bătălie, de vreme ce succesul bolşevismului avea să însemne „anihilarea germanilor”. Hitler a insistat că pregătirea pentru războiul iminent avea să fie prioritatea absolută a Germaniei. Toate celelalte probleme trebuiau puse pe plan secundar. „Forţele armate germane trebuie să fie operaţionale în cel mult patru ani”. „Economia germană”, a mai adăugat el, „trebuie să fie pregătită pentru a susţine războiul în cel mult patru ani”. Hitler a continuat cu poliloghia sa obişnuită de păreri asupra stadiului economiei: Germania era suprapopulată şi nu putea supravieţui doar din propriile resurse; soluţia era să extindă spaţiul vital şi să obţină acces la materii prime şi bunuri. La acel moment, materia primă nu putea fi păstrată pentru eventualitatea războiului, de vreme ce cererea era prea mare. Producţia de combustibil, cauciuc sintetic, grăsimi artificiale, fier, substitute de metale şi aşa mai departe trebuia ajustată pentru a fi în stare să susţină un război. Trebuiau făcute economii în sectorul alimentar, de exemplu, cartofii nu aveau să mai folosiţi pentru a fabrica *schnapps*. Oamenii trebuiau să facă sacrificii. Trebuia conceput un nou plan economic. Interesele private ale afaceriştilor trebuiau să fie puse pe plan secundar faţă de interesele naţiunii. Oamenii de afaceri care deţineau fonduri în străinătate aveau să fie pedepsiţi cu moartea.91

După ce a citit acest memoriu, Göring s-a lansat într-un atac verbal îndreptat împotriva lui Schacht şi a aliatului său, şeful Comisiei Pieţei Financiare, Gördeler, care susţineau că blocajul economic din 1936 putea fi soluţionat prin încetinirea procesului de rearmare. Contrar acestei propuneri, spunea Göring, procesul trebuia accelerat, de vreme ce „un conflict cu Rusia” era „inevitabil”. Economia

şi schimbul valutar trebuiau supuse unor gestionări stricte. Göring le dezvăluise că Hitler îl însărcinase pe el să ducă la capăt Planul de Patru Ani pe care Hitler l-a prezentat mai apoi la întrunirea de partid din 9 septembrie. Schacht devenise inutil. Pe 18 octombrie 1936 a fost emis un decret care legitima supremaţia lui Göring. S-a folosit de el pentru a înfiinţa o nouă organizaţie al cărei scop era să pregătească economia germană pentru război, cu şase departamente care se ocupau de producţia şi distribuţia de materii prime, de coordonarea forţei de muncă, controlul asupra pieţei, schimbului valutar şi agriculturii. Göring le-a dat funcţionarilor de vârf din ministerele Muncii şi Agriculturii funcţii importante în cadrul celor mai relevante două departamente ale organizaţiei. Astfel a început să aducă cele două ministere sub pavăza planului, trecând peste puterea de decizie a lui Walter Darré şi a lui Franz Seldte, miniştrii respectivi. Göring subminase şi puterea pe care o mai avea Schacht, acesta fiind trimis în concediu obligatoriu în ziua în care fusese prezentat planul în parlament. Schacht a aflat curând că operaţiunea se desfăşura fără ca Ministerul Economiei să aibă vreun cuvânt de spus. Protestele sale nu au avut niciun efect. Din ce în ce mai frustrat că fusese dat la o parte şi îngrijorat de extinderea producţiei de materii prime şi produse militare pe spatele a ceea ce el considera o bază financiară neadecvată, Schacht i-a scris lui Hitler pe 8 octombrie 1937, argumentând încă o dată că în cel de-al Treilea Reich nu putea fi decât un cap al economiei, şi susţinând că el ar trebui să fie acesta. Se subînţelegea că ameninţa să-şi dea demisia dacă cererea nu i-ar fi fost ascultată.92

Dar, în acel moment, Hitler îşi pierduse deja încrederea în Schacht, al cărui realism economic se dovedea a fi o sursă de continuă iritare pentru Führer. Pe 25 octombrie 1937, capul marinei, amiralul Erich Raeder, i-a cerut în mod oficial ministrului de război, generalul Werner von Blomberg, să îi ceară lui Hitler să medieze personal conflictul dintre forţele armate – armata de uscat,

marina şi aviaţia – care se băteau pe resursele insuficiente de fier, oţel, combustibil etc. Hitler l-a rugat pe Blomberg să convoace o şedinţă în Cancelaria Reichului pe 5 noiembrie 1937, în cadrul căreia a expus strategia generală de rearmare în faţa unui grup restrâns, format din Raeder, Blomberg, comandantul-şef al armatei, generalul Werner von Fritsch, capul forţelor aeriene, Hermann Göring, şi ministrul de externe Konstantin von Neurath. Aghiotantul militar al lui Hitler, colonelul Friedrich Hossbach, a întocmit procesul-verbal al şedinţei, document care a fost de multe ori luat ca dovadă a faptului că Hitler plănuia deja un război în viitorul apropiat. De fapt, nu exista niciun plan concret în această direcţie, deşi se cunoşteau anumite intenţii ale Führerului. Principala grijă a lui Hitler era să sublinieze importanţa reînarmării şi iminenţa unui conflict armat, mai ales în Europa Est-Centrală. Se repeta de multe ori şi ascultătorii săi îi mai auziseră argumentele deja. „Scopul guvernului german era să asigure şi să conserve masa rasială (*Volksmasse*) şi să o sporească. Era deci o problemă de spaţiu”, scria Hossbach în transcrierea şedinţei. Prin asta Hitler înţelegea, aşa cum o făcuse întotdeauna, cucerirea Europei de Est şi Centrale, expansiune care ar rezolva nevoia rasei germane de extindere „doar pentru o perioadă prevăzută, de la una la trei generaţii”, înainte ca nevoia unei expansiuni de amploare, eventual peste mare, să devină din nou necesară şi, odată cu căderea Imperiului Britanic, posibilă. După ce a studiat raportul privind penuria de materii prime şi bunuri alimentare, Hitler a concluzionat că „autarhia în sectorul alimentar şi în economie, în general, nu mai poate fi susţinută”. Pentru a soluţiona lipsa de bunuri alimentare, Germania trebuia să obţină mai mult „teren agrar” în Europa, prin cucerirea de teritorii şi, implicit, prin înlăturarea sau diminuarea populaţiei din acele zone. „Problema Germaniei”, declară Hitler, „putea fi soluţionată doar cu ajutorul forţelor armate”.93

Hitler insistase că celelalte naţiuni îi prindeau din

urmă în ceea ce privea armamentul, iar criza alimentară avea să ajungă curând într-un punct critic. Hossbach a mai notat că în discursul lui Hitler începea să se întrevadă o oarecare anxietate cu privire la propria sănătate. „Dacă Führerul avea să mai fie în viaţă, era hotărât să rezolve problema spaţiului german până în 1943 – 1945, cel mai târziu”. Într-adevăr, Hitler era dispus să acţioneze şi mai devreme dacă Franţa ar fi fost slăbită de o criză domestică cu implicaţii grave sau dacă ar fi intrat în război cu un alt stat însă, dacă un război ar fi izbucnit, prioritatea Germaniei avea să fie cucerirea Austriei şi a Cehoslovaciei pentru a asigura flancul din sud-est înlăturarea forţată a doua milioane de oameni din Cehoslovacia şi un milion din Austria avea să aducă bunuri de consum în plus Germaniei. Era puţin probabil, adăugase el, să se aştepte la o intervenţie din partea englezilor şi a francezilor, în timp ce polonezii ar fi rămas neutri cât timp Germania ar fi ieşit învingătoare.94 Astfel, soluţia lui Hitler pentru penuria de materii prime nu însemna încetinirea procesului de rearmare, ci accelerarea propunerii de preluare a teritoriilor de „spaţiu vital”. În ciuda îndoielilor pe care le aveau cei prezenţi la şedinţă, Hitler a susţinut cu frenezie grăbirea procesului de reînarmare. Atitudinea precaută a lui Schacht, care era şi el prezent, a fost ignorată. Problemele economice ale Germaniei urmau să fie puse pe plan secundar şi reluate în discuţie după ce avea să fie creat un „spaţiu vital” în est. La dispoziţia în care se afla Hitler, Schacht nu a putut să-şi susţină punctul de vedere. Gestionarea economiei a trecut acum practic în mâinile lui Göring: Discuţia pe care acesta o avusese cu puţin timp în urmă cu Hitler îl făcuse să înţeleagă că procesul de reînarmare nu avea să fie încetinit de nimic, indiferent de cât de grave erau implicaţiile economice.95

Consecinţele acestor schimbări au putut fi observate curând după aceea. Procesul de rearmare a fost accelerat. Aşa cum prevăzuse Schacht, în 1938, cheltuielile de război scăpaseră de sub control: 9 137 de milioane de mărci

pentru armată, comparat cu 478 de milioane în 1933; 1 632 milioane pentru marină, faţă de 192 milioane cu cinci ani în urmă; şi 6 026 de milioane pentru forţele aeriene, comparat cu 76 de milioane în 1933. Dacă se adăugau cheltuielile de administrare şi plăţile făcute prin cecuri Mefo (denumire care provine de la compania *Metallurgische Forschungsgesellschaft*) cheltuielile crescuseră de la 1, 5% din PIB-ul naţional în 1933 la 7, 8% în 1934, 15, 7% în 1936 şi 21% doi ani mai târziu, când PIB-ul se dublase şi el. Resursele financiare ale Reichului, care înregistraseră o modestă creştere în 1932, ajunseseră la un deficit de 796 de milioane de mărci în 1933 şi la aproape 9, 5 miliarde în 1938. Schacht, acum preşedinte al Băncii Reichului, i-a trimis pe 7 ianuarie 1939 o scrisoare lui Hitler, semnată de toţi directorii băncii naţionale, în care îl atenţiona că „tensionarea cheltuielilor din bugetul public" avea să rezulte în „primejdia inflaţiei". „Extinderea nelimitată a cheltuielilor de stat", i-au spus aceştia lui Hitler, „distruge orice încercare de a stabiliza bugetul. În ciuda strângerii extreme a şurubului taxării, finanţele de stat au ajuns în prag de ruină şi deteriorează şi banca de emisiune şi moneda naţională". Hitler le-a răspuns prin a-i concedia pe toţi câteva zile mai târziu, pe 20 ianuarie 1939.i-a spus lui Schacht că nu se mai încadra în marea schemă a nazismului.96

Schacht a plecat în vacanţă în India şi la întoarcere s-a retras din viaţa publică. După moartea primei sale soţii, s-a căsătorit cu o femeie care era angajată la Casa de Artă din München şi care era cu 30 de ani mai tânără decât el. După o lună de miere petrecută în Elveţia, în 1941, s-au stabilit la ţară, unde trăiau o viaţă liniştită, deşi Schacht păstrase o varietate de titluri fără nicio valoare, printre care cel de ministru fără portofoliu. Succesorul său a fost fostul secretar de stat al Ministerului Propagandei, Walter Funk, pe care Göring l-a pus cu forţa în funcţia de ministru al economiei pe 15 februarie 1938. Funk a preluat şi preşedinţia băncii naţionale, subordonând astfel ambele

instituţii Planului de Patru Ani. În mod deloc surprinzător, ceea ce Schacht şi ceilalţi directori numiseră „tendinţă neînfrânată de a cheltui resursele financiare ale bugetului public” a continuat chiar într-un ritm mult mai accelerat. O nouă lege promulgată pe 15 iunie 1939 elimina toate restricţiile puse pe limita emiterii de bancnote, împlinind cele mai groaznice temeri ale lui Schacht. Lui Hitler şi conducerii naziste nu le putea păsa mai puţin. Aceştia se bazau pe planurile de invazie şi cucerire a Europei de Est, care urmau să acopere cheltuielile curente. În februarie 1934, Hitler a declarat că procesul de rearmare trebuia finalizat până în 1942. După dezvoltarea Planului de Patru Ani, termenul fusese schimbat la anul 1940. Problemele economice ale Germaniei, spunea Hitler, puteau fi rezolvate doar cu un război.97

III

Transferul de la Noul Plan la Planul de Patru Ani în 1936 dovedeşte urgenţa cu care Hitler încerca să-şi înfăptuiască scopul. Dar niciunul din acestea nu putea fi numit un plan propriu-zis. Cel puţin Schacht, un geniu economic în primii ani ai Reichului, avea cunoştinţe conceptuale despre economie şi despre finanţele de stat, ca întreg. Göring, pe de altă parte, deşi un om energic, capabil, ambiţios şi intuitiv, nu se putea ridica la acelaşi nivel. Cunoştea prea puţin despre mecanismele economice şi ale finanţelor. Nu stabilise priorităţi clare, şi nici nu avusese ocazia, de vreme ce Hitler era indecis în legătură cu ce parte a forţelor armate, marina, aviaţia sau armata de uscat, să primească cele mai multe resurse. Apăreau tot mai multe schiţe şi proiecte care erau în scurt timp înlocuite cu altele, mai ambiţioase. Haosul creat de suprapunerea şi concurenţa competenţelor din gestionarea economiei a fost caracterizat de un oficial superior drept „jungla organizaţională a Planului de Patru ani”. Exista o contradicţie fundamentală între setea de autarhie, în aşteptarea unui îndelungat război, şi cheltuielile nechibzuite de rearmare, în eventualitatea unui conflict

iminent. Această situaţie nu a fost nicicând soluţionată. Nu s-au adunat nici informaţiile de statistică necesare pentru prevederile unui sistem rezonabil de planificare. În ciuda structurii elaborate a Planului de Patru Ani, care includea şi înfiinţarea unui consiliu general care să coordoneze operaţiunea şi să gestioneze activităţile numeroaselor ministere implicate, acesta nu reprezenta în realitate decât o serie de iniţiative fragmentate. Unele din acestea însă au avut succes. Producţia de minereu, de exemplu, a crescut cu 18% din 1936 până în 1938, cea de lignit cu 23% şi cea de cocs cu 22%. În 1938, Germania producea cu 70% mai mult aluminiu faţă de 1936 şi depăşise SUA, care nu mai era acum cel mai mare producător global. În 1932, Germania a produs doar 5, 2% din cererea totală de pe piaţa de textile, care erau esenţiale, printre altele, pentru fabricarea uniformelor militare. Creşterea producţiei de viscoze şi fibre artificiale s-a ridicat la 31% în 1936 şi la 43% în 1939. Scopul de a reduce dependenţa Germaniei de combustibilul din import aproape că fusese împlinit, producţia de petrol crescuse cu 63% şi randamentul combustibilului sintetic crescuse la 69% între 1937 şi 1939. În 1937, Hitler a anunţat înfiinţarea a „două enorme fabrici de *buna* (cauciuc sintetic)" care aveau să producă destul cât să susţină cererea de pe piaţa germană.98

Cu toate acestea, cifrele impresionante ale industriei germane ascundeau eşecul Planului de a transforma Germania într-o naţiune autonomă din punct de vedere economic până în 1940. Pentru început, Planul nu reuşise să stabilizeze problema cronică a plăţilor neacoperite. Deşi exporturile crescuseră în 1937, în 1938 au scăzut din nou, de vreme ce producătorii germani şi-au pus toate speranţele în piaţa domestică, în loc să-şi asume riscuri pe piaţa internaţională. Şi, în ambii ani, exporturile au fost întrecute de importuri, deteriorând şi mai mult resursele de bancnote străine deja epuizate. E foarte probabil că acest lucru l-a făcut pe Schacht să se înstrăineze şi mai mult de regimul pe care îl servise cu devotament încă de la

început.99 Importurile de bunuri au continuat să fie vitale în multe domenii, chiar şi după ce Schacht părăsise scena politică. În ciuda creşterii volumului de producţie în fabricile de aluminiu, de exemplu, acestea încă se bazau aproape în întregime pe materia primă de import. Producţia de oţel de calitate superioară încă depindea de metale care nu se găseau în Germania. Producţia de *buna* acoperea doar 5% din consumul de cauciuc în 1938; doar 5.000 de tone fuseseră produse, în ciuda faptului că ţinta era de 29.000 de tone. Germania încă depindea de importuri pentru mai mult de jumătate din cererea pentru petrol în 1939. Expansiunea teritorială spre est le-ar fi adus germanilor noi surse accesibile de petrol, dar nu avea să îmbunătăţească cu nimic criza cauciucului. Mai mult decât atât, sporirea ratei de producţie domestice a venit pe fondul unei cereri masive, mai ales din partea forţelor armate. Iniţial, acestea au crezut că reînarmarea avea să întărească apărarea Germaniei; dar pe termen lung, scopul era pregătirea unui război ofensiv spre est, şi pe 30 decembrie 1935, generalul Ludwig Beck, şeful Statului Major General, a profitat de faptul că manevrele cu blindate din vara anterioară avuseseră un succes răsunător şi a cerut crearea unei armate mai mobile, prin creşterea numărului de brigăzi de tancuri şi de unităţi de infanterie motorizate. Până la mijlocul anului 1936, armata plănuia deja să adauge încă trei divizii de blindate şi patru divizii motorizate la forţa deja existentă, care număra 36 de divizii. Pentru a face acest lucru posibil, era nevoie de cantităţi impresionante de oţel şi de combustibil.100

Întărirea forţei navale nu era atât de urgentă, de vreme ce ţelul imediat al lui Hitler era să cucerească Europa, şi mai presus de orice, Europa de Est Dar, pe termen lung, aşa cum indicase în a doua sa lucrare care nu fusese încă tipărită, se aştepta la un conflict de proporţii cu SUA şi, pentru acest lucru, avea nevoie de o forţă maritimă puternică. În primăvara anului 1937, a mărit numărul cuirasatelor ce trebuiau construite, de la patru la

şase, cu finalizarea acestora prevăzută până în 1944. Pe lângă acestea, mai trebuiau construite patru crucişătoare blindate (schimbate în 1939 la crucişătoare de linie) şi ritmul de construcţie s-a accelerat subit, odată ce posibilitatea unui război cu Marea Britanie a devenit din ce în ce mai dară. Cheltuielile pentru forţele navale au crescut de la 187 de milioane de mărci în 1932 la 497 milioane doi ani mai târziu, 1 161 de milioane în 1936 şi 2 390 de milioane în 1939. În 1936, construcţia de noi nave îngloba aproape jumătate din întreaga sumă alocată marinei, deşi la mijlocul războiului avea să ajungă la sub un sfert, în timp ce tot mai mulţi oameni erau recrutaţi pentru a face parte din echipaje şi se producea muniţie pentru noile arme. Chiar şi în 1938, pentru susţinerea flotei navale era nevoie de şase milioane de tone de benzină şi de două milioane de tone de motorină pe an, în condiţiile în care întregul consum de petrol al Germaniei se ridica la şase milioane, din care mai mult de jumătate trebuia importat Hanurile de extindere a forţei aeriene erau şi mai ambiţioase şi au întâlnit obstacole similare. Ignorând protestele venite din partea armatei şi a marinei, care vedeau aviaţia doar ca pe o forţă de sprijin, Hitler a înfiinţat Ministerul Aviaţiei al Reichului pe 10 mai 1933, sub conducerea lui Hermann Göring, el însuşi fost pilot. Göring, ajutat de talentatul şi energicul secretar de stat Erhard Milch, fostul director al companiei aeriene Lufthansa, a adoptat un plan conceput de un alt fost director Lufthansa, Robert Knauss, care prevedea o forţă aeriană independentă care să lupte pe două fronturi, atât împotriva Franţei, cât şi a Poloniei. Cheia succesului erau bombardierele cu rază mare de acţiune, susţinea Knauss. Până în 1935, producţia de aparate de zbor fusese restructurată şi multe companii primiseră contracte pentru producţia de componente, oferindu-le un moment de răgaz marilor producători ca Junkers, Heinkel sau Domier. Pe planul ministerului au fost adăugate curând şi avioane de luptă pentru apărare, în iulie 1934, un proiect pe termen

lung propunea fabricarea a peste 2000 de avioane de vânătoare, 700 de bombardiere, peste 1.500 de avioane de recunoaştere şi alte mii de avioane de antrenament, proiect care trebuia finalizat până la sfârşitul lunii martie în anul 1938. Însă, în 1937, penuria de fier şi de oţel începuse să afecteze finalizarea acestor planuri ambiţioase. Planurile de proiectare a avioanelor se schimbau constant, şi acest lucru încetinea lucrările. Producţia de aparate de zbor a scăzut de la 5 600 în 1937 la 5 200 în 1938.101

Între timp, importurile de minereuri crescuseră de la peste 4, 5 milioane de tone în 1933 la aproape 21 de milioane de tone în 1938; planurile de reînarmare se băteau cap în cap cu cele de autarhie. Cu toate acestea, restricţiile aplicate pe schimbul valutar au redus substanţial efectul pozitiv pe care importurile l-ar fi avut asupra crizei de bunuri de consum şi de materii prime. În 1939, armata a impus măsuri radicale sau, aşa cum au fost numite mai târziu într-un studiu american, „restricţii drastice pe dreptul de folosire a vehiculelor motorizate, pentru a economisi petrol şi cauciuc”. În 1937, armata primise doar jumătate din cantitatea de oţel pe care o ceruse. Rezerva de muniţie era prea restrânsă, şi prea puţine cazărmi erau construite pentru a găzdui numărul crescând de trupe. Marina nu a reuşit să obţină oţelul de care avea nevoie pentru a finaliza planul de construcţie.102 În 1937, forţele aeriene a primit doar o treime din cantitatea de oţel de care aveau nevoie pentru a-şi îndeplini planul de producţie. Totuşi, în octombrie 1938, Göring a anunţat o extindere a forţei aviaţiei, care avea să se mărească de cinci ori pe cât era, o forţă atât de numeroasă, încât ar fi fost nevoie ca Germania să importe 85% din producţia globală de petrol pentru a o susţine. Aproape 20.000 de aparate de zbor de luptă şi în rezervă trebuiau să fie gata de acţiune la începutul războiului, la sfârşitul anului 1941 sau începutul anului 1942. Atunci când războiul a izbucnit cu adevărat, forţa aeriană consta

în doar 4.000 de avioane gata de luptă. Chiar şi aşa, era un număr impresionant, comparat cu situaţia în care se afla aviaţia cu şase ani în urmă, dar nu era nici pe departe la ce visa Göring.103

În 1939, penuria de materii prime a avut consecinţe teribile asupra vieţii de zi cu zi a cetăţeanului german. Începând cu anul 1937, regimul a încurajat colectarea de fier vechi pentru a răspunde nesfârşitelor cereri din partea industriei de oţel şi de fier. Devenise de datoria oricărui cetăţean patriot să predea autorităţilor orice obiect de metal pe care nu-l mai folosea. Comisarul Reichului, Wilhelm Ziegler, a primit sarcina de a supraveghea colectarea de fier vechi şi, mai târziu, confiscarea forţată a obiectelor. În 1938 a ordonat dărâmarea tuturor gardurilor împrejmuitoare din Germania. Cămăşi Brune în uniforme au smuls toate balustradele şi zăbrelele din fabrici, biserici, cimitire şi parcuri. Felinarele din fier au fost înlocuite cu altele din lemn. Zăbrelele de fier care împrejmuiau mormintele au fost date jos de Cămăşile Brune, care au măturat şi fabricile şi locurile de muncă în căutarea firelor, ţevilor şi a altor obiecte din metal. Membrii Tineretului Hitlerist (*Hitlerjugend*) scotoceau prin pivniţele şi podurile oamenilor după farfurii de metal, radiatoare, chei vechi şi altele. În întreaga Germanie s-au întrunit comitete locale pentru a organiza vânătoarea de fier vechi. Metalul care nu-şi găsea utilitatea în scopuri militare a fost raţionalizat şi constructorii care instalau încălzirea centrală în clădiri, folosind ţevi de metal în loc să instaleze sobe de modă veche de cărămidă, erau amendaţi. Atunci când se instala o toaletă într-o casă, ţevile de scurgere erau făcute din lut, şi nu din metal. Proprietarii şi responsabilii consiliilor orăşeneşti au încercat să înlocuiască felinarele şi balustradele cu unele din lemn, dar nu se găsea nici lemn atât de uşor, lucru care a dus la o penurie de hârtie. Constructorilor li s-a cerut să folosească mai puţin lemn, cu 20%, în timp ce oamenii de la ţară au fost instruiţi să facă focuri cu turbă, şi nu cu

lemn. De asemenea, s-au raţionalizat şi cărbunii de uz casnic. S-au pus restricţii şi pe aurul folosit de ceasornicari. Pe piaţa neagră a crescut cererea de piese de schimb pentru maşini de spălat şi alte aparate electrocasnice. Oamenii furau orice obiecte de metal sau de cupru pe care puteau pune mâna şi le vindeau producătorilor de arme, care deveniseră într-atât de disperaţi, că nu le mai păsa de unde proveneau acestea.104

IV

Pe lângă criza materiilor prime, programul de reînarmare a creat probleme majore şi în sectorul forţei de muncă, care devenise din ce în ce mai strâmtorat pe măsură ce trecea timpul. Producţia de fier, cărbune şi oţel şi industria de arme preluaseră aproape întreaga forţă de muncă calificată şi necalificată, şi regimul a fost nevoit să adopte o altă atitudine faţă de femei şi de munca depusă de acestea. Poate că femeile nu erau calificate pentru a lucra în industria grea, dar cu siguranţă că se puteau descurca în domeniul administrativ, pe liniile de producţie ale sectoarelor moderne precum industria chimică şi electrotehnică şi, în general, în producţia bunurilor de consum. O serie de decrete emise de guvern între 1936 şi 1937 au eliminat regula conform căreia o femeie care beneficiase de un credit de căsătorie (oferit de către guvern cuplurilor proaspăt căsătorite în forma unor tichete pentru achiziţionarea de aparatură electrocasnică) trebuia să renunţe la locul de muncă şi să rămână acasă. Acest lucru a avut ca rezultat creşterea numărului de aplicaţii pentru credit, după cum era de aşteptat, şi a dat naştere unei reorientări generale cu privire la politica adoptată faţă de calificarea femeilor. Doar într-o singură zonă, şi doar din pură întâmplare, restricţiile impuse au fost şi mai severe: în urma unei conferinţe ţinute de Ministerul de Justiţie pe data de 6 august 1936, în cadrul căreia cei prezenţi au ridicat problema femeilor angajate în sistemul judiciar, Martin Bormann l-a întrebat pe Hitler dacă

femeile ar trebui sau nu admise în barou. Răspunsul lui Hitler a fost unul negativ: femeile, i-a spus el lui Bormann, nu puteau fi judecători sau avocaţi; dacă aveau calificări, trebuiau găsite funcţii pentru ele în serviciul administrativ.105 Nu doar în acest sector se putea observa o reîntoarcere a femeilor pe piaţa muncii. Numărul de femei doctori a crescut de la 2 814, sau 6% din numărul total, în 1934, la 3 650, sau 7%, la începutul anului 1939, dată la care peste 42% din acestea erau căsătorite. Mai semnificativ era numărul femeilor care munceau în industrie, care ajunsese de la 1 205.000 în 1933, la 1 846.000 în 1938. Lipsa de forţă de muncă, care afecta întreaga ţară, a condus la creşterea numărului de femei căsătorite care lucrau la ferme. Conştient de nevoia existenţei unui sistem de asistenţă socială şi a altor forme de sprijin, mai ales pentru femeile cu copii, Frontul German al Muncii, succesorul nazist al vechii uniuni a sindicatelor, a pus presiune pe angajatori să înfiinţeze creşe de zi pentru copiii mici ai femeilor care lucrau şi să regularizeze orele de muncă ale acestora, pentru a nu le deteriora sănătatea.106

În februarie 1938, organizaţia Planului de Patru Ani a anunţat că toate femeile sub 25 ani care voiau să lucreze în industrie sau în sectorul public trebuiau să lucreze un an la ferme (sau în domeniul casnic, pentru cele căsătorite deja). Pus în aplicare zece luni mai târziu, programul a mobilizat 66 400 de femei tinere până în iulie 1938, şi încă 217.000 până în iulie 1939. Planul a avut un succes cu mult mai răsunător decât serviciul de voluntariat propus de organizaţiile feministe naziste; în 1939 doar 36.000 de femei mai lucrau, şi dintre acestea, majoritatea la ferme, făcând parte din program.107 Una din femeile care au fost implicate în această schemă a tot activista Ligii Tinerelor Femei Germane Melita Maschmann, care şi-a îndeplinit anul de datorie în estul Prusiei, într-o zonă rurală. Acolo s-a confruntat cu un nivel de sărăcie şi de înapoiere a societăţii care contrasta drastic cu viaţa comodă pe care o

dusese ea, în clasa de mijloc din Berlin. Orele lungi de muncă fizică erau completate de perioade scurte de sport, instrucţie politică sau cor. În ciuda acestor greutăţi, ca membru devotat al ligii, Maschmann era de părere că experienţa fusese una benefică, chiar motivantă. Maschmann a mărturisit mai târziu:

Comunitatea noastră era un model în miniatură aşa cum îmi imaginasem eu că arăta o comunitate naţională. A fost un model impresionant De atunci nu am mai făcut parte din nicio comunitate care să aibă aceleaşi caracteristici, nici chiar dacă componenţa ar fi fost mai omogenă în toate privinţele. Printre noi erau fete de la ţară, studente, muncitoare de la fabrici, coafeze, şcolăriţe, secretare etc. Fericirea intensă pe care mi-a oferit-o participarea în cadrul acestui model al comunităţii naţionale a dat naştere unui optimism de care m-am agăţat cu încăpăţânare până în 1945. Impresionată de această experienţă, am crezut, în ciuda tuturor dovezilor care demonstrau contrariul, că structura comunităţii noastre va fi într-o bună zi aplicată la o scară infinit mai mare, dacă nu în viitorul apropiat, atunci cu siguranţă peste generaţii.108

Fermierii însă nu ştiau ce sarcini să le dea femeilor de la oraş, care nu erau pregătite pentru viaţa de ţară. În 1939, în preajma războiului, două treimi din femeile căsătorite nu erau în evidenţă ca fiind angajate undeva. Dacă într-adevăr lucrau, o făceau fără contract, ca menajere sau bone, mai ales în zonele rurale.109

În schimb, mai mult de 90% din femeile necăsătorite aveau locuri de muncă în 1939. Cu toate acestea, numărul ridicat de femei care munceau în sectorul industrial încă din 1933 nu ţinuse pasul cu creşterea numărului de bărbaţi care lucrau în acelaşi sector între 1933 şi 1939 procentajul de femei care erau angajate în domeniu a scăzut, de la 29% la puţin peste 25%. Încercările Frontului Muncii de a convinge companiile să ofere facilităţi pentru mamele muncitoare nu au avut niciun efect. Procesul de

mobilizare a potenţialei forţe de muncă feminine s-a confruntat cu insistenţele regimului, care susţinea că rolul femeilor era de a naşte şi de a creşte copiii Reichului. Creditele de căsătorie, bonusurile financiare oferite pentru fiecare copil şi revenirea forţei de muncă masculine în sectorul de rearmare au făcut ca greutăţile îndurate de mamele muncitoare în fabrici să pară inutile. Spre sfârşitul anului 1937, guvernul a încercat să introducă un program de instruire casnică şi de îngrijire a copiilor pentru femeile care absolveau şcoala, înainte de a intra pe piaţa muncii. În realitate, nici bărbaţii sau consoartele lor, nici regimul nu erau de părere că era adecvat ca o femeie să lucreze în industria grea, în industria de oţel, de fier sau de armament, locuri de muncă destinate strict bărbaţilor, în opinia publică. În ciuda presiunii venite din partea forţelor armate de a mobiliza în scopuri militare ceea ce un ofiţer superior a descris, în iunie 1939, ca fiind o imensă forţă de muncă cu potenţial, şi anume cele 3, 5 milioane de femei care nu erau angajate la momentul respectiv, contradicţia dintre interesele economice şi credinţele ideologice a făcut ca nicio femeie să nu fie recrutată în efortul de război înainte de 1939.110

În culisele regimului, Hitler şi conducerea nazistă erau îngrijoraţi de o cu totul alta problemă. Fiind de părere că Primul Război Mondial fusese pierdut pe frontul de acasă, şi nu în tranşee, încercau cu îndârjire să repete sărăcia, greutăţile şi lipsurile suferite de familiile soldaţilor între 1914 şi 1918. Ei credeau că din această cauză, trupele germane îşi pierduseră moralul, şi populaţia devenise într-un final susceptibilă la vorbele ademenitoare ale revoluţionarilor şi ale elementelor subversive. Fantoma anului 1918 bântuia pregătirile pentru război la sfârşitul anilor ’30. Recrutarea femeilor în fabricile de arme ar fi înrăutăţit situaţia. Odată ce războiul avea să izbucnească, soldaţii aveau să lupte mai bine dacă ştiau că soţiile lor nu se spetesc la liniile de producţie asamblând muniţie, şi că cel de-al Treilea Reich le oferea asistenţă şi lor, şi copiilor

lor.111 Asta însemna că regimul trebuia să caute în alt loc forţa de muncă necesară, mai ales că procesul de rearmare îşi intensificase cererile pentru un anumit tip de forţă de muncă după 1936. Trebuia adusă forţă de muncă străină. Recrutarea şi toate celelalte aspecte de gestionare a muncitorilor străini fuseseră deja centralizate de Ministerul Muncii în 1933, având la bază reglementări interne care le confereau prioritate cetăţenilor germani şi reducea muncitorul străin la un statut de cetăţean de mică importanţă. Până în vara anului 1938, muncitorii străini care ajungeau în Germania erau de obicei necalificaţi şi erau recrutaţi doar pentru a îmbunătăţi penuria de forţă de muncă din zonele rurale şi de pe siturile de construcţie. Muncitorii sezonieri polonezi, împreună cu cei italieni, constituiau principala bază a forţei de muncă străine. În 1936 – 1937 şi 1938 – 1939, numărul de muncitori străini crescuse de la 274.000 la 435.000. Cu toate acestea, aceştia aveau un efect negativ asupra economiei pentru că îşi trimiteau banii acasă. Astfel, numărul crescând de muncitori străini trebuia ţinut sub control până se luau măsuri care să-i oprească din a prejudicia stabilitatea economică a Germaniei. În perioada 1938 – 1939, se părea că regimul găsise în sfârşit o soluţie pentru această problemă, care se baza, la fel ca şi alte sectoare ale economiei, pe cucerirea teritorială. Muncitorii străini aveau să fie recrutaţi pentru muncă forţată din rândurile prizonierilor de război şi din alte grupuri din ţări ca Polonia şi Cehoslovacia, odată ce Germania le-ar fi invadat şi aveau să fie supuşi unui regim extrem de strict prin care să se asigure că se conformau. Reglementări în acest sens fuseseră deja introduse în august 1938 şi în iunie 1939 au fost urmate de unele şi mai dure. Cele care aveau să atingă maximul de duritate aveau să fie luate în timpul războiului.112

Între timp, aceste reglementări n-au fost în stare să rezolve situaţiile problematice cărora li se adresau. Dificultăţile cu care se confrunta Germania în 1938 şi 1939

erau consecinţele indubitabile ale contradicţiilor fundamentale ale Planului de Patru Ani. Scopul acestuia era să confere Germaniei o autonomie pe piaţa bunurilor de consum şi de materii prime care să o pregătească pentru un război de durată, similar modului de gestionare a pieţei domestice din 1914 – 1918, un precedent la care Hitler se gândea deseori. Un război european, concentrat pe invadarea teritoriilor estice, dar care să includă şi inamicul tradiţional, Franţa, şi poate şi Marea Britanie, era de aşteptat să izbucnească la începutul anilor ’40. Totuşi, prin accelerarea ritmului de reînarmare, Planul a creat o penurie a bunurilor şi o tensiune care putea fi soluţionată doar prin acţiuni militare care să aducă Germaniei rezerve de materii prime şi de bunuri de larg consum din ţările invadate, ca Austria şi Cehoslovacia. Asta însemna de asemenea că un război major ar fi putut izbucni, luând Germania pe nepregătite. Lovitura dată de Germania trebuia să fie neaşteptată şi decisivă din cauză că economia nu ar fi rezistat în faţa unui conflict prelungit în 1938, 1939.113 Hitler începuse să-şi dea seama în 1937 că aceasta era singura soluţie, când, în cadrul unei şedinţe înregistrate de Friedrich Hossbach, le-a spus consilierilor militari că „atacarea cehilor” trebuia executată „cu viteza fulgerului”.114 Starea curentă a economiei nu avea cum să susţină un conflict prelungit. Se născuse astfel conceptul de *Bbizferieg*, atac-fulger. Cu toate acestea, nici planificarea economică, nici tehnologia militară şi producţia de armament nu erau pregătite.

V

Planul de Patru Ani generase o masivă intervenţie din partea statului în domeniul economic. Regimul stabilea priorităţile economice, nu industria, şi au fost create mecanisme care asigurau că afacerile se conformau cu reglementările emise, pentru a îndeplini condiţiile planului, fără a se ţine seama de consecinţele acestui fapt asupra economiei. Departamentul general care se ocupa de îndeplinirea planului era compus din nazişti de vârâ de

la Göring la lideri regionali, ca Walter Wagner, Adolf Wagner, „veteranul" Wilhelm Keppler şi alţii, care luaseră locul birocraţilor cu experienţă din cabinetul lui Schacht. În acelaşi timp, dată fiind atenţia acordată combustibilului sintetic şi cauciucului sintetic, îngrăşămintelor chimice din domeniul agricol şi fibrelor sintetice pentru îmbrăcăminte şi uniforme, nu e deloc surprinzător că directorii companiilor ca I.G. Farben, firma-mamut care primise contractul de a fabrica aceste produse, jucau un rol-cheie în cadrul gestionării operaţiunii. Dintre aceştia, mai de seamă erau Carl Krauch, care se ocupa de cercetare şi dezvoltare, şi Johannes Eckell, capul diviziei de cercetare în domeniul chimic, printre alţii. Cu siguranţă, aceşti oameni erau numiţi în funcţii graţie expertizei pe care o deţineau; dar mai erau şi alţii care acceptaseră posturile din interes pentru propriile companii şi firme. Din această cauză, unii istorici au descris proiectul ca fiind „Planul I.G. Farben" şi au atribuit mare parte din avântul dat rearmării şi programului de autarhie lăcomiei de profit a marilor companii. Într-adevăr; după război, 23 de figuri proeminente ale companiei au fost acuzate la Nürnberg că au conspirat pentru a începe un război. Deşi au fost achitaţi, multe publicaţii, şi nu toate marxiste, au atribuit companiei I.G. Farben şi altor firme o mare parte din responsabilitatea izbucnirii războiului european şi mondial, în 1933 – 1939.115 Pe lângă asta, scrieri marxiste şi neomarxiste, publicate la acea vreme, dar şi în anii ’50 şi ’60, au argumentat că politica economică şi, în ultimă instanţă, externă şi militară a celui de-al Treilea Reich a fost condusă de interese capitaliste.116

În ciuda acestui fapt, în anii ’60, istorici de factură marxistă au început să susţină că, cel puţin în Germania nazistă, economia făcea obiectul unui „primat politic" în care parametrii-cheie erau stabiliţi de ideologie şi nu de interese capitaliste.117 Adevărul e că sistemul economic al celui de-al Treilea Reich nu putea fi cu uşurinţă catalogat. În unele privinţe, iraţionalitatea pură care îl caracteriza

face imposibilă orice încercare de a-l portretiza ca un sistem propriu-zis. La suprafaţă, Planul de Patru Ani al lui Hitler era mai mult decât asemănător cu Planul Cincinal al lui Stalin, din Uniunea Sovietică. Dar, spre deosebire de acesta, cel puţin la nivel oficial, planificarea economică a naziştilor nu intenţiona să creeze avantaje pentru clasa muncitoare. În timp ce sub Stalin, planificarea economică a Uniunii Sovietice eliminase piaţa liberă şi iniţiativa privată, cea nazistă a lăsat afacerile intacte, de la marile firme precum I.G. Farben, la midi proprietari de magazine şi de ateliere artizanale. Pe de altă parte, retorica nazistă, mai ales cea din anii ’20, avea un puternic accent anticapitalist, şi deci nu e de mirare că întreprinderile s-au grăbit să se alăture partidului după ce Hitler devenise cancelar, în ianuarie 1933. Eliminarea mişcării muncitoreşti în următoarele luni i-a convins pe numeroşi oameni de afaceri că luaseră decizia corectă. Dar, odată cu trecerea timpului, aceştia şi-au dat seama că obiectivele regimului erau din ce în ce mai diferite de ale lor. Cauzele acestei divergenţe erau cursa pentru reînarmare, din ce în ce mai accelerată, şi pregătirile pentru război. Iniţial, oamenii de afaceri fuseseră bucuroşi să intre pe aceeaşi linie cu regimul, care le aducea din ce în ce mai multe contracte. Chiar şi piaţa bunurilor de consum a profitat de pe urma planului de redresare a economiei pentru producţia de armament. Dar, după câţiva ani, pe măsură ce industria germană nu mai putea face faţă cererilor regimului, îndoielile industriaşilor s-au înmulţit.118

Puţini oameni de afaceri au avut o reacţie la fel de incisivă ca a magnatului oţelului, Fritz Thyssen, al cărui sprijin oferit partidului înainte de 1933 a fost nelimitat, aşa cum avea să fie şi deziluzia produsă de aceeaşi mişcare, cu şase ani mai târziu. În 1939, Thyssen a criticat cu asprime direcţia economică adoptată de regim şi a prezis că naziştii aveau să înceapă curând să-i împuşte pe industriaşii care nu îndeplineau condiţiile prescrise în Planul de Patru Ani, aşa cum se întâmplase în Rusia Sovietică. El a fugit din

ţară după izbucnirea războiului şi proprietăţile i-au fost confiscate de Gestapo. A fost arestat mai târziu în Franţa şi trimis într-un lagăr de concentrare.119 Nu era singurul pe care-l îngrijora faptul că statul intervenea din ce în ce mai mult în sectorul economic. Grija principală o reprezenta Planul. În încercarea de a creşte rezervele domestice de materii prime, Göring i-a acuzat pe industriaşi că dau dovadă de egoism când exportă produsele, în loc să le pună la dispoziţia Germaniei, pentru a fi folosite în proiectul de reînarmare, după care a naţionalizat depozitele private de minereu de fier, preluând controlul asupra oţelăriilor şi punând bazele unei noi companii, Uzina Hermann Göring.

Fondată în iulie 1937, această întreprindere condusă şi deţinută de stat, cu sediul la Salzgitter, era destinată producţiei şi procesării de minereu de fier de proastă calitate provenit din Germania, la un preţ nerentabil, ceea ce industria privată nu-şi putea permite să facă. Uzina folosea, de asemenea, bugetul de stat pentru a plăti peste medie cocsul şi alte materii prime şi, de asemenea, angajaţii, obligând firmele private să concureze în aceste condiţii. Consecinţele acestui lucru erau majorarea preţului pentru fierul şi oţelul german şi îngreunarea exporturilor, cu toate acestea, exporturile erau cele care aduceau cele mai mari profituri la acea vreme. Mai mult decât atât, Göring a început curând să asimileze întreprinderile mici din zonă şi, în aprilie 1938, şi compania de armament Rheinmetall-Borsig Naţionalizarea concernului Thyssen făcea parte dintr-un proiect mai larg, în cadrul căruia Göring voia să oblige industria să se conformeze obiectivelor statului, de rearmare şi autarhie. Marii industriaşi din firme precum Oţelăriile Unite, susţinuţi din culise de Schacht, au protestat împotriva concurenţei subvenţionate de stat şi a naţionalizării crescânde a întreprinderilor. Au început să critice Planul şi au încercat să găsească feluri prin care să submineze controalele implementate de stat Göring le ascultase

întâlnirile secrete şi le supraveghease conversaţiile telefonice, şi i-a chemat pe cei doi conspiratori de vârf la el în birou, unde i-a pus să asculte înregistrările. Ameninţaţi nu numai cu arestul şi condamnarea într-un lagăr de concentrare, deziluzionaţi şi intimidaţi, industriaşii au renunţat la a se mai împotrivi regimului.120

Tipic pentru acest gen de oameni era magnatul oţelului şi fabricantul de arme Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, care conducea compania Krupp din Essen, Ruhr, încă din 1906, când intrase în familie prin căsătorie. Familia Krupp avea o istorie veche de colaborare cu statul prusian, pe care-l aprovizionau cu arme. Kaizerul Wilhelm al II-lea însuşi îi permisese lui Gustav să ia numele de Krupp, după ce acesta se căsătorise cu moştenitoarea imperiului Krupp, Bertha. Din acel moment, Gustav, diplomat de carieră (deşi provenea şi el dintr-o familie de industriaşi), s-a ocupat în principal de gestionarea firmei. Înţepat, ceremonios, rece şi inflexibil, Gustav îşi petrecea marea majoritate a timpului îngrijindu-se de interesele companiei şi a fost răsplătit cu comenzi masive, lucru care a făcut ca până în 1917 85% din producţia firmei să constea în armament de război. Deşi nu s-a implicat în viaţa politică, Gustav era, la fel ca mulţi industriaşi, un naţionalist conservator convins; preşedintele consiliului de administraţie era, încă din 1909, Alfred Hugenberg, şi cei doi oameni aveau numeroase puncte comune. Un paternalist care le furniza angajaţilor săi domicilii, servicii medicale şi alte beneficii, în schimbul promisiunii acestora de a nu se alătura vreunui sindicat sau vreunei mişcări politice, Gustav era de părere că statul ar trebui să aibă aceeaşi atitudine, grijă paternală faţă de mase, în schimbul loialităţii acestora. Această atitudine a devenit din ce în ce mai dificil de respectat pe fondul inflaţiei de după război şi situaţia s-a înrăutăţit pe timpul ocupaţiei franceze din 1923, în timpul căreia Gustav fusese pus sub arest sub acuzaţia de a fi încurajat rezistenţa germană. Cu toate acestea, compania a supravieţuit şi s-a adaptat la piaţa

economică pe timp de pace, dar a fost grav afectată de criza economică din 1929. În 1933 producţia de oţel a firmei era jumătate din cât fusese în 1927 şi forţa de muncă din Essen ajunsese de la 49.000 la puţin sub 28.000.121

Aceste evenimente nu au alterat opiniile ideologice ale lui Gustav. Mai mult decât atât, acesta privea demagogia nazistă cu dezgust, preferând oricând guvernul conservator al lui Franz von Papen în locul celui nazist. Importanţa lui Krupp era întărită de statutul său de şef al Asociaţiei Industriei Germane a Reichului, organizaţia naţională a angajatorilor, în numele căreia acesta făcea lobby împotriva ideii de autarhie şi promova conceptul unui stat puternic care să reprime sindicatele, să reducă cheltuielile de asistenţă socială şi să ofere stabilitatea politică necesară pentru redresarea economiei. Ca mulţi alţii, Krupp nu văzuse în numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului nimic mai mult decât constituirea a încă unui guvern weimarez de scurtă durată. La alegerile următoare, Gustav a finanţat Partidul Poporului German şi i-a dat fonduri şi lui Papen pentru campanie, nutrind speranţe deşarte într-o victorie a conservatorilor. Presat de Thyssen şi de alţi adepţi ai regimului, a fost nevoit să accepte „coordonarea” Asociaţiei Reichului. Când Paul Silverberg, un industriaş din Köln şi unul din membrii cei mai importanţi ai asociaţiei, a fost privat de funcţiile sale în 1933 şi exilat forţat din cauza originii evreieşti, Krupp l-a vizitat la casa sa din Elveţia. Gustav Krupp nu s-a înscris în Partidul Nazist în primii ani de guvernare ai acestuia şi, deşi a devenit directorul „Fondului de donaţii Adolf Hitler al economiei germane”, care aproviziona frecvent partidul cu fonduri masive, nu în ultimul rând pentru a-i proteja pe industriaşi de nenumăratele cereri venite din partea liderilor regionali nazişti, a Cămăşilor Brune şi a oficialilor partidului de a dona ad-hoc sume impresionante. Un vizitator care s-a întâlnit cu Krupp în Berlin, spre sfârşitul anului 1943, l-a găsit într-o stare cruntă de disperare,

frustrat de modul arbitrar de guvernare al naziştilor. „Crede-mă când îţi spun, o ducem mai rău decât băştinașii din Tombuctu”, i-a spus Krupp.122

Cu toate acestea, pe ansamblu, Krupp era satisfăcut de guvernul celui de-al Treilea Reich în primii ani ai acestuia la putere. Era liniştit de prezenţa în guvern a unor oameni ca Papen şi Schacht, de Blomberg şi de Fritsch, care controlau forţele armate, şi de politica financiară relativ tradiţională a Ministerului Economiei „mai presus decât atât, de valurile de comenzi care au dublat profitul companiei până în 1934 şi de mărirea forţei de muncă din Essen, de la 26 360 la începutul lunii octombrie, în 1932, la 51 802 doi ani mai târziu. Curând însă, Krupp şi-a dat seama că regimul nu-i acorda toată libertatea de care avea nevoie. Mare parte din potenţialul firmei de a se extinde se baza pe exporturi, inclusiv pe comenzile masive de arme din Turcia şi America Latină, dar în 1935 Krupp era prea îngrijorat de avântul regimului spre autarhie pentru a mai protesta. Din 1937 încolo, a devenit alarmat de regresul industriei grele, care fusese afectată de Plan, de ostilitatea crescândă faţă de comerţul internaţional, de promovarea proprietăţii de stat, mai ales în uzinele Reichului. Profiturile aduse de firmă nu mai creşteau aşa cum o făcuseră odată. Independenţa pe care Krupp şi-o dorea pentru companie era restricţionată de concentrarea obsedantă a regimului pe pregătirea războiului european, pregătire în cadrul căreia firmei Krupp îi fusese desemnat un rol important. Guvernul i-a oferit credite fără dobândă pentru a mări capacitatea firmei, dacă era de acord să lase statul să se ocupe de gestionarea producţiei. Speranţele lui Krupp nu se împliniseră şi, în 1937, începuse să lase afacerile firmei pe mâna unor tineri care, spera el, erau în stare să urmărească interesele companiei cu o energie şi agresivitate mai mare decât era el în stare să o facă. În 1941 a suferit mai multe infarcte care l-au forţat să renunţe la implicarea sa în afacere pe de-a întregul. Suferind, a trăit doar până în 1950, prea puţin conştient de

ce se petrecea în jurul său.123

Aparent, un concern precum I.G. Farben, ale cărui produse erau baza pe care se construise planul regimului pentru o economie autarhică, putea scoate un profit mai bun în cadrul celui de-al Treilea Reich. Din 1933, influenţa pe care o avea compania asupra structurării şi implementării politicilor economice ale guvernului a crescut. Concernul începuse să se pregătească pentru război încă din 5 septembrie 1935, când a înfiinţat un Birou de Legătură cu Armata, care să coordoneze pregătirile pentru economia de război. Cu toate acestea, rolul organizaţiei nu trebuie exagerat, deoarece cheltuielile pe care şi le asumase aceasta în cadrul Planului însumau nu mai mult de un sfert, iar contribuţia industriei chimice la economie, pe ansamblu, nu a crescut cu mult în al Treilea Reich. Prelucrarea metalelor, fierului, oţelului şi mineritul erau cu mult mai importante pentru programul de rearmare. În acelaşi timp, I.G. Farben fusese nevoită să îşi adapteze din ce în ce mai des producţia la cererile regimului privind forţele armate. Negocierile complicate şi interminabile privind condiţiile financiare la care concernul era supus în producţia faimz-ului ilustrează cu claritate falia dintre întâietatea acordată profitului de afacerişti şi desconsiderarea pe care o avea Planul faţă de orice în afară de accelerarea procesului de reînarmare şi avântul spre autarhie. În toamna anului 1939, producţia naţională de *buna* era cu puţin peste două treimi din ţinta de 30.000 de tone, în timp ce rezervele şi producţia de cauciuc din septembrie 1939 mai ajungeau doar pentru două luni de război.124 Precauţia cu care acţiona concernul a dus la succesul lui în cadrul Planului, deşi ratele de majorare erau încă mai mici decât fuseseră în primii ani de redresare. Din 1933 până în 1936, profitul net a crescut cu 91%, şi între 1936 şi 1939 cu încă 71%. Cele mai importante cinci sectoare ale concernului în cadrul Planului – petrolul, metalul, cauciucul, materialele plastice şi azotul pentru explozibili – au crescut în cadrul

cifrei de afaceri a I.G. Farben de la 28% în 1936 la aproape 33% în 1939; în aceasta perioadă au generat peste 40% din cifra de vânzare a concernului. Dar contribuţia pe care au avut-o liniile de producţie gestionate în cadrul Planului de Patru Ani la cifra de afaceri generală a LG. Farben a crescut doar de la 28, 4%, în 1936 la 32, 4%, în 1939 şi concernul a trebuit să plătească pentru dezvoltarea acestor produse din fondurile proprii. Astfel, nici Planul nu depindea în întregime de LG. Farben, nici I.G. Farben de Plan.125

Fără îndoială că marile companii au profitat de proiectul de reînarmare şi, în general, de redresarea economiei, parţial cauzată de revenirea care avusese loc deja înainte de venirea naziştilor la putere, şi parţial de consecinţele colaterale pe care reînarmarea le-a avut asupra sectorului economic. Politicile financiare adoptate de Schacht erau ingenioase şi îndrăzneţe, dar relativ tradiţionale până la urmă. În 1938 îşi trăiseră deja viaţa, şi regimul, confruntat cu limitele impuse procesului de reînarmare de către întreprinderile private avide de profit, a luat problema în propriile mâini. Avântul lui Hitler de a reînarma Germania legitimase intervenţiile regimului în domeniul economic, prin Planul de Patru Ani. În 1938, Partidul Nazist şi alte organizaţii afiliate, ca Frontul Muncii, începuseră deja să înfiinţeze, sub egida lui Hitler, vaste organizaţii economice al căror scop era să dea la o parte operaţiunile convenţionale capitaliste pentru a îndeplini obiectivele regimului. Industria de automobile avea să fie depăşită de compania Volkswagen; industria de fier şi oţel, de Uzina Hermann Göring Un val masiv de legi şi reglementări au fost emise pentru a regulariza preţurile de pe piaţă, pentru raţionalizarea sectoarelor de afaceri, pentru a devia investiţiile spre ramuri ale producţiei legate de război, pentru impunerea cotelor de producţie, pentru gestionarea comerţului extern etc.

Promisiunile făcute în programul partidului de a naţionaliza băncile şi bursele valutare din Germania au

fost uitate, pe măsură ce Hitler şi locotenenţii săi au fost puşi în faţa realităţilor lumii financiare. Aveau nevoie de bani şi de bănci care să îi procure.126 Cu toate acestea, regimul a impus treptat controale mai stricte şi mai elaborate asupra instituţiilor financiare pentru a devia capitalul acestora spre programul de reînarmare. În 1939, existau deja o serie de legi privind creditele, ipotecile, împrumuturile şi băncile, care restricţionau libertatea de a investi în orice altceva decât în reînarmarea ţării.127 Oamenii de afaceri au început să-şi petreacă o mare parte din timp încercând să descâlcească reglementările şi condiţiile impuse de către stat. Acestea includeau şi din ce în ce mai multe intervenţii din partea statului în probleme de producţie şi comerţ. Pe 2 martie 1939 de exemplu, colonelul von Schell, plenipotenţiarul pentru industria de automobile, a emis o serie de ordine care limitau numărul de modele de vehicule care puteau fi fabricate. Astfel, fabricarea subansamblelor putea fi raţionalizata şi ieftinită, şi vehiculele armatei puteau fi reparate mai rapid şi cu o eficienţă crescută. În loc de 113 modele diferite de camioane şi furgonete, doar 19 mai puteau fi fabricate în viitor, şi doar de anumite companii. „Proprietatea privată a rămas în industrie, desigur”, a concluzionat un critic, dar nu a mai rămas mult spaţiu de manevră pentru „iniţiativa antreprenorială, care a fost limitată de legile emise de stat”.128 Nu e de mirare atunci că mulţi erau de părere că elementul socialist al naţional-socialismului revenea în prim plan.

O economie ariană

I

În anii ’20, în ideologia nazistă, „socialismul” însemna, printre altele, o atitudine de ostilitate faţa de marile companii, de obicei combinata cu o doza de antisemitism. În ultimii ani ai Republicii de la Weimar, Hitler încercase din răsputeri să joace această carte. Rezultatul a fost, desigur, o ură continuă pentru rolul evreilor în economia germană, ură pe care naziştii au

exagerat-o în propriul beneficiu. Istoria economică a celui de-al Treilea Reich este inseparabil legată de exproprierea evreilor de către regim, de această vastă campanie de deposedare şi jefuire care are puţine paralele în istoria modernă. În consens cu aceste imperative ideologice, una din primele ţinte ale propagandei naziste de dinainte de 1933 au fost magazinele universale (*Warenhaus*\ de unde, de la sfârşitul secolului XIX, oamenii puteau achiziţiona bunuri de consum ieftine şi într-o gamă largă. Mulţi din proprietarii acestui tip de magazine erau evrei, lucru care reflectă numărul mare de evrei prezenţi în magazinele de manufactură şi în ramuri similare ale comerţului cu amănuntul.

Cea mai faimoasă întreprindere de acest gen fusese fondată de membrii familiei Wertheim după 1875, atunci când Ida şi Abraham Wertheim au pornit o mică afacere în Stralsund, unde vindeau haine şi bunuri manufacturate. În curând, li s-au alăturat cei cinci fii şi au introdus un nou sistem de vânzări bazat pe o cifră de afaceri mare, marjă de profit redusă, preţuri fixe, diversitatea mărfurilor, dreptul de a returna sau schimba bunurile cumpărate şi plata exclusiv în numerar. Firma s-a extins cu repeziciune şi, în 1893 – 1894, familia a început construcţia unei noi clădiri pe Oranienstrasse, în cartierul Kreuzberg din

Berlin, după care au urmat alte trei magazine deschise în capitală. Wertheim venise cu un nou concept de comercializare a bunurilor, în magazine universale viu colorate, spaţioase şi decorate cu gust, în care se ofereau şi bunuri de consum la preţuri reduse, dar şi produse de lux, pentru a încuraja cumpărăturile de moment, şi în care clienţii erau asistaţi de vânzători bine pregătiţi. Firma era diferită de altele şi prin atitudinea faţă de relaţiile de muncă şi asistenţa socială acordată angajaţilor, compania Wertheim a fost prima din Germania care a făcut duminica zi de odihnă obligatorie pentru toţi angajaţii. Familia Wertheim nu a fost însă singura familie de evrei care a deschis un lanţ de magazine universale; în 1882, de

exemplu, Hermann Tietz şi nepotul său, Oscar, au deschis un micuţ magazin în Gera, fondat pe principii economice similare. Afacerea a avut succes şi, în 1930, familia Tietz deţinea deja 58 de magazine, inclusiv faimosul KaDeWe (*Kaufhaus des Westens*) din Berlin. În comparaţie cu cifra de vânzări anuală a frandzei Tietz, care în 1928 era de 490 de milioane de mărci, şi cu numărul impresionant de angajaţi, care trecuse de 31 450, compania Wertheim – cu numai şapte magazine, 10 450 de angajaţi şi vânzări de 128 de milioane de *Reichsmark* – era o întreprindere modestă.129

În ciuda popularităţii de care se bucurau, la sfârşitul anilor ’20, magazinele universale contribuiau la cifra totală de vânzare cu amănuntul din Germania cu mai puţin de 5%.130 Atacurile antisemite asupra acestora nu au fost foarte puternice înainte de 1914, chiar şi în cazul firmelor mărunte.131 Situaţia s-a schimbat însă odată cu problemele economice care au apărut în primii ani ai Republicii de la Weimar. Articolul 16 din programul nazist din 1920 făcea apel în mod particular la micii vânzători atunci când cerea „naţionalizarea imediată a marilor magazine universale şi închirierea acestora afaceriştilor mărunţi”.132 În 1932, în Saxonia Inferioară, în cadrul alegerilor locale, au fost distribuite broşuri care îi îndemnau pe vânzători şi pe micii comercianţi să se înroleze în partid pentru a se opune deschiderii de noi francize ale „vampiricei afaceri” Woolworth’s, care se presupunea că i-ar fi ruinat în numele „capitalului financiar”.133 În martie 1933, Cămăşile Brune au pătruns într-unul din magazinele Woolworth’s din Gotha şi au distrus întregul magazin; au avut loc atacuri violente îndreptate spre astfel de magazine, fără să se ţină cont de cine le deţinea. În Braunschweig, cantina unui astfel de magazin a fost ciuruită de Cămăşi Brune înarmate. Mai puţin conflictuale au fost cererile făcute de cel de-al Treilea Reich în primele luni de guvernare, de a închide magazinele universale şi de a impune taxe care să le

falimenteze. Dar Ministerul Economiei şi conducerea nazistă au realizat în curând că desfiinţarea întreprinderilor, care ofereau un loc de muncă unui număr masiv de oameni, ar fi dăunat forţei de muncă. Hess a intervenit pentru a lua partea întreprinderilor de acest fel, şi boicotul naţional din 1 aprilie 1933, îndreptat spre magazinele deţinute de evrei, nu a avut un impact de durată asupra afacerilor.134

Cu toate acestea, în cazul magazinelor universale, discriminarea s-a făcut simţită într-un mod mai puţin evident. Atunci când Ministerul de Finanţe a început să acorde credite de căsătorie, începând cu vara anului 1933, tichetele care se ofereau nu puteau fi utilizate în magazine universale, indiferent de etnia proprietarului, şi nici în orice fel de firme evreieşti. Un raport oficial estima că întreprinderile afectate pierduseră cel puţin 135 de milioane de mărci din cifra de vânzări în 1934. De asemenea, din 1933 încolo, proprietarilor de magazine universale, evrei sau nu, şi afaceriştilor evrei li s-a interzis posibilitatea de a-şi mai face reclamă în presă. Acest lucru, venit pe fondul unui declin în vânzări, apărut încă din timpul crizei economice din 1933, le-a creat dificultăţi grave. Cifra de vânzări a companiei Hermann Tietz a scăzut cu 41% în 1933. Compania a fost nevoită să ia un împrumut bancar de 14 milioane de mărci. Intermediat de ministrul economiei Schmitt, care dorea să evite intrarea companiei în faliment, punerea pe liber a 14.000 de angajaţi, daunele suportate de furnizori şi problemele financiare ale băncilor, împrumutul a fost făcut cu condiţia „arianizării” consiliului de administraţie al companiei, cu alte cuvinte, concedierea proprietarilor, membrilor de consiliu şi oficialilor evrei din conducerea întreprinderii. Fraţii Tietz au fost şi ei înlăturaţi în 1934, în urma unui lung proces de audit, şi au primit o compensaţie de 1, 2 milioane de mărci. Schmitt s-a asigurat că avea aprobarea lui Hitler pentru aceste înţelegeri, pentru a nu fi mai apoi blamat. De acum încolo, magazinele aveau să se numească

*Hertie*un nume care păstra în mod ingenios legătura cu numele fondatorilor, şi în acelaşi timp sugera noua ordine a lucrurilor; magazinele lui Leonard Tietz au luat numele neutru de *Kaufhof* „curte de cumpărături”.135

Aceste evenimente i-au făcut pe membrii familiei Wertheim să ia atitudine şi să îşi protejeze interesele proprii. L-au chemat pe prietenul lor de familie, bancherul Emil Georg von Stauss, care îi ştia personal şi pe Hitler şi pe Göring şi care era un susţinător al nazismului, să facă parte din consiliul de administraţie al companiei. Prezenţa lui a făcut ca raziile Cămăşilor Brune în magazinele Wertheim şi încercările de a le desfiinţa să eşueze. Dar activiştii Partidului Nazist, mai ales cei care erau implicaţi în comerţ, şi în special cei care făceau parte din organizaţia sindicală din domeniu, i-au interzis lui Georg Wertheim accesul în propriile magazine. Acesta nu a mai intrat în firmele proprii după 1934 şi nu a mai luat parte la întâlnirile consiliului de administraţie. Pentru a evita obstacolele cu care se confruntase şi familia Tietz, acesta şi-a transferat acţiunile şi o parte din acţiunile fratelui său decedat pe numele soţiei sale, Ursula, care nu era evreică. Ea a devenit acţionară majoritară a companiei. Cu toate acestea, acest lucru nu a scos firma din impas. Hertie şi celelalte frandze au neutralizat cu succes atacurile naziste asupra lanţurilor de magazine, afirmând cu tărie că proprietarii nu erau de origine evreiască, şi ostilitatea naziştilor locali şi a guvernului central s-a îndreptat asupra firmelor care erau deţinute de evrei şi care nu fuseseră desfiinţate. Ministerul Propagandei a ordonat desfiinţarea librăriilor din cadrul magazinelor Wertheim la începutul anului 1936, în urma denunţului făcut de un fost angajat din Breslau, deşi firma retrăsese deja de pe rafturi cel puţin 2.500 de titluri interzise. Stauss a reuşit să revoce ordinul cu preţul unei donaţii de 24.000 de mărci pentru Fundaţia Germană Schiller. În timpul unei întâlniri cu ministrul economiei, plângându-se de presiunea la care erau supuşi, Georg Wertheim şi fiul său au primit

următorul răspuns din partea lui Schacht: „Trebuie să udaţi împreună cu lupii”.136

Urletul lupilor s-a intensificat în 1936. Cifra de vânzări a lui Wertheim crescuse, în timp ce profitul rivalilor se diminuase. E posibil ca acest lucru să se fi întâmplat ca o consecinţă a faptului că firmele rivale îi eliminaseră pe managerii evrei din consiliile lor şi angajaseră în loc personal fără experienţă sau poate doar din cauză că Wertheim îşi păstrase reputaţia, numele şi imaginea intacte. Cu toate acestea, Stauss, care se ocupa de acţiunile Ursulei în timp ce aceasta îşi cheltuia banii plecând în vacanţe costisitoare, i-a obligat pe acţionarii mărunţi să-şi vândă acţiunile, la un preţ cu mult sub valoarea lor, acţionarilor care nu erau evrei, după care le-a spus soţilor Wertheim că Hess i-ar fi permis Ursulei să-şi păstreze acţiunile doar dacă aceasta divorţa de Georg; cuplul a divorţat în 1938. Însărcinat de către Hitler cu achiziţionarea unui teren în Berlin pe care să se construiască noua cancelarie, Stauss a ales pentru aceasta o zonă pe care erau amplasate mai multe proprietăţi deţinute de Wertheim, a convins băncile să le deprecieze valoarea pentru a economisi bani, după care l-a presat pe Wertheim să le vândă pentru a-şi plăti datoriile restante la bancă. În 1938, compania nu mai avea acţionari evrei, căci ambii manageri evrei fuseseră convinşi să plece şi ultimii 34 de angajaţi evrei fuseseră concediaţi; nu exista nicio dovadă că ar fi primit salarii compensatorii, spre deosebire de colegii lor din cadrul altor francize. Consultându-se cu ministrul economiei, Stauss a consimţit să schimbe numele lanţului din Wertheim în AWAG. Redenumirea a avut un substrat similar, deşi mai puţin evident, cu redenumirea lanţului de magazine al lui Tietz. Majoritatea credeau că noul nume era un acronim pentru A. Wertheim AG (*Albrecht Wertheim Aktien-Gesellschaji*, Compania Albrecht Wertheim). De fapt, era un acronim pentru *AUgemeine Warenhaus Aktien-Geseuschqfl*, sau Compania Lanţului de Magazine Universale, tăind astfel orice

legătură cu familia Wertheim. Georg Wertheim, având peste 80 de ani şi aproape orb, a murit pe 31 decembrie 1939. Un an mai târziu, văduva sa s-a căsătorit cu Arthur Lindgens, un membru non-evreu al consiliului directorial al noii companii.137

II

Soarta pe care au avut-o magazinele universale ilustrează la scară redusă modul în care naziştii şi-au schimbat setul de priorităţi faţă de cel pe care îl urmăreau în anii ’20. Debutaseră cu un mesaj profund anticapitalist, pe care îl mascaseră sub pretextul unei necesităţi economice, după care l-au înlocuit cu un program a cărui ţintă era eliminarea evreilor din cadrul economiei germane. Magazinele universale nu au dispărut; campania împotriva proprietarilor evrei de magazine deschisese noi oportunităţi pentru celelalte companii de a-şi extinde operaţiunile. Dacă, aşa cum susţineau naziştii, tarele economiei germane din anii ’20 şi începutul anilor ’30 erau cauzate de evrei, atunci nu era posibil ca acestea să fie soluţionate prin eliminarea influenţei pe care o aveau aceştia în domeniul economic, şi nu prin atacarea afacerilor în sine? Boicotul din 1 aprilie 1933 fusese un semn clar al intenţiilor partidului. Deşi boicotul a fost prea puţin sprijinit de publicul larg, grupările locale ale partidului au continuat să-i hărţuiască pe afaceriştii evrei, după cum a dovedit şi incidentul de la magazinul Wertheim din Breslau. Cămăşile Brune au continuat să picteze sloganuri pe vitrinele magazinelor deţinute de evrei şi să-i îndepărteze pe clienţii fideli ai acestor firme, să pună presiune pe autorităţile locale să achiziţioneze bunuri din alte părţi. Alarmaţi de efectele economice ale acestor operaţiuni, guvernul şi partidul au emis o serie de avertismente oficiale. Hitler însuşi a emis o instrucţiune, la începutul lunii octombrie a anului 1933, prin care permitea, în mod explicit, cetăţenilor germani să achiziţioneze bunuri din întreprinderile evreieşti. Cu toate acestea, în timpul sezonului de cumpărături de Crăciun, în

anul 1933, grupări de Cămăşi Brune erau postate în faţa magazinelor deţinute de evrei, proclamând că oricine intra în acestea era un trădător al rasei germane. Din ce în ce mai multe pieţe locale începuseră să le interzică accesul comercianţilor evrei, firmele evreieşti nu îşi mai puteau face reclamă, autorităţile locale reziliaseră toate contractele cu companiile deţinute de evrei, şi au avut loc şi alte forme de boicot în primăvara anului 1934. Acestea erau deseori acompaniate de acte de violenţă, de la distrugerea vitrinelor magazinelor la atacuri cu bombă asupra sinagogilor – în Ahaus, Westfalia, de exemplu. Aceste evenimente au culminat cu o demonstraţie amplă în orăşelul Gunzenhausen, în Franconia, la care au participat aproape 1.500 de oameni, oraşul având o populaţie de 5 600. Întărâtaţi de discursul vehement antisemit al liderului nazist local, demonstranţii au spart casele şi apartamentele evreilor din oraş, târând 35 de evrei la închisoarea locală, unde, mai târziu, unul din ei a fost găsit spânzurat.138

Clientul german de rând a acordat prea puţin sprijin acţiunilor de boicot. Ameninţaţi cu represalii dacă continuau să favorizeze magazinele evreieşti din propriul orăşel, cetăţenii din Falkenstein, observa Victor Klemperer în jurnalul personal, în iunie 1934, mergeau în oraşul vecin, Auerbach, pentru a face cumpărături la un magazin evreiesc de acolo, unde nu erau recunoscuţi; cetăţenii din Auerbach mergeau, la rândul lor, în Falkenstein.139 Până şi Hermann Göring a fost văzut, la sfârşitul anului 1936, în München, în magazinul Bemheimer, de unde a cumpărat două covoare pentru suma impresionanta de 36.000 de mărci germane. Reducerile din februarie din magazinul de textile Sally Eichengrün, în acelaşi an, au adunat destui doritori, care au format cozi impresionante, nota poliţia locală. Ambele firme erau deţinute de evrei. În şuiul următor, Serviciul de Securitate al SS-ului se plângea că, mai ales în zonele cu populaţie predominant catolică, oamenii ignorau cererile partidului de a nu cumpăra

bunuri din firmele evreieşti.140 Cu toate acestea, activiştii nazişti nu au fost descurajaţi. Mulţi din aceştia erau motivaţi de o dorinţă personală de a elimina concurenţa într-o perioadă în care economia produselor de larg consum era pe butuci.141 Campaniile violente de boicotare au continuat şi în 1934 şi au ajuns la un punct culminant în sezonul de cumpărături, de Crăciun. În noiembrie, de exemplu, liderul regional din Baden-Baden a trimis următoarea scrisoare de ameninţare proprietarului evreu al unui magazin de jucării, informându-l pe acesta că:

Nu vom tolera sub niciun motiv ca magazinul dvs. non-arian să vândă în continuare figurine cu ofiţeri SS şi SA. Cetăţenii sunt deranjaţi de acest lucru şi primim deja plângeri în legătură cu aceasta. De aceea, vă cerem cu insistenţă să scoateţi figurinele din vânzare. În caz contrar, nu ne asumăm responsabilitatea de a garanta liniştea publică.

Pe 23 şi 24 decembrie 1934, membri ai partidului, îmbrăcaţi în civil, au blocat intrările magazinelor evreieşti din Frankfurt am Main şi i-au insultat pe clienţii acestora, brutalizându-i pe cei care insistau să intre. Au spart vitrinele magazinelor şi, când poliţia a sosit să-i aresteze, au devenit agresivi şi ofiţerii au fost nevoiţi să-şi scoată armele.143 Această campanie s-a dovedit a fi preludiul unui val masiv de terorism economic, în cadrul căruia organizaţiile de partid au anunţat că vor retrage ajutorul social oricărui cetăţean care era văzut intrând într-un magazin evreiesc. Funcţionarii civili şi angajaţii municipalităţii din numeroase localităţi au primit ordine de a nu se apropia de astfel de firme.

Astfel de acţiuni şi ordine erau la ordinul zilei în orăşelele mici din Pomerania, Hesse şi Franconia Centrală. În Marburg, un grup mare de studenţi a intrat într-un magazin de pantofi, i-a scos afară pe clienţi şi a distrus produsele. În Büdingen, aproape toate vitrinele magazinelor evreieşti au fost sparte în noaptea dinspre 18

spre 19 aprilie 1935. Incidente asemănătoare aveau loc peste tot Pe măsură ce acestea au devenit mai rare, un nou val de atacuri asupra firmelor evreieşti a avut loc în întreaga ţară în vara anului 1935, inclusiv un boicot general în centrul oraşului München, pe 25 mai, în cadrul căruia majoritatea participanţilor erau ofiţeri SS, îmbrăcaţi în civil, dintre care unii au spart magazine şi i-au asaltat pe vânzători. Protestul a luat sfârşit atunci când demonstranţii au încercat să ia cu asalt o secţie de poliţie unde erau reţinuţi o parte din protestatari.144

Nu toţi miniştrii au avut aceeaşi reacţie faţă de aceste evenimente. Ministrul de externe von Neurath, de exemplu, le-a zis colegilor săi că aceste incidente antisemite nu aveau să afecteze deloc opinia publică străină; înăbuşirea lor nu ar fi îmbunătăţit statutul Germaniei pe plan internaţional. Pe de altă parte, ministrul economiei Hjalmar Schacht a declarat că este extrem de îngrijorat cu privire la efectele actelor de boicot asupra economiei, inclusiv asupra relaţiilor de comerţ cu celelalte ţări. Într-adevăr, atunci când organizaţia de partid din Arnswalde, Brandenburg, a afişat poza soţiei adjunctului filialei locale a Reichsbank la vedere, într-o vitrină, şi au numit-o trădătoare deoarece făcuse cumpărături într-un magazin evreiesc, Schacht a închis filiala în semn de protest. Pe 18 august 1935, a ţinut un discurs public în Königsberg. „Doamne, a spus el, apără-mă de prieteni! De prieteni, adică de eroii care mânjesc vitrinele magazinelor sub protecţia întunericului, etichetând orice cetăţean german care cumpără bunuri din magazinele evreilor drept trădător al cetăţenilor…” Cu toate acestea, Schacht, în ciuda faptului că mai târziu a afirmat contrariul, nu se opunea în principiu eliminării evreilor din viaţa economică. El era de părere, aşa cum a explicat unui grup de miniştri şi oficiali superiori două zile mai târziu, că „permiterea acestei anarhii de a se desfăşura în continuare pune un semn de întrebare în dreptul reînarmării”. „Remarcile sale”, fusese notat în procesul-verbal, „au culminat cu o

declaraţie privind programul NSDAP-ului, care trebuie executat, dar doar pe fondul unor decrete legale”. Schacht era de acord cu Gestapoul şi cu reprezentanţii partidului, care erau de părere că următorul pas trebuia să constea în restricţionarea legală, metodică a implicării evreilor în lumea afacerilor, etichetarea publică a magazinelor evreieşti ca fiind sub aceste reglementări şi excluderea firmelor evreieşti din licitaţiile pentru contracte publice.145 Într-adevăr, Schacht era supus aceloraşi prejudecăţi antisemite ca mulţi din germanii burghezi, remarcând, la sfârşitul anului 1953, că evreii aduseseră un „spirit străin” în cultura germană a Republicii de la Weimar, şi că fuseseră mult prea proeminenţi în viaţa publică.146 Schacht a cooperat în întregime cu operaţiunea de eliminare a oficialilor evrei din cadrul Reichsbank, sub aşa-zisa Lege a restabilirii Administraţiei civile profesioniste, şi a susţinut în mod făţiş legile antisemite emise de către guvern în 1933 şi 1935; era împotriva doar a actelor de violenţă.147

Cu toate acestea, existau măsuri mai puţin brutale de a pune presiune pe firmele evreieşti şi, de multe ori, erau mult mai eficiente. Organizaţii precum SA-ul, Frontul Muncii sau chiar şi partidul au conferit acestor măsuri o putere de influenţă economică prin plasarea în masă de comenzi de construcţii, mobilă, steaguri, uniforme şi bunuri de toate felurile. Acestea au fost folosite încă de la început pentru a discrimina afacerile evreieşti. Industria de încălţăminte a fost un astfel de caz. În timpul celui de-al Treilea Reich a profitat enorm de pe urma cererii din ce în ce mai mare pentru cizme militare. Dar, desigur, comenzile au fost luate de companiile non-evreieşti. Firmele evreieşti, totuşi, dominau industria şi au fost curând obligate să se „arianizeze”. Aproape imediat după ce Hitler devenise cancelar al Reichului, de exemplu, a început o campanie împotriva firmei de încălţăminte Salamander, care era doar pe jumătate deţinută de evrei şi care avea contracte cu peste 2000 de filiale independente, dintre care 500

evreieşti. Până la sfârşitul lunii martie, în 1933, Cămăşile Brune distruseseră şi închiseseră o parte din magazinele firmei, în timp ce presa nazistă organizase o campanie de boicot împotriva companiei, acuzând-o, fără nicio justificare, că îşi jecmăneşte clienţii şi asigurându-se astfel că nu avea să mai primească comenzi din partea organizaţiilor de partid. Vânzările firmei au început să se prăbuşească. Întrezărind o iminentă criză economică, familia de evrei care deţinea jumătate din acţiunile firmei le-a vândut familiei care deţinea cealaltă jumătate pentru un milion de mărci germane. Compania a început curând să-şi concedieze angajaţii şi directorii evrei şi a reziliat toate contractele pe care le avea cu filialele evreieşti, dintre care 20% intraseră deja în proprietatea unor germani non-evrei până la sfârşitul anului 1934. Campania de presă, boicoturile şi lichidările de bunuri au încetat curând, şi cifrele de afaceri au crescut din nou. Cu toate acestea, nu exista nicio dovadă în acest caz a vreunei ideologii antisemite declarate din partea proprietarilor firmei sau a directorilor săi; aceştia doar s-au supus realităţilor economice ale vremurilor, ale partidului şi ale organizaţiilor Cămăşilor Brune.148

Acolo unde trebuiau luate în considerare caracteristici economice de un alt tip, organizaţiile regionale şi locale puteau fi şi reţinute. În Hamburg, de exemplu, un oraş-port ale cărui interese nu coincideau cu priorităţile autarhice şi de reînarmare ale regimului, economia locală şi-a revenit mult mai greu de pe urma crizei economice. Apariţia altor probleme economice, care au contribuit la un procentaj de 20% de cetăţeni care au votat „nu” la plebiscitul din 19 august 1934, privind autonumirea lui Hitler ca şef al statului, l-au făcut pe liderul regional, Karl Kauffman, excesiv de sensibil la orice perturbare a economiei oraşului. În Hamburg existau peste 1.500 de companii evreieşti şi acestea au rezistat mult mai mult decât firmele din restul Reichului. Elita comercială a Hamburgului nu a fost deloc entuziasmată de politicile

antisemite ale regimului, şi instituţiile de vârf, precum Camera de Comerţ, au refuzat să ofere informaţii legate de ce firme aveau proprietari evrei. În noiembrie 1934, acestea încă foloseau un tipograf evreiesc pentru a produce broşuri informative. Comercianţii cu vechime şi oamenii de afaceri nu reacţionau de regulă bine la intervenţiile din partea statului în lumea afacerilor şi vedeau procesul de arianizare ca un preludiu pentru acapararea afacerilor în întregime de către stat.149 Aceste atitudini se schimbaseră însă până în 1938. Până atunci, devenise clar chiar şi pentru cel mai neînduplecat comerciant hanseatic că regimul nazist avea să dureze. Redresarea economiei ajunsese într-un punct în care desfiinţarea afacerilor evreieşti nu mai părea o ameninţare la stabilitatea economiei. Mai mult decât atât, restricţiile asupra valutei, din ce în ce mai numeroase, din 1936 şi 1937, aduseseră la faliment un număr substanţial de companii evreieşti de import şi export din oraş. Au fost înfiinţate mai multe comisii de investigaţii, inclusiv Biroul de Reglementare Valutară (*Dtmser-ahndungsamt*} înfiinţat sub egida lui Reinhaid Heydrich pe 1 august 1936, şi un echivalent local le-au permis autorităţilor să preia controlul asupra administrării companiilor dacă acestea erau suspectate că au contribuit la scoaterea capitalului din Germania. Oficialii care erau angajaţi de aceste corpuri administrative falsificau mărturii, inventau înregistrări scrise ale interogatoriilor şi îi denunţau Gestapoului pe avocaţii care acţionau în numele companiilor evreieşti. Astfel, între decembrie 1936 şi octombrie 1939 au fost emise 1 314 de ordine de securizare împotriva evreilor afacerişti din Hamburg.150

Astfel de reglementări erau justificate în note şi alte documente interne, scrise într-un limbaj profund antisemit, în care se menţiona des „lipsa de scrupule a evreilor”, „comercianţii evrei de pe piaţa neagră” etc. În 1936, preşedintele Camerei Regionale a Finanţelor din Hamburg l-a descris pe un suspect evreu ca fiind „un parazit pe

spatele oamenilor”. În timp ce statul îşi juca rolul în aceste evenimente, Consiliul Regional de Consultanţă Economică al partidului s-a impus în 1936 ca fiind încă un agent de coordonare a arianizării afacerilor evreieşti. Mai mult decât în alte părţi ale Germaniei, biroul Consiliului a preluat frâiele operaţiunii, deşi nu avea niciun-drept legal de a o face. A numit reprezentanţi în consiliile de administraţie ale firmelor evreieşti şi a insistat ca toţi angajaţii evrei rămaşi să fie concediaţi. A stabilit de asemenea preţul de vânzare pentru acestea la o valoare scăzută, în mod intenţionat, şi nu în ultimul rând a cerut ca vânzarea produselor să se facă fără a se lua în considerare fondul comercial (de bună-credinţă) de vreme ce evreii nu dispuneau de aşa ceva. Noii reprezentanţi erau bărbaţi tineri, provenind din medii academice; naziști convinşi, fără experienţă în lumea afacerilor, precum dr. Gustav Schlotterer (26 de ani), Carlo Otte (24 de ani) şi dr. Otto Wolff (25 de ani). Economistul care se ocupa de departamentul de arianizare din Hamburg, Karl Frie, avea doar 19 ani când se alăturase biroului de consultanţă. Caracterul lor de neînduplecat, caracteristic generaţiei care se născuse chiar înainte de Primul Război Mondial şi care crescuse în anii dominaţi de inflaţie, de revoluţii, de instabilitate politică şi criză economică, îi făcea să nu tolereze opoziţia. Curând, Camera de Comerţ din Hamburg şi-a abandonat reticenţa iniţială de a se alătura programului de arianizare şi a ordonat ca toate achiziţiile făcute de firmele evreieşti înainte de 1938 să fie investigate, iar tranzacţiile care implicau fondul comercial al firmelor în cauză să fie rambursate.151

Ce era frapant la aceste operaţiuni nu era neapărat modul în care au fost executate de oficialii economici ai partidului, ci gradul de implicare a agenţiilor de stat în acestea; şi acestea din urmă erau oricum mai lipsite de scrupule decât primele. Şi în acest caz, ca şi în sistemul judiciar; ideea de stat dualist, în care normele legale erau menţinute de instituţii tradiţionale, specifice „statului

normativ”, şi care erau subminate de noul aparat semilegal al lui Hitler, „statul prerogativ”, avea nevoie de limitări drastice, dacă nu trebuia chiar abandonat.152 O întreagă gamă de birouri oficiale de stat au fost implicate în eliminarea evreilor din lumea economică. Acest lucru nu a fost deloc surprinzător, dintr-un anumit punct de vedere, deoarece funcţionarii civili care făceau parte din acestea participaseră în concedierea evreilor din propriile departamente în 1933, 1934. O reformă a taxelor din 16 octombrie 1936, de exemplu, cerea ca toate legile aplicate sistemului de taxe să reflecte viziunea naţional socialistă asupra lumii şi să utilizeze principiile naţional socialiste în gestionarea cazurilor individuale. Consecinţa acestui lucru a fost că întreprinderile evreieşti se confruntau acum cu noi solicitări pentru presupuse taxe restante neplătite, de vreme ce reglementările erau interpretate în aşa fel încât să-i dezavantajeze pe afaceriştii evrei. Aşadar, procesul de arianizare începuse deja în 1933; nu a fost demarat atunci când Schacht a fost îndepărtat din funcţia de ministru al economiei în 1936, şi cu atât mai puţin din această cauză. Schacht însuşi semnase un ordin pe 26 noiembrie 1935 prin care le interzicea brokerilor evrei să-şi mai practice profesiunea şi, în ultimele două luni ale aceluiaşi an, a continuat să susţină promulgarea unor legi care limitau activitatea economică a evreilor. Restricţionările aplicate pe valută, care era esenţială pentru firmele evreieşti din Hamburg, erau, de asemenea, susţinute de Schacht, şi Banca Naţională a Reichului a ordonat, pe 14 octombrie

136, filialelor sale să inaugureze investigaţiile privind schimburile de valută dacă alţii nu o făceau.153 Arianizarea a fost un proces continuu, care uneori se târa, alteori galopa, dar niciodată întrerupt.154

III

Începând cu anul 1936, Planul de Patru Ani a accelerat întregul proces, fără îndoială. Nota internă, semnată de Hitler însuşi, în care acesta explica planul, identifica în maniera sa proprie „evreimea internaţională”

ca fiind o forţă ascunsă care acţiona din spatele primejdiei bolşevice şi era deci nevoie de legi care să-i facă pe toţi evreii din Germania responsabili din punct de vedere financiar pentru orice neajuns adus de vreun evreu economiei germane, de exemplu, prin acumularea de rezerve valutare în străinătate, o ofensă pentru care Hitler cerea pedeapsa cu moartea.105 Aparatul de investigare a valutei, care avusese un efect dezastruos în Hamburg, era creaţia unui premergător al planului, şi anume Biroul de Materii Prime şi Valută al lui Göring, înfiinţat în 1936. Discuţiile între ministere despre măsurile ce urmau a fi luate împotriva evreilor, în ceea ce priveşte domeniul economic, au continuat de-a lungul anului 1936, fiind urmate de legi care au fost promulgate la sfârşitul anului, decretând ilegal transferul de fonduri ale evreilor în străinătate. Au fost urmate de un număr de acuzaţii, finalizate cu condamnări la închisoare, dar nu şi cu execuţii. Era de-ajuns ca o simplă suspiciune să planeze asupra cuiva cum că voia să trimită bani în străinătate, pentru a confisca fondurile respective. Acest lucru a reprezentat un pretext legal pentru un umăr mare de exproprieri care au avut loc în următoarele luni şi de-a lungul anilor. Planul de Patru Ani a conferit o autoritate în multe domenii, mai notabil în raţionalizarea materiilor prime, care a fost introdusă mai ales pentru a dezavantaja firmele evreieşti. Guvernul a rectificat un decret de urgenţă promulgat pe vremea lui Heinrich Brüning pentru a preveni transferurile de fonduri de capital din Germania, micşorând suma iniţială de la 200.000 de mărci la 50.000, bazându-se pe valoarea taxabilă a proprietăţilor, şi nu pe suma realizată din cifra de vânzare. Rezultatul a fost că evreii care emigrau aveau să piardă mult mai mult decât valoarea de taxă de 25% menţionată în decretul Brüning. În 1932 şi 1933, această taxă a adus un venit anual statului de mai puţin de un milion de mărci; în 1935 – 1936, 45 de milioane; în 1937 – 1938, peste 80 de milioane; în 1938 – 1939, 342 de milioane. Pe lângă asta, transferurile de

fonduri în străinătate erau penalizate cu o taxă de 20%, percepută de Banca Germană de Discount, care mijlocea transferurile; în iunie 1935, taxa a fost majorată cu 68%, în octombrie 1936 cu 81%, şi în iunie 1938 cu 90%. Astfel, companiile evreieşti şi afaceriştii au fost prădaţi sistematic nu doar de concurenţă şi de Partidul Nazist, dar şi de stat şi de instituţiile sale.156

În acelaşi timp, boicoturile locale sporadice şi brutalităţile au continuat, cel mai notabil în perioadele de dinainte de Crăciun, iar legile şi reglementările promulgate de guvern au îngreunat derularea afacerilor evreieşti. Din ce în ce mai des aveau loc vânzări cu mult sub valoare pieţei, influenţate de ameninţările de arest şi încarcerare sau de acuzaţii false, care nu aveau nimic de-a face cu gestionările afacerilor în sine. În oraşul Suhl, de exemplu, liderul regional nazist Fritz Sauckel l-a arestat pe proprietarul evreu al companiei Simson, care producea armament, şi l-a trimis la închisoare în 1935, după ce acesta a refuzat să-şi vândă firma la un preţ de nimic; Sauckel, având acordul explicit al lui Hitler, a transferat apoi actele de proprietate spre o fundaţie special creată în interesul unei aşa-zise apărări naţionale.157 Până la 1 ianuarie 1936, mulţi bancheri evrei fuseseră eliminaţi din domeniu, sau deciseseră că suportaseră destule şi închiseseră firmele pentru a emigra. Aproape un sfert din băncile private din Germania, în număr de 1 300, îşi terminaseră activitatea; marea majoritate a celor 300 de bănci închise fuseseră deţinute de evrei.158 Câteva mari bănci au rezistat cu încăpăţânare până în 1938, precum M.M. Warburg din Hamburg, dacă nu pentru altceva, cel puţin dintr-un simţ al datoriei faţă de comunitatea evreiască şi pentru spiritul companiei.159 Domeniul bancar nu a fost o excepţie. Un sfert din întreprinderile evreieşti din toate domeniile fuseseră ori arianizate, ori închise.160 Până în iulie 1938, în Germania mai rămăseseră doar 9.000 de magazine evreieşti, din 50.000 câte erau în 1933. La venirea la putere a celui de-al Treilea

Reich erau aproape 100.000 de firme deţinute de evrei în Germania; în iulie 1938, peste 70% din acestea fuseseră arianizate sau desfiinţate.161 O serie mare de reglementări a dus la falimentul firmelor evreieşti, de la cea mai mare la cea mai modestă. În vara anului 1936, de exemplu, introducerea unui sistem oficial de înregistrare a celor care adună obiecte de pe stradă şi le vând din nou a făcut ca între 2000 şi 3.000 de evrei să piardă dreptul şi la această profesiune.162

Procesul de arianizare a fost mai mult sau mai puţin continuu încă din 1933 în majoritatea localităţilor germane. În Marburg, de exemplu, unsprezece din 64 de firme evreieşti fuseseră deja arianizate sau falimentate în 1933; şapte în 1934; opt în 1935; nouă în 1936; şase în 1937; şi cinci în primele trei trimestre ale anului 1938. În Göttingen, 44 din 98 de firme de acest gen care erau active în oraş în 1933 fuseseră arianizate sau desfiinţate până la începutul anului 1938.163 Devenise clar pentru toată lumea care era implicată că stadiul final începea. Pentru a grăbi lucrurile, Göring şi Ministerul de Interne au emis un decret pe 26 aprilie 1938 care obliga fiecare evreu şi fiecare non-evreu care era căsătorit cu un evreu să declare toate bunurile pe care le deţinea şi orice fonduri din străinătate pe care le avea şi care depăşeau suma de 5.000 de mărci. Discuţiile au continuat privind excluderea completă a evreilor din economia ţării. Alte reglementări care au urmat le-au interzis evreilor să participe la licitaţii, să posede sau să facă comerţ cu arme şi, o lovitură grea, să semneze contracte legale. În acest moment, presiunile la care erau supuse firmele evreieşti deveniseră aproape de nesuportat. Încă din toamna anului 1937, autorităţile locale dăduseră ordine ca în faţa fiecărei firme evreieşti să fie pus un semn care să exprime clar acest lucru, fapt care îndemna la boicot, hărţuire şi brutalitate. Din ianuarie şi până în octombrie 1938 au avut loc aproape 800 de arianizări, inclusiv a 340 de fabrici şi a 22 de bănci private. Ritmul se înteţea. În februarie 1938 încă mai activau 1 680

de comercianţi independenţi evrei în München, de exemplu; pe 4 octombrie mai erau din aceştia doar 666, dintre care două treimi deţineau un paşaport străin. Înlăturarea completă a evreimii din economia germană era aproape finalizată şi mulţi afacerişti şi comercianţi germani erau pregătiţi să-şi primească răsplata.164

Împărţirea prăzii

I

Pe 16 aprilie 1938, un afacerist din München care era şi consultant în cazurile de arianizare a trimis o scrisoare dură Camerei de Comerţ şi Industrie locală. În scrisoare se declara „un naţional-socialist convins, membru al SA-ului, admirator al lui Hitler". Cu toate acestea, scria el, era:

…atât de dezgustat de măsurile excesiv de… brutale luate împotriva evreilor, încât, de acum încolo, refuz să mai fiu implicat în orice proces de arianizare, chiar dacă asta înseamnă să pierd o sumă destul de impresionantă… Sunt un om de afaceri onest, cu experienţă şi cu un renume şi nu mai pot rămâne indiferent când observ cu câtă neruşinare încearcă mulţi oameni de afaceri arieni, antreprenori şi alţii, să pună mâna pe firme şi întreprinderi evreieşti la cel mai nesemnificativ şi ridicol preţ. Oamenii aceştia sunt ca nişte vulturi care se avântă înspre cei de jos cu ochii înceţoşaţi, cu limbile atârnându-li-le pe afară de atâta lăcomie, pentru a se hrăni din hoiturile evreilor.165

Procesul de arianizare a creat, într-adevăr, numeroase oportunităţi pentru firmele oamenilor de afaceri non-evrei de a se îmbogăţi. Mulţi au profitat de acest lucru. Cel puţin odată ce afacerile evreilor urmau să falimenteze, non-evreii se puteau lăuda că au eliminat o parte din competiţie. Acest lucru se întâmpla la toate nivelurile. În ianuarie 1939, de exemplu, 2000 de magazine din Hamburg erau părăsite în urma procesului de arianizare, o cifră semnificativă, scoasă în evidenţă pentru a îmbuna Asociaţia Nazistă de Comerţ din oraş. De

vreme ce majoritatea întreprinderilor evreieşti erau modeste, firmele care au profitat de pe urma desfiinţării lor erau tot firme modeste, dar deţinute de non-evrei. Într-adevăr, regimul se asigurase că asta avea să se întâmple, precum în cazul lanţurilor de magazine Bottina (încălţăminte) şi Feidler (ciorapi), care au fost vândute pe bucăţi.166

Desigur, acesta nu era un lucru cu care regimul se putea lăuda. Proprietarii de afaceri modeste erau în special nemulţumiţi că regimul nu reuşise să distrugă marile francize. „Magazinele universale", se plângea unul din aceştia în 1938, „fie că sunt ariene sau evreieşti, sunt întreprinderi care concurează cu micile firme şi e nedrept".167 În timpul unei vacanţe în străinătate în 1939, un om de afaceri din Berlin, scriindu-i unui lider social-democrat aflat în exil, se plângea că marile companii evreieşti erau preluate tot de mari conglomerate. Acest proces a dus la o concentrare masivă de putere financiară şi industrială în cadrul fiecărei ramuri a economiei, o putere mânuită fără scrupule de proprietarii marilor concerne". 168 Dar marile firme ezitaseră iniţial să acţioneze atât de agresiv. Întreprinderile evreieşti la scară mare şi conglomeratele erau mai puţin susceptibile boicoturilor locale şi atacurilor, faţă de firmele independente şi micile magazine, şi de aceea în primii ani ai celui de-al Treilea Reich regimul a încercat să nu le supună prea multor presiuni, deoarece aveau nevoie de acestea pentru procesul de reînarmare şi pentru a stabiliza economia, iar multe din ele erau cunoscute pe plan internaţional.169

Astfel, au mai rămas evrei în cadrul consiliilor de administraţie ale firmelor, precum Mannesmann şi I.G. Farben, chiar şi după 1933. Banca Germană încă avea un evreu în consiliul directorial în iulie 1938, deşi acesta trăia în străinătate din 1937. Însă aceste cazuri erau o excepţie de la regulă. Majoritatea firmelor cedaseră rapid presiunilor de a-i concedia pe directorii, membrii de

consilii şi angajaţii evrei. În cazul Băncii din Dresda, procesul intern de arianizare a continuat politica băncii de face reduceri de personal, încă de când aceasta preluase Banca Danat în 1931, după ce aceasta dăduse faliment, doar că acum ţinta o reprezenta personalul evreiesc. Banca din Dresda a fost nevoită să facă acest lucru deoarece, pe 9 mai 1933, legea dată la 7 aprilie fusese modificată pentru a se referi şi la „corpuri publice şi recunoscute legal, instituţii echivalente şi întreprinderi", ceea ce acoperea într-adevăr o gamă largă de instituţii. Angajaţii băncii au fost obligaţi să completeze formulare privind mediul religios şi rasial din care proveneau, serviciul petrecut în război şi alţi factori relevanţi. Reglementările le permiteau instituţiilor să facă apel la permisul de „motivaţie urgentă" pentru a păstra angajaţi şi astfel banca s-a salvat de la situaţia dificilă care ar fi fost creată de concedierile în masă; dar, după 3 iunie, Ministerul Economiei nu a mai acordat nici aceste permisiuni. Toţi evreii din consiliul directorial au părăsit banca până la sfârşitul anului; 80% din angajaţii evrei au plecat până în octombrie 1935 şi restul au plecat şi ei un an mai târziu. Aceste măsuri au fost cu siguranţă apreciate de tinerii bancheri non-evrei, de vreme ce le-a deschis calea spre promovări care altfel s-ar mai fi lăsat aşteptate. Cei şapte directori adjuncţi evrei care au fost obligaţi să-şi dea demisia în 1933 şi 1934 au fost înlocuiţi de oameni abia trecuţi de 30 sau 40 de ani, care altfel nu ar fi fost promovaţi. Aceştia din urmă aveau prea puţină înţelegere pentru cei care plecaseră. Doar în unele cazuri, precum I.G. Farben, angajaţii evrei au fost transferaţi în poziţii din filiale din străinătate şi nu au fost lăsaţi fără niciun ajutor.170 Eliminarea directorilor evrei din firmele germane, indiferent de soarta lor, a dat curs ascensiunii unei noi tinere elite manageriale, care începuse deja să preia puterea de la vechea generaţie atunci când a izbucnit războiul.171

Compania de asigurări Allianz, al cărei director, Kurt

Schmitt, fusese predecesorul lui Schacht ca ministru al economiei, a fost o altă întreprindere care nu a căutat să respecte cu atâta fervoare politica de concediere. A avut grijă de cei doi directori evrei, chiar şi după ce au fost concediaţi. Pe de altă parte, firma nu a putut să opună rezistenţă atunci când a fost supusă presiunilor venite din partea presei naziste şi a Biroului de Supraveghere a Asigurărilor al Reichului, de a-şi concedia angajaţii evrei şi de a înceta orice contract cu agenţii de vânzări evrei, în 1933, de exemplu, compania a prelungit cinci ani contractul pe care îl avea cu agentul Hans Grünebaum, care lucrase pentru filiala din Stuttgart încă din 1929, contractul fiindu-i extins acum din 1936 până în 1941. Acest lucru a atras comentarii ostile din partea presei locale şi apoi o scrisoare de ameninţare din partea biroului liderului regional nazist. Compania a ripostat, argumentând că avea nevoie de agenţi de vânzare evrei pentru clientela evreiască. Acest lucru nu a contat pentru nazişti. Contractul lui Grünebaum a fost reziliat la începutul lunii iunie, în 1938; firma a fost de acord să-i plătească comisionul anual de 35.000 de mărci, sumă care acoperea şi perioada până la sfârşitul anului 1939, deşi nu se ştie cât din această sumă a putut să ia cu el atunci când a emigrat în America. Oricum, reglementările emise de guvern privind dreptul evreilor de a profesa ca agenţi de vânzare, agenţi imobiliari etc. Îşi lăsaseră deja amprenta pe acest tip de relaţii de afacere.172

Au existat multe cazuri în care firmele mari ofereau sume impresionante firmelor evreieşti în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, cum a fost şi cazul companiei Henkel, care dorea să preia compania evreiască North German Hop.173 Biroul de Consultanţă Economică regională al partidului a respins de multe ori contractele de acest gen, chiar şi după ce se asigurase de solvabilitatea cumpărătorilor şi de faptul că aceştia erau acceptabili din punct de vedere politic şi rasial. În Westfalia de Sud, de exemplu, marea majoritate a contractelor au fost respinse

deoarece preţul oferit era considerat a fi prea mare.174 în ciuda acestui fapt, odată cu accelerarea procesului de arianizare, marile companii, mai ales cele de-abia fondate, au dat la o parte orice consideraţie şi s-au alăturat luptei pentru profit.175 Unele cazuri puteau fi gestionate intern, cum a fost şi lanţul de magazine Wertheim, unde directorii evrei au fost înlocuiţi de directori non-evrei; din cele 260 de mari companii care îşi schimbaseră astfel consiliul directorial, puţine fuseseră preluate de alte firme.176 Din 1936, însă, luând în calcul numărul mare de întreprinderi evreieşti de vânzare de pe piaţă, marile companii au început să profite de oportunitate. În 1937 acestea se achiziţionau rapid. Astfel, firma de construcţii de maşini Mannesmann a preluat în 1936 – 1937 compania Wolf, Netter şi Jacobi din industria metalurgică, cu o cifră de afaceri de peste 40 de milioane de mărci; de asemenea, aceasta a participat în consorţiul care a absorbit compania de fier vechi Stern, din Essen, care fusese nevoită să îşi întrerupă activitatea din cauza rezilierilor de contracte.177 în unele cazuri, arianizarea a reprezentat o metodă de a evita dificultăţile economice create de politicile regimului, mai ales în cadrul industriei de bunuri de consum. Firma de încălţăminte Salamander, care fusese arianizată în 1933, a fost supusă presiunii în cadrul Planului de Patru Ani de a exporta încălţăminte de piele pentru a aduce în ţară mult dorita monedă străină, şi să folosească un substitut de piele în produsele vândute pe piaţa internă. Pielea era însă raţionalizată cu stricteţe încă din 1934. Salamander a creat o serie de carteluri integrate vertical, achiziţionând companiile evreieşti de prelucrare a pielii, precum Mayer şi Fiul, din Offenbach, pe care a şi cumpărat-o în 1936; într-un proces similar, fabrica de pielărit Carl Freudenberg a achiziţionat firma de încălţăminte Tack, care fusese deja boicotată şi supusă presiunilor naziste local încă din 1938.178

În 1937, aproape toate marile companii din Germania îşi împărţeau între ele prada. Allianz abandonase orice

reticenţă şi a început să participe cu din ce în ce mai mult cinism în profitul pe care îl putea obţine din falimentarea firmelor evreieşti de asigurări. Acolo unde era posibil, Allianz a oferit de asemenea credite ipotecare pentru achiziţionarea proprietăţilor evreieşti şi a bunurilor acestora.179 La rândul lor, băncile profitau de pe urma comisionului reieşit din acest fel de contracte; în 1935, de exemplu, atunci când proprietarul evreu al firmei de electricitate Aron Works din Berlin, un producător important de aparate de radio, a cedat în sfârşit presiunii din lagărele de concentrare şi a acceptat să-şi vândă compania firmei Siemens-Shuckert printre altele, Banca Germană a obţinut un comision de 188.000 de mărci de pe urma acestei tranzacţii. Curând, marile bănci germane concurau pentru acest gen de contracte. Banca Germană a impus un comision de 2% pentru mijlocirea acestor tranzacţii şi astfel a câştigat câteva milioane de mărci între 1937 şi 1940.180 În mod similar, Banca de Comerţ acţiona ca agent de vânzări pentru firmele evreieşti, adoptând măsuri fără nicio logică comercială atunci când a refuzat să acorde împrumuturi proprietarilor acestora. Vânzătorii evreii nu au primit niciun ajutor, niciun sfat din partea băncii, ba chiar mai mult, de vreme ce Banca de Comerţ concura pe o piaţă care era evident în creştere împotriva altor bănci care făceau acelaşi lucru, într-o perioadă în care dreptul de a investi în industrie sau în valută era tot mai limitat, aceasta căuta companii din tranzacţionarea cărora putea obţine un astfel de comision. În 1938, arianizarea devenise parte integrală a afacerilor de zi cu zi ale băncilor germane.181

Participarea directă în procesul de arianizare a firmelor evreieşti aducea cu sine o răsplată şi mai mare. Imperiul lanţului de magazine Helmut Horten, de exemplu, a fost în mare construit pe baza acesteia.182 Desigur, unele achiziţii, poate o cincime din numărul total, erau gestionate de prieteni personali sau de simpatizanţi ai oamenilor de afaceri evrei care i-au convins pe aceştia să

le cumpere firmele la un preţ umflat (pentru a ascunde includerea în contract a clauzei de fond comercial) sau pentru sume care includeau bonusuri secrete sau, atunci când acest lucru nu era posibil, să le ţină spre păstrare până când cel de-al Treilea Reich avea să se prăbuşească, nu conta când ar fi urmat să se întâmple acest lucru. În timpul celui de-al Treilea Reich, şi mai ales la sfârşitul anilor ’30, se considera a fi o abatere de la lege să plăteşti preţul corect şi de a menţine astfel o etică a afacerilor, într-adevăr, pentru a evita reglementările arianizării, câţiva oameni de afaceri simpatizanţi ai evreilor le-au dat vânzătorilor evrei sume lunare, ilegale, care nu erau menţionate în tranzacţii sau, într-unul din cazuri, unul din aceştia a trecut peste graniţă cu ceasuri elveţiene de aur pe care le-a lăsat la Amsterdam, unde urmau a fi recuperate de evreul în cauză, după ce acesta ar fi emigrat. Alţii, ca şi compania de produse chimice Degussa, acţionând mai mult dintr-un simţ comercial şi nu moral, şi-au păstrat directorii evrei din cadrul firmelor arianizate, pentru că le preţuiau experienţa şi contactele din lumea afacerilor.183

Un mai mare procentaj de cumpărători – aproximativ 40% – nu a făcut niciun efort de a se sustrage de la reglementări. Plăteau preţul minim, practică intrată deja în obişnuinţă, şi profitau de pe urma devalorizării inventarelor şi depozitelor pentru a obţine totul la un preţ de chilipir. Toate dovezile indică faptul că erau de părere că ceea ce făceau avea o legitimitate absolută; într-adevăr, după război, mulţi dintre ei au fost indignaţi când li s-a cerut să îi recompenseze pe proprietarii evrei sile căror firme le preluaseră. O a treia categorie, tot de aproximativ 40%, în care sunt incluşi numeroşi membri activi ai Partidului Nazist, încuraja procesul de arianizare şi încerca să devalorizeze bunurile de pe piaţă pe cât posibil. În Hamburg, de exemplu, firmele rivale au pornit o campanie împotriva companiei Beiersdorf, care producea crema de mâini Nivea, cumpărând spaţiu de reclamă în ziarele locale

şi producând abţibilduri care le spuneau clienţilor că „oricine cumpără produse Nivea sprijină o firmă evreiască”.184 Unii nu aveau scrupule şi recurgeau la ameninţări sau la a-i chema pe cei de la Gestapo. Un incident caracteristic a avut loc în vara anului 1935, în oraşul Fürstenwalde, atunci când proprietarul evreu al unui magazin a acceptat după negocieri îndelungate să-şi vândă firma unui cumpărător non-evreu care încercase de nenumărate ori să coboare preţul. În timp ce îşi lua banii, în biroul avocatului, în cadrul ultimei întâlniri, uşa s-a deschis şi doi ofiţeri de la Gestapo au intrat şi au confiscat banii pe baza unei legi privind bunurile din proprietatea „duşmanilor de stat”. L-au arestat pe evreu, susţinând că s-a opus autorităţilor, în timp ce cumpărătorul le-a interzis acestuia şi familiei sale să se întoarcă la magazin şi în locuinţa lor, care era situată deasupra firmei, deşi contractul le permitea acest lucru.185

Firmele deţinute de investitori străini au fost de asemenea active în procesul de arianizare. Îngrijorate de poziţia lor într-o economie dominată de un regim evident naţionalist, majoritatea s-au grăbit în a se depărta de angajaţii evrei atunci când naziştii au venit la putere, în 1933. În primăvara anului 1933, directorul adjunct de la Olex, filiala germană a companiei care a devenit mai târziu British Petroleum, fie şi-a concediat angajaţii evrei, fie le-a restrâns contractele. Mai târziu, în acelaşi an, compania de chimicale elveţiană Geigy a căutat să fie recunoscută ca un concern complet arian, pentru a putea vinde în continuare Partidului Nazist vopselele care ajutau la făurirea „simbolurilor mişcării naţionaliste”.186 Majoritatea firmelor străine, precum producătorul de maşini Opel, o filială a Generat Motors, şi ramura germană a corporaţiei Ford Motor, au mers mână în mână cu procesul de arianizare, concediindu-şi angajaţii evrei. Ambele companii au acceptat ca fabricile lor să fie convertite pentru producţia de război, deşi, desigur, reglementările de valută nu le-au permis să îşi exporte profitul înapoi la sediu, în

SUA. Datorită acestor limitări, companiile străine aveau prea puţine motive de a prelua firmele evreieşti.187

Preluările au degenerat foarte uşor în cu totul altceva, în mâinile celor implicaţi în mocirla de şantajări, extorsiuni, corupţie şi jafuri. E adevărat că Göring, în calitatea sa de conducător al Planului de Patru Ani, şi Hess, adjunctul lui Hider, ordonaseră ca procesul de arianizare să se desfăşoare într-un context legal şi că membrii de partid care erau şefi de structuri nu aveau să obţină niciun avantaj financiar din acest lucru, un ordin repetat de alţi superiori nazişti, precum Heinrich Himmler şi liderul regional din Baden, Robert Wagner. Dar devenise deja clar din repetarea acestor avertismente, cu insistenţă şi destul de frecvent, că oficialii partidului erau mult prea determinaţi să profite personal de pe urma deposedării evreilor. Activiştii de partid de rang mediu şi inferior nu erau pregătiţi să cedeze lupta împotriva evreilor în faţa organelor statului şi legilor, şi priveau prada pe care o căpătau drept o recompensă pentru sacrificiile şi greutăţile îndurate pe timpul Republicii. Erau de părere că oricum bunurile şi proprietăţile evreilor fuseseră furate de la poporul german. Violenţa în masă, dezorganizată, care a avut loc la scară naţională în 1933 şi care a marcat ascensiunea la putere a naziştilor, a devenit din nou un context în care Cămăşile Brune confiscau bijuteriile evreilor, le spărgeau casele şi chiar îi torturau pentru a obţine cheile de la seif. Nu era neobişnuit ca evreii arestaţi să fie eliberaţi pe o sumă considerabilă plătită pentru cauţiune, sumă care dispărea în buzunarele ofiţerilor SA şi SS care îi arestaseră iniţial. Oficialii partidului din Breslau, care îi ameninţaseră pe evrei că vor recurge la violenţă dacă aceştia nu îi plăteau, au fost arestaţi, fiind acuzaţi de extorsiune prin ameninţare, şi apoi iertaţi, de vreme ce avocatul acuzării le-a motivat acţiunile ca fiind „excese de zel naţional-socialiste”.188

După „Noaptea cuţitelor lungi” de la sfârşitul lunii iunie din 1934, astfel de conflicte au încetat mai mult sau

mai puţin, deşi au mai avut loc câteva în vara anului următor. Procesul de arianizare a firmelor evreieşti însă, mai ales acolo unde era impus de birourile de consultanţă regională ale partidului, a furnizat oportunităţi de câştig la o scară mult mai mare. În Thuringia, de exemplu, consultantul economic regional al partidului şi-a acordat un comision de 10% din preţul de vânzare a acţiunilor arianizate, pentru a acoperi costurile de administrare al biroului, a spus el; într-un final, a reuşit să depună la bancă mai mult de un milion de mărci de pe turna acestei proceduri, deschizând un cont special al partidului din care au fost acordate fonduri membrilor favorizaţi ai partidului, pentru a cumpăra şi alte firme evreieşti scoase la vânzare. Astfel, „camaradul de partid Ulrich Klug" primise un, împrumut" de 75.000 de mărci germane pentru a-l ajuta să achiziţioneze o fabrică de ciment, în timp ce „camaradul de partid Ignaz Idinger" primise 5.000 de mărci pentru a arianiza hotelul Blum din Oberhof. Practici similare puteau fi întâlnite şi în alte regiuni. Nu se aştepta nimeni la o rambursare a fondurilor. Oficialii superiori de partid se puteau îmbogăţi prin astfel de măsuri. Liderul regional al partidului din Hamburg, Karl Kaufimann, a cerut „contribuţii pentru arianizare" din partea vânzătorilor şi cumpărătorilor, folosindu-le de exemplu pentru a cumpăra toate acţiunile companiei Siegfried Koch, o fabrică de chimicale. Liderul regional pe probleme de educaţie din Württemberg-Hohenzollern a reuşit să achiziţioneze o carieră de gresie din Metzingen, lucru care i-a înzecit venitul anual.189

La scară mai redusă, mulţi activişti de partid au reuşit să obţină bani din acţiunile arianizate pentru a achiziţiona concesiuni de loterie, chioşcuri de tutun şi altele. Având în vedere interdicţia oficială privind profitul personal al activiştilor de partid, nu e de mirare că rudele acestora au acţionat în locul lor, cum a fost şi cazul lui Gerhard Fiehler, care a cumpărat un magazin evreiesc de încălţăminte şi unul de pielărie, prin intermediul fratelui

său, primarul din München. În astfel de instanţe, era limpede că familia nazistului în cauză acţiona în numele lui. Astfel de acţiuni care evitau legea, şi nu o încălcau în mod făţiş, au degenerat în infracţiuni criminale atunci când oficialii de partid au obţinut sume importante de la evrei, înşelându-i sau promiţându-le protecţie sau că îi vor ajuta să treacă peste reglementările financiare care îngreunau procesul de emigrare. Oamenii de afaceri care îşi doreau un statut bine plasat pentru a prelua firme evreieşti la preţuri minime erau şi mai generoşi în mitele pe care le acordau. „Ca să faci afaceri în regimul nazist trebuia să ai prieteni în fiecare cabinet din guvern, dar era mult prea periculos să dai mită în mod direct. Trebuia să o remiţi indirect”, i-a spus unui agent imobiliar american un agent imobiliar din Aachen care a profitat considerabil de pe urma arianizării proprietăţilor evreieşti. Printre metodele lui preferate se numărau invitarea unui funcţionar cheie al partidului la un restaurant scump, unde să se servească mâncăruri scumpe şi vinuri bune, sau cumpărarea unui rând de băuturi în barurile şi localurile frecventate de elita partidului. „Mă costa o grămadă de bani”, recunoştea el, „dar până la urmă făceam cunoştinţă cu el”.190

II

Arianizarea a fost doar o parte dintr-un vast sistem de jaf, deposedare şi delapidare care creştea cu rapiditate sub guvernarea nazistă. Acesta a început chiar de la vârful regimului, cu Adolf Hitler însuşi. Pentru început, după moartea lui Hindenburg, Hider a obţinut acces la fondurile oficiale ale preşedintelui. Mai înainte, cheltuielile făcute din aceste fonduri erau supuse auditului intern de către Ministerul de Finanţe şi aprobate de parlament, lucru care era valabil şi pentru bugetul personal al cancelarului Reichului. Odată cu emascularea parlamentului şi eliminarea oricărui element critic de investigare critică a acţiunilor guvernamentale de către presă şi mass-media, ca să nu mai zicem de copleşitorul cult al personalităţii

creat în jurul lui Hider, un cult care nu tolera nicio critică la adresa Führerului, calea era acum deschisă pentru Hider, care putea cheltui aceste fonduri aşa cum dorea el. În ciuda unor reţineri din partea superiorilor din administraţie, Hider a început să împartă sume de bani tuturor cu din ce în ce mai multă generozitate. Conştienţi de acest lucru, conducătorii nazişti au început să-i sugereze cancelarului obiecte demne de dărnicia sa. În toamna anului 1933, la sugestia ministrului de interne şi a unuia din oficialii săi, Hider acordase deja din fondurile cancelariei o remuneraţie lunară de 300 de mărci pentru 17 persoane care fuseseră desemnate ca fiind „precursorii rasişti şi antisemiţi" ai mişcării naziste. Scriitorul Richard Ungewitter, din Stuttgart, autorul a numeroase volume cu riduri precum *De la a fi sclauü evreilor la libertate* şi *Subminarea rasei de către evrei*, a fost inclus pe această listă, printre alţii. În 1936, generozitatea lui Hider fusese deja extinsă la persoanele care fuseseră întemniţate pe vremea Republicii de la Weimar pentru acuzaţii de trădare de un fel sau altul. Peste o sută de bărbaţi şi femei au primit pensii cuprinse între 50 şi 500 de mărci pe lună pentru serviciile speciale aduse partidului. Prin acordarea acestor sume, Hider a subliniat faptul că îi recompensa pe activiştii de partid şi propagandiştii rasişti şi antisemiţi pentru sacrificiile pe care le făcuseră înainte de venirea la putere a nazismului, evidenţiind Cămăşile Brune şi „vechii luptători" ca martiri altruişti ai unei mari cauze şi legându-i de noul regim atât simbolic, cât şi material.191

Hider nu a neglijat nici armata, ale cărei comandamente de regimente primeau adeseori cadou tablouri în ulei reprezentând teme militare, donate de către Führer. Mai mult decât atât, începând din iunie 1937, fondurile oficiale ale lui Hider au fost folosite pentru a plăti 100.000 de mărci pe an „ofiţerilor forţelor armate care îşi iau concediu de recuperare". Era necesar ca forţele armate să aibă un moral ridicat, mai ales după asasinarea generalului von Schleicher în timpul „Nopţii

cuţitelor lungi", şi Hitler a mai plătit de asemenea sume considerabile pentru a majora pensiile ofiţerilor pensionaţi, precum viceamiralul von Rjeuter, care ordonase scufundarea flotei germane care a capitulat la Scapa Flow pe 21 iunie 1919. August von Mackensen, care la mijlocul anilor '30 era singurul feldmareşal din armata Kaizerului care se mai afla în viaţă, fiind astfel un simbol al acesteia, a primit în dar o moşie în Prenzlau, neimpozabilă, şi 350.000 de mărci care să acopere costurile renovării. Monarhist convins, Mackensen a simţit că era de datoria lui să-i scrie fostului Kaizer, Wilhelm al II-lea, care se afla în exil, pentru a-i cere să-l scuze că a acceptat darul, de vreme ce, în viziunea lui, doar Kaizerul era îndreptăţit să fac astfel de donaţii. Aşa cum era de aşteptat, Kaizerul nu s-a amuzat când a citit scrisoarea şi l-a considerat pe feldmareşal un trădător al cauzei sale. Hitler a acordat subvenţii generoase unui număr de alţi moşieri aristocraţi pentru a-i ajuta să-şi plătească datoriile şi pentru a-i îndemna să nu mai conspire cu fostul Kaizer.192

Pentru a facilita aceste acte de bunăvoinţă, fondurile alocate din bugetul de stat pentru contul personal al lui Hitler au crescut sistematic până când au atins suma impresionantă de 24 de milioane de mărci, în 1942.193 La această sumă Hitler putea adăuga banii proveniţi din drepturile de autor pentru volumul *Mein Kampf*, cumpărat masiv de către organizaţiile naziste şi o prezenţă aproape obligatorie în biblioteca oricărui cetăţean. Suma provenită din aceste vânzări se ridica la aproape 1, 2 milioane de mărci doar în 1933. Începând cu anul 1937, Hitler a început să îşi ceară drepturile de autor şi pentru folosirea portretului său pe timbrele poştale, un lucru pe care Hindenburg nu-l făcuse; aşa cum a relatat Speer mai târziu, care a fost de faţă, un singur cec înmânat lui Hitler de către ministrul poştelor ajungea până la suma de 50 de milioane de mărci. Întâlnirea anuală de Donaţiilor Firmelor Germane către Adolf Hitler adăuga şi mai multe fonduri la contul Führerului, împreună cu comisioanele şi drepturile

de autor acordate lui Hitler pentru fiecare discurs care i se publica în presă. Hitler mai primea şi sume impresionante din moştenirile lăsate de către naziştii decedaţi care îi erau recunoscători. Adunând toate aceste surse financiare, era clar că Hitler nu avea nevoie de salariul modest pe care îl primea în funcţia de cancelar; de 45.000 de mărci, sau de alocaţia anuală pentru cheltuieli de 18.000 de mărci, şi a anunţat că renunţă la acestea, făcând un gest public cu rol propagandistic pentru a demonstra devotamentul altruist cu care guverna ţara. Cu toate acestea, în 1934, atunci când departamentul fiscal din München i-a reamintit că nu plătise niciun impozit şi că datora peste 400.000 de mărci pentru taxele restante, s-au pus presiuni pe aceşti funcţionari lipsiţi de tact şi nu după mult timp aceştia au şters datoria şi au distrus actele respective. Hitler i-a acordat, într-un gest de recunoştinţă, directorului biroului fiscal Ludwig Mirre un supliment financiar de 2000 de mărci pe an pentru acest serviciu.194

Imaginea construită în jurul lui Hitler, de Führer carismatic al celui de-al Treilea Reich, care era deasupra legii, i-a conferit acestuia şi celor din jurul său imunitate faţă de normele legale ale integrităţii financiare. Subordonaţi lui mai apropiaţi îşi datorau acest statut lui Hitler, şi nu corpului electoral; răspundeau numai în faţa lui Hitler. Această relaţie personală se reproducea de-a lungul întregii scări politice, până la cei de jos. Consecinţa acestui fapt a fost o vastă reţea de corupţie, patronaj, nepotism, mită şi favoruri, cumpărate, vândute şi acordate, care şi-a asumat cu rapiditate un rol-cheie în menţinerea sistemului politic. După 1933, loialitatea celor credincioşi partidului era achiziţionată printr-un sistem masiv de favoruri personale. Pentru sutele şi miile de activişti ai partidului care erau şomeri, acest lucru însemna în primul rând obţinerea unui loc de muncă. În iulie 1933, Rudolf Hess promisese deja locuri de muncă pentru toţi cei care se înscriseseră în partid înainte de 30 ianuarie 1933. În luna octombrie a aceluiaşi an, Biroul de Asigurări pentru

Şomaj al Reichului din Berlin promisese o campanie care avea să ofere locuri de muncă pentru toţi cei care aveau carnet de partid cu un număr de înregistrare sub 300.000, pentru cei care deţinuseră o poziţie de vârf în cadrul partidului pentru cel puţin un an şi pentru oricine făcuse parte din SA, SS sau Căştile de Oţel dinainte de 30 ianuarie 1933. Acest lucru i-a nemulţumit pe mulţi care se înrolaseră după data de 30 ianuarie şi nu erau eligibili. Practic, aceste reglementări nu au contat foarte mult, de vreme ce oricine susţinea că era un vechi adept al nazismului avea şanse, iar naziştii care aveau deja o ocupaţie au profitat de acest lucru pentru a obţine poziţii mai bune. Până în 1937, Serviciul Poştal al Reichului oferise locuri de muncă pentru mai bine de 30.000 de „naţional-socialişti merituoşi”, în timp ce doar 369 din 2 023 de nazişti care primiseră un loc de muncă stabil şi bine plătit în cadrul Ministerului de Război până la sfârşitul anului 1935 fuseseră înainte fără loc de muncă.

Sistemul de „locuri de muncă pentru băieţi” avea drept model un sistem practicat îndelung în Prusia şi în alte zone, în cadrul căruia subofiţerii din armată care se pensionau primeau automat o funcţie în serviciul de stat, de regulă în cadrul forţelor de poliţie dar şi în alte ramuri ale sectorului public. Aplicarea acestui principiu pentru membrii SA-ului şi ai Partidului Nazist era o cu totul altă situaţie, de vreme ce aceştia erau răsplătiţi pentru adeziunea la un partid politic, şi nu ca foşti funcţionari ai statului. Ritmul şi caracterul neaşteptat al punerii în aplicare a acestui sistem erau de asemenea ceva nou. Partidul Nazist din Berlin oferise deja 10.000 de locuri de muncă pentru membrii săi până în octombrie 1933, în timp ce 90% din poziţiile pentru funcţionari fuseseră acordate „veteranilor”. Atunci când pentru un loc de muncă candidatul era sprijinit de Cămăşile Brune locale, angajatorul trebuie să fi fost un om foarte curajos pentru a-l respinge, chiar dacă avea calificări slabe. Mulţi dintre cei care obţinuseră un loc de muncă în serviciul statului au

descoperit că apartenenţa la partid, SA sau SS conta atunci când se calcula vechimea noilor poziţii şi aveau deci un avantaj evident în faţa colegilor atunci când venea vorba de o promovare. Unele din aceste posturi erau evident sinecuri. În iulie 1933, de exemplu, Paul Ellerhusen, din SA, comandantul lagărului de concentrare de la Fühlsbüttel, funcţionar necalificat care fusese şomer încă din 1929, a fost numit în funcţia de secretar personal al Comisarului Reichului pentru Hamburg, având titlul de consilier de stat; după puţin timp a fost transferat într-o poziţie mult mai bine plătită în cadrul Biroului municipal de Tineret, unde se prezenta foarte rar de vreme ce, aşa cum se raporta, era mereu beat.195

Au existat multe cazuri similare în ţară. Utilităţile municipale, ca uzinele de gaz, de apă şi altele, ofereau numeroase oportunităţi de angajare ofiţerilor SA, de multe ori mai mulţi decât era nevoie. Un audit efectuat la Biroul Fondului pentru Boală din Hamburg a dezvăluit că acesta avea cu 228 de administratori mai mulţi decât avea nevoie. Mii de nazişti cu vechime şi-au găsit locuri de muncă stabile în sistemul de transport; compania feroviară locală din Hamburg a angajat peste 1.000 de oameni în 1933 – 1934, deşi e discutabil dacă aveau într-adevăr nevoie de atâţia angajaţi. Liderul regional al fermierilor din Hamburg, Herbert Duncker, de exemplu, primea 10.000 de mărci pe an pentru funcţia de „consultant pe probleme de agricultură pentru uzina electrică din Hamburg” fără a se prezenta măcar o dată pentru a îndeplini cerinţele postului. Astfel, corporaţiilor publice li s-a cerut să subvenţioneze Partidul Nazist şi organizaţiile sale afiliate. Unor presiuni similare au fost supuse şi numeroase întreprinderi private. Între timp, legile promulgate în 1934 şi 1938 i-au asigurat pe membrii partidului contra acuzaţiilor de distrugere a sediilor sindicatelor şi a altor birouri de sindicate din 1933, şi le-a permis să-şi şteargă datoriile fără penalizare dacă intraseră în dificultăţi financiare înainte de 1 ianuarie 1934.196 În schimb, foştii

activişti comunişti sau social-democraţi care încercau să-şi găsească un loc de muncă erau refuzaţi în mod repetat, până când cererile de forţă de muncă din industria de armament deveniseră atât de insistente, încât activitatea politică anterioară a acestora a fost uitată. Experienţa lui Willi Erbach, un inginer calificat care fusese membru al Reichsbannerului, organizaţia paramilitară a social-democraţilor, nu era ieşită din comun: Erbach fusese concediat din cauza apartenenţei politice în 1933 şi nu şi-a mai găsit un alt loc de muncă până în 1936, când biroul de muncă l-a desemnat într-un post la fabrica Krupp din Essen. Între timp, muncitorii mai puţin calificaţi îşi puteau găsi un loc de muncă cu uşurinţă dacă erau membri ai Partidului Nazist.197

Oportunităţile de căpătuire s-au adaptat şi ele, de la Cămăşile Brune care s-au servit cu seifurile, mobila, lenjeriile de pat şi echipamentele pe care le-au găsit în birourile sindicatelor pe care le-au spart pe 2 mai 1933 şi în casele celor pe care i-au arestat. Un caz tipic a fost şi cel al liderului Uniunii Studenţeşti din München, Friedrich Oskar Slăbel, câştigător într-o campanie internă care s-a terminat cu numirea sa în fruntea Uniunii Studenţilor Germani, în septembrie 1933. Slăbel şi-a sărbătorit ascensiunea folosind banii studenţilor pentru cheltuieli personale, haine, maşini şi pentru a finanţa şi dota o fanfară pentru amuzamentul personal. Uniunea Studenţească din Berlin a cheltuit banii membrilor pentru a achiziţiona nu mai puţin de şapte automobile de folosinţă personală pentru oficialii uniunii.198 Cantitatea de bani şi de bunuri care a ajuns în posesia partidului începând cu anul 1933 a fost atât de masivă, încât puţini au rezistat tentaţiei de a se servi din acestea pentru câştigul personal. Delapidarea de fonduri din trezoreria partidului a adus cu sine nu mai puţin de 10 887 de acuzaţii injustiţie pentru însuşire ilegală a fondurilor partidului; au fost vizaţi nu numai membrii organizaţiilor afiliate, ci şi membrii partidului. Revizia contabilă a conturilor şi investigarea

finanţelor în general aveau să fie cu siguranţă haotice în acea perioadă a anului 1933, când NSDAP-ul şi mulţimea de grupări subordonate ale acestuia creşteau exponenţial. Astfel, nu e de mirare că din cei 1, 6 milioane de oameni care s-au înscris în partid în primele luni ale anului 1933, majoritatea sperau să se îmbogăţească de pe urma acestei adeziuni politice.199

ni

Având în vedere sumele de bani care le intrau în conturi, nu e deloc surprinzător că oficialii nazişti de pe fiecare nivel al ierarhiei se bucurau de un stil de viaţă la care nici nu ar fi visat înainte de 1933. Printre aceştia se numărau şi oamenii de vârf din partid. Ministrul propagandei, Joseph Goebbels, de exemplu, a declarat pentru fisc că avea un venit anual de nu mai mult de 619 mărci în 1932. Însă, în câţiva ani, acesta câştiga 300.000 de mărci pe an din comisioanele luate din publicarea săptămânală de articole în revista nazistă *Reickuk* o sumă care nu se încadra în tarifele standard ale jurnaliştilor şi care reprezenta de fapt o uriaşă mită dată anual de către editorul revistei, Max Amann. Goebbels declarase că 20% din venitul său era alocat pentru cheltuielile de afaceri, când de fapt nu deţinea nicio afacere. Cu aceşti bani, ministrul propagandei şi-a cumpărat, printre altele, o vilă pe insula Schwanenwerder din Berlin, al cărei proprietar anterior, medicul evreu Charlotte Herz, a fost obligat să vândă proprietatea. În 1936, Berlinul i-a acordat o altă proprietate pentru restul vieţii sale, pe malul lacului Constanţa: Goebbels a cheltuit mai apoi 2, 2 milioane de mărci pentru a o renova şi extinde. În 1938 a vândut vila din Schwanenwerder industriaşului Alfred Ludwig, care mai apoi i-a oferit-o spre închiriere pe gratis. Cu toate acestea, în opinia publică, Goebbels era văzut drept unul din cei mai puţin corupţi lideri nazişti, împreună cu Albert Speer, ale cărui comisioane de arhitect, sporite de cadourile de Crăciun pe care le primea deseori din partea liderului Frontului Muncii, Robert Ley, şi de excepţiile de

la impozitare pe care le primeau de obicei conducătorii nazişti, l-au făcut milionar înainte de începutul războiului.200

Cel mai faimos dintre toţi era însă Hermann Göring, a cărui casă de vânătoare, Carinhall, a fost extinsă şi renovată la un preţ de peste 15 milioane de mărci, o sumă provenită din taxele contribuabililor. Întreţinerea şi administrarea acestor proprietăţi luxoase ajungeau la aproape jumătate de milion de mărci, şi aceştia plătiţi din banii contribuabililor, în plus, Göring mai deţinea încă o cabană de vânătoare în Prusia de Est, o vilă în Berlin, o casă de vacanţă în Obersalzberg, un castel, Burg Veldenstein, şi încă cinci cabane de vânătoare, plus un tren privat ale cărui vagoane adăposteau 10 automobile şi o brutărie funcţională, în timp ce camerele private ale lui Göring, care se întindeau de-a lungul a două vagoane, costaseră 1, 32 de milioane de mărci în 1937, înainte de a fi luxos mobilate şi ajustate. În acelaşi an, Asociaţia Producătorilor de Automobile a Reichului îi dăruise un iaht în valoare de 750.000 de mărci, pentru uz personal. În aceste amplasamente Göring a început să adune o colecţie din ce în ce mai mare de opere de artă, deşi nu a avut o ocazie reală de a o consolida înainte de război. Ca şi ceilalţi lideri nazişti, Göring a reuşit de asemenea să ascundă o mare parte din venitul său de autorităţile fiscale şi să obţină scutiri pe restul; evaziunea fiscală devenise mai uşor de înfăptuit după emiterea unei reglementări în 1939 conform căreia situaţia fiscală a ministerelor Reichului şi a liderilor nazişti avea să fie gestionată în mod exclusiv de birourile de finanţe din Berlinul central şi nordul Münchenului, unde puteau fi administrate de simpatizanţi ai regimului.201

Acest risipă ostentativă nu era un doar o amprentă a corupţiei care afectează orice dictatură, ci exprima în acelaşi timp dorinţa larg răspândită în rândul înalţilor oficiali nazişti de a demonstra într-un mod simbolic că ei erau noii stăpâni ai Germaniei. Vânătoarea a devenit

pasiunea preferată a multor conducători naziști, care achiziționau terenuri de vânătoare chiar dacă nu își arătaseră interesul până atunci pentru acest sport aristocratic. Nevoit să țină pasul cu colegii săi în această întreprindere, dar și în altele, liderul regional din Hamburg, Karl Kauffinan, nu a putut face nimic inițial, deoarece feuda sa urbană nu dispunea de astfel de terenuri. Odată cu extinderea teritorială a Hamburgului, în 1937, în regiune a fost încorporat un teren împădurit în nordul orașului și Kauffman a declarat această zonă rezervație naturală, a aprovizionat-o cu vânat, a izolat-o de public, îngrădind-o cu un gard de 11 km și apoi a închiriat-o pentru folosința personală. În mod similar, majoritatea liderilor naziști au urmat exemplul lui Hitler și au achiziționat opere de artă ale vechilor maeștri și noi opere de artă din cadrul expozițiilor germane pentru a le etala în vilele grandioase și cabanele de vânătoare pe care le dețineau, nu pentru că erau iubitori de artă, ci pentru că arta reprezenta un simbol evident al statutului pe care-l aveau în cadrul ierarhiei naziste.202

Nu e deloc surprinzător că actele de corupție au fost urmate de hoție și extorsiune atunci când liderii naziști au intrat în contact cu cei neajutorați și lipsiți de putere. Ura pe care activiștii de partid o simțeau pentru evrei, comuniști, marxiști și pentru alți „inamici ai Reichului" le-a dat ocazia de a jefui după bunul plac. În timpul violentei acaparări de putere din 1933, bande de Cămăși Brune s-au înrolat ca forțe de poliție auxiliare și au efectuat percheziții la domiciliu care reprezentau doar un pretext pentru jaf. În lagărele de concentrare, ofițerii și comandanții considerau atelierele unde lucrau prizonierii drept posesiunile lor personale, servindu-se cu mobilierul din acestea, luând tablouri și picturi pentru a-și decora propriii pereți, și așa mai departe. Comandantul lagărului de concentrare din Lichtenburg le cerea prizonierilor să facă pantofi și cizme pentru el și pentru familia sa, coperte de cărți, cutii poștale, mese de călcat pentru propria

gospodărie şi altele. Oficialii de rând din lagăre îi obligau pe prizonieri să fure sparanghel şi căpşuni din grădina de verdeţuri din lagăr, „organizau" modul în care se distribuia mâncarea la bucătărie şi delapidau fonduri de la cantină. Cei care aveau nenorocul de a fi trimişi în lagăre erau prădaţi de bunuri şi bani, acest mod de operare devenind o regulă şi nu o excepţie. În 1938, comandantul de la Buchenwald, Karl Koch, a confiscat nu mai puţin de 200.000 de mărci în bunuri şi bani lichizi de la evreii care erau trimişi în lagăr, împărţind această sumă cu subordonaţii, dar păstrând cea mai mare parte pentru contul personal.203

Dacă se întâmpla ca vreun nazist de rang relativ înalt să ajungă să fie judecat pentru astfel de acuzaţii, acest lucru se datora neglijenţei superiorilor şi mai puţin simţului de justiţie al acestora. Atunci când Robert Schöpwinkel, un oficial superior al Asociaţiei Hoteliere a Reichului, a fost judecat şi condamnat, împreună cu doi dintre superiorii săi, pentru delapidarea a 100.000 de mărci, acest lucru s-a întâmplat deoarece gradul lor de corupţie devenise atât de cunoscut în această profesie, încât directorul de la Rheinhotel Dresda, din Bad Godesberg, unde Hitler stătea de multe ori, a luat legătura cu Führerul şi i-a spus că dacă Schöpwinkel nu avea să fie controlat, întreaga industrie hotelieră din Ţara Rinului avea să fie dezafectată.204 Astfel de procese aveau darul de a îi portretiza pe liderii regimului ca fiind determinaţi să lupte împotriva corupţiei, spre deosebire de predecesorii lor din timpul Republicii de la Weimar. De fapt, astfel de acte de corupţie erau ţinute departe de ochii presei. Acest lucru era încurajat de inexistenţa oricărui control, din partea presei sau a populaţiei, asupra guvernului şi a partidului, de natura personală a puterii în cadrul regimului şi de dezgustul general resimţit de naziști faţă de structurile administrative formale şi de reglementările lor. În climatul economic instabil de la începutul şi mijlocul anilor ’30, accesul la putere părea a fi

calea mai scurtă spre îmbogăţire, şi prea puţini nazişti în funcţii cu responsabilitate erau dispuşi să reziste tentaţiei. Zvonurile şi poveştile despre corupţie s-au răspândit cu rapiditate în mijlocul populaţiei. În septembrie 1934, Victor Klemperer a înregistrat o conversaţie pe care a avut-o cu un membru al Tineretului Hitlerist, fiul unui prieten de-al său, care descria modul în care liderii grupării foloseau fondurile membrilor destinate finanţării excursiilor pentru a-şi cumpăra motociclete şi alte obiecte de lux. Era un lucru bine cunoscut, a spus el.205

Economia s-a scufundat rapid după 1933 în mlaştina corupţiei, iar acest lucru a reprezentat o sursă de umor negru în rândul populaţiei. Definiţia dată unui „reacţionar" era, după spusele populare, „cineva care are un loc de muncă bine plătit pe care a pus ochii un nazist". Pasiunea lui Göring pentru uniforme şi titluri făcea de asemenea subiectul umorului popular. Un „Gör" reprezenta „cantitatea de tinichea pe care cineva o putea purta pe piept". În timp ce se afla la Roma, pentru a negocia cu Vaticanul, Göring i-ar fi trimis o telegramă lui Hitler cu următorul conţinut: „Misiune îndeplinită. Papa a fost răspopit Tiara şi veşmintele pontificale îmi vin la perfecţie". În alt banc se povesteşte cum soţia lui Goebbels s-a trezit în mijlocul nopţii şi şi-a văzut soţul rotindu-şi bastonul de mareşal, în pielea goală, lângă pat întrebându-l ce face, acesta a răspuns: „Îmi promovez chiloţii la rangul de pantaloni", a replicat el. Astfel de glume au ajuns şi pe scenă: în 1934, Wilhelm Finck, în timpul unui spectacol de comedie la localul Catacomb din Berlin, şi-a ridicat braţul făcând salutul nazist, în timp ce un croitor îi lua măsurile pentru un nou costum. „Ce fel de sacou să fie?", a întrebat croitorul. „Cu galoane şi dungi?" „Vrei să spui, o cămaşă de forţă?", întrebă Finck „Cum vreţi să fie buzunarele?" „Foarte largi, după moda curentă", spuse Finck Nu după mult timp, cabaretul a fost închis la ordinul lui Goebbels şi Fmck a fost trimis într-un lagăr de concentrare. Hitler nu era de obicei menţionat în aceste glume despre corupţie,

fie ele publice sau private. Plângerile îi vizau pe subordonaţii săi, pe „micuţii Hitleri” care îşi făcuseră cuibul în regiunile respective. O glumă tipică povestea despre copiii lui Goebbels, care mergeau pe rând la masă la Göring, Ley şi alţi lideri de partid. După fiecare vizită se întorceau acasă încântaţi, povestind despre minunatele torturi cu cremă, dulciuri şi alte bunătăţi pe care le primiseră. După o vizită la Hitler, însă, unde primiseră doar cafea de malţ şi prăjiturele, aceştia întrebau: „Taţi, Führerul nu face parte din partid?” 206

În ciuda acestor surse de amuzament, mulţi erau de părere că regimul nazist îşi păstrase promisiunile privind sfera economică până în 1939. Până la urmă, economia Germaniei îşi revenise de pe urma crizei economice mai repede decât o făcuseră alte ţări. Datoria Germaniei se stabilizase, dobânzile scăzuseră până la jumătate din cât fuseseră în 1932, bursa era din nou stabilă şi produsul intern brut crescuse cu 81% în aceeaşi perioadă, iar investiţiile industriale şi capacitatea de producţie ajunseseră din nou la nivelul anului 1928. Cele două surse de îngrijorare ale Republicii de la Weimar, inflaţia şi şomajul, fuseseră anihilate.207 Aceste lucruri se datorau unei creşteri economice care până în 1939 ajunsese la nişte proporţii fără precedent. Oricare ar fi fost mesajul propagandistic privind lupta pentru un loc de muncă, politicile economice ale naziştilor erau conduse de dorinţa înăbuşitoare a lui Hitler şi a conducătorilor nazişti, sprijiniţi de forţele armate, de a pregăti ţara pentru război. Până la sfârşitul anului 1936, acest lucru a atras puţine reclamaţii din partea afaceriştilor; însă atunci când Planul de Patru Ani a intrat în executare, programul de reînarmare a început să depăşească capacitatea economiei de a-l susţine şi afacerile au început să se lovească de o plasă de restricţii şi reglementări. Mai mult decât atât, întreprinderile private au început să fie depăşite de întreprinderile de stat care fuseseră înfiinţate de un regim care începuse să-şi piardă răbdarea în ceea ce privea

prioritatea acordată de capitalism profitului. Dar nu asta a fost cauza, orice ar fi spus criticii, reîntoarcerii la aşa-zisele principii socialiste adoptate de nazism la început. Aceste principii fuseseră abandonate cu mult timp în urmă, şi în realitate nici nu erau de factură socialistă. Cel de-al Treilea Reich nu ar fi creat niciodată un sistem de proprietate a statutului şi o planificare centralizată economică similară cu cea din Rusia lui Stalin. Principiile darwiniene care animaseră regimul şi care dictau competiţia dintre companii şi indivizi aveau să rămână principiile călăuzitoare al economiei, aşa cum concurenţa dintre diferitele agenţii ale statului şi ale partidului era principiul călăuzitor în politică şi administraţie.208

Hitler voia însă să se asigure că întreprinderile aveau să se conformeze cu politicile generale pe care le iniţiase. Acestea însă erau fundamental contradictorii. Pe de-o parte, scopul autarhiei era de a pregăti Germania pentru un război îndelungat, de cealaltă parte procesul de reînarmare era urmărit cu o încăpăţânare pripită care nu lua în seamă cerinţele autosuficienţei naţionale. Prin prisma propriilor ţeluri, regimul nazist nu reuşise decât parţial să-şi înfăptuiască scopurile până în vara anului 1939. Pregătirile pe care le făceau pentru un război la scară largă erau inadecvate, programul de reînarmare, incomplet; penuria drastică de materii prime era motivul pentru care planurile de construcţie de tancuri, avioane şi arme nu aveau să fie executate la termen; situaţia era înrăutăţită de faptul că Hitler nu era în stare să stabilească priorităţi stabile şi raţionale pentru programul de rearmare. Soluţia a fost jaful. Corupţia, extorsiunea, deposedarea de bunuri şi tâlhăria deveniseră mărcile regimului, iar conducătorii lui şi cei subordonaţi lor, în cadrul fiecărui pas al programului de arianizare, au înţeles jaful ca fiind esenţa atitudinii naziste privind proprietatea şi mijloacele de existenţă ale celor non-arieni. Presiunile masive la care a fost supusă economia germană între 1933 şi 1939 puteau fi soluţionate doar prin cucerirea spaţiului

vital din est, aşa cum susţinuse Hitler în nenumărate ocazii. „Veteranii” de partid fuseseră răsplătiţi pentru sacrificiile făcute în timpul „anilor plini de greutăţi” din timpul Republicii de la Weimar cu bani, locuri de muncă, proprietăţi şi un venit constant după ascensiunea la putere a partidului. Acelaşi principiu urma să fie aplicat, la scară largă, economiei germane şi est-europene; cetăţenilor germani li se cerea să facă sacrificii în perioada de dinainte de război şi aveau să fie recompensaţi cu un nou, vast teritoriu în Europa de Est, care avea să le aducă bogăţii materiale fără precedent, să aprovizioneze naţiunea cu alimente pentru viitorul apropiat şi să rezolve toate problemele economice al Germaniei dintr-o lovitură.209

Între timp, cetăţenii Germaniei au fost nevoiţi să facă sacrificii. Regimul şi-a concentrat toate eforturile asupra procesului de producţie, controlând cu stricteţe în acelaşi timp consumul public. Penuria de grăsime, unt şi alte alimente consumabile, ca să nu mai vorbim de obiecte de lux precum fructele din import, devenise parte a vieţii de zi cu zi în 1939. Oamenii erau îndemnaţi să contribuie la variatele fonduri de economii. Acestea erau direcţionate spre fondurile de obligaţiuni ale guvernului, spre certificatele de împrumuturi şi creditele fiscale, astfel încât majoritatea acestor fonduri deveneau disponibile pentru cheltuielile producţiei de armament. Oamenii erau încontinuu îndemnaţi să economisească, şi să nu cheltuiască. Au fost introduse planuri obligatorii de pensie pentru persoanele fizice autorizate pentru a le obliga să investească în companiile de asigurări, fonduri pe care guvernul le putea folosi mai apoi pentru a finanţa procesul de reînarmare. În acelaşi timp, departamentele guvernului şi forţelor armate amânau plăţile restante pe care le datorau antreprenorilor pentru mai bine de un an, obţinând astfel un soi de împrumut disimulat. Acest lucru a creat probleme cu fluxul de numerar pentru multe întreprinderi care contribuiau la procesul de rearmare şi

care nu mai aveau posibilitatea de a-şi plăti angajaţii la timp.210 Regimul oferea justificări pentru aceste situaţii în maniera retorică care-i era caracteristică, preamărind sacrificiile făcute pentru binele suprem al comunităţii rasei germane. Dar oare cetăţenii acceptau realitatea acelei comunităţi? Eliminase într-adevăr cel de-al Treilea Reich, aşa cum promiseseră naziştii, antagonismul de clasă şi ostilităţile care duseseră la prăbuşirea Republicii de la Weimar, şi îi unise pe germani într-o luptă pentru o cauză comună, în cadrul renaşterii identităţii naţionale? De respectarea acestor promisiuni depindea mare parte din popularitatea de care se bucura regimul.

5

CONSTRUIND
COMUNITATEA POPORULUI

Sânge şi glie

I

Pentru Friedrich Reck-Malleczewen, al Treilea Reich însemna ascensiunea la putere a gloatei şi eliminarea oricăror autorităţi sociale. Deşi Reck avea un stil de viaţă aristocratic, locuind în Bavaria de Sus, unde deţinea o casă veche de ţară şi 11 hectare de teren, provenea din Germania de Nord; era devotat aristocraţiei vechi din zona sa de origine, nu celei bavareze, ci celei prusiane, aşa cum a declarat el unui ziar din München în 1929. Profund conservator, snob şi adânc înrădăcinat în nostalgia timpurilor de dinainte ca iuncherii (nobilimea de ţară) să fie târâţi în lumea modernă de către Bismarck, Reck îi dispreţuia pe nazişti cu o intensitate rară. Din siguranţa locuinţei rurale, relativ izolată, Reck îşi nota în jurnalul personal dezgustul pe care îl resimţea faţă de noua ordine a lucrurilor. „Sunt prizonierul unei gloate de maimuţe depravate”, scria el. Hitler era „un gunoi” pe care ar fi trebuit să-l împuşte atunci când îl întâlnise în *Osteria* din München, în 1929, şi purta la el un revolver pentru a se apăra de actele de violenţă ale gloatelor. Ascultându-l cum vorbea, impresia profundă pe care şi-a făcut-o Reck despre

Hitler a fost că acest om era „pur şi simplu stupid”. Arăta ca un „conductor de tramvai”, cu chipul „legănându-i-se din pricina pernuţelor nesănătoase de grăsime, care atârnau, lăsate, topite, gelatinoase, dezgustătoare”. Cu toate acestea oamenii îl adulau pe acest „monstru… murdar”, pe acest „schizofrenic îmbătat de putere”. Reck nu suporta să fie martor la „scandările bovine şi cretine de «Heil!», la transa spirituală în care intrau femei isterice şi adolescenţi, mulţimi întregi care se comportau ca nişte dervişi”. „Cu siguranţă că oamenii nu se pot cobori mai jos de atât”, scria el în 1937. „Această plebe, de care eu sunt legat doar prin faptul că avem aceeaşi naţionalitate, nu îşi conştientizează propria degradare, dar e dispusă în orice moment să ceară oricărei fiinţe umane să i se alăture şi să ragă împreună cu ea… să ajungă la acelaşi stadiu de degradare”. 1

Reck era de părere că liderii nazişti erau nişte „burghezi mărunţi şi dezgustători, care s-au aşezat la masa lorzilor expulzaţi”.2 Gât despre societatea germană în general, scria el în septembrie 1938, aceasta era caracterizată de:

…un curent masiv care presupunea un stil de viaţă aproape mecanic, de la digestie la relaţiile sexuale cu femeile blonde, vopsite cu peroxid, la procrearea de copii, pentru a păstra moviliţa de termite în continuă mişcare. Cetăţeanul german repetă cuvânt cu cuvânt incantaţiile Marelui Manitu, denunţă sau e denunţat, moare sau e omorât şi vegetează în continuare… Dar chiar şi aşa, popularea lumii cu oameni din Neanderthal nu e cel mai de nesuportat lucru. Ceea ce e îngrozitor e că această gloată vrea ca şi puţinele fiinţe umane rămase întregi la minte să se transforme la rândul lor în oameni preistorici; şi îi ameninţă cu exterminarea fizică dacă nu se conformează.3

Un om înţelept, Reck îşi ascunde jurnalul în fiecare noapte în pădurile de pe moşia proprie, schimbând constant locul de ascunziş pentru a nu fi descoperit de Gestapo.4

Reck era nemulţumit mai ales de soarta pe care o avuseseră nobilimea şi noua generaţie. La începutul anului 1939 se afla la Berlin, într-un local de noapte popular, care era populat de „tineri din nobilimea rurală, toţi îmbrăcaţi în uniforme SS”:

Se distrau culegând bucăţi de gheaţă din frapierele pentru şampanie şi scăpându-le în decolteurile domnişoarelor care îi însoţeau, recuperându-le mai apoi triumfător. Comunicau unii cu alţii urlând, într-un limbaj care sunt sigur că ar fi înţeles pe Marte, folosind un jargon pe care îl foloseau proxeneţii în timpul Primului Război Mondial şi în perioada *Freikorps*un jargon care caracterizează modul în care s-a transformat limba germană în ultimii 20 de ani.

Uitându-mă la ei, am început să observ abisul iremediabil care ne separă pe toţi de viaţa pe care am avut-o în trecut… Primul lucru pe care

1) am observat cu înfricoşare a fost lipsa completa de emoţie de pe chipurile lor. Apoi, în privirea Ioç din când în când, o licărire. Asta nu are de-a face cu tinereţea. E înfăţişarea tipică a generaţiei actuale, reflecţia bruscă a unei sălbăticii complet isterică.5

Aceşti oameni, scria el în mod profetic, „ar face tablourile lui Leonardo scrum dacă Führerul lor le-ar eticheta drept depravate”. Ar „săvârşi acte şi mai groaznice şi, mai rău decât atât, ar fi complet inconştienţi de depravarea adâncă în care se scufundă existenţa lor”. Aristocraţii unor case vechi şi onorabile acceptaseră titluri şi onoruri lipsite de importanţă, spunea el, din partea unui regim care îi degradase şi care le mânjise numele faimoase., Aceşti oameni sunt nebuni. Vor plăti pentru nebunia lor”. Ordinea socială tradiţională fusese întoarsă cu susul în jos şi Reck îl învinuia pe Hitler pentru acest lucru, mai mult decât pe oricare altul. „Te-am urât în fiecare oră care s-a scurs până acum”, îi adresa el Führerului o pagină din jurnal, „te urăsc atât de mult, încât mi-aş da viaţa ca tu să mori, şi m-aş duce fericit la

osândă dacă aş putea să fiu martor la a ta, să te iau cu mine în întunecime". 6

Vehemenţa cu care Reck îşi exprima dezgustul faţă de ceea ce numea masele nazificate era ieşită din comun. Caracterul perspicace şi dur al observaţiilor sale se datora probabil şi marginalizării sale extreme. Declaraţiile date de el în articolul ziarului din München, în 1929, conform cărora era de viţă nobilă, erau false, la fel şi detaliile presupusei sale origini în cadrul nobilimii baltice pe care le argumenta printr-un arbore genealogic pe care-l elaborase cu mare grijă. Era pur şi simplu Fritz Reck, nepotul unui hangiu. Deşi tatăl său devenise la un moment dat destul de bogat şi de recunoscut pentru a obţine un loc în Camera Deputaţilor din Prusia, în 1900, acesta făcuse parte din Camera Comunelor, şi nu din Senat, unde îşi aveau locul nobilii. Reck însuşi era un medic calificat care îşi dedica mare parte a timpului scrierilor sale: romane, piese de teatru, articole, scenarii de film şi altele. Reck îşi fabricase un trecut imaginar, în care făcuse parte din forţele armate în timpul războiului, şi chiar şi din armata colonială britanică. Totul era o invenţie. Cu toate acestea, pretinsa apartenenţă a lui Reck la nobilime nu a trezit nicio suspiciune sau animozitate în cercurile în care se învârtea. Reck îşi juca rolul de nobil la perfecţie, arborând o atitudine superioară şi arogantă în public, înglobând în viaţa socială şi personală toate atributele unui adevărat iuncher prusian. Se pare că el era convins că era de viţă nobilă şi credea cu tărie în virtuţile elitei sociale ale nobilimii. Indiferent de câte detalii din jurnalul lui Reck erau fabricate, ura sa pentru Hitler şi pentru nazişti era autentică.8

Conservatorismul lui Reck era cu mult mai extrem decât cel al nobililor prusiani. Aşa cum recunoscuse şi el, cu perspicacitate, acest lucru nu era aproape deloc reprezentativ pentru noua generaţie. Aristocraţia germană trecuse printr-un brusc şi neobişnuit proces de diviziune în timpul Republicii de la Weimar. Vechea generaţie, lipsită

de sprijinul financiar şi social de care se bucurase pe timpul Reichului bismarckian, tânjea după timpurile trecute. Aceştia priveau retorica pseudoegalitaristă a naziştilor cu îngrijorare şi suspiciune. Dar tânăra generaţie nutrea un dispreţ profund pentru vechile monarhii pentru că se dăduseră bătute în 1918. Aceasta vedea în partidul nazist din prima parte a anilor ’30 un potenţial pentru crearea unei noi elite de conducători. Tinerii aristocraţi priveau nobilimea din care făceau parte nu ca pe un grup cu statut social care se baza pe un simţ de onoare, ci ca pe o entitate rasială care era produsul unei procreări care se întindea de-a lungul a mai multe secole. Această viziune asupra societăţii germane predomina în cadrul Uniunii Nobilimii Germane (*Deutsche Adtbgenossenscha*ficare număra 17.000 de membri, atunci când, la începutul anilor ’20, uniunea le-a interzis nobililor evrei (care reprezentau aproape 1, 5% din total) să devină membri. Dar nu toţi împărtăşeau acest punct de vedere. Nobilii catolici, dintre care majoritatea se aflau în sudul Germaniei, s-au distanţat de acest rasism, şi mulţi au luat partea Bisericii atunci când aceasta a fost supusă presiunilor din partea regimului. Relativ puţini dintre tinerii nobili din Bavaria i-au urmat pe omologii lor protestanţi din nordul Germaniei şi s-au înrolat în SS, deşi mulţi se opuseseră regimului weimarez. Aceştia se simţeau mai bine în alte organizaţii de extremă dreaptă, precum Căştile de Oţel. Nobilimea bătrână din toate regiunile germane era de obicei profund monarhistă; într-adevăr, ca să devii membru al Uniunii Nobilimii trebuia să sprijini restaurarea monarhiei germane, condiţie care a fost eliminată în timpul celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, mulţi dintre nobili erau de acord cu ostilitatea naziştilor faţă de socialişti şi comunişti, de accentul pus de aceştia pe calităţile unui lider şi de atacurile retorice asupra culturii burgheze. Pentru tânăra generaţie, dezvoltarea rapidă a forţelor armate a constituit o oportunitate de angajare în funcţii tradiţionale ale corpurilor de ofiţeri. Accentul pus de

naziști asupra importanței cuceririi de noi spații vitale în estul Europei îi atrăgea pe mulți nobili din Prusia și Pomerania, care au văzut în aceasta o șansă de a retrăi perioada glorioasă în care strămoșii lor colonizaseră estul. Conștienți de faptul că aveau nevoie de voturile conservatorilor, naziștii îi invitau destul de des pe descendenții caselor nobile să li se alăture în luptele electorale de la începutul anilor ’30. Tinerii din familia Hohenzollern au preluat inițiativa și i-au susținut pe naziști: prințul August Wilhelm al Prusiei făcea parte din Cămășile Brune încă de dinainte de 1933, iar moștenitorul coroanei, prințul Friedrich Wilhelm, i-a îndemnat pe oameni să îl voteze pe Hitler, și nu pe Hindenburg la alegerile prezidențiale din 1932.9

Deși Cămășile Brune și o mare parte a „veteranilor” au continuat să denigreze nobilimea pe care o vedeau ca fiind decăzută și slăbită, Hitler și-a dat seama că are nevoie de tânăra generație a nobilimii pentru noul corp de ofițeri pe care voia să-l extindă și pentru a conferi un aer de respectabilitate pentru serviciul extern. A permis Uniunii Nobilimii Germane să-și continue activitățile, deși acestea erau desigur coordonate de conducerea nazistă. În ciuda acestui fapt, atunci când și-a dat seama că nu mai era cazul să-i trateze pe conservatori cu mănuși, Hider și-a exprimat punctul de vedere privind restaurarea monarhiei, cu care nu era de acord. Festivitățile nobilimii care aveau loc de ziua fostului Kaizer de la începutul anului 1934 au fost întrerupte de grupuri de ofițeri din Cămășile Brune și o parte din asociațiile monarhiste au fost desființate. Speranțele pe care le mai nutrea vechea generație a nobilimii au fost într-un final distruse atunci când Hitler a devenit șef al statului, după moartea lui Hindenburg, moment în care mulți crezuseră că avea să înceapă restaurarea monarhiei. Dar dacă Hitler se purta din ce în ce mai rece cu nobilimea, acest lucru a fost compensat de entuziasmul pe care i-l arăta acesteia Heinrich Himmler, liderul SS-ului. Încetul cu încetul, vechea generație de

ofiţeri SS, care era cunoscută pentru actele de violenţă încă din vremea *Freikorps*, din primii ani ai Republicii de la Weimar, s-a pensionat şi a fost înlocuită de o generaţie formată din tineri cu educaţie şi de viţă nobilă. Populiştii nazişti îi criticau pe nobili ca fiind depravaţi şi slăbiţi, dar Himmler era convins că el ştia mai bine; secolele de procreare planificată în cadrul nobilimii avuseseră cu siguranţă un efect constant de îmbunătăţire a calităţii rasiale a acesteia. Curând, Himmler şi-a exprimat punctul de vedere în faţa publicului format din nobilii germani. Persoane importante, precum marele duce de Mecklenburg şi prinţul Wilhelm de Hesse, se înrolaseră deja în SS încă înainte de 30 ianuarie 1933; tinerii aristocraţi se înscriau şi ei în SS pe capete, inclusiv mulţi membri ai nobilimii prusiane, precum baronii von der Goltz, von Podbielski şi alţii.10

În 1938, aproape o cincime din ofiţerii superiori ai SS-ului şi o zecime din cei de rang inferior erau de viţă nobilă. Pentru a-şi întări legătura cu aristocraţia, Himmler a convins cele mai importante asociaţii de echitaţie din Germania, rezervate pentru clasele superioare şi pentru socializarea celor snobi, să se înscrie în SS, indiferent de ce păreri politice aveau, spre nemulţumirea generală a veteranilor din SS, astfel încât călăreţii SS au câştigat constant campionatele de echitaţie, titluri care până atunci erau rezervate membrilor cluburilor private de călărie. Dar unii dintre ofiţeri, mai ales cei care îşi pierduseră statutul social pe timpul Republicii, şi-au asumat un rol mai activ şi angajat. Un exemplu tipic era Erich von dem Bach-Zelewski, care se înrolase în armată la vârsta de 15 ani şi care s-a înscris în *Freikorps*, după care a fost exclus din armată în 1924 pentru prozelitismul său în favoarea naziştilor. Îşi câştigase existenţa conducând o firmă de taxiuri, apoi o fermă, înainte de a se înscrie în Partidul Nazist şi în SS în 1930; la sfârşitul anului 1933 urca deja în ierarhie. Alţi nobili cu cariere similare au fost Ludolf von Alvensleben, care făcuse parte din *Freikorps*, îşi pierduse

moşia din Polonia la sfârşitul războiului şi rămăsese şi fără compensaţia financiară pentru pierderile suferite în timpul inflaţiei; de asemenea, nu reuşise să gestioneze o firmă de automobile, care a dat faliment într-un final; sau baronul Karl von Eberstein, care încercase să îşi câştige existenţa în anii ’20 ca agent de vânzări. Reck-Malleczewen avusese dreptate atunci când vorbea despre soarta noii generaţii: o mare parte din tinerii nobili se înrolaseră într-adevăr în noua elită germană a lui Himmler. Alţii, cu precădere cei care se înrolaseră în armată sau în serviciul extern, şi care fuseseră entuziaşti la început, au ajuns, cu timpul, să îşi piardă speranţa în regim.11

II

Aristocraţia germană îşi câştiga mijloacele de existenţă din terenul pe care îl deţinea. Deşi de-a lungul anilor nobilii au ajuns să joace un rol semnificativ în unele zone şi, mai mult decât atât, în cadrul corpurilor de ofiţeri şi în cadrul administraţiei civile, chiar şi în industrie, pământul pe care îl deţineau era cel care le asigura sursa principală de venituri, putere socială şi chiar influenţă politică în anii ’20 şi ’30. Preşedintele Reichului, Paul von Hindenburg, fusese deosebit de sensibil în ceea ce privea influenţa pe care o aveau aristocraţii din Prusia cu care socializa atunci când îşi vizita moşia din estul Prusiei, în Neudeck, şi opinia publică a comentat îndelung concesiile speciale care fuseseră acordate moşierilor sub forma unei asistenţe financiare pentru agricultură în estul rural. În ceea ce-i privea pe nazişti, nu moşierii, ci mărunţii fermieri erau cei care constituiau fundaţia societăţii germane rurale. Articolul 17 din programul Partidului Nazist din 1920 cerea „o reformă a terenului arabil adaptată cerinţelor naţionale” şi „promulgarea unei legi care să permită confiscarea terenurilor fără compensaţie, care să fie folosite în scopuri favorabile comunitare”. împreună cu articolul 16, care cerea desfiinţarea magazinelor universale, această clauză părea îndreptată împotriva marilor moşii. Dar criticii nazismului au reuşit să facă

întreaga afacere să pară ca o ameninţare venită din partea partidului, care avea să-i deposedeze şi pe fermieri de bunuri, astfel că, pe 13 aprilie 1928, Hitler a emis o „clarificare” pentru această clauză prin intermediul unei liste de cerinţe, care a fost mai târziu descrisă ca fiind nemodificabilă şi indiscutabilă. Articolul 17 al programului se referea doar la speculanţii cu terenuri evrei, spunea el, care deţineau pământ doar pentru profitul personal. Fermierii nu aveau de ce să-şi facă griji: Partidul Nazist îşi asuma în principiu caracterul sacru al proprietăţii private.12

Liniştiţi de această declaraţie şi împinşi la disperare din cauza crizei economice în care se afundase agricultura încă dinainte de declanşarea recesiunii, vasta majoritate a ţărănimii din nordul Germaniei a votat cu Partidul Nazist începând din 1930. Aristocraţia latifundiară a preferat să stea deoparte şi să-i sprijine pe naţionalişti, pentru că, până la urmă, naziştii nu prea aveau ce să le ofere. Cu toate acestea, interesele lor erau reprezentate de coaliţia care venise la puterea în 30 ianuarie 1933. Alfred Hugenberg, liderul naţionalist, era nu numai ministrul economiei, ci şi ministrul agriculturii, şi în această calitate acesta a introdus o serie de măsuri menite să-i scoată pe partizanii săi şi pe fermierii germani, în general, din mlaştina economică în care se scufundaseră. Hugenberg le-a interzis creditorilor să prescrie ipotecarea fermelor până la 31 octombrie 1933, a majorat taxele de import de pe produse agricole cheie şi, pe 1 iunie, a introdus o nouă serie de reglementări care permiteau anularea anumitor datorii. Pentru a-i proteja pe fermierii care produceau lactate, Hugenberg a micşorat de asemenea producţia de margarină cu 40% şi a cerut ca aceasta să conţină ca ingredient şi unt. Această ultimă reglementare a condus într-un timp foarte scurt la o majorare de 50% a preţurilor pentru grăsimi, mai ales pentru unt şi margarină, şi a cauzat o nemulţumire generală. Acest lucru a mai bătut un cui în coşciugul politic al lui Hugenberg. La sfârşitul lunii

iunie, procesul de coordonare copleşise deja principalele grupări agricole de presiune şi următoarea ţintă avea să fie Partidul Naţional al lui Hugenberg. Până la sfârşitul lunii, Hugenberg îşi dăduse demisia din toate funcţiile şi dispăruse de pe scena politică.13

Succesorul lui a fost Richard Walther Darré, expertul pe probleme de agricultură al partidului şi inventatorul sloganului nazist „sânge şi glie". Pentru Darré era mai important să consolideze imaginea fermierului german ca fiind sursa de putere rasială a ţării, şi nu să îmbunătăţească poziţia economică a sistemului agrar. În cărţile sale, *Ţărănimea*, *sufletul rasei nordice*, publicată în 1928, şi în *Noua nobilime a sângelui şi a gliei*, *oare* a apărut în următorul an, Darré susţinea că atributele calitative esenţiale ale rasei germane fuseseră insuflate de ţărănime în Evul Mediu timpuriu, ţărănime care nu fusese oprimată şi călcată în picioare de moşierime şi care, dimpotrivă, formase o comunitate rasială cu aceasta. Existenţa moşiilor era pur funcţională şi nu era în niciun caz expresia unei superiorităţi intelectuale sau de caracter a proprietarilor.14 Aceste argumente au avut o puternică influenţă asupra lui Heinrich Himmler, care l-a numit pe Darré în funcţia de director al Biroului pentru Rasă şi Colonizare. Viziunea lui Himmler, cea a unei noi aristocraţii rasiale care să guverneze Germania, se asemăna cu punctul de vedere al lui Darré, cel puţin pentru început. Ideile lui Darré l-au atras şi pe Hitler, care, în 1930, l-a invitat să se înroleze în partid şi să devină directorul unui nou departament pe probleme de agricultură şi ţărănime. În 1933, Darré construise deja un aparat de propagandă masiv şi bine organizat care îi ţinea la curent pe ţărani cu rolul central pe care urmau să-l joace în Germania nazistă. Darré infiltrase de asemenea numeroşi membri nazişti în grupările agricole de presiune, precum Liga Proprietăţii Funciare a Reichului, şi îi era deja relativ uşor să organizeze coordonarea acestora în primele luni ale regimului.15

Până să demisioneze Hugenberg, Darré controla deja efectiv organizaţiile naţionale nazificate ale fermierilor şi numirea sa în funcţia de ministru al agriculturii i-a consolidat poziţia de lider al celor aproape 9 milioane de fermieri şi muncitori în domeniul agricol, care, împreună cu familiile lor, constituiau aproape 30% din populaţia Germaniei.16 După câteva luni de la numire, Darré era pregătit să introducă o serie de măsuri care aveau să îl aducă mai aproape de ţelul urmărit. Excluzând Agenţia de Alimente a Reichului, acestea se concentrau pe noi legi ale succesiune prin intermediul cărora Darré încerca să protejeze ţărănimea şi să construiască cu ajutorul ei fundaţia unei noi ordini sociale. În unele părţi ale Germaniei, mai ales în sud-vest, tradiţiile privind moştenirea bunurilor după moartea unui fermier cereau ca proprietăţile şi bunurile sale să fie împărţite în mod egal între fiii săi, acest lucru ducând la crearea unor ferme atât de mici, încât nu puteau aduce niciun profit, şi la proletarizarea măruntului fermier. Idealul lui Darré era o Germanie acoperită de ferme care erau îndeajuns de mari pentru a deveni autonome. Acesta voia să impună un sistem de moştenire în care fermele să treacă mai departe nu la succesori sau, aşa cum se întâmpla în nordul Germaniei, fiului cel mai mare, dimpotrivă, moştenirea să se acorde celui mai puternic şi eficient dintre succesori. Păstrarea bunurilor şi proprietăţilor în rândul familiei avea să le izoleze de piaţă. El se gândea că, de-a lungul anilor, încurajată de aceste noi reglementari, selecţia naturală avea să întărească ţărănimea până când aceasta avea să îşi împlinească destinul şi să producă o nouă castă conducătoare a naţiunii. Pe 29 septembrie 1933, în scopul împlinirii acestui ţel ambiţios, a fost promulgată legea propusă de Darré, Legea limitării drepturilor de moştenire a fermelor. Aceasta avea ca scop relansarea vechii tradiţii germane a limitării succesiunii şi a dreptului inalienabil la moştenire. Legea urma să fie aplicată în cadrul tuturor fermelor care se întindeau pe o suprafaţă cuprinsă între 7,

5 şi 125 de hectare. Acestea nu puteau fi cumpărate, vândute sau împărţite şi deci nu puteau fi prescrise ipotecar din cauza datoriilor. Nici nu puteau fi folosite ca poliţe de asigurare pentru retragerea unui împrumut. Aceste reglementări erau extrem de restrictive în ceea ce privea piaţa liberă a terenurilor. Dar nu erau foarte realiste. În practică, caracterul draconic al acestora se datora viziunii idilice şi abstracte pe care o avea Darré asupra ţăranului fermier independent şi puternic. Cu toate acestea, Germania era o ţară în care secolele de moştenire divizibilă creaseră deja mii de ferme mici, pe de-o parte, în timp ce acumularea masivă de proprietăţi de către moşieri dusese la un număr enorm de moşii mai mari de 125 hectare. Doar 700.000 de ferme, sau 22% din total, erau afectate de legea lui Darré, acoperind aproximativ 37% din terenul agrar şi împădurit al ţării. Din acestea, în jur de 85% erau ferme mici, cu un teren între 20 şi 50 de hectare. În unele zone, mai ales în Mecklenburg, în anumite zone din estul câmpiei Elbei, unde erau localizate moşii masive, şi în sud-vestul populat de ferme mărunte, legea putea fi aplicată doar la un număr mic de proprietăţi. Dar în anumite zone din centrul Germaniei, impactul acesteia putea fi semnificativ.17

Darré spera să evite nemulţumirile succesorilor care fuseseră dezmoşteniţi şi i-a încurajat pe aceştia să achiziţioneze noi ferme în estul ţării. Acest lucru a condus la renaşterea tradiţionalei „colonizări a estului”, consfinţite de germanii conservatori, dar cu o schimbare majoră: teritoriul care trebuia colonizat şi care urma să creeze o nouă societate de fermieri mărunţi şi independenţi era ocupată deja de moşiile iuncherilor. Pe 11 mai 1934, Darré i-a atacat pe nobili, care, susţinea el, distruseseră ţărănimea de la est de Elba de-a lungul secolelor şi din cauza cărora micii fermieri deveniseră muncitori fără glie. Desigur, de vreme ce ideea exproprierii moşierilor şi a divizării terenului lor între micii fermieri, expusă în articolul 17 din programul nazist, fusese abandonată, nici

măcar Darré nu putea emite acum o serie de măsuri obligatorii care să execute propunerile sale. Aşadar, Darré a insistat ca statul să nu îi mai ajute pe moşierii care intrau în dificultăţi financiare, o idee similară cu cea a lui Hitler, care pe 27 aprilie 1933 declarase ca marile moşii care dădeau faliment să fie „colonizate” de ţăranii germani care nu deţineau pământ.18

Hanurile ambiţioase ale lui Darré au avut un succes parţial. Acestea i-au atras numeroase critici din partea populaţiei, mai ales a ţărănimii. Mai mult decât atât, în pofida asentimentului pentru dezmembrarea marilor moşii falimentare, Hitler vedea în cucerirea teritoriilor din estul Europei soluţia principală a problemelor agriculturii. În viziunea lui, colonizarea mai avea de aşteptat până când Germania avea să domine Polonia, Belarusul şi Ucraina. În orice caz, Hitler nu voia să distrugă fundaţia economică a nobilimii prusiane, în ciuda egalitarismului declarativ. Mulţi experţi economici şi-au dat seama că moşiile iuncherilor, dintre care multe îşi raţionalizaseră şi modernizaseră producţia şi administrarea încă de la sfârşitul secolului XIX, erau cu mult mai eficiente în domeniul alimentar decât fermele mărunte ale ţăranilor, şi nu se putea renunţa la stabilitatea domeniului alimentar curent pentru o utopie rasială de viitor. Aşadar, în practică, numărul de ferme mărunte întemeiate la est de râul Elba nu a crescut semnificativ faţă de cel din anii Republicii de la Weimar. Moştenitorii fermierilor care pierduseră dreptul la succesiune din cauza legii lui Darré nu au reuşit să obţină noi proprietăţi în cadrul planului şi, în orice caz, numeroşi ţărani catolici din sudul Germaniei nu erau deloc entuziaşti la ideea unei vieţi pe ţărmurile îndepărtate ale Pomeraniei sau în Prusia de Est, departe de familii, înconjuraţi de protestanţi străini vorbind într-un dialect ciudat şi de un peisaj plat şi fără nicio trăsătură.19

În cadrul planului de lichidare a datoriilor, iniţiat de predecesorul lui Darré, Alfred Hugenberg, guvernul a plătit peste 650 de milioane de mărci pentru a-i scoate din

insolvabilitate pe fermieri şi moşieri. Acest plan era similar celui din timpul Republicii de la Weimar, când guvernul a alocat fonduri pentru aceasta între 1926 şi 1933, în valoare de 454 de milioane de mărci. Fermierii cu datorii care au căzut sub incidenţa Legii drepturilor de moştenire au scăpat de ameninţarea

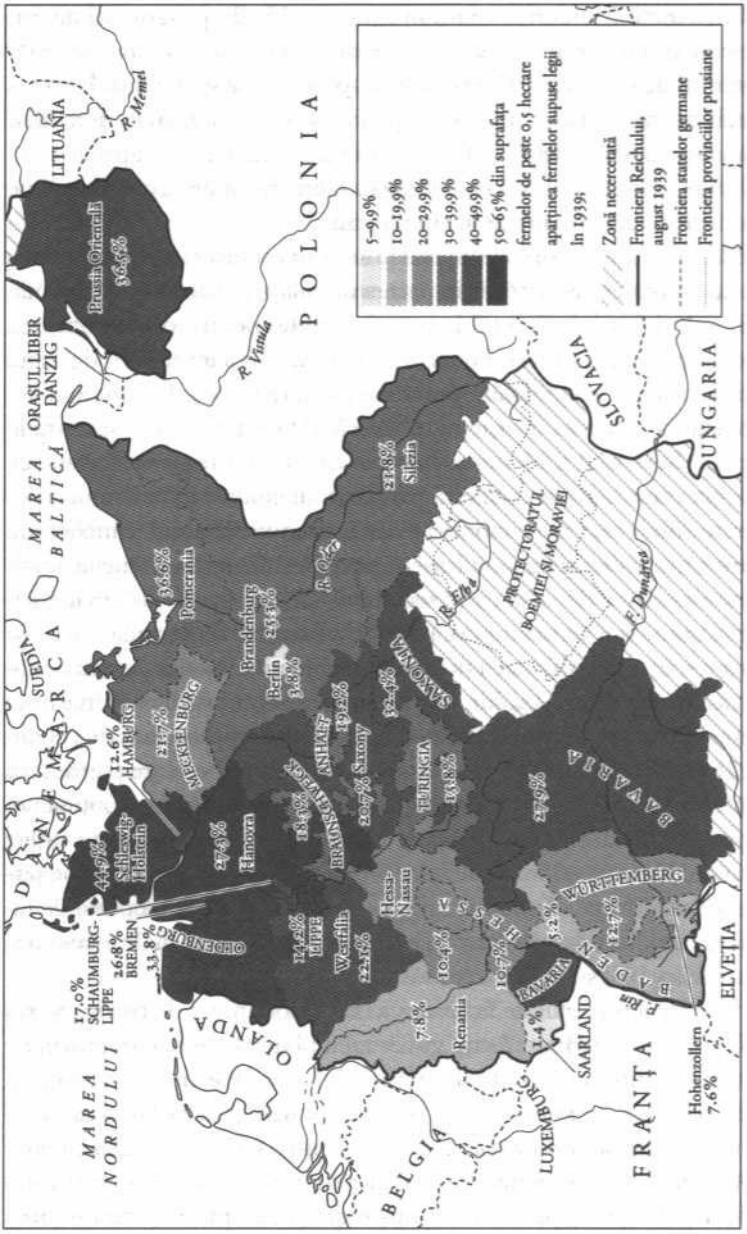

Harta 12. **Fermele care intrau sub incidența Legii referitoare la limitarea dreptului de moștenire**

creditorilor. Cu toate acestea, proprietarii acestor ferme erau întâmpinaţi cu reticenţă atunci când solicitau împrumuturi, pe baza faptului că nu mai aveau dreptul de a folosi proprietăţile deţinute drept garanţie. Mulţi şi-au

folosit noul statut pentru a refuza să-şi plătească datoriile existente, lucru care i-a făcut pe comercianţii şi negustorii cu care tratau să le ceară să plătească achiziţiile doar în numerar. Astfel, din cauza legii, era din ce în ce mai dificil pentru aceştia să achiziţioneze maşinării scumpe pentru ferme, sau să cumpere parcelele mici de teren care se aflau în apropierea fermelor. „La ce e bună o fermă moştenită dacă datoriile vor fi plătite abia peste 30 ani…”, spuneau ei, „având în vedere că nu putem aduna destui bani din cauză că nimeni nu ne dă nimic?” 20 Resentimentul şi nemulţumirea erau prezente şi în rândul fiilor şi fiicelor fermierilor, care se trezeau că nu mai aveau niciun drept la moştenire: mulţi dintre aceştia lucraseră întreaga viaţă la fermele respective, în speranţa că vor moşteni o mică parte din terenul părintelui, iar acum acest viitor era distrus de prevederile legii. Fermierii care simpatizau cu nemulţumirile copiilor nu mai aveau posibilitatea de a-şi ipoteca fermele pentru a aduna bani pentru zestre, tradiţie des întâlnită în zonele în care se respecta dreptul de primogenitură, şi nu le mai puteau acorda bani prin testament odraslelor care fuseseră dezmoştenite. Un notar public raporta în primăvara anului 1934 că anulase 20 de înţelegeri de căsătorie de când fusese aplicată legea, din cauză că părinţii mireselor nu-şi mai puteau permite să le plătească zestrea.21 Mai mult decât atât, era din ce în ce mai dificil pentru cei dezmoşteniţi să îşi achiziţioneze propriile ferme, chiar dacă dispuneau de fonduri, de vreme ce legea scosese de pe piaţa imobiliară 700.000 de ferme, şi preţul terenurilor care nu intrau sub incidenţa legii crescuse. În mod ironic, Legea limitării drepturilor de moştenire a avut drept consecinţă migrarea spre oraşe a celor dezmoşteniţi, contrar aşteptărilor lui Darré. Restricţiile aplicate de lege erau într-atât de împovărătoare, încât mulţi dintre fermieri se simţeau administratori ai fermelor, şi nu proprietari ai acestora.22

Eliminarea drepturilor de moştenire tradiţionale a

creat o atmosferă extrem de tensionată în viaţa de familie. Fermierii erau de părere că legea avea să creeze un context prielnic pentru „o competiţie între fraţi” şi credeau că „o consecinţă a acestui lucru avea să fie apariţia unui sistem familial cu un singur copil”, o altă consecinţa la care Darre nu se aşteptase. Spre sfârşitul anului 1934, în Bavaria, un fermier a fost trimis la închisoare pentru a ispăşi o sentinţă de trei luni, din cauză că declarase în public că Hitler nu era fermier şi nu avea copii, căci altfel nu ar fi promulgat legea. Şi-a repetat convingerile şi în instanţă, deşi a lăsat la o parte obscenităţile care îi însoţiseră declaraţia iniţială. Fermierii au încercat chiar şi să ceară în instanţă ca fermele lor să iasă de sub prevederile legii.23 În vara anului 1934, ţăranii fermieri de peste tot erau uniţi împotriva politicilor agrare naziste; în Bavaria se spunea că atmosfera din zilele de piaţă era într-atât de ostilă faţă de partid, încât nici măcar jandarmeria locală nu îndrăznea să intervină, iar naziştii îi evitau pe fermieri, temându-se că aveau să fie supuşi unul val de interogări agresive din partea acestora. Chiar şi în zone precum Schleswig-Holstein, unde electoratul rural votase în număr mare pentru Partidul Nazist din 1930 şi până în 1934, se spunea, în iulie 1934, că ţăranii ajunseseră într-o criză economică, mai ales din cauza preţului pe care îl primeau pentru porci. Pe lângă asta, un agent social-democrat raporta din Germania de Nord-Vest că:

Înainte fermierii şi moşierii din Oldenburg şi Frisia de Est susţineau cu entuziasm nazismul. Dar acum aproape toţi s-au întors împotriva naziştilor şi s-au reîntors la vechea tradiţie conservatoare. O contribuţie aparte la această schimbare – mai ales în rândul crescătorilor de vite din estul Frisiei şi al fermierilor de pe pământurile asanate care au intrat sub incidenţa Legii limitării drepturilor de moştenire, dar şi în al fermierilor şi moşierilor mijlocii – de către reglementările obligatorii ale producţiei de lapte şi ouă.24

Conflictul apăruse din cauză că fermierii, în loc să

vândă personal laptele şi ouăle din producţia proprie, trebuiau să treacă acum prin elaborata structură a Agenţiei de Alimente a Reichului, ceea ce însemna că primeau 10 pfenigi pe litrul de lapte, şi nu 16, de vreme ce angrosiştii îşi trăgeau 10 pfenigi din preţ, iar preţul maxim fusese fixat la 20 de pfenigi. Nu e deloc surprinzător atunci că în curând a apărut o piaţă neagră pentru ouă şi lapte, spre frustrarea autorităţilor, care au iniţiat raiduri, confiscând cantităţi masive de marfa de contrabandă şi arestându-i pe toţi cei implicaţi.25

Ţăranii bătrâni nu uitaseră promisiunile pe care le făcuse Darré în 1933 şi au continuat să-şi exprime nemulţumirile mai făţiş şi mai neînfrânat decât cetăţenii din celelalte sectoare ale populaţiei, din cauză că regimul nu-i putea controla, având în vedere că erau indispensabili pentru economie. Purtătorii de cuvânt ai naziştilor au continuat să întâmpine dificultăţi în cadrul întâlnirilor fermierilor; la o astfel de reuniune care a avut loc în Silezia, în 1937, purtătorul de cuvânt al naziştilor şi-a pierdut cumpătul şi le-a spus fermierilor că Gestapoul avea să-i înveţe cum să fie naţional-socialişti, moment în care majoritatea celor prezenţi s-au ridicat şi au ieşit din sală. Fermierii se plângeau nu numai de preţurile scăzute, de migrarea muncitorilor, de preţurile ridicate ale utilajelor şi ale îngrăşămintelor de care aveau nevoie, ci şi de salariile ridicate ale funcţionarilor Agenţiei de Alimente, care nu făceau altceva decât să se bage în treburile lor. Mulţi fermieri, la fel ca marea parte a germanilor, luau în nume de rău solicitările constante venite din partea partidului şi a organizaţiilor afiliate acestuia de a face contribuţii şi donaţii.26 Mai ales proprietarii fermelor rezultate din aplicarea Legii limitării drepturilor de moştenire îşi exprimau cu glas tare nemulţumirile şi uneori, simţindu-se protejaţi de statutul lor, cu o îndrăzneală uimitoare. Un astfel de fermier, întrebat de un tânăr nazist dacă era de părere că ţăranii dintr-un sătuleţ din Bavaria puteau fi adepţi ai partidului de vreme ce erau gata să-l blesteme,

acesta a răspuns: „Nu, noi nu suntem hitlerişti, din ăştia există numai la Berlin”. Când tânărul i-a spus că are de gând să-l lămurească, fermierul, aplaudat de cei prezenţi, i-a răspuns: „Nu ne trebuie nicio lămurire, neisprăvitule! Ar trebui să fii încă la şcoală!” Ţăranii fermieri simţeau că îşi pierduseră orice libertate de a cumpăra sau vinde bunuri, chiar teren, în cazul celor care intrau sub prevederile legii, şi nu aveau nimic de câştigat. Cu toate acestea, mulţi observaseră că „ţărănimea nu fusese de acord cu niciun regim de-a lungul anilor”. Nemulţumirile pe care le aveau faţă de regimul nazist nu erau diferite. Mai mult decât atât, fermierii tineri şi fiii fermierilor vedeau în regimul actual şi o oportunitate de a obţine locuri de muncă, mai ales în cadrul Agenţiei de Alimente a Reichului. Aceştia erau mult mai tentaţi de ideologia nazistă a „sângelui şi gliei” decât fermierii bătrâni, care o tratau cu cinism, erau de părere că istoria se repetă şi erau până la urmă mai interesaţi de factorii materiali. Dar chiar şi fermierii bătrâni erau conştienţi de faptul că situaţia economică în care trăiau în 1939 nu era la fel de rea ca şi cu şase, şapte ani în urmă.27

III

În ciuda presiunilor frecvente şi adeseori contradictorii la care erau supuse în timpul celui de-al Treilea Reich, comunităţile rurale nu au trecut printr-o schimbare fundamentală între 1933 şi 1939. În zonele rurale din Germania de Nord, protestante, Partidul Nazist reuşise să cucerească opinia publică locală, de multe ori cu ajutorul persoanelor importante din cadrul comunităţilor, precum preotul satului, învăţătorul, fermierul bogat şi chiar şi măruntul proprietar de teren, sub promisiunea că avea să împiedice ca lupta de clasă, care se dezlănţuia în oraşe, să afecteze pacea relativă a zonei rurale. În aceste zone, ca şi în restul Germaniei, sloganul care câştigase numeroşi suporteri de partea nazismului şi înainte de 1933 era cel al unei comunităţi naţionale unite.28 Membrii familiilor importante din numeroase sate s-au adaptat cu

repeziciune la noile roluri prescrise de regim. În Bavaria rurală, Partidul Nazist era conştient că sătenii erau nemulţumiţi de apariţia în cadrul consiliilor săteşti şi birourilor administrative a „veteranilor" luptători, care încă nu îşi câştigaseră respectul sătenilor, fie prin integritatea familiilor din care făceau parte, fie prin locul ocupat în ierarhia tradiţională a comunităţii fermierilor. Naziştii călcau cu grijă înainte de 1933, mai ales în zonele în care predomina catolicismul, şi în care cetăţenii continuau să voteze pentru Partidul Central sau pentru echivalentul său bavarez, Partidul Popular Bavarez. Priorităţile partidului erau de a crea un consens general şi de a neutraliza potenţială opoziţie. La rândul lor, majoritatea sătenilor erau dispuşi să se adapteze la noul regim, dacă acest lucru avea să menţină structurile sociale şi politice existente.29

În satul bavarez Mietraching, de exemplu, trezorierul Hinterstocker, care era în funcţie încă din 1919, a fost convins de alţi membri ai Partidului Popular Bavarez să se înscrie în Partidul Nazist pentru a-şi păstra postul şi pentru a-l împiedica pe un „veteran" să pună mâna pe baierele pungii comunităţii. Atunci când un nazist extrem de dispreţuit a ameninţat să preia funcţia de primar, în 1935, bătrânii satului au apelat din nou la bunăvoinţa lui Hinterstocker şi l-au convins să renunţe la postul său şi să devină el însuşi primar. Se spune că Hinterstocker, în această funcţie, a făcut tot ce-i stătea în putinţă în anii ce au urmat pentru a nu lăsa ca măsurile nepopulare ale regimului să afecteze satul şi era prezent în fiecare an la procesiunile religioase organizate în sat, spre satisfacţia sătenilor. Administratorul de regiune a raportat autorităţilor de ocupaţie americane, pe 12 decembrie 1945, că 90% dintre săteni doreau ca Hinterstocker să fie reales.30 Într-un alt sat bavarez, atunci când activiştii nazişti au încercat să-l numească pe un „vechi luptător" într-un post-cheie, biroul de administrare locală a raportat cu îngrijorare că:

Biroul districtual nu e în măsură să fie de acord cu sugestiile conform cărora maistrul croitor S. ar trebui să fie numit în funcţia de primar al comunei Langenpreising în cadrul unei şedinţe, consiliul local a hotărât ca primarul actual Nyrt să-şi păstreze funcţia, de vreme ce un fermier e mai calificat pentru acest post decât un maistru croitor, cum e S... Biroul districtual e de părere că numirea în funcţie a unui fermier apreciat reprezintă garanţia unei gestionări a treburilor comunei fără probleme.31

Membrilor consiliului sătesc li se reamintea din timp în timp, atunci când deciziile lor ajungeau la urechile autorităţilor superioare, că primarii erau numiţi şi nu aleşi în cel de-al Treilea Reich.32 în anumite părţi din zona rurală Lippe, situaţia era şi mai dificilă pentru partid, ca în cazul primarului din Donop, Wdhrmeier, care a refuzat să ia parte la ceremoniile naziste sau să folosească formula „Heil, Hitler!" atunci când trimitea scrisori oficiale, nu deţinea un drapel cu svastică şi organiza cu succes boicoturi economice împotriva meşteșugarilor şi a negustorilor din sat care îi sprijineau pe naziştii locali pentru a-l demite din funcţie. În ciuda repetatelor acuzaţii şi denunţuri la adresa sa, Wohrmeier a reuşit să rămână în funcţia de primar până în 1945.33

Solidaritatea dintre comunităţile săteşti din numeroase zone ale Germaniei era produsul unei reţele vaste, create de-a lungul secolelor, de tradiţii şi instituţii care guvernau drepturile comune, precum recoltarea spicelor, colectarea lemnului şi altele. Satele erau constituite de regulă din familii înrudite şi rolul membrilor de familie care ajutau în gospodărie, veri, unchi, mătuşi de la fermele din apropiere, era de asemenea guvernat de astfel de tradiţii consfinţite. Şubrezimea vieţii de zi cu zi de la ţară generase o economie bazată pe un sistem de îndatoriri mutuale care nu putea fi afectat cu uşurinţă, de unde şi nemulţumirile legate de Legea limitării drepturilor de moştenire, pe care le resimţeau chiar şi cei care beneficiau de pe urma legii. În acelaşi timp, exista şi o

inegalitate semnificativă de clasă şi statut în cadrul comunităţilor săteşti, nu numai între fermieri şi morari, crescători de vite, fierari, dar şi în comunitatea de fermieri. În satul Korle, din zona central-vestică a Germaniei, de exemplu, care avea o populaţie de aproape o mie de suflete în jurul anului 1930, comunitatea a fost divizată în trei mari grupări. În vârful ierarhiei se aflau „fermierii cu cai”, 14 ţărani care deţineau fiecare între 10 şi 30 de hectare şi produceau un surplus pentru piaţă care le permitea să deţină cai şi să angajeze muncitori şi servitoare în mod curent, precum şi muncitori sezonieri la vremea recoltei. La mijloc se aflau „fermierii cu vite”, în număr de 62 în 1928, care erau mai mult sau mai puţin independenţi şi care deţineau fiecare între 2 şi 10 hectare, dar depindeau de forţa de muncă care era compusă din rude şi neamuri şi care uneori mâi angajau şi muncitori atunci când era nevoie, deşi îi plăteau în natură şi nu în bani lichizi, în general. Pe ultimul loc al ierarhiei sociale se aflau „fermierii cu capre”, 80 de gospodării care deţineau mai puţin de 2 hectare fiecare, împrumutau animale de tracţiune şi pluguri de la fermierii cu cai şi, de multe ori, le returnau favoarea muncind pentru aceştia.34

În anii ’20, situaţia economică a acestui ultim grup devenise destul de precară şi mulţi erau nevoiţi să-şi câştige existenţa muncind cu săptămâna pentru industriaşii din oraşele din apropiere, de care satul era legat printr-o linie de tren. Acest lucru i-a expus pe mulţi la ideologiile comuniste şi social-democrate, care au devenit curând preferinţele politice ale multora din familiile sărace din Korle. Cu toate acestea, reţeaua interdependenţă tradiţională a ajutat la păstrarea unei comunităţi unite şi a stabilizat rolul fermierilor cu cai drept liderii ei natural şi acceptaţi în comun acord; disputele politice aveau darul de a-i îngrijora pe cei care făceau parte din elita satului, dar aveau loc încă în afara structurilor tradiţionale ale satului. Majoritatea fermierilor cu cai şi fermierilor cu vite aveau convingeri naţionaliste şi cu siguranţă că nu au fost foarte

mulţumiţi atunci când primarul curent fusese demis în 1933 şi locul fusese ocupat de un lider local nazist. Cu toate acestea, retorica nazistă avea o influenţa majoră asupra tuturor nivelurilor sociale ale comunităţilor. Sătenii, încurajaţi de efuziunile Ministerului Propagandei şi de numeroasele sale organe, se identificau cu uşurinţă cu imaginea lui Hitler în postura de cap al gospodăriei naţionale, bazate pe o reţea de obligaţii mutuale în cadrul comunităţii naţionale. Propaganda îşi avea limitările ei în mediul rural, unde cetăţenii nu aveau acces direct la cinematograf şi unde exista un aparat de radio la 25 de săteni în 1939, faţă de unul la opt cetăţeni în mediul urban; dar ministerul a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru ca mesajul său să ajungă la destinaţie, încurajându-i pe săteni să achiziţioneze transmiţătoare speciale de radio [*Volksempfänger*, „radioul (receptorul) popular”, dezvoltat de inginerul Otto Griessing la cererea lui Goebbels – n.trad.] şi trimiţând cinematografe ambulante în zonele rurale. Mesajul pe care îl trimitea era cel al unei noi comunităţi populare în cadrul căreia ţărănimea avea să ocupe un rol central, mesaj care a fost bine primit şi care i-a asigurat pe bătrânii fermieri că nu aveau să se petreacă multe schimbări; poate că noul regim avea chiar să restabilească structurile ierarhice ale comunităţii care fuseseră subminate de migraţia spre oraş a tinerilor care proveneau din familii sărace şi de răspândirea ideologiei marxiste în cadrul grupului „fermierilor cu capre”.35

Nu e deci de mirare că grupările săteşti au rămas aproape neschimbate în timpul ascensiunii la putere a naziştilor, dar şi după, având în vedere că acestea respectau cu sfinţenie structurile sociale tradiţionale. Preluarea controlului a întâmpinat prea puţină rezistenţă; casele comuniştilor au fost percheziţionate şi aceştia ameninţaţi cu arestul, şi, în termeni sociali, suprimarea mişcării muncitoreşti din Körle a reprezentat reiterarea stăpânirii fermierilor cu cai şi cu vite asupra clasei inferioare a satului, fermierii cu capre. Cu toate acestea,

această retorică care era folosită pentru a zdrobi opoziţia avea o înrâurire asupra procesului de coordonare rurală. Fermierii cu capre şi copiii acestora erau prea valoroşi pentru elita sătească pentru a fi eliminaţi pe de-a-ntregul. Astfel, tatăl monarhist al unui nazist local, care era şeful poliţiei şi care conducea raidurile Cămăşilor Brune asupra comuniştilor locali în 1933, a ameninţat să-l dezmoştenească pe acesta dacă acţiunile sale ar fi avut ca efect plecarea celor vizaţi din sat şi a limitat astfel efectele operaţiunii. Atunci când au venit Cămăşi Brune din alte zone în sat pentru a confisca bicicletele clubului local de ciclism, care era afiliat la Partidul Comunist, hangiul local, un vechi membru nazist, le-a arătat acestora un act de proprietate fals, conform căruia clubul îi datora atât de mulţi bani, încât el avea dreptul să confişte bicicletele ca plată a datoriilor. Cămăşile Brune s-au retras şi hangiul a depozitat bicicletele în casa sa, unde au rămas până după război, când proprietarii de drept le-au recuperat. Astfel de acte de solidaritate contau deseori mai mult decât preferinţele politice, mai ales când satul era ameninţat din afară.36

Cu toate acestea, comunităţile săteşti nu au fost lăsate complet neatinse de cel de-al Treilea Reich. În Korle, de exemplu, ca şi în alte zone rurale ale Germaniei, regimul nazist a creat o stare generală de tensiune, de vreme ce adulţii din toate grupurile sociale se opuneau nazismului, în timp ce fiii lor vedeau în apartenenţa la partid şi în activitatea în cadrul acestuia un mijloc prin care se puteau răzvrăti împotriva autorităţii vechii generaţii. Prin înrolarea în diverse organizaţii naziste, aceştia au descoperit că nu mai trebuiau să depindă de bătrâni. Într-un interviu luat după război, sătenii spuneau că primii ani de regim nazist aduseseră câte un „război” în fiecare gospodărie.37 Pe măsură ce cererea de forţă de muncă pentru industrie creştea, din ce în ce mai mulţi bărbaţi tineri şi femei tinere din gospodăriile fermierilor cu capre îşi petreceau o mare parte din timp la oraş, muncind

şi aducând mai multe fonduri în casă, dar în acelaşi timp fiind expuşi la noi idei şi noi forme de organizare socială. Tineretul Hitlerist, Serviciul Muncitoresc, armata şi o gamă variată de asociaţii feministe îi luau pe copii, băieţi şi fete, din sate şi le arătau o lume mai largă. Atacurile din ce în ce mai dese ale naziştilor asupra Bisericii au subminat încă o instituţie centrală a satului, care era un instrument de socializare, dar şi un centru de coeziune socială. În acelaşi timp, totuşi, aceste schimbări îşi aveau limitele lor. Aroganţa tinerilor era tolerată, deoarece vechea generaţie încă mai credea într-un simţ al comunităţii şi fermierii aveau nevoie de forţă de muncă, şi astfel situaţiile tensionate erau soluţionate cu o doză de umor, iar gospodăriile şi comunitatea rămâneau intacte. Implicarea în Partidul Nazist de care dădeau dovadă tinerii nu i-a izolat complet de restul comunităţii; aceştia erau loiali acum nu numai comunităţii, ci şi unui set nou de instituţii.38

Faptul că structurile sociale ale comunităţilor săteşti nu fuseseră afectate într-un mod fundamental de noul regim explică poate de ce, în ciuda vociferărilor, sătenii nu s-au reunit într-o opoziţie politică. Subiectele controversate (deficitul de locuri de muncă, efectele nedorite ale Legii limitării drepturilor de moştenire, preţurile scăzute ale produselor stabilite de Agenţia de Alimente a Reichului) au constitui obstacole pentru care ţăranii au făcut tot ce au putut pentru a le depăşi, dând dovadă de isteţimea caracteristică oamenilor de la sat, falsificând faina pentru a o folosi pentru mai mult timp, vânzând produsele proprii pe piaţa neagră şi aşa mai departe. Puteau recurge şi la justiţie şi mulţi chiar au făcut-o. Efectele Legii limitării drepturilor de moştenire, de exemplu, au fost atenuate prin includerea prevederilor privind eliminarea fermierilor beneficiari ai legii care refuzau să-şi plătească datoriile sau care nu reuşeau să-şi gestioneze fermele într-o manieră corectă. Curţile de justiţie locale speciale, în cadrul cărora comunitatea de

fermieri locală era bine reprezentată, nu se temeau să excludă astfel de ticăloşi, de vreme ce acest lucru era în interesul producţiei eficiente de alimente şi în menţinerea păcii şi stabilităţii rurale.39 În general, aceste decizii erau luate nu pe bază ideologică, ci practică, şi uneori linişteau mânia comunităţii săteşti în ceea ce privea efectele dăunătoare ale legii.40

În Stade, un district rural protestant de pe coasta nordică a Germaniei, unde naziştii câştigaseră mai mult de jumătate de voturi în alegerile de la începutul anilor ’30, fermierii erau în general în favoarea unui sistem de cote şi preţuri fixe, de vreme ce acesta făcea viaţa mai puţin incertă, şi oricum, societatea din acea zonă, la fel ca şi comunităţile săteşti din alte zone ale Germaniei, nu fusese niciodată pe deplin de acord cu o piaţă liberă capitalistă. Nu erau de acord însă cu preţurile care erau stabilite la o valoare prea mică. Cu cât scădeau preţurile, cu atât erau mai nemulţumiţi. Aşa cum era de aşteptat din partea unor oameni ale căror vieţi, la fel ca şi cele ale strămoşilor lor, depindeau de pământ şi de roadele sale, nemulţumirea lor privind regimul era limitată la influenţele adverse pe care le avea asupra modului lor de a-şi duce existenţa. Mai mult decât atât, aceştia se eschivau de la a respecta cotele impuse de Agenţia de Alimente a Reichului şi de Planul de Patru Ani nu din cauză că nu erau de acord cu acestea, ci pentru că economia agricolă era gestionată într-un mod iraţional şi contradictoriu. Astfel, de exemplu, atunci când fermierii mărunţi refuzau să dea o cotă pe grâne, o făceau de multe ori pentru a folosi grânele reţinute pentru a-şi hrăni vitele şi pentru a îndeplini cotele de lapte şi de capete de cireadă. Solidaritatea din comunităţile săteşti le permitea să se simtă într-o relativă siguranţă atunci când făceau acest lucru sau chiar când vorbeau critic la adresa politicilor agricole ale regimului: spre deosebire de zonele urbane ale Germaniei, se întâmpla foarte rar în zonele rurale ca cineva să fie denunţat la Gestapo sau la partid pentru că adusese critici regimului, mai puţin atunci când

existau conflicte grave între elitele vechii generaţii şi noua generaţie, plină de aspiraţii dar frustrată din punct de vedere politic. În ciuda argumentelor administraţiei Agenţiei de Alimente şi a Planului de Patru Ani, fermierii priveau de regulă cu suspiciune procesul de modernizare a agriculturii, noile tehnici şi în mod special noile maşinării agrare, chiar dacă era practic o corvoadă să le obţii, astfel că cel de-al Treilea Reich a făcut prea puţine pentru a impune modernizarea fermelor mărunte. Dar spectacolele grandioase care aveau loc în toată ţara, de exemplu cu ocazia festivalului anual al recoltei, recunoşteau contribuţia ţărănimii în cadrul comunităţii naţionale, într-un mod deloc critic la adresa încăpăţânării sale specifice. Într-un final, aşadar, viziunea lui Darré, a unei noi utopii rurale, nu s-a împlinit până în 1939, la fel cum s-a întâmplat şi cu planul ambiţios şi contradictoriu al regimului de obţine o autonomie economică în domeniul alimentar; dar prea puţini ţărani erau cu adevărat interesaţi de acest lucru, oricât de mult i-ar fi flatat propaganda. Ce conta cu adevărat pentru ei era că duceau un trai decent, cu mult mai decent decât în ultimii ani ai crizei economice, şi erau mulţumiţi cu asta.41

Soarta clasei de mijloc

I

Locul ţărănimii în discursul politic german de sfârşit de secol XIX şi început de secol XX era în genere situat în grupul social straniu şi amorf cunoscut prin apelativul german intraductibil de *Mândstand*. Acest termen exprima în primul rând aspiraţiile propagandiştilor de dreapta ca acel segment din populaţie care nu făcea parte nici din burghezie, nici din proletariat să aibă propriul loc recunoscut în societate. Echivalentul aproximativ al *petite bourgeoisie* din Franţa şi a păturii inferioare din clasa de mijloc britanică, aceştia au ajuns la începutul anilor ’30 să întruchipeze ceva mai mult decât un simplu grup social: în politica germană, ei reprezentau un set de valori. Situaţi între cele două mari clase antagonice în care societatea se

divizase, îi reprezentau pe cei care înfruntau viaţa pe cont propriu, independenţi, sârguincioşi, nucleul sănătos al poporului german care a fost dat în mod nedrept la o parte de războiul de clasă care se dezlănţuise în jurul lor. Către oamenii de această factură – micii comercianţi, meşteșugarii iscusiţi care îşi conduceau propriile ateliere, fermierii rurali care se gospodăreau singuri – a fost direcţionat iniţial apelul nazist. Printre altele, programul NSDAP din 1920 era încă un produs tipic al politicii de dreapta care viza *Mittdstand-xA* german; la urma urmei, sprijinul acestei categorii se număra printre factorii importanţi care au dus la ascensiunea partidului.42

Resentimentele acestei categorii erau nenumărate, iar cei pe care îi privea drept duşmani, câtă frunză şi iarbă. Micii comercianţi se simţeau lezaţi de lanţurile de magazine universale, artizanii urau producţia în masă a marilor fabrici, ţăranii mormăiau nemulţumiţi despre concurenţa neloială a junkerilor deţinători de moşii întinse. Cu toţii erau susceptibili la o retorică politică dispusă să găsească ţapi ispăşitori ca minoritatea evreiască pentru problemele lor. Reprezentanţii tuturor acestor grupuri au văzut în ascensiunea celui de-al Treilea Reich ocazia perfectă de a-şi împlini vechile aspiraţii. Şi într-adevăr, iniţial, s-au bucurat de oarecare succes. Atacurile locale asupra magazinelor universale, boicoturile şi discriminările declanşate în multe cazuri de artizanii şi micii comercianţi înşiși, care aveau acum în spate forţa Partidului Nazist şi a SA-ului, au fost repede susţinute de o Lege pentru protecţia comerţului individual, aprobată pe 12 mai 1933. Din acel moment încolo, lanţurilor de magazine li s-a interzis să mai deschidă noi filiale, să adauge noi linii de produse sau să găzduiască între pereţii lor departamente de sine stătătoare, cum erau frizeriile sau pantofăriile. Restaurantele din magazinele universale, despre care mulţi credeau că dăunează afacerilor hotelierilor şi patronilor de restaurant independenţi, au fost închise prin ordinul autorităţilor. În august 1933, un

nou decret impunea noi restricţii asupra brutăriilor, măcelăriilor, atelierelor de ceasornicărie, developare a fotografiilor şi reparaţii de maşini din cadrul magazinelor universale. Firmele de curierat comercial au început să fie ţinute în frâu, iar organizaţiile de partid s-au străduit ca toate comenzile lor pentru uniforme şi echipament să ia calea micilor afacerişti. Din septembrie 1933, subvenţiile guvernamentale pentru repararea şi reconstrucţia de case au asigurat că veniturile multor tâmplari, instalatori, zidari şi altor meseriaşi vor înflori.43 Grupurile de presiune ale meşteșugarilor, frustrate de eşecurile în a-şi găsi răspuns doleanţelor în anii weimarezi, insistau acum pentru îmbunătăţirea calificărilor şi recunoaşterea statutului lor corporatist prin apartenenţa obligatorie la bresle de comerţ, cerinţe care le-au fost împlinite: din iunie 1934, toţi meşteșugarii trebuiau să aparţină unei bresle (*Înmmg*), care trebuia să administreze respectiva ramură de comerţ. Acestea au ajuns sub conducerea Ministerului Economiei în ianuarie 1935. După anul respectiv, orice meşteșugar care dorea să fie înregistrat oficial şi să primească permisiunea de a-şi deschide un atelier trebuia să promoveze o examinare riguroasă din partea colegilor de breaslă. Toate acestea erau ambiţii nutrite de multă vreme, care într-un fel încercau să restabilească statutul pe care mulţi meşteșugari simţeau că îl pierduseră în urma industrializării şi a ascensiunii producţiei de masă din fabrici. Erau sprijiniţi puternic de Schacht, care considera că micile ateliere şi proprietarii lor aduceau o contribuţie utilă economiei şi meritau apăraţi împotriva încercării Frontului Muncii de a le coborî statutul la cel de simpli muncitori prin includerea lor în rândurile sale.44

Dar în pofida retoricii şi a tuturor presiunilor exercitate de şefii locali de partid şi de Cămăşile Brune, care în multe cazuri proveneau tocmai din lumea micului comerciant sau artizan, avalanşa iniţială de acţiuni practice şi intervenţii legislative în favoarea afacerilor mici a încetat curând, odată ce economia s-a văzut îndreptată

spre imperativele copleşitoare ale reînarmării, care favorizau de la bun început marile corporaţii. Cu toate promisiunile naziştilor de a salva pătura de jos a clasei de mijloc şi midi afacerişti, numărul de firme de meşteșugărie, care a crescut în timpul redresării economice pe la 18 procente între 1931 şi 1936, a coborât la 14 procente între 1936 şi 1939.45 între 1933 şi 1939, numărul atelierelor de cizmărie a scăzut cu 12 la sută, iar cele de tâmplărie, cu 14. Cifra de afaceri totală a comerţului meşteșugăresc nu a atins nivelul din 1926 decât în anul 1939. Mulţi meşteșugari erau chiar mai săraci decât lucrătorii industriali. Lipsa de materii prime, competiţia cu întreprinderile mai mari şi costul descurajator al instalaţiilor necesare pentru unele procese de producţie, cum era cazul pielii artificiale, se numărau printre factorii care au generat aceste probleme. Unele meşteșuguri tradiţionale, precum fabricarea de viori în Mittenwald sau de ceasuri în munţii Pădurea Neagră au pierdut din ce în ce mai mult teren în faţa producţiei de fabrică şi au intrat într-un declin sever cu atât mai mult cu cât micile afaceri, la fel ca şi rivalele lor de mai mare anvergură, au fost tot mai încorsetate de reglementările guvernamentale. Apartenenţa obligatorie la bresle şi necesitatea examinării înainte de primirea unui certificat oficial de competenţă în domeniu care să permită intrarea în afaceri s-au dovedit a fi lame cu două tăişuri; mulţi meşteșugari cu experienţă au fost nevoiţi să participe la examinări din nou, iar întocmirea actelor necesare s-a dovedit a fi prea mare bătaie de cap pentru mulţi dintre ei, mai ales când, după 1937, au fost obligaţi să ţină registre cu veniturile şi cheltuielile făcute. În loc de corporaţii de sine stătătoare, meşteșugarii s-au găsit înregimentaţi în bresle organizate pe baza lanţului de conducere şi direcţionate de sus. Promisiunea unui statut mai bun în cadrul unui stat corporatist s-a dovedit iluzorie. Pe deasupra, Planul pe Patru Ani cerea instruire rapidă mai degrabă decât pregătirea aprofundată şi standardele înalte

care stătuseră la baza examinărilor obligatorii şi în consecinţă Camera Artizanilor şi-a pierdut dreptul exclusiv de a acorda calificări în domeniu.46

Şi afacerile mici au avut de suferit prin pierderea mâinii de lucru recrutate în masă de companiile implicate în efortul de reînarmare, care promiteau salarii mai bune. Această concentrare a afacerilor este sugerată de declinul cu 7 procente în numărul de proprietari şi manageri din comerţ, comunicaţii şi transport ce reiese din statisticile oficiale între 1933 şi 1939. Într-adevăr, acest fapt se datora în parte închiderii de prăvălii şi ateliere deţinute de evrei; între 1933 şi 1938, numărul de ateliere de meşteșugărie care aparţineau membrilor acestei comunităţi a căzut de la 10.000 la 5.000, iar până la finele lui 1938 au dispărut şi restul. Aproape toate erau prea mici ca să merite să fie preluate, aşa că acelea arianizate şi nu închise cu totul abia dacă erau mai multe de 345. Dar declinul nu s-a datorat numai acestor circumstanţe. În decursul aceleiaşi perioade, numărul de lucrători neplătiţi din rândul membrilor familiei a crescut cu 11% în micile întreprinderi comerciale, fiind tot mai greu de găsit lucrători plătiţi. Din ce în ce, tinerii au început să părăsească acest sector al economiei pentru altele mai atractive sau au fost înrolaţi în forţele armate, micile afaceri rămânând doar sub administrarea bărbaţilor mai în vârstă şi a consoartelor lor. De exemplu, un studiu asupra magazinelor de săpun şi pastă de dinţi de la începutul anului 1939 arăta că 44% dintre ele erau conduse de femei, iar peste 50% din proprietarii de sex masculin aveau peste cincizeci de ani; de asemenea, aproape 40% din aceştia trebuiau să îşi suplimenteze veniturile din alte surse.47

O nouă povară financiară a fost impusă din decembrie 1938, când meşteşugarilor li s-a cerut să îşi asigure afacerile singuri, fără ajutor din partea guvernului. Până în 1939, Planul pe Patru Ani, cu preţurile şi cotele sale fixe, a restrâns drastic independenţa micilor afacerişti, de la măcelari, băcani, proprietari de magazine

de dulciuri şi panificaţie şi prăvălii de cartier, la cizmari şi deţinători de tutungerii şi de chioşcuri în pieţele Germaniei. Reglementările şi auditul consumau timp, în vreme ce taxe noi şi donaţii obligatorii scădeau profiturile. Lipsa dramatică de mână de lucru în industria de armament a dus la presiuni oficiale tot mai intense asupra micilor afaceri şi ateliere pentru a spori forţa de lucru industriala a naţiunii. Până în 1939, până şi meşteşugarii independenţi erau nevoiţi să întocmească o carte de lucru cu date ce ţineau de instruirea, calificările şi experienţa lor de lucru; astfel înregistraţi, puteau fi recrutaţi în orice moment într-un plan obligatoriu de muncă. Aşa a fost cazul multor cizmari care au fost aduşi în fabrica Volkswagen, pentru a fi recalificaţi ca tapiţeri. Pentru a facilita redirecţionarea mâinii de lucru din meşteşugărie în producţia relevantă pentru război (cum era şi fabrica Volkswagen), în 1939, Camera Meşteşugarilor trebuia să „perieze" şi să aleagă întreprinderi neviabile din domeniul bunurilor de consum; în consecinţă, au fost închise în jur de 3 procente din afacerile de artizanat, aproape toate fiind ateliere în care singurul lucrător era chiar proprietarul, care era adeseori atât de sărac, că trebuia să îşi suplimenteze veniturile prin banii veniţi din asistenţă socială.48

Caracteristică pentru dezamăgirea multor asemenea grupuri din cel de-al Treilea Reich a fost experienţa farmaciştilor, o ramură de comerţ cu amănuntul care depindea în mare parte de micile farmacii independente. Mulţi farmacişti au văzut în venirea Reichului şansa de a-şi împlini vechea ambiţie de a fi recunoscuţi pe plan profesional la fel ca medicii, de a respinge influenţa crescândă a marilor companii farmaceutice şi de a restaura reputaţia spiţerului ca expert iscusit, bine instruit – un adevărat profesionist – care îşi producea singur propriile tratamente şi remedii medicale şi era ferit de concurenţa venită din partea comercianţilor de plante medicinale şi a altor rivali necalificaţi prin stabilirea unui

monopol legal. Dar această viziune s-a dovedit foarte repede a fi un miraj. Deşi instruirea farmaciştilor a fost reformată în 1934 şi arianizată, cu câteva obiecţii, în 1935, aceştia nu au reuşit să cadă de acord cum să îşi pună cel mai bine în practică pretenţiile monopoliste, iar organizaţia lor a fost absorbită în Frontul Muncii. Priorităţile regimului au căpătat curând caracter imperativ şi farmaciştii s-au văzut implicaţi în căutarea de ingrediente medicinale de producţie internă pentru a determina independenţa Germaniei de importurile farmaceutice şi în pregătirea de medicamente necesare pentru război. Era un joc dominat de marile firme farmaceutice, iar priorităţile militare au înlăturat ca anacronică ideea oarecum medievală a spiţerului independent care îşi producea propriile medicamente şi reţete.49 Acelaşi lucru era valabil pentru multe alte părţi ale sectorului independent de afaceri. Acelaşi proces de coordonare a avut loc şi în cazul veterinarilor, cu organizaţiile existente dizolvându-se şi 4.000 din cei 7.500 de veterinari ai Germaniei devenind membri ai noii Asociaţii a Chirurgilor Veterinari Germani până în ianuarie 1934. Şi aici, asociaţiile profesionale voluntare se coordonau de obicei singure, drept care au fost răsplătite prin încorporarea formală în Camera Chirurgilor Veterinari ai Reichului în 1936. Încercările iniţiale ale unei aripi a profesiei de a impune o formă corporatistă organizării lor naţionale a făcut repede loc structurilor instituţionale caracteristice pentru cel de-al Treilea Reich, centralizate, ierarhice şi uşor de supus controlului guvernamental, la fel ca şi în alte sfere ale afacerilor mici.50

Observatorii social-democraţi din Germania au raportat nemulţumirea meşteșugarilor şi a deţinătorilor de mici prăvălii faţă de situaţia lor în Reich. Deja în mai 1934, midi oameni de afaceri şi comercianţii cu amănuntul se plângeau că situaţia economică nu s-a ameliorat destul pentru ca oamenii să cheltuiască mai mult pe bunurile şi serviciile de consum pe care ei le produceau şi vindeau, în

timp ce partidul îi bătea la cap încontinuu pentru contribuţii de un fel sau altul pe care nu aveau de ales decât să le satisfacă. Printre multele lor plângeri se număra faptul că promisiunile de a opri cooperativele de consum, în multe cazuri instituţii apropiate de mişcarea sindicală social-democrată, nu au fost îndeplinite. Alipite Frontului Muncii şi folosite ca mijloc convenabil de a-i răsplăti pe „vechii luptători" punându-i în poziţii de conducere, cooperativele au pierdut numai subvenţiile şi scutirile de taxe de care se bucurau sub Republica de la Weimar. O lege din mai 1935 a dispus lichidarea cooperativelor nerentabile financiar, dar încercările de a-i opri pe funcţionarii de stat să fie membri ai acestora au fost înăbuşite de Hess în 1934. Cu toate că aproape o treime din cele 12.500 de magazine ale cooperativelor din ţară au fost închise până în 1936, adeseori la presiunile grupurilor locale ale partidului, existau încă peste două milioane de membri ai acestora şi micii comercianţi se simţeau nedreptăţiţi pentru că nu dispăruseră cu totul.51 În Silezia, conform comunicării un agent social-democrat, în aceste cercuri exista mare „amărăciune", pentru că:

Taxele neîncetate îi fac pe oameni să ajungă în pragul deznădejdii. Cifra de afaceri a căzut rapid. Din cauza salariilor mici, muncitorii îşi permit doar cele mai ieftine articole şi, fireşte, dau buzna în magazinele universale şi prăvăliile cu preţ unic. Oamenii înjură ca la uşa cortului şi nu se mai feresc să îşi declare public dezamăgirea la întruniri… La o întrunire recentă din Görlitz, un proprietar de prăvălie a luat cuvântul şi a spus: „Ce nu ne-au promis înainte?!

— Magazinele universale aveau să fie închise, societăţile de cooperativă aveau să fie distruse şi magazinele cu preţ unic aveau să dispară. Nu s-a întâmplat nimic! Am fost minţiţi şi trădaţi!" A doua zi, bărbatul a fost arestat. Acest lucru a provocat mare supărare.52

Cererea de consum nu numai că îşi revenea cu greu, dar nici regimul nu a fost suficient de naţional-socialist în

această privinţa.53

În 1935, până şi unii micii comercianţi şi meşteşugari care până nu demult fuseseră naziști înfocaţi au început să dea glas dezamăgirii că situaţia lor nu s-a îmbunătăţit. Un meşteşugar din Aachen a fost auzit spunând că toţi colegii săi se împotriveau lui Hitler, dar că ştia numai trei din cincizeci care chiar ar avea curajul să deschidă gura; restul tăceau mâlc.54 Nu se poate susţine că naziştii nu au făcut nimic pentru ei, remarca mai târziu un raport social-democrat, dar aproape toate măsurile luate au fost cu două tăişuri. Creditele au devenit greu de obţinut, cererea se redresa lent, controlul asupra preţurilor dăuna profiturilor, contribuţiile de breaslă erau apăsătoare, breslele erau prost conduse, iar taxele erau mărite şi adunate cu mult mai mult zel decât înainte.55 Dar, până la urmă, chiar şi social-democraţii au fost nevoiţi să concluzioneze în 1939 că: „pentru moment, nemulţumirea meşteşugarilor faţă de situaţia lor tot mai dificilă abia dacă are un caracter politic”. Bombăneau despre lipsa de materii prime, se plângeau că îşi pierd lucrătorii în favoarea forţelor armate şi a industriei muniţiilor, dar nici nu şi-au unit forţele într-o critică generală la adresa regimului însuşi. Social-democraţii conchideau că aceştia erau „un strat social pentru care gândirea politică a fost mereu străină”. Era o afirmaţie ambiguă. Dezamăgirea crea nemulţumire, până şi dezaprobare; dar, la fel ca în alte sfere ale societăţii, se găseau destule motive ca aceasta să nu se transforme în opoziţie făţişă faţă de regim. Acei artizani şi mici comercianţi care au reuşit să se menţină pe linia de plutire – marea lor majoritate – considerau că, în pofida tuturor necazurilor, situaţia lor economică era măcar mai bună decât în timpul Marii Crize.

Sectorul afacerilor mici a rămas adânc divizat între producători şi comercianţi cu amănuntul, servicii şi manufacturi şi în multe alte privinţe. În sfârşit, dintre toate segmentele societăţii germane, aceasta fusese încă din secolul al XIX-lea cea mai favorabilă naţionalismului de

dreapta, antisemitismului şi sentimentului antidemocratic. Ar fi fost nevoie de mai mult decât de nemulţumiri economice pentru a o întoarce împotriva regimului.56

II

Meşteşugarii şi deţinătorii de magazine mici nu erau singurul grup care se aştepta la o îmbunătăţire a statutului odată cu venirea celui de-al Treilea Reich. Lucrătorii de birou şi ceilalţi salariaţi din sectorul privat priveau demult cu invidie veniturile superioare, statutul şi privilegiile funcţionarilor de stat. Cunoscuţi popular drept „noul *MiitelstaruF*, aceştia erau însă foarte divizaţi politic, cu organizaţii liberale şi social-democrate rivalizând cu cele ale extremei drepte, iar voturile lor pentru Partidul Nazist în perioada weimareză nu au fost peste media naţională. Mulţi sperau că noul Reich va reimpune barierele de statut între funcţionari şi lucrătorii manuali care fuseseră demolate în anii precedenţi. Teama de „proletarizare" a fost un factor comun în toate sindicatele funcţionarilor, fie ele de stânga, de centru ori de dreapta. Dar au fost dezamăgite amarnic când Hitler a venit la putere. Conducătorii celor trei aripi politice ale sindicatelor funcţionăreşti au fost arestaţi şi trimişi în lagăre de concentrare, iar sindicatele însele, odată cu toate celelalte organizaţii ale funcţionarilor, au fost contopite în Frontul German al Muncii.57 Mai mult decât atât, faptul că muncitorii şi organizaţiile lor au fost integraţi în mod formal într-o comunitate naţională a dărâmat încă o barieră. Funcţionarii nu aveau tradiţiile bine închegate ori cultura specifică de care muncitorimea s-a bucurat sub forma mişcării social-democrate şi, în măsură mai mică, a celei comuniste, aşa că erau mai vulnerabili la atomizare şi intimidare şi mai puţini capabili până şi de o rezistenţă pasivă.58 Aşadar, nu este de mirare că un agent social-democrat care lucra într-o firmă de asigurări de viaţă din centrul Germaniei relata în 1936 că majoritatea era apatici din punct de vedere politic, în afară de câţiva foşti susţinători ai Căştilor de Oţel şi naţionaliştilor, care, deşi

nu erau partizani fanatici ai lui Hitler, se bucurau totuşi de modul în care acesta strivise „marxismul” în 1933. „Majoritatea angajaţilor de sex masculin acceptă fără crâcnire constrângerile politice şi diversele dispoziţii venite”, recunoştea acesta. Marea lor majoritate proveneau din pătura inferioară a clasei de mijloc. Puneau toate problemele pe seama „micilor hitleri” ai regimului şi continuau să îl admire pe Führer însuşi. Şi aici, şansele pentru orice fel de gândire critică la adresa regimului erau destul de reduse.59

Mai complicată era poziţia profesioniştilor cu pregătire universitară, avocaţi, doctori, învăţători, ingineri, profesori universitari şi aşa mai departe. Aşa cum am văzut, cel de-al Treilea Reich a avut un impact variat asupra statutului acestor grupuri, pe de o parte, ştirbind statutul avocaţilor, funcţionarilor publici, învăţătorilor şi profesorilor şi, pe de altă parte, ridicându-l pe acela al medicilor. Antiintelectualismul şi populismul naziştilor au avut în mod limpede un efect dăunător asupra prestigiului social al unor asemenea grupuri, realitate reflectată în schimbările aduse învăţământului universitar, cu scăderea drastică a numărului studenţilor, necesitatea ca aceştia să petreacă perioade lungi în lagăre de muncă şi abolirea instituţiilor studenţeşti autonome. Puterea şi prestigiul în creştere ale forţelor armate au deschis posibilitatea unor noi cariere în corpul ofiţeresc pentru tinerii inteligenţi şi ambiţioşi din clasa superioară şi cea de mijloc, făcând profesiile civile să pară, în comparaţie, anoste şi lipsite de recompense. Dispreţul adesea repetat şi exprimat în public al naziştilor pentru drept a dus la respingerea unei asemenea posibile cariere, şi nu este de mirare că în 1939 se înregistrau plângeri larg răspândite privind lipsa de cadre în domeniul judiciar şi legal. Chiar şi când o profesie o ducea relativ bine sub Reich, cum era cea a inginerilor, situaţia lor nu se ameliora cu mult. Reînarmarea, cu nevoile sale de expertiză tehnică în proiectarea tancurilor, navelor, avioanelor şi armamentului; fortificaţiile ca Zidul

de Vest şi proiectele publice precum autostrăzile; proiectele prestigioase de clădiri în Berlin, München şi alte locuri: toate acestea cât şi alţi factori au determinat Ministerul Muncii să scutească inginerii de restricţiile în mobilitatea forţei de muncă din 1937, mai ales dacă îşi schimbau slujba pentru a-şi dezvolta pregătirea profesională. Însă toate acestea nu le-au afectat cu aproape nimic salariile: de pildă, într-o companie de talia Siemens, salariul de încadrare al unui inginer calificat era mai mic decât cel al unui învăţător în 1936, iar organizaţia inginerilor, condusă de Fritz Todt, încă se plângea în 1939 că absolvenţii de ştiinţe umaniste se bucurau de un prestigiu social mai mare decât al lor. Acordarea în cadrul congresului de la Nürnberg din 1938 a celui de-al doilea Premiu German pentru Artă şi Ştiinţă (surogatul pentru pe atunci interzisul Premiu Nobel) lui Fritz Todt, proiectantului de maşini Ferdinand Porsche şi inginerilor aeronautici Wilhelm Messerschmitt şi Ernst Heinkel, ca o recunoaştere explicită şi mult trâmbiţată a reuşitelor tehnologice germane, nu a părut să compenseze prea multe în ochii majorităţii inginerilor.60

La urma urmei, toate grupurile profesionale au pierdut o parte substanţială din autonomie prin procesul de coordonare din primele luni ale Reichului, când diversele asociaţii profesionale au fost închise, contopite şi aduse sub controlul naziştilor. Cu toţii au consimţit la acest proces, aşa cum au făcut-o cu epurările social-democraţilor şi comuniştilor şi înlăturarea membrilor evrei din asociaţiile profesionale şi, eventual, chiar din profesii. Scăderea nivelului educaţiei universitare şi pregătirii profesionale, cu punerea accentului pe îndoctrinarea ideologică şi pregătirea militară în detrimentul tradiţionalei acumulări de cunoştinţe şi abilităţi, s-a adăugat înregimentării activităţilor profesionale, provocând o demoralizare simţitoare printre specialiştii ţării. Chiar şi doctorii, a căror profesie a fost cea mai favorizată sub cel de-al Treilea Reich, şi-au pierdut unele

din vechile privilegii fără a câştiga altele noi la schimb. Când guvernul a introdus în 1935 o Ordonanţă a Medicilor Reichului, suplimentată de un Statut Profesional în noiembrie 1937, doctorii s-au găsit strâns încorsetaţi de o serie de reguli impuse de deasupra, cu sancţiuni penale pentru oricine le încălca. Curţile disciplinare au început să emită avertismente pe bandă rulantă, să împartă amenzi şi chiar să suspende doctori care se făceau vinovaţi de vreo încălcare a regulilor. Acum doctorii nu doar că trebuiau să aparţină Camerei de Medicină a Reichului, înfiinţată în 1936, să o informeze de orice schimbări în viaţa personală şi să îi trimită spre aprobare orice aranjament contractual nou; trebuiau, de asemenea, să încalce confidenţialitatea pacienţilor raportând autorităţilor cazurile severe de alcoolism, dizabilităţi ereditare sau congenitale şi boli cu transmitere sexuală. Ordonanţa din 1935, deşi afirma în teorie principiul confidenţialităţii, prevedea explicit că acesta putea fi încălcat în practică dacă aşa dicta „bunul simţ al oamenilor”, care era desigur definit, ca întotdeauna, de către regim şi slujitorii săi. De asemenea, indiferent de cât de vastă era experienţa lor profesională, toţi doctorii au trebuit să urmeze noi cursuri de instruire în igiena rasială şi biologia ereditară. Cinci mii de medici au fost nevoiţi să urmeze asemenea cursuri numai în 1936; mulţi dintre ei s-au simţit jigniţi că trebuiau să asculte prelegeri interminabile din partea unor ideologi nazişti ale căror calificări profesionale le priveau adesea ca fiind inferioare celor proprii şi ale căror idei le tratau cu scepticism şi suspiciune justificate.61

O lovitură chiar mai puternică dată orgoliului lor colectiv a fost refuzul autorităţilor de a accepta vechea doleanţă a lumii medicale de a elimina „şarlatanii”, sau vindecătorii iară pregătire medicală universitară, al căror număr se ridica la cel puţin 14.000 în Germania anului 1935, sau trei pentru fiecare zece doctori cu acte în regulă. Liga Naţional-Socialistă a Medicilor, de care aparţinea cam o treime din doctori, nu avea influenţă şi

prestigiu şi, în general, era considerată ca fiind ineficientă. Poziţia Camerei de Medicină a Reichului, de care toţi doctorii trebuiau să aparţină, avea mult mai multă putere, dar problema fundamentală era că naziştii de rang înalt, de la Hitler în jos, priveau cu destul de multă simpatie medicina alternativă. Aşa cum am văzut deja, chiar şi preşedintele Camerei de Medicină, Gerhard Wagner, sprijinea ceea ce el numea „Noua Tămăduire Germană" şi încerca să o introducă în orarul facultăţilor de medicină.62 În faţa presiunilor contradictorii din partea organizaţiilor medicilor, pe de o parte, şi a propriilor lideri, pe de alta, regimul a ezitat pentru ani de zile până când, în februarie 1939, a anunţat în final că toţi vindecătorii nerecunoscuţi vor fi înregistraţi în Uniunea Vindecătorilor Naturişti din Germania şi că de atunci încolo nu vor mai fi admişi noi recruţi în această profesie. Nu numai că măsura autorităţilor le-a conferit acestora statut profesional, dar, din acel moment, oricine putea să arate diploma de competenţă necesară avea dreptul să primească titlul de „doctor în medicina naturistă", fiind astfel considerat un echivalent al doctorilor, iar medicii cu pregătire universitară erau nevoiţi să îi asiste pe vindecătorii naturişti înregistraţi dacă aceştia le cereau ajutorul. Vindecătorii deosebit de talentaţi puteau chiar să obţină admiterea în facultăţile de medicină fără calificările obişnuite. Mai rău, întregul set de reguli şi proceduri nu era susţinut de vreo sancţiune împotriva vindecătorilor neînregistraţi, cărora le era permis să îşi continue activitatea atât timp cât nu pretindeau onorarii. Prin urmare, medicii germani au trebuit să îndure pierderea statutului profesional, imixtiunea crescândă din partea guvernului şi erodarea poziţiilor etice tradiţionale.63

Însă toate acestea erau cumva compensate prin sporirea enormă a influenţei doctorilor asupra celorlalţi indivizi în cel de-al Treilea Reich, susţinută de politicile de stat în domeniul sterilizării şi al controalelor de sănătate pentru o varietate de scopuri, de la serviciul militar la

căsătorie. Sănătatea era esenţială pentru un regim a cărui prioritate era bunăstarea fizică a rasei şi vasta majoritate a doctorilor erau mai mult decât dornici să se ralieze cerinţelor statului în această privinţă, deoarece ideea de igienă rasială era deosebit de populară în lumea medicală cu mult dinainte de 1933. Salariile medicilor au crescut brusc după 1937, veniturile brute ridicându-se de la puţin peste 9.000 de mărci în 1933, la aproape 14.000 cu patru ani mai târziu; în 1939, se spunea că ar fi fost în jurul a 20.000. Înlăturarea atâtor doctori evrei din profesie a dus la mărirea numărului de clienţi pentru cei rămaşi, iar redresarea economică a făcut populaţia mai dispusă să contribuie la fondurile de asigurări medicale, care au fost reformate la rândul lor pentru a ieftini intervenţiile chirurgicale şi au simplificat accesul doctorilor la plăţi. Astfel, aceştia se aflau la o distanţă considerabilă de avocaţi în privinţa veniturilor şi, întâmplător, câştigau dublu faţă de dentişti, al căror rol în igiena rasială şi politicile de sănătate conexe era mai mult sau mai puţin minimal. Dincolo de chirurgie, creşterea rapidă a forţelor armate a deschis pentru doctori noi oportunităţi de a servi în corpul medical militar. De asemenea, erau recrutaţi cu scopul de a-şi aduce serviciile medicale pentru multe ramuri ale Partidului Nazist şi organizaţiile sale afiliate, de la Cămăşile Brune la *Hitlerjugend*. Cei mai ambiţioşi puteau intra în SS, unde aveau toate şansele să obţină prestigiu şi promovări mai uşor decât în viaţa civilă. Himmler a înfiinţat o academie medicală SS în Berlin, care să îi îndoctrineze ideologic, iar doctorii din cadrul SS-ului deţineau titlul pompos de Doctor SS al Reichului, oglindind cumva propria titulatura a lui Himmler de Führer SS al Reichului. În întregime, s-a estimat că peste două treimi din medicii germani au avut legături cu Partidul Nazist şi organizaţiile care îi erau afiliate. Rolul esenţial al doctorilor în viitorul imaginat de naziști era exprimat de asemenea instituţii ca Şcoala de Conducere pentru Medicii Germani, o tabără de instrucţie localizată într-o zonă

pitorească din Mecklenburg, unde membrii Ligii Medicilor Naziști treceau printr-un program de două săptămâni de introducere în ideologia nazistă, pentru a-i pregăti pentru un rol politic în cel de-al Treilea Reich în anii ce aveau să vină. Astfel că doctorii tineri îşi găseau o ţintă pentru ambiţiile lor în sfera puternic ideologizată a igienei rasiale, în vreme ce membrii mai în vârstă, deja recunoscuţi, ai profesiei medicale îşi puteau continua activitatea, chiar erau mai bine plătiţi pentru ea, cu costul unei imixtiuni fără precedent din partea statului. Era o înţelegere tacită pe care aproape toţi erau dispuşi să o accepte.64

m

Alte grupuri profesionale au fost mai puţin satisfăcute, îndeosebi vasta şi ramificată administraţie de stat a Germaniei. În ciuda încercării lui Hitler din 1934 de a impune o diviziune a muncii între administraţia de stat tradiţională şi cea de partid, tensiunile între aripile normativă şi prerogativă a „statului dualist" au continuat şi chiar s-au acutizat cu trecerea timpului. Cu toate că instituţii ca Ministerul de Interne îşi avertizau funcţionarii să nu accepte instrucţiuni de la agenţiile Partidului Nazist sau de la indivizi fără vreo funcţie oficială în stat, Hitler însuşi, mai ales printr-o proclamaţie citită în cadrul congresului de la Nürnberg pe 11 septembrie 1935, a insistat în repetate rânduri că, dacă instituţiile de stat se vor dovedi incapabile să implementeze politicile partidului, atunci „mişcarea" le va implementa în locul lor. „Lupta împotriva inamicului intern nu va fi niciodată dejucată de birocraţia formală şi de incompetenţa ei". 65 Rezultatul a fost că administraţia publică a început să pară tot mai indezirabilă pentru tinerii absolvenţi ambiţioşi, dornici să îşi găsească un rost în lume. Aşa cum remarca Serviciul de Securitate al SS într-un raport din 1939:

Încă o dată, evoluţia în sfera administraţiei publice se îndreaptă într-o direcţie generală negativă. Fenomene binecunoscute, ameninţătoare, precum lipsa de personal, selecţia negativă şi absenţa de recruţi tineri din cauza

salariilor mici şi a defăimării publice a administraţiei, eşecurile în politicile de angajare din cauza lipsei oricărei unităţi în abordare şi aşa mai departe au crescut din nou în dimensiune în perioada observată.66

Încă din 1937 existau probleme serioase în recrutare. Numărul facultăţilor de drept din universităţile germane, ai căror absolvenţi îngroşau de obicei rândurile administraţiei publice, se micşorase dramatic din 1933 încolo, fiindcă majoritatea studenţilor optau pentru discipline mai în vogă, ca medicina. De cealaltă parte, birocratizarea Germaniei – termen chiar folosit în 1936 de Biroul de Statistică al Reichului – a dus la o creştere de 20 la sută a numărului angajaţilor din administraţia federală, statală şi locală între 1933 şi 1939. Dar posturile administrative mai bine plătite se găseau tot în cadrul partidului şi al organizaţiilor sale. În 1938, existau probleme serioase în ocuparea funcţiilor de administraţie la toate nivelurile şi tăierile salariate impuse de programul de austeritate al lui Brüning în timpul depresiunii au fost inversate parţial abia în vara lui 1939. Ministrul de interne Wilhelm Frick a descris o imagine sumbră a sărăciei cronice a funcţionarilor publici şi a prezis că administraţia de stat avea să fie incapabilă să se mai achite de sarcini cât de curând. Partidul şi liderii săi, care denigrau constant aparatul de stat şi pe cei din cadrul său, nu aveau decât să se învinovăţească pe sine pentru declinul sever în prestigiu şi poziţie socială al funcţionarilor.67

Ţinând cont de aceste dezvoltări, nu a fost de mirare că un înalt funcţionar de stat, contele Fritz-Dietlof von der Schulenburg, el însuşi membru NSDAP încă din 1932, şi-a exprimat deznădejdea faţă de mersul lucrurilor în septembrie 1937. A atras atenţia miniştrilor asupra noii Legi a administraţiei de stat a Reichului, pe care o descria drept principalul stâlp de susţinere al statului. Fără aceasta, remarca el, Planul pe Patru Ani nu ar putea fi implementat în mod eficient însă eficienţa funcţionării ei era blocată de un declin sever care a rezultat din

repetatele epurări politice şi rasiale, în vreme ce proliferarea instituţiilor de partid şi de stat a dus la o vâltoare de forţe concurente care făceau buna administrare de-a dreptul imposibilă. A continuat:

Deşi, de la preluarea puterii, s-a remarcat printr-o lista considerabilă de reuşite, e ridiculizată public drept „birocraţie" fie de Führer sau de comunitate şi descrisă ca fiind străină oamenilor, neloială, fără să existe cineva pregătit să respingă oficial această discreditare a unei clase de care statul depinde. Funcţionarii publici, mai ales cei de vază, sunt *expuşi atacurilor* asupra muncii lor, *care astfel sunt de fapt direcţionale împotriva statului însuşi*... Consecinţa acestei atitudini faţă de administraţie este că membrii acesteia se simt din ce în ce mai *defăimah*, *dezonoraţi şi întrucâtva cuprinşi de disperare*. *Recrutarea* (de noi funcţionari, n.tr.) *devine tot mai anevoioasă*... Administraţia publică este redusă în mare parte la statutul economic al proletariatului... Prin comparaţie, sectorul de afaceri oferă salarii de câteva ori mai mari...68

Printre înalţii funcţionari publici ca Schulenburg, dezamăgirea simţită în urma zdrobirii speranţelor pe care le nutriseră în 1933 era palpabilă. Lucrurile, a declarat el, erau chiar mai rele decât sub guvernarea weimareză. Tradiţia îndelungată şi onorabilă a administraţiei publice era nimicită.69

Deziluzia lui Schulenberg avea să îl ducă în scurt timp într-o poziţie de ostilitate faţă de regim. Însă, în ceea ce privea marea majoritate a funcţionarilor publici, forţele tradiţiei şi inerţiei s-au dovedit superioare. Administraţia de stat deţinuse un loc privilegiat în societatea şi politica germană încă de la formarea ei în Prusia secolului al XVIII-lea. Unele din idealurile de datorie faţă de naţiune, dispreţ pentru politică şi credinţă în administrarea eficientă au supravieţuit până în secolul XX şi au condiţionat reacţia funcţionarilor faţă de naziști. Procedurile birocratice rigide, regulile formale, pletora de grade şi titluri, toate acestea şi multe altele scoteau în evidenţă administraţia

publică drept o instituţie aparte, cu o conştiinţă aparte. Lucru deloc uşor de trecut cu vederea. Unii s-au hotărât să apere în continuare interesele naţiunii pe care credeau că administraţia le-a reprezentat dintotdeauna. Alţii au fost atraşi de autoritarismul celui de-al Treilea Reich, cu accentul său pe unitatea naţională, pe înlăturarea conflictului politic deschis şi, poate mai ales, pe înlăturarea unei întregi serii de constrângeri impuse acţiunilor birocratice. Eficienţa a înlocuit responsabilitatea, idee pe placul multor funcţionari publici. În fiecare minister din Berlin, în fiecare sediu de guvernământ regional şi local, aceştia dădeau ascultare legilor şi decretelor emise de Hitler, Göring şi ceilalţi miniştri pentru că, mai presus de toate, considerau că este de datoria lor să o facă. Fireşte, disidenţii fuseseră eliminaţi în 1933, dar, în orice caz, birocraţii germani erau în marea lor majoritate ultraconservatori care credeau în statul autoritar, care îi considerau trădători pe comunişti şi chiar pe social-democraţi şi care erau în favoarea expansiunii teritoriale şi a reînarmării.70

Un asemenea birocrat, în multe privinţe tipic pentru profesia sa, a cărui voluminoasă corespondenţă de familie a supravieţuit din întâmplare pentru a ne prezenta o imagine detaliată a felului în care clasa de mijloc se raporta la cel de-al Treilea Reich, a fost Friedrich Karl Gebensleben, funcţionar pe probleme de urbanistică din oraşul Braunschweig. Născut în 1871, anul unificării statelor germane, Karl Gebensleben avea pregătire de inginer şi a lucrat pentru căile ferate germane din Berlin înainte de a prelua postul de funcţionar în 1915. Era în mod evident un om cu caracter integru, care a câştigat încrederea colegilor săi, astfel că la începutul anilor ’30 deţinea concomitent funcţia sa administrativă şi demnitatea de viceprimar al oraşului. Soţia sa Elizabeth, născută în 1883, venea dintr-o familie înstărită, la fel ca soţul ei. Cuplul era unul din stâlpii vieţii sociale din Braunschweig, frecventau concerte, patronau teatrul şi

erau văzuţi împreună la toate sărbătorile publice importante, la recepţii şi evenimente similare. Fiica lor Irmgard, născută în 1906, se căsătorise cu un olandez, iar prezenţa ei în Olanda a fost motivul principal al corespondenţei de familie; fiul lor Eberhard, născut în 1910, a studiat dreptul la o serie de universităţi, după cum era practica vremii, inclusiv la Berlin şi Heidelberg, şi urmărea o carieră în administraţia de stat a Reichului. Prin urmare, era o familie solidă, tradiţională, burgheză. Însă la începutul anilor ’30 era evident într-o stare de anxietate puternică, provocată de teama unei posibile revoluţii comuniste sau socialiste. Elizabeth Gebensleben a dat glas unei opinii des întâlnite în acea perioadă când i-a scris fiicei sale, pe 20 iulie 1932, că Germania era în pericol de moarte din cauza comuniştilor, susţinuţi de social-democraţi. Ţara era plină de agenţi ruşi, credea ea, şi violenţele stradale erau doar începutul uni plan de destabilizare a ţării. Deci orice măsuri luate să pună capăt ameninţării erau justificate.71

Elizabeth Gebensleben devenise o admiratoare a lui Hitler şi a mişcării sale cu mult înainte ca naziştii să preia puterea. „Această disponibilitate de a face sacrificii, acest patriotism înflăcărat şi acest idealism!” a exclamat ea în 1932, prezentă la o demonstraţie a Partidului Nazist: „Şi în acelaşi timp, asemenea disciplină de fier şi control!” 72 Deloc surprinzător, a întâmpinat cu entuziasm guvernul de coaliţie condus de Hitler care a fost instituit pe 30 ianuarie 1933 – chiar la ţanc, credea ea, care tocmai fusese martoră la o demonstraţie comunistă împotriva numirii („Oare Hitler a preluat frâiele prea târziu? Bolşevismul a pătruns mult mai adânc în oameni decât se poate bănui”).73 Aşadar, violenţa generală pe care naziştii au împărţit-o cu brutalitate oponenţilor lor în lunile următoare nu i-a tulburat somnul: „Această acţiune nemiloasă, decisivă a guvernului naţional”, scria ea pe 10 martie 1933, „ar putea să îi îngrijoreze pe unii, dar cu siguranţă mai întâi avem nevoie de o curăţare şi înlăturare a uscăturilor, altfel nu va

fi posibil să începem reconstrucţia”. 74 Printre victimele acestei „curăţări” se număra şi primarul social-democrat al oraşului Braunschweig, Ernst Bohme, care fusese ales în 1929 la vârsta de treizeci şi şapte de ani. Pe 13 martie 1933, Cămăşile Brune au dat buzna în timpul şedinţei consiliului orăşenesc şi l-au luat cu sila şi l-au dus în stradă. În câteva zile, a fost constrâns să semneze un act prin care demisiona din toate funcţiile deţinute în oraş. O trupă de membri SS l-a dus la birourile ziarului social-democrat local, unde a fost dezbrăcat, aruncat pe o masă şi bătut până ce şi-a pierdut cunoştinţa, după care aceştia au aruncat o găleată de apă rece pe el, l-au îmbrăcat cum fusese înainte, l-au plimbat pe străzi şi l-au aruncat în temniţa oraşului, de unde a fost eliberat după o vreme pentru a-şi vedea de viaţă ca simplu cetăţean. Ca adjunct al său, Karl Gebensleben a devenit provizoriu şi fără obiecţii noul primar al oraşului. Deşi a fost tulburat de scena dramatică şi neaşteptată din camera consiliului, Karl a luat totuşi atitudine contra ziarelor care au raportat că plânsese când primarul a fost ridicat de nazişti. Într-adevăr, colaborase îndeaproape cu Bohme în ultimii câţiva ani, dar statutul său de funcţionar public nu i-ar fi permis o asemenea izbucnire emoţională nestăpânită. Soţia sa Elizabeth, deşi nu era de acord cu metoda folosită („I-aş fi fi dorit lui Bohme o ieşire cumva mai puţin degradantă”), s-a consolat cu gândul că în timpul revoluţiei de la 1918, primarul conservator de la acea dată a fost la rândul său umilit de „roşii”.75

La fel ca alţi conservatori, soţii Gebensleben au fost liniştiţi de respectul pentru tradiţie arătat în ceremonia de deschidere a Reichstagului de la Potsdam din 21 martie. Au dat jos praful de pe steagul imperial în negru, alb şi roşu şi l-au arborat în faţa casei, iar Karl a luat parte la un marş de sărbătoare pe străzile din Braunschweig.76 Tot ceea ce soţilor li se părea odios, mai ales actele de violenţă comise de Cămăşile Brune şi SS, puneau pe seama comuniştilor infiltraţi în rândurile acestora.77 Implicit, au

dat crezare acuzaţiilor fabricate de delapidare aduse de naziști împotriva liderilor sindicali şi a altora.78 Atunci când Elizabeth îi descria fiicei sale discursurile lui Hitler la radio, cuvintele îi erau traversate de o puternică mândrie naţională trezită din nou la viaţă: Germania avea acum un cancelar la care întreaga lume era atentă.79 Protestantă fervent㠄 aceasta s-a alăturat Creştinilor Germani („Aşa deci, reformă în Biserică. Sunt mulţumită”), ascultând cu încântare cum pastorul ei îl compara pe Hitler cu Martin Luther.80 Iluziile familiei erau la fel de însemnate ca şi entuziasmul arătat. Karl Gebensleben aplauda „disciplina strictă” introdusă în viaţa publică şi în economie prin „principiul lanţului de comandă, singurul care are validitate” şi „coordonarea până la cele mai neînsemnate dintre instituţii”, dar credea că, în timp, se va permite existenţa unei opoziţii moderate după modelul britanic. Spre sfârşitul lui mai, el şi soţia sa au devenit în sfârşit membri ai Partidului Nazist, nu dintr-un impuls de conservare, ci dintr-un sentiment pozitiv de devotament pentru noua Germanie. După cum funcţionarul îi scria cu mândrie şi oarecare sfială fiicei sale:

Aşa că „bătrânul” tău tată a trebuit să îşi procure o cămaşă brună, chipiu cu cozoroc, centură, cravată şi insigne de partid cât mai repede posibil. Mama crede că uniforma mi se potriveşte de minune şi mă face să arăt cu decenii (?) mai tânăr!!! Of!!! Vai, vai, draga mea, măcar de cineva mi-ar fi spus asta înainte! Dar e o emoţie măreaţă să vezi cum toată lumea caută, prin disciplină, să facă totul pentru patrie – în deplin acord cu mottoul: *Interesul public înainte de toate.81*

Ca administrator, Karl a primit cu bucurie decizia de a exclude pe viitor consiliul orăşenesc de la majoritatea problemelor administrative, care aveau să fie decise într-un comitet mai redus… Prin această măsură, economisim timp şi energie pentru lucruri utile”. 82 Vedea în faţa ochilor o nouă eră de eficienţă şi coerenţă în administraţie. Desigur, lucrurile nu au luat-o în această direcţie.

Nu era singura privinţă în care soţii Gebensleben s-au amăgit singuri. Se iluzionau şi în privinţa atitudinii regimului faţă de evrei. Iniţial, antisemitismul nu a avut un mare rol în sprijinul familiei pentru nazism. Atunci când Elizabeth Gebensleben a văzut vitrinele sparte ale prăvăliilor deţinute de evreii din oraş, la mijlocul lui martie 1933, a pus acest fapt pe seama „agenţilor provocatori… care, aşa cum a fost stabilit, s-au infiltrat în NSDAP pentru a discredita mişcarea naţionalistă acasă şi peste hotare… Comuniştii şi cei de teapa lor". Şi chiar dacă erau implicaţi unii nazişti, era limpede că Hitler nu era de acord cu aşa ceva, credea ea.83 Considera că discursurile antisemite ale lui Goebbels şi Göring erau „oribile" şi era alarmată de încercările naziste de a tulbura munca de dirijor a lui Fritz Busch în Leipzig (credea că din cauză că acesta era evreu, deşi de fapt nu era). Asemenea atacuri asupra artiştilor evrei erau „catastrofale", scria ea, adăugând: „Şi printre evrei se găsesc lichele, însă nu trebuie să-i uităm pe toţi oamenii iluştri evrei care au avut realizări enorme în artă şi ştiinţă". 84

Însă, după boicotarea magazinelor evreieşti de pe 1 aprilie 1933 şi propaganda masivă care le-a însoţit, şi-a schimbat punctul de vedere. „Era în care trăim acum va fi judecată corect numai de posteritate", i-a scris ea pe 6 aprilie 1933 fiicei sale cu cu un ecou profetic neintenţionat. Apoi a continuat:

Suntem martori ai istoriei lumii în plină scriere. Dar istoria lumii înăbuşă soarta individului, iar asta îşi pune amprenta asupra acestei epoci, atât de pura şi elevata în *ţelul* său, atât de dificilă, fiindcă laolaltă cu bucuria pe care o simţim este şi compasiunea pentru soarta individului. Ceea ce se aplică şi la soarta individului evreu, dar nu ne modifică nicidecum judecata în privinţa problemei evreieşti în sine. Problema evreiască este una globală, la fel ca şi comunismul, iar dacă Hitler intenţionează să o rezolve, la fel cum face cu comunismul, şi îşi atinge scopul, atunci poate într-o bună zi Germania va fi invidiată.85

Considera justificat boicotul prin prisma „campaniei de denigrare împotriva Germaniei”, despre care regimul pretindea că era organizata de marxiştii şi evreii din afara graniţelor. Toate poveştile despre atrocităţile antisemite din Germania erau „pură invenţie”, i-a declarat ea apăsat fiicei sale din Olanda, dând ascultare recomandării lui Goebbels ca oricine avea contacte cu străini să adopte această linie; ori uitase incidentele pe care le-a găsit atât de şocante cu doar trei săptămâni în urmă, ori a decis să le treacă cu vederea. Germaniei i se furase „posibilitatea de a trăi” prin Tratatul de la Versailles, îi amintea ea fiicei sale: „Germania se protejează pe sine cu armele pe care le are la dispoziţie. Iar faptul că evreii sunt alungaţi din posturile pe care le deţin în sistemul juridic sau în medicină e *de asemenea* corect în termeni economici, oricât de greu i-ar lovi pe indivizii nevinovaţi”. Femeia credea, în mod greşit desigur, că numărul lor este redus cât să reflecte proporţia de evrei din totalul populaţiei (deşi nu realiza că acest principiu nu se aplică şi altor grupuri din societatea germană, de exemplu protestanţii, care deţineau un procent mult mai ridicat de slujbe de prestigiu decât catolicii). În orice caz, spunea ea, demonstrând cât de mult aderase la propaganda nazistă în decurs de doar câteva săptămâni – poate din pricina unor prejudecăţi latente –, evreii erau „vicleni”: „Evreii vor să conducă, nu să servească”. Soţul ei Karl îi spusese poveşti despre ambiţia şi corupţia evreilor, care păreau să justifice epurările.86 Până în octombrie 1933, adoptase deja fără efort limbajul nazist în scrisorile ei, descriind *Cartea brună* (*BraunbucH*) a atrocităţilor comise de nazişti drept opera „calomniatoare a unor evrei mincinoşi”.87

În ceea ce îl privea pe Karl, realizarea de căpătâi a celui de-al Treilea Reich era de a fi înlocuit dezordinea cu ordinea. „Când guvernul naţional-socialist a luat puterea, a găsit acolo numai haos”, a spus el în discursul de întâmpinare pentru noul primar nazist al Braunschweigului, care a preluat funcţia pe 18 octombrie

1933. Înlăturarea partidelor politice, care nu au făcut decât să se dondănească la nesfârşit în anii weimarezi, a deschis calea spre îmbunătăţirea administrării. Chiar mai presus, Germania şi-a recăpătat mândria de odinioară.88 Când dezordinea părea să îşi fi ridicat capul încă o dată la finele lui iunie 1934, în forma lui Ernst Röhm şi a Cămăşilor Brune, Elizabeth a oftat uşurată când Hitler a răspuns în forţă. Spre deosebire de fiica sa, nu avea nicio îndoială în privinţa justeţii crimelor comise la ordinele lui Hitler. „Oricine se simte absolut insignifiant în faţă măreţiei, bunei-credinţe şi sincerităţii unui asemenea om", scria ea.89 După aceste evenimente, familia nu a mai avut multe de discutat despre politică. Preocupările lor au devenit mai casnice, pentru naşterea nepoţilor şi pentru Eberhard, fiul lui Karl şi Elizabeth, care plănuia să îşi dea doctoratul la Heidelberg, sub tutela juristului conservator şi pronazist Walterjellinek; după multe discuţii pe această temă, Jellinek a dispărut brusc din corespondenţa lor: s-a dovedit că era evreu şi prin urmare şi-a pierdut postul.90

Eberhard s-a înscris pentru instrucţie paramilitară cu Cămăşile Brune, şi-a efectuat stagiul militar, apoi a intrat în Ministerul Economiei ca funcţionar public, alăturându-se Partidului Nazist pe 29 noiembrie 1937. Însă interesul familiei pentru politică nu a renăscut. Pentru soţii Gebensleben, Germania nazistă însemna stabilitatea pe care o doriseră de multă vreme, un fel de întoarcere la normalitate după tribulaţiile anilor weimarezi. În comparaţie, micile îndoieli despre cum se ajunsese aici păreau neînsemnate, parcă nemeritând să îşi bată capul cu ele. Înfrângerea comunismului, depăşirea crizei politice, redobândirea mândriei naţionale, acestea erau lucrurile pe care soţii le doreau. Orice altceva fie ignorau, fie găseau explicaţii convenabile, ori, mai insidios, au asimilat treptat propaganda cu care Reichul îşi bombarda necontenit populaţia. Asentimentul familiilor din clasa de mijloc, ca soţii Gebensleben, a fost cumpărată cu nişte iluzii care au fost spulberate după 1939. Însă Karl şi Elizabeth nu au

trăit să vadă aceste lucruri. Karl a murit în 1 februarie 1936, ziua în care a ieşit la pensie, după un infarct; văduva sa Elizabeth l-a urmat pe 23 decembrie 1937. Cariera lui Eberhard în administraţia publică nu a durat mult: în 1939 acesta a fost înrolat în armată.91

Îmblânzirea proletariatului

I

Cea mai numeroasă clasă socială din Germania în 1933 era de departe proletariatul, care îngloba aproximativ 46 la sută din populaţia activă economic. Recensământul ocupaţional din 16 iunie 1933, plănuit de o bună bucată de vreme şi efectuat fără mari ingerinţe din partea naziştilor, a arătat că alte 17 procente din cetăţeni puteau fi clasificaţi drept funcţionari civili, lucrători de birou sau soldaţi, 16, 4 drept liber-profesionişti şi o proporţie egală de lucrători neplătiţi (majoritatea, membri ai familiei lucrând la ferme mici) şi 3, 8 drept servitori casnici. Privind populaţia adultă prin prisma sectoarelor economice, recenzorii au estimat că 13, 1 milioane lucrau în industrie şi meşteşugărie; 9, 3 milioane în agricultură şi silvicultură; 5, 9 milioane în comerţ şi transporturi; 2, 7 milioane în serviciile publice şi private şi 1, 3 în domeniul casnic. Cu alte cuvinte, societatea germană era una în care clasa muncitoare industrială era mare şi încă în creştere, agricultura încă semnificativă, dar în declin, iar sectorul serviciilor, care domină economiile secolului XX, era încă relativ redus în proporţii, deşi se extindea rapid. Industriile moderne, precum cea chimică, de tipărire şi multiplicare, sau a produselor electrice, priveau spre viitor cu între o cincime şi un sfert dintre angajaţi fiind femei, care erau bine reprezentate şi în sectorul serviciilor. Însă, în industrii tradiţionale şi încă foarte puternice, ca mineritul, metalurgia, construcţiile şi aşa mai departe, bărbaţii dominau de departe. Aproape un sfert din populaţia activă era concentrată în domeniul metalurgic şi al construcţiilor de maşini în sens larg. În 1933, mai mult de trei milioane de oameni activau în aceste industrii şi peste două

milioane în construcţii; la aceştia, în nucleul clasei muncitoare industriale, puteau fi adăugaţi 867.000 în industria lemnului şi tâmplăriei, puţin peste 700.000 în minerit, la saline şi asanări şi 605.000 în cariere de piatră şi zidărie. Doar o mică proporţie din cei activi în aceste domenii erau femei – mai puţin de 2% în minerit şi construcţii, de exemplu. Şi tocmai aceste zone tradiţionale în sfera ocupaţională masculină – sau, de la începutul anilor ’30, în cea a şomajului – au dat tonul clasei muncitoare şi mişcării sindicale per ansamblu.92

Şomajul în masă a subminat coeziunea şi moralul clasei muncitoare în anii ’30. A destabilizat mişcarea sindicală germană, renumită pentru amploarea şi buna sa organizare. În căutarea unei soluţii, principalele partide care reprezentau interesele muncitorilor fie şi-au pierdut capacitatea pentru acţiuni independente, cum era cazul social-democraţilor, fie s-au amăgit cu fantezii revoluţionare zadarnice şi suicidale, precum comuniştii. Iar în 1933 au plătit preţul. Între martie şi iulie 1933, naziştii au nimicit venerabila mişcare muncitorească germană, au închis sindicatele şi au scos în ilegalitate principalele două partide ale clasei proletare. Rezistenţa organizată a rămăşiţelor acesteia a continuat o perioadă, dar a fost în cele din urmă suprimată.93 Între timp, naziştii au luat măsuri pentru crearea unei noi organizaţii sindicale care să coordoneze muncitorii sub controlul statului. Sindicatul nazist care exista deja la acea vreme, Organizaţia Naţional-Socialistă a Secţiilor de Fabrici *Naiifmalsozialistische Bdrubszfiuerunganisaliori*) era privit cu suspiciune de angajatori, care îi vedeau potenţialul militant ca pe o posibilă ameninţare. Mediul de afaceri nu era dispus să se descotorosească de vechile sindicate doar pentru a se confrunta cu o formă nouă şi mai puternică de sindicalism în locul lor. Industriaşii şi bancherii erau consternaţi de dezordinea din fabrici, unde Cămăşile Brune şi agenţii sindicatului nazist atacau şi eliminau reprezentanţii sindicatelor şi consiliilor muncitoreşti şi

preluau ei înşişi reprezentarea angajaţilor. Angajatorii au început curând să se plângă că aceştia se amestecau în felul în care ei îşi conduceau afacerile, emiţând pretenţii nerezonabile şi perturbând activitatea prin influenţa lor. În Saxonia, de exemplu, liderul regional al Partidului Nazist, Martin Mustehmann, chiar l-a arestat pe preşedintele Băncii de Stat, Carl Degenhardt, şi l-a ţinut în custodie pentru o lună. Asemenea acţiuni nu au fost bine primite de comunitatea de afaceri.94

Perturbările erau în parte o consecinţă a ambiţiilor radicale ale Organizaţiei Secţiilor de Fabrici, a cărei influenţă în această perioadă era disproporţionată faţă de numărul relativ redus al membrilor săi, circa 300.000 de angajaţi. Sprijiniţi de forţa Cămăşilor Brune şi de voinţa de coordonare a noului regim, agenţii săi s-au mutat în birourile sindicatelor şi au început să le conducă treburile cu destul timp înainte ca acestea să fie abolite în mod oficial pe 2 mai 1933. Liderul organizaţiei, Reinhard Muchow, care nu avea nici măcar treizeci de ani la data preluării puterii de către naziști, era hârşit într-o serie de dispute muncitoreşti aprinse din ultimii ani ai Republicii de la Weimar, dintre care merită amintită greva muncitorilor în transporturi din 1932, când naziştii au luptat umăr la umăr cu comuniştii. Din poziţia de asistent cu propaganda a lui Goebbels, când acesta era Bder regional al partidului pentru Berlin, Muchow şi-a îndreptat interesul spre clasa muncitoare a capitalei, din care el însuşi făcea parte. În viziunea lui, organizaţia avea să se dezvolte într-o uniune sindicală gigantică, reprezentându-i pe toţi angajaţii din Reich. În această poziţie, ar fi format un element crucial al noului stat corporatist; avea să determine salarii şi venituri, să prezinte guvernului noi măsuri de protecţie a muncii şi să preia toate funcţiile sociale ale sindicatelor.95

Însă conducerea nazistă nu dorea să importe conflictul de clasă din Repubeca de la Weimar în noul Reich. Hess ordonase deja pe 7 apnee Organizaţiei

Secţiilor de Fabrici să nu mai intervină în mersul afacerilor şi nici să nu mai tulbure munca sindicatelor, al căror rol în plătirea de ajutoare sociale către membrii neangajaţi fusese crucial în timpul depresiunii. Preluarea sindicatelor din 2 mai a fost în unele privinţe un exemplu clasic al tendinţei conducerii naziste de a încerca să cana Ezeze activismul necoordonat într-o formă instituţională, când acesta devenea o pacoste.96 Sindicatele au fost imediat înlocuite de Frontul German al Muncii, înfiinţat oficial printr-o ceremonie la care au asistat Hitler şi cabinetul său, pe 10 mai 1933. Cel desemnat să conducă Frontul Muncii era una din cele mai colorate figuri ale celui de-al Treilea Reich, Robert Ley. Născut în 1890 ca al şaptelea din cei unsprezece copii ai unui fermier din partea de vest a Germaniei, Ley a suferit în copilărie o traumă care avea să îl marcheze pe viaţă, când tatăl său, care avea datorii însemnate, a încercat să obţină bani de asigurare dând foc

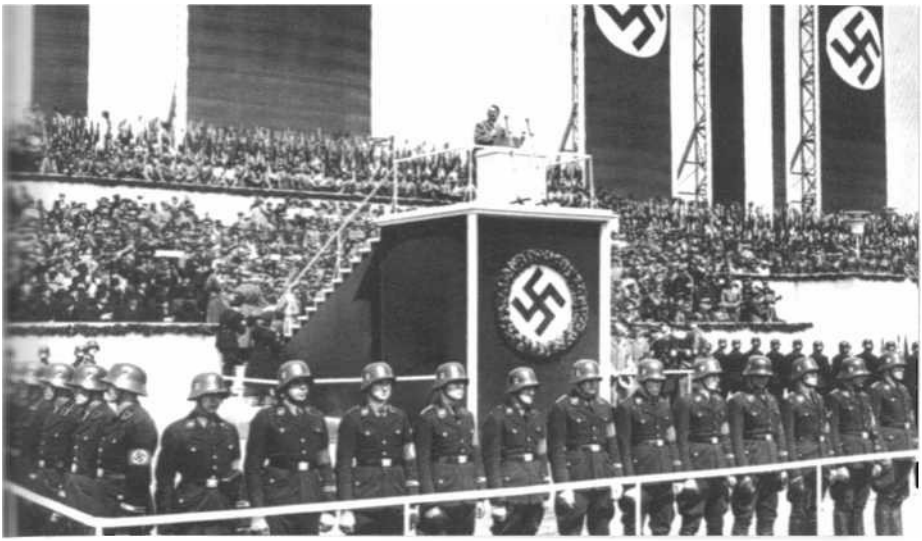

1. Hitler ține muncitorii la o distanță sigură: vorbind la sărbătoarea Zilei Muncii pe platoul Tempelhof din Berlin, 1935, liderul nazist este protejat de un cordon de gărzi de corp din SS.

2. Liderul Cămășilor Brune, Ernst Röhm, pozând ca birocrat, așezat la biroul său de acasă, în 1933. Lucrarea de pe peretele din spate oferă o idee despre gusturile sale.

3. Heinrich Himmler, conducătorul SS, își încearcă măiestria cu pistolul la poligonul poliției din Berlin-Wannsee în 1934.

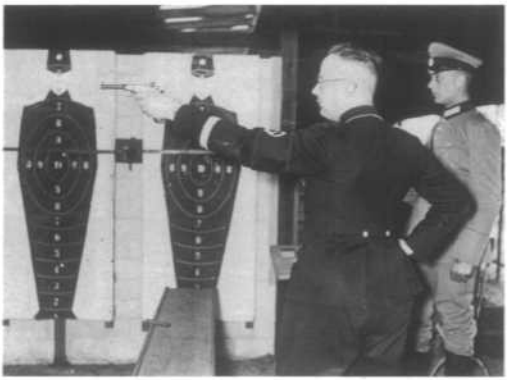

4. Hitler salutând marșul trupelor de *Ordnungspolizei* în timpul congresului partidului de la Nürnberg din septembrie 1937

5. Reinhard Heydrich, conducătorul Serviciului de Siguranță al SS, pozează pentru un portret.

6. Prizonierii lagărului de concentrare de la Flossenbürg, rezervat special pentru „asociali" și „criminali", lucrând în cariera care livra piatră pentru construcțiile publice ale lui Albert Speer.

7 Leni Riefenstahl încearcă un unghi de filmare pentru filmul ei *Triumful voinței* la congresul partidului de la Nürnberg în 1934.

8. „Întreaga Germanie îl poate auzi pe Führer cu ajutorul Receptorului Poporului": reclamă pentru radiourile ieftine care puteau primi transmisii doar de la stații naționale.

9. Actorul Emil Jannings (dreapta) îl domină cu statura sa pe „micul doctor", ministrul propagandei Joseph Goebbels (stânga), în timpul unei pauze la Festivalul de la Salzburg în 1938.

10. Memorialul de război din Magdeburg al lui Ernst Barlach, 1929; a fost îndepărtat de la locul său din catedrală de către naziști ca fiind nepatriotic.

11. Stilul preferat al artei naziste: „Gata de luptă", al lui Arno Breker, prezentat la Marea Expoziție de Artă Germană în 1938.

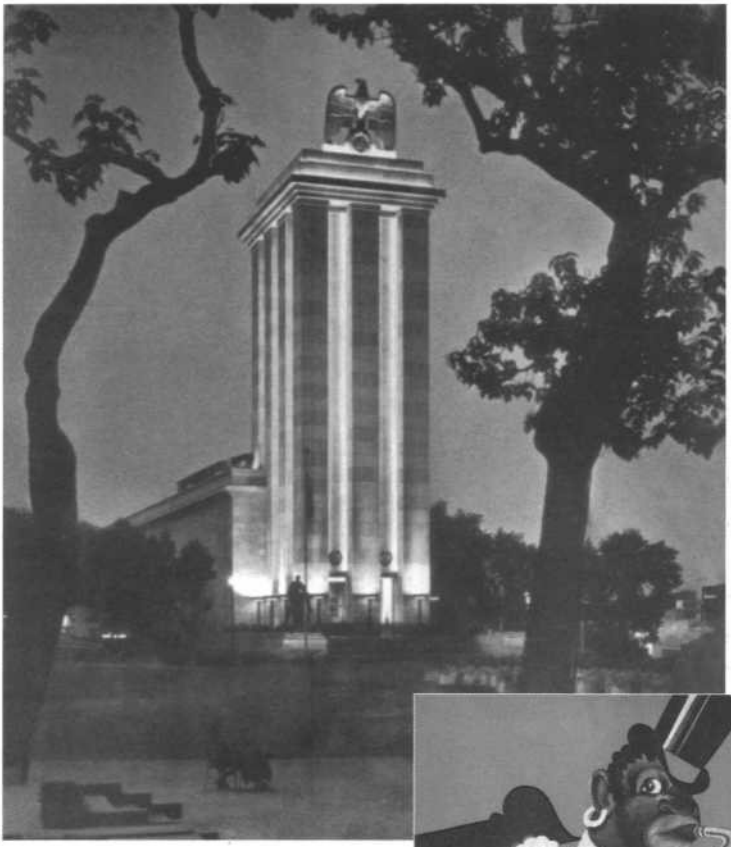

12. Pavilionul german al lui Albert Speer de la Expoziția Mondială de la Paris din 1937; a fost asemănat de un critic cu un crematoriu și hornul acestuia.

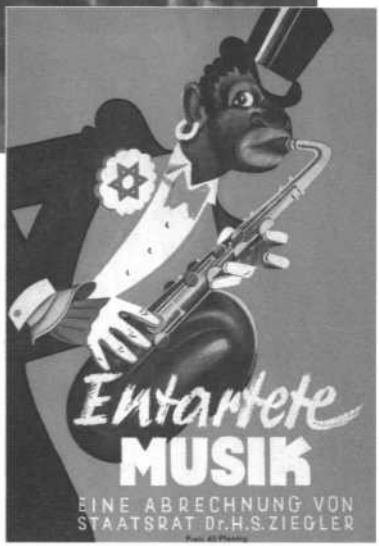

13. „Muzica degenerată: O evaluare din partea consilierului de stat dr. H. S. Ziegler" Coperta broșurii care însoțește expoziția încearcă să înfățișeze jazzul ca fiind atât evreiesc, cât și negru, și prin urmare, degenerat rasial; expoziția nu a avut succes.

14. Monsignor Caccia Dominioni, *Maestro di Camera* papal, flancat de oficialii germani şi de cei ai Vaticanului, pe punctul de a-l duce pe Hermann Göring în audienţă la papa Pius XI, pe 12 aprilie 1933, ca parte a negocierilor pentru Concordat.

15. „Tineretul lui Adolf Hitler se înscrie la şcoala nonconfesională" Afiş îndemnând părinţii să îşi scoată copiii din educaţia condusă de Biserică.

16. „Dacă toţi copiii germani ar arăta aşa, nu am avea nicio teamă de viitor" Copii într-o clasă de şcoală primară în 1939.

17. Ministrul educației Bernhard Rust, fotografiat pe 3 august 1935, încercând în zadar să pară hotărât.

18. „Copiii îl servesc pe Fürer. Toți cei în vârstă de zece ani să intre în Tineretul Hitlerist." Partidul își intensifică campania pentru a-i face pe toți tinerii germani să se alăture organizației, 1936.

19. Tabără a Tineretului Hitlerist la Nürnberg, 8 august 1934: scara vastă și organizarea militară a acestor tabere nu îi mulțumeau pe tinerii în căutare de libertate, aventură, comuniune cu natura și alte ținte tradiționale ale mișcării de tineret.

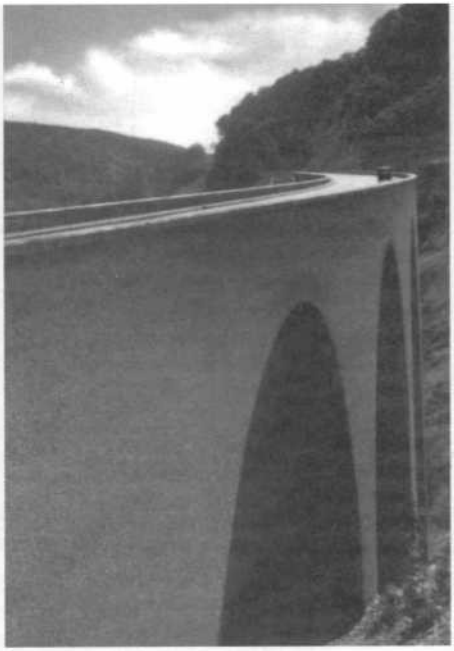

20. Modernitatea *Autobahn*-ului: un pod de pe autostradă în anii 1930.

21. Fritz Todt, inginerul şef al naziştilor, îi răsplăteşte pe muncitorii de la fortificaţiile Zidului de Vest. Mulţi muncitori au fost recrutaţi în acest proiect fără voia lor.

22. Compania de automobile Daimler-Benz lăudându-se cu succesul său sub cel de-al Treilea Reich, 1936.

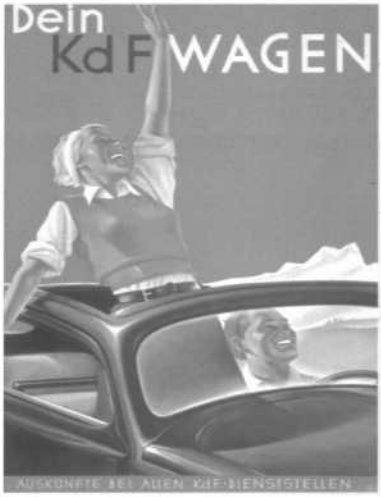

23. „Maşina ta Putere prin Bucurie": un tânăr cuplu german, bărbatul la volan, făcând o plimbare într-un Volkswagen „broscuţă", construit de Ferdinand Porsche după un desen original de Adolf Hitler. De fapt, nicio maşină de acest tip nu a ieşit de pe linia de asamblare până după război.

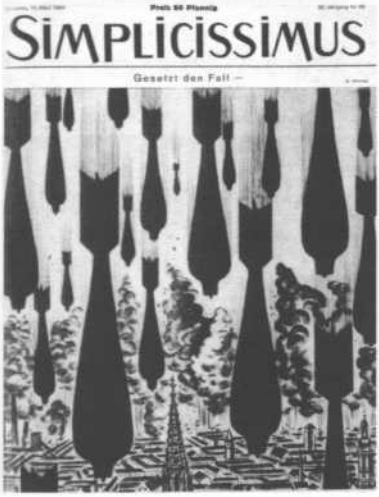

24. „Dacă s-ar întâmpla asta, nimeni nu ar trebui să se teamă de măsurile de autoapărare ale Germaniei." Desen dintr-o revistă satirică, cândva independentă, 11 martie 1934, menit să facă publică slăbiciunea defensivă a Germaniei, dar şi o mărturie a răspânditei temeri faţă de efectele bombardamentelor aeriene.

25. „Un popor se apără singur: Gertrud a înțeles asta." O familie mâncând tocana obligatorie de duminică sau „mâncare într-o singură oală", așa cum se arată în această carte de citire din 1939.

26. Salonul „modestei" cabane de vânătoare a lui Hermann Göring, Carinhall.

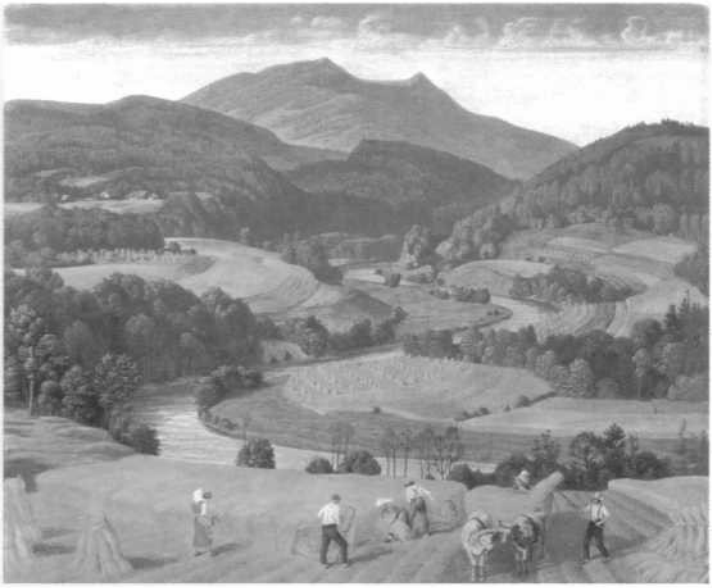

27 Idealul vieții de la țară: „Recolta", de Karl Alexander Flügel, prezentată la Marea Expoziție de Artă Germană în 1938.

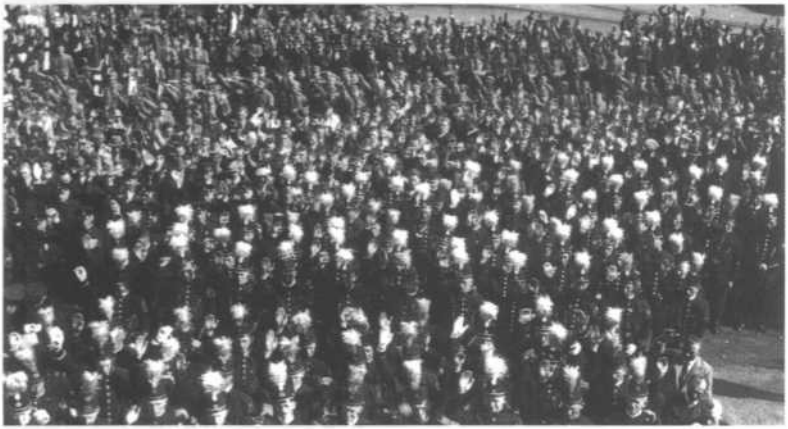

28. Muncitorii refuză să se conformeze: îmbrăcați în uniformele lor tradiționale, minerii din Penzberg, Bavaria, își arată disprețul față de ceremonialul nazist, refuzând să facă salutul nazist în maniera aprobată; o formațiune de *Hitlerjugend* aflată în spate arată cum se poate executa acest salut, dar minerii nu le acordă atenție.

29. „Iată cum împărtășiți povara. O persoană bolnavă ereditar costă în medie 50¤000 de mărci până la vârsta de 60 de ani." Un afiș din 1935 arată un german sănătos suportând povara menținerii bolnavilor suferinzi de boli mintale în instituții precum cea din fundal. Astfel de propagandă avea scopul de a convinge oamenii în privința nevoii sterilizării handicapaților mintal și într-un final de a-i ucide.

Der Rückgang der ehelichen Fruchtbarkeit:
Von verheirateten Frauen im Alter von 15—45 Jahren hatte:
1890 jede 3. Frau ein lebendgeborenes Kind
1910 jede 4. Frau
1925 jede 7. Frau
1930 jede 8. Frau

30. „Declinul fertilității conjugale: din rândul femeilor măritate cu vârste între 15-45, una din trei avea un copil în 1900, una din patru în 1910, una din șapte în 1925, una din opt în 1930." Ilustrație de propagandă din 1933, îndemnând germanii să aibă mai mulți copii.

32. Cercetare rasială într-o tabără țigănească în 1933: Eva Justin, o asistentă a lui Robert Ritter, principalul expert nazist din domeniu, măsoară capul unei femei ca parte a unui studiu în legătură cu presupusele trăsături rasiale ale țiganilor.

31. Expunerea unui cuplu acuzat de „pângărire rasială": pe pancarta din jurul gâtului femeii este scris: „Sunt cea mai mare scroafă din oraș și aleg să merg doar cu evrei." Pe pancarta bărbatului este scris: „Ca băiat evreu las doar fete germane să-mi intre pe ușă." Astfel de scene, organizate de Cămășile Brune (în fundal), erau un lucru comun înaintea promulgării Legilor de la Nürnberg în 1935.

33. „Evreii intră pe propria răspundere!" Afiș deasupra drumului către Rottach-Egern, pe lacul Tegern, în Bavaria, în 1935. Multe orașe și sate au afișat anunțuri similare în această perioadă, îndepărtându-le o perioadă în 1936 pentru a evita publicitatea negativă în timpul Jocurilor Olimpice de Iarnă și de Vară.

34. Dimineața de după pogromul din „Noaptea de cristal", 10 noiembrie 1938: un trecător evaluează daunele aduse unui magazin deținut de evrei în Berlin, în timp ce proprietarii încearcă să curețe mizeria.

35. Adjunctul lui Hitler, Rudolf Hess, în dreapta, împreună cu subordonatul său din ce în ce mai influent, Martin Bormann, în Berlin, 1935.

36. Urmarea plebiscitului din Saar, 1935: copiii fac salutul nazist sub o boltă de svastici.

37 Locuitorii din Renania salută armata germană la intrarea acesteia în zona demilitarizată pe 7 martie 1936. Printre cei care se bucură, unii fac salutul nazist.

38. Membrii Legiunii Condor în portul Gijon, părăsind Spania în drum spre Germania, 3 iunie 1939, după intervenţia plină de succes de partea generalului Franco în războiul civil.

39. Un soldat german este copleşit de primirea euforică oferită unităţii sale de blindate de fetele austriece la sosirea în Viena, 21 martie 1938.

40. Reversul monedei: evreii vienezi sunt obligați să șteargă desenele proaustriece de pe străzi în martie 1938, în fața unor mulțimi entuziaste, inclusiv mulți copii.

41. Strângerea de mână care a pecetluit soarta Poloniei: Stalin și Ribbentrop cad de acord asupra împărțirii țării pe 24 august 1939. Zece zile mai târziu, începea cel de-al Doilea Război Mondial.

fermei familiei. Judecând din scrierile autobiografice

mai târzii ale lui Ley, sărăcia şi ruşinea suferită de familie după condamnarea tatălui pentru incendiere l-au lăsat pe băiat cu un simţ de nesiguranţă socială şi un resentiment faţă de clasele superioare ale societăţii. Inteligent şi ambiţios, a ales să îşi învingă frustrările studiind din greu şi, neobişnuit pentru cineva de condiţia lui, a intrat la universitate. Susţinându-se parţial prin slujbe cu jumătate de normă, a studiat chimia din 1910 încolo. Însă din 1914, războiul i-a oprit temporar studiile; Ley s-a oferit voluntar şi a servit într-o unitate de artilerie pe frontul de vest până în 1916, când, plictisit de bubuitul constant şi de impasul sângeros al războiului de tranşee, s-a instruit ca aviator şi a început să piloteze avioane de recunoaştere. Pe 29 iulie 1917, avionul său a fost doborât; aproape miraculos, copilotul său a reuşit o aterizare forţată. Dar au aterizat în spatele liniilor inamice. Ley a fost capturat şi a petrecut restul războiului ca prizonier al francezilor. Incidentul l-a lăsat cu răni grave, atât la picior, care a fost salvat după şase operaţii, cât şi la lobul frontal al creierului, care pare să se fi deteriorat cu trecerea anilor. Se bâlbâia şi a devenit tot mai predispus acceselor de alcoolism şi izbucnirilor de tot felul.97

La sfârşitul războiului, Ley s-a întors la universitate şi şi-a terminat studiile, obţinând doctoratul în 1920 cu o dizertaţie pe marginea chimiei alimentare, care a fost publicată parţial într-un jurnal ştiinţific. Cu pregătirea sa, nu este surprinzător că a obţinut o slujbă bună în cadrul companiei Bayer, din industria chimică, cu sediul în Leverkusen. Acest lucru i-a dat posibilitatea să se căsătorească şi să întemeieze o familie. Cu toate acestea, a rămas mereu nemulţumit şi nesigur pe sine, nemulţumirea faţă de banalitatea rutinei cotidiene fiindu-i alimentată de lecturile sale romantice şi utopice. Ocupaţia franceză a Renaniei, unde trăia el, i-a accentuat tendinţele naţionaliste, care s-au transformat în admiraţie pentru Hitler când Ley a citit articolele despre discursul liderului nazist de la procesul puriştilor münchenezi, la începutul

anului 1924. Ley a devenit membru al Partidului Nazist şi unul dintre cei mai de seamă agenţi electorali la nivel local, ajungând lider regional pentru Renania de Sud în iunie 1925. La fel ca mulţi alţi nazişti de seamă, Ley a fost cucerit de retorica lui Hitler de la prima ascultare. A dezvoltat o admiraţie fără margini pentru el, poate, aşa cum a fost sugerat, găsind în acesta un înlocuitor pentru tatăl a cărui greşeală i-a marcat atât de mult copilăria. Ley l-a susţinut pe Hitler în disputele care au îndepărtat ramurile partidului din Renania de conducerea centrală la mijlocul anilor ’20 şi l-a ajutat să reia frâiele puterii după perioada de inactivitate care a urmat eşecului puciului din 1923. Din această cauză şi pentru că Ley, în pofida bâlbâielii sale, s-a dovedit a fi un eficient agitator al maselor, Hitler a ignorat în repetate rânduri plângerile venite de la colegii acestuia privind proasta administrare financiară, atitudinea sa arogantă faţă de subalterni şi incompetenţa sa administrativă. Curând, Ley s-a găsit în fruntea unui ziar nazist regional, plin de propagandă antisemită, a cărei virulenţă era comparabilă cu aceea a notoriului *Der Stürmer*, publicat de Julius Streicher, liderul regional al partidului din Nürnberg Ziarul, *Observatorul Vest-German* (*Westdeutscher Beobachter*) a publicat alegaţii repetate despre crime rituale comise de evrei şi conţinea poveşti cu caracter pornografic despre presupusa seducere a fetelor ariene de către angajatorii evrei. Asemenea afirmaţii au dus la o serie de reclamaţii şi amenzi pentru Ley, care însă nu l-au împiedicat să le repete.98

Adus de Hitler la cartierul general al partidului din München în 1931, Ley i-a luat locul lui Gregor Strasser după brusca demisie a acestuia din funcţia de Lider Administrativ al Partidului pentru întregul Reich în decembrie 1932, deşi nu a moştenit imensa putere administrativă a predecesorului său. Experienţa lui Ley în încercarea de a câştiga voturile clasei muncitoreşti din Renania, coroborată cu idealismul său utopic şi

resentimentele sociale, a dat nazismului său o vizibilă tentă colectivistă. Asta l-a făcut în ochii lui Hitler alegerea ideală pentru realizarea de planuri pentru remodelarea organizaţiilor sindicale germane la începutul lunii aprilie din 1933. În termeni pur politici, misiunea lui Ley era să concretizeze viziunea lui Hitler de integrare a proletariatului în noua Germanie, de a transforma poate cea mai recalcitrantă, cea mai antinazistă parte a populaţiei în susţinătoarea entuziastă a noii ordini. Dar Ley nu avea experienţa necesară pentru a reuşi aşa ceva pe cont propriu. A instalat cu repeziciune Frontul Muncii în birourile sindicatelor şi a încorporat Organizaţia Secţiilor de Fabrici. Dar nu prea avea de ales decât să se bazeze pe oficialii organizaţiei în elaborarea structurii interne a Frontului Muncii. Iniţial, aceasta doar plasa instituţiile sindicale existente sub o nouă conducere, cu denumiri noi şi aranjate în cinci subgrupuri mari. Astfel, vechile organizaţii sindicale muncitoreşti deveneau un subgrup, cu toate diviziile sale subordonate, ca biroul de presă şi ziarul propriu, în timp ce sindicatele lucrătorilor de birou deveneau alt subgrup, comercianţii cu amănuntul un al treilea, profesiunile al patrulea şi afacerile al cincilea. Calea Frontului Muncii pentru a deveni nucleul unui stat corporatist după modelul fascist italian, care să concilieze interesele tuturor sectoarelor economice în slujba unei noi ordini politice, părea să fie deschisă”.

Dar aceste idei, promovate de Muchow şi ceilalţi lideri ai Organizaţiei Secţiilor de Fabrici, nu au durat foarte mult. Nici profesiunile, nici mediul de afaceri nu le-au întâmpinat cu entuziasm, comercianţii cu amănuntul nu aveau mare influenţă, iar Muchow şi acoliţii săi erau de departe cea mai dinamică forţă din noua structură. Nu a durat mult până ce Frontul Muncii a devenit ceea ce ei doreau să devină Organizaţia Secţiilor de Fabrici, un fel de supersindicat care reprezenta mai presus de toate interesele muncitorilor. În această calitate, a început să emită ordine care să reglementeze concediile plătite,

înţelegerile salariate, venituri egale pentru femei, măsuri de protejare a sănătăţii şi siguranţei la locul de muncă şi multe altele. La nivel local, agitaţia a continuat, cu unii oficiali ameninţând că trimit angajatorii în lagăre de concentrare dacă nu le acceptă pretenţiile. Muchow a declarat că responsabili pentru acestea erau foşti social-democraţi, ba chiar foşti comunişti, infiltraţi în structurile organizaţiei, şi a comandat o investigare a trecutului politic al tuturor funcţionarilor din Frontul Muncii, estimând eliminarea a 100.000 dintre ei din organizaţie. Dar plângerile au continuat să se înmulţească, de la Ministerul Muncii, de la Ministerul de Interne şi chiar de la Transporturi, toate îngrijorate că autoritatea lor era erodată de acţiunile funcţionarilor de rang jos de la Frontul Muncii. Lucrurile păreau să scape de sub control şi era timpul ca situaţia să fie remediată.100

II

Pe 19 mai 1933, sub presiunea venită din partea angajatorilor şi a ministerelor din Berlin, cabinetul a promulgat Legea administratorilor muncii. Aceasta instituia doisprezece oficiali de stat a căror slujbă era să regleze salariile, condiţiile de muncă şi contractele de lucru în fiecare din districtele pe care le controlau şi să menţină pacea între muncitori şi angajatori. Administratorii erau oficiali ai Ministerului Muncii. Numai doi dintre ei aparţineau de Organizaţia Secţiilor de Fabrici; cinci dintre ei erau avocaţi specializaţi în dreptul comercial şi ceilalţi patru erau funcţionari de stat Termenii destul de vagi ai legii au fost amendaţi de o nouă măsură, Legea pentru repartizarea naţională a muncii, emisa în 20 ianuarie 1934 şi elaborată de un funcţionar public care avea experienţă în domeniul grupurilor de presiune industrială.101 Noile legi au înlăturat cadrul legal al negocierilor colective bilaterale şi al acordurilor între angajatori şi sindicate, care fusese una din marile realizări ale politicilor de muncă weimareze, şi l-au înlocuit cu o nouă structură care încorpora principiul naţional-socialist

al „lanţului de comandă”. Se considera că în noul stat naţional-socialist nu mai era nevoie de conflict între muncitori şi angajatori; amândouă părţile aveau să coopereze în armonie ca parte a nou-unificatei comunităţi rasiale germane. Pentru a sublinia acest lucru, legile au fost concepute în limbajul neofeudal al reciprocităţii, care, la fel ca feudalismul Evului Mediu, ascundea faptul că puterea adevărată rezida în mod predominant în mâinile uneia dintre părţi: angajatorii. Puterile Administratorilor Muncii includeau numirea de Consilii de încredere (*Verfrcaiensrâte*) pentru fabricile individuale, arbitrarea disputelor, confirmarea destituirilor, reglarea orelor de lucru şi calcularea plăţilor în acord, cât şi decizia de a trimite litigiile de abuz de autoritate, provocărilor, perturbării muncii, abuz de încredere şi alte delicte similare spre curţile de onoare care aveau o funcţie semijudiciară şi includeau printre membri judecători stabiliţi de Ministerul Justiţiei. Angajatorul era acum numit” lider de fabrică” (*Betnebsführer*iar muncitorii erau „suita” sa (*Gtfolgschaft*}. Înlocuind sistemul weimarez al consiliilor de muncă alese şi conferind contractelor de muncă un caracter juridic, noul sistem a pus toate atuurile în mâinile patronilor care colaborau îndeaproape cu Administratorii Muncii. De altfel, curţile de onoare nu aveau aproape nicio relevanţă; în faţa lor au fost aduse doar 516 cazuri în 1934 – 1936, majoritatea având de a face cu abuzarea fizică a ucenicilor de către unii meşteşugari. Poate că arătau corecte şi juste pe hârtie, dar în realitate aproape că nu aveau vreun efect.102

Noul sistem de relaţii industriale reprezenta o victorie majoră pentru angajatori, sprijiniţi de Hitler şi conducerea nazistă, care aveau mare nevoie de cooperarea industriaşilor în programul de rearmare. În timp ce noii Administratori ai Muncii respingeau făţiş ideea statului corporatist, şansele ca ţelurile Organizaţiei Secţiilor de Fabrici să câştige influenţa au primit o lovitură fatală odată cu împuşcarea lui Reinhard Muchow într-o

încăierare de tavernă pe 12 septembrie 1933. Principala forţă din spatele aripii radicale a Frontului Muncii a dispărut, deschizând calea pentru Ley, acum mai versat în complexitatea relaţiilor de muncă decât fusese în primăvara precedentă să îşi reinstaureze autoritatea. Pe 1 noiembrie 1933, acesta le-a spus muncitorilor din fabrica Siemens din Berlin:

Cu toţii suntem soldaţi ai muncii, dintre care unii comandă şi alţii se supun. Obedienţa şi responsabilitatea trebuie să revină printre noi… Nu ne putem afla cu toţii la timonă, pentru că atunci nu ar mai rămâne nimeni să ridice velele şi să tragă de sfori. Nu, nu putem să facem asta cu toţii, e un lucru pe care trebuie să-l înţelegem.103

Ley a reorganizat Frontul Muncii, eliminând rămăşiţele culturii şi atitudinii sindicaliste, abolind ultimele funcţii separate ale Organizaţiei Secţiilor de Fabrici şi consimţind la insistenţele Ministerului Muncii şi ale noilor legi că mişcarea sa sindicală nu avea vreun cuvânt de zis în negocierea acordurilor salariale. Frontul Muncii a fost restructurat după modelul Partidului Nazist, cu o organizare ierarhică înlocuind fosta reprezentare paralelă a muncitorilor, a lucrătorilor la birou şi a celorlalţi. Acum avea un număr de departamente centrale – de propagandă, juridic, de educaţie, politici sociale etc. – ale căror ordine erau trimise la departamentele omoloage de la nivel regional şi local. Vechii oficiali ai Organizaţiei Secţiilor de Fabrici au încercat din răsputeri să obstrucţioneze noul sistem, dar după „Noaptea cuţitelor lungi” cu toţii au fost eliberaţi sumar din funcţii. În spatele acestor manevre politice stătea faptul că Hitler şi ceilalţi conducători ai regimului înţelegeau că reînarmarea, prioritatea lor economică principală, putea fi realizată rapid şi fără piedici numai dacă forţa de muncă era ţinută sub control. Asta implica înlăturarea elementelor mai revoluţionare din Frontul Muncii, la fel cum a implicat suprimarea oricăror idei de „a doua revoluţie” promovate de Cămăşile Brune şi liderii lor. În toamna lui 1934 era clar

că angajatorii câştigaseră lupta pentru controlul relaţiilor de muncă. Însă încleştarea nu i-a lăsat în situaţia pe care o voiau de fapt Organizarea şi structura muncitorimii sub naţional-socialism aveau destule în comun cu genul de administrare şi relaţiile industriale dorite de mulţi angajatori în anii ’20 şi începutul anilor ’30, dar a introdus de asemenea imixtiunea pronunţată în relaţiile de muncă din partea statului, a Frontului Muncii şi a partidului în zone unde conducerea firmelor a căutat dintotdeauna să deţină control exclusiv. Sindicatele nu mai erau, dar chiar şi aşa, angajatorii nu mai erau stăpâni în propria casă.104

Între timp, aparatul birocratic enorm al Frontului German al Muncii a căpătat cu repeziciune reputaţia de a fi poate cea mai coruptă dintre instituţiile majore ale celui de-al Treilea Reich. Ley a avut partea lui de vină pentru această stare de fapt. Poziţia lui de lider al Frontului Muncii îi aducea profituri considerabile, cu un salariu de 4.000 de mărci, la care se adăugau cele 2000 pentru funcţia de Lider Administrativ al Partidului, 700 de mărci ca deputat în Reichstag şi 400 pentru prestaţia de consilier de stat în Prusia. Dar aceasta era doar o mică parte a veniturilor sale. Cărţile şi broşurile sale, pe care oficialii Frontului Muncii erau încurajaţi să le cumpere în masă pentru a le distribui membrilor, îi aduceau câştiguri substanţiale din drepturile de autor, iar profiturile ziarului său – 50.000 de mărci pe an – îi ajungeau drept în buzunar. Ley s-a folosit cu lejeritate în scopuri personale de fondurile substanţiale confiscate de Frontul Muncii de la fostele sindicate şi, în 1940, chiar a primit un cadou constând într-un milion de mărci din partea lui Hitler. Cu asemenea fonduri la dispoziţie, a cumpărat o sumedenie de vile impozante în cele mai elegante cartiere din oraşele Germaniei. Costurile de întreţinere, care numai în vila sa din cartierul berlinez Grünewald includeau un bucătar, două doici, o cameristă, un grădinar şi o menajeră, au fost suportate de Frontul Muncii până în 1938 şi chiar şi după aceea organizaţia a plătit pentru multe din cheltuielile lui

Ley. Era atras de automobilele scumpe şi i-a dăruit două din ele celei de-a doua soţii. De asemenea, a modificat un vagon de tren pentru uzul său personal. Colecţiona picturi şi mobilier pentru casele sale, în 1935 a cumpărat o moşie de lângă Köln şi a început să o transforme într-o utopie nazistă, demolând vechile clădiri şi angajându-l pe arhitectul Clemens Klotz, proiectantul Ordensburgurilor naziste, să construiască o casă nouă într-un stil grandios. A confiscat terenuri pentru a-şi le mări pe ale sale, a asanat mlaştini, a introdus noi maşinării şi a elaborat un plan de pregătire pentru ajutoarele fermierilor. Aici, Ley juca rolul unui baron neofeudal, cu personalul aliniat să îl întâmpine când venea din Berlin, şi a aranjat ca titlul oficial al fermei să fie de proprietate moştenită ereditar.

Instalat în asemenea rezidenţe pretenţioase, înconjurat de picturi şi mobilier scump, Ley îşi petrecea timpul liber în desfrâuri amoroase şi beţii tot mai rele, ambele ducând la scene stânjenitoare în public. Beţiile pe care le făcea cu anturajul său se sfârşeau adesea cu violenţe. Într-o asemenea ocazie, la Heidelberg, premierul landului Baden a fost bătut. În 1937, Ley era vizibil beat cu ocazia unei vizite a ducelui şi ducesei de Windsor şi, după ce i-a condus cu Mercedesul său prin porţile încuiate ale unei fabrici, a fost înlocuit în grabă la ordinele lui Hitler de către Hermann Göring pentru restul vizitei. Cu doi ani mai devreme, după o suită de legături amoroase, Ley a început o idilă cu tânăra soprană Inge Spilker, cu care s-a căsătorit în 1938, imediat după divorţul de prima sa soţie. Efectul nurilor ei asupra sa l-a determinat să comande o pictură care o înfăţişa goală de la brâu în sus, pe care Ley o arăta cu mândrie demnitarilor care îi treceau pragul, şi într-o ocazie, se povesteşte că i-ar fi sfâşiat hainele în prezenţa oaspeţilor pentru a le demonstra cât de splendid era trupul soţiei sale. Supusă unor asemenea presiuni şi incapabilă să facă faţă alcoolismului lui Ley, Inge s-a apucat şi ea de băut, a devenit dependentă de droguri şi în cele din urmă s-a împuşcat pe 29 decembrie 1942, după ultima dintr-o

serie de certuri violente cu soţul său. Hitler i-a atras atenţia conducătorului Frontului Muncii cu privire la comportamentul lui în repetate rânduri, dar acesta a continuat oricum. Iar Führerul era adeseori pregătit să ierte aproape orice unui subordonat atâta vreme cât acesta îi rămânea loial.105

Nu însemna că întreaga corupţie din Frontul Muncii începea şi se sfârşea cu Ley însuşi; se poate spune că el a devenit un exemplu pentru subordonaţii săi în a mulge organizaţia pentru câştig personal. O mare diversitate de iniţiative de afaceri de un fel sau altul controlate de Frontul Muncii ofereau ocazii nenumărate de a obţine câştiguri ilicite. Companiile de construcţii ale Frontului, conduse de Anton Karl, oficial de rang înalt care în trecut fusese condamnat pentru furt şi delapidare, au plătit mite în valoare de mai bine de 580.000 de mărci doar în 1936 – 1937 pentru a-şi asigura diverse contracte. Sepp Dietrich, conducătorul gărzilor de corp SS ale lui Hitler, a ţinut seamă de cadourile cu care îl copleşea Karl, inclusiv o tabacheră din aur, arme de vânătoare, cămăşi de mătase şi o vacanţă în Italia pentru soţia sa, şi a contractat firma de construcţii a Frontului Muncii controlată de Karl să reconstruiască cazarma unităţii sale din Berlin. În schimbul favorurilor şi influenţei, Karl se folosea de banca Frontului pentru a le da naziştilor marcanţi credite avantajoase sau chiar de a le cumpăra case cu mult sub valoarea de piaţă. Aghiotanţii lui Hitler Julius Schaub şi Wilhelm Brückner, fotograful său Heinrich Hoffinann şi oricine despre care se ştia că este un apropiat al Führerului beneficia de mite frecvente din partea Frontului Muncii; doar în 1935, Ley le-a dat 20.000 de mărci drept cadou de Crăciun.106 Observatorii social-democraţi treceau cu bucurie în revistă întreaga serie de cazuri de corupţie şi delapidare în care erau implicaţi anual oficiali ai Frontului. În 1935, spre exemplu, consemnau că Alois Wenger, oficial al Frontului Muncii din oraşul Konstanz, a fost condamnat pentru însuşirea de fonduri destinate

activităţilor pentru timpul liber al muncitorilor şi că a falsificat chitanţe în încercarea de a înşela vigilenţa controlului financiar. Un altul, un „vechi luptător" al Partidului Nazist, a delapidat contribuţiile colegilor săi din Front şi apoi a obţinut 2000 de mărci – probabil prin ameninţări – de la angajatorul său pentru a pune la loc banii lipsă, pe care îi cheltuise pe alcool. Ceea ce se făcea cu contribuţiile percepute de Frontul Muncii, raporta un alt agent social democrat, putea fi observat în faţa sediului din Berlin al organizaţiei:

Până în 1932, câte două sau trei maşini personale obişnuiau să fie parcate în faţa fostului sediu sindical. Aparţineau Băncii Muncitorilor ori liderilor sindicali. Acum, ar trebui să le vedeţi încolonate, în jur de 50 sau 60 de maşini pe zi, uneori chiar mai multe. Şoferii Frontului Muncii au cecuri în alb pentru benzină, aşa că îşi pot umple rezervoarele cât doresc şi o fac adesea pentru că nu trebuie să dea seamă pentru ea. Corupţia din Frontul Muncii e vastă, iar standardele etice, proporţional de scăzute.107

Ley era departe de a fi unicul beneficiar al fondurilor Frontului German al Muncii; corupţia sa deschisă şi evidentă era doar vârful unui imens aisberg de deturnări. Asemenea realităţi nu au avut darul de a stârni sentimente duioase în inimile milioanelor de muncitori care erau forţaţi să îl susţină prin contribuţiile obligatorii care le erau sustrase din salarii.

III

Regimul nazist era cât se poate de conştient că închiderea sindicatelor şi înregimentarea şi subordonarea muncitorilor în instituţia coruptă şi autoritară a Frontului Muncii puteau să provoace nemulţumiri în rândurile celei mai numeroase clase sociale germane, o clasă care până în 1933 i-a sprijinit pe cei mai înverşunaţi duşmani ai naziştilor, comuniştii şi social-democraţii. Astfel, deopotrivă cu propaganda necontenită care trâmbiţa victoriile în „lupta pentru muncă", a încercat să furnizeze

mijloace alternative de a reconcilia clasa muncitoare cu al Treilea Reich. Cel mai notabil dintre acestea a fost organizaţia cunoscută drept Comunitatea Naţional-Socialistă Putere prin Bucurie, înfiinţată ca o filială a Frontului German al Muncii pe 27 noiembrie 1933. „Putere prin Bucurie" căuta să organizeze timpul liber al muncitorilor mai degrabă decât să îi lase să şi-l organizeze singuri, şi astfel să îl facă să servească interesele comunităţii rasiale şi să împace lumile divergente ale lucrului şi recreerii, fabricii şi familiei, liniei de producţie şi terenului de joacă. Muncitorii trebuiau să capete putere pentru lucru prin bucuria resimţită în timpul liber. Mai presus de orice, prin „Putere prin Bucurie" se urmărea o estompare a diviziunilor de clasă prin punerea activităţilor recreaţionale specifice clasei de mijloc la dispoziţia maselor. Prosperitatea materială, declară Robert Ley în adresa sa inaugurală de pe 27 noiembrie, nu putea să facă naţiunea germană fericită; aceasta a fost eroarea vulgară a „marxiştilor" în perioada weimareză. Regimul naţional-socialist avea să se folosească de mijloace culturale şi spirituale pentru a obţine integrarea muncitorilor în comunitatea naţională. împrumutând de la organizaţia fascistă italiană „După Muncă" (*Dopolaoo TOY* dar întinzându-şi tentaculele şi la locul de muncă, „Putere prin Bucurie" a dezvoltat cu viteză o gamă largă de activităţi şi a devenit aproape peste noapte una dintre cele mai mari organizaţii ale Reichului. În 1939 avea peste 7.000 de angajaţi plătiţi şi 135.000 de voluntari, organizaţi în divizii care acopereau sfere ca sportul, educaţia şi turismul, cu peste douăzeci de reprezentanţi în fiecare fabrică sau atelier.108 „Putere prin Bucurie este cea mai scurtă formulă prin care naţional-socialismul poate fi redus pentru masele largi", proclama Robert Ley în iunie 1938.109 Avea să imprime un conţinut ideologic oricărui fel de activitate recreaţională. Dispunea de resurse considerabile în încercarea de a întruni acest deziderat. Până în 1937, programul era subvenţionat de Frontul

Muncii cu suma de 29 de milioane de mărci pe an, iar însuşirea enormului sistem cultural şi de recreaţie al mişcării sindicale social-democrate a adus şi mai multe beneficii, printre care şi diverse proprietăţi, precum pensiuni de drumeţii şi terenuri de sport cu asemenea resurse la dispoziţie, „Putere prin Bucurie" oferea activităţi recreaţionale cu reduceri substanţiale, care erau acum la îndemâna multor muncitori şi familiilor acestora. Până în 1934 – 1935, peste trei milioane de oameni luau parte la serile de educaţie fizică şi gimnastică, în vreme ce alţii profitau de cursurile ieftine de tenis, navigaţie şi alte asemenea sporturi până atunci rezervate clasei de mijloc. În sfera culturală, organizaţia cumpăra în masă bilete la teatru, pe care apoi le distribuia mai ieftin membrilor săi, acţiune care în 1938 a însemnat jumătate din numărul total de rezervări. Organiza concerte de muzică clasică în fabrici, înfiinţând astfel câteva orchestre de turneu; a construit teatre, a format trupe ambulante de actori şi a aranjat expoziţii de artă. În 1938, peste două milioane de oameni au fost prezenţi la concertele organizate şi peste treisprezece milioane şi jumătate la spectacolele de muzică populară"; mai bine de şase milioane şi jumătate s-au dus la serile de operă şi operetă ţinute sub auspiciile sale şi aproape şapte milioane şi jumătate la piesele de teatru. Un milion şi jumătate au vizitat expoziţiile de artă şi peste două milioane şi jumătate au participat la „spectacolele" organizate pe autostrăzile Reichului. Calitatea de membru venea laolaltă cu cea de membru al Frontului Muncii, aşa că până în 1936 număra 35 de milioane de oameni. Beneficia de publicitate puternică atât în ţară, cât şi peste hotare, câştigând mulţi susţinători entuziaşti printre cei din Marea Britanie, SUA şi alte ţări, care îi admirau zelul în civilizarea maselor.110

Cea mai însemnată activitate a sa a fost fără îndoială organizarea de turism în masă pentru muncitori. „Pentru mulţi, Putere prin Bucurie

nu e mai mult decât un fel de agenţie de voiaj", se raporta în februarie 1938.111 Deja în 1934, în jur de 400.000 de persoane au participat la excursii în grup iniţiate de organizaţie pe teritoriul Germaniei; în 1937, numărul lor crescuse la 1, 7 milioane, în timp ce aproape şapte milioane au luat parte la excursii mai scurte de sfârşit de săptămână şi 1, 6 milioane la drumeţii organizate. Deşi aceste cifre au scăzut întrucâtva în 1938 – 1939, succesul operaţiunilor nu putea fi pus la îndoială. Rezervările în masă au făcut posibilă organizarea de excursii la reduceri substanţiale: 75% în cazul călătoriilor cu trenul şi 50% pentru cazarea în hoteluri şi pensiuni. Acest lucru putea să aibă un efect major asupra regiunilor turistice; deja în 1934, de exemplu, programul turistic „Putere prin Bucurie" a adus 175.000 de oameni în Bavaria de Sud, care au cheltuit un total de cinci milioane şi jumătate de mărci în timpul concediului. Cele mai impresionante erau însă voiajele în străinătate, fie că erau călătorii cu trenul spre destinaţii din Italia fascistă, ţară prietenă, sau croaziere spre Madeira, care era guvernată de dr. Salazar, dictatorul portughez aflat în relaţii bune cu regimul nazist. Numai în 1939, peste 175.000 de oameni au fost în Italia în asemenea excursii organizate, un număr însemnat din ei călătorind pe vapoare de croazieră. Până în acel an, organizaţia deţinea opt nave (dintre care două fuseseră special construite) şi închiria încă patru pe bază mai mult sau mai puţin permanentă pentru a-şi transporta membrii în destinaţii exotice ca Libia (colonie italiană), Finlanda, Bulgaria şi Istanbul, celebrând astfel solidaritatea Germaniei cu aliaţi reali sau potenţiali şi prefigurând un viitor imperiu european dominat de aceasta. În anul respectiv, 14.000 de pasageri au călătorit în acele croaziere. Oriunde se îndreptau, delegaţiile consulatelor germane din acele locuri erau gata să îi întâmpine şi să aranjeze vizite şi excursii pe uscat în timp ce guvernele prietene aranjau frecvent recepţii fastuoase pentru turişti.112

Croazierele „Putere prin Bucurie” erau aranjate cu atenţie în aşa fel încât să combine divertismentul cu îndoctrinarea. Erau menite să prezinte noua Germanie restului lumii sau măcar părţilor prietenoase ale acesteia. În mod tradiţional, navele de transport turistic erau compartimentate în diferite amenajări şi clase de cabine, în funcţie de valoarea biletului, dar programul turistic nazist dispreţuia asemenea fosile ale trecutului şi celebra unitatea comunităţii rasiale germane prin construirea de nave noi pe principiul unei singure clase şi modificarea celorlalte după acelaşi model. Odată ajunşi la bord, pasagerilor li se reamintea că nu erau acolo să se distreze sau să îşi dea aere, ca turiştii burghezi tipici, ci să participe într-o iniţiativă culturală serioasă. Erau îndemnaţi să se îmbrace modest, să evite consumul excesiv de alcool, să se ferească de idile la bordul navei şi să dea ascultare fără crâcnire conducătorilor turului. Noul vas de croazieră, cum era şi *Robertley*, includea o sală de sport, un teatru şi o piscină, pentru a se asigura că participanţii nu ignorau exerciţiile de sănătate regulate şi luau parte la evenimente culturale serioase. Broşurile de călătorie promovau reuşitele croazierelor şi excursiilor pe uscat în a aduce împreună germani din clase sociale şi din medii regionale diferite într-o iniţiativă comună menită să coaguleze organic comunitatea rasială a celui de-al Treilea Reich. Participanţii trebuiau să călătorească pe meleaguri străine pentru a se educa în privinţa lumii şi prin aceasta de a-şi reaminti de superioritatea germanilor faţă de alte rase. În interiorul Germaniei, scopul principal al excursiilor era de a induce un sentiment de coeziune naţională şi de a familiariza oamenii cu regiuni ale pământului lor natal pe care nu le-au mai vizitat, mai ales dacă, aşa cum era cazul unor zone rurale izolate, puteau fi prezentate ca şi centre ale străvechilor tradiţii populare germane.113

Însă, ca atât de adesea în Germania nazistă, realitatea nu era tocmai pe măsura afirmaţiilor

propagandei. De multe ori, amenajările oferite turiştilor de programele „Putere prin Bucurie” erau de-a dreptul jalnice, implicând dormitoare comune, unde nu se punea problema intimităţii sau cazare fără instalaţii sanitare. Concertele de muzică clasică nu erau tot timpul pe gustul muncitorilor, mai ales când trebuiau să plătească pentru ele. Un concert promovat de filiala organizaţiei din Leipzig a trebuit să fie anulat pentru că au fost vândute numai 130 de bilete din cele 1.000 disponibile.114 Unele teatre, de genul „Teatrului de Vest” din Berlin, puneau în scenă operete ieftine exclusiv pentru „Putere prin Bucurie”, în vreme ce teatrele cu reputaţie continuau să fie frecventate în mare parte de clasa de mijloc; chiar şi când organizaţia cumpăra un număr mare de locuri pentru reprezentaţii anume şi le punea la dispoziţia membrilor săi la preţ redus, de multe ori acestea ajungeau până la urmă în mâinile iubitorilor de teatru din rândurile clasei de mijloc.115 Viziunea societăţii fără clase se destrăma rapid când grupurile organizaţiei dădeau buzna cu mare gălăgie în liniştitele staţiuni rurale. Departe de a consolida sentimentul de solidaritate naţională, excursiile în grup prin Germania au dus la obiecţii serioase din partea industriei hoteliere locale, a hanurilor şi staţiunilor care îşi vedeau veniturile drastic reduse de rezervările în masă făcute la preţ redus de noua organizaţie. Turiştii de lume bună care obişnuiau să frecventeze aceste locuri, consternaţi de faptul că locurile lor favorite de vacanţă erau invadate de hoarde de inşi needucaţi, al căror comportament adeseori nedoplit provoca plângeri dese din partea hangiilor, proprietarilor de hotel şi agenţiilor de voiaj private, s-au îndreptat rapid spre alte locuri.116

Netulburată, organizaţia a început să îşi construiască propria staţiune în Prora, pe insula Rügen din Marea Baltică. Construcţiile au început sub supravegherea lui Albert Speer pe 3 mai 1936 şi trebuiau terminate în 1940. Staţiunea se întindea pe opt kilometri de litoral baltic, cu şaizeci de clădiri rezidenţiale, între care erau presărate

cantine şi având în centru o sală comună gigantică, proiectată să îi găzduiască pe toţi cei 20.000 de potenţiali oaspeţi, care urmau să se lanseze în manifestări colective de entuziasm pentru regim şi politicile sale. Era proiectată pentru familii, pentru a compensa lipsa de înlesniri pentru ele din celelalte proiecte „Putere prin Bucurie” şi era îndeajuns de ieftină pentru posibilităţile muncitorului mediu, la un preţ nu mai mare de 20 de mărci pe o săptămână de şedere. Staţiunea se bucura de cele mai moderne amenajări, inclusiv camere cu încălzire centrală şi apă curentă caldă şi rece, o piscină încălzită, un cinematograf, popicării, un chei la care să acosteze navele de croazieră, o gară de dimensiuni considerabile şi multe altele. Proiectată de Clemens Klotz, arhitectul Ordensburgului de la Vogelsang, reprezenta modernismul pseudoclasic al nazismului la cea mai monumentală scară a sa. La fel ca orice altceva din organizaţia „Putere prin Bucurie”, accentua gigantismul, colectivismul, scufundarea individului în mulţime. Spre deosebire de taberele de vacanţă britanice construite de antreprenorul Billy Butlin, care le ofereau oaspeţilor căsuţe de vacanţă individuale şi astfel îi fereau de ochiul mereu alert al unor personaje de temut precum faimoasele proprietărese din Blackpool, clădirile masive de şase etaje din Prora erau formate din mici camere de oaspeţi care se întindeau de-a lungul unor coridoare interminabile, anonime. Vizitatorii erau supuşi ordonării riguroase de fiecare dată când se aventurau afară, culminând cu mărimea spaţiului permis fiecărei familii să îl ocupe pe plajă. Deşi la apogeul lucrărilor avea la fel de mulţi muncitori în construcţii ca şi autostrăzile, staţiunea nu a mai fost inaugurată niciodată: izbucnirea războiului a dus la suspendarea imediată a lucrărilor, deşi unele clădiri au fost terminate ulterior pentru a găzdui refugiaţii din oraşele bombardate. Prădată mai întâi de localnici şi, după război, de forţele de ocupaţie ruse, a ajuns să fie folosită drept centru de instruire militară în perioada Germaniei de Est, iar astăzi este în ruină.117

IV

Aşadar, proiectul „Putere prin Bucurie” nu a reuşit să evite dificultăţile pe care staţiunea de la Prora era menită să le rezolve. Însă a întâmpinat eşecuri chiar mai severe. Asta fiindcă oamenii care călătoreau prin intermediul organizaţiei refuzau cu încăpăţânare să o facă în spiritul pe care îl intenţiona regimul. Preocupaţi de posibila influenţă a foştilor social-democraţi care puteau să participe la excursii şi temându-se de posibilele contacte pe care muncitorii în industria armamentului le-ar avea cu agenţi străini, conducătorii organizaţiei au aranjat ca agenţi ai Gestapo şi ai Serviciului de Securitate SS să fie trimişi sub acoperire ca turişti pentru a-i spiona pe ceilalţi participanţi. Imaginea pe care rapoartele lor au înfăţişat-o imediat ce şi-au început lucrul, în martie 1936, era una neliniştitoare. Departe de a depăşi clivajul social în interesul comunităţii rasiale, excursiile „Putere prin Bucurie” scoteau adesea la lumină disensiuni sociale care altminteri ar fi rămas latente. Deoarece veniturile pe care le câştigau din aceste excursii erau atât de reduse, patronii de hoteluri şi restaurante obişnuiau să le servească mâncare şi băutură de proastă calitate turiştilor din grupurilor organizate, care se simţeau ofensaţi că turiştii pe cont propriu de la masa alăturată primeau servicii mai bune. Biletele de teatru vândute organizaţiei erau de cele mai multe ori pentru cele mai proaste locuri, fapt care alimenta resentimentele de clasă ale celor nevoiţi să suporte privirile dispreţuitoare pe care burghezii îmbrăcaţi în haine scumpe şi blănuri din loje le aruncau în jos spre ei. În croaziere, unde nicio restructurare a navelor nu putea să abolească în întregime diferenţele calitative între cabinele de pe punţile superioare şi de pe cele inferioare, oficialii de partid, funcţionarii publici şi alţii ca ei luau cele mai bune locuri. Oricum, aceştia luau partea leului din cele mai bune croaziere, într-atât de mult că voiajul spre Madeira era cunoscut popular drept „drumul ştabilor” (*Bon-jmfahrf*).

Cercetarea listelor de pasageri din croazierele „Putere prin Bucurie” a relevat că funcţionarii salariaţi constituiau de departe cel mai numeros grup, cum era cazul şi în turismul regulat. Doar zece la sută din miile de pasageri din voiajul în Norvegia din 1935 păreau a proveni din clasa muncitoare; restul erau oficiali de partid, care au secat nava de băutură înainte ca aceasta să se întoarcă în portul de unde plecase iniţial. „Băieţii ăştia se îndoapă cu mâncare şi dau pe gât tot ce găsesc de băut, ca nişte porci”, se plângea un membru al echipajului. În rândurile muncitorilor predominau femeile singure şi bărbaţii tineri, necăsătoriţi, cu alte cuvinte, persoane cu venituri disponibile, spre deosebire de familişti şi mame. Majoritatea muncitorilor de pe navă erau instruiţi şi relativ bine plătiţi. Cei cu mai puţine mijloace erau de regulă subvenţionaţi de angajatori. Costul călătoriilor era oricum peste posibilităţile multor salariaţi, care îşi puteau spori veniturile numai lucrând ore suplimentare şi astfel reducându-şi ocaziile de a merge în concediu. În multe cazuri, nu îşi puteau permite cheltuielile suplimentare pe care voiajul le implica în mod inevitabil, cum era vestimentaţia de ocazie.118

În croaziere şi alte excursii, în vreme ce funcţionarii de partid şi ceilalţi pasageri din clasa de mijloc cheltuiau cu generozitate pe cadouri, suveniruri, mese scumpe şi tot felul de divertismente, muncitorii abia dacă îşi puteau permite până şi cele mai simple adaosuri la facilităţile de bază pe care le furniza voiajul. Mulţi participanţi din rândurile proletariatului s-au plâns de comportamentul ostentativ al colegilor de călătorie burghezi. În consecinţă, coeziunea socială scontată nu prea s-a petrecut pe durata călătoriilor. Conflictul de clasă era dublat şi de rivalităţile regionale; într-o croazieră spre Italia, discordia dintre locuitorii din Renania şi cei din Silezia, aflaţi la bord, a atins cote atât de înalte, încât cele două grupuri au refuzat să stea în aceeaşi încăpere. În altă călătorie spre Italia, pe aceeaşi navă, un grup provenit din Westfalia i-a insultat pe

pasagerii silezieni numindu-i „polaci” şi numai intervenţia echipajului a împiedicat ca disputa să se transforme într-o încăierare.119 Pe deasupra, comportamentul multora dintre participanţii în excursii nu se ridica la nivelul standardele stabilite de organizatori. Ca orice alţi turişti, mai toţi voiau doar să se destindă. În loc să fie cumpătaţi şi dedicaţi comunităţii rasiale, s-au dovedit a fi individualişti şi preocupaţi doar de căutarea distracţiei. Agenţii Gestapo raportau frecvente beţii generale şi comportamente agresive. Pe unele nave, se spune că bărcile de salvare erau pline în fiecare noapte cu cupluri de ocazie. De o neruşinare deosebită, se plângea Gestapoul, erau femeile tinere şi necăsătorite care călătoreau în număr mare pe navele de croazieră. Un agent era de părere că veniseră doar pentru „scopuri erotice”. Flirturile, cochetarea şi legăturile amoroase cu bărbaţii de la bord sau, mai rău, cu tinerii oacheşi de origine italiană, greacă sau arabă de pe ţărm stârneau comentarii critice frecvente din partea spionilor. Pe lângă aceasta, pasagerii arătau în general o lipsă îngrijorătoare de interes pentru întâlnirile şi prelegerile politice. Cei mai răi dintre ei erau tocmai funcţionarii partidului, ale căror beţii şi comportament de scandalagii au devenit notorii. De exemplu, într-o croazieră organizată pentru conducătorii regionali ai partidului, Gestapoul a găsit două prostituate cunoscute pe lista pasagerilor. Deloc surprinzător, cel mai rău dintre toţi era chiar Robert Ley, care mergea frecvent în croazierele organizate de „Putere prin Bucurie”, unde petrecea majoritatea timpului atât de beat, încât căpitanul a pus doi marinari să îl flancheze de fiecare dată când ieşea pe punte, ca nu cumva să cadă peste bord. Liderii organizaţiei au aranjat ca acesta să fie însoţit de un grup de tinere blonde, cu ochi albaştri, care să îi ţină „companie” pe durata călătoriei.120 Nu e de mirare că o denumire încetăţenită a organizaţiei „Putere prin Bucurie” era „bordelul staţiilor” (*fâm & nbordeli*).*121*

Însă, în pofida eşecului de a-şi atinge scopurile

ideologice, „Putere prin Bucurie” era totuşi una dintre cele mai populare inovaţii culturale ale regimului. Prin oferirea de excursii şi alte activităţi care în mod normal ar fi fost dincolo de posibilităţile financiare ale multora dintre participanţi, organizaţia a câştigat o apreciere largă printre muncitori.122 Multe din cele oferite de „Putere prin Bucurie” erau noutăţi pentru cei vizaţi. De pildă, la începutul lui 1934, un sondaj efectuat asupra a 42.000 de angajaţi ai fabricii Siemens din Berlin a dezvăluit că 28.500 dintre ei nu ieşiseră în vreun concediu în afara Berlinului sau a împrejurimilor, aşa că s-au aruncat la oportunitatea oferită de programele organizaţiei. „Dacă le primeşti atât de ieftin, merită să mai ridici braţul din când în când!” i-a spus în 1934 un muncitor unui agent social-democrat.123 „Naziştii au făcut ceva cu adevărat bun” era de obicei reacţia, consemnată într-un alt raport124 Un alt agent transmitea din Berlin în februarie 1938:

„Putere prin Bucurie” se bucură de multă popularitate. Programele sale răspund dorinţei insului umil de a participa măcar o dată la plăcerile celor „mari”. Este o speculare vicleană a înclinaţiilor de mic-burghez ale muncitorului apolitic. Pentru un asemenea om chiar e ceva dacă merge într-o croazieră în Scandinavia sau până şi dacă ajunge în Pădurea Neagră sau în masivul Harz. Îşi închipuie că asta l-a ridicat cu o treaptă pe scara socială.125

Ofertele programului „Putere prin Bucurie” erau atât de căutate, încât o glumă susţinea că oamenii îşi pierdeau puterea prin prea multă bucurie.126 Unii comentatori social-democraţi, cuprinşi de deznădejde, au concluzionat că, până la urmă, programul a avut o funcţie importantă în reconcilierea oamenilor, şi mai ales a elementelor care făcuseră parte din opoziţie, cu regimul. Aşa cum comenta unul în 1939: „Muncitorii simt cu tărie că li se aruncă praf în ochi cu programul Putere prin Bucurie, dar în acelaşi timp iau totuşi parte la el şi în acest fel scopul său propagandistic e atins în cele din urmă”. 127

Într-adevăr, această organizaţie a avut un efect simbolic care a mers mult dincolo de programele sale reale. Excursiile şi croazierele sale au devenit în retrospectivă una din amintirile frumoase ale anilor de pace atunci când muncitorii îşi aduceau aminte de cel de-al Treilea Reich odată ce acesta a încetat să existe.128 Chiar şi – sau, cum remarcau cu acrime unii foşti social-democraţi, mai ales – cei care nu fuseseră vreodată în excursiile şi croazierele în masă admirau spiritul întreprinzător al organizaţiei şi preocuparea sa pentru a aduce satisfacţii ce erau de neatins până atunci de omul obişnuit129 Un observator social-democrat a sintetizat scopurile şi efectele programului în decembrie 1935:

Atomizare şi pierdere a individualităţii, terapie ocupaţională şi supraveghere constantă a populaţiei. Nu mai încape loc pentru relaxarea individuală, pentru exerciţiile fizice şi activităţile culturale solitare, nu mai rămân ocazii pentru adunările voluntare de oameni sau pentru orice iniţiativă independentă ce ar putea să decurgă din ele. Şi ceva este „oferit" maselor... În cel mai bun caz, „Putere prin Bucurie" distrage oamenii, contribuie la înceţoşarea creierelor lor şi are un efect propagandistic în favoarea regimului.130

Poate că oamenii care au luat parte la activităţile „Putere prin Bucurie" le-au privit conţinutul ideologic cu indiferenţă, dar în acelaşi timp aceste activităţi i-au îndepărtat de tradiţiile culturii de masă social-democrate şi comuniste. Fără îndoială că acesta era unul din motivele pentru care social-democraţii le priveau cu atâta dispreţ („Puterii prin Bucurie", pufnea unul dintre ei în 1935, „îi lipseşte orice temelie culturală. Evenimentele sale rămân la nivelul festivalurilor săteşti ale berii din hanurile ţărăneşti").131 Oricât ar fi fost de simpliste, aceste activităţi au dus în cele din urmă la subminarea fatală a tradiţiilor culturale ale mişcării sindicale prin sporirea activităţilor recreaţionale. Vastele aparate culturale ale social-democraţilor şi comuniştilor, construite încă din

secolul al XIX-lea, au avut un puternic caracter educativ şi erau legate de o varietate de valori fundamentale al mişcării sindicale. Naziştii nu doar că s-au înstăpânit peste ele, dar şi le-au reorientat într-o direcţie mai populistă, îmbinându-le cu cultura populară, apolitică a Republicii de la Weimar. Ca o consecinţă parţială, atunci când cultura clasei muncitoare a reînviat după 1945, a fost într-o întrupare mult mai puţin ideologică decât înainte.132

Şi totuşi, aceste efecte nu trebuie exagerate. Cei mai mulţi din oamenii care s-au dus la piese şi concerte au continuat să o facă din postura de cetăţeni particulari. Programele „Putere prin Bucurie" au atras un bun capital de atenţie, însă nu au fost niciodată responsabile pentru mai mult de 11% din cazările anuale peste noapte din hotelurile germane.133 Cifra anuală de afaceri a celei mai mari agenţii turistice comerciale, Biroul de Voiaj Central European, era de 250 de milioane de mărci în 1938, comparată cu cele 90 de milioane ale departamentului de turism al organizaţiei „Putere prin Bucurie".134 Pe deasupra, în timp ce anvergura agenţiei naziste a fost redusă în mod drastic odată cu izbucnirea războiului, navele de croazieră convertite în transportoare de trupe, hotelurile, spitalele şi staţiunile – în adăposturi pentru cei aflaţi în convalescenţă, turismul comercial, în pofida câtorva remarci de dezaprobare din partea autorităţilor, a continuat să înflorească. Însă de la bun început regimul a căutat să îl modeleze conform propriilor scopuri, încurajând populaţia să călătorească în Germania mai degrabă decât peste hotare (atât din raţiuni patriotice, cât şi economice) şi încercând să îndrume turiştii spre ţări unde prezenţa lor ca ambasadori ai noii Germanii ar fi fost cât mai utilă. Noi destinaţii turistice şi-au făcut apariţia, de la structuri grandioase precum Cancelaria Reichului la locuri de jelire şi comemorare a morţilor în numele nazismului; ghidurile de călătorii au fost rescrise conform dictatelor ideologice ale regimului, punând un accent mai pronunţat pe continuitatea cu trecutul îndepărtat al

poporului german la un capăt şi menţionând orice asociere posibilă a vreunei destinaţii turistice cu Hitler şi alţi lideri naziști la celălalt. Conducerea Reichului era conştientă de tensiunile existente între turismul comercial şi turismul organizat prin programele „Putere prin Bucurie”, dar, departe de a perturba activităţile primului în avantajul celui de-al doilea, ministrul propagandei Joseph Goebbels şi şeful industriei turismului Gottfried Feder au realizat că oamenii aveau nevoie de o evadare din stresul şi presiunile muncii cotidiene, chiar dacă era într-un mediu apolitic. O societate de consum se întrezărea în Germania nazistă şi, cu toată prioritatea reînarmării în politicile economice, regimul nu era doar incapabil, ci şi prea puţin dispus să o oprească.135

Creşterea consumului a fost poate unul din motivele pentru eşecul departamentului din organizaţia „Putere prin Bucurie” cunoscut sub numele de „Frumuseţea Muncii”. Intenţia principală era tot de a compensa pentru salariile mici şi programul lung de muncă, dar aici avea să fie implementată nu prin acordarea de facilităţi de recreaţie, ci prin îmbunătăţirea locului de muncă. „Frumuseţea Muncii” a dus o campanie energică pentru introducerea de instalaţii de salubrizare şi toalete, vestiare, duşuri şi, în general, ameliorarea igienei şi curăţeniei din fabrici, pentru mai mult aer proaspăt, mai puţin zgomot, haine de lucru adecvate, ordine şi curăţenie. Muncitorii sănătoşi într-un spaţiu de lucru curat ar lucra mai bine şi ar fi mai fericiţi la locul de muncă şi, pentru a promova această idee, „Frumuseţea Muncii” a organizat concerte şi evenimente similare în halele de lucru, a încurajat construirea de facilităţi sportive şi recreaţionale în cadrul fabricilor şi a pus presiuni pe patronat să asigure o alimentaţie decentă în cantine şi să cureţe grohotişul şi toate reziduurile din spaţiul de muncă. În 1938, pretindea că aproape 34.000 de companii şi-au ameliorat condiţiile de lucru în multe din aceste aspecte, revopsindu-şi şi decorându-şi atelierele, construind zone de recreaţie şi

sanitare îmbunătăţite. Stimulentele economice i-au determinat pe unii angajatori să se conformeze, iar departamentul a organizat de asemenea competiţii şi a acordat premii în bani pentru firma cu cele mai multe progrese, acordându-le câştigătorilor certificate semnate de Hitler, care îi declarau „firme-model”. Beneficiile la care atât patronatul, cât şi regimul se puteau aştepta în materie de productivitate sporită erau evidente. Dar toate aceste ameliorări erau făcute tocmai pe pielea muncitorilor, de vreme ce multe firme se aşteptau ca angajaţii lor să revopsească, să cureţe şi să facă reparaţii după orele de lucru şi fără plată suplimentară, le trăgeau din salarii pentru a acoperi costurile şi îi ameninţau pe cei care nu se „ofereau voluntari” cu concedierea sau chiar cu lagărul de concentrare.136

Muncitorii nu s-au lăsat amăgiţi de retorica bombastică a planului, mai ales toţi cei care fuseseră influenţaţi de ideile comuniste sau social-democrate înainte de 1933, cum era cazul pentru milioane dintre ei. Şi dacă, în ciuda acestui fapt, programele „Putere prin Bucurie” erau în general populare, nu era din cauză că încercau să motiveze oamenii să lucreze mai din greu, ci pentru că le permiteau o cale de scăpare din monotonia şi presiunile vieţii cotidiene la locul de muncă. Oamenii i-au acceptat darurile de amuzament şi distracţie pentru că pentru marea lor majoritate nu se găsea nimic altceva de oferit în viaţă. Mulţi au calculat că oricum plătesc pentru organizaţie prin contribuţiile obligatorii către Frontul Muncii, aşa că măcar să îşi scoată pârieala. În timp, până şi foştii social-democraţi, care nu voiau să fie văzuţi luând nimic oferit de la antipatizatul Front al Muncii, şi-au alungat ezitările.137 Un observator social-democrat raporta în 1935 că evenimentele promovate de „Putere prin Bucurie” „oferă, cu siguranţă, oportunităţi ieftine de a găsi simpla relaxare. Vechi prieteni se pot întâlni într-un mediu foarte degajat şi pot să discute la un pahar de bere exact opusul celor la care se aşteaptă organizatorii”. 138

Nu numai vechii social-democraţi

AL TREILEA REICH LA PUTERE 517 recunoşteau funcţia compensatorie a unor asemenea evenimente. Un memorandum care circula prin Ministerul Muncii în 1936 remarca sumbru: „Excursiile, piesele de teatru şi concertele nu au să cureţe mahalalele lovite de sărăcie, nici să hrănească guri înfometate". „O croazieră relaxantă pe un vapor de lux", conchidea un oficial al Frontului Muncii în 1940, „nu aduce de fapt vreo relaxare dacă la final turistul trebuie să se întoarcă la vitregia materială a existenţei sale de zi cu zi".139

Promisiuni sociale şi realităţi sociale

I

Faptul că programul „Putere prin Bucurie" şi cele asociate lui erau un surogat pentru ameliorările economice veritabile constituia un punct de vedere împărtăşit de mulţi, şi destul de întemeiat. Majoritatea anchetelor statistice conveneau asupra faptului că situaţia economică a maselor de muncitori plătiţi nu s-a îmbunătăţit considerabil între anii 1933 şi 1939. Valoarea nominală a plăţii pe oră în 1933 era de 97% din valoarea celei din 1932, şi nu s-a redresat nici în 1939, dată la care crescuse cu doar 1, 98%.140 Institutul German de Cercetare în Afaceri a recunoscut pe 24 februarie 1937 că reînarmarea a cerut un mare sacrificiu economic din partea poporului german, negând în acelaşi timp acuzaţiile care spuneau că standardele de trai au scăzut.141 Calculul salarial a fost întotdeauna o problemă spinoasă, cu atât mai mult în cel de-al Treilea Reich. Comisarul pentru stabilirea preţurilor, Goerdeler, a avut mare grijă să ţină preţul bunurilor de consum mic; dar până şi Ministerul Economiei Reichului a recunoscut în 1935 că statisticile oficiale au subestimat creşterile preţurilor, fără a menţiona chiriile şi alţi factori. Estimări recente au plasat media salariată industrială sub nivelul celui din 1928 (un an apreciat ca bun) până în 1937, pentru ca apoi să crească până la 108% în 1939. Acest lucru a însemnat faptul că mulţi muncitori din

industria produselor de larg consum câştigau în continuare mai puţin decât înainte de Marea Criză; doar cei care munceau în industria armamentului şi a auxiliarelor acestui în general câştigau mai mult.142 Mai mult decât atât, datorită tendinţei crescânde a folosirii substituenţilor pentru materialele de bază ca pielea, cauciucul şi bumbacul, neajunsuri de tot felul au intrat în ecuaţie, calitatea multor bunuri scăzând. De fapt, consumul pe cap de locuitor al multor bunuri alimentare a scăzut la mijlocul anilor 1930. Pe deasupra, mărirea salariilor era obţinută prin creşterea numărului de ore de muncă. În iulie 1934, administratori ai muncii au primit dreptul de a mări numărul legal al orelor de muncă, şi cu precădere în industria armelor şi armamentului, au folosit acest drept. În industria constructoare de maşini, de exemplu, numărul orelor de muncă săptămânale a crescut la peste 50 în prima jumătate a anului 1939, după ce numărul acestora scăzuse odată cu venirea Marii Depresiuni de la 49 în 1929 la 43 în 1933.143

Cu toate acestea, salariile, ca procentaj din venitul naţional, a scăzut cu 11 procente între 1932 şi 1938. Inegalităţile sociale s-au accentuat între anii 1928 (când cei 10 la sută care dominau topul profiturilor au luat 37 % din întregul produs naţional) şi 1936 (când luau 39 la sută).144 Fără a pune la socoteală nesfârşitele colectări stradale, numeroasele reducţii făcute pachetelor salariate, pentru programul „Putere prin Bucurie”, pentru dreptul de membru în Frontul Muncii şi a celorlalte asemenea programe, au redus şi mai mult veniturile (în unele cazuri cu până la 30 de procente). În asemenea circumstanţe, nu a fost surprinzător faptul că până în 1937 opt muncitori au fost nevoiţi să lucreze multe ore în plus doar pentru a se putea întreţine.145

Deoarece sindicatele muncitoreşti au fost închise, şi astfel posibilitatea de a trata condiţiile salariate în mod formal a dispărut, doar plata la timp şi corectă era singurul mod realist de a creşte salariul majorităţii muncitorilor.

Munca suplimentară devenea o decizie personală pentru muncitor. Rezultatul acestui lucru a fost o rapidă disipare a coeziunii muncitoreşti, fiecare muncitor fiind încurajat să lupte împotriva colegului pentru performanţă şi rezultate. Nu creşterea raţionalizării, ci doar munca suplimentară a făcut ca productivitatea să crească: marea perioadă a raţionalizării şi a mecanizării a fost mijlocul anilor 1920; aceste tendinţe au continuat într-un ritm mai lent în cadrul multor industrii în timpul celui de-al Treilea Reich.146 Bineînţeles, orele suplimentare, deşi nu erau privite cu ochi buni de regim şi de agenţiile sale din industria bunurilor de larg consum, au fost puternic încurajate în industria de război. Acest lucru s-a datorat în parte cursei nebune pentru înarmare şi a cauzat o subţiere serioasă a resurselor primare şi de asemenea a numărului de muncitori calificaţi. În primii ani ai celui de-al Treilea Reich, guvernul s-a concentrat pe direcţionarea forţei de muncă înspre agricultură, unde deficitul era evident, mai ales prin programul de muncă voluntară şi lagărele de muncă de un fel sau altul. Legile votate în 15 mai 1934 şi 26 februarie 1935 cereau tuturor muncitorilor ca aceştia să deţină cărţi de muncă, care conţineau detalii privind instruirea profesională, competenţele şi experienţa la locul de muncă; acestea era îndosariate în birourile agenţiilor de ocupare a forţei de muncă, pentru ca guvernul să poată selecta muncitori pentru sarcini noi. Dacă un muncitor dorea să meargă peste graniţe în concediu, trebuia să primească aviz din partea biroului de angajări. Angajatorii aveau dreptul de a nota observaţii critice în cărţi, putând crea probleme muncitorilor la viitoarelor locuri de muncă. De asemenea, odată cu creşterea ritmului înarmării, guvernul a folosit cărţile de muncă pentru a direcţiona forţa de muncă înspre industria armelor şi armamentului. Pe 22 iunie 1938, Göring a dat Decretul datoriei faţă de muncă, permiţând preşedintelui Institutului pentru Forţa de Muncă şi Asigurări în Muncă să recruteze temporar muncitori în proiecte unde muncitorii erau insuficienţi. În

februarie 1939 aceste prevederi au fost extinse astfel încât durata recrutărilor să fie extinsă pe termen nedefinit. Nu după mult timp, peste un milion de oameni au fost repartizaţi în fabricile pentru muniţii, la munca pentru aşa-numitul Zid de Vest, mai bine cunoscut sub numele de Linia Siegfried, un vast sistem de fortificaţii care străjuia graniţele vestice ale Germaniei, şi pentru alte proiecte considerate vitale pentru viitorul război. Numai 300.000 dintre aceştia erau recrutaţi pe termen lung, dar un milion rămâneau o parte apreciabilă a forţei de muncă ce se ridica acum la 23 de milioane.147

Aceste măsuri nu doar că au răpit muncitorilor posibilitatea de a schimba locurile de muncă, de a se transfera pe alte posturi sau în alte domenii. În multe cazuri muncitorii aveau mari probleme în a face faţă acestui regim. În februarie 1939, de exemplu, observatori social-democraţi au raportat faptul că mulţi muncitori au fost mutaţi cu forţa fără a avea vreo legătură cu noua activitate; muncitori din Saxonia munceau la fortificaţii lângă Trier, de cealaltă parte a Germaniei, inclusiv o bătrână contabilă de 59 de ani, care nu pusese mâna pe o sapă sau o lopată în viaţa ei, şi alte asemenea personaje nepotrivite. Munca forţată era folosită ca pedeapsă: „Oricine care scapă un cuvânt nechibzuit este trimis acolo, asta când lipsa mâinii de lucru înseamnă că nu e arestat”. Muncitori din industria textilă au fost obligaţi să treacă prin examinări medicale pentru a vedea dacă sunt potriviţi pentru munca fizică necesară pentru fortificaţii. Au fost raportate cazuri în care oamenii care se opuneau erau arestaţi şi transportaţi de reprezentanţii închisorilor la noile lor locuri de muncă, unde primeau cele mai epuizante sarcini. În timp ce călătorea cu trenul spre Berlin, un observator a fost surprins de cele văzute:

În Duisburg, un grup de aproximativ 80 de persoane au dat buzna în tren, strigând zgomotos, prost îmbrăcaţi, în unele cazuri în hainele de lucru, bagajele lor fiind confecţionate din carton, marca omului sărac în cel de-al

Treilea Reich. În compartimentul meu s-a aşezat un ghid cu câteva femei şi copii. Foarte curând a fost clar că erau şomeri din industria textilă din zonele Krefeld şi Rheydt, care trebuiau mutaţi în Brandenburg, bărbaţii urmând să lucreze la construcţia de autostrăzi, femeile, la o nouă fabrică din Brandenburg. Oamenii se bulucesc unul câte unul în compartimentul meu, ca să îşi primească cele două mărci pentru călătorie de la ghidul grupului. La scurt timp după, câţiva dintre ei se îmbată; şi-au consumat banii pe bere în vagonul restaurant148

Asemenea grupuri erau transportate cu trenul spre noi locuri de muncă, săptămână după săptămână. Soţul avea dreptul să-şi viziteze familia de patru ori pe an.

Nici în acest fel nu a fost satisfăcută nevoia mereu crescândă a forţelor armate pentru noi recruţi, dimpotrivă, situaţia s-a înrăutăţit. În aprilie 1939, agenţia de recrutare din Hanovra a raportat un deficit de 100.000 de muncitori pentru diferite slujbe, dintre care jumătate în construcţii, construcţia Zidului de Vest epuizând industria de forţa de muncă. Se spunea că în august 1939 existau 25.000 de posturi vacante în industria metalurgică din Berlin. Imediat după, administraţia forţelor aeriene s-a plâns de lipsa de aproximativ a 2 600 de ingineri în industria constructoare de aeronave. Situaţia părea într-atât de disperată, încât administratorii forţelor de muncă au sugerat eliberarea a 8.000 de prizonieri de stat care aveau calificări în metalurgie; datorită faptului că marea lor majoritate erau încarceraţi pentru crime politice, o asemenea sugestie nu a fost niciodată luată serios în considerare. Această situaţie a plasat noi puteri de negociere în mâinile muncitorilor din sectoarele-cheie ale industriei. Pe 6 octombrie 1936, Ministerul Economiei şi cel al Muncii au prezentat într-o scrisoare adresată direct lui Hitler faptul că lipsa forţei de lucru conducea la întârzierea termenelor contractuale şi a întregului proces de înarmare. Angajatorii au luat frâiele în propriile mâini, ademenind muncitorii în dauna angajatorilor rivali cu

salarii mai mari, crescând astfel preţul produselor pe care le obţineau. În unele fabrici, angajaţii lucrau aproape 14 ore pe zi, până la 60 de ore pe săptămână.149 Până la sfârşitul anilor 1930 muncitorii de la Daimler-Benz munceau cincizeci şi patru de ore pe săptămână, spre deosebire de cele patruzeci şi opt de ore pe care le lucrau înainte de depresiune.150 În unele cazuri, Frontul Muncii, dorind să-şi atragă simpatia forţei de muncă, a urmat o politică mai flexibilă în mărirea salariilor decât ar fi fost dispus guvernul, atrăgându-şi critici aspre din partea lui Rudolf Hess, care, în numele Führerului, a emis o directivă urgentă tuturor instituţiilor partidului, pe 1 octombrie 1937, să nu încerce să-şi atragă popularitate cedând cererilor muncitorilor. El promitea că lucrurile urmau să se îmbunătăţească la un moment dat; însă, pe moment, continuarea sacrificiilor era necesară.151

Pe 25 iunie 1938, Göring a permis Administratorilor Muncii să stabilească un maxim salarial pentru a menţine costurile sub control. Însă, logica economică a reînarmării şi efectele asupra forţei muncii lucrau împotriva sa. În acest moment, întreruperile în procesul muncii – mai exact, grevele muncitoreşti – erau folosite de muncitori în încercarea de a obţine măriri salariale; presiunea exercitată de munca în program prelungit îi determina pe unii muncitorii să lucreze mai încet sau să se pretindă bolnavi într-o asemenea măsură, încât unii oficiali au început să vorbească despre „rezistenţa pasivă” a acestora. Muncitorii repartizaţi pentru proiecte de genul Zidului de Vest riscau încarcerarea dacă lipseau fără permisiune; la începutul anilor 1939 s-a raportat un astfel de exemplu, când Heinrich Bonsack a fost condamnat la trei luni de închisoare pentru că a plecat, fără a cere permisiunea, de la Zidul de Vest pentru a-şi vizita familia în Wanne-Eickel. Nu era surprinzător faptul că muncitorii fugeau de la Zidul de Vest: activitatea era susţinută încontinuu în ture de doisprezece ore, condiţiile de trai erau primitive, remuneraţia era sumară, condiţiile de

siguranţă erau inexistente, accidentele erau frecvente, şi dacă munca rămânea în urmă, oamenii trebuiau să lucreze ture duble sau chiar mai mult pentru a recupera, cu dreptul la pauză doar o dată la douăsprezece ore. Unui alt muncitor, un turnător din Köln, i s-a refuzat dreptul de a-şi schimba slujba pentru un altul mai bine plătit, iar când a lipsit pe considerente de boală, doctorul companiei l-a obligat să-şi reia postul. Când, ulterior, staţia de lucru a acestuia a fost găsită deteriorată, a fost arestat şi condamnat la şase luni de închisoare pentru sabotaj, o infracţiune des invocată de autorităţi în acea perioadă. Recrutarea pentru slujbe departe de casă a dus la atât de multe incidente neplăcute, încât în 1939 Hitler a declarat că lucrătorii aveau dreptul să-şi caute de lucru în planurile de muncă şi fabricile din districtul în care locuiau, o dispoziţie cu prea puţin rezultat în practică.152

În mod caracteristic, regimul căuta din ce în ce mai mult să se impună prin teroare. O măsură preferată de angajatori era ameninţarea presupuşilor scandalagii cu concedierea şi transferul imediat la munca de pe Zidul de Vest Acest lucru avea un impact minor. La capătul răbdărilor, unii angajatori au cerut Gestapoului să infiltreze agenţi în secţii pentru a identifica cazuri de lenevie. După mijlocul anilor 1938, normele de muncă au devenit din ce în ce mai severe, pentru contravenţii de genul refuzului de a munci, sau chiar şi împotriva fumatului sau băutului la locul de muncă, dar nu au fost întru totul eficiente, şi parchetele judecătoreşti au fost sufocate de cazuri care durau prea mult timp.

În august 1939, administraţia Frontului Muncii de la fabrica I.G. Farben din Wolfen a avertizat în scris toţi lucrătorii că cei care nu se achitau de atribuţii urmau să fie daţi pe mâna Gestapoului fără dreptul la procese ulterioare. Deja în aprilie, patru companii din Nürnberg solicitaseră Gestapoului să depisteze angajaţii neperformanţi. În industria căilor ferate de la Dresda, Gestapoul derula inspecţii de două ori pe săptămână fără a

da de ştire. Fabricile producătoare de armament erau în permanente convulsii cauzate de fricile managerilor faţă de spionaj sau sabotaj. Foştii comunişti şi social-democraţi reprezentau cele mai vulnerabile ţinte ale arestărilor, chiar dacă îşi încetaseră de mult timp activitatea politică. Se spune că, în toamna anului 1938, la halele de construcţie aeronautice din Rostock şi Warnemünde, unde lucrătorii erau relativ bine plătiţi, se făceau arestări zilnice, bazate pe denunţurile spionilor infiltraţi. În multe fabrici muncitorii erau arestaţi pentru că protestau din cauza lipsei de materiale necesare sau din cauza înrăutăţirii condiţiilor de muncă. Gestapoul devenise într-atât de invaziv în unele fabrici, încât până şi proprietarii ajunseseră să obiecteze. După arestarea din 1938 a 174 de lucrători de la fabrica de muniţie din Gleiwitz, angajatorii au reuşit să obţină eliberarea acestora după 24 de ore, explicând Gestapoului că puţină critică adusă regimului putea fi tolerată, altfel producţia ar fi fost ameninţată, o asemenea situaţie nefiind în interesul naţional.153

Suprimarea şi fragmentarea politică şi socială au făcut ca oamenii să caute plăceri private şi împliniri personale: a obţine o slujbă stabilă, a te căsători, a da naştere copiilor, nevoia de a-ţi creşte nivelul de trai, a merge în vacanţă. Pentru aceste motive „Putere prin Fericire” a rămas o amintire plăcută pentru mulţi germani nostalgici de după război. Totuşi, când se gândeau la acea perioadă, mulţi oameni aveau dificultăţi în a-şi aduce aminte detalii ale vieţii publice, chiar mai mult, nu-şi puteau pune amintirile în ordine cronologică. Perioada dintre 1933 şi 1939, chiar şi anul 1941 erau în mintea oamenilor o retrospectivă neclară, în care rutina vieţii făcea zilele greu de diferenţiat între ele. Reuşita financiară devenise singurul deziderat din viaţa multor persoane: politica era agasantă şi irelevantă, o viaţă la care nu puteai avea acces fără un nivel minim de independenţă, şi în care mai bine nu te amestecai decât în măsura în care erai obligat. Din acest punct de vedere, anul 1939 a generat un

val de nostalgie; era ultimul an de pace şi prosperitate relativă înainte de saltul în vârtejul războiului şi al dezastrului, al mizeriei şi al ruinei, care a durat până în 1948. Înspre sfârşitul anilor 1930, s-au pus într-adevăr temeliile greu încercatei societăţi a muncitorilor din Germania, în mare parte apolitici, dar care au ajuns să vadă cu ochii lor „miracolul economic" din anii 1950. Până la finalul anilor 1930, marea majoritate a clasei muncitoare din Germania se împăcase cu condiţia sa în cel de-al Treilea Reich, chiar dacă mai existau şi oameni şovăitori, reticenţi faţă de sâmburele ideologic al doctrinei, iritaţi de apelurile necontenite pentru ovaţii şi susţinere necondiţionată, agasaţi de incapacitatea regimului de a obţine prosperitatea promisă poporului. Existau voci nemulţumite, criticând diverse aspecte ale vieţii sărăcăcioase şi vărsându-şi veninul asupra multor lideri şi instituţii. Dar, în acelaşi timp, mulţi oameni gândeau că totuşi au avut parte de o slujbă sigură, care le-a permis să depăşească greutăţile economice ale vremii şi catastrofele din perioada Weimarului; măcar pentru acest fapt, marea majoritate a poporului muncitor german a ajuns să creadă ca a meritat să îndure, cu atât mai mult cu cât rezistenta organizată era atât de greu de obţinut, iar pedepsele erau atât de dure. În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial existau rebeliuni mici şi mari, destul de larg răspândite în fabricile şi locurile de muncă din Germania, dar nu s-a ajuns la nimic vrednic de numele de opoziţie, cu atât mai mult la rezistenţă; nici nu s-a creat vreodată un sentiment al crizei în sânul elitei conducătoare a celui de-al Treilea Reich.154

n

Cum a tratat cel de-al Treilea Reich problema şomerilor şi a celor nevoiaşi, care suferiseră cu milioanele sub greutatea crizei economice şi care sufereau încă atunci când acesta a preluat puterea? Ideologia nazistă nu favoriza în teorie ideea asistenţei sociale. În *Mein Kampl*} Hitler, scriind despre perioada de dinainte de Primul

Război Mondial, pe care o petrecuse în Viena locuind printre cei săraci şi lipsiţi de mijloace, s-a arătat indignat despre felul în care asistenţa socială încurajase protejarea celor bolnavi şi slabi. Din perspectiva darwinismului social, caritatea şi filantropia erau slăbiciuni care trebuiau eliminate dacă rasa germană urma să fie întărită şi curăţată de elementele sale cele mai slabe prin procesul de selecţie naturală.155 Partidul Nazist a condamnat frecvent sistemul elaborat de asistenţa socială care se dezvoltase în timpul Republicii de la Weimar ca fiind birocratic, greoi şi esenţialmente greşit direcţionat în loc să acorde sprijin celor rasial şi biologic valoroşi, statul social de la Weimar, sprijinit de o serie de instituţii filantropice private, era, pretindeau naziştii, complet nepărtinitor în aplicarea sa, susţinând mulţi oameni inferiori din punct de vedere rasial şi, afirmau ei, nu ar fi contribuit cu nimic la regenerarea rasei germane. Această viziune nu era, din anumite puncte de vedere, divergentă de perspectiva funcţionarilor sociali din sfera publică şi privată, care spre începutul anilor ’30 devenise impregnată cu doctrinele igienei rasiale, ei începând să pledeze în favoarea trasării unei distincţii foarte clare între cei merituoşi şi cei degeneraţi, cu toate că aplicarea unei astfel de diferenţieri nu a fost posibilă până în 1933. În acest punct, instituţiile de asistenţă socială, ale căror atribuţii faţă de cei nevoiaşi deveniseră din ce în ce mai punitive pe parcursul crizei economice, au trecut rapid la exercitarea de sancţiuni penale asupra celor care „se sfiau” de la muncă, a vagabonzilor şi a devianţilor sociali. Ideile naziste despre ajutorul social nu erau întru totul străine de gândirea administratorilor instituţiilor de asistenţă socială din etapele mai târzii ale Republicii de la Weimar.156

Totuşi, puşi în faţa unei situaţii în care, în apogeul crizei economice, zece milioane de oameni erau incluşi în sistemul de ajutor social, ar fi fost o adevărată sinucidere politică pentru nazişti să fi ignorat masele de şomeri şi nevoiaşi ca pe un grup social ce nu merită a fi ajutat.

Oricât de mult situaţia şomajului s-ar fi îmbunătăţit, sau cel puţin fusese făcută să arate ca şi cum s-ar fi îmbunătăţit, în primăvara, vara şi toamna primului an la putere al naziştilor, ministrul propagandei Joseph Goebbels a recunoscut că situaţia economică avea să fie în continuare îndeajuns de serioasă, încât mulţi oameni să trăiască sub pragul sărăciei în prima iarnă a celui de-al Treilea Reich.

Pentru a îmbunătăţi imaginea regimului şi a convinge oamenii că se făceau toate eforturile pentru a cultiva o atitudine de solidaritate între acei mai privilegiaţi şi cei mai nevoiaşi dintre germani, pe data de 13 septembrie 1933, el a anunţat că urma să pună la punct un program de ajutorare pe termen scurt pe care l-a numit Programul de Ajutorare a Poporului German pe Timp de lamă. Acesta a avut la bază, a formalizat, a coordonat şi a îndeplinit o serie de planuri de intervenţie în situaţii de urgenţă deja lansate de către liderii regionali de partid, dar, mai important decât atât, a continuat şi dezvoltat planuri similare care fuseseră deja aduse în discuţie în timpul Republicii de la Weimar şi aplicate în mod formal în 1931 sub conducerea cancelarului Brüning.157

În curând, aproximativ un milion şi jumătate de voluntari şi 4.000 de lucrători plătiţi serveau supă săracilor în centre de urgenţă, distribuiau nevoiaşilor pachete cu alimente, colectau şi împărţeau îmbrăcăminte şomerilor şi familiilor lor şi se angajau într-o varietate de activităţi caritabile organizate în mod centralizat Atunci când Hider, prin intermediul unui discurs puternic mediatizat, a îndemnat oamenii să contribuie, două milioane de mărci germane au fost promise încă de a doua zi din partea a o serie de instituţii, inclusiv cartierul general al Partidului Nazist din München. Donaţiile primite în timpul iernii dintre 1933 şi 1934 au ajuns să totalizeze 358 de milioane de mărci germane. Ministerul Propagandei al lui Goebbels a trâmbiţat cu satisfacţie despre această dovadă a unui spirit nou al comunităţii, al

solidarităţii şi întrajutorării în rândul poporului german.158 Acest program nu constituia, aşadar, o acţiune caritabilă sau asistenţă socială acordată de stat, chiar dacă era, în realitate, condus de Ministerul Propagandei şi de un comisionar special numit al Reichului pentru asistenţă pe perioada iernii, ci dimpotrivă, era, după cum a declarat Goebbels, o formă de autoajutorare a poporului german de către poporul german.159

Din nou realitatea şi propaganda erau divergente din moment ce contribuţiile la programul de ajutorare pe timp de iarnă erau obligatorii pentru toată lumea de la bun început. Atunci când un membru SA solid, îmbrăcat în uniformă maro îşi făcea apariţia la uşă pretinzând o donaţie, puţini erau aceia îndeajuns de curajoşi să refuze, iar cei care o făceau se confruntau cu posibilitatea unor ameninţări şi intimidări din ce în ce mai mari, până când erau înduplecaţi să îşi pună banii în urna de donaţii. În Bavaria se anunţase că aceia care nu contribuiau aveau să fie consideraţi inamici ai patriei: unii au fost prezentaţi în mod public în cadrul unor defilări demonstrative purtând în jurul gâtului plăcuţe care făceau cunoscut lumii păcatul omisiunii lor, iar pentru alţii rezultatul fusese că au fost chiar daţi afară din locurile lor de muncă. Experienţa unui fermier beneficiar al Legii limitării dreptului de moştenire din Franconia care refuza să contribuie în 1935 cu greu ar putea fi considerată una atipică: era informat de către Gerstner, conducătorul districtual al partidului, că nu era „demn să poarte onorabilul titlu de fermier în Germania naţional-socialistă” şi avertizat că era necesar să „se ia măsuri pentru a preveni dezordinea publică creată de atitudinea” sa, cu alte cuvinte, că se putea aştepta fie la punerea sub arest şi trimiterea într-un lagăr de concentrare, fie să fie supus la violenţă fizică aplicată de trupele SA. Într-un cinematograf din Breslau, în decembrie 1935, opt soldaţi SS înarmaţi au apărut pe scenă la finalul reprezentaţiei şi au anunţat că toate ieşirile fuseseră blocate, că existau inamici ai patriei în sala de spectacole

şi că toţi cei prezenţi trebuiau să facă o donaţie pentru programul de ajutorare dacă doreau să demonstreze că nu se numără printre ei. În timp ce aceştia îşi încheiau scurtul anunţ, uşile au fost forţate şi cincizeci de membri SA au început să se reverse în sală ţinând în mâini urne de colectare de fonduri. De-a lungul ţării, au început să se facă presiuni asupra muncitorilor să permită deducerea automată a contribuţiilor lor direct din pachetele salariale la un curs de 20% din impozitul pe venit (mai târziu redus la 10%). Cei care câştigau prea puţin trebuiau să contribuie şi ei cu 25 de pfenigi din fiecare salariu. În particular, într-o fabrică, în 1938, muncitorilor li s-a spus că dacă nu consimt la deducerea automată, banii pe care trebuiau să îi plătească aveau să fie adăugaţi la sumele deduse din remuneraţiile colegilor lor.160

Şi cel mai semnificativ, contribuţiile regulate şi automate îndreptăţeau donatorul să primească o tăbliţă pe care o putea afişa pe uşa casei, marcaj pe care Cămăşile Brune, membrii Tineretului Hitlerist sau alte organe ale Partidului Nazist fuseseră instruite să îl interpreteze ca pe o indicaţie să treacă mai departe fără a deranja donatorul care locuia în acea casă. Cu toate acestea, în unele fabrici, muncitorilor li se cereau contribuţii adiţionale chiar dacă acceptaseră ca Ajutorul de lamă să le fie dedus din salarii. Iar acest lucru tot nu proteja astfel de contribuabili de insistenţele oamenilor în uniforme maro care circulau pe străzi cu urnele de colectare sau de presiunile exercitate de proprietarii de magazine şi de unii clienţi de a pune mărunţiş în recipientele aflate pe tejghelele celor mai multe dintre magazine. Vânzătorii acestor magazine ofereau clienţilor şi posibilitatea de a colecţiona diferite seturi de cărţi poştale ilustrate, printre care se număra şi un set de fotografii reprezentându-l pe Hitler. Ocazional, copiilor li se dădea liber de la şcoală o parte din zi şi li se puneau la dispoziţie ornamente ieftine pe care să le vândă pe stradă pentru colectarea Ajutoarelor de Iarnă. Achiziţionarea unei insigne a programului de ajutorare

putea fi o măsură de evitare a insistenţelor colectorilor stradali de donaţii. Mai eficient încă ar fi fost achiziţionarea unui cui purtând însemnele Programul de Ajutorare pe Timp de Iarnă, fapt care reprezenta dovada posesiei unui Scut al programului de ajutorare, în care fiecare cui, cumpărat cu 5 pfenigi, putea fi bătut, până când întreaga sa suprafaţă ar fi fost acoperită, folosind aproximativ 1.500 de bucăţi. Poate că actul purtării unei insigne pe stradă ar fi funcţionat ca o formă de protecţie individuală, dar avea, de asemenea, efectul de a face cunoscută celorlalţi solidaritatea unui individ cu regimul. Aproape 170 de milioane de insigne au fost vândute în iarna dintre 1938 – 1939. Această perioadă a încetăţenit obiceiul popular de a folosi insignele ca decoraţiuni pentru bradul de Crăciun.161

La fel ca şi multe alte măsuri de urgenţă aplicate sub conducerea celui de-al Treilea Reich, Programul de Ajutorare pe Timp de lamă a devenit în curând o caracteristică permanentă a peisajului sociopolitic. Acţiunea a fost coroborată legislativ pe data de 5 noiembrie 1934 printr-o Lege a colectelor care permitea Ministerului de Interne şi Trezoreriei Partidului Nazist să suspende orice instituţii sau fonduri caritabile care concurau cu Ajutorarea de Iarnă, forţând astfel desfăşurarea tuturor celorlalte activităţi filantropice în lunile de vară şi asigurând existenţa pe toată perioada anului a cererilor pentru contribuţii adresate poporului german. Pe 4 decembrie 1936, aceste acţiuni au fost întărite printr-o Lege a ajutorării pe timp de iarnă care a permanentizat programul.

Statisticile erau impresionante. Înspre iama dintre 1938 – 1939, intrau în bugetul de stat 105 milioane de mărci germane provenind din deduceri salariale, cu banii rezultaţi din donaţii şi colecte, cele mai considerabile sume din industrie şi sectorul afacerilor mari, alcătuind diferenţa până la 554 milioane. La acest moment, donaţiile pentru Ajutorarea pe Timp de lamă reprezentau aşadar

aproape 3 procente din salariul mediu al unui muncitor. Bineînţeles, anumite schimbări avuseseră loc din 1933 până acum: după iama dintre 1935 – 1936, evreii încetaseră să mai fie incluşi atât în rândul contribuabililor, cât şi al beneficiarilor, iar revigorarea economică adusese cu sine aproape o înjumătăţire a numărului celor care primeau ajutor de iarnă, de la 16 milioane de persoane între 1933 şi 1934, la 8 milioane în perioada 1938 – 1939.

Adăugiri notabile la program au inclus Ziua Naţională a Solidarităţii, stabilită la 1 decembrie, cu ocazia căreia membrii marcanţi ai regimului apăreau în public pentru a solicita donaţii pe străzi, activitate care a adus câştiguri de 4 milioane de mărci în 1935 şi nu mai puţin de 15 milioane în 1938. De asemenea, până la acest moment, devenise mai mult sau mai puţin obligatoriu pentru fiecare familie să reducă hrana consumată în prima duminică din fiecare lună, zi care avea să intre în mentalul colectiv sub denumirea de „duminica singurei oale”, de obicei o tocană ieftină, pregătită într-o singură oală, cu ingrediente ale căror costuri să nu depăşească 50 de pfenigi. Seara, membri ai SA sau SS, sau un reprezentant al Departamentului de Asistenţă Socială se prezentau pentru a revendica pe post de contribuţie diferenţa dintre 50 de pfenigi şi costul normal al unei mese pentru respectiva familie. Aceeaşi politică a fost, de asemenea, implementată în restaurante. Hitler s-a conformat şi el în mod ostentativ, circulând în timpul cinei de duminică o listă prin care toţi invitaţii săi se angajau la contribuţii proporţionale cu statutul fiecăruia. „Fiecare astfel de masă mă costa cincizeci sau o sută de mărci”, avea să se lamenteze mai târziu Albert Speer. Sub o asemenea presiune, numărul invitaţilor lui Hitler în prima duminică din fiecare lună a scăzut în curând la doi sau trei, fapt care a adus după sine, potrivit lui Speer, „anumite remarci sarcastice din partea lui Hitler despre spiritul de sacrificiu al asociaţilor săi”.162

Cu toate acestea, Partidul Nazist îşi asumase, între timp, un rol activ în restructurarea sectorul caritabil

privat, unde Erich Hilgenfeldt, locuitor al regiunii Saar, născut în 1897 şi ofiţer în timpul Primului Război Mondial, era o figură proeminentă. Un fost activist al Căştilor de Oţel, Hilgenfeldt se alăturase Partidului Nazist în 1929 şi devenise un lider regional în Berlin, apropiindu-se astfel de Joseph Goebbels, care fusese superiorul său direct. Hilgenfeldt coordonase şi centralizase o multitudine de grupuri din cadrul partidului şi al Cămăşilor Brune, sub forma Departamentului de Asistenţă Socială a Cetăţenilor Naţional-Socialişti. Sub patronajul Magdei Goebbels, soţia ministrului propagandei, şi cu sprijinul pe care însuşi Hitler i-l acordase oficial pe data de 3 mai 1933, Hilgenfeldt şi-a extins controlul asupra grupurilor de autoajutorare din întreaga ţara, în ciuda unei opoziţii considerabile din partea lui Robert Ley şi Baldur von Schirach, care doreau să conducă sistemul de asigurări sociale prin intermediul organizaţiilor lor. Hilgenfeldt a pledat cu succes ideea că asistenţa socială nu era o prioritate nici pentru Frontul Muncii şi nici pentru Tineretul Hitlerist, cerându-se aşadar înfiinţarea unei instituţii separate, cu atribuţii lărgite, care să pună asistenţa socială ca prioritate de vârf pe agenda sa. În lunile tumultuoase dintre martie şi iulie 1933, el a reuşit să preia aproape toate instituţiile private de ajutor social şi organizaţiile filantropice din Germania, surclasând masivele departamente responsabile cu asistenţa socială ale partidelor democrat şi comunist.

Începând cu 25 iulie 1933, mai erau doar patru organizaţii de ajutor social care nu se aflau sub administrarea statului: Departamentul de Asistenţa Socială a Cetăţenilor Naţional-Socialişti, Misiunea Protestantă, Asociaţia Caritas (asociaţie catolică de caritate) şi Crucea Roşie Germană. Cu toate acestea, numai organizaţia nazistă primea acum finanţare de la stat, un număr mare de instituţii de asistenţă socială, precum grădiniţe aflate sub oblăduirea Bisericii, fiindu-i cedate spre administrare de către Misiunea Protestantă în cursul scurtei hegemonii

a Creştinilor Germani asupra Bisericii Protestante. În ciuda permisiunii de a colecta fonduri în lunile de vară, activitatea celorlalte organizaţii, în special Caritas, era din ce în ce mai mult stânjenită de agresiuni fizice venite din partea unor detaşamente ale Cămăşilor Brune şi, începând cu anul 1936, de dezavantajul de a fi obligate să îşi desfăşoare activităţile de colectare de contribuţii în acelaşi timp cu organizaţia nazistă, un competitor puternic în încercarea de strângere de fonduri.163

Ministrul de interne Wilhelm Frick nu lăsase nicio urmă de îndoială în minţile oamenilor asupra direcţiei pe care trebuiau să o urmeze contribuţiile lor. Era, după cum a declarat el în luna octombrie a anului 1934, „împăidonabil să se permită folosirea impulsurilor caritabile şi a simţului de sacrificiu al oamenilor în scopuri în afara intereselor Statului Naţional-Socialist şi drept urmare în opoziţie cu binele comun”. După cum sugera această viziune, caritatea creştină era acum înlocuită de dorinţa de sacrificiu de sine pe care ideologia nazistă o punea atât de sus în lista de aşa-zise atribute ale rasei germane. Mai exista însă încă un motiv pentru acest transfer ideologic. Spre deosebire de Organizaţia de Ajutorare pe Timp de lamă şi alte organizaţii precum Crucea Roşie, Partidul Nazist restricţionase donaţiile sale de la bun început exclusiv către oameni cu descendenţă ariană.164 Departamentul de Asistenţă Socială a Cetăţenilor Naţional-Socialişti a păstrat cu sfinţenie la baza constituirii sale scopul său de a promova „forţele sănătoase şi vitale ale poporului german”. Urma să vină numai în ajutorul acelora care erau neîndoielnici din punct de vedere rasial, de nădejde din punct de vedere politic, capabili şi dornici de muncă şi dispuşi şi apţi de a se reproduce. Cei care nu erau în „deplina condiţie să îşi îndeplinească obligaţiile comunale” urmau să fie excluşi. Ajutorul nu urma să fie acordat alcoolicilor, vagabonzilor, homosexualilor, prostituatelor, celor care se „sfiau de muncă” sau celor „asodali”, criminalilor recidivişti, celor

afectaţi de boli ereditare (o categorie vag definita) şi membrilor altor rase decât cea ariană. Oficiali ai Departamentului de Asistenţă Socială nu s-au sfiit de la a ataca instituţiile statului responsabile cu ajutoarele sociale pentru modul nediscriminat în care îşi acordau ajutoarele, astfel împingându-i şi mai mult în direcţia unei igiene rasiale pe care începuseră să meargă. Conceptul creştin de caritate era, mai mult decât orice altceva, condamnabil în viziunea nazistă, iar înlăturarea Asociaţiei Caritas şi a Misiunii Protestante fusese, în parte, concepută ca un efort de limitare pe cât de mult posibil a ceea ce erau văzute ca efecte indezirabile din punct de vedere rasial ale filantropiei Bisericii.165

În ciuda acestor limitări, Departamentul de Asistenţă Socială a Cetăţenilor Naţional-Socialişti a fost, împreună cu Organizaţia Putere prin Bucurie, probabil una dintre cele mai populare organizaţii de partid din cel de-al Treilea Reich. Însumând 17 milioane de membri până în anul 1939, proiecta o imagine puternic protectoare faţă de cei mai slabi membri ai comunităţii rasiale germane, sau cel puţin faţă de cei despre care se considera că intraseră în dificultate fără vreo vină a lor. Până în 1939, spre exemplu, departamentul conducea 8.000 de creşe şi punea la dispoziţia mamelor case de vacanţă, suplimente de alimente pentru familiile numeroase şi o varietate de alte facilităţi. Cu toate acestea, era temută şi displăcută în rândul celor mai săraci membri ai societăţii, care erau supăraţi de modul nepoftit în care îşi desfăşura interviurile pentru acordarea de ajutoare, de judecăţile sale morale asupra comportamentului lor şi de ameninţarea omniprezentă cu aducerea Gestapoului dacă nu îşi îndeplineau criteriile de primire a ajutorului social. Mulţi alţii au fost cuprinşi de panică la vederea modului în care departamentul a dat la o parte instituţiile caritabile bisericeşti pe care cetăţenii se bazaseră în mod tradiţional în vremuri de restrişte. Erau, de asemenea, imposibil de ignorat iritarea generalizată, chiar furia şi frica stârnite de

omniprezenţa colectelor de donaţii care, după cum informa un agent social-democrat în 1935, „şi-au asumat complet rolul de tâlhării organizate la drumul mare”. „Insistenţele sunt atât de mari”, declara un alt agent, „încât nimeni nu le poate poate evita”. „Anul trecut se putea vorbi despre colecte ca fiind neplăceri”, spunea un agent, plângându-se cu privire la ajutoarele pentru iarnă din decembrie 1935, „dar în iarna aceasta au devenit o molima de primă clasă”. Existau nu numai colectele pentru ajutorarea pe timp de iarnă, ci şi colecte ale Tineretului Hitlerist făcute pentru construirea de noi cămine de tineret, colecte pentru sprijinirea germanilor plecaţi în străinătate, colecte pentru construirea de adăposturi anti-aeriene, colecte pentru veterani nevoiaşi, o loterie pentru crearea de locuri de muncă şi multe alte programe locale de colectare de fonduri. Existau deduceri salariate pentru maşinile Volkswagen şi contribuţii la locul de muncă pentru programele „Putere prin Bucurie” şi „Fericirea Muncii”, şi multe, multe altele. Asemenea contribuţii, fie ele în natură, în bani sau sub forma muncii voluntare neplătite, însumau în fapt un nou tip, neoficial, de taxă. Oamenii se arătau nemulţumiţi dar, după cum arată toate rapoartele, continuau să plătească. Nu a existat niciun boicot organizat al vreunei acţiuni de colectă, în ciuda câtorva incidente izolate de refuz de plată. Oamenii s-au obişnuit cu cererile constante de bani, îmbrăcăminte şi alte contribuţii, acest lucru devenind o parte normală a vieţii cotidiene. Exista convingerea destul de răspândită cum că naziştii bătrâni ar fi fost printre beneficiarii cei mai frecvenţi şi favorizaţi la primirea acestor tipuri de ajutoare şi existau multe poveşti care vorbeau despre tratamente preferenţiale acordate membrilor partidului în defavoarea unor foşti comunişti sau social-democraţi. Acest fapt nu era surprinzător, din moment ce încrederea era un prim criteriu pentru primirea de ajutor. Cei care beneficiau de aceste ajutoare erau, cel mai adesea, membri ai partidului şi rudele lor bătrâne. În aceeaşi măsură, nu era

surprinzător faptul că circulau multe glume despre corupţia inerentă din întregul sistem. Într-una din aceste glume, doi oficiali ai partidului descopereau, în timp ce mergeau pe stradă, o bancnotă de 50 de mărci într-un şanţ. Ridicând-o, unul dintre bărbaţi afirma că o va dona Programului de Ajutorare pe Timp de lamă. „De ce o iei pe ocolite?”, întreabă celălalt.166

Scoţând cheltuielile de asistenţă socială din (presupusul) sector voluntar, regimul a reuşit să economisească din veniturile oficiale luate din impozite şi să le folosească pentru reînarmare. Încorporarea, împrumuturile de căsătorie şi celelalte planuri menite să scoată oameni de pe piaţa muncii au dus la o reducere şi mai pronunţată a cheltuielilor sociale ale statului şi astfel economiile din cheltuielile bugetare au fost redirecţionate în efortul de război. Ajutoarele de şomaj fuseseră deja reduse sever de guvernele şi autorităţile locale dinainte de preluarea puterii de către naziști. Noul regim nu a ezitat să le scadă chiar mai acut. Serviciul de Muncă Voluntară şi alte planuri similare menite să cosmetizeze statisticile şomajului au avut însă şi efectul de a reduce numărul de ajutoare de şomaj care trebuiau plătite. Desigur, aşa cum am văzut, şomajul nu a dispărut în niciun caz în iarna lui 1935 – 1936, însă autorităţile locale au continuat să coboare nivelul ajutoarelor sociale prin orice mijloace disponibile. Din octombrie până în decembrie 1935, când cifra oficială a şomerilor care beneficiau de asistenţă socială a crescut de la 336.000 la 376.000, valoarea totală a ajutoarelor care le-au fost plătite pe teritoriul Reichului a scăzut, de fapt, de la 4, 7 la 3, 8 milioane de mărci. Pretutindeni, autorităţile competente solicitau ca şomerii să se prezinte pentru interogatorii şi examinări medicale care să stabilească dacă erau sau nu apţi de muncă; cei consideraţi apţi au fost recrutaţi în Serviciul de Muncă al Reichului sau în diversele planuri de intervenţie în situaţii de urgenţă; cei care nu s-au prezentat au fost scoşi din arhive şi plăţile către ei au fost sistate. Subvenţiile pentru

chirie au fost întrerupte, plăţile pentru cei care aveau în grijă persoane în vârstă sau bolnave, tăiate. În Köln, unei femei din clasa muncitoare care îi ceruse asistentului social ajutor pentru a plăti medicaţia pentru mama ei în vârstă de 75 de ani, de care avea grijă acasă, i s-a spus că statul nu va mai plăti pentru asemenea oameni, care nu erau decât o povară pentru comunitatea naţională.167

Reducerea ajutoarelor de şomaj era doar o parte dintr-o strategie pe scară mai largă. Îndemnarea poporului german de a se ajuta pe sine în loc să se bazeze pe banii proveniţi de la stat însemna în mod implicit că aceia care nu puteau să se ajute singuri erau nu doar dispensabili, ci chiar o ameninţare la adresa sănătăţii poporului german. Cei viciaţi din punct de vedere rasial, devianţii, criminalii, „asocialii" şi toţi cei ca ei aveau să fie scoşi cu totul din sistemul de asistenţă socială. Aşa cum am văzut, în 1937 – 1938, drojdia societăţii, devianţii sociali şi infractorii mărunţi erau deja arestaţi în număr mare şi depuşi în lagăre de concentrare, unde erau consideraţi de către nazişti ca nefiind de vreun folos regimului. Prin urmare, imediat ce reînarmarea a absorbit mare parte din numărul şomerilor, scepticismul iniţial al naziştilor faţă de beneficiile asistenţei sociale şi-a făcut din nou apariţia în cel mai brutal mod cu putinţă.

În

Asociaţia Naţional-Socialistă de Asistenţă Socială, „Ajutorul de lamă" şi „Putere prin Bucurie" erau de departe cele mai populare programe de întrajutorare organizate de cel de-al Treilea Reich. Pentru mulţi, aceste proiecte erau dovada tangibilă că guvernul intenţiona să-şi respecte promisiunea de a crea o comunitate naţională, organică, în care luptele de clasă şi antagonismul social să fie depăşite, în care egoismul individual avea să păleasca în faţa intereselor copleşitoare ale colectivităţii. Aceste programe aveau un scop explicit de a zdrobi diferenţele de clasă şi statut, de a le da ocazia celor mai înstăriţi să-şi ajute semenii mai puţin norocoşi care suferiseră de pe

urma crizei economice, şi să îmbunătăţească traiul oamenilor de rând în diverse moduri. În mod paradoxal, cetăţenii cei mai înstăriţi se simţeau cei mai atraşi de ideologia comunităţii umane; muncitorii erau adeseori prea influenţaţi de conceptele marxiste pentru a ceda atât de uşor în faţa scopurilor acesteia. O reacţie tipică a fost cea a Melitei Maschmann, o tânără femeie crescută într-un mediu conservator, într-o familie din clasa superioară, ai cărei părinţi îi insuflaseră o imagine a Germaniei pe care ea a descris-o mai târziu ca fiind „un îngrozitor dar minunat mister”.168 Discuţiile din casa părintească, de la începutul anilor ’30, adoptau de multe ori teme precum umilirea Germaniei în Primul Război Mondial, diviziunea şi conflictele existente în partidele politice din Reichstag, haosul public, numeroasele acte de violenţă, sărăcia şi disperarea celor şomeri, din ce în ce mai numeroşi. Gândindu-se cu nostalgie la zilele în care guverna Kaizerul, perioadă în care, aşa cum îi spuneau părinţii, germanii fuseseră un popor mândru şi unit, Melitei i-a fost imposibil să reziste în faţa ideologiei naziştilor, care promiteau să pună capăt disensiunilor politice şi să unească toate clasele sociale într-o nouă comunitate naţională, în care bogăţii şi săracii aveau să fie trataţi ca egali.169 Experienţa ei nu a fost singulară. În ciuda faptului că organizaţiile de asistenţă socială şi programele de activităţi de relaxare propuse de nazişti, al căror scop era să evidenţieze dorinţa lor de a unifica comunitatea germană, erau privite cu ochi buni, mai ales în retrospectivă, aveau şi ele dezavantajele lor. Elementul de obligaţie, existent în toate acţiunile organizaţiilor, nu putea fi ignorat cu uşurinţă. În ciuda faptului că regimul lăuda virtuţi precum sacrificiul de sine, acestea nu aveau un caracter universal; dimpotrivă, mulţi oameni se concentrau pe îmbunătăţirea situaţiei materiale, lucru deloc surprinzător, având în vedere că trecuseră prin război, fuseseră afectaţi de inflaţie şi de criza economică. Diferenţele dintre clase erau mai clare ca niciodată şi erau

agravate de o nouă diferenţiere, între „bătrânii luptători” şi ştabii din partid, care erau percepuţi ca fiind singurii care benefidau de aceste programe, şi restul oamenilor. Regimul a eliminat cu greutate credinţe adânc înrădăcinate, comune pentru o parte a populaţiei, dacă nu chiar pentru majoritatea, de la credinţa în conceptul creştin al filantropiei universale la obiceiul muncitorilor de a vedea totul prin perspectiva ideii marxiste de luptă de clasă.

În 1939, deziluzia creată de programele implementat de regim era larg răspândită. Primul val de entuziasm cu care fusese întâmpinat cel de-al Treilea Reich se estompase deja în 1934 şi, la începutul anului 1936, atinsese un nivel atât de scăzut, încât până şi popularitatea lui Hitler era în declin.170 Cât de departe a pătruns această dezamăgire, cât de general valabilă era şi de ce nu s-a transformat într-o opoziţie mai răspândită şi mai fermă faţă de regim? Ne putem face o idee despre cum vedeau cetăţenii de rând cel de-al Treilea Reich, despre ce schimbări suferise societatea între 1933 şi 1939 şi despre cât de mult a fost respectată promisiunea unei comunităţi naţionale, unite şi organice analizând evenimentele care au avut loc într-un orăşel de provincie în această perioadă. În oraşul Northeim, din Saxonia Inferioară, cea mai vizibilă schimbare în ochii locuitorilor a fost revenirea unei prosperităţi şi a unei ordini publice, după haosul şi sărăcia din ultimii ani ai Republicii de la Weimar. Conflictele stradale şi scandalurile din cadrul conferinţelor, care fuseseră un motiv de îngrijorare pentru locuitori, erau acum de domeniul trecutului. Primarul oraşului, nazistul Ernst Girmann, după ce şi-a îndepărtat rivalii din partidul local în septembrie 1933, a condus oraşul de unul singur, nederanjat, fără a ţine cont de vreo formă democratică de control, situaţie care a fost confirmată în ianuarie 1935 atunci când o nouă lege naţională le-a acordat primarilor în funcţie puteri fără limite asupra comunităţilor lor. Girmann a iniţiat o campanie de propagandă în care

prezenta un plan elaborat pentru crearea de noi locuri de muncă în oraş. Acesta nu a fost niciodată acceptat de oamenii de afaceri încăpăţânaţi din Northeim; dar după ce şomerii au fost strânşi de pe stradă pentru a fi trimişi în lagărele de muncă sau folosiţi pentru lucrări publice, redresarea economiei, proces care începuse cu mult înainte de ascendenţa naziştilor la putere, a început să aibă un impact real. Muncitorii care erau încorporaţi în Serviciul Muncitoresc al Reichului munceau în cadrul lucrărilor municipale de înfrumuseţare a oraşului, precum extinderea parcului sau renovarea faţadelor clădirilor vechi.171

Cel mai remarcabil proiect de construcţie se referea la construirea unui *Thmgplat Z*) un loc de întâlnire al naziştilor sub forma unui amfiteatru în aer liber, construit într-o pădure din apropiere, pe un teren achiziţionat la un preţ extrem de piperat de la unul din prietenii lui Girmann. Un număr mare de case noi şi blocuri cu apartamente au fost construite în oraş, cu subvenţii de la stat, deşi cel mai mediatizat proiect de construcţie, cel al unei aşezări de 48 de case noi la periferia oraşului, fusese deja planificat la începutul anilor ’30 şi amânat din cauza obiecţiilor naziştilor locali, care fuseseră împotriva proiectului în 1932. Doar familiile ariene ale membrilor de partid sau ale membrilor organizaţiilor afiliate puteau obţine o locuinţă în această nouă aşezare, şi numai dacă erau susţinuţi de partidul local. Cu toate acestea, mesajul de propagandă al „bătăliei pentru muncă” îşi jucase rolul în Northeim, şi mulţi oameni erau într-adevăr convinşi că cel de-al Treilea Reich pusese economia pe roţi. Sentimentul că toţi puneau mână de la mână pentru a scoate Germania din impasul financiar era întărit de dinamismul organizaţiei naţional-socialiste locale de asistenţă socială, care strângea donaţii, organiza baluri de caritate, „duminici ale oalei de tocană” şi defilări. Cu toate acestea, faptul că armata germană a reocupat o cazarmă din apropiere, care a trebuit renovată, a declanşat un mic boom economic în industria de

construcţie a Northeimului şi a reprezentat cel mai mare serviciu adus de cel de-al Treilea Reich orăşelului. O mie de soldaţi şi subofiţeri reprezentau o mie de noi clienţi pentru magazinele locale şi pentru furnizori.172

Dar, conform rapoartelor întocmite de agenţii de Gestapo din regiune, mulţi dintre foştii comunişti şi social-democraţi din oraş nu se lăsau convinşi de aceste îmbunătăţiri şi erau încă împotriva regimului la sfârşitul anului 1935, desfăşurând o propagandă negativă prin zvonuri. Catolicii locali erau de asemenea ostili; oamenii încă îşi făceau cumpărăturile în magazine evreieşti; conservatorii erau dezamăgiţi şi încercau să-şi îmbunătăţească relaţia cu armata; iar încercările lui Girmann de a desfiinţa congregaţia locală de luterani şi de a face Northeimul primul oraş din Germania fără creştini întâmpinau o rezistenţă pasivă din partea clerului şi laicităţii. În conformitate cu politicile naţionale, Girmann a reuşit să închidă şcoala catolică a oraşului, lucru obţinut în mare parte din cauza numeroaselor conversaţii pe care le-a avut cu părinţii elevilor, care mai mult ca sigur că au fost intimidaţi de acesta. Dar autorităţile de vârf nu i-au permis lui Girmann să folosească forţa împotriva luteranilor, faptul că i-a pus pe membrii Tineretului Hitlerist să arunce cu bulgări de zăpadă în crucifixul bisericii nu a fost de ajuns şi campania sa a eşuat. Girmann nu ezita să îi ameninţe pe cei care nu se conformau. Cei care nu se prezentau la întâlniri sau care plecau mai repede acasă erau confruntaţi şi li se cerea o explicaţie, şi, într-unul din cazuri, Girmann însuşi i-a scris unei tinere femei care uitase să-şi ridice braţul pentru a da salutul german, spunându-i că avea să fie brutalizată dacă acest lucru avea să se mai întâmple. Confruntaţi cu astfel de ameninţări, oamenii erau atenţi să se conformeze, chiar dacă numai de văzul lumii. În acelaşi timp, nu se putea nega faptul că cetăţenii oraşului îşi pierduseră entuziasmul iniţial, după câteva luni de euforie.173

Era dificil pentru partidul local să lupte cu astfel de

dezamăgiri. Până la sfârşitul anului 1935, îşi pierduse dinamismul; liderii săi, inclusiv primarul Girmann, se simţeau confortabil, se îmbogăţiseră, îşi adunau salariile mari şi culegeau recolta semănată de luptele anterioare. Girmann nu a mai făcut nimic notabil în ultima parte a anilor ’30, în afară de a renova centrele de echitaţie ale oraşului, pe care le-a folosit mai apoi destul de frecvent. Festivalurile şi aniversările naziste deveniseră ritualuri lipsite de sens, la care oamenii participau mai mult de frică decât dintr-un simţ al datoriei. Puţinele incidente violente împotriva evreilor care au avut loc în oraş au trezit o serie de reacţii din partea orăşenilor, de la indiferenţa la condamnare făţişa a acestor acte; ei erau de părere că motivul pentru care venise cel de-al Treilea Reich la putere era acela de a suprima acest gen de fapte. Foştii social-democraţi erau toleraţi cu ranchiuna dacă se abţineau de la implicarea în activităţile politice, ceea ce au şi făcut după 1935, atunci când ultimele grupări de rezistenţă fuseseră înlăturate. Gardienii de Bloc îi vizitau frecvent, pentru a face rost de plăţi pentru Ajutorarea de lamă şi pentru a verifica dacă erau sau nu de încredere din punct de vedere politic. Trebuiau să întocmească rapoarte pentru oricine din blocul lor care depunea o cerere de asistenţă socială, care voia să se înscrie în oricare din numeroasele cluburi şi asociaţii ale oraşului sau care voia să se angajeze în domeniul statului. Trebuiau să completeze un formular şi să dea detalii despre prezenţa persoanei în cauză la întâlniri, despre contribuţiile şi donaţiile făcute şi aşa mai departe. Cu toate acestea, din cele câteva mii de astfel de rapoarte care erau depozitate în arhivele locale, aproape niciunul din acestea, întocmite după 1935, nu clasifica persoana în cauză ca fiind nedemnă de încredere; doar pentru scurt timp, la apogeul conflictului bisericesc, rapoartele conţineau comentarii negative la adresa catolicilor activi. Multe din notaţiile Gardienilor de Bloc erau vagi sau lipsite de importanţă, dar toate erau exacte în ceea ce priveşte contribuţiile aduse de subiect la fondul

Ajutorării de lamă şi a altor organizaţii similare. Dacă nu existau astfel de donaţii, persoana în cauză era marcată cu negru şi era clasificată ca fiind „egoistă” sau „neprietenoasă”. Un astfel de individ îi putea face necazuri unui Gardian de Bloc dacă acesta nu îndeplinea norma de plăţi. Altceva nu prea conta, mai puţin în rarele ocazii în care cineva uita să atârne un steag de ziua lui Hider sau uita să dea salutul german. Un fel de stabilitate politică se instalase şi majoritatea Gardienilor de Bloc erau mulţumiţi dacă îşi îndeplineau sarcinile şi nimic mai mult. Nu le mai păsa foarte mult de ce credinţe politice aveau unii, atâta timp cât se conformau în societate şi îşi păstrau ideile politice pentru ei. Fără îndoială că erau oarecum mai vigilenţi în fostele fortăreţe comuniste din Berlin sau din Ruhr decât în orăşele provinciale, precum Northeim. Cu toate acestea, până în 1939, un fel de modus vivendi fusese atins: locuitorii oraşului participau la ritualurile publice aşa cum li se cerea, deşi în general fără prea mult entuziasm, iar partidul local se mulţumea cu atât şi nu întindea coarda. Până la urmă tot ce obţinuseră fusese un fel de consimţire din partea cetăţenilor şi o conformare superficială; dar au admis că trebuiau să se mulţumească cu atât, iar această situaţie probabil că era răspândită şi în restul Germaniei.174

Situaţia din Northeim reflecta situaţia din multe alte părţi ale Germaniei. Până în 1939 germanii nu deveniseră încă fanatici nazişti, dar cei mai mulţi îşi doreau în primul rând ordine, siguranţă, locuri de muncă, posibilitatea de a-şi îmbunătăţi standardul de viaţă şi de a avansa în carieră, toate lucruri care păruseră imposibile pe timpul Republicii Weimar şi care acum fuseseră în mare îndeplinite, iar acest lucru a fost de-ajuns pentru a le obţine acordul. În acest caz, nu propaganda a avut un rol atât de important, d faptul că fusese obţinută o stabilitate socială, economică şi politică. Modul violent şi ilegal prin care Hitler îl eliminase pe Röhm şi pe acoliţii săi fusese acceptat de majoritatea oamenilor, nu pentru că erau de acord ca crima să fie o

unealtă politică, ci pentru că Hitler restabilise ordinea publică care fusese ameninţată de Cămăşile Brune ale lui Röhm în lunile precedente. Exista un consens general privind prevalenţa ordonanţelor pe care naziştii le recunoşteau, le acceptau şi le exploatau. Pe termen lung desigur că se va dovedi că a fost doar o iluzie. Dar pentru moment, era destul să le tai avântul mişcărilor de opoziţie care încercau să transforme nemulţumirile mărunte din viaţa de zi cu zi sub cel de-al Treilea Reich într-o opoziţie generală.175

IV

Promisiunile sociale făcute de liderii celui de-al Treilea Reich aveau într-adevăr o vastă influenţă. Nazismul îşi câştigase suporteri în alegerile de la începutul anilor ’30, nu în ultimul rând pentru că a repetat încontinuu că avea să treacă peste diviziunile Republicii Weimar şi să unească poporul german într-o nouă comunitate rasială naţională, bazată pe cooperare nu pe conflict, pe sprijin reciproc şi nu pe antagonism reciproc. Diferenţele de clasă aveau să dispară; interesele rasei germanice aveau să aibă întâietate. Cele două demonstraţii propagandistice majore, puse în scenă de Goebbels şi de conducerea nazistă în primele luni ale celui de-al Treilea Reich, „Ziua Potsdamului” şi „Ziua Muncii Naţionale”, trebuiau să demonstreze cum noua Germanie avea să unească vechile tradiţii ale sistemului prusian cu mişcarea muncitorească. Într-un interviu acordat dramaturgului nazist Hanns Johst, pe 27 ianuarie 1934, Hitler declara că nazismul „vede Germania ca pe un corp al societăţii, un organism singular”. „Din tradiţiile burgheziei”, i-a spus el lui Johst, naţional-socialismul preia „fermitatea, şi de la materialismul marxist, doctrina vie, socialismul creativ”. El a continuat, spunând că:

O comunitate a oamenilor: asta înseamnă o comunitate a muncii productive, a uniunii intereselor vitale, ceea ce înseamnă depăşirea individualismului burghez şi a maselor organizate mecanic, sindicaliste, ceea

ce înseamnă că soarta individului devine una cu soarta naţiunii, individul devine una cu poporul… Burghezul trebuie să devină un cetăţean al statului; tovarăşul roşu trebuie să devină un tovarăş rasial. Ambii trebuie să înnobileze conceptul sociologic al muncitorului şi să ridice statutul de titlu onorific acordat pentru muncă. Acest brevet al nobleţei îi pune pe soldat, pe ţăran, pe negustor, pe academician, pe muncitor şi pe capitalist sub acelaşi legământ, acela de a alege singura cale posibilă oricărui cetăţean german hotărât: înspre naţiune… Burghezul trebuie să înceteze a se mai simţi ca un soi de pensionar al tradiţiei, al capitalului, separat de muncitor prin conceptul marxist de proprietate; ar trebui să se zbată, să aibă o minte deschisă, să se integreze în întreg ca muncitor.176

Hitler a subliniat aceste argumente, evidenţiindu-se pe sine ca şi muncitor, ca om modest care se ridicase deasupra celorlalţi fără a-şi pierde vreodată legătura cu obârşia de jos.

Hitler reamintea destul de des audienţei, aşa cum a făcut-o pe 1 mai 1937, la Lustgarten (Grădina Plăcerii) în Berlin, în faţa a peste un milion de oameni, că nu venise „dintr-un palat* am venit de pe şantier. Nici nu am fost general: am fost un soldat printre milioane de soldaţi”. Camaraderia de pe linia frontului, din 1914 până în 1918, când toate barierele sociale fuseseră date la o parte în mijlocul unui devotament pentru cauza naţională, avea să revină în spiritul celui de-al Treilea Reich:

E un miracol că aici, în ţara noastră, un om necunoscut a fost în stare să iasă din rândurile armatei, a milioanelor de germani, muncitori şi soldaţi, şi să stea în faţa Reichului şi a naţiunii. Lângă mine stau cetăţeni germani din fiecare clasă, care azi sunt lideri regionali etc. Deşi, vă amintesc, foşti membri ai burgheziei şi foşti aristocraţi îşi au şi ei locul în mişcarea nazistă. Pentru noi nu contează de unde vin, ce e important e că pot munci pentru binele poporului nostru.177

Aşa cum sugera şi cuvântul „fost” din discursul lui

Hitler, cel de-al Treilea Reich a propagat cu sârguinţă noţiunea de abolire a tuturor diferenţelor de clasă în noua Germanie. Robert Ley declara în 1935: „Noi suntem prima ţară din Europa care a înlăturat lupta de clasă”.178 Ca dovadă a acestui lucru, multe instituţii ale Partidului Nazist s-au remarcat prin numirea în funcţii de autoritate a membrilor din clasele de jos în dauna burgheziei, aşa cum s-a întâmplat în Tineretul Hitlerist, sau supunându-i pe descendenţii elitelor autorităţii celor care odată le fuseseră inferiori, aşa cum se întâmpla atunci când studenţii erau trimişi în lagărele de muncă sau profesorii erau disciplinaţi de „bătrânii luptători”, care proveneau din medii modeste în timpul instrucţiei obligatorii. Atacul studenţilor nazişti asupra tradiţionalelor cluburi de scrimă e doar un exemplu al asaltului condus împotriva celor mai proeminente bastioane ale privilegiilor sociale din Germania; spre dezgustul tradiţionaliştilor precum Reck-Malleczewen, acesta era însoţit de o retorică egalitaristă şi de asalturi verbale împotriva naturii reacţionare a discriminării de clasă practicate de scrimeri.179

În mod crucial, retorica era acompaniată de fapte. Declinul statutului, autonomiei şi puterii în profesiile academice specializate în primii şase ani ai celui de-al Treilea Reich era real. Instituţiile tradiţionale precum universităţile nu mai făceau parte din experienţa de viaţă necesară unui tânăr german, şi puţini studenţi s-au mai înscris la universitate în 1939, faţă de 1933. Oamenii de afaceri mărunţi şi funcţionarii au văzut cum diviziunea socială dintre aceştia şi clasa muncitoare se adâncea şi mai tare, şi nu doar din cauza retoricii naziste. Aristocraţii s-au trezit daţi la o parte de pe coridoarele puterii de către tineri nazişti impertinenţi, din clase sociale cu mult sub a lor. Figuri cu autoritate, de la doctori la pastori, de la moşieri la bătrânii satului, s-au trezit că sunt atacaţi. Peste tot, minoritatea de tineret sau orice altă minoritate semnificativă profita de şansa oferită şi se impunea în faţa bătrânilor: în aristocraţie, în sat, în clasa de şcoală, în

universitate. O nouă elită politică preluase puterea. De la cei din rangul de sus, precum Goebbels sau Göring, Schirach şi Ley, până la liderii regionali, până la nivelul cel mai de jos, la Gardienii de Bloc şi comandanţii din *Hitlerjugend*, oameni noi, majoritatea tineri, majoritatea provenind din medii sociale neconvenţionale, precum Rosenberg, sau chiar din afara Germaniei, au preluat frâiele puterii. Mai mult decât atât, o gamă variată de valori tradiţionale sociale intraseră în declin: de la profesorul care stabilea ca prioritate învăţătura de dragul învăţăturii, de la etica hipocratică a doctorului care pune interesele pacientului mai presus decât orice altceva, la omul de afaceri care venerează profitul drept ultima măsura a succesului, toate acestea au fost date la o parte de cel de-al Treilea Reich, ale cărui priorităţi erau războiul, rasa şi comunitatea naţională.

Cu toate acestea, egalitatea de statut, proclamată cu insistenţă şi hotărâre de nazişti, nu implica şi egalitatea poziţiei sociale, a venitului sau a averii. Naziştii nu au revizuit sistemul de taxe într-un mod radical astfel încât să uniformizeze veniturile nete, de exemplu, sau pentru a controla economia aşa cum s-a făcut în Uniunea Sovietică, sau mai târziu în Republica Democrată Germană, pentru a minimiza diferenţele dintre bogaţi şi săraci. Bogăţii şi săracii au existat şi pe timpul celui de-al Treilea Reich, aşa cum au existat întotdeauna. Până la urmă, puterea aristocraţiei asupra pământului a rămas aceeaşi şi tinerii aristocraţi şi-au găsit un nou rol de conducători în SS, viitoare elită politică a Germaniei. Familiile de ţărani, care conduceau comunităţile săteşti de zeci de ani, au reuşit în mare parte să-şi păstreze poziţiile, ajungând la un consens limitat cu noul regim. Oamenii de afaceri, mici şi mari, au continuat să-şi gestioneze afacerile, având ca ţel profitul, motivul capitalist obişnuit. Profesorii au evitat excrescenţele neştiinţifice şi non-academice ale ideologiei naziste fondând mici institute în care erau izolaţi de convenţiile academice de cercetare, şi au continuat la fel

ca înainte. Judecătorii şi avocaţii au judecat şi au pledat în continuare, au prezidat procese, au trimis oameni la închisoare. Doctorii au câştigat şi mai multă influenţă asupra pacienţilor, la fel cum s-a întâmplat şi cu angajatorii în raport cu muncitorii. Bisericile au pierdut teren în domenii precum educaţia, dar toate rapoartele consemnau faptul că preotul şi pastorul încă se mai bucurau de loialitatea şi devotamentul turmei lor în ciuda tuturor eforturilor depuse de regim. Retorica unei comunităţi naţionale i-a convins pe mulţi, poate şi pe majoritatea celor din politică: rivalităţile de partid dispăruseră. Toată lumea se unea sub conducerea lui Hitler. Aşa cum nota şi Luise Solmitz în jurnalul ei, pe 27 aprilie 1933: „Nu mai există lupte de clasă, nici marxism, nici antagonism religios, doar Germania, în Hitler”.180 Dar foarte puţini erau convinşi că utopia socială promisă de nazişti în 1933 avea să se materializeze vreodată.

O societate nu poate fi complet transformată în doar şase ani fără genul de violenţă ucigaşă care a avut loc în Rusia, de la „teroarea roşie” a războiului civil (1918 – 1921) la epurările în masă ordonate de Stalin în anii ’30. Regimul celui de-al Treilea Reich, aşa cum am văzut, a condus o serie limitată de acţiuni violente împotriva disidenţilor regimului sau a presupuşilor disidenţi din propriile rânduri, la sfârşitul lunii iunie 1934, şi a omorât de asemenea câteva mii de oponenţi reali sau presupuşi din Germania, dar violenţa cea mai importantă era rezervată pentru cei din afara ţării şi a fost executată în timpul războiului. Nu se poate trasa o paralelă cu regimul sovietic, care a omorât aproape trei milioane de cetăţeni ruşi, majoritatea pe timp de pace, şi nici la încarcerarea altor milioane de oameni în lagăre de muncă, nici la revoluţiile violente care au naţionalizat industria şi au dus la colectivizarea agriculturii în Rusia lui Stalin. În mod similar, în timp ce cel de-al Treilea Reich micşora salariile şi limita consumul, acest lucru nu făcea parte dintr-un plan de a restrânge prăpastia dintre bogaţi şi săraci, aşa cum

era cazul restricţiilor drastice impuse în societatea sovietică, ci un mijloc prin care se puteau economisi bani pentru a finanţa procesul de reînarmare. Nazismul nu a încercat o reiterare a trecutului istoric, în ciuda discursurilor despre reinstaurarea ierarhiilor şi a valorilor mitice germanice. Aşa cum am văzut, grupările care sperau la restaurarea vechilor delimitări sociale şi a ierarhiilor au fost la fel de dezamăgite ca şi cei care vedeau în cel de-al Treilea Reich o oportunitate de a conduce o redistribuire radicală de avere şi pământ.181

Problema era că orice schimbare socială pe care naziştii şi-ar fi dorit-o era până la urmă subordonată pregătirilor de război, care erau prioritare. Orice ajuta Germania să se pregătească pentru război era bun; orice stătea în cale era rău. Conştientizarea faptului că orice utopie socială sau rasială era amânată până când Germania aveau să obţină mult-doritul spaţiu vital din Est, la fel şi o prosperitate economică pentru mase, era şi ea dependentă până la urmă de acelaşi lucru. Cu toate acestea, orice evaluare a ceea ce s-ar fi întâmplat atunci devine o speculaţie din moment ce există indicii ai faptului că Hitler nu s-ar fi oprit odată ce ar fi cucerit Europa, şi ar luptat în continuare pentru supremaţia globală. Cu toate acestea, ceva din natura caracterului utopic al viitorului celui de-al Treilea Reich, aşa cum era el imaginat de liderii săi şi de ideologi, putea fi uşor desluşit în 1939. Idila nazismului cu tehnologia, deşi suboronată reînarmării, mergea mai departe de scopul pur militar. Acesta era un regim care îşi dorea ultimele maşinării, ultimele accesorii, ultimele mijloace de comunicare. Acestea implicau fabrici mari, afaceri, oraşe moderne, organizaţii elaborate. Principiile pe care se baza viitorul nazist erau de factură ştiinţifică: aplicarea igienei rasiale şi a selecţionismului darwinist asupra societăţii umane fără a se ţine cont de moralitatea tradiţională sau de scrupulele religioase, totul controlat şi gestionat de un aparat de stat ierarhic, elaborat, care nu avea să tolereze opoziţia. Câteodată,

retorica nazistă dezvăluie o viziune a unei Europe populate de ţărani fermieri germani uniţi prin legăturile de „sânge şi glie”, subjugându-i şi exploatându-i pe membrii raselor inferioare într-o lume pseudofeudală eliberată de complexitatea şi ambiguitatea societăţii industriale; dezindu-strializarea şi dezurbanizarea aveau să fie elementele esenţiale ale reîncarnării finale ale celui de-al Treilea Reich la scară europeană. 182 Dar susţinătorii cei mai vehemenţi ai acestei viziuni, precum Darré, au fost depăşiţi de cei care credeau că noua ordine europeană rasială trebuia să combine cea mai avansată industrie, tehnologie şi cele mai noi mijloace de comunicare cu reordonarea agriculturii şi a mediului rural pentru a le echilibra.183

În lumea reală a Germaniei de secol XX, efectele modernizării naziste au avut impact pe fondul unui context în care schimbările sociale şi economice rapide erau prezente încă de la revoluţia industrială de la mijlocul secolului XVIII. Şi în acest caz erau prezente contradicţii fatale. Pregătirea pentru război, de exemplu, a accelerat fără îndoială procesele existente de concentrare şi raţionalizare din industrie şi au accelerat dezvoltarea tehnologică. Tehnologia şi cercetarea medicală militară, aşa cum am văzut, au luat-o înainte în institutele fondate de guvern şi în departamentele de cercetare şi dezvoltare ale companiilor. Pe de altă parte, politicile educaţionale ale celui de-al Treilea Reich aveau ca rezultat reducerea competenţei intelectuale, ştiinţifice şi profesionale ale noii elite germane, care era deja în declin în 1939. Dacă o viitoare elita avea să se ivească din rândurile SS-ului şi din noile şcoli de elită sau Ordensburguri, atunci era o elită de nivel inferior care nu avea să gestioneze cu succes genul de sistem complex, industrial, modern, tehnologic, social şi economic care ar fi fost capabil de începerea şi susţinerea unui război modern, complex, tehnologic şi industrial. Instituţiile sociale tradiţionale, precum sindicatele, au fost date la o parte pentru a face loc unei identificări totale a

individului cu statul şi cu rasa; cu toate acestea, rezultatul a fost exact contrar celui aşteptat, oamenii s-au retras în intimitate, în familie, o prioritate a nevoilor de consum pe care cel de-al Treilea Reich nu era în stare să le satisfacă, şi nici nu dorea acest lucru. Distrugerea instituţiilor tradiţionale ale mişcării muncitoreşti poate fi văzută ca o lovitură dată modernismului, o cale aşternută pentru o structură a relaţiilor de muncă foarte diferită, mai puţin antagonistă, de după 1945. Pe termen lung însă, declinul clasei muncitoare industriale tradiţionale şi ascendenţa sectorului public într-o societate postindustrială ar fi obţinut acelaşi rezultat prin alte mijloace.

Atunci când argumentăm nivelul de modernizare la care a ajuns societatea germană în timpul celui de-al Treilea Reich, şi cât de mult a vrut regimul să modifice ordinea socială şi cum a reuşit să facă acest lucru, există problema că societatea nu a reprezentat niciodată o prioritate a naziştilor. E adevărat că diviziunile sociale urmau să fie dacă nu abolite, cel puţin depăşite, iar discordia socială avea să fie înlocuită de armonie socială, iar statutul, deşi nu clasa, avea să fie egalizat pe cât se putea în cel de-al Treilea Reich. Dar o mare parte din acestea aveau să fie obţinute prin folosirea simbolurilor, a ritualurilor, a retoricii. Mai presus de orice, ceea ce Hitler şi naziştii îşi doreau era o schimbare în sufletul oamenilor, în modul lor de gândire şi în comportamentul lor. Ei voiau un om nou, o femeie nouă, care să se ivească din cenuşa Republicii Weimar şi să impulsioneze devotamentul şi îndârjirea care fuseseră prezente pe front în Primul Război Mondial. Revoluţia lor a fost mai întâi culturală şi apoi socială. Cu toate acestea, a fost susţinută de ceva mai concret, care a avut consecinţe fizice substanţiale asupra a mii de oameni, şi într-un final milioane de germani, evrei şi alţi oameni: ideea ingineriei rasiale, a modelării germanilor într-un nou popor de eroi, şi corolarul acesteia, eliminarea celor slabi din lanţul

AL TREILEA REICH LA PUTERE 547 ereditar şi a

celor care erau văzuţi drept duşmani ai Germaniei, reali şi posibili, din comunitatea naţională. Acest lucru presupunea o încercare comună de a îmbunătăţi calitatea fizică a rasei germane, pe de-o parte; pe de altă parte, presupunea şi un efort cuprinzător de a elimina elementele pe care naziştii le considerau indezirabile, mai ales evreii, din societatea germană, aşa cum vom vedea în continuare.

6

CĂTRE O UTOPIE RASIALĂ

În spiritul ştiinţei

I

Eugeniştii au întâmpinat venirea celui de-al Treilea Reich cu mare nerăbdare. Încă din anii 1890 aceştia au făcut campanii de promovare a politicii sociale care plasa perfecţionarea rasială în centrul preocupărilor lor şi ţelul lor era eliminarea din lanţul ereditar a celor identificaţi drept slabi, leneşi, criminali, degeneraţi sau nebuni. În sfârşit, după cum remarca Fritz Lenz, un adept al acestor măsuri, Germania avea un guvern pregătit să ia în serios astfel de probleme.1 Entuziasmul său nu era deplasat. Cel puţin din 1924, când Hitler, aflat în închisoarea Landsberg şi citind o serie de tratate despre eugenie, aprecia că Germania şi germanii pot deveni puternici din nou dacă statul va implementa în societate principiile de bază ale eugeniei şi ale ingineriei rasiale. Naţiunea devenise slabă, viciată de infuzia de elemente degenerate. Aceştia trebuiau îndepărtaţi cât mai curând posibil. Cei puternici şi puri din punct de vedere rasial trebuiau încurajaţi să conceapă cât mai mulţi copii, cei slabi şi impuri din punct de vedere rasial trebuiau neutralizaţi prin orice mijloc posibil.2

Pentru că Hitler le-a oferit o oportunitate unică de a-şi pune ideile în practică, eugenişti de top au început să se ralieze la doctrina nazistă. O mică parte din ei aveau legături prea strânse cu organizaţiile şi cu ideologiile de stânga pentru a supravieţui ca membri ai Societăţii de Eugenie, care fusese preluată şi epurată de naziști în 1933.

Doctori evrei, dintre care bună parte erau eugenişti entuziaşti, au fost şi ei excluşi. Chiar şi Lenz a realizat că unele din ideile sale, cum ar fi că progeniturile nelegitime erau degenerate din punct de vedere rasial, s-au ciocnit de criticile dure ale ideologilor naziști, printre care şi Heinrich

Himmler. Foarte repede, eugenişti de vârf, medici de profesie, au fost daţi la o parte de generaţia tânără, care deţinea rolurile cheie ale instituţiilor afiliate, cum ar fi Biroul Politic Rasial al Partidului Nazist, condus de Walter Gross (născut în 1904), Organizaţia Naţional-Socialistă de Asistenţă Socială, Liga Doctorilor Naziști, cât şi SS-ul, toate cu propriile idei despre reproducere şi selecţie, idei care călcau în picioare subtilităţile medicale şi ştiinţifice dezbătute în tratatele de specialitate ale mişcării de eugenie. Totuşi, liderii mişcării nu erau dezamăgiţi de noul regim. Într-o scrisoare trimisă lui Adolf Hitler în aprilie 1933, Alfred Poetz, animatorul mişcării eugenice timp de patru decenii, îi explica Führerului că la cei şaptezeci de ani ai săi este prea bătrân să ia parte la implementarea eugeniei în noul Reich, dar că îl susţine pe cancelarul Reichului şi toate politicile acestuia în acest sens.3

Metodele practice nu erau departe de înfăptuire. La începutul celui de-al Treilea Reich, ministrul de interne Wilhelm Frick a anunţat că noul regim va aloca bani din buget pentru cei sănătoşi din punct de vedere rasial. Nu numai că se vor reduce cheltuielile pe „indivizii inferiori şi asociali, cei bolnavi, înapoiaţii mintali, nebunii, ologii şi criminalii”, ci aceştia vor fi supuşi unei politici aspre de „preselecţie şi eradicare”.

Pe 14 iulie 1933, această politică a luat o formă legislativă prin Legea pentru prevenire a progeniturilor bolnave ereditar.4 Legea a însemnat prescrierea sterilizării obligatorii pentru oricine suferea de debilitate mintală congenitală, schizofrenie, psihoză maniaco-depresivă, epilepsie ereditară, boala Huntingdon, surzenie ereditară, orbire sau diformităţi fizice grave, sau alcoolism sever.

Categoriile vizate erau definite de către birocraţii investiţi de Ministerul de Interne al Reichului să administreze Justiţia, în timp ce deciziile în cazurile individuale erau luate de cele 181 de Tribunale ale Sănătăţii Ereditare şi de către curţile de apel din care făceau parte un avocat şi doi doctori, care se bazau pe trimiterile primite de la doctori şi de la directorii de clinici, aziluri, şcoli speciale. Apariţia acestei legi fusese o dorinţă îndelungată a liderilor eugeniei, conduşi de Alfred Ploetz şi Fritz Lenz, şi devenise o cerinţă şi mai insistentă în timpul Marii Crize. Povara covârşitoare asupra bugetului asistenţei sociale determinase creşterea numărului şi curajului celor care lucrau în sistemul medical şi al asistenţei sociale şi credeau că multe din aspectele devianţei sociale, ale sărăciei şi ale şomajului erau rezultatul degenerării ereditare a celor care făceau parte din sistem. Chiar din 1932, la sfatul Asociaţiei Medicale Germane, fusese propusa o lege care să permită sterilizarea voluntară. Acum devenise realitate.5

Nu era nimic însă voluntar în legea din 1933. Doctorii erau obligaţi să înregistreze fiecare caz de boală ereditară pe care o cunoşteau, exceptând femeile cu vârste peste 45 de ani, şi puteau fi amendaţi dacă nu o făceau; în acelaşi timp, criteriile vagi după care erau definite aceste cazuri făceau ca toată procedura să fie lăsată la latitudinea lor. Unii dintre pacienţi au fost de acord să fie sterilizaţi, dar majoritatea au refuzat, în 1934, primul an al intrării legii în vigoare, aproape 4.000 de oameni au făcut apel împotriva deciziei de a fi sterilizaţi; 3 559 dintre ele au fost refuzate. Numărul sterilizărilor a fost uriaş. Doar în 1934 judecătoriile au primit 84.500 de aplicaţii pentru sterilizare, aproximativ jumătate bărbaţi, jumătate femei. Dintre acestea, s-au luat aproximativ 64.500 de decizii; aproape 56.000 erau în favoarea procedurii. Astfel, cererea unui doctor, asistent social sau altă sursă oficială avea şanse de peste 90% de a fi aprobată. În fiecare din primii patru ani de la intrarea în vigoare a legii, peste

50.000 de persoane au fost sterilizate în acest fel. La vremea căderii celui de-al Treilea Reich, numărul total al celor sterilizaţi trecuse de 360.000, majoritatea trataţi înainte de izbucnirea războiului, în septembrie 1939.6

Două treimi din ordine au fost înfăptuite pe motivul „debilităţii mintale congenitale", un concept extrem de vag şi elastic ce dădea doctorilor şi tribunalelor o putere uriaşă: devenise o practică obişnuită ca multe abateri sociale, cum ar fi prostituţia, să fie definite drept o formă de „debilitate mintală socială". Includerea alcoolismului în categoriile legii i-a afectat, în principal, pe cei din clasele sociale inferioare. Procedura folosită, vasectomia pentru bărbaţi şi ligatura trompelor uterine la femei, era deseori dureroasă şi uneori ducea la complicaţii: rata generală a morţii, în majoritatea cazurilor la femei, era de 0,5%, sau aproximativ 2000 de oameni. Nu peste multă vreme, dimensiunea programului a transformat profesia medicală, pentru că toţi doctorii trebuiau să fie instruiţi în recunoaşterea degenerării ereditare (de exemplu, după forma lobului urechii, după mers sau după forma de semilună a albului de pe unghii). Universităţile medicale îşi petreceau timpul scriind rapoarte pentru instituţiile competente în recunoaşterea degenerării şi concepeau „teste practice pentru evaluarea inteligenţei" pentru sortarea „oilor negre" („Ce fel de stat avem noi? Cine au fost Bismarck şi Luther? De ce sunt casele mai înalte la oraş decât la sate?"). Testele se loveau de probleme în zonele rurale pentru că scoteau în evidenţă un grad de ignoranţă al elevilor presupuşi normali asemănător cu cel al debililor mintali. Posibilitatea ca membri ai Cămăşilor Brune din zona rurală să pice testele discredita, în ochii doctorilor veterani din partid, întregul proces de testare.7

Aproximativ două treimi din cei sterilizaţi erau deţinuţii din sanatorii, ai căror directori triau zeloşi fişierele pacienţilor în căutarea candidaţilor pentru sterilizare. Proporţia celor presupuşi a fi schizofrenici erau mult mai mare aici; în azilul Kaufbeuren-Irsee, aproximativ

82% din cei 1 409 pacienţi au fost aleşi să intre sub incidenţa legii pentru sterilizare, deşi în alte locuri o proporţie de 30% era mai obişnuită. Sterilizarea era pe placul directorilor de azil pentru că pacienţii puteau fi eliberaţi în societate, după procedură. Au fost afectaţi, în special, cei tineri, pacienţii fără diagnostice severe, pentru că având şanse mai mari de a se vindeca, erau mai expuşi la sterilizare. La azilul Egifing-Haar, două treimi din pacienţii sterilizaţi în 1934 au fost puşi în liberate după câteva luni; şi la azilul Eichberg, aproape 80% din cei sterilizaţi în 1938 au fost de asemenea eliberaţi rapid. Aceste hotărâri reduceau costurile de funcţionare într-o vreme când azilurile şi restul sistemului de asistenţă socială erau presate să reducă din cheltuieli. Într-adevăr, unele femei tinere au fost sterilizate pentru a preveni sarcinile ilegitime care ar fi împovărat comunitatea.8

Motivul invocat adesea pentru sterilizare era mai degrabă reducerea devianţilor sociali decât selectarea celor cu afecţiuni ereditare. După cum scria un doctor pe fişa unui candidat pentru sterilizare pe motivele „debilităţii mintale morale”:

Asistentul său social îl descrie ca fiind un cerşetor vagabond, care se perindă prin lume. Primeşte jumătate din pensia unui rănit în război datorită tuberculozei la plămâni şi la intestine. Îşi cheltuieşte banii nesăbuit Fumează mult şi uneori se îmbată. A fost de multe ori închis la Farmsen. Obişnuieşte să părăsească instituţia ca să vagabondeze. A săvârşit mai multe sentinţe pentru ultraj, deranjarea liniştii publice, defăimare publica şi asalt deosebit de grav. În dosarul sau este consemnat că a încercat să împiedice activităţile instituţiilor publice, a atacat oficiali şi, ca o consecinţa a acestor acţiuni, i-a fost interzis accesul în biroul de asistenţă socială. Potrivit Dr. […], G. este „individ inferior din punct de vedere mintal, şi nu prezintă nici valoare pentru comunitate”.9

În astfel de cazuri, sterilizarea apărea ca o pedeapsă sau ca o măsură de control social. Posibilitatea ca bărbatul

descris mai sus să aibă copii era foarte mică. Sterilizarea deţinuţilor din aziluri şi din alte instituţii similare era, în multe cazuri, o scuză pentru eliminarea unor cheltuieli din bugetul public.

Aceşti oameni nu erau, prin urmare, bolnavi, dar erau totuşi mai puţini decât cei a căror suferinţă însemna o condamnare la o viaţă de instituţionalizare permanentă. Cei care erau prea bolnavi, neajutoraţi sau prea periculoşi să fie eliberaţi în societate rareori făceau copii şi deci nu erau sterilizaţi. În esenţă, regimul folosea sterilizarea pentru a zdrobi acele zone ale societăţii care nu se conformau cu idealul nazist al bărbatului şi al femeii noi: o majoritate covârşitoare, formată din membrii ai claselor de jos, cerşetori, prostituate, vagabonzi, oameni care nu voiau să muncească, cei care trăiau în orfelinate şi în şcoli reformate, în mahalale şi pe stradă şi pentru care nu existau aşteptări că se vor înrola în rândurile Tineretului Hitlerist, că vor da bani Ajutorării pe Timp de lamă, că se vor înrola în armată ori să arboreze steaguri de ziua Führerului. Noua lege conferea regimului puterea de a se infiltra în cele mai intime sfere ale existenţei umane, sexualitatea şi procrearea, o putere care, inevitabil, se va manifesta în raporturile cu evreii şi nu în ultimul rând cu orice adult german. Pentru a susţine aceste măsuri, pe 26 iulie 1933 a fost dată o ordonanţă care bloca accesul la împrumuturile pentru căsătorie oamenilor care sufereau de boli fizice sau psihice ereditare; câteva luni mai târziu, o altă ordonanţă extindea această interdicţie la alocaţiile pentru copii. A fost doar un pas de aici până la interzicerea totală a căsătoriilor rasiale indezirabile.10

„Infractorii recidivişti” au fost alt grup de persoane asupra cărora se dorea sterilizarea. Inspectorii sanitari locali, cel mai cunoscut dintre ei fiind Gerhard Boeters, în Zwickau, au dus o campanie puternică pentru a implementa asemenea măsuri încă de pe vremea Republicii de la Weimar. Doctorul închisorii Straubing, Theodor Viemstein, considera că „duşmanii rasei, duşmanii

societăţii" trebuiau eliminaţi din lanţul genetic cât mai repede.11 Chiar şi social-democraţii, cum ar fi Wilhelm Hoegner, făceau apel insistent la sterilizarea infractorilor recidivişti, deşi Partidul de Centru şi Partidul Comunist, pentru motive foarte diferite, se opuneau cu înverşunare.12 Hitler împreună cu liderii nazişti, cum era expertul în drept Hans Frank, erau în favoarea introducerii „infractorilor recidivişti" pe listele de sterilizare. Dar ministrul justiţiei al Reichului, Franz Giirtner, a blocat cu succes o asemenea mişcare, atât în Legea sterilizării, cât şi în Legea infractorilor recidivişti. Acesta a continuat să se opună unor astfel de măsuri în ciuda eforturilor liderilor eugenişti, datorită faptului că oficialii nu erau convinşi de posibilitatea separării infractorilor recidivişti ereditari de mediul în care trăiau, dar şi pentru că nu considerau necesară soluţia atâta vreme cât „infractorii recidivişti" erau trimişi pe viaţă la puşcărie din cauza noilor reguli de „încarcerare pentru siguranţă" şi astfel nu se puteau reproduce. Totuşi, deţinuţii din închisorile federale puteau fi sterilizaţi dacă intrau sub incidenţa altor caracteristici ale legii sterilizării, iar doctorii din închisori erau foarte zeloşi în a-i selecta. Criteriile pentru sterilizare erau extrem de elastice şi îi includeau pe „debilii mintali congenitali" şi pe „alcoolici", iar o proporţie foarte mare puteau fi aleşi de către doctorul închisorii. Hans Trunk, succesorul lui Viemstein la Straubing, a propus, de exemplu, ca o treime din prizonieri să fie sterilizaţi, un număr considerat uriaş chiar şi de către Curtea Sănătăţii Ereditare. Nu a fost deloc surprinzător că deţinuţii erau parte covârşitoare din cei sterilizaţi, aproape 5 400 fiind supuşi acestei proceduri până în decembrie 1939. A fost la fel de nesurprinzător că ameninţarea vasectomiei sau histerectomiei a produs panică printre prizonieri, care îşi transmiteau între ei răspunsurile la testele de inteligenţă la care erau supuşi de către doctori.13

Pe de altă parte, cei handicapaţi fizic nu erau consideraţi a fi afectaţi atât de sever. Desigur, unul din

criteriile legii din 1933 era „diformitatea fizică ereditară serioasă”, care includea orice persoană suferind de „deviaţii de la normalitate ce nu permit, mai mult sau mai puţin, o funcţionare normală”, atâta vreme cât aceste handicapuri puteau fi demonstrate ca fiind ereditare. Dacă erau sau nu şi handicapaţi mentali era complet irelevant din acest punct de vedere. Ajutorul statului pentru aceşti oameni va fi complet desfiinţat deoarece aceştia nu puteau fi folositori în niciun fel comunităţii. Deja în Marea Criză, instituţiile medicale rezidenţiale pentru cei cu handicapuri fizice, care asigurau 11.000 de paturi în 1927, au fost forţate de constrângerile financiare să accepte doar copii, dar şi în acest caz doar pe cei care erau consideraţi apţi de a se însănătoşi prin tratament.

Cu mult înainte de 1933, diferenţa dintre „cei valoroşi” şi „cei inferiori”, sau dintre oamenii care sufereau de handicap fizic vindecabil, pe de-o parte, şi cei care sufereau de handicap sever sau multiplu, pe de alta, devenise o banalitate în instituţiile medicale. În contextul atacurilor propagandistice virulente lansate de naziști împotriva celor cu handicap fizic, în legătură cu Legea sterilizării din 1933, multe familii şi-au retras copiii cu handicap sau rudele din astfel de instituţii, temându-se pentru siguranţa lor.14

Dar, la mijlocul anilor ’30, atmosfera începuse să se schimbe. Doctorii susţineau că cel puţin trei pătrimi din handicapurile fizice apăreau după naştere şi că era puţin probabil ca marea majoritate a acestora să fie transmisibile şi la următoarea generaţie. Deformaţii precum dislocarea de şold erau considerate perfect tratabile. La fel era cazul şi celor cu picior strâmb congenital (*fabpes*), lucru care trebuie să fi fost o uşurare pentru Goebbels, despre care se ştia că suferă de această deformaţie. Era desigur prea târziu pentru a-l propune pe Goebbels pentru sterilizare, şi era evident că handicapul său nu era transmisibil, lucru dovedit de constituţia fizică sănătoasă a numeroaselor sale odrasle. E posibil ca

etichetarea celor cu picior strâmb congenital drept pericole pentru viitorul rasei să fi creat o situaţie extrem de stânjenitoare pentru regim şi acest lucru a influenţat schimbarea politicilor privind oamenii cu handicap ale celui de-al Treilea Reich. Dar factorul major al acestei schimbări a fost cel de natură economică. Chirurgii şi medicii ortopezi, care se temeau că-şi vor pierde locurile de muncă odată ce o politică de sterilizare şi de abandonare a tratamentului ar fi fost adoptată, au susţinut că atâta timp cât cei cu handicap erau întregi la minte, puteau fi angajaţi în diverse funcţii, mai ales dacă tratamentul lor ar fi înregistrat un succes. Au argumentat că terapia cea mai de succes începea cu tratarea celor cu handicap încă de la o vârsta frageda, dar atitudinea naziştilor făcea ca mamele să-şi ţină ascunşi copiii cu handicap, de teamă că li s-ar putea întâmpla ceva rău acestora.

Oficialii locali s-au întâlnit pe 12 octombrie 1937 şi au căzut de acord că penuria din ce în ce mai drastică de forţă de muncă făcea oportună integrarea celor handicapaţi fizic în domeniul economic. Otto Peri, cel care a fondat în 1919 Liga de Autoajutor pentru cei cu Handicap Fizic, a militat cu succes pentru înlocuirea cuvântului peiorativ „olog” (*Kruppel*) din documentele oficiale cu termenul mai neutru de „persoană cu handicap fizic” (*Kdrparbehmdartej*, lucru care s-a şi efectuat din 1934 încolo. Mulţi dintre cei pe care îi reprezenta aveau răni de război; dar campaniile sale aveau implicaţii şi pentru cei mai tineri care aveau dizabilităţi fizice. Rezultatul a fost că proporţia de oameni care erau sterilizaţi şi care sufereau doar de handicapuri fizice a rămas de-a lungul perioadei naziste sub 1%. În 1934, organizaţia lui Peri a fost recunoscută în mod oficial şi încorporată în sistemul de asistenţă socială nazist sub numele de Liga Reichului pentru cei cu Handicap Fizic (*Reichsbund dar Korparbehmdartai*} şi a primit sarcina de a-i integra pe membrii ligii în domeniul productiv al

economiei. Cei care sufereau de boli precum hemofilia, artrita reumatică severă progresivă, contracţii musculare spasmodice sau diformităţi cronice ale mâinilor sau ale coloanei vertebrale erau trimişi în instituţii în care li se acorda un minimum de îngrijire. Dar chiar şi aici, ideea sterilizării obligatorii a fost abandonată; într-o ţară în care vedeai pe stradă mii de veterani de război cu handicapuri fizice severe, era greu să justifici o astfel de politică în faţa opiniei publice.15 Totuşi, schimbarea a avut şi ea limitele ei. Handicapaţii erau folositori regimului, dar nu erau în niciun caz consideraţi membri egali ai comunităţii rasiale. Accentul pus de nazişti pe sănătatea fizică, pe energie şi vitalitate îi discrimina pe aceştia încă din timpul şcolii; din 17 martie 1935, li s-a interzis admiterea în nivelul secundar de educaţie, împreună cu studenţii care „eşuaseră repetat la antrenamentul fizic" şi cu „tinerii care se dovediseră permanent refractari faţă de îngrijirea propriului corp". Promovarea la şcoală, la universitate, în cadrul Tineretului Hitlerist şi în aproape orice alte instituţii ale celui de-al Treilea Reich era o problemă de demonstrare a capacităţilor fizice de luptă. Cei care nu puteau face asta rămâneau cetăţeni de clasă inferioară.16

Unii doctori din Germania erau de părere că multe din relele sociale erau rezultate ale unei depravări ereditare, prezentă în anumite sectoare ale populaţiei. Chiar şi înainte de venirea naziştilor la putere, 28 de state din SUA promulgaseră Legea sterilizării, lucru care a avut ca rezultat sterilizarea obligatorie a aproape 15.000 de oameni; în 1939 cifra se dublase. Igieniştii rasiali germani, precum Gerhard Boeters, şi-au argumentat propriile opinii dând ca exemplu modelul american; alţii au arătat că legile împotriva căsătoriei interrasiale din statele sudice ale SUA erau un alt model care putea fi folosit în Germania. Eugenistul american Harry Laughlin, care în 1931 a iniţiat un program de sterilizare a aproape 15 milioane de americani din rasa inferioară de-a lungul următorilor 50 ani, a primit un doctorat onorific la Heidelberg în 1936.

Eugeniştii americani admirau la rândul lor legile germane; Laughlin însuşi a declarat cu mândrie că erau inspirate din propriile sale idei.17 Legi de sterilizare de un fel sau altul au fost promulgate şi de Elveţia în 1928, de Danemarca în 1929, de Norvegia în 1934 şi de alte ţări europene, democratice şi autoritare. 6.000 de danezi şi nu mai puţin de 40.000 de norvegieni fiind sterilizaţi. Şi mai notabil, aproape 63.000 de sterilizări au fost efectuate în Suedia între 1935 şi 1975. S-a argumentat că sterilizările din Suedia au fost duse la capăt pentru a elimina elementele neproductive ale populaţiei din lanţul ereditar şi au avut ca ţintă deviaţiile sociale şi nu rasiale; cu siguranţă că sistemul de asistenţă socială din cadrul statului social-democrat al Suediei nu a fost fondat pe un concept rasial, aşa cum a fost în cazul nazismului. Cu toate acestea, Institutul Suedez Naţional pentru Biologie Rasială a inclus caracteristici fizice printre criteriile sterilizării forţate, iar rromii fuseseră luaţi în vizor, ca fiind un grup rasial aparent inferior. Mai mult decât atât, în primii şase ani ai celui de-al Treilea Reich, sterilizarea, deşi efectuată la o scară mult mai largă decât oriunde altundeva, nu a avut un caracter predominant rasial, adică nu era fondată pe identificarea raselor inferioare: o majoritate covârşitoare dintre cei sterilizaţi au fost „arieni” germani, care erau sterilizaţi pentru motive similare cu cele pe care le susţineau şi autorităţile suedeze şi eugeniştii de peste tot în acea perioadă.18 O deviere clara avea să apară abia mai târziu, după începerea războiului, când naziştii au trecut de la sterilizarea devianţilor social la uciderea lor.

II

Aplicarea principiilor de igienă rasială la nivelul societăţii presupunea înlăturarea moralităţii creştine tradiţionale şi înlocuirea ei cu un sistem etic care îşi deriva noţiunile de bine şi de rău direct din interesul colectiv imaginat al rasei germane. Acest aspect nu i-a oprit pe unii din oficialii protestanţi ai asistenţei sociale să fie de acord cu această politică, dar atunci când Biserica Catolică a

obiectat în privinţa unor măsuri precum sterilizarea forţată, ideologii nazişti precum liderul doctorilor, Gerhard Wagner, au înfăţişat aceste obiecţii ca fiind doar un alt episod din lungul război între obscurantismul religios şi iluminarea ştiinţifică, o luptă pe care ştiinţa era menită să o câştige.19 În puţine domenii, într-adevăr, diferenţele dintre conservatorismul tradiţional şi modernismul nazist erau mai evidente decât în atitudinea regimului faţă de femei, căsătorie şi familie, toate văzute de ideologii nazişti din punctul de vedere nu al moralităţii creştine tradiţionale, ci al principiilor ştiinţifice ale politicii rasiale. Orice suprapunere aparentă între punctul de vedere conservator şi cel naţional-socialist asupra locului femeii în societate era una pur superficială. Alarmaţi de declinul pe termen lung în natalitatea germană, care se instalase încă de la începutul secolului, naţionaliştii conservatori, precum şi naziştii au început să susţină întoarcerea femeilor acasă, dar în timp ce conservatorii vedeau ca o posibilă cheie pentru redresarea declinului din natalitate reîntoarcerea la tiparul căsătoriei tradiţionale, naziştii erau dispuşi să adopte până şi cele mai radicale idei în scopul obţinerii cât mai multor copii pentru Reich, adăugând la această ideea şi faptul că aceşti copii trebuie să fie puri rasial şi nepătaţi ereditar, principii detestate de conservatorii tradiţionali. Avortul, noţiune aflată în profundă contradicţie cu moralitatea catolică, era un exemplu relevant Cel de-al Treilea Reich a înăsprit şi a aplicat mai strict legile existente în privinţa interzicerii avortului cu excepţia motivelor medicale, reducând astfel numărul avorturilor legale de la aproape 35.000 pe an la începutul anilor 1930, la mai puţin de 2000 pe an până la finalul deceniului. Dar a şi autorizat avortul pe motive eugenice începând cu 1935, iar în noiembrie 1938 un tribunal din Lüneburg a creat un precedent semnificativ legalizând avortul pentru femeile evreice.20 În acelaşi timp, contraceptivele, altă marotă a Bisericii Catolice, au continuat să fie disponibile în anii ’30, deşi clinicile de planificare familială au fost închise din

cauza asocierii mişcării pentru planificare familială cu vederile politice de stânga, libertariene.21

Având în vedere perspectiva lor darwinistă asupra politicii globale, naziştii considerau că o rată de natalitate ridicată este esenţială pentru sănătatea unei naţiuni. O rată a natalităţii în declin însemna o populaţie îmbătrânită şi, pe termen lung, mai puţini recruţi pentru forţele armate. O rată a natalităţii în creştere însemna o populaţie tânără, viguroasă şi perspectiva unei forţe militare în perpetuă creştere pentru viitor. Susţinătorii igienei rasiale sublimaseră alarmaţi declinul din rata natalităţii din Germania, de la treizeci şi şase de naşteri la mia de locuitori în 1900, la doar cincisprezece în 1932. Începând chiar cu 1914, Fritz Lenz formulase opinia conform căreia emanciparea femeilor era cauza acestui declin şi susţinuse interzicerea educaţiei superioare pentru femei. Îi critica pe alţi adepţi ai igienei rasiale care susţineau cu moderaţie că o femeie sănătoasă ar trebui să dea naştere la opt sau nouă copii în timpul vieţii. O femeie, gândea el, poate să continue să nască timp de treizeci de ani; cu o naştere posibilă la fiecare doi ani, asta însemna, declara el, un minimum de cincisprezece. Orice alt rezultat era generat de cauze „nenaturale sau patologice”.22 Naziştii erau perfect de acord. De îndată ce au ajuns la putere, au început prin a elimina ceea ce ei considerau a fi cauzele scăderii în natalitate şi au oferit stimulente pentru ca femeile să aibă mai mulţi copii. Prima lor ţintă a fost dezvoltata mişcare feministă din Germania, care a fost închisă rapid, iar asociaţiile ei membre desfiinţate sau încorporate în asociaţia de femei a partidului, Femeile Naţional-Socialiste (*NS-Frauerischaft*\ Feministele radicale cele mai proeminente, inclusiv Anita Augspurg şi Lida Gustava Heymann, pioniere ale campaniei pentru sufragiul feminin, şi Hélène Stocker, susţinătoare a eliberării sexuale a femeilor, au plecat în exil; în absenţa oricărui alt motiv, convingerile lor pacifiste le puneau în pericol de a fi arestate sau încarcerate sub noul regim. Feministele mai

conservatoare, precum Gertrud Bäumei; care dominaseră mişcarea în anii ’20, s-au retras într-un „exil interior” autoimpus, lăsând cale liberă femeilor care se declarau în mod deschis susţinătoare ale naziştilor.23

Asociaţia Femeile Naţional-socialiste (AFNS) a fost condusă, după o puternică luptă internă care a durat până la începutul lui 1934, de către Gertrud Scholtz-Klink, o mamă mândră (într-un final) a unsprezece copii; devotamentul ei faţă de problema familială era de netăgăduit Feminitatea avea scopul de a oferi conducerea activă unei organizaţii de masă a femeilor germane, numită Oficiul Femeilor Germane (*Deuischts Frauenwerk*}., care avea să convertească întregul sex feminin din Germania la gândirea nazistă.24 Odată numită în fruntea acestor două organizaţii, ca lideră a femeilor din Reich, în februarie 1934, Scholtz-Klink a intrat în acţiune, organizând un număr de direcţii menite să convingă femeile să aibă mai mulţi copii şi mai multă grijă faţă de cei pe care îi aveau deja. Unul dintre cele mai ambiţioase proiecte a fost Serviciul Mamelor din Reich. Acesta prelua foarte mult din experienţa vechilor grupuri de ajutor social ale femeilor. Oferind cursuri de îngrijirea copilului, gătit, cusut şi, desigur, igienă rasială, acest proiect ajunsese la 1, 7 milioane de femei până în martie 1939 şi era finanţat prin vânzarea de insigne de Ziua Mamei, suplimentată printr-o mică taxă de participare. Ziua Mamei devenise un eveniment major de propagandă şi a fost transformată în sărbătoare naţională în 1934. Goebbels a ordonat tuturor Cămăşilor Brune, Tineretului Hitlerist şi altor organizaţii ale Partidului Nazist să le dea membrilor săi ziua liberă pentru a-şi putea vizita familiile; în teatre erau jucate piese relevante pentru această zi şi se ofereau bilete gratuite mamelor şi familiilor; preoţii şi pastorii trebuiau să ţină predici despre maternitate. De Ziua Mamei în mai 1939, trei milioane de femei care născuseră patru sau mai mulţi copii au fost ridicate la rangul de „Mamă a Reichului” în ceremonii speciale ţinute pe întreg teritoriul Germaniei.

Noul lor statut era marcat prin distincţia Crucea Onoarei pentru Mame, special bătută – bronz pentru patru copii, argint pentru şase şi aur pentru opt sau mai mult, o realizare considerată suficient de importantă ca însuşi Hitler să le pună în piept aceste cruci. Celor care primeau această distincţie le era permis să nu stea la coada în magazinele alimentare, iar membrii Tineretului Hitlerist erau instruiţi să le salute pe stradă. Mamele ale căror performanţe le depăşeau chiar şi pe acestea şi care dădeau naştere la câte zece copii beneficiau de onoarea suplimentară ca Hitler să fie naşul celui de-al zecelea copil, asta însemnând în cazul băieţilor botezarea lor „Adolf, ceea ce familiilor catolice, iritate de persecutarea propriei Biserici de către nazişti, trebuie să le fi părut cel puţin neplăcut25

Implicarea lui Goebbels în acest exerciţiu de propagandă arată faptul că organizaţiile de femei ale lui Scholtz-Klink nu deţineau în niciun caz monopolul asupra acestor politici şi a implementării lor în această zonă. O simplă femeie, Scholtz-Klink avea parte de un statut inferior în ierarhia nazistă şi, prin urmare, nu se afla pe aceeaşi treaptă nici măcar cu cei mai lipsiţi de succes conducători bărbaţi în războaiele interne atât de constante în politica regimului. În curând, Frontul Muncii, Ministerul Agriculturii al Reichului şi Organizaţia Naţional-Socialistă pentru Ajutor Social preluaseră părţi importante din ajutorul social al femeilor, în timp ce Frontul Muncii şi organizaţiile sale conexe se ocupau de o mare parte din activităţile de relaxare a femeilor. În acelaşi timp, resursele limitate aflate la dispoziţia lui Scholtz-Klink însemnau că organizaţiile femeilor eşuaseră în a realiza scopurile ambiţioase pe care ea i le fixase: nu au reuşit să ajungă mai departe decât femeile de clasă mijlocie care constituiseră componenta principală a vechii mişcări feministe din anii Republicii de la Weimar, în timp ce casnicele nu erau dornice să fie mobilizate în serviciul naţiunii în felul intenţionat de Scholtz-Klink. Bărbaţii şi

copiii îşi petreceau din ce în ce mai mult timp în afara casei cu activităţi legate de partid, în tabere sau în şedinţe de instrucţie de seară. Femeile germane, aşa cum remarca una dintre autoarele scrisorilor remarcabil de critice trimise lui Hitler şi publicate în 1934, intrau într-o „umbră de singurătate" ca rezultat.26

Mai mult, pronatalismul guvernului presupunea în sine implicarea regimului în viaţa de familie, în sexualitate şi în naşterea copiilor, întrucât presiuni de toate tipurile erau exercitate asupra femeilor pentru a se mărita şi a face cât mai mulţi copii. Regimul nazist propaga interesele familiilor mari preluând deja existenta Ligă a Familiilor cu mulţi copii din Reich, o organizaţie care a devenit la rândul ei un instrument al ingineriei rasiale, întrucât multe familii numeroase dezavantajate social fuseseră excluse din ea, iar privilegiile ei refuzate, pe motivul că erau asociale sau degenerate. Pentru cei care îndeplineau condiţiile, cu patru sau mai mulţi copii sub vârsta de şaisprezece ani, existau multe avantaje, inclusiv prioritate la educaţie, muncă pentru tată, o casă mai bună pentru familie şi alocaţii pentru copii introduse în octombrie 1935, însumând o medie de 390 de mărci pe familie. Până în iulie 1937, 400.000 de familii primiseră aceste alocaţii. 240.000 de familii primeau şi ajutor social pentru familie, şi sume unice de până la 1.000 de mărci pentru un copil erau date părinţilor pentru a cumpăra bunuri casnice, lenjerie de pat şi aşa mai departe. Din aprilie 1936, guvernul a adăugat o sumă suplimentară de 10 mărci pe lună pentru al cincilea şi fiecare copil ce urma în fiecare familie. În 1938, aceste beneficii au fost extinse de la copiii de şaisprezece ani şi mai puţin până la cei sub douăzeci şi unu de ani. Reformele în privinţa taxării au adus cu ele alocaţii mărite pentru familiile numeroase la nivel naţional, în timp ce autorităţile locale au luat propriile măsuri reducând preţurile la gaz, apă şi electricitate, oferind uniforme gratuite pentru Tineretul Hitlerist, subvenţionând costurile de şcolarizare, suplimentând salariile muncitorilor

municipalităţii cu patru sau mai mulţi copii, sau (cum este cazul oraşului Leipzig) publicând lunar „tabele ale onoarei” cu familiile numeroase. Costurile tuturor acestor măsuri erau suportate de celibatari şi de cuplurile fără copii şi reprezentau un stimulent clar de a avea mai mulţi copii, mai ales pentru cei foarte săraci: o familie săracă cu trei copii mici îşi putea îmbunătăţi semnificativ situaţia făcând un al patrulea. Totuşi existau limite, mai ales în privinţa locuinţelor, unde prioritatea care ar fi trebuit acordată familiilor numeroase avea puţină valoare în faţa crizei de locuinţe. Proprietarii preferau în continuare să-şi închirieze apartamentele celibatarilor sau cuplurilor fără copii deoarece aceştia foloseau mai puţin gaz, apă şi electricitate în situaţia în care exista o îngheţare a chiriilor. Investiţiile statului în noi locuinţe au scăzut de la 1, 3 miliarde de mărci în 1928 la 250 de milioane în 1938.27

Aceste probleme erau reflectate şi de faptul că declinul căsătoriilor cu patru sau mai mulţi copii se prelungea fără schimbări. Aproape jumătate din toate cuplurile căsătorite în perioada 1900 – 1904 au avut patru sau mai mulţi copii, dar la cele căsătorite între 1926 – 1930 proporţia era de 20%, în 1931 – 1935 a scăzut la 18%, iar în 1936 – 1940, la 13%.28 Eforturile regimului se dovedeau ineficiente în faţa declinului secular al mărimii familiei care începuse cu decenii înainte şi care avea să continue şi mult după aceea. Costurile economice, sociale şi culturale erau pur şi simplu prea mari pentru a putea fi contracarate de cel de-al Treilea Reich.29 Superficial, cel puţin, părea să înregistreze un succes mai mare în schimbarea declinului corespunzător al natalităţii care îi preocupa atât de mult pe susţinătorii igienei sociale. De la punctul cel mai scăzut înregistrat – de 14, 7 naşteri la 1.000 de locuitori în 1933, rata naşterii a crescut la 18, O în 1934 şi 18, 9 în 1935. A rămas constant la 19, O în 1936 şi 18, 8 în 1937, înainte de a creşte din nou uşor la 19, 6 în 1938 şi 20, 4 în 1939.30 Până la începutul lui 1940, un

comentator ar fi putut afirma că aproape 3 milioane de copii germani se născuseră ca rezultat direct al politicilor introduse de cel de-al Treilea Reich.31 Cu toate acestea, creşterea numărului de căsătorii, cu aproape un sfert între 1932 şi 1938, se datora în primul rând revenirii economice. Oamenii amânaseră să se căsătorească şi să aibă copii din cauza crizei: cu mai mult de o treime din populaţia activă fără loc de muncă, acest lucru era de înţeles. Chiar şi fără planul de împrumut pentru căsătorii, deci, majoritatea căsătoriilor şi naşterilor de după 1934 ar fi avut loc oricum. Celelalte naşteri reflectă şi greutatea mult mai mare de a face avort după 1933; relativ puţine pot fi atribuite direct politicilor introduse de cel de-al Treilea Reich.32

m

Aceste politici au avut o influenţă şi mai mare asupra căsătoriei şi a familiei odată cu trecerea timpului. În 1938, o nouă Lege a căsătoriei a făcut posibil divorţul soţului sau soţiei fertile dacă invoca „infertilitatea prematură sau refuzul de a procrea al partenerului”. Trei ani de separare sau distrugerea ireparabilă a căsătoriei au fost de asemenea introduse ca motive pentru divorţ. În acest fel, ignorând complet perspectiva creştină asupra căsătoriei ca o uniune sfântă pe viaţă, cel de-al Treilea Reich spera să simplifice căsătoria oamenilor cu scopul de a face copii. Până în 1941, aproape 28.000 de oameni făcuseră cerere de divorţ invocând eşecul şi separarea, în timp ce 3 838 de divorţuri fuseseră acordate pe motiv de infertilitate prematura şi 1 771 pe baza refuzului de a procrea. Acestea nu erau cifre impresionante şi au avut doar un impact minor asupra ratei natalităţii sau poate chiar niciunul. Totuşi, într-o societate în care divorţul era încă un lucru neobişnuit şi în general dezaprobat, aceste cazuri alcătuiau o cincime din toate divorţurile. Vaticanul şi-a exprimat dezaprobarea în faţa ambasadorului german. Această dezaprobare a fost ignorată.33 Un potenţial mult mai intruziv avea Legea pentru protecţia sănătăţii

ereditare a poporului german, promulgată la 18 octombrie 1935. Această lege prevedea interzicerea unei căsătorii în care unul din membrii cuplului suferea de o boală ereditară sau de o boală mintală. În consecinţă, oricine dorea să se căsătorească trebuia să prezinte o dovadă scrisă a stării sale medicale. Oficiile Locale de Sănătate ar fi fost copleşite de cereri de examinări medicale dacă s-ar fi pus problema implementării acestor cereri la scară largă. În fapt, era lăsat în seama registrului stării civile să ceară o examinare în cazul dublilor în privinţa sănătăţii viitorilor parteneri. Unii din aceşti funcţionari făcuseră asta chiar înaintea promulgării acestei legi. Cererea dovezii scrise era amânată la infinit, iar în anii următori legea a fost relaxată printr-o serie de amendamente. Cu toate acestea, făcea mult mai grea căsătoria oamenilor categorisiţi ca asodali sau slabi la minte – diagnostice care le interziseseră deja planul de împrumut pentru căsătorii; în practică, cei care intrau sub incidenţa aceste legi aveau şanse mari să intre şi sub incidenţa programului de sterilizare.34

Într-un final, nelegimitatea, un stigmat permanent în cercurile conservatoare, din punct de vedere social şi moral, era un fapt irelevant din punctul de vedere al perspectivei naziste asupra natalităţii. Dacă copilul era pur rasial şi sănătos, nu conta deloc dacă părinţii erau căsătoriţi legal sau nu. Consecinţele logice ale creării unui primat al procreării în acest mod neutru moral au fost duse la extrem de Heinrich Himmler, care a fondat o serie de cămine începând cu 1936, conduse de o asociaţie SS numită „Izvorul Vieţii” (*Lebensborn*). Acestea erau menite mamelor necăsătorite aprobate rasial, care altfel nu ar fi beneficiat de facilităţile pe care el credea că le merită: ratele mortalităţii infantile în rândul copiilor bastarzi erau în mod notoriu mai ridicate decât media naţională. Dar încercarea bizară a lui Himmler de a încuraja înmulţirea elitei sale pentru a crea o rasă superioara pentru viitor nu a avut un mare succes: aceste case au fost rapid ocupate

de cupluri importante căsătorite din SS şi mai târziu din partid, din cauza preţurilor scăzute, a amenajărilor bune şi (mai ales în timpul războiului) a amplasării rurale favorabile. Pe timp de pace, mai puţin de jumătate din mamele din cămine erau necăsătorite, deşi chiar acest număr era suficient pentru a atrage criticile catolicilor şi ale conservatorilor. În total, aproape 8.000 de copii s-au născut în aceste cămine, deloc suficient pentru a da naştere unei noi rase superioare. Succesul nu a fost mare nici în rândul ofiţerilor SS căsătoriţi. Un studiu efectuat în 1939 a arătat că cei 115 690 membri SS căsătoriţi aveau în medie 1, 1 copii.35

Pe lângă acestea, naziştii au depus eforturi deosebite de a propaga şi întări imaginea femeilor exprimând funcţia lor menită de mame pentru Reich. Respingerea manierelor franţuzeşti a devenit o datorie patriotică, evitarea machiajului şi a rujului, promovate la scară largă de marile firme americane, sugera devotament faţă de rasa germană; renunţarea la fumat devenise o emblemă a feminităţii, îmbunătăţind şi sănătatea potenţială a mamei şi a copilului nenăscut – rezultat de care medicii naziști erau convinşi încă din 1930. Părinţii erau încurajaţi să îşi prezinte fetele purtând codiţe împletite şi haine tradiţionale, mai ales dacă erau blonde. Institutul German pentru Modă organiza spectacole cu noua modă *hauU couture* germană, care lupta împotriva dominaţiei internaţionale a modei de la Paris. Toate acestea erau mai mult decât propagandă. Conducerea districtuală a partidului din Breslau, de exemplu, interzicea prezenţa femeilor la şedinţele de partid dacă se „machiau”. Avize erau afişate în cafenele cerând clientelor să se abţină de la fumat, în timp ce şeful poliţiei din Erfurt instruia cetăţenii „să le amintească femeilor pe care le întâlneau fumând pe stradă de rolul lor de neveste şi mame germane”. Există şi rapoarte de incidente în care membri SA au luat ţigări din mâinile femeilor întâlnite fumând pe stradă sau au dezbrăcat femeile cu sprâncene pensate şi ruj strident. Ziarele şi

jurnalele se pronunţau, pe de o parte, împotriva „noii femei androgine” a anilor Republicii de la Weimar, cu părul ei tuns scurt şi hainele bărbăteşti, iar pe de altă parte împotriva „vampei” seducătoare, cu înfăţişarea ei în ton cu moda şi părul ondulat permanent Exerciţiul fizic era prezentat drept cel mai bun mod pentru femei de a obţine un aspect sănătos, strălucitor, cerut de viitoarea rasă germană.36

Cu toate acestea, naziştii au eşuat şi aici într-un final. S-a dovedit imposibil să oprească dezvoltarea industriei cosmetice, care a găsit foarte curând noi modalităţi de a face profit Revistele s-au umplut de sfaturi pentru femeile germane despre cum să obţină un aspect natural prin mijloace artificiale. Companiile producătoare de şampon au început să facă reclame la produse care le permiteau femeilor să obţină mult doritul păr blond. Firmele de haine germano-evreieşti au fost arianizate, iar creatorii de modă evrei, presupuşi cosmopoliţi, au fost excluşi din branşă, dar moda internaţională era prea puternică pentru a i se putea rezista. Revistele pentru femei continuau să prezinte ţinuta starurilor de la Hollywood şi să explice cum fusese obţinută. Femeile importante din societatea nazistă luau adesea în batjocură atacul asupra modei: Magda Goebbels apărea adesea în public fumând dintr-un portţigaret, Winifried Wagner mergea la operă îmbrăcată în mătase pariziană, şi chiar şi partenera lui Hider, Eva Braun, fuma când acesta nu era lângă ea şi folosea adesea cosmetice Elizabeth Arden. Institutului German pentru Modă îi lipsea energia pentru a avea un impact real şi încercările regimului de a ajuta economia autarhică şi de a da un imbold mândriei naţionale prin încurajarea femeilor să poarte haine confecţionate acasă s-au dovedit din ce în ce mai dificile din cauza preţului scăzut al rochiilor de toate mărimile, produse în masă, făcute din fibre artificiale – un alt produs al încercării de autarhie. Dornice să contracareze percepţia răspândită în afara ţării că femeile germane erau cicălitoare şi îmbrăcate fără gust, revistele

pentru femei, la indicaţiile Ministerului Propagandei, încercau să le convingă să fie elegante în aspect, mai ales în preajma vizitatorilor străini. Rochia tradiţională, *dirndl*, a avut într-adevăr o revenire la finalul anilor 1930, dar adesea într-o formă atât de puternic modificată în favoarea stilului vestimentar internaţional, că era foarte greu de recunoscut. Într-un final, femeile germane nu puteau fi convinse să se îmbrace doar ca mame prezente sau potenţiale mai mult decât puteau fi convinse să se poarte ca atare.37 Acest aspect era puţin surprinzător, având în vedere felul în care naziştii subminaseră distincţia tradiţională dintre public şi privat, dintre cămin şi restul lumii. În timp ce politica guvernamentală penetra şi politiza sfera domestica, organizaţiile de partid luau femei şi copii din case şi îi socializau în tabere, expediţii şi întâlniri. Rezultatul a fost un amestec al acestor distincţii care a făcut imposibil ca femeile să se conformeze rolurilor domestic şi matern în care intenţiona să le fixeze propaganda nazistă. În puţine domenii, într-adevăr, contradicţiile şi aspectele iraţionale ale celui de-al Treilea Reich erau mai evidente ca în acesta.38

Cât de diferită era situaţia de restul Europei? Aproape toate ţările europene adoptaseră politici de sporire a natalităţii la începutul anilor ’30, întrucât aproape toate guvernele erau preocupate de efectul potenţial al scăderii natalităţii asupra eficienţei militare viitoare. Italia lui Mussolini şi Rusia lui Stalin au impus restricţii asupra limitării numărului de copii şi au oferit recompense mamelor fecunde, iar propaganda pronatalistă în Franţa, unde declinul natalităţii fusese în mod deosebit accentuat pe termen lung, a atins o adevărată fervoare în anii interbelici. Italia fascistă a cunoscut şi un atac la munca femeilor şi s-a încercat reducerea acestora la statutul de purtătoare şi crescătoare de copii, iar în Rusia sovietică atmosfera relativ liberală sexual din anii 1920 a lăsat locul, sub conducerea lui Stalin, unui regim mult mai pudibond şi represiv. Peste tot, mişcările feministe

moderne, autonome au intrat în declin, au pierdut sprijinul sau au fost zdrobite de guvernele autoritare, în acelaşi timp, existau şi diferenţe. Puterea Bisericii Catolice din Italia a însemnat că Mussolini nu a putut să introducă aceeaşi inginerie rasială lipsită de moralitate atât de importantă politicii demografice din Germania nazistă. În Rusia, unde e posibil să fi existat subtonuri rasiste în politica Moscovei în privinţa celorlalte naţionalităţi din imperiul sovietic, rasismul nu era o parte centrală a ideologiei regimului şi nu existat niciun echivalent pentru sterilizarea nazistă, pentru legislaţia în privinţa căsătoriilor sau a rasei. Mai mult, în timp ce Rusia sovietică privea cu dispreţ machiajul şi moda, acest lucru era mai ales deoarece acestea erau percepute ca fiind „burgheze" şi scădeau din rolul femeilor de muncitoare, ceea ce – spre deosebire de Germania nazistă – era promovat în mod asiduu prin postere prezentând femei tractoriste şi muncitoare în uzină. Pe lângă toate acestea, în Germania nazistă, căsătoria şi politica demografică, ca aproape orice altă politică socială, aveau atât un impact negativ cât şi unul pozitiv, dezavantajând acele minorităţi rasiale sau de altă natură care nu erau conforme cu imaginea promovată de cel de-al Treilea Reich pentru noua fiinţa ariană.39 Şi astfel de minorităţi erau numeroase.

IV

Un grup aparte pe care cel de-al Treilea Reich îl considera periculos din motive rasiale erau aşa-numiţii ţigani, din care 26.000 locuiau în Germania la începutul anilor 1920.40 Aceştia aveau familii numeroase şi aparţineau unuia sau altuia dintre triburile mai mari – Romani, Sinti, Laleri –, trăind un stil de viaţă nomad. Ajunseseră în Europa Centrală la sfârşitul secolului al XV-lea, trecând se presupune, prin Egipt (de unde şi cuvântul englezesc „gypsy"); în fapt, aveau originea în India. Cu pielea întunecată, vorbind o limbă diferită, trăind în mare parte izolaţi de restul societăţii germane şi bazându-se pe meşteșuguri itinerante de un fel sau altul, aceştia

atrăseseră stigmatul societăţii şi o legislaţie represivă odată cu apariţia statelor teritoriale în perioada de consolidare socială şi politică ce urmase Războiului de Treizeci de Ani, încheiat în 1648. Romanticii de la începutul secolului XIX îi idealizaseră ca fiind atât primitivi, cât şi exotici, păstrătorii unor cunoştinţe oculte precum ghicitul. Dar odată cu apariţia orientării biologice în criminologie de la finalul secolului, legislatorii şi administratorii începuseră să îi încadreze treptat în categoriile criminale. Ţiganii erau supuşi din ce în ce mai mult hărţuielilor mărunte din partea poliţiei din cauza refuzului lor de a se conforma ideii moderne de cetăţean – mersul la şcoală, plata impozitelor, declararea unui domiciliu – şi lipsei lor de respect pentru noţiunile convenţionale de proprietate privată, muncă, normă, igienă şi aşa mai departe. Contravenţiile tot mai multe cuprinse în sistemul de legi care constrângeau societatea în aceste domenii şi în altele au însemnat pentru majoritatea ţiganilor un cazier, ceea ce a confirmat organelor de apărare a legii părerea cum că acest grup etnic este predispus la criminalitate. În 1926, guvernul bavarez a adoptat o lege în mod deosebit severă împotriva ţiganilor, punându-i la un loc cu toţi nomazii şi cu cei care nu doreau să muncească, fondând un Birou Central pentru a colecta informaţii sistematic despre ei. Zece ani mai târziu, acest birou reuşise să compileze un index de aproape 20.000 de fişe.41

Venirea la puterea a celui de-al Treilea Reich nu a însemnat de la început schimbări majore pentru ţiganii germani, cu excepţia faptului că au intrat în categoria de oameni vânaţi de regim, precum criminalii, elementele asodale şi cei care nu doreau să muncească. Un număr de autorităţi locale şi regionale şi-au înteţit hărţuirea itineranţilor, făcând razii în taberele acestora, mutându-i din locurile unde poposeau şi arestându-i pe cei bănuiţi a fi implicaţi în activităţi precum cerşitul, în 6 iunie 1936 toate aceste eforturi au fost coordonate printr-un decret emis de

ministrul de interne al Reichului, şi un număr de oraşe au început să înfiinţeze tabere speciale pentru ţigani, urmând exemplul din Frankfurt pe Main. Acestea nu erau tocmai lagăre de concentrare, întrucât ţiganilor li se permitea, în teorie cel puţin, să vină şi să plece după cum doreau şi nu existau încercări de a impune disciplină sau de a aplica pedepse. Totuşi, condiţiile erau adesea foarte proaste: tabăra din suburbia Berlinului, Marzahn, care adăpostea 600 de ţigani scoşi cu forţa din oraş în iulie 1936, avea doar două latrine, trei surse de apă, nu avea electricitate şi prea puţine barăci pentru cei care nu aveau căruţe. Bolile se răspândiseră la rândul lor şi în martie 1939 se spune că aproape 40% din deţinuţi aveau scabie. Gărzile brutale îşi asmuţeau câinii pe deţinuţii care nu se supuneau ordinelor. La acel moment erau deja peste 800 de deţinuţi şi tabăra avea şi propria şcoală. Cu toate acestea, majoritatea ţiganilor continuau să trăiască în societate, mai ales întrucât exista o rată mare a căsătoriilor interrasiale cu germanii; mulţi dintre ei închiriau camere sau apartamente mai degrabă decât să urmeze modul de viaţă tradiţional.42

Ca parte a măsurilor intensificate de prevenire a criminalităţii adoptate în 1938, Himmler a mutat Biroul Central pentru Probleme ale Ţiganilor din Bavaria la Berlin şi l-a transformat într-o autoritate a Reichului. Raziile poliţiei sale pentru prinderea celor care nu munceau adunau adesea şi mulţi ţigani, dar aceştia nu erau urmăriţi special pentru cauze rasiale. Abia pe 8 decembrie 1938 a emis Himmler un decret pentru ţigani, deşi acesta fusese în pregătire de câteva luni. Decretul consolida măsurile existente şi le centraliza sub controlul poliţiei din Berlin. Ordona ca toţi ţiganii şi itineranţii să fie înregistraţi şi să fie supuşi unei examinări rasial-biologice. Cartea de identitate rezultată avea să arate dacă posesorul era ţigan, un ţigan de rasă amestecată, un itinerant non-ţigan; doar prezentând această carte ar fi putut acesta să obţină o slujbă, un permis de conducere, beneficii şi aşa mai

departe. Înregistrarea s-a făcut pe baza dosarelor poliţiei şi cu ajutorul unui institut special de cercetare fondat de Biroul pentru Sănătatea Reichului, în 1936, sub conducerea medicului Robert Ritter, un tânăr doctor care a devenit rapid sfătuitorul preferat al guvernului în problema ţiganilor. Născut în 1901, Ritter era un biolog criminalist care a organizat o echipă de cercetători pentru a vizita taberele ţiganilor, măsurând şi înregistrând locuitorii, luând probe de sânge: cei care refuzau să coopereze erau ameninţaţi cu trimiterea într-un lagăr de concentrare. Ritter şi echipa lui au cercetat registrele parohiilor, au asimilat fişele Biroului Central pentru problema ţigănească din München şi au compilat un index de peste 20.000 de oameni. În curând, se lăudase Ritter, avea să aibă fişe complete pentru fiecare ţigan sau parţial ţigan din Germania.43

Ritter argumenta că ţiganii sunt o rasă primitivă, inferioară, incapabili prin constituţia lor să urmeze un stil de viaţă normal. Ţiganii puri nu reprezentau un pericol pentru societate, prin minare, ar fi trebuit lăsaţi să îşi continue viaţa în modul lor tradiţional, nomad. Dintre aceştia însă, avertiza el, mai rămăseseră foarte puţini. Marea lor majoritate erau aşa-zişi ţigani care se căsătoriseră cu germani locuind în mahalale, acolo unde îşi găsiseră o casă, creând astfel o sursă periculoasă de criminali şi paraziţi. Ritter inversează astfel dogma antisemită a naziştilor, care susţinea că un evreu pur era mai periculos pentru Germania ca un evreu-parţial. Astfel de teorii ofereau justificarea pseudoştiinţifică pentru măsurile poliţieneşti întreprinse apoi de Himmler. Aceste măsuri se bucurau de o aprobare la scară largă din partea asistenţilor sociali, a criminaliştilor, autorităţilor poliţieneşti, a municipalităţilor şi chiar a cetăţenilor germani de rând. Decretul din 8 decembrie 1938 interzicea ţiganilor să se deplaseze în „cete” (grupuri de mai multe familii), ordona expulzarea ţiganilor străini şi dădea poliţiei puterea de a aresta itineranţii clasificaţi ca asociali.

Aplica legislaţia deja existentă în privinţa ţiganilor, care acum trebuiau să prezinte un certificat de conformitate înainte de a li se permite să se căsătorească. Şansele erau foarte mici ca acesta să le fie acordat. În martie 1939, Himmler a ordonat prevenirea pe viitor a amestecului rasial dintre ţigani şi germani. Fiecare birou regional al Poliţiei Criminale avea să aibă un departament special pentru ţigani. Acest departament avea să asigure că odată ce ţiganii fuseseră examinaţi, aveau să li se dea cărţi de identitate speciale, colorate maro pentru ţiganii puri, maro cu o dungă albă pentru ţiganii de rasă mixtă şi gri pentru itineranţii non-ţigani. Până la începerea războiului, Himmler parcursese un drum lung în pregătirea a ceea ce, în decretul din 8 decembrie 1938, numea „soluţia finală la problema ţigănească”.44

V

Dacă regimul a abordat „problema ţigănească” treptat şi, iniţial, pornind de la practicile poliţieneşti deja existente, doar parţial rasiste, nu cu mult diferite de cele aplicate în alte ţări europene, nu acest lucru se poate spune despre felul în care a fost tratată problema unei minorităţi mult mai mici a societăţii germane, aşa-numiţii „bastarzi de Renania”. Termenul în sine era o parte polemică a terminologiei naţionaliste, referindu-se la germanii de culoare sau de rasă mixtă care, aşa cum se credea în mod universal, erau rezultatul violării femeilor germane de către trupele coloniale franceze în timpul ocupării Renaniei în 1919 şi, pe lângă aceasta, a regiunii Ruhr în 1923. De fapt, avuseseră loc puţine violuri; majoritatea copiilor erau rezultatul unor uniuni consensuale şi erau, conform unui recensământ făcut mai târziu, nu mai mult de cinci sute sau şase sute astfel de copii; alţi afro-germani, deşi adesea consideraţi produsul ocupaţiei franceze, erau copiii coloniştilor germani şi ai femeilor africane din perioada colonială de dinainte de 1918 sau din anii de după, când germanii s-au întors din fostele colonii, precum Camerun sau Tanganyka (partea de

uscat din Tanzania de azi). Atât de multă publicitate fusese făcută acuzaţiilor de viol, totuşi, că acestea au rămas în ochiul publicului de-a lungul anilor 1920. Afro-germanii erau văzuţi de naţionalişti ca întruparea vie a ruşinii Germaniei.45

Deja în 1927, circulau propuneri în Ministerul de Interne al Bavariei pentru sterilizarea lor forţată, înainte ca trăsăturile africane să se transmită în sângele german, iar aceste propuneri au fost reluate aproape de îndată ce au ajuns naziştii la putere, când Göring a ordonat colectarea de informaţii despre copii, mulţi dintre ei deja adolescenţi. Examinările la care au fost supuşi de experţi în rasă au arătat, destul de previzibil, că erau inferiori din toate punctele de vedere. Dar baza legală pentru rezolvarea problemei acestora în temeiul legii sterilizării din 1933 era încă destul de dubioasă, astfel că, după îndelungi deliberări în cadrul birocraţiei, s-a hotărât în 1937, aproape sigur cu susţinerea directă a lui Hitler, ca aceşti copii să fie sterilizaţi doar în baza autorităţii Führerului. O comisie specială a fost înfiinţată în cadrul Gestapoului, din aceasta făcând parte igienişti şi antropologi; filiale au fost deschise în Renania; tinerii în cauză au fost găsiţi şi examinaţi şi programul de sterilizare, organizat în secret de Ernst Rüdin, Fritz Lenz şi Walter Gross, printre alţii, a pornit la drum.46

Felul în care acest program i-a afectat pe cei în cauză se poate vedea în ceea ce Gestapoul numea „numărul 357”, un băiat născut în 1920 dintr-o uniune consensuală dintre o mamă germană şi un soldat colonial francez din Madagascar, care şi-a recunoscut voluntar paternitatea, confirmată de mamă. O examinare medical-antropologică efectuată în 1935 a ajuns la concluzia că trăsăturile faciale ale băiatului erau negermane şi probabile negroide. În momentul în care s-a decis aplicarea politicii de sterilizare, acesta începuse să lucreze pe un şlep pe Rin; Gestapoul i-a dat de urmă şi a fost arestat la miezul nopţii, pe 29 iunie 1937. Doar pe baza confirmării anterioare a paternităţii de

către mamă şi a examinării medicale din 1935, filiala din Köln a ordonat sterilizarea acestuia; mama sa, care între timp se căsătorise cu un german, şi-a dat acordul, la fel şi soţul ei, iar băiatul a fost supus unei vasectomii în Spitalul Evanghelic din Köln pe 30 iunie, a doua zi după arestare. A fost eliberat pe 12 iulie şi s-a întors la munca sa. German din punct de vedere legal, nu i s-a acordat nicio şansă să protesteze sau să facă un apel la decizie pentru că era minor şi este foarte probabil că părinţii săi îşi exprimaseră acordul doar supuşi la presiuni semnificative din partea Gestapoului. Mulţi dintre cei sterilizaţi erau şi mai tineri. Fete de numai doisprezece ani au fost supuse operaţiilor de legare a trompelor uterine. Este discutabil dacă mulţi dintre ei ştiau ce li se făcea, sau de ce, sau care aveau să fie consecinţele pentru viaţa lor. Numărul celor trataţi în acest fel nu se cunoaşte, dar este probabil în jur de 500. După aceasta, însă, nu li s-a mai întâmplat mare lucru, dacă nu au supărat regimul în vreun alt fel. Un număr semnificativ de afro-germani, într-adevăr, au reuşit să îşi asigure existenţa în circuri sau în parcuri de amuzament sau ca personaje episodice în filmele germane cu acţiune în coloniile africane. Efectele sterilizării, fizice şi psihologice aveau să îi urmărească tot restul vieţii.47

VI

În acelaşi timp cu urmărirea minorităţilor rasiale, naziştii au declanşat persecuţii din ce în ce mai intense şi asupra unui grup mult mai mare de germani. Comportamentul homosexual în rândul bărbaţilor, nu şi cel în rândul femeilor, fusese de mult scos în afara legii în Germania, ca în majoritatea ţărilor europene. Paragraful 175 din Codul Penal al Reichului pedepsea cu închisoarea orice bărbat care se făcea vinovat de „activităţi similare cu actul sexual” cu alt bărbat. Cu alte cuvinte, pentru a asigura o condamnare era necesar să se arate că avusese loc penetrarea. Această definiţie restrictivă era greu de demonstrat şi permitea multor tipuri de sex homosexual să rămână nepedepsite. Cultura homosexuală a înflorit în

atmosfera relaxată şi liberă a Berlinului şi în alte unul sau două oraşe mari în timpul Republicii de la Weimar într-atât de mult că formase un adevărat magnet pentru homosexualii din alte ţări, mai represive, cel mai cunoscut caz fiind, probabil, cel al scriitorului englez Christopher Isherwood. Cu toate acestea, venind la putere, naziştii nu făceau nimic mai mult decât să aplice legea făcând razii în baruri pentru homosexuali şi în locurile cunoscute de întâlnire ale acestora din Berlin, distrugând mişcarea care susţinea abolirea paragrafului 175, deşi violenţa care însoţea aceste acţiuni cu siguranţă nu putea fi justificată printr-un cod legal existent.48

Pentru nazişti, homosexualii erau degeneraţi, efeminaţi şi pervertiţi: subminau puterea rasei ariene prin refuzul lor de a face copii şi subminau ideea masculinităţii promovată de politica nazistă. Pentru Heinrich Himmler, a cărui educaţie burgheză mărginită îl umpluse cu mai mult de obişnuitele prejudecăţi sociale în domeniu, homosexualitatea era un simptom al unei „rase aflate pe moarte”; aceasta determina ca „fiecare reuşită, fiecare încercare de a obţine ceva într-un stat, să eşueze”. Erau milioane de homosexuali în timpul Republicii de la Weimar, spunea el ofiţerilor SS în 1937, aşa că nu este de mirare că aceasta era slabă, haotică şi incapabilă să repună Germania pe locul ei de drept în lume. Frica patologică de homosexualitate a lui Himmler îşi trăgea seva din ideea lui că doar grupurile de arieni bine închegate erau capabile să conducă Germania şi lumea. Legaţi strâns de camaraderie, locuind împreună în barăci şi tabere şi petrecându-şi majoritatea timpului în compania bărbaţilor mai degrabă decât a sexului opus, puteau uşor să cadă pradă poftelor sexuale faţă de ceilalţi, homoerotismul traversând astfel graniţa fatală şi devenind homosexualitate. Himmler nu era doar înclinat să ţină predici SS despre pericolele homosexualităţii, dorea şi să impună cele mai severe sancţiuni oricărui ofiţer sau bărbat găsit vinovat, până la pedeapsa cu moartea.49

În schimb, naziştii acordau puţină atenţie homosexualităţii feminine. În Germania, ca şi în majoritatea ţărilor europene, nu era interzisă prin lege şi nu se făceau referiri la ea în Codul Penal. Cu toate acestea, în Germania nazistă lesbienele puteau să fie arestate şi plasate în lagăre de concentrare dacă depăşeau anumite limite în ochii autorităţilor. Acuzaţiile se făceau în tribunale în paza paragrafului 176 al Codului Penal, care interzicea exploatarea sexuală a subordonaţilor de către superiori în organizaţii precum Tineretul Hitlerist şi Liga Fetelor Germane. Pe lângă aceasta, din cauza modului lor de viaţă neconvenţional şi a refuzului lor frecvent de a urma ceea ce regimul vedea ca o obligaţie naturală a femeilor faţă de rasă, anume de a face copii, lesbienele erau uneori clasificate şi ca asociale. Căsătoria cu bărbaţi homosexuali de faţadă (pentru ambii parteneri), o practică din ce în ce mai comună după 1933 în aceste cercuri, nu ajuta neapărat, întrucât faptul că aceste cupluri arareori făceau copii atrăgea la rândul său atenţia ostilă a autorităţilor. Cluburile şi barurile pentru lesbiene au fost închise de autorităţi în 1933 şi a devenit clar că nu mai exista nicio şansă ca acestea să fie redeschise. Cu toate acestea, nu a existat o persecuţie sistematică a lesbienelor aşa cum s-a întâmplat în cazul bărbaţilor homosexuali. Societatea lesbiană continua să funcţioneze, mai ales în oraşele mari ca Berlin, deşi în spatele uşilor închise. Având în vedere perspectiva nazistă asupra femeilor ca fiind în mod esenţial pasive şi subordonate, acest aspect nu era văzut ca un mare pericol.50

Homosexualitatea masculină, pe de altă parte, a beneficiat de o atenţie alarmată şi nu doar din partea obsesivului Heinrich Himmler. Publicaţiile SS împărtăşeau uneori părerea lui Himmler în privinţa nevoii de „eradicare a degeneraţilor pentru a menţine puritatea rasei”. Dar existau limite. Părerile medicale şi ştiinţifice cu siguranţă tratau homosexualitatea ca fiind o perversiune. Dar, ca şi în cazul altor deviaţii, aveau tendinţe de a distinge între un

nucleu de incorigibili, pe care însuşi Himmler îl accepta ca reprezentând cam 2% din populaţia homosexuală, cam 40.000 de oameni, şi restul, care puteau fi vindecaţi de perversiunea lor prin reeducare. Cum acest lucru, după Himmler, se făcea cel mai bine în lagăre de concentrare, reeducarea avea să consiste mai ales din pedepse severe, percepute ca o descurajare a activităţii homosexuale pe viitor, o poziţie nu foarte diferită de cea abordată de tribunale. În primă fază, Himmler a trebuit să lase această problemă în sarcina tribunalelor, în 1933 SS era încă o organizaţie relativ mică, aproape complet în umbra mult mai marii şi complet diferitei SA. Conduşi de Ernst Röhm, a cărui homosexualitate era un secret ştiut de toată lumea, Cămăşile Brune nu au luat niciun fel de măsuri împotriva homosexualilor din propriile rânduri. Nu doar duşmanii lui Röhm, social-democraţii, dar şi duşmanii lui din cadrul mişcării naziste au adus în discuţie homosexualitatea lui şi a altor conducători ai Cămăşilor Brune, într-un număr de ocazii, cel mai notabil la renumirea lui Röhm în fruntea trupelor de asalt la începutul anului 1931. Dar Hitler a ignorat aceste obiecţii. SA-ul este, spunea el, „nu o instituţie morală pentru educarea tinerelor fete, ci o trupă de luptători duri”. Vieţile private ale conducătorilor şi membrilor acesteia erau propria lor problemă atâta timp cât nu „intrau în contradicţie serioasă cu principiile de bază ale naţional-socialismului”. Între timp, toţi cei care îl atacau pe Röhm şi pe camarazii lui pentru sexualitatea lor erau eliminaţi din mişcare. Aceasta nu a oprit discuţiile, în partid sau în afara acestuia, despre sexualitatea lui Röhm. Dar atâta timp cât Hitler l-a considerat pe şeful SA indispensabil, aceste discuţii nu au avut niciun efect practic.51

Toate acestea s-au schimbat dramatic pe 30 iunie 1934 când Hitler a lovit în conducerea SA şi s-a folosit de homosexualitatea lui Röhm şi a altor figuri ucise la comanda sa, cel mai cunoscut fiind Edmund Heines, pentru a-şi justifica faptele. Aceasta i-a oferit şansa aşteptata lui

Himmler. Adresându-se liderilor SS, Himmler afirma că Röhm intenţionase să stabilească o dictatură homosexuali şi să aducă ţara în ruine, vedere împărtăşită şi de Alfred Rosenberg Homosexualitatea avea să ducă, de acum înainte, la expulzarea imediată din mişcare. Un val de homofobie a străbătut întreg Partidul Nazist şi organizaţiile sale conexe. Forţele poliţiei din toată Germania au efectuat o nouă serie de razii asupra homosexualilor şi a locurilor lor de întâlnire. Patruzeci şi opt de bărbaţi cu condamnări anterioare pentru pederastie au fost rearestaţi şi trimişi în lagărul de concentrare de la Dachau. În decembrie 1934, s-a raportat că 2000 de bărbaţi au fost arestaţi într-o serie de razii ale poliţiei asupra barurilor şi cluburilor de homosexuali. Un nou departament a fost creat în cadrul Gestapo după acţiunea împotriva lui Röhm, departament ce a primit sarcina de a întocmi un index cu homosexuali, mai ales cu cei din partid. Acesta devenea un nou domeniu în care denunţarea nesolicitată avea să joace un rol-cheie, întrucât comportamentul în cauză avea loc mai ales în particular, în spatele uşilor închise. Până la mijlocul lui 1935 se desfăşurau un număr de procese împotriva conducătorilor Tineretului Hitlerist în baza paragrafului 175. Zeci dintre aceşti lideri au fost duşi în secret la sediul Gestapo din Berlin pentru a fi interogaţi. După obţinerea mărturisirilor, un număr mare din ei au fost trimişi în lagăre de concentrare pentru o perioadă nedeterminată de timp. Himmler s-a folosit de noul climat şi pentru a scăpa de adversarii incomozi, cum ar fi conducătorul regional al partidului din Silezia, Helmut Brückner, care se plânsese de numărul mare de crime comise de ofiţerul SS Udo von Woyrsch în zona sa în timpul acţiunii împotriva lui Röhm. Himmler a reuşit să îl aresteze pe Brückner pentru indecenţă flagrantă cu un ofiţer al armatei şi să obţină concedierea acestuia şi condamnarea la optsprezece luni de închisoare. Obiecţiile lui Brückner că nimeni nu protestase împotriva bisexualităţii sale în momentul

relaţiei, înainte de 30 iunie 1934, au rămas neascultate.52

Brückner a fost condamnat aşa cum devenise practică legală comună în timpul celui de-al Treilea Reich, retroactiv, în temeiul noii legi promulgate la 28 iunie 1935. Aceasta aducea un amendament paragrafului 175, legiferând pedepse mai dure pentru comportament homosexual şi redefinindu-l în termeni mai vagi ca înainte, ca un „act sexual nenatural" (*Unzucht*). S-a renunţat la necesitatea de a demonstra că existase penetrare. În februarie 1937, Himmler a ţinut un discurs îndelungat pe această temă, spunând liderilor SS că orice homosexual depistat în organizaţie avea să fie arestat, trimis în judecată şi condamnat, trimis într-un lagăr de concentrare unde va fi împuşcat „încercând să evadeze".53 Forţele poliţieneşti de pe întreg teritoriul Germaniei au primit noi instrucţiuni despre cum să recruteze informatori în locurile frecventate de homosexuali, în timp ce eforturile de a compila dosare pentru toţi posibilii suspecţii au fost reînnoite. Nu este deci surprinzător că numărul condamnărilor sub noul Cod Penal au crescut vertiginos. Între 1933 şi 1935, aproape 4.000 de bărbaţi au fost condamnaţi în temeiul paragrafului 175 în formele sale amendată şi neamendată; între anii 1936 şi 1938, însă, numărul a ajuns la mai mult de 22.000. Raziile şi arestările au fost coordonate începând cu 1 octombrie 1936 de un nou Birou Central al Reichului pentru Combaterea Homosexualităţii şi a Avortului, creat pe bazele departamentului din Gestapo menit să rezolve problema în timpul epurării lui Röhm, oferind astfel un nou imbold valului de persecuţii.

În total, sub cel de-al Treilea Reich, mai mult de 50.000 de bărbaţi au fost arestaţi în temeiul paragrafului 175, aproape jumătate din ei în perioada 1937 – 1939; aproape două treimi din ei au fost condamnaţi şi trimişi la închisoare. Aceste cifre trebuie totuşi văzute în perspectiva incriminării generale a homosexualităţii în societăţile avansate industrial până în anii '70 ai secolului

douăzeci. Aceste cifre par mai puţin marcante când le comparăm cu faptul că aproape 100.000 de bărbaţi au fost judecaţi pentru încălcări ale paragrafului 175 al Codului Penal în Germania de Vest în cei doisprezece ani dintre 1953 şi 1965, din care aproape jumătate au fost condamnaţi.54 Doar după amendarea paragrafului 175 în 1959 şi apoi din nou în 1965, au fost legalizate actele homosexuale între doi adulţi consensuali în Germania de Vest; faptul că homosexualii încarceraţi în timpul celui de-al Treilea Reich au fost condamnaţi şi de tribunalele normale sub un paragraf obişnuit al Codului Penal a reprezentat un obstacol major în recunoaştere suferinţei lor.55 Aceste cifre nu erau, de asemenea, deloc stranii, după standarde internaţionale, poate cu excepţia vârfului de persecuţii din 1937 – 1939. În Marea Britanie, indecenţa dintre doi masculi adulţi devenise pasibila de pedeapsă încă din secolul al XIX-lea, pedeapsa fiind doi ani de închisoare; din acest punct de vedere, amendamentul german din 1935 la paragraful 175 nu făcea decât să fie la curent cu poziţia legală de dincolo de Marea Nordului. La începutul anilor 1950, aproape 1.000 de cazuri de sodomie şi bestialitate erau aduse în faţa justiţiei de către poliţia din Anglia şi Ţara Galilor în fiecare an, împreună cu 2.500 de cazuri de indecenţă flagrantă. Aceste cifre marcau o creştere dramatică faţă de statisticile din anii 1930, când existaseră mai puţin de 500 de cazuri anuale din ambele la un loc – un salt atribuit în mare parte numirii în funcţii a unor ofiţeri în mod deosebit homofobi în anii de intervenţie.56

Totuşi, chiar şi în acest moment exista în continuare o diferenţă majoră între Germania nazistă şi celelalte state moderne în ceea ce priveşte persecutarea bărbaţilor homosexuali. Asta întrucât, la eliberarea lor din închisoare, un număr important de astfel de condamnaţi erau imediat rearestaţi de către Gestapo şi SS şi duşi direct într-un lagăr de concentrare, o practică devenită din ce în ce mai comună începând cu 1937. În total, între 5.000 şi 15.000

de homosexuali au fost închişi în lagăre în timpul perioadei cuprinse între 1933 şi 1945.57 Aici erau diferenţiaţi printr-un triunghi roz cusut pe uniforma de lagăr, identificându-i ca homosexuali prin contrast cu prizonierii politici (roşu), asodali (negru), criminali (verde) şi aşa mai departe. Homosexualii aveau un statut foarte jos în ierarhia prizonierilor; trataţi brutal şi cu dispreţ de către paznici, speranţa lor de viaţă era în mod semnificativ mai scurtă decât cea a majorităţii celorlalte categorii. O cercetare a ajuns la concluzia că rata mortalităţii lor în lagăre a fost de 50% de-a lungul întregii perioade celui de-al Treilea Reich, prin comparaţie cu 40% din prizonierii politici şi 35% din martorii lui Iehova. Asta ar însemna că numărul total de homosexuali morţi în lagăre se află undeva între 2.500 şi 7.500.58 Nu există paralelă cu această politică de ucidere în alte ţări, oricât de aspră ar fi fost discriminarea sau oricât de liberi ar fi fost homofobii să bată homosexualii fără frică de pedepse.

Pentru cei care evitau moartea, alternativa era rareori mai suportabilă. Un număr semnificativ de homosexuali au fost supuşi „castrării voluntare" pentru a-i „vindeca" de „degenerarea" lor. Natura dubioasa legal a acestei proceduri nu a redus presiunea pusă asupra condamnaţilor din închisori şi lagăre de concentrare de a se lăsa castraţi. Homosexualilor din închisorile de stat li se spunea uneori că vor fi daţi pe mâna Gestapo odată eliberaţi dacă refuzau să-şi dea acordul sau că vor fi duşi la izolare. Aproximativ 174 de bărbaţi au fost castraţi „voluntar" în instituţiile penitenciare de stat până în 1939. Numărul celor castraţi în lagăre este probabil mai mare şi trece de 2000.59 Anvergura acestor operaţiuni le trece în umbră pe cele efectuate în alte ţări, iar castrarea obligatorie era, în orice caz, efectuată doar în Finlanda şi în unele state ale SUA. Pe lângă aceasta, Legea germană pentru recidive din 24 noiembrie 1933 permitea ca vinovăţii de crime sexuale să fie castraţi fără voia lor, aspect susţinut de criminologii de seamă şi de experţii din

ramura penală. Pentru acest lucru era nevoie ca inculpatul să fi săvârşit două crime sexuale şi, până la finalul lui 1939, peste 2000 de bărbaţi fuseseră pedepsiţi în acest fel.60 Printre aceştia se aflau nu doar violatori şi pedofili, ci şi un număr mare de exhibiţionişti, care ar fi putut fi deranjanţi sau iritanţi social, dar care nu reprezentau un pericol fizic pentru nimeni. Mulţi inculpaţi aflaţi la prima abatere au fost castraţi imediat, nedându-li-se şansa de a-şi corecta comportamentul. Efectele fizice ale acestei operaţii pe termen lung includeau durerea constantă, pierderea pilozităţii corporale şi creşterea sânilor, oboseală şi obezitate. Pe lângă aceasta, operaţia nu elimina neapărat şi în întregime dorinţa sexuală. Formal, nu era permisă castrarea homosexualilor fără acceptul lor, dar pentru un număr mare nu a existat această alegere: alternativa la castrare era închiderea permanentă şi probabil moartea într-un lagăr de concentrare.61 Persecuţia homosexualilor sub cel de-al Treilea Reich probabil că a afectat în mod direct doar o parte a homosexualilor germani; dar conştientizarea consecinţelor denunţării, arestării şi condamnării trebuie să îi fi terorizat pe toţi.62

Legile de la Nürnberg

I

Discriminarea minorităţilor, precum homosexualii, ţiganii, asocia-Iii, cei bolnavi mintali sau a handicapaţilor sau a afro-germanilor, a fost gândită în primul rând pentru a purifica rasa germană, pregătind-o pentru un război de cucerire a lumii. Societatea germană avea să fie asanată pe termen lung de balastul său social, de categoriile de oameni care nu doreau sau care nu puteau să joace un rol în pregătirea pentru război, alăturându-se forţelor armate, muncind în fabricile de armament sau întărindu-se pentru conflictul ce avea să urmeze. Văzuţi din această perspectivă, erau poveri asupra statului şi a societăţii germane, reprezentând o ameninţare pe termen lung pentru viitor, înlăturarea lor prin încarcerare şi, la fel de

important, scoaterea lor din lanţul ereditar, avea să aducă, prin urmare, economii statului prin reducerea numărului de oameni neproductivi, care, aşa cum gândeau naziştii, trebuiau să fie sprijiniţi de restul naţiunii. O minoritate din naţiunea germană, însă, le părea naziştilor total diferită: nu o povară obositoare, ci o mare ameninţare, nu doar leneşă, inferioară sau degenerată – deşi ideologia nazistă o acuza de toate aceste lucruri –, dar subversivă în mod activ, implicată într-o mare conspiraţie pentru a submina şi a distruge toate lucrurile germane, o conspiraţie nu doar organizată din interiorul ţării, dar întinsă la nivel mondial. Această minoritate, nu mai mare de 1% din populaţie, era comunitatea evreiască din Germania.63

Antisemitismul era legat în mod direct de alte aspecte ale politicii rasiale naziste. Legea pentru prevenirea urmaşilor bolnavi ereditar a fost concepută iniţial ca parte a unui pachet ce includea retragerea cetăţeniei evreilor şi interzicerea căsătoriei şi a relaţiilor sexuale ale acestora cu arienii. Aceste ultime legi au fost temporar retrase totuşi, în principal din cauza efectului negativ pe care se credea că îl vor avea asupra opiniei publice din străinătate. În primii ani ai regimului, politica eugenică a statului împotriva minorităţilor precum asociaţii, criminalii, ţiganii şi homosexualii a fost mult mai radicală decât cea împotriva evreilor. Când evreii intrau într-unul sau altul din aceste grupuri, desigur, erau trataţi mai aspru ca majoritatea; cu toate acestea, politica generală a regimului faţă de minoritatea evreiască din Germania nu includea sterilizarea sau castrarea doar pe motiv că persoana în cauză era de etnie evreiască. Asemenea politici, însă, le demonstrau naziştilor cât de multe lucruri li se treceau cu vederea şi i-au încurajat în violenţa susţinută de stat la modul sistematic. A fost o experienţă care se va dovedi utilă lor, întrucât acţiunile lor antisemite au devenit tot mai radicale odată cu trecerea timpului. Între timp, însă, contrastul era suficient de clar. După promulgarea legii din 7 aprilie 1933, lege care le

interzicea evreilor să ocupe posturi de funcţionari de stat, să lucreze în universităţi, în învăţământ, în instituţiile juridice sau orice instituţii finanţate de stat, guvernul a sistat o vreme violenţa antisemită. Aşa cum am văzut, guvernul era preocupat să reducă activismul violent al Cămăşilor Brune. Era îngrijorat în privinţa efectului acţiunilor antisemite asupra economiei încă fragile, aflată în revenire. Era neliniştit din cauza consecinţelor economice şi diplomatice pe care această lege şi precedentul boicot sprijinit de autorităţi al magazinelor evreieşti aveau să îl aibă asupra statelor străine şi a afacerilor externe. Într-un final, era dornic să împace partenerii conservatori, din ce în ce mai agitaţi, care – de exemplu – insistaseră, prin persoana preşedintelui Reichului Hindenburg, în privinţa scutirii foştilor soldaţi din prima linie de efectele legii.64

A durat ceva timp până ce efectele legii din 7 aprilie 1933 să se facă simţite în instituţii, dar până la finalul lui 1933 epurarea era mai mult sau mai puţin completă. Reducerea freneziei conducerii nu a fost bine primită de mulţi dintre activiştii partidului, cel mai puţin de paramilitarii din SA, care au organizat boicoturi repetate ale afacerilor evreieşti în această perioadă, boicoturi care au atins culmi reînnoite de violenţă în primăvara lui 1934. Activismul Cămăşilor Brune a fost redus o vreme ca urmare a epurării din 30 iunie 1934, dar până la Crăciunul aceluiaşi an, acţiunile de boicot căpătaseră din nou amploare. Mai mult, organizaţiile locale de partid susţineau marginalizarea economică a afacerilor evreieşti şi prin alte mijloace, aşa cum am mai văzut, şi în acest aspect erau încurajate şi de către conducerea partidului.65 În primăvara şi vara lui 1935, însă, violenţa antisemită a izbucnit cu forţe proaspete în multe părţi ale ţării. Propaganda antisemită devenise mai răspândită ca niciodată. Circulaţia ziarului senzaţionalist antisemit *Der Stürmer* a crescut în 1935, atunci când editorul său, Julius Streicher, liderul regional de partid din Franconia, a

obţinut un contract cu Frontul Muncii, urmare a căruia exemplarele ziarului său aveau să fie distribuite în fiecare fabrică şi la fiecare loc de muncă din land. De acum înainte, ziarul avea să fie omniprezent şi inevitabil. Această înţelegere l-a transformat pe Streicher în milionar: ziarul fusese întotdeauna proprietatea sa personală mai degrabă decât organul editurii Eher, deţinută de nazişti.66 Ca rezultat, noua sa avere şi putere i-au permis să facă publicitate la scară mai largă ca înainte, cu afişe aparent la fiecare colţ de stradă. Alţi lideri regionali în afara lui Streicher ţineau întâlniri publice şi discursuri pentru a aţâţa oamenii, mai ales membri ai partidului, în legătură cu pericolele reprezentate de evrei. În spatele acestor lucruri erau influenţe ideologice mai generale, mergând de la vânzarea crescută a cărţii lui Hitler, *Mein Kampfe* până la atacurile frecvente împotriva evreilor din presa de partid. Multe grupuri locale au perceput asta ca o undă verde pentru a porni din nou la ofensivă.67

Motivele acestei reluări a atacurile asupra evreilor germani din partea grupurilor partidului şi ale Cămăşilor Brune în 1935 erau reprezentate mai ales de lipsa de popularitate tot mai mare a regimului. Aşa cum am văzut, euforia publică ce însoţise declararea celui de-al Treilea Reich de către nazişti, în 1933, scăzuse în cursul anului 1934, iar scurtul avânt dat regimului de către acţiunea decisă a lui Hitler în zdrobirea presupusului puci a lui Röhm de la finalul lui iunie 1934 dispăruse până la sfârşitul anului. În timpul primelor luni din 1935, Gestapoul, Serviciul de Securitate al SS şi alte agenţii au raportat o creştere a nemulţumirii populaţiei, condiţiile materiale rămânând mizerabile, nivelul şomajului ridicat, preţul alimentelor şi al celorlalte necesităţi de bază crescut brusc şi oameni sătui de cererile constante ale regimului de susţinere, sprijin şi bani. Zvonurile şi glumele legate de corupţia liderilor nazişti locali şi regionali s-au înmulţit, şi toate eforturile Ministerului pentru Propaganda de a genera un entuziasm popular pozitiv în legătură cu cel

de-al Treilea Reich păreau să eşueze.68 Inclusiv în cadrul mişcării naziste, zdrobirea oricărei speranţe pentru „o a doua revoluţie” în iunie-iulie 1934 crease o doză mare de amărăciune. Dorinţa de acţiune violentă, existentă în multe părţi ale SA, avea nevoie de un nou debuşeu. Cum îşi puteau justifica existenţa Cămăşile Brune, faţă de ele însele sau faţă de partid, dacă nu prin acţiune violentă? Până la urmă, pentru asta fusese creată organizaţia lor Dar dorinţa de a relua politica de luptă nu exista doar în cadrul Cămăşilor Brune. La nivel general, Partidul Nazist era perfect conştient nu doar de faptul că eşuase în menţinerea entuziasmului publicului larg, dar şi că începea să piardă din sprijinul de care se bucurase. Era nevoie de acţiune.

Nu doar Partidul Nazist, dar şi părţi semnificative ale statului şi ale administraţiei civile doriseră încă de la mijlocul anului 1933 să introducă măsuri pentru a interzice căsătoria şi relaţiile sexuale dintre evrei şi non-evrei, creând o categorie specială de cetăţenie pentru evrei şi accelerând eliminarea acestora din viaţa economică. Punctul 4 al programului Partidului Nazist susţinea fără echivoc că, în cel de-al Treilea Reich, evreii nu aveau să fie cetăţeni şi la câteva din primele întâlniri ale lui Hitler, sau în *Mem Kampfy* acesta fusese clar că era visceral intolerant în legătură cu relaţiile sexuale dintre arieni şi evrei. Acţionând în baza acestui principiu, delegaţia partidului din Reichstag încercase deja, fără succes, să obţină promulgarea unei legi care să interzică hibridizarea rasială în martie 1930, cu sancţiuni care mergeau până la pedeapsa capitală, inclusiv. Aceste prevederi ar fi avut şi efectul de a extinde şi mai mult sfera de influenţă a partidului, până în cele mai intime zone ale vieţii private. O nouă lege a cetăţeniei avea să acorde drepturile nu doar ca o consecinţă automată a identităţii rasiale, dar avea să aplice şi criterii politice, elementelor refractare având să li se refuze şi drepturile civile. Scoaterea evreilor din viaţa economică avea să împace numeroşii susţinători din

clasele de jos şi de mijloc ai partidului şi să le ofere acestora mult doritele oportunităţi de a-şi îmbunătăţi propria situaţie. O campanie proaspătă de propagandă, teroare şi legislaţie antisemită avea să redirijeze ostilitatea populaţiei dinspre regim, atribuind vina pentru situaţia mizerabila a oamenilor în principal evreilor.69

Acţiunile antisemite întreprinse în primăvara şi vara lui 1935 au îmbrăcat multe forme. În mai au fost, aşa cum am mai văzut, numeroase boicoturi ale magazinelor evreieşti organizate de Cămăşile Brune şi de membrii SS, adesea însoţite de violenţă. Tot în jurul acestui moment semne stradale antisemite au fost plasate la marginea drumului la ieşirea din multe oraşe sau sate. Acestea nu erau noi în principiu, multe fuseseră deja ridicate în timpul conducerii lui Julius Streicher în Franconia, dar au apărut în mult mai multe locuri în primăvara şi vara lui 1935, inclusiv în sudul Bavariei. Cel mai comun slogan scris pe ele era „Evreii nu sunt doriţi aici”, dar unele conţineau şi subtexte ironice („Nevoia noastră de evrei a fost alimentată suficient”), ameninţări făţişe („Evreii să intre în această localitate pe propria răspundere!”) sau apeluri la sentimentul religios („Tatăl evreului este diavolul”).70 Într-un număr de municipalităţi, inclusiv Weimar, autorităţile locale le-au interzis evreilor să meargă la cinema; în Magdeburg toate tramvaiele au fost dotate cu un semn plasat deasupra uşii pe care erau scrise cuvintele „Evreii nu sunt doriţi!!” Acelaşi oraş i-a oprit pe evrei de la a folosi biblioteca municipală. Hanurile şi restaurantele din Straslund şi alte locuri şi-au închis uşile clienţilor evrei. Bazinele de înot şi băile publice, raporta un agent social-democrat în august, le-au fost interzise evreilor „în numeroase comunităţi”. Cimitirele evreieşti şi sinagogile au fost vandalizate. Non-evreii care aveau relaţii cu evreii au fost afişaţi în public ca „profanatori ai rasei”, trebuind să fie adesea luaţi în custodie de către Gestapo, de data aceasta chiar pentru protecţia lor. Atmosfera de pe străzi în multe oraşe din Renania, Westfalia, Hesse, Pomerania şi

Prusia de Est era atât de ameninţătoare, că mulţi locuitori evrei abia îndrăzneau să mai iasă din casă.71

Acţiuni precum acestea erau încurajate nu doar de atmosfera generală de antisemitism, ci şi în mod explicit de figuri de seamă ale partidului. „Unii oameni cred", spunea Goebbels unei adunări a organizaţiei regionale a Partidului Nazist din Berlin în 30 iunie 1935, „că noi nu am observat cum evreii încearcă din nou să se răspândească pe străzile noastre. Evreii ar trebui să respecte legile ospitalităţii şi să nu se poarte de parcă ar fi la fel ca noi". Raportând că la 15 iulie un film antisemit fusese luat în batjocură de „trupe de agitatori evrei" la premiera ce avusese loc cu trei zile înainte, ziarul de partid din Berlin al lui Goebbels, *DerAngrifă* făcea un apel la membrii de partid să facă recurs la acţiuni violente: evreii, declara articolul, „trebuie să ne simtă puterea palmelor din nou şi din nou". De fapt, „demonstraţia" evreiască, fie ea adevărată sau inventată, era scuza găsită de Goebbels pentru a justifica violenţa antisemită ce avea să urmeze, cu activişti de partid bătând evrei pe strada comercială principală, Kurfürstendamm, sau urmărindu-i în cârciumi şi baruri din apropiere şi atacându-i fizic. Incidentul la rândul lui a provocat un nou val de boicoturi violente în alte părţi ale ţării.

Goebbels nu era singurul lider nazist care îşi aţâţa subordonaţii în acest fel. Pe 30 august 1935, Julius Streicher a organizat un miting în Hamburg. Cu o zi înainte, două camioane pline cu Cămăşi Brune trecuseră pe străzile unde locuiau evrei, aruncând torţe aprinse pe drum şi strigând „Lăsaţi evreii să piară!" Camarazilor din partid li s-a spus că prezenţa la acest miting este obligatorie; o campanie masivă de publicitate oferea bilete cu 10 mărci bucata celor fără serviciu. Douăzeci de mii oameni au participat la miting, mulţi dintre ei din SA, SS, Tineretul Hitlerist, Serviciul Muncii şi alţi purtători de uniformă, plasaţi strategic în locuri din mulţime pentru a conduce aplauzele la puncte prestabilite din discursul lui

Streicher. Ridicându-şi vocea ameninţător, Streicher a criticat violent corespondenţii străini care criticau antisemitismul nazist. „Spun aici”, uda el, „că facem ceea ce vrem cu evreii din Germania!” Pe măsură ce discursul lui continua, sau cel puţin aşa relata un ascultător secret social-democraţilor aflaţi în exil la Praga, Streicher devenea din ce în ce mai obscen, declarând nu doar că sute de femei germane fuseseră violate de evrei, dar dând şi detalii amănunţite despre aceste presupuse crime. Atunci când o fată a dat naştere unui copil la nouă luni după ce se căsătorise cu un evreu, continuă el, „ce se află în pătuţ, camarazi?! O mică maimuţă!” Unii dintre ascultători au părăsit mitingul în acest moment; alţii, recrutaţi din Serviciul Muncii, adormiseră de mult. Cu toate acestea, deşi oamenii de rând din audienţă par să fi fost fie indiferenţi, fie dezgustaţi, astfel de elucubraţii trebuie să fi avut un efect asupra naziştilor convinşi din rândul mulţimii; şi au fost repetate, chiar dacă într-o formă mai puţin extremă, de către alţi conducători nazişti de pe cuprinsul ţării. Majoritatea liderilor de partid locali şi regionali au luat insistenţa lui Streicher ca toate acţiunile antisemite să fie legale şi nonviolente doar ca o încercare de a linişti opinia publică de acasă şi din străinătate.72

II

Nici acest val de acţiuni teroriste, nici campania împotriva Bisericii Catolice ce le-a însoţit nu au obţinut efectul dorit – de a revitaliza sprijinul publicului pentru regim. De fapt, faptul că aceste două campanii au coincis a făcut ca mulţi catolici să simpatizeze cu evreii şi să simtă, aşa cum raporta Gestapoul în Münster, „că măsurile împotriva evreilor sunt duse prea departe”: erau în orice caz opuşi ideii că rasa şi nu religia trebuia să fie principiul de ghidare al acţiunii sociale. Boicoturile şi, mai mult, violenţa inspirau mai degrabă „respingere decât aprobare” majorităţii populaţiei, aşa cum raporta o altă agenţie a Gestapo. În Mannheim-Neckarau, patronii de magazine chiar s-au luat la bătaie cu Cămăşile Brune care

încercaseră să îi oprească să facă afaceri cu comercianţii evrei. Mai ales clasele de mijloc erau nemulţumite de aceste tulburări făţişe de pe străzi şi se temeau de impactul pe care acestea îl vor avea asupra opiniei străinilor. Unii adoptaseră opinia că naziştii mic-burghezi doreau doar să scape de competiţie.73

Un agent social-democrat din Bavaria relata însă, în termeni mai nuanţaţi:

Persecuţia evreilor nu primeşte un sprijin activ din partea populaţiei. Dar pe de altă parte nici nu îi lasă complet indiferenţi. Neobservată, propaganda rasială îşi părăseşte sursa. Oamenii încep să îşi piardă imparţialitatea faţă de evrei şi mulţi îşi spun că naziştii au dreptate să se lupte cu ei; oamenii se împotrivesc doar când această luptă este exagerată. Iar atunci când oamenii cumpără din magazine evreieşti, nu o fac pentru a-i ajuta pe evrei, ci pentru a le face în ciudă naziştilor.74

Conducerea naziştilor nu avea de obiectat împotriva violenţei în principiu, dar exista un sentiment în creştere că, orice ar fi spus Streicher, aceasta avea un efect negativ asupra opiniei străine într-un moment în care regimul încă avea nevoie de simpatie externă. În ultima săptămână din august 1935 s-a raportat că membrii SA organizaseră o demonstraţie violentă împotriva evreilor în Breslau şi că îl bătuseră pe consulul suedez din oraş. Göring, Bormann şi Hess, vorbind în numele lui Hitler, au alertat poliţia spre finalul lui iulie şi la începutul lui august că acţiunile necoordonate de teroare împotriva evreilor trebuiau să înceteze. După cum a informat Göring Gestapoul, ordine generale pentru problema evreiască aveau să urmeze în curând. Acestea pluteau, într-adevăr, deja în aer. Dezbateri avuseseră loc în mod nesistematic în cadrul ministerelor de Interne şi al Justiţiei începând cu iulie 1934, fără a trece de ceea ce erau percepute ca fiind obstacole legale formidabile în privinţa unei noi legi care să reglementeze cetăţenia şi relaţiile sexuale interrasiale. În 21 mai 1935, însă, o nouă Lege a apărării includea printre prevederile ei

interzicerea „căsătoriilor mixte” între soldaţii germani şi femeile non-ariene.

Oficiile stării civile locale începuseră deja să refuze cererile de căsătorii mixte pe o scară mai largă. În 19 iulie, reprezentanţii ministerelor Justiţiei şi de Interne şi cabinetul lui Hess au propus o lege prin care aceste căsătorii să fie interzise cu totul. Problema devenise urgentă şi din cauza numeroaselor atacuri asupra „trădătorilor de rasă” şi a valului de arestări în rândul acestor oameni întreprins de Gestapo. În mai 1935, o nouă lege care reglementa cererile de cetăţenie ale străinilor exclusese deja evreii şi alţi non-arieni. Părea astfel că se ajunsese la un consens în privinţa acţiunii legislative; şi întrucât aceasta devenise clar organizaţiilor locale şi regionale de partid la începutul lui septembrie, valul de acţiuni antisemite a început în sfârşit să scadă, deşi nu a încetat cu totul.75

Nu doar ideea unei noi legi a cetăţeniei, ci şi un număr considerabil de propuneri concrete privind formularea ei erau deci cunoscute statului şi oficialilor partidului până la începutul întrunirii anuale de partid de la Nürnberg din 9 septembrie. În acel moment, docherii din New York care smulseseră un steag cu svastică de pe o navă germană au fost eliberaţi de un judecător împreună cu o denunţare foarte lungă a nazismului şi a tuturor implicaţiilor sale. Aceasta l-a înfuriat pe Hitler atât de tare, încât a hotărât pe loc că venise momentul să declare svastica steagul naţional al Germaniei. Aşa cum spunea la întrunirea de partid din 11 septembrie 1935, congresul recent al Internaţionalei Comuniste de la Moscova, care declarase război internaţional fascismului, demonstra că venise momentul să se ocupe de ameninţarea bolşevică, pe care el o vedea ca un produs al conspiraţiei internaţionale evreieşti. Hitler a convocat o sesiune a Reichstagului la 15 septembrie, ultima zi a întrunirii; faptul că Hitler putea ordona Parlamentului să se întrunească în acest fel arată cât de lipsit de importanţă devenise acesta. Sesiunea

Reichstagului, decisese el acum, avea să fie momentul oportun pentru a introduce legile în privinţa cetăţeniei, a hibridizării şi a steagului de stat dintr-o singură lovitură. După câteva corecturi grăbite, de ultimă oră, ale legilor, în colaborare cu un oficial al Ministerului de Interne, Hitler a introdus aceste legi pe 15 septembrie 1935. Evreii din Germania, spunea el, se folosiseră de situaţia internaţională agitată pentru a face probleme. „Plângeri vehemente ne vin din numeroase locuri despre comportamentul provocator al membrilor acestui popor”, afirma el: într-adevăr, existaseră provocări evreieşti şi acestora trebuia să li se răspundă printr-o acţiune decisă dacă nu doreau ca ele să conducă la „acţiuni defensive, individuale ale populaţiei ultragiate”. Acesta era un amestec caracteristic de minciuni şi ameninţări, urmate de o asigurare la fel de caracteristică privind noua lege care avea să fie „o dată pentru totdeauna o soluţie seculară”.76

Hitler a lăsat justificarea detaliată a legilor în seama lui Göring, al cărui discurs în faţa Reichstagului nu a mai lăsat nicio urmă de îndoială că era un antisemit la fel de turbat ca Goebbels, Streicher sau ca însuşi Führerul. Svastica, spunea el adunării, formată din deputaţi ai Reichstagului în Cămăşi Brune, era un „simbol al luptei pentru rasa noastră proprie, specifică speciei, este un semn pentru noi al luptei împotriva evreilor ca stricători de rasă”. Când un „evreu obraznic, în ura lui fără de margini” pentru Germania, insultase steagul la New York, el insultase o întreagă naţiune. Evreilor nu li se va permite să arboreze acest steag Noile legi, într-adevăr, aveau să meargă mult mai departe şi să protejeze sângele german împotriva poluării de către evrei şi alte rase străine. Aceste legi erau, afirma el, o declaraţie de credinţa în puterea şi binecuvântările spiritului germanic nordic. Ştim că să păcătuieşti împotriva sângelui înseamnă să păcătuieşti împotriva moştenirii unui popor. Noi înşine, poporul german, a trebuit să suferim mult din cauza acestui păcat ereditar. Ştim că rădăcina finală a descompunerii

Germaniei vine în ultimă instanţă de la aceşti păcătoşi împotriva eredităţii. Aşa că trebuie să încercăm să refacem legătura ereditară care ne vine din străfundurile preistoriei… Şi este datoria fiecărui guvern, şi mai presus de orice este de datoria oamenilor înşişi să se asigure că puritatea propriei rase să nu mai fie îmbolnăvită sau umplută de putreziciune vreodată.77

Parlamentul a proclamat desigur toate cele trei legi, însoţindu-le cu aclamaţii, şi acestea au fost tipărite integral în cotidianele de a doua zi, în poziţii vizibile. Dar legile nu erau atât de simple şi de directe cum ar fi putut părea la prima vedere.78 Legea cetăţeniei în Reich definea ca cetăţeni ai Reichului doar acei oameni de „sânge german sau înrudit”. La fel de important, stipula că doar cei care, „prin comportamentul lor, arată că sunt atât dornici cât şi capabili să servească poporului german şi Reichului cu credinţă” au dreptul să fie cetăţeni ai acestuia. Doar cetăţenii se puteau bucura de drepturi politice integrale. Toţi ceilalţi oameni, cel mai notabil evreii, dar în mod potenţial orice adversar al regimului, sau chiar şi cei care se distanţau în tăcere de acesta prin lipsa lor de entuziasm faţă de politicile abordate, erau doar „supuşi ai statului”. Aceştia aveau „obligaţii faţă de Reich” dar nu li se ofereau drepturi politice în schimb. Detaliile implementării erau lăsate în seama ministrului de interne, în asociere cu cabinetul lui Hess, pentru a fi rezolvate şi, în timp util, doi oficiali ai ministerului, dr. Wilhelm Stuckar şi dr. Hans Globke, au emis un comentariu care justifica prevederile legilor şi cane le explica implicaţiile. În interval de două săptămâni, ministrul de interne Frick ordonase concedierea oricărui funcţionar public de descendenţă evreiască care rămăsese în funcţie după aplicarea prevederilor speciale ale Legii funcţionarilor publici din 7 aprilie 1933.

Dar cine era până la urmă evreu? Decretul lui Frick se aplică oamenilor cu măcar trei sau patru bunici evrei şi, în mod natural, tuturor acelora care practicau religia

iudaică. Potrivit estimărilor din epocă, care variau semnificativ, mai erau, pe lângă cei menţionaţi anterior, 50.000 de evrei în Germania care trecuseră la creştinism sau care erau copiii unor părinţi evrei ce se convertiseră şi 2000 de evrei pe trei sferturi care se convertiseră. Rata mare a căsătoriilor mixte dintre evrei şi creştini din deceniile anterioare produsese între 70.000 şi 75.000 de oameni care aveau doar doi bunici evrei şi între 125.000 şi 130.000 care aveau doar unul. Pe lângă aceasta, mulţi erau căsătoriţi cu non-evrei, în situaţia asta aflându-se aproximativ 20.000 de oameni consideraţi de naziști evrei puri, şi mulţi dintre aceştia aveau şi copii. Naziștii înșiși socotiseră în 1939 că existau 20 454 de căsătorii mixte rasiale în Marele Reich German (ce includea, în acel moment, Austria şi regiunea sudetă). Acelaşi recensământ, primul care definea evreii pe criterii rasiale, a numărat şi 52 005 evrei pe jumătate şi 32 669 evrei pe sfert trăind în vechiul Reich german. Peste 90% din oamenii definiţi ca fiind de rasă mixtă aparţineau unei Biserici creştine. Ca în cazul oricărei legislaţii rasiale, partea draconică se afla în detalii, şi în această situaţie era aproape imposibilă stabilirea clară a cine era evreu şi cine nu. O dilemă ideologică de nerezolvat îi aştepta pe legiuitorii naziști: era otrava sângelui evreiesc transmisă în sângele rasei germane atât de puternică încât o singură imixtiune să fie suficientă pentru a transforma o persoană într-un evreu, sau era sângele german atât de puternic şi sănătos încât să reziste la orice, inclusiv la o doză puternică de evreitate în constituţia ereditară a unei persoane? La o asemenea întrebare nu putea exista un răspuns raţional, întrucât din start nu exista vreo bază raţională a presupunerilor de la care se pornea. Toate soluţiile la care au ajuns naziștii în problema germanilor de rasă mixtă şi a căsătoriilor mixte au fost într-un final arbitrare.79

Detaliile clasificării rasiale i-au ţinut ocupaţi pe funcţionarii publici în întâlniri interminabile şi în note interne în următoarele săptămâni. Cei mai precauţi

avertizau că definirea celor doar pe jumătate evrei ca evrei puri avea să adauge un număr substanţial de germani loiali la lista inamicilor interni ai naziştilor. Sfaturile lor au fost ascultate şi aceşti oameni au fost clasificaţi printr-un decret suplimentar emis în 14 noiembrie 1935 ca fiind de rasă mixtă de gradul întâi, aceasta dacă nu practicau religia iudaică sau dacă nu erau căsătoriţi cu un evreu pur, în care caz erau consideraţi la rândul lor evrei puri (*Gdtungsjudmy* în jargonul oficial), cu toate consecinţele presupuse de această clasificare. Oamenii cu un singur bunic evreu pur erau consideraţi de rasă mixtă de gradul al doilea. Existau prevederi suplimentare pentru cei născuţi în afara căsătoriei sau născuţi după promulgarea Legilor de la Nürnberg din 1935 (aceştia aveau şanse mai mari să fie catalogaţi ca evrei puri). Legislatorii recunoşteau arbitrarul acestor măsuri, incluzând o prevedere finală care să îi permită lui Hitler să acorde scutiri oricând şi oricui ar fi dorit în timp util, a făcut într-adevăr asta sau alţii au făcut asta în numele lui prin aplicarea unei ştampile purtând semnătura lui pe un document cunoscut ca Declaraţia de sânge german. Între timp, toate autorităţile au trebuit să continue să stabilească descendenţa evreiască sau dacă bunicii unei persoane practicaseră sau nu religia iudaică, un fapt care făcea inutile afirmaţiile ştiinţifice despre importanţa rasei şi a sângelui în stabilirea identităţii evreieşti sau germane. Genealogii deveniseră dintr-odată cei mai căutaţi experţi din toată ţara, germanii înghesuindu-se să găsească dovezi în registrele parohiilor locale sau alte surse ale purităţii lor rasiale pentru a le include în propria dovadă a descendenţei(*Ahnamada Dis*\ un document care devenise un aspect esenţial pentru o carieră de funcţionar public sau, până la urmă, în orice tip de slujbă80

În

Legile de la Nürnberg au fost prezentate presei ca o măsură stabilizatoare ce avea să ajute minoritatea evreiască din Germania să se stabilească şi să-şi trăiască

propria viaţă. Ministerul Propagandei al lui Goebbels a fost atent şi a interzis articolele cu ton triumfător sau lăudăros din presă, cenzurând „articolele de genul «daţi-i drumul!»” 81 Cu toate acestea, legile au deschis calea discriminării ample ulterioare a tuturor celor consideraţi evrei. La două săptămâni după decretul din 14 noiembrie 1935, Hitler a anulat retroactiv prevederile acestuia interzicând orice extindere a măsurilor de a asigura puritatea sângelui german în afara celor incluse în legislaţie. Aceasta autoriza organizaţiile neguvernamentale să aplice Paragraful Arian membrilor şi angajaţilor proprii, nu doar evreilor; ci şi celor de rasă mixtă. Măsuri ulterioare aveau să adauge restricţii suplimentare acceptării evreilor în profesiile normate de stat. Oamenii cu doi bunici evrei aveau acum nevoie de permisiunea oficială a unui Comitet al Reichului pentru Protejarea Sângelui German dacă doreau să se căsătorească cu un non-evreu. Dar reprezentanţii partidului din comitet respingeau asemenea cereri cu o asemenea regularitate încât, din 1936, aceste cereri au fost lăsate în seama unui singur oficial. Oamenii de rasă mixtă puteau în continuare să studieze, nu le erau interzise relaţiile sexuale sau de altă natură cu non-evrei şi în multe privinţe duceau o viaţă relativ fără restricţii. Aceasta includea, pentru bărbaţi, efectuarea serviciului militar. Conducerea armatei era în mod natural îngrijorata de faptul că interzicerea efectuării serviciului militar bărbaţilor de rasă mixtă avea să îi lipsească de mii de potenţiali recruţi. Scriindu-i aghiotantului militar al lui Hitler, colonelul Friedrich Hossbach, pe 3 aprilie 1935, un oficial al Ministerului de Interne estima că existau 150.000 de bărbaţi pe jumătate evrei şi pe un sfert evrei de vârstă militară în ţară – o exagerare evidentă care alimenta şi mai mult îngrijorarea armatei.82

Conducerea armatei avea cu siguranţă motive de îngrijorare. Până la finalul lui 1935 armata îndepărtase din rândurile ei toţi ofiţerii şi soldaţii evrei puri, iar la începutul verii anului 1936 armata a ajuns la un acord cu

Hitler prin care bărbaţilor pe jumătate şi pe sfert evrei li se permitea să efectueze serviciul militar, dar nu să deţină poziţii de autoritate în forţele armate fără a obţine o scutire specifică, personală din partea lui Hitler. Biroul pentru Genealogie al Partidului Nazist bombarda armata cu informaţii despre ofiţerii care nu erau „arieni puri" şi care ar fi trebuit, din punctul lor de vedere, eliminaţi din posturile lor. Totuşi, mulţi ofiţeri de stat-major în 1936 – 1937 încă vedeau cu ochi răi amestecul politic în problemele armatei şi au ignorat aceste cereri. Pe lângă aceasta, verificarea descendenţei a zeci de mii de oameni era o sarcină aproape imposibilă şi un număr considerabil de ofiţeri au reuşit să îşi ascundă descendenţa parţial evreiască măcar până la izbucnirea războiului şi, în unele cazuri, chiar mai mult. Din punctul de vedere al armatei, desigur, ceea ce conta era dacă erau sau nu soldaţi, marinari sau aviatori buni.83

Atitudinea armatei reflecta în mod precis statutul discutabil şi nesigur al multor locuitori parţial evrei ai Germaniei de după 1935. Cu toate acestea, în general, oamenii de rasă mixtă, chiar şi evreii, au fost până la un punct uşuraţi de pasajul din Legile de la Nürnberg deoarece acesta părea să înlăture elementele principale de nesiguranţă legate de poziţia lor şi să promită o încheiere a campaniilor antisemite din lunile precedente. Activiştii de partid erau în mod firesc entuziasmaţi în legătură cu Legile de la Nürnberg şi le vedeau în mod corect ca fiind un pas important pe drumul spre îndepărtarea totală a evreilor din societatea germană. Totuşi, atât Gestapoul, cât şi agenţii social-democraţi au raportat o atitudine critică, chiar ostilă faţă de Legile de la Nürnberg chiar printre grupurile din societate care în mod normal erau departe de a fi favorabile evreilor Patru cincimi din populaţia Palatinatului părea să dezaprobe legile, clasa muncitoare respingea antisemitismul nazist aproape în unanimitate, iar midi burghezii îi displăceau legile deoarece midi oameni de afaceri se temeau că aveau să ducă la noi

boicoturi ale produselor germane în alte ţări. Până şi social-democraţii, însă, recunoşteau că majoritatea oamenilor erau atât de intimidaţi după violenţele din vară şi de propaganda ce înconjura Legile de la Nürnberg încât nu mai frecventau magazinele evreieşti. Indiferenţa şi pasivitatea caracterizau reacţiile majorităţii populaţiei.84

Treptat, violenţa neîncetată, propaganda continuă şi sprijinul legal al politicilor naziste de către state îşi făceau efectul scontat. În ianuarie 1936, un agent social-democrat relata din Berlin:

Campania împotriva evreilor nu este lipsită de influenţă asupra părerilor oamenilor. Foarte încet, părerile se orientează spre ceea ce obişnuiau să respingă. Întâi oamenii citeau „Stürmer" din curiozitate, dar într-un final rămân cu ceva din ziar. În acelaşi timp, trebuie să recunoaştem: faptul că după atâţia ani de propagandă antisemită evreii pot locui în continuare în Germania spune multe despre nemţi. Dacă naţiunea germană nu era în mod natural bună la suflet, această propagandă ar fi dus la uciderea în bătaie a evreilor pe stradă… În general, se poate trage concluzia că naţional-socialiştii au creat o prăpastie mai adâncă între oameni şi evrei. Sentimentul general din ziua de azi este că evreii sunt o cu totul altă rasă.85

Efectul pe care barajul constant de antisemitism l-a avut asupra unei tinere persoane cugetătoare este cel mai bine dedus din memoriile Melitei Maschmann. Aceasta avea destule contacte cu evreii, care alcătuiau cam o treime din clasa ei de gimnaziu dintr-un cartier înstărit al Berlinului începutului anilor '30. Aici, fetele non-evreice distingeau în mod instinctiv colegele lor evreice de „evrei", care „erau şi rămâneau ceva ameninţător în mod misterios şi anonim". „Antisemitismul părinţilor mei", continuă Maschmann în scrisoarea deschisă adresată unei foste colege evreice după război, era parte a perspectivei lor considerată normală… Cineva era prieten cu un evreu pe care îl plăcea, la fel cum era prieten cu un protestant sau

un catolic. Dar nimănui nu îi trecea prin minte să fie ideologic ostil faţă de catolici, în schimb lumea era ideologic ostilă faţă de evrei… Predicând că mizeria în care se aflau naţiunile era cauzată de evrei sau că spiritul evreiesc este înclinat spre răzvrătire şi că sângele evreiesc te obliga să te gândeşti la bătrânul domn Lewy sau la Rosei Cohn: Eu mă gândeam doar la omul negru, „evreul”. Şi când am auzit că evreii erau daţi afară din profesiile şi casele lor şi închişi în ghetouri, lucrurile s-au schimbat automat în mintea mea, făcându-mă să mă gândesc că o asemenea soartă îţi poate reveni şi ţde sau bătrânului Lewy. Doar evreul era cel persecutat şi făcut „inofensiv”.86

După intrarea în Liga Nazista a Fetelor Germane, însă, a început să simtă „o prăpastie deschisă” între ea şi colega ei de şcoală evreică: „… să fie datoria mea, pentru că cineva putea să facă doar unul din două lucruri: fie să aibă prieteni evrei sau să fie naţional-socialist”.87

Constant expusă la propaganda antisemită, Maschmann avea să îşi amintească mai târziu că ea şi prietenii ei din clasele de mijloc superioare consideraseră ca fiind vulgare şi adesea râseseră de încercările de a-i convinge că evreii comit crime rituale sau similare. Oamenii educaţi priveau cu dispreţ foaia antisemită de scandal *Der Stürmer*. Dar, deşi nu lua parte la acţiuni violente sau boicoturi, Maschmann acceptase că acestea erau justificate şi îşi spusese: „Evreii sunt duşmanii noii Germanii… Dacă evreii seamănă ura împotriva noastră în lumea întreagă, ei trebuie să înveţe că avem ostatici pentru ei în mâinile noastre”. Mai târziu, a suprimat amintirea violenţelor pe care le văzuse pe stradă şi, „pe măsură ce treceau anii, am devenit din ce în ce mai bună la a mă deconecta în acest fel în situaţii similare. Era singurul mod. Oricare ar fi fost circumstanţele, să previi apariţia dublilor privind justificarea a ceea ce se întâmpla”.88 Printr-un proces similar de raţionalizare şi editare morală trebuie să fi trecut şi alţii.

IV

Din septembrie 1935, antisemitismul a devenit un principiu director al vieţii private, precum şi al celei publice. Venerat ca piatră de temelie a ideologiei naziste încă de la început, începea acum să pătrundă în păturile mai largi ale societăţii germane mai mult ca înainte. Întregul corp funcţionăresc era acum implicat în aplicarea Legilor de la Nürnberg şi a altora. Judecătorii, procurorii, poliţiştii, Gestapoul şi alte agenţii de aplicare a legii şi-au petrecut din ce în ce mai mult timp aplicând legislaţia antisemită. Consiliile locale şi angajaţii acestora din biblioteci, bazine de înot şi din toate tipurile de instituţii municipale au aplicat reguli antisemite. Hangiii, proprietarii de magazine (mulţi dintre aceştia s-au protejat punând semne pe magazin prin care se prezentau ca „afaceri pur ariene”), comercianţii, oamenii de afaceri, oameni din toate domeniile erau conştienţi de legile împotriva evreilor şi nu ezitau în a li se conforma. Desigur, rapoartele secrete ale social-democraţilor erau pline de exemple individuale de proprietari de apartamente sau de restaurante care ignorau semnele pe care erau forţaţi să le afişeze şi prin care refuzau clienţi evrei. Cu toate acestea, toate aceste măsuri îşi făceau simţit efectul. împreună cu marginalizarea economică progresivă a evreilor, Legile de la Nürnberg au reprezentat un pas important în direcţia îndepărtării evreilor din societatea germană. Izolarea acestora devine semnificativ mai mare după septembrie 1935.89

Cea de-a treia dintre măsurile promulgate la congresul de la Nürnberg din 1935, numită de naziști Legea pentru protejarea sângelui german şi a onoarei germane, a fost poate cea mai importantă dintre toate în aducerea nazismului în sfera privată. Aceasta interzicea căsătoriile dintre evrei şi germani „sau sânge înrudit” şi interzicea relaţiile sexuale din afara căsătoriei dintre cele două categorii, aşa cum erau ele definite de Legea cetăţeniei. Evreu nu aveau voie să angajeze slujnice sub vârsta de patruzeci şi cinci de ani dacă acestea erau

germane, făcând aluzie la o fantezie sexuală care apărea adesea în paginile *Der Stürmer*. Aceste legi aveau să fie aplicate de tribunalele ordinare. Aceste cazuri erau grupate sub denumirea comună de „pângărire rasială” (*Rassenschande*, literal „ruşine rasială” sau „dizgraţie rasială”). Prin chiar natura lor, aceste cazuri erau dificil de identificat, iar acuzarea se baza de la început mai ales pe denunţurile venite din partea vecinilor, a cunoştinţelor şi uneori a membrilor familiilor celor implicaţi. Din 1936 până în 1939 media anuală a condamnărilor pentru pângărire rasială conform Legilor de la Nürnberg a fost de aproximativ 420, două treimi din aceştia fiind bărbaţi evrei. Sub presiune continuă din partea Gestapoului şi a Ministerului de Interne al Reichului, curţile au devenit treptat mai aspre; în 1938, de exemplu, majoritatea sentinţelor de pângărire rasială date de Curtea Regionala din Hamburg au adus cu sine perioade lungi de încarcerare într-un penitenciar, mai degrabă decât într-o închisoare normala. Definiţia relaţiilor sexuale ilicite a fost extinsă până a ajuns să acopere orice tip de contact fizic dintre evrei şi „arieni”, inclusiv îmbrăţişările şi săruturile convenţionale social.90 Unsprezece sentinţe au fost pronunţate pentru abateri rasiale în lunile rămase din 1935, apoi în primul an de aplicare a legii, 1936, numărul a urcat la 358, crescând din nou în 1936 la 512 şi scăzând apoi la 434 în 1938, 365 în 1939 şi 231 în 1946. Emigraţia crescută a evreilor tineri şi de vârstă mijlocie s-ar putea să fi contribuit la acest declin. Este posibil, de asemenea, ca şi efectul de descurajare al legii să fi contribuit, sentinţele devenind din ce în ce mai aspre odată cu trecerea timpului.91

În închisori, condamnaţii erau adesea supuşi la abuzuri antisemite din partea gardienilor, în unele instituţii, aceştia erau adesea ţinuţi din scurt, până şi comportamentul bun fiind adesea considerat ca „tipic caracterului rasial, care înţelege cum să se conformeze chiar într-o poziţie lipsită de putere”, aşa cum a observat

un oficial al unei închisori bavareze în 1939. „Sufăr foarte mult din cauza urii împotriva evreilor”, scria un tânăr deţinut evreu mamei sale, într-o scrisoare confiscată de autorităţi în 1938: „Unul dintre oficiali îmi spune Moise, deşi ştie exact cum mă cheamă… Altul mi-a spus porc jidan în timpul prânzului”. Suferinţele lor nu s-au terminat aici. Urmând un ordin emis de Ministerul de Justiţie al Reichului din 8 martie 1938, evreii care au fost trimişi la închisoare pentru pângărirea rasei erau rearestaţi de Gestapo la terminarea pedepsei şi duşi în lagăre de concentrare.92 Aici erau adesea trataţi diferit din cauza naturii crimei lor presupuse. În lagărul de concentrare de la Buchenwald, Julius Meier, în vârstă de douăzeci şi unu de ani, un evreu din clasa mijlocie, bine educat, care executa o sentinţă de doi ani după ce fusese denunţat de un vecin care observase că era prea intim cu slujnica non-evreică a familiei, a fost notat de doctorul lagărului pentru castrare. Refuzând să semneze formularul de acceptare, motivând că actele lui de emigrare erau pe punctul de a fi completate, Meier a fost lovit în mod repetat cu pumnul în faţă de un paznic SS la ordinele doctorului, lovit cu picioarele, i s-a refuzat asistenţa medicală pentru rănile suferite şi ţinut în buncărul de pedeapsă al lagărului timp de douăsprezece zile. Folosindu-se de influenţa pe care o aveau, părinţii lui Meier i-au completat hârtiile de emigrare şi au obţinut un ordin din partea Biroului Central al Siguranţei Reichului – nu de a-l elibera, însă, ci de a-i contramanda ordinul de castrare. De aceea, telegrama nu a fost trimisă la comandant, care ar fi aranjat eliberarea imediată a acestuia, ci la doctorul lagărului, pentru care înfrângerea mândriei lui Meier devenise deja o problemă personală: la ordinele lui, Meier a fost dus din nou în buncărul de pedeapsă şi ucis de un paznic SS.93

Legea oferea multe noi posibilităţi pentru hărţuirea şi persecutarea evreilor germani, mai ales a bărbaţilor. În decembrie 1935, un funcţionar evreu de patruzeci şi trei de ani a fost condamnat la un an şi trei luni de închisoare

pentru pângărire rasială. Trăise împreună cu partenera lui non-evreică timp de un an şi aveau un copil în vârstă de nouă luni. Dar acuzaţiile erau adesea făcute din cele mai superficiale motive. În Bad Durkheim, de exemplu, un bărbat evreu de 66 de ani, Hermann Baum, a fost condamnat la un an de închisoare în noiembrie 1935 având ca dovezi mărturia unei fete de cincisprezece ani care spunea că acesta încercase să o sărute. Gestapoul a chemat servitorii care lucrau în gospodăriile evreieşti şi i-a informat că trebuiau să plece, adresându-le întrebări dirijate („dar te-a atins uneori pe umăr, nu-i aşa?”), în speranţa de a aresta pe cineva, ameninţându-i cu închisoarea dacă nu îşi incriminau stăpânii.94 În noiembrie 1935, un om de afaceri evreu de cincizeci de ani, Ludwig Abrahamson, a fost denunţat Gestapoului pentru că întreţinuse relaţii sexuale cu o angajată non-evreică, Wilhelmina Kohrt. Interogat fiind, acesta a recunoscut că o forţase (adevărul acestei afirmaţii poate fi pus la îndoială, ţinând cont de metodele folosite de Gestapo). A fost condamnat la doi ani de închisoare şi odată eliberat a fost dus de Gestapo în lagărul de concentrare de la Buchenwald, de unde a fost eliberat abia pe 6 octombrie 1938, aducând dovezi că avea să emigreze. Un caz şi mai remarcabil a fost cel al Hanelorei Krieger, o muncitoare într-o fabrică unde se produceau băuturi alcoolice, care a fost denunţată de un anonim, în aprilie 1938, pentru întreţinerea de relaţii sexuale cu şeful ei, Julius Rosenheim. El îi ceruse favoruri sexuale promiţându-i în schimb bani, declarase ea; dar la proces, ea şi-a schimbat mărturia şi a spus că relaţia se terminase în 1934, înainte de promulgarea legii. Curtea a fost de acord să-i achite pe amândoi, dar Gestapoul l-a arestat oricum pe Rosenheim la finalul procesului şi l-a dus într-un lagăr de concentrare.95

Dacă comportamentul lui Krieger se apropia poate de prostituţie, atunci adevăratele prostituate erau în mod deosebit vulnerabile în faţa denunţurilor din partea vecinilor ostili pentru primirea clienţilor evrei. Bărbaţii şi

femeile de etnie evreiască aflaţi în relaţii stabile cu parteneri non-evrei au luat măsuri de precauţie deosebite pentru a ascunde aceste relaţii după septembrie 1938, dar în mod inevitabil mulţi au căzut pradă denunţurilor din partea vecinilor băgăcioşi sau a naziştilor zeloşi. Odată cu trecerea timpului, oamenii au început să fie denunţaţi doar pentru că erau „prietenoşi" cu evreii; hangiii pentru că, lipsiţi de precauţie, spuseseră cuiva că evreii erau încă primiţi în stabilimentele lor, cetăţenii germani care încă păstrau relaţii de prietenie de natură nesexuală cu evreii, sau chiar non-evrei pentru că dăduseră mâna cu un evreu pe stradă. În unele situaţii, comportamentul pentru care oamenii erau denunţaţi putea să denote o opoziţie de principiu cu antisemitismul nazist; cel mai adesea, era produsul indiferenţei faţă de regulile şi legile oficiale, sau pur şi simplu un obicei de durată. Multe astfel de denunţuri erau false, dar până la un punct nu asta era important; denunţurile false contribuiau la fel de mult ca şi cele adevărate la atmosfera generală în care germanii rupeau toate legăturile cu prietenii şi cunoştinţele lor evrei, la fel cum făcuse Melita Maschmann. Trecând mult de cele prevăzute de Legile de la Nürnberg şi acţionând în baza tuturor denunţurilor primite, oricâte de frivole sau interesate ar fi fost, Gestapoul şi alte organisme ale legii şi controlului destrămau bucată cu bucată reţeaua elaborată de contacte sociale care se construise în ultimele decenii între evreii germani şi germani. Erau sprijiniţi de toată gama de instituţii de partid, de la administratorul de bloc în sus, toţi devotaţi prevenirii oricărei interacţiuni sociale între arieni şi evrei.96

Doar ocazional întorcea privirea un administrator de bloc, aşa cum este cazul tânărului avocat şi jurnalist aspirant Raimund Pretzel şi al partenerei sale, o tânără evreică pe care o întâlnise la întoarcerea sa din Paris în 1934. Pretzel părăsise iniţial Germania din cauza antipatiei sale faţă de represiunea şi rasismul celui de-al Treilea Reich şi, de asemenea, pentru a cuceri o fată; când aceasta

s-a căsătorit cu alt bărbat, Pretzel s-a întors în Germania şi a început să îşi câştige existenţa scriind articole apolitice pentru rubricile de artă ale ziarelor şi revistelor. Noua lui parteneră îşi pierduse slujba de la bibliotecă din cauza rasei şi tocmai se despărţise de soţul ei. Fiul ei, Peter, era blond şi avea ochi albaştri şi a fost chiar fotografiat ca un copilărian ideal. Când Pretzel s-a mutat în apartamentul ei, cei doi încălcau Legile de la Nürnberg, dar administratorului blocului îi plăcea familia şi i-a protejat. Totuşi, în 1938, femeia a rămas însărcinată şi pericolul de denunţ a devenit şi mai mitre. Luându-l pe Peter cu ea, s-a dus la un birou de emigrare şi a obţinut dreptul de a pleca pentru a se alătura fratelui ei în Anglia. Pretzel a obţinut separat permisiunea de a pleca în Anglia, folosindu-se de pretextul de a scrie o serie de articole despre viaţa englezească; privit cu suspiciune de autorităţile engleze din cauza şederii sale prea îndelungate, lui Pretzel i-a fost foarte greu să se descurce financiar, dar a fost salvat de Frederic Warburg, şeful editurii Secker şi Warburg, care a fost suficient de impresionat de rezumatul unei cărţi propuse de Pretzel, oferindu-i acestuia un contract Aceasta a fost suficient pentru Ministerul Afacerilor Interne care i-a acordat prelungirea vizei cu încă un an. Între timp, s-a căsătorit cu partenera sa şi au avut un fiu. Viitorul pentru amândoi însă nu părea deloc sigur, aşa cum nu părea nici pentru alte mii de emigrând ai acelor vremuri.97

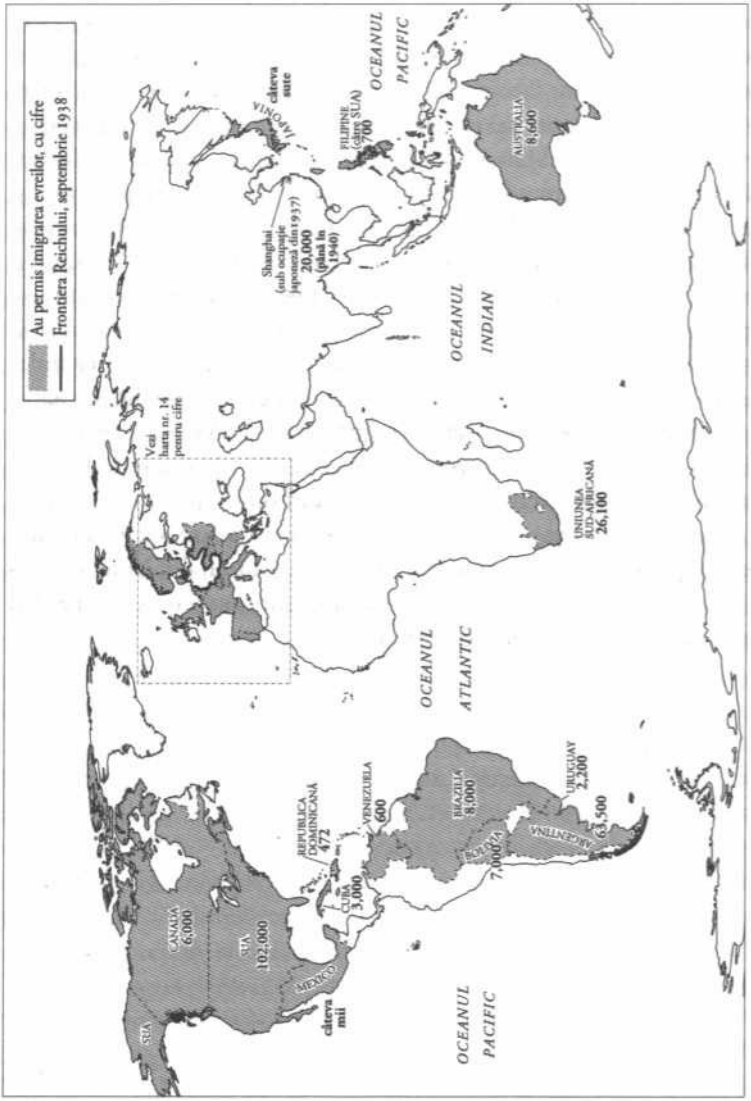

Harta 13. **Emigrația evreiască peste mări, 1933-1938**

„Evreii trebuie să plece din Europa”.

I

Evreii au emigrat din Germania mai ales dacă erau suficient de tineri să înceapă o nouă viaţă şi suficient de bogaţi să o poată susţine financiar. Aceasta nu era o emigrare voluntară sau gratuită, desigur; era o fugă în exil pentru a scăpa de condiţiile care pentru mulţi deveniseră

intolerabile. Nu ştim exact cât de mulţi evrei au părăsit Germania în timpul acelor ani. Statisticile oficiale, care continuau să îi clasifice pe evrei doar în funcţie de religie, sunt singurele documente pe care ne putem baza. Având în vedere rata mare de convertire la creştinism în deceniile de înainte de 1933, este posibil ca cifrele oficiale să fi reprezentat greşit, cu o eroare de până la 10 la sută, numărul de oameni care au părăsit ţara după ce au fost clasificaţi de regimul nazist ca evrei, indiferent de religia lor. Potrivit statisticilor oficiale, existau 437.000 de germani de credinţă iudaică în Germania în 1933. Până la finalul lui 1937, cifra lor scăzuse până la 350.000.37.000 de adepţi ai credinţei iudaice au părăsit Germania în 1933, sub impactul boicotului de la 1 aprilie şi al legii de la 7 aprilie; scăderea numărului de emigrând în anul următor la 23.000 reflectă absenţa unor acţiuni similare sau a unor legi la scară naţională în 1934. Numărul a rămas relativ scăzut şi în anii ce au urmat – 21.000 în 1935, 25.000 în 1936 şi 23.000 în 1937. Ca europeni, majoritatea au preferat să rămână în altă ţară de pe acelaşi continent – 73 la sută din emigranţii evrei din 1933 au rămas în Europa, în timp ce doar 8 la sută au călătorit peste mări, în destinaţii precum Statele Unite. În 1933, în ciuda slăbiciunii relative a mişcării sioniste din Germania, nu mai puţin de 19 la sută s-au stabilit în Palestina. În total, 52.000 de evrei germani s-au stabilit acolo între

1933 şi 1939. Un motiv important pentru acest număr surprinzător de ridicat stă în faptul că reprezentanţii mişcării sioniste din Germania şi Palestina semnaseră un pact cu guvernul nazist pe 27 august 1933. Cunoscut ca Acordul pentru Transfer Haavara, acest acord era girat personal de Hitler şi obliga Ministerul Economiei din Germania să permită evreilor care plecau în Palestina să îşi transfere acolo o parte importantă a averii – se vorbeşte despre un total de 140 de milioane de mărci –, în timp ce evreii care au plecat în alte ţări au fost nevoiţi să

lase mult din ceea ce deţineau în urma lor.98

Motivele pentru tratamentul preferenţial al naziştilor faţă de emigranţii spre Palestina erau complexe. Pe de o parte, aceştia priveau mişcarea sionistă ca o parte importantă a conspiraţiei mondiale evreieşti, distrugerii căreia îşi dedicaseră o bună parte a vieţii. Pe de altă parte, ajutând emigraţia evreiască în Palestina ar fi putut ajuta la împăcarea criticilor internaţionale în legătură cu măsurile antisemite de acasă. Mai mult şi mai important, ţinta principală a naziştilor în aceşti ani a fost să scoată evreii din Germania şi, preferabil, şi din Europa; în ciuda tuturor violenţelor la adresa evreilor, naziştii nu intenţionau în acest moment, cu atât mai puţin să plănuiască exterminarea tuturor evreilor din Germania. O Germanie fără evrei avea să fie, în ochii naziştilor, o Germanie mai puternică, în stare să înfrunte restul Europei şi apoi lumea. Doar după înfăptuirea acestui pas aveau naziştii să se întoarcă spre rezolvarea a ceea ce ei percepeau ca fiind problema evreiască la nivel mondial. Sioniştii erau dispuşi să negocieze cu naziştii dacă rezultatul însemna întărirea prezenţei evreieşti în Palestina. Evreii germani aveau să aducă cu ei abilităţi şi experienţă de care era mare nevoie; aveau de asemenea, gândeau mulţi sionişti de frunte, să aducă bani şi capital pentru investiţii. În schimb, Acordul pentru Transfer Haavara, care oficializa aceste aranjamente, garanta exportul unor bunuri mult dorite cum erau fructele citrice din Palestina în Germania ca parte a schimbului. De ambele părţi, prin urmare, acesta era în primul rând o căsătorie de convenienţă. Dar acordul devenea din ce în ce mai contestat în cadrul regimului nazist. Una din cauzele pentru aceasta era şi înfiinţarea Diviziei pentru Probleme Evreieşti din cadrul Serviciului de Securitate SS în 1935. Unul dintre departamentele principale ale acestei organizaţii, divizia era condusă de un grup din ce în ce mai radical de tineri ofiţeri, inclusiv Dieter Wiseceny, Theodor Dannecker şi Adolf Eichmann. Aceştia au devenit din ce în ce mai neliniştiţi că

încurajarea evreilor să plece în Palestina avea să accelereze formarea unui stat evreiesc acolo, având consecinţe periculoase pentru Germania pe termen lung, sau cel puţin aşa considerau ei”.

Pentru sionişti, noianul de persecuţii şi discriminări, mai ales îmbrăcând forma boicotului de la 1 aprilie 1933 şi a Legii funcţionarilor publici ce a urmat, avea totuşi şi un aspect pozitiv, întrucât i-a apropiat pe evreii puternic divizaţi ai Germaniei. Deja în 1932, odată cu creşterea atacurilor antisemite, asociaţiile evreieşti locale hotărâseră să înfiinţeze o organizaţie naţională, constituită la 12 februarie 1933. Această organizaţie nu a făcut nimic în afară de a protesta că nu avea nimic de a face cu ceea ce naziştii descriau ca o campanie internaţională pentru a boicota bunurile germane. Abia în septembrie 1933, această organizaţie împreună cu altele, incluzând şi Sioniştii Germani, au înfiinţat o organizaţie umbrelă denumită Reprezentanţa în Reich a Evreilor Germani, sub conducerea rabinului din Berlin, Leo Baeck Scopul acesteia era să regrupeze şi să apere viaţa evreiască în noua Germanie. liderii acesteia au solicitat un dialog cu naziştii, probabil dorind să ajungă la un concordat precum cel la care cel de-al Treilea Reich ajunsese cu catolicii. Organizaţia sublinia serviciul patriotic adus de mulţi evrei Reichului pe front în timpul Primului Război Mondial. Evreii nu erau singurii germani care credeau că violenţa care însoţise venirea la putere avea să dispară, lăsând în locul ei o ordine statală mai stabilă, mai organizată. Leo Baeck chiar încuraja pregătirea unui dosar mai mare care să ilustreze contribuţia evreiască la viaţa germană.

Dar acest dosar a fost interzis înainte de a putea fi publicat.100 Penalităţile financiare impuse evreilor germani, arianizarea afacerilor evreieşti şi înăsprirea restricţiilor asupra exportului de valută şi de bunuri făceau ca evreilor germani să le fie din ce în ce mai greu să obţină refugiu în ţări ale căror guverne nu doreau imigranţi care să fie o povară asupra sistemului de asistenţă socială.

Chiar găsirea banilor pentru a-şi plăti ieşirea din Germania devenise o problemă. Faptul că o populaţie în creştere de evrei germani era acum aproape de vârsta de pensionare înrăutăţea lucrurile. Imigranţii care se încadrau în vârsta de muncă erau adesea dispreţuiţi pentru că rata şomajului rămăsese

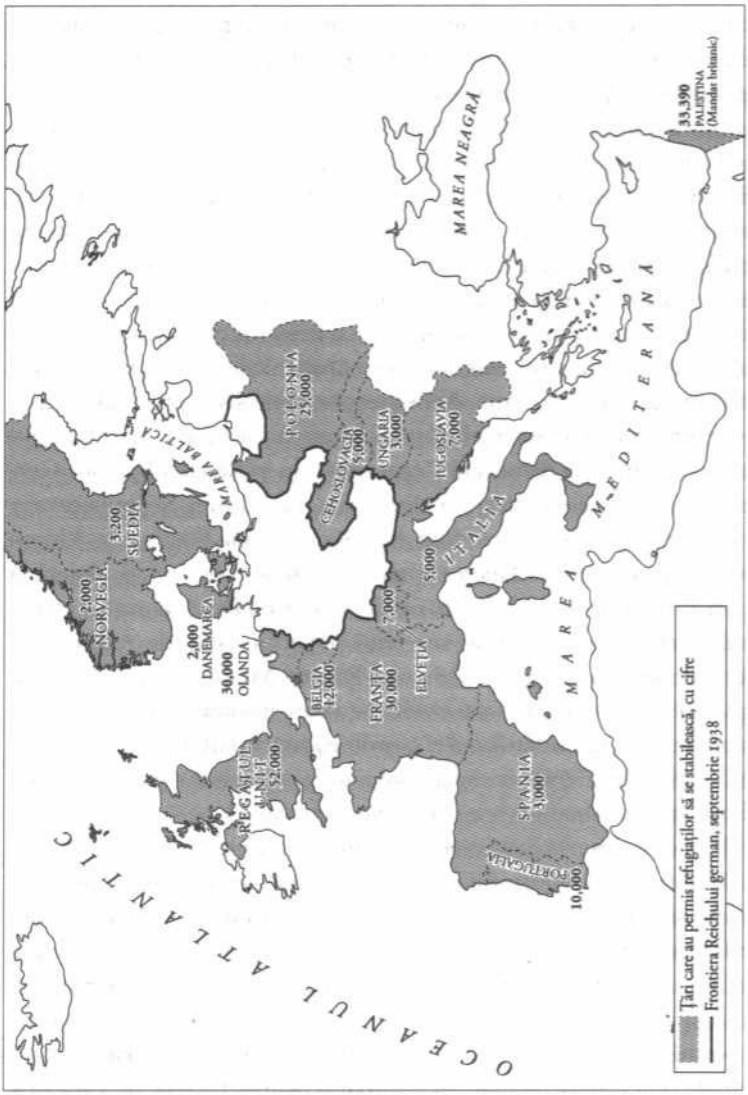

Harta 14. **Emigraţia evreiască în Europa, 1933-1938**

ridicata ca urmare a Marii Crize. Organizaţiile evreieşti din ţările primitoare făceau tot ceea ce puteau

pentru a asigura fonduri şi oportunităţi de muncă, organizând obţinerea de vize şi lucruri similare, dar limita în care reuşeau să influenţeze politica guvernului era destul de scăzută, fiind împiedicaţi şi de teama de a nu spori antisemitismul din ţările respective.101

Pe 6 iulie 1938, o conferinţă la care au participat treizeci şi opt de ţări a avut loc la Evian, pe ţărmul francez al lacului Geneva, pentru a discuta fenomenul internaţional în creştere al migraţiei. Conferinţa s-a dorit o încercare de a impune principii directoare general acceptate, mai ales în perspectiva posibilei expulzării a sute de mii de evrei nevoiaşi din Polonia şi România. Dar pardeipanţii la conferinţă au fost atenţi să nu supere sensibilitatea germană într-un moment în care relaţiile internaţionale deveneau din ce în ce mai tensionate. Guvernul german nu a participat, declarând evreii emigrând ca fiind o problemă internă. Delegaţiile prezente la conferinţă au precizat una după alta că nu aveau să îşi liberalizeze politica faţă de refugiaţi; chiar dimpotrivă, lucrurile aveau să devină şi mai aspre. Marea Britanie şi statele europene se vedeau mai ales ca ţări de tranzit, din care evreii migratori aveau să se împrăştie peste mări. Sentimentul anti-imigranţi din multe ţări, completat de retorica legată de „invazia” de oameni dintr-o cultură „străină”, contribuia şi mai mult la ezitarea în creştere.102

În acelaşi timp, desigur, situaţia oferea noi oportunităţi oficialilor germani corupţi, care adesea cereau bani sau bunuri în schimbul acordului de a aplica foarte importanta ştampilă de cauciuc pe documentele celor dornici de emigrare. Tentaţia de îmbogăţire era cu atât mai mare, cu cât emigranţii trebuiau să lase aproape totul în urmă. Unui evreu care îşi ceruse actele de emigrare i s-a spus de către un oficial după completarea formalităţilor preliminare:

Gândeşte-te şi la mine atunci când emigrezi, bine?” I-am spus să îmi spună ce vrea şi că am să văd ce pot să fac. Câteva ore mai târziu, în timp ce cinam acasă, a sunat

cineva la uşă. Era chiar oficialul (în uniformă, cu o haină peste ea), aşa că am deschis uşa evident surprins să îl văd acolo. Mi-a spus că dorea doar să îmi spună că i-ar plăcea o masă rotundă şi un covor de aproximativ 2 pe 3 metri. Şi într-adevăr permisele noastre de emigrare au fost emise într-un timp record.103

Pentru a trece peste problema valutei şi a altora de acest gen, Gestapoul a organizat într-un final transporturi ilegale de emigranţi evrei, închinând vapoare spre Palestina pe Dunăre, traversând Marea Neagră, şi percepând, aşa cum era de aşteptat, preţuri extrem de ridicate pentru bilete.104

II

Pentru cei rămaşi în Germania, comunitatea evreiască a organizat noi structuri instituţionale pentru a încerca să uşureze situaţia. Un Comitet Central de Ajutorare şi Reconstrucţie a fost fondat pe 13 aprilie 1933, la o lună după Instituţia Centrală pentru Ajutor Economic Evreiesc. Aceste organizaţii strângeau împrumuturi pentru evreii care se găseau în situaţii economice dificile, încercau să găsească locuri de muncă pentru evreii deveniţi şomeri şi asigurau cursuri de educare pentru evreii care doreau să se orienteze spre agricultură sau meşteșuguri (mulţi dintre aceştia au emigrat ulterior). Din ce în ce mai mult, asociaţiile evreieşti acordau asistenţă logistică, birocratică şi uneori financiară celor care doreau să emigreze. Până în 1938, evreii aveau încă dreptul la asistenţă socială publică, astfel că asociaţiile de caritate evreieşti acţionau mai mult în completarea decât în locul acesteia atunci când venea vorba despre ajutorarea celor cu adevărat năpăstuiţi; totuşi, pe măsură ce comunitatea evreiască devenea din ce în ce mai pauperă, munca făcută de aceste asociaţii a devenit tot mai importantă.105

Procesul de segregare avea un efect puternic mai ales asupra copiilor evrei. În 1933 erau aproximativ 60.000 de copii evrei între şapte ani, vârsta de începere a şcolarizării formale, şi paisprezece ani, vârsta la care

aceasta înceta să mai fie obligatorie în Germania, şi un număr semnificativ înscrişi în gimnazii. Emigrarea, mai ales printre evreii aflaţi la vârsta fertilă sau de creştere a copiilor, a redus numărul tinerilor evrei cu vârste între şase şi douăzeci şi cinci de ani de la 117.000 în 1933 la 60.000 în 1938. Copiii aveau de înfruntat un efort susţinut din partea naziştilor de a-i îndepărta din şcolile germane. Legea împotriva supraaglomerării şcolilor şi universităţilor germane, promulgată pe 25 aprilie 1933, însoţită de ordinele de implementare, fixa numărul maxim de elevi noi admişi în toate şcolile deasupra nivelului primar la 1, 5 la sută din copiii non-arieni. În acelaşi timp, ostilitatea turbata a Ligii Studenţilor Nazişti a scos majoritatea studenţilor evrei din universităţi într-un timp scurt, astfel încât doar 590 rămăseseră în semestrul de toamnă din 1933, prin comparaţie cu cei 3 950 din semestrul de vară al anului anterior. În mod similar, ostilitatea profesorilor nazişti fanatici şi din ce în ce mai mult a activiştilor Tineretului Hitlerist în şcoli avea un efect puternic în alungarea copiilor evrei. În Württemberg, de exemplu, în timp ce 11 la sută din elevii evrei au fost forţaţi să-şi abandoneze educaţia secundară din cauza legii, aproximativ 58 la sută au renunţat la ea din cauza ostilităţii unor profesori şi a copiilor din şcolile lor. Atât de acerbă era această presiune, încât până şi ministrul educaţiei Rust s-a plâns în această privinţă în mai 1933, repetându-şi criticile în iulie.

În unele şcoli, copiii evrei erau obligaţi să stea într-o „bancă pentru evrei" specială din clasă şi le era interzis accesul la lecţiile de germană. Erau obligaţi să îşi asculte profesorii descriind evreii ca fiind criminali şi trădători. Şi nu aveau voie să ia parte la ceremonii şi festivităţi, la concerte şi piese de teatru. Profesorii îi umileau în mod intenţionat şi le dădeau note proaste pentru munca lor. Desigur, atmosfera varia puternic de la şcoală la şcoală; în unele zone muncitoreşti, ceilalţi copii arătau o solidaritate făţişă colegilor lor de clasă evrei, în timp ce în oraşele mici

din Germania, bătăuşii locali le făceau viaţa mizerabilă, obligându-i să trăiască într-o fiică permanentă de bătaie. Rezultatele acestei presiuni au fost că în Prusia numărul de copii evrei din gimnazii a scăzut de la 15.000 în mai 1932 la 7.000 în mai 1935 şi la doar puţin peste 4.000 anul următor, cifre care aproape sigur subestimează anvergura reală a acestui declin, întrucât includ doar copiii ai căror părinţi erau de credinţă iudaică, nu copiii clasificaţi ca fiind evrei pe motive rasiale de către regim. Până în 1938, doar 1 la sută din elevii din şcolile secundare de stat din Prusia erau evrei, iar din ianuarie în acelaşi an aceşti elevi au fost excluşi de la examenele de intrare în universităţi. Elevii evrei au fost exmatriculaţi sumar la finalul acelui an.106

Expulzarea copiilor evrei din şcolile germane de stat cerea de urgenţă oferirea de alternative educaţionale din partea comunităţii evreieşti. Părinţii aculturaţi din clasa evreiască de mijloc priveau cu dispreţ şcolile evreieşti din Germania în 1933; mulţi considerau standardele acestora ca fiind scăzute şi nu le împărtăşeau poziţia religioasă. Aceasta se aplică mai ales, desigur, multor părinţi de credinţă creştină, care dintr-odată se trezeau clasificaţi de regim ca fiind de rasă evreiască şi înglobaţi într-o comunitate pe care până atunci o evitaseră din greu. Multe comunităţi evreieşti locale nu aveau deloc facilităţi educaţionale. Părinţii îngrijoraţi, oripilaţi de izolarea în care erau împinşi copiii lor de ostilitatea pe care o întâlneau în şcolile de stat, luau adesea iniţiativa în a oferi ei înşişi această educaţie. Până în 1935, mai mult de jumătate din cei 35.000 de elevi de vârstă şcolară primară urmau cursuri în şcolile comunităţilor evreieşti, finanţate în principal de organizaţiile evreieşti. Găsirea de profesori bine pregătiţi era dificilă, iar clasele erau adesea prea numeroase, cu până la 50 de copii fiecare, în spaţii înghesuite şi nepotrivite. Mai ales la nivel gimnazial, copii din medii total diferite, cu abilităţi şi experienţă educaţională variate se găseau aruncaţi deodată la un loc.

Transportul şi deplasarea erau probleme majore pentru mulţi părinţi şi copii. Existau certuri aprige între diferitele facţiuni ideologice, ortodoxă, liberală şi seculară, de dreapta şi de stânga, în privinţa programei, care s-au stins doar pe fondul măririi discriminării şi represiunii care le făcea să pară mult mai puţin importante. Până la începutul lui 1937 existau 167 de şcoli evreieşti în Germania, frecventate de aproape 24.000 de elevi din totalul de 39.000. Emigraţia a redus în curând acest număr, până în octombrie 1939 erau mai puţin de 10.000 de elevi evrei de vârstă şcolară în Germania, şi un număr de şcoli evreieşti se închiseseră. Reuşita lor a fost, mai presus de orice, probabil, oferirea unui mediu educaţional lipsit de etosul urii rasiale, al militarismului şi al actelor de violenţă fizică ce ajunseseră să domine marea majoritate a şcolilor nemţeşti până la această dată.107

Ajutorul dat de evrei propriei etnii a jucat un rol şi în alte domenii. Sportivii şi sportivele de etnie evreiască şi-au înfiinţat propria organizaţie după ce au fost eliminaţi din cluburile sportive în 1933; în 1934 această organizaţie însuma nu mai puţin de 35.000 de membri. O realizare şi mai remarcabilă a fost Liga Culturii Evreieşti, înfiinţată de un fost director adjunct al Operei din Berlin, Kurt Singer. Opt mii de artişti evrei, muzicieni, interpreţi şi scriitori, făceau parte din această ligă, activând doar în cadrul comunităţii evreieşti; 180.000 de evrei în total au devenit membri ai acesteia pentru a beneficia de ce avea să ofere.

AL TREILEA REICH LA PUTERE 5

Înfiinţarea sa a fost aprobata oficial de Hermann Göring. Din punctul de vedere al naziştilor, era bine-venită întrucât reprezenta separarea completă a culturii evreieşti de cea a naţiunii, în acelaşi timp reasigurând ceilalţi germani că evreilor nu li se interzicea să scrie, să picteze sau să joace teatru. Singer a fost dat discret la o parte însă şi Liga Culturii a fost dată pe mâinile unui nazist, Hans Hinkel, pentru cea mai mare parte a existenţei ei. Hinkel, lucrând sub egida lui Göring, a fost responsabil pentru

eliminarea evreilor din instituţiile culturale din Prusia, aşa că lui Göring i s-a părut firesc ca el să fie omul care să conducă şi Liga Culturii. Hinkel a început rapid să interzică Ligii Culturii şi membrilor săi să joace piese germane, începând cu piesele medievale şi romantice germane şi mergând până la Schiller (1934) şi Goethe (1936). Muzicienilor evrei nu li se permitea să cânte muzică de Richard Wagner sau Richard Strauss; Beethoven a fost adăugat la această listă în 1937, iar Mozart în 1938.108

Doar în 1933 – 1934, însă, liga a pus în scenă şaizeci şi nouă de spectacole de operă şi 117 concerte. Dar deşi membrii de seamă vedeau asemenea activităţi ca o oportunitate de a arăta contribuţia pe care artiştii şi interpreţii evrei o puteau aduce vieţii culturale germane, mult mai mulţi trebuie să o fi văzut ca o tot mai apropiată ghetoizare a vieţii culturale evreieşti în Germania. Restricţionând treptat lucrurile pe care le putea face Liga Culturii, naziştii o împingeau inexorabil spre o situaţie în care să nu ofere altceva în afară de cultură „evreiască" unui public format doar din evrei. Ghetoizarea culturală a evreilor din Germania a devenit completă la 10 noiembrie 1938, când evreilor li s-a interzis accesul în teatre, cinematografe, săli de concert, de lectură, în circuri, cabarete, dansuri, la spectacole, expoziţii şi la toate evenimentele culturale. După aceasta, toate instituţiile culturale evreieşti de orice tip au fost contopite într-o Ligă Evreiască a Culturii centralizată, la 1 ianuarie 1939, incluzând şi editurile evreieşti rămase. Existau destule piese care se puteau juca în faţa spectatorilor evrei, inclusiv cele ale scriitorilor evrei sau ale compozitorilor interzişi de nazişti din motive rasiale. Aveau loc expoziţii ale pictorilor evrei şi lecturi publice din scriitori evrei. Germanilor non-evrei, desigur, nu li se permitea să asiste la asemenea evenimente. Dacă exista într-adevăr o cultură evreiască germană independentă şi separată de cultura germană non-evreiască era un fapt de care foarte mulţi,

dacă nu majoritatea, se îndoiau; majoritatea scriitorilor, artiştilor şi compozitorilor evrei nu luaseră în considerare această posibilitate, ci se consideraseră pur şi simplu germani.109

Paradoxal probabil era faptul că multor evrei procesul ghetoizării culturale li se părea liniştitor întrucât îi ajuta să se obişnuiască cu noile constrângeri din viaţa lor. Aşa cum afirma critic mai târziu unul din ei: „Evreii au fost lăsaţi mai mult sau mai puţin nederanjaţi în cadrul limitelor care li se fixaseră. În Liga Culturii Evreieşti, în şcolile evreieşti, în sinagogi, puteau să trăiască cum doreau. Doar amestecul în sfera arienilor era considerat tabu şi un pericol".110 Această atitudine era în multe cazuri o necesitate psihologică pentru cei rămaşi. Din ce în ce mai mult, ei erau cei bătrâni şi cei săraci. În 1933, 20 la sută dintre cetăţenii germani de credinţă iudaică care se născuseră în Germania aveau 50 de ani sau mai mult, până în 1938, proporţia trecută de 50 de ani din populaţia evreiască crescuse la 48 la sută; un an mai târziu, era mai mult de jumătate.[6] Mulţi evrei erau patrioţi germani, familiile lor fiind strâns legate de oraşele lor natale şi de comunitate de decenii, chiar secole, prin reşedinţă, muncă, cultură şi tradiţie. Ruperea de acestea era prea greu de suportat pentru unii dintre ei. Mulţi au părăsit Germania în lacrimi, jurând să se întoarcă odată cu îmbunătăţirea lucrurilor. Nu este surprinzător că mulţi evrei germani au refuzat să emigreze sau că nu au simţit vreo nevoie să o facă". De ce să emigrez?" se întreba un evreu german de vârstă mijlocie răspunzând rugăminţilor fiului său nerăbdător în 1937. „Nu e dracul atât de negru. Până la urmă, trăim sub stăpânirea legii. Ce mi se poate întâmpla?

— Sunt un bătrân soldat, am luptat patru ani pentru patria mea pe frontul de vest, am fost subofiţer şi mi s-a acordat Crucea de Fier, clasa întâi."[7] au redefinit

---

6

7U nul din grupurile de evrei care au rămas au fost cei căsătoriți cu parteneri clasificați de regim ca fiind arieni. Existau 35 000 de cupluri în

căsătoriile mixte în termeni rasiali. În mare parte, deja până la acest moment, ambii parteneri erau de religie creştină. Soţii non-evrei au fost supuşi unor presiuni crescânde din partea Gestapoului de a începe procedurile de divorţ. Tribunalele începuseră rapid să permită cererile de divorţ înaintate de soţii non-evrei pe motivul, de exemplu, că doar după venirea naţional-socialiştilor la putere îşi dăduseră seama de pericolele pângăririi rasiale. Din cauza eliminării evreilor din practic toate domeniile vieţii publice şi sociale până la acel moment, soţii evrei din căsătorii mixte fuseseră obligaţi să cedeze puterea copiilor lor, toate problemele lor financiare, toate bunurile, afacerile, proprietăţile şi aproape toate celelalte lucruri nevestelor lor non-evreice. Din ce în ce mai mult, odată cu oportunităţile economice care li se închideau soţilor, soţia devenea principalul aducător de venit din familie. Pe 28 decembrie 1938, acţionând la ordinele lui Hitler, Göring a emis noi reglementări privind statutul căsătoriilor mixte. Pentru a calma posibila furie a rudelor ariene, acesta a declarat că mariajele mixte în care soţul era evreu şi copiii fuseseră crescuţi creştini, sau unde soţia era evreică dar nu existau copii, trebuie considerate „privilegiate” şi scutite, parţial, de unele din actele discriminatorii ale regimului din anii următori.113

În căsătoriile mixte unde soţul era evreu şi nu existau copii, sau unde soţia se convertise la iudaism sau copiii fuseseră crescuţi în religia iudaică, nu existau privilegii. Presiunea asupra soţiilor non-evreice prinse într-o asemenea situaţie de a începe procedurile de divorţ era semnificativă şi a crescut în mod constant. Legile naziste în privinţa căsătoriei, stipulate mai ales de Legea căsătoriei din 6 iulie 1938, defineau căsătoria ca o uniune între doi oameni de sânge sănătos, de aceeaşi rasă şi de sex diferit, încheiată pentru binele comun şi cu scopul de a procrea copii de sânge sănătos şi de a-i creşte să devină

căsătorii mixte în 1933 - mai precis, căsătorii în care partenerii erau de credință iudaică și, respectiv, creștină. Majoritatea acestor căsătorii erau între bărbați evrei și femei creștine. Legile de la Nürnberg, desigur,

buni camarazi rasiali germani. Căsătoriile mixte în mod clar nu intrau în această categorie, şi într-adevăr cele noi fuseseră interzise începând cu septembrie 1935. Noua lege codifica recentele decizii ale tribunalelor în legătură cu căsătoriile mixte şi le împingea şi mai departe. Oamenii de sânge german, după lege, căsătoriţi cu un soţ evreu puteau acum înainta acte de divorţ doar din motive rasiale. Pe lângă aceasta, unui bărbat evreu care îşi pierduse modalitatea de a-şi asigura traiul i se putea înainta acţiune de divorţ pe motiv că eşua în datoria sa de a-şi întreţine familia. Separarea timp de trei ani era acum de asemenea un motiv de divorţ, astfel că, dacă un soţ evreu fusese într-un lagăr de concentrare sau în exil în străinătate pentru această perioadă, soţia lui non-evreică putea divorţa de el fără probleme. Problemele economice şi de altă natură au pus o presiune tot mai mare pe astfel de căsătorii şi chiar fără presiunea directă din partea Gestapoului sau a altor agenţii de partid, aşa cum se întâmpla adesea, despărţirea era adesea rezultatul. Era nevoie de mult curaj, loialitate şi iubire pentru a continua într-o căsătorie mixtă în asemenea circumstanţe.114

Până în 1938, însă, oamenii deveniseră conştienţi de faptul că divorţul avea să însemne nu doar greutăţi suplimentare pentru soţul evreu, dar foarte posibil violenţă, închisoare şi chiar moartea acestuia. Când un soţ non-evreu murea, Gestapoul apărea acum în mod obişnuit la câteva zile de la raportarea morţii autorităţilor şi aresta soţul sau soţia evreică. Gestapoul a început o campanie regulată de invitare a femeilor ariene căsătorite cu un soţ evreu la sediul poliţiei pentru o discuţie amicală. De ce ar vrea o femeie germană blondă, aspectuoasă să continue să fie căsătorită cu un evreu în condiţiile de faţă? Cu siguranţă viaţa ar fi mai bună divorţată? Trebuia doar să spună că naţional-socialismul îi risipise ignoranţa anterioară în privinţa ameninţării evreieşti pentru a obţine divorţul. Promisiunile erau amestecate cu ameninţările. Divorţul avea să aducă cu sine cariere strălucitoare

copiilor, care aveau să fie reclasificaţi ca germani, şi o îmbunătăţire economică a situaţiei familiei, care avea să scape de soţul dependent Refuzul avea să îi condamne pe copii la o existenţă întunecată, lipsită din cauza rasei lor mixte de multele beneficii şi privilegii rezervate celor puri germani. Dacă nu divorţa, statul avea să-i confişte proprietăţile. Duse la disperare, câteva din femeile germane din căsătorii mixte fără copii au divorţat pentru a-şi păstra bunurile materiale şi au continuat să îşi vadă soţii în secret, chiar şi după ce se mutaseră din domiciliul familial. Multe, însă, au rezistat la asemenea presiuni şi au reacţionat scandalizate la sugestia de a divorţa din motive pecuniare: ce spunea asta, întrebau ele, despre motivul pentru care se căsătoriseră? 115

O astfel de femeie era Eva, soţia lui Victor Klemperer, care i-a stat acestuia alături în timpul vicisitudinilor din anii 1930. Ca veteran de război şi soţul unei femei ariene, acesta avea încă dreptul să-şi păstreze slujba de profesor de literatură franceză de la Universitatea Tehnică din Dresda, dar a fost îndepărtat de la examene, i-a fost imposibil să-şi găsească editor pentru ultima sa carte, iar activitatea sa de predare a fost într-atât de restricţionată, încât prezenţa la cursurile lui scăzuse la sub 10 studenţi, făcându-l să se teamă că nu va mai fi nevoie de el. A fost şi mai şocat de iluzia continuă vizavi de sistem a unora din prietenii lui evrei; în jurul lui, colegi evrei erau daţi afară şi familii evreieşti tinere emigrau în Palestina. Ca naţionalist german, era şocat de măsura în care alţi prieteni evrei îşi îmbrăţişau identitatea evreiască, pierzând-o pe cea germană. Considera sionismul la fel de rău ca nazismul. Şi-a văzut prietenii evrei emigrând în Palestina, dar nu a luat această posibilitate în calcul pentru sine – „oricine pleacă acolo dă la schimb naţionalismul şi îngustimea în gândire pe naţionalism şi îngustime în gândire” – şi, în orice caz, simţea că nu s-ar fi putut adapta unei noi vieţi la vârsta lui. Era, scria el, „o creaţie inutilă a culturii excesive”.116

La începutul lui octombrie 1934, s-a mutat împreună cu soţia sa în casa pe care şi-o construiau de multă vreme în Dölzschen, o suburbie liniştită a Dresdei.117 Abia aranjaseră casa când situaţia precară a lui Klemperer a început să se înrăutăţească. În martie 1935, ministrul saxon al educaţiei, nenazist, a fost destituit din funcţie şi postul i-a fost preluat de liderul regional al Partidului Nazist, Martin Mutschmann. „În toate aspectele distrugerii culturii, a hărţuirii evreilor, a tiraniei interne", se destăinuia Klemperer în jurnal, „Hitler domneşte prin creaturi din ce în ce mai rele".118 Pe 30 aprilie 1935 şi-a primit avizul de concediere prin poştă, semnat de Mutschmann. Niciunul din colegi nu l-a ajutat în vreun fel; singura dovadă de simpatie a venit din partea unei secretare. Klemperer a scris unui număr de colegi din străinătate căutând o nouă slujbă, dar nimic nu s-a concretizat şi, în orice caz, nu credea că soţia lui Eva, adesea bolnavă, avea să reziste greutăţilor exilului. Trecut deja de cincizeci de ani, era nevoit să trăiască dintr-o pensie fixată la puţin peste jumătate din fostul său salariu. A fost salvat de fratele său mai în vârstă, Georg, chirurg de succes, în vârstă de şaptezeci de ani, aflat la pensie, care părăsise Germania şi care îl împrumutase pe Victor cu 6.000 de mărci, nu ultimul astfel de ajutor acordat rudelor sale. Între timp, însă, episoadele de revoltă antisemită deveniseră mai frecvente şi mai vizibile. În mijlocul Dresdei, Klemperer a observat un om strigând în mod repetat „Oricine cumpără de la un evreu este un trădător al naţiunii!" Pe 17 septembrie 1935 remarca promulgarea Legilor de la Nürnberg „Dezgustul te face să-ţi vină rău!".119 Lipsit de profesia sa, Klemperer continua să scrie cu îndârjire propria istorie a literaturii franceze de secol optsprezece, deşi speranţele de a o vedea publicată erau minime. Între timp, petrecea mult timp în expediţii cu noua sa maşină şi discutând cu prietenii lui posibilitatea – îndepărtată, concluziona el – ca cel de-al Treilea Reich să cadă. Toţi mormăie, spunea el, dar nimeni nu este pregătit

să facă nimic, iar mulţi vedeau cel de-al Treilea Reich ca un bastion important împotriva comunismului. Klemperer simţea că încep să i se schimbe perspectivele. „Nimeni nu îmi poate lua germanitatea”, scria el, „dar naţionalismul şi patriotismul meu sunt pierdute pentru totdeauna”. 120

Totuşi, unora li se părea mai uşor să-şi separe entuziasmul faţă de politicile naţionaliste ale celui de-al Treilea Reich de şocul faţă de antisemitismul acestuia. Atunci când maiorul în rezervă Friedrich Solmitz şi-a ocupat funcţia de responsabil de bloc al Ligii de Protejare împotriva Raidurilor Aeriene, la scurt timp după venirea naziştilor la putere, el şi soţia lui păreau pregătiţi să se instaleze confortabil în cel de-al Treilea Reich. La începutul lui 1934, însă, acesta a fost nevoit să îi scrie lui Peter Schönau, liderul local al Partidului Nazist, dându-şi demisia din poziţia de responsabil de bloc din cauza ostilităţii persistente a acestuia faţă de el. În tot ceea ce făcuse, protesta Solmitz, urmaşe ordinele partidului, inclusiv implementarea Paragrafului Arian, însemnând excluderea tuturor evreilor din poziţii de responsabilitate în pregătirea pentru raiduri aeriene. Nu înţelegea de ce doar el era criticat Totuşi, în mod uimitor, motivul pentru care se puneau presiuni asupra lui Solmitz era faptul că el însuşi era evreu.121

În privinţa religiei lor, familia era creştină şi nu avea nicio legătură cu comunitatea evreiască, ceea ce fără dubii explică de ce soţia lui, Luise Solmitz, în intimitatea propriului jurnal, nota în 1933 că în Hamburg „nicio Cămaşă Brună nu face nimic vreunui evreu, nicio muscă nu-i deranjează, viaţa de zi cu zi în Hamburg este aceeaşi, toţi îşi văd de treabă ca de obicei”. 122 Luise Solmitz nu avea descendenţă evreiască. Cu toate acestea, până şi ea s-a arătat îngrijorată de boicotarea magazinelor evreieşti de către nazişti la 1 aprilie 1933, „o farsă amară de Ziua Păcălelilor”. „Întregul nostru suflet”, se plângea ea, „a fost orientat spre creşterea Germaniei, nu spre noi”. Cu toate acesta, reflecta ea, măcar evreii din Europa de Est nu mai

erau vizibili („creaturile subumane din Galiţia de Est chiar par să fi dispărut pe moment”).123 Un an mai târziu, era amărâtă din cauza discriminării împotriva soţului ei evreu şi a fetei sale pe jumătate evreică. Era deprimată văzându-l pe Friedrich) la îndemâna oricărei brute lipsite de onoare, exclus din SA şi din Căştile de Oţel, din Asociaţia Naţional-Socialistă a Ofiţerilor de Război şi din Asociaţia Academică. Să ştii că fiecare şansă spre fericire, fie ea profesională, fie ea în căsătorie, este închisă şi pentru Gis (el a)! Să tremuri la fiecare cuvânt întâmplător, la fiecare vizită, la fiecare scrisoare: ce vor oamenii de la noi? 124

În 1935, Solmitz şi-a pierdut dreptul la cetăţenie ca urmare a Legilor de la Nürnberg, deşi el şi soţia sa non-evreică au fost clasificaţi în continuare ca trăind într-o căsătorie privilegiată întrucât îşi creşteau fiica în religia creştină. Legile de la Nürnberg, scria ea la 15 septembrie 1935, erau „sentinţa noastră civilă la moarte”. Însemnau că, la fel ca în 1918, familia nu va mai avea voie să afişeze steagul imperial (acum decorat cu o svastică) şi multe altele:

Steagul nostru negru-alb-roşu este coborât a doua oară.

— Orice bărbat care se căsătoreşte cu fiica mea ajunge în închisoare şi ea împreună cu el.

— Servitoarea trebuie dată afară… Copilul nostru este dat afară, exclus, dispreţuit, lipsit de valoare. Cine este cu adevărat conştient de izolarea de oameni, de dezrădăcinare, de femeia „înrudită cu un evreu”, atâta vreme cât nu îşi utilizează propriile resurse cu un sfidător „în ciuda a orice voi fi mereu cu tine”, poporul meu, patria mea? Majoritatea oamenilor, sau cei mai mulţi, vor respinge în continuare evreitatea, aşa cum o fac şi eu; nu au nicio legătură cu acea parte şi nici nu vor vreuna. Nu au avut niciodată una, nu cunosc evrei.

— Şi atunci când suntem împreună cu camarazii noştri rasiali, fiecare cuvânt aruncat la întâmplare ne îngrozeşte, fiecare cuvânt ne arată prăpastia formată.125

Revoltaţi de tratamentul primit, familia Solmitz i-a scris o scrisoare personală lui Hitler. Aceasta a fost transmisă poliţiei locale şi Ministerului de Interne, care a informat cuplul că nu aveau cum să fie scutiţi de prevederile legii.126 În ciuda acestui răspuns, Luise Solnritz a rămas optimista. Izolarea crescândă a fiicei sale şi amărăciunea ei de a nu putea să se alăture Ligii Fetelor Germane continuau să o îngrijoreze, dar familia o ducea confortabil, iar mândria naţională faţă de realizările Germaniei sub cel de-al Treilea Reich compensa orice griji minore, pe care femeia le-a catalogat în 1937 ca fiind „musculiţe iritante pe un lac de vară”.127

IV

Şi într-adevăr, începând cu finalul anului 1935, situaţia evreilor din Germania s-a uşurat o vreme. Motivul era neaşteptat şi, măcar într-un anumit sens, dincolo de controlul regimului nazist. Asta deoarece în 1936 Germania era desemnată să găzduiască Jocurile Olimpice, o decizie care fusese luată de Comitetul Olimpic Internaţional cu mult înaintea venirii naziştilor la putere. Jocurile de lamă aveau să fie ţinute în staţiunea de schi Garmisch-Partenkirchen, cele de vară la Berlin. Hitler a fost sceptic iniţial. Sportul doar de dragul sportului nu reprezenta vreun interes în ideologia nazistă, iar internaţionalismul întregului eveniment i se părea suspect. Dar atunci când a fost începută o campanie de boicot, mai ales în Statele Unite, în privinţa tratamentului evreilor de către cel de-al Treilea Reich, Hitler şi-a dat seama că mutarea jocurilor în altă parte avea să fie extrem de dăunătoare şi că desfăşurarea acestora în Germania avea să ofere o ocazie de neratat de a influenţa opinia mondială în favoarea celui de-al Treilea Reich. Pregătirile au început în timp util. Echipa Germaniei nu conţinea evrei: sub presiunea încercării de a evita boicotul SUA, antrenorii echipei Germaniei încercaseră să recruteze atleţi evrei, dar faptul că evreilor le fusese interzis accesul la bazele de antrenament de top din Germania începând cu 1933 nu le-

a permis acestora să realizeze baremul necesar. Trei evrei pe jumătate au fost chemaţi în echipă, toţi locuind în afara Germaniei, inclusiv scrimera blondă Hélène Mayer. Aceasta părea să fie suficient, împreună cu asigurările germanilor că aveau să respecte spiritul olimpic, pentru a înlătura ameninţarea unui boicot internaţional.128

Pregătiri elaborate au fost făcute pentru a arăta lumii cea mai bună faţă a Germaniei. Ziarul lui Goebbels din Berlin, *Der Angriff*, le spunea berlinezilor: „Trebuie să fim mai şarmanţi ca parizienii, mai relaxaţi ca vienezii, mai plini de viaţă ca romanii, mai cosmopolitani ca londonezii şi mai practici ca newyorkezii".129 Pentru a asigura impresia corectă, oamenii cu cazier au fost arestaţi şi expulzaţi sau încarceraţi pe durata jocurilor. A fost construit un stadion nou, masiv, cu o capacitate de 110.000 spectatori, în centrul unui vast complex sportiv din partea de nord-vest a Berlinului. Jocurile au fost transmise în întreaga lume la radio şi, pentru întâia oară, au fost şi televizate, deşi doar în manieră experimentală, întrucât aproape nimeni nu deţinea un asemenea aparat acasă. Leni Riefenstahl, folosindu-se de tehnica de filmare cu saturaţie puternică, care fusese atât de eficientă în filmarea congresului de la Nürnberg din 1934 pentru *Triumful voinţei*a regizat ceea ce încă rămâne filmul clasic despre olimpiadă, o celebrare a capacităţii fizice umane care se potrivea bine atât cu idealul olimpic, cât şi cu ideologia nazistă. Steaguri naziste şi olimpice au fost atârnate peste tot în capitală, iar corul de la ceremonia de deschidere a cuprins 3.000 de oameni şi a fost dirijat de Richard Strauss în interpretarea noului său Imn olimpic, urmând unei interpretări a Cântecului Horst Wessel.130

Hitler a fost doar invitat la jocuri, desigur, care erau organizate de Comitetul Olimpic International, şi când acesta a început să cheme atleţii germani victorioşi în loja sa pentru a-i felicita personal, i-a fost reamintit cu asprime de către comitet că nu trebuie să insulte spiritul internaţional al jocurilor discriminând învingătorii din alte

ţări. Ori îi felicită pe toţi fără excepţie, ori nu mai felicită pe nimeni. Deloc surprinzător, Hitler a ales a doua variantă, deşi a continuat să felicite câştigătorii germani în privat; dar acest incident şi faptul că părăsise concursul de săritură în înălţime după eliminarea ultimului atlet german au dat amploare legendei apărute mai târziu că Hitler îl umilise pe starul indiscutabil al jocurilor, câştigătorul a patru medalii de aur, Jesse Owens, refuzând să-i strângă acestuia mâna pentru că era negru şi părăsind stadionul când acesta câştigase o cursă. Chiar şi Hitler însă ştia mai bine decât să strice impresia lăsată de jocuri opiniei internaţionale manifestându-se într-o asemenea manieră capricioasă. După cum a raportat Albert Speer mai târziu, Hitler nu a fost deloc bucuros pentru victoriile lui Owens, pe care le-a atribuit puterii fizice superioare a omului primitiv: în viitor, a spus el în privat, o asemenea competiţie nedreapta trebuie eliminată şi non-albii interzişi. Sub influenţa succesului jocurilor, Hitler i-a ordonat lui Speer să proiecteze un stadion de multe ori mai mare decât cel existent în 1940, jocurile aveau să aibă loc în Japonia, aşa cum fusese plănuit, a fost el de acord, dar după aceea aveau să aibă loc permanent la Berlin.131

„Mi-e teamă că naziştii au reuşit cu propaganda lor”, scria William L. Shirer pe 16 august 1936, la finalul jocurilor, în primul rând, au organizat jocurile la o scară exagerată, nemaivăzută până acum şi acest lucru a plăcut atleţilor. În al doilea rând, au oferit o faţadă foarte bună vizitatorilor generali, mai ales afaceriştilor mari”, dintre care unii au spus corespondentului american că erau „favorabil impresionaţi de «aranjamentul nazist»”. Povestea fusese aceeaşi la Jocurile de lamă mai devreme în acelaşi an, deşi Shirer avusese probleme cu Ministerul Propagandei după înaintarea unui raport conform căruia „oficialii nazişti luaseră toate hotelurile bune pentru ei, cazând presa în moteluri deloc convenabile, ceea ce era adevărat”. Shirer raportase de asemenea cititorilor săi americani că, la Garmish, naziştii „dăduseră jos toate

semnele care spuneau că evreii sunt nedoriţi (care se găsesc în toată Germania), învingătorii de la olimpiadă fiind astfel scutiţi de orice semne ale tratamentului aplicat evreilor în această ţară".132 Şi aceasta era adevărat Hitler s-a distanţat în mod explicit de *Der Stürmer* în iunie 1936 ca un cadou adus opiniei internaţionale şi copii ale ziarului au fost retrase din capitala Reichului în timpul desfăşurării jocurilor.133 Discursurile sale majore din 1936 abia dacă i-au menţionat pe evrei.134 Pe 13 august 1936, Victor Klemperer nota că pentru regimul nazist, Jocurile Olimpice erau o afacere politică de la un capăt la celălalt „Renaşterea germană prin Hitler", am citit recent Oamenilor din ţară şi din străinătate li se spune în mod constant că sunt martori la renaşterea, la înflorirea, la noua minte, la unitatea, la statornicia şi gloria şi de asemenea la pacea spiritului celui de-al Treilea Reich, care îmbrăţişează iubitor întreaga lume. Mulţimile îngânătoare de sloganuri sunt interzise (pe durata Jocurilor Olimpice), campaniile împotriva evreilor, discursurile războinice, orice lucru nerespectabil a dispărut din ziare până pe 16 august şi totuşi, zi şi noapte, steagurile cu svastică flutură în vânt peste tot135

În ciuda acestor lucruri, adjunctul lui Hess, Martin Bormann, amintise oficialilor de partid în februarie 1936 că „scopul Partidului Naţional Socialist, de a scoate orice urmă de evreitate bucată cu bucată din toate sferele vieţii poporului german, rămâne fixat ferm". Faptul că acest scop nu fusese în niciun fel modificat sau abandonat a devenit dar aproape imediat după terminarea Jocurilor de Vară.136

V

Între timp, mii de evrei care părăsiseră ţara în 1933 s-au întors în anii următori întrucât situaţia de pe străzi părea să se fi calmat prin comparaţie cu violenţa de masă a preluării puterii, în timp ce figurile de seamă ale regimului păreau să îşi fi redus retorica antisemită. Restricţiile aplicate de guvernul francez angajării

muncitorilor străini atunci când criza a început să lovească Franţa sever, în 1934, au forţat mulţi evrei germani aflaţi în exil să se întoarcă în patrie. Notând sosirea unor asemenea „elemente care trebuie privite ca indezirabile" în primele luni ale lui 1935, poliţia politică din Bavaria decreta:

Se poate considera că non-arienii au emigrat din motive politice, chiar dacă au spus că au plecat în străinătate pentru a-şi fauri o nouă viaţă. Emigranţii de sex masculin care se întorc vor fi trimişi în lagărul de concentrare de la Dachau; femeile care se întorc vor fi trimise în lagărul de concentrare de la Moringen.137

Lucruri mult mai rele aveau să urmeze.138 Mai mult, oricare ar fi fost ajustările de natură cosmetică făcute de nazişti politicilor lor antisemite în cursul anului 1936, arianizarea afacerilor evreieşti a continuat neabătută în cursul anului; într-adevăr, promulgarea Planului pe Patru Ani în toamnă, aşa cum am văzut, a adus cu sine o creştere accelerată în ritmul programului. Acesta a fost acompaniat de un val proaspăt de boicoturi de intimidare în multe părţi ale ţării, un fapt care sugerează puternic că mulţi cumpărători germani frecventau în continuare afacerile evreieşti şi că conducerea nazistă de la toate nivelurile devenea din ce în ce mai frustrată de situaţie. Gestapoul a lansat o serie de acţiuni coordonate pentru a sparge acest obicei încetăţenit al ţăranilor din multe părţi ale Germaniei de a folosi negustorii de vite evrei pentru a le cumpăra şi vinde vitele. Fermierii ţărani care îşi menţineau cu încăpăţânare legăturile au fost ameninţaţi cu retragerea permiselor de vânătoare, refuzarea ajutorului de iarnă şi alte măsuri, în timp ce negustorii de vite evrei au fost arestaţi sau expulzaţi fizic din pieţe şi abatoare şi registrele lor confiscate şi înmânate rivalilor lor non-evrei. Până la finalul lui 1937, aceştia fuseseră în cea mai mare parte eliminaţi din afaceri.139

Abia în 1938, însă, au reînceput acţiunile violente la scară largă. Din nou, acestea erau inspirate de conducerea

celui de-al Treilea Reich, cu Hitler în rolul principal. Odată cu trecerea regimului înspre o politică militară şi de externe mai agresivă, s-a simţit o nevoie redusă de a avea grijă la posibile reacţii străine la violenţele antisemite. Făcută pe bucăţi, arianizarea economiei era acum aproape de înfăptuire şi niciun dezastru economic nu se petrecuse ca rezultat al îndepărtării evreilor din viaţa economică. Războiul era acum aproape şi era esenţial pentru regim să reducă numărul evreilor din Germania mai rapid pentru a minimiza posibilitatea reluării „înjunghierii pe la spate" care îi costase pe germani pierderea Primul Război Mondial – nu ultima oară când această fabulaţie avea să joace un rol-cheie în politicile lui Hitler şi ale principalilor săi asociaţi. În umbra războiului apropiat, înfăţişarea evreilor germani, încă o dată, ca inamicul din interior avea să ofere o modalitate importantă de a pregăti publicul pentru conflictul iminent. Noua fază a violenţei antisemite, cea de-a treia după cele din 1933 şi 1935, a fost inaugurată de Hitler însuşi la congresul din 13 septembrie 1937, când şi-a alocat o mare parte a discursului atacării evreilor ca fiind „inferiori din toate punctele de vedere", lipsiţi de scrupule, subversivi, hotărâţi să submineze societatea din interior, exterminându-i pe cei mai inteligenţi ca ei şi instaurând o domnie bolşevică a terorii. Discursul a fost urmat de tulburări antisemite în Danzig şi apoi de un nou val de boicoturi de intimidare ale magazinelor evreieşti în perioada Crăciunului. Înregistrând o lungă discuţie privată cu Hitler în 29 noiembrie 1937, Goebbels îşi nota în jurnal: „Evreii trebuie să plece din Germania, ba chiar din întreaga Europă. Va fi nevoie de timp, însă, dar trebuie şi se va întâmpla. Führerul este hotărât în privinţa acestui lucru".140

Noua fază de persecuţii a adus cu ea o mulţime de legi şi decrete noi care laolaltă au înrăutăţit semnificativ poziţia evreilor germani. Pe 25 iulie 1938 toţi cei 3 152 de doctori evrei rămaşi, în afară de 709, şi-au pierdut licenţa de practică; celor 709 li s-a interzis dreptul de a se mai

numi doctori, dar li s-a permis în continuare să trateze pacienţi evrei, care altfel ar fi fost complet lipsiţi de asistenţă medicală. Un decret din 27 septembrie aplica acelaşi principiu avocaţilor evrei; la 172 din 1 753 li s-a permis să muncească în continuare, doar cu clienţi evrei; dentiştii, veterinari şi farmaciştii evrei au urmat pe 17 ianuarie 1939. Pe 28 martie 1938, o nouă lege a asociaţiilor culturale evreieşti le-a lipsit pe acestea de statutul anterior de corporaţii publice, lege cu efect retroactiv de la 1 ianuarie, îndepărtând astfel o metodă legală de protecţie şi expunându-le unei taxări ridicate. Alte măsuri au accelerat arianizarea economiei, interzicând evreii în alte profesii, eliminând scutirile de taxe pentru evreii cu copii, făcând înregistrarea bunurilor evreilor obligatorie şi multe altele. Ministerul de Interne a început să lucreze la o nouă lege, promulgată pe 17 august, care obliga toţi evreii să poarte un nume evreiesc, sau dacă nu o făceau, să adauge numele „Israel” sau „Sara” la numele lor curente începând cu 1 ianuarie 1939. Astfel, evreii puteau fi acum în mod automat identificaţi direct din cărţile de identitate pe care fiecare german, printr-un obicei înrădăcinat, era obligat să le aibă cu sine şi să le arate la cerere autorităţilor. Pentru mulţi evrei, acest lucru clarifica în mod foarte umilitor că acum erau inferiori din toate punctele de vedere, marcaţi ca o rasă separată. Aflaţi în faţa posibilităţii de neevitat de a-şi vedea soţul, Friedrich, purtând numele Israel, Luise Solmitz se îngrijora în privinţa stării de depresie a acestuia, care trebuie să fi fost tipică pentru mulţi dintre cei aflaţi în situaţia lui: „Ruşinea care vine inevitabil odată cu 1 ianuarie ’39 îl roade, numele în plus, dezonorant”.141

Separarea completă de restul societăţii era ceea ce într-adevăr liderul regional al partidului din Berlin, Joseph Goebbels, avea în plan în vara lui 1938, reacţionând la plângerile venite din partea altor lideri regionali aflaţi în vizită din alte părţi ale Germaniei în legătură cu ceea ce ei vedeau ca fiind un număr mare de evrei vizibili pe străzile

capitalei celui de-al Treilea Reich. Goebbels a ordonat un raport din partea şefului poliţiei berlineze, contele Helldorf, care recomanda un semn special de identificare pentru evrei şi pentru magazinele lor, o carte specială de identitate pentru evrei, scoaterea lor dintr-o gamă întreagă de profesii, compartimente speciale în trenuri, închiderea lor într-un cartier special al oraşului şi multe altele. Aceste idei deveneau acum în mod clar ceva comun. Serviciul de Securitate al lui Heydrich (SD) a subliniat faptul că nu era recomandabil ca Berlinul să continue de unul singur cu aceste măsuri, deşi aproape o treime din evreii germani locuiau la acel moment în oraş; şi în orice caz aceste măsuri nu erau sprijinite de un plan coerent pentru emigrarea evreilor Aşa că nu s-a acţionat în conformitate cu ele. Cu toate acestea, aceste propuneri nu au dispărut şi, între timp, poliţia din Berlin a făcut o razie la o cunoscută cafenea de pe Kiirfurstendamm arestând 300 de clienţi evrei, inclusiv numeroşi străini. Aceştia includeau, anunţa poliţia, multe elemente criminale. Această razie nu a fost suficientă pentru Goebbels, care l-a chemat pe Helldorf la o discuţie. „Scopul – scoaterea evreilor din Berlin”, scria el în jurnal pe 4 iunie 1938, „... şi fără sentimentalism” – un scop pe care l-a dezvăluit şi unui grup de spectatori format din 300 de ofiţeri superiori de poliţie din Berlin, pe 10 iunie 1938. Goebbels nu acţiona de unul singur în această privinţă. Câteva zile mai târziu, peste 1.500 de evrei au fost arestaţi la ordinele personale ale lui Hitler în cadrul unei acţiuni la scară largă a poliţiei împotriva „asodalilor”, cerşetorilor, celor săraci şi a altora. Aceşti evrei – care erau cunoscuţi poliţiei din cauza condamnărilor lor criminale anterioare, incluzând desigur şi contravenţii împotriva legilor rasiale – nu erau meniţi, ca marea majoritate a „asodalilor” arestaţi în această acţiune, pentru încorporarea ca muncitori. Scopul arestării lor era, mai degrabă, de a pune presiune asupra lor şi să-i facă să emigreze. Într-adevăr, aceştia erau eliberaţi doar după semnarea unor aranjamente de emigrare, prin agenţii

evreieşti. Pe lângă aceasta, scopul acţiunii era şi de a pune semnul egal între evrei şi criminalitate în mintea publicului larg, o impresie perseverent reîntărită prin rapoartele din presa cotidiană.142

Toate aceste discursuri, legi, decrete şi razii ale poliţiei semnalau în mod clar membrilor Partidului Nazist că venise din nou timpul acţiunilor violente pe străzi. Exemplul scenelor de violenţă de masă din Viena ca urmare a anexării Austriei de către nazişti, în martie 1938, a reprezentat o încurajare suplimentară.143 Naziştii din Berlin erau încurajaţi de către Goebbels şi de către şeful poliţiei Helldorf; aceştia au ridicat steaua lui David pe magazinele evreieşti, pe cabinetele doctorilor şi ale avocaţilor din întregul oraş, au jefuit o bună parte a acestora şi au demolat trei sinagogi. Violenţa s-a extins şi în alte oraşe, inclusiv Frankfurt şi Magdeburg. Hitler a frânat aceasta violenţa la 22 iunie deoarece afectase numeroşi evrei străini prinşi în oraş la acel moment şi relaţiile externe se aflau într-un punct delicat Acţiunea era doar tactică însă. Pe 25 iulie 1938, Goebbels a înregistrat o conversaţie în care Hitler îşi dăduse acordul personal pentru acţiunile din Berlin. „Lucrul principal este ca evreii să fie alungaţi. În 10 ani trebuie să fie în afara Germaniei”. Cum avea să fie realizat acest lucru era de o importanţă secundară. Consideraţiile de politica externă interziceau pe moment violenţa deschisă, dar aceasta nu era exclusă în principiu.144 Schimbându-şi tactica, poliţia din Berlin a emis o listă confidenţială cu 76 de puncte prin care evreii puteau să fie hărţuiţi fără ca legea să fie încălcată – chemându-i la sediul poliţiei de Sabat, aplicând în mod pedant reglementările de igienă şi siguranţă clădirilor evreieşti, întârziind emiterea documentelor legale (dacă nu aveau de a face cu emigrarea) şi aşa mai departe. Cu toate acestea, violenţele au continuat, uneori cu pretext legal, alteori fără. După ce autorităţile locale din Nürnberg şi München au ordonat demolarea principalelor sinagogi din oraşele respective, naziştii au distruşi sinagogi în alte

douăsprezece oraşe. În părţi ale Württembergului au existat noi atacuri împotriva clădirilor evreieşti şi locuitorii evrei au fost scoşi din case, bătuţi, scuipaţi şi alungaţi din oraşele în care trăiau. Din cauza acţiunilor susţinute de autorităţi din lunile anterioare, toate magazinele evreieşti fuseseră clar marcate, bărbaţilor, femeilor şi copiilor evrei li se emiseseră cărţi de identitate speciale, iar domiciliile lor fuseseră înregistrate în mod special. Toţi erau, prin urmare, destul de uşor de localizat145 În Serviciul de Siguranţă al SS începuseră să fie discutate planuri în legătură cu arestarea evreilor rămaşi în cazul începerii războiului. Într-un final, sub o presiune crescândă din partea lui Hitler de a finanţa şi de a livra şi mai mult armament, organizaţia Planului pe Patru Ani, cu Herman Göring la conducere, a pus ochii pe proprietăţile şi bunurile evreilor rămaşi în Germania ca o nevoie din ce în ce mai puternică.146

Situaţia se îndrepta din nou spre o atmosferă de pogrom, similară cu cea din vara lui 1935. Între timp, regimul începuse să ia măsuri pentru a expulza toţi evreii non-germani din Reich. Angajatorilor arieni li s-a ordonat să dea afară astfel de angajaţi în toamna lui 1937; ca urmare, aproape 1.000 de evrei ruşi au fost expulzaţi din ţară, deşi procesul a durat mai mult decât fusese plănuit din cauza atitudinii lipsite de cooperare a autorităţilor sovietice.147 În anul următor, Serviciul de Siguranţă al SS şi-a îndreptat atenţia spre cei 50.000 de evrei polonezi care îşi aveau reşedinţa în Germania. Patruzeci la sută dintre aceştia se născuseră în Germania, dar din punctul de vedere al lui Heydrich erau un factor iritant, întrucât niciunul nu intra sub incidenţa legilor germane antievreieşti. Îngrijorată că aceştia ar putea fi trimişi înapoi în Polonia, dictatura militară antisemită ce conducea Polonia a promulgat o lege pe 31 martie 1938 permiţând luarea cetăţeniei poloneze acestor oameni nefericiţi, care aveau să rămână astfel fără stat Negocierile dintre Gestapo şi ambasada poloneză din

Berlin nu au ajuns la niciun rezultat şi pe 27 octombrie poliţia germană a început să aresteze muncitori polonezi, uneori împreună cu întreaga familie a acestora, să-i pună în trenuri sigilate şi bine păzite care îi duceau la graniţa cu Polonia. Optsprezece mii de oameni au fost transportaţi în acest fel, fără a fi avertizaţi, fără nimic altceva în afara celui mai mic şi de bază bagaj, şi adesea fără mâncare sau băutură în timpul călătoriei. Odată ajunşi la graniţă, erau scoşi din trenuri de poliţia care îi însoţea şi forţaţi, adesea cu lovituri, să treacă graniţa. Foarte rapid, autorităţile poloneze şi-au închis partea de graniţă astfel că expulzaţii erau adesea lăsaţi să se plimbe fără direcţie în ţara nimănui, până când autorităţile poloneze s-au înmuiat şi au creat tabere de refugiaţi pentru ei în partea lor de graniţă. Atunci când autorităţile poloneze au ordonat expulzarea cetăţenilor germani peste graniţă în direcţia opusă, poliţia germană a încetat acţiunea, pe 28 octombrie 1938. Negocierile dintre cele două guverne au dus la soluţia ca deportaţii să fie lăsaţi să se întoarcă în Germania pentru a-şi lua lucrurile înainte de a se întoarce pentru totdeauna în Polonia.148

„Noaptea de cristal”.

I

Pe 7 noiembrie 1938, un polonez în vârstă de şaptesprezece ani, Herschel Grynszpan, care crescuse în Germania dar care la acel moment locuia în Paris, a descoperit că părinţii săi se aflau printre cei care fuseseră deportaţi din Germania în Polonia. Grynszpan a obţinut un revolver şi a dat buzna în ambasada germană, unde a împuşcat primul diplomat care i-a ieşit în cale: un oficial inferior pe numele său Ernst vom Rath, care a fost rănit grav şi dus la spital. Atmosfera politică de la începutul lui noiembrie 1938 era deja încărcată de violenţă antisemită, întrucât regimul şi toţi susţinătorii săi activi continuau să mărească presiunea asupra evreilor germani de a emigra. Nu este surprinzător deci că Goebbels s-a hotărât să facă din acest incident un exerciţiu major de propagandă. În

aceeaşi zi, ministrul propagandei dădea indicaţii presei de a acorda incidentului un loc important. Avea să fie descris ca un atac al „evreimii mondiale” asupra celui de-al Treilea Reich, care avea să aducă cu sine „consecinţele cele mai grave” evreilor germani. Aceasta era o invitaţie clară la acţiune pentru cei credincioşi partidului. Goebbels dăduse indicaţii şefului propagandei locale din Hesse să lanseze atacuri violente asupra sinagogilor şi a altor clădiri din comunitatea evreiască pentru a vedea dacă un pogrom la o scară mai largă este fezabil. În timp ce soldaţii intrau în acţiune, SS şi Gestapo au fost la rândul lor chemate în sprijin. În Kassel, sinagoga locală a fost devastată de Cămăşi Brune. În alte oraşe din Hesse, precum şi în zone ale Hanovrei învecinate, au avut loc de asemenea atacuri şi încercări de incendiere a sinagogilor şi a caselor şi apartamentelor populaţiei evreieşti locale. Aceste acte de violenţă exprimau, după cum declara presa dirijată la 9 octombrie, furia spontana a poporului german împotriva faptului revoltător de la Paris şi a instigatorilor săi. Contrastul dintre acest incident şi uciderea unui oficial regional al partidului, Wilhelm Gustloff, de către David Frankfurter, un evreu, în februarie 1936, care nu a adus cu sine nicio reacţie violentă, verbală sau fizică din partea partidului, a liderilor sau membrilor săi din cauza grijii lui Hitler de a păstra opinia internaţională favorabilă în anul olimpiadei nu putea fi mai mare. Arăta clar că atacul de la Paris era doar pretextul pentru ceea ce urmase, nu cauza.149

Din întâmplare, în momentul în care Grynszpan trăsese pe 7 noiembrie 1938, Hitler era pe punctul de a se adresa, în ziua următoare, liderilor regionali ai Partidului Nazist şi altor membri superiori ai mişcării la München cu ocazia aniversării puciului său ratat din 1923. În mod remarcabil, nu a menţionat incidentul de la Paris în discursul său; în mod clar, plănuia acţiunile ce vor urma morţii lui vom Rath, care cu siguranţă nu avea să întârzie. În seara de 9 noiembrie, în timp ce liderii de partid se

îndreptau spre sala principală a primăriei din München, Hitler a fost informat de către doctorul său personal, Karl Brandt, pe care îl trimisese la Paris pentru a-l veghea ne vom Rath, că oficialul ambasadei murise din cauza rănilor la ora cinci jumătate, ora Germaniei. Astfel, veştile au ajuns nu numai la el, ci şi la Goebbels, şi la Biroul de Externe târziu în după-amiaza de 9 noiembrie. Hitler a emis imediat instrucţiuni lin Goebbels pentru un atac fizic, masiv, coordonat împotriva evreilor germani, dublat de arestarea cât mai multor bărbaţi evrei şi încarcerarea acestora în lagăre de concentrare. Aceasta era ocazia ideală de a intimida cât mai mulţi evrei să emigreze, printr-o izbucnire înfricoşătoare, naţională, de violenţă şi distrugeri. Moartea lui vom Rath avea să ofere justificarea propagandistică pentru exproprierea finală, completă a evreilor germani şi pentru segregarea lor completă de restul economiei, societăţii şi culturii germane. După luarea acestor decizii, Hitler a fost de acord cu Goebbels că acestea trebuie prezentate celor loiali partidului, într-un act calculat de înşelăciune teatrală, ca o reacţie pe moment la asasinarea lui vom Rath, luată într-un moment de şoc şi furie subită.150

În timpul cinei de la primărie, unde puteau fi observaţi de mulţi dintre participanţi, Hitler şi Goebbels au fost abordaţi la ora 9 de un mesager care i-a anunţat ceea ce de fapt ştiau încă din acea după-amiază, şi anume că vom Rath decedase din cauza rănilor. După o conversaţie scurtă, intensă, Hitler a plecat în apartamentul său personal mai devreme ca de obicei. Goebbels s-a adresat liderilor regionali, în jurul orei 10, anunţându-i de moartea lui vom Rath. Un raport ulterior al Curţii Supreme a partidului completează povestea acelei seri:

În seara de 9 noiembrie 1938, liderul Propagandei Reich-ului, camaradul de partid Dr. Goebbels a informat liderii de partid adunaţi la vechea primărie din München pentru o seară camaraderească că fuseseră demonstraţii împotriva evreilor în regiunile Electorat de Hesse şi

Magdeburg-Anhalt, în timpul cărora magazinele evreilor fuseseră distruse şi sinagogile incendiate. Führerul a hotărât, la auzul acestui raport, că astfel de demonstraţii nu trebuie pregătite sau organizate de partid, dar că nu trebuie să fie împiedicate dacă încep spontan… Instrucţiunile verbale ale liderului propagandei au fost înţelese de liderii de partid prezenţi în sensul că partidul nu trebuie să apară public ca organizator al demonstraţiilor; dar că ar trebui în realitate să le organizeze şi să le efectueze. Instrucţiunile au urmat imediat – chiar înaintea trimiterii primei telegrame – transmise prin telefon de o mare parte a camarazilor prezenţi birourilor din regiunile lor.151

La sediile regionale ale partidului, oficialii au telefonat liderilor militari şi activiştilor de partid în localităţi, transmiţând în jos ordinul de a arde sinagogi şi de a vandaliza magazinele, casele şi apartamentele evreieşti. Atunci când Hitler şi Himmler s-au întâlnit în camera lui Hitler, la scurt timp înaintea tradiţionalei depuneri de jurământ de la miezul nopţii a noilor recruţi SS, au discutat pe scurt pogromul. Drept urmare, o altă comandă de la centru a fost transmisă, de data aceasta mai formal, prin telex, la douăsprezece fără cinci minute. Aceasta venea de la Heinrich Müller, subordonatul lui Himmler şi şef al Gestapoului, şi transmitea ordinele personale ale lui Hitler, de asemenea înregistrate de Goebbels în jurnalul său personal în ziua următoare, de a aresta un număr mare de evrei germani, către comandanţii de poliţie din întreaga ţară:

Acţiuni împotriva evreilor; mai ales împotriva sinagogilor vor avea loc în curând în întreaga Germanie. Acestea nu vor fi întrerupte. Totuşi, măsuri trebuie luate în cooperare cu Poliţia de Ordine *Ordnungpoli* & *i* – n. red] pentru ca jaful şi orice alte tipuri de exces să fie prevenite… Se va pregăti arestarea a aproximativ 20.000 – 30.000 de evrei în Reich. Vor fi aleşi mai ales evreii cu proprietăţi.152

Un alt telex din partea lui Heydrich la unu şi douăzeci dimineaţa ordona poliţiei şi Serviciului de Siguranţă al SS să nu intervină în distrugerea proprietăţilor evreieşti sau să prevină actele violente comise împotriva evreilor germani; avertiza de asemenea că jafurile nu vor fi permise, că cei cu cetăţenie străina nu trebuie atinşi chiar dacă sunt evrei şi trebuie avută grijă să nu fie avariate clădirile germane de lângă magazinele şi sinagogile evreieşti. Aveau să fie arestaţi atâţia evrei cât puteau să încapă în lagăre. La 2.56 dimineaţa, un alt treilea telex, emis la iniţiativa lui Hitler de biroul adjunctului său, Rudolf Hess, întărea ultimul punct adăugând că se ordonase, Ja cel mai înalt nivel" să nu fie iscate focuri în magazinele evreieşti din cauza pericolului pentru clădirile germane din apropiere.153

Până la acest moment, pogromul în sine era deja în plină desfăşurare. Ordinele iniţiale transmise prin telefon de la München liderilor regionali au fost rapid transmise mai departe în josul lanţului de comandă. Un exemplu tipic a fost cel al liderului SA din Northern Mark, Joachim Mayer-Quade, care se afla în München pentru a asculta discursul lui Goebbels şi care a telefonat şefului de stat-major din Kiel la 11.30 seara. I-a spus acestuia:

Un evreu a tras un foc. Un diplomat german este mort. În Friedrichstadt, Kiel, Lübeck şi în alte locuri există locuri de întâlnire inutile. Aceştia oameni încă au magazine şi printre noi. Ambele sunt inutile. Nu trebuie să existe jafuri. Nu trebuie să existe brutalităţi. Evreii străini nu trebuie atinşi. Acţiunea trebuie făcută în haine civile şi încheiată până la 5 dimineaţa.154

Mayer-Quade înţelesese mesajul lui Goebbels. Subordonaţii lui nu au avut dificultăţi în a înţelege ce voia el să spună. Nici alţii care au primit ordine similare în alte locuri. În toată Germania, soldaţii şi activiştii de partid încă sărbătoreau aniversarea puciului din 1923 la sediile lor la sosirea acestor ordine; mulţi dintre ei erau beţi şi nu erau prea dispuşi să ia foarte în serios ordinele în privinţa

jafurilor şi a violenţei personale. Găşti de Cămăşi Brune au mărşăluit din casele şi sediile lor, majoritatea în haine civile, înarmaţi cu canistre de benzină, îndreptându-se spre cea mai apropiată sinagogă. În curând, aproape toate casele de rugăciune şi de cult evreieşti rămase în ţară erau în flăcări. Alertaţi de Cămăşile Brune, poliţiştii locali şi pompierii nu au făcut nimic în afară să protejeze de foc clădirile învecinate. Agenţii social-democraţi au estimat mai târziu că 520 de sinagogi au fost distruse în această orgie de violenţă, dar este probabil ca informaţiile lor să fi fost incomplete şi cifra reală să fie de peste o mie. După 10 noiembrie 1938 a devenit virtual imposibil pentru evreii rămaşi în Germania să îşi mai continue actele de închinare publică.155

Pe lângă sinagogi, Cămăşile Brune şi membrii SS au ţintit şi clădirile şi magazinele evreieşti. Au spart vitrinele, lăsând trotuarele din afara acestora acoperite de un strat gros de sticlă spartă. Cu umorul lor muşcător, cu subtonuri de ironie, oamenii din Berlin au început în curând să se refere la noaptea de 9 – 10 noiembrie ca „Noaptea de cristal a Reichului” sau „noaptea de sticlă spartă”. Dar Cămăşile Brune nu au spart doar vitrinele magazinelor, în alte părţi au intrat în clădirile evreieşti, au distrus ce era înăuntru şi au jefuit tot ce au putut.156 Şi apoi s-au îndreptat spre căminele şi apartamentele familiilor de evrei cu aceeaşi intenţie. În Düsseldorf, s-a raportat că evreii de rând au fost treziţi de temuta bătaie la uşă a Gestapoului în primele ore ale dimineţii:

În timp ce Gestapoul le căuta prin casă, membrii SA de afara erau ocupaţi să doboare uşi şi să spargă geamuri. Apoi apărea SS-ul şi intra pentru a-şi desfăşura treaba. Aproape peste tot, fiecare bucată de mobilă era făcută surcele. Cărţi şi lucruri de valoare erau aruncate afară, locuitorii evrei erau ameninţaţi şi bătuţi. Scene de groază se petreceau. Doar din când în când se mai găsea câte un membru decent al SS care spunea în mod clar că doar îşi face datoria, pentru că primise un ordin de a intra în

apartament sau în casă. Un astfel de exemplu este cel a doi studenţi în uniforme SS care au spart câte o vază fiecare, raportând apoi superiorului: „Ordinele au fost îndeplinite!” 157

În multe oraşe, bande de Cămăşi Brune au dat buzna în cimitirele evreieşti, dezgropând cadavrele şi zdrobind pietre de mormânt în altele, grupuri de *Hitlerjugend* au luat la rândul lor parte la pogrom. În Esslingen, Cămăşi Brune îmbrăcaţi în haine de zi cu zi şi înarmaţi cu topoare şi baroase au intrat în orfelinatul evreiesc, între ora 12 şi 1 noaptea, şi au distrus tot ce au putut, aruncând cărţi, însemne religioase şi orice alt lucru bun de ars pe un foc aprins în curte. Dacă nu plecau imediat, le-a spus un soldat copiilor care plângeau, şi ei aveau să fie aruncaţi pe foc. Unii dintre ei au trebuit să meargă până la Stuttgart pentru a găsi un loc unde să stea.158 În toată Germania, magazinele şi casele erau jefuite, bijuteriile, aparatele de fotografiat, electronice, radiouri şi alte bunuri de consum furate. În total, minim 7.500 de magazine deţinute de evrei au fost distruse, dintr-un total de nu mai mult de 9.000. Industria de asigurări a evaluat daunele într-un final la un total de 39 de milioane de mărci, valoarea distrugerilor cauzate de foc, 6, 5 milioane de mărci geamuri sparte şi 3, 5 milioane de mărci bunuri furate. Abia în dimineaţa zilei de 10 noiembrie 1938 au apărut poliţiştii pentru a păzi clădirile scormonite pentru a se asigura că nu se mai petrec jafuri.159

Ceea ce s-a întâmplat în oraşul Treuchtlingen nu este atipic pentru evenimentele din Franconia antisemită. Chiar după miezul nopţii, pe 10 noiembrie 1938, comandantul de district al SA, Georg Sauber, a primit un telefon prin care i se ordona să distrugă sinagogile locale din zona sa şi să aresteze toţi bărbaţii evrei. Până la ora 3 dimineaţa, acesta condusese până în Treuchtlingen şi ordonase alarmarea Cămăşilor Brune din oraș și adunarea lor la clădirea pompierilor. Unii dintre ei au mers la sinagoga din apropiere, unde s-au adunat în afara uşii casei alăturate,

strigând la ocupantul acesteia, cantorul sinagogii, Moses Kurzweil, să deschidă uşa sau va muri în flăcări. Doborând uşa, au trecut din această casă în sinagogă şi i-au dat foc. În scurt timp, aceasta a fost complet distrusă. Brigada de pompieri a ajuns şi a început să ude casele înconjurătoare, deţinute de arieni. Unii dintre localnici s-au adunat la faţa locului şi, strigând încurajări pentru Cămăşile Brune, i-au însoţit la o serie de magazine deţinute de evrei unde au ajutat la spargerea geamurilor şi la jefuirea acestora. Au trecut apoi la casele evreilor, spărgând uşile şi intrând în ele şi distrugând tot în calea lor. Un localnic evreu, Moritz Mayer, a povestit mai târziu că s-a trezit între patru şi cinci în dimineaţa zilei de 10 noiembrie auzind paşi în grădină: privind pe geam, a văzut opt sau nouă Cămăşi Brune, înarmaţi cu securi, topoare, pumnale şi revolvere, care i-au intrat în casă şi spărgeau deja chiuvete, oglinzi, uşi, dulapuri şi mobilă până a apucat el să-şi trezească familia. Mayer a fost lovit în faţă şi ochelarii i-au fost sparţi; a fost aruncat într-un colţ şi s-a aruncat în el cu bucăţi de mobilă. În bucătărie, Cămăşile Brune au spart toate vasele, apoi, coborând în beci, unde familia lui Mayer se ascundea îngrozită, au forţat femeile să spargă toate sticlele de vin şi borcanele cu alimente. Abia au plecat aceşti bărbaţi, că localnici şi tineri din zonă au sosit la faţa locului, furând tot ceea ce au putut Mayer şi familia sa şi-au împachetat nişte haine rapid şi au fugit, acompaniaţi de râsul batjocoritor al mulţimii, spre gară, unde au luat un tren spre München, împreună cu cea mai mare parte a populaţiei de nouăzeci şi trei de evrei ai oraşului.160

n

Violenţa extremă şi umilirile intenţionate, înjositoare destinate evreilor în timpul pogromului erau un aspect cunoscut Cămăşilor Brune din primele luni ale lui 1933. Dar de data aceasta s-a mers mult mai departe şi a fost în mod clar o acţiune mult mai răspândită şi mai distructivă. A demonstrat că ura viscerală împotriva evreilor cuprinsese nu numai Cămăşile Brune şi activiştii radicali

de partid, dar că aceasta se răspândea şi în alte segmente ale populaţiei, mai presus de toate, dar nu numai, la cei tineri, asupra cărora cei cinci ani de nazism din şcoală şi Tineretul Hitlerist avuseseră un efect clar.161 Ieşind pe străzile din Hamburg în dimineaţa de după pogrom, Luise Solmitz a găsit „oameni tăcuţi, uimiţi şi aprobatori. O atmosferă de ură – «Dacă ne împuşcă oamenii acolo, atunci acţiunea asta a fost necesară aici», spune decis o femeie în vârstă".162 În Regiunea Saar, s-a raportat că evreii au fost atât de speriaţi în zilele de după pogrom, că nu şi-au părăsit casele:

De îndată ce unul apare în public, roiuri de copii fug după el, îl scuipă, aruncă mizerie şi pietre în el sau îl fac să cadă „prinzându-i" picioarele cu beţe îndoite. Un evreu persecutat în acest fel nu îndrăzneşte să spună nimic pentru a nu fi acuzat că a ameninţat copiii. Părinţilor le lipseşte curajul să îşi oprească copiii, de teamă ca acest lucru să nu le aducă dificultăţi.163

Copiii, adaugă raportul, fuseseră adesea învăţaţi la şcoală să îi privească pe evrei ca pe nişte criminali şi nu aveau nicio reţinere de a le jefui proprietăţile.164 Cu toate acestea, în timp ce tinerii germani din regiunea Franconia, în mod deosebit antisemită, şi din altele luau parte benevol la pogrom, povestea din alte părţi ale Germaniei era adesea diferită. „Omule", a fost auzit un muncitor în transporturi din Berlin spunându-i unui prieten la o zi după pogrom, „nimeni nu poate să îmi spună că poporul a făcut asta. Eu am dormit toată noaptea şi la fel colegii mei, şi noi aparţinem poporului, nu-i aşa?" 165

În München, Friedrich Reck-Malleczewen s-a trezit revoltat de „toată această mizerie şi de această ruşine fără de măsură" după ce fusese martor la evenimentele din München din 9 – 10 noiembrie. A recunoscut că nu era capabil să le înţeleagă.166 În alte locuri, au existat rapoarte izolate că poliţiştii îi avertizaseră pe evrei în avans, permiţându-le astfel să se ascundă şi să evite violenţele. Social-democraţii, în timp ce înregistrau în mod

conştiincios momentele când populaţia locală participase la pogrom, a ajuns la concluzia că în multe locuri reacţia populaţiei fusese una de oroare. În Berlin, s-a raportat, dezaprobarea populară a mers de la „o privire de dispreţ şi o atitudine de repulsie la vorbe de dezgust sau chiar înjurături violente”.167 Scriitorul şi jurnalistul Jochen Klepper, a cărui soţie era evreică, relata în jurnalul său la 10 noiembrie 1938:

Auzi din diferitele cartiere evreieşti din oraş cum oamenii au respins aceste acţiuni organizate. Este de parcă antisemitismul prezent din plin în 1933 a dispărut în mare parte după excesele Legilor de la Nürnberg. Dar probabil lucrurile stau altfel cu Tineretul Hitlerist, care include şi educă toţi tinerii germani. Nu ştiu cât de mult poate contrabalansa familia această situaţie.168

Melita Maschmann îşi amintea mai târziu că fusese şocată de magazinele distruse şi de mizeria de pe străzi atunci când mersese la Berlin în dimineaţa zilei de 10 noiembrie 1938; întrebând un poliţist ce se întâmplase, a aflat că toate clădirile cu stricăciuni erau evreieşti. „Mi-am spus mie însămi: Evreii sunt duşmanii noii Germanii. Noaptea trecută au aflat ce înseamnă asta”. Şi cu asta, „şi-a forţat această amintire să dispară din conştiinţă cât mai repede”.169

Erau mulţi cei care gândeau ca ea. Instituţiile care pretindeau că oferă o autoritate morală au rămas la rândul lor tăcute. Unii pastori au criticat în mod individual violenţele şi distrugerea, dar Biserica de Confesiune germană nu a luat poziţie şi când a venit momentul mai târziu să facă aluzie la situaţia evreilor, a cerut membrilor ei să se roage doar pentru evreii de religie creştină.170 Un număr de preoţi catolici au făcut aluzii în mod precaut şi mai degrabă indirect la dezaprobarea lor faţă de pogrom, subliniind importanţa „componentelor iudaice din învăţămintele şi istoria creştină” în predicile lor, aşa cum au remarcat autorităţile din Bavaria.171 Un preot paroh, Bernhard Lichtenberg, din Berlin, a declarat la 10

noiembrie 1938 că sinagoga care fusese arsă în timpul nopţii era la rândul ei o casă a Domnului. Dar timpurile, de genul celor din 1933, când figuri de seamă ale Bisericii Catolice, precum cardinalul Faulhaber, vorbiseră în mod deschis împotriva mândriei de rasă care degenerează în ura altor rase păreau să fie de mult apuse.172 Unii catolici de rând cel puţin se temeau că ei ar putea să urmeze. Un trecător din Köln în dimineaţa de 10 noiembrie 1938 a întâlnit o mulţime stând în faţa sinagogii din care încă ieşea fum. „Un poliţist s-a apropiat «Circulaţi, circulaţi!!» La aceasta o femeie din Köln ar fi spus: «Nu avem voie nici să ne gândim ce ar trebui să facem?»” 173 Chiar şi aşa, cel de-al Treilea Reich trecuse de un prag important în persecuţia evreilor. Dezlănţuise o furie distructivă de nestăpânit împotriva lor fără să întâlnească vreo opoziţie semnificativă. Fie că sensibilitatea oamenilor fusese amorţită de cinci ani de propagandă nazistă necontenită sau că instinctele lor umane fuseseră inhibate de ameninţarea clară a violenţei împotriva lor în cazul în care şi-ar fi exprimat în mod deschis o opinie negativă împotriva pogromului, rezultatul era acelaşi: naziştii ştiau că puteau să ia orice altă măsuri ar fi dorit împotriva evreilor şi că nimeni nu avea să îi oprească.174

În München, între timp, Goebbels se simţise foarte bine văzând jaful şi distrugerea abătute asupra comunităţii evreieşti. „Trupa de şoc a lui Hitler se pune pe treabă imediat pentru a clarifica lucrurile în München”, nota el în jurnal despre evenimentele din noaptea de 9 – 10 noiembrie 1938. „Asta se întâmplă apoi imediat. O sinagogă este distrusă complet... Trupa de şoc face o treabă de speriat”. Conduşi de Julius Schaub, un nazist cu state vechi, care luase parte şi la puciul de

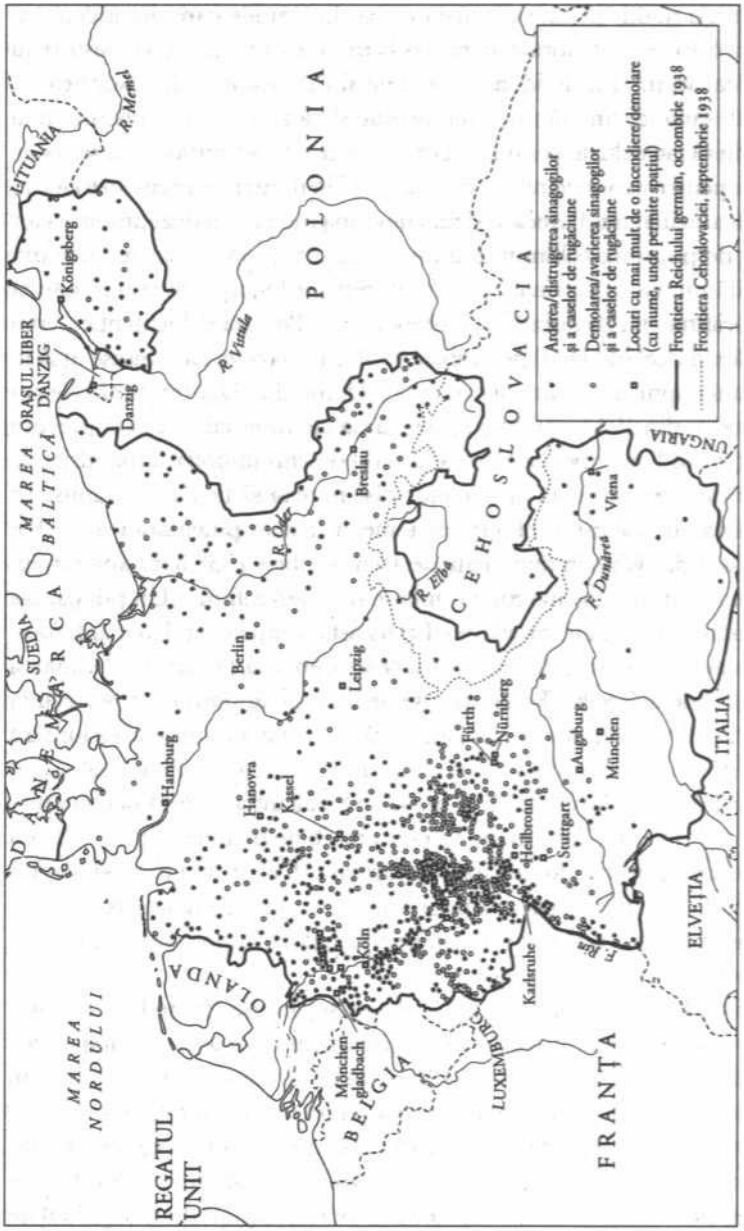

Harta 15. **Sinagogi distruse în 9-10 noiembrie 1938**

la berărie, eşuat în 1923, şi care slujise ca aghiotant personal al lui Hitler încă din 1925, violenţa reflecta în mod clar atmosfera din anturajul apropiat lui Hitler în timpul nopţii. „Schaub este febril”, nota Goebbels:

„Trecutul lui de membru al trupelor de şoc se trezeşte”.175 Primind un telefon în jurul orei 2 dimineaţa care îl anunţa de moartea primului evreu, Goebbels a răspuns „că omul care sună nu trebuie să fie prea supărat din cauza morţii unui singur evreu; mii de evrei aveau să dea colţul în următoarele zile”.176 Abia putea să îşi ascundă bucuria:

În Berlin, 5, apoi 15 sinagogi arse. Acum furia oamenilor a ajuns la punctul culminant Nimic nu mai poate fi făcut pentru a o opri în noaptea aceasta. Şi nici nu vreau să fac ceva. Trebuie lăsaţi în voia lor… Conducând spre hotel, observ geamuri sparte. Bravo! Bravo! Sinagogile ard în toate oraşele mari. Proprietăţile germanilor nu sunt în pericol.177

Odată cu răsăritul soarelui, însă, a început să se consulte cu Hitler, probabil telefonic, despre cum şi când ar trebui încheiată acţiunea. „Au venit noi rapoarte toată dimineaţa”, scria el în jurnalul său pe 10 noiembrie 1938. „Mă gândesc împreună cu Führenil ce măsuri ar trebui luate acum. Să lăsăm bătăile să continue sau să le oprim? Aceasta este întrebarea acum”. Ca urmare a acestei conversaţii, a schiţat un ordin de a opri pogromul şi i l-a dus lui Hitler, care lua prânzul la Osteria, restaurantul lui favorit din München. „Îi raportez Führerului la Osteria”, scria el. „E de acord cu tot Vederile lui sunt total radicale şi agresive. Acţiunea în sine s-a desfăşurat fără probleme”. Hitler a aprobat schiţa decretului; aceasta a fost citită la radio în aceeaşi după-amiază şi tipărită pe prima pagină a ziarelor în dimineaţa următoare. Pogromul lua sfârşit în cele din urmă.178

Mulţi evrei fuseseră grav răniţi în timpul violenţelor. Chiar şi raportul oficial al naziştilor despre pogrom estima nouăzeci şi unu de evrei morţi. Numărul adevărat probabil nu va fi cunoscut niciodată, dar este cu siguranţă mult mai mare, mai ales luând în considerare tratamentul prost la care au fost supuşi bărbaţii evrei după arestare, împreună cu minim 300 de sinucideri cauzate de disperarea asociată

acestei nopţi; au fost cu siguranţă câteva sute de decese şi probabil numărul real este între o mie şi două mii.179 Mai mult, pentru mulţi bărbaţi evrei, violenţa a continuat multă vreme după terminarea pogromului. Asta întrucât poliţia, Cămăşile Brune şi unităţile SS, la ordinele lui Hitler, au arestat toţi bărbaţii evrei pe care i-au putut găsi, scene teribile având loc pe străzile şi în pieţele fiecărui oraş din Germania. În Saarbrücken, evreii au fost obligaţi să danseze, să îngenuncheze în faţa sinagogii şi să cânte cântece religioase; apoi majoritatea, purtând doar pijamale sau cămăşi de noapte, au fost udaţi cu furtunul până la piele. În Essen, Cămăşile Brune s-au purtat brutal cu bărbaţii evrei şi le-au dat foc la bărbi în Meppen, bărbaţii evrei au fost obligaţi să sărute pământul în faţa sediului SA, în timp ce Cămăşile Brune îi loveau şi îi călcau în picioare. În multe locuri au fost forţaţi să poarte pancarte în jurul gâtului cu sloganuri precum „Noi suntem ucigaşii lui vom Rath”. În Frankfurt pe Main, bărbaţii arestaţi au fost întâmpinaţi la gară de o mulţime care striga şi îi batjocorea, atacându-i cu bâte şi beţe. În unele locuri, clase întregi au fost scoase de la şcoală pentru a-i scuipa pe evreii alungaţi din localitate.180 în total, aproximativ 30.000 de bărbaţi evrei au fost arestaţi între 9 şi 16 noiembrie şi transportaţi la Dachau, Buchenwald şi Sachsenhausen. Populaţia lagărului din Buchenwald s-a dublat de la aproximativ 10.000 la mijlocul lui septembrie 1938 la 20.000 două luni mai târziu. Moritz Mayer a fost arestat în München împreună cu majoritatea celorlalţi bărbaţi evrei din Treuchtlingen şi dus la Dachau, unde a trebuit să stea în poziţie de drepţi ore întregi în frigul de noiembrie împreună cu ceilalţi, îmbrăcat doar în cămaşă, pantaloni şi jachetă. Oricine se mişca era bătut de paznicii SS. Paturile fuseseră scoase din barăcile lagărului ca măsură pregătitoare şi bărbaţii au fost înghesuiţi, dormind pe paie pe podelele ca de colibă. Spălatul nu intra în discuţie, şi erau doar două latrine improvizate. Cu noua masivă sosire a evreilor în lagăre, arestaţi fără niciun alt

motiv sau chiar pretext decât că erau evrei, atmosfera s-a schimbat şi gărzile SS au uitat regulile care fuseseră stabilite de Theodor Eicke cu câţiva ani mai devreme. Mayer a văzut paznicii SS de la Dachau bătând un bătrân la pământ, pentru că a uitat să adauge „prizonier în arest preventiv" când i-a fost strigat numele la apel; rănile au fost atât de grave, că acesta a murit Un alt bătrân, cu o vezică slabă, a fost bătut pe loc până a murit atunci când a întrebat un paznic SS la apel dacă poate pleca să folosească latrinele. Numărul deceselor la Dachau fusese între douăzeci şi unu de oameni şi patruzeci şi unu pe an între 1933 şi 1936; în septembrie 1938, doisprezece prizonieri au murit, în octombrie, zece. După sosirea prizonierilor evrei, numărul deceselor a crescut la 115 în noiembrie şi 173 în decembrie, ducând totalul anual la 276.181

Ministerul Propagandei al lui Goebbels nu a pierdut timpul în a prezenta aceste evenimente lumii ca fiind manifestări de furie spontană, dar îndreptăţită ale poporului german". Lovitura care ne-a fost dată de evreimea internaţională", le scria *Göthnger TagMatt* cititorilor săi pe 11 noiembrie 1938, „a fost prea puternică pentru ca reacţia noastră să fie doar verbală. O furie anti-iudaică, strânsă de generaţii, a fost dezlănţuită. Pentru asta, evreii le pot mulţumi colegului lor de rasă Grünspan (Grynszpan), mentorilor lor spirituali şi, de fapt, şi lor înşişi". Cu toate acestea, ziarul îi liniştea pe cititori, „evreu înşişi au fost trataţi destul de bine în timpul evenimentelor".182 În manieră similară, ziarul de casă al naziştilor, *Völkischer Beobachter*, relata, cu o desconsiderare a adevărului care mergea dincolo de ceea ce se putea găsi în mod normal, în paginile sale:

Peste tot în partea de vest a Berlinului, precum şi în alte părţi ale capitalei unde evreii încă sunt fuduli şi umblă ţanţoşi, nici o singură vitrină de magazin evreiesc nu a rămas întreagă. Mânia şi furia berlinezilor, care au păstrat cea mai mare disciplină în ciuda tuturor celor întâmplate,

au fost ţinute în limite definite, astfel încât excesele să fie evitate şi nici un singur fir de păr să nu fie atins pe capetele evreieşti. Bunurile aflate în vitrinele magazinelor, unele dintre ele decorate într-o manieră magnifică, au rămas neatinse.183

Cu şi mai multă neobrăzare, Ministerul Propagandei a ordonat ziarelor ca pe 10 noiembrie să susţină că „id şi colo unele vitrine au fost sparte; sinagogile s-au aprins de la sine sau au izbucnit în flăcări într-un alt mod". Poveştile, insista Goebbels, nu trebuie să aibă un loc prea important în ziare, care desigur erau citite atât în Germania, cât şi în afara ei, şi nu existau poze ale pagubelor făcute.184

Pe 11 noiembrie 1936, în *Völkischer Beobachter*, Goebbels ataca „ostilitatea faţă de Germania a presei străine predominant evreieşti" pentru reacţia acesteia exagerată la pogrom. Într-un articol difuzat la scară naţională, completat cu titluri precum „O ultimă avertizare pentru evreimea mondială", el a catalogat astfel de rapoarte ca fiind minciuni. Reacţia spontană a poporului german la asasinarea laşă a lui vom Rath venea dintr-un „instinct sănătos". „Poporul german", declara el mândru, „este un popor antisemit [Germanilor] Nu le place sau nu se lasă restricţionaţi în drepturile lor permiţând să fie provocaţi ca naţiune de rasa evreiască parazită". Guvernul, concluziona el, făcuse tot ceea ce îi stătuse în putere pentru a opri demonstraţiile şi oamenii se supuseseră. Germania şi germanii nu aveau niciun motiv de ruşine.185 Aceasta nu era şi opinia presei internaţionale însă, care a reacţionat printr-un amestec de şoc şi neîncredere. Pentru mulţi observatori străini, într-adevăr, incidentele din 9 – 10 noiembrie 1938 au reprezentat un punct de cotitură în percepţia lor despre regimul nazist186

ni

La întâlnirea lor de la prânz la restaurantul Osteria din München de pe 10 noiembrie 1938, Hitler şi Goebbels, pe lângă finalizarea decretului prin care se oficializa încheierea pogromului, s-a discutat şi ce avea să se

întâmple mai departe. Hitler a abordat din nou ideea care îi încolţise în minte încă de la memorandumul pentru crearea Planului pe Patru Ani în 1936: o lege prin care evreii Germaniei erau condamnabili colectiv pentru orice daune aduse poporului german „de orice individ din cadrul acestui element criminal”.187 „Führerul”, consemna Goebbels în jurnalul lui, „vrea să ia măsuri foarte dure împotriva evreilor. Ei înşişi trebuie să îşi pună din nou afacerile în ordine. Companiile de asigurări nu le vor plăti nimic. Apoi Führerul doreşte o expropriere treptată a afacerilor evreieşti”.188 Astfel de măsuri erau, într-adevăr, deja în desfăşurare; pe 14 octombrie 1938, Goebbels anunţase într-o întâlnire secretă că venise vremea ca evreii să fie scoşi cu totul din economia germană. Două săptămâni mai târziu, pe 28 octombrie, băncile remarcaseră că Biroul pentru Controlul Valutei Străine al lui Heydrich pregătea măsuri pentru a restricţiona puterea evreilor de a dispune de propriile bunuri. Întrucât aceste bunuri fuseseră înregistrate recent, ordinul „compensaţiei” al lui Hitler de pe 10 noiembrie 1938 putea fi implementat imediat Responsabilitatea luării acestor paşi îi revenea lui Hermann Göring, ca şef al Planului pe Patru Ani, şi Hitler i-a telefonat pe 11 noiembrie 1938, ordonându-i să convoace o conferinţă în acest scop. Aceasta s-a desfăşurat pe 12 noiembrie 1938. Göring a condus şedinţa, iar printre cei peste o sută de participanţi s-au aflat şi Goebbels, Heydrich, ministrul de finanţe Schwerin von Krosigk, ministrul economiei Walther Funk şi reprezentanţi ai poliţiei, ai Ministerului de Externe şi ai companiilor de asigurări. Au fost scrise procese-verbale detaliate. Acestea dezvăluiau în nod clar atitudinea conducerii naziste în privinţa evreilor după încheierea pogromului.189

Göring a început prin a raporta participanţilor adunaţi că Hitler îi ordonase în scris şi telefonic să coordoneze exproprierea finală a evreilor. S-a plâns, cu o nuanţă de ironie, că „demonstraţiile” de pe 9 – 10 noiembrie dăunaseră economiei; bunuri de consum făcute

deşi aparţinând poporului fuseseră distruse. „Aş fi preferat”, a spus el, „dacă aţi fi omorât în bătaie 200 de evrei şi n-aţi fi distrus atâtea proprietăţi valoroase”. Goebbels a adăugat că economia nu era singura zonă din care trebuiau acum îndepărtaţi evreii. Era încă posibil, de exemplu, spunea el, ca ei să împartă un compartiment de tren cu germanii. Procesul-verbal continuă:

GOM – dsr... Vor primi un compartiment separat doar după ce toţi germanii vor avea locuri. Nu se vor amesteca cu germanii, şi dacă nu mai este loc, va trebui să stea în picioare pe coridor.

Göring: În acest caz cred că ar fi mai logic să le dăm compartimente separate.

Goebbels. Nu şi dacă trenul este supraaglomerat!

Göring. Doar un moment va fi doar un vagon pentru evrei. Dacă acela este plin, ceilalţi evrei vor trebui să rămână acasă.

Goebbels. Să presupunem, totuşi, că nu sunt foarte mulţi evrei care să meargă cu expresul la München, să presupunem că sunt doi evrei în tren şi restul compartimentelor sunt supraaglomerate. Aceşti doi evrei ar avea un compartiment doar pentru ei. Prin urmare, evreii pot să pretindă un loc doar după ce toţi germanii vor avea loc.

Göring. Eu aş da evreilor un vagon sau compartiment. Şi dacă apare o astfel de situaţie precum cea pe care o menţionaţi şi trenul să fie supraaglomerat, credeţi-mă, nu vom avea nevoie de o lege. O să-l dăm afară şi o să stea de unul singur în wc restul drumului! 190

Goebbels voia şi ca evreii să aibă accesul interzis în toate locurile publice precum parcuri şi grădini, plaje şi staţiuni, în măsura în care nu le era deja interzis. Separarea evreilor de restul societăţii germane avea să fie completă: şi într-adevăr un ordin a fost emis prompt în aceeaşi zi de Camera de Cultură a Reichului, interzicând prezenţa evreilor la cinema, la teatru, la concerte şi expoziţii. Ministerul de Interne le-a ordonat să predea

toate armele de foc şi le-a interzis să mai deţină arme de atac. Municipalităţilor le-a fost dat dreptul să le interzică prezenţa pe anumite străzi sau în anumite cartiere la anumite ore. Himmler le-a retras carnetele de şoferi şi documentele de înregistrare a autovehiculelor. Un alt ordin, intrat în vigoare la 6 decembrie 1938, interzicea evreilor să folosească terenurile de sport sau dejoacă, băile publice şi bazinele din aer liber.191

Oricât s-ar fi contrazis în privinţa detaliilor minore, Göring, Goebbels şi ceilalţi prezenţi la şedinţa din 12 noiembrie 1938 au fost de acord în mod unanim să promulge o serie de decrete dând formă concretă planurilor diferite de expropriere a evreilor care se discutaseră în săptămânile şi lunile precedente. Uciderea lui vom Rath, pe care aparatul de propagandă al lui Goebbels o pusese deja în seama unei conspiraţii evreieşti, oferise o oportunitate ideală, dar dacă acest incident nu s-ar fi petrecut, atunci cu siguranţă altceva ar fi servit ca pretext. Problema compartimentelor de tren a fost rezolvată de Hitler, cu care Göring a discutat problema în decembrie. Führerul a decretat că nu trebuie permise compartimente speciale pentru evrei, dar că acestora nu trebuie să li se permită să folosească vagoanele de dormit sau vagoanele restaurant în expresurile pe distanţe lungi. A confirmat că evreilor nu mai trebuie să li se permită prezenţa în restaurante bine-cunoscute, în hoteluri de lux, pieţe publice, străzi cu mult trafic şi districte rezidenţiale mici. Între timp, evreilor le-a fost interzisă şi urmarea cursurilor universităţilor. La 30 aprilie 1939, li s-au luat drepturile de chiriaşi, făcându-se astfel primii paşi spre ghetoizarea lor forţată. Puteau fi acum evacuaţi fără drept de apel dacă un proprietar le oferea cazare alternativă, indiferent cât de proastă. Autorităţile municipale le puteau ordona evreilor să îşi subînchirieze casele altor evrei. De la finalul lui ianuarie 1939, toate scutirile de taxe le-au fost luate evreilor, inclusiv ajutoarele pentru copii; erau acum taxaţi la o cotă unică, cea mai ridicată posibilă.192

Ca un rezultat imediat al întâlnirii din 12 noiembrie 1938, evreilor li s-a ordonat în aceeaşi zi să plătească o amendă colectivă de un miliard de mărci germane ca răscumpărare pentru uciderea lui vom Rath. Tuturor contribuabililor evrei li s-a ordonat la 21 noiembrie să plătească o cincime din bunurile lor, pe care le declaraseră în aprilie anterior, în patru rate, până la 15 august 1939. În octombrie 1939 procentul a fost ridicat la un sfert pe motiv că suma de un miliard de mărci nu fusese atinsă, deşi de fapt suma strânsă era de un miliard şi 127 de milioane. Pe lângă aceste măsuri, li s-a ordonat să cureţe mizeria rămasă în urma pogromului pe propria cheltuială şi să plătească reparaţiile făcute proprietăţilor lor, deşi acestea fuseseră distruse de Cămăşile Brune şi ei erau complet lipsiţi de vină. Toate plăţile de asigurare către proprietarii evrei pentru daune cauzate de Cămăşile Brune şi de ajutoarele acestora au fost confiscate de către stat Această sumă s-a ridicat la 225 de milioane de mărci germane, astfel că dacă aceasta este adăugată la amendă şi taxa pentru fuga din ţară, suma totală jefuită de la comunitatea evreiască din Germania în 1938 – 1939 ajunge la peste 2 miliarde de mărci germane, chiar înaintea calculării profiturilor rezultate din arianizarp 193

O altă măsură promulgată la 12 noiembrie 1938, Primul Decret al Excluderii Evreilor din Viaţa Economică Germană, le interzicea evreilor exercitarea aproape a tuturor meseriilor rămase în Germania şi ordona concedierea celor încă rămaşi în funcţii fără compensaţii sau pensie. Câteva săptămâni mai târziu, pe 3 decembrie 1938, un Decret al utilizării bunurilor evreieşti dispunea arianizarea afacerilor evreieşti rămase, permiţând statului să numească responsabili pentru a completa acest proces la nevoie. Deja la 1 aprilie 1939, aproape 15.000 din cele 39.000 de afaceri evreieşti încă existente la 1 aprilie 1938 fuseseră închise, aproape 6.000 arianizate, 4.000 se aflau în proces de arianizare şi peste 7.000 erau investigate în

acelaşi scop.194 Toate acestea, trâmbiţa anticipat presa pe 12 noiembrie, erau „măsuri justificate de răsplată pentru uciderea laşă a consilierului ambasadei vom Rath”.195

La 21 februarie 1939, s-a ordonat ca toţi banii evreilor, toate titlurile de valoare şi obligaţiunile, inclusiv bijuterii (cu excepţia inelelor de logodnă), să fie depuşi în conturi speciale blocate; era nevoie de un permis special pentru a face retrageri din aceste conturi. Astfel de permise erau rareori emise şi guvernul Reichului, într-un final, a pus stăpânire pe aceste conturi fără a mai oferi compensaţie. În practică, prin urmare, aproape toţi evreii rămaşi în Germania se vedeau în mod virtual complet lipsiţi de bani şi erau din ce în ce mai nevoiţi să depindă de sprijinul acordat prin activităţi de binefacere de către Asociaţia Evreilor din Germania, care fusese creată la 7 iulie 1938 ca un succesor mai maleabil şi subordonat al Reprezentanţei din Reich. Hitler a ordonat păstrarea existenţei acestei organizaţii astfel ca Reichul să nu fie obligat să acorde sprijinul evreilor rămaşi complet săraci. Alţi lideri nazişti importanţi însă argumentau că evreii acum sărăciţi şi frecvent şomeri care nu atinseseră încă vârsta de pensionare – aproape jumătate din populaţia rămasă – ar trebui mai degrabă puşi să muncească pentru Reich decât să li se permită să nu lucreze. Planurile începuseră deja în octombrie 1938, cu mult înaintea pogromului, şi au fost stabilite într-o şedinţă convocată de Göring pe 6 decembrie 1938. Pe 20 decembrie 1938, Agenţia de Şomaj a Reichului dădea instrucţiuni oficiilor forţelor de muncă locale să se asigure că, întrucât numărul evreilor fără un loc de muncă crescuse substanţial, asemenea oameni să fie puşi la muncă, eliberând germanii pentru a lucra în producţia de armament

Pe 4 februarie 1939, Martin Bormann a repetat aceste instrucţiuni. Muncitorii evrei aveau să fie separaţi de ceilalţi. Firmele care îi angajau nu aveau să fie dezavantajate. Unii au fost angajaţi la ferme, alţii în munci de servitori de un fel sau altul. Munca devenise

modalitatea favorită de a ţine evreii săraci în afara străzilor după ce fuseseră scoşi din sistemul de ajutor social public. Până în mai 1939, în jur de 15.000 evrei şomeri erau deja angajaţi în scheme de muncă, îndeplinind sarcini cum ar fi colectarea gunoiului, măturarea străzilor sau construirea drumurilor; uşurinţa de a-i separa de ceilalţi muncitori însemna că ultima activitate devenise domeniul principal în care lucrau evreii şi până în vara lui 1939 aproximativ 20.000 de evrei erau angajaţi în munca grea de construcţie, muncind la autostrăzi, muncă pentru care mulţi dintre ei erau complet nepregătiţi fizic. Munca forţată a evreilor a rămas la un nivel relativ scăzut în 1939, dar devenise deja clar că numerele aveau să crească odată cu începutul războiului şi la începutul anului au fost făcute planuri pentru crearea unor tabere speciale de muncă pentru a găzdui aceşti muncitori evrei.196

IV

Atunci când, pe 16 noiembrie 1938, Heydrich a dat într-un final ordinul de oprire a arestării bărbaţilor evrei, arestări începute odată cu pogromul, nu a făcut asta având ca scop eliberarea acestora înapoi în societate, pentru a-şi continua viaţa în cel de-al Treilea Reich, aşa cum era ea. Toţi evreii trecuţi de şaizeci de ani, bolnavi sau handicapaţi, precum şi evreii implicaţi în procesul de arianizare aveau să fie eliberaţi imediat Eliberarea altora a fost condiţionată în multe cazuri de promisiunea lor de a părăsi ţara. Soţiei lui Moritz Mayer i s-a spus că acesta nu va fi eliberat până când fraţii şi surorile lui, care emigraseră deja, nu îşi treceau cota lor de proprietate pe numele lui; a fost eliberat cu condiţia să îşi vândă casa şi afacerea. Predând afacerile unui neguţător local non-evreu, Mayer a plecat în Palestina împreună cu fratele său Albert şi familiile lor în februarie 1939, nemaiîntorcându-se niciodată.197 Aşa cum a devenit clar şi din exemplul său, pogromul nu poate fi înţeles decât prin dorinţa regimului de a forţa evreii să emigreze, terminând astfel existenţa lor în Germania. Serviciul de Siguranţă al SS a

raportat la scurtă vreme după aceea că emigrarea evreilor scăzuse în mod considerabil şi… că aproape încetase ca o consecinţă a atitudinii defensive a ţărilor străine şi din cauza lipsei de valută suficientă din posesia acestora. Un alt factor care contribuia la această stare era resemnarea absolută a evreilor, ale căror organizaţii continuau să îşi îndeplinească datoria sub presiune crescândă din partea autorităţilor. În această situaţie, acţiunea din noiembrie a adus cu sine o schimbare fundamentală.

„Procedura radicală împotriva evreilor din zilele de noiembrie", continua raportul, „mărise dorinţa comunităţii evreieşti de a emigra… în cel mai mare grad". În următoarele luni, au fost luate măsuri pentru a încerca transformarea acestei dorinţe în acţiune.198

În ianuarie 1939, Heydrich a făcut pasul următor, ordonând autorităţilor poliţieneşti din toată Germania să elibereze din lagărele de concentrare toţi prizonierii evrei care aveau acte de emigrare în posesie şi să le spună acestora că vor fi aduşi din nou în lagăr, de data aceasta pe viaţă, dacă aveau să se întoarcă vreodată în Germania. Se aflau în continuare mulţi bărbaţi evrei în lagăre la acel moment ca urmare a numeroaselor arestări de la 9 – 10 noiembrie din anul anterior şi acestora li s-au oferit trei săptămâni pentru a părăsi ţara după eliberarea din lagăr.199 În acelaşi timp însă, politicile naziste din Germania îngreunau de fapt plecarea evreilor. Formalităţile birocratice care însoţeau procesul de aplicare pentru emigrare erau atât de complicate, că făceau aproape imposibil pentru aproape toţi, cu excepţia câtorva, să îndeplinească termenul de trei săptămâni. Agenţiile evreieşti lucraseră rezonabil de bine cu oficialii Ministerului de Interne, adesea foşti membri ai partidelor naţionaliste sau de centru, în organizarea emigrării până la data de 30 ianuarie 1939, dar la acest moment Göring, ca şef al Hanului pe Patru Ani, a trecut sarcina de a organiza emigrarea evreilor Centrului pentru Emigrarea Evreilor, fondat la 24 ianuarie 1939 şi aflat sub controlul

lui Heydrich. Fondurile evreilor au fost blocate, astfel că aceştia nu şi-au putut plăti plecarea în America. Unul din scopurile centrului era de a „asigura ca emigrarea evreilor mai săraci să primească tratament preferenţial” întrucât, aşa cum nota o circulară a Ministerului de Externe din ianuarie 1939, „va creşte antisemitismul din ţările vestice, unde şi-au găsit adăpost evreii… Se subliniază că este în interesul germanilor să îi gonească pe evrei dincolo de graniţă ca nişte cerşetori, întrucât cu cât era mai sărac imigrantul, cu atât era mai mare povara asupra ţării care îl primea”.200

În ciuda acestor obstacole, a existat o creştere masivă a emigrării evreieşti din Germania după pogrom şi arestări. Evreii cuprinşi de panică s-au îmbulzit la ambasadele străine şi la consulate în disperarea lor de a obţine vize de intrare. Numărul celor care au reuşit să le şi obţină este imposibil de estimat, dar potrivit statisticilor organizaţiilor evreieşti, se aflau aproximativ 324.000 de germani de credinţă iudaică în ţară la finalul lui 1937 şi 269.000 la finalul lui 1938. Până în mai 1939 cifra scăzuse din nou la sub 188.000, şi apoi la 164.000 până la începutul războiului, în septembrie 1939. Recensământul oficial de la această dată arată că mai erau 233 646 evrei definiţi rasial rămaşi în Germania. Dintre aceştia, 213 930 aderaseră la credinţa iudaică, lăsând în jurul a 20.000 de membri evrei ai Bisericilor creştine. Aproximativ 26.000 din total erau evrei străini însă, astfel că potrivit cifrelor oficiale existau în jurul a 207.000 germani evrei rămaşi în „vechiul Reich” la această dată, din care aproximativ 187.000 practicau credinţa iudaică. Astfel, prin urmare, cifrele oferite de organizaţiile evreieşti erau aproximativ corecte, întrucât evreii creştini şi evreii străini îşi anulau numerele reciproc.201

Potrivit unei estimări, aproximativ 115.000 de evrei au părăsit Germania în cele zece luni dintre 10 noiembrie 1938 şi 1 septembrie 1939, ducând totalul la aproximativ 400.000 de emigrând evrei de la venirea naziştilor la

putere. Cei mai mulţi emigrau la acest moment în ţări din afara Europei: în total, 132.000 au emigrat în SUA, în jur de 60.000 în Palestina, 40.000 în Marea Britanie, câte 10.000 fiecare în Brazilia şi Argentina, 7.000 în Australia, 5.000 în Africa de Sud şi 9.000 în portul liber Shanghai, care avea să se dovedească un refugiu deosebit de bun în timpul războiului. Mulţi alţi germani clasificaţi ca evrei, deşi nu practicau religia iudaică, s-au alăturat valului de emigrând. Atât de mulţi oameni au plecat terorizaţi, chiar fără paşapoarte sau vize, încât ţările învecinate au fost nevoite să creeze tabere speciale pentru ei. Înaintea pogromului, întrebarea dacă să emigreze sau nu fusese un subiect de dezbatere continuă şi aprinsă între evreii germani; după pogrom, nu mai rămăsese nicio îndoială. Nu mai exista nicio prefăcătorie din partea regimului că evreii aveau să fie protejaţi de lege, când ei erau de fapt vânat pentru orice activist nazist sau oficiali care ar fi dorit să îi exploateze, bată, aresteze sau ucidă. Pentru mulţi evrei, şocul pogromului era profund, distrugând orice iluzie rămasă în ei că patriotismul lor, participarea în război, educaţia lor sau chiar şi faptul că erau fiinţe umane i-ar fi protejat de naziști.202

Deja la conferinţa de la Evian devenise clar că naţionaliştii şi xenofobii dintr-un număr de ţări făceau presiuni asupra guvernelor de a opri imigrarea evreilor din Germania, oprind astfel „inundarea” culturii lor native – o consecinţă deloc probabilă având în vedere numărul total mic al evreilor germani, lăsând la o parte orice alte consideraţii. Pe de altă parte însă, copiii evrei puteau fi aculturaţi în ţările lor gazdă destul de uşor, şi şocul care a străbătut lumea după evenimentele de la 9 – 10 noiembrie 1938, şi deteriorarea drastică a situaţiei evreilor rămaşi în Germania ce a urmat pogromului au dus la crearea unei serii

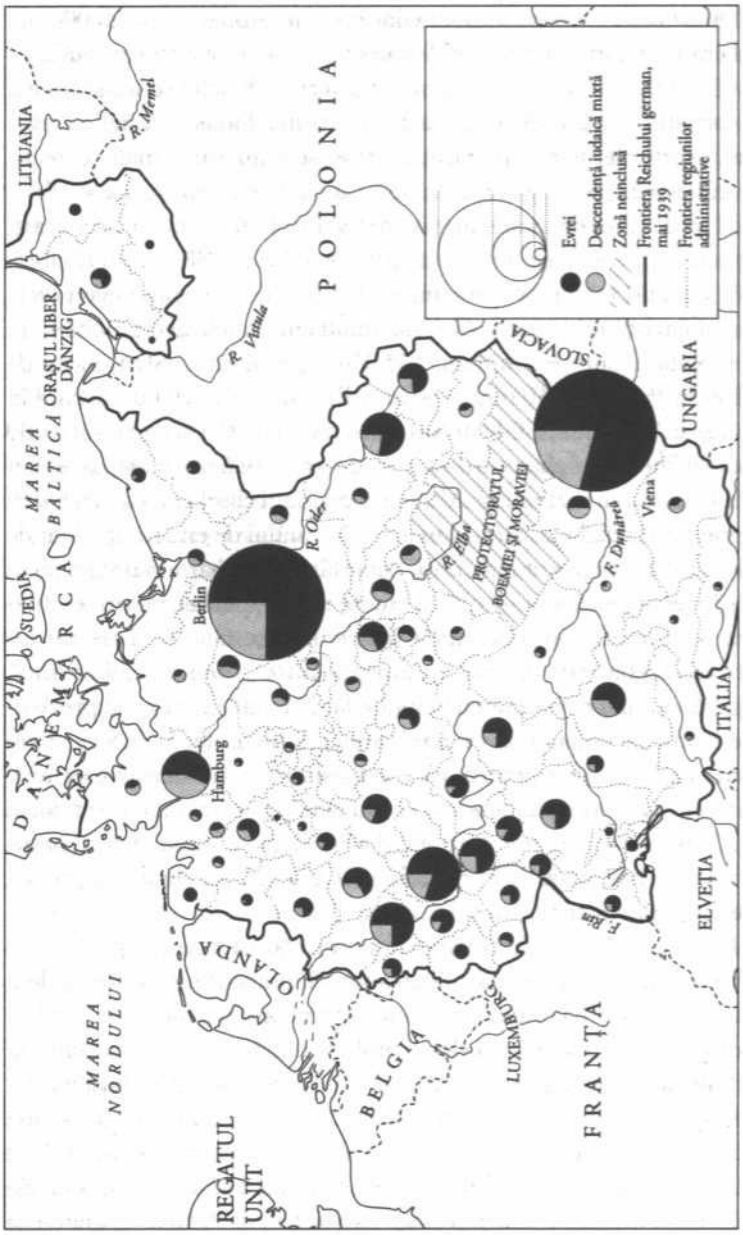

Harta 16. **Evreii în recensământul rasial nazist din 1939**

de scheme pentru a le oferi copiilor evrei noi cămine în străinătate.

Articol I. 700 de copii au fost trimişi în Olanda şi mai mult de 9.000 în Marea Britanie. Dar o încercare a

bisericilor Protestantă şi Catolică de a obţine intrarea a 20.000 de copii în Statele Unite s-a izbit de rezistenţa opiniei publice. O propunere de lege în acest sens a fost retrasă chiar de către iniţiatorul ei, senatorul Robert F. Wagner, când Congresul a insistat ca cele 20.000 de locuri să fie date în cadrul cotei existente de imigrare, ceea ce ar fi însemnat refuzul intrării pentru 20.000 de adulţi.203 Emigrarea devenise mai dificilă ca oricând odată cu apropierea războiului: un alt exemplu al naturii din ce în ce mai contradictorii şi iraţionale a politicilor regimului nazist la scară largă.

Rămânerea în Germania era însă orice altceva numai o opţiune uşoară nu, după cum arăta experienţa lui Victor Klemperer. Odată cu înrăutăţirea atmosferei antisemite din primăvara şi vara lui 1938, Klemperer a fost nevoit să îndure hărţuiri repetate din partea autorităţii locale în legătură cu detalii mărunte ale construirii şi întreţinerii casei şi a grădinii sale din Döltzschen, de la marginea Dresdei. În mai 1938, slujnica non-evreică a familiei şi-a dat demisia după ce autorităţile locale au ameninţat-o că îi dau fiica afară din slujbă dacă ea continua să lucreze pentru familia Klemperer. Locuind în afara oraşului, familia Klemperer a evitat violenţele de la 9 – 10 noiembrie, dar pe

Articol II. noiembrie doi poliţişti le-au percheziţionat casa meticulos (pretextul fiind posibile arme ascunse): sabia lui Klemperer din vremea războiului a fost descoperită în pod şi acesta a fost luat în custodie. Deşi a fost tratat curtenitor şi eliberat după câteva ore fără a i se aduce vreo acuzaţie, întregul incident a constituit un şoc pentru bărbat o lovitură şi mai puternică a venit atunci când lui Klemperer, care deja nu mai avea voie să intre în sala de lectură a bibliotecii locale din anul anterior, i s-a interzis complet să mai intre în bibliotecă. Bibliotecarul responsabil de secţia de împrumuturi, scria Klemperer, a plâns eliberând această interdicţie; voia să îi ucidă pe naziţti, spunea el („nu doar să îi omor – să îi torturez,

torturez, torturez”).204 Creşterea accentuată a ritmului legislaţiei antisemite de după pogrom a început să îi limiteze viaţa lui Klemperer şi în alte feluri. Pe 6 decembrie 1938 nota noul decret al lui Himmler prin care se retrăgeau permisele de conducere tuturor evreilor şi prin care evreilor le era interzis accesul în cinematografele publice. Incapabil să îşi continue cercetarea despre literatura franceză de secol optsprezece, întrucât nu mai putea folosi biblioteca, Klemperer se vedea acum lipsit şi de principalele sale hobby-uri. Se vedea pus în faţa unui impozit mare ca urmare a pogromului şi se temea că i se va confisca în curând casa. Încercările ulterioare de a emigra nu au dus la nimic, deşi prietenii şi cunoştinţele lui părăseau ţara în număr din ce în ce mai mare. Scriitor prolific, Klemperer şi-a concentrat eforturile pe redactarea memoriilor, iar consemnările din jurnal au devenit şi mai voluminoase. Rămânea convins că evreii germani erau în primul rând germani şi doar în al doilea rând evrei şi continua să vadă sionismul ca fiind doar puţin mai bun ca nazismul. Dar viaţa devenea rapid mai grea şi presimţea un viitor sumbru.205

O atmosferă negativă similară era şi în casa Luisei Solmitz şi a soţului ei evreu. Imediat după pogrom, agenţii Gestapoului l-au vizitat pe Friedrich Solmitz şi au fost convinşi să nu îl aresteze doar când acesta le-a arătat medaliile de război. Cu toate acestea, a fost nevoit să îşi predea armele vechi din război („folosite cu onoare, predate cu ruşine”). Amenda ce trebuia plătită de evreii germani a venit ca încă un şoc. „Acum şi Freddy recunoaşte: suntem terminaţi”. Din nou, însă, participarea în război a lui Solmitz l-a protejat pe acesta. Întrebat de oficialii de la finanţe dacă doreşte să emigreze, acesta a răspuns: „Sunt un bătrân ofiţer născut în Germania şi voi muri în Germania”. Oficialii i-au permis să îşi treacă proprietatea şi bunurile pe numele soţiei ca să scape astfel de confiscare. Dar faptul că evreilor li se interzisese prezenţa la teatru şi la alte evenimente publice şi

ameninţarea tot mai mare a sărăciei îl apăsau puternic. „Omul nu mai îndrăzneşte să se bucure de propriile bunuri”, scria Luise Solmitz. „În ziua de azi, casa nu mai este un refugiu, nu îţi mai poate oferi protecţie”. 206

V

Până în vara lui 1939, aşa cum arătau aceste experienţe, evreii rămaşi în Germania fuseseră complet marginalizaţi, izolaţi şi lipsiţi până şi de cele mai elementare modalităţi de a-şi câştiga traiul. Nu era însă suficient pentru Heydrich. La şedinţa din 12 noiembrie 1938, Heydrich a recunoscut că nu va fi posibil să îi oblige pe toţi evreii să emigreze într-un interval scurt de timp. A sugerat ca evreii rămaşi în Germania să fie obligaţi să poarte o insignă specială. „Dar, dragul meu Heydrich”, protestase Goebbels, „nu vei putea să eviţi crearea pe scară largă de ghetouri în marile oraşe. Va trebui să fie create”. 207 Pentru moment, aşa cum raporta Göring la 6 decembrie 1938, însuşi Hitler a respins propunerea de a concentra evreii în anumite case şi de a-i obliga să poarte un însemn galben în public, din consideraţie faţă de opinia internaţională care reacţionase în mod critic la pogrom şi la legislaţia ce îi urmase: limitase şi măsurile împotriva căsătoriilor mixte şi a oamenilor de rasă mixtă, aşa cum erau ele definite de Legile de la Nürnberg, în caz că tratamentul dur avea să trezească nemulţumiri rudelor lor non-evreieşti. În practică, însă, societatea evreiască din Germania se retrăgea oricum rapid înspre ghetoizare, aproape complet izolată de viaţa normală de zi cu zi, dispărând rapid din conştiinţa majorităţii germanilor.208

La acel moment, ca urmare a violenţelor de masă de la 9 – 10 noiembrie cărora nu li se opusese nimeni şi a încarcerării în lagăre de concentrare a 30.000 de bărbaţi evrei, chiar dacă doar pentru câteva săptămâni, fără a se întâmpina vreo opoziţie serioasă, a început Hitler să ameninţe pentru prima oară cu anihilarea fizică completă a evreilor. În cei doi ani anteriori, se abţinuse în declaraţiile sale publice de la a face afirmaţii ostile la adresa evreilor,

parţial din consideraţii de politică externă, parţial din dorinţa de a se distanţa personal de ceea ce ştia a fi unul dintre aspectele cel mai puţin populare ale regimului pentru marea majoritate a poporului german. Plecarea sa de la reuniunea de partid din 9 noiembrie, după ce luase decizia de a lansa pogromul, se potrivea perfect cu linia pe care o abordase anterior.209 Dar această abţinere relativă de la o justificare publică a politicilor antisemite nu însemna că Hitler încetase şi implementarea lor practică. Le discutase de câteva ori în particular în 1936 şi 1937 şi fără îndoială că discursul său de la congresul din septembrie 1937 a oferit un stimul intenţionat intensificării antisemitismului, care a reînceput în acel moment210 Într-o manieră caracteristică, a prezentat pogromul ca o expresie a unei uri universale şi fanatice împotriva evreilor în cadrul populaţiei germane, pe care el însuşi făcea toate eforturile să o potolească. „Ce credeţi, domnule Pirow”, îl întreba el pe ministrul apărării al Africii de Sud la 24 noiembrie, „că s-ar întâmpla în Germania dacă mi-aş lua mâna protectoare de pe evrei? Lumea nu şi-ar putea imagina consecinţele”.211 Ameninţarea foarte puţin mascată aici era palpabilă. Hitler era dornic să pună presiune asupra puterilor adunate la Evian să accepte mai mulţi refugiaţi, şi a făcut asta sugerând în mod clar ce avea să se întâmple cu evreii Germaniei dacă acestora nu le era permisă intrarea în alte ţări. La 21 ianuarie 1939 i-a spus ministrului de externe cehoslovac: „Evreii dintre noi vor fi anihilaţi. Evreii nu au făcut ceea ce au făcut la 9 noiembrie 1938 degeaba; această zi va fi răzbunată”.212

Pe 30 ianuarie 1939, Hitler repeta aceste ameninţări în public şi le ridica la scară europeană. Vorbind în Reichstag la a şasea aniversare a numirii sale în funcţia de cancelar al Reichului, a spus:

Am fost adesea profet în viaţa mea şi adesea s-a râs de mine. În timpul luptei mele pentru putere, au fost în primul rând evreii cei care au luat în râs profeţia mea că într-o zi voi prelua conducerea statului şi cu ea a întregului

popor şi apoi, printre multe alte lucruri, voi rezolva şi problema evreiască. Cred că hohotele de râs ale acelor zile se vor fi înecat în gâtlejurile multor evrei între timp.

Vreau să fiu din nou profet astăzi: dacă evreimea finanţată internaţional din Europa şi din alte locuri va reuşi din nou să scufunde oamenii într-un război mondial, atunci rezultatul nu va fi bolşevizarea mapamondului şi astfel victoria evneimii, d anihilarea rasei evreieşti în Europa.213

Această ameninţare, difuzată în cadrul programului de ştiri săptămânal, nu putea să fie mai publică. Avea să fie ţinută minte şi citată în numeroase ocazii ulterioare. Merită, prin urmare, cea mai mare atenţie.

Pogromul din noiembrie 1938 reflectă radicalizarea regimului în ultimele stadii ale pregătirii de război.214 Parte din pregătiri, în mintea lui Hitler, trebuiau să constea în neutralizarea a ceea ce el percepea ca fiind ameninţarea evreiască. Cu o desconsiderare a adevărului specifică antisemiţilor paranoia, el considera că „finanţele internaţionale" lucrau împreună cu comunismul internaţional, ambele dirijate din spatele scenei de evrei, pentru a lărgi acest război european, pe care ştiau că Germania avea să îl câştige, la o scară mondială, ceea ce putea să însemne numai implicarea Statelor Unite în conflict Acesta era singurul mod prin care ar fi avut şanse de succes. Însă până la aceasta, Germania putea avea în stăpânire toată Europa şi majoritatea evreilor de pe continent în mână. Anticipând acest moment, deci, Hitler anunţa că avea să ţină evreii Europei ostatici, ca o modalitate de a descuraja intrarea Americii în război. Dacă SUA avea să intre de partea inamicilor Germaniei, atunci evreii, nu doar în Germania, din întreaga Europă, aveau să fie ucişi. Terorismul nazist căpătase acum o dimensiune internaţională: practica, la cea mai mare scară posibilă, a luării de ostatici.215

VI

Radicalizarea antisemitismului petrecută în 1938

făcea astfel parte din ceea ce toată lume ştia că era ultima etapă din îndelung pregătitul război de dominaţie şi reorganizare rasială a Europei de către Germania. Extrădarea sau, eşuând în aceasta, izolarea populaţiei evreieşti a Germaniei erau, în ideologia paranoică a naziştilor, o precondiţie esenţială pentru obţinerea siguranţei interne şi pentru eliminarea ameninţării din interior – o ameninţare care, în realitate, exista doar în imaginaţia lor. Radicalizarea s-a petrecut după 1938 şi pentru că, într-adevăr, acest proces de cucerire şi reorganizare începuse deja, având ca primă etapă anexarea Austriei. Populaţia evreiască a Germaniei fusese, în mare parte, prosperă şi exproprierea ei de către stat şi de către numeroase companii private a fost accelerată în acest moment şi pentru că exista o nevoie crescândă de valută forte pentru a plăti cheltuielile din ce în ce mai mari de înarmare ale Germaniei. Este tentant să descriem violenţa antisemită din cel de-al Treilea Reich ca pe o „regresie în barbarism”, dar aceasta ar fi o neînţelegere fundamentală a dinamicii sale. Boicoturile şi exproprierea magazinelor şi afacerilor evreieşti erau în fapt susţinute de o anumită clasă de oameni de afaceri mici şi mijlocii care ar fi putut fi dezamăgiţi de eşecul regimului de a le îmbunătăţi situaţia economică prin mijloace mai convenţionale. Dar moartea socială şi economică a comunităţii evreieşti din Germania era comandată şi de sus, ca parte a unei pregătiri generale pentru război. Era justificată de o ideologie naţionalistă radicală care era legată nu de o viziune vagă a întoarcerii Germaniei în ape medievale, ci din contră, de un război avansat tehnologic pentru dominarea Europei, bazată pe ceea ce la acel moment erau cele mai moderne, ştiinţifice criterii de sănătate şi supremaţie rasială.

Faptul că antisemitismul în componenta sa rasială era fundamental o ideologie modernă poate fi văzut şi din manifestările din alte ţări est şi central-europene ale vremii. În Polonia, de asemenea, exista un partid extrem

de antisemit şi anume *Endega* lui Roman Dmowski, care a atras înspre sine o largă coaliţie a claselor mijlocii în spatele unei ideologii din ce în ce mai fasciste în timpul anilor 1930. Polonia a fost condusă de o junta militară după 1935 şi *Endega* a fost în opoziţie; cu toate acestea, au organizat boicotarea la scară largă a magazinelor evreieşti şi a afacerilor acestora, care era adesea însoţită de violenţe destul de grave: o estimare susţine că 350 de evrei polonezi au fost ucişi şi peste 500 răniţi în timpul incidentelor antisemite din peste 150 de oraşe poloneze între decembrie 1935 şi martie 1939. *Endega* făcea presiuni pentru lipsirea evreilor de drepturi, pentru interzicerea intrării lor în armată, universităţi, lumea afacerilor, pentru excluderea lor din profesii şi multe altele pe lângă. Evreii din Polonia – 10 la sută din populaţie, aproximativ 3, 5 milioane de oameni – aveau să fie strânşi în ghetouri şi apoi forţaţi să emigreze. Astfel de presiuni au forţat guvernul din ce în ce mai slab, dezorientat de moartea dictatorului polonez Pildsudski în 1935, să ia în considerare aplicarea de măsuri antisemite pentru a încerca să prevină pierderea susţinerii în dauna *Endega*. Deja din anii 1920, evreii fuseseră excluşi efectiv de la a lucra în administraţia publică şi de la a primi contracte de afaceri cu guvernul. Acum s-au impus limite stricte în privinţa accesului evreilor la educaţie secundară şi superioară şi la profesiile medicală şi legală. Numărul studenţilor evrei din universităţile Poloniei a scăzut de la 25 la sută în 1921 – 1933 la 8 la sută în 1938 – 1939.216

Până la acel moment, studenţii polonezi reuşiseră să-i forţeze pe colegii lor evrei să ocupe „bănci-ghetou” separate la cursuri. Pe lângă aceasta, restricţiile din ce în ce mai severe au fost impuse afacerilor evreieşti de export şi atelierelor artizanale – un segment de bază al activităţii economice evreieşti într-o ţară în care evreii per total nu se numărau printre păturile înstărite ale societăţii. În 1936, guvernul a scos în afara legii uciderea rituală a animalelor după legea iudaică, un atac direct adus nu doar

tradiţiei religioase iudaice, dar şi existenţei numeroşilor evrei care trăiau (fin asta. O interzicere a cumpărăturilor de duminică a lovit midi comercianţi evrei, care acum fie trebuiau să ţină magazinele deschise de Sabatul evreiesc, fie să piardă clienţi rămânând închişi două zile pe săptămână. În 1938, partidul de la guvernare a adoptat un program cu treisprezece puncte pentru a rezolva problema evreiască, propunând o serie de măsuri noi pentru a sublinia statutul evreilor de străini în statul naţional polonez. Până în 1939, evreilor le fusese interzis accesul în profesii chiar dacă obţinuseră înainte calificarea necesară de la universitate. Din ce în ce mai mult, partidul de guvernământ adopta politici întâi propuse de naziști în Germania: în ianuarie 1939, de exemplu, unii din deputăţii acestuia au înaintat o propunere pentru un echivalent polonez al Legilor de la Nürnberg

Cu toate acestea, a existat o diferenţă esenţială. Marea majoritate a evreilor din Polonia vorbeau în dialectul yiddish mai degrabă decât în poloneză şi erau puternic legaţi de credinţa iudaică. Ei le păreau naţionaliştilor polonezi, aşa cum păreau şi Bisericii Catolice Poloneze, ca un obstacol major în integrarea naţională. Erau de fapt trataţi ca o minoritate naţională în noul stat polonez. Antisemitismul polonez era, deci, mai degrabă religios decât rasist, deşi graniţele dintre cele două au devenit din ce în mai neclare în violenţa retoricii antisemite şi urmând exemplul nazist.217 La sfârşitul anilor 1930, guvernul polonez făcea presiuni asupra comunităţii internaţionale pentru a permite o emigrare masivă a evreilor din ţară – un motiv major în convocarea conferinţei de la Evian, aşa cum am văzut o idee, un punct comun al antisemiţilor din multe părţi ale Europei de la finalul secolului nouăsprezece era de a-i trimite pe evrei pe insula posesiune franceză Madagascar, la est de coasta africană. Discuţii îndelungate dar nefinalizate s-au desfăşurat între guvernele polonez şi francez pe această temă la finalul anilor 1930.218

Idei şi politici similare pot fi găsite şi în alte ţări din estul sau centrul Europei, ţări care se străduiau să îşi construiască o nouă identitate naţională în acel moment, exemplele cele mai notabile fiind România şi Ungaria.219 Aceste ţări îşi aveau propriile mişcări fasciste, Garda de Fier în România şi Crucile cu Săgeţi în Ungaria, care nu erau cu nimic mai prejos decât naţional-socialiştii din Germania în privinţa urii lor violente faţă de evrei; la fel ca în Germania, şi antisemitismul de aici era legat de naţionalismul radical, de credinţa că naţiunea nu atinsese realizarea completa pentru că, în primul rând, evreii erau cei care o împiedicau să facă asta. În România, existau aproximativ 750.000 de evrei la începutul anilor 1930, sau 4, 2 la sută din populaţie şi, la fel ca în Polonia, aceştia reprezentau o minoritate naţională. Sub presiune crescândă din partea mişcării radical-fasciste Garda de Fier la finalul anilor 1930, regele Carol a numit un guvern de extremă dreaptă care nu a avut viaţă lungă, guvern care a iniţiat o legislaţie antisemită, aplicată în continuare de rege când a devenit dictator în 1938. Până în septembrie 1939, cetăţenia română le fusese luată la cel puţin 270.000 de evrei; mulţi fuseseră scoşi din profesiile lor, inclusiv din sistemul juridic, din poliţie, învăţământ şi din armată şi asupra tuturor se făceau presiuni pentru a emigra.220

Situaţia celor aproximativ 445.000 de evrei din Ungaria era mai apropiată de cea a evreilor din Germania decât a celor din Polonia: aceştia vorbeau limba maghiară şi erau puternic asimilaţi. Majoritatea locuiau în Budapesta, capitala, şi se considerau maghiari din toate punctele de vedere. Prezenţa majoritară a evreilor în regimul comunist radical, de scurtă durată, a lui Béla Kun din 1919 a alimentat antisemitismul de dreapta. Conducătorul contrarevoluţionar al statului, amiralul Miklós Horthy, a realizat alianţa Ungariei cu Germania nazistă la finalul anilor 1930 în speranţa de a recuceri teritoriile pierdute în dauna Cehoslovaciei şi României, ca

urmare a tratatului de Pace din 1919. Această mişcare a adus la rândul ei noi susţinători Crucilor cu Săgeţi, de a cărei popularitate a încercat să profite guvernul în mai 1938, promulgând Prima Lege cu privire la Evrei, care impunea restricţii detaliate procentului de angajaţi evrei în afaceri, în profesii şi în toate domeniile vieţii. Mai târziu în acelaşi an, o a Doua Lege Evreiască a fost adoptată, intrând în vigoare din mai 1939, reducând aceste procente de la 20 la sută la 6 la sută şi interzicându-le total evreilor să conducă ziare, cinematografe şi teatre, să predea, să cumpere terenuri, să servească ca ofiţeri în armată şi ca funcţionari publici. Aceste legi, reflectând clar influenţa Germaniei naziste, erau în esenţa lor rasiale, afectându-i de exemplu şi pe evreii care trecuseră la creştinism după 1919. Lui Horthy însuşi îi displăcea acest fapt, dar era incapabil să împiedice aplicarea clauzelor rasiale din aceste legi.

La scară largă, toate statele create sau reînfiinţate în Europa Centrală şi de Est la finalul Primului Război Mondial pe principiul, enunţat de preşedintele SUA Woodrow Wilson, al auto-determinării naţionale conţineau mari minorităţi naţionale, pe care au încercat să le asimileze culturii dominante, folosind un grad mai mic sau mai mare de forţă. Dar evreii din aproape toate aceste ţări purtau cu ei şi povara suplimentară de a fi priviţi de extremiştii naţionalişti ca agenţi ai unei conspiraţii mondiale, ca fiind aliaţi ai comunismului rusesc, pe de o parte, şi ai finanţelor internaţionale, pe de alta, reprezentând astfel o ameninţare pentru independenţa naţională, de multe ori mai mare decât cea reprezentată de celelalte minorităţi din cadrul graniţelor lor. Văzute în contextul celorlalte ţări din Europa Centrală şi de Est, prin urmare, aceste politici adoptate şi aplicate de naziști împotriva evreilor între 1933 şi 1939 nu mai par atât de neobişnuite. La acea dată, Germania nu era singura ţară din regiune care îngrădise drepturile evreilor, care îi lipsise pe evrei de mijloacele de a-şi asigura traiul, care a

încercat să îi facă pe evrei să emigreze în număr mare sau în care au avut loc izbucniri de violenţă, distrugere şi crimă împotriva populaţiei evreieşti. Chiar şi în Franţa exista un puternic curent de dreapta antisemit, alimentat de ostilitatea împotriva guvernului Frontului Popular a lui Léon Blum, la rândul lui evreu şi socialist, susţinut în Camera Deputaţilor de Partidul Comunist, care a venit la putere în 1936.

Cu toate acestea, existau şi diferenţe reale evidente, care au apărut parţial din cauza faptului că Germania era mult mai mare, mai puternică şi, în ciuda crizei economice de la începutul anilor 1930, mai prosperă decât celelalte ţări din regiune, parţial din cauza faptului că minoritatea evreiască a Germaniei era mai asimilată decât minorităţile evreieşti din Polonia şi România. Doar în Germania au fost introduse legi rasiale referitoare la căsătorie şi relaţii sexuale, deşi o lege similară a fost propusă şi în România; doar în Germania au fost furate proprietăţile evreilor, le-au fost luate slujbele şi mijloacele de a-şi asigura traiul în mod sistematic, deşi restricţii în privinţa tuturor acestor aspecte au existat cu siguranţă şi în alte părţi; doar în Germania a existat un pogrom la nivel naţional organizat de guvern, deşi existau cu siguranţă grupuri politice puternice care ar fi dorit să facă asta şi în alte părţi. Mai presus de orice, doar în Germania au reuşit extremiştii naţionalişti să ajungă la putere în anii 1930 mai degrabă decât să exercite influenţă şi doar în Germania eliminarea influenţei evreieşti de către stat şi partidul aflat la conducere a fost privită ca o bază indispensabilă pentru renaşterea spiritului naţional şi pentru crearea unei noi societăţi umane, pure rasial. Politicile antisemite ale celui de-al Treilea Reich au devenit un model pentru antisemitismul din alte ţări în timpul acelor ani, dar în nicio altă putere nu a existat un regim la conducere care să considere crucială implementarea acestor politici până la nivelul cel mai de jos şi extinderea lor la nivelul întregii Europe. Nu venise încă timpul ca al Treilea Reich să facă

aceşti paşi. Avea să vină doar odată cu începutul celui de-al Doilea Război Mondial.

7

DRUMUL SPRE RĂZBOI

De la slăbiciune la putere

I

Modul de lucru al lui Hitler erau dezordonat Mereu îi fusese străină rutina. Caracterul său boem era încă evident în modul său de viaţă chiar după venirea sa la putere. Stătea până dimineaţa urmărind filme în cinematograful său privat şi se trezea adesea târziu. În general, începea munca pe la ora zece dimineaţa, petrecând două sau trei ore ascultând rapoarte de la Hans Heinrich Lammers, şeful Cancelariei Reichului şi legătura principală a lui Hitler cu miniştrii săi, şi de la Walter Funk, adjunctul lui Goebbels la Ministerul Propagandei. După terminarea problemelor administrative, legislative şi de propagandă ale zilei, îşi rezerva uneori timp pentru întâlniri urgente separate cu miniştrii sau cu secretarul de stat Otto Meissner, care conducea ceea ce fusese odată Biroul Preşedintelui. Prânzul era pregătit în mod obişnuit pentru ora unu, dar trebuia uneori amânat dacă Hitler întârzia. Musafirii erau de obicei din anturajul din imediata apropiere a lui Hitler, inclusiv aghiotanţii săi, şoferii şi fotograful Heinrich Hoffmann. Göring, Goebbels şi Himmler participau la aceste prânzuri cu o frecvenţă diferită, mai târziu şi Albert Speer, dar majoritatea miniştrilor importanţi participau rar. Dacă nu mai erau în graţii, nu erau primiţi niciodată în prezenţa lui Hitler: ministrul agriculturii Walther Darré, de exemplu, a încercat fără succes vreme de doi ani să îl vadă pe Hitler spre finalul anilor 1930 pentru a discuta situaţia din ce în ce mai rea a rezervelor de hrană. După prânz, Hitler avea discuţii despre probleme de politică externă sau militare cu o serie de sfătuitori sau studia planuri ale unor opere arhitehtonice împreună cu Speer. Decât să petreacă ore întregi luptându-se cu munţi de hârtii, Hitler prefera să vorbească cu oamenii, ceea ce făcea vreme

îndelungată şi, de obicei, fără întreruperi din partea ascultătorilor săi sicofanţi, la prânz sau cină.1

Când Hider se afla la reşedinţa sa de la Obersalzberg, refugiul său din Alpii Bavarezi, stilul său de viaţă era şi mai neregulat la origine o mică cabană pe vârful unui deal, această reşedinţă a fost reconstruită după 1933 pentru a forma un complex mare de clădiri cunoscute sub numele colectiv Berghof („curtea de la munte" sau „ferma. de la munte"), cu privelişti minunate ale munţilor de pe terasă şi cu alte clădiri în josul dealului pentru membrii anturajului său. Aici, adesea nu ieşea din camerele sale până după-amiaza, când făcea o plimbare spre vale (o maşină îl aştepta acolo pentru a-l aduce înapoi), saluta grupurile de turişti obişnuiţi, care urcau pe munte pentru a se opri tăcuţi lângă el şi a smulge bucăţi de gard ca suveniruri, şi servind răcoritoare pe terasă, dacă vremea permitea. După cină, urmau alte filme vechi şi arareori se culca înainte de ora două sau trei dimineaţa. Era adesea acompaniat aici de Eva Braun, o tânără femeie atrăgătoare, cu douăzeci şi trei de ani mai tânără ca el, fostă angajată a lui Heinrich Hoffinann. Viaţa sexuală a lui Hider, subiectul multor speculaţii lugubre de atunci şi de mai târziu, pare să fi fost extrem de convenţională, cu excepţia faptului că refuza să se căsătorească sau să recunoască relaţiile sale în faţa publicului larg, de teama că avea să îi compromită aura de putere singulară şi de invulnerabilitate cu care propaganda îl înconjurase. Înainte, în 1931, nepoata lui, Angela („Geli") Raubal, a fost ucisă într-un accident, dând naştere unor zvonuri de prost gust, dar nefondate, despre relaţia lor. Eva Braun, o femeie naivă şi supusă, era clar impresionată de Hider şi se simţea copleşită de atenţia acestuia. Relaţia a fost rapid acceptată de anturajul lui Hider, dar ţinută secretă faţă de public. Trăind în lux, cu puţine sarcini, Eva Braun era prezentă la Berghof ca o însoţitoare personală a lui Hider, nu în calitate de consoartă oficială.2

Absenţa rutinei în stilul de conducere al lui Hider

însemna că acesta nu acorda prea multă atenţie problemelor de detaliu de care nu era interesat, cum ar fi managementul forţei de muncă sau detaliilor managementului financiar, pe care le lăsa fericit în sarcina lui Schacht sau a succesorilor acestuia. Aceasta putea însemna uneori că îşi punea semnătura pe măsuri care trebuiau apoi suspendate din cauza opoziţiei unor puternice interese legitime, cum este cazul unui decret referitor la Frontul Muncii promulgat în octombrie 1934.3 însemna de asemenea că cei care avuseseră sau controlau accesul personal direct la el puteau avea o influenţă semnificativa. Accesul devenea o cheie din ce în ce mai importantă spre putere. Stilul de viaţă boem al lui Hitler nu însemna însă că acesta era leneş sau inactiv, sau că s-a retras din politica internă după 1933. Atunci când ocazia o cerea, putea interveni cu putere şi în mod decisiv. Albert Speer, care s-a aflat adesea în preajma sa în a doua jumătate a anilor 1930, observa că deşi Führerul părea să piardă mult timp, „acesta adesea permitea unei probleme să se dezvolte în timpul unor săptămâni în care părea complet preocupat de probleme neînsemnate. Apoi, după o «iluminare bruscă», petrecea câteva zile muncind intens pentru a da formă finală soluţiei”.4 Hitler, cu alte cuvinte, era mai degrabă dezordonat decât leneş în obiceiurile lui de lucru. Îşi scria singur discursurile şi participa adesea la turnee îndelungate şi extenuante în jurul Germaniei, vorbind, întâlnindu-se cu oficiali şi îndeplinindu-şi funcţia ceremonială de şef al statului. În domeniile de care era într-adevăr interesat, nu ezita să conducă personal, chiar în chestiuni de detaliu. În artă şi cultură, de exemplu, Hitler impunea politica ce trebuia urmată şi inspecta personal pozele selectate pentru a fi expuse sau eliminate. Prejudecăţile lui – împotriva compozitorului Paul Hindemith, de exemplu – se dovedeau invariabil decisive. Şi în politica rasială, Hitler îşi asumase rolul de conducere, grăbind sau încetinind implementarea măsurilor antisemite sau de altă natură, după cum credea că o

dictează circumstanţele. În domenii precum acestea, Hitler nu reacţiona pur şi simplu la sugestiile venite din partea subordonaţilor săi, aşa cum au sugerat unii. Dimpotrivă, Hitler era cel cu iniţiativa, dictând principiile generale ce trebuiau urmate de politică. Acestea erau simple, clare şi uşor de înţeles şi fuseseră imprimate în minţile şi inimile activiştilor nazişti încă din anii 1920 prin cartea lui, *Mem Kampf*, prin discursurile lui şi prin propaganda vastă şi neîncetată construită de partid înainte de 1933 şi de Ministerul Propagandei după aceea. Subordonaţii lui Hitler nu erau nevoiţi să îşi imagineze ce avea să facă acesta într-o anumită situaţie; principiile care le dictau comportamentul se aflau la îndemâna tuturor, tot ceea ce trebuiau să facă era să completeze cuvintele lipsă. Pe lângă aceasta, în momentele decisive, cum ar fi boicotul de la 1 aprilie 1933 sau pogromul de la 9 – 10 noiembrie 1938, Hider a ordonat personal acţiunea ce avea să urmeze, în termeni care în mod necesar, din punctul sau de vedere, evitau detaliile specifice, dar erau de neconfundat în intenţia lor generală.5

Domeniul de care Hitler se interesa cel mai consistent şi în manr era cea mai detaliată, însă, era fără îndoială cel al politicii externe şi al pregătirilor pentru război. Este fără îndoială că Hitler a fost cel care, personal, a condus Germania spre război din momentul în care a devenit cancelar al Reichului, subordonând toate celelalte aspecte ale politicii sale pentru atingerea acestui scop şi, aşa cum am văzut, creând un număr de puncte de efort şi de presiune asupra economiei, societăţii şi sistemului politic ca rezultat. Războiul pe care îl visa avea să fie mult mai extins decât câteva conflicte limitate menite să revizuiască prevederile teritoriale fixate de Tratatul de la Versailles. În una din multele ocazii similare, a anunţat, pe 28 mai 1928, că intenţia sa era de a „conduce poporul într-o acţiune sângeroasă, nu pentru o ajustare a graniţelor, ci pentru a-l salva *până în viitorul cel mai îndepărtat*, obţinând atâta pământ şi spaţiu ca viitorul

să primească însutit sângele vărsat”.6 Nu şi-a modificat această intenţie după ce a ajuns la putere. La începutul lui august 1933, de exemplu, le-a spus celor doi afacerişti americani aflaţi în vizită că dorea să anexeze nu numai Austria, coridorul polonez şi Alsacia-Lorena, dar şi părţile vorbitoare de germană din Danemarca, Italia, Cehoslovacia, Iugoslavia şi România. Aceasta însemna dominarea totală a Europei de către Germania.7 Pe termen lung, într-adevăr, intenţiona ca Germania să domine lumea.8 Dar pentru început, desigur, Hider trebuia să admită că Germania era extrem de slabă internaţional, forţele ei armate puternic limitate de Tratatul de la Versailles, economia în ruină, constituţia ei internă, aşa cum o vedea el, haotică şi divizată, atacată de inamicii din interior. Scopul iniţial al lui Hider, prin urmare, care i-a ghidat politica externă în primii doi ani şi mai mult ai celui de-al Treilea Reich, a fost să ţină potenţialii inamici ai Germaniei departe în timp ce ţara se reînarma.9

În practică, nu a fost un lucru dificil de făcut Germania s-a bucurat de o doză mare de simpatie internaţională la începutul şi mijlocul anilor 1930. Idealismul care jucase un rol atât de important în crearea Acordului de Pace din 1918 – 1919 se întorsese de mult împotriva sa. Principiul auto-determinării naţionale, invocat pentru a oferi independenţă unor ţări precum Polonia, îi fusese negat în mod manifest înseşi Germaniei, cu milioane de vorbitori de germană în Austria, în Regiunea Sudetă din Cehia, în părţi ale Sileziei (acum parte a Poloniei) şi din alte părţi; acestora li se refuzase dreptul ca ţinuturile în care trăiau să facă parte din Reich. Opinia generală printre elitele din Anglia şi Franţa că Primul Război Mondial fusese rezultatul dezastruos al unui capitol de accidente şi decizii proaste a alimentat la rândul său un sentiment de vină faţă de duritatea condiţiilor păcii şi un sentiment de neîncredere faţă de clauza vinovăţiei pentru război, atribuită Germaniei. Plata reparaţiilor încetase prematur în 1932, dar restricţionarea continuă a

înarmării Germaniei părea nedreaptă şi absurdă multora, mai ales în faţa unor guverne naţionaliste beligerante din ţări precum Ungaria şi Polonia. Pentru Marea Britanie şi Franţa, criza a însemnat o retragere financiară şi o reţinere uriaşă de la a mai cheltui bani pe arme, mai ales luând în calcul şi nevoia de a apăra şi menţine imperiile lor răspândite peste mări, în India, Africa, Indochina şi alte locuri. În Franţa, debutul târziu al crizei, la mijlocul anilor 1930, a îngreunat reînarmarea rapidă. Majoritatea generaţiilor de politicieni postbelici din Marea Britanie şi din Franţa erau politicieni de mâna a doua. Fiind martori la uciderea celor mai buni şi mai inteligenţi din generaţia lor pe fronturile Primului Război Mondial, aceştia erau hotărâţi să evite repetarea măcelului dacă acest lucru era omeneşte posibil. Lipsa lor de dorinţă de a se pregăti pentru război, cu atât mai puţin de a participa la el, la un război purtat pentru probleme de politică europeană care păreau eminamente rezolvabile prin alte mijloace şi cu un minimum de bunăvoinţă din toate părţile, era intensificată şi de frica în legătură cu ceea ce avea să aducă cu sine războiul: nu doar un nou carnagiu în tranşee, dar şi un bombardament masiv al oraşelor mari, distrugeri uriaşe şi pierderi de vieţi civile şi posibil şi o revoluţie socială.10

Astfel, de fapt, tot ceea ce a trebuit să facă Hitler pentru a trece peste faza iniţială, periculoasă de reînarmare a fost să liniştească opinia internaţională, asigurându-i pe toţi că nu dorea decât să repare răul făcut de Acordul de Pace, să obţină un grad acceptabil de autodeterminare naţională pentru germani şi să redea ţării sale locul său de drept, egal în rândul naţiunilor lumii, împreună cu mijloacele potrivite de a se apăra împotriva agresorilor potenţiali. Şi aceasta, în mod esenţial, este

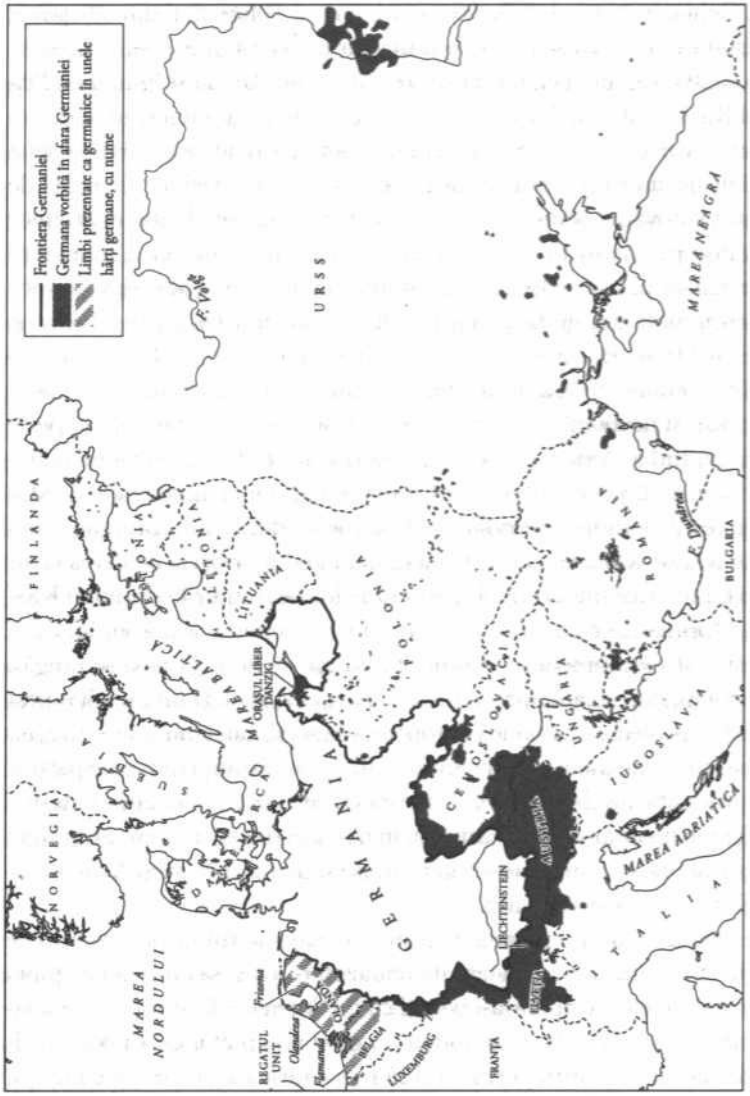

Harta 17. Etniicii germani din Europa Centrală și de Est, 1937

ceea ce a făcut până la mijlocul lui 1938, având susţinerea nu numai a Biroului pentru Politică Externă al Partidului Nazist, condus de Alfred Rosenberg, dar şi al birocraţilor conservatori care încă dominau Ministerul german de Externe, condus de baronul Konstantin von Neurath. Naţionalişti până la ultimul om, oficialii fuseseră iritaţi de politica de împlinire a condiţiilor urmată de ministrul de externe Gustav Stressemann în anii 1920, şi

au primit deschişi schimbarea de direcţie adusă de cancelarul Reichului Heinrich Brüning, care îl înlocuise pe aghiotantul principal al lui Stressemann cu mult mai agresivul Bernhard von Bülow, ca secretar de stat, în 1930. Diplomaţii au primit cu bucurie noul regim în ianuarie 1933, mai ales având în vedere că Neurath, care a continuat ca ministru de externe din guvernul anterior la cererea expresă a preşedintelui Hindenburg, era unul de-al lor. Pe 13 martie 1933, Bülow a înaintat un memorandum lui Neurath şi ministrului apărării Blomberg, în care sublinia că ţintele pe termen mediu ale politicii externe, acum că reparaţiile de război fuseseră sistate, şi francezii, englezii şi americanii îşi încetaseră ocuparea militară a Renaniei, ar trebui să fie recuperarea teritoriului pierdut în favoarea polonezilor în 1918 – 1919 şi încorporarea Austriei în Reich. În viitorul imediat însă, sfătuia el, Germania va trebui să evite mişcările agresive până când reînarmarea îi va restaura puterea.11

Dar drumul spre reuşită era unul dificil. Negocierile de dezarmare internaţională începute devreme în 1932 s-au împotmolit din cauza englezilor şi francezilor, care nu erau dispuşi să permită paritatea cu Germania, nici reducând propriile forţe armate, nici permiţând Germaniei să şi le mărească pe ale ei. Din ce în ce mai dornic să introducă serviciul militar obligatoriu, mai ales având în vedere ameninţarea crescândă reprezentată de Cămăşile Brune ale lui Ernst Röhm ca o armată surogat, ministrul apărării Blomberg, având sprijinul ministrului de externe, a trecut peste Hitler şi a încurajat reprezentanţii germani de la Geneva să abordeze o linie dură în faţa obiecţiilor continue anglo-franceze contra ridicării limitărilor înarmării Germaniei. Întrucât negoderile au ajuns într-un punct mort, Blomberg l-a convins pe Hitler să se retragă pe 14 octombrie 1933 şi să puncteze importanţa momentului retrăgând Germania şi din Liga Naţiunilor, principalul garant al negocierilor, în acelaşi timp.12 Mişcarea a fost făcută, declară Hitler, „având în vedere

cererile nerezonabile, umilitoare şi degradante făcute de celelalte puteri". Invocând dorinţa sa pentru pace şi disponibilitatea de a se dezarma dacă şi celelalte puteri o făceau, declară Hitler, într-un lung discurs transmis la radio în aceeaşi seară, căci degradarea intenţionată a Germaniei nu mai putea fi tolerată. Germania fusese umilită de Acordul de Pace şi fusese scufundată într-un dezastru economic de reparaţiile de război; să adaugi şi insulte acestor răni, refuzând să acorzi un loc egal la discuţiile de dezarmare, era prea mult de suportat Decizia, a anunţat el, avea să fie supusă poporului german în cadrul unui plebiscit13 Ţinut câteva săptămâni mai târziu, acesta a oferit previzibila majoritate covârşitoare în favoarea deciziei lui Hitler, mulţumită şi intimidării masive şi a manipulării electorale. Deşi e imposibil de afirmat cu certitudine, este probabil că majoritatea electoratului ar fi susţinut retragerea într-un vot liber, doar foştii comunişti şi aripa stângă a social-democraţilor posibil că ar fi votat „nu" dacă alegerile ar fi fost libere.14

Ieşirea din Liga Naţiunilor a fost primul pas decisiv al politicii externe a celui de-al Treilea Reich. Acest pas a fost urmat de altă mutare care a creat uimire generală atât în Germania, cât şi în afara ei; un pact de neagresiune pe zece ani semnat cu Polonia la 26 ianuarie 1934, impus cu forţa personal de Hitler, în ciuda unor rezerve serioase din partea Ministerului de Externe. Pentru Hitler, avantajul acestui pact era că acoperea flancul de est vulnerabil al Germaniei în timpul perioadei de reînarmare secretă, îmbunătăţea relaţiile de comerţ, extrem de proaste la acel moment, şi oferea o anumită securitate oraşului liber Danzig, condus acum de un guvern local nazist, sub suzeranitatea Ligii Naţiunilor, dar separat de Germania de coridorul spre Marea Baltică acordat Poloniei de Acordul de Pace. Pactul putea fi utilizat pentru a demonstra Marii Britanii şi celorlalte puteri că Germania este o ţară paşnică; până şi mult admiratul Gustav Stressemann, ministru de externe în timpul Republicii de la Weimar, nu

ajunsese la încheierea unui „Lucarno estic”, reuşind doar să rezolve problemele din vest prin tratatul cu acelaşi nume. Pentru polonezi, acest tratat servea ca un substitut pentru siguranţa oferită înainte de Liga Naţiunilor şi înlocuia alianţa încheiată cu Franţa în 1921, a cărei politică internă şi situaţie economică o făceau din ce în ce mai nemulţumitoare ca sprijin defensiv împotriva agresiunii germane (subminarea influenţei Franţei constituia desigur încă un bonus pentru Hider). Pactul era, însă, doar un aranjament temporar din partea lui Hider o bucată de hârtie, având un scop pe moment, care va fi ruptă fără prea multe formalităţi când nu va mai fi nevoie de ea. Aveau să mai urmeze multe hârtii de acest fel.15

n

Pentru cea mai mare parte a anului 1934, atenţia lui Hider s-a îndreptat spre politica internă, mai ales spre tensiunile care au condus la şi urmat epurării SA petrecută la finalul lui iunie. Chiar înaintea epurării, Hider a făcut prima sa vizită în străinătate, în calitate de Cancelar al Germaniei, liderului fascist Mussolini, la Veneţia, pentru a încerca să obţină o înţelegere a evenimentelor ce aveau să se desfăşoare. Admiraţia lui Hider pentru Mussolini era una evident sinceră. Cu toate acestea, atmosfera de la întâlnire a fost una remarcabil de glacială. Mussolini era extrem de suspicios în privinţa intenţiilor naziştilor în Austria, pe care el o simţea ca aparţinând sferei sale de influenţă. O ţară mică, fără ieşire la mare, pe jumătate în Alpii de la graniţa cu Italia, Austria vorbitoare de germană trecuse prin repetate turbulenţe politice de la respingerea internaţională a propunerii de a se uni cu Germania după căderea monarhiei habsburgice în 1918 – 1919. Puţini austrieci aveau încredere în viabilitatea propriului stat. Inflaţia masivă de la începutul anilor 1920 fusese urmată de deflaţie şi apoi de criză, la fel ca în Germania. Ţara era divizată politic în două mari tabere, socialiştii, având sprijin mai ales în clasa muncitoare a Vienei „roşii”, unde locuiau aproape o treime din populaţia de şapte milioane a

ţării, şi Partidul Social Creştin, de orientare catolică, a cărui bază stătea în clasele de mijloc vieneze, în fermierii conservatori şi în votanţii din oraşele mici, de provincie. Tensiunile dintre cele două au erupt în violenţe deschise în 1933, când cancelarul social creştin Engelbert Dollfuss a dizolvat permanent parlamentul şi a stabilit un regim autoritar. Hărţuirea crescândă a socialiştilor de către poliţie a provocat o rebeliune armată în cartierele muncitoreşti din Viena în februarie 1934. Aceasta a fost înăbuşită în forţă de armata austriacă. Socialişti de seamă, inclusiv ideologul lor cel mai influent, Otto Bauer, au fugit folosindu-se de faimoasele canale ale Vienei. Dollfuss i-a scos pe socialişti cu totul în afara legii. Mii au fost arestaţi şi încarceraţi. Pe 1 mai 1934, dictatorul austriac a impus o nouă constituţie ţării sale. Aceasta abolea alegerile şi stabilea, cel puţin pe hârtie, o versiune palidă a statului corporatist, bazată pe modelul creat de Mussolini.16

În ciuda aparentei lor hotărâri, aceste mişcări l-au făcut pe Dollfuss să pară în mod clar nesigur. Situaţia economică era mai rea ca niciodată. Marea clasă muncitoare vieneză spumega de resentimente. De partea dreaptă, grupul paramilitar Brigăzile Apărării Patriei, care doreau un tip de fascism mai radical, bazat mai clar pe modelul italian, crea tulburări. Partidul Nazist din Austria, înainte minuscul, creştea rapid în mărime şi ambiţie. Interzicerea sa oficială de către Dollfuss în iulie 1933 nu a avut un efect prea mare. Înglobând mici comercianţi şi proprietari de magazine din Viena şi de pe întinsul Austriei, funcţionari publici mărunţi, veterani ai armatei, absolvenţi recenţi de universitate şi elemente importante ale poliţiei şi jandarmeriei, partidul număra aproape 70.000 de membri în momentul interzicerii. A mai strâns încă 20.000 în următoarele luni. Ţinuţi împreună, deşi întotdeauna în mod destul de precar, de o formă violentă, răutăcioasă de antisemitism, întărită de anticlericalism şi anticatolicism, priveau cu admiraţie spre pangermanismul lui Georg Ritter von Schönerer, ale cărui idei îl

influenţaseră atât de puternic pe tânărul Adolf Hitler în Linz şi Viena, înainte de 1914. Scopul partidului era unificarea imediată cu cel de-al Treilea Reich. Ascultând fluxul constant de propagandă nazistă venit prin aparatele de radio de dincolo de graniţă, membrii partidului deveneau din ce în ce mai convinşi că unificarea era iminentă. Violenţa şi teroarea au devenit modalităţile lor preferate de subminare a statului austriac, făcându-l astfel pradă uşoară celui de-al Treilea Reich.17

Până la începutul verii anului 1934, momentul părea pregătit. Fridolin Glass, liderul mişcării SS Standard 89 din Viena, a hotărât să răstoarne guvernul austriac. La 25 iulie 1934, 150 din oamenii lui, majoritatea muncitori şomeri şi soldaţi daţi afară din armată din cauza nazismului lor, s-au îmbrăcat în uniforme ale armatei austriece pe care le împrumutaseră şi au intrat în Cancelaria Austriei. Cabinetul părăsise deja clădirea, dar membrii SS l-au prins pe Dollfuss încercând să plece pe o ieşire laterală şi l-au împuşcat mortal pe loc. Dând năvală în sediul central alăturat al Radiodifuziunii austriece, puriştii au pus stăpânire pe un microfon şi au anunţat ţării că guvernul îşi dăduse demisia. Simpatizanţii din poliţie probabil că le facilitaseră intrarea în clădiri. Dar cam acesta a fost tot sprijinul pe care l-au primit SA-ul austriac, ai cărui lideri erau adunaţi într-un hotel din apropiere, au pretins că nu au ştiut nimic despre pud în nicio etapă a acestuia şi au refuzat să intervină. La mai puţin de patru săptămâni de când liderii SA-ului german fuseseră împuşcări de către SS, omologii lor din Austria nu puteau trece acest aspect cu vederea. Rebeliuni în multe părţi ale ţării, declanşate, aşa cum fusese stabilit în prealabil, de transmisiunile radio ale puriştilor, au fost reprimate de armata austriacă, ajutată în anumite locuri de Brigăzile pentru Apărarea Patriei. Au existat câteva sute de morţi şi răniţi. Acolo unde rebeliunile au fost organizate de SA, SS-ul a refuzat să îi sprijine. Chiar şi ofiţerii nazişti din armată şi poliţie au luat parte benevol la suprimarea revoltei în

anumite locuri. Naziştii austrieci s-au dovedit cu această ocazie slab antrenaţi şi prost pregătiţi pentru o asemenea încercare, mult prea încrezători, divizaţi intern şi incompetenţi. În Viena, ministrul justiţiei Kurt von Schuschnigg a fondat un nou guvern şi după negocieri de scurtă durată cu puriştii i-a arestat pe toţi. Hitler i-a abandonat pe aceştia sortii pe care o meritau. Cei doi oameni care trăseseră împuşcăturile fatale în Dollfuss au fost spânzuraţi în curtea Tribunalului Regional din Viena. Ultimele lor cuvinte au fost „Heil, Hitler!" Ambasadorul german la Roma, care fusese implicat în complot, a încercat fără succes să se sinucidă. Chiar înaintea acestor incidente, un nazist austriac se plânsese că „austriacul mediu este incapabil să se organizeze. În domeniul organizaţional are nevoie de ajutor prusian!... Fără puterea prusiană de organizare va exista mereu haos în momentele decisive". Puciul însângerat dar burlesc părea să îi dea dreptate. De acum înainte, Schuschnigg a fost capabil să reconstruiască dictatura clerico-fascistă pe o bază mai fermă, reducând Brigăzile pentru Apărarea Patriei şi trimiţându-i pe nazişti în ilegalitate, de unde aceştia au continuat să comită acte de violenţă şi sabotaj împotriva instituţiilor statului, rămase fără efect pe moment.18

Hitler cu siguranţă ştiuse în avans despre aceste evenimente. SS-ul austriac se pregătise pentru acest puci în lagărul de concentrare de la Dachau. După interzicerea Partidului Nazist Austriac în iunie 1933, dr. Theo Habicht, un deputat din Reichstagul german pe care Hitler îl numise la conducerea naziştilor din Austria, organizase activităţile acestora din exil la München. Turna propaganda antisemită clandestină în Austria, acuzându-l pe Dollfuss că prezida un regim condus de evrei. În apartamentul lui Habicht din München s-au întâlnit naziştii austrieci de seamă la scurt timp înainte de pud, pentru a finaliza pregătirile. Acesta îi spunea lui Hider ce se pregătea, şi Hider şi-a dat binecuvântarea pentru o rebeliune generală – deşi crezând că, evident inspirat de

optimismul exacerbat al lui Habicht cu această ocazie, armata austriacă avea să sprijine pudul. Din exilul său la München, Habicht era în realitate prost informat în privinţa adevăratei situaţii din Austria. Nu numai că pudul a eşuat şi armata a rămas de partea guvernului, dar Mussolini şi-a mutat trupele în dreptul trecătorii Brenner afirmând clar că avea să intervină de partea guvernului austriac dacă situaţia scăpa de sub control. Hider şi-a ieşit din minţi de furie şi ruşine. Printre asigurările de dezaprobare populară care nu mai convingeau pe nimeni, l-a dat afară pe Habicht şi a închis biroul din München al Partidului Austriac.19

Într-o privinţă, însă, catastrofa a oferit o oportunitate. Atât de gravă era prăpastia în relaţiile cu vecina Germaniei, i-a spus Hitler cancelarului adjunct von Papen, care se afla încă în arest la domiciliu după „Noaptea cuţitelor lungi”, că era nevoie de un om de stat de marcă pentru a linişti lucrurile: prieten personal al cancelarului austriac ucis şi bine-cunoscut om de stat catolic, Papen era omul care să liniştească apele agitate ale relaţiilor austro-germane. Astfel că Hitler l-a numit ambasador la Viena. Dându-şi seama că nu are de ales, Papen a acceptat. La cererea lui, secretarul său, Günther von Tschirschkz-Bögendorf, a fost eliberat din închisoare unde fusese ţinut de la acţiunea din 30 iunie şi l-a însoţit în Austria. Ultimul politician independent şi conservator din guvern fusese în sfârşit înlăturat – un avantaj neaşteptat al acestui pud prost efectuat.20

III

Izolarea diplomatică a Germaniei din iarna 1934 – 1935 părea completă.21 Singura lumină în întuneric era oferită de rezultatele plebiscitului ţinut pe 13 ianuarie 1935 în micul teritoriu Saar, din partea de vest a Renaniei. La negocierile de pace din 1919, francezii, care speraseră în mod clar să poată detaşa acest ţinut de Germania, dacă aveau la dispoziţie suficient timp, obţinuseră administrarea Saarului din partea Ligii Naţiunilor, cu promisiunea că un

referendum se va desfăşura după cincisprezece ani pentru a oferi locuitorilor zonei ocazia finală de a alege cărei ţări vor să aparţină. Cei cincisprezece ani s-au terminat la finalul lui 1934. Populaţia majoritar vorbitoare de germană din Saar nu dorise niciodată separarea de Germania: 445.000 de locuitori din Saar, aproape 91 la sută din cei care au venit la vot, şi-au exprimat dorinţa de a deveni cetăţeni ai celui de-al Treilea Reich. Au făcut asta dintr-o serie de motive. Perspectiva de a trăi ca o minoritate vorbitoare de germană în Franţa nu era una promiţătoare: în Alsacia-Lorena, autorităţile franceze depuseseră eforturi considerabile în încercarea lor de a suprima limba şi cultura germană şi i-au discriminat puternic pe cei care încercaseră să rămână loiali descendenţei lor. Şi în Saar, autorităţile franceze fuseseră lipsite de tact şi exploataseră populaţia. Erau văzuţi aproape universal nu ca democraţi, d ca imperialişti. În Germania, la acel moment, relaţiile dintre nazişti şi catolid nu se deterioraseră atât de mult încât Biserica Catolică, ai cărei membri erau majoritatea locuitorilor din Saar, să simtă nevoia să îndemne la o menţinere a *status* ţuo-ului, cu atât mai puţin să adere la Franţa, unde Partidul Comunist părea să câştige încet în putere. Pentru a încuraja preoţii să-şi sfătuiască congregaţiile să voteze pentru Germania, naziştii şi-au redus propaganda anticatolică în perioada de pregătire a plebiscitului. Clerul i-a răsplătit oferindu-şi sprijinul.22

Mai mult, atunci când Partidul Central se dizolvase voluntar în Germania în 1933 ca un *quid pro quo* pentru Concordat, făcuse la fel şi în Saar, deşi acest lucru nu era strict necesar. În timpul anilor 1920, făcuse o campanie puternică pentru restituirea Saarului Germaniei – într-adevăr, fiecare partid politic din Saar făcuse acelaşi lucru – şi în iunie 1934 şi-a unit forţele cu naziştii şi cu rămăşiţele naţionaliştilor şi ale altor partide pentru a lupta pentru un vot de „da” într-un „Front German” unificat, care s-a prezentat alegătorilor ca fiind mai presus de politică. Doar comuniştii şi social-democraţii au rămas în afara acestui

front, dar întrucât şi ei luptaseră pentru reunificare de mulţi ani, schimbarea lor bruscă de poziţie nu a făcut decât să le deruteze susţinătorii şi a fost acceptata de puţini ca fiind sincera. Până la acel moment, într-adevăr, ritualurile patriotice, comemorările în amintirea morţilor germani în război, festivalurile naţionale şi multe altele, sprijinite financiar şi în alte feluri de entuziaştii naţionalişti din Germania, contribuiseră la întărirea conştiinţei naţionale germane din Saar. Efectul lor nu putea fi anulat în doar câţiva ani. Partidul Nazist din Germania a oferit şi câteva stimulente financiare cetăţenilor din Saar, trimiţând ajutoare de iarnă peste graniţă pentru a-i ajuta pe cei nevoiaşi, amintindu-le profesorilor şi altor angajaţi ai statului de pensia superioară şi de alte aranjamente financiare disponibile lor în Germania şi contrapunând revenirea economică rapidă a Reichului cu adâncirea în criză a Franţei. Ministerul Propagandei al lui Goebbels vărsa propagandă la radioul german şi exporta cantităţi mari de „receptoare ale poporului” ieftine în Saar, pentru a ajuta populaţia să îi primească mesajul. Tiparniţele din Renania au tipărit milioane de broşuri care au fost în scurtă vreme citite peste tot în Saar; 80.000 de afişe au fost lipite în regiune îndemnând populaţia să voteze pentru Germania. O mie cinci sute de întâlniri publice au fost ţinute pentru a convinge oamenii de justificarea reunificării. Pentru votul însuşi, 470 00 de cetăţeni originari din Saar care locuiau în Reich au fost aduşi pentru a vota, întărind şi mai mult sprijinul acordat naţionaliştilor. Prin comparaţie, campania împotriva reunificării abia exista, fiind şi încurcată de luptele interne între a face o campanie pentru continuarea *status* uo-ului sau una pentru absorbirea regiunii în Franţa.23

În multe părţi ale Saarului, Partidul Nazist local a exercitat o intimidare de masă şi s-a folosit de violenţă în spatele scenei pentru a descuraja opoziţia de la a vota împotriva reunificării cu Germania. Teroarea desfăşurată amintea de cea din primele luni ale lui 1933 din Germania.

Întâlnirile social-democraţilor erau dispersate de Cămăşi Brune înarmate cu bare de oţel. Oamenii care distribuiau propagandă împotriva reunificării erau bătuţi cu bastoane de cauciuc sau chiar împuşcaţi. Cârciumile antifasciste erau atacate şi geamurile sparte într-o ploaie de gloanţe. Întâlnirile opoziţiei erau transformate în rebeliuni. Atmosfera semăna cu cea a unui război civil, remarca un localnic. Poliţia locală privea fără să intervină desfăşurarea evenimentelor. În timp ce unităţile SS-ului german erau trimise în zonă pentru a contribui la mărirea terorii, zvonurile răspândite de susţinătorii campaniei pentru „da" îi încurajau pe votanţi să creadă că votul nu avea să fie secret, o sugestie suficient de plauzibilă având în vedere ceea ce se întâmplase la plebiscitele şi alegerile din Germania. Erau date indicii puternice că cei care aveau să voteze „nu" aveau să fie duşi în lagăre de concentrare odată cu venirea nemţilor. Mai ales în comunităţile mici, identitatea comuniştilor şi a social-democraţilor locali era cunoscută oricum, astfel că antinaziştu erau conştienţi că aceste ameninţări erau reale. Observatorii internaţionali numiţi să supravegheze desfăşurarea plebiscitului au recunoscut că campania fusese violentă şi au cerut încetarea terorii, dar soldaţii lor de la faţa locului erau comandaţi de ofiţeri făţiş ostili comuniştilor şi social-democraţilor, astfel că nu au luat nicio măsură.24 Nu a fost surprinzător că majoritatea foştilor comunişti şi social-democraţi au hotărât că unirea cu Germania era cea mai bună soluţie; nu trăiseră realitatea vieţii din cel de-al Treilea Reich şi identitatea lor naţională de germani era puternică. Mişcarea muncitorească fusese mereu slabă în Saar, unde, aşa cum remarca un sindicalist german, statul prusian fusese un angajator important, dându-le minerilor uniforme şi disciplinându-i pe cei care i se împotriveau, iar marii industriaşii avuseseră o influenţă foarte puternică. „Populaţia din Saar", concluziona el resemnat, „este printre cele mai înapoiate politic din Germania". 25 În ce măsură se pot trage concluzii generale din plebiscit în

privinţa atitudinii majorităţii germanilor faţă de al Treilea Reich rămâne sub semnul întrebării, mai ales luând în considerare populaţia redusă numeric şi cultura ei specifică de regiune de graniţă. Pentru majoritatea locuitorilor din Saar, votul a fost un „da" pentru Germania, care nu a ţinut cont de Hitler şi de naziști.26

Aflat sub presiune, guvernul de la Berlin se simţise obligat să promită că legile şi practicile germane aveau să fie introduse gradual în Saar şi mai ales că evreii nu aveau să fie supuşi genului de violenţă care fusese comun în Reich de la finalul lui ianuarie 1933. Totuşi, nu a trecut mult timp până când locuitorii din Saar au început să treacă prin realităţile vieţii în cel de-al Treilea Reich. Pile „prusiane" au apărut în curând, preluând funcţii şi slujbe, Gestapoul şi-a stabilit sediul în fosta clădire a sindicatului din comerţ şi oamenii bănuiţi de simpatii franceze au fost concediaţi fără prea multe discuţii. Comuniştii şi social-democraţii de seamă au fugit rapid din ţară. Cu siguranţă că masa de oameni simpli din Saarland nu şi-a dorit niciodată să nu fi votat pentru reunificare, dar chiar şi aşa, această unificare nu le-a adus îmbunătăţirile pe care le promisese. Şomajul nu a dispărut peste noapte şi lipsa hranei a început în curând să afecteze regiunea. Evreilor din regiune Îi s-a permis iniţial să emigreze în condiţii mai favorabile decât cele oferite în restul Germaniei, dar din septembrie 1935, odată cu promulgarea Legilor de la Nürnberg, au fost expuşi la toate rigorile antisemitismului nazist Au existat proteste în surdină, chiar şi greve, dar nu o rezistenţă reală; condiţiile din această societate preponderent rurală şi de oraşe mici, cu tradiţia ei slabă de mişcare muncitorească, făcea o asemenea rezistenţă practic imposibilă.27 Abia în 1938 revenirea economiei, alimentată de reînarmare, a început să îi reconcilieze pe locuitorii din Saar cu soarta lor, iar barajul continuu de propagandă dinspre Berlin, nazificarea educaţiei, înrolarea obligatorie în Tineretul Hitlerist au început să răspândească acceptarea celui de-al Treilea Reich în

rândul mai ales al tinerilor din regiune.28

Şi această situaţie se lăsa încă aşteptată când, pe 1 mai 1935, ziua oficială a încorporării provinciei, Hitler a vorbit la Saarbrücken despre bucuria sa în legătură cu decizia locuitorilor din Saar. Este o zi mare pentru Germania, spunea el, şi o zi mare pentru Europa. Arată puterea şi popularitatea celui de-al Treilea Reich şi a ideilor sale printre germani. „Până la urmă", proclama el, „sângele este mai puternic ca orice document sau ca o simplă hârtie. Ceea ce a fost scris cu cerneală va fi într-o zi şters de sânge". Implicaţiile pentru minorităţile vorbitoare de germană din alte ţări ale Europei, mai ales Polonia şi Cehoslovacia, erau imposibil de interpretat greşit.29 Profesoara din Hamburg Luise Solmitz a sărbătorit „Ziua întoarcerii Saarului în Patrie" arborându-şi pentru ultima oară steagul ei imperial negru-alb-roşu, înainte să îl arboreze pe cel nou, decorat cu svastică, deasupra casei.30 Pe întreg teritoriul Germaniei au fost ridicate steagurile pentru a sărbători aceste eveniment. De cealaltă parte, votul a răspândit şi un sentiment de descurajare în rândul opoziţiei social-democrate şi comuniste clandestine din Germania şi a oferit un imbold încrederii de sine a membrilor şi susţinătorilor nazişti.31

A oferit şi un nou avânt în problemele de politică externă Führerului german. Lui Hitler îi era din ce în ce mai greu să ascundă pasul sau anvergura reînarmării lumii şi într-adevăr plebiscitul din Saar a adus cu sine noi cereri din partea armatei care ar fi fost aproape imposibil de ascuns din faţa ochilor iscoditori ai lumii dacă erau îndeplinite. Succesul plebiscitului din Saar pare să fi determinat anunţul sau despre existenţa forţelor aeriene germane şi a introducerii înrolării, pe 16 martie 1935. Armata avea să fie mărită la mai mult de 500.000 de oameni, de cinci ori mărimea permisă de Tratatul de la Versailles, spunea el. În ziua următoare a avut loc o paradă grandioasă la Berlin, la care ministrul apărării Werner von Blomberg a anunţat că Germania era pe punctul de a-şi

reocupa locul de drept printre naţiunile lumii.32 În mod natural. Hitler a asigurat pe toată lumea că ceea ce dorea Germania era pacea. Mulţi dintre simpatizanţii săi din clasa mijlocie l-au crezut. „Avem din nou serviciu militar obligatoriu!” scria Luise Solmitz triumfător în jurnalul ei:

Ziua pe care atât de mult am aşteptat-o de la ruşinea din 1918… Dimineaţa, Franţa avea mult disputata perioada de serviciu militar de doi ani în buzunar, seara noi aveam mobilizarea generală ca răspuns la ea. Nu am fi trecut niciodată prin Versailles dacă astfel de acţiuni ar fi fost declanşate, dacă am fi oferit tot timpul astfel de răspunsuri. Serviciul militar obligatoriu va servi nu războiului, ci menţinerii păcii. O ţară lipsită de apărare în mijlocul popoarelor puternic înarmate trebuie să fie o invitaţie şi o încurajare de a o trata ca un teritoriu pe care se poate mărşălui şi care poate fi atacat Nu am uitat invazia Ruhruhii.33

Odată cu anunţul oficial de la radio, Luise Solmitz consemna: „M-am ridicat în picioare. M-a copleşit, momentul era prea măreţ. A trebuit să ascult în picioare”.34

Dar anunţul a adus cu sine şi îngrijorare în rândul multor germani, mai ales al celor care trecuseră prin experienţa Primului Război Mondial. Mulţi bărbaţi tineri au oftat în faţa perspectivei înrolării după ce petrecuseră deja multe luni făcând muncă obligatorie. În acelaşi timp, însă, unii muncitori mai bătrâni au salutat cu uşurare ajutorul ce avea să fie dat situaţiei şomajului prin această mişcare. Şi însoţind ceea ce un raport numea „o psihoză generală puternică faţă de război”, adesea la aceeaşi oameni era şi un sentiment răspândit de satisfacţie că Germania obţinea în sfârşit din nou respect internaţional. „Nu exista niciun dubiu”, raporta un agent social-democrat din Renania-Westfalia, „că hărmălaia continuă despre egalitatea în onoare şi despre independenţa germană a avut un efect adânc în rândurile clasei muncitoare fostă marxistă şi a cauzat confuzie printre aceştia”.35

Reacţia internaţională a fost una de trezire. Guvernele englez, francez şi italian au răspuns întâlnindu-se la Stresa, în Italia, la 11 aprilie 1935, şi declarându-şi hotărârea de a apăra integritatea Austriei în faţa ameninţării germane care devenise evidentă din iulie 1934 şi care acum părea să crească din nou. Cu mai puţin de o săptămână mai târziu, Liga Naţiunilor a cenzurat în mod oficial programul de reînarmare al Germaniei. La scurt timp după aceasta, Franţa a semnat un acord cu Uniunea Sovietică. Aceste mutări au avut mai degrabă un efect retoric decât unul practic. Continuând politica de negocieri bilaterale începută prin pactul cu Polonia, Hitler discutase un acord naval cu englezii încă din noiembrie 1934. Realizase că avea să treacă o lungă perioadă până când flota germană în refacere putea să spere să ajungă la mărimea enormei marine britanice, şi pentru moment, în orice caz, dorea să-i liniştească pe britanici astfel încât să nu intervină în obţinerea hegemoniei continentale de către Germania. Mai târziu, aşa cum a spus şefului marinei, amiralul Raeder, în iunie 1934, flota putea fi adusă la forţa ei maximă şi întoarsă împotriva Marii Britanii, aşa cum îşi imaginau Raeder şi colegii săi ofiţeri; dar nu chiar acum. Hitler şi-a însoţit asigurările către britanici cu ameninţări. A avertizat negociatorii britanici că reînarmarea Germaniei era avansată, mai ales în privinţa forţelor aeriene (mai mult decât era de fapt). Pe termen lung, Germania avea nevoie de colonii pentru a-şi extinde spaţiul vital (o ameninţare transparentă la adresa întinsului Imperiu Britanic). Dar Hitler a declarat că prefera să facă primul pas pe acest drum alături de Marea Britanie mai degrabă decât împotriva ei, în speranţa de a schimba lucrurile mai târziu. Britanicii, dându-şi seama că nu puteau convinge Germania să se alăture din nou Ligii Naţiunilor şi îngrijoraţi de puterea navală crescândă a Japoniei, au căzut de acord cu ceea ce păreau a fi condiţii perfect rezonabile, şi la 18 iunie 1935 a fost semnat un acord comun naval anglo-german, permiţându-le germanilor să

îşi ridice flota la 35 la sută din forţa marinei britanice şi să ajungă la paritate cu britanicii în numărul de submarine. Acest acord călca în picioare acordul de la Stresa, semnat doar cu câteva luni mai devreme, şi era un triumf diplomatic major pentru Hitler.36

Echipa de negociatori germani de la Londra a fost condusă de un bărbat care avea în curând să se alăture liderilor celor mai de seamă ai naziştilor: Joachim von Ribbentrop. Născut în Renania în 1893, fiul unui soldat profesionist de origine burgheză, Ribbentrop absolvise gimnaziul, dar în loc să meargă la universitate, şi-a petrecut timpul într-o varietate de slujbe în Marea Britanie, Canada şi în partea francofonă a Elveţiei, căpătând o bună stăpânire a limbilor engleză şi franceză şi făcându-şi un număr de contacte care aveau să se dovedească utile mai târziu. A servit şi pe frontul de vest şi pe cel de est în timpul Primului Război Mondial, fiindu-i acordată Crucea de Fier pentru vitejie. La sfârşitul războiului, s-a aflat printre membrii misiunii militare prusiane de la Constantinopol, după care a fost repartizat unei echipe militare care se pregătea pentru Conferinţa de Pace. Până când a părăsit armata în 1919, prin urmare, călătoriile lui Ribbentrop şi activităţile sale diplomatice îi creaseră un interes puternic pentru afacerile externe. Dar iniţial s-a întors spre afaceri – întâi bumbac, apoi comerţul cu alcool, prin căsătoria sa cu Annelies Henkell, fiica unui binecunoscut producător de vinul spumant al Germaniei. Căsătoria i-a oferit siguranţă financiară şi i-a asigurat intrarea în înalta societate. Fiind adoptat de o mătuşă din ramura aristocrată a familiei, i s-a permis să adauge prefixul „von” la numele său. Dar mişcarea nu a avut efectul scontat. S-a zvonit că o plătise pe mătuşa sa pentru acest serviciu. Mai mult, unii au remarcat că, deşi complicata legislaţie de adopţie care îi reglementa alegerea trata particula „von” ca parte a numelui adoptiv al părintelui şi prin urmare transferabilă copiilor adoptaţi, aceeaşi lege insista că transferul prefixului de nobil nu

aducea cu sine şi transferul statutului de nobil celui adoptat. Incidentul a fost caracteristic atât pentru preţiozitatea socială a lui Ribbentrop, cât şi pentru lipsa sa de abilitate socială: în Londra, în anii 1930, era uneori cunoscut ca „von Ribbensnob”.37

Ribbentrop nu a fost în niciun caz un nazist de la începuturile mişcării. În cea mai mare parte a perioadei Republicii de la Weimar a împărtăşit ura majorităţii germanilor din clasele mijlocii faţă de Acordul de Pace, a dispreţuit sistemul parlamentar şi a fost în general alarmat de ameninţarea comunismului, dar nu s-a îndreptat spre extrema dreaptă până în 1932. Ca membru, inevitabil, al distinsului *Hemndu*belubul gentlemenilor din Berlin, patronat de aristocraţie, care îi includea pe Papen şi pe prietenii acestuia, Ribbentrop l-a întâlnit pe Hider şi s-a implicat în negocierile complexe care într-un final au dus la numirea acestuia în funcţia de cancelar în ianuarie 1933. Provincialului Hider, Ribbentrop, mai degrabă decât Putzi Hanistaengl, vechiul prieten al Führerului nazist, îi părea un om de lume, cu experienţă în călătoriile în străinătate, multilingv, descurcăreţ social. Hider a început să îl folosească pentru misiuni diplomatice speciale, sărind peste ministrul de externe conservator, cuprins de rutină. Cu siguranţă având aprobarea lui Hider, Ribbentrop şi-a înfiinţat propriul birou independent, similar cu cel al lui Alfred Rosenberg, pentru a dezvolta şi influenţa pofidei de afaceri externe. În curând biroul său avea 150 de angajaţi, implicaţi într-un fel de gherilă instituţională cu mandarinii de la Ministerul de Externe. Succesul lui Ribbentrop în negocierea acordului naval englezo-german i-a adus acestuia reputaţia de a se înţelege bine cu englezii şi, la finalul verii lui 1936, Hider l-a numit ambasador la Londra, misiunea sa fiind de a îmbunătăţi şi mai mult relaţiile şi, în măsura în care era posibil, de a obţine o alianţă anglo-germană.38

Din păcate, toate acestea erau confuzii. Stilul de diplomaţie al lui Ribbentrop – brusc, categoric, autoritar –

poate era pe placul lui Hitler, dar nu era deloc apreciat de diplomaţi, şi în Londra noul ambasador a căpătat rapid o nouă poreclă batjocoritoare: „von Brickendrop” (aproximativ, „scapă perle” – n.tr.). În curând, acesta era plin de resentimente la adresa a ceea ce îşi imagina că sunt apropouri din partea înaltei societăţi engleze. Multe dintre aceste apropouri existau doar în imaginaţia sa. Punctul cel mai de jos a fost atins la o recepţie la curte în 1937, când l-a speriat pe timidul, bâlbâitul rege George al VI-lea, întâmpinându-l bătând din călcâie şi cu salutul nazist Lui Ribbentrop de fapt nu îi plăceau deloc Marea Britanie sau britanicii. Când Sirjohn Simon, secretarul de externe, şi-a exprimat în timpul negocierilor navale plăcerea în legătură cu maniera neobişnuit de directă a lui Ribbentrop, probabil nu a făcut-o având un compliment în minte. Ribbentrop nu îşi dorea postul de la Londra, a amânat preluarea funcţiei timp de trei luni şi se întorcea la Berlin atât de des, încât revista umoristă *Punch* l-a numit „Arianul plimbăreţ”. Urât şi dispreţuit de „vechii luptători” din conducerea nazistă, inclusiv de Goebbels şi Göring, care nu apreciau influenţa exercitată de acest nou-venit, Ribbentrop avea nevoie să fie prezent în Berlin pentru a nu fi marginalizat Dar nu era lipsit de influenţă tocmai asupra lui Hitler. îl bombarda pe acesta cu mesaje de la Londra, proclamând totala incompatibilitate a scopurilor britanice şi germane în lume şi prevedea un război între cele două puteri într-un final. În acelaşi timp însă, îi considera pe britanici decadenţi şi şovăielnici, astfel că i-a spus lui Hitler în mod repetat să nu ia posibilitatea intervenţiei Marii Britanii în Europa prea în serios. Hitler l-a ascultat. Dar şi acesta s-a dovedit, într-un final, un sfat prost39

IV

Iniţial, însă, părea foarte plauzibil. Aceasta deoarece, înspre finalul anului 1935, situaţia internaţională din Europa începuse să treacă printr-o serie de schimbări. În primul rând, Mussolini începuse invazia Abisiniei, ultimul mare stat african rămas necolonizat, în octombrie 1935,

urmându-şi visul de a crea un nou Imperiu Roman şi de a se răzbuna pentru înfrângerea umilitoare suferită de armatele italiene în faţa forţelor etiopiene în bătălia de la Adowa din 1896. Amestecătura de armate feudale ale împăratului etiopian Haile Selassie nu avea cum să reziste în faţa legiunilor mecanizate italiene. Scurtul război a demonstrat poate pentru prima oară potenţialul de ucidere al supremaţiei aeriene. Fără vreo opoziţie serioasă, avioanele italiene au distrus forţele etiopiene bombardându-le neîncetat, folosind nu doar explozibili puternici pentru a distruge cavaleria înveşmântată, ţipător, dar şi gaz otrăvitor pentru a elimina infanteria lipsită de disciplină. Războiul a fost câştigat clar. Dar Abisinia era o ţară vastă şi a fost nevoie de timp pentru ca forţele italiene să pătrundă în interiorul acesteia şi să o ocupe. Haile Selassie a făcut o călătorie dramatică la Geneva, unde a beneficiat de simpatia generală în urma apelului său mişcător de ajutor din partea Ligii Naţiunilor. Din partea sa, Mussolini presupusese că francezii şi britanicii nu aveau să intervină, dar opinia publică i-a forţat mâna noului secretar de externe englez Anthony Eden, care a susţinut impunerea de sancţiuni economice Italiei de către Liga. Văzându-se izolat dintr-odată, dictatorul italian, îndemnat şi de ginerele sau progerman, Galeazzo Ciano, s-a întors spre Hitler pentru ajutor.40

Hitler a văzut asta ca pe o ocazie de a sparge izolarea diplomatică a Germaniei. Uciderea lui Dollfuss reprezentase o scădere în relaţia sa cu Mussolini, de la care luase multe idei şi pe care îl admira puternic în continuare.41 Lucrurile au început acum să se îmbunătăţească. Ministrul de externe german era încă suspicios în privinţa motivelor italienilor însă. Chemându-l pe ambasadorul german la Roma, Ulrich von Hassell, la Berlin, Hitler i-a spus acestuia în prezenţa ministrului de externe Neurath că venise momentul să privească tensiunile din 1934 ca pe un „capitol închis” şi să vină în ajutorul Italiei. „Trebuie să facem totul”, spunea el,

„pentru a preveni ca diverşii oponenţi din lume ai sistemului autoritar de guvernare să se concentreze asupra noastră ca unicul lor obiectiv”. Dacă fascismul italian era distrus, Germania avea să fie singură. Prin urmare, Germania, deşi rămânea în mod oficial neutră în problema abisiniană, a refuzat să impună sancţiuni Italiei şi a continuat afacerile cu aceasta în mod normal. Recunoscător pentru acest sprijin, Mussolini l-a înştiinţat pe Hitler că în ceea ce îl privea, de acum înainte, Austria se afla în sfera de influenţă a Germaniei. Stresa, i-a spus lui von Hassell, era moartă.42 Sancţiunile, în orice caz, s-au dovedit total lipsite de efect. Italienii au continuat războiul spre un deznodământ plin de succes în mai 1936, în timp ce Marea Britanie, Franţa şi Liga continuau să se certe şi să ezite. Aceste evenimente au parafat soarta Ligii, a cărei lipsă de eficienţă devenise acum palpabilă. Aceleaşi evenimente i-au convins şi pe Hitler şi Mussolini că nu aveau de ce să se teamă din partea Marea Britanii şi a Franţei. Ca o consecinţă imediată, victoria Italiei părea să ofere dovezi concrete că supremaţia aeriană era cheia succesului militar. Britanicii, care până atunci dominaseră Mediterana prin prisma forţei lor navale, păreau deodată vulnerabili. Pentru a-şi cimenta noua prietenie cu Germania, Mussolini şi-a demis ministrul de externe profrancez, înlocuindu-l la 9 iunie 1936 cu Ciano.43

Oricum, până la acest moment, poziţia Franţei în Europa fusese dramatic slăbită făcând această alianţă mult mai puţin atrăgătoare pentru italieni. Englezii şi francezii nu se puseseră de acord în privinţa reacţiei lor la războiul etiopian. Tulburările politice interne din Franţa care au dus la victoria în alegeri a Frontului Popular în mai 1936 păreau să fi îndreptat atenţia politicienilor francezi spre scena internă. Comunitatea internaţională dăduse dovadă de o inabilitate totală în stoparea imperialismului italian. Iar apropierea Italiei de Germania mărise libertatea de acţiune a Germaniei. Toţi aceşti factori însumaţi l-au convins pe Hitler că Franţa şi Marea Britanie nu aveau să

oprească armata germană dacă intra cu forţa în Renania. Partea de vest a Germaniei rămăsese în continuare o zonă demilitarizată conform prevederilor Tratatului de la Versailles, chiar şi după plecarea forţelor de ocupaţie anglo-franceze la finalul anilor 1920. Hitler scăpase nesancţionat după părăsirea Ligii Naţiunilor. Scăpase şi după anunţul reînarmării Germaniei. Şi situaţia internă din Germania era atât de rea în primăvara lui 1936, cu lipsa de hrană, conflictul în creştere cu Biserica Catolică şi starea generală de nemulţumire, încât o lovitură diplomatică era necesară pentru a înveseli populaţia. Hitler primise deja asigurări din partea conducătorilor armatei că manevra era realizabilă. Au căzut de acord că era nevoie să creeze apărări corespunzătoare în vest. Cu toate acestea, Blomberg şi generalii săi de la comandă erau extrem de nervoşi, dându-şi seama că armata nu era încă în stare să înfrunte Franţa, dacă aceasta ar fi ales să acţioneze. Până şi Hitler ezita, ştiind foarte bine riscul pe care şi-l asuma. Până la începutul lui martie, încurajat la fiecare pas de Ribbentrop, se decisese. Anunţata ratificare a pactului franco-sovietic de către Camera Deputaţilor din Franţa avea să îi ofere pretextul. Unităţile armatei germane care intrau în Renania aveau să fie susţinute de unităţi de poliţie pentru a le face să pară mai numeroase decât erau de fapt. Întreaga operaţiune avea să fie pregătită în cel mai mare secret, trupele urmând să ocupe noaptea poziţiile dinainte pregătite. Nici măcar cabinetul nu avea să ştie până în ultimul minut.44

Sâmbătă, 7 martie 1936, Hitler a apărut în faţa Reichstagului, convocat de urgenţă pentru o şedinţă de prânz la Opera Kroll. În timp ce se ridica să vorbească, fapt necunoscut deputaţilor, trupele germane intraseră deja în zona demilitarizată încă de la răsăritul soarelui; la ora unu după-amiaza ajunseseră deja la Rin. Hitler a început cu o tiradă împotriva bolşevismului. Cu toate acestea, a continuat el, francezii au semnat recent un pact cu Uniunea Sovietică şi l-au ratificat pe 4 martie. Luând

aceasta în considerare, spunea el Reichstagului, Germania

684 RICHARD J. EVANS nu se mai simţea legată de Pactul de la Locarno din 1925, care reglementa relaţiile cu Franţa. Jurnalistul american William L. Shirer, care era prezent, a fost martor la scenele de isterie ce au urmat:

Acum cei şase sute de deputaţi, toţi numiţi personal de Hitler; oameni mici cu corpuri mari, gâturi proeminente şi par aranjat, cu burdihane şi uniforme maro şi cizme grele, mici oameni de lut în mâinile lui fine, sar în picioare ca nişte automate, cu mâna dreapta întinsa în salutul nazist şi ţipa „Heil”... Hitler îşi ridica mâna pentru a face linişte... Spune cu o voce adânca, rezonantă: „Bărbaţi din Reichstagul Germaniei!” Liniştea este completă. „În această oră istorică, când în provinciile de vest ale Reichului trupele germane mărşăluiesc chiar în acest moment înspre viitoarele lor garnizoane lor de pace, ne unim cu toţii în două jurăminte sacre”. Nu poate continua. Acestea sunt veşti noi pentru gloata „parlamentară”, că soldaţii germani intraseră deja în Renania... Sar în picioare strigând şi ţipând... Mâinile le sunt ridicate într-un salut slugarnic, feţele contorsionate de isterie, gurile larg deschise, urlând, urlând, ochii arzând de fanatism aţintiţi spre noul lor zeu, Mesia.45

Cele două jurăminte pe care le-a făcut Hitler au fost, în mod caracteristic, pe de o parte, că Germania nu va apela niciodată la forţă, dar că va lupta pentru pace, pe de alta. Ca înainte, a declarat că Germania nu avea pretenţii teritoriale în Europa. Şi a oferit o serie de pacte de pace pentru a linişti vecinii Germaniei. Toate acestea erau doar retorice. Pentru a sublinia importanţa momentului, a dizolvat Reichstagul şi a cerut alegeri, însoţite de un plebiscit în legătură cu acţiunea sa, pe 29 martie 1936. Primul său discurs din campanie, de pe 12 martie, a fost ţinut la Karlsruhe, pe malurile Rinului, la o aruncătură de băţ de Franţa.46

Filmele de propagandă germane şi relatările din presă au arătat fotografii cu locuitori din Renania extaziaţi

primind trupele cu salutul nazist şi împodobindu-le calea cu flori. Luise Solmitz scria:

Am fost total copleşită de evenimentele din acest moment… încântată de marşul soldaţilor noştri, de măreţia lui Hitler şi de puterea limbajului său, de forţa acestui om… Am tânjit după această limbă, după fermitatea ei, cât timp asupra noastră a domnit subversiunea, împreună cu Antanta. Dar nu am îndrăznit să ne gândim la asemenea fapte. Din nou şi din nou Führerul pune lumea în faţa unui fapt împlinit…

Dacă lumea ne-ar fi auzit folosind un asemenea limbaj de 2000 de ani – nu am fi fost nevoiţi să o folosim atât de rar, am fi fost mereu înţeleşi şi am fi fost scutiţi de multă vărsare de sânge, de multe lacrimi, pierderi de teritoriu şi umilinţă… Relatările despre atmosfera din fiecare oraş vorbesc despre o jubilare fără precedent47

Observatorii social-democraţi spuneau însă o altă poveste. „Ocuparea zonei Rinului”, transmitea un agent, „a fost chipurile primită de întreaga populaţie cu o jubilare uriaşă. Dar rapoarte din întregul vest sunt de acord că doar naziştii au celebrat momentul”. 48

Unii oameni de afaceri au fost în mod făţiş mulţumiţi deoarece se gândeau că lucrurile aveau să se îmbunătăţească pentru ei. Majoritatea oamenilor, într-adevăr, aproba în mod tacit remilitarizarea. Mai ales tinerii erau entuziaşti în anumite locuri. „Este ţara noastră, până la urmă”, declara un muncitor. „De ce nu ni s-ar permite să ţinem armată acolo?” 49 Dar existau şi temeri răspândite că această acţiune avea să ducă la război. Mulţi naziști activi au răspuns acestor temeri indicând promisiunile de intenţii paşnice ale lui Hitler. Doar puţini se lăudau că aveau să primească cu braţele deschise un război.50 Oamenii se mândreau cu recăpătarea suveranităţii naţionale, dar în acelaşi timp erau extrem de îngrijoraţi în privinţa pericolelor unui război general, de perspectiva bombardării masive a Germaniei şi de repetarea morţilor şi distrugerilor din 1914 – 1918.51 Temerile vastei

majorităţi nu puteau fi alungate de precauţiunile extinse în caz de raid aerian care au însoţit acţiunea de remilitarizare. „Poporul”, concluziona un agent social-democrat, „este foarte îngrijorat. Se tem de război, întrucât tuturor le este clar că Germania îl va pierde şi va ajunge în ruine”. 52

În martie 1936, nemţii şi-au ţinut răsuflarea în timp ce 3.000 de soldaţi mărşăluiau adânc în Renania, sprijiniţi de încă 30.000 care au rămas pe malul sau lângă malul de est al râului. Dacă francezii ar fi hotărât să îşi trimită trupele, germanii ar fi fost forţaţi să se retragă în câteva ore în ciuda ordinelor date de Hitler de a rezista. Dar francezii nu au făcut asta. Crezând că prezenţa militară germană era de zece ori mai mare decât era de fapt şi restricţionaţi de neliniştea publică în privinţa unui posibil război într-un moment în care se apropiau alegerile generale, guvernul francez a ales să nu acţioneze. Reacţia lor a fost

Harta 18. **Plebiscitul din Saar şi remilitarizarea Renaniei, 1935-1936**

consolidată şi de britanici, care au acţionat rapid pentru a opri orice reacţie pripită. Ce se întâmplase, până la urmă, era doar o recuperare a suveranităţii Germaniei asupra propriului teritoriu şi nimeni nu credea că aceasta

merita un război general. Nimeni în acest moment nu îl vedea pe Hitler ca fiind diferit de oamenii de stat germani care îl precedaseră şi nici aceştia nu îşi ascunseseră dorinţa de a aduce din nou trupele în Renania. Într-adevăr, atât de mare era indiferenţa publică în Marea Britanie faţă de acest incident, încât guvernul chiar a refuzat să susţină ideea de a impune sancţiuni ale Ligii Naţiunilor împotriva Germaniei pentru ceea ce era de fapt o încălcare a tratatelor internaţionale. Hitler îşi asumase cel mai mare risc de până acum şi scăpase nepedepsit53 Experienţa, confirmată de încă o alegere şi un plebiscit aranjate pe 29 martie 1936, care a adus inevitabilul procent de 98, 9 la sută pentru nazişti şi pentru acţiunile guvernului, i-au confirmat lui Hitler credinţa că nu avea cum să eşueze. Convins de mitul propriei invincibilităţi, a început acum să mărească ritmul marşului Germaniei spre dominarea Europei şi spre cucerirea lumii. „Nici ameninţări, nici avertizări”, a declarat el la München pe 14 martie 1936, „nu mă vor opri să merg până la capăt. Urmez calea destinată mie de Providenţă cu siguranţa instinctivă a unui somnambul”. 54

Crearea Germaniei Mari

I

Remilitarizarea Renaniei a afectat dramatic echilibrul relaţiilor internaţionale în Europa. Până la acest moment, aşa cum devenise deosebit de clar în 1923, francezii erau potenţial capabili să oblige Germania să respecte plata compensaţiilor de război trecând Rinul şi ocupând zona industrială cea mai mare a ţării, Ruhrul. De acum înainte, nu mai puteau să facă asta. Poziţia franceză începând cu 1936 a fost una pur defensivă. A lăsat astfel celui de-al Treilea Reich mână liberă pentru a ataca ţările mici din estul Europei. Şocate de această evoluţie, care le-a lăsat periculos de vulnerabile, multe dintre aceste state, aliate anterior cu Franţa, au încercat să îşi îmbunătăţească relaţiile cu cel de-al Treilea Reich. Austria se simţea acum în mod deosebit ameninţată, având în vedere nou-formata

prietenie dintre Germania şi Italia.55 Nu după mult timp, relaţia dintre Hitler şi Mussolini a devenit şi mai apropiată. Asta deoarece, ca urmare a unei victorii a stângii în alegerile din Spania ţinute în februarie 1936, ofiţerii de dreapta din diferite părţi ale ţării au declanşat o rebeliune concertată pe 17 iulie 1936 pentru a răsturna republica şi a instaura o dictatură militară. Rebeliunea a eşuat în obiectivele sale în cea mai mare parte a ţării, şi în curând Spania s-a afundat într-un sângeros război civil. Oficialii şi oamenii de afaceri germani din Spania l-au îndemnat pe Hitler să îi susţină pe rebeli, şi una dintre figurile de seamă ale rebeliunii, generalul Francisco Franco, a apelat direct la Hitler pentru ajutor. Acesta nu avea să se lase prea mult aşteptat.56

Chiar înainte de finalul lui iulie 1936, avioanele germane se aflau în Spania transportând trupele rebele pe fronturi-cheie, ajutând astfel la menţinerea în viaţă a rebeliunii. De la acest început modest, intervenţia germană avea să atingă în curând proporţii impresionante. Principalele motive erau atât militare, cât şi politice. Întrucât situaţia politică din Spania se polariza cu o intensitate fără precedent, Hitler a început să fie îngrijorat în privinţa posibilităţii ca o victorie republicană să aducă ţara în mâinile comuniştilor într-un moment în care guvernul Frontului Populai; susţinut de Partidul Comunist, tocmai venise la putere în Franţa. O uniune între cele două state ar fi putut constitui un obstacol serios în Europa de Vest pentru planurile sale de expansiune şi război în Est, mai ales pentru că aceste planuri includeau Uniunea Sovietică. Pe lângă aceasta, Hitler a realizat în curând că războiul avea să ofere ocazia ideală pentru ca noile forţe armate ale Germaniei să-şi dovedească capacităţile.57 în curând, Werner von Blomberg, ministrul de război al Germaniei, proaspăt promovat la rangul de feldmareşal, se afla în Spania spunându-i lui Franco că avea să primească trupe germane şi material cu condiţia să ducă războiul cu mai multă vigoare decât o făcuse până atunci. În noiembrie

1936, 11.000 de soldaţi germani şi personal auxiliar, dotaţi cu avioane, artilerie şi blindate, au aterizat la Cádiz. Până la finalul lunii, regimul naţionalist fusese recunoscut în mod oficial ca guvern al Spaniei de către cel de-al Treilea Reich şi unităţile germane fuseseră organizate într-o unitate sub numele de Legiunea Condor.58

Lui Hitler şi generalilor săi le-a fost clar faptul că ajutorul german acordat lui Franco nu putea fi unul pe termen nelimitat fără a atrage ostilitatea celorlalte puteri europene. Marea Britanie şi Franţa căzuseră de acord asupra unei politici de non-intervenţie. Aceasta nu a împiedicat aprovizionările mai ales din Marea Britanie să ajungă în tabăra naţionalistă, dar însemna că dacă ficţiunea neutralităţii generale avea să fie păstrată, celelalte puteri trebuiau să fie atente în privinţa gradului lor de intervenţie. Ajutorul acordat de Mussolini rebelilor a fost mult mai mare decât cel acordat de Hitler, dar ambele au fost contrabalansate de ajutorul acordat de Uniunea Sovietică republicanilor. Voluntari din multe ţări s-au adunat sub steagul republicii pentru a forma o Brigadă Internaţională; un număr mic s-au alăturat taberei franchiste. În această situaţie, prevenirea escaladării conflictului într-un război de proporţii părea să fie în interesul tuturor. Miza nu părea tocmai una copleşitoare. Astfel ca Hitler a păstrat efectivul celor din Legiunea Condor relativ redus, deşi membrii acesteia erau cu toţii foarte bine pregătiţi şi profesionişti.59

Această forţă, aflată sub comanda generalului Hugo Spenie, a jucat un rol important în efortul de război al taberei naţionaliste. În curând, legiunea testa noile tunuri antiaeriene de 88 mm împotriva avioanelor republicane. Dar cea mai eficientă contribuţie a fost adusă de propriile bombardiere, care au luat parte la o înaintare concertată, începută la cererea lui Sperrle, asupra Ţării Bascilor. Pe 31 martie 1937, avioanele Junkers ale legiunii au bombardat oraşul lipsit de apărare Durango, ucigând 248 de locuitori, inclusiv mai mulţi preoţi şi măicuţe, primul oraş european

bombardat intensiv. Mult mai devastator însă a fost raidul efectuat de acestea, împreună cu patru bombardiere Heinkel III şi câteva avioane de vânătoare Messerschmitt Bf-109 încercate în premieră, împotriva oraşului Guernica pe 26 aprilie 1937. Patruzeci şi trei de avioane, inclusiv un număr mic de avioane italiene, au lansat aproximativ 45.000 de kilograme de bombe incendiare, cu explozibil foarte puternic şi de fragmentare deasupra oraşului, în timp ce avioanele de vânătoare secerau locuitorii şi refugiaţii din oraş cu mitralierele. Populaţia oraşului, în mod normal nu mai mare de 7.000, sporise din cauza refugiaţilor, a soldaţilor republicani în retragere şi a ţăranilor veniţi pentru ziua de târg. Peste 1 600 de oameni au fost ucişi şi mai mult de 800 răniţi. Centrul oraşului a fost făcut una cu pământul. Raidul a confirmat frica răspândită în toată Europa în legătură cu efectele devastatoare ale bombardamentele aeriene. Deja un simbol al atacului asupra identităţii basce, oraşul a căpătat importanţă mondială prin artistul spaniol prorepublican, aflat în exil, Pablo Picasso, care i-a dedicat fresca comandată pentru Expoziţia Mondială de la Paris, realizând un tablou de dimensiuni mari, *Guernica*, înfăţişând cu o putere unică şi de durată suferinţele oraşului şi ale locuitorilor săi.60

Mânia internaţională iscată de raid i-a făcut pe germani şi pe naţionaliştii spanioli să nu îşi asume responsabilitatea pentru aceste atacuri. Ani la rând s-a susţinut varianta că bascii şi-ar fi aruncat singuri în aer oraşul.61 În particular, colonelul Wolfram von Richthofen, care organizase raidul, concluziona cu satisfacţie că noile avioane şi bombe îşi dovediseră eficienţa, deşi era mai puţin mulţumit de eşecul naţionaliştilor spanioli de a veni în urma raidului şi de a da o lovitură decisivă oponenţilor lor basci.62 Dar Legiunea Condor nu a repetat acest experiment ucigaş. Mai târziu, oferta Legiunii de a utiliza tancuri rapide în faza finală a războiului a fost respinsă de tradiţionalistul Franco. Cu toate acestea, datorită

ajutorului german şi italian, a resurselor şi conducerii superioare, a unităţii interne şi a neutralităţii internaţionale, franchiştii şi-au desăvârşit victoria până în martie 1939. Pe 18 mai 1939, condusă de Richthofen, Legiunea a defilat cu mândrie la parada dedicată victoriei finale, organizată de Franco la Madrid.63 încă o dată, lipsa de acţiune internaţională îi dăduse mână liberă lui Hitler. Pentru el, Războiul civil spaniol era încă un exemplu al lipsei de curaj a Marii Britanii şi Franţei şi astfel o încurajare de a avansa mai rapid cu împlinirea propriilor intenţii. În acest sens, cel puţin, conflictul spaniol a accelerat începerea războiului mondial.64

Ca o consecinţă mai apropiată însă, acest conflict a întărit alianţa dintre Hitler şi Mussolini. Deja în septembrie 1936 Hans Frank a vizitat Roma pentru a începe negocierile, şi luna următoare, ministrul de externe al Italiei Ciano a mers în Germania pentru a semna un acord secret cu Hitler. În noiembrie 1936 Mussolini făcea referiri deschise la „Axa Roma-Berlin”. Ambele puteri căzuseră de acord să-şi respecte reciproc ambiţiile şi să se alieze împotriva republicii spaniole. În acelaşi timp, în spatele ministrului de externe, Hitler a aranjat ca biroul lui Ribbentrop să încheie un Pact Anti-Comintern cu Japonia, aducând cele două ţări într-o alianţă defensivă împotriva Uniunii Sovietice. Pentru moment, această alianţă era lipsită de valoare, dar împreună cu Axa Roma-Berlin, completa echipa de puteri revizioniste, expansioniste, care avea să aibă un efect atât de devastator în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.65 încercarea de a atrage Marea Britanie în Pactul Anti-Comintern, susţinută prin numirea lui Ribbentrop ca ambasador la Londra în august 1936, nu a avut mari şanse de succes; a eşuat aproape imediat din cauza lipsei de tact a noului numit şi din cauza ameninţărilor sale de a submina imperiul de peste mări al Metrii Britanii ca un instrument de şantaj – o ameninţare luată extrem de în serios de către britanici. În privinţa lui Hitler, nimic altceva în afara unui angajament global cu

Marea Britanie la acest moment nu ar fi meritat riscul de a-i supăra pe italieni, având în vedere importanta prezenţă britanica din Mediterană. Nu a abandonat ideea ajungerii la o înţelegere cu britanicii şi a continuat să creadă că Marea Britanie nu avea să se implice în evenimentele din Europa, oricum s-ar fi desfăşurat acestea. Pentru moment însă, asemenea calcule ocupau un loc secundar în spatele scopurilor sale imediate de pe continent.66

II

Aceste scopuri erau mult mai aproape de realizare până în a doua jumătate a lui 1936. Planul de Patru Ani, creat pentru a mări forţa militară a Germaniei suficient de rapid pentru a susţine un război generalizat până la începutul anilor 1940, era în desfăşurare. Axa Roma-Beriin, Pactul Anti-Comintern, desfăşurarea cu succes a Războiului civil spaniol şi creşterea unui sentiment de linişte în cadrul guvernului britanic au contribuit în a-l convinge pe Hitler că putea să accelereze ritmul politicii sale externe chiar în absenţa unei alianţe cu Marea Britanie. În această atmosferă a ţinut Hitler conferinţa cu Blomberg, Fritsch, Göring, Neurath şi Raeder din 5 noiembrie 1937, la care colonelul Hossbach a înregistrat intenţia Führerului nazist de a începe acţiuni militare împotriva Austriei şi a Cehoslovaciei în viitorul nu foarte îndepărtat67 Până la acest moment, Hitler începuse să simtă că era împiedicat de obstrucţionismul şi lipsa de entuziasm a unora dintre subordonaţii săi. În iarna 1937 – 1938, a început să îi înlocuiască pe aceştia cu oameni mai dispuşi să fie de acord cu ritmul accelerat înspre război impus de el. Asta întrucât o serie de conducători militari de seamă, susţinuţi de simpatizând din Ministerul de Externe, deveniseră extrem de alarmaţi în legătură cu felul lipsit de răbdare în care Hitler se îndrepta spre război. Germania era în stare să cucerească Austria şi, posibil, Cehoslovacia, dar nivelul de pregătire militară al ţării era din punctul lor de vedere departe de a fi suficient pentru un război cu Marea Britanie şi Franţa, în cazul în care

acţiunile din Europa Centrală şi de Est ar fi dus la o conflagraţie generală. Ministrul de război, feldmareşalul Werner von Blomberg, ministrul de externe Konstantin von Neurath şi comandantul-şef al armatei de uscat Werner von Fritsch şi-au exprimat cu toţii dubii serioase după întâlnirea din noiembrie 1937. Şeful Statului-Major al Armatei de Uscat, generalul Ludwig Beck, a fost şi mai alarmat şi şi-a exprimat exasperarea în legătură cu lipsa de responsabilitate a lui Hitler. Toţi aceşti oameni credeau că un război era atât de neevitat, cât şi dezirabil, dar a-l lansa în acel moment ar fi fost periculos de prematur.68

Ocazia de a acţionai-a fost oferită lui Hitler la începutul anului 1938 sub forma unui scandal. Pe 12 ianuarie 1938, Blomberg, un văduv singuratic, s-a căsătorit cu o femeie cu treizeci şi când de ani mai tânără ca el. O cunoscuse în timp ce se plimba prin Tiergarten în Berlin. Noua soţie a lui Blomberg, Margarethe Gruhn, era o tânără femeie simplă, provenită dintr-un mediu umil. Hitler a aprobat acest cuplu pentru că el demonstra irelevanţa distincţiei sociale în cel de-al Treilea Reich. Astfel că a fost de acord să fie martor în cadrul ceremoniei de căsătorie. Dar mediul lui Gruhn era de fapt departe de a fi simplu. Un telefon anonim l-a informat pe Fritsch că aceasta fusese la un moment dat înregistrată la poliţie ca prostituată, că pozase pentru fotografii pornografice şi că fusese condamnată pentru că furase de la un client. Poliţia i-a confirmat identitatea. Pe 24 ianuarie Göring s-a simţit obligat să arate dosarul de la poliţie al acesteia lui Hitler. Alarmat de situaţia ridicolă în care ar fi fost pus dacă s-ar fi aflat că servise ca martor la o căsătorie cu o fostă prostituată, Hitler a căzut într-o depresie adâncă, pierzându-şi somnul. Situaţia a fost înrăutăţită pentru el, în mod caracteristic, de dezvăluirea că fotografiile fuseseră făcute de un evreu cu care Gruhn trăise la acea dată. Era, scria Goebbels în jurnalul lui, cea mai mare criză din regim de la afacerea cu Röhm. „Liderul”, nota el, „este zdrobit”. Goebbels se gândea că singura modalitate onorabilă de

ieşire pentru Blomberg era să se sinucidă. Blomberg a refuzat oferta lui Göring de a anula căsătoria şi a fost forţat să demisioneze din funcţia de ministru al apărării. Pe 27 ianuarie Hitler l-a văzut pentru ultima oară; ziua următoare, feldmareşalul şi soţia lui au plecat într-o vacanţă de un an în Italia.69

Dar acesta nu a fost în nici într-un caz sfârşitul poveştii. Gândindu-se la posibilitatea ca şi alţi ofiţeri superiori să fie pătaţi de un scandal moral, Hitler şi-a amintit deodată un dosar care îi fusese arătat despre generalul-colonel Fritsch în vara lui 1936, conţinând acuzaţii de comportament homosexual aduse de către Otto Schmidt, care se prostitua la Berlin. La acel moment, Hitler respinsese acuzaţiile ca fiind neplauzibile şi ordonase ca dosarul să fie distrus. Dar meticulosul Heydrich îl păstrase sub cheie şi pe 25 ianuarie 1938 i l-a adus lui Hitler. Îngrozit, aghiotantul militar al lui Hitler, colonelul Hossbach, i-a spus lui Fritsch, care a negat acuzaţiile declarând că simt complet false. Poate, a spus Fritsch la o întâlnire convocată de urgenţă a doua zi, cu Hitler; Göring şi Otto Schmidt, scos din închisoare de Gestapo cu această ocazie, se refereau la o perioadă din 1933 – 1934 când luase adesea mesele de unul singur în compania unui membru al Tineretului Hitlerist căruia îi oferise mese gratuite. Dacă acesta era cazul, putea asigura pe toată lumea că relaţia fusese complet inocentă. Neştiind înainte de această relaţie, Hider era acum şi mai alarmat Lipsa de indignare a lui Fritsch în timp ce nega povestea lui Schmidt nu a ajutat deloc. Interogat pe 27 ianuarie de Gestapo, Schmidt a mai adăugat detalii circumstanţiale ale presupusei sale relaţii cu Fritsch. Comandantul armatei nu a avut dificultăţi în a demonstra că acestea erau false. Dar răul era deja făcut Hider nu mai avea încredere în el. Ministrul justiţiei Giirtner, consultat în această problemă, a fost de părere că Fritsch nu reuşise să îşi cureţe numele. Căzut într-o disperare şi mai adâncă, Hider şi-a anulat discursul anual de la aniversarea numirii sale în funcţia de

cancelar al Reichului de pe 30 ianuarie. Pe 3 februarie 1938 i-a cerut lui Fritsch să-şi dea demisia.70

La insistenţele lui Giirtner, Fritsch a fost judecat de un tribunal militar pe 18 martie 1938. A fost achitat fără vreo ambiguitate de ambele acuzaţii, care se bazau, a concluzionat curtea, pe o confuzie de persoană: Fritsch cel în cauză fusese cu totul altcineva. Fiindu-i interzis accesul spre ierarhia superioară a armatei, Fritsch s-a oferit voluntar să lupte pe frontul polonez şi a fost ucis în bătălie pe 22 septembrie 1939; în retragere, Blomberg a supravieţuit războiului, murind într-o închisoare aliată în martie 1946.71 Între timp, Hider trebuia în continuare să găsească o ieşire din criză. După discuţii intense cu Goebbels, Hider a acţionat într-un final. Căderea celor doi lideri ai armatei putea fi deghizată mult mai util ca parte a unei schimbări de cadre mult mai generale. Hider a concediat nu mai puţin de paisprezece generali, inclusiv şase din forţele aeriene; printre aceştia se aflau mulţi oameni cunoscuţi ca naţional-socialişti mai puţin înflăcăraţi. Patruzeci şi şase de ofiţeri superiori au fost mutaţi în funcţii noi. Fritsch a fost înlocuit în funcţia de comandant-şef al armatei de uscat de către Walther von Brauchitsch, un ofiţer de artilerie care a fost promovat la rangul de general-colonel cu această ocazie. Brauchitsch nu era nazist, dar era un admirator al lui Hitler şi îi era mult mai servil acestuia decât fusese predecesorul său. Hitler a dat la o parte pretenţiile lui Göring de a fi numit ministru de război. Gradul său militar din acel moment (acela de căpitan în retragere) era prea mic pentru a fi acceptabil pentru generali şi, în orice caz, postul l-ar fi făcut mult prea puternic. Hitler l-a păcălit cu titlul de feldmareşal.72

Scaunul de ministru de război a rămas neocupat. De acum înainte, Hitler avea să îndeplinească această funcţie în calitatea sa de comandant suprem, creând ministere subordonate pentru fiecare dintre cele trei ramuri ale forjelor armate, coordonate de un înalt Comandament al

Forţelor Armate (*Oberkommando der Wehrmacht*, sau OKW) sub generalul Wilhelm Keitel, cel mai înalt administrator militar din fosta structură. În acelaşi timp, a profitat de oportunitate pentru a-l înlocui pe Neurath din funcţia de ministru de externe cu propriul om, Joachim von Ribbentrop, în care putea avea mai mare încredere că avea să facă ce i se cere. Conservatorul Ulrich von Hassell a fost rechemat de la ambasada din Roma şi înlocuit cu un ambasador mai pliabil. Hitler a anunţat de asemenea numirea loialului Walther Funk ca înlocuitor al lui Schacht ca ministru al economiei, demnitate din care Schacht a demisionat pe 26 noiembrie 1937. Explicaţia oficială pentru aceste schimbări a fost că Blomberg şi Fritsch se retrăseseră din motive de sănătate, dar Hitler a spus povestea reală atât cabinetului, convocat pentru ultima oară la 5 februarie 1938, cât şi generalilor importanţi, mai devreme în aceeaşi zi. Ofiţerii armatei, convinşi de detaliile circumstanţiale enumerate de Hitler, au fost înspăimântaţi. Integritatea morală a conducerii armatei fusese distrusă. Se afla acum complet la mila lui Hitler. Pe 20 februarie, Hitler s-a adresat Reichstagului vreme de câteva ore. Forţele armate, declara el, erau acum „dedicate statului naţional-socialist cu o credinţă şi o obedienţă oarbe”.73

Aceste schimbări i-au conferit lui Hitler o libertate absolută la comanda politicii externe, militare şi economice a Germaniei. Înconjurat de acoliţi care îşi repetau mereu admiraţia faţă de el, Hitler rămăsese acum fără nimeni dispus să îl oprească. Până la acest moment, de asemenea, scăpase de puţinii prieteni care mai păstrau ceva similar unei judecăţi proprii. Unuia dintre aceştia, Ernst „Putzi” Hanistaengl, care îl susţinuse pe Hitler de la începuturile acestuia, i se ofensetidul mai degrabă gol de conţinut de şef al Piesei Străine al Partidului Nazist în 1932. Dar nu fusese niciodată în stare să conteste dominaţia lui Goebbels în domeniul propagandei şi Hitler însuşi nu mai avea nevoie de el. Trecute erau zilele nedemne când Hitler făcea paşi prin studioul lui

Hanistaengl, fluturându-şi braţele, în timp ce gazda lui interpreta Wagner la pian. Vanitos, egocentric, niciodată unul dintre discipolii servili şi adoratori ai lui Hitler, Hanistaengl crea o iritare crescândă în rândul conducerii naziste prin poveştile sale exagerate despre curajul său în a rămâne la New York în timpul Primului Război Mondial, după intrarea Americii în război în 1917, într-un moment când mulţi dintre ei luptau pe front. Când a însoţit aceste poveşti cu desconsiderarea curajului trupelor germane care luptau de partea lui Franco în Războiul civil spaniol, Hitler şi Goebbels s-au hotărât să îi dea o lecţie. În 1937, Hitler i-a ordonat lui Hanistaengl să meargă în Spania pentru a lua legătura cu corespondenţii germani de război din spatele frontului. În aer, pilotul, la ordinele lui Hitler, l-a informat pe Hanistaengl că era de fapt trimis într-o misiune secretă în spatele liniilor inamice. Nu cel mai curajos dintre bărbaţi, Hanistaengl a intrat în panică. Într-un final, pilotul a aterizat pe o pistă de lângă Leipzig, invocând o defecţiune la motor. Toate momentele acestui episod au fost imortalizate pe film de către cameramanii lui Goebbels. Filmarea rezultată, nota Goebbels mai târziu în jurnalul său, era suficientă pentru a-l face să moară de râs. Hanistaengl nu a înţeles gluma. Convins că fusese ţinta unei încercări de asasinat, Hanistaengl a fugit în Elveţia şi nu s-a mai întors.74

m

La începutul lui 1938, atenţia lui Hitler s-a întors încă o dată înspre Austria. Încheiase un acord oficial cu guvernul austriac la 11 iulie 1936, prin care Austria acceptase că este un stat german şi dictatorul austriac Kurt von Schuschnigg se supusese cererii lui Hitler de a acorda „opoziţiei naţionale”, sau cu alte cuvinte Partidului Nazist Austriac, o parte din guvern. Dar în timp ce Schuschnigg vedea asta ca o rezolvare a dificultăţilor din relaţiile austro-germane apărute odată cu încercarea de pud cu doi ani înainte, Hitler o vedea doar ca un capăt al unei pârghii politice care avea într-un final să deschidă

suveranitatea Austriei spre uniunea completă cu Germania.75 Dar pentru multă vreme, Hitler nu a crezut că venise momentul potrivit de a acţiona. Pe parcursul anului 1936, acesta a sfătuit naziştii din Austria să fie precauţi, nedorind să creeze nelinişte internaţională în timp ce restul Europei încă digera remilitarizarea Renaniei şi consecinţele sale. A continuat în aceeaşi manieră şi în cea mai mare parte a lui 1937. Conducerea naziştilor din Austria s-a conformat, reducând intensitatea ostilităţii faţă de Biserica Catolică, generatoare de furori pe teritoriul vecinei de la nord. Austria era un stat majoritar catolic şi era vital ca ierarhia Bisericii să rămână în cel mai rău caz neutră, în cel mai bun caz favorabilă ideii unei uniri cu Germania. Membrilor şi susţinătorilor mişcării le-au displăcut restricţiile impuse activismului lor, iar partidul aflat în ilegalitate s-a divizat în mod serios. O altă sursă de tensiune a fost reprezentată şi de către numirea de către Schuschnigg a lui Arthur Seyss-Inquart, un avocat pronazist, în guvern. Atât de mare a fost resentimentul Partidului Nazist Austriac faţă de aparenta cooptare a uneia dintre figurile sale de seamă în maşina politică guvernamentală, încât acesta l-a exclus oficial pe unul dintre membrii echipei lui Seyss-Inquart, Odilo Globocnik, în octombrie 1937. SS-ul austriac, condus de Ernst Kaltenbrunner, a fost în mod deosebit implicat în propagarea activităţilor ilegale împotriva dorinţelor conducerii Partidului. Având în vedere aceste diviziuni, orice speranţă că independenţa Austriei putea fi răsturnată din interior trebuia abandonată.76

În timp ce Hitler îndemna la precauţie, Hermann Göring adopta o linie mai îndrăzneaţă. În calitatea sa de şef al Planului pentru Patru Ani, devenea din ce în ce mai îngrijorat în privinţa creşterii rapide a lipsurilor de materiale brute şi a muncitorilor calificaţi în efortul de reînarmare şi de pregătire pentru război. Austria le poseda pe amândouă din abundenţă. Göring era în mod deosebit interesat să pună mâna pe depozitele bogate în fier din

Stiria. Făcându-şi intenţiile clare, i-a arătat o hartă special desenată a Europei, cu Austria deja încorporată în Germania, lui Mussolini în septembrie 1937 şi oficialului celui mai înalt din Ministerul Austriac de Externe două luni mai târziu. A luat tăcerea lui Mussolini ca pe un acord. Încorporarea Austriei se potrivea bine în ideea geopolitica a lui Göring a unei sfere economice largi în Europa Centrală, condusa de Germania – ideea tradiţională, cunoscută încă de la 1900, a *Mitteleuropa*. Astfel că a insistat şi pentru uniunea monetară a celor două ţări. Ideea s-a întâlnit cu un răspuns lipsit de entuziasm din partea guvernului austriac, care bănuia că aceasta va duce inevitabil şi la uniune politică, având în vedere puterea economică mult superioară a Germaniei. Această politică agresivă a fost mult prea dură, i-a spus Hitler lui Mussolini în timpul vizitei liderului italian în Germania în septembrie 1937. Cu toate acestea, nu a făcut nimic pentru a opri iniţiativele lui Göring. Pentru că în practică se apropia de poziţia lui Göring şi începea să creadă că încorporarea Austriei trebuia să vină mai degrabă mai rapid decât mai târziu.77

Sentimentul acut al urgenţei care a început să îl cuprindă pe Hitler la începutul anului 1938 avea mai multe cauze. Reînarmarea Germaniei progresa rapid, dar şi celelalte ţări începeau să se reînarmeze, astfel că avantajul construit de Germania avea să se piardă. În acel moment, de asemenea, experienţa părea să arate că Marea Britanie şi Franţa erau încă ezitante să acţioneze hotărât împotriva expansiunii germane. Această ezitare a fost subliniată şi de înlocuirea la 21 februarie 1938 a lui Anthony Eden cu mai conciliantul Lord Halifax în funcţia de secretar de externe al Marii Britanii. Dar cât timp avea să dureze această acalmie? Mai mult, în jurul anilor 1937 – 1938, Hitler însuşi a început să simtă că timpul îi trecea. Se apropia de a cincizecea aniversare şi devenea îngrijorat în privinţa propriei sănătăţi; în mai 1938, chiar a bănuit o perioadă că avea cancer. Ca o consecinţă mai apropiată şi mai decisivă,

o modalitate bună de a distrage atenţia de la criza din conducerea armatei era de a face o mişcare spectaculoasă în politica externă. Şi aici, nu pentru prima oară dar nici pentru ultima, evenimentele s-au aranjat în favoarea lui Hitler. îmbunătăţirea crescândă a relaţiilor dintre Germania şi Italia a generat printre alte lucruri şi retragerea tuturor obiecţiilor anterioare ale lui Mussolini în privinţa ocupării Austriei de către Germania, un scop pe care Hitler, ca originar din Austria, îl luase în considerare încă de la începutul carierei sale politice. Mai mult, Schuschnigg, încurajat de ambasadorul special al lui Hitler la Viena, Franz von Papen, era nerăbdător să se întâlnească cu Hitler pentru a încerca să reducă violenţa naziştilor austrieci care, se temea el, plănuiau un pud similar cu cel eşuat, care avusese ca rezultat moartea predecesorului său în 1934. Întâlnirea avea să fie una monumentală.78

Guvernul lui Schuschnigg devenise din ce în ce mai slab din 1936. Nu obţinuse niciun succes în îmbunătăţirea situaţiei economice, care rămânea adâncită în criza economică. Anii de sărăcie care măcina şi de şomaj crescut lăsaseră majoritatea populaţiei nu doar deziluzionată de guvern, dar şi convinsă că mica republică austriacă nu avea să devină niciodată viabilă economic de una singură. În timpul anilor 1920 toate partidele politice majore fuseseră adepte ale reunirii Austriei – parte a Germaniei în variatele ei încarnări până în 1866 – cu Reichul. Deşi preluarea puterii de către naziştii îi făcuse pe socialiştii austrieci de orientare marxistă să renunţe la această dorinţă în programul lor din 1933, nu există nicio îndoială că mulţi dintre ei continuau să creadă că aceasta era cea mai bună soluţie pentru problemele ţării lor, până la urmă, se gândeau ei, unindu-se cu cel de-al Treilea Reich, nu făceau decât să părăsească o dictatură lipsită de succes pentru una de succes. Mai mult, mulţi socialişti, înveninaţi de suprimarea lor violentă de către guvern şi armată în februarie 1934, nu erau în niciun caz pregătiţi să îşi

acorde sprijinul nesuferitului Schuschnigg, pe care îl considerau parţial responsabil pentru uciderea a câteva sute dintre camarazii lor în timpul conflictului. Mai general, antisemitismul austriac, aşa cum nota un raport al guvernului în 1936, era în „continuă creştere", întrucât oamenii căutau pe cineva pe care să dea vina. Acest lucru era încurajat nu doar de naziştii austrieci, ci şi de mica dar din ce mai populara mişcare monarhistă, condusă de arhiducele Otto von Habsburg, moştenitor al tronului habsburgic. Încercarea lui Schuschnigg de a strânge sprijin în spatele propriei mişcări fasciste, Frontul Patriei, eşuase complet; mişcările fasciste din Europa îşi câştigau susţinerea exploatând nemulţumirea populară şi o imitaţie sprijinită de guvern nu convingea pe nimeni. În 1936, Schuschnigg a interzis turbulentele Ligi de Apărare a Patriei. Această măsură îl lipsea de singura forţă paramilitară rămasă care ar fi putut să-l ajute să reziste unei invazii germane; divizia paramilitară a socialiştilor austrieci fusese deja scoasă în afara legii de către predecesorul său, Dollfuss. Mii de paramilitari nemulţumiţi au migrat spre ilegalul Partid Nazist Austriac, la rândul său scos în afara legii de Schuschnigg.79

Organizată de Papen, o întâlnire dintre Hitler şi Schuschnigg a avut loc la Berchtesgaden pe 12 februarie 1938. Pentru a-l intimida pe dictatorul austriac, Hitler aranjase ca figuri de marcă ale armatei germane să fie prezente la refugiul său din munţi, inclusiv comandantul Legiunii Condor din Spania, Hugo Sperrie. Hitler fusese deja informat în detaliu de Seyss-Inquart în legătură cu poziţia lui Schuschnigg. Nedându-i acestuia şansa de a-şi exprima propriul punct de vedere, Hitler s-a lansat într-o tiradă furioasă". Întreaga istorie a Austriei", spunea el bombastic, „nu este decât un neîntrerupt act de trădare. Aşa a fost în trecut şi aşa este şi în ziua de azi. Acest paradox istoric trebuie să ajungă acum la sfârşitul mult aşteptat". Timp de două ore i-a ţinut o predică lui Schuschnigg în privinţa propriei invincibilităţi („Am

realizat tot ceea ce mi-am propus şi am devenit astfel cel mai mare german din toată istoria”) şi a subliniat clar faptul că o acţiune militară avea să urmeze, neîmpiedicată de o intervenţie străină, dacă austriecii nu se supuneau cererilor lui („Reichul german este o putere majoră şi nimeni nu poate sau nu trebuie să încerce să se amestece când îşi rezolvă problemele de la graniţe”).80 Când Schuschnigg a încercat să evite răspunsul şi a cerut timp să se consulte, Hitler l-a chemat pe generalul Keitel în cameră, unde acesta a stat timp de zece minute pline de ameninţare implicită, înainte să fie trimis din nou din cameră. În dimineaţa următoare, pentru a face mai clară ameninţarea, Keitel a fost trimis la Berlin pentru a aranja manevre militare de intimidare la graniţa cu Austria.81

Pe 15 februarie, Schuschnigg, puternic intimidat, a căzut de acord cu toate cererile lui Hitler, acceptând în mod oficial să ducă de atunci înainte o politică externă comună cu Germania, să legalizeze Partidul Nazist Austriac în cadrul Frontului Patriei, să elibereze toţi naziştii întemniţaţi şi să revoce toate măsurile luate împotriva acestora şi să demareze programe de colaborare militară şi economică. La cererea lui Hitler, Seyss-Inquart a fost numit ministru de interne al Austriei. Mulţi nazişti austrieci îl urau pe Seyss-Inquart, a cărui disponibilitate de a se compromite cu guvernul o priveau ca o trădare, iar răspunsul lor a fost de a sparge toate geamurile ambasadei Germaniei de la Viena. Pe 21 februarie 1938, Hitler a convocat cinci lideri de seamă ai naziştilor austrieci la Berlin şi i-a destituit efectiv din funcţie, interzicându-le să se mai întoarcă. De acum înainte, spunea el, partidul lor trebuia să urmeze calea legala. Evoluţie printr-o preluare forţată a guvernului Austriei, nu revoluţie prin violenţa de jos, era modul de a progresa, le-a spus el. Dar până şi această măsură nu a reuşit să liniştească radicalismul anumitor elemente din Partidul Nazist Austriac, care au organizat demonstraţii publice care le-au depăşit cu mult pe cele din patrie. Din ce în ce mai mulţi oameni, se

raporta, utilizau salutul nazist şi emblema cu svastică în public, în ciuda încercărilor lui Seyss-Inquart de a le interzice în cadrul politicii sale de preluare a guvernului din interior. Poliţia refuza acum să aplice aceste reglementări şi armata trecea la rândul ei în mod clar de partea naţional-socialiştilor. Apărea o familiară dialectică a presiunii oficiale de deasupra, însoţită de retorica restrângerii şi acompaniată şi de presiune crescândă de jos. Acceptarea condiţiilor lui Hitler de către Schuschnigg transformase Austria într-un stat satelit al Germaniei; acum, în mijlocul aşteptărilor crescânde că aceasta avea să ducă la o uniune rapidă a celor două ţări, sprijinul de care acesta beneficia şi deja fragila legitimitate a statului austriac îi dispăreau din faţa ochilor.82 în dimineaţa de 9 martie 1938, ca răspuns la situaţia din ce în ce mai disperată, Schuschnigg a anunţat dintr-odată că un referendum avea să fie ţinut pe 13 martie pentru a întreba votanţii austrieci dacă sunt favorabili unei „Austrii libere şi germane, independentă şi socială, creştină şi unită; pentru libertate şi muncă şi pentru egalitatea tuturor celor ce se declară de partea poporului şi a patriei”. Pentru a se asigura că puternic încărcata întrebare avea să primească un „da” răsunător din partea electoratului austriac, votul a fost limitat la oamenii de peste douăzeci şi patru de ani, scoţând astfel din discuţie o mare parte a mişcării naziste, ai cărei susţinători erau predominant tineri. Mai mult, sub condiţiile represive ale dictaturii clerico-fasciste a lui Schuschnigg, nu exista nicio garanţie că votul avea să fie liber sau secret, şi nici cancelarul nu a oferit vreo asigurare în acest sens; lipsa unei înregistrări corespunzătoare a electoratului lăsa cale liberă unei posibile fraude electorale masive. Hitler a fost scandalizat de ceea ce a considerat a fi o trădare a acordului de la Berchtesgaden. Gonvocându-i pe Göring şi pe Goebbels, a început discuţii aprinse despre ce se putea face pentru a opri votul. În timp ce armata organiza grabnic planurile de invazie bazate doar pe un studiu pregătit mai devreme

pentru eventualitatea unei restauraţii habsburgice, Hitler i-a trimis un ultimatum lui Schuschnigg la ora 10, în dimineaţa de 10 martie 1938: referendumul trebuia amânat două săptămâni şi formularea schimbată în una similară celei din plebiscitul din Saar, în alte cuvinte, cerându-le oamenilor mai degrabă să aprobe uniunea decât să i se opună. Schuschnigg trebuia să demisioneze şi să fie înlocuit de Seyss-Inquart. Schuschnigg a fost de acord să amâne votul, dar a refuzat să demisioneze. Preluând iniţiativa, Göring i-a telefonat emoţionatului şi ezitantului Seyss-Inquart spunându-i să îl informeze pe şeful statului austriac, Wilhelm Miklas, că dacă nu îl numea cancelar „o invazie din parte trupelor deja mobilizate la graniţă avea să urmeze în acea seară şi acela va fi sfârşitul Austriei". Şi, a adăugat el, „trebuie să îi lăsaţi pe naţional-socialişti liberi în întreaga ţară. Trebuie să li se dea voie să umble pe străzi peste tot".83

Până în seara de 11 martie, naziştii austrieci demonstrau în toată ţara, în timp ce un contingent SS ocupa sediul guvernului provincial din Tirol. Liderul regional nazist din Austria Superioară a anunţat în faţa unei mulţimi entuziasmate de 20.000 de oameni în piaţa centrală din Linz că Schuschnigg demisionase, aşa cum într-adevăr o făcuse la 3.30 în acea după-amiază sub impactul ultimatumului secret al lui Göring Plebiscitul a fost anulat rapid. În Viena, din întâmplare, William L. Shirer a fost luat pe sus „de o mulţime urlândă, isterică, de naziști". Poliţia, raporta el, „privea rânjind". Unii dintre poliţişti purtau deja banderole cu svastică pe braţe. „Tineri aruncau pavele în geamurile magazinelor evreieşti. Mulţimea vuia de încântare". Pe măsură ce demonstraţia se răspândea, Göring i-a transmis lui Seyss-Inquart să trimită o cerere oficială trupelor germane de a restabili ordinea. Nefiind încă numit cancelar, acesta a ezitat; cererea trebuia trimisă de Wilhelm Keppeler, şeful biroului Partidului Nazist Austriac, care acum se afla în Viena. Cererea a fost trimisă la 9.10, în seara de 11 martie 1938.

Între timp, Hitler îl trimisese pe prinţul Philip de Hesse la Mussolini pentru a se asigura de neutralitatea acestuia. La 10.45 p.m. prinţul i-a telefonat personal lui Hitler pentru a-i spune că totul este în regulă. „Spune-i te rog lui Mussolini că nu o să-l uit niciodată pentru asta i-a spus Hitler. Niciodată, niciodată, niciodată, orice s-ar întâmpla”. Britanicii şi-au anunţat neutralitatea. La miezul nopţii, preşedintele Austriei a cedat într-un final şi l-a numit pe Seyss-Inquart cancelar. Era oricum prea târziu; îmboldit de Göring, care îi spusese că aveau să pară slabi dacă nu acţionau, indiferent dacă austriecii acceptau ultimatumul sau nu, Hitler i-a ordonat lui Keitel să înceapă invazia la nouă fără un sfert Mai devreme, Schuschnigg făcuse un emoţionant apel radiofonic către poporul austriac, explicând termenii ultimatumului şi negând că ar exista tulburări în ţară. „Nu suntem pregătiţi, nici măcar în această situaţie teribilă, să vărsăm sânge”, a spus el. La 5.30 în dimineaţa de 12 martie 1938, trupele germane, adunate în Bavaria în cele două zile anterioare, au trecut graniţa austriacă. Nu au întâmpinat nicio rezistenţă.84

IV

Conducând şi mărşăluind încet spre oraşele principale ale Austriei în cursul dimineţii, trupele germane au fost întâmpinate de mulţimi entuziasmate strigând „Heil” şi aruncându-le flori la picioare. Peste tot, membrii clandestini ai interzisului Partid Nazist Austriac îşi arătau făţiş loialitatea, scoţând la iveală în mod ostentativ însemnele cu svastică, pe care până atunci le ţinuseră ascunse sub reverele hainelor.85 Asigurat de comandanţii armatei că avea să fie în siguranţă, Hitler a zburat la München şi a fost condus spre graniţă într-o maşină decapotabilă, acompaniat de o coloană motorizată, alcătuită din gărzile sale de corp din SS. Ajungând la 3.50 după-amiază în locul unde se născuse, Braunau am Inn, a fost întâmpinat de o mulţime jubilând, care l-a aclamat în drumul său. Mai târziu seara, după un drum de patru ore, încetinit în mod constant de mulţimile entuziasmate de pe

străzi, a ajuns la Linz, unde s-a alăturat unui grup de naziști de seamă, inclusiv Himmler şi Seyss-Inquart. În timp ce clopotele bisericii sunau, Hitler s-a adresat unei mulţimi uriaşe de la balconul primăriei, fiind întrerupt în mod repetat de strigăte de „Heil!” şi de scandări ca „Un popor, un Reich, un Führer”. „Orice alte încercări de a dezbina acest popor”, avertiza el, „vor fi inutile”.86 După ce a depus flori la mormântul părinţilor săi din Leonding şi după ce şi-a vizitat vechea casă, Hitler s-a întors la hotel pentru a se gândi cum putea fi realizată cel mai bine unirea oficială dintre Germania şi Austria. Iniţial se gândise să devină el preşedinte al Austriei şi să ţină un plebiscit pentru unire, ceea ce ar fi păstrat majoritatea instituţiilor existente din Austria intacte. Dar primirea entuziasmantă de care avusese parte l-a convins că încorporarea completă a Austriei în Reich se putea realiza imediat fără vreo opoziţie serioasă. „Aceşti oameni sunt germani”, i-a spus el unui jurnalist britanic.87

Până în seara de 13 martie 1938, o lege care prevedea anexarea Austriei, schiţată de un oficial important al Ministerului de Interne adus cu avionul de la Berlin, fusese aprobată de cabinetul austriac reconstituit şi semnată de Hitler. Unirea celor două ţări crea „Germania Mare” (Grossdeutschland). Iniţial, Austria întreagă devenise o provincie în sine, condusă de Seyss-Inquart; dar Hitler era acum hotărât să şteargă identitatea austriacă şi să reducă importanţa Vienei, capitala, care îi displăcuse dintotdeauna, în favoarea regiunilor. Până în aprilie 1939, liderul regional al naziştilor din Renaniajosef Burckel, care fusese adus pentru a deveni împuternicit al Reichului pentru reunificarea Austriei cu Reichul, desfiinţase adunările regionale şi contopise administrarea regională în cea de partid, păstrând însă, cu unele modificări, identitatea regiunilor în sine. Austria a devenit Ţinutul de Est (Ostmark); identitatea sa urma să fie ştearsă în mod decisiv în 1942, când avea să fie împărţită în Regiunile Alpilor şi ale Dunării din cadrul Reichului.88 Aceasta nu

era ceea ce aşteptaseră mulţi austrieci, mai ales vienezii; până şi liderii Partidului Nazist Austriac erau puternic dezamăgiţi de a fi traşi pe linia moartă în favoarea unor administratori importaţi din Germania. Cu toate acestea, cel puţin iniţial, entuziasmul lor a fost unul copleşitor. La 14 martie 1938, cavalcada motorizată a lui Hitler a mers de la Linz la Viena, din nou încetinită de mulţimile entuziaste; Hitler a fost obligat să li se adreseze oamenilor de la balconul hotelului după sosire, întrucât aceştia nu voiau să se liniştească înainte să-l audă vorbind. Această întârziere în sosirea lui Hitler dăduse timp de pregătire naziştilor din Viena: şcolile şi întreprinderile au fost închise cu această ocazie, şi membrii Partidului Nazist şi ai Tineretului Hitlerist fuseseră aduşi din întreaga regiune. Pe 15 martie, Hitler s-a adresat unei mulţimi vaste, în delir, de aproape un sfert de milion de oameni în Viena, anunţând că noua misiune istorică a Austriei va fi să devină un bastion împotriva ameninţării din Est.89

Acceptarea reunificării de către austrieci era asigurată nu doar de deziluzia lor pe termen lung în privinţa minusculului, abia viabilului lor stat, dar şi de pregătirea atenta din partea naziştilor. Socialiştii fuseseră de multă vreme de partea reunificării, având îndoieli doar din cauza formei de guvernământ adoptate de Germania după 1933, nu din motivele vreunui principiu naţional mai larg. Partidul fusese în orice caz zdrobit de Dollfuss în scurtul conflict civil din februarie 1934. Liderii săi se aflau în exil, în închisoare, în opoziţia subterană, atâta cât era aceasta, sau într-o stare de repaus politic. Naziştii au curtat cu atenţie partea moderată a partidului, convingându-i figura centrală, Karl Renner, să declare în mod deschis pe 3 aprilie că va vota „da” în plebiscitul ce avea să urmeze. Şi, într-o întâlnire aranjată de neobositul Franz von Papen, cardinalul Innitzer, conducătorul catolicilor austrieci, a acceptat asigurările personale ale lui Hitler că Biserica şi instituţiile sale, inclusiv şcolile, nu vor fi afectate. Deja tentat să vadă în nazism cea mai bună

apărare împotriva ameninţării bolşevismului, Innitzer a recrutat alţi prelaţi marcanţi pentru a emite o declaraţie comună în favoarea reunificării pe 18 martie, adăugând un personal „Heil, Hitler!” la sfârşitul paginii.90 Organizat de Josef Bürckel, care se aflase şi în spatele votului din Saar, plebiscitul a fost cuplat şi cu o alegere în care votanţilor le era prezentată lista de candidaţi ai Führerului pentru Reichstagul Germaniei Mari. Plebiscitul a fost ţinut pe 10 aprilie în mijlocul unor eforturi masive de manipulare şi intimidare. Un procent previzibil de 99, 75 la sută din votanţii austrieci au sprijinit anexarea, deşi probabil, judecând mai ales după unele rapoarte ale Gestapoului, doar un sfert până la o treime din votanţii vienezi erau într-adevăr de partea ideii de uniune.91

Austriecii au aflat în curând ce însemna practic încorporarea în cel de-al Treilea Reich. Poşta, căile ferate, sistemul bancar, moneda şi toate instituţiile economice au fost anihilate de către echivalentele lor germane, sistemele de taxare au fost uniformizate începând cu ianuarie 1940. La două zile de la unire, economia austriacă fusese subsumată Planului pe Patru ani. Firmele germane au preluat afaceri austriece, pe care managerii economici ai planului le considerau încete şi ineficiente. Părţi ale afacerilor austriece erau deja deţinute de germani, desigur, dar unirea a adus cu sine un nou val de cumpărări. O uriaşă nouă uzină Hermann Göring a fost înfiinţată în Linz pentru a profita de rezervele mari de minereu de fier ale Austriei. Producţia de petrol şi

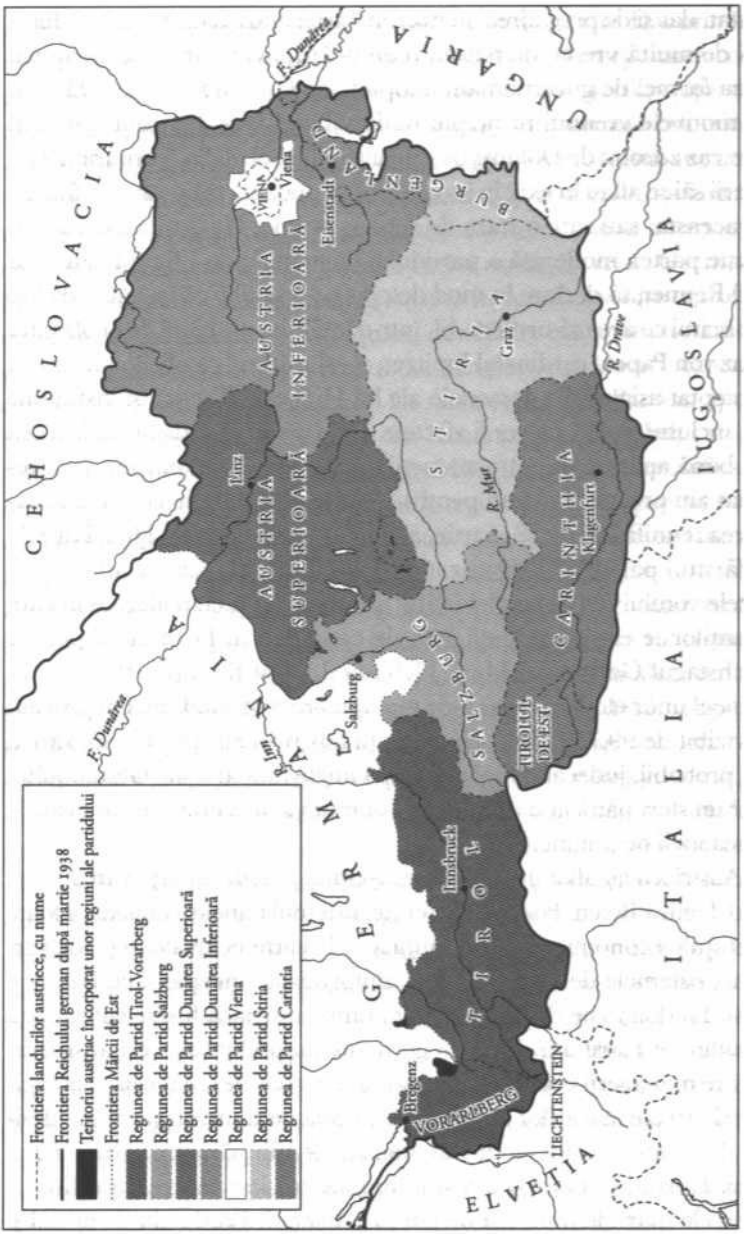

Harta 19. **Anexarea Austriei, 1938**

de fier s-a mărit substanţial ca urmare a unirii. Rezervele considerabile de aur şi de valută străină ale Austriei s-au adăugat celor ale Reichului, oferind o creştere temporară rezervelor Germaniei. Extinderea spre

sud-est a graniţelor Germaniei a facilitat comerţul cu Balcanii. Austria a oferit şi forţă de muncă Planului pe Patru Ani. Absorbirea în deja puternica economie germană a adus şi multe beneficii austriecilor, şomajul a scăzut rapid şi infuzia de soldaţi şi administratori germani în Austria a făcut să crească cererea locală. Dar problemele economice ale Austriei nu au dispărut peste noapte şi salariile mari din Germania s-au dovedit insuficiente ca stimul pentru a atrage muncitori industriali necalificaţi din provinciile austriece. Pentru a reduce lipsa de lucrători din Germania şi pentru a ajuta la reducerea statisticilor de şomaj din Austria, Göring a decis să recruteze muncitorii cu forţa. Un decret în această privinţă a fost emis pe 22 iunie 1938 şi până în anul următor, 100.000 de muncitori austrieci fuseseră luaţi forţat la muncă în ceea ce devenise cunoscut ca „Vechiul Reich", inclusiv 10.000 de muncitori calificaţi în construcţia de maşini. Îndepărtarea acestora, oferirea de noi locuri de muncă în Austria şi includerea muncitorilor austrieci în Frontul Muncii German şi în organizaţia Puterea prin Bucurie au avut un efect suplimentar de reducere a opoziţiei muncitorilor.92

Dar naziştii nu îşi asumau niciun risc. Printre primii veniţi în Viena s-au aflat Himmler şi Heydrich, care au adus cu sine o echipă de ofiţeri Gestapo pentru a elimina opoziţia. În timp ce mulţi dintre liderii de seamă ai fostului regim au fugit în exil, fostul cancelar Schuschnigg a refuzat să plece şi a fost arestat; şi-a petrecut restul duratei celui de-al Treilea Reich în custodie. Secretarul lui Papen, Wilhelm von Ketteler, a fost arestat de Gestapo; la scurt timp după aceea corpul său neînsufleţit a fost găsit într-un canal. Fostul lider al Brigăzilor pentru Apărarea Patriei, maiorul Fey, care jucase un rol important în înăbuşirea revoltei naziste din 1934, s-a sinucis împreună cu întreaga familie; 2 555 de ofiţeri au fost obligaţi să se retragă din armata austriacă şi un număr şi mai mare a fost transferat în posturi cu sarcini pur administrative. Aceste măsuri au afectat peste 40 la sută din corpul de

ofiţeri. Restul trupelor au fost dispersate în cadrul armatei germane, anihilând complet identitatea militară a austriecilor. Secretarul de stat pentru siguranţă, aflat la conducerea generală a poliţiei, a fost înlocuit cu conducătorul SS-ului austriac, Ernst Kaltenbrunner, în timp ce noul şef al poliţiei din Viena era Otto Steinhäust, care jucase un rol important în puciul eşuat din 1934. Şase mii de poliţişti germani obişnuiţi au fost înrolaţi ca rezervişti, împreună cu un număr important de agenţi ai Gestapo. Dar, în general, în poliţia austriacă nu a fost nevoie de o epurare masivă. Mulţi dintre membrii acesteia erau nazişti în secret Aceştia au predat voluntar lista detaliată şi extinsă a membrilor opozanţi alcătuită în timpul lui Dollfuss şi Schuschnigg. Gestapoul a intrat rapid în acţiune, arestând pe oricine era considerat o ameninţare pentru regimul nazist – 21.000 de oameni în total – în noaptea de 12 – 13 martie. Noi clădiri au fost construite în lagărul de la Dachau pentru a-i găzdui. Majoritatea celor încarceraţi au fost eliberaţi în cursul aceluiaşi an; doar 1.500 au rămas până la finalul lui 1938. Nu avea să existe o rezistenţă importantă în Austria până aproape de sfârşitul războiului. Între timp, Himmler a organizat un nou lagăr, la Mauthausen, aproape de Linz, unde prizonieri din tot Reichul lucrau într-o carieră de piatră ce urma să fie folosită la construcţiile lui Speer. Acesta avea să se dovedească cel mai dur dintre toate lagărele de pe teritoriul Germaniei Mari înaintea invadării Uniunii Sovietice în 1941. Consiliul Orăşenesc al Vienei a oferit acest teren cu condiţia ca o parte din piatră să fie folosite pentru pavarea străzilor oraşului.93

Cea mai dură represiune s-a abătut asupra evreilor austrieci, majoritatea copleşitoare a acestora170.000 din aproape 200.000 – locuind în Viena. După ce trăiseră ani de zile în frustrarea ilegalităţii, naziştii austrieci acumulaseră un grad mare de agresiune care acum întrecea orice manifestare întâlnită în Vechiul Reich. Naziştii convinşi jubilau la ceea ce numeau „eliberarea

Vienei şi a Ţinutului de Est de domnia evreiască" şi au proclamat „o curăţire generală a Austriei evreieşti".94 Toate stadiile diferite de politică şi acţiune antisemită care se dezvoltaseră de-a lungul timpului în Germania au fost aplicate dintr-odată în Austria, focalizate într-o singură izbucnire de ură şi violenţă turbată. Noii conducători nazişti ai ţării au introdus rapid legislaţia antisemită a Vechiului Reich, inclusiv Paragraful Arian şi (în mai 1938) Legile de la Nürnberg. Evreii au fost daţi afară în mod sumar din funcţiile publice şi din profesii. O instituţie birocratică complexă – Biroul pentru Transferul de Proprietăţi, cu peste 500 de angajaţi – a fost înfiinţată pentru a organiza arianizarea afacerilor evreieşti. O mare parte din bunurile şi proprietăţile evreilor au încăput pe mâinile vechilor nazişti austrieci, care le-au cerut ca o compensaţie pentru anii de represiune suferiţi sub Schuschnigg (şi pentru care evreii nu aveau nicio vină).95 Până în mai 1938, 7.000 din cele 33.000 de afaceri deţinute de evrei în Viena fuseseră deja închise; până în august 1938 încă 23.000 dispăruseră. Cele rămase au fost arianizate. Acţiunea oficială fusese în multe cazuri precedată de violenţă neoficială. La scurt timp după încorporarea Austriei, o bandă de soldaţi l-au urcat pe Franz Rothenberg, preşedintele consiliului Kreditanstalt, cea mai importantă bancă austriacă, într-o maşină şi l-au aruncat din ea la viteză maximă, omorându-l pe loc. Isidor Pollack, director general al fabricii de dinamită, a fost bătut atât de rău de Cămăşile Brune în aprilie, încât a murit din cauza rănilor suferite; firma lui a fost preluată de I.G. Farben, în timp ce Kreditanstalt a căzut în mâinile Deutsche Bank.96

Între timp, naziştii austrieci intrau în clădiri evreieşti, în case şi în apartamente, furând tot ce găseau şi scoţând locuitorii pe stradă, unde erau adunaţi sub o ploaie de insulte şi lovituri şi duşi să cureţe desenele antinaziste de pe clădirile oraşului. În curând, a fost descoperită o nouă versiune a acestui sport: evreii erau obligaţi să

îngenuncheze pe stradă şi să cureţe crucile austriece şi alte semne pictate sau desenate cu cretă de către patrioţi, în mijlocul comentariilor şi aplauzelor batjocoritoare din partea privitorilor. Frecvent erau udaţi cu apă rece, împinşi, loviţi în timp ce îşi îndeplineau umilitoarea sarcină. „Zi după zi", scria George Gedye, corespondentul din Viena al ziarului londonez *Dady Telegraph*.

...soldaţii nazişti, înconjuraţi de mulţimi de „inimi vieneze de aur" care se înghiontesc, îşi bat joc şi râd, târăsc evreii din magazine, birouri şi case, bărbaţi şi femei, le pun perii de frecat în mâini, le stropesc bine cu acid şi îi forţează să îngenuncheze şi să frece ore întregi fără speranţă încercând să îndepărteze semnele propagandei lui Schuschnigg. Toate acestea le-am putut vedea de la fereastra biroului meu cu vedere spre Graben. (Când nu existau cruci disponibile, i-am văzut pe nazişti pictându-le pentru ca evreii să le poată îndepărta) ... în fiecare dimineaţă, în Habsburgergasse, trupelor SS li se spune câţi evrei să strângă în acea zi pentru sarcini mărunte... Sarcina favorită este cea de a curăţa holurile wc-urilor din cazărmile SS, pe care evreii sunt obligaţi să o îndeplinească cu mâinile goale.97

Alţi evrei, văzându-şi de treaba lor pe străzi, erau atacaţi fără teamă de represalii, lăsaţi fără portofele şi haine de blană înainte de a fi bătuţi.96

Până în 17 martie 1938, până şi Heydrich propunea ca Gestapoul să îi aresteze pe acei nazişti vinovaţi de astfel de acţiuni. Abia la 29 aprilie, însă, liderii paramilitarilor au fost ameninţaţi cu demiterea dacă permiteau continuarea acestor acte scandaloase şi drept urmare a scăzut şi numărul incidentelor violente. Între timp, naziştii începuseră în mod oficial să confişte apartamentele deţinute de evrei în Viena: 44.000 din 70.000 fuseseră arianizate până la finalul lui 1938. Au iniţiat de asemenea expulzarea forţată a populaţiei evreieşti într-o manieră mult mai directă decât cea din Vechiul Reich. În mica regiune estică Burgenland, de la graniţa cu Ungaria, noii

conducători naziști au confiscat proprietăţile a 3 800 de membri din vechea comunitate evreiască de acolo, au închis toate afacerile evreieşti, au arestat lideri ai comunităţii, apoi au folosit crearea unei zone de siguranţă la graniţă ca o scuză pentru a expulza întreaga populaţie evreiască. Mulţi evrei au fost duşi cu forţa la secţiile de poliţie şi bătuţi până au semnat documente prin care renunţau la bunuri. Poliţia i-a dus la graniţă şi i-a forţat să treacă. Cu toate acestea, întrucât ţările vecine refuzau adesea să îi accepte, mulţi evrei se găseau prinşi în ţara nimănui. Cincizeci şi unu de evrei au fost lăsaţi fără formalităţi pe o insulă pustie şi nisipoasă de pe Dunăre, într-un incident care a adus cu sine condamnarea unanimă din partea presei internaţionale. Majoritatea au fugit la rude şi prieteni din Viena. Până la finalul lui 1938 nu mai existau evrei în Burgenland. Parţial ca răspuns la acest exod în masă, Gestapoul din Viena a arestat 1 900 de evrei cunoscuţi ca având condamnări criminale, oricât de mărunte, între 25 şi 27 mai 1938 şi i-au trimis la Dachau, unde au fost ţinuţi separaţi şi trataţi cu o brutalitate aparte. Poliţia a arestat şi expulzat toţi evreii străini şi chiar evreii germani care locuiau în Viena. În total, 5.000 de evrei au fost deportaţi din Austria până în noiembrie 1938. Până la acest moment, de asemenea, evreii care locuiau în afara capitalei erau mutaţi cu forţa. Toate aceste evenimente au creat panică în rândul populaţiei evreieşti a Austriei. Multe sute s-au sinucis de disperare. Mii au încercat să părăsească ţara în orice fel. Pentru a grăbi acest proces, autorităţile naziste au înfiinţat o Agenţie Centrală pentru Emigrarea Evreilor pe 20 august 1938”.

Aceasta era condusă de Adolf Eichmann, un om care avea să devină notoriu pentru rolul jucat în timpul războiului în exterminarea evreilor din Europa. Cariera lui, prin urmare, merită o atenţie mai deosebită la acest moment, în 1938, când a început să devină cât de cât cunoscut şi datorită faptului că procedurile pe care le-a folosit în cadrul acestei Agenţii Centrale aveau să

cunoască o aplicare la scară largă mai târziu. Eichmann se trăgea din Renania. Născut în 1906, locuise în Austria de când familia sa se mutase la Linz cu un an înaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Aparţinând clasei de mijloc prin mediu şi creştere, Eichmann nu avea o diplomă de universitate, dar muncise ca reprezentant de vânzări pentru o companie petrolieră în anii 1920. Ca membru al micii minorităţi de protestanţi austrieci, se identifica puternic cu pan-naţionalismul german, s-a alăturat mişcării independente de tineret şi a socializat cu naţionalişti de extremă dreaptă, cel mai notabil cu familia Kaltenbrunner, o familie de pangermani din clasa mijlocie. S-a alăturat Partidului Nazist Austriac în 1932 şi a intrat sub influenţa lui Ernst Kaltenbrunner, un absolvent de drept şi fost activist în frăţiile de studenţi, în vârstă de 29 de ani. Kaltenbrunner era un antisemit activ, care se alăturase SS-ului austriac în 1930 şi care în 1932 îl convinsese pe Eichmann să devină la rândul său membru al SS. Pierzându-şi slujba în timpul Marii Crize, Eichmann s-a mutat în Germania în august 1933 şi fost supus instrucţiei fizice şi ideologice de către SS. În curând, s-a alăturat Serviciului de Siguranţă al SS pentru a compila informaţii despre francmasonii din Germania. Sârguinţa şi eficienţa i-au asigurat rapid promovarea în cadrul organizaţiei. În 1936 lucra în Departamentul pentru Evrei al Serviciului de Siguranţă, scriind dosare de informare despre sionism, emigraţie şi despre subiecte similare, asimilând etosul departamentului, de antisemitism radical, „raţional”.100

Eichmann a sosit în Viena pe 16 martie 1938 ca parte a unei unităţi speciale, deja dotată cu o listă de arestări a membrilor marcanţi ai comunităţii evreieşti. Serviciul de Siguranţă şi-a dat seama că pentru a organiza în mod ordonat emigrarea forţată avea nevoie de colaborarea liderilor evrei, mai ales dacă evreii cei mai săraci, cărora le lipseau mijloacele de a pleca şi de a începe o viaţă nouă în altă parte, aveau să fie şi ei incluşi în plan. Eichmann a ordonat ca liderii marcanţi ai comunităţii evreieşti să fie

scoşi din celule pentru a fi interogaţi, şi l-a ales pe Josef Lowenherz, un avocat respectat, ca fiind cel mai potrivit pentru scopul său. L-a trimis înapoi în celulă dând ordine să nu fie eliberat până nu concepea un plan pentru emigrarea în masă a evreilor austrieci. Cererea lui Lowenherz de a beneficia de un proces accelerat de prelucrare a cererilor de emigrare care să elimine toate şicanările şi întârzierile intenţionate de până la acel moment a primit un răspuns pozitiv. Eichmann a instituit o metodă ordonată de procesare a aplicaţiilor şi a aranjat ca bunurile confiscate ale comunităţii evreieşti şi ale membrilor acesteia să fie utilizate de către Agenţia Centrală pentru finanţarea emigrării evreilor săraci. Motivaţi de poveştile de groază despre tratamentul prost al evreilor austrieci la Dachau, de abuzul sistematic şi de insultele oficialilor agenţiei pentru emigrarea evreilor şi de teroarea continuă de pe străzi, evreii austrieci au făcut cozi de mii de oameni pentru a obţine vizele. Lowenherz şi alţi evrei cooptaţi în munca agenţiei au fost ameninţaţi în mod repetat cu deportarea la Dachau dacă nu îşi îndeplineau cotele. Rezultatul, s-a lăudat Eichmann mai târziu, a fost că 100.000 de evrei austrieci emigraseră legal până în mai 1939 şi că încă alte câteva mii trecuseră graniţa ilegal, mulţi dintre ei ajungând într-un final în Palestina. Promovat de curând ca recompensă şi desfătându-se cu noua sa putere, Eichmann a devenit aspru şi brutal în relaţiile sale individuale cu evreii. Agenţia sa, cu procesarea actelor de tip linie de producţie, jefuirea bunurilor evreieşti pentru a finanţa emigrarea celor săraci, prin implicarea ei în teroare şi prin utilizarea colaboratorilor evrei, a devenit un model pentru Serviciul de Siguranţă al SS în comportamentul acestuia de mai târziu faţă de evrei.101

V

Încorporarea Austriei în cel de-al Treilea Reich, cu excesele antievreieşti care au însoţit-o, a oferit un imbold extraordinar antisemitismului din întreaga Germanie.

Lăsând la o parte orice altceva, adăugarea a 200.000 de evrei populaţiei celui de-al Treilea Reich a echilibrat numărul de evrei pe care naziştii reuşiseră să-l alunge din Germania între martie 1933 şi martie 1938.102 Aproape că făcea acest efort să pară inutil. Astfel că naziştii şi-au reluat eforturile de a grăbi procesul de emigrare forţată. Fără exemplul austriac şi sentimentul de triumf şi invulnerabilitate pe care acesta l-a sădit în rândul naziştilor, este imposibil de explicat valul de violenţe împotriva evreilor ce au măturat Germania în vara lui 1938 şi care au culminat cu pogromul din 9 – 10 noiembrie. Forţa acestui pogrom s-a resimţit şi în Austria. Patruzeci şi două de sinagogi au fost arse în Viena, majoritatea magazinelor evreieşti rămase au fost distruse şi aproape 2000 de familii au fost evacuate sumar din casele şi apartamentele lor. Un detaşament de SS-işti a distrus sediul comunităţii evreieşti şi biroul sionist pe 10 noiembrie. Eichmann s-a plâns că pogromul a întrerupt mersul ordonat al emigrării, dar în fapt realiza că intenţia de bază a acestuia era tocmai de a accelera procesul prin aplicarea dintr-odată a unui grad spectaculos de teroare în masă, şi într-adevăr, acesta i-a fost efectul, atât în Austria, cât şi în alte părţi.103

La fel de izbitor a fost impulsul pe care anexarea Austriei şi exproprierea comunităţii evreieşti l-au dat ambiţiilor culturale ale naziştilor marcanţi. Aceştia au confiscat toate colecţiile de artă majore, inclusiv cele ale familiei Rothschild, pe care într-un final Ministerul de Finanţe al Reichului a început să le vândă pentru a acoperi noua Lege a impozitării. Primarul din Nürnberg a reuşit să aranjeze ca bijuteriile coroanei Sfântului Imperiu Roman, duse din oraşul său la Viena în 1794, să fie transferate înapoi cu ocazia congresului din 1938. Negustorii de artă au început să se strângă în jurul colecţiilor jefuite precum vulturii în jurul unui cadavru. Hermann Göring a votat împotriva altor vânzări şi exporturi cu gândul de a achiziţiona câteva dintre aceste piese pentru sine. Dar

Hitler a fost cel care a condus jaful. O vizită la Roma în mai 1938 l-a convins că Germania Mare avea la rândul ei nevoie de o capitală artistică majoră, iar gândul său l-a dus la Linz, unde îşi petrecuse copilăria. Pe 26 iunie 1939 i-a ordonat istoricului de artă şi directorului muzeului din Dresda, Hans Posse, să creeze o colecţie pentru un plănuit muzeu al artei în Linz. Pe 24 iulie administraţia austriacă sub Bürckel a fost informată de Bormann că colecţiile confiscate trebuie să fie puse la dispoziţia lui Posse sau a lui Hitler personal; până în octombrie, Posse reuşise să includă şi colecţiile Rothschild. Jefuirea patrimoniului cultural al Europei începuse.104

Aceste acte de jaf nu erau cunoscute pe scară largă în rândul germanilor. Reacţiile lor imediate la anexare erau amestecate. Acelaşi tipar era evident ca şi la precedentele ocazii, cum ar fi remilitarizarea Renaniei din 1936: mândria naţională era amestecată cu nervozitatea, chiar panica, născute din teama de un război generalizat Potrivit unor rapoarte, ultima reacţie a fost răspunsul la criza austriacă, făcând însă loc entuziasmului naţionalist odată ce pasivitatea celorlalte puteri europene a clarificat faptul că un război nu avea să urmeze, cel puţin nu cu această ocazie. „Hitler este un maestru al politicii”, era o părere larg răspândită, „da, este un om de stat cu adevărat măreţ, e mai mare decât Napoleon, deoarece cucereşte lumea fără război”. Natura paşnică a anexării era factorul-cheie aici. Poate că muncitorii erau deprimaţi din cauza lipsei unei opoziţii socialiste („unde este Viena cea roşie?”), dar mulţi erau puternic impresionaţi de lovitura de stat fără vărsare de sânge a lui Hitler „E chiar un tip de treabă”, îşi amintea cineva.105

Discursul lui Hitler de la Viena din 15 martie 1938 a fost întâmpinat de ceea ce un agent social democrat numea un val mare de entuziasm şi bucurie la succesul anexării... Jubilarea aproape că nu mai cunoştea limite... Chiar pături ale societăţii care fuseseră red faţă de Hitler până la acest moment, sau îl respinseseră, erau acum

convinse de acest moment şi recunoşteau că Hitler este un om de stat mare şi înţelept, care va conduce Germania din nou spre măreţie şi mândrie după înfrângerea din 1918.106

Anexarea Austriei a dus popularitatea lui Hitler pe înălţimi fără precedent. Naţionaliştii din clasa de mijloc erau extaziaţi, oricare ar fi fost rezervele lor în privinţa politicilor celui de-al Treilea Reich până în acest moment.107 Reunificarea Germaniei cu Austria era, scria Luise Solmitz în jurnalul ei, „istorie mondială, îndeplinirea vechiului meu vis german, o Germanie cu adevărat unită, printr-un om care nu se teme de nimic, care nu cunoaşte compromisul, obstacolele sau dificultăţile". Cu un entuziasm crescând, a ascultat la radio transmisiunea evenimentelor, înregistrând încă o dată fiecare discurs într-un spirit de încântare crescută, în ciuda tuturor problemelor pe care familia ei le avusese din cauza statutului lor rasial mixt „Este totul ca un vis", scria ea, „uităm complet de lumea în care trăim şi de noi înşine… Trebuie să ne amintim că suntem excluşi din comunitatea oamenilor aşa cum este exclus un criminal sau o persoană degradată". 108 Victor Klemperer era disperat: „Nu vom trăi să vedem sfârşitul celui de-al Treilea Reich", scria el pe 20 martie 1938. Mai nota şi că „de ieri câte un afiş mare galben, cu o stea a lui David ne-a fost lipit pe fiecare stâlp al gardului: Evreu".109

Pentru Hider însuşi, succesul anexării a adus cu sine o şi mai mare creştere a încrederii de sine, siguranţa că fusese ales de Providenţă, credinţa că nu putea greşi. Discursurile sale de la această dată sunt pline de referinţe la propriul statut, de predestinat divin să fie arhitectul renaşterii Germaniei. Acum nu mai exista nimeni care să îl limiteze. Armata, încă în stare de şoc şi, printr-o parte a corpului ofiţeresc, încă deziluzionată după afacerea Blomberg-Fritsch, nu avea niciun răspuns la acest succes major al lui Hitler. Chiar şi acei ofiţeri care erau acum convinşi că Hitler avea să îi conducă în prăpastie pe

termen lung erau incapabili să acţioneze decisiv din cauza popularităţii imense pe care o atinsese liderul nazist Deja, Hider privea înspre Cehoslovacia, impulsionat de Ribbentrop, care l-a asigurat cu bucurie că Marea Britanie nu avea să intervină. Atât de firavă fusese reacţia celorlalte puteri europene la anexarea Austriei, că nu părea să existe niciun motiv pentru care anexarea Cehoslovaciei, anunţată ca o ţintă imediată de către Hider la întâlnirea înregistrată de colonelul Hossbach în 1937, nu putea să înceapă.110

În discursul său către Reichstag de pe 18 martie 1938, Hider făcuse deja referire în termeni emoţionali la „violarea brutală a milioane de camarazi rasiali germani" din întreaga Europă. Pe 28 martie, în mijlocul unei campanii de discursuri publice şi de mitinguri pentru plebiscitul şi alegerile din 10 aprilie, Hider a ţinut o întâlnire secretă cu conducătorul Partidului German Sudet, o organizaţie susţinută de nazişti care pretindea că reprezenta minoritatea germană din Cehoslovacia. Părtidul, spunea Hider, trebuie să evite colaborarea cu guvernul ceh şi în schimb să demareze o campanie de „libertate totală pentru germanii sudeţi".111 Distrugerea Cehoslovadei începuse. Scopul final era distrugerea completă a statului cehoslovac şi încorporarea acestuia în Reichul german într-o formă sau alta. Doar în acest fel puteau fi reorganizate graniţele Germaniei pentru a avea o rampă de lansare pentru invazia Poloniei şi a Rusiei şi pentru crearea „spaţiului vital" reconstituit rasial pentru germani în Europa de Est, pe care Hitler îl dorise de atâta vreme. Hitler le-a spus generalilor săi şi oficialilor de la Ministerul de Externe pe 28 mai că era „hotărât ca statul cehoslovac să dispară de pe hartă". Două zile mai târziu, au fost prezentate planuri militare revizuite pentru implementarea „deciziei sale inalterabile de a zdrobi Cehoslovacia prin acţiune militară în viitorul apropiat".112 Pentru prima oară, prin urmare, Hitler pornea pe un drum care nu putea fi prezentat ca ajustarea unor reglementări

teritoriale nedrepte sau punitive stabilite prin Acordul de Pace din 1919. Consecinţele acestui pas aveau să fie foarte importante.

Raptul Cehoslovaciei

I

Republica Cehoslovacă era una dintre puţinele democraţii rămase în 1938. Sprijiniţi de tradiţii liberale încetăţenite, reprezentanţii cehi de la negocierile de pace din 1919 reuşiseră să obţină independenţa faţă de monarhia habsburgică, căreia statele Boemia şi Moravia îi aparţinuseră anterior. Noul stat, spre deosebire de vecinul său austriac de la sud, şi-a început existenţa cu perspective excelente, incluzând o bază industrială puternică. Ca alte state care au succedat vechea monarhie habsburgică, însă, Cehoslovacia conţinea minorităţi naţionale importante, cea mai mare fiind reprezentată de aproximativ 3 milioane de germani, majoritatea concentraţi în jurul zonelor de graniţă vestică, de nord-vest şi sud-vest ale ţării. Deşi ceha era limba oficială, aproape nouă din zece etnici germani puteau să-şi folosească în continuare limba maternă în relaţiile lor cu autorităţile statului. Germana era folosită în şcoli în districtele relevante şi minoritatea germană era reprezentată în parlamentul ceh. Partidele germane participau în guverne de coaliţie şi vorbitorii de germană puteau să îşi urmeze propriile cariere, deşi aveau nevoie de limba cehă dacă doreau să intre în administraţia publică. Germanii etnici, numiţi din ce în ce mai des germani sudeţi, după zona în care mulţi dintre ei locuiau, aveau drepturi complete de cetăţeni, într-o ţară în care libertăţile individuale erau mult mai respectate ca în alte părţi ale Europei. Nu exista nicio garanţie a drepturilor colective ale minorităţii germane, dar ideea acordării de statut de al doilea „popor al statului” împreună cu cehii a fost intens discutată în anii 1920.113

Doi factori au distrus coabitarea relativ paşnică dintre cehi şi germani de la începutul anilor 1930. Primul a

fost criza economică mondială.

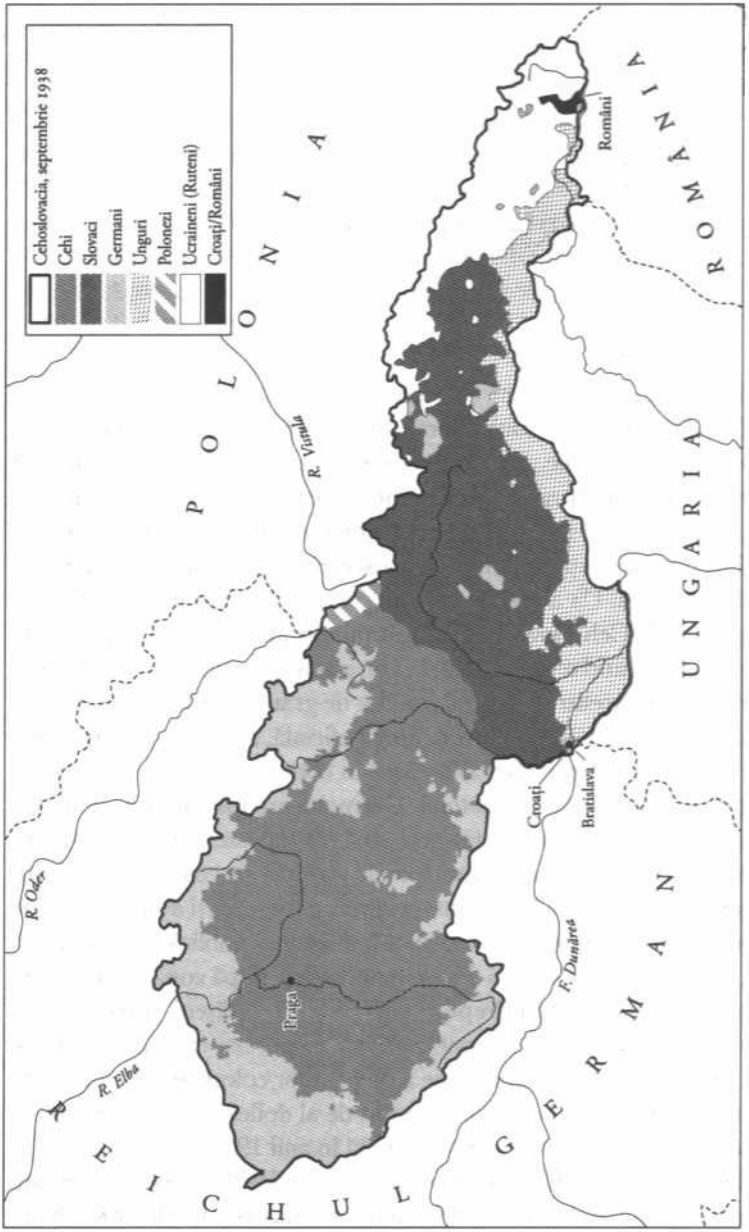

Harta 20. **Grupurile etnice din Cehoslovacia, 1920-37**

care a afectat în mod deosebit populaţia vorbitoare de limbă germană. Industria uşoară orientată spre consumator cum ar fi producţia de sticlă sau industria

textilă, concentrată mai ales în zonele vorbitoare de germană, s-a prăbuşit Până în 1933, etnicii germani reprezentau două treimi din şomerii republicii. Sistemul de ajutor social al statului era copleşit şi i-a lăsat pe mulţi în sărăcie şi mizerie. În acest moment, al doilea factor, preluarea puterii în Germania de către nazişti a intrat în scenă, făcând mulţi germani sudeţi disperaţi să privească înspre al Treilea Reich pe măsură ce economia germană începea să îşi revină sub impactul reînarmării, în timp ce statul ceh încă lâncezea într-o zonă de acalmie. În aceste circumstanţe, vorbitorii de germană s-au strâns în jurul Partidului Germanilor Sudeţi, care cerea îmbunătăţiri economice bazate pe autonomie regională, susţinând în acelaşi timp loialitatea sa faţă de statul cehoslovac şi păstrând o distanţă discretă faţă de naziştii de dincolo de graniţa cu Germania. Liderul partidului, învăţătorul Konrad Henlein, a fost supus unor presiuni din ce în ce mai mari din partea unor grupuri extremiste de naţionalişti germani care s-au alăturat organizaţiei la începutul lui 1933. Până în 1937, succesele lui Hitler din politica externă îi oferiseră acestuia avantajul. În alegerile din 1936, partidul a obţinut 63 la sută din votul etnic german. Devreme în 1937, guvernul ceh, realizând pericolul, a făcut o serie de concesii economice importante, acceptând vorbitorii de germană în administraţia publică şi oferind contracte guvernamentale firmelor germanilor sudeţi. Dar era deja prea târziu. Fondurile curgeau înspre conturile partidului dinspre Berlin şi, având această influenţă financiară, guvernul german a reuşit să îl aducă pe Henlein de partea unei politici de detaşare a regiunii sudete de restul statului cehoslovac.114

Până la începutul lui 1938, cu o nerăbdare accentuată de anexarea germană a Austriei, Partidul Germanilor Sudeţi devenise violent. Intimidarea de masă a oponenţilor de la alegerile locale a dus la creşterea votului la 75 la sută.115 Pe măsură ce presiunile dinspre Berlin creşteau, guvernul ceh a acceptat ideea autonomiei

regiunii sudete şi a oferit ajutor economic suplimentar. Dar această măsură nu a fost de niciun folos.116 Henlein era fixat pe secesiune şi Hitler pe război. Dar invazia Cehoslovaciei, unde majoritatea populaţiei îi era în mod implacabil opusă lui Hitler, nazismului şi ideii unei preluări germane, era o perspectivă total diferită de invazia Austriei, unde majoritatea populaţiei era în favoarea celor mai multe dintre aceste lucruri într-o formă sau alta. Cehoslovacia era o ţară mai mare, mai înstărită şi mai puternică decât Austria, cu o industrie de armament majoră, incluzând uzinele ăkoda, unul dintre producătorii de armament de seamă din Europa. Spre deosebire de armata austriacă, care era mică, slab pregătită de acţiune şi puternic divizată în privinţa atitudinii faţă de Germania, armata cehă era o forţă importantă, bine disciplinată şi bine echipată, unită în hotărârea de a rezista unei invazii germane. Generalii germani fuseseră deja îngrijoraţi înaintea remilitarizării Renaniei şi a anexării Austriei. Au fost de-a dreptul cuprinşi de panică la aflarea intenţiei lui Hitler de a distruge Cehoslovacia. Nu numai că pregătirile militare erau necorespunzătoare iar reînarmarea insuficientă, dar posibilitatea unei intervenţii străine şi a unui război generalizat era mult mai mare ca înainte. Cehoslovacia era aliată în mod oficial cu Franţa până la urmă; şi invazia nu putea fi prezentată ca fiind altceva în afara unui act de agresiune împotriva suveranităţii unui stat asupra căruia Germania – spre deosebire de cazul Austriei – nu avea nicio pretenţie legitimă de suzeranitate în ochii lumii.117

Cu siguranţă, generalii aveau puţine obiecţii de principiu legate de ocuparea Cehoslovaciei, care inoportuna geografic nou-creata Germanie Mare într-un mod periculos strategic. Ura şi dispreţul pentru slavi şi democraţi au fuzionat în mintea lor cu o credinţă mai largă în crearea într-un final a unui Imperiu German în Europa Centrală şi de Est. Mai mult, achiziţionarea industriei de armament cehe, a forţei de muncă calificate şi a

abundentelor materii prime avea să reducă nevoile din ce în ce mai mari ale celui de-al Treilea Reich în aceste domenii. Toate acestea s-au adăugat la importanţa strategică generală a Cehoslovaciei în ochii lui Hermann Göring, al cărui prestigiu crescuse notabil prin anexarea Austriei. Dar Göring şi generalii nu erau convinşi că era momentul potrivit pentru o mişcare împotriva cehilor. Părea să fie un act nesăbuit şi pripit, aducând cu sine un risc real de război pentru care Germania, din punctul lor de vedere, nu era pregătită. Era, gândeau ei, mult mai prudent să aştepte, să mărească presiunea şi să obţină concesii treptate. Îndoielile lor au crescut întrucât devenea clar că Marea Britanie nu avea să stea deoparte de data aceasta. Când Goebbels a început o campanie masivă de propagandă plină de poveşti de groază despre presupusul tratament prost al germanilor sudeţi de către cehi, un sentiment de criză a început să cuprindă principalii conducători ai armatei.118

Pe 5 mai, şeful Statului-Major al Armatei, Ludwig Beck, l-a informat pe Hitler că Germania nu se afla în situaţia de a câştiga războiul, întrucât ei credeau că este probabil că Marea Britanie să intervină pentru a-i proteja pe cehi. Mai târziu în aceeaşi lună şi-a repetat avertismentele cu o mai mare insistenţă şi, pe 16 iulie, a emis un memorandum către generalii principali, avertizându-i în legătură cu consecinţele severe ale declanşării invaziei. A propus chiar şi ideea ca generalii de frunte să demisioneze în masă ca protest împotriva planurilor lui Hitler. Ceilalţi generali însă erau încă demoralizaţi în urma scandalului Blomberg-Fritsch. Erau prinşi şi de tradiţionala credinţă că datoria soldaţilor era de a asculta ordinele şi de a nu se implica în politică. Se temeau că încălcarea jurământului personal de loialitate faţă de Hitler avea să fie un act care să-i dezonoreze. Erau cu toţii conştienţi de prestigiul şi de puterea crescută a lui Hitler după anexarea Austriei. Şi în niciun caz nu se opuneau scopului lui Hitler de a ataca Cehoslovacia, ci

doar momentului ales. Astfel că, deşi împărtăşeau multe dintre temerile lui Beck, au refuzat să îl susţină de data aceasta. Cu toate acestea, Hider a simţit oricum că este necesar să obţină sprijinul ofiţerilor, convocând întâlniri pe 13 iunie şi 10 august 1938. A fost sprijinit de comandantul armatei, generalul Brauchitsch, după ce l-a supus pe acesta unei tirade îndelungate când generalul i-a adus memorandumul lui Beck, pe 16 iulie 1938. Între timp, parte din argumentaţie îi fusese demontată lui Beck tocmai de exerciţiile de război făcute de propriul stat-major în iunie, care arătau că Cehoslovacia putea fi cucerită în unsprezece zile, permiţând transferul de trupe rapid spre Vest pentru a organiza o apărare împotriva unei posibile acţiuni militare franco-britanice. Obiecţiile că Zidul defensiv de Vest nu era încă pregătit s-au lovit de o nouă tiradă din partea lui Hitler. Britanicii şi englezii nu au să intervină, spunea el. Şi Fritz Todt, pe care îl numise în mai fără a se consulta cu comandantul armatei pentru a grăbi construirea Zidului de Vest, avea să termine fortificaţiile până la începutul iernii.119

Simţindu-se complet izolat, Beck şi-a dat demisia din funcţia de şef al Statului-Major al Armatei pe 18 august 1938, pentru a fi succedat de generalul Franz Halder, adjunctul său. Alegerea era una evidentă, dar Halder nu era deloc ceea ce părea să fie din perspectiva conducerii naziste. Născut în 1884, era un ofiţer de artilerie dintr-o familie militară din Franconia, cu înclinaţii conservatoare puternice. Departe de a fi o unealtă de încredere a agresiunii naziste, acesta împărtăşea multe dintre rezervele lui Beck în legătură cu natura riscantă a politicii lui Hitler. Rezervele sale erau la rândul lor împărtăşite de un număr de ofiţeri şi diplomaţi conservatori, cel mai notabil amiralul Wilhelm Canaris, şeful serviciului de informaţii al armatei, şi Erwin von Witzleben, general de infanterie şi comandantul districtului militar Berlin. Atât de adâncă era dezaprobarea lor faţă de avântul nesăbuit înspre război al lui Hitler, încât au început să facă planuri

pentru a-l răsturna. Şi-au unit forţele cu un tânăr grup de ofiţeri care plănuiau deja căderea lui Hitler, cel mai notabil fiind Hans Oster, un general de brigadă din departamentul de informaţii al lui Canaris. Şi au extins conspiraţia pentru a include civili de care, ştiau ei, aveau să aibă nevoie într-un guvern postnazist, inclusiv figuri conservatoare care căpătaseră convingeri mai mult sau mai puţin serioase în legătură cu direcţia în care se îndrepta regimul, precum Schacht şi Goerdeler, oficiali ai Ministerului de Externe, precum secretarul de stat Ernst von Weizsäcker şi subordonaţii săi Adam von Trott zu Solz şi Hans-Bemd von Haeften, şi funcţionari publici superiori, printre care Hans Bernd Gisevius, un fost asistent secretar în Ministerul de Interne, şi contele Peter Yorck von Wartenburg, de la Biroul Responsabilului pentru Preţ al Reichului. Conspiratorii au sondat terenul şi în privinţa altor conservatori alarmaţi şi au început să plănuiască în detaliu lovitura de stat, schiţând mişcările de trupe şi dezbătând dacă Hitler să fie asasinat sau doar pus în custodie. Unii dintre ei, cel mai notabil Goerdeler, au călătorit în alte ţări, mai ales Marea Britanie, pentru a transmite avertismente personale unor politicieni importanţi, miniştrilor din guvern, funcţionarilor publici şi oricui era dispus să asculte în privinţa intenţiilor belicoase ale lui Hitler. Erau întâmpinaţi cu un interes politicos, dar nu au fost capabili să obţină asigurări ferme de sprijin, deşi este dificil de spus ce ar fi putut însemna în termeni concreţi, în acel moment, asemenea asigurări.120

Slăbiciunea fundamentală a conspiraţiei era că membrii ei, în cea mai mare parte, nu dezaprobau scopul fundamental al lui Hitler, de a dezmembra Cehoslovacia; deplângeau doar ceea ce ei considerau a fi graba lui iresponsabilă în a face acest lucru, în timp ce economia şi forţele armate germane nu erau încă pregătite pentru războiul european general spre care se temeau că se îndreptau. Astfel, dacă Hitler ar fi reuşit ceea ce îşi propusese fără să provoace un război general, preşul le-ar

fi fost tras de sub picioare.121 Mai mult, cei implicaţi nu beneficiau de sprijin în cadrul Partidului Nazist sau în vastul aparat de organizaţii prin care Germania era condusă. Atât corpul de ofiţeri, cât şi Ministerul de Externe, cele două centre ale complotului, fuseseră în mod repetat discreditate în lunile anterioare, mai ales în privinţa Austriei. Ministerul de Război, le-a spus Göring ofiţerilor în mijlocul crizei, găzduieşte „spiritul laşităţii. Acest spirit, a adăugat el, trebuie să dispară!” 122 Dacă Halder şi ceilalţi conspiratori ar fi reuşit să îl aresteze pe Hitler, imaginea armatei, prezentată ca fiind reacţionară de către Goebbels, ar fi reprezentat o palidă atracţie pentru mase, chiar presupunând că ceilalţi generali s-ar fi alăturat cauzei. Succesul era improbabil, prin urmare. Dar, oricum, problema a devenit irelevantă prin desfăşurarea evenimentelor de pe frontul diplomatic.123

n

Până la începutul lui septembrie, lucrurile începuseră să se lămurească. Spre deosebire de anexarea Austriei, cucerirea Cehoslovaciei avea nevoie de o pregătire mai îndelungată, având în vederea puterea militară mult mai mare şi obstacolele internaţionale care stăteau în calea lui Hitler. Acesta a avut nevoie de câteva luni pentru a trece peste obiecţiile generalilor şi pentru a elabora planurile militare, în care s-a implicat personal, neavând încredere că generalii o să le realizeze în conformitate cu dorinţele sale. Pe parcursul verii, fluxul neîncetat de propagandă anticehă al lui Goebbels lămurise comunitatea internaţională că la Berlin se pregătea o invazie. Zi după zi, titlurile ziarelor trâmbiţau poveşti despre presupuse atrocităţi comise de cehi, despre împuşcarea germanilor sudeţi nevinovaţi, „femei şi copii seceraţi de blindate cehe”, terorizarea populaţiei de către poliţia cehă, ameninţări de atacuri cu gaz asupra satelor germanilor sudeţi şi maşinaţiunile „oraşului Praga, centrul mondial al incendiatorilor”, calul troian al bolşevismului în Europa Centrală.124 Cehii aveau într-adevăr o alianţă cu Uniunea

Sovietică, dar aceasta însemna foarte puţin în practică, aşa cum aveau să afle în curând. Mult mai important era faptul că integritatea Cehoslovaciei era garantată de tratatul cu Franţa. Dacă Franţa venea în ajutorul cehilor, atunci Marea Britanie ar fi urmat în curând, aşa cum o făcuse şi în cazul Belgiei, în circumstanţe similare în 1914. Prim-ministrul britanic Neville Chamberiam era conştient că Marea Britanie, deşi se reînarma rapid la acel moment, nu era pregătită să poarte un război european general. Simţea că presiunea asupra finanţelor publice britanice avea să fie imposibil de susţinut Mai mult, un război general, gândea el, avea să aducă cu sine bombardamentul aerian asupra oraşelor britanice, ceea ce avea să facă Guernica să pară o petrecere dansantă. Nu numai că nu exista apărare împotriva unor asemenea atacuri, dar se credea că, precum în cazul bombardării Etiopiei de către italieni, avea să facă uz de gaz asupra populaţiei lipsite de apărare. În cel mai tensionat moment al crizei, într-adevăr, guvernul britanic a distribuit măşti de gaz populaţiei civile şi a ordonat evacuarea Londrei. În orice caz, strategia globală a Marii Britanii dicta ca imperiul, de departe cel mai întins din lume, să se găsească pe primul loc, şi Europa, în care Regatul Unit avea puţine interese directe, să fie pe plan secund. „Cât de oribil, fantastic, incredibil poate să fie”, spunea Chamberiam ascultătorilor transmisiei sale de la postul de radio BBC de la finalul lui septembrie 1938, „că trebuie să săpăm tranşee şi să probăm măşti de gaze aici din cauza unei certe dintr-o ţară îndepărtată, între oameni despre care nu ştim nimic”. 125

Cehoslovacia era în mod clar mai departe ca India, Africa de Sud sau Australia pe harta mentală a poporului britanic, precum şi în imaginaţia primului lor ministru. Chamberiam ştia că nu o să aibă parte de sprijin popular pentru un război împotriva Germaniei pornit de la problema sudetă, chiar dacă la această dată începuseră să se ridice voci în lumea politică britanică solicitând ca marşul lui Hitler de cucerire europeană să fie oprit.126 îi

părea încă neclar lui Chamberiam dacă Hitler avea ca scop cucerirea Europei mai degrabă decât să corecteze doar nedreptăţile Tratatului de la Versailles şi să protejeze minorităţile etnice germane atacate. Dacă Hitler putea fi mulţumit în problema sudetă, atunci poate că ar fi fost satisfăcut, şi un război general putea fi evitat. Chamberlain era hotărât să intervină decisiv şi să prevină războiul convingându-i pe cehi să cedeze. Când Hitler a ţinut discursul la congresul partidului de la Nürnberg de pe 12 septembrie 1938, ameninţând cu războiul dacă germanilor sudeţi nu li se acorda autodeterminarea, Chamberlain a cerut o întâlnire. În timp ce bătăuşii lui Henlein, acţionând la ordinele lui Hitler, au înscenat un val de incidente violente menite să provoace represiune din partea poliţiei cehe, oferind astfel o scuză pentru intervenţia germană, Chamberlain s-a urcat la bordul unui avion pentru prima oară în viaţa lui – spre deosebire de Hitler, care îmbrăţişase acest mijloc modern de transport cu ani înainte – şi a zburat la München. În timpul unei întâlniri unu-la-unu îndelungate, la care a fost martor doar traducătorul, Chamberlain a fost de acord cu o revizuire a graniţelor Cehiei pentru a răspunde dorinţelor germanilor sudeţi. Dar aceasta nu părea să-l fi mulţumit pe liderul german. Chamberlain a reacţionat la fanfaronada lui Hitler întrebându-l de ce fusese de acord să se întâlnească dacă nu dorea o alternativă la război. În faţa unui asemenea ultimatum, Hitler a acceptat fără entuziasm o nouă întâlnire.127

Pe 22 septembrie 1938, după consultări cu cabinetul britanic în privinţa concesiilor pe care le poate face, Chamberlain a zburat încă o dată în Germania pentru a se întâlni cu Hitler la hotelul Dreesen, în Bad Godesberg, pe Rin. Francezii, l-a asigurat pe Hitler, căzuseră de acord cu termenii lui. Deci nu va fi nicio problemă să se ajungă la un acord. Spre uimirea lui însă, Hitler i-a prezentat un nou set de cereri. Violenţa recentă din Cehoslovacia înseamnă, spunea el, că va trebui să ocupe regiunea sudetă aproape

de îndată. Mai mult, Polonia şi Ungaria, amândouă conduse de guverne autoritare naţionaliste, militare, care simţiseră mirosul de sânge din atmosfera din jurul negocierilor, îşi exprimaseră şi ele pretenţiile în privinţa teritoriului cehoslovac de la graniţele lor, iar aceste pretenţii, la rândul lor, spunea Hider, trebuiau îndeplinite. Fronturile începeau acum să se cristalizeze. Guvernul ceh, realizând realitatea situaţiei, acceptase condiţiile anglo-franceze. Dar, în acelaşi timp, un guvern militar a preluat puterea la Praga sub impactul crizei şi devenise clar că nu vor mai fi făcute concesii. Cabinetul britanic a respins propunerile de la Bad Godesberg, îngrijorat că publicul britanic avea să le perceapă ca pe o umilire a guvernului. Chamberlain a trimis o misiune diplomatică de nivel înalt la Berlin pentru a-i face clar lui Hitler că Marea Britanie nu avea să accepte o acţiune unilaterală. Furios, Hitler l-a invitat pe Sir Horace Wilson, conducătorul delegaţiei, la un discurs pe care avea să-l susţină la Palatul Sporturilor în seara de 26 septembrie. Acest discurs a culminat cu o tiradă violentă împotriva cehilor. William L. Shirer, aflat şi el la miting, a notat că Hitler „urla şi ţipa în cel mai înalt grad de exaltare în care l-am văzut vreodată… cu un foc fanatic în ochi”. Agitându-se până în culmea unei crize, a declarat, în aplauzele zgomotoase a 20.000 de susţinători nazişti, că genocidul ceh al minorităţii germane nu putea fi tolerat. El însuşi avea să mărşăluiască prin ţară în mijlocul trupelor sale. 1 octombrie avea să fie data.128

În timp ce britanicii şi cehii se pregăteau pentru război, într-un final Hitler a fost cel care a cedat Surprinzător; poate, influenţa decisivă aici a venit din partea lui Hermann Göring, care fusese atât de agresiv în privinţa Austriei. Asemenea generalilor, era îngrozit că exista riscul unui război general pentru o problemă în care concesiile-cheie cerute de Germania fuseseră acceptate deja. Aşa că, în spatele lui Hitler, a organizat o conferinţă cu britanicii, francezii şi, cel mai important, italienii, care i-au cerut lui Hitler să amâne invazia până după această

conferinţă. Convins de puternicele rezerve ale lui Göring în privinţa războiului şi văzând în cererea lui Mussolini o ieşire din această situaţie fără a fi umilit, Hitler a fost de acord. Conferinţa a avut loc la München în 29 septembrie 1938, fără cehi, care nu fuseseră invitaţi. Göring schiţase un acord în avans şi l-a pus pe Weizsäcker de la Ministerul de Externe să îl formuleze în termeni oficiali. Ribbentrop era în favoarea războiului („are o ură oarbă pentru Anglia", nota Goebbels în jurnal).129 Astfel că nu a fost informat în privinţa acestei schiţe, transmisă ambasadorului italian, care i-a prezentat-o lui Hitler, la 28 septembrie, ca fiind opera lui Mussolini. După 13 ore de negoderi în privinţa detaliilor, Acordul de la München a fost semnat de cele patru puteri pe 29 septembrie 1938. În ziua următoare, Chamberiam i-a declarat lui Hitler că Marea Britanie şi Germania nu se vor mai război niciodată. Hitler a semnat acest acord fără şovăire. La întoarcerea sa în Anglia, Chamberiam a salutat mulţimea entuziastă de la fereastra apartamentului său situat la primul etaj, din Downing Street 10. „Cred că acest acord înseamnă pace pentru timpurile noastre", le-a spus el. Părea într-adevăr să creadă că obţinuse un acord mulţumitor pentru toate părţile, inclusiv pentru cehi, care, declara el, fuseseră salvaţi pentru un viitor mai fericit. Hitler, îi spusese Chamberlain surorii sale după prima întâlnire cu liderul german, era un bărbat în al cărui cuvânt puteai avea încredere. Toate experienţele sale din timpul negocierilor agitate nu păreau să îl şi deziluzionat130

Sentimentul de uşurare era la fel de palpabil în Germania precum era în Marea Britanie. Din mai, existase o nelinişte populară răspândită în Germania în legătură cu posibilitatea războiului, acutizată de mobilizarea armatei, decretată de guvernul ceh din aceeaşi lună. În ocazii anterioare, panica fusese de scurtă durată. Dar de data aceasta, criza s-a prelungit luni de zile. Până şi Serviciul de Siguranţă al SS recunoscuse că existase o „psihoză a războiului" în rândul populaţiei, care durase până la

semnarea Acordului de la München. „În legătură cu superioritatea oponentului, a apărut o opinie defetistă care a crescut în cea mai puternică critică a «politicii aventuroase a Reichului»”. Mulţi oameni credeau că încorporarea regiunii sudete cuprinse de criză avea să aducă cu sine o povară economică serioasă Reichului. În momentele cele mai tensionate ale crizei, panicaţi oamenii îşi retrăgeau economiile din bănci; locuitorii din zonele de la graniţa Cehoslovaciei se pregăteau să fugă în vest Mulţi germani, regretabil din punctul de vedere al Serviciului de Siguranţă, preferau să obţină informaţii de la posturile de radio străine, ceea ce conducea la amplificarea pesimismului. Serviciul de Siguranţă îi învinovăţea în primul rând pe intelectuali pentru această tendinţă.131

Dar nu doar intelectualii erau îngrijoraţi. Până la acest moment, Hitler obţinuse aplauzele marii mase de germani, pentru victoriile în politica externă dobândite fără vărsare de sânge. Acum, pentru că se părea că va fi vărsat sânge, lucrurile stăteau diferit. Anxietatea generală, notau agenţii social-democraţi în mai 1938, era în contrast puternic cu entuziasmul din august 1914. Cu siguranţă, majoritatea oamenilor considerau cererile germanilor justificate. Dar doreau ca să se realizeze fără război.132 Nimeni, se raporta în iulie, nu credea că Germania poate să câştige un război împotriva Marii Britanii şi a Franţei. Unii foşti social-democraţi iritaţi sperau chiar ca acest lucru să se întâmple, pentru că înfrângerea era cea mai bună cale pentru a scăpa de nazişti. Dar printre mulţi muncitori se instalase un fatalism general. Tinerii se lăsau adesea luaţi de valul viziunii unei Germanii mari, încălecând un continent învins. Mulţi oameni mai în vârstă erau confuzi şi simţeau că le lipsesc informaţiile detaliate.133 Pe măsură ce pregătirile de război se intensificau, neliniştea populaţiei creştea.134 Psihoza războiului în rândul populaţiei, nota Goebbels în jurnal pe 31 august, era în creştere.135 În Ruhr, observatorii social-democraţi raportau la scurt timp după Acordul de la

München:

Domneşte o nelinişte uriaşă. Oamenilor le este teamă că se va ajunge la război şi că Germania îl va pierde. Nicăieri nu există entuziasm pentru război. Oamenii ştiu că un război împotriva celei mai mari părţi a Europei şi a Americii se va termina cu o înfrângere pentru Germania… Dacă se va ajunge la război, acest război va fi extrem de nepopular în Germania.136

Până şi tinerii, în ciuda entuziasmului lor pentru Germania Mare, erau acum neliniştiţi în privinţa situaţiei.137

Nu doar clasele muncitoare şi partenerii de interviu ai social-democraţilor erau îngrijoraţi. „Război, război, război", scria Luise Solmitz în jurnalul ei pe 13 septembrie 1938, „oriunde te-ai duce, nu auzi altceva". O vreme, teama ei de un război general i-a depăşit obişnuitul patriotism. Deodată, 1914 însemna şi altceva în afara spiritului uniunii naţionale: „1914 reînvie în mod înfiorător. Fiecare german sudet ucis este un Franz Ferdinand".138 Cu toate acestea, soţul ei evreu patriot Friedrich Solmitz s-a oferit voluntar pentru serviciul militar în slujba ţării sale în momentele ei de nevoie. Cererea i-a fost refuzată.139 În rândul populaţiei, în mare, încrederea în abilităţile lui Hitler de a obţine câştiguri din politica externă fără vărsare de sânge fusese afectată mai mult ca în ocaziile anterioare, precum remilitarizarea Renaniei şi anexarea Austriei, tocmai deoarece criza cehă durase atâta vreme. Spre finalul verii şi începutul toamnei anului 1938, a crescut semnificativ numărul de oameni aduşi în faţa Curţilor Speciale pentru că îl criticaseră pe Hitler.140

Prin urmare, valul de uşurare care a străbătut naţiunea la anunţul Acordului de la München a fost enorm. „Putem să continuăm să trăim", scria Luise Solmitz în jurnalul ei, „relaxaţi, fericiţi, o presiune teribila s-a ridicat de pe noi… Acum această experienţă minunată, unică. Regiunea sudetă câştigată, pace cu Anglia şi Franţa". 141 La Danzig, după cum raporta un agent social-democrat,

aproape toată lumea a văzut Acordul de la München ca pe un „succes sută la sută pentru Hitler”.142 Dar nu era surprinzător, având în vedere situaţia oraşului. Printre muncitorii catolici din Ruhr, pe de altă parte, existau rapoarte despre temeri că succesul lui Hitler avea să ducă la o campanie şi mai lipsită de scrupule împotriva Bisericii. Oricum, toată lumea era uşurată că Hitler obţinuse noi teritorii pentru Germania fără vărsare de sânge. Nu este de mirare că Chamberlain a fost aclamat în timp ce trecea pe străzile din München după semnarea acordului. Toţi erau de acord că acordul întărise considerabil puterea şi prestigiul lui Hitler. Doar opozanţii înrăiri ai regimului au fost înfuriaţi de ceea ce au văzut ca o trădare a cehilor de către democraţiile vestice. Doar cei mai pesimişti au ajuns la concluzia că „lucrurile nu se vor opri aici”.143

Hitler însuşi era departe de a se simţi triumfător din cauza acestui deznodământ. Îi fusese luat războiul pe care îl plănuise. Avea resentimente faţă de intervenţia lui Göring. Din acest moment, relaţiile dintre cei doi bărbaţi s-au răcit, lăsându-l pe Ribbentrop, efectiv exclus din negocierile de la München, într-o poziţie mai puternică, la fel fiind şi situaţia lui Himmler, care fusese şi el de partea lui Hitler în dorinţa acestuia de război. Generalii armatei şi partenerii lor de conspiraţie au fost nevoiţi să îşi abandoneze planurile de lovitură de stat, având în vedere deznodământul paşnic al crizei, dar şi ei au fost slăbiţi în raportul lor cu Hitler; pe lângă aceasta, cei mai radicali dintre ei s-au simţit trişaţi de intervenţia lui Chamberlain. Mai mult, Hitler era perfect conştient că majoritatea germanilor nu îşi doreau un război, în ciuda eforturilor celui de-al Treilea Reich de a-i convinge de utilitatea acestuia. Pe 27 septembrie 1938, Hitler organizase o paradă militară la Berlin, chiar când berlinezii ieşeau de la birouri şi se îndreptau spre casă, şi era de aşteptat să se oprească să aclame defilarea camioanelor şi tancurilor. Dar, raporta William L. Shirer:

S-au ascuns în staţiile de metrou, au refuzat să

privească, iar cei care au rămas pe trotuar au fost tăcuţi, incapabili să aclame floarea tineretului lor în drum spre gloriosul război. A fost cea mai marcanta demonstraţie antirăzboi pe care am văzut-o vreodată. Hider însuşi a apărut furios. Nu stăteam de multă vreme la colţ, când un poliţist a venit pe Wilhelmstrasse din direcţia Cancelariei strigând celor puţini care ne aflam acolo că Führerul era la balconul lui inspectând trupele. Puţini s-au mişcat. M-am dus să văd. Hider stătea acolo şi nu erau mai mult de două sute de oameni pe stradă…144

Supărat şi exasperat, Hider a intrat înapoi în clădire.

La 10 noiembrie 1938 (imediat după pogromul antisemit, când bărbaţii evrei erau arestaţi în toată Germania), Hider şi-a exprimat exasperarea într-o întâlnire închisă cu reprezentanţi ai presei germane:

Doar subliniind dorinţa germanilor pentru pace şi intenţiile paşnice ale acestora am reuşit să obţină libertatea germanilor pas cu pas şi astfel să le dau armamentul necesar; ca o precondiţie a îndeplinirii următorului pas. Este evident de la sine că o astfel de propagandă pentru pace, dusă de-a lungul deceniilor, are şi aspectele ei dubioase, întrucât poate foarte bine duce la impresia în minţile multor oameni că regimul actual se identifică cu hotărârea şi disponibilitatea de a păstra pacea în orice condiţii. Aceasta ar face, însă, mai presus de orice, ca naţiunea germană, în loc să fie pregătită pentru evenimente, să fie copleşită pe termen lung de un spirit defetist, ceea ce ar reduce din reuşitele prezentului regim.145

Hider a continuat aiurând despre „intelectualii” care subminau voinţa de război. Era rolul presei, spunea el, să îi convingă pe oameni că războiul era necesar. Trebuiau să fie făcuţi să creadă orbeşte în corectitudinea politicilor liderilor, chiar atunci când acestea includeau războiul. Îndoielile le aduceau doar nefericire. „Acum a devenit necesar să îi reorientăm treptat psihologic pe germani şi să le clarificăm faptul că sunt lucruri care nu pot fi

obţinute prin mijloace paşnice, ci care trebuie îndeplinite cu forţa". 146 Că mai mult de cinci ani de îndoctrinare şi pregătiri la toate nivelurile nu reuşiseră să atingă acest scop era o uimitoare recunoaştere a eşecului. Arată că marea majoritate a germanilor, după părerea lui Hider, erau departe de a asigura regimului susţinerea populară pe care acesta o cerea, chiar şi în domeniul politicii externe, unde scopurile sale se presupunea că se bucurau de atracţia cea mai mare.147

În

La 1 octombrie 1938 trupele germane au traversat graniţa în Cehoslovacia, în timp ce bine echipata armată cehă s-a retras de pe poziţiile puternice din regiunile de graniţă, muntoase şi uşor de apărat. Scenele care întâmpinaseră anexarea germană a Austriei s-au repetat şi în regiunea sudetă. Susţinători entuziaşti ai Partidului Germanilor Sudeţi condus de Henlein s-au aliniat pe străzi, aclamând soldaţii germani care treceau mărşăluind, au presărat flori în calea lor şi au ridicat mâinile în salutul nazist. Printre cei care nu simpatizau cu naziştii, predomina o atmosferă foarte diferită. Peste 25.000 de oameni, majoritatea cehi, fugiseră deja din regiunea sudetă în zone predominant cehe din septembrie. Acum au fost urmaţi de încă 150.000 de oameni din acelaşi teritoriu şi din alte zone de graniţă, de la semnarea Acordului de la München de la finalul lui 1938, şi de aproape încă 50.000 în lunile ce i-au urmat Refugiaţii includeau cehi şi germani clasificaţi ca evrei după Legile de la Nürnberg; ştiau mult prea bine ce îi aştepta dacă ar fi rămas. Până în mai 1939 numărul evreilor din regiunea sudetă scăzuse de la 22.000 la mai puţin de 2000 în total. O cincime din populaţia cehă de la graniţă fugise. Aproape un sfert din populaţia germană din regiunea sudetă se opusese partidului lui Henlein şi 35.000 dintre aceştia au fugit la rândul lor, majoritatea social-democraţi germani şi comunişti. Soarta celor rămaşi arată că ar fi fost mai înţelepţi dacă ar fi plecat. Gestapoul şi Serviciul de Siguranţă al SS au venit

în spatele trupelor germane şi au arestat aproape 8.000 de etnici germani şi 2000 de cehi oponenţi ai nazismului, ducându-i pe majoritatea în lagăre de concentrare, iar o minoritate în închisori de stat în urma unor procese formale. Cu puţin peste o lună mai târziu, violenţa pogromului de la 9 – 10 noiembrie s-a extins şi la regiunea sudetă şi acei evrei care au rămas acolo au fost supuşi unor violenţe larg răspândite, jafurilor şi distrugerii proprietăţilor lor. Cincizeci de mii de angajaţi ai statului cehoslovac, din calea ferată, poştă, şcoli şi din administraţia locală, au fost daţi afară pentru a face loc germanilor şi au plecat la rândul lor spre ce mai rămăsese din statul interbelic, ce purta acum numele de Republica Ceho-Slovacă.148

Zonele predominant vorbitoare de germană din vestul şi nordul Boemiei, nordul Moraviei şi sudul Sileziei au fost încorporate în cel de-al Treilea Reich sub numele de Regiunea Sudetă a Reichului, în timp ce sudul Boemiei a devenit parte a Bavariei, iar sudul Moraviei a fost atribuit fostei Austrii. Henlein a fost numit împuternicit al Reichului al noii regiuni sub Ministerul de Interne al Reichului şi funcţionari publici au fost recrutaţi din toate părţile Germaniei pentru a umple posturile din administraţia regională şi locală eliberate de cehi, evrei şi de cei cu convingeri de stânga. Cu toate acestea, majoritatea administratorilor de la toate nivelurile erau germani sudeţi, şi – într-un contrast puternic cu Austria – regimul nazist a avut o grijă deosebită de a perpetua un sentiment distinctiv al identităţii pentru regiunea sudetă, lăsând doar Gestapoul şi SS-ul (inclusiv Serviciul de Siguranţă) în mâinile bărbaţilor din Vechiul Reich. Înşişi germanii sudeţi s-au înghesuit să se înscrie în Partidul Nazist şi în SA. Dar, în curând, aveau să fie deziluzionaţi. Asociaţiile voluntare locale de tradiţie sau cluburile au fost dizolvate sau încorporate în organizaţiile Partidului Nazist conduse de la Berlin. Resentimentele împotriva nouveniţilor din Vechiul Reich, în ciuda numărului limitat al

acestora, au devenit în curând generale. Şomajul a scăzut rapid, dar muncitorii industriali au trebuit să suporte orele lungi şi salariul prost care deveniseră normă în Vechiul Reich. Douăzeci şi doi la sută din producţia industrială a cehilor se afla în zonele anexate şi a fost rapid încorporată în economia de război a Germaniei, cu firmele germane mişcându-se rapid pentru a profita de germanizarea şi arianizarea afacerilor cehe şi evreieşti. I.G. Farben, Carl Zeiss Jena, bănci germane importante şi companii de asigurare au făcut achiziţii semnificative, deşi şi companiile germanilor sudeţi au beneficiat de această pradă. Celor 410.000 de cehi care au rămas în zonele anexate le-a fost interzisă limba în chestiunile oficiale, le-au fost închise şcolile secundare şi asociaţiile şi cluburile voluntare. Deveniseră acum cetăţeni de mâna a doua.149

Acordul de la München a fost şi un semnal pentru puterile mai mici să îşi ia felia lor de tort. Pe 30 septembrie 1938, guvernul militar polonez a cerut cedarea terenului din jurul oraşului Teschen de la graniţa de nord a Cehoslovaciei, care avea o populaţie semnificativă vorbitoare de poloneza; cehii nu au avut alta opţiune decât să fie de acord, şi polonezii au intrat cu trupele în zonă în 2 octombrie 1938. Generalul ceh care a predat regiunea a remarcat către omologul său polonez că nu avea să se bucure de noua posesie multă vreme: Polonia avea cu siguranţă să urmeze. Dar principiul menţinerii graniţelor trasate de Conferinţa de Pace din 1919 nu conta prea mult în faţa naţionalismului în creştere al coloneilor polonezi, care au supus regiunea cucerită aceloraşi politici de polonizare şi de dictatură autoritară pe care le aplicaseră şi acasă.150 De-a lungul graniţei sudice a Cehoslovaciei, guvernul autoritar al Ungariei, sub amiralul Horthy, şi-a exprimat la rândul său pretenţia la o zonă de-a lungul graniţei în care predomina minoritatea maghiară. Forţele sale armate erau însă slab pregătite pentru o invazie, astfel că maghiarii au fost nevoiţi să apeleze la negocieri. Poziţia a fost complicată şi de faptul că tensiunile dintre

cehi şi slovaci au început acum să iasă la suprafaţă, reflectând diferenţele economice, sociale, religioase şi culturale de durată dintre cele două grupuri etnice principale care constituiau republica. Pe 7 octombrie 1938, liderii partidelor politice slovace au declarat o regiune autonomă, cu guvern propriu, dar nominal măcar în cadrul statului rămas după Acordul de la München. Pretenţiile aflate în competiţie ale slovacilor şi maghiarilor au fost într-un final clarificate de intervenţia italienilor, care au impus o înţelegere (cu acordul germanilor) pe 2 noiembrie 1938. Aceasta dădea ungurilor un teritoriu suplimentar de 12.000 de kilometri pătraţi, cu peste un milion de locuitori, incluzând o minoritate considerabilă de peste 200.000 de slovaci. Aceasta era mai puţin decât ceruseră iniţial, dar suficient ca să îi satisfacă pe moment, şi Hitler a fost clar spunând că nu avea să tolereze vreo acţiune militară din partea lor pentru a obţine alte avantaje. Absenţa completă a Marii Britanii şi a Franţei de la negocieri demonstra cu o claritate înfricoşătoare gradul în care puterile Axei controlau acum afacerile din această parte a Europei.151

Ca o recunoaştere a acestui adevăr brutal al vieţii, guvernele regiunii făceau acum tot ce puteau pentru a satisface dorinţele Germaniei. În noua rămăşiţă tripartită de stat guvernată de la Praga, guvernul de dreapta a suprimat comuniştii şi a luat măsuri drastice împotriva social-democraţilor. Guvernul militar din zona cehă a făcut tot ce a putut pentru a nu ofensa germanii care acum înconjurau o mare parte a teritoriului. Autorităţile slovace autonome de la Bratislava au creat un stat unipartinic şi i-au susţinut politicile printr-o forţă paramilitară, Garda Hlinka, care şi-a câştigat curând o justificată reputaţie pentru brutalitate. Într-o nouă regiune autonomă, recent creată în est, cunoscută sub numele de Ucraina Subcarpatică, unde consulul german exercita o influenţă dominantă, minorităţile naţionale au fost riguros suprimate şi ucraineana a fost declarată singura limbă oficială. La 7 decembrie 1938 un tratat de cooperare economică a fost

semnat cu Germania, dând celui de-al Treilea Reich controlul asupra resurselor minerale ale zonei. Ungurii s-au alăturat Pactului Anti-Comintern, iar România i-a oferit Germaniei prietenia sa; în ambele ţări guvernele s-au mişcat puternic înspre dreapta, cu regele Carol al II-lea al României conducând o lovitură de stat împotriva propriului cabinet. În Ungaria, Polonia şi România, măsurile antievreieşti au fost intensificate. Toate aceste măsuri erau dovada unui sentiment de panică printre naţiunile mici din Europa Centrală şi de Est. Timp de mulţi ani, Franţa încercase să le cimenteze la un loc ca un bastion in calea expansiunii germane. Acordul de la München distrusese acel plan.152

Hitler privise acest acord doar ca pe o întârziere temporară în planurile sale de a invada şi a ocupa întreaga Cehoslovacie, orice ar fi crezut puterile vestice. Strategic, ocuparea restului ţării avea să ofere un punct de pornire suplimentar pentru atacul împotriva Poloniei, al cărei guvern militar a respins constant propunerile lui Hitler de a se alătura Pactului Anti-Comintern. Guvernul polonez a refuzat şi să facă concesii Germaniei în privinţa oraşului Danzig, un oraş liber aflat sub suzeranitatea Ligii Naţiunilor, şi a coridorului care oferea acces Poloniei la Marea Baltică, dar care tăia Prusia de Vest şi de Est de restul Reichului. Populaţia majoritar germană din Danzig se aliase cauzei naziste, la fel cum o făcuse şi populaţia dintr-un alt oraş de la graniţele Prusiei Orientale şi ale Lituaniei, Memel, care le fusese dat lituanienilor la finalul Primului Război Mondial: Hitler dorea acum ca ambele oraşe să se înapoieze Germaniei şi, după eşecul final al negocierilor cu guvernul polonez, a decis să înceapă să mărească presiunea. Ocuparea restului statului cehoslovac avea să aducă cu sine şi resurse economice majore în Reich, întrucât marea parte a industriei cehe de armament era localizată acolo, împreună cu importante resurse minerale, de inginerie, fier şi oţel, textile, sticlă şi alte ramuri de muncitorii calificaţi ai acestora, întrucât situaţia

economică a Reichului s-a deteriorat în iarna lui 1938 – 1939, achiziţionarea acestor resurse a devenit o perspectivă şi mai tentantă. Stocurile mari de armament ale armatei ceho-slovace aveau să ajute la uşurarea nevoilor din rezervele militare germane. Rezervele de valută străină ale cehilor aveau să fie la rândul lor extrem de utile. Deja la 21 octombrie 1938 Hitler a ordonat forţelor armate să se pregătească de lichidarea statului ceho-slovac şi de ocuparea oraşului Memel şi a teritoriului înconjurător. În primele două luni ale lui 1939 a ţinut trei discursuri în faţa unor diferite grupuri mari de ofiţeri ai armatei, în şedinţe închise, repetând viziunea sa a unei Germanii care era o forţă dominantă în Europa, credinţa lui că problema spaţiului vital din Europa de Est trebuia rezolvată şi convingerea lui că era nevoie de utilizarea forţei armate pentru a atinge aceste scopuri.133

Ocazia de a corecta compromisurile impuse de Acordul de la München a fost oferită de rapida deteriorare a relaţiilor dintre cehi şi slovaci, provocată de problema resurselor financiare. Pe măsură ce cearta a devenit criză, convingerea greşită că slovacii erau pe punctul de a-şi declara independenţa totală a determinat guvernul ceh să trimită trupe de ocupaţie în Bratislava pe 10 martie 1939. Negocierile agitate au făcut ca liderii slovaci să zboare la Berlin, unde li s-a oferit alegerea tranşantă fie de a-şi declara independenţa completă sub protecţia Germaniei, fie de a fi ocupaţi de Ungaria, care fusese deja informată în legătură cu această oportunitate. Slovacii s-au hotărât asupra primei variante. Pe 14 martie 1939, parlamentul slovac a proclamat independenţa ţării şi în ziua următoare liderii săi au acceptat fără tragere de inimă protecţia celui de-al Treilea Reich împotriva cehilor, după ce navele germane de război de pe Dunăre îşi fixaseră tunurile pe clădirile guvernamentale din Bratislava. Pus în faţa dizolvării iminente a statului său, preşedintele Ceho-Slovaciei, Emil Hácha, a călătorit împreună cu ministrul său de externe, Franzisek Chvalkovsky, la Berlin pentru a

se întâlni cu Hitler. Precum Schuschnigg înaintea lui, Hácha a fost lăsat să aştepte până noaptea târziu (în timp ce Hitler se uita la un film la modă), apoi a fost hărţuit fără milă de liderul nazist în prezenţa unor funcţionari publici marcanţi, a ofiţerilor şi a altora, printre care şi Göring şi Ribbentrop. Trupele germane sunt deja în mişcare, i-a spus Hitler. Când Göring a adăugat că bombardierele germane aveau să îşi arunce încărcătura deasupra Pragăi în câteva ore, bătrânul şi bolnavul preşedinte ceh a leşinat. Ajutat să îşi revină de doctorul personal al lui Hitler, Hăcha a telefonat la Praga, ordonând trupelor să nu tragă asupra invadatorilor germani, apoi a semnat un document acceptând înfiinţarea unui protectorat german asupra ţării sale, cu puţin înainte de ora patru în dimineaţa de 15 martie 1939. „Voi intra în istorie drept cel mai mare german dintre toţi”, le-a spus Hitler secretarilor săi ieşind entuziasmat ieşind de la aceste negocieri.154

IV

La şase dimineaţa trupele germane au traversat graniţa cehă. Au ajuns la Praga la ora nouă. De data aceasta nu au mai existat mulţimi care să le presare flori în cale, doar grupuri de cehi înnegurаţi şi plini de resentimente care nu au făcut altceva în afară să-şi ridice pumnii în câte un gest ocazional de sfidare. Aceasta era de aşteptat, a remarcat Hitler mai târziu; nimeni nu se putea aştepta ca ei să fie entuziaşti. În timpul după-amiezii, Hitler a pornit cu trenul spre graniţă, apoi a fost condus într-o maşină decapotabilă prin zăpadă, salutând trupele germane pe lângă care trecea. Praga era deja goală în momentul în care a ajuns acolo. Trupele cehe erau în cazărmile lor, predându-şi armele şi echipamentul invadatorilor germani; civilii rămăseseră acasă. Hitler şi-a petrecut noaptea în castelul Hradschin, locul simbolic al suveranităţii cehe, unde a luat o masă frugală – nimic nu fusese pregătit pentru sosirea lui – şi a stabilit termenii decretului, înfiinţând Protectoratul German, împreună cu ministrul de interne Frick şi cu secretarul de stat Wilhelm

Stuckart, care schiţaseră şi detaliile administrării postanexare a Austriei.153

Citit de Ribbentrop la radioul din Praga în dimineaţa zilei de 16 martie 1939, decretul proclama că restul teritoriilor Cehiei aveau să fie cunoscute sub numele de Protectoratul Reichului al Boemiei şi Moraviei, făcând apel la numele acestora sub fosta monarhie habsburgică. Instituţiile democrate, inclusiv parlamentul, au fost desfiinţate, dar o administraţie ceha nominală a continuat să existe, condusă de Hăcha ca preşedinte, cu un prim-ministru şi, în subordine, un Comitet al Solidarităţii Naţionale numit, format din 50 de membri. În total, aproximativ 400.000 de angajaţi ai statului ceh şi funcţionari publici şi-au păstrat funcţiile, împreună cu, sau subordonaţi, unui număr de doar 2000 de administratori aduşi din Germania. Alte instituţii cehe, inclusiv tribunalele, au fost de asemenea păstrate; dar legea cehă rămânea valabilă doar acolo unde nu avea de a face cu probleme care nu erau acoperite de legile Reichului german, care au fost acum extinse pentru întreg Protectoratul şi care aveau întâietate în toate aspectele. Cehii şi alte naţionalităţi au fost supuşi tuturor acestor legi şi decretelor emise de Protectorat, dar toţi germanii locuind în Protectorat, inclusiv etnicii germani care deja locuiau acolo, erau cetăţeni germani şi se supuneau doar legii germane. În mod crucial, cehilor nu le-a fost acordată cetăţenia germană. Aceasta a adus cu sine o diferenţă în drepturi ce avea să devină mult mai extinsă şi avea să afecteze grupuri mult mai mari de oameni mai târziu.156

Puterea reală se afla în mâinile protectorului Reichului. Omul pe care Hitler l-a numit pentru a ocupa acest post era Konstantin von Neurath, fostul prim-ministru, un bătrân conservator faţă de care Hitler se simţea recunoscător pentru rolul jucat în rezolvarea crizei de la München din septembrie anterior. Neurath, împreună cu ofiţeri ai armatei germane, precum comandantul general din Boemialohannes Blaskowitz, au încercat să

adopte un ton relativ moderat, menţinând disciplina în rândul celor ocupaţi şi acţionând cu rezervă faţă de cehi. Treptat însă, masca moderaţiei a început să dispară. Impulsionat în hotărârea sa de Karl Hermann Frank, adjunctul său, care conducea SS-ul şi poliţia din Protectorat, Neurath a ordonat arestarea a mii de comunişti, care au fost interogaţi de Gestapo şi în mare parte eliberaţi, şi a mii de exilaţi germani, inclusiv social-democraţi, care fuseseră prinşi la Praga de invazia germană. Cei mai mulţi dintre aceştia au fost trimişi în lagăre de concentrare în Germania. Pe 8 iunie 1939, Gestapoul a arestat întregul consiliu orăşenesc al comunităţii miniere Kladno după uciderea unui poliţist german; aceştia au fost bătuţi rău şi unii au murit. În acelaşi timp, şase consilieri municipali din alte locuri au fost daţi afară, fiind înlocuiţi cu administratori germani. Au urmat legi mult mai

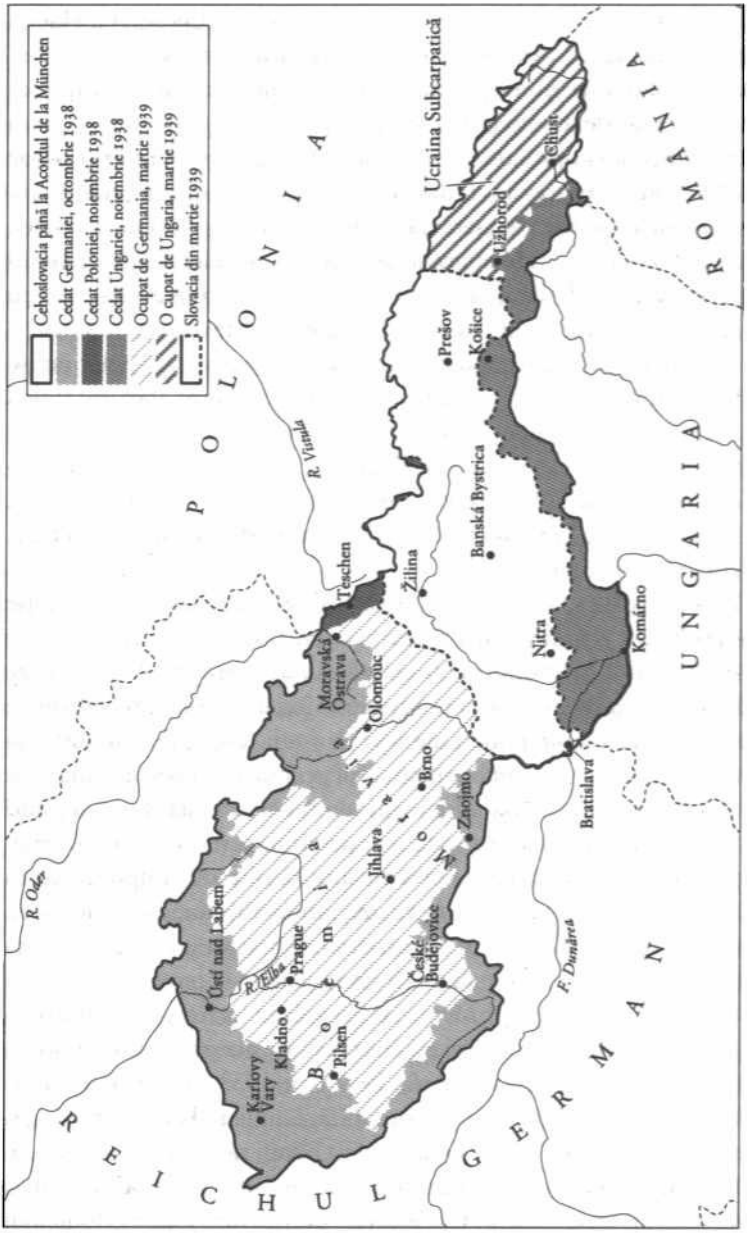

Harta 21. **Dezmembrarea Cehoslovaciei, 1938-1939**

represive şi au fost urmaţi paşi pentru a identifica populaţia evreiască din Protectorat în scopul de a aplica Legile de la Nürnberg.157

Între timp, unităţi speciale fuseseră dislocate în zona

ocupată pentru a captura cantităţi uriaşe de echipament militar, arme şi muniţie, inclusiv 1.000 de avioane, 2000 de piese de artilerie, mai mult de 800 de tancuri şi multe altele pe lângă acestea. Toate acestea, însă, acopereau doar o minusculă parte din nevoile militare ale Germaniei; unele dintre ele au fost vândute în străinătate în orice caz pentru a obţine valută străină. Firmele evreieşti au fost expropriate imediat şi bunurile lor transferate firmelor germane. Rezervele de aur ale statului ceh au fost confiscate (Banca Angliei, întrucâtva spre iritarea guvernului britanic, a permis transferul a 800.000 de uncii de aur din contul din Londra al guvernului ceh spre noile autorităţi ocupante de la Praga în iunie 1939). Cu toate acestea, reprezentanţii Planului pe Patru Ani şi ai Ministerului Economiei al Reichului care au sosit la Praga la 15 martie au fost atenţi să nu submineze economia cehă sau să îi supere pe oamenii de afaceri cehi non-evrei. Companiile internaţionale deţinute de cehi, precum imperiul pantofilor Bată, de exemplu, au adus profituri importante şi nu au fost restricţionate serios de către ocupanţii germani. §koda şi alte întreprinderi de industrie grea şi manufactură au continuat să producă bunuri în principal pentru export în alte ţări decât Germania. În acelaşi timp, însă, germanii au introdus rapid măsuri, deja aplicate acasă, pentru încorporare şi pentru direcţia muncii. Muncitorii cehi din agricultură, şomeri, încercaseră deja să scape de şomajul de acasă luându-şi slujbe temporare în economia germană în extindere – peste 105.000 în 1938 – şi acum agenţii germani au acţionat pentru a-i recruta şi pe alţii. Treizeci de mii de noi muncitori, majoritatea lucrători calificaţi în industrie, au fost convinşi să se mute în Vechiul Reich încă din primele luni ale ocupaţiei.158

Folosindu-se de experienţa căpătată din anexarea Austriei şi extinzând-o pentru prima oară la o ţară pe care naziştii o vedeau ca pe un teritoriu străin cucerit, ocuparea Cehoslovaciei a creat un număr de instituţii care au

constituit un model pentru ţările ce aveau să urmeze mai târziu. Industria locală a fost lăsată să continue sub o direcţie germană şi prin implicarea germană extinsă prin preluarea de către firme germane, mai ales a firmelor evreieşti expropriate. O birocraţie locală şi un guvern local nominal au fost menţinute sub controlul unui administrator german, împuternicitul Reichului. Economia a fost integrată în sfera mai larga de influenţa a germanilor, presupunând o diviziune a muncii cu Germania – în acest caz, industria cehă a fost încurajată să exporte spre sud-estul Europei, iar Germania spre vest. Bunurile statului şi ale populaţiei evreieşti au fost jefuite fără scrupule (bijuteriile coroanei cehe au fost duse în Germania şi multe altele aveau să le urmeze în curând).159

Muncitorilor cehi recrutaţi în Vechiul Reich le-a fost dat un statut special, inferior. Înainte, din cauza nevoii de a menţine relaţii bune cu statele lor de origine, muncitorii străini din Germania fuseseră ameninţaţi în principal cu deportarea dacă încălcau legea. Acum, însă, o asemenea ameninţare era considerată nu doar inutilă, ci şi contraproductivă. Reglementările noi de pe 26 iunie şi 4 iulie 1939 prevedeau detenţia proiectivă într-un lagăr de concentrare pentru muncitorii cehi din Germania care furau, jefuiau, se implicau în activitatea politică, manifestau o atitudine ostilă faţă de statul naţional-socialist sau refuzau să muncească. Aceste infracţiuni îi plasau efectiv în afara legii. În ciuda acestui fapt, 18.000 de muncitori cehi au migrat voluntar spre slujbe din alte părţi ale Reichului în martie 1939 şi peste 16.000 în fiecare din cele două luni ce au urmat. După aceea, numărul lor a scăzut rapid. Nu erau nici pe aproape suficienţi pentru a acoperi găurile din nevoia de muncitori a Reichului. Coerdţia părea din ce în ce mai probabilă. La 23 iunie 1939, aşteptând cu nerăbdare conflictul european, Göring remarca: „În timpul războiului, sute de mii vor fi aduşi în Germania, în barăci, şi supravegheaţi, din uzine din Protectorat care nu sunt implicate în economia de

război şi puşi să muncească, mai ales în agricultură".160 Calea spre deportarea sistematică şi exploatarea a milioane de europeni în scopurile de război ale economiei germane fusese deschisă.

Acest model a fost anticipat şi în Slovacia, care a fost încorporată în mod similar în imperiul economic german. Încurajaţi de Hitler, ungurii, care conduseseră Slovacia vreme de secole înainte ca Tratatul de la Versailles să le-o ia, speraseră iniţial să recapete acest teritoriu. Erau iritaţi de decizia slovacilor, susţinută de guvernul german, de a-şi declara independenţa sub protecţia Germaniei. Hitler încercase să îl mulţumească pe amiralul Horthy, regentul Ungariei, anunţând pe 12 martie că avea mână liberă să anexeze regiunea Ucraina Subcarpatică din Ceho-Slovada, asupra căreia Ungaria avea o pretenţie de durată. Ambele guverne au justificat această acţiune indicând că pe 6 martie 1939 guvernul cehoslovac suspendase efectiv autonomia Ucrainei Subcarpatice, aducând ca dovadă abuzul de putere răspândit al autorităţilor, ocupaţia putea fi acum prezentată în mod plauzibil ca încă un caz de opresiune cehă care necesita intervenţia externă. Doar puţin peste 12 la sută din populaţia de 552.000 de locuitori ai zonei era maghiară, dar guvernul de la Budapesta considera că regiunea aparţine Ungariei printr-un drept istoric. Ungurii au trimis trupe în regiune pe 16 martie 1939, trecând trupe şi peste graniţa Slovaciei până când germanii le-au ordonat să înceteze.161 Într-un final, ca un ultim act în această succesiune rapidă de evenimente, Ribbentrop l-a anunţat pe ministrul lituanian de externe, convocat la Berlin pe 20 martie, că avioanele germane aveau să îi bombardeze capitala, Kovno (Kaunas), dacă guvernul nu era de acord să cedeze oraşul Memel Germaniei, aşa cum cerea comunitatea germană din oraş, comunitate dominată de naziţti. Soarta Ceho-Slovadei şi a Ucrainei Subcarpatice a fost suficientă pentru a-i convinge pe lituanieni să fie de acord şi documentul de transfer al oraşului a fost semnat pe 23 martie 1938. Trupele

germane au intrat în regiunea Memel în aceeaşi zi, şi mai devreme în aceeaşi după-amiază Hitler însuşi a sosit la bordul unei nave de război germane pentru a se adresa mulţimilor germane locale, jubilante; a plecat înapoi la Berlin în aceeaşi seară.162

Încă o dată reuşise să anexeze teritorii vaste fără vărsare de sânge. Criza din martie 1939 a fost de scurtă durată şi nu a permis acumularea unei „psihoze de război", precum cea care dominase lunile de vară ale anului precedent. Aprobarea încorporării Memelului în Reich a fost aproape universală, chiar printre social-democraţi. Cu toate acestea, agenţii social-democraţi au raportat existenţa unei panici generale în legătură cu consecinţele posibile ale invadării Ceho-Slovaciei, deoarece această invazie nu putea fi justificată ca salvarea unei minorităţi germane de la opresiune, în ciuda faptului că propaganda lui Goebbels susţinuse că cehii îi abuzaseră pe germani. „Cred", s-a relatat că ar fi spus un muncitor, „că trebuia să-i fi lăsat pe cehi în pace între ei, nu se va termina bine". Doar când s-a anunţat că ocupaţia se petrecuse fără pierderi de vieţi umane, oamenii au început să aplaude ultimul succes al lui Hitler. S-a raportat că mulţi erau indiferenţi, sensibilitatea lor naţională fiind amorţită de succesele anterioare din Austria şi regiunea sudetă. Printre clasele mijlocii, exista un sentiment răspândit că nu conta atâta timp cât războiul putea fi evitat Dar dubiile în această privinţă erau mai răspândite ca niciodată. Era cea mai puţin populară victorie a lui Hitler până la acel moment „A mai fost o perioadă în care tot câştigam", spunea cinic un muncitor, amintindu-şi de afirmaţiile propagandei din timpul Primului Război Mondial, „şi totul s-a sfârşit prost".163

Marşul spre est

I

Nelinişte resimţită de mulţi germani de rând în privinţa războiului era, dacă nu din alte motive, potenţată de reacţia internaţională la distrugerea Ceho-Slovadei.

Guvernul britanic, condus de prim-ministrul Neville Chamberlain, privise mult-disputatul Acord de la München ca fiind sfanţ, un mare succes diplomatic care rezolvase toate problemele rămase din Europa Centrală. Chamberlain crezuse în asigurările lui Hitler că acesta nu mai avea pretenţii teritoriale de făcut. Acum bucata de hârtie pe care Chamberlain o fluturase în faţa susţinătorilor săi entuziaşti ca dovadă că obţinuse o „pace pentru timpurile noastre" fusese ruptă în bucăţele. Părerea britanicilor, reflectată de băncile din spate din Camera Comunelor, s-a schimbat dramatic în defavoarea germanilor. Ezitant, urmând sfatul Ministerului de Externe, Chamberlain a dat glas suspiciunii publice, într-un discurs de pe 17 martie, că Hitler nu căuta să îndrepte nedreptăţile Acordului de Pace din 1919, ci să „domine lumea prin forţă".

În ziua următoare, cabinetul britanic a fost de acord să discute în mod deschis cu guvernul polonez pentru a vedea care era modalitatea cea mai bună de a-i opri pe nemţi să ameninţe ţara. În timp ce Marea Britanie şi Franţa îşi înteţeau eforturile de reînarmare şi negocierile febrile au continuat cu polonezii, veştile ameninţării germane la adresa Poloniei au fost făcute publice în relatări de la Berlin apărute în presa britanică pe 29 martie. Chamberlain a dat imediat asigurări publice că dacă independenţa Poloniei avea să fie ameninţată, Marea Britanie urma să intervină pentru a o apăra. Această garanţie era menită să îi descurajeze pe germani. Totuşi, asigurarea a fost îngrădită de prevederi secrete care lăsau o uşă deschisă pentru continuarea politicii de împăciuitorism. Cabinetul britanic a fost de acord că garanţia avea să fie aplicată doar dacă polonezii nu manifestau o, încăpăţânare stupidă sau provocatoare" la cererile germanilor de a înapoia Danzigul şi Coridorul polonez. Chamberlain, prin urmare, se gândea în continuare la un acord negociat unul care să lase Polonia la fel de vulnerabilă precum Cehoslovacia în urma

Acordului de la München. Polonia, până la urmă, era şi ea o ţară îndepărtată. Mai mult, garanţia avea să fie aplicată doar dacă forţele naţionale poloneze aveau să se mobilizeze pentru a rezista invaziei germane. Britanicii au însoţit aceste condiţii cu avertizări extraordinare – şi complet justificate – către polonezi despre consecinţele pe care aveau să le suporte dacă făceau asta. Chamberlain continua să spere la pace, trecând însă de la politica sa total axată pe împăciuire la un amestec de împăciuire şi restrângere.165

Din punctul de vedere al germanilor, asigurarea lui Chamberlain nu avea credibilitate din mai multe motive. Cum, pentru început, avea să vină Marea Britanie efectiv în ajutorul Poloniei în cazul începerii unui război? Cum puteau fi rezolvate problemele geografice şi logistice? Caracterul vag al acestei garanţii şi acţiunile echivoci ale lui Chamberlain nu au făcut decât să întărească aceste întrebări. Mai presus de orice, experienţa anilor anteriori, de la Renania la Austria şi la Acordul de München, imprimaseră în mintea lui Hitler convingerea că Marea Britanie şi Franţa aveau să evite acţiunea directă. Liderii acestor ţări erau nulităţi lipsite de coloană vertebrală, gândea el.166 Mai mult, spre deosebire de situaţia anului precedent, armata germană şi conducerea acesteia nu mai aveau nicio ezitare să-i atace pe polonezi, pe care – spre deosebire de cehii înarmaţi modern şi puternic – îi priveau ca fiind înapoiaţi, prost conduşi şi slab echipaţi. Deja la finalul lui martie 1939, Brauchitsch, informat de Hitler că avea să fie nevoie de acţiune militară împotriva polonezilor dacă negocierile pentru Danzig şi Coridor eşuau, schiţase un plan de invazie, pe numele său de cod „Cazul Alb”. Hitler a aprobat acest plan, a scris introducerea, în care a declarat că avea să încerce să localizeze conflictul şi a ordonat ca planul să fie gata de aplicare la începutul lui septembrie 1939. La fel ca în anul precedent, o campanie de propagandă a început la Berlin împotriva obiectului intenţiilor ostile ale Germaniei. O paradă militară de cinci

ore prin oraş cu ocazia celei de-a cincizecea aniversări a lui Hitler, pe 20 aprilie 1939, a oferit, aşa cum scria Goebbels în jurnal, „o reprezentare minunată a puterii şi forţei Germaniei. Cea mai grea artilerie a noastră”, adăuga el, „este scoasă la iveală pentru întâia oară”. Doar o săptămână mai târziu, pe 29 aprilie 1939, Hitler a anunţat în mod oficial Reichstagul de abrogarea Pactului de Nonagresiune cu Polonia semnat în 1934 şi a Acordului Naval cu Marea Britanie semnat în anul următor. La începutul lui aprilie 1939, Weizsacker i-a informat pe polonezi că vremea negocierilor pentru Danzig şi Coridor se încheiase.167

Pe 23 mai 1939, Hitler le-a spus liderilor militari, inclusiv Goebbels, Halder şi Raeder, că „succesele viitoare nu pot fi câştigate fără vărsare de sânge”. „Nu Danzig este miza reală”, continua el. „Pentru noi este important să ne extindem spaţiul vital în Est şi să ne asigurăm rezervele de hrană… Dacă soarta ne împinge într-un conflict cu Vestul, este o idee bună să deţinem un spaţiu mărit în Est” Era necesar prin urmare să atace Polonia cu prima ocazie potrivită. Hitler a admis posibilitatea ca Marea Britanie şi Franţa să vină în ajutorul Poloniei. „Anglia este prin urmare inamica noastră şi confruntarea cu Anglia este o problemă de viaţă şi de moarte”. Dacă era posibil, Polonia avea să piară singură şi neajutată. Dar pe termen lung, războiul cu Anglia şi cu Franţa era inevitabil. „Anglia este forţa principală care acţionează împotriva Germaniei”. Era de sperat ca un asemenea război să fie scurt. Dar era la fel de bine să fie pregătiţi, spunea el, pentru un război care să dureze zece sau cincisprezece ani. „Timpul va decide împotriva Angliei”. Dacă Olanda, Belgia şi Franţa erau ocupate, oraşele englezeşti bombardate şi rezervele de peste mare tăiate printr-o blocadă maritimă şi aeriană, Anglia avea să sângereze până la moarte. Totuşi, Germania probabil că nu va fi pregătită pentru conflict până peste alţi cinci ani, a adăugat el. Politica germană din 1939 trebuia deci să izoleze Polonia cât de mult posibil şi să se

asigure că acţiunea militară nu avea să ducă imediat la un război european general.168 Aceste afirmaţii delirante şi pe alocuri incoerente trădau nesiguranţa lui Hitler în privinţa consecinţelor invaziei Poloniei. Totuşi, ele au fost susţinute de o campanie diplomatică susţinută de a izola polonezii de orice sprijin posibil. Pe 22 mai, alianţa Germaniei cu Italia a fost ridicată la rangul de „Pact de Oţel”, în timp ce acorduri de nonagresiune au fost încheiate cu succes cu Letonia, Estonia şi Danemarca. Un tratat semnat în martie 1939 dădea Germaniei acces la rezervele de petrol ale României în cazul unui război, în timp ce, în mod similar, chiar dacă mai puţin unilateral, au fost negociate legături comerciale cu Suedia şi Norvegia, importante surse de minereu de fier. Negocierile cu Turcia, Iugoslavia şi Ungaria, însă, s-au dovedit mai lipsite de succes, ducând la expresii de bunăvoinţă, mai ales pe frontul economic, dar la puţine rezultate concrete.169 Cea mai surprinzătoare deschidere a fost făcută în direcţia Moscovei. Deja din mai, Hider şi-a dat seama că obţinerea neutralităţii binevoitoare a Uniunii Sovietice, a cărei graniţă lungă cu Polonia era de o importanţă strategică centrală, avea să fie vitală pentru succesul invaziei. Exista şi pericolul ca Marea Britanie şi Franţa să obţină susţinerea sovietică în încercarea de a opri agresiunea germană. Până la 6 iunie 1939, Hitler nu mai includea în discursurile sale diatribele obişnuite împotriva ameninţării reprezentate de bolşevismul mondial. În schimb, a început să îşi dirijeze atacurile spre democraţiile vestice.170 În spatele scenei, Ribbentrop a început demersurile pentru semnarea unui acord oficial cu sovieticii. A fost încurajat de discursul lui Stalin de pe 10 martie 1939, în care acesta declara că nu era dispus să vină în ajutorul puterile capitaliste din Vest în cazul unui conflict cu Germania, întrucât politica lor împăciuitoare în privinţa pretenţiilor lui Hitler întărise planul pe termen lung al lui Hider de a ataca Uniunea Sovietică. Pe 3 mai 1939, Stalin a trimis un semnal inconfundabil Berlinului destituindu-l pe Maxim

Litvinov, ministrul său de externe de lungă durată şi susţinător al securităţii colective şi al relaţiilor civilizate cu Vestul. L-a înlocuit cu acolitul său extremist Veaceslav Molotov. Nu a scăpat nimănui faptul că Litvinov era evreu, în timp ce Molotov nu.171

Stalin se afla într-o poziţie dificilă în 1939. În anii precedenţi făcuse epurări masive în rândul generalilor săi, în rândul managerilor fabricilor de muniţie şi al ofiţerilor de stat-major. Erau puţini cei rămaşi în eşaloanele superioare ale regimului cu experienţă directă în război. Experţii tehnici competenţi fuseseră arestaţi şi omorâri cu miile. Pregătirea militară sovietică era lamentabilă.172 Stalin era conştient în iunie 1939 de intenţia lui Hider de a invada Polonia spre sfârşitul lui august sau începutul lui septembrie.173 Mai mult ca orice, trebuia să se asigure că invazia nu avea să continue. Avea nevoie de timp să se regrupeze şi să reconstruiască Armata Roşie, să-şi repomească producţia de arme şi echipament şi să se pregătească pentru asaltul de care era convins că avea să urmeze la un moment dat după cucerirea Poloniei de către Germania. Până la un anumit punct, a lăsat deschisă opţiunea perfectării unei alianţe cu puterile vestice; dar acestea erau ezitante, privindu-l ca nedemn de încredere, iar Ribbentrop şi Ministerul german de Externe erau nerăbdători, în ciuda rezervelor personale ale lui Hider. Pe măsură ce indiciile de la Moscova deveneau mai puternice, Ribbentrop a văzut o oportunitate să-i şocheze pe britanici, pe care îi ura în continuare intens după umilinţa suportată cât timp fusese ambasador la Londra şi să dea o lovitură care să-i câştige recunoştinţa şi aprobarea eternă lui Hider. Negocierile la îmbunătăţirea relaţiilor comerciale sovieto-germane au început, s-au împotmolit şi au început din nou. Atât Molotov, cât şi Ribbentrop au indicat că un acord economic trebuie să aibă şi o dimensiune politică. Nu a durat mult ca aceasta să prindă contur. Până la începutul lui august 1939, Ribbentrop şi Weizsacker, având acordul lui Hider, schiţaseră planurile unei împărţiri a

Poloniei cu sovieticii. În continuare Stalin ezita. Într-un final, însă, pe 21 august, a căzut de acord cu cererile din ce în ce mai urgente ale lui Hider pentru un acord oficial. Dând la o parte încercările lipsite de entuziasm ale britanicilor de a ajunge la un acord, dictatorul sovietic l-a invitat pe Ribbentrop la Moscova. Până pe 23 august, Ribbentrop sosise. Până la primele ore ale dimineţii următoare, Pactul de Nonagresiune fusese semnat174

O alianţă oficială între cele două puteri care îşi petrecuseră ultimii şase ani denigrându-se reciproc în public şi care fuseseră susţinătoarele principale ale celor două tabere opuse din Războiul civil spaniol, era cel puţin neaşteptată.175 Cu toate acestea, ambele părţi aveau motive puternice pentru acest acord. Din punctul de vedere al lui Hider, era necesar să obţină acceptul sovietic pentru ocuparea Poloniei de către Germania, altfel scenariul de coşmar al unei invazii care să se extindă într-un război european pe două fronturi devenea o posibilitate distinctă. Din perspectiva lui Stalin, acordul oferea un moment de răgaz şi deschidea interesanta perspectivă ca puterile capitaliste ale Europei, Germania, Franţa şi Marea Britanie, să se lupte într-un război de distrugere reciprocă. Mai mult, deşi versiunea publicată a pactului angaja ambele state să nu intre în război una cu cealaltă vreme de zece ani, să rezolve disputele prin arbitrajul unei terţe părţi şi să îşi mărească comerţul reciproc, clauzele secrete alocau sfere de influenţă în Europa Centrală şi de Est Germaniei şi Uniunii Sovietice, prin care Stalin avea să ocupe parte de est a Poloniei, împreună cu Letonia, Lituania şi Estonia, şi Hitler partea de vest. Importanţa acestor clauze era enormă. Atât Hitler, cât şi Stalin realizau că era puţin probabil că acest pact să ţină zece ani. Într-adevăr, nu a rezistat nici măcar doi. Dar pe termen lung, graniţa pe care a desenat-o în Polonia între sferele germană şi sovietică avea să se dovedească permanentă, în timp ce ocupaţia sovietică a statelor baltice avea să dureze aproape până la finalul secolului

douăzeci.176

Au mai existat şi alte consecinţe ale pactului. În timpul negocierii chestiunilor de detaliu, partea germană a ridicat problema refugiaţilor politici germani din Uniunea Sovietică. Stalin nu avea niciun interes să îi protejeze; era, de fapt, extrem de suspicios în privinţa străinilor de orice fel care se stabiliseră în Rusia şi în privinţa multor ruşi care intraseră în contact cu ei. Astfel că a fost de acord să îi trimită înapoi în Vechiul Reich. Aproape 4.000 de cetăţeni germani au fost strânşi grabnic şi predaţi Gestapoului de către autorităţile sovietice după semnarea pactului. Între 1.000 şi 2000 erau comunişti germani. Unii, precum Margarete Buber-Neumann, fuseseră deja încarceraţi de poliţia secretă a lui Stalin înainte de a fi trimişi într-un lagăr de concentrare german; soţul ei, Heinz Neumann, fusese dat afară din conducerea Partidului German în 1932 pentru că susţinuse crearea unui front împreună cu social-democraţii împotriva ameninţării naziste; trimis întâi în Spania, apoi la Moscova, acesta a fost arestat în 1937 şi executat Văduva sa a fost deportată direct dintr-un lagăr de muncă sovietică în lagărul de concentrare de la Ravensbrück, în 1940. Comuniştilor germani exilaţi care erau evrei le-a fost rezervată o soartă şi mai rea. Dirijorul şi compozitorul Hans Walter David se afla printre ei. Născut în 1893, acesta a fugit la Paris în 1933 şi apoi la Moscova în 1935. A căzut victimă marii epurări a lui Stalin din 1937, apoi condamnat şi trimis într-un lagăr de muncă în 1939 pentru presupus spionaj în favoarea germanilor, un exemplu al suspiciunii paranoice a lui Stalin faţă de străinii din Uniunea Sovietică. În aprilie 1940, David a fost informat că sentinţa lui fusese comutată în deportare. A fost predat germanilor pe 2 mai 1940 şi ucis de către SS. În februarie 1940, ambasada germană de la Moscova a mulţumit recunoscătoare autorităţilor sovietice pentru cooperarea lor în localizarea şi predarea unui număr mare de exilaţi de acest gen.177 între timp, partidele comuniste din toată Europa au încercat cu

dificultate să-şi convingă membrii de utilitatea pactului, mulţi dintre aceşti membri intrând în partid tocmai deoarece acesta părea să ofere cea mai bună garanţie că avea să ducă mai departe lupta contra fascismului chiar pe teritoriul inamicului. Şocul a fost urmat de dezorientare. Mulţi s-au simţit trădaţi. Dar, nu după mult timp, comuniştii şi-au dat seama că pactul nu era chiar o idee atât de rea. Anii de şcolire în disciplina partidului, de susţinere a fiecărei schimbări din doctrina şi politica partidului au făcut să le fie mai uşor să accepte până şi această întoarcere de 180 de grade. Unii au crezut chiar că ar putea duce la legalizarea Partidului Comunist din Germania; mulţi credeau că un război între puterile capitaliste oricum nu era problema lor; toţi îl respectau pe Stalin ca mare gânditor şi maestru al tacticilor politice, un geniu mondial, care ştia întotdeauna ce este mai bine şi ale cărui decizii erau întotdeauna corecte.178 Unii nazişti, la rândul lor, aveau dubii faţă de înţelepciunea pactului. Anticomunismul era un principiu central al ideologiei naziste şi acum Hitler părea să îl trădeze. În dimineaţa de după anunţarea pactului, grădina din faţă a *Braunes Hause*sediul Partidului Nazist de la München, a fost acoperită de insigne de partid aruncate acolo cu dezgust de către membrii nemulţumiţi ai partidului. Alfred Rosenberg, cel mai mare anticomunist, a pus semnarea pactului pe seama ambiţiei lui Ribbentrop. O alianţă cu Marea Britanie ar fi fost de preferat, gândea el. Cu toate acestea, precum majoritatea celorlalţi nazişti, era atât de obişnuit să accepte fiecare decizie a lui Hitler ca incontestabilă, încât a acceptat-o oricum. Mulţi şi-au dat seama că apropierea de Uniunea Sovietică era una pur tactică. „Liderul a făcut o mişcare genială”, scria Goebbels în jurnal cu admiraţie.179

II

Sentimentul crescând de urgenţă al lui Hitler din ultimele zile şi săptămâni dinaintea semnării pactului deriva şi din faptul că invazia Poloniei fusese fixată pe 26

august 1939.180 între timp, Hitler luase măsuri pentru a evita acumularea genului de „psihoza de război” care neliniştise atât de tare marea masă a germanilor în timpul crizei cehoslovace din vara anterioară. A fost deosebit de atent să se poarte în public de parcă nimic neobişnuit nu s-ar fi întâmplat, plecând într-un turneu prin locurile copilăriei sale în Austria, participând la festivalul de la Bayreuth, luând parte la o mare paradă de artă şi cultură germană pe străzile Münchenului şi petrecând câteva săptămâni în refugiul său de la munte, din Obersalzberg. A anunţat că congresul anual al partidului de la Nürnberg avea să fie unul „al Păcii” şi că urma să aibă loc la începutul lui septembrie (moment până la care îşi imaginase că armatele germane deja mărşăluiau prin Polonia). Şi a insistat ca toate referirile publice la Polonia să fie făcute în problema Danzigului. În realitate, aceasta era o problemă secundară, nimic mai mult decât un pretext, dar nici măcar. Dar începând cu luna mai, instrucţiunile zilnice ale lui Goebbels pentru presă au desfăşurat o campanie de ură împotriva Poloniei care făcea să pară că etnicii germani din Polonia, mai ales cei din Danzig, se aflau într-un pericol constant, mortal şi în creştere de violenţă pregătit de către polonezi. „Etnicii germani fug de teroarea poloneză”, ţipau titlurile. „Se intră în casele germane cu topoarele – Terorizaţi de polonezi de săptămâni – Sute de refugiaţi arestaţi de polonezi”. Despre polonezi se afirma că ucid etnicii germani, că împuşcă trecătorii germani în Danzig şi că, în general, ameninţă să le facă viaţa de nesuportat Deşi politica guvernului polonez faţă de minoritatea etnică germană fusese semnificativ mai puţin liberală şi tolerantă decât cea a cabinetului ceh, aceste poveşti erau exagerări groteşti, dacă nu invenţii pure. În ceea ce îi privea, naziştii care dominau scena politică de la Danzig măreau presiunea, provocând polonezii şi înscenând incidente care să fie exploatate de presa germană, cum ar fi atacarea vameşilor polonezi şi, atunci când aceştia se apărau,

răspândirea de poveşti despre atrocităţi.181

Dar barajul de propagandă lansat de Goebbels făcea să pară că ar fi fost vorba din nou despre regiunea sudetă şi că încorporarea Danzigului în Reich, însoţită de un aranjament încă nedefinit în privinţa Coridorului polonez şi posibil mediată din nou de Marea Britanie şi Franţa, era ceea ce urmărea Hitler. Până şi social-democraţii au fost de acord că polonezii erau dispreţuiţi şi displăcuţi de marea majoritate a populaţiei germane, inclusiv muncitorii, care îi vedeau ca murdari, înapoiaţi şi ca fiind o concurenţa ieftină pe piaţa muncii. Ciocnirile care avuseseră loc în Silezia la finalul Primului Război Mondial nu îşi pierduseră nimic din rezonanţa amară douăzeci de ani mai târziu. Dar speranţa generală era ca problema să se rezolve în mod paşnic. „Danzig", se relata că gândeau simpatizanţii social-democraţi, „... este până la urmă un oraş pur german. Cine poate avea cineva împotriva reîntregirii Germaniei? Problema Danzigului este de fapt mult mai simplă decât erau lucrurile cu Cehoslovacia". Cu siguranţă, Marea Britanie şi Franţa aveau să înţeleagă asta.182

Astfel de sentimente erau comune şi printre susţinătorii naziştilor. „Niciunul dintre noi", îşi amintea Melita Maschmann mai târziu, „nu se îndoia că Hitler avea să evite războiul dacă putea să facă asta".183 O făcuse, până la urmă, de atâtea ori înainte. Hitler era un geniu diplomatic şi credeau în asigurările lui că era un susţinător al păcii.184 Relatând despre atitudinea populaţiei rurale faţă de criză în districtul bavarez Ebermannstadt, un oficial local a concluzionat fără menajamente pe 30 iunie 1939: „Dorinţa de pace este mai puternică decât dorinţa de război. Pentru majoritatea populaţiei, soluţia la problema Danzigului va fi aprobată doar dacă implică o rezolvare fără vărsare de sânge, precum în cazul celorlalte anexări din est".185 Ideea că Hitler doreşte o soluţie paşnică la problema Danzigului nu era menită doar să păstreze neliniştea populaţiei domestice la minim; pe 11

august 1939, Hitler s-a întâlnit cu înaltul Responsabil al Ligii Naţiunilor pentru Danzig, diplomatul elveţian Carl Burckhardt, la Obersalzberg, la propria cerere, pentru a-şi arăta disponibilitatea de a negocia cu britanicii. În acelaşi timp, a reuşit să îşi strice imaginea calculată de moderaţie strigând că avea să distrugă Polonia complet dacă guvernul acesteia refuza să se supună cererilor sale.186

Niciuna dintre mutările diplomatice ale lui Hitler nu a avut efect în poziţia luată de ceilalţi jucători internaţionali în acest joc mortal, nici măcar anunţarea pactului nazisto-sovietic. Guvernul polonez fusese întotdeauna suspicios şi plin de resentimente faţă de Uniunea Sovietică, cu care Polonia purtase un război înverşunat la începutul anilor 1920, astfel că, din acest punct de vedere, pactul nu schimba lucrurile. Evenimentele din Danzig şi tulburările similare din Silezia au întărit doar hotărârea polonezilor de a rezista oricărui fel de înţelegere, având în vedere că o astfel de înţelegere avea să îi dea pe mâinile Germaniei, aşa cum o făcuse Acordul de la München cu cehii. Dar în orice caz, un acord părea improbabil. Atât guvernul britanic, cât şi cel francez au insistat că pactul nazisto-sovietic nu putea să le schimbe decizia în privinţa susţinerii Poloniei, aşa cum i-a transmis Chamberlain lui Hider printr-o scrisoare adusă la Obersalzberg de ambasadorul (în general, pno-german) Sir Neville Henderson pe 23 august 1939. Primind scrisoarea, Hider l-a supus pe Henderson la o tiradă sălbatică împotriva britanicilor care erau, urla el acuzator, hotărâri să extermine Germania complet în interesul raselor inferioare. Pe 25 august 1939, însă, înapoi la Berlin, Hider a avut o abordare diferită, oferindu-i lui Henderson în termeni cuprinzători, chiar dacă mai degrabă vagi, o înţelegere cu Marea Britanie odată ce problema poloneză ar fi rezolvată. În timp ce Henderson a zburat înapoi la Londra pentru consultări, Hider a aflat că britanicii tocmai semnaseră o alianţă militară cu Polonia. Proasta reputaţie a lui Ribbentrop în Marea Britanie îi afecta în mod clar

încercarea de a4 câştiga pe Chamberlain de partea sa. Trecând peste ministrul său de externe pe moment, Hider a apelat la Göring, care se bucurase întotdeauna de o mai bună reputaţie la Londra. Prietenul suedez al lui Göring, Birger Dahlems, a fost trimis în capitala britanică pentru a sonda terenul mai departe. Ei au primit răspunsul, oferit de Henderson pe 28 august 1939, că guvernul britanic era dispus să garanteze graniţele germano-poloneze negociate paşnic şi să susţină înapoierea coloniilor germane de peste mări, mandatate Ligii Naţiunilor în Acordul de Pace din 1919, dar că britanicii erau în continuare hotărâri să susţină prin forţa armelor Polonia în cazul unei invazii germane.187

Pe 22 august 1939, Hider a convocat comandanţii principali ai forţelor armate la Obersalzberg pentru a le spune că invazia avea să se desfăşoare. Aceştia au sosit în haine civile pentru a evita orice suspiciune. Pactul cu Stalin era pe punctul de a fi semnat şi Hider era încrezător. Se decisese încă din primăvară că avea să invadeze Polonia, le-a spus. „La început, m-am gândit că am să mă întorc împotriva Vestului în câţiva ani şi doar după aceea împotriva Estului. Dar ordinea acestor evenimente nu poate fi fixată”. Situaţia poloneză devenise intolerabilă. Sosise momentul să atace. „Anglia şi Franţa şi-au luat obligaţii pe care niciuna dintre ele nu este în stare să le îndeplinească. Nu există reînarmare reală în Anglia, doar propagandă. „Astfel că nu avea să existe un război general dacă invada Polonia. Riscul pentru democraţiile din vest era prea mare. În acelaşi timp, cucerirea Estului avea să aducă cu sine rezerve de grâu şi materiale brute care aveau să strice orice încercări viitoare de blocadă. „A fost dat începutul distrugerii hegemoniei Angliei”. „Inamicii noştri”, adăuga el, „sunt nişte mici viermi. Am ajuns să îi cunosc la München”. 188 La prânz, câţiva dintre ofiţerii prezenţi şi-au exprimat în mod liber neliniştea în privinţa celor spuse de Hitler. Mulţi dintre ei simţeau că Hitler se păcălea singur atunci când susţinea că Marea Britanie şi

Franţa nu aveau să intervină. Pentru a le întări hotărârea, Hitler li s-a adresat din nou după-amiază. „Toată lumea", le-a spus, „trebuie să împărtăşească punctul de vedere că de la început am fost hotărâţi să ne luptăm cu puterile vestice. O luptă pe viaţă şi pe moarte". Conducătorii vestici erau „oameni mai slabi". Chiar dacă declarau război, nu puteau face multe pe termen scurt „Distrugerea Poloniei rămâne prioritatea", a conchis el.189

Hitler a continuat în realitate să creadă că britanicii nu au să intervină; ameninţarea pe termen lung a puterii Americii, se gândea el, avea să îi împingă spre o alianţă cu Germania.190 Dar intenţia, pe care a făcut-o clară generalilor la acel moment, de a lansa invazia pe 26 august a fost stricată în mod neaşteptat de Mussolini, care s-a simţit insultat că, în ciuda asigurărilor incluse în Pactul de Oţel, Hitler alesese să nu fie în totalitate onest cu el în privinţa Poloniei. Veştile invaziei plănuite, comunicate lui Ciano de Ribbentrop la începutul lunii, îi luaseră pe italieni complet prin surprindere. Pe 24 august 1939, Hitler îi scrisese personal lui Mussolini cerându-i sprijinul italienilor. Trupele deja îşi primiseră ordinele de marş pe 25 august 1939, atunci când a ajuns răspunsul lui Mussolini la Cancelaria Reichului: aeroporturile germane fuseseră închise deja, congresul anual de la Nürnberg anulat şi raţionalizarea alimentelor urma să intre în vigoare de la 27 august 1939. Mussolini i-a răspuns lui Hitler că Italia nu se afla în poziţia de a oferi asistenţă militară în eventualitatea unui război. „Italienii se poartă exact cum au făcut-o în 1914", fumega Hitler. A anulat ordinele de marş și invazia s-a oprit chiar înainte să ajungă la graniţa cu Polonia.191

Jocul decisiv era acum în desfăşurare. Trecând peste furia lui faţă de italieni, care şi-au completat ofensa oferindu-se să convoace o conferinţă cu britanicii şi cu francezii pentru a impune un acord similar cu cel de la München, Hitler a făcut un ultim efort pentru a-şi asigura neutralitatea anglo-franceză. Întâlnirile ulterioare cu

Henderson nu au reuşit să schimbe poziţia britanică în privinţa crucială a garanţiei lor faţă de polonezi în eventualitatea unui conflict armat. Mult din ceea ce avea Hitler de zis, inclusiv oferta unui plebiscit în problema Coridorului, însoţită de revenirea Danzigului la Germania, nu erau nimic altceva decât praf în ochi pentru a asigura publicul german că depusese toate eforturile pentru a menţine pacea. Când Ribbentrop i-a comunicat oferta lui Henderson în Cancelaria Reichului, la miezul nopţii în 29 august 1939, a citit-o cu o viteză mult prea mare ca ambasadorul să poată lua notiţe corespunzătoare, apoi a aruncat-o pe masă spunând că oferta oricum expirase. Traducătorul prezent la întâlnire a relatat mai târziu că atmosfera fusese atât de proasta, încât crezuse că cei doi bărbaţi aveau să se lovească. Hitler şi-a difuzat oferta la radioul german în seara de 30 august 1939, învinuindu-i pentru eşecul acestei propuneri pe britanici şi polonezi, cărora li se ceruse în ultimul moment să îşi trimită un emisar la Berlin. Până la acel moment, armata primise un nou set de ordine de marş în Polonia în primele ore ale zilei de 1 septembrie 1939.192

Acţionând conform planurilor elaborate de Heydrich cu mai mult timp înainte, membri ai SS îmbrăcaţi în haine civile au înscenat un atac fals asupra unei staţii germane de radio la Gleiwitz, în Silezia Superioară. Angajaţii staţiei au fost înlocuiţi de un alt detaşament de membri SS. Dovezile atacului aşa-zis mortal al polonezilor au fost reprezentate de doi deţinuţi din lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, ucişi prin injecţie letală şi aruncaţi în staţia de radio pentru a fi fotografiaţi de presa germană. Ordinele, aprobate de Hitler personal, se refereau la cele două corpuri ca fiind „mărfuri conservate”. Un al treilea bărbat, Franz Honiok, un cetăţean german propolonez, a fost arestat pe 30 august 1939 ca fiind cineva care putea fi identificat plauzibil ca o victimă poloneză întâmplătoare şi scos din arestul poliţiei de la Gleiwitz de către SS a doua zi. Acesta a fost adormit cu o injecţie, plasat în interiorul

staţiei radio şi, încă inconştient, împuşcat. Pentru a da şi mai multă autenticitate acţiunii, membrii SS care vorbeau poloneza au strigat lozinci antigermane în microfon înainte de a pleca. În mod normal, staţia radio era folosita doar pentru anunţuri meteo de urgenţă, astfel că aproape nimeni nu o asculta. În alte părţi, încă două incidente de graniţă au fost înscenate de membri SS îmbrăcaţi în uniforme ale armatei poloneze. Când un membru SS ieşea dintr-o vamă germană pe care tocmai o vandalizase, s-a împiedicat de mai multe cadavre îmbrăcate în uniforme poloneze. Capetele lor, a raportat mai târziu, erau rase, feţele fuseseră zdrobite pentru a nu mai putea fi recunoscute şi corpurile le erau complet rigide.193

La cinci fără un sfert în dimineaţa de 1 septembrie 1939, nava de război germană *Schkswig-Holstein* a deschis focul asupra garnizoanei şi a depozitului de muniţie poloneze din Westerplatte, o peninsulă din estuarul Vistulei care controla intrarea în portul Danzig, iar bombardierele Stuka au zburat jos deasupra oraşului. Oficiali ai căii ferate şi ai poştei poloneze au fost atacaţi de unităţi ale poliţiei germane locale şi schimburi de focuri au avut loc în mai multe zone. Albert Forster, liderul regional al Partidului Nazist din Danzig, l-a pus pe împuternicitul Ligii Naţiunilor Burckhardt în arest la domiciliu şi apoi i-a acordat două ore să plece. Burckhardt şi-a împachetat bagajele şi a condus până în Lituania. Peste tot de-a lungul graniţei dintre Polonia şi Germania, unităţi ale forţelor armate germane au ridicat barierele vămilor şi au intrat pe teritoriul Poloniei, în timp ce aparatele forţelor aeriene germane au pătruns în spaţiul aerian polonez încărcate cu bombe menite a fi aruncate asupra căilor ferate, drumurilor, podurilor, bazelor armatei şi oraşelor poloneze. La zece dimineaţa, Hitler s-a adresat unui Reichstag convocat în grabă. Epuizat şi surescitat de negocierile agitate din zilele anterioare, Hitler era emoţionat şi confuz, încurcându-se în cuvinte de mai multe ori şi lăsând o impresie neobişnuit de ezitantă. Polonezii comiseseră nu

mai puţin de paisprezece încălcări grave ale graniţei noaptea trecută, a spus el (făcând aluzie la incidentele înscenate de oamenii lui Heydrich). Represaliile erau necesare pentru acestea şi pentru alte crime. „De acum înainte, la bombe se va răspunde cu bombe. Cel care luptă cu otravă va fi atacat cu gaz otrăvitor. Cel care se îndepărtează de regulile comportamentului uman în războiul nu se poate aştepta decât ca noi să facem acelaşi lucru”. După încheierea discursului, deputăţii au votat solemn încorporarea Danzigului în Reich. Dar nu înainte ca Hitler să dea drumul unei note care era plină nu doar de premoniţii sumbre, dar şi încărcată de profeţii. Era pregătit de orice sacrificiu, spunea el. „Acum nu-mi doresc decât să fiu primul soldat al Reichului German. Prin urmare, mi-am îmbrăcat acea tunică care mi-a fost mereu sfântă şi dragă. Nu mi-o voi mai da jos până victoria va fi a noastră sau, [dacă nu va fi], nu voi trăi să văd acea zi!” Sinuciderea în cazul unei înfrângeri îi trecea deja prin minte.194

În Marea Britanie şi Franţa, la fel ca în Polonia, forţele armate se pregătiseră de război încă de la începutul crizei. Guvernul britanic a ordonat mobilizarea totală la 31 august şi, temându-se de atacuri aeriene, a început să evacueze femeile şi copiii din oraşe. Sad de nisip au fost puşi grămadă în faţa clădirilor guvernamentale, au fost dat ordine rapid pentru stingerea luminilor noaptea şi Chambedain a început să discute formarea unui cabinet de război care să includă şi oponenţi ai împăcării, precum Winston Churchill. Dar schimbările de situaţie din august îl convinseseră pe Chambedain că o soluţie paşnică era totuşi posibilă. Certuri furioase au izbucnit în cabinetul britanic. În timp ce Chamberlain şovăia, secretarul său de externe, lordul Halifax, continua să negocieze cu francezii, italienii şi germanii. Negocierile nu au ajuns la niciun rezultat. Majoritatea cabinetului, lăsând la o parte argumentele în favoarea unei amânări, a susţinut emiterea unui „ultim avertisment” către Hitler. În seara de 1

septembrie 1939, Henderson a transmis guvernului german că conferinţa propusă de italieni în problema poloneză, bazată pe oferta lui Hitler din 29 august, putea să aibă loc doar dacă forţele germane încetau focul şi se retrăgeau.195

Pe 2 septembrie 1939, după multe ore de conversaţii telefonice între ministerele de externe britanic, francez şi italian, Chambedain a înfruntat o Cameră a Comunelor plină, cu puţin înainte de ora opt în acea seară. A început prin a le spune membrilor că nu primise niciun răspuns din partea lui Hitler la avertizarea finală din ziua precedentă. „Se prea poate", a continuat el, „ca întârzierea să fie cauzată de luarea în considerare a unei propuneri, pe care, între timp, o înaintase guvernul Italiei, ca ostilităţile să înceteze şi să fie urmate de o conferinţă imediat după aceea între cele cinci puteri, Marea Britanie, Franţa, Polonia, Germania şi Italia". Nu a menţionat existenţa unui termen-limită pentru răspuns, nu a făcut nicio referire la carnagiul şi distrugerea care se petreceau la acel moment, trupele şi civilii polonezi fiind măcelăriţi de atacurile terestre şi aeriene germane. Cuvintele lui echivoce au făcut situaţia să arate ca un nou München. Dar atmosfera din cadrul elitei politice, similar celei din ţară, se schimbase din martie 1939. Marea majoritate erau acum convinşi că scopul celui de-al Treilea Reich era dominarea europeană, dacă nu chiar cea mondială şi că venise momentul ca aceasta să fie oprită. Un val de furie a cuprins Camera. Atunci când Arthur Greenwood s-a ridicat în picioare pentru a rosti răspunsul opoziţiei, a fost întrerupt cu obrăznicie. „Vorbind în numele Partidului Laburist", a început Greenwood. „Vorbeşte în numele Angliei!" a strigat un membru Tory de pe băncile din spate, Leo Amery. Acesta era un sentiment împărtăşit în întreaga Cameră.196

Greenwood s-a ridicat la nivelul momentului. „Sunt puternic tulburat", a spus el. „Un act de agresiune a avut loc acum treizeci şi opt de ore… Mă întreb cât timp suntem

dispuşi să ezităm într-un moment în care Marea Britanie şi tot ceea ce reprezintă Marea Britanie şi civilizaţia umană sunt în pericol". Chamberlain a fost cutremurat de ostilitatea pe care o provocaseră cuvintele sale. Un spectator de la galeria deschisă publicului l-a descris mai târziu ca fiind „un bătrân neputincios şi ezitant, cu voce şi mâini tremurânde". Majoritatea cabinetului s-a întâlnit neoficial aproape imediat după şedinţă fără el, oripilată de ezitările lui. Trebuia să trimită un ultimatum Germaniei de îndată, au hotărât ei. Halifax şi Chamberlain se temeau că dacă acest ultimatum nu era trimis, guvernul avea să pice. Opinia publică din Marea Britanie susţinea o acţiune hotărâtă. În acelaşi timp în care o furtună cu tunete cuprindea cerul de deasupra Londrei, cabinetul s-a întâlnit la 11.20 seara şi a luat hotărârea. În dimineaţa următoare, la ora 9, pe 3 septembrie 1939, Henderson a înmânat un ultimatum oficial ministrului de externe al Germaniei. Dacă Germania nu era de acord cu încetarea focului şi cu retragerea în două ore, Marea Britanie şi Germania aveau să se afle în război.197

Germanii au răspuns printr-un document lung, pregătit dinainte, înmânat lui Henderson la scurt timp după expirarea ultimatumului, la ora 11 dimineaţa. Acesta susţinea că tot ceea ce dorea Germania să facă era să corecteze nedreptăţile Tratatului de la Versailles şi învinovăţea Marea Britanie pentru încurajarea agresiunii poloneze. La prânz, francezii au înaintat un ultimatum similar, dar mai lung şi acesta a fost respins, printre asigurări că Germania nu avea nicio intenţie de a invada Franţa. Până la acest moment, Chamberlain transmisese deja radiofonic populaţiei britanice că absenţa unui răspuns satisfăcător la ultimatum avea să însemne că „această ţară se află acum în război cu Germania". „Tot ceea ce am muncit", a spus el Camerei Comunelor la scurt timp după aceea, „tot ce am sperat, tot ceea ce am crezut în viaţa mea publică s-a prăbuşit în ruine". După-amiaza devreme, vestea a fost transmisă naţiunii germane printr-o

serie de proclamaţii făcute de Hitler. Făcuse tot ceea ce îi stătuse în putere pentru a menţine pacea, le-a spus el, dar dorinţa de război a britanicilor o făcuse imposibilă. Nu britanicii erau de învinuit, ci numai liderii aparţinând plutocraţiei evreieşti. Adresându-se Partidului Nazist şi membrilor acestuia, a fost mai direct. „Inamicul nostru global iudeo-democratic a reuşit să aducă poporul englez în stare de război cu Germania”, le-a spus el şi apoi a adăugat: „Anul 1918 nu se va repeta”.198

Alţii nu erau la fel de siguri. Conservatorii, care se uniseră în timpul crizei de la München din anul precedent pentru a se opune drumului spre război al lui Hitler, erau şi mai oripilaţi la întoarcerea atenţiei acestuia spre Polonia. Prin multe canale, au încercat să ia legătura cu guvernul britanic şi cu cel francez, dar mesajele lor erau mixte – unii cereau o fermitate mai mare, alţii o înţelegere europeană generală – şi nu au fost luaţi foarte în serios.199 Când Hitler şi-a retras ordinele iniţiale de invazie a Poloniei, câţiva, printre care Schacht, Oster şi Canaris, au crezut pentru puţină vreme că această lovitură adusă prestigiului său avea să îl doboare. Dar nu aveau susţinerea generalilor la acel moment. Încrederea militară mai mare a ofiţerilor superiori, pe deplin justificată, în raport cu rezistenţa poloneză, ambiţia de mult nutrită de a da o lovitură polonezilor, celelalte luni de teroare şi intimidare din partea liderului nazist şi surpriza şi uşurarea lor în legătură cu reuşita dezmembrare a Cehoslovaciei îi făcuseră să treacă peste orice rezerve pe care încă le aveau în legătură cu politica lui Hitler. Un an după criza de la München, forţele armate erau mult mai bine pregătite; Uniunea Sovietică fusese neutralizată; şi, în realitate, Marea Britanie şi Franţa nu puteau să facă nimic pentru a salva Polonia de la distrugere. Hitler dorise să înceapă războiul în septembrie 1938 şi fusese împiedicat în ultimul moment de intervenţia anglo-franceză. De data aceasta, hotărârea lui era mult mai mare. În ciuda tuturor tergiversărilor din ultimele zile ale lui august 1939,

hotărârea lui de a invada Polonia, chiar cu riscul unui război european general, nu putea fi destrămată. Când Göring, în continuare încercând să evite un conflict cu britanicii, i-a sugerat pe 29 august 1939 că nu era necesar să „rişte totul", Hitler i-a răspuns: „De-a lungul vieţii mele, întotdeauna am riscat totul".200

Totul sau nimic nu era ceva care să fie pe placul imediat al marii mase de germani. Până pe 29 august 1939 deveniseră în mod serios alarmaţi. Atmosfera din districtul rural bavarez Ebermannstadt, relatată de un oficial, era „de oarecare deprimare... Deşi nu existau semne ale fricii de război nideăieri... nici nu poate fi vorba de entuziasm pentru război. Amintirea războiului mondial şi a consecinţelor sale este încă prea proaspătă pentru a lăsa loc unei atmosfere vesele". Începutul războiului, adăuga încă un raport înaintat câteva săptămâni mai târziu, a cauzat o „deznădejde" generală în rândul populaţiei.201 Observatorii social-democraţi erau de acord că nu exista „entuziasm pentru război".202 Aflat în Wilhelmplatz, în jurul prânzului, pe 3 septembrie, William L. Shirer s-a alăturat unei mulţimi de aproximativ 250 de oameni care au auzit la megafon anunţul declaraţiei de război a britanicilor. „Când s-a terminat", a povestit el, „nu a existat nici măcar un murmur", S-a hotărât să sondeze atmosfera şi mai mult: „M-am plimbat pe străzi", a continuat el. „Pe feţele oamenilor se puteau citi uimirea, depresia... În 1914, cred, entuziasmul din Berlin în prima zi a războiului mondial a fost extraordinar. Astăzi, niciun pic de entuziasm, niciun strigăt de bucurie, nicio aclamaţie, nu s-au aruncat flori, nicio febră a războiului, nicio isterie a războiului". Nu a existat o renaştere a spiritului legendar de la 1914 în septembrie 1939. Războiul dus de propagandă, menit să îi umple pe germani de ură faţă de noii lor inamici, eşuase.203

Neliniştea şi anxietatea erau printre cele mai comune emoţii resimţite odată cu intrarea Germaniei în stare de război. În Hamburg, Luise Solmitz era disperată. „Cine o

să înfăptuiască miracolul acesta?” întreba ea pe 29 august 1939. „Cine o să ajute omenirea chinuită să se îndepărteze de război spre pace? Uşor de răspuns: nimeni şi nimic… începe un măcel aşa cum lumea nu a mai cunoscut” 204 Mai presus de orice, teama de raidurile aeriene asupra oraşelor germane era cea care răspândea sentimentul de descurajare în rândul populaţiei. Acest sentiment a fost înrăutăţit şi de minuţioasele prevederi în caz de raid aerian pe care oamenii erau încurajaţi să le ia de către responsabilul de bloc. „Raidurile aeriene, îi spunea o cunoştinţă soţului Luisei Solmitz pe 31 august 1939, ei bine, nu e chiar atât de groaznic dacă o încasăm puţin. Va reduce din presiunea de pe front”. „Este redusă presiunea pe front, l-a întrebat Fi [iedrich], dacă părinţii, soţiile, copii şi casele soldaţilor sunt nimicite?” 205 Fără să se aştepte la prea multă protecţie din partea lor, Luise Solmitz a cusut sad de nisip pentru a-i pune în faţa geamurilor. „O lume plină de sânge şi atrocităţi”, nota ea la începutul războiului. „Şi astfel intrăm într-o perioadă atât de nedorită şi temută, o perioadă faţă de care Războiul de Treizeci de Ani va părea o ieşire la picnic… Acum, când rănile Europei fuseseră vindecate după 21 de ani, Vestul va fi distrus”. 206

IV

Războiul fusese obiectivul celui de-al Treilea Reich şi al conducătorilor săi încă din momentul venirii la putere în 1933. Din acel moment până la începerea efectivă a ostilităţilor în septembrie 1939, aceştia se axaseră fără oprire pe pregătirea naţiunii pentru un conflict care avea să aducă dominarea europeană şi într-un final mondială de către Germania. Megalomania acestor ambiţii fusese evidentă din gigantismul planurilor realizate de Hitler şi de Speer pentru Berlin, care avea să devină „Germania, noua capitală a lumii”. Hotărârea nelimitată a politicii naziste de cucerire şi dominare a restului lumii era dublată de o corespunzătoare încercare în desfăşurare de a remodela minţile, spiritul şi trupurile poporului german, pentru a-l

face capabil şi demn de rolul de nouă rasă dominantă care îi aştepta. Coordonarea extrem de conştiincioasă a instituţiilor sociale germane care a oferit Partidului Nazist aproape un monopol asupra organizării vieţii de zi cu zi, începând cu 1933, era doar începutul. Pentru a fi siguri, Hitler şi naziştii de seamă proclamaseră în 1933 – 1934 că doreau să combine ce este mai bun din vechea şi din noua Germanie în crearea celui de-al Treilea Reich, să sintetizeze tradiţia şi revoluţia şi pentru a asigura elitele conservatoare că îşi canalizau în aceeaşi măsură elanul propriei mişcări spre construirea noii Germanii. La finalul lui iunie 1934, cererile celor mai radicali nazişti pentru o revoluţie permanentă au fost zdrobite nemilos în „Noaptea cuţitelor lungi”, în acelaşi timp în care conservatorilor li se dăduse o lecţie sângeroasă prin care să li se amintească faptul că lucrurile nu aveau să mai fie precum în vechea ordine din timpul Kaizerului.

Dar sinteza dintre vechi şi nou, pe care vărsarea de sânge din 30 iunie 1934 părea să o fi restaurat, era în realitate subminată.

În mod inegal, dar inconfundabil, echilibrul se muta în favoarea noului. Spre deosebire de alte regimuri fondate pe înfrângerea revoluţiei marxiste, precum Ungaria, cel de-al Treilea Reich a adus cu sine mai mult decât o simplă contrarevoluţie. Ambiţiile sale s-au extins mult dincolo de restaurarea oricărui status-quo real, imaginar, curăţat sau îmbunătăţit. Aproape imediat, regimul nazist a început să încerce să coordoneze toate instituţiile majore care, din motive tactice, nu încercase să le aducă sub egida sa la începutul celui de-al Treilea Reich: armata, bisericile şi afacerile. Aceasta s-a dovedit a fi o sarcină dificilă, întrucât prioritatea reînarmării cerea circumspecţie în ceea ce priveşte afacerile şi armata, în timp ce asaltul asupra credinţelor religioase cele mai adânci ale oamenilor au trezit cea mai făţişă şi deschisă opoziţie pe care naziştii au întâlnit-o ca urmare a suprimării mişcării muncitorilor. Cu toate acestea, până în 1939 fusese făcut un progres

important. Afacerile, la început entuziaste în privinţa profitului ce putea fi făcut din reconstrucţie şi reînarmare, se dovediseră insuficient de patriotice din punctul de vedere al naziştilor şi începând cu 1936 au fost în mod crescând forţate, reglementate şi depăşite în avântul condus de stat al pregătirii militare care a trecut realizarea profitului pe un loc secundar. Managementul economic îndrăzneţ, plin de imaginaţie, dar până la urmă convenţional al lui Schacht a fost dat la o parte în 1937 – 1938, atunci când a început să impună limite efortului de război. Forţele armate fuseseră aduse voluntar sub controlul lui Hitler în 1934 şi au cooperat bucuros la reînarmare în următorii trei ani. Dar atunci când ofiţeri superiori precum Beck, Blomberg sau Fritsch au început să devină ezitanţi în privinţa ritmului din ce în ce mai accelerat al evenimentelor de la începutul lui 1938, au fost înlocuiţi, împreună cu ministrul de externe Neurath; contestatarii rămaşi au fost reduşi la tăcere pe moment de anexarea reuşită de Hitler a regiunii sudete în septembrie 1938.

Până la acest moment, de asemenea, regimul reuşise să se impună într-un mod lipsit de ambiguitate şi în sfera politicii culturale, exprimându-şi cu o maximă claritate părerile despre arta modernă în Expoziţia de Artă Degenerată de la München, din iulie 1937. Şi a început să impună şi o politică de eugenie socială lipsită de scrupule, care a dat la o parte conceptele tradiţionale ale moralităţii creştine în încercarea de a produce o rasă aeriană perfectă fizic şi spiritual. În acest domeniu, politicile radicale au fost introduse încă de la început, cu sterilizarea forţată a celor presupuşi degeneraţi şi cu începerea îndepărtării evreilor din administraţia publică, din profesii, viaţa economică, şi, odată cu promulgarea Legilor de la Nürnberg în 1935, şi în viaţa sexuală a germanilor. Şi aici însă ritmul s-a accelerat vizibil în 1938, odată cu noile legi în privinţa căsătoriei şi a divorţului menite să asigure că doar germanii corespunzători ereditar au dreptul să

procreeze, iar cuplurile fără copii au fost încurajate să se despartă în interesul rasei. Violenţa antisemită a pogromului de pe 9 – 10 noiembrie 1938, exproprierea finală a comunităţii evreilor germani ce i-a urmat şi îndepărtarea lor din zonele culturale şi sociale ale vieţii pe care le împărţeau cu restul populaţiei au fost doar expresiile cele mai dramatice ale acestei accelerări de ritm. Mai puţin observabilă general, dar pentru cei afectaţi nu mai puţin serioasă în consecinţe, a fost transformarea lagărelor de concentrare în 1937 – 1938 din locuri de încarcerare şi coerciţie pentru cei rămaşi din opoziţia politică social-democrată şi comunistă, acum complet înfrântă, în locuri de colectare a celor nedoriţi eugenie, care au fost din ce în ce mai mult utilizaţi ca sclavi în munci fizice dificile menite, în ultimă instanţă, să îi ucidă.

În niciunul din aceste domenii naziştii nu încercau să întoarcă timpul înapoi. Din contră, în fiecare domeniu, atracţia lor pentru modern a devenit rapid evidentă. Aceasta era prezentă nu doar în atelierele de proiectare ale fabricilor de armament, şantierelor navale, companiilor ce construiau avioane, liniilor de producţie de muniţie, laboratoare de cercetare medicală şi companii chimice. Eugenia, inclusiv sterilizarea forţată, devenea în sine acceptată de oamenii de ştiinţă şi de comentatorii din jurul lumii ca fiind faţa modernă a politicii sociale. Pentru cei care o îmbrăţişau, credinţa în locul central al rasei în chestiunile privind omul îşi deriva legitimitatea şi din ceea ce era privit ca ultimele descoperiri ale ştiinţei moderne. Modernitatea îmbrăca şi o formă fizică, concretă în cel de-al Treilea Reich. Noi medicamente, înlocuitori sintetici ai petrolului, ai cauciucului şi ai fibrelor naturale, noi modalităţi de comunicare precum televizorul, noi tipuri de aliaje metalice, rachete care puteau fi lansate în spaţiu – toate acestea şi multe altele erau sprijinite entuziast de către stat, prin institute de cercetare finanţate de guvern şi prin subvenţii acordate marilor companii pentru cercetare şi dezvoltare. Faţa modernismului nazist era

dată şi de autostrăzi, traversând impetuos dealurile şi întinzându-se în văi adânci în alb strălucitor, de construcţii curate şi moderne; în clădiri naziste, precum castelele Order, amplasamentul Congresului partidului de la Nürnberg sau noua Cancelarie a Reichului din Berlin, unde vechile tehnici au fost îmbrăcate în veşminte neoclasice, ultima modă a arhitecturii publice de-a lungul globului. Chiar şi în artă, unde Hitler s-a asigurat că toate produsele mişcărilor moderniste de seamă ale momentului vor fi date jos de pe pereţii galeriilor şi muzeelor germane, figurile masive, musculoase sculptate de Amo Breker şi de imitatorii săi vorbeau nu despre forma umană tradiţională, ci despre un nou tip de om, perfect fizic şi pregătit de acţiune violentă. Până şi scenele idilice de la ţară, pictate de şcoala „sânge şi glie" a autiştilor germani, vorbeau nu despre întoarcerea la o lume rurală încremenită în trecutul ierarhizat şi încuiat, ci mai degrabă despre o nouă ordine în care ţăranul avea să fie independent, prosper şi mândru, furnizând mâncarea ce avea să susţină Germania în conflictele viitoare. Pentru milioane de germani, cel de-al Treilea Reich, cu reala sau plănuita distribuţie de masă a unor minuni ale tehnicii, precum „receptorul poporului" sau „maşina poporului", însemna modernitate şi progres disponibile tuturor.207

Modernitatea era legată în mintea principalilor conducători nazişti de conflict şi război. Darwinismul social, principiul confirmat ştiinţific pe care se baza o mare parte din gândirea nazistă, postula o lume în care naţiunile şi rasele se află într-o permanentă luptă pentru supravieţuire. Exista astfel o nevoie esenţială, aşa cum o vedeau Hitler şi naziştii marcanţi, de a pregăti Germania şi germanii pentru lupta. Pe măsură ce creştea urgenţa acestei nevoi, mai ales după 1937, au crescut şi radicalismul şi lipsa de scrupule a regimului.208 Rezervele tradiţionale au fost date la o parte. Temeinicia şi lipsa de scrupule a naziştilor de a remodela Germania şi pe germani erau virtual fără de pereche. Fiecare parte a vieţii

intelectuale şi culturale era consacrată servirii scopurilor de a pregăti minţile oamenilor pentru război. Şcolile şi universităţile erau transformate în tabere de antrenament, în dauna educaţiei şi a învăţării. Taberele de antrenament, într-adevăr, răsăriseră peste tot şi afectau aproape toate domeniile vieţii, şi nu doar pentru cei tineri. Cel de-al Treilea Reich se lansase într-un vast experiment în inginerie umană, atât fizică cât şi spirituală, care nu recunoştea nicio limită în pătrunderea corpului şi minţii individizilor, în încercarea sa de a-i configura într-o masă coordonată, mişcându-se şi simţind ca unul. De la început, coerciţia şi teama au făcut la fel de mult parte din acest proces ca şi propaganda şi puterea de convingere. Dacă a existat vreodată un stat care să merite clasificarea de totalitar, acela este cel de-al Treilea Reich.

În toate aceste sfere, cel de-al Treilea Reich s-a apropiat semnificativ de ţelurile sale în cei şase ani şi jumătate care au trecut de la începuturile sale din primăvara lui 1933 şi până la începutul războiului în toamna lui 1939. Dar cu toate acestea, şase ani şi jumătate nu este un timp îndelungat; abia suficient de lung pentru a obţine gradul şi profunzimea transformărilor dorite de nazişti. Într-un domeniu după altul, impulsul totalitar a fost forţat să facă compromisuri cu lipsa de maleabilitate a naturii umane. Dimensiunea şi severitatea represiunii au forţat oamenii să se retragă în sfera privată, unde se simţeau relativ în siguranţă să vorbească liber despre politică; în public acordau respectul pe care erau nevoiţi să îl acorde regimului, dar pentru majoritatea asta era totul. Cele mai populare politici şi instituţii domestice ale regimului erau cele care se adresau direct aspiraţiilor şi dorinţelor oamenilor: Putere prin Bucurie, Ajutorul Social Naţional-Socialist, crearea de locuri de muncă, reducerea şomajului, un sentiment general de stabilitate şi ordine după tulburările şi deviaţiile din anii Republicii de la Weimar. Majoritatea copleşitoare a adulţilor, ale căror minţi şi convingeri se formaseră înaintea apariţiei celui de-

al Treilea Reich, şi-au păstrat propriile valori mai mult sau mai puţin intacte; uneori, acestea se suprapuneau puternic cu cele ale naziştilor, uneori nu. Generaţia tânăra a fost în primul rând cea ţintită de nazişti. Pe termen lung, pe măsură ce cel de-al Treilea Reich se îndrepta ferm spre cei o mie de ani proiectaţi, rezervele generaţiilor în vârstă nu aveau să conteze. Viitorul se afla în cei tineri şi viitorul avea să fie nazist.

Şi tinerii, desigur, ca şi cei mai în vârstă, îşi doreau plăceri personale, şi cu cât se simţeau mai trişaţi fiind privaţi de acestea prin mobilizarea lor perpetuă în Tineretul Hitlerist, în şcoli şi universităţi, cu atât mai mult mormăiau în privinţa vieţii din cel de-al Treilea Reich. Unii profesori de şcoală şi profesori universitari au reuşit să se distanţeze de ideologia nazistă, deşi alternativele pe care le aveau de oferit erau arareori foarte diferite de ideile vehiculate de nazişti. Conţinutul de divertisment din media, film, radio, reviste, teatru şi iestul, a crescut cu timpul pe măsură ce plictiseala faţă de propaganda directă printre tineri şi bătrâni a devenit evidentă. Educaţia şi cultura au reuşit să supravieţuiască, deşi doar într-o formă compromisă. Dar cu toate acestea, şase ani şi jumătate de propagandă neîncetată, perseverentă şi-au făcut efectul. Toţi comentatorii, oricare le-ar fi fost punctul de vedere, au fost unanimi în convingerea că generaţiile mai tinere, cei născuţi începând cu mijlocul anilor 1920, erau pe total mai impregnaţi de ideile şi convingerile naţional-socialiste decât cei mai în vârstă ca ei. Erau, de exemplu, înaintea tuturor, tinerii, chiar copii, care luaseră parte la pogromul din noiembrie 1938 în urma trupelor de asalt şi a SS-ului care au început violenţa, în timp ce cei mai în vârstă au rămas deoparte în multe locuri, înfricoşaţi de măcelul de pe străzi. Dar şi generaţiile mai vârstnice erau departe de a fi complet imune: antisemitismul, în particular, era atât de insistent propagat, încât oamenii au început să îi utilizeze limbajul aproape fără să gândească şi să se gândească la evrei ca fiind o rasă aparte, oricât de mult ar

fi deplâns violenţa deschisă a pogromului din noiembrie în 1938 sau ar fi simpatizat cu unii evrei pe care îi cunoşteau personal.

Mai presus de orice, însă, naţionalismul naziştilor a fost factorul care a câştigat sprijinul oamenilor. Oricât de preocupaţi ar fi fost în legătură cu ameninţarea unui război general, nu puteau fi negate mândria şi satisfacţia marii majorităţi a germanilor, inclusiv a multor foşti social-democraţi şi, foarte probabil, a nu puţini foşti comunişti, de asemenea, la reuşita lui Hitler de a îndepărta jugul reprezentat de

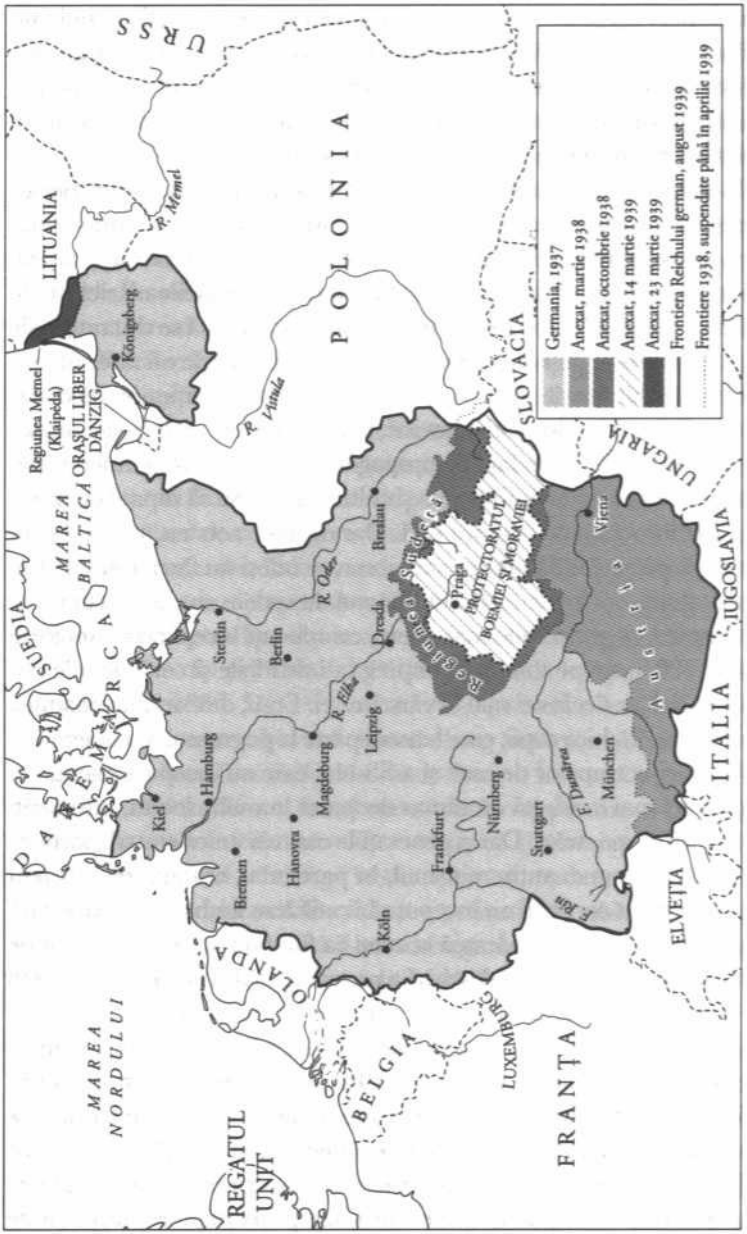

Harta 22. **Anexările antebelice germane**

Versailles. Ieşirea din Liga Naţiunilor, plebiscitul din Saar, remilitarizarea Renaniei, anexarea Austriei, încorporarea regiunii sudete, recâştigarea Memelului, ocuparea Danzigului – toate acestea le păreau nemţilor ca

ştergând ruşinea Acordului de Pace din 1919 şi redând Germaniei locul de drept în lume, cerând pentru germani dreptul la autodeterminare garantat atât de multor naţiuni la sfârşitul Primului Război Mondial.

Toate acestea le-au apărut nemţilor şi ca fiind realizarea unui singur bărbat, Adolf Hitler, Führerul celui de-al Treilea Reich. Imaginea de propagandă a lui Hitler, de om de stat de nivel mondial care redase germanilor mândria de ţară aproape de unul singur, nu corespundea, desigur, în întregime cu realitatea. Chiar şi în domeniul politicii externe au existat ocazii, cel mai notabil anexarea Austriei, unde urmaşe drumul indicat de alţii (în acest caz, Göring), sau, în cazul crizei de la München, fusese forţat, în ciuda propriilor înclinaţii, să se supună presiunii internaţionale. Alţii, cel mai notabil Ribbentrop, exercitaseră la rândul lor o influenţă considerabilă asupra procesului de luare a deciziilor în momentele-cheie. Cu toate acestea, într-adevăr Hitler a fost cel care, mai presus de toţi ceilalţi, uneori încurajat de anturajul personal, alteori nu, a condus Germania pe drumul spre război între 1933 şi 1939. El a dictat parametrii generali ai politicii şi ideologiei pentru ca alţii să îi aplice în detaliu. În momente cruciade şi-a asumat comanda personală, adesea nesigur şi ezitant în anumite momente de criză, dar întotdeauna împingând spre ţelul său suprem: războiul. Povestea celui de-al Treilea Reich din 1933 până în 1939 nu a fost povestea unei radicalizări neîncetate alimentate de instabilităţile inerente din sistemul său de conducere, sau de competiţie constantă pentru putere între satrapii şi acoliţii săi, în care politica cea mai radicală era întotdeauna cel mai probabil a fi implementată. Oricât de iraţional şi de instabil ar fi fost, cel de-al Treilea Reich era în primul rând condus de sus, de către Hitler şi de subalternii săi cheie, mai ales Göring şi Goebbels, cărora mai târziu li s-a alăturat şi Ribbentrop. Când Hitler era hotărât să încetinească implementarea unei anumite politici, de exemplu cazul antisemitismului în perioada

premergătoare Jocurilor Olimpice din 1936, nu a avut dificultăţi în a o face. Aceasta nu înseamnă că tot ceea ce se întâmpla în cel de-al Treilea Reich era ordonat de către Hitler, dar înseamnă că el se afla în scaunul şoferului, hotărând direcţia generală în care se mişcau lucrurile.

Hitler însuşi desigur nu avea îndoieli în privinţa importanţei sale centrale în tot ceea ce se întâmpla în Germania nazistă. Odată cu trecerea timpului, succesele sale din politica externă au început să îl convingă că era într-adevăr, aşa cum spusese în mai multe ocazii spre finalul anilor 1930, cel mai mare german care trăise vreodată: un bărbat ales de destin, un jucător de noroc care câştiga la fiecare aruncare de zar, un somnambul ghidat de providenţă. Cu mult înainte de 1939 ajunsese să creadă în propriul mit. Oricine încerca să îl oprească era dat la o parte. Până la acel moment, încrederea sa de nezdruncinat în sine se dovedise mai mult decât justificată. În septembrie 1939, însă, a făcut prima sa greşeală gravă de calcul. În ciuda tuturor eforturilor sale, în ciuda asigurărilor lui Ribbentrop, în ciuda intervenţiei lui Göring, în ciuda ezitărilor de ultim moment ale lui Chamberiam, britanicii declaraseră război. Pentru moment, însă, Hitler nu era preocupat de ei. În Vest, în primele luni ale conflictului, a avut loc atât de puţină acţiune, încât acestea au fost cunoscute ca „războiul crepuscular” sau „drole de guerre”. Războiul adevărat avea loc în Est Războiul lansat împotriva Poloniei la 1 septembrie 1939 a fost de la început un război de cucerire rasială, subjugare şi exterminare. „Închideţi-vă inimile milei”, le-a spus Hitler generalilor pe 22 august 1939., Acţionaţi cu brutalitate! Bărbatul mai puternic are dreptate! Optzeci de milioane de oameni trebuie să îşi obţină dreptul. Existenţa lor trebuie asigurată. Cea mai mare asprime!” 209 Brutalitatea şi asprimea, moartea şi distrugerea sunt ceea ce avea să însemne războiul pentru milioane de oameni în conflictul care tocmai începuse.

Note

 Kari-Heinz Minuth (ed.), rifen *der Râchskanzlei.· Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934* (2 vol., Boppard, 1983), I. 630 – 31 (citatul de mai sus combina două surse diferite pentru acest discurs).

 Kurt Werner şi Karl-Heinz Biemat, *Die Köpenicker Bluiwoche*, *Juni 1933* (Berlin, 1958).

 Citat în Martin Broszat, *Der Staat Hitlers*: *Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München, 1969), 251 – 2.

 Richard J. Evans, *The Coming of the Thord Reich* (Londra, 2003), 344 – 9.

 Richard Bessel, *Political Violence and the rise of Nazism*: *The Storm liroopers în Eastern Germany 1925 – 1934* (Londra, 1984), 97; Peter Longerich, *Die braunen Bataillone*: *Geschichte der* (München, 1989), 184.

 Bessel, *Political Violence*, 119 – 22; pentru fundalul general, a se vedea Wolfgang Sauer; *Die Mobilmachung der Gewalt* (Karl Dietrich Bracher et al., *Die nationalsozialistische Machtergreifung*: *Studien zur Errichtung des totalitären Herrschefissystems în Deutschland 1933/34* (3 vol., Frankfurt am Main, 1974 [1960] III. 255 – 324).

 Peter H. Merkt, *Political Violence under the Swastika*: *581 Early Nazis* (Princeton.

, 472 – 3, citând mărturia Abel nr. 58.

 Norbert Frei, *National Socialist Rule în Germany*: *The Führer State 1933 – 1945* (Oxford, 1993 [1987]), 13.

 Ibid., 126.

 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 179 – 88.

 Heinz Höhne, *Mordsache Röhm*: *Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft*, *1933 – 1934* (Reinbek, 1984), 127 – 8.

 John W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power The German Army în Politics*

 1945 (Londra, 1953), 761.

 Immo von Fallois, *Kalkül und Illusion*: *Der*

Machtkampf zwischen Reichswehr und SA während der Röhm-Krise 1934 (Berlin, 1994), 105 – 8.

 Höhne, *Mordsache Röhm*, 59 – 122, pentru ambiţia în creştere a lui Röhm, şi 177 – 206, pentru neliniştea crescânda din rândul conducerii armatei. A se vedea şi Evans, *The Coming of the Third Reich*, 316 – 17.

 Fallois, *Kalkül*, 131; Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nad Party 1933 – 1939* (Londra, 1966), 38 – 42.

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, 1.1, 156 – 8.

 Bessel, *Political Violence*, 130 – 32, citând dosarul lui Max Heydebreck din fostul Centru pentru Documente din Berlin, acum în Arhiva de stat Berlin.

 Heinrich Bennecke, *Die Reichswehr und der Röhm-Putsch* (München, 1964), 43 – 4; Sauer, *Die Mobilmachung*, subliniază natura vagă şi lipsa de conţinut politic serios din conceptul lui Röhm despre revoluţie (338 – 9); a se vedea şi Höhne, *Mord sache Röhm*, 207 – 26.

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, II. 1, 393.

 Frei, *National Socialist Rule*, 15 – 16; Edmund Forschbach, *Edgar J Jung*: *Ein konservativer Revoluţionar 30. Juni 1934* (Pfullingen, 1984).

 Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, partea I: *Aifz & chmmgen 1924 – 1941* (München, 1987 – 96), II. 472 (21 mai 1934).

 Höhne, *Mordsache Röhm*, 227 – 38.

 Klaus Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands* (*Sopade*) *1934 – 1940* (*7* vol., Frankfurt am Main, 1980), 1 (1934), 99 – 117, 187.

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934* II. 1, 197 – 200; Max Domarus (ed.), *Hitler*: *Speeches and Proclamations 1932 – 1945*: *The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., Londra, 1990 – [1962 – 3]), 1.442 – 6.

 Höhne, *Mordsache Röhm*, 218 – 24.
 Domarus, *Hitler*, 1.447.
 Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/H. 472 – 3 (29 iunie 1934).
 Franz von Papen, *Memoirs* (Londra, 1952), 307 – 11; Hans-Adolf Jacobsen şi Werner Jochmann (edit), *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus* (3 vol., Bielefeld, 1961).
 Domarus, *Hitler*, I. 463 – 4.
 Papen, *Memoirs*, 310 – 11.
 Wheeler-Bennett, *Nemesis*, 319 – 20; Höhne, *Mordsache Röhm*, 239 – 46.
 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 215 – 16.
 Domarus, *Hitler*, I. 466.
 O'Neill, *The German Army*, 72 – 6; Longerich, *Die braunen Bataillone*, 215 – 17; Ian Kershaw, *Hitler*, 1: *1889 – 1936*: *Hubris* (Londra, 1998), 510 – 12; Domarus, *Hitler*, I. 466 – 7; Bessel, *Political Violence*, 131 – 3; Höhne, *Mordsache Röhm*, 239 – 46.
 Ralf Georg Reuth, *Goebbels*: *Eine Biographie* (München, 1990), 313.
 Domarus, *Hitler*, 1.468 – 9.
 Herbert Michaelis şi Ernst Schraepler (eds.), *Ursachen und Folgen*: *Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart*, X: *Das Dritte Reich*: *Die Errichtung des Führerstaates, die Abwendung von dem Sistem der kollektiven Sicherheit* (Berlin, 1965), 168 – 72, document nr. 2378 (amintirile lui Erich Kempka, publicate întâi în revista ilustrată germană *Quick*, 1954, nr. 24).
 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 216 – 17; Domarus, *Hitler*, 1.470 – 71.
 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 217 – 18; Domarus, *Hitler*, I. 472 – 7; Kershaw, *Hitler*, 1.513 – 14; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I. 194*5; Ordinele lui Hitler către SA în *Völkischer Beobachter*, Sondernummer, 1 iulie 1934, pagina întâi; uciderea lui Röhm în Karl

Buchheim şi Karl Otmar von Aretin (edit), *Krone und Ketten: Erinnerungen eines bayerischen Edelmannes* (München, 1955), 365 – 6, extrasa şi tradusa în Noakes şi Pridham (edit), *Nazism*, I. 10.

 Incidentul detaliat în Höhne, *Mordsache Röhm*, 247 – 96.

 Raportul despre Schleicher în *Erste Beilage der Germania*, 180, 2 iulie 1934: Schleicher und sieben SĂ-Führer erschossen; detalii în Höhne, *Mordsache Röhm*, 247 – 96, de asemenea pentru următoarele paragrafe.

 Höhne, *Mordsache Röhm*, 247 – 96.

 Bessel, *Political Violence*, 133 – 7.

 Göring a declarat mai târziu că „mi-am extins sarcina dându-le o lovitură şi acestor nemulţumiţi”. Că a făcut asta spontan şi din proprie iniţiativă la auzul evenimentelor de la München, aşa cum au susţinut unii istorici, trebuie pus la îndoială, ţinând cont de grija cu care fusese pregătit restul acţiunii şi de vehemenţa cu care îi denunţase Hitler pe Papen şi pe asociaţii acestuia cu câteva zile mai devreme. Pentru teoria că acţiunea ar fi fost „improvizată”, a se vedea Longerich, *Die braunen Bataillone*, 218 (deşi dovada lui principală, afirmaţia lui Göring, nu demonstrează de fapt că acesta hotărâse să „extindă” sarcina spontan şi fără a se consulta; nevoia de a se explica era evidentă, având în vedere că justificarea pentru epurare a fost oferită de activităţile presupuse ale lui Röhm, nu pe cele ale lui Schleicher şi Papen); pentru dovezi ale plănuirii atente, a se vedea Bessel, *Political Violence*, 133 – 7. Detalii suplimentare în Kershaw, *Hitler*, I. 512 – 15; şi Heinz Höhne, *The Order of the Death’s Hecul· The Story of Hitle Ps SS* (Londra, 1972 [1966]), 85 – 121. Sauer, *Die Mobilmachung*, 334 – 64, observă pregătirea sistematică efectuată de Hitler şi de conducerea partidului începând cu luna aprilie, subliniind importanţa ofensivei propagandistice împotriva lui Röhm şi a SA, mai ales în interiorul partidului. Pentru Ballerstedt, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 181.

Pentru Ludendorff, a se vedea Harald Peuschel, *Die Männer um Hitler Braune Biographien, Martin Bormann, Joseph Goebbels, Hermann Göring, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler und andere* (Düsseldorf, 1982).

 Goebbelserstattet Bericht: Die grosse Rede des Reichspropagandaministers, *Berliner Tageblatt*, 307, 2 iulie 1934, 3.

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler, 1933 – 1934*, I. 1, 354*8; raport în presă în *Berliner Tageblatt*, 310, 4 iulie 1934, prima pagină.

 Erste Beilage der Germania, 180, 2 iulie 1934; ibid., 181, 3 iulie 1934; *Berliner Tageblatt*, 306, 1 iulie 1934, 2; pentru „epurare" a se vedea mai ales declaraţia lui Göring, raportată în ibid., pagina 3, şi *Völkischer Beobachter*, 182/183, iulie 1934, prima pagină.

 Domarus, *Hitler*, 1.498.

 Kershaw, *Hitler*, I. 517 – 22. Încercările postbelice de a aduce criminalii în faţa justiţiei sunt documentate în Otto Gritschneider, *Der Führer hat Sie zum lode verurteilt… Hitlers Röhm-Putsch3 – Morde vor Gericht* (München, 1993).

 Bernd Stover (ed.), *Berichte über die Lagt în Deutschland*: *Die Meldungen der Gruppe Neu Begumen aus dem Dritten Reich 1933 – 1936* (Bonn, 1996), 169 – 85, pentru unele mostre.

 Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I. 197 – 203; Martin Broszat *et al.* (eds.), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977 – 83), I. 71 (Bekirksamt Ebermannstadt, Halbmonatsbericht, 14 iulie 1934); Thomas Klein (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Hessen-Nassau 1933 – 1936* (Köln, 1986), 117; Wolfgang Ribbe (ed.), *Die Lageberichte der Gehörnen Staatspolizei über die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin 1933 bis 1936*, 1*: Der Regierungsbezirk Potsdam* (Köln, 1998), 141 – 2; *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 151, 2 iulie 1934, prima pagină, pentru mulţime; ibid., 153, 4 iulie 1934, prima pagină, pentru avertizarea poliţiei;

pentru Ministerul Propagandei, a se vedea Gabriele Toepser-Ziegert (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit Edition und Dokumentation*, ÎL *1934* (München, 1985), 264 (3 iulie 1934).

 Ian Kershaw, *The Hitler Myth3*: *Image and Reality in the Third Reich* (Oxford.

, 83 – 95.

 Jochen Klepper, *Unter dem Schatten deiner Flügel*: *Aus den Tagebüchern der Jahre 1932 – 1942* (Stuttgart, 1955), 194.

 Staatsarchiv Hamburg 622 – 1, 11/511 – 13: Familie Solmitz: Luise Solmitz geb. Stephan, 1889 – 1973, Tagebuch: vol. 28 şi 29, intrările din 21 martie 1933, 3 aprilie 1933, 30 iunie 1934 (transcrierile sunt ţinute în Forschungsstelle fur Zeitgeschichte din Hamburg).

 A se vedea lista în Höhne, *Mordsache Röhm*, 319 – 21.

 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 223; Bessel, *Political Violence*, 147 – 8.

 Longerich, *Die braunen Bataillone*, 227 – 30.

 Höhne, *The Order*, 113, 118, dtänd *Der Spiegel*, 15 mai 1957, pagina 29, şi Bennecke, *Die Reichswehr und der Röhm-Putsch*3, 65, 87 – 8; Peter Hoffmann, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder* (Stuttgart, 1992), 132; Hermann Fbertsch, *Schuld und Verhängnis*: *Die Fritsch-Krise im Frühjahr 1938 ab Wendepunkt* in der *Geschichte der natixmabozialistischen Zöt* (Stuttgart, 1951), 57 – 8.

 Ferdinand Sauerbruch, *Das war man Leben* (Bad Wörishofen, 1951), 519 – 20; pentru datarea vizitei, a se vedea Kershaw, *Hitler*, I. 748, n. 144. Papen, *Memoirs*, 334, neaga aceasta.

 Tagebuch Luise Solmitz, 2 august 1934; Minuth (*ed.*), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, II. 1, 384 – 90. De fapt, Hitler a folosit titlul de „Preşedinte al Reichului" din nou, când l-a numit pe Dönitz succesor în „Testamentul" sau politic. Aceasta demonstra

ipocrizia sa atunci când vorbea despre acest titlu ca fiind „indisolubil” legat de Hindenburg; realitatea era ca titlul de „Lider” era indisolubil legat de Hitler şi derivat direct de la persoana sa. A se vedea Hans Buchheim, The SS – Instrument of Domination, în Helmut Krausnick *et al.*, *Anatomyof the SS State* (Londra, 1968 [1965]), 127 – 301, at 137.

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, 1.1, 385 n. 6.

 O’Neill, *The German Amy*, 85 – 91.

 Ibid., 85 – 91; pentru Beck, a se vedea Gert Buchheit, *Ludwig Beck*, *ein preussischer General* (München, 1964), 46.

 O’Neill, *The German Army*, 87.

 Buchheim, The SS, 127 – 32, citându-l pe Ernst Rudolf Huber, *Vefassungsrecht des Grossdeutschen Reiches* (Hamburg, 1939). Pentru planurile pudului Boxheim, a se vedea *The Coming of the Third Reich*, 274.

 Ibid., 454 – 6.

 Ernst Fraenkel, *The Dualătate*: *Law and Justice în National Socialism* (New York, 1941).

 Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, 1.648 (Lammers spre Hess, 11 iulie 1933).

 Victor Klemperer, *Tagebücher 1933 – 1934* (*Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*: *Tagebücher 1933-VM5*, I) (Berlin, 1999 [1995]), 42 – 3 (20 iulie 1933).

 Retipărit şi tradus în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 39 – 40; a se vedea şi următoarele documente şi comentarii, ibid., 41 – 64.

 Ibid., 39 – 51; Broszat, *Der Staat Hitlers*, 244 – 73, 301 – 25; pentru Bormann şi Hess, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 219 – 20, 176 – 7.

 Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 52 – 64.

 Ibid., 57.

 Alfred Kube, Hermann Göring: Second Man in the Third Reich, în Ronald Smelser şi Rainer Zitelmann (edit),

The Nazi Elite (Basingstoke, 1993 [1989]), 62 – 73, la 65 – 6; de asemenea, mai general, Alfred Kube, *Pour le mérite und Hakenkreuz*; *Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1987 [1986]), şi Stefan Martens, *Hermann Göring*: *Erster Paladin des Führersă und Zweiter Marrn im Reich3* (Paderborn, 1985).

 Buchheim, The SS, 142 – 3; Höhne, *The Order*, 70 – 76; Evans, *The Coming of the Third Rach*, 226 – 30.

 Höhne, *The Order*, 124 – 8.

 Ibid. 121 – 32.

 Ibid., 131 – 6; Josef Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe* (Göttingen.

, 253 – 4.

 Hans Peter Bleuel, *Strength Through Joy*: *Sex and Society* în *Nazi Germany* (Londra, 1973 [1972]), 199.

80 Gunnar C. Bohnert, An Analysis of the Age and Education of the SS *Führerkorps* 1925 – 1939, *Historical Social Research*, 12 (1979), 4 – 17; Friedrich Zipfel, Gestapo and SD: A Sodographic Profile of the Organisers of the Terror, în Stein U. Larsen *et al*. (edit), *Who Were the Fascists*? *Social Roots of European Fascism* (Bergen.

1., 301 – 11.

1. Hanno Sowade, Otto Ohlendorf: Non-conformist, SS Leader and Economic Functionary, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 155 – 64, aici 155 – 8. Pentru fundalul mai general, a se vedea Michael Wildt, *Generation des Unbedingten*: *Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), 41 – 208.

2. Joachim C. Fest, *The Face of the Third Reich* (*Londra*, 1979 [1963]), 152 – 70, şi Günther Deschner, Reinhard Heydrich: Security Technocrat, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 85 – 96, oferă caracterizări opuse.

3. Höhne, *The Order*, 147 – 57.

4. Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971).

5. Pentru relatarea demisiei sale, a se vedea Rudolf

Diels, *Lucifer ante Portas*: *Es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950). Pentru istoria complicata a tuturor acestor evenimente, a se vedea Christoph Graf, Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei1, în Gerhard Paul şi Klaus-Michael Mallmann (edit.), *Die Gestapo – Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995), 73 – 83, şi Johannes Tuchei, Gestaţia und Reichs Sicherheitshauptamt Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo, în ibid., 84 – 100.

6. George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State*: *The Formation of Sipo and SD* (Lexington, Ky., 1990); idem, *Hitler*'s *Enforcers*: *The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (New York şi Oxford, 1996); şi Peter Nitschke, Polizei und Gestapo. Vorauseilender Gehorsam oder polykratischer Konflikt?", în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 306 – 22.

7. Cea mai bună relatare recenta a acestor evenimente se găseşte în Michael Schneider, *Unterm Hakenkreuz*: *Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999), 34 – 120; a se vedea şi Evans, *The Coming of the Third Reith*, 316 – 49, 355 – 61.

8. Pentru o introducere generală scurtă, a se vedea Detlev J.K. Peukert, Working-Class Resistance: Problems and Options, în David Clay Large (ed.), *Contending with Hitler*: *Varieties of German Resistance in the Third Reich* (Washington, D.C., 1991), 35 – 48.

9. Werner Blumenberg, *Kampfer Jur die Freiheit* (Berlin, 1959).

10. Detalii în Gerhard Hetzer, Die Industriestadt Augsburg. Eine Sozialgeschichte der Arbeiteropposition, în Martin Broszat *et al*. (edit), *Bayern*, HI. 1 – 234, mai ales 182 – 200; Helmut Beer, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus în Nürnberg 1933 – 1945* (Nürnberg, 1976); Heike Breitschneider, *Der Widerstand gegen den Nationalozialismusm Mimehen 1933 bis 1945* (München, 1968); Kurt Klotz bach, *Gegen den Nationalsozialismus*:

Widerstand und Verfolgung în Dortmund 1930 – 1945: *Eine historisch-politische Studie* (Hanovra, 1969); Hans-Josef Steinberg, *Widerstand und Verfolgungen Essen 1933 – 1945* (Hanovra, 1969); Karl Din, *Sarfaldemokraten im Widerstand*: *Hamburg in der Arfangsphase des Dritten Reiches* (Hamburg, 1984), şi numeroase alte studii locale şi regionale; mai general, Schneidei; *Unterm Hakenkreuz*, 928 – 62.

11. Otto Buchwitz, *50 Jahre Funktionar der deutschen Arbeiterbewegung* (Stuttgart, 1949), 156 – 63.

12. Erich Matthias, *Mit dem Gesicht nach Deutschland* (Düsseldorf, 1968), 215 – 25; Traducerea în engleză a părţilor importante în Susanne Miller şi Heinrich Potthoff, *A History of German Social Democracy*: *From 1848 to the Present* (Leamington Spa, 1986), 265 – 7.

13. Gerd-Rainer Hom, Radicalism and Moderation within German Social Democracy în Underground and Exile, 1933 – 1936, *German History*, 15 (1997), 200 – 220; Detlef Lehnert, *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848 bis 1983* (Frankfurt am Main, 1983), 155 – 64.

14. Hetzer; Die Industriestadt Augsburg, oferă o imagine vie a acestor contraziceri. A se vedea şi Lewis J. Edinger, *German Exile Politics*: *The Social Democratic Executive Committee in the Nazi Era* (Berkeley, Calif., 1956).

15. William Sheridan Allen, Social Democratic Resistance against Hitler and the European Tradition of Underground Movements, în Francis R. Nicosia şi Lawrence D. Stokes (edit), *Germans Against Nazism*: *Noncorfinimty, Opposition and Resistance in the Third Reich*: *Essays în Honour of fitter Hoffmann* (Oxford, 1990), 191 – 204.

16. Hans Gerd Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung*: *Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der Deutschen Arbeitstront* (Hanovra, 1958), 128 – 30.

17. Franz Osterroth şi Dieter Schuster, *Chronik der deutschen Sozialdemokratie* (Hanovra, 1963), 389; Din, *Sozialdemokraten*, 87 – 8; Allen, Social Democratic Resistance, 191 – 2; Schneider; *Unterm Hakenkreuz*, 1, 065 – 9.

18. Francis L. Carsten, *The German Workers and the Nazis* (Londra, 1995); Schneider, *Unierm Hakenkreuz*, 866, 887 – 9, 1004 – 8; Richard Lowenthal, Zfe *Widerstandsgruppe Neu Beginnen3* (Berlin, 1982); Jan Foitzik, *den Fronten*: /*fur Politik*, *Organisation und Funktion linkerpolitischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939*/*40* (Bonn.

1.; Stover (ed.), *Berichte*, XIX-xxXIX.

19. Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus*: *Die Stahmsierung der KPD in der Weimarer Republik* (ediţie prescurtată, Frankfurt am Main, 1971 [1969]), 245 – 6.

20. Eric D. Weitz, *Creating German Communism*, *1890 – 1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997), 286 – 9.

21. Horst Duhnke, *Die KPD von 1933 bis 1945* (Köln, 1972); Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 902 – 26; mai general, Margot Pikarski şi Günter Uebel (edit.), *Gestapo-Berichte*: *Über den antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 bis 1945* (3 vol., Berlin, 1989 – 90). Pentru broşuri, a se vedea Peter Dohms (ed.), *Flugschriften în Gestapo-Akten*: *Nachweis und Analyse der Flugschriften în den Gestapo-Akten des Hauptstaatsarchws Düsseldorf* (Sieghurg, 1977) şi Margot Pikarski şi Günter Uebel (edit.), *Die KPD lebt*! *Flugblätter aus dem antfaschis tischen Widerstandskampf der KPD*, *1933 – 1945* (Berlin, 1980).

22. Detlev J. K Peukert, *Die KPD im Widerstand*: *Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr*, *1933 bis 1945* (Wuppertal, 1980), 106 – 9.

23. Allan Merson, *Communist Resistance în Nazi Germany* (Londra, 1985), 127.

24. A se vedea rapoartele pesimiste în Stover (ed.), *Berichte*, 34 – 5, 87 – 90.

25. Edward H. Garr, *Twilight of the Comintern, 1930 – 1935* (Londra, 1982); Beatrix Herlemann, *Die Emigration als Kampfposten: Die Anteitung des kommunistischen Widerstandes în Deutschland aus Frankreich, Beigen und den Niederlanden* (Königstein im Taunus, 1982); Hermann Weber, Die KPD in der Illegalität, în Richard Löwenthal şi Patrick von zur Mühlen (edit.), *Widerstand und Verweigerung în Deutschland 1933 bis 1945* (Berlin, 1982), 83 – 101.

26. Weitz, *Creating German Communism*, 292 – 300.

27. Merson, *Communist Resistance*, 124 – 52; Peukert, *Die KPD im Widerstand* Eric A. Johnson, *Nazi Terror*: *The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York.

1., 161 – 94.

28. Weitz, *Creating German Communism*, 289 – 91.

29. Pentru exemple a se vedea Hetzer; Die Industriestadt Augsburg, 150 – 78.

30. Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 1, 061 – 4.

31. Anne Applebaum, *Gulag*: *A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), şi clasica lucrare a lui Robert Conquest *The Great Terror*: *A Reassessment* (Londra, 1992 [1968]); Simon Sebag Montefiore, *Stalin*: *The Court of the Red Tar* (Londra, 2003) (121 – 38 pentru uciderea lui Kirov).

32. Weber, *Die Wandlung*, 357 – 8; idem, *Wisse Flecken* in der *Geschichte*: *Die KPD-Opfer der Stalinistischen Säuberungen und ihre Rehabilitierung* (Frankfurt am Main.

1.; şi Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), în *den Fangen des NKVD*: *Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR* (Berlin, 1991).

33. Richard J. Evans, *Rituals of Retribution*: *Capital Punishment în Germany 1600 – 1987* (Oxford, 1996), 620 –

23. Principiul în cauză este cunoscut juriştilor ca *nulla poena sine lege*.

34. Günther Wieland, *Das war der Volksgerichtshof Ermittlungen, Fakten, Dokumente* (Pfaffenweiler, 1989), 15 – 18; Evans, *Rituals*, 622 – 4, 576 – 7.

35. Hans Joachim Bernhard et al. (edit), *Der Reichstagsbrandprozess und Georgi Dimitroff Dokumente* (2 vol., Berlin, 1981 – 9); Georgi Dimitroff, *Reichstagsbrandprozess*: *Dokumente, Briefe und Aufzeichnungen* (Berlin, 1946).

36. *Völkischer Beobachter*, 24 decembrie 1934, citat în Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 15.

37. Gerhard Fieberg (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes*: *Justiz und Nationalsozialismus*: *Katalog zur Ausstellung des Bundesministers der Justiz* (Köln, 1989), 267.

38. Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 22 – 9; Hannes Heer, *Ernst Thälmann în Selbszeugmssen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975), 119 – 27.

39. Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 45; a se vedea mai ales Klaus Marxen, *Das Volk und sein Gerichtshof*: *Eine Studie zum nationalsozialistischen Volksgerichtshof* (Frankfurt am Main, 1994), şi Walter Wagner, *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (Stuttgart, 1974).

40. Marxen, *Das Volk*, 57 – 61, 79 – 87; Holger Schlüter, *Die Urteilspraxis des nationalsozialistischen Volksgerichtshof's* (Berlin, 1995).

41. Ingo Müller, 'Nationalsozialistische Sondergerichte. Ihre Stellung im Sistem des deutschen Ştrafverfahrens, în Martin Bennhold (ed.), *Spunen des Unrechts*: *Recht und Nationalsozialismus*. *Beiträge zur historischen Kontinuität* (Köln, 1989), 17 – 34; Hans Wüllenweber, *Sondergerichte im Dritten Reich*: *Vergessene Verbrechen der Justiz* (Frankfurt am Main, 1990). Printre numeroasele studii locale, a se vedea mai ales Robert Bohn şi Uwe Danker (edit.), *Standgericht der*

inneren Front': *Das Sondergericht Altona/Kiel 1932 – 1945* (Hamburg, 1998); Karl-Dieter Bomscheuer (ed.), *Justiz im Dritten Reich*: *NS-Sondergerichtsvefahren în Rheinland-Pfalz*: *Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994, o colecţie documentara exemplara); Gisela Diewald-Kerkmann *et al.*

Vor braunen Richtern: *Die Verfolgung von Widerstandshandlungen, Resistenz und sogenannter Heimtücke durch die Justiz în Bielefeld 1933 – 1945* (Bielefeld, 1992); Christiane Oehler, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933 – 1945* (Berlin, 1997); Herbert Schmidt, *Beabsichtige Ich die Todesstrafe zu beantragen9*: *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkät im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933 bis 1945* (Essen, 1998); Gerd Weckbecker, *Freispruch und Todesstrafe*: *Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt M und Bromberg* (Baden-Baden, 1998).

42. Evans, *Rituals*, 643 – 4, 659, 662; Bernhard Düsing, *Die Geschichte der Abschaffung der Todesstrafe in der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung ihres parlamentarischen Zustarulekommens* (Schwenningen/ Neckar, 1952), 210 – 11.

43. Citat în Anthony McElligott, Das Altonaer Sondergericht und der Prozess vom Blutsonntag* (Vortrag im Rahmen der Veranstaltung des Stadtteilarchivs Ottensen, der Bezirksversammlung und der Kulturbehörde, Hamburg-Altona, 3 iunie 1992), 20 – 21. Aceste sentinţe, ale lui Bruno Tesch de douăzeci şi unu de ani şi a altor trei, au fost într-un final anulate retroactiv în noiembrie 1992.

44. Evans, *Rituals*, 644 – 5.

45. Jan Valtin (pseudonimul lui Richard Krebs), *Out of the Night* (Londra, 1941, retipărită cu postfaţă de Lyn Walsh *et al.*, Londra, 1988), 318 – 20.

46. Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich, 1933*

– 1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gärtner (München, 1988), 897 – 8; Martin Hirsch *et al.* (edit.), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus*: *Ausgewählte Schriften, Gesetze und Gerichtsentscheidungen von 1933 bis 1945* (Köln, 1984), 421 – 556; Eduard Kohlrausch (ed.), *Deutsche Ştrafgesetze vom 19. Dezember 1932 bis 12. Juni 1934* (Berlin, 1934); Evans, *Rituals*, 624 – 50; şi mai ales Bemward Dörner, *Heimtücke*: *Das Gesetz als Waffe*: *Kontrolle, Abschreckungund Verfolgungin Deutschland*, 7955 – 7945 (Paderborn, 1998). Pentru judecători, a se vedea Ralph Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919 – 1945*: *Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtssprechung* (Frankfurt am Main, 1990).

47. Edmund Metzger, *Kriminalpolitik auf kriminologischer Grundiage* (Stuttgart, 1934), v.

48. Gruchmann, *Justiz*, 822 – 924; Jürgen Regge şi Werner Schubert (edit.), *Quellen zjur Reform des Ştrafund Streforozessrechts, 2. Abteilung*: *NS-Zrit* (*1933 – 1939*) – *Strefgesetzbuch*, I: *Entwürfe* eines *Strefgesetzbuchs*·, II *Protokolle der Stiafrechtskorrumsswn des Reichfustizmimsteriums* (2 vol, Berlin, 1988 – 9).

49. Rede des Reichsrechtsführers Reichsminister Dr. Frank auf dem zweiten Empfangsabend des Wirtschaftstraes der Deutschen Akademie în Berlin über die Grundlagen der nationalsozialistischen Rechtsauffassung, 21 ianuarie 1936: document nr. 59, în Paul Meier-Benneckenstein (ed.), *Dokument der deutschen Politik* (6 vol., Berlin, 1935 – 9), IV: *Deutschlands Atfstieg zur Grossmacht 193*6, 337 – 46.

50. Klaus Drobisch, Alltag im Zuchthaus Luckau 1933 bis 1939, în Dietrich Eichholtz (ed.), *Verfolgung, Alltag, Widerstand: Brandenburg in der NS-Zeit*: *Studien und Dokumente* (Berlin, 1993), 247 – 72, la 269 – 70.

51. Citat în Nikolaus Wachsmann, *Hitle Ps Prisons*: *Legal Terror în Nazi Germany* (New Haven, 2004), 179.

52. Ibid., 165 – 83.

53. Ibid., procesul-verbal al întâlnirii din 1937 este retipărit în Fieberg (ed.), *Justiz*, 160 – 61.

54. Düsing, Z) îl *Geschichte*, 10 – 11; Evans, *Rituals*, 915 – 16; a se vedea şi Wilfried Knauer (ed.), *Nationalsozialistische Justiz und Todesstrafe*: *Eine Dokumentation zur Gedenkstätte in der Justizpoliz Mgsanstalt Wolfenbüttel* (Braunschweig, 1991).

135 Pentru un studiu exhaustiv al teoriilor ereditare şi al teoriilor ereditare parţiale şi calificate ale criminalităţii din această perioadă, a se vedea Richard Wetzell, *Inventing the Criminal*: *A History of German Criminology 1880 – 1945* (Chapel Hill, N.C., 2000), 179 – 232.

— Christian Müller, *Das Gewohnhatsverbrechergesetz vom 24. November 1933*: *Kriminalpolitik als Rassenpolitik* (Baden-Baden, 1997); idem, „Modernes" Ştrafrecht im Nationalsozialismus: Das Gewohnheitsverbrecheigesetz vom 24.11.1933, în Franz-Josef Düwell şi Thomas Bormbaum (edit), *Themen juristischer Zeitgeschichte*, III (Baden-Baden, 1999), 46 – 70.

— Nikolaus Wachsmann, From Indefinite Conţinement to Extermination: „Habitual Criminals" in the Third Reich, în Robert Gellately şi Nathan Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders în Nazi Germany* (Princeton, 2001), 165 – 91, mai ales 171 – 2; Wachsmann, *Hiller*'s *Prisons*, 128 – 35.

— Ibid., 67.

— Ibid., 90 – 114; Erich Kosthorst şi Bernd Walter, *Kbnzentrations und Zbrafgfangenenlager im Dritten Reich*: *Beispiel Emsland* (3 vol., Düsseldorf, 1983); Elke Suhr, *Die Emslandiager*: *Die politische und wirtschaftliche Bedeutung der emslandischen Konzentrations und Strifgrfangenenlager 1933 – 1945* (Bremen, 1985).

— Friedrich Schlotterbeck, *The Darker the Night, The Brighter the Stars*! *A German Worker Remembers* (*1933 – 1945*) (Londra, 1947), 61 – 2.

— Ibid.
— Wachsmann, *Hiüer's Prisons*, 78 – 88.
— Wachsmann, From Indefinite Conţinement, 174.
— Wachsmann, *Hiller's Prisons*, 69 – 71 şi figura 1.
— Ibid., 70.
— Gruchmann, *Justiz*, 897 – 8.
— Michael Haerdter (ed.), *Wohnsitz*; *Nirgendwo*: *Vom Leben und Überleben auf der Strasse* (Berlin, 1982); Wolfgang Ayass, *Asoziale im Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1995); Klaus Scherer, *Asoziale im Dritten Reich*: *Die vergessenen Verfolgten* (Münster.
— Gellately şi Stoltzfus (edit), *Social Outsiders*.
— Citat în Patrick Wagner, „Vernichtung der Berufsverbrecher". Die vorbeugende Verbrechensbekämpfung der Kriminalpolizei bis 1937, în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*: *Entwicklung und Struktur* (2 vol., Göttingen, 1998), 1.87 – 110, la 101.
— Ibid. (o investigare utilă a lucrărilor din domeniu 1, 17 – 40); Johannes Tuchel, *Konzentrations lager*: *Orgenrisations gesdnchte und Funktion der Inspektion der Konzentrations lager3 1934 – 1938* (Boppard, 1991), şi Karin Orth, *Das Sistem der nationalsozialistischen Konzentrations lager*: *Eine politische Organisations geschichte* (Hamburg, 1999).
— Ibid., 23 – 6; Klaus Drobisch şi Günther Wieland, *Sistem der NS Konzentrations lager 1933 – 1939* (Berlin, 1993), 71 – 5; Klaus Drobisch, Frühe Konzentrations lager9, în Karl Giebeler *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentrations lager în Deutschland*: *Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Prams în Gedenkstätten* (Bad Boll, 1996), 41 – 60; Falk Pingel, *Häftlinge unter SSH – errschaft*: *Widerstand, Selbstbehauptung und Vermehtungim Konzentrations lager* (Hamburg, 1978), 30 – 49.
— Evans, *The Comingof the Third Ruch*, 345.
— Martin Broszat, The Concentration Camps 1933 –

1945, în Krausnick *et al.*, *Anatomy of the SS State*, 397 – 496, la 408 – 31.

— Rudolf Hoss, *Commandant of Auschwitz The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959 [1951]), 263; a se vedea şi Klaus Drobisch, Theodor Eicke. Verkörperung des KZ-Systems, în Helmut Bock *et al.* (edit), *Sturz ins Dritte Reich*: *Historische Miniaiuren und Porträts 1933/35* (Leipzig, 1983), 283 – 9; Charles W. Sydnor, *Soldiers of Destruction*: *The SS Death's Head Division*, *1933 – 1945* (Princeton, NJ., 1990 [1977]), 3 – 36; şi, mai general, Hans-Günter Richardi, *Sdtule der Gewalt*: *Das Konzentrations lager Dachau*, *1933 – 1934* (München, 1983), mai ales 119 – 26, pentru Eicke.

— A se vedea Barbara Distel şi Ruth Jakusch, *Konzentrations lager Dachau*, *1933 – 1945* (München, 1978), 68 – 9; pentru înlocuirea taberelor timpurii printr-un sistem organizat, a se vedea şi Johannes Tuchei, Planung und Realität des Sistems der Konzentrations lager 1934 – 1938, în Herbert *et al.* (edit), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 43 – 59; şi Giebeler *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentrations lager*.

— Hoss, *Commandant*, 83 – 4.

— Ibid., 74 – 5.

— Broszat, Concentration Camps, 429 – 45.

— Ibid., 43 6; Pingel, *Häftlinge*, 50; mai general, Tuchei, *Konzentrations lager*, 121 – 58.

— Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 113; Noakes şi Pridham (edit), *Nazism*, II. 326.

— Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 128.

— Günther Kimmel, Das Konzentrations lager Dachau: Eine Studie zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen, în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II, 349 – 413, mai ales 351 – 72; *Orth*, *Das Sistem*, 33 – 5; Ulrich Herbert, Von der Gegenerbekämpfung zur „rassischen Generalpravention". „Schutzhaft" und Konzentrations lager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933 – 1939, în idem *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen*

Konzentrations lager, 60 – 81.

— Tuchei, Planung und Realität; Herbert, Von der Gegnerbekämpfung zur „rassischen Generalpravention", 60 – 86.

— Günter Morsch, Oranienburg-Sachsenhausen, Sachsenhausen-Oranienburg, în Herbert *et al*. (edit), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 111 – 34, la 127 – 9.

— Pingel, *Häftlinge*, 80 – 87; Orth, *Das Sistem*, 53.

— Evans, *The Coming of the Third Reich*, 378 – 80.

— Ayass, *Asoziale*, 22 – 4; Pingel, *Häftlinge*, 27.

— Patrick Wagner, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus* (Hamburg.

— 271.

— Ayass, *Asoziale*, 140 – 65.

— Citat în ibid. 153.

— Ibid

— Paul B. Jaskot, *The Architecture of Oppression*: *The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy* (Londra, 2000), 21 – 4.

— Ayass, *Asoziale*, 169 – 72; Orth, *Das Sistem*, 46 – 54.

— Broszat, Concentration Camps, 446 – 59; Toni Siegelt, Das Konzentrations lager Flossenbürg, gegründet fur sogenannte Asoziale und Kriminelle, în Broszat et al., (edik), *Bayern*, II. 429 – 93; Michael Burleigh şi Wolfgang Wippermann, *The Racial State*: *Germany 1933 – 1945*, 167 – 73; Jeremy Noakes, Social Puteasts in the Third Reich, în Richard Bessel (ed), *Life in the Third Reich* (Oxford, 1987), 183 – 96.

— Orth, *Das Sistem*, 48 – 9; Pingel, *Hefuinge*, 35 – 9; Hermann Kaienburg, Funktions wandel des KZ-Kosmos? Das Konzentrations lager Neuengamme 1938 – 1945, în Herbert *et al*. (edit.), *Konzentrations lager*, 259 – 84; idem, *Vernichtung durch Arbeit: Der Fall Neuengamme*: *Die*

Wirtsdufisbestiebungen des SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbeihngungen der KZ-Gefangenen (Bonn, 1990).

— Orth, *Das Sistem*, 56 – 9. Pentru aceste legi şi reglementari care au fixat aceste varii categorii în tabere, a se vedea şi dedesubt, Capitolul 6; pentru categorii, a se vedea şi Paul Martin Neurath, *Die Gesellschaft des Terrors*: *Innenansichten der Konzentrations lager Dachau und Buchenwald* (Frankfurt am Main, 2004), 86 – 112. Cartea lui Neurath a fost prezentata iniţial ca teza de doctorat Universităţii Columbia, New York, în 1951.

— Walter Poller, *Arzltschrâber în Buchenwald*: *Bericht des Häftlings 996 aus Block 39* (Hamburg, 1946), 9 – 22; citat la 21 – 2.

— Orth, *Das Sistem*, 59 – 61; Poller, *Arzischreiber*, 23 – 74; mai general, Wolfgang Sofsky, *Die Ordnung des Terrors*: *Das Konzentrations lager* (Frankfurt am Main, 1993), 27 – 40.

— Poller, *Arzltschreiber*, 75 – 105; pentru muzica din tabăra, a se vedea Guido Fackler, *Des Lagers Stimme*: *Musik im KZ Alltag und Häfttingskultur în den Konzentrations lagern 1933 bis 1936* (Bremen, 2000).

— Leo Stein, *I Was în Hell with Niemöller* (Londra, 1942), 113 – 47.

— Neurath, *Die Gesellschaft*, 44 – 86.

— Ibid. 113 – 32; Hans Buchheim, Command and Compliance, în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 303 – 96.

— Poller, *Arzischreiber*, 227.

— Lothar Gruchmann, Die bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Ştrafverfolgung von Mordfallen în Dachau, în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II. 415 – 28.

— A se vedea diferitele rapoarte de presă reproduse în Kimmel, Das Konzentrations lager, 356 – 8.

— Sybil Milton, Die Konzentrations lager der dreissiger Jahre im Bild der inund ausländischen Presse, în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen*

Konzentrations lager, 135 – 47; Falk Pingel, Konzeption und Praxis der nationalsozialistischen Konzentrations lager 1933 bis 1938. Kommentierende Bemerkungen, în ibid., 148 – 66, mai ales 157 – 60.

— Citate dintr-o varietate de surse contemporane în Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul, Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Sodety and Resistance, în David F. Crew (ed.), *Naism and German Sodety 1933 – 1945* (Londra, 1994), 166 – 96, mai ales 167 – 9; şi Robert Gellately, *The Gestapo and German Sodety: Enfardng Rodai Hduy 1933 – 1945* (Oxford, 1990), mai ales 4 – 8.

— Mallmann şi Paul, Omniscient, Omnipotent, Omnipresent?", 174 – 7.

— Höhne, *The Order*, 162 – 3; Andreas Seeger, Vom bayerischen „Sistembeamten" zum Chef der Gestapo. Zur Person und Tätigkeit Heinrich Mullers (1900 – 1945), în Paul şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 255 – 67.

— Hohne, *The Order*, 167 – 9; Völker Eichler, De Frankfurter Gestapo-Kartei. Entstehung, Struktur, Funktion, Überiieferungsgeschichte und Quellenwert, în Piui şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 178 – 99; Rainer Eckert, Gestapo-Berichte. Abbildungen der Realität oder reine Spekulation?", în ibid., 200 – 218.

— Menta Maschmann, *Account Rendered*: *A Dossier an My Former Self* (Londra.

— 43 – 5.

— Valtin, *Out of the Nighl*, 448 – 73. Pentru realităţile istorice din spatele relatării pline de imaginaţie a propriei vieţi a lui Krebs, a se vedea Ernst von Waldenfels, *Der Spion, der aus Deutschland kam*: *Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin.

— Pentru aceste evenimente 179 – 209.

— Vahin, *Out of the Night*, 487.

— Waldenfels, *Der Spion*, 210 – 58.

— Vahin, *Out of the Night*, 512 – 51; Dieter Nelles, Jan Valtins „Tagebuch der Holle" – Legende und

Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie, *1999*: *Zeüsdtnftfa Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 9 (1994).

— 45, oferă o relatare ostilă ce corectează povestea lui Krebs în multe detalii, dar care este la rândul ei corectată în imaginea mai de ansamblu de abordarea mai echilibrată a lui Waldenfels.

— Pentru relatarea completă, a se vedea Waldenfels, *Der Spion*, 209 – 58, mai ales 214, 220, 237; a se vedea de asemenea recenzia critică detaliată dar nu în totalitate convingătoarea a cărţii lui Dieter Nelles, Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin, *Sozud-Geschichte*, 18 (2003), 148 – 58.

— Mallmann şi Paul, Omniscient, Omnipotent, Omnipresent?"

— Ibid.; Gellately, *The Gestapo*, 144 – 58; Robert Gellately, The Gestapo and German Society: Political Denundation in the Gestapo Case Files, *Journal of Modern History*, 6 (1988), 654 – 94; Martin Broszat, Politische Denunziationen in der NS-Zeit: Aus Forschungserfahrungen im Staatsarchiv München, *Archivalische Zeitschrift*, 73 (1977), 221 – 38; analiza procentajului în Reinhard Mann, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich*: *Nationalsozialistische Herrschaft în Alltag einer rheinischen*

Grossstadt (Frankfurt am Main, 1987), 295; a se vedea de asemenea Gisela Diewald-Kerkmann, *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der Volksgenossen* (Bonn, 1995), şi idem, Denunziantentum und Gestapo. Die freiwilligen „Helfer" aus der Bevölkerung, în Paul şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 288 – 305 (m legătură cu dezgustul Gestapoului faţă de cei care făceau denunţuri din motive personale).

— Weckbecker, *wischen Freispruch und Todesstrafe*, *77*, 388, 779 – 800; Manfred Zeidler, *Das Sondergericht Freiberg*: *Zu Justiz und Repression in Sachsen*, *1933 – 1940* (Dresda, 1998); Oehler, *Die Rechtsprechung*, Hans-

Ulrich Ludewig şi Dietrich Kuessner, *Es sei also jeder gewamt3*: *Das Sondergericht Braunschweig 1933 – 1945* (Braunschweig, 2000); Klaus Bastlern, Sondergerichte în Norddeutschland als Verfolgungsinstanz, în Frank Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus* (Hamburg, 1993), 218 – 38.

— Peter Huttenbergei; Heimtuckefalle vor dem Sondergericht München 1933 – 1939, în Broszat et al. (eds.), *Bayern*, IV 435 – 526.

— Ibid., mai ales 452 – 57, 473 – 92.

— Helmut Prantl (ed.), *Die kirchliche Lage în Bayern nach den Regierungsprasidentenberichten 1933 – 1943*, V: *Regierungsbezirk Pfalz 1933 – 1940* (Mainz, 1978), 157 – 8 (Monatsbericht der Regierung Speyer, 6 martie 1937); Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul, *Herrschaft und Alltag Ein Industrieremer im Dritten Räch* (Bonn, 1991), 327 – 53.

— Hüttenberger, Heimtuckefalle, 512; Mallmann şi Paul, *Herrschaft*, 175 – 245.

— Bemward Dörner; 'NS-Herrschaft und Denunziation. Anmerkungen zu Defiziten in der Denunziations forschung, *Historical Social Research*, 26 (2001), 55 – 69, la 58 – 61.

— Mann, *Protest und Kontrolle*, 292; sursa informaţiilor Gestapo nu a putut fi găsită în 13 la sută din cazuri.

— Hetzer, Die Industriestadt Augsburg, 146 – 50.

— Ibid., 146 – 50. Pentru cârciumi ca centre de comunicare şi socializare, a se vedea Richard J. Evans (ed.), *Khâpengesprache im Kaizerrrich*: *Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892 – 1914* (Reinbek, 1989).

— Victor Klemperer, *I Shall Bear Witness*: *The Diaries of Victor Klemperer 1933 – 1941* (Londra, 1998 [1995]), 29.

— Friedrich Reck-Malleczewen, *Diary of a Man în Despmr* (Londra, 2000 [1947]), 52 – 3.

— Hansjochen Gamm, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich: Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen wahrend des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]), 41, 52.

— Ibid., 37.

— Ibid., 42.

— Citat în Meike Wohlert, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchter SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997), 150 – 51. Afirmaţia lui Wöhlert că majoritatea glumelor erau spuse în public este îndoielnică însă, întrucât cele spuse în particular ajungeau rareori în atenţia Gestapo şi SS, ale căror rapoarte formează baza cea mai importantă a cercetării ei.

— Klepper; *Unter dem Schatten*, 194.

— Wöhlert, Z>pe Äft «A? Kâic, 156 – 63.

— Ihid., 44.

— Klemperer; *Tagebücha 1933 – 34*, 9 (10 martie 1933).

— IbkL, 19 (2 aprilie 1933).

— Charlotte Beradt, *Das Dritte Räch des Traums* (Frankfurt am Main, 1981 [1966]); 7 pentru acest vis anume.

— Und., 19 – 22, 40, 74.

— Râd., 5. Afirmaţia lui Ley poate fi găsită în Robert Ley, *Soldaten der Arbeit* (München, 1938), 71.

— Detlef Schmiechen-Ackermann, Der „Blockwart". Die unteren Parteifunktionare im nationalsozialistischen Terrorund Überwachungsapparat, *Viertel jahrsheftejur Zritgeschichte* (*VfZ*) 48 (2000), 575 – 602; de asemenea Dieter Rebentisch, Die „politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP, în Detlev Peukert şi Jürgen Reulecke (edit), *Die Reihen fast geschlossen*: *Beitrage zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), 107 – 28, despre grupurile de partid locale ca instrumente de supraveghere şi control.

— Bemward Dörner, Alltagsterror und Denunziation. Zur Bedeutung von Anzeigen aus der Bevölkerung für die Verfolgungswirkung des nationalsozialistischen „Heimtucke-Gesetzes" în Krefeld, în Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte*: *Zf* Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte* (Münster; 1994), 254 – 71.

— Ulrich Herbert, „Die guten und die schlechten Zeiten". Überlegungen zur diachronen Analyse lebensgeschichtlicher Interviews, în Lutz Niethammer (ed.), *Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll3*: *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet* (Berlin, 1983), 67 – 96, interviu cu Willi Erbach la 73 – 6.

— Karl Dietrich Bracher; *Stufen da Machtergreifung* (vol. I din Bracher *et al.*, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*), 475 – 7; Otmar Jung, *Plebiszit und Diktatur*: *Die Volksabstimmungen da Nationalsozialisten. Die Falle Austritt aus Anschluss Österreichsă dem Völkerbund3 (1933), Staatsoberhaupt3 (1934) und Anschluss Österreichsă (1938)* (Tübingen.

— Klemperer, *IShallbear Witness*, *36* (23 octombrie 1933).

— Bracher, *Stufen*, 475 – 85. Pentru plebiscit, a se vedea mai jos, 618 – 19.

— Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1934), 347 – 9; Bracher, *Stufen* 485 – 98. Evreilor le era încă permis să voteze în această circumscripţie. Robert Gellately, *Backing Hitler Consort and Coercion în Nazi German*? (Oxford, 2001), 14 – 16, ia aceste rezultate fabricate ca fiind dovezi „remarcabile" ale „susţinerii populare" a regimului nazist Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschqfisgeschichte*, IV: *Vom Beginn des asten Weltkriegs bis zur Gründung da beiden deutschen Staaten 1914 – 1949* (München, 2003), 614, merge până la a susţine, fără a lua în considerare dovezile, că plebiscitele reflectau părerea reală a poporului german, „întrucât o

strategie sistematică de manipulare nu fusese urmată", o afirmaţie care se referă la plebiscitul din 1933 dar de asemenea (ex. 652) implicit şi „alegerilor de mai târziu". Pentru reducerea drastică a importanţei componentei teroriste a regimului nazist la Wehler; a se vedea Rüdiger Hachtmann, Bürgertum, Revolution, Diktatur – zum vierten Band von Hans-Ulrich Wehlers „Gesellschaftsgeschichte" *Sozial-Gesdtichte*, 19 (2004), 60 – 87, at 77 – 83.

— Tagebuch Luise Solmitz, 19 august 1934.

— Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 79 (21 august 1934). Klemperer şi soţia lui au votat ambii „nu", ca şi la plebiscitul anterior.

— Behnken (ed.), *Deutsdda*nd-*Berichte*, V (1938), 415 – 26; Theodor Eschenburg, Streiflichter zur Geschichte der Wahlen im Dritten Reich, *Vf*ă 3 (1955), 311 – 6; povestea laptelui degresat este reluată şi în Hohne, *The Order*, 201; pentru episcop, a se vedea Paul Kopf şi Max Miller (edit), *Die Vertreibung von Bischof Joannès Baptista Sproll von Rottenburg 1938 – 1945*: *Dokumente zur Geschichte des kirchlichen Widerstands* (Mainz, 1971). Pentru un studiu local bun despre alegerile şi plebiscitele dintre 1933 şi 1938, a se vedea Hetzer, Die Industriestadt Augsburg5, 137 – 46. Un vot de 98 la sută fusese deja obţinut în 1936.

— Tagebuch Luise Solmitz, 29 martie 1936. Pentru detalii despre teroarea fără precedent şi şicanarea petrecută la aceste alegeri, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, HI (1936), 407 – 60.

— Jeremy Noakes, The Origins, Structura and Function of Nazi Terror, în Noel O'Sullivan (ed.), *Terrorism, Ideologe and Revolution* (Brighton, 1986), 67 – 87, afirmă că după 1933 au fost mai multe ameninţări decât uz al terorii; pentru argumentul cum că aceasta se datorează faptului că germanii învăţaseră să arate un conformism exterior cerinţelor regimului, a se vedea mai jos, 495 – 7.

— Robert G. Gellately, Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft: Zur Entstehungsgeschichte einer

selbstüberwachenden Gesellschaft, în Detlef Schmiechen Ackermann (ed.), *Anpassung, Verweigerung, Widerstand: Soziale Milieus, Politische Kultur und der Widerstand gegen den Nationalsozialismus în Deutschland im regionalen Vergleich* (Berlin, 1997), 109 – 21; idem, Aliwissend und aligegenwärtig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 47 – 72, la 67.

— Werner Rohr, Über die Inițiative zur terroristischen Gewalt der Gestapo – Fragen und Einwande zu Gerhard Paul, în idem şi Brigitte Berlekamp (edit.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationedsozialismus: Probleme der Sozialgeschichte des deutschen Faschismus* (Munster, 1995), 211 – 24.

— Diewald-Kerkmann, *Politische Denunziation*, 63.

— Pentru un exemplu al tendinței recente de a trivializa brutalitatea şi devotamentul ideologic al Gestapoului, a se vedea Gerhard Paul şi Klaus-Michael Mallmann, Auf dem Wege zu einer Sozialgeschichte des Terrors: Eine Zwischenbilanz, în idem (edit.), *Die Gestapo*, 3 – 18 (atacând „imaginea ofițerului Gestapo ca fiind cu demon criminal psihopat, brutal într-un pardesiu de piele", 11). Exemple ale disponibilității unora dintre ofițerii Gestapo de a face uz de violență fizică şi de tortură sunt oferite în Hans-Dieter Schmid, „Anständige Beamte" şi „üble Schläger". Die Staatspolizeileitstelle Hannover, în ibid., 133 – 60.

— Dörner, 'NS-Herrschaft, 61 – 8.

— Gellately, Aliwissend und Aligegenwärtig?"

— Pentru o afirmare puternică a acestora şi a unor puncte similare, a se vedea Michael Burleigh, *The Third Räch. A New History* (Londra, 2000), 149 – 215.

— Bemward Domer, Gestapo und „Heimtücke". Zur Praxis der Geheimen Staatspolizei bei der Verfolgung von Verstössen gegen das „Heimtücke-Gesetz", în Paul şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 325 – 43, la 341.

— Charles Townshend, *Terrorism: A Very Short*

Introduction (Oxford, 2002), 36 – 52.

— Dieter Nelles, Organisation des Terrors im Nationalsozialismus1, *Sorialwissenschafthehe Literatur-Rundschau*, 25 (2002), 5 – 28; Karl-Heinz Reuband, Denunziation im Dritten Reich. Die Bedeutung von Sistemunterstützung und Gelegenheitsstrukturen1, *Historical Social Research*, 26 (2001), 219 – 34.

— Herbert, „Die guten und die schlechten Zeiten", interviu cu Willi Erbach, la 73 – 6.

Capitolul 2. MOBILIZAREA SPIRITULUI

— Helmut Heiber (ed.), *Goebbels-Reden* (2 vol., Düsseldorf, 1971 – 2), 1: *1932 – 3*9, 131 – 41 (Berlin, Grosser Saal der Philharmonie – Eröffnung der Reichskulturkammer.

— 11.33) şi 82 – 107 (Beilin, Haus des Rundfunks – Ansprache an die Intendenten und Direktoren der Rundfunkgesellschaften, 25.3.33), la 82, 88, 131 – 4.

— Ibid., 92 – 3.

— Josef Wulf, *Die bildenden Künste im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gutersloh, 1963), 94, reproduce acest decret.

— Evans, *The Coming of the Third Reich*, 392 – 461, pentru revoluţia culturală din 1933.

— Citat în Zbynek Zeman, *Nari Propaganda* (Oxford, 1973), 38, citându-l pe Karlheinz Schmeei; *Die Regie des öffinthdien Lebens im Dritten Reich* (München, 1956), 28.

— Werner Skreniny, Terrassen, Hochhäuser und die 13 Laden: Hoheluft und Eimsbüttel1, în idem (ed.), *Hamburg zu Fuss*: *20 Stadtteilrundgänge durch Ce schichte und Gegenwart* (Hamburg 1986), 133. Pentru crearea Adolf-Hitler-Platz în Mittlerweilersbach, din Bavaria, de exemplu, a se vedea Broszat *et al.* (edit.), *Beyem*, I. 69. Mai general, a se vedea Richard Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (Harmondsworth, 1974 [1971]), 101 – 22.

— Ernest Kohn Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925 – 1945* (East Lansing, Mich.,

1965), 203 – 18.

— Discursul ministrului educaţiei din Bavaria Hans Schemm, citat în *Münchner Neueste Nachrichten*, 21 aprilie 1933, citat şi tradus în Kershaw, *The Hitler Myth*, 58 – 9.

— Tagebuch Luise Solmitz, 17 august 1934.

— Kershaw, *The Hitler Myth*, 60.

— Ibid., 48 – 60.

— Ibid., 67 – 9, 84 – 95; Peter Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches*: *Faszination und Gewalt des Faschismus* (München, 1991), 138 – 56.

— Peter Reichel, „Volksgemeinschaft" und Führer-Mythos, în Bernd Ogan şi Wolfgang W. Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*: un *politischen Ästhetik des Natiorudsozialismus* (Nürnberg, 1992), 137 – 50, la 138 – 42.

— Frederic Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics* (Londra, 2002), 56 – 72. Pentru o perspectivă mai generală, vezi Wolfgang Benz, The Ritual and Stage Management of National Socialism. Techniques of Domination and the Public Sphere, în John Milfull (ed.), *The Attractions of Fascism*: *Social Psychology and the Aesthetics of the Triumph of the Right* (New York, 1990), 273 – 88. Pentru steaguri, stindarde şi alte simboluri, a se vedea Horst Ueberhorst, Feste, Fahnen, Feiern: Die Bedeutung politischer Symbole und Rituale im Nationalsozialismus, în Rudiger Voigt (ed.), *Symbole der Politik*, *Politik der Symbole* (Opladen, 1989), 157 – 78. Pentru cultul sacrificiului, a se vedea Jay W Baird, *To Die for Germany*: *Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990).

— William L. Shirer, *Berlin Diary*: *The Journal of a Foreign Correspondent 1934 – 1941* (Londra, 1970 [1941]), 22 – 7.

— Hilmar Hoffmann, *The Triumph of Propaganda*: *Film and National Socialism 1933 – 1945* (Providence, R.I., 1996), 151 – 7; Reichel, *Der schöne Schein*, 116 – 38;

Yvonne Karow, *Deutsches Opfer*: *Kidtische Selbstausloschung auf den Reichsparteitagen der NSDAP* (Berlin, 1997); Siegfried Zelnhefer, *Die Reichsparteitage der NSDAP*: *Geschichte*, *Struktur und Bedeutung der grössten Propagandafeste im nationalsozialistischen Fäerjahr* (Neustadt an der Aisch, 1991); idem, Die Reichsparteitage der NSDAP, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 79 – 94; Hans-Ulrich Thamer, Von der „Asthetisierung der Politik": Die Nürnberger Parteitage der NSDAP, în ibid., 95 – 103.

— Pentru o analiza bună, a se vedea David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933 – 1945* (Oxford, 1983), 147 – 59.

— Longerich, *Die braunen Bataillone*, 227 – 30; Zelnhefer, Die Reichsparteitage, subliniază că SS-ul a izolat cartierul roşu din Nürnberg în timpul congresului.

— Pentru o analiză detaliată, care insistă pe aspectele pseudoreligioase ale congresului, a se vedea Herbert Heinzelmann, Die Heilige Messe des Reichsparteitages. Zur Zeichen-sprache von Leni Riefenstahis „Triumph des Willens", în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 163 – 8.

— Welch, *Propaganda*, 158 – 9; Kershaw, *The Hitler Myth*, 69 – 70; a se vedea şi Siegfried Kracauer, *From Cahgari to Hitler*: *A Psychological History of the German Film* (Princeton, 1947), 300 – 303.

— Leni Riefenstahl, *Mémoiren 1902 – 1945* (Berlin, 1990 [1987]), mai ales 185 – 231. Pentru un eseu critic apreciat al operei lui Riefenstahl, a se vedea Susan Sontag, Fascinating Fascism, în Brandon Taylor şi Wilfried van der Will (edit), *The Nazification of Art Art*, *Design*, *Music*, *Architecture and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990), 204 – 18; mai general, Glenn B. Înfield, *Leni Riefenstahl*: *The Fallen Film Goddess* (New York, 1976).

— Discurs la Kaiserhoc 28 martie 1933, retipărit în Gerd Albrecht (ed.), *Dar Rbn im Dritte** *Radu Eine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979), 26 – 31, traducere

integrala în David Welch (ed.), *The Third Räch*: *Politics and Propaganda* (Londra, 2002), 185 – 9.

— Haber (ed.), *Goebbels-Reden*, 1.82 – 107, la 95 (discurs din 25 martie 1933).

— Interviul lui Goebbels pentru revista *lùbt-Bild-Bühne*, 13 octombrie 1933, repetând o frază utilizată mai întâi într-un discurs din 19 mai 1933, citat în *Völkischer Beobachter*, 20 mai 1933, ambele citate în Welch, *Propaganda*, 76 – 7.

— Ibid., 75 – 88.

— Ibid., 88 – 93. Pentru analiza unui film similar, *Hitler Youth Quex*, a se vedea Eric Rentschler, *The Ministry of Illusion*: *Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, Mass.

— 53 – 69; Jay W. Baird, Trom Berlin to Neubabelsberg: Nazi Film Propaganda and Hitler Youth Quex, *Journal of Contemporary History*, 18 (1983), 495 – 515, şi discuţia interesantă din partea unui distins antropolog, Gregory Bateson, An Analysis of the Nazi Film *Hitlerjunge Quest*, în Margaret Mead şi Rhoda Métraux (edit), *The Study of Culture at a Distance* (Chicago, 1953), 302 – 14.

— Welch, *Propaganda*, 31; Bogusław Drewniak, *Dar deutsche Film 1938 – 45*: *Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987), 621 şi *passim* pentru statistici referitoare la industria filmului.

— Welch, *Propaganda*, 159 – 64; Marcus S. Phillips, The Nazi Control of the German Film Industry*, *Journal of European Studies*, 1 (1971), 37 – 68, la 53; de asemenea Baird, *To Die Far Germany*, 172 – 201.

— Welch, *Propaganda*, 11 – 14; Andrea Winkler-Mayerhöpfer, *Starkult als Propagandamittel*: *Studien zjum Unterhaltungsfilm im Dritten Reich* (München, 1992).

— Carsten Laqua, *Wie Micky unter die Nazis fel*: *Walt Disney und Deutschland* (Reinbek, 1992), 15 – 35, 45, 56 – 61. „e”-ul a fost scos din numele lui Mickey în germană întrucât asta ar fi schimbat pronunţia originală.

— Ibid., 65 – 71, 81, 86 – 7, 93 – 6.

— Welch, *Propaganda*, 11 – 13; de asemenea, Wolfgang Becker, *Film und Herrschaft*: *Organisations prinzÿrien und Organisations strukturen der nationalsozialistischen Filmpropaganda* (Berlin, 1973), mai ales 32 – 67, şi 67 – 98 despre cenzură; a se vedea de asemenea Kraft Wetzel şi Peter Hagemann, *Zensur verbotene deutsche Filme 1933 – 1945* (Berlin, 1978), şi Klausjuigen Maiwald, *Filmzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).

— Jürgen Spiker, *Film und Kapital*: *Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen Einheitskonziem* (*Berlin*, 1975), mai ales 168 – 82; Klaus Kreimeier, *The UFA Story*: *A History of Germany's Greatest Film Company 1918 – 1945* (New York.

— 205 – 65.

— Welch, *Propaganda*, 17 – 24, 30 – 38; Reichel, *Der schöne Schön*, 180 – 207.

— Welch, *Propaganda*, 43; Karsten Witte, Die Filmkomödie im Dritten Reich, în Horst Denkler şi Karl Primm (edit), *Die deutsche Literatur im Dritten Räch*: *Themen*, *Traditionen*, *Wirkungen* (Stuttgart, 1976), 347 – 65; a se vedea de asemenea Erwin Leiser, *Nazi Cinema* (Londra, 1974 [1968]).

— Joseph Wulfi *Theater und Film im Dritten Rach*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 329, dtänd *Film-Kurier*, 29 septembrie 1933; a se vedea ibid., 330; de asemenea mai general, Felix Moeller, *Der FUmnumster*: *Goebbels und der Film im Dritten Räch* (Berlin, 1998), şi Stephen Lowry, *Pathos und Politik*: *Ideologie în Spie-ilmen des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

— A se vedea mai general David S. Huü, *Film in the Third Reich: A Study tf the German Cinema 1933 – 1945* (Berkeley, Calif., 1969); Gerd Albrecht, *Nationalsozialisttsche Fumpoehk*: *Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs* (Stuttgart, 1969), mai ales 284 – 311; Karsten Witte,

Lachende Erben, Toller Tag: Filmkomödie im Dritten Reich (Berlin, 1995); şi Linda Schulte-Saase, *Entertaumg the Ttird Reich*: *Iüusions of Wholeness în Nazi Cinema* (Durham, N.C., 1996), argumentând importanţa politică a cinematografului nazist de amuzament

— Welch, *Propaganda*, 191 – 203, Hoffmann, *The Triumph*, 192 – 210.

— Welch, *The Third Reich*, 38 – 41; Joseph Wulţ *Presse und Funk im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 315 – 18; Grunberger; *A Social History*, 506 – 11; Inge Marssolek, Radio în Deutschland 1923 – 1960: Zur Sozialgeschichte eines Mediums, *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), 207 – 39, la 217; fabricanţii au fost îndepărtaţi din Camera Radio a Reichului în 1934 şi trecuţi în domeniul Ministerului Economiei Reichului (ibiel, 40 – 41). Camera a fost înglobată în 1939 în Societatea Radio a Reichului (Wulf, *Presse und Funk*, 299 – 304). A se vedea, de asemenea, Inge Marssolek şi Adelheid von Saldem (edit.), *uhören und Gehörtwerden*, I: *Radio im Naborudsozialismus*: *wischen Lenkung und Ablenkung* fâübingen, 1998), şi Florian Cebulla, *Rundfunk und ländliche Gesellschaft 1924 – 1945* (Göttingen, 2004), mai ales. 209 – 46.

— Klepper, *Unter dem Schatten*, 59 (25 mai 1933), 65 – 6 (7 iunie 1933), 85 (10 iulie 1933); a se vedea de asemenea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 408 – 9. Institutul German pentru Publicaţii (*Deutsche Verlags-Anstalt*) a fost editorul său.

— Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 91 – 4.

— Marssolek, Radio, 217.

— Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 91 – 4.

— Welch, *The Third Reich*, 40 – 42; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, I. 144 – 5, 162, 189; Grunberger, *A Social History*, 507; Norbert Frei şi Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich* (München, 1989), 86 – 7; cifre de la Hans Pohle, *Der Rundfunk als Instrument der Politik*: /*für Geschichte des Rundfunks von 1923 bis 1928*

(Hamburg, 1955), 327 – 9; mai general, Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich* (München, 1980); Nanny Drechsler, *Die Funktion der Musik im deutschen Rundfunk 1933 – 1945* (Pfaffenweiler, 1988); Reichel, *Der schöne Schein*, 159 – 79; Gerhard Hay, Rundfunk und Hörspiel als „Fuhrungsmit tel" des Nationalsozialismus, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Litera tur*, 366 – 81; Hans-Jörg Koch, *Das Wunschkonzert im NS-Rundfunk* (Köln, 2003), 168 – 271; Uta C. Schmidt, Der Volksempfänger: Tabernakel moderner Massenkultur, în Inge Marssolek şi Adelheid von Saldem (edit), *Radiozeiten*: *Herrschaft*, *Alltag*, *Gesellschaft* (*1924 – 1960*) (Potsdam, 1999), 136 – 59. Televiziunea se afla doar într-o etapă experimentală în 1930; transmisiunile se făceau în principal către receptoare aflate în vitrinele magazinelor: a se vedea Klaus Winker, *Fernsehen unterm Hakenkreuz; Organisation*, *Programm*, *Personal* (Köln, 1994).

— Heinz Boberach (ed.), *Mtidingm aus dan Reich*, *1938 – 1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (*17* vol., Herrsching, 1984), II. 277 – 8.

— Alan E. Steinweis, Weimar Culture and the rise of National Socialism: The *Kampfbundjur deutsche Kultur3*, *Central European History*, 24 (1991), 402 – 23.

— A se vedea Reinhard Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*: *Studien zjan Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart, 1970).

— Hildegard Brenner; *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Reinbek, 1963), 7 – 21, 73 – 86, oferă o relatare bună.

— Reuth, *Goebbels*, 226.

— Spotts, *Hitler*, 3 – 9, 74 – 5; Reichel, *Der schöne Schein*, 83 – 100.

— Welch, *The Third Reich*, 30 – 32; Alan E. Steinweis, Cultural Eugenics: Social Policy, Economic Reform, and the Purge of Jews from German Cultural Life, în Glenn R.

Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy* (New York, 1995), 23 – 37; Jonathan Petropoulos, A Guide through the Visual Arts Administration of the Third Reich, în ibid., 121 – 53; Brenner; *Die Kunstpolitik*, 53 – 63.

— Spotts, *Hitler*, *76 – 7*, Alan E. Steinweis, *Art, Ideology, and Economics în Nazi Germany*: *The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, N.C., 1993), 4 – 6, 34 – 49, 83 – 102; Jonathan Petropoulos, *Art as Politics in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996), 34 – 8, 64 – 70.

— Ibid., 51 – 6.

— Erik Levi, *Music in the Third Ruch* (New York, 1994), 14 – 23; Spotts, *Hitler*, 74; Petropolous, *Art*, 38 – 40.

— Steinweis, Cultural Eugenics, 28 – 9.

— Modris Eksteins, *The Limits of Reason*: *The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy* (Oxford, 1975), 25 – 8, 125 – 33, 167 – 72, 215, 251 – 4.

— Ibid., 260, 268 – 9, 272 – 3, 275, 277 – 9, 283 – 6, 290, 303; Günther Gillessen, *Atf verlorenem Posten*: *Die Frankfurter Zeitung im Dritten Reich* (Berlin, 1986), 44 – 63.

— Ibid., 329 – 69, 537; Frei şi Schmitz, *Journalismus*, 51 – 2; pentru ostilitatea naziştilor faţă de *Feuilleton*, a se vedea Wulf, *Presse und Funk*, 197 – 208.

— Numeroase exemple în Gillessen, *Auf verlorenem Posten*.

— Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 525 (noiembrie, 1935), 551 – 3 (decembrie, 1935); Gillessen, *Auf verlorenem Posten*, 342 – 3.

— Ibid., 383.

— Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 574 (ianuarie, 1936).

— Citat în Eksteins, *The Limits of Reason*, 291.

— Gillessen, *Auf verlorenem Posten*, 146; Apărarea puternic argumentată făcută de Gillessen ziarului şi angajaţilor săi (527 – 38) nu poate extinde anvergura compromisurilor pe care aceştia au fost nevoiţi să le facă

în cadrul regimului; a se vedea verdictul echilibrat dar în general pesimist în Frei şi Schmitz, *Journalismus*, 51 – 3. Pentru un caz paralel, cotidianul liberal *Berliner Tageblatt*, a se vedea ediţia documentară, presărată cu amintiri personale, Margret Boveri, *Wir lügen alle*: *Eine Hauptstadl & itung unter Hitler* (Olten, 1965).

— Eksteins, *The Limits of Reason*, 202 – 4; Oron J. Hale, *The Captive Press in the Third* Ttozri (Princeton, N.J., 1964), 289 – 99; Bramsted, *Goebbels*, 124 – 42.

— Welch, *The Third Reich*, 43 – 6; Hale, *The Captive Press*, 143 – 68; Eksteins, *The Limits of Reason*, 281 – 311; Wulf, *Presse und Funk*, 39. Deţinerea în continuare a *Frankfurter*... de către I.G. Farben până în 1938 este o mărturie importantă a marii influenţe exercitate de corporaţie în cel de-al Treilea Reich. A se vedea mai jos, 370 – 71, 375 – 6.

— Welch, *The Third Reich*, 46; Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 193 – 5; textul legii în Wulf, *Presse und Funk*, 72 – 6. Pentru preocuparea nazistă de a nu jigni „sensibilităţile religioase" în 1933, a se vedea mai jos.

— Norbert Frei, *Nationalsozialistische Eroberung der Pruuinzpresse*: *Gleichschaltung*, *Selbsanpassung und Resistenz* în *Bayern* (Stuttgart, 1980), mai ales 164 – 7, 322 – 4; Haie, *The Captine Press*, 102 – 42, pentru partid şi industria de publicare la nivel naţional, şi *Gau*.

— Grunberger, *A Social History*, 492 – 506; Hermann Froschauer şi Renate Geyei; *Quellen des Hasses*: *Aus dem Archiv des Sturmer31933 – 1945* (Nürnberg, 1988); Fred Hahn (ed.), *Lieber Stürmer*! *Leserbriefe an das NS-Kampfblatt 1924 – 1945* (Stuttgart, 1978).

— Wulf, *Presse und Funk*, 87 – 99. Pentru o ediţie recentă, a se vedea Gabriele Toepser-Ziegert (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit Edition und Dokumentation*, I: *1933*, îi *1934*, III: *1935*, IV: *1936*, şi următoarele volume: V: *1937*, VI: *1938*, ed. Karen Peter (München, 1985 – 98). Pentru un fundal al politicilor, Karl-Dietrich Abel, *Presselenkung im NS-Staat*: *Eine Studie zur*

Geschichte der Publizistik in der nationalsozialistischen eil (Berlin, 1990 [1968]).

— A se vedea mai general Jürgen Hagemann, *Die Presselenkung im Dritten Reich*

(Bonn, 1970), mai ales 25 – 60; Fritz Sänger, *Politik der Täuschungen*: *Missbrauch der Presse im Dritten Reich*: *Weisungen*, *Informationen*, *Notizen*, *1933 – 1939* (Viena, 1975); şi Henning Storek, *Dirigierte Öffentlichkeit*: *Die als Herrschafismittel în den*

Anfangsjahren der nationalsozialistischen Regierung (Opladen, 1972).

— Gillessen, *Aff verlorenem Posten*, 224; pentru campania regimului împotriva presei catolice, a se vedea Hale, *The Captive Press*, 169 – 89, şi mai jos, 235.

— Welch, *The Third Reich*, 47; Grunberger, *A Social History*, 504.

— Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 244 – 5; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, I. 144 – 5 (Regierungspräsident Potsdam, august 1934).

— Wulf, *Presse und Funk*, 84 şi 279, citat şi tradus în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 202.

— David Bankier, *The Germans and the Final Solution*: *Public Opimon under Nazism* (Oxford, 1992), 20 – 27; Hale, *The Captive Press*, 57, 145 – 63, 231.

— Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, 1.174 – 205 (Berlin: Sitzungssaal des chemaligen Preussischen Herrenhauses – 1. Reichspressetag des Reichsverbandes der Deutschen Presse, 18.11.34), la 184 – 6.

— Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/II *Diktate*, VIII. 101 (14 aprilie 1943).

— Hans Fallada, *Kleiner Mann – was nun*? (Reinbek, 1978 [1932]); Traducere în engleză de Susan Bennett, *Little Man – What Now*? (Londra, 1996).

— Jenny Williams, *More Lines than Orte*: *A Biography of Hans Fallada* (Londra, 1998), mai ales 107 – 9, 127. Mai general, a se vedea Cedlia von Studnitz, *Es war wie ein Rausch*: *Fallada und sein Leben* (Düsseldorf,

1997), şi eseul incisiv al lui Henry Ashby Turner, Jr, Fallada for Historians, *German Studies Review*, 26 (2003), 477 – 92.

— Williams, *Men Lives*, 135 – 49; Hans Fallada, *Wer einmal aus dan Blechknapf frisst* (Reinbek, 1980 [1934]).

— Williams, *More Lives*, 149, 175 – 6, 188. Paul Mayer (ed.), Ernst *Rowohlt în Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1968); Walter Kiaulehn, *Mem Freund der Verleger – Ernst* Rowohlt *und seme Zeit* (Reinbek, 1967); Rowohlt a supravieţuit războiului şi a devenit un editor de seamă în Germania de Vest postbelică.

— Ibid., 150 – 62; Hans Fallada, *Wir hatten mal ein Kind*: *Eine Geschichte und Geschichten* (Reinbek, 1980 [1934]).

— Williams, *More Lives*, 173 – 267 şi 284 n. 18 (Rudolf Ditzen către Elizabeth Ditzen, 22 decembrie 1946); Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V. 15, 126 (31 ianuarie 1938); Hans Fallada, *Altes Herzgent auf die Reise* (München, 1981 [1936]); *Wolf unter Wöfen* (Reinbek, 1991 [1937]); *Der eiserne Gustav*: *Roman* (Berlin, 1984 [1938]); *Der Trmker/Der Alpăruck* (Berlin, 1987 [1950]). A se vedea de asemenea Gunnar Müller-Waldeck şi Roland Ulrich (edit.), *Hans Fallada*: *Sein Leben în Bildern und Briefen* (Berlin, 1997). Pentru istoria pestriţă a scurtei cariere postbelice a lui Fallada/Ditzen, a se vedea Sabine Lange, *„... wir haben nicht nur das Chaos, sondern wir stehen an einem Begum ... Hans Fallada 1945 – 1946* (Neubrandenburg, 1988).

— Evans, *The Coming of the Third Räch*, 409 – 12.

— Kurt R. Grossmann, *Ossietzty Ein deutscher Patriot* (Frankfurt am Main, 1973 [1963]), 278 – 318; Josef Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich*: *Eine Dokumentahon* (Gütersloh, 1963), 259 – 61; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 120, 136, 409, 429.

— Wolfgang Emmerich, Die Literatur des antifaschistischen Widerstandes în Deutschland, în Denkler şi Prumm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 427 – 58.

— James M. Ritchie, *German Literature under National Socialism* (Londra, 1983), 111 – 22; Ralf Schnell, *Literarische innere Emigration: 1933 – 1945* (Stuttgart, 1976), 113 – 32, la 121 pentru citat; Peter Barbian, Literary Policy in the Third Reich, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Oblicy*, 155 – 96; Reinhold Grimm, Im Dickicht der inneren Emigration, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 406 – 26.

— Ritchie, *German Literature*, 123 – 9; Friedrich P. Reck-Malleczewen, *Bockelson*: *Geschichte eines Massenwahns* (Stuttgart, 1968 [1937]); a se vedea mai jos, 414 – 16; şi mai general, Heidrun Ehrke-Rotermund şi Erwin Rotermund, *Zjtdschenreiche und Gegenwelten*: *Texte und Vorstudien zjvr „Verdeckten Schreibweiscăim „Dritten Reich3* (München, 1999), 315 – 93, 527 – 46, despre Reck şi Jünger.

— Klaus Vondung, Der literarische Nationalsozialismus. Ideologische, politische und sozialhistorische Wirkungszusammenhange, în Denkler şi Prümm (edit), *Die deutsche Literatur*, 44 – 65; Karl Prümm, Das Erbe der Front. Der antidemokratische Kriegsroman der Weimarer Republik und seine nationalsozialistische Fortsetzung, în ibid., 138 – 64 (şi alte contribuţii la acelaşi volum).

— Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 131 – 41, la 137.

— Kurt Eggers, *Deutsche Gedichte* (München, 1934), 8, în Wulf, *Literatur*, 286; Alexander von Bormann, Das nationalsozialistische Gemeinschaftslied, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 256 – 80; Gottfried Niedhart şi George Broderick (edit.), *Lieder în Politik und Alltag des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999); şi Eberhard Frommann, *Die Heder der NS-Zeii*: *Untersuchungen zur nationalsozialistischen Liedpropagtinda von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, 1999).

— Wulf, *Literatur*, 366, retipărind Fritz Sotke, Se ist es, în *Willeund Macht* (15 ianuarie 1934), 1.

— Reichel, *Der schöne Schein*, 323 – 35; mai general, Sebastián Graeb Könneker, *Autochthone Modernität*: *Eine Untersuchung der vom Nationalsozial isntus geforderten Htemtur* (Opladen, 1996) şi Uwe-Karsten Ketelsen, *Literatur und Drittes Reich* (Schemfeld.

— A se vedea de asemenea Baird, *To Die For Germany*, 130 – 54, despre poetul Gerhard Schumann.

— Evans, *The Coming of the Third Räch*, 417 – 18.

— Wulf, *Literatur*, 113 – 23; Ritchie, *German Literature*, 48 – 54; idem, *Gottfried Berm*: *The Unreconstructed Expressionist* (Londra, 1972) – a se vedea mai ales traducerea cârtii lui Benn To the Literary Emigres: A Reply*, 89 – 96; Reinhard Alter; *Gottfried Berm*: *The Artist and Politics* (*1910 – 1934*) (Frankfurt am Main, 1976), mai ales 86 – 144

— Wolfgang Willirich către Gottfried Berm, 27 august 1937, retipărit în Wulf, *Literatur*, 120 – 22.

— Glenn R. Cuomo, Purging an „Art-Bolshevist”: The Persecution of Gottfried Benn in the Years 1933 – 1938, *German Studies Review*, 9 (1986), 85 – 105; a se vedea de asemenea Gottfried Benn, *Gesammelte Werke*, ed. Dieter Wellershoff (4 vol., Wiesbaden, 1961), 1.440 – 52, Der neue Staat und die Intellektuellen, apărând preluarea puterii de către nazişti.

— Jan-Pieter Barbian, *Literaturpolitik im Dritten Reich9: Institutionen*, *Kompetenzen*, *Betätigungsfelder* (München, 1995 [1993]), 54 – 66 pentru epurările iniţiale; 66 – 156 pentru un studiu detaliat extins al instituţiilor de cenzură. A se vedea de asemenea studiul lui Dietrich Strothmann, *Nationalsozialistische Literaturpo Htik: Ein Beitrag zur Publizistik im Dritten Reich* (Bonn, 1960), cu detalii ale lucrărilor interzise; şi Evans, *The Coming of the Third Reich*, 426 – 31.

— Wulf, *Literatur*, 160 – 64; Ritchie, *German Literature*, 71 – 4. A se vedea de asemenea Siegfried Schliebs, Verboten, verbrannt, verfolgt… Wolfgang Herrmann und seine „Schwarze Liste: Schöne Literatur”

vom Mai 1933. Der Fall des Volksbibliothekars Dr Wolfgang Hermann, în Hermann Haarmann *et al.* (edit.), *Das war ein Vorspiel nur…9*: *Bücherverbrennung în Deutschland 1933*: *Voraussetzungen und Folgen*. *Ausstellung der Akademie der Künste vom 8. Mai bis 3. Juli 1983* (Berlin, 1983), 442 – 54; Barbian, *Literaturpolitik*, 217 – 319 pentru industria de carte, 319 – 63 pentru biblioteci; Engelbrecht Boese, *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich* (Bad Honnef, 1987); şi Margaret F. Stieg, *Public Libraries în Nazi Germany* (Tuscaloosa, Ala., 1992); *S\xri Xhinăxm*, *NatiorialsozxalistLSche Literaturpohhk*, 222 – 4, şi Grunberger, *A Social History*, 452 – 3, pentru autorii străini.

— Brenner, *Die Kunstpolitik*, 51.

— Reichel, *Der schöne Schein*, 336 – 45; Bogusław Drewniak, The Foundations of Theater Policy în Nazi Germany5, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Poluy*, 67 – 94; mai multe detalii despre lumea teatrului la acelaşi autor *Das Theater im NS-Staat*: *Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933 – 1945* (Düsseldorf, 1983), cu o discuţie despre soarta clasicilor la 167 – 89; şi mai mult în compendiumul lui Thomas Eicher *et al.*, *Theater im Dritten Reich*: *Theaterpolitik*, *Spielplanstruktur*, *NS-Dramatik* (Seelze-Velber; 2000); fragmente documentare în Wulf, *Theater und Film*; eseuri despre aspectele specifice în den W. Gadberry (ed.), *Theater in the Third Reich*, *the Prewar Tears*: *Essays on Theater în Nazi Germany* (Westport, Conn., 1995).

— Stein weis, yfrt, 134 – 7.

— A se vedea Wulf, *Theater und Film*, pentru detalii.

— Friederike Euler, Theater zwischen Anpassung und Widerstand: Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich, în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 91 – 173; *Grimberger*, *A Social History*, 457 – 74.

— William Niven, The Birth of Nazi drama?: *Thing* Plays, în John London (ed.), *Theatre under the Nazis*

(Manchester 2000), 54 – 95, mai ales 73; mai multe detalii în Rainer Stommer, *Die inszenierte Volksgemeinschaft*: *Die Thing-Bewegung im Dritten Reich* (Marburg, 1985), şi studiul scurt al lui Johannes M. Reichl, *Das Thingspiel*: *Über den Versuch eines nationalsozialistischen Lehrstück-Theaters* (*Euringer – Heynick – Möller*) (Frankfurt, 1998), mai ales 14 – 33; despre originile mişcării în Egon Menz, Sprechehor und Aufmarsch. Zur Entstehung des Thingspiels, în Denkler şi Prümm (edit), *Die deutsche Literatur*, 330 – 46; Brenner, *Die Kunstpohtik*, 95 – 106, şi Rainer Stommer, „Da oben versinkt einem der Alltag…". Thingstätten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie, în Peukert şi Reulecke (edit), *Die Reihenfast geschlossen*, 149 – 73.

— Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 168 – 72 (Berlin, Sporptalast, Eröffnung der Woche des deutschen Buches, 5.11.34), la 177.

— Donald R. Richards, *The German Bestseller in the Twentieth Century*: *A Complete Bibliography and Analysis 1915 – 1940* (Berne, 1968) (înregistrările sub un autor individual în tabelul B, lista de bestsellere în tabelul A); cifre revăzute în Tobias Schneider, Bestseller im Dritten Reich. Ermittlung und Analyse der meistrerkauften Romane în Deutschland 1933 – 1944, 1/52 (2004), 77 – 97.

— Hans Hagemeyer, discursul către *Reichsarbeitsgemeinschaft jur deutsche Buchwerbung* pe 28 august 1935, în Wulf, *Literatur*, 243 – 4; a se vedea de asemenea discursul lui Goebbels pe 5 noiembrie 1934 (n. 107, deasupra).

— Wilhelm Baur, citat în ibid., plate 8, opp. 145; de asemenea, 274 – 7.

— Schneider, Bestseller, 80 – 85.

— Kershaw, *Hitler*, I. 15 – 17.

— Hans Dieter Schäfer, *Das gespaltene Bewusstsein*: *Über deutsche Kultur und Lebensw Michkeit 1933 – 1945* (München, 1982), mai ales 7 – 54; Thymian Bussemer, *Propaganda und Pöpularkultur*. *Konstruierte*

Erlebniswelten im Nationalsozialismus (Wiesbaden, 2000), mai ales 76 – 115.

114 Evans, *The Coming of the Third Reich*, 122 – 4, 413 – 16.

— Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* (München, 2004), I/I. 293 (29 august 1924).

116 Peter Paret, *An Artist against the Third Reich*: *Ernst Barlach*, *1933 – 1938* (Cambridge, 2003), 17 – 18, 23 – 69; Shearer West, *The Visual Arts în Germany 1890 – 1937*: *Utopia and Despair* (Manchester, 2000), 93 – 9; Brenner, *Die Kunstpohtik*, 65 – 71; Wolfgang

Tamowski, *Ernst Barlach und der Nationalsozialis Tnus*: *Ein Abendoortrag*, *gehalten am 20*. *Oktober 1988 in der Katholischen Akademie Hamburg* (Hamburg, 1989), 41 – 5; Joseph Wulf, *Die bildenden Künste im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 32. A se vedea de asemenea Akademie der Künste, Berlin (ed.), *wischen Anpassung und Widerstand*: *Kunst în Deutsch land 1933 – 1945* (Berlin, 1978).

— Paret, *An Artist*, 23 – 5, 38 – 43, 59; un titlu mai bun pentru cartea excelentă a lui Paret ar fi fost poate *The Third Reich against an Artist*.

— Ernst Barlach, *Die Briefe*, ed. Friedrich Dross (2 vol., München, 1968 – 9).

— 414 (Barlach către Leo Kestenberg, 13 noiembrie 1933).

— Ibid., II. 374 (Ernst Barlach către Hans Barlach, 2 mai 1933).

120 Citat în Paret, *An Artist*, 171 n. 33, şi retipărit în Alfred Rosenberg, *Blut und Ehre*: *Ein Kampfjur deutsche Wiedergeburt*: *Reden und Aufsätze von 1919 – 1933* (München, 1934), 250.

— Paret, *An Artist*, 78 – 9, citându-l pe Barlach, *Die Briefe*, II. 388 – 9 (Barlach către Alois Schardt, 23 iulie 1933) şi 425 (Barlach către Carl Albert Lange, 25 decembrie 1933).

— A supravieţuit războiului şi este acum din nou în

catedrală.

— Maschmann, *Account Rendered*, p. 25.

— Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 56 (4 aprilie 1936).

— Barlach, *Briefe*, II. 735 (Barlach către Heinz Priebatsch, 23 octombrie 1937).

— Paret, *An Artist*, 137.

— Peter Adam, *The Arts of the Third Reich* (Londra, 1992), 196 – 201.

— Jonathan Petropoulos, *The Faustian Bargain*: *The Art* World *în Nazi Germany* (New York, 2000), 218 – 53; idem, From Seduction to Denial: Arno Breker's Engagement with National Socialism, în Richard A. Etlin (*ed.*), *Art, Culture, and Media under the Third Reich* (Chicago, 2002), 205 – 29; Wulf, *Die bildenden Künste*, 252; Völker Probst, *Der Bildhauer Arno Breker* (Bonn, 1978). Breker şi-a definit arta şi pe sine în memoriile sale publicate după război: a se vedea Amo Breker, *Im Strahlungsfeld der Ereignisse, 1925 – 1965* (Preussisch Oldendorf, 1972).

— Klaus Backes, *Hitler und die bildenden Künste: Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich Q*Eä] *n*, 1988), 10 – 56.

— Erhard Kloss (ed.), *Reden des Führers*: *Politik und Propaganda Adolf Hitlers* 7922-/945 (München, 1967), 108 – 20.

— Evans, *The Comingof the Third Reich*, 413 – 16.

— Lynn H. Nicholas, *The Rape of Europa*: *The Fate of Europe*'s *Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York, 1994), 9 – 15.

— Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 13 – 25; mai general, Reichel, *Der schöne Schein*, 356 – 70.

134 Adam, *Arts*, 121 – 3; West, *The Visual Arts*, 188 – 9. Pentru un studiu despre operele artiştilor interzişi, a se vedea Werner Haftmann, *Verfemte Kunst*: *Bildende Künstler der inneren und äusseren Emigration in der Zeit des Nationalsozialismus* (Köln, 1986) (mai ales Beckmann,

47 – 67, Klee, 1, 112 – 25, Kirchner 126 – 32, şi Schlemmer; 37 – 13).

55. Petropoulos, *Art*, 57.

56. Spotts, *Hitler*, 151 – 64. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/II (5 iunie 1936); Backes, *Hitler*, 57 – 70; pentru precursorul expoziţiilor; a se vedea Christoph Zuschlag, An „Educational Exhibition". The Precursors of *Entartete Kimst* and its Individual Venues, în Stephanie Barron (ed.), *Degenerate Art*: *The Fate of the Avant-Garde în Nazi Germany* (Los Angeles, 1991), 83 – 103, şi cu mai multe detalii, în Christoph Zuschlag, *Entartete Kimst*: *Ausstellungsstrategien în Nazi-Deutschland* (Worms, 1995).

— 168 (protestele din 1933 notate la 329).

57. Wulţ *Die bildenden Künste*, 140 – 44.

58. Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 25; Reinhard Merker, *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus*: *Kuiturideologie*, *Kulturpolitik*, *Kültwproduktion* (*Köki*, 1983), 143 – 5; Annegret Janda, The Fight for Modern Art: The Berlin Nationalgalerie after 1933, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 105 – 18.

59. Annegret Janda (ed.), *Das Schicksal einer Sammlung*: *Aufbau und Zerstörung der Neuen Abteilung der Nationalgalerie im chemaligen Kronprinzen-Palais Unter den Linden 1918 – 1945* (*Vertin*, 1986), 16.

60. Inge Jadi *et al.*, *Beyond Reason*: *Art and Psychosis*: *Works from the Prinzhorn Collection* (Londra, 1996), şi Hans Prinzhorn, *Bildnerei der Geisteskranken*: *Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologe der Gestaltung* (Berlin, 1922).

61. Fritz Kaiser, *Führer durch die Ausstellung Entartete Kunst* (Berlin, 1937), 24 – 8.

62. Merker, *Die bildenden Künste*, 148 – 52. Instrucţiunile nu par să fi fost îndeplinite.

63. Kaiser, *Führer*, 2 – 22. Broşura este reprodusă în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 359 – 90; a se vedea de asemenea Mario-Andreas von Lüttichau, „*Entartete*

Kunst", München, 1937: A Reconstruction, în ibid., 45 – 81, şi relatarea detaliată în Zuschlag, *Entartete Kunst*, 169 – 204 şi 222 – 99.

— Robert Böttcher, *Kimst und Kunsterziehung im neuen Reich* (Breslau, 1933), 41; Wolfgang Willrich, *Säuberung des Künsttempels: Eine kunstpolitische Kampfschrift zur Gesundung deutscher Kunst im Geiste nordischer Art* (München, 1937), 6.

— Wulf, *Die bildenden Künste*, 319 – 20, 324, 327 – 33; pentru dirijarea publicităţii din presă, a se vedea Karen Peter (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit: Edition und Dokumentation*, V: *1937* (München, 1998), 579, 587, 590, 631, 701.

— *Berliner Morgenpost*, 172, 20 iulie 1937, prima pagină; *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 25 februarie 1938.

— Peter Guenther, Three Days în Münich, July 1937, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 33 – 43; reacţiile lui Carola Roth şi ale altora în Paul Ortwin Rave, *Kunstdiktatui în Dritten Reich* (Hamburg, 1949); telegramă în Zuschlag, *Entartete Kunst*, 331; informaţii despre eticheta cu preţ în Peter-Klaus Schuster (ed.), *Die Kunsistadt München 1937: Nationalsozialismus und Entartete Kunst* (München, 1987), 103 – 4; aceasta are şi o reproducere în facsimil a catalogului expoziţiei (183 – 216).

— Sean Rainbird (ed.), *Max Beckmann* (Londra, 2003), 274 – 7.

— Backes, *Hitler*, 71 – 7, pentru un scurt studiu bun.

— Norbert Wolf, *Ernst Ludwig Kirchner 1880 – 1938*: *On the Edge of the Abyss of TimeQKitin*, 2003), 86 – 90.

— Kaiser, *Führer*, 24 – 8.

— Wulf, *Die bildenden Künste*, 118 – 27. Critica literara a suferit o soartă similară (Strothmann, *Nationalsozialistische 1* 258 – 300).

— Citat şi tradus în Adam, *The Arts*, 123.

— Wulf, *Die bildenden Künste*, 337 (copie a Legii).

— Adam, *The Arts*, 121 – 2; Merker, *Die bildenden Künste*, 155 – 6 (de asemenea pentru citatele de deasupra).

156. Brenner, *Die Kunstpohtik*, 159.

— Adam, 7 Äi4 rü, 122 – 7.

— Merker, *Die bildenden Künste*, 155 – 6; Zuschlag, *Entartete Kunst*3, 205 – 21; Petropoulos, *Art*, 76 – 81. Wulf, *Die bildenden Künste*, 340 – 41 pentru rapoartele din presă şi anunţul licitaţiei.

8. Stephanie Barron, The Galerie Fischer Auction, în Barron (ed.), *Degenerate Art*3, 135 – 69.

Angelika Königseder şi Juliane Wetzel, Die „Bilderverbrennung" 1939 – ein Pendant?", *jur Geschichtswissenschaft*, 51 (2003), 439 – 46, subliniază că, deşi există încă suficiente dovezi documentare ale propunerii de a arde operele de artă, nu există dovezi scrise că aceasta chiar s-a petrecut şi nu a ieşit la iveală nicio mărturie de la faţa locului. Există o singură sursă a acestei poveşti, şi anume Rave, *Kunstdiktatur*. Cu toate acestea, niciuna din lucrările de pe lista celor propuse a fi arse nu a mai fost văzută de la 20 martie 1939. A se vedea de asemenea Andreas Hüneke, On the Trail of Missing Masterpieces: Modern Art from German Galleries, în Barron (ed.), *Degenerate Art*3, 121 – 33; Petropoulos, *Art*, 82 – 3 şi 338 n. 50; şi Georg Bussmann, *German Art of the Twentieth Century* (München.

113 – 24.

Wulf, *Die bildenden Künste*, 325 – 6.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 275.

Ibid., 115.

Wulf, *Die bildenden Künste*, 96 – 110.

Nicholas, *The Rape*, 13.

Wulf, *Die bildenden Künste*, 113 – 7.

Ibid., 172 – 4, 181 – 4, 190 – 94.

Backes, *Hitler*, 77 – 83.

Klaus Wolbert, *Die Nackten und die Toten des Dritten Reichesă: Folgen einer politischen Geschichte des*

Körpers in der Plastik des deutschen Faschismus (Giessen, 1982), 34 – 60, 188 – 92, 235 – 6.

Merker, *Die bildenden Künste*, 163 – 6. Pentru un rezumat al rapoartelor din presă, a se vedea Otto Thomae, *Die Propaganda-Maschinerie*: *Bildende Kunst und Öffentlichkeitsarbeit im Dritten Reich* (Berlin, 1978), 37 – 69.

Merker, *Die bildenden Künste*, 165 (cu cifre diferite); Petropoulos, *Art*, 57.

Guenther, Three Days în Münich, 33 – 43, la 33 – 4; a se vedea de asemenea Mario-Andreas von Lüttichau, „Deutsche Kunst" und „Entartete Kunst": Die Münchner Ausstellungen 1937, în Schuster (ed.), *Die Kunsistadt3 München*, 83 – 118.

Adelheid von Saldem, „Art for the People": From Cultural Conservatism to Nazi Cultural Policies, în idem, *The Challenge of Modernity*: *German Social and Cultural Studies*, *1890 – 1960* (Ann Arbor, Mich., 2002), 299 – 347.

Karl Arndt, Das „Haus der deutschen Kunst" – ein Symbol der neuen Machtverhaltnisse, în Schuster (ed.), *Die Kunsistadt München*, 61 – 82; idem, Paul Ludwig Troost als Leitfigur der nationalsozialistischen Räpresentations architektur, în Iris Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult*: *Das Parteizentrum der NSDAP am Kömgsplatz în München*: *Geschichte und Rezeption* (München, 1995), 147 – 56; pentru fundalul comandării, proiectării şi construcţiei clădirii, a se vedea Karl Arndt, Die Münchener Architekturszene 1933/34 als asthetischpolitisches Konfliktfeld, în Broszat *et al*. (edit), *Bayern*, HI. 443 – 512, mai ales 443 – 84.

Citat în Wulf, *Die bildenden Künste*, 220.

Rolf Badenhausen, Betrachtungen zum Bauwillen des Dritten Reiches, *Zeitschrift jur Deutschkunde* 1937, 222 – 3, fragmente în Wulf, *Die bildenden Künste*, 223 – 4; Hans Lehmbruch, Acropolis Germaniae. Der Königsplatz – Forum der NSDAP, în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult*, 17 – 46; mai general, Reichel, *Der schöne Schön*, 287

– 311; pentru datoria faţă de Clasicism, a se vedea Alex Scobie, *Hitler's State Architecture*: *The Impact of Classical Antiquity* (Philadelphia, Pa., 1990), mai ales 56 – 68; pentru cultul nazist al morţilor, a se vedea Sabine Behrenbeck, *Der Kidt um die toten Helden*: *Nationalsozialistische Mythen*: *Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996), mai ales 343 – 446; pentru ceremoniile care însoţeau trecerea corpurilor martirilor; a se vedea Baird, *To Diefor Germany*, 41 – 72.

Barbara Miller Lane, *Archilecture and Politics în Germany 1918 – 1945* (Cambridge, Mass., 1968), 169 – 84.

Norbert Borrmann, *Paul Schultze-Naumburg, 1869 – 1949. Maler – Publizist – Architekt*: *Vom Kulturreformer der Jahrhundertwende zum Kulturpolitiker im Dritten Reich* (Essen, 1989), mai ales 198 – 220; mai general, Joachim Petsch, Architektur und Städtebau im Dritten Reich – Anspruch und Wirklichkeit, în Peukert şi Reulecke (edit), *Die Reihen fast geschlossen*, 175 – 98, şi Elke Pahl-Weber şi Dirk Schubert, Myth and Reality in National Socialist Town Planning and Architecture: Housing and Urban Development în Hamburg, 1933 – 45, *Plarming Perspectives*, 6 (1991), 161 – 88.

Jochen Thies, 'Nazi Architecture – A Blueprint for Work! Domination: The Last Aims of Adolf Hitler5, în David Welch (ed.), *Nazi Propaganda*: *The Power and the Limitations* (Londra, 1983), 45 – 64, la 52; documentele pentru Berlin, Hamburg, Linz, München şi Nürnberg în Jost Dülffer *et al.* (edit.), *Hitlers Städte*: *Baupolitik im Dritten Reich* (Köln, 1978); a se vedea de asemenea Dirk Schubert, ... Ein neues Hamburg entstent... Planungen in der „Führerstadt" Hamburg zwischen 1933 – 1945, în Hartmut Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*: *Planen und Bauen în Europa 1930 bis 1945* (Hamburg, 1985), 299 – 318; Backes, *Hitler*, 117 – 93.

Adam, Toylrü, 245 – 59; de asemenea Dieter Bartetzko, *Zwischen Zucht und Ekstase*: *Zur Theatrahk von NS-Architektur* (Berlin, 1985); Robert R. Taylor, *The*

Word în Stone: *The Role of Architecture in the National Socialist Ideology* (Berkeley, Calif., 1974), 250 – 69; Anna Teut, *Architektur im Dritten Reich 193*3 – *1945* (Frankfurt am Main.

1967); Jochen Thies, *Architekt der Weltherrschaft Die Endziele3 Hitlers* (Düsseldorf, 1976), 62 – 164; Melker, *Die bildenden Künste*, 186 – 238.

Paul Giesler; Bauen im Dritten Reich5, *Die Kunst im Dritten Reich*, septembrie 1939, citată în Adam, *The Arts*, 256; studiu detaliat ilustrat în Angela Schönberger, *Die neue Reichskanzlei von Albert Speer*: *um Zusammenhang von nationalsozialistischer Ideologie und Architektur* (Berlin, 1981), 37 – 173.

Thies, *Architekt*, 62 – 104.

Albert Speer, *Inside the Third Räch*: *Memoirs* (Londra 1971 [1970]), 45 – 6.

Jost Dülffer, Albert Speer: Cultural and Economic Management5, în Ronald Smelser şi Rainer Ziteimann (edit.), *The Nazi Elite* (Londra, 1993 [1989]), 212 – 23; pentru vandalismul lui Goebbels, a se vedea Evans, *The Coming of the Hard Reich*, 398. O revendicare pentru inventarea „catedralei luminii" a fost făcută, însă, de Walter Frentz şi de Leni Riefenstahl (Gitta Sereny, *Albert Speer His Battle with Truth* (Londra, 1995), 129).

Siegfried Zelnhefer şi Rudolf Käs (edit.), *Kulissen der Gewalt: Das Reichs parteitagsgelände în Nürnberg* (München, 1992), mai ales 31 – 48 (Siegfried Zelnhefer, Bauen als Vorgriff auf den Sieg. Zur Geschichte des Reichsparteitagsgelandes5).

Karen A Fiss, în Hitler's Salon: The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internaţionale, în Etlin (ed.), *Art*, 316 – 42, la 318 – 19, citându-l pe Paul Westheim, *Paul Westheim*: *Kunstkritik aus dem Exil*, Tanja Frank (Hanau, 1985), 151; a se vedea de asemenea Kurt Winkler, Inszenierung der Macht: Weltausstellung

Das „Deutsche Haus" als Standarte5, în Klaus Behnken şi Frank Wagner (edit.), *Inszenierung der Macht*:

*Ästhetische Faszina*tion in *Faschismus* (Berlin, 1987), 217 – 25. Înălţimea mai mare a pavilionului german în comparaţie cu echivalentul său sovietic era intenţionată; Speer obţinuse planurile structurii sovietice în avans (Fies, în Hitler's Salon5, 321 – 3).

Speer, *Inside*, 117 – 22, 195 – 220.

Dülffer, Albert Speer5, 213 – 15; Joachim Petach, Architektur als Weltanschauung: Die Staatsund Parteiarchitektur im Nationalsozialismus5, în Ogan şi Weiss (edit), *Faszination und Gewalt*, 197 – 204.

Speer, *Inside*, 197; Sereny, *Albert Speer*, 126 – 31

Gerhard Splitt, *Richard Strauss 1933 – 1935*: *Ästhetik und Musikpohbk zu Beginn der nationalsozialistischen Herrschaft* (Pfaffenweiler, 1987), 42 – 59, discută posibilele motive ale lui Strauss într-o examinare detaliată a dovezilor, vidată în mod inutil de un ton furios de condamnare morală; pentru o privire mai echilibrată, a se vedea Michael H. Kater, *Composers of the Nazi Era*: *Eight Portraits* (New York, 2000), 220 – 23.

Kater, *Composers*, 225 – 7.

Ibid., 211 – 12; Franz Grasberger (ed.), *Der Strom der Töne trug mich fort Die Welt um Richard Strauss în Briefen* (Tutzing, 1967), 171 – 2; Walter Thomas, *Richard Strauss und seine Zeii & nossen* (München, 1964), 218.

Harry Graf Kessler, *Tagebücher 1918 – 1937*, ed. Wolfgang Pfeiffer-Belli (Frankfurt am Main, 1982 [1961]), 563 (14 iunie 1928); Kater, *Composers*, 213 – 16.

Ibid., 217 – 25.

Ibid., 229 – 46; Fred K. Prieberg, *Trial of Strength*: *Wilhelm Furtwän-er and the Third Rack* (Londra, 1991 [1986]), 166 – 9.

Fred K. Prieberg, *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1982), 207 – 8; Josef Wulf, *Musik im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 182 – 3; Saul Friedländer *Nazi Germany and the Jews*, I: *The Tears of Persecution 1933 – 1939* (Londra.

130 – 35; Albrecht Riethmüller Stefan Zweig and the

Fall of the Reich Music Chamber President, Richard Strauss, în Michael H. Kater şi Albrecht Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*: *Art under Tyranny 1933 – 1945* (Laaber 2003), 269 – 91. Pentru bestsellerurile lui Stefan Zweig, a se vedea Richards, *The German Bestseller*, 252 – 3; una dintre cărţile lui Zweig s-a vândut în 300.000 de copii între 1927 şi 1931, şi alte două în 170.000 între 1922 şi 1933 şi respectiv 1931 şi 1933.

Strauss, Geschichte der schweigsamen Frau, şi Strauss către Hitler, 13 iulie 1935, ambele în Wulf, *Musik*, 183 – 4.

Kater, *Composers*, 247 – 59; Prieberg, *Musik*, 208 – 15; Lothar Gall, Richard Strauss und das „Dritte Reich" oder: Wie der Künstler Strauss sich missbrauchen liess*, în Hanspeter Krellmann (ed.), *Wer war Richard Strauss*? *Neunzehn Antworten* (Frankfurt am Main, 1999), 123 – 36.

Levi, *Music*, 57 – 70, 94 – 8; Michael H. Kater *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reick* (New York, 1997), 77 – 9; Prieberg, *Musik*, 277 – 82; Wulf, *Musik*, 414 – 23 (fragmente din *Lexikon* şi alte lucrări antisemite similare la 386 – 91).

Dirk Blasius, Die Ausstellung „Entartete Musik" von 1938. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte, în Othmar N. Habert şi Tobias Korenke (edit.), *Politische Deutungskulturen*: *Festschrift für Karl Rohe* (Baden Baden, 1999), 199 – 211. Nu a fost timp pentru a produce un catalog pentru expoziţia *Entartete Musik*, dar la a cincizecea aniversare, o expoziţie comemorativă a pus în scenă o reconstrucţie: a se vedea Albrecht Dümling şi Peter Girth (edit.), *Entartete Musik*: *Eine kommentierte Rekonstruktion zjur Düsseldorfer Ausstellung von 1938* (Düsseldorf.

Discursul de deschidere al lui Ziegler este la 128 – 43; de asemenea Albrecht Dümling, The Target of Racial Purity: The „Degenerate Music" Exhibition in Düsseldorf, 1938, în Etlin (ed.), *Art*, 43 – 72; idem (ed.), *Barmed by the Nazis*: *Entartete Musik*: *The Exhibition of Düsseldorf*

1938/88 în Texts and Documents (Londra, 1995); Eckhard John, *Musikbolschewismus*: *Die Politisierung der Musik în Deutschland 1918 – 1938* (Stuttgart, 1994), 367 – 81; şi, argumentând lipsa de popularitate a muzicii moderne în Republica de la Weimar, Pamela M. Potter, The Nazi „Scizure" of the Berlin Philharmonic, or the Decline of a Bourgeois Musical Institution, în Cuomo (ed.), *Nazi Cultural Pohry*, 39 – 65. A se vedea de asemenea Hans Severus Ziegler, *Entartete Musik*: *Eine* (Düsseldorf, 1938).

Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V 323 (29 mai 1938).

Zuschlag, *Entartete Kunst*3, 315 – 20.

Levi, *Music*, 70 – 73; Prieberg, *Musik*, 144 – 64; Wulf, *Musik*, 407; Potter, The Nazi „Scizure", 54.

Levi, *Music*, 74 – 81.

Ibid., 98 – 102.

Levi, *Music*, 104 – 5; Prieberg, *Musik*, 225 – 34. „Sonata pentru pian opus 1" a lui Berg a fost interpretata la 29 noiembrie 1944, la Viena, la un recital de poezie cu interludii muzicale organizat de Anton von Webem (ibid., 299).

Ibid., 104 – 7; Prieberg, *Musik*, 137 – 8.

Levi, *Music*, 107 – 11; Kater, *Composers*, 31 – 6.

Levi, *Music*, 111 – 14; Wulf, *Musik*, 337 – 40 (pentru citate). A se vedea de asemenea Giselher Schubert, The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 64 – 74.

Wulf, *Musik*, 341

Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 140 (27 iulie 1936). Wahnfried era casa familiei Wagner din Bayreuth.

Kater, *The Twisted Muse*, 197 – 201; Levi, *Music*, 199 – 201; Potter, The Nazi „Scizure", 39 – 65. A se vedea mai pe larg, Michael Meyer, *The Polihes of Music in the Third Reich* (New York, 1991).

Levi, *Music*, 114 – 16.

214 Bernd Sponheuer, The National Socialist Discussion on the „German Quality" în Music, în Kater şi

Riethmüller (edit), *Music and Nazism*, 32 – 42; Reinhold Brinkmann, The Distorted Sublime: Music and National Socialist Ideology – A Sketch, în ibid., 43 – 63.

Kater, *Composers*, 3 – 30. Numele real al lui Egk era Mayer; pentru că îl displăcea într-atât de mult banalitatea acestui nume, a folosit un pseudonim bazat pe numele soţiei sale, „Elizabeth, născută (*geboren*) Karl". Cei care îl antipatizau spuneau că, de fapt, ar fi dorit să se creadă că vine de la Ein grosser Komponist („un mare compozitor"). A se vedea, de asemenea, Michael Walter, *Hitler in der Oper Deutsches Musikleben* 79/9-/945 (Stuttgart, 1995), 175 – 212.

Ibid., 111 – 43; a se vedea de asemenea autobiografia soţiei lui Orff, Luise Rinser, *Saturn auf der Sonne* (Frankfurt am Main, 1994), 94 – 5.

Frederic Spotts, *Bayreuth*: *A History of the Wagner Festival* (New Haven, 1994), mai ales 159 – 88; Brigitte Hamann, *Winfred Wagner oder Hitlers Bayreuth* (München, 2002); Hans Rudolf Vaget, Hitler's Wagner: Musical Discourse ascultural Space, în Kater şi Riethmüller (edit), *Music and Nazism*, 15 – 31.

218 Spotts, *Hitler*, 223 – 63; idem, *Bayreuth*, 165 – 75.

Speer, *Inside*, 103 – 5.

Levi, *Music*, 192 – 3.

Levi, *Music*, 217 – 18; mai general, Völker Dahm, Naţionale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich, *VfZ* (1995), 221 – 65. Pentru relaţia complicată a lui Pfitzner cu conducătorii nazişti, a se vedea Kater, *Composers*, 144 – 82. Pfitzner a fost furios din cauza favorurilor arătate de regim unor compozitori moderni. Întrebat ce părere are despre muzica modernă, acesta a răspuns dispreţuitor: Egk mich am Orff!" (Berndt W. Wessling, *Wieland Wagner*: *Der Enkel* (Köln, 1997), 257); a se vedea de asemenea John, *Musikbolschewismus*, 58 – 89, pentru rolul lui Pfitzner în cristalizarea ostilităţii de dreapta împotriva

„bolşevismului muzical” în Republica de la Weimar.

Wulţ *Musik*, 403, citându-l pe Karl Grunsky, Gedanken über Mendelssohn, *Westdeutscher Beobachter*, 10 martie 1935.

Celia Applegate, The Past and Present of *Hausmusik* in the Third Reich, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 136 – 49.

Steinweis, *Art*, 141 – 2.

Pentru teoriile naziste despre muzica, a se vedea Pamela M. Potter, *Most German of the Arts*: *Musicology and Society from the Weimar Republic to the End of Hitler's Reich* (New Haven, 1998), mai ales 200 – 234.

Walter Thomas, *Bis der Vorbang fel*: *Berichtet nach Aufzeichnungen aus den Jahren 1940 bis 1945* (Dortmund, 1947), 241.

Kater, *Composers*, 86 – 110; idem, *Different Drummers*: *Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992), 29 – 56; idem, *The Twisted Muse*, 233 – 9; Wulf, *Musik*, 346 – 58; de asemenea Bernd Polster (ed.), *Swing Heil*: *Jazz im Nationalsozialismus* (Berlin, 1989).

Kater, *Different Drummers*, 90 – 95; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 161 – 2 (2 iunie 1937), 165 – 6 (5 iunie 1937), 293 (7 oct. 1937), 326 (5 noi. 1937), 346 (26 noi. 1937).

Kater, *Dfferent Drummers*, 101 – 10; AmoKlönne, *Jugend im Dritten Reich*: *Die Hitler-Jugend und ihre Gegner* (Düsseldorf, 1982), 241 – 6.

Hartmut Berghoff, *wischen Kleinstadt und Weltmarkt*: *Hohner und die Harmonika 1857 – 1961*, *Unternehmensgeschichte als Gesellschaftsgeschichte* (Paderborn.

311, 360 – 61, 375, 615.

Ibiel, 375, 412 – 19, 445 – 6.

Reichel, *Der schöne Schein*, 371.

Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder*: *DieNS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990); Peter Zimmermann, Die Bildsprache des Nationalsozialismus im Plakat, în

Maria Rüger (ed.), *Kimst und Kunstkritik der dreissiger Jahre*: *29 Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen* (Dresda, 1990), 223 – 36; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 289 – 91.

A se vedea, de exemplu, Maria S. Stone, *The Patron State: Culture and Politics în Fascist Italy* (Princeton, NJ., 1998); Edward Tannenbaum, *The Fascist Experience*: *Italian Society and Culture, 1922 – 1945* (New York, 1972), mai ales 213 – 302; Orlando Figes şi Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution*: *The Language and Symbols of 1917* (New Haven, 1999), mai ales 30 – 103, 153 – 86, şi Richard Stiles, *Russian Popular Culture*: *Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992); rezumat în Richard J. Overy, *The Dictators*: *Hitler's Germany and Stalin's Russia* (New York, 2004), 349 – 91. Pentru comentariile naziste despre expoziţia futurista, a se vedea Willrich, *Säuberung*, 32.

Aşa cum este tendinţa în de exemplu, Spotts, *Hitler*, sau Ehrhard Bahr, 'Nazi Cultural Politics: Intenţionalism v. Funcţionalism, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Poluy*, 5 – 22.

Dahm, 'Naţionale Einheit, consideră prevalenţa crescândă a divertismentului în dauna propagandei făţişe ca o dovadă a libertăţii crescânde a producătorilor culturali, mai ales la nivel local şi regional; un aspect aflat desigur în concordanţă cu scopurile culturale generale ale regimului.

Jutta Sywottek, *Mobilmachung Jur den totalen Krieg*: *Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den weiten Weltkrieg* (Opladen, 1976).

A se vedea, de asemenea, mai jos, pentru programul cultural al organizaţiei „Putere prin Bucurie" şi pentru cultura evreiască în cel de-al Treilea Reich.

Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, 1.219 – 28 (Hamburg: Musikhalle – Eröffnung der 2. Reichs-Theaterfestwoche, 17.4.35), 219 – 28, la 220.

Rainer Stollmann, Faschistische Politik als

Gesamtkunstwerk. Tendenzen der Ästhetisierung des politischen Lebens im Nationalsozialismus, în Denkler şi Prumm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 83 – 101 (într-un fel suprateoretizat); conceptul original al estetizării politicii venea din postfaţa apreciatului eseu al lui Walter Benjamin Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit, în idem, *Gesammelte Schriften* 1 /II, ed. Rolf Tiedemann şi Hermann Schweenhäuser (Frankfurt am Main, 1974), 508.

Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 219 – 28 (Hamburg, Musikhalle – Eröffnung der 2. Reichs-Theaterfestwoche, 17.6.35), la 220, 224, 227.

Klemperer, *IShaUBear Witness*, 109 (27 februarie 1935); Tagebuch Luise Solmitz, vol. 30 (5 iulie 1935 – 16 iunie 1937), />ajun.

John Heskett, Modernism and Archaism în Design in the Third Reich, în Taylor şi van der Will (edit.), *The Nazfication of Art*, 110 – 27.

Uwe Westphal, *Werbung im Dritten Reich* (Berlin, 1989), mai ales 50 – 72. Dar a se vedea de asemenea şi Hans Deischmann, *Objects*: *A Chromele of Subversion în Nazi Germany* (New York, 1995).

Victor Klemperer, *Tagebücher*, 14 (22 martie 1933).

Rolf Steinberg (ed.), *Nazi-Kitsch* (Darmstadt, 1975) (un scurt catalog cu ilustraţii ale acestor obiecte); pentru puzzle, a se vedea 23.

Marion Godau, Anti-Modeme?", în Sabine Weissler (ed.), *Design în Deutschland 1933 – 45*: *Ästhetik und Organisation des Deutschen Werkbundes im Dritten Reich* (Giessen, 1990), 74 – 87.

Joachim Wolschke-Bulmahn şi Gert Gröning, The National Socialist Garden and Landscape Ideal: *Bodenständigkeit* (Rootedness in the Soil), în Etlin (ed.), *Art*, 73 – 97; şi Vroni Heinrich-Hampf, Über Gartenidylle und Gartenarchitektur im Dritten Reich, în Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 271 – 81.

Leopold von Schenkendorf şi Heinrich Hoffmann

(*ed.*), *Kampf um's Dritte Reich*: *Eine Historische Bilderfolge* (Altona-Bahrenfeld, 1933).

Die Kimst im Dritten Reich 1937, 160, citat în Britta Lammers, *Werbung im Nationalsozialismus*: *Die Kataloge der Grossen Deutschen Kunstausstellung, 1937 – 1944* (Weimar, 1999), 9.

Reichel, *Der schöne Schein*, 373 – 5; pentru ascunderea clădirilor moderne cu pseudofaţade arhaice, a se vedea Lothar Suhling, Deutsche Baukunst Technologie und Ideologie im Industriebau des „Dritten Reiches", în Herbert Mehrtens şi Steffen Richter (edit.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie*: *Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 1980), 243 – 81.

Zeman, *Nazi Propaganda*, 177; Robert E. Herzstein, *The War that Hitler Won*: *The Most hfamous Propaganda Campaign în History* (Londra, 1979); Alexander D. Hardy, *Hitle Ps Secret Wapon*: *The Managed3 Press and Propaganda Machine of Nazi German*? (New York, 1967).

Victor Klemperer, *LTL Notizbuch eines Philologen* (Leipzig, 1975 [1947]); a se vedea de asemenea Gerhard Bauer, *Sprache und Sprachlosigkeit im Dritten Räch3* (Köln, 1990 [1988]); Wolfgang Bergsdorf, „Sprachlenkung im Nationalsozialismus, în Martin Greiffenhagen (ed.), *Kampf um Wörter*? *Politische Begriffe im Meinungsstreit* (München, 1980), 65 – 74; Werner Bohleber şi Jörg Drews (ed.), *Gift, das du unbewusst cântrinkst…3 Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache* (Bielefeld, 1994 [1991]); Siegfried Bork, *Missbrauch der Sprache*: *Tendenzen nationalsozialistischer Sprachregelung* (München, 1970); Kari-Heinz Brackmann şi Renate Birkenhauer, *NS-Deutsch*: *Selbstrerständliche3 Begriffe und Schlagwörter aus der Zeit des Nationalsozialismus* (Straielen, 1988); Dolf Stemberger *et al.*, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* (Düsseldorf, 1968 [1957]).

Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 162.

Ibid., 189, de asemenea 246.

Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 1, 224 – 5 (14 octombrie 1937). În mod similar, deja, în ibid., III (1936), 1, 109 – 10.

Bankier, *The Germans*, 14 – 20, 28 – 34.

Kershaw, *The Hitler Myth3*, mai ales 48 – 147.

Ian Kershaw, How Efective was Nazi Propaganda?", în David Welch (ed.), *Nazi Propaganda*: *The Power and the Limitations* (Londra, 1983), 180 – 205; mai general, Peter Longerich, „Nationalsozialistische Propaganda, în Karl Dietrich Bracher *et al*. (eds.), *Deutschland 1933 – 1945*: *Neue Studien zyr nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 1992), 291 – 314.

Capitolul 3. CONVERTIREA SUFLETULUI

Doris L. Bergen, *Twisted Cross*: *The German Christian Movement in the Third Räch* (Chapel Hill, N.C., 1996), 101 – 18; Manfred Kittel, Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik, în Olaf Blaschke (ed.), *Konfessionen im Konflikt*: *Deutschland zjwischen 1800 und 1970*: *an zweites konfessionelles Z & idter* (Göttingen, 2002), 243 – 97.

Pentru o privire de ansamblu, a se vedea Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866 – 1918* (2 vol., München 1990), I: *Arbätswelt und Bürgergeist*, 468 – 507. Mai multe detalii în Wolfgang Altgeld, *Katholizismus*, *Protestantismus*, *Judentum*: *Über religiös begründete Gegensätze und nationalreligiöse Ideea in der Geschichte des deutschen Nationalismus* (Mainz, 1992); idem, Religion, Denomination and Nationalism în Nineteenth-Century Germany, în Helmut Walser Smith (ed.), *Protestants*, *Catholics and Jews în German*? *1800 – 1913* (Oxford, 2001), 49 – 65; Helmut Walser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict*: *Culture*, *Ideology*, *Politics*, *1870 – 1914* (Princeton, N.J.

1995); John Horne şi Alan Kramer, *German Atrocities 1914*: *A History of Demal* (New Haven, 2001), 157 – 8; Manfred Gailus, *Protestantismus und Nationalsozialismus*: *Studien zur nationalsozialistischen Durchdringung des*

protestantischen Sozialmilieus în Berlin (Köln, 2001), 40 – 51. Pentru diviziuni şi politici religioase în Republica de la Weimar, a se vedea Georges Castellan, *L'Allemagne de Weimar 1918 – 1933* (Paris, 1969), 209 – 40, în continuare una din puţinele istorii generale ale Republicii de la Weimar care ia religia în serios. Pentru Ziua Potsdamului, a se vedea Evans, *The Coming of die Third Reich*, 350 – 51.

Martin Niemöller, *From U-Boat to Pulpit* (Londra, 1936 [1934]), 143.

Ibid., 180 – 83, 187 James, *Martm Niernöuer* (*prfG* 1984), 20 – 30, 39 – 40.

Ibid., 42 – 68.

Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866 – 1918*, 1.507 – 28, pentru secularizarea din secolul nouăsprezece; Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789 – 1989* (Oxford, 1997 [1981], mai ales 118 – 31, oferă un bun studiu general; idem, *Piety and Poverty: Working-Class Religion în Berlin, London, and New York 1870 – 1914* (New York, 1996) este o relatare comparativă detaliată.

Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich*: *Nazi Conceptions of Christianity*

1945 (Cambridge, 2003), 13 – 19, 68; Gailus, *Protestantismus*, 29 – 40, 643 – 4; a se vedea de asemenea Günter Brakeimann, Hoffnungen und Illusionen evangelischer Prediger zu Beginn des Dritten Reiches: Gottesdienstliche Feiern aus politischen Anlässen, în Peukert şi Reulecke (eds.), *Die Reihenfast geschlossen*, 129 – 48.

Steigmann-Gall, *The Holy Rach*, 134 – 40.

Günter Brakeimann, 'Nationalprotestantismus und Nationalsozialismus, în Christian Jansen *et al*. (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit*: *Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*: *Festschrift Jur Hans Mommsen zum 5. November 1995* (Berlin, 1995), 337 – 50.

Detlef Schmiechen-Ackermann, *Kooperation und*

Abgrenzung: Bürgerliche Gruppen, evangelische Kirchengemeinden und katholisches Sozialmilieu in der Auşeinandersetzung mit dem Nationalsozialismus în *Hannover* (Hanover, 1999), mai ales 138 – 60; Ernst Klee, *Die* A4 *Jesu Christi*: *Die Kirche im Barme Hitlers* (Frankfurt am Main, 1989), mai ales 11 – 81; Björn Mensing, *Pfarrer und National Sozialismus: Geschichte einer Verstrickung am Beispiel der Evar-elisch-Lutherischen Kirche în Boyern* (Göttingen, 1998), mai ales 147 – 79; Robert P. Ericksen, *Theologia ns under Hitler*: *Gerhard Kittel*, *Paul Althaus*, *and Emanuel Hirsch* (New Haven, 1985).

Rainer Lächele, *Ein Volk*, *ein Reich*, *ein Glaube*: *Die Deutschen Christen în Württemberg 1925 – 60* (Stuttgart, 1993); Thomas M. Schneider, *Reichsbischof L Müller*: *Eine Untersuchung zu Leben*, *Werk und Persönlichkeit* (Göttingen, 1993); Reijo E. Heinonen, *Anpassungund Identität*: *Théologie und Kirchenpolitik der Bremer Deutschen Christen 1933 – 1945* (Göttingen, 1978), mai ales 19 – 47; Kurt Meier, *Die Deutschen Christen*: *Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches* (Göttingen, 1964), mai ales 1 – 37; James A. Zabel, *Nazism and the Pastors*: *A Study of the Ideas of Three Deutsche Christen Groups* (Missoula, Mont., 1976).

Citat în Bracher, *Stufen*, 448.

Gailus, *Protestanăsmus*, 139 – 95.

Citat în Bracher, *Stufen*, 451.

Klaus *Die larchen und das Dritte Reich*, *L· Voesthidrie und ZJii der Illusionen*

1918 – 1934 (Frankfurt am Main, 1977), Partea a 2-a, capitolele 4 – 7, 10 şi 12, oferă o relatare magistral detaliata a acestor evenimente.

Gailus, *Protestantismus*, 640 – 46. Bergen, *Twisted Cross*, 61 – 81.

Ibiel, 103, 145, 166; Scholder, Zfe *Kirchen*, 702 – 5.

18 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*: *Theologe*, *Christ*, *Zeitgenosse* (München, 1967), 321 – 6, 363 – 5; Jürgen Schmidt, *Martin Niemöller im Kirchenkampf*

(Hamburg.

121 – 78; mai general despre protestantism şi antisemitism în această perioadă, Jochen-Christoph Kaiser, Protestantismus, Diakonie und, Judenfrage" 1933 – 41, *VJZ* 37 (1989), 673 – 714.

Gailus, *Protestantismus*, 647 – 53. Aceste cifre provin de la Biserica Confesivă Germană de la începutul până la mijlocul anilor 1930 (a se vedea următorul paragraf).

Eberhard Busch, *Karl Barths Lebenslauf*: *Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten* (München, 1975). Scrierile lui Barth despre Biserica Confesivă Germană sunt disponibile în *Karl Barth zum Kirchenkampf*: *Beteiligung – Mahnung – Zuspruch* (München, 1956), mai ales 213 – 36; a se vedea de asemenea Karl Barth, *The German Church Confect* (Londra, 1965).

Bracher, *Shfen*, 441 – 62; John S. Conway, *The Nazi Persecutam of the Churches 1933 – 1945* (Londra, 1968), 191; Bergen, *Twisted Cross*, 17 – 18.

Ribbe (*exL*), *Die Lageberichte*, 1.385 (Lagebericht, Dec. 1935); Helmut Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage în Bayern nach den Regferungspräsidentenberichten 1933 – 1945*, II *Regierungsbezirk Ober-und Mittelfranken* (Mainz, 1967), 66 (Lagesonderbericht der Regierung 9 decembrie 1935, nr. 54); pentru Niemöller, a se vedea Gailus, *Protestantismus*, 327 – 31, şi Martin Niemöller, *Dahlemer Predigten 1936/37* (München, 1981).

Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 231.

Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 365 (Lagebericht, dec. 1935).

Pentru o relatare detaliată a acestor evenimente din toamna lui 1934, a se vedea Scholder, *Die Kirchen*, II *Das Jahre der Ernüchterung 1934. Barmen und Rom* (Berlin.

11 – 118, 159 – 220, 269 – 356.

Pentru Meiser, a se vedea Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, II. 34 – 59.

Bonhoeffer către Sutz, 28 aprilie 1934, în Dietrich Bonhoeffer, *Gesammelte Schriften*, ed. Eberhard Bethge

(München, 1958), I. 39 – 40 (citat în Bergen, *Twisted Cross*, 140).

28 Gailus, *Protestantismus*, 654 – 6, 661 – 2.

Bentley, *Martin Niemöller*, 67 – 9; Gailus, *Protestantismus*, 656 – 8. Wolfgang Gerlach, *Als die ZJugen schwiegen*: *Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin, 1993).

Gailus, *Protestantismus*, 658.

Klepper, *Unter dem Schatten*, 41 (8 martie 1933, 11 martie 1933), 46 – 7 (30 martie 1933); Christopher Clark, *The Pöetics of Conversion*: *Missionar*} *Protestantism and the Jews în Prussia*, *1728 – 1941* (Oxford, 1995), mai ales 285 – 98.

Robert P Ericksen, A Radical Minority: Resistance in the German Protestant Church, în Nicosia şi Stokes (edit), *Germans Against Nalism*, 115 – 36; Shelley Baranowski, *The Confessing Church*, *Conservative Elites*, *and the Nad State* (New York.

Scholder, *Die Kirchen*, I. 701 – 42; Steigmann-Gall, *The Hofy Reich*, 184 – 5; Ruth Zemer, German Protestant Responses to Nazi Persecution of the Jews, în Randolph Braham (ed.), *Perspectives on the Holocaust* (Boston, 1983), 57 – 68, citând predica lui Niemöller la 63; Victoria Barnett, *Ear the Soul of the People*: *Protestant Protest against Hitler* (Oxford, 1992), mai ales 60 – 103; pentru Paragraful Arian, Bergen, *Twisted Cross*, 57; pentru Biserica de Confesiune germană şi antisemitism, a se vedea Friedländer, *Nad Germany*, 44 – 5; pentru un exemplu remarcabil al unei confruntări dintre pastorii aparţinând Creştinilor Germani şi cei ai Bisericii de Confesiune germane în legătură cu Paragraful Arian, a se vedea Broszat *et al*. (edit), *Bayern*, I. 110 – 11 (Aus Monatsbericht der Gendarmerie-Station Heiligenstadt, 25 noi. 1937).

Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 231.

Ibid., 230.

Bracher, *Stufen*, 458 – 62.

Bergen, *Twisted Cross*, 189 – 90.

Conway, *The Nad Persecution*, 116 – 39.

Ibid., 202 – 214; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 243 – 4; Bentley, *Martin Niemöller*, 92 – 130.

39 Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 185 – 7 (o relatare lipsită de simpatie, care omite toate detaliile prostului tratament aplicat lui Niemöller); Conway, *The Nad Persecution*, 212 – 13 şi 433 n. 24; Bentley, *Martin Niemöller*, 143 – 7. Niemöller a fost judecat împreună cu Otto Dibelius, altă figură importantă, chiar dacă mai puţin cunoscută a Bisericii Confesive Germane, care a fost la rândul său achitat

Stein, *I Was în Hell*, 147 – 51, citate la 148, 151.

Bentley, *Martin Niemöller*, 147 – 57.

Gailus, *Protestantismus*, 329 – 31, 333 – 44.

Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory*: *The American Experience* (Londra, 2000), 221; textul autorizat de văduva lui Niemöller, Sibylle Niemöller, este citat integral (în germană) în Ruth Zerner, Martin Niemöller, Activist as Bystander The Oft-Quoted Reflection, în Marvin Perry şi Frederick M. Schweitzer (edit.), *Jewish-Christian Encounters over the Centuries*: *Symbiosis*, *Prejudice*, *Holocaust*, *Dialogue* (New York, 1994), 327 – 40, la 336 n. 7

Manipulările ulterioare ale declaraţiei lui Niemöller, în *Eruylopedia of the Holocaust* şi în alte locuri, au mutat evreii pe primul loc din listă; alţii, inclusiv Muzeul Memorial American al Holocaustului din Washington, D.C., îi omite pe comunişti cu totul. A se vedea Lionel Kochan, Martin Niemöller, în Yisrael Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (4 vol., New York, 1990), III. 1, 061; Jeshajahu Weinberg şi Rina Elieli, *The Holocaust Museum în Washington* (New York, 1995), 163. În 1946, Niemöller remarca într-o predică de după război că dacă ar fi recunoscut, în 1933, că prin comuniştii aruncaţi în lagărele de concentrare însuşi Iisus Hristos era încarcerat şi i-ar fi sprijinit pe aceştia, poate că lucrurile ar fi stat altfel

(Bentley, *Martin Niemöller*, 165).

Adolf Hitler, *Mem Kampf* tradusa de Ralph Manheim (Londra, 1969 [1925 – 7]), 393; mai general, a se vedea Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 29 – 46, 51 – 84.

Ibid., 133 – 4.

Pentru calificări, a se vedea Oded Heilbronner, *Die Achillesferse des deutschen Katholizismus* (Gerlingen, 1998). Pentru criticile catolice aduse naziştilor, a se vedea Guenter Lewy, *The Cathohe Church and Nazi Germany* (New York, 1964), 3 – 24.

Alfons Küpper (ed.), *Staatliche Akten über die Râchskonkordaisoerhandlungen 1933* (Mainz, 1969), oferă un număr mare de documente referitoare la lucrurile care preocupau Biserica.

Scholder, *Die Kirchen*, I. 627 – 62, citează la 630, 632; Lewy, *The Cathohe Church*, 115 – 50. Pentru varietatea de poziţii din cadrul Bisericii în privinţa acestor tactici, a se vedea Ludwig Volk, *Baye*ms *Episkopat und Klerus in der Auşeinandersetzung mit dem Nationalsozialismus 1930 – 1934* (Mainz, 1965); şi Saul Friedländer, *Pius XII and the Third Reich* (Londra, 1966).

Conway, *The Nazi Persecution*, 67 – 71, 89 – 90.

Ibid., 78 – 81.

Ibid., 90 – 94; Lewy, *The Cathohe Church*, 168 – 75; v. supra, 32 – 6, pentru evenimentele din 1934.

Alfred Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts*: *Eine Wertungder seehsch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer ei t* (München, 1935), mai ales 607 – 36; Robert Cedi, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology* (Londra, 1972), mai ales 82 – 104, rămâne cea mai bună relatare a ideilor lui Rosenberg

Klein *Die Lageberichte*, 270 (Lagebericht, mai 1935); Lewy, *The Cathohe Church*, 151 – 68.

Bernhard Stasiewski (ed.), *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933 – 1945*, îi *1934 – 1935* (Mainz, 1976), 299 – 300 (Hirtenwort des deutschen Episkopats, 23 august 1935).

Peter Löffler (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen: Akten, Briefe und Predigten 1933 – 1946*, 1: *1933 – 1939* (Mainz, 1988), lxiv-lxvii, 168 – 84.

Ibid., 188 – 9 (Galen către Hitler, 7 aprilie 1935).

Conway, *The Nazi Persecution*, 107 – 12; Klein (*ed.*), *Die Lageberichte*, 193, 207 – 8, 235, 246 – 8, 270, 282.

Ibid., 319; Conway, *The Nazi Persecution*, 157 – 60.

Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 364.

Ibid., 208, 222 – 3.

Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, I: *Regierungsbezirk Oberbayern* (Mainz, 1966), 145, 150, 153 (rapoarte despre 9 iunie şi 7 – 10 iulie 1936).

Ibid., 251 (Monatsbericht der Regierung Oberbayern, 10 iulie 1937).

Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/IIL 353 – 4 (31 ianuarie 1937); a se vedea pe larg Hans Günter Hockerts, Die Goebbels-Tagebücher 1932 – 1941: Eine neue Hauptquelle zur Erforschung der nationalsozialistischen Kirchenpolitik, în Dieter Albrecht *et al.* (eds.), *Politik und Konfession*: *Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Beilin, 1983), 359 – 92.

Jeremy Noakes, The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich, în Peter D. Stachura (ed.), *Shaping of the Nazi State* (Londra, 1978), 210 – 33. Pentru un incident similar din Cham, Bavaria, a se vedea Walter Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage în Bayem nach den Regerungspräsuienienberichten 1933 – 1943*, IV: *Regierungsbezirk Niederbayern und Oberpfalz 1933 – 1945* (Mainz, 1973), 229 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 mai 1939); pentru documente despre starea bisericii din Aachen, a se vedea Bernhard Vollmer (ed.), *Volksopposition im Polizeistaat*: *Gestapo und Regurungsberichte 1934 bis 1936* (Stuttgart, 1957); pentru Baden, a se vedea Jorg Schadt (ed.), *Verfidgungund Wider starul unter dem Nationalsozialismus în Baden*: *Die Lageberichte der Gestapo und des Generalstaatsanwalts*

Karlsruhe 1933 – 1940 (Stuttgart, 1975).

Heinz Boberach (ed.), *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirehenoolk în Deutschland 1934 – 1944* (Mainz, 1971): Lageberichte des Chefe des Sicherheitsamtes des Reichsführers SS, Mai/Juni 1934, 3 – 63, la 25 – 31; ibid.: Das katholische Vereinswesen: Die Organisation der katholischen Jugendvereine. Sonderbericht des Chefs des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS, September 1935, 118 – 51 (citat la 125); ibid.: Lagebericht der Zentralabteilung H/I des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS für Januar 1938, 274 – 8.

Steinweis, *Art*, 137 – 8.

Dieter Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der deutschen Reichsregierung* (3 vol., Mainz, 1965 – 80), I: *Von der Ratfizierung des Reichskonkordats bis zur Enzyklika* (*Md brennender Sorge*, mai ales 6 (Denkschrift des erzbischöflichen Ordinariats München-Freising, 2 octombrie 1933), 3 – 8, 37 – 44, şi replica din partea guvernului german la 15 ianuarie 1934, (Promemoria des Heiligen Stuhis an die deutsche Reichsregierung 31 January 1934), 47 – 72 etc.

Ibid., 61.

Witetschek (ed.), *Die kir Mche Lage*, HI: *Regierungsbezirk Schwaben* (Mainz, 1971), oferă o impresie deosebit de buna a acestei multitudini de lupte locale; a se vedea de asemenea Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage*, IV XXXV, Edward N. Peterson, *The Limits of Hiller*'s *Power* (Princeton, NJ., 1969), 301 – 4; şi Ian Kershaw, *Popular Opinion and Hditical Dissent in the Third Reich*: *Bavaria 1933 – 1945* (Oxford, 1983), 185 – 223.

Ambele schiţe ale Enciclicei retipărite în Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, I. 404 – 43.

Ibid., 410; traducere în engleza contemporană în *On the Condition of the Church în Germany* (London, 1937); a se vedea, de asemenea, Ernst C. Helmreich, *The German Churches under Hitler: Background, Struggle and*

Epilogue (Detroit, Mich., 1979), 279 – 83; Conway, *The Nazi Persecution*, 164 – 7.

Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, 1.421.

Ibid., îi *1937 – 1945*, răspunsul ambasadorului german către Pacelli, 12 aprilie 1937 (1 – 5) şi corespondenţa ce a urmat; de asemenea, Witetschek, *Die kirchliche Lage*, II. 166 – 71 (Monatsbericht der Regierung Ansbach, 6 aprilie 1937).

Boberach (ed.), *Berichte* (Lagebericht der Zentralabteilung 11/1 des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS für Januar 1938), 274 – 8.

Edward D.R. Harrison, The Nazi Dissolution of the Monasteries: A Case-Study9, *En & h Historical Renew*, 109 (1994), 323 – 55; Witetschek (ed.), *Die Kireh & he Lage*, L 244 – 6, 252 – 3, 299 (rapoarte ale Pofizeidirektion 7 iulie 1937, 7 aug. 1937, raport al Regierung, 10 noi. 1938).

Ulrich von Hehl *ci al.* (edit.), *Priester unter Hitters Terror Eine biographische und statistische Erhebung (2 vol.*, Mainz, 1996 [1984]).

VOO – tischer Beobachter, 212 (31 iulie 1935), 2; ibid., 337, Ausgabe A/Nord deutsche Ausgabe, Berlin, 3 decembrie 1935, prima pagină.

Ibid., 345, 11 decembrie 1935, pagina *2*; *Nachtausgabe*, 121, 26 mai 1936.

Berliner Morgenpost, 102, 29 aprilie 1937, prima pagină; pentru preoţii şi călugării acuzaţi de delicte sexuale împotriva tinerelor fete, a se vedea Ziegler (ed.), *Die kmhhehe Lage*, IV 173 – 5 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 decembrie 1937).

3\.12-Uhr-Blatt, Berlin, 102, 29 aprilie 1937, prima pagină.

Ibid., 128, 29 mai 1937, prima pagină.

Hans Günter Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozgsse gegen katholische Ordensan gehörige und Priester 1936/37*: *Eine Studie zyer nationalsozialistischen Herrschafistechmk und zum Kirchenkampf* (*Mainz*, 1971), 78 – 112; citat din *Völkischer Beobachter*, 12 iunie 1936,

la91.

Citat în Reuth, *Goebbels*, 361.

35.12-Uhr-Blatt, *Berlin*, 128, 29 mai 1937, paginile 1 – 2; *Nachtausgabe*, 122, 29 mai 1937, pagina 3; *Völkischer Beobachter*, 159, 30 mai 1937, paginile 3 – 4; Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse*, 113 – 18.

Conway, *The Nazi Persecution*, 168 – 91; Bertram citat la 179; Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozßsse*, 132 – 46. Broszatdal. (edit), *Bagern*, I. 107.

Völkischer Beobachter, 145, 25 mai 1937, pagina 3.

Conway, *The Nazi Disecution*, 168 – 95; Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, II. 300 n.2; George L. Mosse (ed.), *Nazi Culture: Intellectual*, *Cultural and Social Life in the Third Reich* (New York, 1975), 250 – 55, citând o listă de plângeri din partea episcopului Bisericii de Confesiune Theophil Würm în Württemberg din iunie 1939, în Joachim Beckmann (ed.), *Kirchliches Jahrbuch jur die evangelische Kirche în Deutschland 1933 – 1944* (Gütersloh, 1948), 343 – 7; Rolf Eilers, *Die national sozialistische Schulpolitik*: *Eine Studie zpr Funktion der Erziehungim totalitären Staat* (Köln, 1963), 22 – 8, 85 – 92 pentru statistici; un bun studiu regional de Franz Sonnenbergei; Der neue „Kulturkampf4. Die Gemeinschaftsschule und ihre historischen Voraussetzungen, în Broszat *et al*. (edit), *Bagern*, HI. 235 – 327.

Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, I: 283 (Monatsbericht der Regierung Oberbayern, 9 decembrie 1937).

Helmut Prantl (ed.), *Die kirchliche Lage în Bagern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933 – 1945*, V: *Regierungsbezirk Pfalz 1933 – 1940* (Mainz, 1978), lv.

Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage*, IV, 201 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 iunie 1938).

Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, *VI. passim*.

Citat în Conway, *The Nad Persecution*, 216 – 17.

Ibid., 218 – 19; Kershaw, *The Hitler Myth*3, 105 – 20. Pentru învăţătorii din şcolile de sat ca figuri centrale ale

luptei împotriva bisericii conduse de preotul satului, a se vedea edificatoarele rapoarte din epocă ale Organizaţiei Profesorilor Nazişti în Broszat *et al*. (eds.), *Bayern*, 1.549 – 51.

Evans, *The Carrungof the Third Reich*, 13 – 14; Denis Mack Smith, *Modern Italy*: *A Political History* (New Haven, 1997 [1959]), 83 – 5, 91 – 2, 200 – 201; Theodore Zeldin (ed.), *Conflicts* in French *Society: Anticlericalism*, *Education and Morals in the Nineteenth Century* (Londra, 1970).

Steigmann-Gall, *The Hoty Reich*, 91 – 101.

Pentru afirmaţiile exagerate în legătură cu influenţa lui Rosenberg, a se vedea de exemplu Robert A. Pois, *National Socialism and the Religion of Nature* (Londra.

mai ales 42.

Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941 – 42* (Bonn, 1951), 275 (11 aprilie 1942); Fest, *The Face*, 254 – 5.

Reinhard Bollmus, Alfred Rosenberg: National Socialism's „Chief Ideologue"?" în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nad Elite*, 183 – 93, la 187; şi mai general, Harald Iber, *Christlicher Glaube oder rassischer Mythus*: *Die Auşeinandersetzung der Bekennenden Kirche mit Alfred Rosenbergs Der Mythus des 20*. *Jahrhundertsă* (Frankfurt am Main, 1987), mai ales 170 – 81; şi Raimund Baumgärtner, *Weltanschauungskampf im Dritten Reich*: *Die Auşeinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz, 1977), mai ales 106 – 34, 153.

Promemoria des Heiligen Stuhis an die Deutsche Reichsregierung, 13 mai 1934, în Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, 125 – 64, la 134 – 7, de asemenea citat şi tradus în Conway, *The Nad Persecution*, 109.

101. Johann Neuhäusler, *Kreuz und Hakenkreuz*; *Der Kampf des Nationalsozial ismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand* (München, 1946), 251, citat în Mosse (ed.), *Nad Culture*, 241.

Documentul PS-3751 de la Nürnberg, în Wulf,

Literatur, 299 – 300. Pentru exemple suplimentare, a se vedea Gilmer W. Blackbum, *Education in the Third Reich*: *A Study of Race and History în Nad Textbooks* (Albany, N.Y., 1985), 75 – 92, la 85.

Reck-Malleczewen, *Diary*, 33. În privinţa veridicităţii contestabile a anecdotelor lui Reck, însă, a se vedea mai jos, 416.

Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 126 – 7; Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*.

134 – 7

Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 101 – 4.

Ackermann, *Heinrich Himmler*, 253 – 4; Bradley F. Smith şi Agnes F. Peterson (edit.), *Heinrich Himmler-Geheimreden 1933 – 1945 und andere Ansprachen* (Frankfurt am Main, 1974), 160 – 61; Hans-Jochen Gamm, *Der braune Kult*: *Das Dritte Reich und seine Ersatzreligion*: *Ein Beitrag zur politischen Bildung* (Hamburg, 1962), mai ales 78 – 89, 156 – 90; Manfred Ach and Clemens Rentrop (edit.), *Hillers Religion3: Pseudoreligiöse Elemente im nationalsozialistischen Sprachgebrauch* (München, 1991 [1979]).

Klein (ed.), *Die Lageberichte*, I. 195; (Übersicht der Staatspolizeistelle Kassel über die politische Lage im November 1934); Steigmann-Gall, *The Hoty Reich*, 222.

Ibid., 87 – 91.

Ibid., 219 – 28.

Ibid., 230 – 40.

111 Conway, *The Nad*, *Persecution*, 213 – 22; Heike Kreutzer, *Das Reichskirchenministerium im Gefüge der nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 2000), mai ales 100 – 130.

Gailus, *Protestantismus*, 664*6.

Detlef Grabe, *wischen Widerstand und Martyrium*: *Die gjugm Jehovas im Dritten Reich3* (München, 1993); Michael H. Kater, Die emsten Bibelforscher im Dritten Reich, *VfZ* 1? (1969), 181 – 218; Zeidler, *Das Sondergericht Freiberg*, 49 – 55; Gerhard Hetzei; Emste

Bibelforscher în Augsburg5, în Broszat *dal.* (edit), *Bayern*, IV 621 – 43. Există un bun studiu local în Walter Struve, *Aufstieg und Herrschaft des Nationalsozialismus în einer industriellen Kleinstadt*: *Osterode am Harz 1918 – 1945* (Essen, 1992), 242 – 74.

Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 125 – 8; Hans-Ulrich Ludewig şi Dietrich Kuessner, *Es sei also jeder gewamt3*: *Das Sondergericht Braunschweig 1933 – 1945* (Braunschweig, 2000), 89 – 90.

115 Hans-Eckhard Niermann, *Die Durchsetzung politischer und politisierter Ştrafjustiz im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1995), 295 – 305; Schmidt, *Beabsichtige Ich, die Todesstrafe zjul beantragen*3, 105 – 7; Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 180 – 83.

Höss, *Commandant*, 94 – 8, 151 – 2.

Ribbe (*ed.*), *Die Lageberichte*, 230 (Lagebericht der Staatspolizeistelle Potsdam für Februar 1935).

Höhne, *The Order*, 131 – 6; Ackermann, *Heinrich Himmler*, 253 – 4; Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 120, 122, 132, 149 – 53. Pentru părerile lui Hider despre ideile religioase ale lui Himmler, a se vedea Speer, *Inside*, 94 – 5, 122. Pentru neliniştea publică în legătură cu „presupusa ostilitate anticreştină a SS", a se vedea Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 429 (Lagebericht der Staatspolizeistelle Potsdam für den Monat Februar 1936). A se vedea de asemenea Wolfgang Dierker, „Niema's Iezuiten, Niema's Sektierer": Die Religionspolitik des SD 1933 – 1941, în Michael Wildt (ed.), *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg, 2003), 86 – 117.

Domarus, *Hitler*, III. 1, 145 – 7 (traducere rectificată).

Klaus Vondung, *Magie und Manipulation*: *Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus* (Göttingen, 1971); Eric Voegelin, *The New Science of Politics*: *An Introduction* (Chicago, 1952); James M. Rhodes, *The Hitler Movement*: *A Modern*

Millenarian Revolution (Stanford, 1980); Uriel Tal, *Structures of German Political Theology3 in the Nazi Era* (Tel Aviv, 1979); Claus-Ekkehard Barsch, *Die politische Religion des Nationalsozialismus*: *Die religiöse Dimension der NS-Ideologie în den Schriften van Dietrich Eckart*, *Joseph Goebbels*, *Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München, 1998); Michael Ley şi Julius H. Schoeps (edit.), *Der Nationalsozialismus als politische Religion* (Bodenheim, 1997); Hans Maier, *Politische Religionen*: *Die totalitären Regime und das Christentum* (Freiburg, 1995).

Numeroase exemple în Blackburn, *Education*, capitolul 4 CThe Secular Religious Character of National Socialist History, 75 – 92); pentru un comentariu contemporan despre utilizarea limbajului religios în legătură cu Hitler; a se vedea Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 39 (11 noiembrie 1933).

Domarus (ed.), *Hitler*, II. 833.

Gailus, *Protestantismus*, 664*5; Kershaw, *The Hiller Myth*, 106 – 8.

Philippe Burrin, Political Religion. The Relevance of a Concept, *History and Memory*, 9 (1997), 321 – 49, oferă mai multe exemple de limbaj religios în retorica nazistă, dar trece prea uşor peste ostilitatea lui Hitler faţa de renaşterea păgânismul pseudogerman: Richard Steigmann-Gall, Was National Socialism a Political Religion or a Religious Politics?", în Michael Geyer şi Hartmut Lehmann (edit.), *Religion und Nation*: *Nation und Religion*. *Beiträge zu* einer *unbewältigten Geschichte* (Göttingen, 2004), 386 – 408, oferă mai multe exemple de ostilitate ale multor lideri nazişti faţă de pseudoreligia păgână.

George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses*: *Political Symbolism and Mass Movements în Germany from the Napoleonian* Hfor *through the Third Räch* (New York, 1975), mai ales 207 – 17.

Blackbum, *Education*, 87.

Detlev J.K. Peukert, The Genesis of the „Final Solution" from the Spirit of Science, în Thomas Childers şi

Jane Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich* (New York, 1993), 234 – 52.

Aus dem Jahresbericht des Direktors der Grossen Stadtschule (Gymnasium und Oberrealschule) zu Wismar über das Schuljahr 1933/34, nr. 105 în Joachim S. Hohmann şi Hermann Langer (edit.), *Stolz, ein Deutscher zu sein… Nationales Selbstoerständnis* în *Schulenfsätzen 1914 – 1945* (Frankfurt am Main, 1995), 208.

Ibid., 226, nr. 118: Adolf Hitler als Knabe: Aus dem Schreibheft von A. Sch., Weingarten, o. J.

Ibid., 257, nr. 142: Waren unsere germanischen Vorfahren Barbaren? Aufsatz des Schülers M.K., Volksschule Tiefensee, 22. septembrie 1937.

Ibid., 276 – 7, nr. 156: Totengedenken. Aufsatzentwurf des 14 jährigen Schülers M.K., Volksschule Tiefensee, vom November 1938.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 203.

Hohmann şi Langer (edit), *Stolz*, 270 – 71, nr. 153: Die Judenfrage ist eine Rassenfrage. Aufsatzentwurf von M.K., Schüler der 8. Klasse an der Volksschule în Tiefensee, Kreis Eilenburg, 1938; mai mult exemple ale mundi de la şcoală din această perioadă în Dieter Rossmeisst, *Ganz Deutschland wird zum Führer halten… zur politischen Erziehungin den Schulen des Dritten Raches* (Frankfurt am Main, 1985), 110 – 66.

Blackbum, *Education*, 34 – 74; Mosse (ed.), *Nazi Culture* 283 – 4, citând *The Times* (Londra), 29 ianuarie 1935. A se vedea de asemenea Kurt-Ingo Flessau, *Schule der Diktatur*: *Lehrpläne und Schulbücher des Nationalsozialismus* (München, 1977).

62, 76 – 82.

Hohmann şi Langer, *Stolz*, 209; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 13 – 15.

Ilustraţie reprodusă în Lisa Pine, *Nazi Family Policy, 1933 – 1945* (Oxford.

59; a se vedea mai general Rossmeisst, *Ganz Deutschland*, 171 – 80.

Deutsches Lesebuch finr Volksschulen: *Fünftes und sechstes Schuljahr* (Braunschweig, n.d.), 365 – 6, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 291 – 3.

Franz Pöggdei; «Politische Inhalte în Fibeln und Lesebüchern des „Dritten Reiches" în Joachim S. Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg und Nationalsozialistische Bewegungim deutschen Lesebuch 1933 – 1945* (Frankfurt am Main, 1988), 75 – 104.

Pentru un exemplu de o astfel de ilustraţie dintr-un manual, a se vedea Hohmann şi Langer, *Stolz*, 234; de asemenea Lisa Pine, The Dissémination of Nazi Ideology and Family Values through School Textbooks, *History of Education*, 25 (1996), 91 – 110; şi ilustraţii în idem, *Nazi Family Pöhcy*, 61 – 3.

Sylvelin Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*: *Das Bremer Volksschulwesen unter dem Nationalsozialismus* (Bremen, 1993), 52; mai general, a se vedea Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 28 – 30, şi Flessau, *Schule der Diktatur*, 66 – 73.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 197 – 8. Pentru directivele oficiale, a se vedea Margarete Götz, *Die Grundschule* in der *zjit des Nationalsozialismus*: *Eine Untersuchung der inneren Ausgestaltung der vier unteren Jahrgänge der Volksschule auf der Grundiage amtlicher Massnahmen* (Bad Heilbrunn, 1997), mai ales 40 – 140. Pentru utilizarea broşurilor neoficiale naziste şi a materialelor didactice distribuite în şcoli înaintea editării manualelor revizuite oficial, a se vedea Benjamin Ortmeyer, *Schulzeit unterm Hitlerbild*. *Analysen*, *Berichte*, *Dokumente* (Frankfurt am Main, 1996), 50 – 54; mai general, a se vedea Joachim Trapp, *Kölner Schulen in der NS-Zeit* (Köln, 1994), 1-112.

Kurt-Ingo Flessau, Schulen der Partei (lichkeit)? Notizen zum aligemeinbildenden Schulwesen des Dritten Reichs, în idem *et al*. (edit.), *Erziehung im Nationalsozialismus*: *und sie werden nicht mehrfrei ihr ganzes Leben!"* (Köln, 1987), 65 – 82; idem, *Schule der*

Diktatur, 13 – 20; Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 162, 193, pentru afişe şi aviziere; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 31 – 7: difuzarea de filme în şcoli a devenit obiectul unei tipice lupte naziste pentru putere între Ministrul Propagandei şi Ministerul Educaţiei (ibid., 32). Radioul din şcoli avea o mică importanţă în acest moment (ibid., 32 – 33). Pentru festivaluri, a se vedea Rossmeisst, *Ganz Deutschland*, 69 – 76.

Wolfgang Keim, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*, îi *Knegsvorbereitung*, *Krieg und Holocaust* (Darmstadt, 1997), 34 – 56; Reinhard Dithmar, Literaturunterricht und Kriegserlebnis im Spiegel der nationalsozialistischen Programmatik, în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 54 – 74; Roland Schopf, Von Nibelungentreue, Märtyrertod und verschwörerischer Verschwiegenheit, în ibid., 194 – 214; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 85 – 98.

144 Norbert Hopster şi Ulrich Nassen, *Literatur und Erziehung im Nationalsozialismus*: *Deutschunterricht als Körperkultur* (Paderborn, 1983), 31 – 40; Flessau, *Schule der Diktatur*, 58 – 9.

Ibid., 140 – 43.

Ortmeyer, *Schulzeit*, 55 – 78, pentru nazificarea unui număr de materii; de asemenea Geert Platner (ed.), *Schule im Dritten Reich: Erziehung zum Tod*? *Eine Dokumentation* (München, 1983), 42 – 54 şi 246 – 55, pentru rasism, şi 55 – 62 şi 203 – 45, pentru militarism.

Flessau, *Schule der Diktatur*, 82 – 4, 143 – 54.

Citat în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 329; exemple de asemenea în Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 59 – 69.

Franz Schnass, *Nationalpolitische Heimatund Erdkunde* (Osterwieck am Harz, 1938), mai ales 54 – 5; Bruno Plache, *Das Raumgfitge der Wdt Erdkundebuchfior Schulen mit höheren Lehrzielen*, I: *Deutschland* (Göttingen, 1939), mai ales 2. Hans-Günther Bracht, *Das höhere Schulwesen im Spannungsfidd von Demokratie und*

Nahonalso & dismus: *Ein Beitrag zur Kontinuitätsdebatte am Beispiel der preussischen Aufbauschule* (Frankfurt am Main, 1998), 603 – 17, subliniază în mod deosebit rezistenţa acestei materii la readaptarea sa în termenii ideologiei naziste.

Flessau, *Schule der Diktatur*, 82 – 3.

Henning Heske, *... und morgen die ganze Welt... Erdkundeunterrichtim Nationalsoziahsmus* (Giessen, 1988), 188 – 250; exemplele includ Ekkehart Staritz, *Deutsches Volk und deutscher Raum*: *Vom alten Germanien zum Dritten Reich* (Berlin, 1938), p Friedrich W. Schaafhausen, *Das Auslandsdeutschtum* (Köln, 1934). Pentru un bun rezumat al învăţămintelor naziste, a se vedea Margret Kraul, *Das deutsche Gymnasium 1780 – 1980* (Frankfurt am Main, 1984), 157 – 65.

Flessau, *Schule der Diktatur*, 99, 138 – 9.

Karl August Eckhardt, *Die Grundschulausbildung* (Dortmund, 1938), 90.

Platner (ed.), *Schule*, 121 – 3. Însă amintirile multor germani renumiţi incluşi în această colecţie, precum cancelarul federal de mai târziu Helmut Kohl (82 – 3), subestimează privind retrospectiv gradul în care rasismul şi militarismul pătrunseseră în şcoli în această perioadă; fragmentele din manuale reproduse mai târziu în carte (203 – 65) oferă o corectare implicită.

Trapp, *Kölner Schulen*, 39 – 40, 51 – 5.

Six Years Education in Nazi Germany, de un autor anonim, scrisă în 1945 sau 1946; manuscris în Leonard Nachlass, Box 12, Folder Englische Untersuchungen ueber die Deutschen zu verschiedenen Fragen der Schulpolitik, Georg-Eckert Institut für Schulbuchforschung, Braunschweig îi sunt recunoscător lui Riccarda Torriani pentru că mi-a asigurat o copie a acestui document

A se vedea Bracht, *Das höhere Schulwesen*, pentru o bună descriere a echilibrului dintre libertate şi obligativitate în situaţia învăţământului într-o şcoală mai mare. Hermann Schnorbach (ed.), *Lehrer und Schule*

unterm Hakenkreuz; *Dokumente des Widerstands von 1930 bis 1945* (Königstein im Taunus, 1983), este remarcabil prin lipsa sa de documente despre rezistenţa învăţătorilor şi a elevilor lor în cel de-al Treilea Reich. A se vedea de asemenea Michael H. Kater, *Hitler Youth* (Cambridge, Mass., 2004), 42 – 4, în legătură cu politizarea şi conformitatea în creştere a profesorilor. Pentru elevii evrei, a se vedea mai jos, 562 – 3.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 66 – 9 (numere la 68 n. 140).

Wolfgang Wippermann, Das Berliner Schulwesen in der NS-Zeit Fragen, Thesen und methodische Bemerkungen, în Benno Schmoldt (ed.), *Schule în Berlin*: *Gestern und heute* (Berlin, 1989), 57 – 73, la 61 – 3; şi Michael Buneigh şi Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germary 1933 – 1945* (Cambridge, 1991), 208, pornind de la acest articol şi de la alte surse istorice locale.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 98 – 9.

Ibid., 3 – 6, 69 – 75.

Ibid., 6, 72 – 5, 76 – 85; Willi Feiten, *Der nationalsozialistische Lehrerbund*: *Entwicklung und Organisation*: *Ein Beitrag ztan Aufbau und zur Organisations struktur des nationalsozialistischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981), 177 – 84 (numere la 181); Wolfgang Keim, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*, I: *Antidemokratische Potenţiale*, *Machtantritt und Machtdurchsetzyng* (Darmstadt, 1995), 97 – 112. Schemm a murit în 1935 şi succesorul său Wächtler au amendat data de înfiinţare retrospectiv de la 1927 la 1929, întrucât ultimul s-a alăturat doar în 1929. A se vedea Schnorbach (ed.), *Lehrer und Schule*, 26 – 7; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 874 – 5; şi Trapp, *Keiner Schulen*, 28 – 47.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 203; Wilfried Breyvogel şi Thomas Lohmann, Schulalltag im Nationalsozialismus, în Peukert şi Reulecke

Die Reihen fast geschlossen 199 – 221, la 215 – 16.

Breyvogel şi Lohmann, Schulalltag, 216 – 18; exemple ale pedepsei corporale în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 208 – 9.

Broszat *et al.*, *Bayern* 1.543 CHericht NSLB, Kreis Garmisch-Partenkirchen, Gau München-Oberbayern, 2 iunie 1938); Trapp, *Kölner Schulen*, 39.

Broszat *et al.* (edit), Äeni, II. 531 – 2.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 205 – 12, şi HI (1936), 205 – 7, probabil supraestimând gradul opoziţiei de principiu a profesorilor faţa de regim. Comentarii suplimentare în legătură cu numărul în scădere al profesorilor în ibid., VI (1939), 322 – 6.

Statistici oficiale, citate şi comentate, în ibid., VI (1939), 319 – 20;

Ibid., 1 (1934), 580.

Ibid., HI (1936), 190 – 2

Ibid., VI (1939), 321.

Ibid., 1 (1934), 568.

Ibid., H (1935), 202; Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 173.

Behnken (ed.) *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 1, 048 – 9; Rossmeisst, *Ganz Deutschland3*, 47 – 50.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 54 – 66.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 567 – 74.

Ibid., HI (1936), 192.

Kater, *Hitler tiruth*, 16; Arno Klönne, *Jugend im Dritten Reich: Die Hitlerjugend und ihre Gegner* (Köln, 1999 [1982]), 33 – 4. Un exemplu de eseu cu tema Warum bin Ich nicht in der Hitlerjugend?" din 25 aprilie 1934, a se vedea Hohmann şi Langer (edit), *Stolz*9, 222 – 3 (nr. 113: Aufsatz von M.S.: studentul a promis să se alăture imediat).

Klönne, *Jugend*, 15 – 42, tabelul cu membrii la 33 (cifrele pentru 1939 includ Austria şi Regiunea Sudetă).

Pentru zilele fără şcoală, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 552, şi Trapp, *Kölner Schulen*, 67 – 72 (şi pentru refuzarea unui certificat de plecare). Despre Tineretul Hitlerist, a se vedea mai recent Kater, *Hitler Youth*.

A se vedea Hubert Steinhaus, *Hitlers pädagogische Maxnol. Mm Kampf* und die Destruktion der Erziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981), 65 – 75, şi Flessau, *Schule der Diktatur*, 22 – 31.

Hitler, *Mm Kampf*, 380, 383, 389.

Karl Christoph Lingelbach, *Erziehung und Erziehmgstheorien im nationalsozialistischen Deuisddând*: *Ursprünge und Wandlungen der 1933 – 1945 in Deutschland vorberrschenden erziehungstheoretischen Strömungen*; *ihre politischen Rmkbmn und ihr Jhehätins zur ausserschulischen Erziehungspraxis des Dritten Reiches** (Frankfurt am Main, 1987 [1970]), 25 – 33, 65 – 80, 162 – 87; Ernst Hojei; *Nationalsozialismus uni Päd-ffk*: *Unf Rd und Entwicklung der Pädagogik Ernst Kriecks* (Würzburg, 1996), 5 – 33 (despre Hitler).

Domanis (ed.), *Hitler*, II. 701 (14 sept 1935); rânduri suplimentare.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, m (1936), 1, 316.

Klönne, *Jugend*, 57 – 62.

Citat în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 361.

Ibid., 1, 362

Ibid., I (1934), 554.

Klönne, *Jugend* 133 – 4; pentru un bun exemplu; a se vedea, de asemenea, Hermann Grarul, Integration und Entfremdung: Inanspruchnahme durch Staatsjugend und Dienstpflicht5, în Ute Benz şi Wolfgang Benz (edit), *Sozialisation und Traumatisierung*: *Kinder in der zjii des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992), 70 – 79, la 74 – 9.

Maschmann, *Account Rendered*, 19 – 20.

Ibid., 27 – 8; a se vedea mai general Dagmar Resse, Bund Deutscher Mädel – Zur Geschichte der weiblichen deutschen Jugend im Dritten Reich, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch*: *zur Geschichte der Frauen* in der *Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main.

163 – 87.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 554; mai general, a se vedea Klönne, *Jugend*, 121 – 7.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 555.

Ibid., III (1936), 1, 313 – 4; amintiri personale similare în Hans Siemsen, *Die Geschichte des Hilletjungen Adolf Goer* (Düsseldorf, 1947), 49.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 842 – 4.

Klönne, *Jugend*, 57; Rossmeisst, *Ganz. Deutschland*, 77 – 89 (pentru colecţii).

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 556 – 7.

A se vedea deja Reichsjugendfuhnmg (ed.), *HJ im Dienst Ausbildungsvorschriftjur die Ertüchtigung der deutschen Jugend* (Berlin, 1935).

Baldur von Schirach, *Die Hitler-Jugend*: *Idee und Gestalt* (Leipzig, 1938 [1934]), 57 – 65.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 559 – 60; ibid., H (1935), 219 – 20; ibid., III (1936), 1, 314 – 16, 1, 323; mai multe example în ibid., IV (1937), 839 – 42; multe example de brutalitate în Kater, *Hitler Touth*, 30 – 31.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 366.

Ibid., 1378, 1, 391 – 2.

Ibiel; de asemenea ibid., HI (1936), 1, 324 – 6; şi Six Years Education in Nazi Germany, 4 (n. 156, supra).

Behnken (cd.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 379.

Kurt Hass (ed.), *Jugend unterm Schicksal* –

Lebensberichtejunger Deutscher 1946 – 1949 (Hamburg, 1950), 61 – 2, citat în Klönneji –, 142 – 3.

Kari-Heinz Janssen, Eine Welt brach zusammen, în Hermann Glaser and Axel Silenius (eds.), *Jugend im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1975), 88 – 90.

Behnken (cd.), Deuta ÄfaW-2 fericte, V (1938), 1391.

Ibid., V (1938), 1403.

Ibid., HI (1936) 1, 320 – 22; Kater; *Hitler Touth*, 38, pentru un exemplu al unui membru al Tineretului Hitlerist care şi-a denunţat tatăl la Gestapo pentru ca îl criticase pe Hitler.

Schirach, *Die Hitler-Jugend*, 104.

211 Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1403 – 5.

Ibiel, m (1936), 1, 322 – 3; pentru un exemplu similar; a se vedea Klemperer.

Shod Bear Witness, 195 (31 decembrie 1936).

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 564 – 6.

Dud., V (1938), 1, 392, 1, 395, 1, 398 – 1, 400; exemple suplimentare în ibid.

(1935), 692 – 4.

Ibid., V (1938), 1, 396; ibid., HI (1936) 1, 317 – 19, pentru mai multe scandaluri sexuale; de asemenea Siemsen, *Die Geschichte*, 172 – 3.

Kater; *Hitler Touth*, 61 – 2, 151 – 2.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 845.

Ibid., IV (1937), 836, de asemenea 876 – 7; mai general, Daniel B. Hom, The Hitler Youth and Educational Decline in the Third Reich, *History of Education Quarterly*, 16 (1976), 425 – 47.

Wissmann, *Els war eben unsere Schulzeit*, 52.

Michael Zimmermann, Ausbruchshoffiiungen: Junge Bergleute în den dreissiger Jahren, în Niethammer (ed.), *Die Jahre weiss man nichi*, 97 – 132, la 99 – 100.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 286 (Vierteljahreslagebericht 1939 des

Sicherheitshauptamtes).

Behnken (*edl*}, *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 574; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 121 – 6. A se vedea de asemenea, mai general, Ortmeyer, *Schulzeit*, 61 – 4, şi Rossmeisst, *Ganz Deutschland*, 54 – 7.

Trapp, *Kölner Schulen*, 39.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 50 – 54, 111 – 14; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 332.

Ibid., 313 – 14; *Tripp*, *Kölner Schulen*, 113 – 15.

Harald Scholtz, *NS-Ausleseschulen*: *Internatsschulen als Herrschaftsmittel des Führerstaates* (Göttingen, 1973), 29 – 49, 57 – 69; Eilers, *Die nationalsozial istische Schulpolitik*, 41 – 2.

Elke Fröhlich, Die drei Typen der nationalsozialistischen Ausleseschulen, în Johannes Leeb (ed.), *Wir waren Hitlers Eliteschüler3*: *Ehemalige Zöglinge der NS-Ausleseschulen brechen ihr Schweigen* (Hamburg, 1998), 192 – 210, la 194 – 6 şi 200.

Ibid., 201; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 386.

Fröhlich, Die drei Typen, 196 – 7.

Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 69; Horst Ueberhorst (ed.), *Eble jur die Diktatur Die Nationalpolitischen Erziehungsanstalten 1933 – 1945: Ein Dokumentarbericht* (Düsseldorf, 1969); a se vedea de asemenea amintiri în Leeb (ed.), *Wir waren*3, 19 – 21, 76 – 7.

Fröhlich, Die drei Typen, 202 – 3; Kraul, *Das deutsche Gymnasium*, 173 – 6, situează situaţia ambivalenţă a Napola, între şcoală de elită şi centru de îndoctrinare. A se vedea de asemenea Stefan Baumeister, *NS-Fuhrungskader Rekrutierung und Ausbildung bis zum Begum des Zweiten Weltkriegs 1933 – 1939* (Konstanz, 1997), 22 – 47. Kater, *Hitler löuth*, 52, într-o anumită măsură exagerează eficienţa acestora; despre subiect, a se vedea de asemenea Christian Schneider *et al.*, *Das Erbe der NAPOLA*: *Versuch* einer *Generaţionengeschichte des*

Nationalsozialismus (Hamburg, 1996), mai ales 33 – 91, 189 – 92.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 112.

Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 162 – 80; Kraul, *Das deutsche Gymnasium*, 176 – 8.

234 Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, V (1938), 1, 387; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 46 – 7.

Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 245.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 47; Fröhlich, Die drei Typen, 203 – 7; Baumeister, *NS-Fuhrungskader*, 48 – 66; a se vedea de asemenea Kater, *Hitler löuth*, 48 – 51.

Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, V (1938), 1, 387 – 8.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 48 – 9; Baumeister, *NS-Fuhrungskader*, 67 – 76.

Hans-Dieter Amtz, *Ordensburg Vogelsang 1934 – 1945*: *Erziehung zurpolitischen Führung im Dritten Reich* (Euskirchen, 1986), 104, 180 – 82.

Hardy Krüger, Von der Ordensburg nach Babelsberg5, în Leeb (ed.), *Wir waren3*, 49 – 55.

Fröhlich, Die drei Typen, 208 – 10; Baumeister, *NS-Fuhrungskader*, 81 – 5; Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 299 – 324.

Baumeister, *NS-Fuhrungskader*, 88 – 90; Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 288.

Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 21 – 2.

Industrieund Handelskammer Saarbrücken, citat în Behnken (ed.), *Deutsch l*and-*Berichie*, VI (1939), 317, cu exemple suplimentare.

Hans Schemm, *Hans Schemm spricht*: *Seine Reden und sein Werk* (Bayreuth, 1941 [1945]), 243 – 7, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 282 – 3; de asemenea Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, IV (1937), 868 – 9; ibid., 1, 051 – 4.

Ibid., I (1934), 575.

Trapp, *Kölner Schulen*, 67, 12 – 23.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 866.

Ibiel, IV (1937), 878.

Aus Tätigkeitsbericht des NSLB, Gau Mainfranken, Fachschaft II (Höhere Schulen), für das 2. und 3. Vierteljahr 1937, în Broszat *ci al.* (edit), *Bayern*.

542 – 3.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 834. A se vedea de asemenea Georg Schwing! *Die Pervertierung der Schule im Nationalsozialismus*: *Ein Beitrag Begriff Totalitäre Erziehung3* (Regensburg, 1993), 159 – 64 CSchule als vormilitäri sehe Institution).

Michael Grüttner, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995), 87 – 92; Hellmut Seier, Der Rektor als Führer. Zur Hochschulpolitik des Reichserziehungsministeriums 1934 – 1945, VJZ12 (1964), 105 – 46. Pentru discursul lui Hitler, a se vedea Domarus (eel), *Hitler*, II. 744. În mod tradiţional, rectoratul fusese mai mult o funcţie onorifică decât una executiva: a se vedea de exemplu Frank Golczewski, *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus: Personengeschichtliche Ansätze* (Köln, 1988), 248 – 60.

Citat în Grüttner, *Studenten*, 93.

Ibiel, 94 – 100. Pentru istoria începuturilor Ligii Studenţilor Germani Naţional-Socialişti, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 214 – 15, 429 – 31.

Grüttner, *Studenten*, 1 – 2; a se vedea de asemenea, mai general, Michael S. Steinberg, *Sabers and Brown Shirts*: *The German Student*să *Path to National Socialism*, *1918 – 19350*3, 1977), 72 – 103.

Grüttner, *Studenten*, 245 – 59, citat la 254; a se vedea de asemenea Geoffrey

J. Giles, *Students and National Socialism în German*? (Princeton, NJ., 1985), 136 – 50.

Grüttnei; *Studenten*, 259 – 60, 324.

Ibid., 287 – 316, citat la 307; Helma Brunck, *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und*

im Nationalsozialismus (München, 1999), mai ales 330 – 59; Friedhelm Golücke (ed.), *Korporationen und Nationalsozialismus* (Schemfeld, 1989); Michael Grüttner, Die Korporationen und der Nationalsozialismus, în Harm-Hinrich Brandt şi Matthias Stickler (edit), *Der Burschen Herrlichkeit3. Geschichte und Gegenwart des studenţischen Korporations wesens* (Würzburg, 1998), 125 – 43; Steinberg, *Sabers*, 154 – 72; Giles, *Students*, 175 – 86; Rosco G.S. Weber, *The German Student Corps* in the *Third Reich* (Londra, 1986), 102 – 69 (informativ, dar într-un fel exagerând proporţiile rezistenţei fraternităţilor la nazişti). Fraternităţile dizolvate includ şi grupurile catolice neconflictuale: a se vedea Hans Jürgen Rösgen, *Die Auflösung der katholischen Studentenverbände im Dritten Reith* (Bochum, 1995), mai ales 105 – 46.

Grüttner, *Studenten*, 101 – 2, 487. În aceste statistici şi în cele următoare, cifrele din 1939 sunt pentru *Altreich*, i.e. neincluzând Austria şi partea anexată a Cehoslovaciei şi sunt rotunjite la cea mai apropiată mie, sau procentaje întregi.

Ibid., 126 – 35, 490.

Eilers, *Nationalsozialistische Schulpolitik*, 18 – 21.

Grüttnei; *Studenten*, 491 şi 109 – 26; Irmgard Weyrather, 'Numerus Clausus für Frauen – Studenţinnen im Nationalsozialismus, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 131 – 62; Jill Stephenson, *Women în Nazi Society* (Londra, 1975), 130 – 46.

Grüttner, *Studenten*, 102 – 3; Norbert Wenning, Das Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen vom 25. April 1933 – ein erfolgreicher Versuch der Bildungsbegrenzung?", *Die deutsche Schule*, 78 (1986), 141 – 60.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 251 – 2; a se vedea de asemenea Wilhelm Treue, Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10 noiembrie 1938), *VfZ*§ (1958), 175 – 91, retipărind întregul discurs; *Völkischer Beobachter*, 10

noiembrie 1938 CAdolf Hitlers Rede an Grossdeutschland).

Pentru un bun exemplu a se vedea Peter Chroust, *Giessener Universität und Faschismus. Studenten und Hochschullehrer 1918 – 1945* (2 vol., Münster, 1994), I. 187.

Grüttner, *Studenten*, 104 – 9.

Ibid., 227 – 9, citat la 227 – 8.

Gerhard Szczęsny, *Als die Vergangenheit Gegenwart war: Lebensanlauf eines Ostoreussen* (Berlin, 1990), 90, citat împreună cu alte amintiri similare în Grüttner, *Studenten*, 230 – 31.

Ibid., 229 – 37.

Ibid., 260 – 71, 341 – 8.

Ibid., 317 – 31, citate la 329 şi 331; concluzii similare în Konrad H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800 – 1970* (Frankfurt am Main 1984), 197 – 8; şi Geoffrey J. Giles, The rise of the National Socialist Students' Association and the Failure of Political Education in the Third Reich, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 160 – 85, la 180 – 81; a se vedea de asemenea Steinberg, *Sabers*, 141 – 53, şi Giles, *Students*, 186 – 201.

Eine nötig gewordene Klarstellung, *Der Student* în *Mecklenburg-Lübeck*, 15 decembrie 1936, 9, citat în Grüttner, *Studenten*, 15 6.

Ibid., 155 – 67.

Ibid., 168 – 78, ei tot la 174, n. 99.

Ibid., 331 – 40.

Ibid. 178 – 93; citat la 174 n. 99.

Pentru părerea că nazificarea era răspândită în universităţile germane, a se vedea Steven P. Rémy, *The Heidelberg Myth*: *The Na & fication and Denazţfication of a German Urriversity* (Cambridge, Mass., 2002), 50 – 84; dar acest argument se bazează pe exemple selective ale celor mai nazişti profesori şi ale cercetărilor acesteia, o descriere a unor aspecte ale vieţii universitare precum nominalizarea pentru titluri onorifice, înfiinţarea unor institute de cercetare, editarea de jurnale şi similare, într-

un final, probleme secundare, şi aproape complet neglijând predarea. Tratează, de asemenea, ideile conservatoare pronaziste răspândite de parcă acestea ar fi fost importate în universităţi de către nazişti. A se vedea de asemenea Christian Jansen, *Profesoren und Politik*: *Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914 – 1935* (Göttingen, 1992), mai ales 230 – 36, demonstrând întoarcerea profesorilor de la Heidelberg spre dreapta anti-Weimar dar non-nazistă în perioada 1930 – 35.

Leon Poliakov şi Josef Wulf, *Das Dritte Reich und seine Denker: Doku mente* (Berlin, 1959), 73; Wilhelm Ribhegge, *Geschichte der Universität Münster*. *Europa în Westfalen* (Münster, 1985), 194.

Golczewski, *Kölner Universitätslehrer*, 338 – 49.

Grüttnei; *Studenten*, 198 – 205; Krieck citat la 204; Giles, *Students*, 151 – 62; a se vedea încercarea de a face un bilanţ din partea lui HeHmut Seiet; 'Nationalsozialistisches Wissenschafisverstänckiis und Hochschulpohtik, în Leonore Siegele-Wenschkewitz şi Gerda Stuchlik (edit), *Hochschule und Nationalsozialismus: Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftsbetrieb als Thema der Zeitgeschichte* (Frankfurt am Main, 1990), 5 – 21.

Hans-Paul Höpfiiei; Zfe *Universitate Bonn în Dritten Reich: Akademische Biographien unter naţional-socialistischer Herrschaft* (Bonn, 1999), 540 – 44.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 83 (Jahreslagebericht 1938 des Sicherheitshauptamtes).

Alan D. Beyerchen, *Scientists under Hitler Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven, Conn., 1977), 79 – 85.

Ibid., 85 – 102; citat (93) din memoriile nepublicate ale lui Lenard, citat în Charlotte Schmidt-Schönbeck, *300 Jahre Physik und Astronomie an der Kieler Universität* (Kiel, 19 6 5), 119.

Beyerchen, *Scientists*, 103 – 16.

Grüttner, *Studenten*, 194 – 8; Beyerchen, *Scientists*, 116 – 40, 63 – 4; Werner Heisenberg, *Der Teil und das Ganze*: *Gespräche im Umkreis der Atomphysik* (München, 1969), 206 – 12; dar a se vedea de asemenea Paul Forman, Physics and Beyond: Historiographic Doubts: Encounters and Conversations with Werner Heisenberg, *Science*, 172 (14 mai, 1971), 687 – 8; şi Steffen Richter, Die „Deutsche Physik", în Herbert Mehrtens şi Steffan Richter (edit.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie*: *Beiträge zur Wissenscheftsgeschichte des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 1980), 116 – 41, subliniază natura politica a fizicii ariene şi eşecul acesteia în a aduce o contribuţie reala experimentării sau teoriei ştiinţifice.

Beyerchen, *Scientists*, 141 – 67.

Helmut Lindner; „Deutsche" und „gegentypische" Mathematik. Zur Begründung einer „arteigenen Mathematik" im „Dritten Reich" durch Ludwig Bieberbach, în Mehrtens şi Richter (că *t.*), *Naturwissenschaft*, 88 – 115, mai ales 105 – 8.

Martin Bechstedt, „Gestalthafte Atomlehre" – Zur „Deutschen Chemie" im NS-Staat, în ibid., 142 – 65; de asemenea Horst Remane, Conrad Weygand und die „Deutsche Chemie", în Christoph Meinel şi Peter Voswinckel (edit), *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus*. *Kimtimriiätenund Diskont* (Stuttgart, 1994), 183 – 91.

Herbert Mehrtens, Entartete Wissenschaft? Naturwissenschaften und Nationalsozialismus, în Siegele-Wenschkewitz şi Stuchlik (edit.), *Hochschule und Nationalsozialismus*, 113 – 28.

Beyerchen, *Scientists*, 71 – 8; Rémy, *The Heidelberg Myth*, 55 – 6; Horst Möller, 'Nationalsozialistische Wissenschaftsideologie, în Jorg Tröger (ed.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1984), 65 – 76, mai ales. 74 – 6; şi Klaus Hentschel (ed.), *Physics and National Socialism*: *An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996), 116 – 18 (retipărind un articol

anonim din *Nature*, 136 (14 decembrie 1935), 927 – 8, despre 'Nazi-socialism and International Science.

Helmut Maier (ed.), *Rüstungsjbrschung im Nationalsozialismus: Organisation, Mobilisierung und Entgrenzung der Technikwissenschaften* (Göttingen, 2002), în mod descebit utila în privinţa cercetării şi a dezvoltării companiei; idem, *Ihrxhung als Waffe: Rüstungsfinschung in der Kaiser-Wilhdm-Gesdischifi und das KWI – jur Mdaffirrsdung 1900 bis 1947* (Göttingen, 2005); Susanne Heim, *Kähnen, Kautschuk, Karrieren. Pflanzpuyuhtungvnd landwirtschtfuiche Forschung în Kaiser-Wilhebn-Instituten 1933 – 1945* (Göttingen, 2003); Herbert Mehrtens, Kollaborations verhältnisse: Naturund Technikwissenschaften im NS-Staat und ihre Historie, în Meinel şi Voswinckel (edit), *Methzjn*, 13 – 32.

Kristie Macrakis, *Surviving du Swastika*: *Scientific Research* în *Nazi Germany* (New York, 1993), mai ales 84 – 186, 199 – 205 John Gimbel., *Science, Technology and Reparations*: *Exploitation and Plunder în Postwar Germany* (Stanford, Calif., 1990), 22.

A se vedea mai general Hartmut Lehmann şi Otto Gerhard Oexie (edit), *Nahonalsozialismus în den Kulturwissenschrften* (2 vol., Göttingen, 2004).

Karen Schönwalder; *Historiker und Pditik: Geschichtswissenschffi im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992), 75 – 88, citat la 77 şi 311 n.85; Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsmstitutjur Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart, 1966), pentru o descriere extrem de detaliată; Winfried Schulze, German Historiography from the 1930 s to the 1950 s, în Hartmut Lehmann şi James Van Hom Melton (edit), *Paths of Continuity*: *Central European Historiography from du 1930 s to the 1950 s* (Cambridge, 1994), 19 – 4 – 2, la 24 – 5; mai multe detalii în idem, *Deutsche Geschichtswissenschiff nach 1945* (München.

mai ales 31 – 45; a se vedea de asemenea Bernd Faulenbach, Tendenzen der Geschichtswissenschaft im

„Dritten Reich", în Renate Knigge-Tesche (ed.), *Berater der braunen Macht Wissenschaft und Wissenschaftler im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1999), 26 – 52, mai ales 36 – 7 şi 45 – 7; Peter Lambert, From Antifascist to *Volkshistoriker Demos* and *Ethnos* in the Political Thought of Fritz Rotig, 1921 – 45, în Stefan Berger *et al.* (edit.), *Writing National Histories*: *Western Europe Since 1800* (*Londra*, 1999), 137 – 49.

Schnöwälder, *Historiker*, 87; a se vedea de asemenea utilul studiu est-german (a fi citit cu obişnuitele rezerve) de Hans Schleier, Die *Historische Zeitschrift* 1918 – 1943, în Joachim Streisand (ed.), *Studien über du deutsche Geschichtswissenschaft von 1871 bis 1945* (2 vol., Berlin, 1965, 1969), II. 251 – 302, şi o descriere scurtă mai recentă a aceluiaşi autor, German Historiography under National Socialism: Dreams of a Powerfill Nation-state and German *Volkstum* Come True, în Berger *et al.* (edit), *Writing National Histories*, 176 – 88.

Schönwälder; *Historiker*, 85 – 6; Gerhard Ritter; Die deutschen Historikertage, *Geschichte în Wissenschaft und Unterricht*, 4 (1953), 513 – 21, la 517.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 86 Jahreslagebericht 1938 des Sicherheitshauptamtes).

A se vedea mai general Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus*: *Deutsche Geschichtswissenschaft und der Wblkstumskampf im Osten* (Göttingen, 2002); Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards*. *A Study of* Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988); Christoph Klessmann, Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich, în Peter Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1985), 350 – 83; Karl Ferdinand Werner, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschifl* (Stuttgart, 1967), mai ales 9 – 23.

James Van Hom Melton, Continuities în German Historical Scholarship, 1933 – 1960, în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 1-18, la 5; Georg G. Iggers.

Introduction, în idem (ed.), *The Social History of Pditirr Critical Perspectives în West German Historical Writing since 1945* (Leamington Spa, 1985), 1 – 48, la 17. Unul dintre primii destituiţi în 1933 a fost Franz Schnabel, istoric liberal catolic şi autorul unei deosebite istorii în mai multe volume a Germaniei în secolul nouăsprezece (Lothar Gall, Franz Schnabel (1887 – 1966), în Lehmann şi Melton (edit), *Baths*, 155 – 65).

Hans Rothfels, *Ostraum, Heussenium und Reichsgedenke: Historische Abhandlungen. Vorträge und Reden* (Leipzig, 1935), vi; Schönwälder, *Historiker*, 78 – 9, 91 – 104.

Ibid., 77 – 80. A se vedea de asemenea Peter Schöttler (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimations wissenschifi 1918 – 1945* (Frankfurt am Main, 1997); Willi Oberkrome, *Volksgeschichter Methodische binovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschifi 1918 – 1945* (Göttingen, 1992), mai ales 102 – 70; şi Reinhard Kühnt, Reichsdeutsche Geschichtswissenschaft, în Tröger (ed.), *Hochschule*, 92 – 104.

Christoph Cornelissen, *Gerhard Ritter*: *Geschichtswissenschifi und Politik im*

Jahrhundert (Düsseldorf 2001), 230 – 46 (citat la 245, din Gerhard Ritter, *Friedrich der Grosse. Ein historisches Profil* (Leipzig, 1936), 252 – 3); a se vedea de asemenea Klaus Schwabe, Change and Continuity în German Historiography from 1933 into the Early 1950 s: Gerhard Ritter (1888 – 1967), în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 82 – 108

Carsten Klingemann, *Soziologe im Dritten Rath* (Baden-Baden, 1996) pentru studii de caz ale diferitelor institute şi universităţi germane; a se vedea de asemenea idem, Social-Scientific Experts – No Ideologues: Sociology and Social Research in the Third Reich, în Stephen P. Turner şi Dirk Käsler (edit), *Sociology Responds to Fascism* (Londra, 1992), 127 – 54; Otthein Rammstedt,

Theorie und Empirie des Volksfeindes. Zur Entwicklung einer „deutschen Soziologie”, în Lundgreen (ed.), *Wissenschifi*, 253 – 313; de asemenea Klaus Brintzinger, *Die Nationalökonomie an den Universitäten Freiburg, Heidelberg und Tübingen 1918 – 1945*: *Eine instiiutions historische, vergleichende Studie der wirtscheftswissensdufilichen Fakultäten und Abteilungen südwestdeutscher Universitäten* (Frankfurt am Main, 1996).

Wilhelm Vosskamp, Kontinuität und Diskontinuität: Zur deutschen Literaturwissenschaft im Dritten Reich, în Lundgreen (ed.), *Wissenschifi*, 140 – 62.

Höpfher, *Die Universität Börm*, 34 – 8, 146 – 217. A se vedea mai general eseurile în Lehmann şi Oexie (edit), *Nahonalsozialismus*.

Michael H. Kater, *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, 1989), 111 – 20.

Ibid., 22 – 5, 120 – 21.

Ibid., 120 – 26, 147. Hopfner, *Die Universität Borm*, 271 – 330. Potrivit lui Kater, 17 la sută din doctorii din Germania în 1933 erau evrei, iar proporţia în cadrul profesorilor universitari de medicină era cu siguranţă mai ridicată (Kater, *Doctors*, 139).

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 35 (9 octombrie 1933).

Kater, *Doctors*, 172 – 3.

Robert N. Proctor, *The Nazi War on Cancer* (Princeton, N.J., 1999), 4, 198 – 203.

Ibid., 6 – 7.

Kater, *Doctors*, 174 – 6.

Spotts, *Hitler*, 386 – 9; Martin Komrump-*HAFRABA e V Deutsche Autobahn-Planung 1926 – 1934* (Bonn, 1990); Kurt Gustav Kaftan, *Der Kampf um die Autobahnen*: *Geschichte der Autobahnen în Deutschland 1907 – 1935* (Berlin, 1955).

Franz Wilhelm Seidler, Fritz Todt: From Motorway Builder to Minister of State, în Smelser p Zitelmann (edit.),

The Nazi Elite, 245 – 56, la 245 – 9; mai multe detalii în idem, *Fritz Todt Baumeister Dritten Roches* (Berlin, 1987 [1986]).

Fritz Todt, Der Strassenbau în nationalsozialistischen Staat5, în Hans Heinrich Lammers Hans Pfundtner (edit) *Grundlagen, Aufbau und Wirtsdutfisardnungdes nationalsozialistischen Staates*, (3 vol., Berlin, 1937), HI: *Die Wirtsdutfisordnung des nationalsozialistischen*. *Staates*, a se vedea, de asemenea, James Shand, The *Reichsautobahn*: Symbol for the Third Reich, *Journal of Contemporary History*, 19 (1984), 189 – 200; şi Erhard Schütz şi Eckhard Gruber, *Mythos Reichsautobahn*: *Bău und Inszenierung der Strassen des Führers 1933 – 1941* (Berlin, 1996).

Spotts, *Hitler*, 391 – 3; Rainer Stommer (ed.), *Reidisautobahn: fyramiden des Dritten Raches* (Marburg, 1982), 107; Thomas Zeller; „The Landscape's Crown": Landscape, Perception, and Modernizing Effects of the German Autobahn Sistem, 1934 – 1941, în David E. Nye (ed.), *Technologies of Landscape*: *From Reaping to Recycling* (Amherst, Mass., 1999), 218 – 40);

Spotts, *Hitler*, 393 – 4; Ludolf Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945*: *Die Entfesselung der Gewalt*: *Rassismus und Krieg* (Frankfurt am Main, 1996), 97 – 8; Hansjoachim Winkler; *Legenden um Hitler* (Berlin, 1963), 7 – 14; Dan P Silverman, *Hitler*'s *Economy*: *Nazi Work Creation Programs 1933 – 1936* (Cambridge, Mass., 1998), 147 – 57.

Richard J. Overy, Cars, Roads, and Economic Recovery în Germany, 1932 – 1938, *Economic History Review*, a 2-a serie, 28 (1975), 466 – 83, retipărită în idem, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994), 68 – 89.

Domarus (ed.), *Hitler*, I. 250 – 51.

Overy, Cars, Roads, and Economic Recovery; *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Institut fur Konjunkturforschung, Berlin), vol. 7, nr. 10 (7

martie 1934), 53 – 5.

Gerhard Kroll, *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonfonktur* (Berlin, 1958), 462, 505; de asemenea Harry Niemann şi Armin Hermann (edit), *Die Entwicklung der Motorisierung im Deutschen Reich und den Nachfolgestaaten* (Stuttgart, 1995).

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 153 (traducere corectată).

Ibid., 158 (traducere corectată).

Geoffrey Spencely, R.J. Overy and the Motorisierung: A comment, *Economic History Review*, 32 (1979), 100 – 106; Richard J. Overy, The German *Motorisierung* and Rearmament. A Reply, *Economic History Review* 32 (1978), 207 – 13.

Heinz Wehner, Die Rolle des faschistischen Verkehrswesens in der ersten Perioade des zweiten Weltkrieges, *Bulletin des Arbeitskreises weiter Weltkrieg*, 2 (1966), 37 – 61, la 41 – 2, citat în Hans-Erich Volkmann, The National Socialist Economy în

Preparation for War*, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford, 1990 – [1979-]), I: *The Build-up of German Aggression* (Oxford, 1990), 157 – 372, la 228 – 9.

Klaus Hildebrand, Die Deutsche Reichsbahn in der nationalsozialistischen Diktatur 1933 – 1945, în Lothar Gall şi Manfred Pohl (edit.), *Die Eisenbahn în Deutschland. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 1999), 165 – 243, la 176 – 7; a se vedea de asemenea Stefan Arold, *Die technische Enturiddung und rüstungswirtschqftliche Bedeutung des Dtkomotabaus der Deutschen Reichsbahn im Dritten Reich (1933 – 1945)* (Stuttgart, 1997). Gigantismul conceptual caracteristic al lui Hitler s-a făcut simţit până şi aici, cu propunerea sa de a crea căi ferate noi, mai mari, pe un ecartament mai larg decât cel existent (ibid., 97).

Fritz Blaich, *Wirtschaft und Rüstung im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1987), 15 – 20; Simon Reich, *The*

Fruits of Fascism: Postwar Prosperity în Historical Perspective (Ithaca, N.Y., 1990), 151.

Hans Mommsen şi Manfred Grieger; *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf 1996), 52 – 113; pentru organizaţia „Putere prin Bucurie", a se vedea mai jos, 465 – 75.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 488.

Shelley Baranowski, *Strength Througfijoy*: *Consumerism and Mass Tourism in the Third* ĂricĂ (New York, 2004), 240 – 41; Reich, *The Fruits*, 147 – 201; în 1938 Ford şi Opel au produs 52 la sută din toate vehiculele produse şi vândute în Germania (ibid., 159).

Karl Lärmer, *Autobahnbau în Deutschland 1933 bis 1945*: *Zu den Hintergründen* (Berlin, 1975), 54 – 7; Silverman, *Hitler's Economy*, 261.

Richard J. Overy, Unemployment in the Third Reich, în idem, *War and Economy*, 37 – 67, la 37 – 42 (publicat iniţial sub acelaşi tidu*âm Business History*, 29 (1987), 253 – 82); Dietmar Petzina, The Extent and Causes of Unemployment in the Weimar Republic, în Peter D. Stachura (ed.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (Londra, 1986), 29 – 48.

Domarus (ed.), *Hitler*, I. 234.

Willi A. Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft 1930 – 1945*: *Interna des Reichswirtschaftsministeriums* (Düsseldorf, 1983), 13 – 29.

Avraham Barkai, *Nazi Economics*: *Ideology Theory and Policy* (Oxford, 1990 [1988]), 28 – 35; Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 29 – 38; Wolfram Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik* 79/5-/945 (Opladen, 1968), 52 – 5.

Michael Schneider, The Development of State Work Creation Policy în Germany, 1930 – 1933, în Stachura (ed.), *Unemployment*, 163 – 86; Helmut Marcon, *Arbeitsbeschaffungspolitik der Regierungen Papen und Schleicher*. *Grundsteinlegung jur die Beschiftigemgspolirik im Dritten Reich* (Bem, 1974).

Herbst, *Das nationalsozialistische Deutsch*95 – 6;

Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 256 – 62.

Overy, Unemployment, 63 – 5; *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, vol. 7, nr. 17 (3 mai 1934), 77 – 82.

Extras din lege, tradusă în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 257; Pine, *Nazi Family Policy*, 17.

Helen L. Book, The State as an Employer of Women in the Weimar Republic, în William Robert Lee şi Eve Rosenhaft (edit.), *The State and Social Change în Germany 1880 – 1980* (Oxford, 1990), 61 – 98; mai general, Renate Bridenthal şi Claudia Koonz, Beyond *Kinder*, *Küche*, *Kirche*: Weimar Women în Politics and Work, în Renate Bridenthal *et al*. (edit), *When Biology Became Destiny*: *Women* în *Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984), 33 – 65.

Julia Sneeringer, *Wining Women's Votes*: *Propaganda and Politics în Weimar Germany* (Chapel Hill, N.C., 2002).

Frankfurter Zeitung, 9 septembrie 1934, citat în Noakes şi Pridham (edit), *Nazism*, II. 255 – 6.

Goebbels, *Michael*, 41 (1934 edn), citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 41.

Engelbert Huber, *Das ist Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1933), 121 – 2, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, *M*.

Clifford Kirkpatrick, *Women în Nazi Germany* (Londra, 1939), 121.

Helgard Kramer, Frankfurt's Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?", în Richard J. Evans şi Dick Geary (edit.), *The German Unemployed*: *Experiences and Con*sequences of *Mass Unemployment from the Weimar Republic to the Third Reich* (Londra, 1987), 108 – 41.

Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 89 – 91; Kershaw, *The Hitler Myth*, 59 – 64.

Werner Abelshausei; Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen

für die Nachkriegszeit, *VfZgM* (1999), 503 – 38; Versiunea engleză, de o lungime mai mare, în idem, Germany: Guns, Butter, and Economic Miracles, în Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War* II *Six Great Powers în International Comparison* (Cambridge.

122 – 76.

Harold James, Inovation and Conservatism în Economic Recovery: The Alleged „Nazi Recovery" of the 1930 s, în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 114 – 38; Peter Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1984), 67 – 71, 148.

Silverman, *Hitler's Economy*, 244, şi 359 n. 68, criticând statisticile oferite de Overy, Unemployment, 65; însă cifrele Republicii de la Weimar nu erau nici ele atât de impresionante: a se vedea de asemenea Dan P. Silverman, A Pledge Unredeemed: The Housing Crisis în Weimar Germany, *Central European History*, 3 (martie 1970), 112 – 39, la 119 – 20. A se vedea de asemenea Blaich, *Wirtschaft*, 15 – 21.

Germany's Economic Recovery, *The Economist*, 10 august 1935, 271 – 2.

Willi Heminer, *Die unsichtbaren Arbeitslosen. Statistische Methoden – Soziale Tatsachen* (Zeulenroda, 1935), 189; de asemenea Christoph Buchheim, Zur Natur des Wirtschaftsaufschwungs in der NS-Zeit, în idem *et al.* (edit.), *Zwischenkriegsztii*: *Wirtschaftshistorische Beiträge*: *Knut Borchardt zum 65. Geburtstag* (Baden-Baden, 1994), 97 – 119, la 105 – 7.

Birgit Wulff, The Third Reich and the Unemployed: National Socialist Work-creation Schemes în Hamburg, 1933 – 4, în Evans şi Geary (edit), *The German*

Unemployed, 281 – 302; Timothy W. Mason, *Social Policy* in the *Third Räch*: *The Working Class and the National Community* (Providence, R.I., 1993 [1977]), 109 – 28; Fritz Petrick, Eine Untersuchung zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit unter der deutschen Jugend în den Jahren

von 1933 bis 1935, *Jahrbuch Jur Wirtschaftsgeschichte* (1967), 287 – 300; Claudia Brunner, *Arbeitslosigkeit im NS-Staat*: *Das Beispiel München* (Pfaffenweiler, 1997), 337 – 40.

Birgit Wulff, *Arbeitslosigkeit und Arbeitsbescheffimgsmassnahmen în Hamburg 1933 – 1939*: *Eine Untersuchung zjurnationalsozi-Wirtschaftund Sozialpolitik* (Frankfurt am Main, 1987), mai ales 269 – 82; detaliile din alte zone în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 123 – 9, 214 – 25.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 786 – 7; Silverman, *Hitler's Economy*, 10 – 27 şi 164 – 74; Bernhard Vollmer (ed.), *Volksopposition im Polizfistaat*, 96 – 7.

Christoph Buchheim, Die Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich – mehr Disaster als Wunder. Eline Erwiderung auf Werner Abelshauser, *VfZ* 49 (2001), 653 – 4; mai pe larg în idem, Zur Natur.

Germany's Economic Recovery5, *The Economist*, 10 august 1935, 271 – 2, şi 17 august 1935, 316 – 17; *Weekly Report of die German Institute for Business Research*, vol. 8, nr. 22/23 (8 iunie 1935), 45 – 7; ibid., 32/33 (22 august 1935), 64 – 6; Unemployment în Germany5, *The Ec onomist*, 31 august 1935, 421.

Karl-Heinz Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, 1.49 – 51; de asemenea în Blaich, *Wirtschaft*, 55 – 6 (Ministerbesprechung vom 8.2.1933).

Volkmann, The National Socialist Economy5, 221 – 2; Dietmar Petzina, Hauptorobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932/33, *Vf%g* 15 (1967), 18 – 55, la 40; Günther Gereke, *Ich war königlich-preussischer Landrat* (Berlin, 1970), 157 – 8.

Spotts, *Hitler*, 393 – 4.

Domarus (ed.), *Hitler*, I. 250 – 51.

Blaich, *Wirtschaft*, 15 – 26.

Neil Gregor, *Daimler-Benz in die Third Reich*

(Londra, 1998), 54; Fritz Blaich, Why Did the Pioneer Fall Behind? Motorization in Germany between the Wars, în Theo Barker (ed.), *The Economic and Social Effects of die Spread of Motor Vehicles*: *An* International *Centenary Tribute* (Londra, 1988), 148 – 64; Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, VI (1939), 480 – 85; Mommsen and Grieger, *Das Volkswagenwerk*, 179 – 202 (cifre la 197).

Volkmann, The National Socialist Economy, 228 – 9.

Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party*, *1933 – 1939* (Londra, 1968 [1966]), 65 – 6, citând memoriile nepublicate ale feldmareşalului von Weichs.

Sitzung des Ausschusses der Reichsregiening fur Arbeitsbeschaffung vom 9.2.1933, în Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*.

58 – 69, şi Blaich, *Wirtschaft*, 56 – 8. Disimularea nu a scăpat atenţiei observatorilor străini. Până în 1935, nota un corespondent britanic, un raport emis de Biroul de Stastici al Reichului arăta următoarele: „Cheltuielile cu «crearea locurilor de muncă», se arată manifest în noul raport, includ cheltuieli de reînarmare" (*The Economist*, 10 august 1935, 280; în original în italice).

Volkmann, The National Socialist Economy, 223 – 4; Michael Geyer, *Deutsche Rüstungspolitik 1860 – 1980* (Frankfurt am Main, 1984), 139 – 40; idem, Das Zweite Rüstungsprogramm (1930 – 1934): Eine Dokumentation, *Mihlărgesdnchibehe Mitteilungen*, 17 (1975), 125 – 72, la 134 şi 158; a se vedea de asemenea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 29 – 33.

Volkmann, The National Socialist Economy, 228 – 34; de asemenea Peter Kirchberg, Typisierung in der Kraftfahrzeugindustrie und der Generalbevollmächtigte fur das Kraftfahrwesen, *Jahrbuchfior Wirtschaftsgeschichte* (1969), 117 – 42; a se vedea de asemenea Edward L. Homze, *Arming the Luftwaffe*: *The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry*, *1919 – 1939* (Lincoln, Nebr., 1976). Unele din documente din acest domeniu subestimează gradul de reînarmare de la începutul celui

de-al Treilea Reich şi rolul statului în acest demers şi neglijează imperativul militar din spatele multor măsuri de creare de slujbe aparent civile: a se vedea de exemplu Overy, Cars, Roads and Economic Recover/; idem, Hitler's War Hans and the German Economy, 1933 – 1939, în idem, *War and Economy*, 177 – 204; Michael Wolffsohn, Arbeitsbeschaffung und Rüstung im nationalsozialistischen Deutschland 1933, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 22 (1978), 9 – 22; sau Burton H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959); pentru comentarii critice, a se vedea Barkai, *Nazi Economics*, 217 – 24, şi Berenice A. Carroll, *Design for Total War Arms and Economics* in the *Third Reich* (Haga, 1968). Caracterul fundamental al reînarmării a fost subliniat deja de Sauer; *Die Mobilmachung*, 140 – 64.

Wilhelm Deist, The Rearmament of the Wehrmacht, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, I. 373 – 540, at 487.

Ibid., 456 – 7; O'Neill, *The German Army*, 134 – 5.

Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 171.

Volkmann, The National Socialist Economy, 234 – 8; Hans Luther, *Vordem Abgrund 1930 – 1933: Reichsbankpräsidentin Krisenzeiten* (Frankfurt am Main, 1964), mai ales ultimul capitol, 302 – 8.

Hjalmar Schacht, *My First Seventy-Six Years*: *The Autobiography of Hjalmar Schachtende*, 1955), 10 – 154.

Ibid., 155 – 306.

Volkmann, The National Socialist 0000111/, 234 – 41; a se vedea de asemenea Willi A. Boelcke, *Die Kosten von Hitlers Krieg: Kriegffmanzjerung und finanzielles Kriegserbe în Deutschland 1933 – 1948* (Paderborn, 1985); Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 66 – 71; Dietmar Petzina, *Die deutsche Wirtschaft in der wischenknegszfit* (Wiesbaden, 1977), 117 – 24.

Volkmann, The National Socialist Econom/, 173 – 200; Blaich, *Wirtschaft*, 28.

Gustavo Comi şi Horst Gies, *Brot, Butter, Kanonen*.

Die Ernahrungswirtschqft în

Deutschland unter der Diktatur Hitlers (Berlin, 1997), 75 – 250, este acum cea mai detaliată descriere a Regiei Alimentelor a Reichului. A se vedea, de asemenea, Horst Gies, Der Reichsnährstand: Organ berufsständischer Selbstrerwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftslenkung?", *fior Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 21

(1973), 216 – 33; şi idem, Die Rolle des Reichsnährstandes im Nationalsozialistischen

Herrschaftssystem, în Gerhard Hirschfeld şi Lothar Kettenacker (edit.), *The Führer State3*: *Myth and Reality*: *Studies on the Structure and Politics of the Third Reich* (Stuttgart, 1981), 270 – 304.

Horst Gies, Aufgaben und Probleme der nationalsozialistischen Ernährungswirtschaft 1933 – 1939, *Viertefahrschrftfur Sozial- und Wirtschifisgeschichte*, 22 (1979), 466 – 99.

Blaich, *Wirtschaft*, 27; Volkmann, The National Socialist Economy, 245 – 72.

Blaich, *Wirtsduft*, 23 – 4, 27; Volkmann, The National Socialist Economy5.

62; Michael Krüger-Charle, Carl Goerdelers Versuche der Durchsetzung einer alternativen Politik 1933 bis 1937, în Jürgen Schmadeke şi Peter Steinbach (edit), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus*: *Die deutsche Gesellsdufi und der Widerstand gegen Hitler* (München, 1986), 383 – 404.

Gies, Die Rolle; a se vedea de asemenea idem, Der Reichsnährstand; idem, Revolution oder Kontinuität? Die personelle Struktur des Reichsnährstandes, în Günther Franz (ed.), *Bauemschefi und Bauemstand 1500 – 1970*: *Büdinger Vorträge 1911 – 1972* (Limburg, 1975), 323 – 30 John E. Farquharson, *The Haugh and the Swastika*: *The NSDAP and Agriculture în Germany 1928 – 45* (Londra, 1976), 161 – 82.

70 Gies, Die Rolle; Jürgen von Krudenei; Zielkonflikte

in der nationalsozialistischen Agrarpolitik: Ein Beitrag zur Diskussion des Leistungsproblems în zentralgelenkten Wirtschaftssystemen, *Zeitschriftjur Wirtsduftsund Sozialwissensduflen*, 94 (1974), 335 – 61; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 488 – 98; Gustavo Comi, *Hitler and the Peasants*: *Agrarian Policy of the Third Reich*, *1930 – 1939* (Princeton, N.J., 1990 [1989]), 245 – 68; Beatrix Herlemann, *Der Bauer klebt am Hergebrachten3*: *Bäuerliche Verhaltensweisen unterm Nationalsozialismus auf dem Gebiet des heutigen Landes Niedersachsen* (Hanover, 1993), 74 – 7 şi 145 – 53; Farquharson, *The Plough*, 71 – 106.

A se vedea Comi, *Hitler and the Peasants*, 220 – 44; Farquharson, *The Plough*, 183 – 202; Herlemann, *Derbauef*, 154 – 71.

Volkmann, The National Socialist Economy5, 293 – 300, 350 – 54.

John H. Farquharson, *The Plough*, 169 – 70; pentru un bun exemplu al tranziţiei reuşite spre autarhie într-o zonă, a se vedea John Perkins, 'Nazi Autarchic Aspirations and the Beet-Sugar Industry, 1933 – 39, *European History Quarterly*, 20 (1990), 497 – 518; mai general, a se vedea Comi, *Hitler and the Peasants* 156 – 83.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte* VI (1939), 624 – 42; pentru o descriere amănunţită a producţiei de hrană şi a reglementării pieţei, a se vedea Comi şi Gies, *Brot*, 251 – 395.

Părerea lui Peter Termin, *Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Mass., 1989), 109 – 11, că economia celui de-al Treilea Reich era una socialistă întrucât era dirijată de stat, care intervenea continuu şi de asemenea aloca resurse importante proiectelor de asistenţă socială, nu convinge; după aceste criterii aproape toate economiile moderne ar putea fi clasificate ca fiind socialiste (Buchheim, Zur Natur, 99 – 100).

Pentru fundal, a se vedea Peter Hayes, *Industry and Ideology*: *IG Farben in the Nazi Era* (New York, 1987), 36 –

47, 114 – 20.

Homze, *Arming the Luftwaffe*, 192 – 3.

Dieter Swatek, *Unternehmenskonzeniratum als Ergebnis und Mittel nationalsozialistischer Wirtschaftspolitik* (Berlin, 1972); Ingeborg Esenwein-Rothe, *Die Wirtschaftsverbände von 1933 bis 1945* (Berlin, 1965).

Pentru mandatul lui Hugenberg la minister, a se vedea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 47 – 65.

Gerald D. Feldman, *Allianz and the German Insurance Business, 1933 – 1945* (Cambridge, 2001), 1 – 50.

Ibid., 51 – 78.

Ibid., 78 – 105; Boelcke, *Die deutsche Wirtscluft*, 65 – 76.

Volkmann, The National Socialist Economy*, 204 – 15; Noakes şi Pridham, *Nazism*, II. 72 – 8.

Volkmann, The National Socialist Economy*, 242 – 4; The Balance of Trade în Germany, Supliment al *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Berlin, 11 aprilie 1934).

The Transfer Problem and Germany's Foreign Exchange Rezerves, *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, 7 (Berlin, 6 iunie 1934); German Foreign Exchange Control and Foreign Trade, Supliment al *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Berlin, 31 octombrie 1934); Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 160 – 62.

A Review of the First Year of German Foreign Trade Under the „New Plan", *Weekly Report of the German Institute for* Business *Research*, 8 (Berlin, 2 octombrie 1935).

The German Moratorium, *The Economist*, 23 iunie 1934, 1, 378 – 9; mai general despre primul mandat al lui Schacht, a se vedea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 77 – 82.

Volkmann, The National Socialist Economy*, 245 – 7,

citând un memorandum din 3 mai 1935 de Schacht.

Blaich, *Wirtschaft*, 27; Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 100 – 117.

Volkmann, The National Socialist Economy, 262 – 72; Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 71 – 6.

Memorandumul pentru Planul pe Patru Ani este retipărit în Blaich, *Wirtschaft*.

67, şi Wilhelm Treue (ed.), Hitlers Denkschrift zum Vieijahresplan 1936, *VfZ* $ (1955), 184*210, şi tradus integral în Noakes şi Pridham (edit), *Nazism*, II. 86 – 93. A se vedea de asemenea Arthur Schweitzer, Der ursprüngliche Vieijahresplan, *Jahrbücher Jur Nationalökonomie und Statistik*, 160 (1956), 348 – 96; şi Dietmar Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich*: *Der nationalsozialistische Vierjahresplan* (*193 & 42*) (Stuttgart, 1968).

Schacht, *My First Seventy-Six Tears*, 362 – 77 (cu tendinţe apologetice, cu multe omisiuni şi afirmaţii înşelătoare).

93 Friedrich Hossbach, *Wehrmacht und Hitler 1934 – 1938* (Göttingen.

1965 [1949]), 217 – 20, şi Hermann Gackenholz, Reichskanzlei 5. noiembrie 1937: Bemerkungen über „Politik und Kriegführung" im Dritten Reich, în Richard Dietrich şi Gerhard Oestreich (ed.), *Forschungen zu Staat und Verfassung*: *Festgabe Jur Fritz Hartung* (Berlin, 1958), 459 – 84.

Hossbach, *wischen Wehrmacht und Hitler*, 186; Walter Bussmann, Zur Entstehung und Überlieferung der „Hossbach-Niederschrift", *VJZ* 16 (1968), 373 – 84; Bradley F. Smith, Die Überlieferung der Hossbach-Niederschrift im Lichte neuer Quellen, *Vfzjtă* (1990), 329 – 36; Jonathan Wright şi Paul Stafford, Hitler, Britain and the Hossbach Memorandum, *Mihtärgeschichtliche Mitteilungen*, 42 (1987), 77 – 123. Aceste studii au clarificat faptul că scepticismul exprimat de Alan J.P. Taylor în legătură cu autenticitatea documentului, *The Origins of*

the Second World War (Londra, 1964 [1961]), 21 – 2 şi 131 – 4, este nejustificat.

Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 362 – 77 (a fi tratat cu obişnuita precauţie); Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, II. 95 – 8, 357 – 8.

Blaich, *Wirtschaft*, 26, 83, 91 – 4; Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 386 – 94. Bilanţuri bugetare în Albrecht Ritschi, *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924 – 1934*: *Binnenkonjunktur*, *Auslandsverschuldung und Reparations problem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre* (Berlin, 2002), tabelul A9; cifrele venitului naţional în ibid., tabelul Al 2.

O'Neill, *The German Army*, 63 – 6, citând memoriile nepublicate ale feldmareşalului von Weichs; Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 395 – 414; mai general, Volkmann, The National Socialist Economy, 273 – 86.

Ibid., 300 – 309, 356; Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 77 – 82; Petzina, *Die deutsche Wirtschaft*, 124 – 39. Pentru, Jungla organizaţională", a se vedea Hans Kehrl, *Krisemnanager im Dritten Reich*. *6 Jahre Frieden – 6 Jahre Krieg*: *Erinnerungen* (Düsseldorf, 1973), 74 – 86, 98 – 117. Despre eşecul planificării şi inabilitatea regimului de a colecta şi procesa date precise, a se vedea J. Adam Tooze, *Statistics and the German State, 1900 – 1945*: *The Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001), 215 – 45.

Volkmann, The National Socialist Economy, 309 – 15.

Ibid., 354 – 72.

Wilhelm Deist, The Rearmament of the Wehrmacht, 374 – 540, la 456 – 504; Homze, *Arming the Luftwaffe*, Michael Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung*

1945 (3 vol., Frankfurt am Main, 1970 – 75); Jost Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine*: *Reichspolitik und Flottenbau 1920 – 1939* (Düsseldorf, 1973); Lutz Budrass, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung în Deutschland 1918 – 1945* (Düsseldorf, 1998) este cel mai recent studiu cuprinzător.

Volkmann, The National Socialist Economy, 300 – 309.

Richard J. Overy, The German Prewar Production Plâns: November

April 1939, *English Historical Review*, 90 (1975), 778 – 97.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 614 – 24.

Schreiben des Stellvertreters des Führers, Entscheidung dass Frauen weder Richter noch Anwalt werden sollen, 24 August 1936, retipărite ca documentul 108 în Ursula von Gersdorff, *Frauen im Kriegsdienst 1914 – 1945* (Stuttgart, 1969), 282.

Matthew Subbe, *Women in the Third Reich* (Londra, 2003), 84 – 91; Tim Mason, Women în Germany, 1925 – 1940: Family, Welfare and Work, în idem, *Nazism, Fascism and the Working Class* (Cambridge, 1995), 131 – 211 (eseu publicat iniţial în *History Workshop Journal*, 1 (1976), 74 – 133, şi 2 (1976), 5 – 32); Dörte Winkler, *Frauenarbeit im Dritten Reich3* (Hamburg, 1977); Annemarie Tröger, The Creation of a Female Assembly-Line Proletariat, în Bridenthal *el al*. (edit), *When Biology Became Destiny*, 237 – 70; Carola Sachse, *Industrial Housewives: Women's Social Wrrk in the Factories of Nazi Germargţfondail.*, 1987); Stephenson, *Women în Nad Society*, 75 – 115 (statistici despre doctori la 166).

Lore Kleiber, „Wo ihr seid, da soll die Sonne scheinen!" – Der Frauenarbeitsdienst am Ende der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 188 – 214; Jill Stephenson, Women's Labor Service în Nazi Germany, *Central European History*, 15 (1982), 241 – 65; Stefan Bajohr, Weiblicher Arbeitsdienst im „Dritten Reich". Ein Konflikt zwischen Ideologie und Ökonomie, *VfZ* 28 (1980), 331 – 57.

Maschmann, *Account Rendered*, 31 – 6.

Elizabeth D. Heineman, *What Difference Does a*

Husband Make? *Women and Marital Status în Nad and Postwar Germany* (London, 1999), 40 – 41, de asemenea pentru următoarele detalii.

Subbe, *Women*, 88; Annemarie Tröger, Die Frau im wesensgemässen Einsatz, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 246 – 72.

Timothy W. Mason, The Legacy of 1918 for National Socialism, în Anthony Nicholls şi Erich Matthias (edit), *German Democracy and die Triumph of Hitler Essays în Recent German History* (Londra, 1971), 215 – 39.

Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers*: *Enforced Foreign Labor în Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]), 27 – 60; a se vedea de asemenea mai jos, 686 – 7.

Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 160 – 77.

Hossbach, *wischen Wehrmacht und Hitler*, 186.

Josiah E. Dubois, Jr, *The Devil's Chemists*: *24 Conspirators of die International Farben Cartel who Manufacture Wars* (Boston, Mass., 1952); Joseph Borâtin, *The Crime and Punishment of LG. Farben* (New York, 1978); Richard Sasuly, *IG Farben* (New York, 1947); Dietrich Eidiholtz, Zum Anteil des IG Farben Konzems an der Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges, *Jahrbuchfior Wirtschaftsgeschichte* (1969), 83 – 105; Ferdinand Grocek, Ein Staat im Staate – der igFarben Konzern, *Marxistische Blätter*, 4 (1966), 41 – 8; Willi Kling, *Kleine Geschichte der IG Farben – der Grosffabrikant des Todes* (Berlin, 1957); mai general, Arthur Schweitzer, *Big Business in the Third Reich* (Bloomington, Ind., 1964).

Pentru cercetări bune asupra acestor documente, a se vedea Pierre Ayţoberry, *The Nazi Question*: *An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922 – 1975)* (New York, 1981); A. James Gregor, *Fascism*: *The Classic Interpretations of the Interwar Period* (Morristown, N.J., 1983); Wolfgang Wippermann, *un Analyse des Faschismus*: *Die sozialistischen und kommunistischen*

Faschismustheorien, *1921 – 1945* (Frankfurt am Main, 1981); şi Anson G. Rabinbach, Toward a Marxist Theory of Fascism and National Socialism, *New German Critique*, 1 (1974), 127 – 53.

Timothy Mason, The Primacy of Politics – Politics and Economics în National Socialist Germany, în Stuart J. Woolf (ed.), *the nature of Fascism* (Londra, 1968), 165 – 95.

Alan S. Milward, Tasdsm and the Economy, în Walter Laqueur (ed.), *Fascism*: *A Reader's Guide Analyses*, *Interpretations*, *BUbogmpky* (New York, 1976), 409 – 53.

Memoriile lui Fritz Thyssen scrise de un „negru", *I Paul Hitler* (Londra, 1941), sunt nedemne de încredere; a se vedea Henry Ashby Turner; Ji; Fritz Thyssen und J Paul Hitler", *VfZ* 19 (1971), 225 – 44; a se vedea de asemenea Horst A. Wessel, *Thyssen* & Co., *Mülheim an der Ruhr Die Geschichte einer Familie und ihrer Unternehmung* (Stuttgart, 1991), 48, 171.

Richard J. Overy, Heavy Industry in the Third Reich: The Reichswerke Crisis, în idem, *War and Economy in the Third Reich*, 93 – 118 (întâi publicata în *European History Quarterly*, 15 (1985), 313 – 39).

Richard J. Overy, „Primacy Always Belongs to Politics": Gustav Krupp and the Third Reich, în idem, *War and Economy in the Third Reith*, 119 – 43, la 119 – 25.

Felix Somary, *The Raoen of Zürich*: *The Memoirs of Felix Somary* (Londra, 1986), 175; mai general, Overy, „Primacy", 126 – 34; Henry Ashby Turner, Jr, *German Big Business and the rise of Hitler* (New York, 1985), 338 – 9.

Overy „Primacy", 135 – 43; Lothar Gall, *Krupp*: *Der Aifstieg tines Industriemperiums* (Berlin, 2000); William Manchester; *The Arms of Krupp 1587 – 1968* (New York, 1970 [1968]), 499 – 511, 645 – 7, 743.

Hayes, *Industry and Ideology*, 125 – 211.

Ibid., 158 – 9, 180 – 83; Raymond G. Stokes, From the IG Farben Fusion to the Establishment of BASF AG (1925 – 1952), în Werner Abelshauser *et al.*, *German Industry and Global Enterprise*. *BASF*: *The History of a*

Company (Cambridge, 2004), 206 – 361, la 262 – 3, 273 – 89. Gottfried Plumpest «*I.G. Farbenindustrie AG. Wirtschaft, Technik und Politik 1904 – 1945* (Berlin, 1990), îl urmează pe Hayes în linii mari, deşi în anumite aspecte este mai puţin critic: a se vedea Peter Hayes, Zur umstrittenen Geschichte der I.G. Farbenindustrie AG, *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 405 – 17; Răspunsul lui Plumpe nu este convingător a se vedea Gottfried Plumpe, Antwort auf Peter Hayes, *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 526 – 32.

Harold James, Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933 – 1945, în Lothar Gall *et al.*, *Die Deutsche Bank 1870 – 1995* (München, 1993), 315 – 408; a se vedea de asemenea Harold James, *The Naà Dictatorship and the Deutsche Bank* (Cambridge, 2004).

Details în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 511 – 16.

Ibiel, 611 – 13.

Simone Ladwig-Winters, The Attack on Berlin Departament Stores (*Warenhäuser*) after 1933, în David Bankier (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism*: *German Society and the Persecution of the Jews, 1933 – 1941* (Ierusalim, 2000), 246 – 67, la 246 – 50; cădem, *Wertheim – Ein Warenhausunternehmen und seine Eigentümer*: *Ein Beispiel der Entwicklung der Berliner Warenhäuser bis zur Arisierung* (Münster, 1997); Klaus Strohmeyer, *Warenhäuser Geschichte, Blüte und Untergang în Warenmeer* (Berlin, 1980); Heidrun Homburg, Warenhausunternehmen und ihre Gründer în Frankreich und Deutschland oder: cine diskrete Elite und mancherlei Mythen, *Jahrbuch jur Wirtschaftsgeschichte* (1992), 183 – 219. Rudolf Lenz, *Karstadt Ein deutscher*

Warenhauskonzern 1920 – 1950 (Stuttgart, 1995); Werner E. Mosse, *The German-Jeunsh Economic Edie 1820 – 1935*: *A Socio-Cul*tural *Profile* (Oxford, 1989), 18 – 20, 29 – 31, 70 – 78, 103 – 5, 111 – 13, 140 – 42; a se vedea de asemenea Konrad Fuchs, *Ein Konzern aus Sachsen*: *Das*

Kaufhaus Schocken als Spiegelbild deutscher Wirtschaft und Politik, 1901 bis 7955 (Stuttgart, 1990).

Ladwig-Winters, The Attack, 251.

Robert J. Gellately, *The Politics of Economic Despair. Shopkeepers and German Politics, 1890 – 1914* (Londra, 1974), 141 – 3.

Albrecht Tyrell (ed.), *Führer befiehl… Selbstzeagmsse aus der Kampfzeif der NSDAP: Dokumentation und Analyse* (Düsseldorf, 1969), 24.

Tradus şi retipărit în Noakes şi Pridham (edit), *Nazism*, I. 76.

Heinrich Uhlig, *Die Warenhäuser im Dritten Reich* (Köln, 1956), 78 – 9, 88 – 127.

Uhlig, *Warenhäuser*, 115 – 19; Ladwig-Winters, The Attack, 255 – 6; Johannes Ludwig, *Boykott – Enteignung – Mord: Die Entjuding der deutschen Wirtsduft* (Hamburg 1989), 104 – 27.

Ladwig-Winters, The Attack, 25 – 62 (citat la 262). Pentru Organizaţia Celulelor din Fabrică, a se vedea mai jos, 456 – 60.

Ladwig-Winters, The Attack, 263 – 7; pentru un bun exemplu local al campaniei împotriva magazinelor, a se vedea Franz Fichtl *et al., Bambergs Wirtscheft Judente?". Die Verdrängung der jüdischen Geschäftsleute în den Jahren 1933 bis 1939* (Bamberg, 1998), 66 – 72.

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamidarstellung der nationalsozialistischentudenveftigung* (*M* 1998), 46 – 54; Helmut Genschel, ZMR *Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich* (Göttingen, 1966), 78 – 87; Gerhard Kratzsch, *Der Gauwirtschaftsapparat der NSDAP: Menschenfuhrung – Arisierung-Wehrwirtschaft im Gau Westfalen-Süd* (Münster, 1989), 117; Fichtl *et al., Bambergs Wirtsduft*, 101 – 10; cel mai bun studiu rămâne în continuare cel al lui Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933 – 1943* (Hanovra, N.H., 1989 [1988]).

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 65 (13 iunie 1934).

Friedländer, Aad *Germany*, 234 – 5.

Joachim Meynert, *Was vor der Endlosungf geschah. Antisemitische Ausgrenzung und Verfolgung în Minden-Ravensburg, 1933 – 1945* (*Münster*, 1988), 82 – 99.

Citat în Longerich, *Politik*, 55.

Ibid.

Ibid., 55 – 6, 70 – 88.

Toate citate în ibid., 97 – 8; raportul şi traducerea în *The Economist*, 24 august 1935, 36 – 6. Pentru afirmaţia lui Schacht că s-a opus antisemitismului, a se vedea Schacht, *My First Seventy-Six Tears*, 467 – 8; a fost în linii mari înghiţită de primul său biograf serios, Heinz Pentzlin, *Hjalmar Schacht Leben und Wirken einer umstrittenen Persönlichkeit* (Berlin, 1980). Boelcke, *Die deutsche Wirtsduft*, 117 – 28 şi 210 – 17, oferă o introducere utilă pentru arianizare, dar este prea blândă cu Schacht.

Schacht, *My First Seventy-Six Tears*, 357.

Albert Fischer; The Minister of Economics and die Expulsion of the Jews from the German Economy, în Bankier (ed.), *Probing*, 213 – 25; a se vedea de asemenea idem, *Hjalmar Schacht und Deutschlands Judenfrage*: *Der Wirtschaftsdiktator und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft* (Köln, 1995).

Petra Bräutigam, *Mittelständische Unternehmer im Nationalsozialismus*: *Wirtschaftliche Entwicklungen und soziale Verhaltensweisen in der Schuhund Lederindustrie Badensund Württembergs* (München, 1997), 167 – 73, 297 – 336.

Frank Bajohr, The „Aryanization" of Jewish Companies and German Sodety: The Example of Hamburg, în Bankier (eel), *Probing*, 226 – 45, la 227 – 34. Pentru atitudinile mercantile tradiţionale, a se vedea Richard J. Evans, *Death în Hamburg*: *Society and Politics* in the *Cholera Years 1830 – 1910* (Oxford, 1987), mai ales 33 – 9, 392 – 4; şi Niall Ferguson, *Paperand Iran*: *Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation 1897 –*

1927 (Cambridge, 1995), 60 – 64.

Bajohr, The „Aryanization", 235 – 8; mai multe detalii în idem, *Aryanization in Hamburg*: *The Economic Exclusion of Jews and the Corftscation of their Property în Nazi Germany* (New York, 2002 [1997]), capitolul 4.

Bajohr, The „Aryanization", 234 – 41; mulţi afacerişti de seamă au fost membri ai biroului echivalent în sediul regional al partidului din sudul Westfaliei: a se vedea Gerhard Kratzsch, Die „Enţiudung" der mittelständischen Wirtschaft im Regierungsbezirk Amsberg, în Arno Herzig *et al.* (edit.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden* în *Westfalen* (Münster, 1994), 91 – 114, la 97. Ofidile de stat se manifestau mai viguros, prin contrast, în alte domenii: a se vedea de exemplu Hans-Joachim Fliedner, *Die Judenverfolgung în Mannheim 1933 – 1945* (Stuttgart, 1971), 114, şi Kratzsch, *Der Gauuntrsdutftsapparat*, 151 şi 180; de asemenea Dirk van Laak, Die Mitwirkenden bei der „Arisierung". Dargestellt am Beispiel der rheinisch-westfalischen Industrieregion, 1933 – 1940, în Ursula Büttner (ed.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg, 1992), 231 – 57.

Bajohr, The „Aryanization", 237, criticându-l pe Fraenkel, *The Dual State* (a se vedea deasupra, 45), şi Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1972), 359.

Fischer, *Hjalmar Schacht*, 187; Longerich, *Politik* 124; Stefan Mehl, *Das Reichrfnanzmutisterium und die Verfolgung der deutschen Juden, 1933 – 1943* (Berlin, 1990); Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, V (1938), 1, 291.

Fichtl *et al.*, *Bambergs Wirtschaft* 63 – 97, 111 – 32.

Treue (ed.), Hitlers Denkschrift, 204, 210.

Longerich, *Pdiiik*, 124 – 6; Bajohr; *Aryanizfition*, 185 – 221; Dorothée Mussgnug, *Die Reichsfluchtsteuer 1931 – 1933* (Berlin, 1993).

Hans Nothnagel şi Ewald Dähn, *Juden în Suhl*: *Ein geschichtlicher Über bück* (Konstanz, 1995), 129 – 31.

Albert Fischer; Jüdische Privatbanken im „Dritten Reich", *Scripta Mercatu rae. Zeitschrift fior Wirtschaftsund Sozialgeschichte*, 28 (1994), 1 – 54; Chris topher Köpper, Die „Arisierung" jüdischer Privatbanken im Nationalsozialismus, *Sozialwissenschaftliche Informationen Jur Unterricht und Studium*, 20 (1991), 11 – 16.

A se vedea Christopher Köpper, Privates Bankwesen im Nationalsozialismus. Das Bankhaus M.M. Warburg & Co., în Werner Plumpe şi Christian

Kleinschmidt (edit), *Unternehmen zwischen Markt und Macht Aspekte deutscher Uniemehmensund Industriegeschichte im 20 Jahrhundert* (Essen, 1992), 61 – 73; şi A. Joshua Sherman, A Jewish Bank during the Schacht Era: M.M. Warburg & Co., 1933 – 1938*, în Arnold Paucker (ed.), *The Jews în Nazi Germany 1933 – 1943* (Tübingen, 1986), 167 – 72.

Barkai, *From Boycott*, 70.

Longerich, *Politik*, 126 – 7; Avraham Barkai, The Fateful Year 1938: The Continuation and Acceleration of Plunder, în Walter H. Pehle (ed.), *November 1938*: *From Reichskristallnacht3 to Genocide* (New York, 1991 [1988]), 95 – 122, la 97 – 9. Cifrele se aplică \a. *Altreich*.

Genschel, *Die Verdrängung*, 126; a se vedea mai general Günter Plum, Wirtsch aft und Erwerbsleben, în Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden în Deutschland 193*3 – *1945*: *Leben unter nationalsozialistisdier Herrschaft* (München, 1988), 268 – 313, la 292 – 304; pentru un studiu local, a se vedea Meynert, *Was vor der Endlösungăgeschah*, 156 – 77.

Longerich, *Politik*, 128; Barbara Händler-Lachmann şi Thomas Werther, *Vergessene Geschäfte, verlorene Geschichte*: *Jüdisches Wirtschaftsleben în Marburg und seine Vernichtung im Nationalsozialismus* (Marburg, 1992); Axel Bruns-Wüstefeld, *Lohnende Geschäfte*. *Die Entyudung3 der Wirtschaft am Beispiel Göttingens* (Hanovra, 1997); de asemenea Benignă Schönhagen,

Tübingen unterm Haken kreuz Eine Universitätsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus (Tübingen, 1991).

Barkai, The Fateful Year, 97 – 113; Longerich, *Politik*, 126 – 30, 159 – 61, 165 – 9. În lipsa altor dovezi, aceste statistici includ doarTZfracfe (Vechiul Reich); statisticile arianizării din 1938 includ şi Austria. Detalii suplimentare în Plum, Wirtschaft, 304 – 13. A se vedea mai general Peter Hayes şi Irmtrud Wojak (edit), *Arisierung1 im Nationalsozialismus*: *Volksganânschaft, Raub und Gedächtnis* (Frankfurt am Main, 2000). Printre multe alte studii locale utile, a se vedea mai ales Dirk van Taak, „Wenn einer ein Herz im Leibe hat, der lässt sich von einem deutschen Ärzt behandeln" – Die „Entjudung" der Essener Wirtschaft von 1933 bis 1941, în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*: *Zyr Geschichte der Juden în Essen unter dem Nationalsozialismus* (Essen, 1994), 12 – 30.

Barkai, The Fateful Year, citându-l pe Peter Hanke, *Zyr Geschichte der Juden în München zwischen 1933 und 1945* (München, 1967), 154 – 5.

Avraham Barkai, Die deutschen Unternehmer und die Judenpolitik im „Dritten Reich", *Geschichte und Gesellschaft*, 15 (1989), 227 – 47. Bajohr, The „Aryanization", 241 – 2; pentru un studiu local care relevă uriaşa varietate de tipuri şi mărimi de întreprinderi implicate, a se vedea Angelika Baumann and Andreas Heusler (edit.), *München arisiert3*: *Entrechtung und Enteignung der Juden in der NS-Zeit* (München, 2004).

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 750.

Ibid., VI (1939), 599; repetată în Genschel, *Die Verdrängung*, 213.

Harold James, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews*: *The Expropriation of Jewish-owned Property* (Cambridge, 2001), 36 – 48.

Dieter Ziegler, Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933 – 1938, 147 (1999), 187 – 216; Stokes, From the IG Farben Fusion, 291 – 2.

Pentru band, a se vedea mai general Christopher Köpper, *wischen Marktwirtschaft und Dirigismus*: *Bankenpolitik im Dritten Reich31933 – 1939* (Bonn, 1995).

Paul Erker, *Industrieeliten in der NS-Zät*: *Anpassungsbereiischaft und Eigeninteresse von Unternehmern in der Rüstungsund Kriegswirtschaft 1936 – 1945* (Passau, 1993), 7 – 14.

Feldman, *Allianz*. 125 – 39.

Friedländer, *Nazi Germany*, 234 – 6.

Kratzsch, *Der Gauwirtschqftsapparat*, 217 – 18, 506.

James, *The Deutsche Bank*, 36 – 48.

Barkai, *From Boycott*, 75.

Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, V (1938), 176 – 9.

Bräutigam, *Mittelständische Unternehmer*, 332 – 6; pentru afacerea de pantofi Tack, a se vedea Ludwig, *Boykott*, 128 – 53.

Feldman, *Allianz*. 147 – 9.

James, *The Deutsche Bank*, 49 – 50; Peter Hayes, Big Business and „Aryanization" în Germany 1933 – 1939, *Jahrbuchlur Antisemibsmusforschung* 3 (1994), 254 – 81, la 267.1.G. Farben pare să nu fi jucat un rol important în astfel de achiziţii: a se vedea Stokes, From the IG Farben Fusion, 291.

Bernhard Lorentz, Die Commerzbank und die „Arisierung" im Altreich. Ein Vergleich der Netzwerkstrukturen und Handlungsspielräume von Grossbanken in der NS-Zeit, *VfZ* 50 (2002), 237 – 68; Ludolf Herbst şi Thomas Weihe (edit.), *Die Commerzbank und die Juden 1933 – 1945* (München, 2004).

Ludwig, *Boykott*, 154 – 74.

Bajohr, The „Aryanization", 242 – 5; Peter Hayes, Fritz Roessler and Nazism: The Observations of a German Industrialist, 1930 – 37, *Central European History*, 20 (1987), 58 – 83; mai pe larg, a se vedea de asemenea Peter Hayes, *From Cooperation to Comphäty Degussa in the Third Reith* (New York, 2005).

Frank Bajohr şi Joachim Szodrzynski, „Keine jüdische Hautereme mehr benutzen”. Die antisemitische Kampagne gegen die Hamburger Firma Beiersdorf, în Amo Herzig (ed.), *Die Juden* în *Hamburg 1590 – 1990* (Hamburg, 1991), 515 – 26.

Longerich, *Politik*, 127; Bajohr, The „Aryanization”, 242 – 7.

Rainer Karisch şi Raymond G. Stokes, *Faktor ÖL· Die Geschichte der Mineralölwirtschaft în Deutschland, 1859 – 1974* (München, 2003), 161 – 3; Lukas Straumann şi Daniel Wildmann, *Schweizer Chemieunternehmen im Dritten Reich3* (Zürich, 2001), 68 – 9.

Reinhold Billstein *et al.*, *Working for the Enemy*: *Ford, General Motors and Forced Labor în Germany during the Second World War* (New York, 2000).

Frank Bajohr, *Parvenüs und Profiteure*: *Korruption in der NS-Zrii* (Frankfurt am Main, 2001), 99 – 105.

Ibid., 104 – 18; idem, Gauleiter în Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns, F43 (1995), 27 – 95.

Bajohr, *Parvenüs*, 117 – 21; Saul K. Padover, *Experiment* în *Germany*: *The Story of an American Intelligence Officer* (New York, 1946), 57.

Gerd R. Ueberschär şi Winfried Vogel, *Dienen und Verdienen: Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt am Main, 1999), 35 – 55; Bajohr, *Parvenüs*, 17 – 21.

Ueberschär and Vogel, *Dienen und Verdienen*, 55 – 69.

Ibid., 77 – 8.

Ibid., 90 – 93; Bajohi; *forvenüs*, 34 – 6; a se vedea de asemenea Wulf C. Schwarzwäller, *The Unknown Hitler His Private Life and fortune* (Bethesda, Md., 1989 [1986]), şi Der Nazi-Diktator zahite nicht mal Steuern, *Die Welt*, 17 decembrie 2004.

Bajohr, *Parvenüs*, 21 – 6. Acest sistem a inspirat gluma care spunea că NSDAP vine de la ’Na, suchst du auch Pöstchen?” („Deci şi tu cauţi funcţii mărunte în stat?”) (Gamm, *Der Flüsterwitz*, 77).

Bajohr, *Parvenüs*, 27 – 33.

Herbert, „Die guten und die schlechten Zeiten”, interviu cu Willi Erbach.

Steinberg, *Sabers*, 142 – 4.

Bajohr, *Parvenüs*, 49 – 55.

Ibid., 63 – 8.

Ibid., 69 – 70.

Ibid., 71 – 4.

Ibid., 75 – 94; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 549 – 53.

Ibid., 514 – 18.

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 84 – 5 (27 septembrie 1934).

Grunberger, y4 *Social History*, 419 – 25, 468 – 9; Gamm, *Der Flüsterwitz*, 88, 90; Kershaw, *The Hitler Myth*9, 96 – 104. Finck a fost eliberat ulterior dar a fost destituit din Camera pentru Cultură a Reichului şi i s-a interzit să lucreze, deşi a reapărut pentru a amuza trupele în timpul războiului (Grunberger; *A Social History*, 469).

Richard J. Overy, Germany, „Domestic Crisis”, and War în 1939, în idem, *War and Economy*, 205 – 32, la 214 – 15.

Peter Hayes, Polycracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy, în Childers şi Caplan (edit), *Reevaluating*, 190 – 210. Despre spaţiul de manevră rămas oamenilor de afaceri şi industriaşilor în 1939, a se vedea Fritz Blaich, Die bayerische Industrie 1933 – 1939. Elemente von Gleichschaltung, Konformismus und Selbstbehauptung, în Broszat *et al*. (eds.), *Beyern*, II. 237 – 80.

Tim Mason, The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics, în Childers şi Caplan (edit), *Reevaluating the Third Reich*, 161 – 89.

Benhken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 643 – 9; Overy, „Domestic Crisis”, 216, tabelul 7.1.

Capitolul 5. CONSTRUIREA COMUNITĂŢII POPORULUI

Friedrich Reck-Malleczewen, *Diary of a Man în Despair* (Londra, 1995 [1966]), 36 – 9, 59, 36, 95, 85 – 6.

Ibid., 63.

Ibid., 78.

Ibid., 52.

Ibid., 84 – 5.

Ibid., 85.

Christine Zeile, Ein biographischer Essay*, în Friedrich Reck, *Tagebuch eines Wrzi Deÿèhen* (Frankfurt am Main, 1994), 251 – 98. Norman Stone, în Introducerea sa la ediţia engleză, nu contestă titlul lui Reck (Diary, 5 – 15, la 12); aşa cum nu o face nici traducătorul său (Prefaţa traducătorului, 17 – 20, la 18). Burleigh, *The Third Reiche* 5, îl descrie la rândul sau ca „aristocrat"; Gellately, *The Gestapo*, 131, îl numeşte „un nobil din sudul Germaniei". Pentru o disecţie detaliată a acestor fantezii, a se vedea Alphons Kappeler, *Ein Fall van Pseudologia phantastica3 in der deutschen Literatur Fritz Reck-Mauecztwen* (2 vol., Göppingen, 1975), 1.5 – 179.

8 Kappelei; *Ein Fall*, H. 482 – 92.

Heinz Rei – ÇÆG/àn *19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999), 54, 112, 117; Georg H. Kleine, Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus*, I? 26 (1978), 100 – 143; Shelley Baranowski, East Elbian Landed Elites and Germany's Turn to Fascism: The *Sonderweg* Controversy Revisited, *European History Quarterly*, 26 (1996), 209 – 40; Willibald Gutsche şi Joachim Petzold, Das Verhältnis der Hohenzollern zum Faschismus*, *Zeitschrift jur Geschichtswissenschaft*, 29 (1981), 917 – 39; Wolfgang Zollitsch, Adel und adlige Machteliten in der Endphase der Weimarer Republik Standespolitik und agrarische Interessen, în Heinrich August Winkler (ed.), *Die deutsche Staalskrise 1930 – 1933: Handlungsspiebäumeund Aliernataen* (München, 1992), 239 – 62; Karl Otmar von Aretin, Der bayerische Adel von der Monarchie zum Dritten Reich, în Broszat *et al.* (edit), *Beyern*, HI. 513 – 68, la 525, 542, 554 – 6. Stephan Malinowski, *Vom König zum*

Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat (Berlin, 2003), 321 – 475, oferă un studiu cuprinzător şi lecturabil despre cluburile aristocrate şi despre grupurile de presiune.

Höhne, *The Order*, 142 – 8; Gutsche şi Petzold, Das Verhältnis; Reif, *Adel*, 54; mai general, Martin Broszat şi Klaus Schwabe (edit), *Die deutschen Eliten und der Weg în den Zweiten Weltkrieg* (München, 1989).

Malinowski, *König*, 560 – 78. A se vedea de asemenea studiile din Heinz Reif (ed.), *Adel und Bürgertum în Deutschland*, îi *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert* (Beilin, 2001) şi exemplele detaliate prezentate în Friedrich Keinemann, *Vom Krummstab zur Republik: Westfalischer Adel unter preussischer Herrschaft 1802 – 1945* (Bochum, 1997) şi Eckart Conze, *Von deutschem Adel: Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert* (Stuttgart, 2000).

Tyrell, *Führer befehl…* 24; Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, I. 61.

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 369 – 73; Comi, *Hitler and the Peasants*, 39 – 65; Petzina, *Die deutsche Wirtschetă*, 115 – 16.

Matthias Eidenbenz, *Blut und Boden3: Zu Funktion und* Genèse *der Metaphern des Agrarismus und Biologismus* in der *nationalsozialistischen Bauem-propaganda R. W Darrés* (Bem, 1993); Oswald Spengler este primul care a adus cele două cuvinte într-un singur context, deşi punându-le în opoziţie unul faţă de celălalt (ibid., 2 – 3).

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 228, 334; Gustavo Corni, Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 18 – 27; Horst Gies, *R. Walther Darré und die nationalsozialistische Bauempolitik*

1930 bis 1933 (Frankfurt am Main, 1966); idem, Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem

agrarpolitischen Sektor5, *ätschriftfur Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16 (1968), 210 – 32; Horst Gies, 'NSDAP und landwirtschaftliche Organisationen in der Endphase der Weimarer Republik, *VfZ* 15 (1967), 341 – 67; Farquharson, *The Plough* 13 – 73; Herlemann, ZferÄn-i, 53 – 73.

Horst Gies, Die nationalsozialistische Machtergreifung, 210 – 32; idem, Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Der Weg în den Reichsnährstand, *Zeitgeschichte*, 13 (1986), 123 – 41.

Farquharson, *The Plough*, 107 – 40.

Gomi, *Hitler and the Peasants*, 121; Minuth (ed.), *Akten der Rachskanziri*: *Die Regierung Hitler*, *1933 – 1934*, 1.399 – 401.

Gomi, *Hitler and the Plasants*, 116 – 42; Farquharson, *The Plough*, 141 – 60.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 52 (aprilie/mai).

Ibid., 52.

Ibid., 741 (noiembrie/decembrie, raport din sudul Bavariei); mai general, Friedrich Grundmann, *Agrarpolitk im Dritten Reich3: Anspruch und Wirklichkeit des Reichserbhojgesetzes* (Hamburg, 1979); Herlemann, *Der Bauer*3, 127 – 45.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 741 – 2.

Ibid., 232 (de asemenea pasajul anterior); mai general, a se vedea descrierea în Gomi, *Hitler and the Plasants*, 143 – 55.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 232 – 3; a se vedea de asemenea Michael Schwartz, Bauern vor dem Sondergericht Resistenz und Verfolgung im bäuerlichen Milieu Westfalens, în Anselm Faust (ed.), *Verfolgung und Widerstand im Rheinland und în Westfalen 1933 – 1945* (Köln, 1992), 113 – 23.

A se vedea de exemplu Heriemann, *Der Bauer*3, 226 – 9.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 1, 098 – 140; exemple la 1, 100 şi 1, 103.

Wolfram Pyta, *Dotfgememschetă und Parteipolitik 1918 – 1933: Die Verschränkung von Milieu und Parteien in der protestantischen Landgebieten Deutschlands in der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1996), 470 – 73.

Zdeněk Zofka, *Die Ausbreitung des Natumalsoziahsmus aitf dem Lande*: *Eine regionale Fallstudie zur politischen Einstellung der Landbevölkerung in der Zeit des Aufstiegs und der Machiergretfimg der NSDAP1928 – 1936* (München, 1979); Heriemann, *Der Bauer3*, 77 – 88.

Zdeněk Zofka, Dorfeliten und NSDAP. Fallbeispiele der Gleichschaltung aus dem Kreis Günzburg, în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV 383 – 434, la 429 (Aus dem Schreiben des Landrats von Bad Aibling an die zuständige Behörde der US-Militärregierung vom 12. Dezember 1945).

Ibid., 431 (Aus einem Schreiben des Bezirksamts Erding an die Kreisleitung Erding vom 5. März 1937).

Ibid., 432 (Aus der Stellungnahme des Bezirksamtes München vom 27. September 1938).

33 Caroline Wagner, *Die NSDAP auf dem Dorf Eine Sozialgesdnchte der NS-Machtergretfimg în Lippe Q & ünster*, 1998).

34 Gerhard Wilke, Village Life în Nazi German/, în Richard Bessel (ed.), *Life in the Third Radi* (Oxford, 1987), 17 – 24. A se vedea de asemenea studiul complet de Kurt Wagner, *Leben auf dem Lande im Wandel der Industrialisierung*: *Das Dorf war früher auch keine heile Welt3*: *Veränderung der dörflichen Lebensweise und der politischen Kultur vor dem Hintergrund der Industrialisierung am Beispiel des nordhessischen Dorfes Karle* (*1800 – 1970*) (Frankfurt am Main, 1986).

Gerhard Wilke şi Kurt Wagnei; Family and Household* Social Structures in a German Village Between the Two World Wars, în Richard J. Evans şi William Robert

Lee (edit.), *The German Family: Essays on the Social History of the Family în Nineteentiiand Twentieth-century Germany* (Londra, 1981), 120 – 47; Gnmberger, *A Social History*, 200, citându-l pe Hans Müller, *Deutsches Bauemtum zwischen Gestern und Morgen* (Witzbui –, 1940), 28.

Gerhard Wilke, The Sins of the Fathers: Village Society and Social Control in the Weimar Republic, în Richard J. Evans şi W.R. Lee (edit.), *The German Peasantry*: *Conflict and Community în Rural Society from the Eirfiteenth to the Twentieth Centuries* (Londra, 1986), 174 – 204.

Pentru descoperiri similare despre Lippe, a se vedea Wagner, *Die* (*NSDAP*, *passim*.

Kurt Wagner şi Gerhard Wilke, Dorfleben im Dritten Reich: Körle în Hessen, în Peukert şi Reulecke (edit), *Die Reihen fast geschlossen*, 85 – 106. Pentru un alt studiu, comparabil, a se vedea Wolfgang Kaschuba şi Carola Lipp, Kein Volk stent auf, kein Sturm bricht Ios. Stationen dörflichen Lebens auf dem Weg în den Faschismus, în Johannes Beck *et al*. (edit), *Terror und Hoffnung* în *Deutschland 1933 – 1945*: *Leben im Faschismus* (Reinbek, 1980), 111 – 55, şi idem, *Dörfliches Überleben*: *un Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19*. *und frühen 20*. *Jahrhundert* (Tübingen.

232 – 59. Pentru o evaluare mai generală, a se vedea de asemenea Wolfgang Kaschuba, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19*. *und 20*. *Jahrhundert* (München, 1990), 47 – 9.

Daniela Münkel, *Nationalsozialistiche Agrarpolitikundbauemalltag* (Frankfurt am Main, 1996), 192 – 320; a se vedea de asemenea idem, *Bauern und Nationalsozialismus*: *Der Landkreis Celle im Dritten Reich* (Bielefeld, 1991); şi cădem, Hakenkreuz und „Blut und Boden”: Bäuerliches Leben im Landkreis Celle 1933 – 1939, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*,

40 (1992), 206 – 47.

A se vedea de asemenea discuţia în Heriemann, *Der Bauer*3, 88 – 119.

Münkel, *Nationalsozialistische Agrarpolitik*, 278 – 80, 319 – 20, 466 – 81; Wagner, *Die NSDAP*, însă, subliniază nivelul relativ ridicat al denunţurilor în unele sate din Lippe. Pentru eşecul modernizării agriculturii, a se vedea Peter Exner, *Ländliche Gesellscheft und Landwirtschaft în Westfalen, 1919 – 1969* (Paderborn, 1997); Joachim Lehmann, Mecklenburgische Landwirtschaft und „Modernisierung" în den dreissiger Jahren, în Frank Bajohr (ed.), *Norddeutschland*, 335 – 46; şi Daniela Münkel (ed.), *Der lange Abschied vom Agrariand: Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn* (Göttingen, 2000). Pentru o evaluare scurtă a Festivalului Recunoştinţei pentru Recoltă, a se vedea Heriemann, *Der Bauer*3, 223.

Dintr-un număr mare de documente, a se vedea mai ales Heinz-Gerhard Haupt (ed.), *Die radikale Mitte*: *Lebensweisen und Politik van Kleinhändlern und Handwerkern în Deutschland seit 1848* (München, 1985); David Blackboum, Between Resignation and Volatility: The German Betty Bourgeoisie in the Nineteenth Century, în idem, *Populists and Pairicians*: *Essays în Modern German History* (Londra, 1987), 84 – 113; Heinrich August Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus*: *Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik* (Köln, 1972); Adelheid von Saldem, *Mittelstand im Dritten Reich3*: *Handwerker-Einzßlhändler-Bauern* (Frankfurt am Main, 1979).

David Schoenbaum, *Hitle Ps Social Revolution*: *Class and Status în Nazi Germany, 1933 – 1939* (Londra, 1967), 136 – 7; Saldem, *Mittelstand, passim*, Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 228 – 32.

Friedrich Lenger, *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800* (Frankfurt am Main, 1988), 195 – 203. Pentru Frontul Mundi, a se vedea mai jos, 459 – 65.

Blaich, *Wirtschaft*, 19 – 20; Petzina, *Die deutsche Wirtschaft*, 142.

Lenger, *Sozialgeschichte*, 132 – 7 şi 163 – 202; Bernhard *Das Handwerk im faschistischen Deutschland*: *um Problem der Massenbasis* (Köln, 1980), 68 – 84 (pentru unele informaţii utile despre abordarea marxist-leninistă).

Schoenbaum, *Hiller's Social Revolution*, 136 – 43, 147 – 50; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 251 – 4.

Lenger, *Sozialgeschichte*, 195 – 203; Schoenbaum, *Hiller's Social Revolution*, 136 – 43, 147 – 50. Afirmaţia lui Adelheid von Saldem că meşteşugurile tradiţionale reuşiseră aproape tot ceea ce îşi propuseseră în cel de-al Treilea Reich este doar parţial convingătoare chiar pentru perioada 1933 – 1936 şi deloc pentru perioada de după: a se vedea Heinrich August Winkler, Der entbehrliche Stand. Zur Mittelstandspolitik im „Dritten Reich", *Archiv Jur Sozialgeschichte*, 17 (1977), 1 – 4; Adelheid von Saldem, *Mittelstand*, idem, „Alter Mittelstand" im „Dritten Reich". Anmerkungen zu einer Kontroverse, *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 235 – 43; Heinrich August Winkler, Ein neuer Mythos vom alten Mittelstand. Antwort auf cine Antikritik, *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 548 – 57.

Gerald Schröder, Die „Wiedergeburt" der Pharmazie – 1933 bis 1934, în Mehrtens şi Richter (edit), *Naturwissenschaft*, 166 – 88; Franz Leimkugel, Antisemitische Gesetzgebung in der Pharmazie, 1933 – 1939, în Meinel şi Voswinckel (edit.), *Medizin*, 230 – 35.

Martin F. Brumme, „Prachtvoll fegt der eiserne Besen durch die deutschen Lande". Die Tierärzte und das Jahr 1933, în Meinel şi Voswinckel (edit), *Medizin*, 173 – 82.

Schoenbaum, *Hitle Ps Social Revolution*, 144 – 6.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 49 – 50.

Ibid., 111 – 12.

Ibid., II (1935), 453 – 60.

Ibid., 1, 334 – 54.

Ibid., VI (1939), 868 – 98.

Günther Schulz, *Die Angestellten seit dem 19. Jahrhundert* (München, 2000), 36 – 7; Michael Prinz, *Vom neuen Mittelstand zym Volksgenossen*: *Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit* (München, 1986), 92 – 143, 229.

Prinz, *Vom neuen Mittelstand*, 334 – 5.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 732 – 3.

Konrad H. Jarausch, *The Unfree Professions*: *German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900 – 1950* (New York, 1990), 142 – 69.

Kater, *Doctors*, 35 – 6.

A se vedea deasupra, 317 – 18.

Kater, *Doctors*, 35 – 40.

Ibid., 25 – 34, 54 – 74; a se vedea de asemenea idem, Medizin und Mediziner im Dritten Reich, *Historische Zeitschrift*, 244 (1987), 299 – 352.

Domanis, *Hitler*, II. 692.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 281 (Vierteljahrslagebericht 1939 des Sicherheitshauptamtes Band 2).

Jane Caplan, *Government without Administration*: *State and Civil Service în Weimar and Nazi Germany* (Oxford, 1988), 215 – 59.

Document tipărit în Hans Mommsen, *Beamtentum im Dritten Reich*: *Mit ausgewählten Quellen zur nationalozialistischen Beamtenpolitik* 1976) 146 – 8.

Caplan, *Government*, 321 – 5.

Jane Caplan, „The Imaginary Unity of Particular Interests”: The „Tradition” of the Civil Service în German History, *Social History*, 4 (1978), 299 – 317; idem, Bureaucracy, Politics and the National Socialist State, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 234 – 56.

71 Hedda Kaishoven, *Ich denk se viel an Euch*: *Ein deutsch-holländischer Briefwechsel 1949* (München, 1995 [1991]), 151 – 2.

Ibid., 152.

Ibid., 161 (3 februarie 1933).

Ibid., 169 (10 martie 1933).

Ibid., 177 – 8 (14 martie 1933).

Ibid., 182 – 4 (22 martie 1933).

Ibid., 187 (30 martie 1933).

Ibid., 189 (6 aprilie 1933).

Ibid., 199 (17 mai 1933).

Ibid., de asemenea 198 (12 mai 1933).

Ibid., 202 – 3 (25 mai 1933).

Ibid., 202 (25 mai 1933).

Ibid., 175 – 6 (14 martie 1933).

Ibid., 180 (14 martie 1933).

Ibid., 189 (6 aprilie 1933).

Ibid., 189 – 90 (6 aprilie 1933).

Ibid., 216 (18 octombrie 1933).

Ibid., 212 – 13 (*Braunschweigische Landesz-tung*, 19 octombrie 1933).

Ibid., 236 (14 iulie 1934); de asemenea scrisoarea fiicei ei din 7 iulie pe aceeaşi pagină.

Evans, *The Coming of the Tkird Reich*, 425.

Kaishoven, *Ich denk*, 17 – 31. Nu există motive să presupunem că familia a renunţat să mai menţioneze politica în scrisori din teamă că acestea erau interceptate de Gestapo, deşi aceasta trebuie să rămână o posibilitate.

Hanna Haack, Arbeitslose în Deutschland. Ergebnisse und Analyse der Berufszählung vom 16. Juni 1933, *Jahrbuchfior Wirtschaftsgeschichte* (1986), 36 – 69; util scurt rezumat în Heinrich August Winkler, *Der Weg in die Katastrophe*: *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Berlin, 1987), 93 – 9; a se vedea de asemenea studiul clasic de Thedor Julius Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1967 [1932]). Categoria celor „economic activi”

(*Erwerbspersonen*) include şomerii înregistraţi din aceste sectoare, precum şi persoanele încă angajate (*Erwerbstätige*).

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 333 – 49, 355 – 61.

Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 68 – 9. Hans-Gerd Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der Deutschen Arbeitstron*t' (Hanovra, 1958), 63; Ronald Smelser, *Robert Ley*: *Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988), 117 – 25; Mason, *Social Pohry*, 63 – 108.

Smelser, *Robert Ley*, 126 – 34.

Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung*, 63 – 5.

Ronald Smelser, Robert Ley: The Brown Collectivist, în idem şi Ziteimann (edit.), *The Nazi Elite*, 144 – 54, la 144 – 5; de asemenea, mai pe larg, Smelser, *Robert Ley*, 6 – 16.

Ibid., 17 – 69.

Ibid. 125 – 34.

Ibid., 135 – 9.

Timothy W. Mason, The Workers' Opposition in Nazi Germany, *History Workshop Journal*, 11 (1987), 120 – 37.

Smelser, *Robert Ley*, 140 – 42; Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 149; Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 91 – 8.

Citat în Broszat, *Der Stoat Hitlers*, 190 (nota).

Heidrun Homburg, *Raţionalisierung und Industriearbeit. Arbeitsmarkt – Management – Arbeiterscheft im Siemens-Konzern Berlin 1900 – 1939* (Berlin, 1991), 681 – 2.

Smdser, *Robert Ley*, 98 – 116; Speer; *Inside*, 217; Felix Kersten, *The Kersten Memoirs 1940 – 1945* (Londra, 1956 [1952]) (nu întotdeauna de încredere); Hans-Peter Bleuel, *Strength Through Joy: Sex and Society inNazi Germany* (Londra, 1973 [1972]), 3.

Bajohr, *Parvenüs*, 55 – 62.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, IV (1937), 538 – 40.

Shelley Baranowski, *Strength Through Joy*, 11 – 51; a se vedea de asemenea Hermann Weiss, Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude", *Archiv fur Sozialgeschichte*, 33 (1993), 289 – 303.

Citat în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 463.

Baranowski, *Strength Through Joy*, 51 – 66; de asemenea von Saldern, „Art for the People", 322 – 9; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 228 – 9.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, *N* (1938), 158.

Baranowski, *Strength Through Joy*, 118 – 42; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 230 – 34.

Baranowski, *Strength Throughjoy*, 142 – 54.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 176; rapoarte similare în ibid., 846 – 7.

Ibid., VI (1939), 468.

Baranowski, *Strength Through Joy*, 165 – 7; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 464 – 8.

Jürgen Rostock şi Franz Zadnicek, *Paradiesruinen*: *Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen* (Berlin, 1997 [1992]); Baranowski, *Strength Through Joy*, 155 – 61, 231; Hasso Spode, Ein Seebad für zwanzigtausend Volksgenossen: Zur Grammatik und Geschichte des Fordistischen Urlaubs*, în Peter J. Brenner (ed.), *Reisekultur în Deutschla*nd-*Von der Weimarer Republic zum Dritten Reich3* (Tübingen, 1997), 7 – 47; pentru comparaţie, John K. Walton, *The British Seaside*: *Holidays and Resorts in the Twentieth Century* (Manchester, 2000). Staţiunea avea un echivalent cotidian în „Oraşul Putere prin Bucurie", construit pentru a găzdui muncitorii noii uzine Volkswagen: a se vedea Mommsen şi Grieger, *Das Volkswagenwerk*, 250 – 82.

Baranowski, *Strength Through Joy*, 66 – 74; Behnken

(ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 175; rapoarte suplimentare în ibid., V (1938), 165 – 75, şi VI (1939), 468 – 85 şi 879 – 87.

Baranowski, *Strength Through Jay*, 166 – 75.

Ibid., 162 – 75; Mason, *Social Policy*, 160 şi n. 20; William D. Bayles, *Caesars în Goosestep* (New York, 1940); Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 524; ibid., VI (1939), 479.

Ibid., (1936), 884.

Hasso Spode, „Der deutsche Arbeiter reist": Massentourismus im Dritten Reich, în Gerhard Huck (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit: Untersuchungen zum Wandel der AUtagskultur în Deutschland* (Wuppertal, 1980), 281 – 306; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 670 – 78; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, I (1934), 523 – 7.

Mason, *Social Policy*, 159.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 474.

Ibid., V (1938), 172.

Mason, *Social Policy*, 158 – 64.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 468.

Herbert, „Die guten und die schlechten Zeiten", 67 – 96.

Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 676; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 474.

Ibid., II (1935), 1, 455 – 6.

Ibid., 849.

Pentru un studiu important despre proces, a se vedea Lynn Abrams, *Wrrkersă Culture în Imperial Germany*: *Lâsure and Recreation in the Rhineland and Westphalia* (Londra, 1992); pentru tradiţiile culturale ale mişcării laburiste a se vedea, printre multe alte studii, Vernon L. Lidtke, *The Alternative Culture*: *Socialist Labor în Imperial Germany* (New York, 1985), şi W.L. Guttsman, *Worker*s' *Culture* în *Weimar Germany*: *Between Tradition and Commitment* (Oxford, 1990).

Baranowski, *Strength Throughjoy*, 165.

Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 672; Christine Keitz,

Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik, *Archiv Jur Sozialgeschichte*, 33 (1993), 179 – 209, la 192.

A se vedea Kristin A. Semmens, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in die Third Reich* (Londra, 2005).

Baranowski, *Strength Through Jay*, 75 – 117; Chup Friemerţ, *Schönheit der Arbeit*: *Produktions ästhetik im Faschismus* (Münich, 1980); şi Anson G. Rabin bach, The Aesthetics of Production in the Third Reich, în George L. Mosse (ed.), *International Fascism*: *New Thoughts and New Approaches* (Londra, 1979), 189 – 222. Pentru un exemplu, a se vedea Matthias Frese, *Betriebspolitik im Dritten Reich3: Deutsche Arbeitstront, Unternehmer und Staatsbürokraiie* in der *westdeutschen Grossindustrie, 1933 – 1939* (Paderborn.

383 – 95; rapoarte suplimentare în Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, m (1936), 886 – 7, şi V (1938), 173 – 5.

Ibid., VI (1939), 463.

Ibid., II (1935), 846.

Citat în Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 678.

Blaich, *Wirtschafi*, 19 – 20.

TIpswing Without Prosperity? Some Notes on the Development in the Lower Income Classes în Germany, *Supplement to the Weekly Report of the German Instituie for Business Research* (Berlin, 24 februarie 1937).

Rüdiger Hachtmann, *Industriearbeit im Dritten Reich3: Untersuchungen zu den Lohnund Arbeitsbedingungen în Deutschland 1933 – 1945* (Göttingen, 1989), 156 – 9; Dietmar Petzina *et al.* (edit.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III: *Materialien zvr Statistik des Reiches 1914 – 1945* (München, 1978), 98; Mason, *Social Pricy*, 128 – 33.

Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 546 – 52.

Petzina *et al.* (edit), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III. 103.

Klaus Wisotzky, *Der Ruhrberghau im Dritten Reich*:

Studien zwr Sozialpolitik im Ruhrberghau und zum sozialen Verhalten der Bergleute în den Jahren 1933 bis 1939 (Düsseldorf.

81 – 7; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 311 – 12.

A se vedea, de exemplu, Michael Stahimann, *Die erste Revolution in der Autoindustrie*: *Management und Arbätspohtik von 1900 – 1940* (Frankfurt am Main, 1993), 85 – 8 (despre fabrica de maşini Opel); Magnus Tessner, *Die deutsche Automobilindustrie im Strukturwandel von 1919 bis 1938* (Köln, 1994), 205 – 6; şi Homburg, *Raţionalisierung*, *passim*.

Timothy Mason, *Arbeiterklasse und Volkgememschafi: Dokumente und Materialien zjar deutschen Arbeiterpolitik 1936 – 1939* (Opladen, 1975), 669 – 70; Behnken (ed.).

*Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 163 – 7; pentru disciplinarea forţei de muncă din industria de automobile, a se vedea Ernst Kaiser şi Michael Knom, *Wir lebten und schliefen zwischen den löten3: Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung în den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994), 39 – 48.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 159 – 60.

Mason, *Arbeiterklasse*, 198 – 203.

Bernard P. Bellon, *Mercedes în Beau and War German Automobile Workers, 1903 – 1945* (New York, 1990), 227.

Mason, *Social Hdicy*, 181 – 94.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 167 – 8, 338 – 46.

Mason, *Social Policy*, 266 – 74; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 086 – 94; VI (1939), 352 – 6; a se vedea de asemenea, pentru un exemplu detaliat, Andreas Meyhoff, *Blohm und Voss im Dritten Reich3*: *Eine Hamburger Grosswerfl zwischen Geschäft und Politik* (Hamburg, 2001).

Herbert, „Die guten und die schlechten Zeiten”, 93; pentru teza conform căreia conflictul de clasă de acest tip a contribuit la crearea crizei prerăzboi, a se vedea Timothy Mason, Arbeiteropposition im nationalsozialistischen Deutschland, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Rahen fast geschlossen*, 293 – 314; răzgândire în Mason, *Social Policy*, 275 – 331; evaluare echilibrată în Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 752 – 65; studiu local detaliat despre comunitatea minieră în Klaus Tenfelde, Proletarische Provinz: Radikalisierung und Widerstand în Penzberg/ Oberbayern 1900 bis 1945, în Broszat *et al*. (eds.), *Bayern*, IV: 1 – 382, la 320 – 37.

Hitler, *Mein Kampf*, 27 – 8.

Evans, *The Comingff the Third Reich*, 140 – 45, 378 – 80; David F. Crew, *Germans on Welfare*: *From Weimar to Hitler* (New York, 1998), 6, 212 – 15.

Florian Tennstedt, Wohltät und Interesse. Das Winterhilfswerk des Deutschen Volkes. Die Weimarer Vorgeschichte und ihre Instrumentalisierung durch das NS-Regime, *Geschichte und Gesellschaft*, 13 (1987), 157 – 80.

Thomas E. de Witt, „The Struggle Against Hunger and Cold”: Winter Relief în Nazi Germany, 1933 – 1939, *Canadian Journal of History*, 12 (1978), 361 – 81.

Herwart Vorländer, *Die NSV*: *Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988), 4 – 5, 44 – 62.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 1, 430, şi V (1938), 77 – 115; De Witt, The Struggle.

De Witt, The Struggle; de asemenea Herwart Vorländer, ’NS-Volkswohifahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes, *VfZ* 34 (1 986), 341 – 80; şi idem, *Die NSV*, 230, 53 – 4.

De Witt, „The Struggle”; Speer, *Inside*, 179 – 80; Vorländer, *Die NSV*, 51 – 2.

Ibid., 6 – 37.

Ibid., 214.

Citat în Adelheid Gräfin zu Castell Rüdenhausen, „Nicht mitzuleiden, mitzukämpfen sind wir da!" Nationalsozialistische Volkswohifahrt im Gau Westfalen-Nord, în Peukert şi Reulecke (*exht*), *Die Reihen fist geschlossen*, 223 – 44, at 224 – 5.

Gamm, *Der Flüsterwitz*, 90; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (193 5), 1, 421 – 47; Castell Rüdenhausen, „Nicht mitzuleiden" a se vedea de asemenea Beter Zolling, *wischen Integration und Segregation: Sozialpolitik im Dritten Reich9 am Beispiel der Nationalsozialistischen Volkswohifahrt9 (NSV) în Hamburg* (Frankfurt am Main, 1986).

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 1, 447 – 55; a se vedea de asemenea ibid., I (1934), 42 – 8.

Maschmann, *Account Rendered*, 13.

Ibid., 10 – 18.

Kershaw, *The Hitler Myth9*, 64 – 5, 73 – 7.

William Sheridan Allen, *The Nazi Seizjae of Bower The Experience of a Single German Town 1922 – 1945* (*New York*, 1984 [1965]), 266 – 73.

Ibid.

Ibid.

Ibid., 274 – 91. A se vedea de asemenea studiul local bogat în detalii, deşi orientat politic, al lui Struve, *Aufstieg*, şi colecţia documentara editată de Lawrence D. Stokes, *Kleinstadt und Nationalsozialismus*: *Ausgewählte Dokumente zja Geschichte von Eutin, 1918 – 1945* (Neumünster, 1984) (ambel Germania de Nord).

Bernd Stover, *Volksgemeinschaft im Dritten Reich*: *Die Konsensberatschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte* (Düsseldorf, 1993), 115 – 203, 421.

Domarus (ed.), *Hitler*, I. 415 – 17.

Ibid., II., 892.

Völkischer Beobachter, 29 septembrie 1935, citat în Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 67.

A se vedea deasupra, 268, 300 – 301; pentru părerile

lui Reck, a se vedea *Diary*, 63 – 4.

Tagebuch Luise Solmitz, 28 aprilie 1933.

Pentru o comparaţie selectiva, a se vedea Overy, *The Dictators*, 218 – 64; pentru argumentul că cel de-al Treilea Reich a modernizat societatea germană prin politici economice keynesiene şi prin distrugerea instituţiilor sociale tradiţionale, precum sindicatele, a se vedea Werner Abelshauser şi Anselm Faust, *Wirtschaftsund Sozialpolitik*: *Eine nationalsozialistische Revolution*? (Tübingen, 1983).

Henry Ashby Turner, Jr, Fascism and Modernization, în idem (ed.), *Reappraisals of Fascism* (New York, 1975), 117 – 39.

A se vedea discuţia utilă în Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (a 4-a ediţie, Londra, 2000 [1985]), 161 – 82; Horst Matzerath şi Heinrich Volkmann, Modernisierungstheone und Nationalsozialismus, în Jürgen Kocka (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers* (Göttingen, 1977), 86 – 116; Jeremy Noakes, 'Nazism and Revolution, în Noel O'Sullivan (ed.), *Revolutionary Theory and Political Reality* (Londra, 1983), 73 – 100. Pentru părerea că nazismul încerca intenţionat să modernizeze societatea germană, a se vedea Rainer Zitelmann, *Hitler The Politics of Seduction* (Londra, 1999 [1987]). Acest argument nu a fost acceptat în mod universal, cel puţin nu în forma propusă de Zitelmann.

Capitolul 6. SPRE UTOPIA RASIALĂ

1. Paul Windbng, Zfadtt, *Race and German Pöliiics between National Unification and Nazism, 1870 – 1945* (Cambridge, 1989), 60 – 84; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 35 – 6; Robert N. Proctor; *Racial Hygiene*: *Medicine under the Nazis*, (Londra, 1988), 47.

2 Evans, *The Coming of the Third Reich*, 34 – 8, 377 – 8; Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene*, *Naiiomdsozialismus*, *Eutanasie*: *Um der Verhütung zur Vernichtung lebensunwerten Lebensă*, /Ä90-/945 (Göttingen, 1987), 49 – 105.

Weindling, *Health*, 489 – 503.

Longerich, *Politik*, 47 – 50.

Evans, *The Commgqf the Third Reich* 37, 145, 377 – 80; Proctor; äjem/ *Hygiene*, 10 – 104 (95 pentru comitetul lui Frick); Schmuhl, *Rassenhygiene*, 154 – 68; Christian Ganssmüller, *Die Erbgesundheuspolitik des dritten Reiches*: *Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Köln.

34 – 115; Jeremy Noakes, 'Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933, în Roger Bullen *et al.* (edit.), *Ideas into Politics*: *Aspects of European History 1880 – 1950* (Londra, 1984), 75 – 94.

Gisela Bock, *Zfoangssterilisation im Nationalsozialismus*: *Studien zur Frauenpolitik und Rassenpolitik* (Opladen, 1986), 230 – 32.

Ganssmüller, *Die Erbgesundheiispolitik*, 45 – 6: încă 40.000 au fost sterilizaţi în zone anexate de Germania în 1938 – 9.

Michael Burleigh, *Death and Dehoerance*: *Eutanasia3* în *Germany a 190*0 – *1945* (Cambridge, 1994), 56 – 66.

Citat în Andrea Brücks, Zwangssterilisation gegen „Ballastexistenzen" \ în Klaus Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet*: *den Vergessenen3 Opfern des NS-Regimes* (Hamburg, 1986), 103 – 8.

Longerich, *Pohiik*, 61 – 2.

Joachim Müller, *Sterilisation und Gesetzgebung bis 1933* (Husum, 1985); Wachsmann, *Hitle Ps Prisons*, 151.

Michael Schwartz, *Sozialistische Eugenik*: *Eugenische Sozialtechnologen în Debatten und Politik der Deutschen Sozialdemokratie 1890 – 1933* (Bonn, 1995).

Wachsmann, *Hitle Ps Prisons*, 149 – 56.

Klaus-Dieter Thomann, „Krüppel sind nicht minderwertig". Körperbehinderte im Nationalsozialismus, în Meinel şi Voswinckel (edit), *Medizin*, 208 – 20, la 208 – 12, citându-l pe Wilhelm Frick, Bevölkerungsund Rassepolitik, în Elsbeth Unverricht (edit), *Unsere Z & 1 und Das Buch der deutschen Frau* (Gauting, 1933), 97 – 109, la 103.

Thomann, „Krüppel", 213 – 16.

Rossmeisst, *Ganz Deutschland*3, 134.

Proctor, *Racial Hygiene*, 95 – 101; Stefan Kühl, *The Nazi Connection*: *Eugen ies*, *American Racism*, *and German National Socialism* (New York, 1994).

Alberto Spektorowski şi Elizabeth Mizrachi, Eugenics and the Welfare State în Sweden: The Politics of Social Margins and the idea of a Productive Society, *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 333 – 52; Alex Duval Smith and Madej Zeremba, Puteasts from Nordic Super-Race, *Observer*, 24 august 1997, 6.

Proctor, *Racial Hygiene*, 171; pentru politica protestanta de ajutor social, a se vedea Sabine Schleiermacher, *Sozialethik im Spannungsfeld von Sozial- und Rassenhygiene Der Mediziner Hans Harmsen im Centralausschussfior die Innere Mission* (Husum, 1998).

Proctor, *Racial Hygiene*, 123.

James Woycke, *Birth Control în Germany 1871 – 1933* (Londra, 1988), 154; Evans, *The Coming of the Third Räch*, 375 – 8; Subbe, *Wernen*, 43; Henry R David et al., Abortion and Eugenics în Nazi Germany5, *Population and Development Review*, 14 (1988), 81 – 112.

Citat în Proctor, *Racial Hygiene*, 124.

Richard J. Evans, *The Feminist Movement în Germany 1894 – 1933* (Londra.

255 – 60; idem, *The Coming of the Third Reich*, 185 – 6.

Subbe, *Women*, 34 – 40J111 Stephenson, *The Nazi Organizfition of Wmen* (Londra, 1981), 97 – 125; cădem, The Nazi Organisation of Women, 1933 – 19395, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 186 – 209. Câţiva dintre cei unsprezece copii ai lui Schohz-Klink nu au supravieţuit vârstei copilăriei.

Irmgard Weyrather, *Muttertag und Mutterkreuz*; *Die Kult um die deutsche Mutter im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1993); Susanna Dammei; Kinder, Küche, Kriegsarbeit – Die Schulung der Frauen durch die

NSF – rauenschaft5, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Muiterkreuz*, 215 – 45; Karin Hausen, Mother's Day in the Weimar Republic, în Renate Bridenthal *et al*. (eds.), *When Biology Became Destiny*, 131 – 52; cădem, The „German Mother's Day" 1923 – 1933, în Hans Medick şi David Sabean (edit.), *Interest and Emotion*: *Essays in the Study of Family and Kinship* (Cambridge.

371 – 413.

Subbe, *Women*, 34 – 40; Claudia Koonz, *Mothers* in the *Fatherland*: *Women, the Family and Nazi Politics* (Londra, 1988 [1987]), 177 – 219; Stephenson, *The Nazi Organization*, 130 – 77; Pine, *Nazi Family Pokey*, 47 – 81; Michael Kater, Die deutsche Eltemschaft im nationalsozialistischen Erziehungssystem. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der Familie, *Viertefyahrschriftlur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, *67* (1980), 484 – 512; Dammer, Kinder, Küche, Kriegsarbeit.

Pine, *Nazi Family Pokey*, 88 – 116; Dorothée Klinksiek, *Die Frau im NS-Staat* (Stuttgart, 1982), 93; Jill Stephenson, *Reichsbund der Kinderreichen*: The League of Large Families in the Population Policy of Nazi Germany5, *European Studies Review*, 9 (1979), 350 – 75.

Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte*, 15 8.

Gisela Bock, Antinatalism, Maternity and Paternity în National Socialist Realism, în Crew (ed.), *Nazism*, 110 – 40, at 124.

Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte*, 159.

Proctor, *Racial Hygiene*, 126.

Subbe, *Women*, 53 – 4; Bock, *Zwangssterilisation*, 166 – 7.

Pine, *Nazi Family Policy*, 16 – 18; Gabriele Czamowski, „The Value of Marriage for the *Volksgemeinschaft1*. Policies towards Women and Marriage under National Socialism, în Richard Bessel (ed.), *Fascist Italy and Nazi Germany*: *Comparisons and Contrasts* (Cambridge, 1996), 94 – 112, la 107 – 8;

Stephenson, *Women în Nazi Society*, 41 – 3.

Ganssmullei; *Die Erbgesundhritspohtik*, 132 – 47.

Höhne, *The Order*, 130 – 46; Pine, Aiiri *Family Hdicy*, 38 – 46; Catnne Clay şi Michael Leapman, *Master Race The* Lebensborn *Experiment în Nazi Germany* (Londra, 1995).

Irene Guenther, Aad *Chic*? *Fashioning Women in the Third Reich* (Oxford.

91 – 141.

Ibid., 91 – 141, 167 – 201.

Astfel, dezbaterea principala din anii 1980, între Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland*, cea care subliniază crearea unei sfere domestice ocrotite şi astfel complicitatea femeilor în poate chiar încurajarea violenţei şi urci comise de bărbaţi în sfera publică, şi Bock, Anti-Natalism, care subliniază victimizarea femeilor prin politicile din ce în ce mai directive, violente şi negative spre femei ca mame, se bazează în primul rând pe o neînţelegere: a se vedea Adelheid von Saldem, Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State, în Crew (ed.), *Nazism*, 141 – 65; şi Dagmar Reese şi Carola Sachse, Frauenforschung zum Nationalsozialismus. Eine Bilanz, în Lerke Gravenhorst şi Carmen Tatschmurat (edit), *Töchter-Fragen*: *NS-Frauengeschichte* (Freiburg, 1990), 73 – 106.

39 Maria S. Quine, *Population Politics în Twentieth-Century Europe Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (Londra, 1996); Richard Stiles, *The Women's Liberation Movement în Russia*: *Feminism*, *Nihilism*, *and Bolshevism*, *1860 – 1930* (Princeton, NJ., 1978).

Sybil H. Milton, „Gypsies" as Social Outsiders în Nazi Germany, în Gellately şi Stoltzfus (edit), *Social Outsiders*, 212 – 32, estimează numărul acestora ca fiind mult mai ridicat, 35.000 (212). Aşa cum subliniază Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000), 1-14, devenise o convenţie în Germania ca la ţigani să se refere folosindu-se numele lor de trib (Sinti şi Roma, deşi

grupul cel mai mic, Laleri, sunt de obicei inexplicabil omişi), deoarece naziştii foloseau termenul *zigeuner* (ţigan) pentru a se referi la ei colectiv. Argumentele împotriva utilizării acestui termen sunt repetate în Burleigh şi Wippermann, *The Racial State*, 113. Totuşi, faptul că naziştii foloseau acest termen nu îl face peiorativ şi într-adevăr, aşa cum notează Lewy, „mai mulţi scriitori ţigani au insistat asupra uzului neîntrerupt al termenului pentru a menţine o continuitate istorică şi pentru a exprima solidaritatea cu cei persecutaţi sub acest nume" (I-IX). Urmându-l pe Lewy, termenul „ţigan" este folosit în ceea ce urmează.

Evans, Social Outsiders; Michael Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet*:

Die nationalsozialistische Vernichtungspolitikgegen Sinti und Roma (Essen, 1989), 14 – 42; idem, *Rassenutopie und Genozid*: *Die nationalsozialistische Losung der z-geunefrage* (Hamburg, 1996); Rainer Hehemann, *Die Bekämpfung des geunerunwesens im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871 – 1933* (Frankfurt am Main, 1987); Joachim S. Hohmann, *Geschichte der Zi & wwerfolgung în Deutschland* (Frankfurt am Main, 1981); Leo Lucassen, *Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes în*

Deutschland, 1700 – 1945 (Köln, 1996); Joachim S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat*: *Die Geschichte der geuner în Deutschland* (Frankfurt am Main, 1990). Legea bavareză este retipărită în Burleigh şi Wippermann, *The Racial State*, 114 – 15.

Wolfgang Wippermann şi Ute Brucker-Boroujerdi, 'Nationalsozialistische Zwangslager în Berlin, III: Das „Zigeunerlager Marzahn", *Berliner Forschungen*.

2 (1987), 189 – 201; Eva von Hase-Mihalik şi Doris Kreuzkamp, *Du kriegst auch einen schönen Wohnwagen*": *wangslager Jur Sinti und Roma während des Nationalsozialismus în Frankfurt am Mean* (Frankfurt am Main, 1990); Karola Fings şi Frank Sparing, *Zf*

Zigeunerlager": *Die Verfolgung der Düsseldorfer Smti und Roma im Nationalsozialismus* (Köln.

Frank Sparing, The Gypsy Camps: The Creation, Character and Meaning of an Instrument for the Persecution of Sinti and Românies under National Socialism, în Karola Fings *et al.*, *From Race Science" to the Camps*: *The Gypsies during the Second World War* (Hatfield, 1997), 39 – 70.

Lewy, *The Nazi Persecution*, 24 – 49; Joachim S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Krimmalbiologie*: *Zgeunerfrrschung" im Nationalsozialismus und în Westdeutschland im Zeichen des Rassismus* (Fankfurt am Main, 1991). Decretul este retipărit în Burleigh şi Wippermann, *The Racial State*, 120 – 21.

Lewy, *The Nazi Persecution*, 47 – 55; Proctor, *Racial Hygiene*, 214 – 15; Herbert Heuss, German Policies of Gypsy Persecution, în Fings *et al.*, *From Race Science*", 15 – 37; Karola Fings, Românies and Sinti in the Concentration Camps, în ibid., 71 – 109; a se vedea de asemenea Ulrich König, *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989), 75 – 82, şi Wolfgang Wippermann, *Das Leben în Frankfurt am Main zwr NS-Zeit*, II *Die nationalsozialistische ZJgeunerveffbigung* (Frankfurt am Main, 1986), 19 – 27.

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 186 – 7.

46 Reiner Pommerin, *Sterilisierung der Rheinlandbastarde*": *Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918 – 1937* (Düsseldorf, 1979), 56 – 77; Proctor, *Racial Hygiene*, 112 – 14.

Pommerin, *Sterilisierung*", *77 – 84*.

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 127 – 8, 375 – 6.

Burkhard Jellonek, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz*; *Die Verfolgung von Homosexuellen în Dritten Reich* (Paderborn, 1990), 19 – 50; Richard Plant, *The Pink*

Triangle: *The Nazi War Against Homosexuals* (Edinburgh, 1987 [1986]), 72 – 104; Smith şi Peterson (edit), *Heinrich Himmler*: *Geheimreden 1933 – 1945*, 90 – 91, 115 – 23; Geoffrey J. Giles, The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich, în Gellately şi Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 233 – 55.

Claudia Schoppmann, *Days of Masquerade*: *Life Stories of Lesbian Women During the Third Reich* (New York, 1996 [1993]).

Jellonnek, *Homosexuelle*, 51 – 94; Proctor, *Racial Hygiene*, 212 – 14.

Jellonnek, *Homosexuelle*, 95 – HO; Hans-Geoig Stumke, Vom „unausgeglichenen Geschlechtshaushalt". Zur Verfolgung Homosexueller, în Frahm *et al.* (edit), *Verachtet – verfolgt – vernichtet*, 46 – 63.

Citat pe larg în Hans-Georg Stümke şi Rudi Finkler, *Rosa Winkel, rosa Listen*: *Homosexuelle und Gesundes Volksempfinden" von Auschwitz bis heute* (Reinbek, 1981), 217 – 21.

Jürgen Baumann, *Paragraph 175*: *Über die Möglichkeit, die einfache, nichijugendgefährdende und nichtöffentliche Homosexualität unter Erwachsenen şstraffrei zu lassen (zugleich ein Beitrag zjur Säkularisierung des Şstrafrechts)* (Berlin, 1968), 66.

Jeuonnek, *Homosexuelle*, 12 – 13.

Jeffrey Weeks, *Sex, Hdiiics and Society*: *The Regulation of Sexuality since 1800* (Londra, 1981), 239 – 40; Joachim S. Hohmann (ed.), *Kane Zifir gute Freunde*: *Homosexuelle în Deutschland 1933 – 1969 – Ein Leseund Bilderbuch* (Berlin, 1982).

Rudiger Lautmann, *et al.*, Der rosa Winkel în den nationalsozialistischen Konzentrations lager, în idem (ed.), *Seminar Gesellschaft und Homosexualität* (Frankfurt am Main, 1977), 325 – 65, la 332 – 3.

Rüdiger Lautmann, Gay Prisoners în Concentration Camps as Compared with Jehovah's Witnesses and Political Prisoners, în Michael Berenbaum (ed.), *A Mozaic of*

Victims: *Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nads* (Londra, 1990), 200 – 206.

Albrecht Lange Kiddecke, *Die Entmannung von Sithehkeitsverbrediem* (Berlin, 1963); Wachsmann, *Hitiefs Prisons*, 140 – 41; Geoffrey Giles, „The Most Unkindest Cut of All". Castration, Homosexuality and Nazi Justice, *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), 41 – 61; Jellonnek, /7 ow5 «/Zr, 140 – 71.

Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 139 – 49, 368. Totalul a ajuns la 2, 300 până în 1945 (Longerich, *Politik*, 62).

Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 400 – 401; Frank Sparing, Zwangskastration im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Kriminalbiologischen Sammelstelle Köln, în Peter Busse şi Klaus Schreiber (edit.), *Krimmalbialoge* (Düsseldorf, 1997), 169 – 212.

Burkhard Jellonnek, Staatspolizeiliche Fahndungsund Ermittlungsmethoden gegen Homosexuelle. Regionale Differenzen und Gemeinsamkeiten, în Paul şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 343 – 56.

Pentru o bună introducere în situaţia evreilor din Germania în 1933 – 1945, a se vedea Michael A. Meyer (ed.), *German-Jewish History în Modern limes*, IV: *Renewal and Destruction*, *1918 – 1945* (New York, 1998), 195 – 388; Marion A. *Between Dignity and Despair Jewish Life* în *Nad Germany* (New York, 1998). Pentru antisemitismul nazist şi precedentele sale, a se vedea de asemenea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 21 – 34, 164 – 5, 431 – 40.

Longerich, *Politik*, 59.

Pentru boicoturile economice, a se vedea deasupra, 382 – 6.

Hermann Froschauer, Streicher und „Der Sturmer", în Ogan şi Weiss (edit), *Fascination und Gewalt*, 41 – 8; Hahn (ed.), *Lieber Stürmer*!

Bankier, *The Germans*, 28 – 37.

Longerich, *Politik*, 70 – 74; Bankier, *The Germans*, 14 – 20.

Bankier, *The Germans*, 28 – 9; Longerich, *Politik*, 74 –

8, 94 – 5; Longerich argumentează convingător împotriva părerii împărtăşite de mulţi istorici că manifestările antisemite din 1935 au fost încercări spontane din partea susţinătorilor partidului de a pune presiune asupra liderilor să ia măsuri legislative (ex. *Mum*, *Judenpoliiik*, 114 – 16; Herbst, *Das nationabodaustische Deutschland*, 153 – 5; Ian Kershaw, The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich, *Leo Baeck Institute Year Book*, 26 (1981), 261 – 89, la 265; Hermann Grarul, *Reichskristallnacht*: *Antisemitismus undjudenverfolgungim Dritten Reich* (München 1988), 143. Pentru argumentul că acţiunile antisemite din 1935 au servit doar unui scop, a se vedea Hans

Mommsen şi Dieter Obst, Die Reaktion der deutschen Bevölkerung auf die Verfolgung der Juden 1933 – 1943, în Hans Mommsen şi Susanne Willems (edit), *Herrschaftsalttag im Dritten Reich*: *Studien und Texte* (Düsseldorf, 1988), 374 – 421, la 385.

Ilustraţii în Ian Kershaw, Antisemitismus und Volksmeinung Reaktionen auf die Judenverfolgung, în Broszat *et al*. (edit), *Bayern*, II. 281 – 348, la 302 – 8.

Longerich, *Politik*, 86 – 90; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 920 – 33.

Ibid., 933 – 7; Longerich, *Politik*, 86 – 90, 100; Friedländer, *Nazi Germany*, 137 – 9.

Longerich, *Politik*, 85 – 94; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 923 (august 1935).

Ibid., 922 (august 1935), citat în Longerich, *Politik*, 93.

Ibid., 94 – 101; Lothar Gruchmann, „Blutschutzgesetz" und Justiz: Entstehung und Anwendung des Nürnberger Gesetzes von 15. September 1935, în Ogan şi Weiss (edit), *Faszination und Gewalt*, 49 – 60. Pentru detalii ale altor incidente antisemite din ultimele săptămâni ale lui august, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 1, 026 – 45, şi la începutul lui septembrie, Longerich, *Politik*, 107. Pentru discuţiile ce

prevestesc Legile de la Nürnberg începând cu 1933, a se vedea Friedlander, *Nazi Germany*, 118 – 23.

Die Reichstagsrede des Führers, *Berliner Tageblatt*, 438, 16 septembrie 1935.

Longerich, *Politik*, 102 – 5, şi Bankier, *The Germans*, 41 – 66, au stabilit clar că Legile de la Nürnberg nu au fost improvizaţii de ultim moment; a se vedea, de asemenea, Werner Strauss, „Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung": Aufzeichnungen von Dr. Bernhard Lösener, *VfZ* (1961), 264 – 313; Friedlander, *Nazi Germany*, 141 – 50; şi Hermann Grarul, *Reichskristallnacht*, 133 – 56.

Göring begründet die Gesetze, *Berliner Tageblatt*, 438, 16 septembrie 1935, 2.

Longerich, *Politik*, 105 – 6.

Beate Meyer, The Mixed Marriage: A Guarantee of Survival or a Reflection of German Society during the Nazi Regime?", în Bankier (ed.), *Probing*, 54 – 77; Friedländer, *Nazi Germany*, 15 1, pentru statistici, studiul fundamental al lui Beate Meyer, *Jüdische Mischlinge*: Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933 – 1945* (Hamburg.

25, 162 – 5. Prima numărătoare a evreilor oferită de Legile de la Nürnberg a fost cea de la Recensământul din 1939 (*Statistisches Jahrbuch jur das Deutsche Reich*, 59 (Berlin, 1941 – 2), 27: Die Juden und jüdische Mischlinge în den Reichsteilen und nach Gemeindegrössenklassen 1939).

Jeremy Noakes, The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish *Mischling*? 1933 – 1945, *Leo Baeck Institute Te-ar Book*, 34 (1989), 291 – 354; idem, Wohin gehören die, Judenmischlinge"? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen, în Ursula Büttner (ed.), *Das Unrechtsrregune: Internaţionale Forschung über der Nationalsozialismus*: *Festschrift Jur Werner Jochmann zum 65. Geburtstag* (2 vol., Hamburg, 1986), II. 69 – 89; Longerich, *Politik*, 112 – 15; Friedländer, *Nazi Germany*, 151 – 67; Meynert, *Was*

vor der Endlösung geschah*, 247 – 51; Meyer, *Jüdische Mischlinge**, 29 – 31 şi 96 – 104; Kaplan, *Between Dignity and Despair*, 74 – 93.

Toepser-Ziegert (*ed.*), *NS-Desseanweisungen*, îi *1935*, 586 (16 septembrie 1935).

Meyer, *JiuiischeMÂschlinăe*\ 230 – 37.

83 Bryan M. Rigg, *Hitler sjewish Soldiers*: *The Untold Story of Nazi Racial Laws and Mm of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, Kans., 2002), 51 – 109. Titlul conţine un termen impropriu: nu existau soldaţi „evrei"; faptul că erau pe jumătate sau pe sfert evrei îi făcea mai mult germani decât evrei din punctul de vedere al forţelor armate. Estimările lui Rigg de 150.000 de soldaţi germani de rasă mixtă în serviciu militar între 1933 şi 1945 par să fie o exagerare semnificativă, având în vedere că Recensământul din 1939 estimase numărul total de oameni de toate vârstele, de ambe sexe, clasificaţi ca fiind de rasă mixtă, conform Legilor de la Nürnberg, la un mai mult de 114.000 în Germania şi Austria, împreună.

Rezumat în Longerich, *Politik*, 106 – 11; original în Behnken (ed.), *Deuts Ma*nd-*Berunte*, II (1935), 1, 026 – 1, 045, şi HI (1936), 20 – 55; a se vedea de asemenea Otto Dov Kulka, Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lageund Stimmungsberichte, f/32 (1964), 582 – 624.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 26 – 7.

Maschmann, *Account Rendered*, 40 – 41.

Ibid., 30.

Ibid., 30, 40 – 41, 45 – 7, 49 – 51, 56.

Longerich, *Politik*, 108 – 9, argumentează convingător împotriva părerii lui Bankier (*The Germans*, 76 – 80) că „marea majoritate a populaţiei a aprobat Legile de la Nürnberg deoarece se identifica cu politica rasială" şi „în cele mai multe cazuri... obiecţiile veneau dintr-un interes propriu".

Wachsmann, *Hitle Ps Prisons*, 158; Ernst Noam şi

Wolf-Amo Kropat (edit.), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol., Wiesbaden, 1975), *1. Juden vor Gericht 1933 – 194*5, 109 – 68; Inge Marssolek, „Die Zeichen an der Wand". Denunziation aus der Perspektive des jüdischen Alltags im „Dritten Reich", *Historical Social Research*, 26 (2001), 204 – 18.

Gruchmann, „Blutschutzgesetz" 53.

Wachsmann, *Hitle Ps Prisons*, 162, 180.

Walter Poller, *Medical Block Buchenwald*: *The Personal Testimony of Inrnate 996*, *Block 36* (Londra, 1988 [1946]), 128 – 36.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 36, 40 – 41.

Gellately, *The Gestapo*, 165 – 79; a se vedea de asemenea Christi Wickert, Popular Attitudes to National Socialist Antisemitism: Denunciations for „Insidious Offenses" and „Racial Ignominy", în Bankier (ed.), *Probing*, 282 – 95, şi Wolfgang Wippermann, *Das Leben* în *Frankfurt zurNS-eit*, I: *Die nationalsozialistische Judenverfolgung* (Frankfurt am Main, 1986), 68 – 83.

Gellately, *The Gestapo*, 197 – 8, respinge convingător argumentul lui Sarah Gordon, *Hitler*, *Germans and the Jewish Question* (Princeton, N.J., 1984), că acest tip de comportament a adus rezistenţă împotriva Legilor de la Nürnberg A se vedea de asemenea Alexandra Przyrembel, *Rassenschande*: *Reinhâtsrrythos und Vernichtungshgitimation im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2003).

Oliver Pretzel, Afterword, în Sebastián Hafiner, *Defying Hitler A Memoir* (Londra, 2002 [2000]), 241 – 50.

Werner Rosenstock, Exodus 1933 – 1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 1 (1956), 373 – 90; Herbert A. Strauss, Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses, *Leo Baeck Instituie Yearbook*, 25 (1980), 313 – 61, şi 26 (1981), 343 – 409; Avraham Baikai, German Interests in the Haavara-Transfer Agreement 1933 – 1939,

Leo Baeck Institute Yearbook, 35 (1990), 254 – 66; Friedlander, Λαα *Germany*, 60 – 65; Jüdische Bevölkerungsstatistik, în Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden în Deutschland 1933 – 1945*: *Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988), 733, potrivit căruia existau aproximativ 100.000 de evrei non-germani în Germania în 1933, pe lângă cei 437.000 de membri germani ai confesiunii iudaice număraţi de statisticile oficiale. În mai 1939 mai erau încă mai mult de 25.000 de evrei non-germani care locuiau în Germania. Cifrele din 1939 includ Austria; cele din 1938 nu o fac. Pentru un studiu local, a se vedea Meynert, *Was dot der (Endlösung>geschah*, 178 – 207.

Francis R. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (Londra, 1985), 29 – 49; de asemenea, idem, Ein nützlicher Feind: Zionismus im nationalsozialistischen Deutschland 1933 – 1939, *VJZ* 37 (1989), 367 – 400; Grarul, *Reichderistallnacht*, 131 – 2; Juliane Wetzel, Auswanderung aus Deutschland, în Benz (ed.), *Die Juden*, 413 – 98, la 446 – 77; Acordul este retipărit împreună cu alte materiale relevante în Rolf Vogel, *Ein Ştempel hat gefehlt*: *Dokumente zyr Emigr*ation *deutscher Juden* (München, 1977), 107 – 53. Pentru dificultăţile semnificative întâlnite de evreii germani sosiţi în Palestina, a se vedea Wolfgang Benz, *Flucht aus Deutschland*: %*um Exil im 20. Jahrhundert* (München, 2001), 120 – 50, şi Werner Feilchenfeldrtal, *Haavara-Transfernach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 193*3 – 7959 (Tübingen, 1972).

Friedlander, *Nazi Germany*, 60 – 62, 65; Jacob Boas, German Jewish Internal Politics under Hitler 1933 – 1939, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 2 – 25; Longerich, *Politik*, 56 – 8.

Yehuda Bauer, *My Brother's Keeper*: *A History of the* American *Jewish Joint Distribution Committee 1929 – 1939* (Philadelphia, Pa., 1974); Louise London, Jewish Refugees, Anglo-Jewry and British Government Policy5, în David

Cesarani (ed.), *The Making of* Modern *Anglo-Jewry* (Oxford, 1990), 163 – 90; Bernard Wasserstein, Patterns of Jewish Leadership în Great Britain during the Nazi Era, în Randolph L. Braham (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era*: *Patterns of Behavior in the Free World* (New York, 1985), 29 – 43. Richard Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993), este o incriminare pasionată dar unilaterală.

Louise London, *Whitehall and the Jews 1933 – 1948*: *British Immigration Policy and the Holocaust* (Cambridge, 2000), 16 – 57; A. Joshua Sherman, *Island Refuge*: *Britain and Refugees from the Third Reich, 1933 – 1939* (Londra, 1973); Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939 – 1945* (Oxford, 1979); Vicki Caron, *Uneasy Asylum*: *France and the Jewish Refugee Crisis, 1933 – 1942* (Stanford, Calif., 1999); Fritz Kieffer, *Judenverfolgung în Deutschland* – cine *innere Angelegenheit*? *Internaţionale Reaktionen auf die Fluchilingsproblematik 1933 – 1939* (Stuttgart, 2002).

Citat în Wetzel, Auswanderung*, 428.

Paul Sauei; *Die Schicksale derjüdischen Burger Baden-Württembergs während der nationalsozialistischen Verfolgungszeit, 1933 – 1945* (Stuttgart, 1969), 138 – 9; a se vedea pe larg Salomon Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe unter dem Nazjregjme 1933 – 1939 im Spiegel der Berichte der Rächoertretung der Juden în Deutschland* (Tübingen, 1974), 72 – 120.

David Kramei; Jewish Welfare Work under the Impact of Pauperization, în Arnold Paucker (ed.), *The Jews în Nazi Germany* (Tübingen, 1986), 173 – 88; Beate Gohl, *Jüdische Wohifahrtspflege im Nationalsozialismus*: *Franifurt am Main 1933 – 1943* (Frankfurt am Main, 1997); Avraham Barkai, Jewish Life under Persecution*, în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 231 – 57; şi idem, Shifting Organizational Relationships, în ibid., 259 – 82.

Clemens Vollnhals, Jüdische Selbsthilfe bis 1938, în Benz (ed.), *Die Juden în Deutschland*, 314 – 411, la 330 –

41, de asemenea pentru paragraful precedent.

Ibid., 341 – 63; a se vedea de asemenea Wolf Gruner, Public Welfare and the German Jews under National Socialism*, în Bankier (ed.), *Probing*, 78 – 105; şi Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe*, 19 – 46, 121 – 82.

Vollnhals, Jüdische Selbsthilfe; Völker Dahm, Kulturelles und geistiges Leben, în Benz (ed.), *Die Juden*, 75 – 267, la 83 – 124; Esriel Hildesheimer, *Jüdische Selbstrerwaltung unter dem NS-Regime*: *Der Existenzkampf der Reichsoertretung und Reuhsoereimgung der Juden în Deutschlandf Tvkkn-n*, 1994); Longerich, *Politik*, 44, 133; Dorothea Bessen, Der Jüdische Kulturbund Rhein-Ruhr 1933 – 1938, în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtungund Selbsthilfo*, 43 – 65; şi Paul Mendes-Flohr, Jewish Cultural Life under National Socialism, în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, IV 283 – 312.

Henryk M. Broder şi Heike Geisel, *Premiere und Pogrom*: *Der Jüdische Kulturbund 1933 – 1941. Texte und Bilder* (Berlin, 1992); Hajo Bemett, *Der jüdische Sport im nationalsozialistischen Deutschland 1933 – 1938* (Schomdorf, 1978); Kurt Düwell, Jewish Cultural Centers în Nazi Germany: Expectations and Accomplishments, înjehuda Reinharz şi Walter Schatzberg (edit.), *The Jewish Response to German Culture: From the Enh-iienment to the Second World War* (Hanover, N.H., 1985), 294 – 316; Wetzel, Auswanderung, 438 – 41; un rezumat bun în Friedländer, *Nazi Germany*, 65 – 8.

Michael Meyer, 1941, citat în Wetzel, Auswanderung, 418, după emigrarea lui ilegala în Palestina din anul anterior.

Ibid., 413 – 98, şi Anexa Statistică la 733. Cifrele sunt pentru aşa-numitul *Altreich* (Vechiul Reich), neincluzând Austria sau regiunea sudetă.

Citat în Monika Richarz (*ed.*), *Jüdisches Leben în Deutschland: Sdbstzjeugmsse zur Sozialgeschichte 1918 – 1945*, III (Stuttgart, 1982), 339.

Meyer, The Mixed Marriage*, 54 – 61; cădem, *Jüdische Mischlinge3*, 68 – 76; Nathan Stoltzfus, *Resistance of the Heart Intermarriage and the Rosenstrasse Protest în Nazi Germany* (New York, 1996), 43 – 9.

Meyer, The Mixed Marriage.

Stoltzfus, *Resistance*, 106 – 8.

Klemperer, *Tagebücher 1933/34*, 38 – 9 (9 iulie 1933); citatul nu se regăseşte în ediţia engleză.

Klemperer, *IShallbear Witness*, 33 (9 octombrie 1933), 60 (5 aprilie 1934), 66 (13 iunie 1933), 71 (14 iulie 1933), 77 (4 august 1934).

Ibid., 111 (23 martie 1935).

Ibid., 114 (30 aprilie 1935), 114 – 16 (2 mai 1935), 117 (7 mai 1935), 119 (30 mai 1935), 124 (11 august 1935), 126 (16 septembrie 1935), 128 (17 septembrie 1935), 129 (6 octombrie 1935, *nete* 5 octombrie); de asemenea 179 (29 august 1936) şi 191 (24 noiembrie 1936).

Ibid., 260 (9 octombrie 1938).

Tagebuch Luise Solmitz, 1934, (versiunea manuscris), fol. 120 – 21.

Ibid., 25 martie 1933.

Ibid., 31 martie, 1 aprilie 1933.

Ibid., 8 martie 1934.

Ibid., 15 septembrie, 19 septembrie 1935.

Ibid., 8 martie, 9 martie, 17 septembrie 1936.

Ibid., 9 februarie, 12 februarie 1937.

128 Heinz Höhne, *Die ei t der Illusionen*: *Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches* 7955-/956 (Düsseldorf, 1991), 333 – 51.

Citat via *New York Times*, 6 iulie 1936, 6, în Richard D. Mandell, *The Nazi Olymfrics* (*Jeondra.*, 1972 [1971]), 140.

Ibid., 122 – 58.

Speer, *Inside*, 119, 129; Mandell, *The Nazi Olympics*, 227 – 9.

Shirer, *Berlin Diary*, 44 – 5, 57 – 8. Shirer a numit „pensiuni” stabilimentele care ofereau cazare şi mic dejun.

Friedländer, *Nazi Germary*, 125.

Kershaw, *The Hitler Myth*3, 236 – 7.

Klemperer, *Tagebücher 1935 – 1936*, 123; a se vedea de asemenea idem, *IShall Bear Witness*, 293.

Longerich, *Politik*, 116 – 21.

Citat în Wetzel, Auswanderung5, 498.

Ibid., 420.

139 Falk Wiesemann, Juden auf dem Lande: Die wirtschaftliche Ausgrenzung der jüdischen Viehhändler în Bayern5, în Peukert şi Reulecke (edit), *Die Reihen fast geschlossen*, 381 – 96; Longerich, *Politik*, 122 – 3.

Longerich, *Politik*, 155 – 9; Domarus, *Hitler*, II. 939 – 40; Peter Longerich, *Der ungeschriebene Befehl Hitler und der Weg zjur Endlösung* (München, 2001), 53 – 6; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/IV, 429 (29 noiembrie 1937).

Longerich, *Politik*, 159 – 60, 170 – 87; Tagebuch Luise Solmitz, 14 septembrie

1938.

Longerich, *Politik*, 170 – 80; a se vedea de asemenea Wolf Gruner, Die Reichshauptstadt und die Verfolgung der Berliner Juden 1933 – 1945, în Reinhard Rürup (ed.), *Jüdische Geschichte în Berlin*: *Bilder und Dokumente* (Berlin, 1995), 229 – 66, la 229 – 42; şi Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* I/V. 340 (11 iunie 1938).

A se vedea mai jos, 657 – 61.

Fröhlich (ed.), *Die TagebücherUN*. 393 (25 iulie 1938).

Michael Wildt, Violence against Jews în Germany, 1933 – 1939, în Bankier (ed.), *Probing*, 191 – 4.

Longerich, *Hditik*, 181 – 95; Wolf-Arno Kropat, *Reidiskristaunadii3*: *Der Judenpogrom vom 7. bis 10. November 1938 – Urheber, Tater, Hintergründe* (Wiesbaden, 1997), 36 – 49.

Longerich, *Politik*, 161 – 2.

Ibid., 116, 195 – 7; Trude Maurei; The Background

for Kristallnacht: The Expulsion of Polish Jews, în Fehle (ed.), *November 193*8, 44*72; Sybil Milton, TTie Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to July 1939: A Documentation, *Leo Baeck Institute Tearbook*, 29 (1984), 169 – 200; realtări de epocă în Behnken (ed.), *Deuisdda*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 181 – 6.

Helmut Heiber; Der Fall Grünspan, *VfZ*, 5 (1957), 134 – 72; Grarul, *Reich skristaunacht*, 9 – 16; Kropat, *Reichskristallnacht**, 50 – 55; Hans-Jürgen Döscher, *Reichskristallnacht*: *Die November-Pogrome 1938* (Frankfurt am Main, 1988), 57 – 76, cu documente şi fotografii. Pentru campania din presă, a se vedea Wolfgang Benz, The Relapse into Barbarism, în Fehle (ed.), *November 193*8, 1 – 43, la 3 – 8; Hagemann, *Die Presselenkung*, 148; şi Peter (ed.), *NS-Presseanweisungen*, VI: *1938* (München, 1999), 1, 047, 1, 050 – 54. Pentru evenimentele din Hesse, a se vedea Kropat, *Reichskristaunacht*, 56 – 78, şi idem, *Kristallnacht* în *Hessen*: *Der Judenpogrom vom November 1938*: *Eine Dokumentation* (Wiesbaden, 1997 [1988]), 19 – 50. Pentru argumentul general, Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 60 – 61.

Sunt descrieri temeinice în Wolfgang Benz, The Relapse into Barbarism, 3 – 15; de asemenea, idem, Der Novemberpogrom 1938, în Benz (ed.), *Die Juden*, 499 – 544; rolul lui este scos în evidenţă în Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 61 – 4; originile pogromului sunt analizate cu atenţie în Longerich, *Politik*, 198 – 202 şi în notele de final; a se vedea de asemenea Kropat, *Reichskristallnacht*, 79 – 89 şi 172 – 81. Pentru scopurile lui Hitler în dezlănţuirea pogromului, a se vedea Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1, 235 – 42. Multele descrieri care înfăţişează pogromul ca fiind improvizat în ultimul moment, sau care îl atribuie doar lui Goebbels, nu corespund nici dovezilor, nici contextului evenimentelor din săptămânile şi lunile precedente; pentru asemenea argumente, a se vedea de exemplu Dieter Obst,

Râchskristaunachi: Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938 (Frankfurt am Main, 1991); Uwe Dietrich Adam, How Spontaneous Was the Pogrom?", în Pehle (ed.), *November 193*8, 73 – 94; Döscher, *Reichskristaunacht*, 77 – 80. A se vedea de asemenea, cu nuanţe variate, Hermann Grarul, *Reichskristaunacht*, 17 – 19; Ulrich Herbert, Von der „Reichskristallnacht" zum „Holocaust". Der 9. November und das Ende des „Radau-Antisemitismus", în idem, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*: *Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1995), 59 – 78; Barkai, *From Boycott to Annihilation*, 133 – 8; Kurt Pätzold şi Irene Runge, *Pogromnacht 1938* (Berlin, 1988); Kaplan, *Between Dignity and Despair*, 119 – 44; şi Kropat, *Reichskristaunacht*, pentru o selecţie de documente cheie.

Documentul de la Nürnberg PS 3063 (Raportul Tribunalului Suprem al Partidului, 13 februarie 1939), în *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nürnberg, 14 November 1945 – 1 October 1946* (Nürnberg, 1948), XXXII. 20 – 29.

152 Müller către toţi Stapostellen şi Stapoleitstellen, 9 noiembrie 1939, în *Trial of the Major War Criminals*, XXV. 376 – 80, la 377 (ND 374-PS); Hermann Grarul, *antisemitism in the Third Räch* (Cambridge, Mass., 1992), 13; pentru întâlnirea lui Hitler cu Himmler, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 883 n. 56.

Citat şi discutat, împreună cu alte documente, în Richard J. Evans, *Lying About Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial* (New York, 2001), 52 – 61; a se vedea de asemenea Longerich, *Politik*, 198 – 202; Grarul, *Reichskristallnacht*, 20 – 22; şi Kropat, *Reichskristallnacht*, 89 – 108.

Citat în Longerich, *Politik*, 199 – 200.

Saskia Lorenz, Die Zerstörung der Synagogen unter dem Nationalsozialismus, în Arno Herzig (ed.), *Verdrängung*, 153 – 72; Behnken (ed.),

Deutschlandberichte, *N* (1938), 187.

Pentru dovezi în legătură cu participarea completă a SS, a se vedea Michael Zimmermann, Die „Reichskristallnacht" 1938 în Essen, în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 66 – 97.

157 Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 188.

Sauer, *Die Schicksale*, 420.

Avraham Baikai, The Fateful Year5, 95 – 122; Longerich, *Politik*, 203. Pentru detalii suplimentare, a se vedea, de exemplu, Karl H. Debus, Die Reichskristallnacht in der Pfalz, *Zeitschrift fior die Geschichte des Oberrheins*, 129 (1981), 445 – 515; Joachim Meynert, *Was vor der Endlösung geschah*, 208 – 22; Grarul, *Reichskristallnacht*, 22 – 49; Fichtirfol*, Bambergs Wirtschaft*, 135 – 89; Kropat*, RächskristallnachP*, 109 – 18; idem, *Kristallnacht în Hessen*, 51 – 136; şi Wippermann, *Das Leben*, 1.97 – 107. Herbert Schultheis, *Die Reichskristallnacht* în *Deutschland nach Augenzeugenberichten* (Bad Neustadt an der Saale, 1985), retipăreşte o colecţie contemporană a rapoartelor martorilor.

Wildt, Violence, 191 – 200.

Longerich, *Politik*, 203 – 5 şi 642 – 3, n. 231; Friedländer, *Nazi Germany*, 269 – 79.

Tagebuch Luise Solmitz, 10 noiembrie 1938.

163 Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 191.

Ibid.

Ibid., 1, 208.

Reck-Malleczewen, *Diary*, 80.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 1, 207.

Klepper, *Unter den Schatten*, 675.

Maschmann, *Account Rendered*, 56 – 7. Reacţii suplimentare, variate din partea germanilor non-evrei sunt citate şi discutate în Benz, Der Novemberpogrom, 525 – 8; Bankier, *The Germans*, 85 – 8; Kropat,

*Reichskristallnacht*3, 153 – 69; idem, *Kristallnacht în Hessen*, 241 – 6; şi Helmut Gatzen, *Novemberpogrom 1938 în Gütersloh*: *Nachts Orgie der Gewalt, tags organisierte Vernichtung* (Gütersloh, 1993), 63 – 7. Jörg Wollenberg (ed.), *The German Public and the Persecution of the Jews 1933 – 1945*: *'No One*

Participated, No One Knew (Atlantic Highlands, N.J., 1996 [1989]) conţine documente şi eseuri de calitate variată.

170. Friedländer, *Nazi Germany*, 297.

171 Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, 1.300 (nr. 122, Regierung Oberbayern, decembrie 1938).

Michael Faulhabei; *Judaism, Christianity and Germany*: *Advent Sermons Preached în St Michael's, Münich în 1933* (Londra, 1934), 1 – 6, 13 – 16, 107 – 10, retipărit în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 256 – 61; Friedländer, *Nazi Germany*, 297; Walter Zwi Bacharach, The Catholic Antijewish Prejudice, Hitler and the Jews, în Bankier (ed.), *Probing*, 415 – 30.

Horst Matzerath (ed.), *... vergessen kann man (he Lfitnicht, das ist nicht möglich... Kölner erinnern sich an die Jahre 1929 – 1945* (Köln, 1985), 172; a se vedea de asemenea Ursula Büttner, „The Jewish Problem becomes a Christian Problem": German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich, în Bankier (ed.), *Probing*, 431 – 59.

Longerich, *Politik*, 206.

Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 180 – 81 (10 noiembrie 1938).

Trial of the Major War Criminals, XXXII. 29 (ND 3063-PS).

Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 181 (10 noiembrie 1938).

Ibid., 182 (11 noiembrie 1938); pentru apelul de încetare a acţiunii, a se vedea Keine weiteren Aktionen mehr, *Berliner Volks-Leitung*, 534, 11 noiembrie 1938, prima pagină; Keine Einzel-Aktionen gegen das Judentum,

Berliner Morgenpost, 270, noiembrie 1938, prima pagină; etc.

Longerich, *Politik*, 204; pentru sinucideri, a se vedea Konrad Kuriet şi Helmut Eschwege (edit), *Selbstbehauptung und Widersta*nd *Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933 – 1945* (Hamburg, 1984), 202.

Obst, *Reichskristallnacht*, 284 – 5, 297 – 307; Wildt, Violence, 201 – 2; Zimmermann, Die „Reichskristallnacht", 77.

Wildt, Violence, 204; Pingel, *Häftlinge*, 94; Anthony Read şi David Fisher, *Kristallnacht Unleashing the Holocaust* (*Londra*, 1989), 121 – 35; Kropat, *Reichskristallnacht*, 138 – 41; idem, *Kristallnacht* în *Hessen*, 167 – 79.

Citat în Benz, The Relapse, 17.

Völkischer Beobachter, 11 noiembrie 1938 (ediţie nord-germană), 2; Benz, The Relapse, 18.

Peter (ed.), *NS-Presseanweistingen*, VI: *193*8, 1, 060 – 61.

Retipărit în *Berliner Morgenpost*, 271, 12 noiembrie 1938, prima pagină. Pentru o analiză mai amplă, a se vedea Herbert Obenaus, The Germans: „An Antisemitic People". The Press Camapaign after 9 November 1938, în Bankier (ed.), *Probing*, 147 – 80.

Read şi Fisher, *Kristallnacht*, 166 – 79.

Treue (ed.), Hitlers Denkschrift, 210.

Frohlich (ed.), *Die Tagebücher* I/VI. 182 (11 noiembrie 1938).

Barkai, The Fateful Year, 119 – 20; citate lungi din procesul-verbal în Wilfried Mairgünther, *Reichkristallnacht* (Kiel, 1987), 90 – 130.

Trial of the Major War Criminals, XXVIII. 499 – 540, la 509 – 10.

Bruno Blau (ed.), *Das Ausnahmerecht für die Juden* în *Deutschland*, *1933 – 1945* (Düsseldorf, 1954 [1952]), 54 – 62; Dr. Goebbels: Theater, Kinos, Konzerte fur Juden

verboten, *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 266, 12 noiembrie 1938, prima pagină; Longerich, *Politik*, 208 – 9; Kropat, *Reichskristallnacht*3, 127 – 34. Pentru o critică incontestabilă a legendei că Göring şi Himmler se împotriveau de principiu pogromului, a se vedea Grarul, *Reichskristallnacht*, 177, şi Kropat, *Reichskri Oaunachi*3, 119 – 27.

Jonny Moser, Deprivingjews of Their Legal Rights in the Third Reich, în Fehle (ed.), *November 1938*, 123 – 38; a se vedea, mai general, Kropat, *Reichskristallnacht*3, 134 – 8.

Barkai, The Fateful Year, 119 – 20; Beratung über die Massnahmen gegen Juden: Die Aufbringung der Sühne von I Milliarde, *Berliner Illustrierte Nachtaus gäbe*, 267, 14 noiembrie 1935, prima pagină.

Genschel, *Die Verdrängung*, 206; exemple locale în Fichtl *et al.*, *Bambergs Wirtschaft*3, 183 – 97.

Dr. Goebbels über die Lösung der Judenfrage, *Berliner Illustrierte Nachtaus gäbe*, 267, 14 noiembrie 1938, 2; pentru o listă completă a măsurilor înseşi, a se vedea Longerich, *Politik*, 208 – 19; de asemenea Friedländer, *Nouri Germany*, 280 – 305.

Barkai, The Fateful Year, 121 – 2; Moser, Deprivingjews, 123 – 38, la 126 – 34; Konrad Kwiet, 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung, în Benz (ed.), *Die Juden*, 545 – 659; Longerich, *Politik*, 218 – 19; Wolf Gruner, *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden*: /*für Zwangsarbeit als Element der Verfolgung, 1938 – 1943* (Berlin, 1997); pentru exemple locale, a se vedea Uwe Lohalm, Local Administration and Nazi Anti Jewish Policy, în Bankier (ed.), *Probing*, 109 – 46, şi Meynert, *Was vor der Endlösungf geschah*, 230 – 33. Pentru Asociaţia Reichului, a se vedea Otto Dov Kulka (ed.), *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, I: *Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der deutschen Juden* 7955 – 7959 (Tübingen, 1997), 410 – 28.

Wildt, Violence, 204 – 8.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 21 – 6, 221 – 2.

Wetzel, Auswanderung, 420.

Citat în Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (London, 1973 [1955]), 269, n. 2; a se vedea de asemenea Wetzel, Auswanderung, 426, 429; şi Avraham Barkai, Self-Help in the Dilema: „To Leave or to Stay?", în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, IV 313 – 32. Pentru originile Centrului Reichului, a se vedea mai jos, 659 – 61.

Neincluzând Austria şi regiunea sudetă, care atunci când au fost adăugate au ridicat numărul la 330 539 (*Statistisches Jahrbuch fur das deutsche Reich*, 59 (1941 /42), 27: Die Juden und jüdischen Mischlinge în den Reichsteilen und nach Gemeindegrössenklassen 1939).

202 Jüdische Bevölkerungsstatistik, în Benz (ed.), *Die Juden*, 733. Aceste cifre sunt obţinute scăzând cei aproximativ 26.000 de evrei de naţionalitate străină din totalul lui Wetzel în fiecare an. Statistici suplimentare sunt oferite în Konrad Kwiet, To Leave or Not to Leave: The German Jews at the Crossroads, în Fehle (ed.), *November 193*8, 139 – 53.

Wetzel, Auswanderung, 423 – 5; Arthur D. Morse, *White Six Million Died*: *A Chronicle of American Apathy* (New York, 1967); David Wyman, *Paper Walls*: *America and the Refugee Crisis*, *1933 – 1941* (Amherst, Mass., 1968); Richard Breitman şi Alan *Kimt*, American *Refugee Polity and European Jewry*, *193*3 – *1945* (Bloomingtom 1987); a se vedea de asemenea Irving Abella şi Harold Troper, *None Is Too Many*: *Canada and the Jews of Europe*, *1933 – 1948* (Toronto, 1983).

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 241 (20 martie 1938), 247 (23 mai 1938), 251 (12 iulie 1938), 252 – 3 (10 august 1938), 263 – 4 (27 noiembrie 1938), 266 (3 decembrie 1938).

Ibid., 267 – 8 (6 decembrie 1938), 269 (15 decembrie 1938), 279 (10 ianuarie 1939). A se vedea de asemenea Susanne Heim, The German Jewish Relationship in the

Diaries of Victor Klemperer5, în Bankier (ed.), *Probing*, 312 – 25; şi, mai general, Meynert, *Was cor der Endlösung geschah*, 223 – 9.

Tagebuch Luise Solmitz, 12 noiembrie 1938, 13 noiembrie 1938, 15 noiembrie 1938, 22 noiembrie 1938, 1 decembrie 1938, 14 martie 1939, 29 august 1939.

Trial of the Major War Criminals, XXVHL 534 (ND 1816-PS). Pentru întâlnirea din 6 decembrie, a se vedea Longerich, *Politik*, 210 – 12.

Longerich, *Politik*, 206; Friedländer, *Nazi Germany*, 288 – 92 şi 298 – 9.

Kershaw, *The Hitler Myth*, 235 – 9.

Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 55 – 7.

Ibid., 67; James Marshall-Comwell *et al.* (eds.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918 – 1945*: *Aus den Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes* (Series A-E, Baden-Baden, 1951 – 95), Series D, IV 291 – 5, la 293 CAufzeichnung des Legations rats Hewel, Berchtesgaden5, 24 noiembrie 1938).

Aufzeichnung des Legations rats Hewel5, 21 ianuarie 1939, în Marshall-Comwell *et al.* (eds.), *Akten*, Series D, IV, 167 – 71, la 170.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 055 – 8.

Herbert A. Strauss, The Drive for War and the Pogroms of November 1938: Testing Explanatory Models5, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), 267 – 78.

Longerich, *Politik*, 220 – 21; Philippe Burrin, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994 [1989]), 61 – 3. Pentru părerea că ameninţarea lui Hitler nu trebuia luată în serios şi că nu a fost urmată de o abodare din partea sa a Statelor Unite, a se vedea Grarul, *Râchsknstallnacht*, 105 – 6.

216 Friedländer, *Nazi Germany*, 211 – 24; William W. Hagen, Before the „Final Solution”: Toward a Comparative Analysis of Political antisemitism în Interwar Germany and Poland5, *Journal of* Modern *History*, 68 (1996), 351 – 81; Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews în*

Poland, *1919 – 1939* (Berlin, 1983) – nu întotdeauna precis în detalii; Celia S. Heller, *On the Edge of Destruction*: *Jews of Poland between die two World Wars* (New York, 1977); Yisrael Gutman, *The Jews of Poland between Two World Wars* (Hanovra, N.H., 1989); James D. Wynot, Jr.) rA Necessary Cruelty": The Emergence of Official antisemitism în Poland, *1935 – 39*, *American Historical Review*, 76 (1971), 1, 035 – 58.

217. Emanuel Melzer, The Polish Authorities and the Jewish Question, 1930 – 1939, în Alfred A Greenbaum (ed.), *Minority Problems în Eastern Europe between the World Wars*, *with Emphasis on the Jewish Minority* (Universitate Ebraică din Ierusalim, Institutul pentru Studii Avansate, manuscris dactilografiat, Ierusalim, 1988), 77 – 81; Jerzy Tomascewski, Economic and Social Situation of Jews în Poland, 1918 – 1939, în ibid., 101 – 6; Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington, Ind., 1983), 11 – 83.

218 Magnus Brechtken, *Madagaskarfur die Juden3: Antisemitische Idee und politische Praxis 1885 – 1945* (München, 1997), 81 – 164.

Mendelsohn, *The Jews*, Bela Vago, *The Shadow of the Swastika: The rise of Fascism and antisemitism in the Danube Basin*, *1936 – 1939* (Londra, 1975).

Mendelsohn, *The Jews*, 171 – 211; David Schaary, The Romanian Authorities and the Jewish Communities în România between the Two World Wars, în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 89 – 95; Paul A. Shapiro, Prelude to Dictatorship în România: The National Christian Party în Power, December 1937 – February 1938, *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), 45 – 88.

Mendelsohn, *The Jews*, 85 – 128; a se vedea de asemenea părţile de introducere ale lui Randolph H. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust în Hungary* (2 vol., New York, 1980).

Capitolul 7. DRUMUL SPRE RĂZBOI

Kershaw, *Hitler* 1: 484 – 6, 531 – 6.

Anton Joachimsthaler, *Hitlers Liste*: *Ein Dokument persönlicher Beziehungen* (München, 2003); Semmery, *Seeing Hitler's Germany*, 56.

Kershaw, *Hitler*, I. 537.

Speer, *Inside*, 194 – 5.

Evans, *The Coming of the Third Reith*, 434; deasupra, 168, 172, 177, 180, 581 – 2.

Völkischer Beobachter, 25 mai 1928, citat în Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Polity of Hitler's Germany*, I: *Diplomatic Revolution in Europe 193*3 – *1936* (Londra, 1970), 22 (traducere adaptată); originalul în Bärbel Dusik (ed.), *Hitler*: *Reden, Schuften, Anordnungen*: *Februar 1925 bis Januar 1933* (5 vol., München 1992 – 8), II. 845 – 9, la 856 (originalul în italice).

Citat în Weinberg, *The Foreign Polity*, I. 163; pentru fundal, a se vedea Anthony Komjathy şi Rebecca Stockwell, *German Minorities and the Third Reich*: *Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars* (New York, 1980).

A Se vedea argumentul general în Thies, *Architekt der Weltherrschaft*: „mai direct, a se vedea Milan Hauner, Did Hitler Want a World Dominion?", *Journal of Contemporary History*, 13 (1978), 15 – 32; Günter Moltmann, Weltherrschaftsideen Hitlers, în Otto Brunner şi Dietrich Gerhard (edit), *Europa und Übersee*: *Festschrift für Egmont Zechlin* (Hamburg, 1961), 197 – 240; şi Geoffrey Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion* (Leamington Spa, 1986).

Pentru discuţii introductive utile, a se vedea Hermann Grarul, Grundzüge nationalsozialistische Aussenpolitik, în Martin Broszat şi Horst Möller (edit.), *Das Dritte Reich*: *Herrschtftsstruktur und Geschichte* (München, 1986 [1983]), 104 – 26; idem, Wer bestimmte die Aussenpolitik des Dritten Reiches? Ein Beitrag zur Kontroverse um Polykratie und Monokratie im NS-Herrschaftssystem, în Manfred Funke *et al.* (edit), *Demokratie und Diktatur Geist und Gestalt politischer*

Herrschaft în Deutschland und Europa: *Festschrift jur Karl Dietrich Bracher* (Düsseldorf, 1987), 223 – 36; Wolfgang Michalka, Conflicts within the German Leadership on the Objectives and Tactics of German Foreign Policy 1933 – 9, în Wolfgangi. Mommsen şi Lothar Kettenacker (edit), *The Fascist Challenge and the Potuy of Appeasement* (Londra, 1983), 48 – 60; şi Andreas Hillgruber, Grundzüge der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933 – 1945, *Saecuhan*, 24 (1973), 328 – 45.

Pentru o varietate de păreri despre politica externă a Marii Britanii şi a Franţei în anii 1930, a se vedea David Dilks, „We Must Hope for the Best and Prepare for the Worst" The Prime Minister, the Cabinet and Hitler's Germany, 1937 – 1939, în Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1997) 43 – 61; Sidney Astre, „Guilty Men": The Case of Neville Chamberlain, în ibid., 62 – 77; Anthony Adamthwaite, France and the Coming of War, în ibid., 78 – 89; Robert A.C. Parker, Alterative to Apeasment, în ibid., 206 – 21.

Günter Wollstein, Eine Denkschrift des Staatssekretärs Bernhard von Bülow vom März 1933, *Mihtärgeschichtliche Mitteilungen*, 1 (1973), 77 – 94; pentru fundal, a se vedea Peter Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985); Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933 – 1939* (Frankfurt am Main, 1968), 20 – 89 şi 319 – 47; Jost Dülffei; Grundbedingungen der nationalsozialistischen Aussenpolitik, în Leo Haupts şi Georg Mölich (edit.), *Strukturelemente des Nationalsozialismus*. *Rassenideologie*, *Unter drückungsmaschinerie*, *Aussenpolitik* (Köln, 1981), 61 – 88; idem, Zum „decision-making process" in der deutschen Aussenpolitik 1933 – 1939, în Manfred Funke (ed.), *Hitler*, *Deutschland und die Mächte*: *Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf, 1976), 186 – 204.

Kershaw, *Hitler*, 1.490 – 95; Weinberg, *The Foreign Policy*, 1.159 – 79; pentru continuităţi şi discontinuităţi la

începutul anilor 1930, a se vedea Günter Wollstein, *Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler*: *Das Deutsche Radi und die Grossmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft în Deutschland* (Bonn, 1973).

Domarus (ed.), *Hitlerl*. 364 – 75.

A se vedea deasupra, 109 – 10.

Herbert S. Levine, *Hitler's Free City*. *A History of the Nazi Party în Danzig*, *1925 – 39* (Chicago, 1973), Weinberg, *The Foreign Policy*, 1.184 – 94; Klaus Hildebrand, *The Foreign Policy of the Third Reich* (Londra, 1973 [1970]), 24 – 33 (subliniind coerenţa abordării pe termen lung, pas cu pas, a lui Hitler); Manfred Messerschmidt, Foreign Policy and Preparation for War, în Militärgeschichtliches Fbrschungsamt (ed.), *Germany*, 541 – 717, la 590 – 93; Klaus Hildebrand, *Das vergangene Reich*: *Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*, *1871 – 1945* (Stuttgart, 1995), 586 – 92.

Martin Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism* (Londra, 1980), 36 – 110; Bruce F. Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*. *A History of Austrian National Socialism* (Chapel Hill, N.C., 1981), 3 – 15; George E.R. Gedye, *Fallen Bastions*: *The Central European Tragedy* (Londra, 1939), 9 – 126. Charles A. Gulick, *Austria from Habsburg to Hitler* (2 vol., Berkeley, Calif., 1948), este o povestire detaliată, acum mai degrabă lipsită de actualitate.

Francis L. Carsten, *Fascist Movements în Austria*: *From Schönerer to Hitler* (Londra.

229 – 70, în continuare descrierea competentă; Kitchen, *The Coming*, 173 – 262; Pauley, *Hiller and the Forgotten Nagis*, 16 – 103, subliniind lipsa de unitate interna a partidului; pentru Schönerer, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 42 – 4, 163 – 4; de asemenea mai general Bruce F. Pauley, *From Prejudice to Persecution*: *A History of Austrian antisemitism* (Chapel Hill, N.C., 1992).

Carsten, *Fascist Movements*, 254 – 92 (254 pentru

citat); Gedye, *Fallen Bastions*, 101 – 43; Pauley, *Hiller and the Forgotten Nagis*, 104 – 54; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 593 – 9.

Kershaw, *Hitler*, I. 522 – 4; printre lucrările mai vechi, a se vedea de asemenea Dieter Ross, *Hiller und Dollfuss*: *Die deutsche Österreich-Politik, 1933 – 1934* (Hamburg, 1966).

Domarus (ed.), *Hiller*, I. 504 – 7.

Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 578 – 86.

Patrick von zur Mühlen, *Schlagt Hiller an der Sa*ani? *Abstimmungskampf Emigration und Widerstand im Saargebiet, 1933 – 1945* (Bonn, 1979), 230 – 32; Gerhard Paul, *Deutsche Mutter-heim* cu *DirP Warum es misslang, Hiller an der Saar cu schlagen*: *Der Saarkampf 1933 bis 1935* (Köln, 1984), 376 – 401.

Mühlen, *Schlagt Hiller*3, 73 – 4, 195, 229; Piui, *Deutsdie Mutter*, 102 – 32; Mariais Gestier, *Die christlichen Parteien an der Saar und ihr Verhältnis gum deutschen Nationalstaat în den Abstimmungskämpfen 1935 und 1955* (St Inghert, 1991), 48 – 69; Ludwig Linsmayer, *Politische Kultur im Saargebiet 1920 – 1932*: *Symbolische Politik, verhinderte Demokratisierung, nationalisiertes Kulturleben în* einer *abgetrennten Region* (St Inghert, 1992), 447; Klaus-Michael Mallmann and Gerhard Paul, *Milieus und Widerstand*: *Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationakogjalismus* (Bonn 1995), 203 – 23; Dieter Muskalla, *NS-Pohtik an der Saar unter Josef BürM Gleichschaltung-Neuordnung-Verwaltung* (Saarbrücken, 199 5), 71.

Mühlen, *Schlagt Hiller*, 204 – 7, 230 – 31; Paul, *Deutsche Mutter*, 214 – 32; Linsmayer, *Politische Kultur*, 447.

Behnken (ed.), *Deutschl*and-*Berichte*, II (1935), 9 – 15 (citat la 10).

Mallmann, şi Paul, *Herrschaft*, 26 – 32.

Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul, *Das*

zersplitterte Nein: Saarländer gegen Hiller (Bonn, 1989), vi-vii; idem, *Herrschaft*, 39 – 54; idem, *Milieus*, 530 – 35; Muskalla, *NS-Politik*, 187, 551 – 96, 600 – 601.

Mallmann şi Paul, *Herrschaft*, 55 – 64, 114 – 34.

Domarus (ed.), *Hiller*, II. 643 – 8, la 644; Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 117 – 20, 154 – 7.

Tagebuch Luise Solmitz, 1 martie 1935.

Stöver (ed.), *Berichte*, 336.

32 Weinberg, *The Foreign Polity*, I. 203 – 6.

Tagebuch Luise Solmitz 1935: 16 martie 1935.

Ibid.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, II (1935), 409 – 14. Descrierea lui William L. Shirer (*Berlin Diary*, 32 – 4), care înregistra un entuziasm universal şi neinstruit, a fost puternic colorata de convingerea sa internă, exprimata din nou în cartea *The rise and Fall of the Third Reich*, că toţi germanii erau „militarişti în suflet".

Kershaw, *Hitler*, I. 556 – 8; Dülffer, *Weimar*, 256 – 67, 325 – 54; Geoffrey T. Waddington, Hidei; Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935 – 1938, *VfZAto* (1992), 274 – 306; Hildebrand, *Das vergangene Räch*, 600 – 604.

Fest, *The Face*, 265 – 82; Wolfgang Michalka, Joachim von Ribbentrop: From Wine Merchant to Foreign Minister, în Smelser şi Ziteimann (edit.), *The Nazi Etile*, 165 – 72.

Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik*, 298 – 318.

Fest, *The Face*, 271 – 6; Michalka, Joachim von Ribbentrop, 166 – 8; Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik*, 252 – 318; mai pe larg, Wolfgang Michalka, *Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933 – 1940*: *Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozjesse im Dritten Reich* (München, 1989 [1980]); reevaluare recentă în Stefan Kley, *Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des weiten Weltkrieges* (Paderborn, 1996).

Pentru războiul etiopian a se vedea George L. Steer, *Caesar* în *Abyssinia* (Londra, 1936), Alberto Zbacchi, *Legacy of Bitterness: Etiopia and Fascist Italy 1935 – 1941* (Laurenceville, NJ., 1997), şi Anthony Mockler, *Haile Selassie's War* (Oxford, 1984); fundal în Denis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire* (Londra, 1976).

Evans, *The Coming of the Third Reich*, 184 – 5.

Memorandum by the Ambassador in Italy (20 January 1936), în John W.

Wheeler-Bennett *et al.* (eds.), *Documents on German Foreign Policy 1918 – 1945* (13 vol., Londra, 1950 – 70), seriile C, IV: *The Third Reich*: *First* (Londra, 1962), 1, 013 – 16.

Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 207 – 38.

Ibid., 239 – 63.

Shirer, *Berlin Diary*, 49 – 51.

Ibid., 54 – 6; Domarus (ed.), *Hitler*, II, 787 – 90.

Tagebuch Luise Solmitz, 1936: 7 martie.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 303.

Ibid., 468.

Ibid., 300 – 320, 460 – 78 CRheinlandbesetzung und Kriegs-Angst).

Stover, *Volksgemeinschaft*, 418 – 19.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, III (1936), 302; a se vedea de asemenea Kershaw, *The Hitler Myth*, 124 – 9.

Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 239 – 63; Donald Cameron Watt, German Plâns for the Reoccupation of the Rhineland: A Note, *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), 193 – 9; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 604 – 17; James T. Emmerson, *The Rhineland Crisis*, *7 March 1936*: *A Critical Study în Multilateral Diplomacy* (Londra, 1977).

Domarus, *Hitler*, II. 790; Kershaw, *Hitler*, I. 590 – 91.

Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 264 – 84. Întrebarea, îndelung dezbătută de istorici, despre care ar fi fost momentul potrivit pentru a-l opri pe Hitler este o problemă

falsă, din moment ce, practic, niciun guvern european nu a vrut să o facă înainte de 1939. Doar acest scenariu imaginar stă la baza concluziei lui Stephen A. Schuker, France and the Remilitarization of the Rhineland, 1936, *French Historical*

Studies, 14 (1986), 299 – 338, că 1936 nu a fost un moment decisiv (de asemenea în Finney (ed.) *The Origins of the Second* World *War*, 222 – 44).

Weinberg, *The foreign Iblicy*, 1.284 – 93, întrucâtva exagerând consideraţiile de ordin economic; detalii suplimentare în idem, *The foreign foluy of Nazi Germany*, ÎL *Starting World War* II, *1937 – 1939* (Chicago, 1980), 142 – 66; a se vedea de asemenea Paul Preston, *The Spanish Civil War 1936 – 69* (Londra, 1986), 80 – 81.

Pâul Preston, *Franco*: *A Biography* (Londra, 1993), 158 – 61; Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (a 3-a ediţie, Londra, 1986 [1961]), 579 – 80; Christian Leitz, 'Nazi Germany's Intervention in the Spanish Civil War and the Foundation of HISMA/ ROWAK, în Paul Preston şi Ann L. Mackenzie (edit.), *The Republic Besieged*: *Civil War în Spain*, *1936 – 1939* (Edinburgh, 1996), 53 – 85; Hans-Henning Abendroth, Deutschlands Rolle im Spanischen Bürgerkrieg, în Manfred Funke (ed.), *Hitler*, *Deutschland und die Mächte*, 471 – 88.

Preston, *Franco*, 203 – 9; mai general Hans-Henning Abendroth, *Hitler in der spanischen Arena*: *Die deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges* (*1936 – 1939*) (Paderborn, 1973); Robert H. Whealey, *Hitler and Spain*: *The Nazi Role in the Spanish Civil War*, *1936 – 1939* (Lexington, Ky., 1989).

Preston, *Franco*, 243 – 4.

Thomas, *The Spanish Civil War*, 623 – 31.

Herbert R. Southworth, *Guernica1 Guernica*! *A Study of Journalism*, *Propaganda and History* (Berkeley, Calif., 1977).

Preston, *Franco*, 246.

Ibid. 303, 329 – 30.

Willard C. Frank, The Spanish Civil War and the Coming of the Second World War, *International History Review*, 9 (1987), 368 – 409.

Hildebrand, *The foreign fotícy*, 45; Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 177 – 83; Elizabeth Wiskemann, *The Rome-Berlin Axis*: *A History of the Relations between Hitler and Mussolini* (Londra, 1949); John P. Fox, *Germany and the Far Eastern Crisis*, *1931 – 1938*: *A Study în Diplomacy and Ideology* (Oxford, 1982); Theo Sommer, *Deutschland und Japan zwischen den Mächten 1935 – 1940*: *Vom Antikommiempakt zum Dreimächtepakt*: *Eine Studie zur diplomatischen Vorgeschichte des weiten Weltkrieges* (Tübingen, 1962); Weinberg, *The foreign Policy*, ÎL 167 – 91.

Hildebrand, *The foreign Policy*, 38 – 50; Josef Henke, *England* în *Hitlers politischem Kalkül*, 7955-/959 (Boppard, 1973); Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich*: *Hitler*, *NSDAP und koloniale Frage 1919 – 1945* (München, 1969), 491 – 348; mai general, Wolfgang Michalka, *Ribbentrop*.

A se vedea deasupra, 358 – 60.

O'Neill, *The German Army*, 178 – 95; Kershaw, *Hitler*, II. 49 – 51; Klausjurgen Müller, *Das Heer und Hitler*: *Armée und nationalsozialistisches Regime 1933 – 1940* (Stuttgart, 1988 [1969]), 244.

Lucrarea standard despre aceste evenimente este Karl-Heinz Janssen şi Fritz Tobias, *Der Sturz der Generäle*: *Hitler und die Blomberg-Fritsch Krise 1938* (München, 1994). Pentru o descriere scurtă dar însufleţită, despre aceste evenimente şi cele ce au urmat, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 51 – 7. Citate din Goebbels în Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V. 117 (27 ianuarie 1938) şi 118 – 20 (28 ianuarie 1938).

Janssen şi Tobias, *Der Sturz*, 140.

Ibid., 173 – 84 despre procesul lui Fritsch, 245 – 51 despre moartea sa, şi 253 – 8 despre soarta lui Blomberg

după război; a se vedea de asemenea O'Neill, *The German Army*, 196 – 204.

Janssen şi Tobias, *Der Sturz*, 197 – 233, la 197 – 9.

Domains, *Hitler*, H. 1, 025 (întregul discurs este reprodus parţial, parţial rezumat, la 1, 019 – 340).

David G. Maxwell, Ernst Hanistaengl: Des „Führers" Klavierspieler, în Ronald Smelser it (*cdil*}, *Die braune Elite*, îi *21 weitere biographische Skizzen* (Darmstadt.

137 – 49, o distilare a tezei de doctorat a autorului, Unwanted Exile: A Biography of Dr Ernst „Putzi" Hanfetaengl (SUNY, Binghampton, 1988). A se vedea de asemenea populara descriere a lui Peter Conradi, *Hitler's Piano Player*: *The rise and Fall of* Ernst *Hanistaengl*, *Cotfidant of Hitler*, *Ally of FDR* (New York, 2004).

Kershaw, *Hitler*, II. 63 – 6; Gerhard L. Weinberg, Hitler's Private Testament of May 2, *YT5* &, *Journal of Modern History*, 27 (1955), 415 – 19; Gerhard Botz, *Der 13. März und die Anschluss-Bewegung: Selbstaufgabe, Okkupation und Selbsţfindung Österreichs 1918 – 1945* (Viena, 1978), 5 – 14; Carsten, *Fascist Movements*, 299 – 301.

Ibid., 293 – 314; Gedye, *Fallen Bastions*, 144 – 216.

Alfred Kube, *Pour le mérite und Hakenkreuz*; *Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1986), 233 – 43; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 618 – 51, de asemenea, pentru următoarele; Stefan Martens, Die Rolle Hermann Görings in der deutschen Aussenpolitik 1937/38, în Franz Knipping şi Klaus-Jürgen Müller (edit.), *Macht bewusstsem în Deutschland am Vorabend des weiten Weltkrieges* (Paderborn, 1984), 75 – 82, pentru rolul lui Göring; Kley, *Hitler*, 35 – 49, pentru cel al lui Ribbentrop.

Kershavc/fiÜsr, ÎL 63 – 4; de asemenea Weinberg, *The Foreign* Zb & y, II. 261 – 312; Weinberg, Hitler's Private Testament'.

Carsten, *Fascist Movements*, 271 – 88; Barbara Jelavich, Modern *Austria*: *Empire and Republic 1800 – 1986* (Cambridge, 1987), 192 – 216; Behnken (ed.)

*Deutschla*nd-*Berichte*, *N* (1938), 236 – 49.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 013 – 14; Kurt von Schuschnigg, *Austrian Requiem* (Londra, 1947), 13 – 32, la 21, 25; Jelavich, *Modern Austria*, 217 – 18. Pentru Papen, a se vedea Franz Müller, *Ein Rechtskatholik zwischen Kreuz und Hakenkreuz*; *Franz von Papen als Sonderbevoumaditigprin Wien 1934 – 1938* (Frankfurt am Main, 1990); şi Joachim Petzold, *Franz von Papen*: *Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995), 239 – 51.

Kershaw, *Hitler*, II. 70 – 72; Gedye, *Fallen Bastions*, 217 – 35; Erwin A. Schmidl, *März 38*: *Der deutsche Einmarsch în Österreich* (Viena, 1987), 31 – 42, pentru pregătirile militare germane.

Carsten, *Fascist Movements*, 315 – 23; Schmidl, *März 3*8, 1 – 29, 43 – 68.

Generalfeldmarschall Göring mit Seyss-Inquart, 11.3.1938, în *International Military Tribunal*, XXXI. 360 – 2; de asemenea, Jelavich, *Modern Austria*, 218 – 21; Gedye, *Fallen Bastions*, 236 – 77; şi Ralf Georg Reuth (ed.), *Die Tagebücher*, 1/5, 197 – 201 (10 – 11 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 69 – 109; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 155 – 92.

Kershaw, *Hitler*, II. 76 – 8; Carsten, *Fascist Movements*, 323; Shira; *Berlin Diary*, 80 – 85; Gedye, *Fallen Bastions*, 278 – 99; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, 1/5, 202 – 6 (12 – 13 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 111 – 34, pentru preluarea puterii în provincii; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 193 – 215.

Shiner, *Berlin Diary*, 84 – 6, pentru un exemplu.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 049 – 50; Kershaw, *Hitler*, II. 79 – 82.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 051 (interviu cu Ward Price, 12 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 211 – 38; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, 1/5, 204 – 12 (13 – 16 martie 1938); Gerhard Botz, *Die Eingliederung Österreichs in das deutsche Reich*: *Planung und Verwirklichung des politisch-administrativen Anschlusses* (*1938 – 1940*) (Linz, 1972), 22

– 39, pentru idei şi propuneri din faza incipientă. Pentru motivele întârzierii lui Hitler în a ajunge la Viena, greşit atribuite la acea vreme blocajelor drumurilor de tancuri şi autobuze germane stricate, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 868, n. 115.

Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1, 052 – 5; Botz, *Die Eingliederung*, 61 – 72, pentru Legea din 13 februarie 1938; 73 – 115 pentru evoluţiile de mai târziu.

Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1, 055 – 7; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 216 – 22.

Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1, 059; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 217; Gerhard Botz, *Wien vom Anschluss9 zum Krieg: Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Ungestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39* (Viena, 1978), 117 – 46.

Botz, *Wien*, 175 – 85. În unele zone electorale, numărul de voturi de „da" a fost mai mare ca numărul de electori. Pentru metodele obişnuite la astfel de sufragii în cel de-al Treilea Reich, a se vedea deasupra, 109 – 13. A se vedea, de asemenea, Evan B. Bukey, Popular Opinion în Vienna after the Anschluss, în Fred Parkinson (ed.), *Conquering the Past*: *Austrian Nazism Yesterday and Today* (Detroit, Mich., 1989), 151 – 64.

Hans-Erich Volkmann, The National Socialist Economy în Preparation for War, în Militargeschichtliches Forschungsamt (edit.), *Germany*, 157 – 372, la 323 – 7; Norbert Schausberger, Wirtschaftliche Aspekte des Anschlusses Österreichs an das Deutsche Reich (Dokumentation), *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 8 (1970), 133 – 64; idem, *Der Griff nach Österreich*: *Der Anschluss* (Viena, 1978).

Gordon Brook-Shepherd, *The Austrians*: *A Thousa*nd-*Tear Odyssey* (Londra, 1996), 341 – 3; Botz, *Wien*, 55 – 8, 255 – 9; Schmidl, *März 3*8, 232 – 7; Florian Freund, Mauthausen – zu Strukturen von Hauptund Aussenlagem, în Wolfgang Benz (ed.), *KZ-Aussenlager – Geschichte und Erinnerung* (Dachau, 1999), 254 – 72.

Robert Körber, *Rassesieg în Wien, der Grenzfeste des Reiches* (Viena, 1939), 271, 281.

Longerich, *Politik*, 162 – 5. A se vedea de asemenea Herbert Rosenkranz, *Verfolgung und Selbstbehauptung*: *Die Juden în Österreich 1938 – 1945* (Viena, 1978).

Friedländer, *Nazi Germany*, 241 – 4.

Gedye, *Fallen Bastians*, 308 – 9.

Ibid.; Botz, *Wien*, 93 – 105.

Longerich, *Politik*, 163 – 4; Wolfgang Neugebauer (ed.), *Widerstand und Verfügung im Burgenland*: *Eine Dokumentation* (Viena, 1979); Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien, 1938 bis 1945*: *g (un Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik (yiooa*, 1975); Gedye, *Fallen Bastions*, 300 – 306, 360 – 62; Eckart Früh, Terror und Selbstmord în Wien nach der Annexion Österreichs, în Felix Krassler (ed.), *Rmfijgjaim danach-Der Anschluss von mengesehen* (Viena, 1989), 216 – 26.

David Cesarani, *Eichmam*: *His life and Crimes* (Londra, 2004), 18 – 60; a se vedea de asemenea Peter Black, Ernst Kaltenbrunner: Chief of the Reich Security Main Office, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 133 – 43, şi idem, *Ernst Kaltenbrurmer*: *Vassall Himmlers: Eine SS-Karrière* (Paderborn, 1991).

Ibid., 61 – 76; Doron Rabinovid, *Instanzen der Ohnmacht Wien 1938 – 1945*: *Der Weg zumludenerat* (Frankfurt am Main, 2000); Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Viena, 1993); idem, Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies în Nazi Gemany, 1938, *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390 – 414; Gabriele Ander! şi Dirk Rupnow, *Die Znimisteue jur jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution* (Viena, 2004); Friedlander, *Nazi Germany*, 243 – 8; Deborah Dwoik şi Robert Jan Van Pelt, *Holocaust A History* (Londra, 2002), 95 – 8, 121 – 5; Botz, *Wien*, 243 – 54.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 381.

Cesarani, *Eichmann*, 70 – 71; Botz, *Wien*, 397 – 411.

Nicholas, *The Rape*, 37 – 46; Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 170 – 85.

105 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 260.

Ibid., 264.

Kershaw, *The Hitler Myth*, 129 – 32.

Tagebuch Luise Solmitz, 11 martie 1938, 12 martie 1938, 13 martie 1938.

Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 241 (20 martie 1938).

Kershaw, *Hitler*, II. 90 – 91.

Domarus (ed.), *Hiller*, Π. 1, 061 – 76.

Citat în ibid., 100 – 101.

Jürgen Tampke, *czech-German Relations and the Politics of Central Europe*: *From Bohemia to the EU* (Londra, 2003), 25 – 44; Rudolf Jaworski, *Vorposten oder Minderheit*? *Der Sudetendeutsche Volkstumskampf în den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der CSR* (Stuttgart, 1977) Jaroslav Kucera, *Minderheit im Nationalstaat Die Spracherfrage în den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918 – 1938* (München, 1999).

Tampke, *czech-German Relations*, 45 – 53; Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918 – 1941* (New York, 1967 [1945]), 277 – 83; Cariile A. Macartney şi Alan W. Palmer, *Independent Eastern Europe*: *A History* (Londra, 1966), 156 – 9, 190 – 98, 363 – 6; Christoph Boyer, *Naţionale Kontrahenten oder Partner*? *Studien zu den Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen in der Wirtschaft der CSR* (München, 1999); Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem 1933 – 1938*: *Volkstumpolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, 1975); Gedye, *Fallen Bastions*, 363 – 450; Jorg Kradk, *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei 1920 – 1938* (Frankfurt am Main, 1999).

Nancy M. Wingfield, *Minority Politics* in a *Multinaţional State: The German Social Democratic Party*

1918 – 1938 (New York, 1989), 169, dar a se vedea de asemenea Reinhard Schmutzer, Der Wahisieg der Sudetendeutschen Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenniniswahl, *Zdmftfib Ostforschung*, 41 (1992), 345 – 85.

Tampke, *czech-German Relations*, 53 – 4.

117. Kershaw, *Hitler*, II. 87 – 108; Klausjürgen Müller; *General Ludwig Bede Studien*

und Dokumente zur politisch-militärischen Vorstellungswelt und Tätigkeit des Generalstabschefs des

deutschen Heeres 1933 – 1938 (Boppard, 1980); criticat de Beter Hoffinann, Generalobeist Ludwig Becks nühtärpohtisches Denken, 234 (1981), 101 – 21;

răspuns convingător în Klausjüigen Müflei; Militärpolitik nicht Militäropposition!"

Historische Zeit schrift, 235 (1982), 355 – 71.

O'Neill, *The German Army*, 211 – 22; Müller, *Das Heer*, 300 – 344.

Müller (ed.), *General Ludwig Beck*, 287.

Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death*: *The Story of the German Resistance* (Londra, 1996 [1994]), 71 – 101, oferă o relatare dramatică a subiectului; Klemens von Klemperer; *German Resistance against Hitler The Search far Allies Abroad 1938 – 1945* (Oxford, 1992), 86 – 110, şi Patricia Meehan, *The Unnecessary War*. *Whitehall and the German Resistance to Hitler* (Londra, 1992), creionează încercările de a obţine ajutorul străin. Printre numeroasele descrieri mai vechi, a se vedea Harold C. Deutsch, *The Conspiracy agamst Hitler in the Twihgfii War* (Minneapolis, 1968), şi Peter Hoffinann, *Widerstand – Staatsstreich – Attentat Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (a 4-a ediţie, München, 1985 [1969]).

Încercările de a argumenta că opoziţia, în acel moment, era condusă de principn mai fundamentale nu au fost acceptate unanim de istorici. A se vedea Müller, Militärpolitik, pentru controversa legată de motivele lui Beck şi Rainer A. Blasius, *Für Grossdeutschland-gegen den grossen Krieg*: *Staatssekretär Ernst Frhr. von Weizsäcker în den Krisen um die Tschechoslowakei und*

Polen 1938/39 (Köln, 1981), pentru motivele lui Weizsäcker. Pentru Halder, a se vedea O'Neill, *The German Army*, 224 – 31.

Citat din memoriile generalului Weichs, în ibid., 226.

Pentru următoarele, a se vedea descrierile în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 651 – 66, şi Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 313 – 464.

Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, *N* (1938), 559, 823 – 5; Shirer, *Berlin Diary*, 111; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 80 – 81 (10 septembrie 1938), 95 (17 septembrie 1938) *etseq*.

The Times, 28 septembrie 1938. Politica de împăciuire a lui Chamberlain a generat numeroase scrieri controversate. Martin Gilbert, *The Roots of Appeasement* (Londra, 1966), este prima încercare de abordare echilibrată; Robert A.C. Parker, *Chamberlain and Appeasement British Policy and the Coming of the Second* World *War* (Londra, este un studiu bun, detaliat; Keith Robbins, *Münich 1938* (Londra, 1968) rămâne cea mai bună descriere a crizei.

126 Robert A.C. Parker, *Churchill and Appeasement* (Londra, 2000), 167 – 89; David Reynolds*, în Command of History*: *Churchill FIMng and Writing the Second World War* (Londra, 2004), 91 – 110.

Kershaw, *Hitler*, II. 108 – 13; Robbins, *Münich 193*8, 268 – 80.

Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1, 181 – 94; Shirer, *Berlin Diary*, 116; Robbins, *Münich 1938*, 288 – 302; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 94 – 116 (17 – 27 septembrie 1938).

Ibid., 119 (29 septembrie 1938).

Robbins, *Münich 193*8, 303 – 19; *The Times*, 1 octombrie 1938; Kershaw, *Hitler*, II. 113 – 23; de asemenea Kley, *Hitler*, 49 – 146.

Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 72 – 3.

Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 367 – 90.

Ibid., 681 – 99.

Ibid., 809 – 41.

Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 65 (31 august 1938).

Behnken (ed.), V (1938), 915 – 18.

Ibid., 913 – 39.

Tagebuch Luise Solmitz, 13 septembrie, 14 septembrie 1938.

Ibid., 16 septembrie 1938.

Kershaw, *The Hitler Myth*, 132 – 9.

Tagebuch Luise Solmitz, 1939; 30 septembrie.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, V (1938), 944 – 6.

Ibid., 947.

Shirei; *Berlin Diary*, 117.

Domarus, *Hitler*, II. 1, 245 (traducere adaptata).

Ibid., 1, 244 – 55 (traducere adaptată).

Kershaw, *The Hitler Myth*, 123 – 4.

Tampke, *czech-German Relations*, 57; Völker Zimmermann, *Die Sudetendeutschen imNS-Staat Behtikurul Stimmungderbeoölkerungim Reichsgau Sudetenland (1938 – 1945)* (Essen, 1999), 79 – 82; Peter Heumos, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938 – 1945* (München, 1989), 15 – 27; Detlef Brandes *et al*. (edit.), *Erzljuungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen în und aus der Tschechoslowakei 1938 – 1947 im Vergleich mit Bolen, Ungam und Jugoslawien* (Essen, 1999). Mulţi refugiaţi au emigrat după aceea în Marea Britanie şi în alte ţări din afara regiunii.

Tampke, *czech-German Relations*, 57 – 9; Zimmermann, *Die Sudetendeutschen*, 183 – 209; Hayes, *Industry and Ideology*, 232 – 43; Feldman, *Allianz*, 302 – 4; Alice Teichova, The Protectorate of Bohemia and Moravia (1939 – 1945): The Economic Dimension, în Mikulas Teich (ed.), *Bohemia în History* (Cambridge, 1998), 267 – 305, la 267 – 9.

Hans Roos, *A History of Modern Poland from the Foundation of the State in the First World War to the Present Dey* (Londra, 1966 [1961]), 154 – 6; Macartney şi Palmer, *Independent Eastern Europe*, 387 – 8.

Ibid., 388 – 9; Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867 – 1986* (Londra, 1988 [1984]), 131 – 41.

Macartney şi Palmer, *Independent Eastern Europe*, 388 – 97.

Kershaw, *Hitler*, II. 157 – 68.

Ibid., 168 – 71; Macartney şi Palmer, *Independent Eastern Europe*, 398 – 9; Donald Cameron Watt, *How War Came*: *The Imediate Origins of the Second World War, 1938 – 1939* (Londra, 1989), 141 – 54; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 666 – 78; Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 465 – 534; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher* 1/6, 285 – 7 (15 martie 1939).

Vojtech Mastny, *The czechs under Nazi Rule*: *The Failure of National Resistance, 1939 – 42* (Londra, 1971), 45 – 64; Frohlich (ed.), *Die Ta & bücher*, I/VI. 289 (17 martie 1939).

Teichova, The Protectorate, 274 – 5.

Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 125 (2 octombrie 1928); Mastny, *The czechs*, 56; Detlef Brandes, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*, I: *Besatziungspohtik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Hydrichs Tod* (München.

1968); idem, Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Tschechoslowakei, în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 508 – 23; idem, 'Nationalsozialistische Tschechenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren, în idem şi Václav Kural (edit.), *Der Weg in die Katastrophe*: *Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938 – 1947* (Essen, 1994), 39 – 56.

Brandes, *Die Tschechen*, 154 – 5; Mastny, *The czechs*, 65 – 85; Teichova, The Protectorate, 277 – 80; David Blaazer, Finance and the End of Appeasement: The Bank of

England, the National Government and the czech Gold, *Journal of Contemporary History*, 40 (2005), 25 – 40.

Nicholas, *The Rape*, 43 – 4; Mastny, *The czechs*, 80 – 82.

Detaliile, inclusiv citatul lui Göring (traducere adaptata), în Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 57; a se vedea Sitzungsbericht zur 2. Sitzung des Reichsverteidigungsrabes, în *International Mihiary Tribunal*, XXXIII. 147 – 60, la 153 – 4.

Hoensch, *Modern Hungary*, 142 – 3; Macartney şi Palmer, *Independent Eastern Europe*, 400 – 401.

Watt, *How War Came*, 156 – 7; Kershav% *Hitler*, ÎL 175 – 6; a se vedea de asemenea Martin Broszat, Die memeldeutschen Organisationen und der Nationalsozialismus 1933 – 1939, *VfZŞ* (1957), 273 – 8.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 275 – 93; citate la 283; Kershaw, *The Hitler Myth*3, 139 – 40.

Neville Chamberlain, *The Struggle for Peace* (Londra, 1939), 418; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, VI/VI. 291 – 2 (19 martie 1939).

Anna M. Cienciala, Roland în British and French Policy în 1939: Determination to Fight – or Avoid War?", *Polish Review*, 34 (1989), 199 – 226; Watt, *How War Came*, 162 – 87; Parker, *Chamberlain and Appeasement*, 204 – 6; Simon Newman, *March 1939*: *The British Guarantee to Poland*: *A Study in the Continuity of British Foreign Polity* (Oxford, 1976); Philip M.H. Bell, *The Origins of the Second World War în Europe* (Londra, 1986), 250 – 55.

A se vedea în general Andreas Hillgruber, *Deutsche Grossmachtund Welipohtik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 1979 [1977]), 180 – 97.

Kershaw, *Hitler*, II. 177 – 90; Christian Hartmann şi Sergej Shitsch, Franz Halder und die Kriegsvorbereitungen im Frühjahr 1939: Eine Ansprache des Generalstabschefs des Heers, 145 (1997), 467 – 95; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 323 (21 aprilie 1939); Watt, *How War Came*, 188 – 98; Domarus (ed.), *Hitler*, HI.

1, 519 – 96.

Ibid., 1, 616 – 24.

Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 192 – 248.

Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1, 633.

Watt, *How War Came*, 232 – 4; Joachim von Ribbentrop, *The Ribbentrop Memoirs* (Londra, 1954 [1953]), 109 – 15.

David M. Glantz, *Stumbling Colossus*: *The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence, Kans., 1998); John Erickson, *The Soviet High Command*: *A Military-Political History 1918 – 1941* (Londra, 2001 [1962]).

Dmitri Volkogonov, *Stalin*: *Triumph and Tragedy* (Londra, 1995 [1989]), 357.

Watt, 01, 447 – 61; Kerehavs7ÄÄT, n. 189 – 205; Weinberg, *The*

Aregn ÎL 601 – 11; Frohlich (eel), *Die Tagebücher*, I/VH. 73 (23 august 1939); mai detaliat în Anthony Read şi David Fisher; *The Deadly Embrace*: *Hitler*, *Stalin*, *and the Nazi-Soviet Pact*, *1939 – 194 Iflandra*, 1988); Geoffrey K. Roberts, *The Unholy Alliance*: *Stalin*'s *Pact with Hitler* (Londra, 1991), 221 – 6.

A se vedea Hans-Erich Volkmann (ed.), *Das Russlandabild im Dritten Reich* (Köln, 1994).

Robert Service, *Stalin*: *A Biography* (Londra, 2004), 395 – 403; Roberts, *The Unholy Alliance*, 267 – 8, pentru protocoalele secrete adiţionale.

Weber; TIöx se *Flecken*? 36 – 7; Institut fur Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), *bi den Fangen des NKVD. Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR* (Berlin, 1991); Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators* (*Lemdra*, 1949), 159 – 75.

Peukert, *Die KPD im Widerstand*, 326 – 33.

Kershaw, *Hitler*, II. 205 – 6; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 73 (23 august 1939).

Kley, *Hitler*, 201 – 24.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 546 – 60; Kershaw, *Hitler*, II. 197 – 201; Levine, *Hitler's Free*

City; Rüdiger *Riihnan*, *Die Freie Stadt Danzig*, *1919 – 1939* (Berg am See, 1979); Weinberg, *The Foreign Poluy*, II. 525 – 627, pentru o descriere ampla a crizei; Albert S. Kowowski, *Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit 1919 – 1939* (Wiesbaden, 1998); şi Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt am Main, 1972 [1963]), 173 – 233, pentru evaluări moderate ale condiţiei etnicilor germani din Polonia independentă; Christian Raitz von Frentz, *A Lesson Forgotten*: *Minority Protection under the League of Nations*: *The Case of the German Minority în Poland*, *1920 – 1934* (Münster, 2000), pentru dimensiunea internaţională.

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 561.

Maschmann, *Account Rendered*, 58.

Use McKee, *Tomorrow the World* (Londra, 1960), 27; mai general, Ian Kershaw, Der Überfall auf Polen und die öffentliche Meinung în Deutschland, în Ernst W. Hansen *et al*. (edit.), *Politischer Wandel*, *organisierter Gewalt und naţionale Sicherheit*: *Beiträge zur neueren Geschichte Deutschlands und Frankreichs*: *Festschrift für Klaus-Jürgen Müller* (München, 1995), 237 – 50.

Broszat *et al*. (edit), *Beyern*, I. 131 (Aus Monatsbericht des Bezirksamts, 30.6.1939); a se vedea de asemenea Kershaw, *The Hitler Myth*, 142.

Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937 – 1939* (München, 1960).

337 – 53; Watt, *How War Came*, 322 – 7, 433 – 40; Herbert S. Levine, The Mediator: Carl J. Burckhardt's Efforts to Avert a Second World War, *Journal of Modern History*, 45 (1973), 439 – 53; şi Paul Stauffer, *Hofmannsthal und Hitler Carl J. Burckhardt*:

Facetten einer aussergewöhnlichen Existenz (Zürich, 1991).

Watt, *How War Came*, 462 – 78; Kershaw, *Hitler*, II. 211 – 14; pentru Henderson, a se vedea Neville, *Appeasing Hitler*.

Domarus (ed.), *Hitler*, HI. 1, 663 – 7; pentru speranţele continue ale lui Hitler că Marea Britanie va rămâne neutră, a se vedea ex. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, 1/ VII. 75 (24 august 1939).

Domains (ed.), *Hitler*, m. 1, 668 – 9; Kershaw, *Hitler*, II. 206 – 10; a se vedea de asemenea Winfried Baumgart, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung5, *VfZ* 16 (1968), 120 – 49; Hermann Bohm, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939, (1971), 294 – 300; şi Winfried Baumgart, Zur Ansprache

Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Erwiderung5, VJZ19 (1971), 301 – 4.

Gerwin Strobl, *The Germanic Isle*: *Nazi Perceptions of Britain* (Cambridge.

202 – 16.

Watt, *How War Came*, 479 – 528.

Kershaw, *Hitler*, II. 218 – 23; Domarus (ed.), *Hitler*, ID. 1, 700 – 42; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 678 – 704.

Höhne, *The Order*, 238 – 44; Jürgen Runzheimer, Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939, IJE10 (1962), 408 – 26; Watt, *How War Came*, 530 – 34; Alfred Spiess şi Heiner Lichtenstein, *Das Unternehmen Tannenberg*: *Der Anlass zum Zweiten Welturieg* (Wiesbaden, 1979), 74 – 84, 132 – 5.

Domains (ed.), *Hitler*, EH. 1, 744 – 57 (traducere adaptata); descriere militaro-politică în Horst Rohde, Hitler’s First Blitzkrieg and Its Conséquences for North-eastern Europe5, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War*, îi *Germany’s Iniţial Conquests în Europe* (Oxford, 2000 [1991]), 67 – 150; Descriere poloneza în Janusz Piekalkiewicz, *Prienfeldzug*: *Hitler und Stalin zerschlagen die Prinische Republik* (Bergisch-Gladbach, 1982); descrieri detaliate ale crizei finale în Weinberg, *The Foreign Polity*, II. 628 – 55; şi

Kley, *Hiller*, 225 – 320.

Watt, *How War Came*, 530 – 89; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 82 – 8 (29 august-l septembrie 1939).

Parker, *Churchill and Appeasement*, 253 – 7.

197 Watt, *How War Came*, 590 – 604.

198. Ibid.; Domains (ed.), *Hitler*, HI. 1, 758 – 91; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, 1/ VII. 90 – 2 (3 – 4 septembrie 1939).

199 Klemperer, *German Reristance*, 110 – 34.

Kershaw, *Hitler*, II. 224 – 30; Leonidas E. Hill (ed.), *Die Weizsäcker-Papiere 1933 – 1950* (Frankfurt am Main, 1974), 162.

Broszat *et al*. (edit.), *Bayern*, I. 133 – 4 (Aus Monatsbericht des Gendarmerie-Kreisführers, 29.8.1939; Aus Monatsbericht des Bezirksamts, 30.9.1939).

Behnken (ed.), *Deutschla*nd-*Berichte*, VI (1939), 980.

Sywottek, *Mobilmachung*, 238 – 41; Shirer, *Berlin Diary*, 158 – 60.

Tagebuch Luise Solmitz, 1939: 29 august.

Ibid., 31 august 1939.

Ibid., 1 septembrie 1939.

A se vedea mai general Peter Fritszehe, 'Nazi Modern5, *Modernism/Modermty*, 3 (1996), 1 – 21.

Richard Bessel, *Nazism and War* (Londra, 2004), mai ales 32 – 89.

Domains (ed.), *Hitler*, HI. 1, 668 – 9.

Lista hărţilor

Organizarea regională a Partidului Nazist în al Treilea Reich, 1935 62

Lagărele de concentrare în august 1939 100

Plebiscitul din 12 noiembrie 1933 126

Ponderea deţinerii posturilor de radio în iulie 1938 152

Expoziţii de „artă degenerată" 200

Afilierea religioasă în Germania în 1936 262

Şcolile naziste de elită 312

Declinul universităţilor germane, 1930 – 1939 324

Reţeaua autostrăzilor 356
Reducerea şomajului, 1930 – 1938 372
Principalele ţări exportatoare în cel de-al Treilea Reich 388
Fermele care intrau sub incidenţa Legii referitoare la limitarea dreptului de moştenire a fermelor 462
Emigraţia evreiască peste mări, 1933 – 1938 602
Emigraţia evreiască în Europa, 1933 – 1938 606
Sinagogi distruse în 9 – 10 noiembrie 1938 636
Evreii în recensământul rasial nazist din 1939 648
Etnicii germani din Europa Centrală şi de Est, 1937 666
Plebiscitul din Saar şi remilitarizarea Renaniei, 1935 – 1936 686
Anexarea Austriei, 1938 706
Grupurile etnice din Cehoslovacia, 1920 – 37 718
Dezmembrarea Cehoslovaciei, 1938 – 1939 738
Anexările antebelice germane 766
Lista ilustraţiilor

Hitler ţine muncitorii la o distanţă sigură: vorbind la sărbătoarea Zilei Muncii pe platoul Tempelhof din Berlin, 1935, liderul nazist este protejat de un cordon de gărzi de corp din SS.

Liderul Cămăşilor Brune, Ernst Röhm, pozând ca birocrat, aşezat la biroul său de acasă, în 1933. Lucrarea de pe peretele din spate oferă o idee despre gusturile sale.

Heinrich Himmler, conducătorul SS, îşi încearcă măiestria cu pistolul la poligonul poliţiei din Berlin-Wannsee în 1934.

Hitler salutând marşul trupelor de *Ordmmgspoli & i* în timpul congresului partidului de la Nürnberg din septembrie 1937.

Reinhard Heydrich, conducătorul Serviciului de Siguranţă al SS, pozează pentru un portret.

Prizonierii lagărului de concentrare de la Flossenbürg, rezervat special pentru „asociali” şi

„criminali”, lucrând în cariera care livra piatră pentru construcţiile publice ale lui Albert Speer.

Leni Riefenstahl încearcă un unghi de filmare pentru filmul ei *Triumful voinţei* la congresul partidului de la Nürnberg în 1934.

„Întreaga Germanie îl poate auzi pe Führer cu ajutorul Receptorului Poporului”: reclamă pentru radiourile ieftine care puteau recepţiona doar posturile naţionale.

Actorul Emil Jannings (*dreaptă*) îl domină cu statura sa pe „micul doctor”, ministrul propagandei Joseph Goebbels (*stângă*), în timpul unei pauze la Festivalul de la Salzburg în 1938.

Memorialul de război din Magdeburg al lui Ernst Barlach, 1929; a fost îndepărtat de la locul său din catedrală de către nazişti ca fiind nepatriotic.

Stilul preferat al artei naziste: „Gata de luptă”, al lui Amo Breker, prezentat la Marea Expoziţie de Artă Germană în 1938.

Pavilionul german al lui Albert Speer de la Expoziţia Mondială de la Paris din 1937; a fost asemănat de un critic cu un crematoriu şi hornul acestuia.

„Muzica degenerata: O evaluare din partea consilierului de stat dr. H.S. Ziegler”. Coperta broşurii care însoţeşte expoziţia încearcă să înfăţişeze jazzul ca fiind atât evreiesc, cât şi negru, şi prin urmare, degenerat rasial; expoziţia nu a avut succes.

H. Monsignor Caccia Dominioni, *Maestro di Camera* papal, flancat de oficialii germani şi de cei ai Vaticanului, pe punctul de a-l duce pe Hermann Göring în audienţă la papa Pius XI, pe 12 aprilie 1933, ca parte a negocierilor pentru Concordat.

„Tineretul lui Adolf Hitler se înscrie la şcoala nonconfesională”. Afiş îndemnând părinţii să îşi scoată copiii din educaţia condusă de Biserică.

„Dacă toţi copiii germani ar arăta aşa, nu am avea nicio teamă de viitor”. Copii într-o clasă de şcoală primară

în 1939.

Ministrul educaţiei Bernhard Rust, fotografiat pe 3 august 1935, încercând în zadar să pară hotărât.

„Copiii îl servesc pe Führer. Toţi cei în vârstă de zece ani să intre în Tineretul Hitlerist”. Intensificarea campaniei partidului pentru a-i face pe toţi tinerii germani să se alăture organizaţiei, 1936.

Tabără a Tineretului Hitlerist la Nürnberg, 8 august 1934: scara vastă şi organizarea militară a acestor tabere nu îi mulţumeau pe tinerii în căutare de libertate, aventură, comuniune cu natura şi alte ţinte tradiţionale ale mişcării de tineret.

Modernitatea *Auioba/m-ului*: un pod de pe autostradă în anii 1930.

Fritz Todt, inginerul şef al naziştilor, îi răsplăteşte pe muncitorii de la fortificaţiile Zidului de Vest. Mulţi muncitori au fost recrutaţi în acest proiect fără voia lor.

Compania de automobile Daimler-Benz lăudându-se cu succesul său sub cel de-al Treilea Reich, 1936.

„Maşina ta Putere prin Bucurie”: un tânăr cuplu german, bărbatul la volan, făcând o plimbare într-un Volkswagen „broscuţă”, construit de Ferdinand Porsche după un desen original de Adolf Hitler. De fapt, nicio maşină de acest tip nu a ieşit de pe linia de asamblare până după război.

„Dacă s-ar întâmpla asta, nimeni nu ar trebui să se teamă de măsurile de autoapărare ale Germaniei”. Desen dintr-o revistă satirică, cândva independentă, 11 martie 1934, menit să facă publică slăbiciunea defensivă a Germaniei, dar şi o mărturie a răspânditei temeri faţă de efectele bombardamentelor aeriene.

„Un popor se ajută singur: Gertrud a înţeles asta”. O familie mâncând tocana obligatorie de duminică sau „mâncare într-o singură oală”, aşa cum se arată în această carte de citire din 1939.

Salonul „modestei” cabane de vânătoare a lui Hermann Göring, Carinhall.

Idealul vieţii de la ţara: „Recolta”, de Karl Alexander Flügel, prezentata la Marea Expoziţie de Arta Germana în 1938.

Muncitorii refuză să se conformeze: îmbrăcaţi în uniformele lor tradiţionale, minerii din Penzberg, Bavaria, îşi arata dispreţul faţă de ceremonialul nazist, refuzând să facă salutul nazist în maniera aprobată; o formaţiune de *Hitlerjugend* aflată în spate arată cum se poate executa acest salut, dar minerii nu le acordă atenţie.

„Iată cum se împarte povara. O persoană bolnavă ereditar costă în medie 50.000 de mărci până la vârsta de 60 de ani”. Un afiş din 1935 arată un german sănătos suportând povara menţinerii bolnavilor suferinzi de boli mintale în instituţii precum cea din fundal. Astfel de propagandă avea scopul de a convinge oamenii în privinţa nevoii sterilizării handicapaţilor mintal şi într-un final de a-i ucide.

„Declinul fertilităţii conjugale: din rândul femeilor măritate cu vârste între 15 – 45, una din trei avea un copil în 1900, una din patru în 1910, una din şapte în 1925, una din opt în 1930”. Ilustraţie de propagandă din 1933, îndemnând germanii să aibă mai mulţi copii.

Expunerea unui cuplu acuzat de „pângărire rasială”: pe pancarta din jurul gâtului femeii este scris: „Sunt cea mai mare scroafa din oraş și aleg să merg doar cu evrei”. Re pancarta bărbatului este scris: „Ca băiat evreu, las doar fete germane să-mi intre pe uşă”. Astfel de scene, organizate de Cămăşile Brune (în fundal), erau un lucru comun înaintea promulgării Legilor de la Nürnberg în 1935.

Cercetare rasială într-o tabără ţigănească în 1933: Eva Justin, o asistentă a lui Robert Ritter, principalul expert nazist din domeniu, măsoară capul unei femei ca parte a unui studiu în legătură cu presupusele trăsături rasiale ale ţiganilor.

„Evreii intră pe propria răspundere!” Afiş deasupra drumului către Rottach Egem, pe lacul Tegem, în Bavaria,

în 1935. Multe oraşe şi sate au afişat anunţuri similare în această perioadă, îndepărtându-le o perioadă în 1936 pentru a evita publicitatea negativă în timpul Jocurilor Olimpice de lamă şi de Vară.

Dimineaţa de după pogromul din „Noaptea de cristal", 10 noiembrie 1938: un trecător evaluează daunele aduse unui magazin deţinut de evrei în Berlin, în timp ce proprietarii încearcă să cureţe mizeria.

Adjunctul lui Hitler, Rudolf Hess, în dreapta, împreună cu subordonatul său din ce în ce mai influent, Martin Bormann, în Berlin, 1935.

Urmarea plebiscitului din Saar, 1935: copiii fac salutul nazist sub o boltă de svastici.

Locuitorii din Renania salută armata germană la intrarea acesteia în zona demilitarizată pe 7 martie 1936. Printre cei care se bucură, unii fac salutul nazist.

Membrii Legiunii Condor în portul Gijón, părăsind Spania în drum spre Germania, 3 iunie 1939, după intervenţia plină de succes de partea generalului Franco în războiul civil.

Un soldat german este copleşit de primirea euforică oferită unităţii sale de blindate de fetele austriece la sosirea în Viena, 21 martie 1938.

Reversul monedei: evreii vienezi sunt obligaţi să şteargă desenele proaustriece de pe străzi în martie 1938, în faţa unor mulţimi entuziaste, inclusiv mulţi copii.

Strângerea de mână care a pecetluit soarta Poloniei: Stalin şi Ribbentrop cad de acord asupra împărţirii ţării pe 24 august 1939. Zece zile mai târziu, începea cel de-al Doilea Război Mondial.

Bibliografie

Abel, Kari-Dietrich, *Presselenkung im NS-Staat*: *Eine Studie zur Geschichte der Publizistik in der nationalsozialistischen Zeit* (Berlin, 1990 [1968]).

Abella, Irving M., şi Troper, Harold, *None Is Too Many*: *Canada and the Jews of Europe, 1933 – 1948* (New York, 1983).

Abelshauser, Werner, Germany: Guns, Butter, and Economic Miracles, în Harrison (ed.), *The Economics of World War* II, 122 – 76.

— Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen für die Nachkriegszeit, P/47 (1999), 503 – 38.

— *The Dynamics of German Industry*: *The German Road Towards the New Economy and the American Challenge* (New York, 2005).

— Şi Faust, Anselm (edit.), *Wirtschaftsund Sozialpolitik*: *Eine nationalsozialistische Revolution*? (Tübingen, 1983).

— *Et al.*, *German Industry and Global Enterprise*: *BASF*: *The History of a Company* (Cambridge, 2004).

Abendroth, Hans-Henning, *Hitler in der spanischen Arena*: *Die deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges*, *193*6 – *1939* (Paderborn, 1973). –, Deutschlands Rolle im Spanischen Bürgerkrieg, în Funke (ed.), *Hitler*, *Deutschland und die Mächte*, 471 – 88.

Abrams, Lynn, *Workersă Culture în Imperial Germany*: *Leisure and Recreation in the Rhineland and Westphalia* (Londra, 1992).

Ach, Manfred, şi Pentrop, Clemens (edit.), *Hitlers Religion3: Pseudoreligiöse Elemente im nationalsozialistischen Sprachgebrauch* (München, 1991 [1979]).

Ackermann, Josef, *Hanrich Himmler als Ideologe* (Göttingen, 1970).

Adam, Peter, *The Arts of the Third Reich* (Londra, 1992).

Adam, Uwe Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1972).

— How Spontaneous Was the Pogrom?", în Pehle (ed.), *November 193*8, 73 – 94.

Adamthwaite, Anthony, France and the Coming of War, în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 78 – 89.

Adler-Rudel, Salomon, *Jüdische Selbsthiye unter dem Naziregime 1933 – 1939, im Spiegel der Berichte der Rnchsvertretung der Juden* în *Deutschland* (Tübingen, 1974).

Akademie der Künste, Berlin (ed.), *Zwischen Anpassung und Widerstand*: *Kunst în Deutschland 1933 – 1945* (Berlin, 1978).

Albrecht, Dieter (ed.), *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der Deutschen Reichsregierung* (3 vol., Mainz, 1965 – 80).

— *Et al*, (edit.), *Politik und Korfession*: *Festschrift Jur Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Berlin, 1983).

Albrecht, Gerd, *Nationalsozialistische Filmpolitik*: *Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs* (Stuttgart, 1969).

— *Der Film im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979).

Allen, William Sheridan, *The Nazi Scizure of Pbwer*: *The Experience of a Single German Town, 1922 – 1945* (New York, 1984 [1965]).

— Social Democratic Resistance against Hitler and the European Tradition of Underground Movements, în Nicosia şi Stokes (edit.), *Germans Against Nazism*, 191 – 204.

Alter, Reinhard, *Gottfried Berm*: *The Artist and Politics (1910 – 1934)* (Frankfurt am Main, 1976).

Alte Synagoge, (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*: *Zur Geschichte der Juden în Essen unter dem Nationalsozialismus* (Essen, 1994).

Altgeld, Wolfgang, *Katholizismus, Protestantismus, Judentum: Über religiös begründete Gegensätze und nationalreligiöse Ideea* in der *Geschichte des deutschen Nationalismus* (Mainz, 1992).

— Religion, Denomination and Nationalism în

Nineteenth-Century Germany, în Smith (ed.), *Protestants, Catholics, and Jews*, 49 – 65.

Ander! Gabriele, şi Rupnow, Dirk, *Die Zentralstellejurjüdische Auswanderung als Beraubungsinstituhon* (Viena, 2004).

Angermund, Ralph, *Deutsche Richterschaft 1919 – 1945: Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtsprechung* (Frankfurt am Main, 1990).

Applebaum, Anne, *Gulag*: *A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003).

Applegate, Celia, The Past and Present of *Hausmusik* in the Third Reich, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 136 – 49.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (Londra, 1973 [1955]).

Aretin, Karl Otmar von, Der bayerische Adel von der Monarchie zum Dritten Reich, în Broszat *et al.* (edit), *Bagern*, UL 513 – 68.

— şi Buchheim, Karl (edit.), *Krone und Ketten*: *Erinnerungen eines bayerischen Edelmannes* (München, 1955).

Arndt, Karl, Die Münchener Architekturszene 1933/34 als ästhetisch-politisches Konfliktfeld, în Broszat *et al.* (edit), *Bayern*, HI. 443 – 512.

— Das „Haus der deutschen Kunst" – ein Symbol der neuen Machtverhältnisse, în Schuster (ed.), *Die Kunsistadt3 München*, 61 – 82.

— *Nationalsozialismus und Entartete Kimst3*: *Die Kunsistadt3 München 1937* (München.

— Paul Ludwig Troost als Leitfigur der nationalsozialistischen Räpresentations architektur, în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult, 147 – 56*.

Amtz, H. Dieter, *Ordensburg Vogelsang 1934 – 1945*: *Erziehung zur politischen Führung im Dritten Reich* (Euskirchen, 1986).

Arold, Stefan, *Die technische Entwicklung und*

rüstungswirtschqftliche Bedeutung des Lokomotivbaus der Deutschen Reichsbahn im Dritten Reich (1933 – 1945) (Stuttgart, 1997).

Aronson, Shlomo, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971).

Astre, Sidney, „Guilty Men": The Case of Neville Chamberlain, în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 62 – 77.

Ayass, Wolfgang, *Asoziale3 im Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1995).

Aygoberry, Pierre, *The Nazi Question*: *An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922 – 1975)* (New York, 1981).

Bacharach, Walter Zwi, The Catholic Anti-Jewish Prejudice, Hitler and the Jews, în Bankier (ed.), *Probing*, 415 – 30.

Backes, Klaus, *Hitler und die bildenden Künste: Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich (Köln*, 1988).

Bahr, Ehrhard, 'Nazi Cultural Politics: Intenţionalism v. Funcţionalism, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Polity*, 5 – 22.

Baird, Jay W, From Berlin to Neubabelsberg: Nazi Him Propaganda and Hitler Youth Quex, *Journal of Contemporary History*, 18 (1983), 495 – 515.

— *To Die for Germany*: *Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990).

Bajohi; Frank, Gauleiter în Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns, J$_5$43 (1995), 27 – 95.

— The „Aryanization" of Jewish Companies and German Society: The Example of Hamburg, în Bankier (ed.), *Probing*, 226 – 45.

— *Parvenüs und Profiteure*: *Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main, 2001).

— *Aryanization3 în Hamburg*: *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property în Nazi Germany* (New York, 2002 [1997]).

— (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus* (Hamburg, 1993).

— şi Szodrzynski, Joachim, „Keine jüdische Hautereme mehr benutzen”. Die antisemitische Kampagne gegen die Hamburger Firma Beiersdorf, în Herzig (ed.), *Die Juden în Hamburg*, 15 – 26.

Bajohr, Stefan, Weiblicher Arbeitsdienst im „Dritten Reich”. Ein Konflikt zwischen Ideologie und Ökonomie, *VfTAB* (1980), 331 – 57.

Bankier, David, *The Germans and The Final Solution*: Public *Opinion under Nazism* (Oxford, 1992).

— (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism*: *German Society and the Persecution of the Jews, 1933 – 1941* (Ierusalim, 2000).

Baranowski, Shelley, *The Corfessing Church, Conservative Elites, and the Nazi State* (New York, 1986).

— East Elbian Landed Elites and Germany’s Turn to Fascism: The *Sonderweg* Controversy Revisited, *European History Quarterly*, 26 (1996), 209 – 40.

— *Strength Through Joy*: *Consumerism and Mass Tourism* in the *Third Reich* (New York, 2004).

Barbian, Jan-Pieter, *Literaturpolitik im Dritten Reich9: Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder*. (München, 1995 [1993]).

Barbian, Peter, Literary Policy in the Third Reich, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 155 – 96.

Barkai, Avraham, *From Boycott to Annihilation*: *The Economic Struggle of Germaniews 1933 – 1943* (Hanovra, N.H., 1989 [1988]).

— Die deutschen Unternehmer und die Judenpolitik im „Dritten Reich”, *Geschickte und Gesellschaft*, 15 (1989), 235 – 7.

— *Nazi Economics*: *Ideology, Theory, and Polity* (Oxford, 1990 [1988]).

— German Interests in the Haavara-Transfer Agreement 1933 – 1939, *Leo Baeck Institute Yearbook* 35 (1990), 254 – 66.

— The Fateful Year 1938: The Continuation and Acceleration of Plunder, în Pehle (ed.), *November 193*8, 95 – 122.

— Jewish Life under Persecution, în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 231 – 57. –, Shifting Organizational Relationships în Meyer (ed.), *German-Jewish History*.

82.

— Self-Help in the Dilema: „To Leave or to Stay?", în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 313 – 32.

Barker, Theo (ed.), *The Economic and Social Effects of the Spread of Motor Vehicles*: *An International Centenary Tribute* (Londra, 1988).

Barlach, Ernst, *Die Briefe*, ed. Friedrich Dross (2 vol., München, 1968 – 9).

Barnett, Victoria, *For the Soul of the People*: *Protestant Protest against Hitler* (Oxford 1992).

Barron, Stephanie (ed.), *Degenerate Art*: *The Fate of the Avant-Garde în Nazi Germany* (Los Angeles, 1991).

— The Galerie Fischer Auction, în cădem (ed.), *Degenerate Art*, 135 – 71.

Bärsch, Glaus-Ekkehard, *Die politische Religion des Nationalsozialismus*: *Die religiöse Dimension der NS-Ideologie* in der *Schriften von Dietrich Eckhard*, *Joseph Goebbels*, *Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München, 1998).

Bartetzko, Dieter, *wischen %ucht und Ekstase*: *zur Theatrahk von NS-Architektur* (Berlin, 1985).

Barth, Karl, *Karl Barth zum Kirchenkampf Beteiligung*, *Mahnung*, *Zuspruch* (München.

— *The German Church Conflict* (Londra, 1965).

Bästlein, Klaus, Sondergerichte în Norddeutschland als Verfolgungsinstanz, în Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus*, 218 – 38.

Bateson, Gregory, An Analysis of the Nazi Film *Hitlerjunge Quex*, în Mead şi Métraux (edit), *The Study of*

Culture at a Distance, 302 – 14.

Bauer, Gerhard, *Sprache und Sprachlosigkeit im Dritten Reich9* (Köln, 1990 [1988]).

Bauer, Yehuda, *My Brother's Keeper*: *A History of the* American *Jewish Joint Distribution Committee*, *1929 – 1939* (Philadelphia, 1974).

Baumann, Angelika, şi Heusler, Andreas (edit), *München arisiert*: *Entrechtung und Enteignung der Juden in der NS-Zeit* (München, 2004).

Baumannjuigen, *Rtragraph 175*: *Über die Möffrchkeit*, *die einfache*, *mddfagmdg/fihrdende und nichtöffentliche Homosexualität unter Erwachsenen ştraffrei zu lassen* (Berlin, 1968).

Baumeister, Stefan, *NS-Führungskader*: *Rekrutierung und Ausbildung bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs*, 7955 – 7959 (Konstanz, 1997).

Baumgart, Winfried, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung, 16 (1968), 120 – 49. –, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Erwiderung, *VfZ* 19 (1971), 301 – 4.

Baumgärtner, Raimund, *Welianschauungskampf im Dritten Reich Die Auşeinan dersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz, 1977).

Bayles, William D., *Caesars în Goosestep* (New York, 1940).

Bechstedt, Martin, „Gestalthafte Atomlehre" – Zur „Deutschen Chemie" im NS-Staat, în Mehrtens şi Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 142 – 65.

Beck, Johannes, *et al*. (edit.), *Terror und Hoffnung* în *Deutschland*, *1933 – 1945*: *Leben im Faschismus* (Reinbek, 1980).

Becker, Wolfgang, *Film und Herrschaft*; (*Ngamsations prinzipien und Organisations* –, 1973).

Beer, Helmut, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus* în *Nürnberg 1933 – 1945* (Nürnberg, 1976).

Behnken, Klaus (ed.), *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934 – 1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980).

— şi Wagner, Frank, *Inszenierung der Macht: Ästhetische Faszination im Faschismus* (Berlin, 1987).

Behrenbeck, Sabine, *Der Kult um die toten Helden: Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996).

Bell, Philip M.H., *The Origins of the Second World War în Europe* (Londra, 1986).

Bellon, Bernard P, *Mercedes în Dace and War. German Automobile Workers, 1903 – 1945* (New York, 1990).

Benjamin, Walter, Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit, în idem, *Gesammelte Schriften*, I/îl, ed. Rolf Tiedermann şi Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt am Main, 1974).

Benn, Gottfried, *Gesammelte Werke*, ed. Dieter Wellershoff (4 vol., Wiesbaden, 1961).

Bennecke, Heinrich, *Die Reichswehr und der Röhm-Putsch* (München, 1964).

Bennhold, Martin (ed.), *Spunen des Unrechts: Recht und Nationalsozialismus. Beiträge zur historischen Kontinuitäi* (Köln, 1989).

Bentley, James, *Martin Niemöller, 1892 – 1984* (Oxford, 1984).

Benz, Ute, şi Benz, Wolfgang, *Sozialisation und Traumatisierung: Kinder in der Zeit des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992).

Benz, Wolfgang (ed.), *Die Juden în Deutschland 1933 – 1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988).

— The Ritual and Stage Management of National Socialism. Techniques of Domination and the Public Sphere, în Milfull (ed.), *The Attractions of Fascism*, 273 – 88.

— The Relapse into Barbarism, în Pehle (ed.),

November 1938.

— (ed.), *KZ-Aussenlager – Geschichte und Errinerung* (Dachau, 1999).

— *Flucht aus Deutschland*: *um Exil im 20. Jahrhundert* (München, 2001).

Beradt, Charlotte, *Das Dritte Rach des Traums* (Frankfurt am Main, 1981 [1966]).

Berenbaum, Michael, *A Mozaic of Victims*: *Non-Jews Persecuted and Murdered by the* Aacii (New York, 1990).

Bergen, Doris L., *Twisted Cross*: *The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996).

Berger, Stefan, *et al.* (edit.), *Writing National Histories*: *Western Europe since 1800* (Londra, 1999).

Berghoff, Hartmut, *Kleinstadt und Weltmarkt*: *Hohner und die Harmonika*

1857 – 1961: *Unternehmensgeschichte als Geseuschefisgeschichte* (Paderborn, 1997).

Bergsdorf, Wolfgang, Sprachlenkung im Nationalsozialismus, în Greiffenhagen (ed.), *Kampf um Wörter*? 65 – 74.

Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *AUtagskultur, Subjektivität und Geschichte*: *zur Theorie und Praxis von AUiagsgeschichte* (Münster, 1994).

Berliner Illustrierte Nachtausgabe (1933 – 9).

Bemett, Hajo, *Der jüdische Sport im nationalsozialistischen Deutschland 193*3 – *1938* (Schomdorf, 1978).

Bernhard, Hans Joachim, *et al.* (edit.), *Der Reichstagsbrandprozess und Georgi Dimüroff*: *Dokumente* (2 vol., Berlin, 1981 – 9).

Bessel, Richard, *Political Violence and the rise of Nazism*: *The Storm Troopers în Eastern Germany 1925 – 1934* (Londra, 1984). – (ed.), *Life in the Third Reich* (Oxford, 1987).

— (ed.), *Fascist Italy and Nazi Germany*: *Comparisons and Contrasts* (Cambridge, 1996).

— *Nazism and War* (Londra, 2004).

Bessen, Dorothea, Der Jüdische Kulturbund Rhein-Ruhr 1933 – 1938, în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 43 – 65.

Bethge, Eberhard, *Dietrich Bonhoeffer Theologe, Christ, ai-enosse* (München, 1967). Beyerchen, Alan D., *Scientists under Hitler*: *Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven, Conn., 1977).

Billstein, Reinhold, *et al.*, *Working for the Enemy*: *Ford, General Motors, and Forced Labor în Germany during the Second World War* (New York, 2000).

Blaazer, David, Finance and the End of Appeasement: The Bank of England, the National Government and the czech Gold, *Journal of Contemporary History*, 40 (2005), 25 – 40.

Black, Peter, Ernst Kaltenbrunner: Chief of the Reich Security Main Office, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 133 – 43.

— *Ernst Kalienbrurmer*: *Vassall Himmlers*: *Eine SS-Karrière* (Paderborn, 1991).

Blackboum, David, *Populists and Patricians*: *Essays în* Modern *German History* (Londra, 1987).

Blackbum, Gilmer W, *Education in the Third Reich A Study of Race and History în Nazi Textbooks* (Albany, N. Y, 1985).

Blaich, Fritz, The bayerische Industrie 1933 – 1939. Elemente von Gleichschaltung, Konformismus und Selbstbehauptung, în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II. 237 – 80.

— *Wirtschaft und Rüstung im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1987).

— Why Did the Pioneer Fall Behind? Motorization in Germany between the Wars, în Barker (ed.), *The Economic and Social Effects of the Spread of Motor Vehicles*, 149 – 55.

Blaschke, Olaf (ed.), *Korfessionen im Konflikt*: *Deutschland zwischen 1800 und 1970*: *Ein zweites*

konfessionelles Zeitalter (Göttingen, 2002).

Blasius, Dirk, Die Ausstellung „Entartete Musik" von 1938. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte, în Habert şi Korenke (edit), *Politische Deutungskulturen*, 199 – 211.

Blasius, Rainer A., *Für Grossdeutschland-gegen den grossen Krieg Staatssekretär Ernst Frhr. von Weizsäcker în den Krisen um dre Tsrhechoslowakdurd Polen 1938/39* (Köln, 1981).

Blau, Bruno, *Das Ausnahmerechtfier die Juden în Deutschland 1933 – 1945* (Düsseldorf, 1954 [1952]).

Bleuel, Hans Peter, *Strength Through Joy*: *Sex and Society în Nazi Germany* (Londra, 1973 [1972]).

Blumenberg, Werner, *Kämpfer für die Freiheit* (Berlin, 1959).

Book, Helen L., The State as an Employer of Women in the Weimar Republic, în Lee şi Rosenhaft (edit), *The State and Social Change în Germany*, 61 – 98.

Boas, Jacob, German-Jewish Internal Politics under Hitler 1933 – 1939, *Leo Baeck Institute Tearbook*, 29 (1984), 2 – 25.

Boberach, Heinz (ed.), *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk în Deutschland 1934 – 1944* (*Mainz*, 1971).

— *Meldungen aus dem Reich, 1938 – 1945*: *Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (17 vol., Herrsching, 1984).

Bock, Gisela, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (*OpXaden*, 1986).

— Antinatalism, Maternity and Paternity în National Socialist Realism, în Crew (ed.), *Nazism*, 110 – 40.

Bock, Helmut, *et al.* (edit.), *Sturz ins Dritte Reich*: Historische *Miniaturen und Porträts 1933/35* (Leipzig, 1983).

Boelcke, Willi A., *Die deutsche Wirtschaft 1930 – 1945*: *Interna des Reichswirtschqftsmimsteriums*

(Düsseldorf, 1983).

— *Die Kosten von Hitlers Krieg*: *Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe în Deutschland 1933 – 1948* (Paderborn, 1985).

Boese, Engelbrecht, *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich* (Bad Honnef.

Bohleber, Werner, şi Drew, Jörg, *Gift, das du unbewusst eintrinkst…3 Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache* (Bielefeld, 1994 [1991]).

Bohm, Hermann, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939, *VfZ* 19 (1971), 294 – 300.

Bohn, Robert, şi Dankei; Uwe *Standgericht der inneren Front3: Das Sondergericht Altona/ Kiel 1932 – 1945* (Hamburg, 1998).

Bohnert, Gunnar C., An Analysis of the Age and Education of the SS *Führerkorps* 1925 – 1939, *Historical Social Research*, 12 (1979), 4 – 17.

Bolchover, Richard, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993). Bollmus, Reinhard, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschefissystem* (Stuttgart, 1970).

— Alfred Rosenberg: National Socialism's „Chief Ideologue"?", în Smelser Zitelman (edit), *The Nazi Elite*, 183 – 93.

Bonhoeffer, Dietrich, *Gesammelte Schriften* (München, 1958).

Bork, Siegfried, *Missbrauch der Sprache*: *Tendenzen nationalsozialistischer Sprachregelung* (München, 1970).

Bondn, Joseph, *The Crimeand Punishmeniof I.G. Farben* (New York, 1978).

Bormann, Alexander von, Das nationalsozialistische Gemeinschaftslied, în Denkler şi Prümm (edit), *Die deutsche Literatur*, 256 – 80.

Bomscheuei; Kari-Dieter (ed.), *Justiz im Dritten*

Reich: *NS-Sondergerichisvefahren în Rhei*nicând-*Pfalz*; *Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994).

Borrmann, Norbert, *Paul Schultze-Naumburg, 1869 – 1949*: *Maler, Publizist, Architekt*: *Vom Kulturreformer der Jahrhundertwende zum Kulturpolitiker im Dritten Reich* (Essen, 1989).

Böttcher; Robert, *Kunst und Kunsterziehung im neuen Reich* (Breslau, 1933).

Botz, Gerhard, *Die Eingliederung Österreichs in das deutsche Reich*: *Planung und Verwiddichungdespoliiisch-adnumst* (*1938 – 1940*) (Linz, 1972).

— *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945*: *Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik* (Viena, 1975).

— *Der 13. März 38 und die Anschlussbewegung*: *Selbstaufgabe, Okkupation und Selbstfindung Österreichs 1908 – 1945* (Viena, 1978).

— *Wien, vom Anschluss zum Krieg*: *Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Ungestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39* (Viena, 1978).

Boveri, Margret, *Wir lügen alle*: *Eine Hauptstadtzeitung unter Hitler* (Olten, 1965).

Boyer, Christoph, *Naţionale Kontrahenten oder Partner*? *Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen* in der *Wirtschaft der CSR* (München, 1999).

Bracher, Karl Dietrich, *et al.*, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*: *Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems în Deutschland 1933/34* (3 vol., Frankfurt am Main, 1974 [1960]).

— *Et al.* (eds.), *Deutschland 1933 – 1945*: *Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Bonn, 1993 [1992]).

Bracht, Hans-Günther, *Das höhere Schulwesen im Sparmungsfeld von Demokratie und Nationalsozialismus*:

Ein Beitrag zur Kontimtitäisdebatte am Beispiel der preussischen Aufbauschule (Frankfurt am Main, 1998).

Brackmann, Kari-Heinz, şi Birkenhauer, Renate, *NS-Deuisch: Selbstrerständliche Begriffe und Schlagwörter aus der Zeit des Nationalsozialismus* (Straielen, 1988).

Braham Randolph L., *The PbHtics of Genocide*: *The Holocaust* în *Hungary* (2 vol., New York, 1980).

— *Perspectives on the Holocaust* (Boston, 1983).

— (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era*: *Patterns of Behauior in the Free World* (New York, 1985).

Brakeimann, Günter, Hoffnungen und Illusionen evangelischer Prediger zu Beginn des Dritten Reiches: gottesdienstliche Feiern aus politischen Anlässen, în Peukert şi Reulecke (edit), *Die Reihenfast geschlossen*, 129 – 48.

— 'Nationalprotestantismus und Nationalsozialismus, în Jansen *et al*. (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit.*, 337 – 50.

Bramsted, Ernest Kohn, *Goebbels and National Socialist Propaganda*, *1925 – 1945* (East Lansing, Mich., 1965).

Brand-Claussen, Bettina (ed.), *Beyond Reason*: *Art and Psychosis: Wnksform the Prinzhom Collection* (*Landra*, 1996).

Brandes, Detlef, Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Tschechoslowakei, în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 508 – 23.

— *Die Tschechen unter deutschem Protektorat* (2 vol., München, 1967 – 75).

— Şi Rural, Václav (edit), *Der Weg in die Katastrophe*: *Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938 – 1947* (Essen, 1994).

— *Et al.*, *Erzwungene Trennung*: *Vertreibungen und Aussiedlungen în und aus der Tschechoslowakei, 1938 – 1947 im Vergleich mit Polen, Ungam und Jugoslawien* (Essen, 1999).

Brandt, Harm-Hinrich, Stickler; Mattias (edit), *Der*

Burschen Herrlichkeit: *Geschichte und Gegenwart des studenţischen Kbrporations wesens* (Würzburg, 1998).

Bräutigam, Petra, *Mittelstandische Unternehmer im Nationals ozjahsmus*: *Wirt schafiliche Entwicklungen und soziale Verhaltensweisen in der Schuhund Lederindustrie Badens und Württembergs* (München, 1997).

Brechtken, Magnus, *Madagaskar Jur die Juden*: *Antisemitische Idee und politische Praxis 1885 – 1945* (München, 1997).

Breitman, Richard, şi Kraut, Alan, *American Refugee Polity and European Jewiy, 1933 – 1945* (Bloomington, Ind., 1987).

Breitschneider, Heike, *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus în München 1933 bis 1945* (München, 1968).

Broker, Arno, *Im Strahlungsfeld der Ereignisse 1925 – 1965* (Preussisch Oldendorf.

Brenner, Hildegard, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Reinbek, 1963).

Brenner, Peter J., *Reisekultur în Deutschland*: *Von der Weimarer Republik zjrm Dritten Reich* (Tübingen, 1997).

Breyvogel, Wilfried, şi Lohmann, Thomas, Schulalltag im Nationalsozialismus, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 199 – 221.

Bridenthal, Renate, şi Koonz, Claudia, Beyond *Kindei*, *Küthe*, *Kirche*. Weimar Women în Politics and Work, în Bridenthal *et al.* (edit), *When Biology Became Destiny*, 33 – 65.

Bridenthal, Renate, *et al.* (edit), *When Biology Became Destiny: Women în Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984).

Brinkmann, Reinhold, The Distorted Sublime: Music and National Socialist Ideology – A Sketch, în Kater şi Riethmuller (edit), *Music and Nazism*, 42 – 63.

Brintzinger, Klaus-Rainer, *Die Natumalokonorme an*

den Universitäten Freiburg, Heidelberg und Tübingen 1918 – 1945: *Eine instituhonenhistorische, vergleichende Studie der wirtsch/fiswissenschifilichen Fakultäten und Abteilungen südwestdeutscher Uräoersitäten* (Frankfurt am Main, 1996).

Broder; Henryk M., şi Geisel, Eike (edit), *Premiere und Pogrom: Der Jüdische Kulturbund 1933 – 1941*: *Texte und Bilder* (Berlin, 1992).

Brook-Shepherd, Gordon, *The Austrians A Thousand-year Odyssey* (Londra, 1996).

Broszat, Martin, Die memeldeutschen Organisationen und der Nationalsozialismus 1933 – 1939, (1957), 273 – 8.

— *Der Staat Hitlers*: *Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München, 1969).

— The Concentration Camps 1933 – 1945, în Krausnickă a/., *Anatomy*, 397 – 496. –, *Zweihundert Jahre deutsche Pölenpohiik* (Frankfurt am Main, 1972 [1963]).

— Politische Denunziationen in der NS-Zeit Aus Forschungserfahrungen im Staatsarchiv München, *Archivalische Zeitschrift*, 73 (1977), 221 – 38.

— I Möller; Horst (edit.), *Das Dritte Reich*: *Herrschaftsstruktur und Ce schichte* (München, 1986 [1983]).

— Şi Schwabe, Klaus (edit), *Die Deutschen Eliten und der Weg* în *den Zweiten Weltkrieg* (München, 1989).

— *Et al.* (edit), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977 – 83).

Browder, George C., *Foundations of the Nagi Police State*: *The Formation of Sipo and SD* (Lexington, Ky., 1990).

— *Hitler's Enforcers*: *The Gestapo and the SS Security Service in the Nagi Revolution* (New York şi Oxford, 1996).

Brücks, Andrea, Zwangssterilisation gegen „Ballastexistenzen", în Frahm *et al.* (edit), *Verachtetvefbigt-vernichtet*, 103 – 8.

Brumme, Martin E, „Prachtvoll fegt der eiserne

Besen durch die deutschen Lande". Die Tierärzte und das Jahr 1933, în Meinel Voswinckel (edit.), *Medigjn*, 173 – 82.

Brunck, Helma, *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsogyahsmus* (München, 1999).

Brunner, Claudia, *Arbeitslosigkeit im NS-Staat*: *Das Beispiel München* (Pfaff enweiler, 1997).

Brunnei; Otto, Gerhard, Dietrich (edit), *Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin* (Hamburg, 1961).

Bruns-Wüstefeld, Alex, *Lohnende Geschäfte*: *Die Entjudung* der Wirtschaft am Beispiel Göttingens* (Hanovra, 1997).

Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators* (Londra, 1949).

Buchheim, Christoph, Zur Natur des Wirtschaftsaufschwungs in der NS-Zeit, în idem *et al.* (edit), *Zfoischenkriegs & it: Wirtschaftshistorische Beiträge*:

Knut Borchardt zjrm 65. Geburtstag-Benâbaten, 1994), 97 – 119.

— Die Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich – mehr Disaster als Wunder. Eine Erwiderung auf Werner Abelshauser, *VJZQ* (2001), 653 – 4.

Buchheim, Hans, Command and Compliance, în Krausnick *et al*.. *Anatomy*, 303 – 96.

— The SS: Instrument of Domination, în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 127 – 301. Buchheit, Gert, *Ludwig Beck, ein preussischer General* (München, 1964).

Buchwitz, Otto, *50 Jahre Funktionar der deutschen Arbeiterbewegung* (*Stuttgart*, 1949). Budrass, Lutz, *Fhg & ugmdustrie und Luftrüstungin Deutschland 1918 – 1945* (Düsseldorf.

Bukey, Evan B., Popular Opinion în Vienna after the Anschluss, în Parkinson (ed.), *Conquering the Past*, 151 – 64.

Bullen, R.J., *et al.* (edit.), *Ideas into Politics*: *Aspects*

*of European History 188*0 – *1950* (Londra, 1984).

Burckhardt, Carl Jacob, *Meine Danziger Mission*, *1937 – 1939* (München, 1960). Burleigh, Michael, *Germany Turns Eastwards*: *A Study* of Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988).

— *Death and Deliverance*: *Eutanasi*a' *în Germany* c. *1900 – 1945* (Cambridge.

— *The Third Reich*: *A New History* (Londra, 2000).

— And Wippermann, Wolfgang, *The Racial State*: *Germany 1933 – 1945* (Cambridge.

Burrin, Philippe, *Hitler and the Jews*: *The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994 [1989]).

— Political Religion. The Relevance of a Concept, *History and Memory*, 9 (1997), 321 – 49.

Busch, Eberhard, *Karl Barths Lebenslauf*: *Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten* (München, 1975).

Bussemer, Thymian, *Propaganda und Popularkultur: Konstruierte Erlebniswelten im Nationalsozialismus* (Wiesbaden, 2000).

Bussmann, Georg, *German Art of the Twentieth Century* (München, 1985).

Bussmann, Walter, Zur Entstehung und Überlieferung der „Hossbach-Niederschrift", *VfZ* 16 (1968), 373 – 8.

Büttner, Ursula (ed.), *Die Deutschen und dieludenoefdgungim Dritten Reich* (Hamburg.

— „The Jewish Problem becomes a Christian Problem": German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich, în Bankier (ed.), *Probing*, 431 – 59.

— (ed.), *Das Umechstregyme*: *Internaţionale Forschung über den Nationalsozialismus*: *Festschriftjur Werner Jochmann zum 65. Geburtstag* (2 vol., Hamburg,

1986).

Caplanjane, Bureaucracy Politics and the National Socialist State, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 234 – 56.

— „The Imaginary Unity of Particular Interests": The „Tradition" of the Civil Service în German History, *Social History*, 4 (1978), 299 – 317.

— *Government Without Administration*: *State and Civil Service în Weimar and Nazi Germany* (Oxford, 1988).

Caron, Vicki, *Uneasy Asylum*: *France and the Jewish Refugee Crisis*, *1933 – 1942* (Stanford.

Carr, Edward Hallett, *The Twilight of Comentem*, *1930 – 1935* (Londra, 1982).

Carroll, Berenice A., *Design for Total War*. *Arms and Economics in the Third Reich* (Haga, 1968).

Carsten, F.L., *Fascist Movements în Austri*a' *From Schönerer to Hitler* (London, 197 7). –, *The German Workers and the Nazis* (Londra, 1995).

Castellan, Georges, *L'Allemagne de Weimar*, *1918 – 1933* (Paris, 1969).

Castell Rüdenhausen, Adelheid Gräfin zu, „Nicht mitzuleiden, mitzukämpfen sind wir da!" Nationalsozialistische Volkswohifahrt im Gau Westfalen-Nord, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 223 – 44.

Cebulla, Florian, *Rundfunk und ländliche Gesellschaft 1924 – 1945* (Göttingen, 2004).

Cecil, Robert, *The Myth of the Master Race*: *Alfred Rosenberg and Nazi Ideology* (Londra, 1972).

Cesarani, David, *The Making of Modern Anglo-Jewry* (Oxford, 1990).

— *Eichmann*: *His life and Crimes* (Londra, 2004).

Chamberlain, Neville, *The Strugglefor Peace* (Londra, 1939).

Childers, Thomas, and Caplan, Jane (edit), *Reevaluating the Third Reich* (New York.

Chroust, Peter, *Giessener Universität und Faschismus*: *Studenten und Hochschullehrer, 1918 – 1945* (2 vol., Münster, 1994).

Cienciala, Anna M., Poland în British and French Policy în 1939: Determination to Fight – or Avoid War?", *Polish Review*, 34 (1989), 199 – 226.

Clark, Christopher, *The Politics of Conversion*: *Missionary Protestantism and the Jews în Prussia, 1728 – 1941* (Oxford, 1995).

Clay, Catrine, şi Leapmahn, Michael, *Master Race*: *The Lebensborn Experiment în Nazi Germany* (Londra, 1995).

Conquest, Robert, *The Great Terror*. *A Reassessment* (Londra, 1992 [1968]).

Conradi, Peter, *Hitler's Piano Player*: *The rise and Fall of* Ernst *Haristaengl, Confidant of Hitler, Ally of FDR* (New York, 2004).

Conway, John S., *The Nazi Persecution of the Churches 1933 – 1945* (Londra, 1968).

Conze, Eckart, *Von deutschem Adel· Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert* (Stuttgart, 2000).

Cornelissen, Christoph, *Gerhard Ritter*: *Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 2001).

Comi, Gustavo, *Hitler and the Peasants*: *Agrarian Policy of the Third Reich, 1930 – 1939* (Princeton, N.J., 1990 [1989]).

— Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 18 – 27.

Comi, Gustavo, şi Gies, Horst, *Brot, Butter, Kanonen*: *Die Ernahrungswirtschqft în Deutschland unter der Diktatur Hitlers* (Berlin, 1997).

Crew, David F., *Germans on Welfare*: *From Weimar to Hitler* (New York, 1998).

— (ed.), *Nazism and German Society, 1933 – 1945* (Londra, 1994).

Cuomo, Glenn R., Purging an „Art-Bolshevist”: The Persecution of Gottfried Benn in the Years 1933 – 1938, *German Studies Review*, 9 (1986), 85 – 105.

— (ed.), *National Socialist Cultural Policy* (New York, 1995).

Czamowski, Gabriele, „The Value of Marriage for the *Votcsg/emeinschqjF*. Policies towards Women and Marriage under National Socialism, în Bessel (ed.), *Fascist Italy*, 94 – 112.

Dahm, Völker, Kulturelles und geistiges Leben, în Benz (ed.), *Die Juden*, 75 – 267. –, ’Naţionale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich, Jÿ43 (1995), 221 – 65.

Dammer, Susanna, Kinder, Küche, Kriegsarbeit – Die Schulung der Frauen durch die NS-Frauenschaft, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 215 – 45.

David, Henry P., *et al.*, Abortion and Eugenics în Nazi Germany, *Population and Development Review*, 14 (1988), 81 – 112.

Debus, Karl H., Die Reichskristallnacht in der Pfalz, für die *Geschichte des Oberrheins*, 129 (1981), 445 – 515.

Deischmann, Hans, *Objects*: *A Chronicle of Subversion în Nazi Germany* (New York.

Deist, Wilhelm, The Rearmament of the Wehrmacht, în Militäigeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, I: *The Build-up of German Aggression*, 373 – 540.

Denkler, Horst, şi Primm, Karl (edit), *Die deutsche Literatur im Dritten Reich*: *Themen*, *Traditionen*, *Wirkungen* (Stuttgart, 1976).

Deschner, Günther, Reinhard Heydrich: Security Technocrat, în Smelser and Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 85 – 96.

Deutsch, Harold C., *The Conspiracy Against Hitler in the Twilight War* (Minneapolis, 1968).

De Witt, Thomas E., „The Struggle Against Hunger

and Cold": Winter Relief în Nazi Germany, 1933 – 1939, *Canadian Journal of History*, 12 (1978), 361 – 81.

Diels, Rudolf *Lucifer ante Portas*: *Es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950). Dierkei; Wolfgang, „Niema slesuiten, Niema's Sektierer": Die Religionspolitik des SD 1933 – 1941, în Wildt (ed.), *Nachrichtendienst*, 86 – 117.

Dietrich, Richard, şi Oestreich, Gerhard (edit), *Forschungen zu Staat und Verfassung*: *Festgabe jur Fritz Hartung* (Berlin, 1958).

Diewald-Kerkmann, Gisela, *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der Volksgenossen* (Bonn, 1995).

— Denunziantentum und Gestapo. Die freiwilligen „Helfer" aus der Bevölkerung, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 288 – 305.

— *Et al.*, *Vor braunen Richtern*: *Die Verfolgung von Widerstandshandlungen, Resistenz und Sogenannter Heimtücke durch die Justiz în Bielefeld 1933 – 1945* (Bielefeld, 1992).

Dilks, David, „We Must Hope for the Best and Prepare for the Worst": the Prime Minister, the Cabinet and Hitler's Germany 1937 – 1939, în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 43 – 61.

Diller, Ansgar, *Rundjunkpolittk im Dritten Reich* (München, 1980).

Dimitroff, Georgi, *Reichstagsbrandprozess*: *Dokumente, Briefe und Aufzeichnungen* (Berlin, 1946).

Distel, Barbara, sijakusch, Ruth, *Konzentrations lager Dachau, 1933 – 1945* (München.

Dithmai; Reinhard, Literaturunterricht und Kriegserlebnis im Spiegel der nationalsozialistischen Programmatik, în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 54 – 74.

Din, Karl, *Sozialdemokraten im Widerstand*: *Hamburg* in der *Anfangsphase des Dritten Reiches*

(Hamburg, 1984).

Dohms, Peter, *Flugschriften în Gestapo-Akten*: *Nachweis und Analyse der Flugschriften în den Gestapo-Akten des Hauptstaatsarchivs* (Sieghurg, 1977).

Domarus, Max (ed.), *Hitler*: *Speeches and Proclamations*, *1932 – 1945*: *The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., Londra, 1990 – [1962 – 3]).

Dörner, Bemward, Alltagsterror und Denunziation. Zur Bedeutung von Anzeigen aus der Bevölkerung für die Verfolgungswirkung des nationalsozialistischen „Heimtücke-Gesetzes" în Krefeld, în Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *Alltagskultur*, *Subjektivität und Geschichte*: *zur Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte* (Münster, 1994), 254 – 71.

— Gestapo und „Heimtücke". Zur Praxis der Geheimen Staatspolizei bei der Verfolgung von Verstössen gegen das „Heimtucke-Gesetz", în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 325 – 43.

— *Heimtücke*: *Das Gesetz als Waffe*: *Kontrolle*, *Abschreckung und Verfol gung în Deutschland*, *1933 – 1945* (*Paderborn*, 1998).

— 'NS-Herrschaft und Denunziation. Anmerkungen zu Defiziten in der Denunziations forschung, *Historical Social Research*, 26 (2001), 55 – 69.

Döscher, Hans-Jürgen, *ReichskristaunachP*: *Die November-Pogrome 1938* (Frankfurt am Main, 1988), 57 – 76.

Drechsler, Nanny, *Die Funktion der Musik im deutschen Runefunk*, *1933 – 1945* (Pfaffenweiler, 1988).

Drewniak, Bogusław, *Das Theater im NS-Staat*: *Szenarium deutscher Zeitgeschichte*, *1933 – 1945* (Düsseldorf, 1983).

— *Der deutsche Film 1938 – 1945*: *Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987).

— The Foundations of Theater Policy în Nazi Germany, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Polity*, 67 – 94.

Drobisch, Klaus, Theodor Eicke. Verkörperung des KZ-Systems, în Bock *et al.* (eds.), *Sturz ins Dritte Reich*, 283 – 9.

— Alltag im Zuchthaus Luckau 1933 bis 1939, în Eichholtz (ed.), *Verfolgung, Alltag, Widerstand*, 242 – 72.

— Frühe Konzentrations lager, în Giebeler *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentrations lager în Deutschland*, 41 – 60.

— şi Wieland, Günther, *Sistem der NS-Konzentrations lager 1933 – 1939* (Berlin, 1993).

Du Bois, Josiah E., Jr, *The Devil's Chemists: 24 Conspirators of the International Farben Cartel Who Manufacture Wars* (Boston, Mass., 1952).

Duhnke, Horst, *Die KPD von 1933 bis 1945* (Köln, 1972).

Dülffer, Jost, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau, 1920 – 1939* (Düsseldorf, 1973).

— Zum „decision-making process" in der deutschen Aussenpolitik 1933 – 1939, în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 186 – 204.

— Grundbedingungen der nationalsozialistischen Aussenpolitik, în Haupts şi Mölich (edit.), *Strukturelemente*, 61 – 88.

— Albert Speer Cultural and Economic Management, în Smelser şi Ziteimann (edit.), *The Nazi Elite*, 212 – 23.

— *Et al.*, *Hitlers Städte: Baupolitik im Dritten Reich* (Köln, 1978).

Dümling, Albrecht, The Target of Racial Purity: The „Degenerate Music" Exhibition in Düsseldorf, 1938, în Etlin (ed.), *Art*, 43 – 72.

— Şi Girth, Peter (edit.), *Entartete Musik Eine kommentierte Rekonstruktion zur Düsseldorfer Ausstellung von 1938* (Düsseldorf, 1988).

— (ed.), *Banned ly the Nazis: Entartete Musik The Exhibition of Düsseldorf 1938 în Texts and Documents* (Londra, 1995 [1988]).

Dusik, Bärbel (ed.), *Hitler*: *Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933* (5 vol., München, 1992 – 8).

Düsing, Bernhard, *Die Geschichte der Abscherfjung der Todesstrefe in der Bundes republik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung ihres parlamentarischen Zustandekommens* (Schwenningen/Neckar, 1952).

Düwell, Kurt, Jewish Cultural Centers în Nazi Germany: Expectations and Accomplishments, în Reinharz şi Schatzberg (edit.), *The Jewish Response*, 294 – 316.

Dwork, Deborah, şi Van Pelt, Robert Jan, *Holocaust*: *A History* (New York, 2002). Eckert, Rainer, Gestapo-Berichte. Abbildungen der Realität oder reine Spekulation? în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 200 – 218.

Eckhardt, Karl August, *Die Grundschulbildung* (Dortmund, 1938).

Edinger, Lewis Joachim, *German Exile Politics*: *The Social Democratic Executive Committee in the Nazi Era* (Berkeley, Calif., 1956).

Eggers, Kurt, *Deutsche Gedichte* (München, 1938).

Ehrke-Rotermund, Heidrun, şi Rotermund, Erwin, *wischenreiche und Gegenwelien*: *Texte und Vorstudien zur Verdeckten Schreibweise im Dritten Reich* (München, 1999). Eicher, Thomas, *et al.*, *Theater im Dritten Reich*: *Theaterpolitik, Spielplanstruktur, NS-Dramatik* (Seelze-Velber, 2000).

Eichholtz, Dietrich, Zum Anteil des IG Farben Konzems an der Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges, *Jahrbuchlur Wirtschaftsgeschichte* (1969), 83 – 105.

— (ed.), *Verfolgung Alltag, Widerstand*: *Brandenburg in der NS-Zeit*: *Studien und Dokumente* (Berlin, 1993).

Eichhorn, Ernst, *et al.*, *Kulissen der Gewalt*: *Das Reichsparteilagsgelände în Nürnberg* (München, 1992).

Eichler; Völker, Die Frankfurter Gestapo-Kartei. Entstehung, Struktur; Funktion, Überiieferungsgeschichte und Quellenwert, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 178 – 99.

Eidenbenz, Mathias, *Blut und Boden*: *Zp Funktion und* Genèse *der Metaphern des Agrarismus und Biologismus* in der *nationalsozialistischen Bauern-propaganda R. W Darres* (*Bern*, 1993).

Eilers, Rolf, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*: *Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat* (Köln, 1963).

Eksteins, Modris, *The Limits of Reason*: *The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy* (Oxford, 1975).

Emmerich, Wolfgang, Die Literatur des antifaschistischen Widerstandes în Deutschland, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 427 – 58.

Emmerson, James Thomas, *The Rhineland Crisis*, *7 March 1936: A Critical Study în Multilateral Diplomaty* (Londra, 1977).

Ericksen, Robert P., *Theologia ns under Hitler*: *Gerhard Kittel*, *Paul Althaus*, *and Emanuel Hirsch* (New Haven, Conn., 1985).

— A Radical Minority: Resistance in the German Protestant Church, în Nicosia şi Stokes (edit), *Germans Against Nazism*, 115 – 36.

Erickson, John, *The Soviet High Command*: *A Military-Political History*, *1918 – 1941* (Londra, 2001 [1962]).

Erker, Paul, *Industrieeliten in der NS-Zeit: Anpassungsbereitschaft und Eigeninteresse von Unternehmen* in der *Rüstungsund Kriegswirtschaft*, *1936 – 1945* (Passau, 1993).

Eschenburg, Theodor, Streiflichter zur Geschichte der Wahlen im Dritten Reich, ty3 (1955), 311 – 16.

Esenwein-Rothe, Ingeborg, *Die Wirtschaftsverbände von 1933 bis 1945* (Berlin.

Etlin, Richard A. (ed.), *Art*, *Culture*, *and Media under the Third Reich* (Chicago, 2002).

Euler, Friederike, Theater zwischen Anpassung und

Widerstand. Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich, în Broszat *et al.* (edit), *Bagern*, II. 91 – 173.

Evans, Richard J., *The Feminist Movement în Germany, 1894 – 1933* (Londra, 1976). –, *Death în Hamburg*: *Society and Pblitics* in the *Cholera Years, 1830 – 1910* (Oxford.

— (ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich*: *Die Stimmungsberichte der Hamburger politischen Polizei 1892 – 1914* (Reinbek, 1989).

— *Rituals of Retribution*: *Capital Punishment în Germany 1600 – 1987* (Oxford, 1996). –, *Lying About Hitler*: *History Holocaust, and the David Irving Trial* (New York, 2001). –, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003).

— Şi Geary, Dick (edit.), *The German Unemployed Experiences and Consequences of Mass Unemploymentfrom the Weimar Republic to the Third Reich* (Londra, 1987).

— şi Lee, William Robert (edit.), *The German Family*: *Essays on the Social History of the Family în Nineteenthand Twentieth-Century Germany* (Londra, 1981).

— *The German Peasantry*: *Conflict and Community în Rural Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries* (Londra, 1986).

Exner, Peter, *Ländliche Gesellschaft und Landwirtschaft* în *Westfalen, 1919 – 1969* (Paderborn, 1997).

Fackler, Guido, *Des Lagers Stimme9*: *Musik im KZ· Alltag und Häfthngskultur în den Konzentrations lagern 1933 bis 1936* (Bremen, 2000).

Fallada, Hans, *Kleiner Marrn – was nun*? (Reinbek, 1978 [1932]).

— *Wer einmal aus dem Blechnapf frisst* (Reinbek, 1980 [1934]).

— *Wir hatten mal ein Kind*: *Eine Geschichte und*

Geschichten (Reinbek, 1980 [1934}).

— *Altes Herz gent auf die Reise* (München, 1981 [1936]).

— *Der eiserne Gustav*: *Roman* (Berlin, 1984 [1938]).

— *Der Trinker*/*Der Alpăruck* (Berlin, 1987 [1950]).

— *Wolf unter Wölfen* (Reinbek, 1991 [1937]).

— *Little Man – What Now*? tradus de Susan Bennett (Londra, 1996).

Fallois, Immo von, *Kalkül und Illusion*: *Der Machtkampf zwischen Reichswehr und während der Röhm-Krise 1934* (Berlin, 1994).

Farquharson, John E., *The Plough and the Swastik*a' *The NSDAP and Agriculture în Germany 1928 – 45* (*Londra*, 1976).

Faulenbach, Bernd, Tendenzen der Geschichtswissenschaft im „Dritten Reich" în Knigge-Tesche (ed.), *Berater der Braunen Macht*, 26 – 52.

Faulhabei; Michael von, *Judaism, Christianity and Germany: Advent Sermons Preached în St Michael's, Münich, în 1933* (Londra, 1934).

Faust, Anselm (ed.), *Verfolgung und Widerstand im Rheinland und în Westfalen*, 7955-/945 (Köln, 1992).

Feilchenfeld, Wemei; *et al., Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 1933 – 1939* (Tübingen, 1972).

Feiten, Willi, *Der Nationalsozialistische Lehrerbund Entwicklung und Organisation*: *Ein Beitrag zum Aufbau und zur Organisations struktur des nationalsozialistischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981).

Feldman, Gerald D., *Allianz and the German Insurance Business, 1933 – 1945* (Cambridge, 2001).

Ferguson, Niall, *Paper and Iron*: *Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation*, 7597-/927 (Cambridge, 1995).

Fest, Joachim C., *The Face of the Third Reich* (Londra, 1979 [1963]).

— *Plotting Hitler's Death The Story of the German*

Resistance (Londra, 1996 [1994]).

Fichtl, Franz, *et al.*, *Bambergs Wirtschaft Judentrei*: *Die Verdrängung der jüdischen Geschäftsleute în den Jahren 1933 bis 1939* (Bamberg, 1998).

Fieberg, Gerhard (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes*: *Justiz und Nationalsozialismus*: *Katalog zur Ausstellung des Bundesministers der Justiz* (Köln, 1989).

Figes, Orlando, şi Kolinitskii, Boris, *Interpreting the Russian Revolution*: *The Language and Symbols of 1917* (New Haven, Conn., 1999).

Pings, Karola, şi Sparing, Frank, *z Z Verfolgung der Düsseldorfer*

Sinti und Roma im Nationalsozialismus (Köln, 1992).

— *Et al.*, *From Race Science to the Camps*: *The Gypsies during the Second World War* (Hatfield, 1997).

Finney, Patrick (ed.), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1997).

Fischer, Albert, Jüdische Privatbanken im „Dritten Reich", *Scripta Mercaturae*: *Zeitschrift jur Wirtschaftsund Sozialgeschichte*, 28 (1994), 1 – 54.

— *Hjalmar Schacht und Deutschlands Judenfrage*: *Der Wirtschaftsdiktator und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft* (Köln, 1995).

— The Minister of Economics and the Expulsion of the Jews from the German Economy, în Bankier (ed.), *Probing*, 213 – 25.

Fischer, Wolfram, *Deutsche Wirtschaftspolitik 1918 – 1945* (Opladen, 1968).

Fisăj Karen A., în Hitler's Salon: The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internaţionale, în Etlin (ed.), *Art*, 316 – 42.

Flessau, Kurt-Ingo, *Schute der Diktatur Lehrpläne und Schulbiäherdes Natiorul L·ozidisтnus* (München, 1977).

— *Et al.* (edit), *Ei & ehung im Nationalsozialismus*: (*... und sie werden nicht mehrfrei ihr ganzes Leben/9* (*Kö*] *n*, 1987).

Fliedner, Hans Joachim, *Die Judenverfolgung în Mannheim 1933 – 1945* (Stuttgart, 1971).

Foertsch, Hermann, *Schuld und Verhängnis*: *Die Fritsch-Krise im Frühjahr 1938 als Wendepunkt in der Geschichte der nationalsozialistischen %ei t* (Stuttgart, 1951).

Foitzikjan, *wischen den Fronten*: *gfrr Politik Organisation und Funktion linker politischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939/40* (Bonn, 1986).

Forman, Päul, Physics and Beyond: Historiographie Doubts: Encounters and Conversations with Werner Heisenberg, *Science*, 172 (14 mai 1971), 687 – 8.

Forschbach, Edmund, *Edgar J. Jung*: *Ein konservativer Revoluţionar*. *30. Juni 1934* (Pfullingen, 1984).

Fox, John P., *Germary and the Far Eastern Crisis*, *1931 – 1938*: *A Study în Diplomacy and Ideology* (Oxford, 1982).

Fraenkel, Ernst, *The Dual State*: *Law and Justice în National Socialism* (New York, 1941).

Frahm, Klaus, *et al*. (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet*: *u den vergessenen Opfern des NS-Regimes* (Hamburg, 1986).

Frank, Hartmut (ed.), *Faschistische Architekturen*: *Planen und Bauen în Europa*, *1930 bis 1945* (Hamburg, 1985).

Frank, Willard C., The Spanish Civil War and the Coming of the Second World War, *International History Review*, 9 (1987), 368 – 409.

Franz, Günther (ed.), *Bauemschaft und Bauemstand 1500 – 1970: Büdinger Vor träge* 7977 – 7972 (Limburg, 1975).

Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch*: *zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981).

Frei, Norbert, *Nationalsozialistische Eroberung der Provinzpresse*: *Gleichschaltung*, *Selbstanpassung und Resistenz* în *Beyern* (Stuttgart, 1980).

— Şi Schmitz, Johannes, *Journalismus im Dritten Reich* (München, 1989).

— *National Socialist Rule în Germary*: *The Führer State 1933 – 1945* (Oxford, 1993 [1987]).

Frese, Matthias, *Betriebspolitik im Dritten Rach9*: *Deutsche Arbeitfront, Unternehmer und Staatsbürokratie in der westdeutschen Grossindustrie*, 7955 – 7959 (Paderborn, 1991).

Freund, Florian, Mauthausen – zu Strukturen von Hauptund Aussenlagem, în Benz (ed.), *KZ-Ausserdager*, 254 – 72.

Friedländer, Saul, *Pius XII and the Third Reich* (London, 1966). –, *Nazi Germary and the Jews*: *The Tears of Persecution 1933 – 1939* (New York, 1997).

Friemerţ, Chup, *Schönheit der Arbeit*: *Produktions ästhetik im Faschismus* (München, 1980).

Fritzsche, Peter; 'Nazi Modern, *Modernism/Modernity*, 3 (1996), 1 – 21.

Fröhlich, Elke (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, I: *Aufzeichnungen 1923 – 1941* (9 vol.); ÎL *Diktate 1941 – 1945* (15 vol.) (München, 1993 – 2000).

— Die drei Typen der nationalsozialistischen Ausleseschulen, în Leeb (ed.), 192 – 210.

Înommann, Eberhard, *Die Lieder der NS-eü*: *Untersuchungen zur natiorudsozialistischen Liedpropaganda von den Anfängen bis zum weiten Weltkrieg* (Köln, 1999).

Froschauei; Hermann, Streicher und „Der Stürmer", în Ogan şi Weiss (edit), *Faszination und Gewalt*, 41 – 8.

— şi Geyer; Renate, *Quellen des Hasses*: *Aus dem Archiv des Stürmer 1933 – 1945* (Nürnberg, 1988).

Früh, Eckhart, Terror und Selbstmord în Wien nach der Annexion Österreichs, în Kreissler (ed.), *Fünfzigjahre danach*, 216 – 26.

Fuchs, Konrad, *Ein Konzern aus Sachsen*: *Das Kaufhaus Schocken als Spiegelbild deutscher Wirtschc-i und Politik 1901 bis 1953* (Stuttgart, 1990).

Funke, Manfred (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf, 1976).

— 'Nationalsozialistische Tschechenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren, în idem Václav Kural (edit.), *Der Weg* in die *Katastrophe*: *Deutsch tschechoslowakische Beziehungen 1938 – 1947* (Essen, 1994).

— *Et al.* (edit.), *Demokratie und Diktatur*: *Geist und Gestalt politischer Herrschaft în Deutschland und Europa*: *Festschrift für Karl Dietrich Bracher* (Düsseldorf, 1987).

Gackenholz, Hermann, Reichskanzlei 5. November 1937: Bemerkungen über „Politik und Kriegführung" im Dritten Reich, în Dietrich şi Oestreich (ed.), *Forschungen zu Staat und Verfassung*, 459 – 84.

Gadberry, Gien W., *Theatre in the Third Reich, the Prewar Years: Essays on Theatre în Nazi Germany* (Westport, Conn., 1995).

Gailus, Manfred, *Protestantismus und Nationalsozialismus: Studien zur nationalsozialistischen Durchdringung des protestantischen Sozialmilieus în Berlin* (Köln, 2001).

Gall, Lothar, Franz Schnabel (1887 – 1966), în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 155 – 65.

— *Krupp*: *Der Aufstieg eines Industrieimperiums* (Berlin, 2000). Richard Strauss und das „Dritte Reich" oder Wie der Künstler Strauss sich missbrauchen liess, în Krellmann (ed.), *Wer war Richard Strauss*? 123 – 36.

— Pohl, Manfred (edit.), *Die Eisenbahn în Deutschland Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 1999).

Gamm, Hans-Jochen, *Der braune Kill*: *Das Dritte Reich und seine Ersatzreligfon. Ein Beitrag zurpolitischen Bildung* (Hamburg, 1962).

— *Der Flüsterwitz im Dritten Reich*: *Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen während des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]).

Ganssmüller, Christian, *Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches*: *Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Köln, 1987).

Grabe, Detlef, *wischen Widerstand und Martyrium*: *Die Zug-J10005 Dritten Reich3* (München, 1993).

Gatzen, Helmut, *Novemberpogrom 1938 în Gütersloh*: *Nachts Orgie der Gewalt, tags organisierte Vernichtung* (Gütersloh, 1993).

Gedye, George E.R., *Fallen Bastions*: *The Central European Tragedy* (Londra, 1939). Geiger, Theodor Julius, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1967 [1932]).

Gellately, Robert, *The Politics of Economic Despair Shopkeepers and German Politics 1890 – 1914* (Londra, 1974).

— The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files, *Journal of Modern History*, 60 (1988), 654*94.

— *The Gestapo and German Society*: *Enforcing Racial Polity 1933 – 1945* (Oxford.

— Aliwissend und aligegenwärtig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos, în Paul şi Mallmann (edit), *Die Gestapo*, 47 – 72.

— Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft: Zur Entstehungsgeschichte einer selbstüberwachenden Gesellschaft, în Schmiechen-Ackermann (ed.), *Anpas sung, Verweigerung, Widerstand*, 109 – 21.

— *Backing Hitler*: *Consent and Coercion în Nazi Germany* (Oxford, 2001).

— Nathan Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders în Nazi Germany* (Princeton, N.J.

Genschel, Helmut, *Die Verdrängung der Juden aus*

der Wirtschaft im Dritten Reich (Göttingen, 1966).

Gereke, Günther, *Ich war königlich-preussischer Landrat* (Berlin, 1970).

Gerlach, Wolfgang, *Als die Zpugm schwiegen*: *Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin, 1993 [1987]).

Germany's Economic Recovery, *The Economist*, 10 august 1935, 271 – 2. Gersdorff, Ursula von, *Frauen im Kriegsdienst 1914 – 1945* (Stuttgart, 1969). Gestier, Markus, *Die christlichen Parteien an der Saar und ihr Verhältnis zum deutschen Nationalstaat* în *den Abstimmungskämpfen 1935 und 1955* (St Inghert, 1991).

Geyer, Michael, Das Zweite Rüstungsprogramm (1930 – 1934): Eine Dokumentation, 17 (1975), 125 – 72.

— *Deutsche Rustungspolitik 1860 – 1980*. (Frankfurt am Main, 1984).

— Lehmann, Hartmut (edit), *Religion und Nation*: *Nation und Religion*: *Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte* (Göttingen, 2004).

Giebeler, Karl, *et al*. (edit), *Die frühen Konzentrations lager* în *Deutschland*: *Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Praxis în Gedenkstätten* (Bad Boll, 1996).

Gies, Horst, *R Walther Darré und die nationalsozialistische Bauempohlik în den Jahren 1930 bis 1933* (Frankfurt am Main, 1966).

— 'NSDAP und landwirtschaftliche Organisationen in der Endphase der Weimarer Republik, VJZ15 (1967), 341 – 67.

— Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem agrarpolitischen Sektor, *Zeitschrift jur Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16 (1968), 210 – 32.

— Der Reichsnährstand: Organ berufsständischer Selbstrerwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftslenkung?" *Zeitschrift jur Agrargeschickte und Agrarsoziologie*, 21 (1973), 216 – 33.

— Revolution oder Kontinuität? Die personelle Struktur des Reichsnährstandes, în Franz (ed.),

Bauemschaft und Bauemstand, 323 – 30.

— Aufgaben und Probleme der nationalsozialistischen Emährungswirtschaft 1933 – 1939, *Vierteÿahrschră jur Sozial- und Wirtschajisgeschichte*, 22 (1979), 466 – 99.

— Die Rolle des Reichsnährstandes im Nationalsozialistischen Herrschaftssystem, în Hirschfeld şi Kettenacker (edit.), *The Führer State*9, 270 – 304.

— Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Der Weg în den Reichsnährstand, *Zeitgeschichte*, 13 (1986), 123 – 41. Gilbert, Martin, *The Roots of Appeasement* (Londra, 1966).

Giles, Geoffrey J., The rise of the National Socialist Students' Association and the Failure of Political Education in the Third Reich, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 160 – 85.

— *Students and National Socialism în Germany* (Princeton, N.J., 1985).

— „The Most Unkindest Cut of All": Castration, Homosexuality and Nazi Justice, *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), 41 – 61.

— The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich, în Gellately şi Stoltzfus (edit), *Social Outsiders*, 233 – 55.

Gillessen, Günther, *Auf verlorenem Posten*: *Die Frankfurter Zeitang Dritten Reich* (Berlin, 1986).

Gimbel, John, *Science, Technology, and Reparations*: *Exploitation and Plunder în Postwar Germany* (Stanford, Calif., 1990).

Glantz, David M., *Stumbhnglolossus*: *The Redărrry on the Eve qf WM War* (*Lawrence*, Kans., 1998).

Glaser, Hermann, şi Silenius, Axel (*edit.*), *Jugend im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1975).

Godau, Marion, Anti-Moderne?", în Weissler (ed.), *Design* în *Deutschland*, *1933 – 194*5, 74 – 87.

Gohl, Beate, *Jüdische Wohifahrtspflege im Nationalsozialismus: Frankfurt am Main 1933 – 1943*

(Frankfurt am Main, 1997).

Golczewski, Frank, *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus*: *Personengeschichtliche Ansätze* (Köln, 1988).

Golücke, Friedhelm, *Korporationen und Nationalsozialismus* (Schemfeld, 1989). Gordon, Sarah Ann, *Hitler*, *Germans*, *and the Jewish Question3* (Princeton, 1984). Götz, Margarete, *Die Grundschule* in der *Zeit des Nationals ozjahsmus*: *Eine Untersuchung der inneren Ausgestaltung der vier unteren Jahrgänge der Volksschule auf der Grundiage amtlicher Massnahmen* (Bad Heilbrunn, 1997).

Graeb-Könneker, Sebastián, *Autochthone Modernität*: *Eine Untersuchung der vom Nationalsozialismus geförderten Literatur* (Opladen, 1996).

Graf, Christoph, Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei9, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 73 – 83.

Grarul, Hermann, Wer bestimmte die Aussenpolitik des Dritten Reiches? Ein Beitrag zur Kontroverse um Polykratie und Monokratie im NS-Herrschaftssystem, în Funke et al., (edit), *Demokratie und Diktatur*, 223 – 36.

— Grundzüge nationalsozialistische Aussenpolitik, în Broszat şi Möller (edit.), *Das Dritte Reich*, 104 – 26.

— *Reichskristallnacht*: *Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (München, 1988). Trandus *ca antisemitism in the Third Reich* (Cambridge, Mass., 1992).

— Integration und Entfremdung: Inanspruchnahme durch Staatsjugend und Dienstpflicht, în Benz şi Benz (edit), *Sozial*isation *und Traumatisierung*, 74 – 9.

Grasberger, Franz (ed.), *Der Strom der Töne trug mich fort Die Well um Richard Strauss în Briefen* (Tutzing, 1967).

Gravenhorst, Lerke, şi Tatschmurat, Carmen (edit.), *Töchter-Fragen*: *NSF – rauengeschichte* (Freiburg, 1990).

Greenbaum, Alfred A. (ed.), *Minority Problems în Eastern Europe between the World Wars with Emphasis on the Jewish Minority* (Universitatea Ebraică din Ierusalim, Institutul pentru Studii Avansate, manuscris dactilografiat, Ierusalim, 1988).

Gregor, A. James, *Fascism*: *The Classic Interpretations of the Interwar Period* (Morristown, N.J., 1983).

Gregor, Neil, *Daimler-Benz in the Third Reich* (Londra, 1998).

Greiffenhagen, Martin (ed.), *Kampf um Wörter*? *Politische Begriffe im Meinungsstreit* (München, 1980).

Grimm, Reinhold, Im Dickicht der inneren Emigration, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 406 – 26.

Gritschneidei; Otto, *Der Führer hat Sie zum Tode verurteilt...3: Hitlers sRöhm Putsch3-Morde vor Gericht* (München, 1993).

Grocek, Ferdinand, Ein Staat im Staate – der igFarben Konzern, *Marxistische Blätter*, 4 (1966), 41 – 8.

Grossmann, Kurt Richard, *Ossietzky ein deutscher Patriot* (Frankfurt, 1973 [1963]).

Gruchmann, Lothai; The bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Ştrafverfolgung von Mordfallen în Dachau, în Broszat *et al.* (edit), *Bayern*, II. 415 – 28.

— *Justiz va Dritten Reich, 1933 – 1940*: *Anpassungund Unterwerfung in der Ära Gärtner* (München, 1988).

— „Blutschutzgesetz" und Justiz: Entstehung und Anwerdurg des Nürnberger Gesetzes vom 15 September 1935, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 49 – 60.

Grunberger, Richard, *Social History of the Third Reich* (Harmondsworth, 1974 [1971]).

Grundmann, Friedrich, *Agrarpolitik im Dritten Reich3*: *Anspruch und Wirklichkeit des*

Reichserbhofgesetzes (Hamburg, 1979).

Gruner, Wolf, Die Reichshauptstadt und die Verfolgung der Berliner Juden 1933 – 1945, în Rürup *et al.* (ed.), *Jüdische Geschickte*, 229 – 66.

— *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden*: *Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung 1938 – 1943* (Berlin, 1997).

— Public Welfare and the German Jews under National Socialism, în Bankier (ed.), *Probing*, 78 – 105.

Grüttner, Michael, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995).

— Die Korporationen und der Nationalsozialismus, în Brandt şi Stickler (edit.), *Der Burschen Herrlichkeit*, 125 – 43.

Guenther, Irene, *Nazi Chic*?: *Fashioning Women in the Third Reich* (Oxford, 2004).

Guenther, Peter, Three Days în Münich, July 1937, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 33 – 43.

Gulick, Charles Adams, *Austriafrom Habsburg to Hitler* (Berkeley, Calif., 1948). Gutman, Yisrael (ed.), *Eruydopedia of the Holocaust* (4 vol., New York, 1990). –, *The Jews of Poland between Two World Wars* (Hanovra, N.H., 1989).

Gutsche, Willibald, şi Petzold, Joachim, Das Verhältnis der Hohenzollern zum Faschismus, *jur Geschichtswissenschaft*, 29 (1981), 917 – 39.

Guttsman, W.L., *Workersă Culture în Weimar Germany*: *Between Tradition and Commitment* (Oxford, 1990).

Haack, Hanna, Arbeitslose în Deutschland. Ergebnisse und Analyse der Berufszählung vom 16. Juni 1933, *Jahrbuchjur Wirtschqfkgeschichte* (*1986*), 36 – 69.

Haar, Ingo, *Historiker im Nationalsozialismus*: *Deutsche Geschichtswissenschefl und der Volkstumskampf3 im Osten* (Göttingen, 2002).

Haarmann, Hermann, *et al.* (edit), *Das war ein Vorspiel nur3: Bücherverbrennung în Deutschland 1933*:

Voraussetzungen und Folgen. Ausstellung der Akademie der Künste vom 8. Mai bis 3. Juli 1983 (Berlin, 1983).

Haberi, Othmar N., şi Korenke, Tobias (edit), *Politische Deutungskuliuren*: *Festschrift Jur Karl Rohe* (Baden-Baden, 1999).

Hachtmann, Rüdiger, *Industriearbeit im Dritten Reich3: Untersuchungen zu den Lohnund Arbeitsbedingungen în Deutschland, 1933 – 1945* (Göttingen, 1989).

— Bürgertum, Revolution, Diktatur – zum vierten Band von Hans-Ulrich Wehlers „Gesellschaftsgeschichte", *Sozal-Geschichte*, 19 (2004), 60 – 87.

Haerdter, Michael (ed.), *Wohnsitz*: *Nirgendwo*: *Vom Leben und vom Überleben auf der Strasse* (Berlin, 1982).

Haffner, Sebastián, *Defying Hitler*: *A Memoir* (Londra, 2002 [2000]).

Haftmann, Wemei; *Verfemte Kunst Bildende Künstler der inneren und äusseren Emigration in der ei t des Nationalsozialismus* (*Köln*, 1986).

Hagemann, Jürgen, *Die Presselenkung im Dritten Reich* (Bonn, 1970).

Hagen, William W, Before the „Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political antisemitism în Interwar Germany and Poland, *Journal of Modern History*, 68 (1996), 351 – 81.

Hahn, Fred (ed.), *Lieber Stürmer*! *Leserbriefe an das NS-Kamplblatt 1924 – 1945* (Stuttgart, 1978).

Hale, Oron J., *The Captive Press in the Third Reich* (Princeton, N.J., 1964). Hamann, Brigitte, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth* (München, 2002). Händler-Lachmann, Barbara şi Weither, Thomas, *Vergessene Geschäfte, verlor era Geschichte*: *Jüdisches Wirtschejtileben în Marburg und seine Vermehtungim Nationalsozialismus* (Marburg, 1992).

Hanke, Petei; *zur Geschichte der Juden în München zwischen 1933 und 1945* (München, 1967).

Hansen, Ernst W., *et al.* (edit.), *Politischer Wandel,*

organisierte Gewalt und naţionale Sicherheit Beitrage zur neueren Geschichte Deutschlands und Frankreichs: *Festschrift Jur Klaus-Jürgen Müller* (München, 1995).

Hardy, Alexander G., *Hitler's Secret Weapon*: *The Managed3 Press and Propaganda Machine of Nazi Germany* (New York, 1968).

Harrison, Edward D.R., The Nazi Dissolution of the Monasteries: A Case-Study, *English Historical Review*, 109 (1994), 323 – 55.

Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War* II *Six Great Powers în International Comparison* (Cambridge, 1998).

Hartmann, Christian, şi Slutsch, Sergej, Franz Halder und die Kriegsvorbereitungen im Frühjahr 1939. Eine Ansprache des Generalstabschefs des Heers, P45 (1997), 467 – 95.

Hase-Mihalik, Eva von, şi Kreuzkamp, Doris, *Du kriegst auch einen schonen Wohnwagen*: *wangslager Jur Sinti und Roma während des Nationalsozialismus în Frankfurt am Main* (Frankfurt am Main, 1990).

Hass, Kurt, *Jugend unterm Schicksal*: *Lebensberichte* jünger *Deutscher 1946 – 1949* (Hamburg, 1950).

Hauner; Milan, Did Hitler Want a World Dominion?", *Journal of Contemporary History*, 13 (1978), 15 – 32.

Haupt, Heinz-Gerhard (ed.), *Die radikale Mitte*: *Lebensweisen und Politik von Kleinhändlern und Handwerkern în Deutschland seit 1848* (München, 1985).

Haupts, Leo, şi Möhlich, Georg (edit.), *Strukturelemente des Nationalsozial ismus*: *Rassenideologie*, *Unterdruckungsmaschinene*, *Aussenpolitik* 1981).

Hausen, Karin, Mother's Day in the Weimar Republic, în Bridenthal et al., (edit.), *When Biology Became Destiny*, 131 – 52.

— The „German Mother's Day" 1923 – 1933, în Medick şi Sabean (edit), *Interest and Emotion*, 371 – 413.

Hay, Gerhard, Rundfunk und Hörspiel als

„Führungsmittel" des Nationalsozialismus, în Denkler şi Prümm (edit), *Die deutsche Literatur*, 366 – 81.

Hayes, Petei; Tritz Roessler and Nazism: The Observations of a German Industrialist, 1930 – 37, *Central European History*, 20 (1987), 58 – 83.

— *Industry and Ideology*: *IG Farben in the Nazi Era* (New York, 1987).

— Zur umstrittenen Geschichte der I.G. Farbenindustrie AG, *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 405 – 17.

— Polycracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy, în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 190 – 210.

— Big Business and „Aryanization" în Germany 1933 – 1939, *Jahrbuch Jur Antisemitismusjbrschung*, 3 (1994), 254 – 81.

— *From Cooperation to Complicity*: *Degussa in the Third Reich* (New York, 2005).

— Şi Wojak, Irmtrud (edit.), *Arisierung im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis* (Frankfurt am Main, 2000).

Heer, Hannes, *Ernst Thalmann în Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975).

Hehemann, Rainei; *Die Bd iarrpjimgdes-geunerunwesens im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871 – 1933* (Frankfurt am Main, 1987).

Hehl, Ulrich von, *et al*. (edit.), *Priester unter Hitlers Terror*: *Eine biographische und statistische Erhebung* (*J*. vol., Mainz, 1996 [1984]).

Heiber, Helmut, Der Fall Grünspan, *VJZŞ* (1957), 134 – 72.

— *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart.

— (ed.), *Goebbels-Reden* (2 vol., Düsseldorf, 1971 – 2).

Heilbronner, Oded, *Die Achillesferse des deutschen Katholizismus* (Gerlingen, 1998). Heim, Susanne, The German-Jewish Relationship in the Diaries of Victor Klemperer, în Bankier (ed.), *Probing*, 312 – 25.

— *Kalorien, Kautschuk, Karrieren*: *FJlanzenzuchiung und landwirtschaftliche Forschung în Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933 – 1945* (Göttingen, 2003).

Heineman, Elizabeth D, *What Difference Does a Husband Make*? *Women and Marital Status în Nazi and Postwar Germany* (Londra, 1999).

Heinonen, Reijo E., *Anpassung und Identität*: *Théologie und Kirchenpolitik der Bremer Deutschen Christen 1933 – 1945* (Göttingen, 1978).

Heinrich-Hampf, Vroni, Über Gartenidylle und Gartenarchitektur im Dritten Reich, în Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 271 – 81.

Heinzelmann, Herbert, Die Heilige Messe des Reichsparteitage. Zur Zeichensprache von Leni Riefenstahis „Triumph des Willens", în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 163 – 8.

Heisenberg, Werner, *Der Teil und das Ganze*: *Gespräche im Umkreis der Atomphysik* (München, 1969).

Heller, Celia S., *On the Edge of Destruction*: *Jews of Poland between the Two World Wars* (New York, 1977).

Helmreich, Ernst C., *The German Churches under Hitler: Background, Struggle, and Epilogue* (Detroit, Mich., 1979).

Heminer, Willi, *Die unsichtbaren3 Arbeitslosen*: *Statistische Methoden, soziale Tatsachen* (Zeulenroda, 1935).

Henke, Josef, *England în Hitlers politischem Kalkül 1935 – 1939* (Boppard, 1973).

Hentschel, Klaus (ed.), *Physics and National Socialism*: *An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996).

Herbert, Ulrich, „Die guten und die schlechten Zeiten". Überlegungen zur diachronen Analyse lebensgeschichtlicher Interviews, în Niethammer (ed.), *Die*

*Jahre weiss man nicht*3, 67 – 96.

— *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*: *Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1995).

— *Hitler's Foreign Workers*: *Erforced Foreign Labor în Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]).

— *Et al.* (edit), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager. Entwicklung und Struktur* (2 vol., Göttingen, 1998).

— Von der Gegenerbekampfung zur „rassischen Generalprävention". „Schutzhaft" und Konzentrations lager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933 – 1939, în idem (edit), *Die nationakozialistischen Konzentrations lager*, L 60 – 81.

— Die nationalsozialistischen Konzentrations lager Geschichte, Erinnerung, Forschung, în idem (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, I. 17 – 40.

Herbst, Ludolf, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945*: *Die Entfesselung der Gewalt*: *Rassimus und Krieg* (Frankfurt am Main, 1996).

— şi Weihe, Thomas (edit), *Die Commerzbank und die Juden 1933 – 1945* (München, 2004).

Herlemann, Beatrix, *Die Emigration als Kampfposten*: *Die Anteitung des kommunistischen Widerstandes în Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden* (Königstein im Taunus, 1982).

— *Der Bauer klebt am Hergebrachten*: *Bäuerliche Verhaliensweisenunterm NalioM auf dem Gebiet des heutigen Landes Niedersachsen* (Hanovra, 1993).

Herzig, Arno (ed.), *Die Juden în Hamburg 1590 bis 1990: Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung Vierhundert Jahre Juden în Hamburg3* (Hamburg, 1991).

— Şi Lorenz, Ina (edit.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden unter dem Nationalsozialismus* (Hamburg, 1992).

— *Et cd*, (edit), *Verdrängung und Vernichtung der Juden* în *Westfalen* (Münster, 1994).

Herzstein, Robert Edwin, *The War that Hitler Won*: *The Most Infamous Propaganda Campaign în History* (Londra, 1979).

Heske, Henning, *... und morgen dieganze Weit: Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus* (Giessen, 1988).

Heskett, John, Modernism and Archaism în Design in the Third Reich, în Taylor şi van der Will (edit.), *The Nazification of Art*, 110 – 27.

Hetzer, Gerhard, Die Industriestadt Augsburg. Eine Sozialgeschichte der Arbeiteropposition, în Broszat *et al*. (edit.), *Bayern*, III. 1 – 234.

— Emste Bibelforscher în Augsburg, în Broszat *et al*. (edit), *Bayern*, IV 621 – 44. Heumos, Peter, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938* (München, 1989).

Hildebrand, Klaus, *Vom Reich zum Weltreich*: *Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919 – 1945* (*München*, 1969).

— *The Foreign Policy of the Third Reich* (Londra, 1973 [1970]).

— *Das vergangene Reich*: *Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, 1871 – 1945* (Stuttgart, 1995).

— Die Deutsche Reichsbahn in der nationalsozialistischen Diktatur 1933 – 1945, în Gall şi Pohl (edit.), *Die Eisenbahn* în *Deutschland*, 163 – 243.

Hildesheimer, Esriel, *Jüdische Selbstrerwaltung unter dem NS-Regime*: *Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden în Deutschland* (Tübingen.

Hill, Leonidas E. (ed.), *Die Weizsäcker-Papiere 1933 – 1950* (Frankfurt am Main, 1974).

Hillgruber, Andreas, Grundzuge der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933 – 1945, *Saeculum*, 24 (1973), 328 – 45.

— *Deutsche Grossmachtund Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf.

Hirsch, Martin, *et al.* (edit), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus*: *ausgewählte Schriften, Gesetze und Gerichtsentscheidungen von 1933 bis 1945* (Köln.

Hirschfeld, Gerhard, şi Kettenacker; Lothar (edit), *The Führer State3*: *Myth and Reality*: *Studies on the Structure and Pölitics of the Hund Reich* (Stuttgart, 1981).

Hider, Adolf, *Mein Kampf* (Londra, 1969 [1925 – 7]).

— *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922-August 1939*: *An En-ish Translation of Represeniative Passages* (New York, 1981).

Hockerts, Hans Günter, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen katholische Ordensange hörige und Priester 1936/37*: *Eine Studie zur nationalsozialistischen Herrschaftstechmk und zum Kirchenkampf* (*Mainz*, 1971).

— Die Goebbels-Tagebücher 1932 – 1941: Eine neue Hauptquelle zur Erforschung der nationalsozialistischen Kirchenpolitik, în Albrecht *et al.* (edit), *Politik und Kbrfession*: *Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Berlin.

359 – 92.

Hoensch, Jörg K., *A History of Modern Hungary 1867 – 1986* (Londra, 1988 [1984]). Hoffmann, Hilmar, (ed.), *The Triumph of Propaganda*: *Film and National Socialism, 1933 – 1945* (Providence, R.I., 1996).

Hoffmann, Peter, Generaloberst Ludwig Becks militärpolitisches Denken, *Historische Zeitschrift*, 234 (1981), 101 – 21.

— *Widerstand – Staatsstreich – Attentat*: *Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (a 4-a ediţie, München, 1985).

— *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder* (Stuttgart, 1992).

Hohmann, Joachim S., *Geschichte der Zjgeunerverfbigung* în *Deutschland* (Frankfurt am Main, 1981).

— (ed.), *Erster Weltkrieg und nationalsozialistische Bewegung3 im deutschen Lesebuch 1933 – 1945* (Frankfurt am Main, 1988).

— *Verfolgte ohne Heimat*: *Die Geschichte der Zigeuner* în *Deutschland* (Frankfurt am Main, 1990).

— *Robert Ritter und die Erben der Kiiminalbiologie*: *Zjgeunerfnschung** *im Nationalsozialismus und în Westdeutschland im Zftchen des Rassismus* (Frankfurt am Main, 1991).

— (ed.), *Keine Zeil für gute Freunde*: *Homosexuelle* în *Deutschland 1933 – 1969 – Ein Leseund Bilderbuch* (Berlin, 1982).

— Şi Larger, Hermann, *Stolz, ein Deutscher zu sein… 3: Nationales Selbstrerständnis în Schulaufsätzen, 1914 – 1945* (Frankfurt am Main, 1995).

Höhne, Heinz, *The Order of the Death's Head*: *The Story of Hitler's SS* (Londra, 1972 [1966]).

— *Mordsache Röhm*: *Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft, 1933 – 1934* (Reinbek.

— *Die Illusionen*: *Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches 1933 – 1936*

(Düsseldorf, 1991)

Hojer, Ernst, *Nationalsozialismus und Pädagogik*: *Umfleld und Entwicklung der*

Pädagogik Ernst Kriecks (Würzburg, 1996).

Homburg, Heidrun, *Raţionalisierung und Industriearbdi: Arbeitsmarkt – Management – Arbeiterschaft im Siemens-Konzern Bertin 1900 – 1939* (Berlin, 1991).

— Warenhausuntemehmen und ihre Gründer în Frankreich und Deutschland oder cine diskrete Elite und mancherlei Mythen, *Jahrbuch jur Wirtschaftsgeschichte* (1992), 183 – 219.

Homze, Edward L., *Arming the Luftwaffe*: *The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry* 7979 – 59 (Lincoln, Nebr. 1976).

Hopstei; Norbert, şi Nassen, Ulrich, *Literatur und Erziehungim National.· Deutschunterricht als Körperkultur* (Paderborn, 1983).

Hom, Daniel B., The Hitler Youth and Educational Decline in the Third Reich, *History of Education Quarterly*, 16 (1976), 425 – 47.

Hom, Gerd-Rainer, Radicalism and Moderation within German Social Democracy în Underground and Exile, 1933 – 1936, *German History*, 15 (1997), 200 – 220.

Home, John N., şi Kramer, Alan, *German Atrocities, 1914*: *A History of Denial* (New Haven, Conn. 2001).

Hopfner, Hans-Paul, *Die Universität Borm im Dritten Reich: Akademische Bio graphien unter nationalsozialistischer Herrscheft* (Bonn, 1999).

Höss, Rudolf, *Commandant of Auschwitz*; *The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959 [1951]).

Hossbach, Friedrich, *Zw*-se-*ien Wehrmacht und Hitler, 1934 – 1938* (Göttingen, 1965 [1949]).

Huber, Engelbert, *Das ist Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1933).

Huber, Ernst Rudolf, *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches* (Hamburg, 1939).

Huck, Gerhard (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit: Untersuchungen zum Wandel der AUlagskultur în Deutschland* (Wuppertal, 1980).

Hull, David Stewart, *Film in the Third Räch*: *A Study of the German Cinema, 1933 – 1945* (Berkeley, Calif., 1969).

— On the Trail of Missing Masterpieces: Modern Art from German Galleries, în Barron (*cdf Degenerate Art*, 121 – 33.

Hüttenberger, Peter, Heimtückefalle vor dem Sondergericht München 1933 – 1939, în Broszat *et al.* (edit), *Beyern*, IV 435 – 526.

Iber, Harald, *Christlicher Glaube oder rassischer Mythus*: *Die Auşeinandersetzung der Bekennenden Kirche mit Alfred Rosenbergs Der Mythus des 20. Jahrhundertsă* (Frankfurt am Main, 1987).

Iggers, Georg G. (ed.), *The Social History of Politics*: *Critical Perspectives în West German Historical Writing since 1945* (Leamington Spa, 1985).

— Introduction, în idem (ed.), *The Social History of Politics*, 1 – 48.

Înfield, Glenn B., *Lem Riefenstahl*: *The Fallen Film Goddess* (New York, 1976).

Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), *în den Fangen des NKVD*: *Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors* in der *UdSSR* (Berlin, 1991).

Jacobsen, Hans Adolf, *Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933 – 1938* (Frankfurt am Main, 1968).

— *Et al.* (*edit.*), *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus, 1933 – 1945* (3 vol., Bielefeld, 1961).

Jädi, Inge, *et aLBeyond Reason*: *Art and Psychosis. Works from the Prinzliorn Collection* (Londra, 1996).

James, Harold, Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933 – 1945, în Lothar Gall et al., *Die Deutsche Bank 1870 – 1995* (München, 1993), 315 – 408.

— Inovation and Conservatism în Economic Recovery: The Alleged „Nazi Recovery" of the 1930 s, în Childers şi Caplan (edit), *Reevaluating the Third Reich*, 114 – 38.

— *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews*: *The Expropriation of Jewish-owned Property* (Cambridge, 2001).

— *The Nazi Dictatorship and the Deutsche Bank* (Cambridge, 2004).

Janda, Annegret, The Fight for Modern Art: The Berlin Nationalgalerie after 1933, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 105 – 18.

— (ed.), *Das Schicksal einer Sammlung*: *Aufbau und*

Zerstörung der Neuen Abteilung der Nationalgalerie im chemaligen Kronprinzßn-Palais: *Unter den Linden 1918 – 1945* (Berlin, 1986).

Jansen, Christian, *Profesoren und Politik*: *Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914 – 1935* (Göttingen, 1992).

— *Et al.* (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit*: *Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*: *Festschrift jur Hans Mommsen zum 5. November 1995* (Berlin, 1995).

Janssen, Karl-Heinz, Eine Welt brach zusammen, în Glaser şi Silenius (edit), *Jugend im Dritten Reich*, 88 – 90.

— şi Tobias, Fritz, *Der Sturz der Generale*: *Hitler und die Blomberg-Fritsch Krise 1938* (München, 1994 [1938]).

Jarausch, Konrad H., *Deutsche Studenten 1800 – 1970* (Frankfurt am Main, 1984). –, *The Urfree Professions*: *German Lawyers*, *Teachers*, *and Engineers*, *1900 – 1950* (New York, 1990).

Jaskot, Paul B., *The Architecture of Oppression*: *The SS*, *Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy* (Londra, 2000).

Jaworski, Rudolf, *Vorposten oder Minderheit*?: *Der sudetendeutsche Volkstumskampf în den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der CSR* (Stuttgart, 197 7).

Jelavich, Barbara, *Modern Austria*: *Empire and Republic, 1815 – 1986* (Cambridge, 1987).

Jellonnek, Burkhard, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz*; *Die Verfolgung von Homosexuellen în Dritten Reich* (Paderborn, 1990).

— Staatspolizeiliche Fahndungsund Ermittlungsmethoden gegen Homosexuelle. Regionale Differenzen und Gemeinsamkeiten, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 343 – 56.

Joachimsthaler, Anton, *Hitlers Liste*: *Ein Dokument persönlicher Beziehungen* (München, 2003).

John, Eckhard, *Musikbolschewismus*: *Die*

Politisierung der Musik în Deutschland, 1918 – 1938 (Stuttgart, 1994).

Johnson, Eric A., *Nazi Terror*: *The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999).

Jung, Otmar, *Plebiszit und Diktatur*: *Die Volksabstimmungen der Nationalsozialisten*: *Die Falle Austritt aus dem Völkerbund9 (1933), Staatsoberhaupt*? (*1934*) *und Anschluss Österreichs* (*1938*) (Tübingen, 1995).

Jupper, Alfons (ed.), *Staatliche Akten über die Reiehskonkordatsverhandlungen 1933* (Mainz, 1969).

Kaftan, Kurt Gustav, *Der Kampf um die Autobahnen*: *Geschichte der Autobahnen în Deutschland 1907 – 1935* (*Berlin*, 1955).

Kaienburg, Hermann, Funktions wandel des KZ-Kosmos? Das Konzentrations lager Neuengamme 1938 – 1945, în Herbert et al., (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 259 – 84.

— *Vernichtung durch Arbeit*: *Der Fall Neuengamme*: *Die Wirtschefftsbestrebungen der SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbedingungen der KZ-Grfangenen* (Bonn, 1990).

Kaiser, Emstsi Knom, Michael, *Wir lebten und schliefen zwischen den Toten*: *Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung în den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994).

Kaiser, Fritz, *Führer durch die Ausstellung Entartete Kunst* (Berlin, 1937).

Kaiser, Jochen-Christoph, Protestantismus, Diakonie und, Judenfrage" 1933 – 41, VfZ37 (1989), 673 – 714.

Kaishoven, Hedda (ed.), *Ich denk se viel an Euch Ein deutsch-holländischer Briefwechsel 1920 – 1949* (München, 1995 [1991]).

Kaplan, Marion A., *Between Dignity and Despair*: *Jewish Life* în *Nazi Germany* (New York, 1998).

Kappeler, Alphons, *Ein Fall von Pseudologia phantastic*a' in der *deutschen Literatur*: *Fritz Reck-Maueczßwen* (2 vol., Göppingen, 1975).

Karisch, Rainer Stokes, Raymond G., *Faktor öl· Die Geschichte der Mineralöbwirtschaft în Deutschland 1859 – 1974* (München, 2003).

Karow, Yvonne, *Deutsches Opfer*: *Kultische Selbstauslöschung auf den Reichsparteitagen der NSDAP* (Berlin, 1997).

Kaschuba, Wolfgang, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhunderi* (München, 1990).

— şi Lipp, Carola, Kein Volk stent auf, kein Sturm bricht Ios. Stationen dörflichen Lebens auf dem Weg în den Faschismus, în Beck *et al.* (edit.), *Terror und Hoffnung*, 111 – 55.

— *Dörfliches Überleben*: *Z™ Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Tübingen, 1982).

Kater, Michael H., Die emsten Bibelforscher im Dritten Reich, *VfZ* 17 (1969), 181 – 218.

— Die deutsche Eltemschaft im nationalsozialistischen Erziehungssystem. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der Familie, *Vierteljahrsschriftfür Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 67 (1980), 484 – 512.

— Medizin und Mediziner im Dritten Reich, Historische *Zeitschrift*, 244 (1987), 299 – 352.

— *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, N.C., 1989).

— *Different Drummers*: *Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992).

— *The Twisted Muse*: *Musicians and their Music in the Third Reich* (New York, 1997).

— *Composers of the Nazi Era*: *Eight Portraits* (New York, 2000).

— *Hitler Youth* (Cambridge, Mass., 2004).

— şi Riethmüller, Albrecht (edit.), *Music and Nazism*: *Art under Tyranny 1933 – 1945* (Laaber, 2003).

Kehrl, Hans, *Krisemnanager im Dritten Reich 6 Jahre Frieden, 6 Jahre Krieg*: *Erinnerungen* (Düsseldorf, 1973).

Keim, Wolfgang, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*

(2 vol., Darmstadt, 1995 – 7). Keinemann, Friedrich, *Vom Krummstab zur Republik*: *Westfalischer Adel unter preussischer Herrschaft 1802 – 1945* (Bochum, 1997).

Keitz, Christine, Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik, *Archivlur Sozialgeschichte*) 33 (1993), 179 – 209.

Keller, Bernhard, *Das Handwerk im faschistischen Deutschland: Zum Problem der Massenbasis* (Köln, 1980).

Kershaw, Ian, Antisemitismus und Volksmeinung. Reaktionen auf die Judenverfolgung, în Broszat *et al*. (edit.), *Beyern*, II. 280 – 348.

— The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich, *Leo Baeck Institute Year Book*) 26 (1981), 261 – 89.

— *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich Bavaria 193*3 – *1945* (Oxford, 1983).

— How Efective Was Nazi Propaganda?", în Welch (ed.), *Nazi Propaganda*, 180 – 205.

— *The Hitler Myth*: *Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987).

— Der Überfall auf Polen und die öffentliche Meinung în Deutschland, în Hansen *et al*. (edit.), *Politischer Wandel*, 237 – 50.

— *Hitler*, *1889 – 1936*: *1 Hubris* (Londra, 1998).

— *Hitler*, *1936 – 1945*: *IIN – emesis* (Londra, 2000).

— *The Nazi Dictatorship*: *Problems and Perspectives of Interpretation* (a 4-a ediţie, Londra, 2000 [1985]).

Kersten, Felix, *The Kersten Memoirs*, *1940 – 1945* (Londra, 1956 [1952]).

Kessler, Harry Graf, *Tagebücher*, *1918 – 1937*, ed. Wolfgang Pfeiffer-Belli (Frankfurt am Main, 1982 [1961]).

Ketelsen, Uwe-Karsten, *Literatur und Drittes Reich* (Schemfeld, 1992).

Kiaulehn, Walther, *Mein Freund der Verleger – Ernst* Rowohlt *und seine Zeit* (Reinbek.

Kieffer, Fritz, *Judenverfolgung în Deutschland – cine*

innere Angelegenheit? *Internaţionale Reaktionen auf die Fluchttingsproblematik 1933 – 1939* (Stuttgart, 2002).

Kiemeier, Klaus, *The Ufa Story*: *A History of Germany's Greatest Film Company 1918 – 1945* (New York, 1996).

Kimmel, Günther, Das Konzentrations lager Dachau: Eine Studie zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen, în Broszat *et al*. (edit.), *Bayern*, H. 349 – 413.

Kirchberg, Peter, Typisierung in der Kraftfahrzeugindustrie und der Generalbevollmächtigte für das Kraftfahrwesen, *Jahrbuch jur Wirtschaftsgeschichte* (1969), 117 – 42.

Kirchliches Jahrbuchfür die Evangelische Kirche în Deutschland 1933 – 1944 (Gütersloh, 1948).

Kirkpatrick, Clifford, *Women în Nazi Germany* (Londra, 1939).

Kitchen, Martin, *The Coming of Austrian Fascism* (Londra, 1980).

Kittel, Manfred, Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik, în Blaschke (ed.), *Komessionen im Konflikt*, 243 – 98.

Klee, Ernst, *Die SA Jesu Christi*: *Die Kirchen im Barme Hitlers* (Frankfurt am Main.

Kleiber, Lore, „Wo ihr seid, da soll die Sonne scheinen!" – Der Frauenarbeitsdienst am Ende der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 188 – 214.

Klein, Burton H., *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959). Klein, Thomas (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Hessen-Nassau, 1933 – 1936* (Köln, 1986).

Kleine, George H., Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus, *Vf*ã 26 (1978), 100 – 143.

Klemperer, Klemens von, *German Resistance Against*

Hitler: *The Search for AUies Abroad, 1938 – 1945* (*Oxford*, 1992).

Klemperer, Victor, *LTI*: *Notizbuch eines Philologen* (Leipzig, 1975 [1947]).

— *I Shall Bear Witness*: *The Diaries of Victor Klemperer 1933 – 1941* (Londra, 1998 [1995]).

— *Tagebücher 1933 – 1934* (*Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*: *Tagebücher 1933 – 1945*, 1) (Berlin, 1999 [1995]).

Klepper, Jochen, *Unter dem Schatten Deiner Flügel*: *Aus den Tagebüchern der Jahre 1932 – 1942* (Stuttgart, 1956).

Klessmann, Christoph, Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich, în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich*, 350 – 83.

Kley, Stefan, *Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des weiten Weltkriegs* (Paderborn.

Kling, Willi, *Kleine Geschichte der IG Farben – der Grossfabrikant des Todes* (Berlin.

Klingemann, Carsten, Social-sdentific Experts – No Ideologues: Sociology and Social Research in the Third Reich, în Turner şi Käsler (edit), *Sociology Responds to Fascism*, 127 – 54.

— *Soziologie im Dritten Reich* (Baden-Baden, 1996).

Klinksiek, Dorothée, *Die Frau im NS-Staat* (Stuttgart, 1982).

Klönne, Arno, *Jugend im Dritten Reich Die Hitler-Jugend und ihre Gegner* (Köln, 1999 [1982]).

Kloss, Erhard (ed.), *Reden des Führers*: *Politik und Propaganda Adolf Hitlers, 1922 – 1945* (München, 1967).

Klotzbach, Kurt, *Gegen den Nationalsozialisrrius*: *Widerstand und Verfolgung în Dortmund 1930 – 1945*: *Eine historisch-politische Studie* (Hanovra, 1969).

Knauer, Wilfried (ed.), *Nationalsozialistische Justiz und Todesstrerfe*: *Eine Dokumentation zur Gedenkstätte* in

der *Justizpolizugsanstail Wolfenbüttel* (Braun schweig, 1991). Knigge-Tesche, Renate (ed.), *Berater der Braunen Macht*: *Wissenschaft und Wissenschaftler im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1999).

Knipping, Franz şi Müller, Klaus-Jürgen, *Machtbewusstsein* în *Deutschland am Vorabend des weiten Weltkrieges* (Paderborn, 1984).

Koch, Hans-Jörg, *Das Wunschkonzert im NS-Rundfonk* (Köln, 2003).

Kochan, Lionel, Martin Niemöller, în Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holo const*, III. 1, 061.

Kocka, Jürgen (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers* (Göttingen, 1977).

Kohlrausch, Eduard (ed.), *Deutsche Ştrafgesetze oom 19. Dezember 1932 bis 12. Juni* 7934 (Berlin, 1934).

Komjathy, Anthony T. şi Stockwell, Rebecca, *German Minorities and the Third Reich*: *Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars* (New York, 1980).

König, Ulrich, *Sinti und Rama unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989).

Königsedei; Angelika şi Wetzel, Juliane, Die „Bilderverbrennung" 1939 – ein Pendant?", în *ei isckriftfir Geschichtswissenschaft*, 5 (2003), 439 – 46.

Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland*: *Women, the Family, and Nazi Politics* (Londra, 1988 [1987]).

Kopf, Paul şi Miller, Max (edit.), *Die Vertreibung von Bischof Joannès Baptista Sproll von Rottenburg 1938 – 1945*: *Dokumente zur Geschichte des kirchlichen Widerstands* (Mainz, 1971).

Köpper, Christopher, Die „Arisierung" jüdischer Privatbanken im Nationalsozialismus, *Soziatwissenschqftliche Information Jur Unterricht und Studium*, 20 (1991), 11 – 16.

— Privates Bankwesen im Nationalsozialismus. Das Bankhaus M.M. Warburg & Co., în Werner Plumpe şi Christian Kleinschmidt (edit.), *Unternehmen zwischen*

Markt und Macht: *Aspekte deutscher Unternehmensund Industriegeschichte im 20 Jahrhundert* (Essen, 1992), 61 – 73.

— *Wischen Marktwirtschaft und Dirigismus*: *Bemkenpotüikim Dritten Reich3, 1933 – 1939* (Bonn, 1995).

Körber, Robert, *Rassensieg în Wien, der Grenzfeste des Reiches* (Viena, 1939).

Komrumpf, Martin, *HAFRABA e. V*: *Deutsche Autobahn-Planung 1926 – 1934* (Bonn, 1990).

Kosthorst, Erich şi Walter, Bernd, *Konzßntrations und Ştrafgefangenenlager im Dritten Reich*: *Beispiel Emsland* (3 vol., Düsseldorf, 1983).

Kowowski, Albert S., *Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit, 1919 – 1939* (Wiesbaden, 1998).

Kracauer, Siegfried, *From Cahgari to Hitler*: *A Psychologcal History of the German Film* (Princeton, N.J., 1947).

Kracik, Jörg, *Die Politik des deutschen Aktivismus* in der *Tschechoslowakei, 1920 – 1938* (Frankfurt am Main, 1999).

Kramer, David, Jewish Welfare Work under the Impact of Pauperization, în Paucker *et al.* (edit.), *The Jews în Nazi Germany*, 173 – 88.

Kramer, Helgard, Frankfurt's Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?", în Evans şi Geary (edit), *The German Unemployed* 108 – 41.

Kratzsch, Gerhard, *Der Gauwirtschaftsapparat der NSDAP: Menschenführung – Arisierung*3 – *Wehrwirtschaftim Gau Wesfalen-Süd Eine Studie zur Herrschaftspraxis im totalitären Staat* (Münster, 1989).

— Die „Entjudung" der mittelständischen Wirtschaft im Regierungsbezirk Amsberg, în Herzig *et al.* (edit.), *Verdrängung und Vernichtung*, 91 – 114.

Kraul, Margret, *Das deutsche Gymnasium 1780 – 1980* (Frankfurt am Main, 1984). Krausnick, Helmut, *et al.*, *Anatomy of the SSS – tate* (Londra, 1968 [1965]).

Kreimeier, Klaus, *The Ufa Story*: *A History of Germany's Greaiest Film Company 1918 – 1945* (New York, 1996).

Kreisster, Felix (ed.), *Fürfzigjcikre danach – der Anschluss9 von innen gesehen* (Viena, 1989).

Krellmann, Hanspeter (ed.), *Wer war Richard Strauss?: Neunzehn Antworten* (Frankfurt am Main, 1999).

Kreutzer, Heike, *Das Reiehsitirchenministerium im Gefüge der nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 2000).

Kroll, Gerhard, *Von der Weltwirtscheftsknse zyr Staatskonjunktur* (Berlin, 1958).

Kropat, Wolf-Amo, *Kristallnacht în Hessen*: *Der Judenpogrom vom November 1938*: *Eine Dokumentation* (Wiesbaden, 1997 [1988]).

— *Reichskristaünacht9*: *Der Judenpogrom vom 7. bis 10. November 193*8 – *Urheber, Tater, Hintergründe* (*Wiesbaden*, 1997).

— (*ed.*), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol., Wesbaden, 1975).

Krüdener, Jürgen von, Zielkonflikte in der nationalsozialistischen Agrarpolitik: Ein Beitrag zur Diskussion des Leistungsproblems în zentralgelenkten Wirtschaftssystemen, *Zeitschriftlur Wirtschaftsund Sozjalwissenschaften*, 94 (1974), 335 – 61.

Krüger, Hardy, Von der Ordensburg nach Babelsberg, în Leeb (ed.), *Wir waren"*, 49 – 55.

Krüger, Peter, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985).

Krüger-Charlé, Michael, Carl Goerdelers Versuche der Durchsetzung einer alternativen Politik 1933 bis 1937, în Schmädeke şi Steinback (edit.), *Der Widerstand*, 383 – 404.

Kucerajaroslav, *Minderhat Nationalstaat*: *Die Sprachenfragp* în *den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918 – 1938* (München, 1999).

Kube, Alfred, *Pour le mérite und Hakenkreuz*; *Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1987

[1986]).

— Hermann Göring: Second Man in the Third Reich, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 62 – 73.

Kühl, Stefan, *The Nazi Connection*: *Eugerdes*, *American Racism*, *and German National Socialisai* (New York, 1994).

Kühnt, Reinhard, Reichsdeutsche Geschichtswissenschaft, în Tröger (ed.), *Hochs chule*, 92 – 104.

Kulka, Otto Dov, Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lageund Stimmungsberichte, *IJZ* 32 (1984).

624.

— (ed.) *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, I: *Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der deutschen Juden* 7955-/959 (Tübingen, 1997).

Küpper, Alfons (ed.), *Staatliche Akten über die Reichskordundatsuerhandlungen 1933* (Mainz, 1969).

Kwiet, Konrad, 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung, în Benz (ed.), *Die Juden*, 545 – 659.

— To Leave or Not to Leave: The German Jews at the Crossroads, în Pehle (*ed.*), *November 193*8, 139 – 53.

— Şi Eschwege, Helmut (edit), *Selbstbehauptung und Widerstand Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933 – 1945* (Hamburg, 1984).

Laak, Dirk van, Die Mitwirkenden bei der „Arisierung". Dargestellt am Beispiel der rheinisch-westfalischen Industrieregion, 1933 – 1940, în Büttner (ed.), *Die Deutschen*, 231 – 57.

— „Wenn einer ein Herz im Leibe hat, der lässt sich von einem deutschen Ärzt behandeln" – Die „Entjudung" der Essener Wirtschaft von 1933 bis 1941, în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 12 – 30.

Lächele, Rainer, *Ein Volk*, *ein Reich*, *ein Glaube*: *Die Deutschen Christen în Württemberg 1925 – 1960* (Stuttgart, 1993).

Ladwig-Winters, Simone, *Wertheim, ein Warenhausunternehmen und seine Eigentümer*: *Ein Beispiel der Entwicklung der Berliner Warenhäuser bis ztur Arisierung9* (Münster.

— The Attack on Berlin Departament Stores (*Warenhäuser*) after 1933, în Bankier (ed.), *Probing*, 246 – 67.

Lambert, Peter, From Antifascist to Volkshistoriker: *Demos* and *Etnos* in the Political Thought of Fritz Rörig, 192 i-45, în Berger *et al*. (edit.), *Writing National Histories*, 137 – 49.

Lammers, Britta, *Werbung im Nationalsozialismus*: *Die Kataloge der Grossen Deutschen Kunstausstellung9, 1937 – 1944* (Weimar, 1999).

Lane, Barbara Miller, *Architecture and Politics în Germany, 1918 – 1945* (Cambridge, Mass., 1968).

Lange, Sabine, *… wir haben nicht nur das Chaos, sondern wir stehen an einem Beginn… Hans Fallada 1945 – 1946* (Neubrandenburg, 1988).

Langelüddeke, Albrecht, *Die Entmannung von Sittlichkeitsuerbrechern* (Berlin, 1963).

Laqua, Carsten, *Wie Micky unter die Nazisfiel*: *Walt Disney und Deutschland* (Reinbek, 1992).

Laqueur, Walter, *Fascism*: *A Reader's Guide*: *Analyses, Interpretations, Bibliography* (New York, 1976).

Large, David Clay (ed.), *Contending with Hitler*: *Varieties of German Resistance in the Third Reich* (Washington, D.C., 1991).

Lärmer, Karl, *Autobahnbau în Deutschland 1933 bis 1945*: *Zu den Hintergründen* (Berlin, 1975).

Larsen, Stein U. *et al*. (edit), *Who Were the Fascists*? *Social Roots of European Fascism* (Bergen, 1980).

Lauterbach, Iris (ed.), *Bürokratie und Kuli*: *Das Parteizentirum der NSDAP am Komgsplaiz în München*: *Geschichte und Rezeption* (München, 1995).

Lautmann, Rüdiger, *Seminar*: *Gesellschaft und*

Homosexualität (Frankfurt am Main, 1977).

— Gay Prisoners în Concentration Camps as Compared with Jehovah's Witnesses and Political Prisoners, în Berenbaum (ed.), *A Mozaic of Victims*, 200 – 206.

Lee, W. Robert şi Rosenhaft, Eve (edit), *The State and Social Change în Germany 1880 – 1980* (Oxford, 1990).

Leeb, Johannes (ed.), *eWir waren Hitlers Eliteschüler3: Ehemalige Zöglinge der NS-Ausleseschulen brechen ihr Schweigen* (Hamburg, 1998).

Lehmann, Hartmut şi Melton, James Van Hom (edit), *Paths of Continuity*: *Central European Historiographyfrom the 1930 s to the 1950 s* (Cambridge, 1994).

— Şi Oexie, Otto Gerhard (edit), *Nationalsozialismus în den Kiiltirrwissenschqften* (2 vol., Göttingen, 2004 – 5).

Lehmann, Joachim, Mecklenburgische Landwirtschaft und „Modernisierung" în den dreissiger Jahren, în Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus*, 335 – 46.

Lehmbruch, Hans, Acropolis Germaniae. Der Königsplatz-Forum der NSDAP, în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult*, 17 – 46.

Lehnert, Detlef, *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848 bis 1983* (Frankfurt am Main, 1983).

Leimkugel, Franz, Antisemitische Gesetzgebung in der Pharmazie, 1933 – 1939, în Meinel şi Voswinckel (edit.), *Medizin*, 230 – 35.

Leiser, Erwin, *Nazi Cinema* (Londra, 1974 [1968]).

Leitz, Christian, 'Nazi Germany's Intervention in the Spanish Civil War and the Foundation of HISMA/ROWAK, în Preston şi Mackenzie (edit.), *The Republic Besieged*, 53 – 85.

Lenger, Friedrich, *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800* (Frankfurt am Main, 1988).

Lenz, Rudolf, *Karstadt*: *Ein deutscher*

Warenhauskonzern 1920 – 1950 (Stuttgart.

Levi, Erik, *Music in the Third Reich* (New York, 1994).

Levine, Herbert S., *Hitler's Free City*: *A History of the Nazi Party în Danzig, 1925 – 39* (Chicago, 1973).

— The Mediator Gad J. Burckhardt's Efforts to Avert a Second World War, *Journal of Modern History*, 45 (1973), 439 – 53.

Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York, 1964).

— *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000).

Ley, Michael şi Schoeps, Julian H., *Der Nationalsozialismus als politische Religion* (Bodenheim, 1997).

Ley, Robert, *Soldaten der Arbeit* (München, 1938).

Lidtke, Vernon L., *The Alternative Culture Socialist Labor* în *Imperial Germany* (New York, 1985).

Lindnei; Helmut, „Deutsche" und „gegentypische" Mathematik. Zur Begründung einer „arteigenen Mathematik" im „Dritten Reich" durch Ludwig Bieberbach, în Mehrtens şi Richter (*edit*), *Naturwissenschaft*, 88 – 115.

Lingelbach, Karl Christoph, *Erziehung und Erziehungstheorien im nationalsozialistischen Deutschland Ursprünge und Wandlungen der 1933 – 1945 în Deutschlands vorberrschenden erziehungstheoretischen Strömungen*: *Ihre politischen Funktionen und ihr Verhältnis zur ausserschulischen Erziehungspraxis des Dritten Reichesă* (Frankfurt am Main, 1987 [1970]).

Linsmayer, Ludwig, *Pbhtische Kultur im Saargebiet 1920 – 1932: Symbolische Politik, verhinderte Demokratisierung, nationalisiertes Kulturleben în einer abgetrennten Region* (St Inghert, 1992).

Löffler, Peter (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen: Akten, Briefe und Predigten 1933 – 1946*, 1: *1933 – 1939* (Mainz, 1988).

Lohalm, Uwe, Local Administration and Nazi Anti Jewish Policy, în Bankier (ed.), *Probing*, 109 – 46.

London, John, *Theatre under the Nazis* (Manchester, 2000).

London, Louise, Jewish Refugees, Anglo-Jewry and British Government Policy, în Cesarani (ed.), *The Making of Modern Anglo-Jewry*, 163 – 90.

— *Whitehall and the Jews, 1933 – 1948*: *British Immigr*ation *Polity*, *Jewish Refitgees*, *and the Holocaust* (Cambridge, 2000).

Longerich, Peter, *Die braunen Bataillone*: *Geschichte der SA* (München, 1989).

— 'Nationalsozialistische Propaganda, în Bracher *et al*. (edit.), *Deutschland 1933 – 194*5, 291 – 314.

— *Politik der Vernichtung*: *Eine Gesamidarstellung der nationalsozialistischen Judenverfbigung* (München, 1998).

— *Der ungeschriebene Befehl*: *Hitler und der Weg zur Endlösung3* (München, 2001).

Lorentz, Bernhard, Die Commerzbank und die „Arisierung" im Altreich. Ein Vergleich der Netzwerkstrukturen und Handlungsspielräume von Grossbanken in der NS-Zeit, *VJZQ* (2002), 237 – 68.

Lorenz, Saskia, Die Zerstörung der Synagogen unter dem Nationalsozialismus, în Herzig (ed.), *Verdrängung und Vernichtung*, 153 – 72.

Löwenthal, Richard, *Die Widerstandsgruppe Neu Begumen3* (Berlin, 1982).

— şi von zur Mühlen, Patrick (edit.), *Widerstand und Verweigerung în Deutschland 1933 bis 1945* (Berlin, 1982).

Lowry, Stephen, *Pathos und Politik*: *Ideologie în Spielfilmen des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

Lucassen, Leo, *Zigeuner*: *Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes în Deutschland*, *1700 – 1945* (*Köln*, 1996).

Ludewig, Hans-Ulrich şi Kuessnei; David, *Es sei*

alsojeder gewamt3: *Das Sondergericht Braunschweig 1933 – 1945* (Braunschweig, 2000).

Ludwig, Johannes, *Boykott – Enteignung – Mord*: *Die Entjudung3 der deutschen Wirtschaft* (Hamburg, 1989).

Lundgreen, Peter (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1985).

Luther, Hans, *Vor dem Abgrund, 1930 – 1933: Reichsbankprasident în Krisenzeiten* (Berlin, 1964).

Lüttichau, Mario-Andreas von, „Deutsche Kunst" and „Entartete Kunst": Die Münchner Ausstellungen 1937, în Schuster (ed.), *Die Kunsistadt3 München*, 12 – 36.

— *„Entartete Kunst" 3*, München, 1937: A Reconstruction, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 45 – 81.

Macartney, Carlile A. Palmer, Alan, *Independent Eastern Europe: A History* (Londra, 1966).

Mack Smith, Denis, *Mussolini's Roman Empire* (Londra, 1976).

— *Modern Italy*: *A Pbtiiical History* (New Haven, Conn., 1997 [1959]).

Macrakis, Kristie, *Surviving the Swastika*: *Scientific Research* în *Nazi Germany* (New York, 1993).

Maier, Hans, *Pbhtische Religionen*: *Die totalitären Regime und das Christentum* (Freiburg, 1995).

Maier, Helmut (ed.), *Rüstungsjbrschung im Nationalsozialismus: Organisation, Mobilisierung und Entgrenzung der Technikwissenscheften* (Göttingen, 2002).

Mairgünther, Wilfred, *Reichskristaunacht* (Kiel, 1987).

Maiwald, Klaus-Jurgen, *Filmzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).

Malinowski, Stephan, *Vom König zum Führer Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlin, 2003).

Mallmann, Klaus-Michael şi Gerhard, Paul, *Das zersplitterte Nein*: *Saarländer gegen Hitler* (*Börm*, 1989).

— *Herrschaft und Alltag*: *Ein Industrierevier im Dritten Reich* (Bonn, 1991).

— Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society and Resistance, în Crew (ed.), *Nazism*, 166 – 96.

— *Milieus und Widerstand*, *Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationalsozialismus* (Bonn, 1995).

Manchester, William, *The Arms of Krupp*, *1587 – 1968* (New York, 1970 [1968]). Mandell, Richard D., *The Nazi Olympics* (Londra, 1972 [1971]).

Mann, Reinhard, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich: Nattonalsozialisdsche Herrschaft im Alltag einer rheinischen Grossstadt* (Frankfurt am Main, 1987).

Marcon, Helmut, *Arbdtsbeschaffungspolitik der Regierungen Papen und Schleicher*: *Grundsteinkgungfur die Beschäftigungspolitik im Dritten Reich* (Bem, 1974).

Marcus, Joseph, *Social and Political History of the Jews* în *Poland*, *1919 – 1939* (Berlin, 1983).

Marschalck, Peter, *Beoölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1984).

Marshall-Comwell, James *et al.* (edit.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*, *1918 – 1945*: *Aus den Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes* (séria A-E, Baden-Baden, 1951 – 95).

Marssolek, Inge, Radio în Deutschland 1923 – 1960: Zur Sozialgeschichte eines Mediums, *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), 207 – 39.

— Die Zeichen an der Wand". Denunziation aus der Perspective des jüdischen Alltags im „Dritten Reich", *Historical Social Research*, 26 (2001), 204 – 18.

— Şi Saldem, Adelheid von (edit), %*uhören und Gehörtwerden*, I: *Radio im Nationalsozialismus*: *wischen Lenkung und Ablenkung* (Tübingen, 1998).

— *Radiozeiten*: *Herrschaft*, *Alltag*, *Gesellschaft* (*1924 – 1960*). (Potsdam, 1999).

Martens, Stefan, Die Rolle Hermann Görings in der

deutschen Aussenpolitik 1937/38, în Knipping şi Müller (edit.), *Machtbewusstsein*, 75 – 82.

— *Hermann Göring*: *Erster Paladin des Führers" und weiter Marrn im Reich"* (Paderborn.

Marxen, Klaus, *Das Volk und sein Gerichtshof Eine Studie z & în nationalsozialistischen Volksgerichtshof* (Frankfurt am Main, 1994).

Maschmann, Melita, *Account Rendered A Dossier on My Former Self* (Londra, 1964). Mason, Timothy W., The Primacy of Politics – Politics and Economics în National Socialist Germany, în Woolf (ed.), *the nature of Fascism*, 165 – 95. –, The Legacy of 1918 for National Socialism, în Nicholls şi Matthias (edit.), *German Democracy*, 215 – 40.

— (ed.), *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft*: *Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpoliiik 1936 – 1939* (Opladen, 1975).

— The Workers' Opposition in Nazi Germany, *History Workshop Journal*, 11 (1987), 120 – 37.

— *Social Policy in the Third Reich*: *The Working Class and the National Community"* (Providence, R.I., 1993 [1977]).

— The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics, în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 161 – 89.

— *Nazism, Fascism and the Working Class* (Cambridge, 1995).

— Women în Germany, 1925 – 1940: Family, Welfare and Work, în idem, *Nazism, Fascism and the Working Class*, 131 – 211.

Mastny, Vojtech, *The czechs under Nazi Rule*: *The Failure of National Resistance, 1939 – 1942* (Londra, 1971).

Matthias, Erich, *Mil dem Gesicht nach Deutschland* (Düsseldorf, I960).

Matzerath, Horst (ed.), *... vergessen kann man die Z rächt, das ist nicht möglich... Kölner erinnern sich an die*

Jahre 1929 – 1945 (Köln, 1985).

— şi Volkmann, Heinrich, Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus, în Kocka (ed.), *Theorien*, 86 – 116.

Maurer, Trude, The Background for Kristallnacht: The Expulsion of Polish Jews, în Pehle (ed.), *November 193*8, 44 – 72.

Maxwell, David G., Ernst Hanistaengl: Des „Führers" Klavierspieler, în Smelser *el al*. (edit), *Die braune Elite*, *YL*: *21 weitere biographische Skizzen*, 137 – 49. Mayer, Paul (ed.), *Ernst Rowohlt* în *Selbstzjeugnissen und Bilddokumenten* (Rein-beck.

McKee, Use, *Tomorrow the World* (Londra, 1960).

McLeod, Hugh, *Piety and Poverty*: *Working-Class Religion* în *Berlin*, *London*, *and New York*, *1870 – 1914* (New York, 1996).

— *Religion and the People of Western Europe*, *1789 – 1989* (Oxford, 1997 [1981]).

Mead, Margaret şi Métraux, Rhoda (edit.), *The Study of Culture at a Distance* (Chicago, 1953).

Medick, Hans şi Sabean, David (edit.), *Interest and Emotion: Essays in the Study of Family and Kinship* (Cambridge, 1984).

Meehan, Patricia, *The Unnecessary War*: *Whitehall and the German Resistance to Hitler* (Londra, 1992).

Mehl, Stefan, *Das Reichsfinanzministerium und die Verfolgung der deutschen luden*, *1933 – 1943* (Berlin, 1990).

Mehrtens, Herbert, Entartete Wissenschaft? Naturwissenschaften und Nationalsozialismus, în Siegele-Wenschkewitz şi Stuchlik (edit.), *Hochschule*, 113 – 28. –, Kollaborations verhältnisse: Naturund Technikwissenschaften im NS-Staat und ihre Historie, în Meinel şi Voswinckel (edit), *Medizin*, 13 – 32.

— şi Richter, Steffen (edit.), *Naturwissenschaft*, *Technik und NS-Ideologie*: *Beiträge zur*

Wissenschaftsgeschichte des Dritten Reichs (Frankfurt am Main, 1980).

Meier, Kurt, *Die Deutschen Christen*: *Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches* (Göttingen, 1964).

Meier-Benneckenstein, Paul (ed.), *Dokumente der deutschen Politik*, IV: *Deutschlands Aufstieg zur Grossmacht 1936* (Berlin, 1937).

Meinel, Christoph şi Voswinckel, Peter (edit), *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus*: *Kontinuitäten und Diskontinuitäten* (Stuttgart, 1994).

Melton, James Van Hom, Continuities în German Historical Scholarship, 1933 – 1960, în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 1-18.

Melzei; Emanuel, The Polish Authorities and the Jewish Question, 1930 – 1939, în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 77 – 81.

Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, Ind., 1983).

Mendes-Flohr, Paul, Jewish Cultural Life under National Socialism, în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 283 – 312.

Mensing, Björn, *Ifarrerwid Nationalsozjalismus*: *Geschichte* einer *Verstrickung am Beispiel der Evangelisch-Lutherischen Kirche în Beyern* (Göttingen, 1998).

Menz, Egon, Sprechehor und Aufmarsch. Zur Entstehung des Thingspiels, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 330 – 46.

Merker, Reinhard, *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus: Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion* (Köln, 1983).

Merkl, Peter H., *Political Violence under the Swastika*: *581 Early Nazis* (Princeton, NJ., 1975).

Merson, Allan, *Communist Resistance în Nazi Germany* (Londra, 1985).

Messerschmidt, Manfred, Foreign Policy and Preparation for War, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, 541 – 717.

Meyer, Beate, *Jüdische Mischlinge3*: *Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933 – 1945* (Hamburg, 1999).

— The Mixed Marriage: A Guarantee of Survival or a Reflection of German Society during the Nazi Regime?", în Bankier (ed.), *Probing*, 54 – 77.

Meyer, Michael, *The Politics of Music in the Third Reich* (New York, 1991).

Meyer, Michael A. (ed.), *German-Jewish History în Modern Times* (4 vol., New York, 1998 [1996]).

Meyhoff, Andreas, *Blohm und Voss im Dritten Reich3*: *Eine Hamburger Grossjweră zwischen Geschäft und Politik* (Hamburg, 2001).

Meynert, Joachim, *Was vor der Endlösung3 geschah: Antisemitische Ausgrenzung und Verfolgung în Minden-Ravensberg 1933 – 1945* (Münster, 1988).

Metzger, Edmund, *Kriminalpolitik auf kriminologischer Grundiage* (Stuttgart, 1934).

Michaelis, Herbert şi Schraepler, Ernst (edit.), *Ursachen und Folgen*: *Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart* (25 vol., Berlin, 1965 – 79).

Michalka, Wolfgang, Conflicts within the German Leadership on the Objectives and Tactics of German Foreign Policy 1933 – 9, în Mommsen Kettenacker (edit), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, 48 – 60.

— *Ribbentrop und die deutsche Weitpolitik, 1933 – 1940: Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich* (München, 1989 [1980]).

— Joachim von Ribbentrop: From Wine Merchant to Foreign Minister5, în Smelser şi Ziteimann (edit.), *The Nazi Etile*, 165 – 72.

Milfull, John (ed.), *The Attractions of Fascism*: *Social*

Psychology and Aesthetics of the Triumph of the Right3 (New York, 1990).

Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford 1990-[1979-J).

Miller, Susanne şi Polthoff, Heinrich,.4 *History of German Social Democracy*: *From 1848 to the Present* (Leamington Spa, 1986).

Milton, Sybil, The Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to

July 1939: A Documentation5, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 169 – 200. –, Die Konzentrations lager der dreissiger Jahre im Bild der inund ausländischen Presse5, în Herbert *et al*. (edit), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 135 – 47.

— „Gypsies" as Social Outsiders în Nazi Germany5, în Gellately şi Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 212 – 32.

Milward, Alan S., Fascism and the Economy5, în Laqueur (ed.), *Fascism A Reader's Guide*, 409 – 53.

Minuth, Karl-Heinz (*ed.*), *Akten der Reichskanzlei Die Regierung Hitler*, *193*3 – *1934* (2 vol., Boppard, 1983).

Mockler, Anthony, *Haile Selassie's War* (Oxford, 1984).

Moeller, Felix, *Der Filmminister*: *Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin.

Möller, Horst, 'Nationalsozialistische Wissenschaftsideologie5, în Tröger (ed.), *Hochschule*, 65 – 76.

Moltmann, Günter; Weltherrschaftsideen Hitlers5, în Brunner şi Gerhard (edit.), *Europa und Übersee*, 197 – 240.

Mommsen, Hans, *Beamtentum im Dritten Reich*: *Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpotitik* (*Stuttgart*, 1976).

— şi Grieger, Manfred, *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996).

— şi Willems, Susanne (edit.), *Herrschqftsalliag im Dritten Reich*: *Studien und Texte* (Düsseldorf, 1988).

Mommsen, Wolfgangi. şi Kettenacker, Lothar (edit.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (Londra, 1983).

Montefiore, Simon Sebag, *Statin*: *The Court of The Red Tsar* (Londra, 2003). Morsch, Günter, Oranienburg-Sachsenhausen, Sachsenhausen-Oranienburg5, în Herbert *et al.* (edit), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 111 – 34.

Morse, Arthur D., *While Six Million Died*: *A Chronicle of American Apathy* (New York, 1967).

Mosei; Jonny, Deprivinglews of Their Legal Rights în The Third Reich, în Fehle (cd.), *November 193*8, 127 – 32.

Mosse, George L. (ed.), *Nazi Culture*: *Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich* (Londra, 1966).

— *The Nationalization of the Masses*: *Political Symbolism and Mass Movements în Germany from the Napoleonian Wars through the Third Reich* (New York, 1975).

— (ed.), *International Fascism*: *New Thoughts and New Approaches* (Londra, 1979).

Mosse, Werner E., *The German-Jewish Economic Elite, 1820 – 1935*: *A Socio-Cultural Profile* (Oxford, 1989).

Mühlen, Patrick von zur, *Schlagt Hitler an der Soar*! *9: Abstimmungskampf, Emigration und Widerstand im Saargebiet, 1933 – 1935* (Bonn, 1979).

Müller, Christian, *Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. November 1933. Kriminalpolitik als Rassenpolitik* (Baden-Baden, 1997).

— „Modernes" Ştrafrecht im Nationalsozialismus: Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24.11.1933, în Franz Josef Düwell şi Thomas Bormbaum (edit), *Themen juristischer Zeitgeschichte*, III (Baden-Baden, 1999), 46 – 70.

Müller; Franz, *Ein Rechtskatholik zwischen Kreuz and Hakenkreuz*; *Franz von Popen als*

Sonderbevollmächtigter Hitlers în *Wien 1934 – 1938* (Frankfurt am Main, 1990).

Müller, Hans, *Deutsches Bauemtum zwischen Gestern und Morgen* (Witzburg, 1940). Müller; Ingo, 'Nationalsozialistische Sondergerichte. Ihre Stellung im Sistem des deutschen Ştrafverfahrens, în Bennhold (ed.), *Spunen des Unrechts*, 17 – 34.

Müller, Joachim, *Sterilisation und Gesetzgebung bis 1933* (Husum, 1985).

Müller, Klaus Jürgen, *Das Heer und Hitler*: *Armée und nationalsozialistisches Regime 1933 – 1940* (Stuttgart, 1969).

— (ed.), *General Ludwig Beck*: *Studien und Dokumente zur politisch-militärischen Versteuungswelt und Tätigkeit des Generalstabschefs des deutschen Heeres 1933 – 1938* (Boppard, 1980).

— Militärpolitik nicht Militäropposition!", *Historische* 235 (1982).

355 – 71.

Müller-Waldeck, Gunnar şi Ulrich, Roland, *Hans Fauada*: *Sein Lehen în Bildern und Briefen* (Berlin, 1997).

Münkel, Daniela, *Bauern und Nationalsozialismus*: *Der Landkreis Celle im Dritten Reich* (Bielefeld, 1991).

— Hakenkreuz und „Blut und Boden". Bäuerliches Leben im Landkreis Celle 1933 – 1939, *für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 40 (1992), 206 – 47.

— *Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag* (Frankfurt am Main, 1996). –, *Der lange Abschied vom Agrariand: Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Borm* (Göttingen, 2000).

Muskalla, Dieter; *NS-Pohtik an der Saar unter Josrf Bürckel: Gleichschaliung Neuordnung – Verwaltung* (Saarbrücken, 1995).

Mussgnug, Dorothée, *Die Reichsjhichtsteuer 1931 – 1933* (Berlin, 1993).

Nelles, Dieter, Jan Valtins „Tagebuch der Hölle-

Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie, *1999: Zeitschrift Jur Sozial geschickte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 9 (1994), 11 – 45.

— Organisation des Terrors im Nationalsozialismus, *Sozialwissenscherfuiche Literatur-Rundschau*, 25 (2002), 5 – 28.

— Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin, *Sozial-Geschichte*, 18 (2003), 148 – 58.

Neugebauer, Wolfgang, (ed.), *Widerstand und Verfolgung im Burgenland*: *Eine Dokumentation* (Viena, 1979).

Neuhäusler, Johann, *Kreuz und Hakenkreuz*; *Der Kampf des Nationalsozialismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand* (München, 1946).

Neurath, Paul Martin, *Die Gesellschaft des Terrors: Innenansichten der Konzentrations lager Dachau und Buchenwald* (Frankfurt am Main, 2004).

Neville, Peter, *Appeasing Hitler*: *The Diplomacy of Sir Neuile Henderson, 1937 – 39* (Basingstoke, 1999).

Newman, Simon, *March 1939*: *The British Guarantee to Poland*: *A Study in the Continuity of British Foreign Policy* (Oxford, 1976).

Nicholas, Lynn H., *The Rape of Europa*: *The Fate of Europe*'s *Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York, 1994).

Nicholls, Anthony J. şi Matthias, Erich (edit.), *German Democracy and the Triumph of Hitler*: *Essays în Recent German History* (Londra, 1971).

Nicosia, Francis R., *The Third Reich and the Palestine Question* (Londra, 1985).

— Ein nützlicher Feind: Zionismus im nationalsozialistischen Deutschland 1933 – 1939, 37 (1989), 367 – 400.

— Şi Lawrence D. Stokes (edit.), *Germans Against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich*: *Essays* în *Honour of Peter Hoffmann* (Oxford.

Niedhart, Gottfried şi Broderick, George, *Lieder în Politik und Alltag des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999).

Niemann, Harry şi Herman, Armin (edit.), *Die Entwicklung der Motorisierung im Deutschen Reich und den Nachfolgestaaten* (Stuttgart, 1995).

Niemöller, Martin, *From U-boat to Pulpit* (Londra, 1936 [1934]). –, *Dahlemer Predigten 1936/37* (München, 1981).

Niermann, Hans-Eckhard, *Die Durchsetzung politischer und politisierter Strefustiz im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1995).

Niethammer, Lutz (ed.), *Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll*: *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet: Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960* (Berlin, 1983).

Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1866 – 1918* (2 vol., München, 1990).

Niven, William, The Birth of Nazi Drama? *Thing* Plays, în Londra (ed.), *Theatre under the Nazis*, 54 – 95.

Noakes, Jeremy, The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 210 – 33.

— 'Nazism and Revolution, în Noel O'Sullivan (ed.), *Revolutionary Theory and Political Reality* (Londra, 1983), 73 – 100.

— 'Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933, în Bullen *et al.* (edit.), *Ideas into Politics*, 75 – 94.

— Wohin gehören die, Judenmischlinge"? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen, în Büttner (ed.), *Das Unrechtsrregime*, II. 69 – 89.

— The Origins, Structure and Function of Nazi Terror, în O'Sullivan (ed.), *Terrorism, Ideology and Revolution*, 67 – 87.

— Social Puteasts in the Third Reich, în Bessel (ed.),

Life in the *Third Reich*, 183 – 96.

— The Development of Nazi Policy towards the German Jewish 1933 – 1945, *Leo Baeck Institute Te-ar Book*, 34 (1989), 291 – 354.

— Şi Geoffrey Pridham (edit.), *Nazism 1919 – 1945* (4 vol., Exeter, 1983 – 98 [1974]) ·

Nitschke, Peter, Polizei und Gestapo. Vorauseilender Gehorsam oder polykratischer Konflikt?", în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 306 – 22.

Noam, Ernst Kropat, Wolf-Arno (edit.), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol.

Wiesbaden, 1975).

Nothnagel, Hans şi Dähn, Ewald, *Juden în Suhl*: *Ein geschichtlicher Überblick* (Konstanz, 1995).

Novick, Peter, *The Holocaust and Collective Memory*: *The American Experience* (Londra.

Nye, David E. (ed.), *Technologies of Landscape*: *From Reaping to Reryding* (Amherst, Mass., 1999).

Obenaus, Herbert, The Germans: „An Antisemitic People". The Press Campaign after 9 November 1938, în Bankier (ed.), *Probing*, 147 – 80.

Oberknome, Willi, *Volksgeschichte*: *Methodische Inovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918 – 1945* (Göttingen, 1992).

Obst, Dieter, *Reichskristaunacht*: *Ursachen und Vericaf des antisemitischen Pogroms vom November 1938* (Frankfurt am Main, 1991).

Oehler, Christiane, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 193*3 – *1945* (Berlin, 1997).

Ogan, Bernd şi Weiss, Wolfgang W, *Faszination und Gewalt*: *zur politischen Ästhetik des Nationalsozialismus* (Nürnberg, 1992).

O'Neill, Robert J., *The German Army and the Nazi Party 1933 – 1939* (Londra, 1968 [1966]).

Orth, Karin, *Das Sistem der nationalsozialistischen Konzentrations lager Eine politische Organisations*

geschichte (Hamburg, 1999).

Ortmeyer, Benjamin, *Schulzjeit unterm Hitlerbild*: *Analysen*, *Berichte*, *Dokumente* (Frankfurt am Main, 1996).

Osterroth, Franz şi Schuster, Dieter, *Chronik der deutschen Sozialdemokratie* (Hanovra, 1963).

O'Sullivan, Noel (ed.), *Terrorism*, *Ideology and Revolution* (Brighton, 1986).

Overy, Richard J., Gars, Roads, and Economic Recovery în Germany, 1932 – 1938, *Economic History Review*, seria a 2-a, 28 (1975), 466 – 83.

— The German Prewar Production Plâns: November 1936-April 1939, *English Historical Review*, 90 (1975), 778 – 97.

— The German *Motorisierung* and Rearmament: A Reply, *Economic History Review*, 32 (1979), 107 – 13.

— Heavy Industry in the Third Reich: The Reichswerke Crisis, *European History Quarterly*, 15 (1985), 313 – 39.

— Unemployment in the Third Reich, *Business History*, 29 (1987), 253 – 82. –, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994).

— *The Dictators*: *Hitler's Germany and Stalin's Russia* (New York, 2004).

Padover, Saul K., *Experiment în Germany*: *The Story of an American Intelligence Officer* (New York, 1946).

Pahl-Weber, Elke şi Schubert, Dirk, Myth and Reality in National Socialist Town Planning and Architecture: Housing and Urban Development în Hamburg, 1933 – 45, *Planning Perspectives*, 6 (1991), 161 – 88.

Papen, Franz von, *Memoirs* (Londra, 1952).

Paret, Peter, *An Artist Against the Third Reich*: *Ernst Barlach*, *1933 – 1938* (Cambridge, 2003).

Parker, Robert A.C., *Chamberlain and Appeasement British Policy and the Coming of the Second World War* (Londra, 1993).

— Alternatives to Appeasement, în Finney (ed.), *The*

Origins of the Second World War, 206 – 21.

— *Churchill and Appeasement* (Londra, 2000).

Parkinson, Fred (ed.), *Conquering the Past*: *Austrian Nazism Yesterday and Today* (Detroit, Mich., 1959).

Pätzold, Kurt şi Runge, Irene, *Pogromnacht 1938* (Berlin, 1988).

Paucker, Arnold *et al.* (edit.), *The Jews în Nazi Germany, 1933 – 1945* (Tübingen.

Paul, Gerhard, *Deutsche Mutterheim zu Dir*! *3*: *Warum es misslang, Hitler an der Saar zu schlagen*: *Der Saarkampf 1933 – 1935* (Köln, 1984).

— *Aufstand der Bilder*: *Die NS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990).

— Şi Mallmann, Klaus-Michael, Auf dem Wege zu einer Sozialgeschichte des Terrors: Eine Zwischenbilanz, în idem (edit.), *Die Gestapo*, 3 – 18.

— *Milieus und Widerstand*: *Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationalsozialismus* (Bonn, 1995).

— (edit.), *Die Gestapo*: *Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995).

Pauley, Bruce E, *Hiller and the Forgotten Nazis*: *A History of Austrian National Socialism* (Chapel Hill, N.G., 1981).

— *From Prejudice to Persecution*: *A History of Austrian antisemitism* (Chapel Hill, N.C., 1992).

Pehle, Walter H., *November 1938*: *From Reichskristallnacht3 to Genocide* (New York.

Pentzlin, Heinz, *Hjalmar Schacht Leben und Wirken* einer *umstrittenen Persönlichkeit* (Berlin, 1980).

Perkins, John, 'Nazi Autarchic Aspirations and the Beet-Sugar Industry, 1933 – 39, *European History Quarterly*, 29 (1990), 497 – 518.

Perry, Marvin şi Schweitzer, Frederick *W... Jewish-Christian Encounters over the Centuries*: *Symbiosis*,

Prejudice, *Holocaust*, *Dialogue* (New York, 1994).

Petach, Joachim, Architektur als Weltanschauung: Die Staatsund Parteiarchitektur im Nationalsozialismus, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 197 – 204.

Peter, Karen (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit Edition und Dokumentation*, V: *1937* (München, 1998); VI: *1938* (München, 1999).

Peterson, Agnes. E, *et al.* (edit.), *Himmler*: *Geheimreden 1933 bis 1945* (Frankfurt am Main, 1974).

Peterson, Edward N., *The Limits of Hitler's Power* (Princeton, N.J., 1969).

Petrick, Fritz, Eine Untersuchung zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit unter der deutschen Jugend în den Jahren von 1933 bis 1935, *Jahrbuchlur Wirtschaftsgeschichte* (1967), 287 – 300.

Petropoulos, Jonathan, A Guide through the Visual Arts Administration of the Third Reich, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Polity*, 121 – 53.

— *Art as Politics in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996).

— *The Faustian Bargain*: *The Art World în Nazi Germany* (New York, 2000).

— From Seduction to Denial: Amo Breker's Engagement with National Socialism, în Etlin (ed.), *Art*, 205 – 29.

Petsch, Joachim, Architektur und Städtebau im Dritten Reich – Anspruch und Wirklichkeit, în Peukert şi Reulecke *Die Reihenfast geschlossen*, 175 – 98.

Petzina, Dietmar, Hauptorobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932/33, 115 (1967), 18 – 55.

— *Autarkiepolilik im Dritten Reich*: *Der nationalsozialistische Vierjahresplan (1936 – 42)* (Stuttgart, 1968).

— *Die deutsche Wirtschaft in der zjwischenkriegszeit* (Wiesbaden, 1977).

— The Extent and Gauses of Unemployment in the Weimar Republic, în Stachura (ed.), *Unemployment*, 29 –

48.

— *Et al.* (edit.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III: *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914 – 1945* (München, 1978).

Petzold, Joachim, *Franz von Papen*: *Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995).

Peukert, Detlev J.K., *Die KPD im Widerstand*: *Verfolgung und Untergrundarbeii an Rhein und Ruhr 1933 bis 1945* (Wuppertal, 1980).

— Working-Class Resistance: Problems and Options, în Large (ed.), *Contending with Hiller*, 35 – 48.

— The Genesis of the „Final Solution" from the Spirit of Science, în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 234 – 52.

— Şi Reulecke, Jürgen (edit.), *Die Reihenfast geschlossen: Beiträge zur Ce schichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981).

Peuschel, Harald, *Die Männer um Hitler*: *Braune Biographien – Martin Bormann, Joseph Goebbels, Hermann Göring, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler und andere* (Düsseldorf, 1982).

Phillips, Marcus S., The Nazi Control of the German Film Industry, *Journal of European Studies*, 1 (1971), 37 – 68.

Picker, Henry (ed.), *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941 – 42* (Bonn, 1951).

Piekalkiewicz, Janusz, *Polenfeldzug*: *Hitler und Stalin zerschlagen die Politische Republik* (Bergisch Gladbach, 1982).

Pikarski, Margot şi Uebel, Günter (edit.), *Die KPD lebt*! *Flugblätter aus dem antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 – 1945*$ vol., Berlin, 1980 – 89).

— *Gestapo-Berichte über den antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 bis 1945* (3 vol., Berlin, 1989 – 90).

Pine, Lisa, The Dissemination of Nazi Ideology and

Family Virtues through School Textbooks, *History of Education*, 25 (1996), 91 – 110.

— *Nazi Family Policy, 1933 – 1945* (Oxford, 1997).

Pingel, Falk, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptungund Vernichtung im Konzentrations lager* (Hamburg, 1978).

— Konzeption und Praxis der nationalsozialistischen Konzentrations lager 1933 bis 1938. Kommentierende Bemerkungen, în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 148 – 66.

Plache, Bruno, *Das Raumgefuge der Welt Erdkundebuch Jur Schulen mit höheren Lehrâelen.*, I: *Deutschland* (Göttingen, 1939).

Plant, Richard, *The Pink Triangle: The Nazi War against Homosexuals* (Edinburgh, 1987 [1986]).

Plainer, Geert (ed.), *Schule im Dritten Reich, Erziehung zum Tod? Eine Dokumentation* (München, 1983).

Plum, Günter, Wirtschaft und Erwerbsleben, în Benz (ed.), *Die Juden în Deutsch land 1933 – 194*5, 268 – 313.

Plumpe, Gottfried, *Die I.G. Farbenindustrie AG: Wirtschaft, Technik und Politik 1904 – 1945* (Berlin, 1990).

— Antwort auf Peter Hayes, *Geschichte und Geseuscheft*, 18 (1992), 526 – 32.

Plumpe, Werner şi Kleinschmidt, Christian (edit.) *Unternehmen zwischen Markt und Macht Aspekte deutscher Unternehmensund Industriegeschichte im 20. Jahrhundert* (Essen, 1992).

Pöggeler, Franz, Politische Inhalte în Fibeln und Lesebüchern des „Dritten Reiches", în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 75 – 104.

Pohle, Heinz, *Der Rundfimk als Instrument der Politik*: un *Geschichte des Rundjunks von 1923 bis 1928* (Hamburg, 1955).

Pois, Robert A., *National Socialism and the Religion of Nature* (Londra, 1986).

Poliakov, Léon şi Wulf, Josef (edit.), *Das Dritte Reich*

und seine Denker: *Doku mente* (Berlin, 1959).

Poller, Walter, *Arzischreiber în Buchenwald*: *Bericht des Häftlings 996 aus Block 36* (Hamburg, 1946).

Polster, Bernd, *Swing Heil*: *Jazz im Nationalsozialismus* (Berlin, 1989).

Pommerin, Reiner, *Sterilisierung der Rheinlandbastarde3*: *Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918 – 1937* (Düsseldorf, 1979).

Potter, Pamela M., The Nazi „Scizure" of the Berlin Philharmonie, or the Decline of a Bourgeois Musical Institution, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 39 – 65.

— *Most German of the Arts*: *Musicology and Society from the Weimar Republic to the End of Hitler's Reich* (New Haven, Conn., 1998).

Prantl, Helmut (*dßDiekirchliehelageinbayemnachden Regierungsp Tasidenienberichten 1933 – 1943*, V: *Regierungsbezirk Ifalz 1933 – 1940* (Mainz, 1978).

Preston, Paul, *The Spanish Civil War, 1936 – 39* (Londra, 1986).

— *Franco*: *A Biography* (Londra, 1993).

— Şi Mackenzie, Anne L. (edit), *The Republic Besieged Civil War în Spam 1936 – 1939* (Edinburgh, 1996).

Prieberg, Fred K., *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1982). –, *Trialof Strength*: *Wilhelm Furtwängler in the Third Reich* (Londra, 1991 [1986]).

Prinz, Michael, *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen*: *Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-gfit* (München, 1986).

Prinzhom, Hans, *Bildnerei der Geisteskranken*: *Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung* 1922).

Probst, Völker, *Der Bildhauer Arno Breker* (Bonn, 1978).

Proctor, Robert N., *Racial Hygiene*: *Medicine under*

the Nazis (Londra, 1988).

— *The Nazi War on Cancer* (Princeton, N.J., 1999).

Prümm, Karl, Das Erbe der Front Der antidemokratische Kriegsroman der Weimarer Republik und seine nationalsozialistische Fortsetzung, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 138 – 64.

Przyrembel, Alexandra, *Rassenschande*: *Reinheitsmythos und Vernichtungshgiimation im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2003).

Pyta, Wolfram, *Dorfgemeinschaft und Parteipolitik, 1918 – 1933: Die Verschränkung von Milieu und Parteien în den protestantischen Landgebieten Deutschlands in der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1996).

Quine, Maria S., *Population Politics în Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (Londra, 1996).

Rabinbach, Anson G., Toward a Marxist Theory of Fascism and National Socialism, *New German Critique*, 1 (1974), 127 – 53.

— The Aesthetics of Production in the Third Reich, în Mosse (ed.), *International Fascism*, 189 – 222.

Rabinovici, Doron, Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies în Nazi Gemany, 1938, *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390 – 414.

— *Instanzen der Ohnmacht*: *Wien 1938 – 1945*: *Der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main, 2000).

Rainbird, Sean (ed.), *Max Beckmann* (New York, 2003).

Raitz von Frentz, Christian, *A Lesson Forgotten*: *Minority Protection under the League of Nations*: *The Case of the German Minority în Poland, 1920 – 1934* (Münster, 2000).

Rammstedt, Otthein, Theorie und Empirie des Volksfeindes. Zur Entwicklung einer „deutschen Soziologie", în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 253 – 313.

Rave, Paul Ortwin, *Kimstdiktatur im Dritten Reich*

(Hamburg, 1949).

Read, Anthony şi Fisher; David, *The Deadly Embrace*: *Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact, 1939 – 1941* (Londra, 1988).

— *Kristallnacht*: *Unleashing the Holocaustfljondra.*, 1989).

Rebentisch, Dieter, Die „politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP, în Peukert şi Reulecke (*edit.*), *Die Reihen fast geschlossen*, 107 – 28.

Reck, Friedrich, *Bockebon*: *Geschichte eines Messenwahns* (Stuttgart, 1968 [1937]).

— *Diary of a Man în Despair* (Londra, 2000 [1966]).

Reese, Dagmar şi Sachse, Carola, Frauenforschung zum Nationalsozialismus. Eine Bilanz, în Gravenhorst şi Tatschmurat (edit), *Töchter-Fragen*, 73 – 106.

Regge, Jürgen şi Schubert, Werner (edit), *Quellen zw Reform des Strefund Ştraforozessrechts*, *2. Abteilung*: *NS-eit (1933 – 1939) – Ştraf gesetzbuch*, I: *Entwürfe eines Ştrafgesetzbuchs* –, II *Protokolle der Starfechiskommission des Reiehsjustizmviisterutms* (2 vol., Berlin, 1988 – 9).

Reich, Simon, *The Fruits of Fascism*: *Postwar Prosperity* în *Historical Perspective* (Ithaca, N.Y., 1990).

Reichel, Peter, *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Faszination und Gewalt des Faschismus* (München, 1992).

— „Volksgemeinschaft" und Führer-Mythos, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 137 – 50.

Reichl, Johannes M., *Das Thingspiel. Über den Versuch* eines *nationalsozialistischen Lehrstück-Theaters* (*Euringer-Heymck-Möller*) (Frankfurt, 1998).

Reichsjugendführung, *HJ im Dienst, Ausbildungsvorschrift jur die Ertüchtigung der deutschen Jugend* (Berlin, 1935).

Reif, Heinz, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999).

— (ed.), *Adel und Bürgertum în Deutschland*, îi *Entwicklergslinien und Wende punkte im 20. Jahrhundert*

(Berlin, 2001).

Reinharz, Jehuda şi Schatzberg, Walter (edit.), *The Jewish Response to German Culture From the Enlightenment to the Second World War* (Hanovra, N.H., 1985).

Remane, Horst, Conrad Weygand und die „Deutsche Chemie", în Meinel şi Voswinckel (edit), *Medizin*, 183 – 91.

Rémy, Steven P., *The Heidelberg Myth*: *The Nazification and Denazification of a German University* (Cambridge, Mass., 2002).

Rentschler, Eric, *The Ministry of Illusion*: *Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, Mass., 1996).

Resse, Dagmar; Bund Deutscher Mädel. Zur Geschichte der weiblichen deutschen Jugend im Dritten Reich, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 163 – 87.

Reuband, Kari-Heinz, Denunziation im Dritten Reich. Die Bedeutung von Sistemunterstützung und Gelegenheitsstrukturen, *Historical Social Research*, 26 (2001), 219 – 34.

Reuth, Ralf Georg, *Goebbels*: *Eine Biographie* (München, 1990).

Reynolds, David*, în Command of History*: *Churchill Fighting and Writing the Second World War* (Londra, 2004).

Rheinland-Pfalz, Ministerium der Justiz (*ed.*), *Justiz im Dritten Reich NS-Sondergerichtsverfahren în Rheinl*and-*Pfalz*: *Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994).

Rhodes, James M., *The Hiller Movement*: *A Modern Millenarian Revolution* (Stanford.

Ribbe, Wolfgang (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Brandenburgund die Reichshauptstadi Berlin 1933 bis 1936, V. DerRegenerungsbezirk Potsdam* (Köln, 1998).

Ribbentrop, Joachim von, *The Ribbentrop Memoirs*

(Londra, 1954 [1953]).

Ribhegge, Wilhelm, *Geschichte der Universität Münster Europa în Westfalen* (Münster.

Richardi, Hans-Günter, *Schule der Gewalt*: *Das Konzentrations lager Dachau 1933 – 1934* (München, 1983).

Richards, Donald Ray, *The German Bestseller in the Twentieth Century*: *A Complete Bibliography and Analysis*, *1915 – 1940* (Berna, 1968).

Richarz, Monika, *Jüdisches Leben în Deutschland Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1918 – 1945* (3 vol., Stuttgart, 1982).

Richter, Steffen, Die „Deutsche Physik", în Mehrtens şi Richter (ed.), *Naturwissenschaft*.

Riefenstahl, Leni, *Mémoiren 1902 – 1945* (*Berlin*, 1990 [1987]).

Riethmüller, Albrecht, Stefan Zweig and the Fall of the Reich Music Chamber President Richard Strauss, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 269 – 91.

Rigg, Bryan Mark, *Hitler's Jewish Soldiers*: *The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, Kans., 2002).

Rinser, Luise, *Saturn auf der Sonne* (Frankfurt am Main, 1994).

Ritchie, James M., *Gottfried Benn*: *The Unreconstructed Expressionist* (Londra, 1972). –, *German Literature under National Socialism* (Londra, 1983).

Ritschl, Albrecht, *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924 – 1934*: *Birmenkonjunktur*, *Auslandsverschuldung und Reparations problem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre* (Berlin, 2002).

Ritter, Gerhard, Die deutschen Historikertage, *Geschichte* în *Wissenschaft und Unterricht*, 4 (1953), 513 – 21.

Robbins, Keith, *Münich 1938* (Londra, 1968).

Roberts, Geoffrey K., *The Unholy Alliance*: *Stalin's*

Pact with Hitler (Londra, 1991). Rohde, Horst, Hitler's First Blitzkrieg and Its Conséquences for North-eastern Europe, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, II. 67 – 150.

Rohr, Werner, Über die Iniţiative zur terroristischen Gewalt der Gestapo – Fragen und Einwände zu Gerhard Paul, în idem şi Brigitte Berlekamp (edit.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus. Probleme der Sozialgeschichte des deutschen Faschismus* (Münster, 1995), 211 – 24.

Roos, Hans, *A History of Modern Poland*: *From the Foundation of the State in the First World War to the Present Dey* (Londra, 1966 [1961]).

Rosenberg, Alfred, *Bhd und Ehre*: *Ein Kampf jur deutsche Wiedergeburt Reden und Aufsätze von 1919 – 1933* (München, 1934).

— *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*: *Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestalienkämpfe unserer Zeit* (München, 1935).

Rosenkranz, Herbert, *Vefjigungundăelbstbdiauptung Die Judecim Österreich. 1938 – 1945* (Viena, 1978).

Rosenstock, Werner, Exodus 1933 – 1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 1 (1956), 373 – 90.

Rösgen, Hans Jürgen, *Die Auflösung der katholischen Studenterwerbände im Dritten Reich* (Bochum, 1995).

Ross, Dieter, *Hitler und Dollfiss. Die deutsche Österreich-Pöhtik, 1933 – 1934* (Hamburg, 1966).

Rossmeisst, Dieter, *Ganz Deutschland wirdzym Führer halten... Zl-politischen Erziehung în den Schulen des Dritten Reiches* (Frankfurt am Main, 1985).

Rostock, Jürgen şi Zadnicek, Franz, *Paradiesruinen*: *Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen* (Berlin, 1997 [1992]).

Rothfels, Hans, *Ostraum Preussentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden* (Leipzig, 1935).

Rüger; Mana (ed.), *Kunst und Kunstkritik der dreissiger Jahre*: *29 Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen* (Dresda, 1990).

Ruhnau, Rüdiger, *Die Freie Stadt Danzig*, *1919 – 1939* (Berg am See, 1979). Runzheimer, Jürgen, Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939, *VfZ* 10 (1962), 408 – 26.

Rürup, Reinhard (*cd.*), *Jüdische Geschickte în Berlin* (Berlin, 1995).

Sachse, Carola, *Industrial Housewives*: *Women's Social Work in the Factories în Nazi Germany* (Londra, 1987).

Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer* (Viena, 1992).

— Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies în Nazi Germany, 1938, *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390 – 414.

Saldem, Adelheid von, *Mittelstand im Dritten Reich: Handwerker – Einzel-händler-Bauem* (Frankfurt am Main, 1985 [1979]).

— „Alter Mittelstand" im „Dritten Reich". Anmerkungen zu einer Kontroverse, *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 235 – 43.

— Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State, în Crew (ed.), *Nazism*, 141 – 65.

— „Art for the People": From Cultural Conservatism to Nazi Cultural Policies, în idem, *The Challenge of Modernity*, 299 – 347.

— *The Challenge of Modernity*: *German Social and Cul*tural *Studies*, *189*0 – *1960* (Ann Arbor, 2002).

Salewski, Michael, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935 – 1945* (3 vol., Frankfurt am Main, 1970 – 75).

Sänger, Fritz, *Politik der Täuschungen*. *Missbrauch der Presse im Dritten Reich*. *Weisungen*, *Irrformaiionen*, *Notizen*, *1933 – 1939* (Viena, 1975).

Sasuly, Richard, *IG Farben* (New York, 1947).

Sauer, Paul, (ed.), *Die Schicksale der jüdischen Bürger Baden-Württembergs während der natumalsozüdishschen Verfbigungsztit 1933 – 1945* (Stuttgart, 1969).

Sauerbruch, Ferdinand, *Das war mein Leben* (Bad Wörishofen, 1951).

Zbacchi, Alberto, *Legacy of Bitterness*: *Etiopia and Fascist Italy, 1935 – 1941* (Lawrenceville, N.J., 1997).

Schaafhausen, Frederick *N.*, *Das Auslandsdeutschtum* (Köln, 1934).

Schaary, David, The Romanian Authorities and the Jewish Communities în România between the Two World Wars, în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 89 – 95.

Schacht, Hjalmar H.G., *My First Seventy-Six Years*: *The Autobiography of Hjalmar Schacht* (Londra, 1955).

Schadt, Jorg (ed.), *Verfolgung und Widerstand unter dem Nationals ozialismus în Baden*: *Die Lageberichte der Gestapo und des Generalstaatsanwalts Karlsruhe, 1933 – 1940* (Stuttgart, 1976).

Schäfer, Hans Dieter, *Das gespaltene Bewusstsein*: *Über deutsche Kultur und Lebenswirklichkeii 1933 – 1945* (München, 1982).

Schausberger, Norbert, *Der Griff nach Österreich*: *Der Anschluss* (Viena, 1978).

— Wirtschaftliche Aspekte des Anschlusses Österreichs an das Deutsche Reich (Dokumentation), *Militärgeschichtliche Mitteihmgen*, 8 (1970), 133 – 64.

Schemm, Hans, *Hans Schemm spricht Seine Reden und sein Werk* (Bayreuth, 1941 [1935]).

Schenkendorf, Leopold von şi Hoffmann, Heinrich, *Kampf um*'s *dritte Reich Eine historische Bilderfolge* (Altona-Bahrenfeld, 1933).

Scherer, Klaus, *Asoziale im Dritten Reich Die vergessenen Verfolgten* (Münster, 1990). Schirach, Baldur von, *Die Hitler-Jugend: Idee und Gestalt* (Leipzig, 1938 [1934]). Schleier, Hans, Die Historische *Zeitschrift* 1918 – 1943, în Streisand (ed.), *Studien über die deutsche*

Geschichtswissenschrfl, II. 51 – 302.

— German Historiography under National Socialism: Dreams of a Powerful Nation-state and German Volkstum Come True, în Berger *et al.* (edit.), *Writing National Histories*, 176 – 88.

Schleiermacher, Sabine, *Sozjalethik im Sparmungsjeld von Sozial- und Rassenhygiene*: *Der Mediziner Hans Harmsen im Centralausschussjur die Innere Mission* (Husum, 1998).

Schliebs, Siegfried, Verboten, verbrannt, verfolgt... Wolfgang Herrmann und seine „Schwarze Liste: Schöne Literatur" vom Mai 1933. Der Fall des

Volksbibliothekars Dr Wolfgang Herrmann9, în Haarmann *et al.* (edit.), *„Das worein Vorspiel nur..."*, 442 – 54.

Schlotterbeck, Friedrich, *Ilie Darker the Night, The Brighter The Stars*: *A German Worker Remembers (1933 – 1945)* (Londra, 1947).

Schlüter, Holger, *Die Urteilspraxis des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs* (Berlin, 1995).

Schmädeke, Jürgen şi Steinbach, Peter (edit.), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus*: *Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler* (München.

Schmeer, Karlheinz, *Die Regie des öffentlichen Lebens im Dritten Reich* (München, 1956).

Schmid, Hans-Dieter, „Anständige Beamte" und „üble Schläger". Die Staatspolizeileitstelle Hannover9, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 133 – 60.

Schmidl, Erwin A., *März 38*: *Der deutsche Einmarsch* în *Österreich* (Viena, 1987).

Schmidt, Herbert, *Beabsichtige Ich die Todesstrafe zu beantragen3*: *Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Cheriandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933 – 1945* (Essen, 1998).

Schmidt, Jürgen, *Martin Niemöller im Kirchenkampf* (Hamburg, 1971).

Schmidt, Uta G., Der Volksempfänger: Tabernakel moderner Massenkultur9, în Marssolek şi von Saldem (edit.), *Radiozeiten*, 136 – 59.

Schmidt-Schönbeck, Charlotte, *300 Jahre Physik und Astronomie an der Kieler Universität* (Kiel, 1965).

Schmiechen-Ackermann, Detlef, *Anpassung Verweigerung Widerstand*: *Soziale Milieus*, *politische Kultur und der Widerstand gegen den Nationalsozialismus în Deutschland im regionalen Vergleich* (Berlin, 1997).

— *Kooperation und Abgrenzung*: *Bürgerliche Gruppen*, *evangelische Kirchengemeinden und katholisches Sozialmilieu* in der *Auşeinandersetzung mit dem Nationalsozialismus în Hannover* (Hanovra, 1999).

— Der „Blockwart". Die unteren Parteifunktionare im nationalsozialistischen Terrorund Überwachungsapparat9, *Vf4ß* (2000), 575 – 602.

Schmoldt, Benno (ed.), *Schule în Berlin*: *Gestern und heute* (Berlin, 1989).

Schmuhl, Hans-Walter, *Rassenhygiene*, *Nationalsozialismus*, *Eutanasie*: *Von der Verhütung zur Vernichtung lebensunwerten Lebensă, 1890 – 1945* (Göttingen, 1987).

Schmutzer, Reinhard, Der Wahisieg der Sudetendeutsche Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenniniswahl9, *Zeitschrift jur Ostforschung*, 41 (1992), 345 – 84.

Schnass, Franz, *Nationalpolitische Heimatund Erdkunde*, cine *lebensnahe Methodik* (Osterwieck am Harz, 1938).

Schneider, Christian, *et al.*, *Das Erbe der NAPOLA*: *Versuch* einer *Generaţionengeschichte des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996).

Schneider, Michael, The Development of State Work Creation Policy în Germany, 1930 – 1933, în Stachura (ed.), *Unemployment*, 163 – 86.

— *Unterm Hakenkreuz3*: *Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999). Schneider,

Thomas Martin, *Reichsbischof Ludwig Müller*: *Eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit* (Göttingen, 1993).

Schneider, Tobias, Bestseller im Dritten Reich. Ermittlung und Analyse der meistrerkauften Romane în Deutschland 1933 – 1944, f/52 (2004), 77 – 97.

Schnell, Ralf, *Literarische innere Emigration*: *1933 – 1945* (Stuttgart, 1976).

Schnorbach, Hermann, *Lehrer und Schule unterm Hakenkreuz; Dokumente des Widerstands von 1930 bis 1945* (Königstein im Taunus, 1983).

Schoenbaum, David, *Hitler's Social Revolution*: *Class and Status în Nazi Germany, 1933 – 1939* (Londra, 1967).

Scholder, Klaus, *Die Kirchen und das Dritte Reich*, I: *Vorgeschichte und Zed der Illusionen 1918 – 1934* (Frankfurt am Main, 1977).

— *Die Kirchen und das Dritte Reich*, II *Das Jahr der Ernüchterung 1934*: *Barmen und Rom* (Berlin, 1985).

Scholtz, Harald, *NS-Ausleseschulen*: *Internatsschulen als Herrschaßsmiitel des Führerstaates* (Göttingen, 1973).

Schönberger, Angela, *Die neue Reichskanzlei von Albert Speer: Zum Zusammen hang von nationalsozialistischer Ideologie und Architektur* (Berlin, 1981).

Schönhagen, Benignă, *Tübingen unterm Hakenkreuz*; *Eine Universitätsstadt in der Zd des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

Schönwälder, Karen, *Historiker und Politik*. *Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992).

Schopf, Roland, Von Nibelungentreue, Märtyrertod und verschwörerischer Verschwiegenheit, în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 194 – 214.

Schoppmann, Claudia, *Deys of Masquerade*: *Life Stories of Lesbian Women during the Third Reich* (New York, 1996 [1993]).

Schöttler, Peter, *Geschichtsschreibung als Legitimations wissenschaft 1918 – 1945* (Frankfurt am Main, 1997).

Schröder, Gerald, Die „Wiedergeburt" der Pharmazie – 1933 bis 1934, în Mehrtens şi Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 166 – 88.

Schubert, Dirk, „... Ein neues Hamburg entstent...". Planungen in der „Führerstadt" Hamburg zwischen 1933 – 1945, în Hartmut Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 299 – 318.

Schubert, Giselher, The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 64 – 74.

Schuker, Stephen A., France and the Remilitarization of the Rhineland, 1936, *French Historical Studies*, 14 (1986), 299 – 338. (De asemenea în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 222 – 44).

Schulte-Sasse, Linda, *Entertaining the Third Reich*: *Illusions of Wholeness în Nazi Cinema* (Durham, N.G., 1996).

Schultheis, Herbert, *Die Reichskristallnacht în Deutschland nach Augenzeugenberichten* (Bad Neustadt an der Saale, 1985).

Schulz, Günther, *Die Angestellten seit dem 19. Jahrhundert* (München, 2000). Schulze, Winfried, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (München, 1989). –, German Historiography from the 1930 s to the 1950 s, în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 19 – 42.

Schumann, Hans Gerd, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung*: *Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der Deutschen Arbeitstront3* (Hanovra, 1958).

Schuschnigg, Kurt, *et al.*, *Austrian Requiem* (Londra, 1947).

Schuster, Peter-Klaus (ed.), *Die Kunsistadt3 München 1937: Nationalsozialismus undentartete Kunst3* (München, 1988).

Schütz, Erhard H. şi Gruber, Eckard, *Mythos Reichsautobahn: Bău und Inszßni erung der Strassen des Führers31933 – 1941* (Berlin, 1996).

Schwabe, Klaus, Change and Continuity în German Historiography from 1933 into the Early 1950 s: Gerhard Ritter (1888 – 1967), în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 82 – 108.

Schwartz, Michael, Bauern vor dem Sondergericht. Resistenz und Verfolgung im bäuerlichen Milieu Westfalens, în Faust (ed.), *Verfolgungund Widerstand*, 113 – 23.

— *Sozialistische Eugenik*: *Eugenische Sozialtechnologien* în *Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890 – 1933* (Bonn, 1995).

Schwarzwäller, Wulf C., *The Unknown Hitler*: *His Private Life and Fortune* (Bethesda, Md., 1989 [1986]).

Schweitzer, Arthur, Der ursprüngliche Vieijahresplan, *Jahrbücher Jur National Ökonomie und Statistik*, 160 (1956), 348 – 96.

— *Big Business in the Third Reich* (Bloomington, Ind., 1964).

Schwingl, Georg, *Die Pervertierung der Schule im Nationalsozialismus*: *Ein Beitrag zum Begriff Totalitäre Erziehung3* (Regensburg, 1993).

Scobie, Alex, *Hitler's State Architecture*: *The Impact of Classical Antiquity* (Philadelphia, Pa., 1990).

Seeger, Andreas, Vom bayerischen „Sistembeamten" zum Chef der Gestapo. Zur Person und Tätigkeit Heinrich Müllers (1900 – 1945), în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 255 – 67.

Seidler, Franz Wilhelm, *Fritz Todt*: *Baumeister des Dritten Reiches* (München, 1986). –, Tritz Todt From Motorway Builder to Minister of State, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 245 – 56.

Seier, Hellmut, Der Rektor als Führer. Zur Hochschulpolitik des Reichserziehungsministeriums 1934 – 1945, VfZ12 (1964), 105 – 46.

Seier, Hellmut, 'Nationalsozialistisches Wissenschaftsverstandnis und Hochschulpolitik, în Siegele-Wenschkewitz şi Stuchlik (edit), *Hochschule*, 5 – 21.

Semmens, Kristin A., *Seeing Hitler's Germany*: *Tourism în The Third Reich* (Londra.

Sereny, Gitta, *Albert Speer*: *His Battle with Truth* (Londra, 1995).

Service, Robert, *Stalin*: *A Biography* (Londra, 2004).

Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars*, *1918 – 1941* (New York, 1967 [1945]).

Shand, James, The *Reichsautobahn*. Symbol for the Third Reich, *Journal of Contemporary History*, 19 (1984), 189 – 200.

Shapiro, Paul A., Prelude to Dictatorship în România: The National Christian Party în Power, December 1937-February 1938, *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), 45 – 88.

Sherman, A. Joshua, *Island Refuge*: *Britain and Refugees from the Third Reich*, 7955 – 7959 (Londra, 1973).

— Alewish Bank during the Schacht Era: M.M. Warburg & Co., 1933 – 1938, în Paucker (ed.), *The Jews în Nazi Germany 1933 – 194*3, 16 – 76.

Shirer, William L., *Berlin Diary*: *The Journal of a Foreign Correspondent*, *193*4 – *1941* (Londra, 1970 [1941]).

Siegele-Wenschkewitz, Leonore, and Stuchlik, Gerda, *Hochschule und Nationalsozialismus*: *Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftsbetrieb als Thema der Zeitgeschichte* (Frankfurt am Main, 1990).

Siegert, Toni, Das Konzentrations lager Flossenbürg, gegründet für sogenannte Asoziale und Kriminelle, în Broszat *et al*. (edit), *Beyern*, II. 429 – 93.

Siemsen, Hans, *Die Geschichte des Hitlerjungen Adolf Goers* (Düsseldorf, 1947).

Silverman, Dan P., A Pledge Unredeemed: The

Housing Crisis în Weimar Germany, *Central European History*, 3 (1970), 119 – 20.

— *Hitler's Economy*: *Nazi Work Creation Programs, 1933 – 1936* (Londra, 1998).

Skreniny, Werner, *Hamburg zu Fuss*: *20 Stadtteilrundgänge durch Geschichte und Gegenwart* (Hamburg, 1986).

Smelser, Ronald M., *The Sudeten Problem, 1933 – 1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Polity* (Folkestone, 1975).

— *Robert Ley*: *Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988).

— Robert Ley: The Brown Collectivist, în idem şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 144 – 54.

— Şi Zitelmann, Rainer (edit.), *The Nazi Elite* (Basingstoke, 1993 [1989]).

— *Et al.* (edit.), *Die Braune Elite*, îi *21 weitere biographische Skizzen* (Darmstadt, 1993).

Smith, Bradley F., Die Überlieferung der Hossbach-Niederschrift im Lichte neuer Quellen, *VfZ* 38 (1990), 329 – 36.

— Şi Peterson, Agnes E (edit), *Heinrich Himmler*: *Geheimreden 1933 – 1945* (Frankfurt am Main, 1974).

Smith, Helmut Walser, *German Nationalism and Religious Conflict Culture, Ideology, Pbhtics, 1870 – 1914* (Princeton, N.J., 1995).

— (ed.), *Protestants, Catholics, and Jews în Germany, 1800 – 1914* (Oxford, 2001).

Sneeringer, Julia, *Wining Women's Votes*: *Propaganda and Politics în Weimar Germany* (Chapel HA, N.C., 2002).

Sofsky, Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors*: *Das Konzentrations lager* (Frankfurt am Main, 1993).

Solmitz, Luise, *Tagebach* (Staatsarchiv der Freienund Hansestadt Hamburg, 622 – 1, 111511 – 13: Familie Solmitz; transcriere în Forschungsstelle für Zeitgemschichte, Hamburg).

Somary, Felix, *The Raven of Rurich*: *The Memoirs of Felix Somary* (Londra, 1986).

Sommer, Theo, *Deutschland und Japan zwischen den Mächten, 1935 – 1940*: *VomAntikominternpakt zum Dreimächtepakt*: *Eine Studie zur diplomatischen Vorgeschichte des Zweiten Weltkriegs* (Tübingen, 1962).

Sontag, Susan, Fascinating Fascism, în Taylor şi van der Will (edit), *The Nazification of Art, 204 – 18*.

Southworth, Herbert R., *Guernica*! *Guernica*!: *A Study of Journalism, Diplomacy, Propaganda, and History* (Berkeley, Calif., 1977).

Sowade, Hanno, Otto Ohlendorf: Non-conformist, SS Leader and Economic Functionary, în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 155 – 64.

Sparing, Frank, The Gypsy Camps: The Creation, Character and Meaning of an Instrument for the Persecution of Sinti and Românies under National Socialism în Fings *et al.*, *From Race Science3 to the Camps*, 39 – 70.

— Zwangskastration im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Kriminalbiologischen Sammelstelle Köln, în Peter Busse şi Klaus Schreiber (edit.), *Krimin albiologie* (Düsseldorf, 1997).

Speer, Albert, *Inside the Third Reich*: *Memoirs* (Londra, 1971 [1970]).

Spektorowski, Alberto şi Mizrachi, Elizabeth, Eugenics and the Welfare State în Sweden: The Politics of Social Margins and the idea of a Productive Society, *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 333 – 52.

Spenceley, Geoffrey, R.J. Overy and the Motorisierung: A Comment, *Economic History Review*, 32 (1979), 100 – 106.

Spiess, Alfred şi Lichtenstein, Heiner, *Das Unternehmen Tannenberg*: *Der Anlass zum Zweiten Weitkrieg* (Wiesbaden, 1979).

Spiker, Jürgen, *Film und Kapital*: *Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen*

Einheitskonzern (Berlin, 1975).

Splitt, Gerhard, *Richard Strauss 1933 – 1935*: *Ästhetik und Musikpolitik zu Beginn der nationakozialistischen Herrschaft* (Pfaffenweiler, 1987).

Spode, Hasso, „Der deutsche Arbeiter reist”: Massentourismus im Dritten Reich, în Huck (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit*, 281 – 306.

— Ein Seebad für zwanzigtausend Volksgenossen: Zur Grammatik und Geschichte des Fordistischen Urlaubs, în Brenner (ed.), *Reisekultur în Deutschland*, 7 – 47.

Sponheuer, Bernd, The National Socialist Discussion on the „German Quality” în Music, în Kater şi Riethmüller (edit), *Music and Nazism*, 32 – 42.

Spotts, Frederic, *Bayreuth*: *A History of the Wagner Festival* (New Haven, Conn.

— *Hitler and the Power of Aesthetics* (Londra, 2002)

Stachura, Peter D. (ed.), *The Shaping of the Nazi State* (Londra, 1978).

— (ed.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (Londra, 1986).

Stahimann, Michael, *Die erste Revolution in der Autoindustrie: Management und Arbeitspolitik von 1900 – 1940* (Frankfurt am Main, 1993).

Staritz, Ekkehart, *Deutsches Volk und deutscher Raum*: *Vom alten Germanien zum Dritten Reich*: *Vom (fier Germanien zum Dritten Reich* (Berlin, 1938).

Stasiewski, Bernhard (ed.), *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933 – 1945* (6 vol., Mainz, 1968 – 85).

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 59 (Berlin, 1941 – 2).

Stauffer, Paul, *Hofmannsthal und Hitler*: *Carl J, Burckhardt Facetten einer aussergewöhnlichen Existenz* (Zürich, 1991).

Steer, George L., *Caesar în Abyssinia* (Londra, 1936).

Steigmann-Gall, Richard, *The Holy Reich Nazi*

Conceptions of Christianity 1919 – 1945 (Cambridge, 2003).

— Was National Socialism a Political Religion or a Religious Politics?", în Geyer şi Lehmann (edit.), *Religion und Nation*: *Nation und Religion*, 386 – 408.

Stein, Leo, *I Was în Hell with Niemoeuer* (Londra, 1942).

Steinberg, Hans-Josef, *Widerstand und Verfolgung în Essen, 1933 – 1945* (Hanovra.

Steinberg, Michael Stephen, *Sabers and Brown Shirts*: *The German Studentsă Path to National Socialism, 1918 – 1935* (Chicago, 1977).

Steinberg, Rolf, *Nazi-Kiisch* (Darmstadt, 1975).

Steinhaus, Hubert, *Hitlers pädagogische Maximen*: *Mein Kampf3 und die Destruktion der Erziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981).

Steinweis, Alan E., Weimar Culture and the rise of National Socialism: The Kampfbund für deutsche Kultur, *Central European History*, 24 (1991), 402 – 23.

— *Art, Ideology and Economics în Nazi Germany*: *The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, N.C., 1993).

— Cultural Eugenics: Social Policy, Economic Reform, and the Purge of Jews from German Cultural life, în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 23 – 37.

Stephenson, Jill, *Women în Nazi Society* (Londra, 1975).

— The Nazi Organisation of Women, 1933 – 1939, în Stachura (ed.), *The Shaping*, 186 – 209.

— *Reichsbund der Kinderreichen*. The League of Large Families in the Population Policy of Nazi Germany, *European Studies Review*, 9 (1979), 350 – 75.

— *The Nazi Organization of Women* (Londra, 1981).

— Women's Labor Service în Nazi Germany, *Central European History*, 15 (1982), 241 – 65.

Stemberger, *Do*], *Ausdem Wörterbuch des*

Unmenschen (Düsseldorf, 1968 [1957]). Subbe, Matthew, *Women in the Third Reich* (Londra, 2003).

Stieg, Margaret E, *Public libraries în Nazi Germany* (Tuscaloosa, Ala., 1992).

Stiles, Richard, *The Women's liberation Movement în Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860 – 1930* (Princeton, N.J., 1978).

— *Russian Popular Culture*: *Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992). Stoakes, Geoffrey, *Hitler and the Questfor World Dominion* (Leamington Spa, 1986). Stokes, Lawrence D., *Kleinstadt und Antmnabozicdismus*: *Ausgewahlie Dokumente zur Geschichte von Eutin, 1918 – 1945* (*Neumünster*, 1984).

Stokes, Raymond G, From the IG Farben Fusion to the Establishment of BASF AG (1925 – 1952), în Abelshauser *et al.*, *German Industry*, 206 – 361.

Stollmann, Rainer, Faschistische Politik als Gesamtkunstwerk. Tendenzen der Ästhetisierung des politischen Lebens im Nationalsozialismus, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 83 – 101.

Stoltzfus, Nathan, *Resistance of the Heart*: *Intermarriage and the Rosenstrasse Protest în Nazi Germany* (New York, 1996).

Stommer, Rainer, „Da oben versinkt einem der Alltag…". Thingstatten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihenfast geschlossen*, 149 – 73.

— (ed.), *Reichsautobahn*: *Pyramiden des Dritten Reichs*: *Analysen zur Ästhetik eines unbewältigten Mythos* (Marburg, 1982).

— *Die inszenierte Volksgemeinschaft*: *Die Thing-Bewegung im Dritten Reich* (Marburg.

Stone, Maria, *The Patron State*: *Culture and Pölitics în Fascist Italy* (Princeton, N.J.

Storek, Henning, *Dirigierte Öffentlichkeit*: *Die*

Zeitung als Herrschefsmiüel în den Arfangsjahren der naiumalsozialistischen Regierung (Opladen, 1972).

Stover, Bernd, *Volksgemeinschaft im Dritten Reich*: *Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exuberichte* (Düsseldorf, 1993).

— (ed.), *Berichte über die Lage în Deutschland*: *Die Meldungen der Gruppe Neu Begumen aus dem Dritten Reich 1933 – 1936* (Bonn, 1996).

Straumann, Lukas şi Wildmann, Daniel, Schweizer Chemieuntemehmen im Dritten Reich (Zürich, 2001).

Strauss, Herbert A., Jewish Emigration from Germany: Nazi Policies and Jewish Responses, *Leo Baeck Institute Tearbook*, 25 (1980), 313 – 61 şi 26 (1981), 343 – 409.

— The Drive for War and the Pogroms of November 1938: Testing Explanatory Models, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), 267 – 78.

Strauss, Werner, „Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung": Aufzeichnungen von Dr. Bernhard Lösener, *Vf9* (1961), 264 – 313.

Streisand, Joachim (ed.), *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von 1871 bis 1945* (2 vol., Berlin, 1965, 1969).

Strobl, Gerwin, *The Germanic Isle*: *Nazi Perceptions of Britain* (Cambridge, 2000). Strohmeyer, Klaus, *Warenhäuser*: *Geschichte*, *Blute und Untergang im Warenmeer* (Berlin, 1980).

Strothmann, Dietrich, *Nationalsozialistische Dteraturpolitik*: *Ein Beitrag zur Publizistik im Dritten Reich* (Bonn, 1960).

Struve, Walter, *Aufsteig und Herrschaft des Nationalsozialismus în einer industriellen Kleinstadt*: *Osterode am Harz 1918 – 1945* (Essen, 1992).

Studnitz, Cecilia von, *Es war wie ein Rausch Fallada und sein Leben* (Düsseldorf, 1997).

Stümke, Hans-Georg, Vom „unausgeglichenen Geschlechtshaushalt": Zur Verfolgung Homosexueller, în

Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet*, 46 – 63.

— şi Finkler, Rudi, *Rosa Winkel, rosa Listen*: *Homosexuelle und Gesundes Volksempfinden9 von Auschwitz bis heute* (Reinbek, 1981).

Suhling, Lothar, Deutsche Baukunst Technologie und Ideologie im Industriebau des „Dritten Reiches", în Mehrtens şi Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 243 – 81.

Suhr, Elke, *Die Emslandiager*: *Die politische und wirtschaftliche Bedeutung der emsländischen Konzentrations und Straiefemgenlagei, 1933 – 1945* (Bremen, 1985).

Swatek, Dieter, *Unternehmenskonzjentraiion als Ergebnis und Mittel nationalsozialistischer Wirtscheftspolitik* (Berlin, 1972).

Sydnor, Charles W., *Soldiers of Destruction*: *The SS Death's Head Division, 1933 – 1945* (Princeton, NJ., 1990 [1977]).

Sywottek, Jutta, *Mobilmachungfür den totalen Krieg*: *Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den weiten Weltkrieg* (Opladen, 1976).

Szczęsny, Gerhard, *Als die Vergangenheit Gegenwart war: Lebensanlauf eines Ostoreussen* (Berlin, 1990).

Tal, Uriel, *Structures of German* (*Political Theology in the Nazi Era* (Tel Aviv, 1979).

Tampke, Jürgen, *Cgjech-German Relations and the Politics of Central Europe*: *From Bohemia to the EU* (Londra, 2003).

Tannenbaum, Edward R., *The Fascist Experience*: *Italian Society and Culture, 1922 – 1945* (*New York*, 1972).

Tarnowski, Wolfgang, *Ernst Barlach und der Nationalsozialismus*: *Ein Abendvortrag, gehalten am 20. Oktober 1988 in der Katholischen Akademie Hamburg* (Hamburg, 1989).

Taylor, Alan J.P., *The Origins of the Second World War* (Harmondsworth, 1964 [1961]) ·

Taylor, Brandon şi van der Will, Wilfried (edit.), *The Nazification of Art*: *Art, Design, Music, Architecture, and*

Film in the *Third Reich* (Winchester, 1990).

Taylor, Robert R., *The Word în Stone*: *The Role of Architecture in the National Socialist Ideology* (Berkeley, Calif., 1974).

Teich, Mikulâs (ed.), *Bohemia în History* (Cambridge, 1998).

Teichova, Alice, The Protectorate of Bohemia and Moravia (1939 – 1945): The Economic Dimension, în Teich (ed.), *Bohemia* în *History*, 267 – 305.

Termin, Peter, *Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Mass., 1989).

Tenfelde, Klaus, Proletarische Provinz: Radikalisierung und Widerstand în Penzberg/Oberbayern 1900 bis 1945, în Broszat et al. (edit.), *Bayern*, IV 320 – 37.

Tennstedt, Florian, Wohltät und Interesse. Das Winterhilfswerk des Deutschen Volkes. Die Weimarer Vorgeschichte und ihre Instrumentalisierung durch das NS-Regime, *Geschichte und Gesellschaft*, 13 (1987), 157 – 80.

Tessner, Magnus, *Die deutsche Automobilindustrie im Strukturwandel von 1919 bis* 793<? (Köln, 1994).

Teut, Anna, *Architektur im Dritten Reich, 1933 – 1945* (Frankfurt am Main, 1967).

Thamer, Hans-Ulrich, Von der „Ästhetisierung der Politik": Die Nürnberger Parteitage der NSDAP, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 95 – 103.

Thies, Jochen, *Architekt der Weltherrschaft*: *Die Endziele9 Hitlers* (Düsseldorf, 1976). –, 'Nazi Architecture – A Blueprint for World Domination: The Last Aims of Adolf Hitler, în Welch (ed.), *Nazi Propaganda*, 45 – 64.

Thomae, Otto, *Die Propaganda-Maschinerie*: *Bildende Kunst und Öffentlichkeitsarbeit im Dritten Reich* (*Bertin*, 1978).

Thomann, Klaus-Dieter, „Krüppel sind nicht minderwertig" Körperbehinderte im Nationalsozialismus, în Meinel şi Voswinckel (edit), *Medizin*, 208 – 20.

Thomas, Hugh, *The Spanish Civil War* (a 3-a ediţie,

Londra, 1986 [1961]).

Thomas, Walter, *Bis der Vorbangfiei* (Dortmund, 1947). –, *Richard Strauss und seine* (München, 1964).

Thyssen, Fritz, *I Paul Hitler* (Londra, 1941).

Todt, Fritz, Der Strassenbau im nationalsozialistischen Staat, în Hans Heinrich Lammers şi Hans Pfundtner (edit), *Grundlagen, Aufbau und Wirtschefisordnung des national sozialistischen Staates* (Berlin, 1937), DI: *Die Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*.

Toepser-Ziegert, Gabriele (ed.), *NS-Pressearuveisungen der Vorkriegszeit*: *Edition und Dokumentation*, 1: *1933*, îi *1934*, III: *1935*, IV: *1936* (München, 1984 – 93).

Tomascewski, Jerzy, Economic and Social Situation of Jews în Poland, 1918 – 1939, Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 101 – 6.

Tooze, J. Adam, *Statistics and the German State, 1900 – 1945*: *The Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001).

Townshend, Charles, *Terrorism*: *A Very Short Introduction* (Oxford, 2002).

Trapp, Joachim, *Kölner Schulen in der NS-Zeit* (Köln, 1994).

Treue, Wilhelm, Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10 noiembrie 1938), *VJZfi* (1958), 175 – 91.

— (ed.), Hitlers Denkschrift zum Vieijahresplan 1936, *VfZă* (1955), 184 – 203.

Trial of the Major War Criminals before the International *Military Tribunal, Nürnberg, 14 November 1945 – 1 October 1946* (Nürnberg, 1948).

Tröger, Annemarie, Die Frau im wesensgemässen Einsatz, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 246 – 72.

— The Creation of a Female Assembly-Line Proletariat, în Bridenthal *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny*, 237 – 70.

Tröger, Jörg, *Forschung als Waffe*: *Rüstungsforschung* in der *Kaiser-Wilhelm Gesellschaft und das KWIJur Metallforschung 1900 bis 1947* (Göttingen, 2005).

— (ed.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1984).

Tuchei, Johannes, *Konzentrations lager*: *Organisations geschichte und Funktion der Inspektion der Konzentrations lager 1934 – 1938* (Boppard, 1991).

— Gestaţia und Reichssicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo, în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 84 – 100.

— Planung und Realität des Sistems der Konzentrations lager 1934 – 1938, în Herbert *et al*. (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 43 – 59.

Turner, Henry Ashby, Jr, Fritz Thyssen and „I Paul Hitler", *Vf*ã 19 (1971), 225 – 44.

— *German Big Business and the rise of Hitler* (New York, 1985).

— Fallada for Historians, *German Studies Review*, 36 (2003), 477 – 92.

— Fascism and Modernization, în idem (ed.), *Reappraisals of Fascism*, 117 – 39.

— (ed.), *Reappraisals of Fascism* (New York, 1975).

Turner, Stephen P. şi Käsler, Dirk (edit.), *Sociology Responds to Fascism* (Londra.

Tyrell, Albrecht (ed.), *Führer befiehl…Selbstzeugnisse aus der Kampf. zeit des NSDAP*: *Dokumentation und Analyse* (Düsseldorf, 1969).

Ueberhorst, Horst (ed.), *Elite jur die Diktatur*: *Die Nationalpolitischen Erziehungsanstalten 1933 – 1945*: *Ein Dokumentarbericht* (Düsseldorf, 1969).

— Feste, Fahnen, Feiern: Die Bedeutung politischer Symbole und Rituale im Nationalsozialismus, în Voigt (ed.), *Symbole der Politik*, 157 – 78.

Ueberschär, Gerd R. şi Vogel, Winfried, *Dienen und*

Verdienen: Hitlers Ce schenke an seine Eliten (Frankfurt, 1999).

Uhlig, Heinrich, *Die Warenhäuser im Dritten Reich* (Köln, 1956).

Unverricht, Elsbeth, *Unsere Zeit und Wir*: *Das Buch der deutschen Frau* (Gauting, 1932).

Vaget, Hans Rudolf, Hitler's Wagner: Musical Discourse ascultural Space, în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 15 – 31.

Vago, Bela, *The Shadow of the Swastika*: *The rise of Fascism and antisemitism in the Danube Basin, 1936 – 1939* (*Londra.*, 1975).

Valtin, Jan (pseud. Richard Krebs), *Out of the Night* (Londra, 1941, retipărită cu postfaţă de Lyn Walsh *et al.*, Londra, 1988).

Voegelin, Eric, *The New Science of Politics*: *An Introduction* (Chicago, 1952).

Vogel, Rolf, *Ein Ştempel hat gefehlt*: *Dokumente zur Emigr*ation *deutscher Juden* (München, 1977).

Voigt, Rüdiger (ed.), *Symbole der Politik*: *Politik der Symbole* (Opladen, 1989).

Volk, Ludwig, *Bayems Episkopat und Klerus* in der *Auşeinandersetzung mit dem Nationalsozialismus 1930 – 1934* (Mainz, 1965).

Völkischer Beobachter, 1933 – 9.

Volkmann, Hans-Erich, *Das Russlandabild im Dritten Reich* (Köln, 1994).

— The National Socialist Economy în Preparation for War, în Militärgeschichtliches Forschungsant (ed.), *Germany and the Second World War*, 157 – 372.

Volkogonov, Dmitri, *Stalin*: *Triumph and Tragedy* (Londra, 1995 [1989]).

Vollmer, Bernhard (ed.), *Volksopposition im Polizeistaat: Gestapound Regierungsberichte 1934 – 1936* (Stuttgart, 1957).

Vollnhals, Clemens, Jüdische Selbsthilfe bis 1938, în Benz (ed.), *Die Juden în Deutschland*, 314 – 411.

Vondung, Klaus, *Magie und Manipulation*: *Ideologischer Kuli und politische Religion des Nationalsozialismus* (Göttingen, 1971).

— Der literarische Nationalsozialismus. Ideologische, politische und sozialhistorische Wirkungszusammenhänge, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 44 – 65.

Vorländer, Herwart, ’NS-Volkswohifahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes, P34 (1986), 341 – 80.

— *Die NSV*: *Darstellung und Dokumentation* einer *nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988).

Vosskamp, Wilhelm, Kontinuität und Diskontinuität: Zur deutschen Literaturwissenschaft im Dritten Reich, în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 140 – 62.

Wachsmann, Nikolaus, From Indefinite Conţinement to Extermination: „Habitual Criminals” in the Third Reich, în Gellately şi Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders în Nazi Germany*, 165 – 91.

— *Hitler’s Prisons*: *Legal Terror în Nazi Germany* (New Haven, Conn., 2004).

Waddington, Geoffrey T., Hitler, Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935 – 1938, P40 (1992), 273 – 306.

Wagner, Caroline, *Die NSDAP auf dem Dorf*: *Eine Sozialgeschickte der NS-Machtergreifung în Lippe* (Münster, 1998).

Wagner, Kurt, *Leben auf dem Lande im Wandel des Industrialisierung*: *Das Dorf war früher auch keine heile Weit*: *Die Veränderung der dörflichen Lebensweise und der politischen Kultur vor dem Hintergrund der Industrialisierung, am Beispiel des nordhessischen Dorfes Körle* (Frankfurt am Main, 1986).

— Wilke, Gerhard, Dorfleben im Dritten Reich: Körle în Hessen, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 85 – 106.

Wagner, Patrick, „Vernichtung der

Berufsverbrecher”. Die vorbeugende Verbrechensbekämpfung der Kriminalpolizei bis 1937, în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrations lager*, 87 – 110.

— *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher*: *Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996).

Wagner, Walter E, *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (Stuttgart, 1974).

Waiwald, Klaus Jürgen, *Fumzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).

Waldenfels, Ernst von, *Der Spion, der aus Deutschland kam*: *Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin, 2003).

Walter, Michael, *Hitler in der Oper*: *Deutsches Musikleben 1919 – 1945* (Stuttgart.

Walton, John K., *The British Seaside*: *Holidays and Resorts* in the *Twentieth Centui,* (Manchester, 2000).

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939 – 1945* (Oxford, 1979).

— Patterns of Jewish Leadership în Great Britain during the Nazi Era, în Braham (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era*, 29 – 43.

Watt, Donald Cameron, German Plâns for the Reoccupation of the Rhineland: A Note, *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), 193 – 9.

— *How War Came*: *The Imediate Origins of the Second* World *War, 193*8 – *1939* (Londra, 1989).

Weber, Hermann, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalimsierung der KPD in der Weimarer Republik* (ediţie prescurtată, Frankfurt am Main, 1971 [1969]).

— Die KPD in der Illegalität, în Löwenthal şi von zur Mühlen (edit.), *Widerstand*, 83 – 101.

— *Weisse Flecken in der Geschichte*: *Die KPD-Opfer der Stalinistischen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*

(Frankfurt am Main, 1990).

Weber, Rosco G.S., *The German Student Corps in the Third Reich* (New York, 1986) Weckbecker, Gerd, *wischen Freispruch und Todesstrafe*: *Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt a. M. und Bromberg* (Baden-Baden, 1998).

Weekly Report of the German Institute for Business Research (with Supplements), (Institut für Konjunkturforschung, Berlin, 1933 – 9).

Weeks, Jeffrey, *Sex, Politics, and Society*: *The Regulation of Sexuality since 1800* (Londra, 1981).

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Geseuschafisgeschichte*, IV: *Vom Beginn des ersten Weltkriegs bis zjar Gründung der beiden deutschen Staaten 1914 – 1949* (München, 2003).

Wehner, Heinz, Die Rolle des faschistischen Verkehrswesens in der ersten Perioade des zweiten Weltkrieges, *Bulletin des Arbeitskreises weiter Weltkrieg*, 2 (1966), 37 – 61.

Weinberg, Gerhard L., Hitler's Private Testament of May 2, 1938, *Journal of Modern History*, 27 (1955), 415 – 19.

— *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, I: *Diplomatic Revolution in Europe, 1933 – 36* (Londra, 1970).

— *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, II *Starting* World *War* II, *1937 – 1939* (Chicago, 1980).

Weinberg, Jeshajahu, *et al.*, *The Holocaust Museum* în *Washington* (New York, 1995).

Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism*, 7570 – 7945 (Cambridge, 1989)

Weiss, Hermann, Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude", *Archivlur Sozialgeschichte*, 33 (1993), 289 – 303.

Weissler, Sabine (ed.), *Design în Deutschland, 1933 – 45*: *Ästhetik und Organisation des Deutschen Werkbundes*

im Dritten Reich (Giessen, 1990).

Weitz, Eric D., *Creating German Comrnumsrn, 1890 – 1990*: *From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).

Welch, David (ed.), Nad *Propaganda*: *The Power and the Limitations* (Londra, 1983). –, *Propaganda and the German Cinema, 1933 – 1945* (Oxford, 1983).

— *The Third Reich*: *Politics and Propaganda* (Londra, 2002).

Wenning, Norbert, Das Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen vom 25. April 1933 – ein erfolgreicher Versuch der Bildungsbegrenzung? *Die deutsche Schule*, 78 (1986), 141 – 60.

Werner, Karl Ferdinand, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1967).

Werner, Kurt şi Biemat, Karl-Heinz, *Die Kemcker Blutwoche, Juni, 1933* (Berlin.

Wessel, Horst A., *Thyssen & Co., Mülheim an der Ruhr*: *Die Geschichte einer Familie und ihrer Unternehmung* (Stuttgart, 1991).

Wessling, Berndt Wilhelm, *Wieland Wagner, der Enkel· Eine Biographie* (Köln, 1997). West, Shearer, *The Visual Arts în Germany 1890 – 1937*: *Utopia and Despair* (*Manchester*.

Westheim, Paul, *Paul Westheim*: *Kunstkritik aus den Exil*, ed. Tanja Frank (Hanau, 1985).

Westphal, Uwe, *Werbung im Dritten Reich* (Berlin, 1989).

Wetzel, Juliane, Auswanderung aus Deutschland, în Benz (ed.), *Die Juden în Deutschland, 413 – 98*.

Wetzel, Kraft, and Hagemann, Peter, Zensur: *Verbotene deutsche Filme 1933 – 1945* (Berlin, 1978).

Wetzell, Richard E, *Inventing the Criminal· A History of German Criminology, 1880 – 1945* (Chapel Hill, N.G., 2000).

Weyrather, Irmgard, ’Numerus Clausus fur Frauen – Studenţinnen im Nationalsozialismus, în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 131 – 62.

— *Muttertag und Mutterkreuz*; *Der Kull um die deutsche Mutter9 im Naiionalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1993).

Whealey, Robert H., *Hitler and Spain*: *The Nazi Role* in the *Spanish Civil War*, *1936 – 1939* (Lexington, Ky., 1989).

Wheeler-Bennett, John W, *The Nemesis of Power*: *The German Army în Politics*, *1918 – 1945* (Londra şi New York, 1953).

— *Et al*. (edit.), *Documents on German Foreign Polity 1918 – 1945* (13 vol., Londra, 1950 – 70).

Wickert, Ghrisd, Popular Attitudes to National Socialist Antisemitism: Denunciations for „Insidious Offenses” and „Racial Ignominy”, în Bankier (ed.), *Probing*, 282 – 95.

Wieland, Günther, *Das war der Volksgerichtshof*: *Ermittlungen*, *Fakten*, *Doku mente* (Pfaffenweiler, 1989).

Wiesemann, Falk, Juden auf dem Lande: die wirtschaftliche Ausgrenzung der jüdischen Viehhändler în Bayern, în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 381 – 96.

Wildt, Michael, Violence against Jews în Germany, 1933 – 1939, în Bankier (*cd*.), *Probing*, 181 – 212.

— *Generation des Unbedingten*: *Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).

— (ed.), *Nachrichtendienst*, *politische Elite*, *Mordeinheit*: *Der Sicherheitsdienst des Reichsfidirers – SS* (Hamburg, 2003).

Wilke, Gerhard, The Sins of the Fathers: Village Society and Social Control in the Weimar Republic, în Evans şi Lee (edit.), *The German Peasantry* 174 – 204.

— Village Life în Nazi Germany, în Bessel (ed.), *Life in the Third Reich*, 17 – 24. –, şi Wagner, Kurt, Family and Household: Social Structures in a German Village Between

the Two World Wars, în Evans şi Lee (edit.), *The German Family*, 120 – 47.

Williams, Jenny, *More Lives Than One*: *A Biography of Hans Fauada* (Londra, 1998). Willrich, Wolfgang, *Säuberung des Kunsttempels*: *Eine kunstpolitische Kampfschrift zur Gesundung deutscher Kunst im Geiste nordischer Art* (München, 1937).

Wingfield, Nancy M., *Minority Politics* in a *Multinaţional State: The German Social Democratic Party 1918 – 1938* (New York, 1989).

Winkler, Dörte, *Frauenarbeit im Dritten Reich3* (Hamburg, 1977).

Winkler, Hans Joachim, *Legenden um Hitler*: *Schöpfer der Autobahnen* (Berlin, 1963). Winkler, Heinrich August, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus*: *Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik* (Köln, 1972).

— Der entbehrliche Stand. Zur Mittelstandspolitik im „Dritten Reich", *Archivfür Sozialgeschichte*, 17 (1977), 1 – 40.

— Ein neuer Mythos vom alten Mittelstand. Antwort auf cine Antikritik, *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 548 – 57.

— *Der Weg in die Katastrophe*: *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Berlin, 1987).

— (ed.), *Die deutsche Staatskrise 1930 – 1933: Handlungsspielräume und Alternativen* (München, 1992).

Winkler, Klaus, *Fernsehen unterm Hakenkreuz*: *Organisation – Programm – Personal* (Köln, 1994).

Winkler, Kurt, Inszenierung der Macht: Weltausstellung 1937. Das „Deutsche Haus" als Standarte, în Behnken şi Wagner (edit.), *Inszenierung*, 217 – 25.

Winkler-Mayerhöfer, Andrea, *Starkult als Propagandamittel*? *Studien zum Unter haltungsfilm im Dritten Reich* (München, 1992).

Wippermann, Wolfgang, *un Analyse des Faschismus*:

Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien 1921 – 1945 (Frankfurt am Main, 1981).

— *Das Leben în Frankfurt zur NS-Zeit* (4 vol., Frankfurt am Main, 1986).

— Das Berliner Schulwesen in der NS-Zeit. Fragen, Thesen und methodische Bemerkungen, în Schmoldt (ed.), *Schule în Berlin*, 57 – 73.

— Şi Brucker-Boroujerdi, Ute, 'Nationalsozialistische Zwangslager în Berlin III: Das „Zigeunerlager Marzahn", *Berliner Forschungen*, 2 (1987), 189 – 94.

Wiskemann, Elizabeth, *The Rome-Berlin Axis*: *A History of the Relations Between Hitler and Mussolini* (Londra, 1949).

Wisotzky, Klaus, *Der Ruhrberghau im Dritten Reich*: *Studien zur Sozialpolitik im Ruhrberghau und zum sozialen Verhalten der Bergleute în den Jahren 1933 bis 1939* (Düsseldorf, 1983).

Wissmann, Sylvelin, *Es war eben unsere Schulzeit*: *Das Bremer Volksschulwesen unter dem Nationalsozialismus* (Bremen, 1993).

Witetschek, Helmut (ed.), *Die kirchliche Lage în Beyern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933 – 1945* (7 vol., Mainz, 1966 – 71).

Witte, Karsten, Die Filmkomödie im Dritten Reich, în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 347 – 65.

— *Lachende Erben, toller Tag*: *Filmkomödie im Dritten Reich* (Berlin, 1995).

Wöhlert, Meike, *Der politische Witz in der NS-eü am Beispiel ausgesuchter SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997).

Wojak, Irmtrud, *et al.*, *Arisierung3 im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis* (Frankfurt, 2000).

Wolbert, Klaus, *Die Nackten und die Toten des Dritten Reichesă: Folgen einer politischen Geschichte des Körpers in der Plastik des deutschen Faschismus* (Giessen,

1982).

Wolf, Norbert, *Ernst Ludwig Kirchner 1880 – 1938*: *On the Edge of the Abyss of Time* (Köln, 2003).

Wolffsohn, Michael, Arbeitsbeschaffung und Rüstung im nationalsozialistischen Deutschland *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 22 (1977), 9 – 19.

Wollenberg, Jörg (ed.), *The German Public and the Persecution of Jews, 1933 – 1945*: *'No One Participated, No One Knew"* (Atlantic Highlands, NJ., 1996 [1989]).

Wollstein, Günter, Eine Denkschrift des Staatssekretärs Bernhard von Bülow vom März 1933, *Mihtärgesckichthehe Mitteilungen*, I (1973), 77 – 94.

— *Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler*: *Das Deutsche Reich und die Grossmächte in der Arfangsphase der nattonalsozicdisttschen Herrschaft în Deutschland* (Bonn, 1973).

Wolschke-Bulmahn, Joachim şi Gröning, Gert, The Nationalăocialist Garden and Landscape Ideal: Bodenständigkeit (Rootedness in the Soil), în Etlin (ed.), 24 rt, 73 – 97.

Woolf, Stuart J. (ed.), *the nature of Fascism* (Londra, 1968).

Woycke, James, *Birth Control în Germany 1871 – 1933* (Londra, 1988).

Wright, Jonathan şi Stafford, Paul, Hitler, Britain and the Hossbach Memorandum, *Militärgeschichtliche Mitteilur-en*, 42 (1987), 77 – 123.

Wulf, Joseph, *Die bildenden Künste im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

— *Literatur und Dichtung im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963). –, *Presse und Funk im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

— *Musik im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

— *Theater und Film im Dritten Reich*: *Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

Wulff, *Bir-Arbeitslosi-eiiund*

Arbeitsbeschefftingsmassnahmen în *Hamburg 1933 – 1939*: *Eine Untersuchung zur nationalsozialistischen Wirtschafisund Sozialpolitik* (Frankfurt am Main, 1987).

— The Third Reich and the Unemployed: National Socialist Work-creation Schemes în Hamburg, 1933 – 4, în Evans şi Geary (edit.), *The German Unemployed*, 281 – 302.

Wüllenweber, Hans, *Sondergerichte im Dritten Reich: Vergessene Verbrechen der Justiz* (Frankfurt am Main, 1990).

Wyman, David S., *Paper Walls*; *America and the Refugee Crisis, 1938 – 1941* (Amherst, Mass., 1968).

Wynot, James D, Jr, „A Necessary Cruelty": The Emergence of Official antisemitism în Poland, 1935 – 39, *American Historical Review*, 76 (1971), 1, 035 – 58.

Zabel, James A., *Nazism and the Pastors*: *A Study of the Ideas of Three Deutsche Christen Groups* (Missoula, Mont., 1976).

Zeidler, Manfred, *Das Sondergericht Freiberg*: %*u Justiz und Repression in Sachsen, 1933 – 1940* se, 1998).

Zeile, Christine, Ein biographischer Essay, în Friedrich R. Reck-Malleczewen, *Tagebuch eines Verzweifelten* (Frankfurt am Main, 1994), 251 – 98.

Zeinhefer, Siegfried, Die Reichsparteitage der NSDAP, în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 79 – 94.

Zeldin, Theodore (ed.), *Conflicts in French Society: Anticlericalism, Education and Morals in the Nineteenth Century*: *Essays* (Londra, 1970).

Zeller, Thomas, „The Landscape's Crown": Landscape, Perception, and Modernizing Effects of the German Autobahn Sistem, 1934 – 1941, în Nye (ed.), *Technologies of Landscape*, 218 – 40.

Zeinhefer, Siegfried, *Die Reichsparteitage der NSDAP: Geschichte, Struktur und Bedeutung der grössten Propagandafeste im nationalsozialistischen Feieijahr* (Neustadt an der Aisch, 1991).

— Şi Käs, Rudolf (edit.), *Kulissen der Gewalt*: *Das Reichsparteitagsgelände în Nürnberg* (Münich, 1992).

Zeman, Zbynek. A.B., *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973).

Zerner, Ruth, German Protestant Responses to Nazi Persecution of the Jews, în Braham (ed.), *Perspectives on the Holocaust*, 57 – 68.

— Martin Niemöller, Activist as Bystander: The Oft-Quoted Reflection, în Perry şi Schweitzer (edit), *Jewish-Christian Encounters over the Centuries*, 327 – 40.

Ziegler, Dieter, Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933 – 1938, 47 (1999), 187 – 216.

Ziegler, Hans Severus, *Entartete Musik*: *Eine Abrechnung* (Düsseldorf, 1938).

Ziegler, Walter (ed.), *Die kirchliche Lage în Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933 – 1943*, IV: *Regierungsbezirk Niederbayern und Oberpfalz 1933 – 1945* (Mainz, 1973).

Zimmermann, Michael, Ausbruchshoffnungen: Junge Bergleute în den dreissigen Jahren, în Niethammer (ed.), *Die Jahre weiss man nicht*, 97 – 132.

— *Verfolgt*, *vertrieben*, *vernichtet*: *Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma* (Essen, 1989).

— *Rassenutopie und Genozid*: *Die nationalsozialistische Losung der Zigeunerfrage3* (Hamburg, 1996).

Zimmermann, Peter, Die Bildsprache des Nationalsozialismus im Plakat, în Rüger (ed.), *Kunst*, 223 – 36.

Zimmermann, Völker, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat*: *Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland* (*1938 – 1945*) (Essen, 1999).

Zipfel, Friedrich, Gestapo and SD: A Sociographic Profile of the Organisers of the Terror, în Larsen *et al.* (edit), *Who Were the Fascists*? 301 – 11.

Zitelmann, Rainer, *Hitler*: *The Policies of Seduction*

(Londra, 1999 [1987]).

Zofka, Zdeněk, *Die Ausbreitung des Nationalsozialismus auf dem Lande*: *Eine regionale Fallstudie zur politischen Einstellung der Landbevölkerung in der %ei t des Aufstiegs und der Machtergreifung der NSDAP 1928 – 1936* (München, 1979).

— Dorfeliten und NSDAP. Fallbeispiele der Gleichschaltung aus dem Kreis Günzburg, în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV 383 – 434.

Zolling, Peter, *wischen Integration und Segregation*: *Sozialpolitik im Dritten Reich9 am Beispiel der 'Nationalsozialistischen Volkswohifahrt9 (NSV) în Hamburg* (Frankfurt am Main, 1986).

Zollitsch, Wolfgang, Adel und adlige Machteliten in der Endphase der Weimarer Republik. Standespolitik und agrarische Interessen, în Winkler (ed.), *Die deutsche Staatskrise*, 239 – 56.

Zuschlag, Christoph, An „Educational Exhibition". The Precursors of Entartete Kunst and Its Individual Venues, în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 83 – 103.

— *Entartete Kimst9*: *Ausstellungsstrategien în Nazi-Deutschland* (Worms, 1995).

Indice de nume

A

A Treia Republică (Franţa) 275

ABC-ul evreilor muzicieni 213

Abrahamson, Ludwig 599

Academia Prusiană de Arte 168, 187, 195

Acordul de la München (1938) 726, 728 – 729, 732 – 735, 738, 752

Acordul de Transfer Haavara (1933) 604, 856

Acordul naval anglo-german (1935) 680, 745

Acţiunea Catolică 270

Administratorii Muncii 500

Adowa, bătălia de la (1896) 681

Afacerea Boxheim (1931) 58, 773

Africa de Sud, imigranţi evrei, 647, 724

Agenţia Centrală pentru Emigraţia Evreilor 711 – 712
Agenţia de Alimente, a Reichului 379, 381, 384, 459, 471
Agricultură, Ministerul Reichului al 392, 563
Ahaus, Westfalia 418
Ajutorul Social Naţional-Socialist 764
Albers, Hans 147
Allianz, compania de asigurări 385.
430, 432, 830, 837, 873 Alsacia-Lorena 664, 673 Altona, „Duminica sângeroasă" (iunie 1932) 86, 776 – 777, 802 Alvensleben, Ludolf von 456 Amann, Max 161 – 163, 166, 442 Amery, Leo 757 Amsterdam 433 *Angriff*, *Der* (ziarul) 315, 587, 619 Anheisser, Siegfried 215 Arden, Elizabeth (cosmetice) 568 Argentina 217, 647 Aristotel 332 Armata Roşie 111, 747 Arnswalde, Brandenburg 420 Asociaţia Criticilor de Muzică Germani 216
Asociaţia Germană a Ştiinţei (mai târziu, Comunitatea Germană de Cercetare) 336, 340
Asociaţia Nobililor Germani (*Deutsche Adelsgenossenschaf*b) 454
Asociaţia Ofiţerilor de Război Naţional-Socialişti 617
Asociaţia Tratatului de Comerţ 376 Auerbach, Saxonia 419
Augsburg, Bavaria 71, 118 – 119.
776, 782, 784, 811
Augspurg, Anita 561
August Wilhelm, Prinţ de Prusia 455 Australia 647, 724
Austria 11, 14, 19, 49, 82, 127, 211, 393, 404, 592, 664 – 665, 669 – 672, 682, 688, 692, 696 – 698, 700 – 704, 707 – 708, 710 – 711, 713 – 714, 720, 732, 742, 744, 750, 815, 819, 836, 855 – 857, 862, 865 – 866, 869
Auto Union, companie 371
Autoritatea Supremă de Cenzură pentru Literatură Murdară şi Indecentă 178
AWAG (*Allgemeine Warenhaus Aktien-Gesellschaft* – Compania Magazinelor Universale) 417

Axa Roma-Berlin 691 – 692, 733
Azilul Egifing-Haar 554
Azilul Eichberg 554
Azilul Kaufbeuren-Irsee 554
B
Bach, Johann Sebastián 210, 226.
Bach-Zelewski, Erich von dem 50, 456
Backe, Herbert 380 – 381
Backhaus, Wilhelm 157
Bad Godesberg 44, 445, 725 – 726
Bad Wiessee 40, 44 – 45
Baden 419, 434, 503, 808, 857
Baden-Baden 419, 777 – 778, 799, 823, 826, 863
Baeck, rabinul Leo 605, 853 – 854, 856, 859, 863
Ballerstedt, Otto 50, 771
Banca Angliei 739 Banca Danat 429
Banca din Dresda 429, 836
Banca de Credit pentru Film 149 Banca Germană de Discount 426 Barlach, Ernst 184 – 187, 189, 198, 793 – 794
Barth, Karl 252, 805
Bartók, Bela 216
Basel 353 – 355, 821
Bată, producători de pantofi 739 Batalioanele de asalt (*Sturmabteilung*, sau SA; Cămăşile Brune; trupele de asalt) 19 – 20, 22 – 25, 27, 29, 33 – 54, 60 – 61, 64 – 69, 79, 81, 84 – 85, 89 – 90, 93, 96, 101, 106.
112, 114, 118, 122, 125, 127, 129, 131 – 133, 137, 139 – 141, 144, 145 – 147, 153, 155, 159, 161 – 162, 164 – 165, 167, 169 – 170, 172 – 176, 178, 183 – 184, 188, 193, 195 – 198, 205 – 209, 211 – 213, 215 – 217, 219 – 224, 227 – 231, 236 – 238, 241 – 242, 245 – 246, 249, 257 – 258, 263 – 267, 277 – 278, 282, 286, 288 – 289, 295, 298, 303 – 304, 308, 311, 313, 316, 319, 321 – 322, 325, 334 – 337, 340, 344, 348, 353 – 355, 357, 360, 364, 369 – 370, 375 – 376, 380 – 381, 384 – 385, 387, 391, 397, 399, 409 – 410, 414, 417 – 419, 421, 425, 428, 434 – 435, 437, 439 – 441.

443 – 444, 451, 454, 455, 459, 467, 470, 474 – 475, 484, 488 – 490, 492 – 493, 495, 497 – 498, 500 – 506, 509, 513, 522, 524 – 525, 527 – 528, 530, 538, 540, 567, 574, 577 – 578.

589, 600 – 601, 611, 614 – 617, 619, 630 – 633, 638, 643, 651, 654, 661 – 664, 667 – 671, 676, 679 – 682, 684, 695, 697, 704, 709, 711 – 712, 719, 726, 732, 734 – 735, 737, 744, 748, 752, 761, 764, 768 – 769, 771 – 772, 804, 814, 825, 839, 863, 867, 869

Baudissin, contele Klaus 190

Bauer, Otto 669, 803, 829, 840 – 841, 856

Bauhaus 190, 236, 355 Baum, Hermann 599 Bäumer, Gertrud 562 Bautzen 84

Bavaria 19, 49, 61, 85, 266, 270, 272, 310, 314 – 315, 337, 385, 451, 454, 464 – 466, 507, 527, 571, 588, 621, 635, 703, 785, 808

Bayer, companie chimică 497 Bayreuth 209, 223, 750, 800, 818 Beck, general-maior Ludwig 39, 57, 397, 693, 721 – 722, 761, 773, 872 Beckmann, Max 14, 28, 191, 195, 198, 794 – 795, 809

Beecham, Sir Thomas 214 Beethoven, Ludwig van 210, 233, 611 Beiersdorf, companie cosmetice 433, 837

Belgia 16, 121, 745

Benn, Gottfried 176 – 177, 792 Beradt, Charlotte 121 – 122, 783

Berchtesgaden, Bavaria 188, 700 – 701, 863

Berg, Alban 216 – 217, 800, 875 Bergengruen, Werner 173

Berlin 17 – 19, 27, 38, 44, 47, 49 – 50, 56, 61, 63, 68, 72, 77, 79, 83 – 84, 102, 112 – 113, 121, 125, 139, 148, 157 – 158, 162 – 163, 165, 174, 180, 184, 190 – 192, 196, 198 – 199, 204 – 205, 207 – 209, 212, 214, 216, 218 – 219, 227 – 229, 232, 246, 248, 250 – 251, 254, 256, 263, 265, 268, 273, 288, 294, 346 – 347, 353, 357, 359, 373, 378, 383, 385 – 386, 401, 409, 414, 417, 429, 432, 439 – 443, 446, 452, 465, 481, 484, 488, 496, 499, 501, 503 – 504, 508, 512 – 513, 521, 530, 539, 541, 571 – 572, 575, 577 –

578, 586 – 587, 595, 605, 610, 618 – 620, 623 – 626, 631, 634 – 635, 637, 675 – 677, 680 – 682, 691 – 693, 700, 704, 719, 722 – 723, 726, 729, 732, 735, 741, 743 – 744, 752, 754, 759 – 760, 763, 769 – 770, 772 – 779, 781, 783 – 799, 801 – 802, 804 – 805, 807, 809, 814, 816, 820, 822, 824 – 825, 827 – 828, 830 – 835, 839, 844 – 846, 851 – 854, 857 – 859, 862 – 863, 866 – 868, 870, 872 – 873, 875 – 876

Berlin, Irving 214, 227 *Berliner Tageblatt* 162, 771, 789, 854 Bernau 276

Bertram, cardinalul Adolf 261, 268, 272, 809

Best, Werner 58, 66, 131

Beuys, Joseph 293

Biroul Adjunctului Führerului 61, 319, 322

Biroul Telegrafic Wolff 164

Biroul German de Ştiri 164

Biroul de Cenzură Muzicală 214, 225 Biroul de Statistică al Reichului 486 Departamentul de Securitate al Reichului 69

Biserica Catolică 141, 245, 260 – 261, 264, 269, 271 – 272, 274 – 275, 280, 346, 560, 673, 683, 697

Biserica de Confesiune 252 – 256, 283, 635, 806

Biserica Evanghelică 245, 248, 253 – 255, 283

Biserica Protestantă 249, 253 – 254 Bismarck, prinţul Otto von 13 – 15.

73, 139, 241, 245, 260, 265, 274 – 275, 451, 554, 865

Bizet, Georges 224

Blaskowitz, general Johannes 737 *Blitzkrieg* („război fulger”) 404, 876 Blôcker, Otto 139

Blomberg, general Werner von 37 – 39, 42 – 44, 51, 55, 57, 240, 392, 409, 667, 677, 683, 689, 692 – 695, 715, 721, 761, 868 – 869

Blum, Léon 435, 657

Blumenberg, Werner 71, 774 Bochum 180, 819, 839, 852

Bockelson, Jan 174, 791 Bodelschwingh, Fritz von 248

Boemia 717, 737

Boeters, Gerhard 555, 559
Bohme, Ernst 489 – 490
Bohr, Niels 337, 339
Bonhoeffer, Dietrich 251, 254, 805
Bonn 252, 334, 345 – 347, 772, 774 – 775, 780, 782, 790, 792, 794, 801, 810, 821, 823 – 824, 837, 841, 849, 865 – 866
Bonsack, Heinrich 522
Bormann, Martin 61, 92, 279, 316, 319, 400, 589, 621, 644, 713, 771, 773, 791
Born, Max 28, 337
Borsig, Berlin 65, 373, 407
Bosch, Carl 160
Bose, Herbert von 41, 47, 132
Bottina, magazinul de pantofi 429 Bouhler, Philipp 280
Brackmann, Albert 342, 803
Brahms, Johannes 210
Brandenburg 91 – 92, 256, 420, 521, 772, 777
Brandt, Karl 628
Brandt, Willy 74
Bratislava 335, 734 – 735
Brauchitsch, general Walther von 694 – 695, 721, 744
Braun, Eva 359, 568, 662
Braunau am Inn 703
Braunschweig 415, 488 – 490, 778, 782, 811, 813 – 814
Brazilia 169, 647
Brecht, Bertolt 28, 171 – 172, 220
Bredow, general-maior Kurt von 47, 132
Broker, Arno 187 – 188, 201, 232, 763, 794
Bremen 110, 298, 778, 780, 813
Brentano, Lujo 375
Breslau (astăzi, Wrocław, Polonia) 49, 261, 291, 416, 418, 435, 527, 567, 589, 795
Brigada Internaţionala 689
Brigăzile pentru Apărarea Patriei

(Austria) 670 – 671, 707
British Petroleum 434
Bruckner, Anton 233
Brückner, Helmut 578
Brückner, Wilhelm 504
Brüning, Heinrich 20, 22, 37, 48, 263, 360, 385, 425 – 426, 486, 526, 667
Buber-Neumann, Margarete 748, 875
Buchenwald 101 – 106, 108, 444.
598 – 599, 638, 780, 855
Buchner, Ernst 190, 192
Buchwitz, Otto 72, 774
Budapesta 656, 741
Büdingen 420
Bulgaria 507
Bülow, Bernhard von 667, 865
Bünger, Wilhelm 83
Bürckel, Josef 97, 704 – 705, 713, 866
Burckhardt, Carl 751, 755, 875
Burg, Hansi 147, 443
Burgenland 710, 870
Busch, Fritz 209, 491, 805
Bütefisch, Heinrich 65
Butlin, Billy 509
C
Carinhall 443
Camera de Arhitectură 203
Camera de Arte Vizuale 199
Camera Comunelor 453, 743
Camera de Cultură 156 – 158, 642
Camera de Film 156
Camera de Literatură 169 – 170, 177.
194
Camera de Muzică 157, 209 – 210, 214, 216, 218, 225, 230
Camera de Presă 163, 166
Camera de Radio 157, 179, 268

Camera de Teatru 157, 179, 268
Camera Deputaţilor, prusiană 453, 657
Camerun 573
Canada 679, 863
Canaris, amiral Wilhelm 722, 758
Cancelaria Reichului 40, 55, 59, 61, 323, 392, 515, 753 – 754
Carl Zeiss, firmă de optică, Jena 732
Carol al II-lea, regele României 656, 734
Carsten, Francis 74, 775, 823, 866, 869 – 870
Casa Artei Germane, München 202
Casa Wahnfried, Bayreuth 219, 800 Castelul Falkenburg, Crossinsee, Pomerania 314
Castelul Hradschin, Praga 736
Castelul Veldenstein 443
Castelul Vogelsang 314 – 315, 509, 818
Cămăşile Brune *vezi* Batalioanele de asalt
Căştile de Oţel: Liga Soldaţilor de pe Front 17, 35 – 36, 144, 185, 439, 454, 617
Cântecul lui Horst Wessel 53, 139 – 140, 145 – 146, 174, 236, 289, 619
Cehoslovacia 343, 393, 403 – 404, 664, 676, 692, 715 – 718, 720 – 721, 723 – 725, 731, 738, 744, 751
Cézanne, Paul 197
Chagall, Marc 198
Chamberlain, Houston Stewart 302
Chamberlain, Neville 724 – 727, 729, 743 – 744, 752, 756 – 758, 768, 865, 872, 874
Charlemagne (Carol cel Mare) 13, 341 – 342
Charlottenburg 125
Mefo 377, 394
ChurchiU, Winston 756, 872, 876
Chvalkovsky, Franzisek 735
Ciano, Galeazzo 682, 691, 753
Clubul *Catacomb*, Berlin 446
Codul Penal (1871) 82, 88, 91, 177, 575 – 576
Codul Penal German 82

Columbia 780
Commerzbank 83 7
Compania de Electricitate Aron, Berlin 432
Compania de film UFA 148 – 149, 787
Compania de armament Simson 426
Compania Hohner 230 – 231
Compania Hop 431
Compania Rheinmetall AG 65, 373
Compania Siegfried Koch 436 Compania Siemens-Schückert 65, 432
Compania Stern, Essen 431
Compania Wolf, Netter şi Jacobi 431, Companie chimică Degussa 433, 837 Corporaţia Ford Motor 434 Creştinii Germani 248 – 249, 251, 254, 258, 264, 286
Crucea Onoarei pentru Mame 562
Crucea Roşie 172, 531
Crucile cu săgeţi (Ungaria) 655
Crucişătorul Potemkin (film) 164
D
Dadaism 194
Dahlem, Berlin 247, 252, 258 Dahlerus, Birger 752
Daily Telegraph 709
Daimler-Benz 522, 827
Daluege, Kurt 69
Danemarca 72, 355, 559, 664, 746
Dannecker, Theodor 605
Danzig (Gdańsk) 622, 668, 729, 734, 744 – 745, 750 – 751, 755, 865, 875
Darmstadt 354, 774, 802, 813, 815, 865, 869
Darré, Richard Walther 41, 278, 378 – 382, 386, 392, 458 – 461, 463 – 465, 472, 545, 661, 839
David, Hans Walter 748
Debussy, Claude 224
Decretul Incendiului din Reichstag (28 februarie 1933) 26, 121, 177
Degenhardt, Carl 495
Delbrück, Hans 376

Der gerade Weg 263
Der Herrscher (film) 146
Der Stürmer 117, 164, 229, 289, 291, 498, 584, 596 – 597, 620
Deutsche Bank 376, 709, 833, 836 – 837
Dickens, Charles 178
Diels, Rudolf 68 – 69, 774
Dietrich, Marlene 146
Dietrich, Otto 162, 291
Dietrich, Sepp 44, 504.
Dimitrov, Gheorghi 83
Dirks, Walter 160
Disney, Roy 148
Disney, Walt 147 – 148, 787
Ditzen, Rudolf (Hans Fallada) 168 – 171, 173, 177, 791
Dix, Otto 191, 198
Dmowski, Romani 654
Doctor Mabuse 146
Dollfuss, Engelbert 669 – 672, 682, 699, 705, 708
Domagk, Gerhard 349
Donat, Wolfgang 322
Donop, Lippe 467
Dovada Descendenţei (*Ahnennachweis*) 593
Dresda 191, 200, 237, 347, 429, 445, 523, 615, 713, 782, 801
Duisburg 104, 521
După Muncă (*Dopolavoão*) 505 Durango, Spania 690
Düsseldorf 77 – 78, 110, 118, 180, 199, 212 – 213, 246, 295, 631, 771, 774 – 775, 777 – 778, 785, 787, 790, 792, 798 – 799, 801, 803, 818, 823, 825, 831, 834, 840, 846, 852 – 854, 858, 862, 865, 874
E
Eberlein, Hugo 81
Ebermannstadt, Bavaria 751, 759, 772
Eberstein, Karl, baron von 68, 456 Ebert, Friedrich 17

Eckell, Johannes 405
Economiei, Ministerul Reichului al 33, 158, 386, 387, 392, 409, 415, 430, 474, 493, 518, 522, 604, 739, 788
Eden, Anthony 39, 681, 698
Editura Eher 161 – 162, 169, 584
Editura Ullstein 153, 159, 162, 169
Educaţiei, Ministerul Reichului al 158, 266, 267, 273, 292, 309 – 310, 320 – 321, 326 – 327, 331, 334, 337, 342, 347, 813
Eggers, Kurt 175, 791
Egk, Werner 221, 226, 232, 800
Ehrhardt, căpitan Hermann 48 Eichenauer, Richard 213
Eichmann, Adolf 605, 711 – 713, 871
Eicke, Theodor 46, 97 – 99, 109, 638, 779
Einstein, Albert 28, 52, 335 – 337
Eisenstein, Serghei 144
Elberfeld 383
Ellerhusen, Paul 440
Elveţia 120, 147, 195 – 196, 220, 394, 409, 559, 696
Emsland 92, 778
Engels, Friedrich 286
Erbach, Willi 441, 783, 785, 838
Erfurt 567
Essen 44, 78, 190, 407 – 409, 431, 441, 638, 774, 777, 797, 811, 836, 851, 860, 873 – 874
Esslingen, Württemberg 632
Estonia 746, 748
Ettighofer, Paul Goelestin 181
Europa Centrală şi de Est 657, 666, 692, 720, 734, 748
Evian 607, 647, 652, 655
Expoziţia Mondială de la Paris (1937) 188, 206, 690
Expoziţia de Artă Degenerată 195 – 197, 199, 201, 213 – 214, 216, 220, 233 – 234, 762
F
Fabrica de arme Mauser 373

Falkenstein 418 – 419
Fallada, Hans *a se vedea* Ditzen, Rudolf
Familia Hohenzollern 145, 436, 455, 839
Familia Krupp 123, 146, 300, 371, 407 – 409, 441, 833
Familia Mosse 159, 809 – 810, 812 – 813, 818, 826, 834, 846, 861
Farmsen 554
Faulhaber, cardinal Michael 261, 268, 276, 635, 861
Feder, Gottfried 354, 387, 515
Festivalul de Film de la Paris 144
Festivalul de Film de la Veneţia 144
Festivalul de Muzică al Reichului (1938) 212
Feuchtwanger, Lion 171
Fey, maior Emil 707
Fiehler, Gerhard 436
Finck, Wilhelm 446, 838
Finlanda 507, 581
Flechtheim, Alfred 193
Flick, Friedrich 65
Foile Socialiste (*Sozialistische Blätter*) 71
Forester, Cecil Scott 178
Forster, Albert 755
Fox Talking Weekly Review 150
Fraenkel, Ernst 59, 773, 835
Franco, general Francisco 16, 231. 683, 688 – 689, 691, 696, 721, 868
Franconia 252 – 253, 318, 418, 420. 527, 584, 586, 632, 634, 722
Frank, Hans 88, 331, 556, 691, 777
Frank, Karl Hermann 737
Frank, Walter 342
Frankfurt am Main 419, 769 – 770. 774 – 776, 780, 782 – 783, 791 – 792, 797 – 800, 802, 804 – 805, 810, 812 – 814, 816 – 817, 820 – 824, 826 – 828, 831 – 832, 837, 839 – 842, 846 – 848, 850 – 853, 855, 857,

859, 865, 869, 871, 875 – 876 *Fremkjurter Zeitung* 159, 789 – 790, 826 Frankfurter, David 628 Franţa 78, 275, 355, 357, 393, 404.
406, 473, 569, 621, 657, 665, 668, 673 – 674, 677 – 678, 682 – 684, 688 – 689, 692, 698, 720, 724, 729, 734, 743 – 747, 750 – 753, 756 – 759 Frederick cel Mare, rege al Prusiei
344
Freiberg, Saxonia 281, 782, 811 Freudenberg, Carl 432
Freusberg 277
Frick, Wilhelm 41, 61, 68 – 69, 265, 290, 295, 326, 336, 486, 531, 552, 591, 736, 849
Frie, Karl 423
Friedrich Wilhelm, *Kronprinz* 455 Friedrichshain, Berlin 139 Friedrichstadt 79, 630 Frisia de Est 464
Fritsch, general Werner von 38 – 39, 55, 392, 409, 692 – 695, 715, 721, 761, 772, 868 – 869
Frontul Muncii 123, 129, 227, 381, 411, 421, 477, 496, 498 – 499, 501 – 504, 506, 516, 519, 522, 530, 563, 584, 663, 707, 842
Frontul Popular 78 Frontul Socialist 71
Frumuseţea Muncii 515
Fundaţia Nölting 288
Funk, Walther 395, 641, 661, 695, 788 – 790
Fürstenwalde 433
Furtwängler, Wilhelm 157, 211, 214, 218 – 219, 226, 799
G
Galen, Clemens von, episcop de
Münster 265, 267 – 268, 807
Galeria Naţională, Berlin 190, 192
Galeria Fischer, Lucerna 168
Garbo, Greta 165
Garda de Fier 655 – 656
Garmisch-Partenkirchen (Jocurile
Olimpice de lamă, 1936) 618

Gather, Wilhelm 79
Gauguin, Paul 197 – 198
Gărzile Hlinka 734
Gebensleben, Eberhard 488 – 491, 493
Gebensleben, Elizabeth 488 – 491, 493
Gebensleben, Friedrich Karl 490
Gebensleben, Irmgard 488
Gedye, George 709, 865 – 866, 869 – 871
Geigy 434
General Motors 434, 837
Geneva 607, 667, 681
George, rege al Marii Britanii 680
Gera 43, 414
Gereke, Günter 360, 827
Gedieh, Fritz 263
Germania Mare (*Grossdeutschland*) 704, 820, 872
Gershwin, George 229
Gestapo (*Geheime Staatspolizei*, Poliţia Secretă de Stat) 49, 68, 74, 78, 80. 83, 85, 89, 110 – 114, 116, 120 – 121, 123, 129 – 131, 133, 166, 190, 211, 237, 239, 257, 279, 281, 406, 433 – 434, 452, 472, 510, 512, 538, 578 – 581, 586, 588 – 589, 598 – 599, 626 – 627, 694, 707 – 708, 737, 773 – 776, 779, 781 – 785, 808, 817, 839, 844, 853, 855
Giessen, Universitatea din 346 Girmann, Ernst 536 – 538 Glass, Fridolin 670
Gleiwitz, Silezia Superioară (astăzi, Gliwice, Polonia) 524, 754, 876 Globke, Hans 591
Globocnik, Odilo 697
Glogau 50
Goebbels, Magda 568
Goebbels, Paul Joseph 19, 23, 25, 27, 29, 40 – 42, 44, 46, 50 – 51, 84, 86, 121, 137 – 140, 142, 144 – 149, 153 – 157, 160 – 164, 167, 170, 174, 179 – 182, 184, 186 – 187, 191 – 192, 196 – 198, 205 – 206, 209 – 212, 214 – 215, 217 – 220, 223, 226, 228 – 229, 232 – 234, 237, 239 – 240, 249, 252, 260, 266, 268, 270, 272, 276, 280, 285, 291, 308, 315,

363, 386, 442, 445 – 446, 469, 491 – 492, 496, 515, 526 – 527, 530, 540, 542, 557, 562 – 563, 568, 586 – 587, 590, 593, 619, 622 – 625, 627 – 630, 635, 637, 639 – 642, 651, 661, 674, 681, 693 – 694, 696, 701, 720, 723, 726, 728, 741, 745, 749 – 750, 767, 770 – 771, 785, 787 – 791, 793, 798, 802, 807, 809, 811, 826, 859, 862, 869

Goerdeler, Carl 214 – 215, 518, 722 Goethe, Johann Wolfgang von 611 Göring, Hermann 19, 23, 34, 41 – 42.

44, 47 – 49, 53, 63 – 64, 68 – 69, 83, 86, 117, 132, 157, 179, 188, 197, 218 – 220, 241, 265, 284 – 285, 376, 380 – 382, 386, 390 – 392, 394 – 395, 398 – 399, 405 – 407, 411, 416, 419, 425, 427, 434, 443, 445 – 446, 488, 491, 503, 520, 522, 542, 574, 589 – 590, 611, 613, 625, 640 – 642, 644, 646, 651, 661, 681, 692 – 695, 697 – 698, 701 – 702, 705, 707, 713, 720, 723, 726, 729, 736, 740, 752, 759, 767 – 768, 771, 773, 854, 862, 869, 874

Görlitz 479 Gotha 414 Göttingen 67, 427, 788, 804, 814.

820 – 823, 830, 834, 846, 855 *Göttinger Tageblatt* 639 Graener, Paul 224 Grecia 165

Greenwood, Arthur 757 Gregor, Joseph 212, 498, 827, 832 Gröber, arhiepiscop Konrad 263 Gross, Walter 332, 552, 574 Grosz, George 191, 198 Gruhn, Margarethe 693 Gründgens, Gustav 179 Grünewald, Matthias 217 Grynszpan, Herschel 627 – 628, 639 Guenther, Peter 194 – 195, 202, 795 – 796 Guernica 690, 724, 868 Gulbranssen, Trygve 182 Gumbel, Emil Julius 320 Gunzenhausen, Franconia 418

Gürtner, ministrul Justiţiei Franz 50.

60, 87 – 88, 90, 240, 252, 556, 694 Gustloff, Wilhelm 628

H

Haberstock, Karl 197 Habicht, Theo 672 Hacha, Emil 735 – 737 Haeften, Hans-Bemd von 722 Haffner, Sebastián 856 Hahn, Otto 341, 790, 853 Haile Selassie, împăratul Etiopiei

681, 867

Halder, general Franz 722 – 723, 745, 872, 874
Halifax, Lord 698, 756 – 757 Halle-Merseburg 68, 80 Haller, Johannes 342 Hamburg 11, 43, 52, 65, 73, 104. 113 – 114, 125, 139, 195, 229, 304, 320, 330, 354, 367, 375, 422 – 426, 428, 433, 435, 440 – 441, 443, 587, 598, 616, 633, 676, 759, 772 – 774, 776 – 780, 782, 785, 788, 794 – 795, 797, 802, 805, 810 – 811, 817 – 818, 826 – 827, 831, 834 – 835, 837, 840, 847 – 849, 851, 854, 861, 864, 866 Hammerstein, general Kurt von 38 Hamsun, Knut 178 Händel, Georg Friedrich 215 Hanistaengl, Eberhard 190, 192 Hanistaengl, Ernst „Putzi" 145 – 146, 680, 695 – 696, 869
Hanovra 71, 84, 110, 309, 373, 521, 774 – 775, 834, 836, 844, 863
Hans Westmar: *unul din cei mulţi* (film) 146, 291
Hanselbauer Hotel, Bad Wiessee 45
Harbou, Thea von 146
Harlan, Veit 147
Hartmann, Karl Amadeus 228, 874
Hassell, Ulrich von 682, 695
Haupt, Joachim 311, 842, 870
Hauptmann, Gerhart 146
Heckel, Erich 195
Heckert, Fritz 75
Heidegger, Martin 29, 334
Heine, Heinrich 178, 215
Heines, Edmund 37, 45 – 46, 578
Heinkel, Ernst 398, 482, 690
Heisenberg, Werner 337 – 340, 821
Heissmeyer, August 311
Helldorf, Wolf Heinrich, conte 623 – 624
Henderson, Sir Neville 752, 754, 756 – 757, 875
Henkel, compania 431
Henkell, Annelies 679
Henlein, Konrad 719, 725, 731 – 732
Herrenclub, Berlin 680
Hertz, Gustav 28

Hertz, Heinrich 335
Hess, Rudolf 19, 40, 44, 46, 60 – 61.
63, 88, 92, 142 – 143, 279, 316, 319 – 320, 322 – 323, 347, 354, 415.
417, 434, 439, 478, 496, 522, 589, 591, 621, 630, 773
Hesse 279, 420, 456, 586, 627, 629, 702, 859
Heydebreck, Max 39, 770
Heydrich, Reinhard 44, 47 – 49.
67 – 69, 79, 88, 99, 103, 112, 115.
260, 270, 279, 338, 423, 624, 626, 630, 640 – 641, 645 – 646.
650 – 651, 693, 707, 710, 754 – 755, 771, 773 – 774
Heymann, Lida Gustava 561
Hilgenfeldt, Erich 530
Himmler, Heinrich 42, 44, 47, 50, 63 – 69, 79, 96 – 99, 101 – 103, 111, 143, 237, 260 – 261, 263, 265, 269, 278 – 280, 283 – 284, 308, 330, 338, 344, 380, 434, 455 – 457, 459, 484 – 485, 552, 566, 571 – 573, 576 – 579, 629, 642, 649, 661, 703, 707 – 708, 729, 771, 773, 810 – 811, 852, 860, 862
Hindemith, Paul 217 – 221, 226, 663
Hindenburg, Paul von 15, 17, 20 – 24, 27, 38, 40 – 44, 51 – 52, 56, 64, 124 – 125, 140, 186, 236, 264, 310, 437 – 438, 455, 457, 583, 667, 772
Hinkel, Hans 611
Hinterstocker (trezorier) 466 – 467 Hirschberg 50
Historische Zeitschrift 342, 822, 843, 872
Hitler, Adolf 9 – 11, 13, 18 – 25, 27 – 29, 33 – 34, 37 – 53, 55 – 61, 63 – 64, 69 – 70, 72, 82 – 83, 86, 92, 94, 101, 103 – 104, 111, 114, 117 – 120, 122, 124 – 125, 127, 132 – 133, 138 – 146, 148, 151, 154 – 157, 159 – 161, 163, 165, 169, 171 – 177, 181, 183, 185 – 186, 188 – 192, 196 – 198, 201 – 207, 212, 219 – 224, 228, 231 – 232, 234 – 236, 238 – 241, 247 – 250, 253, 255 – 258, 260, 264 – 266, 269 – 270, 272, 274 – 277, 280 – 281, 284 – 289, 291 – 292, 296.
300 – 301, 306, 309 – 317, 319, 321, 323, 325 – 327, 330, 333, 341 – 342, 344, 346, 349, 353 – 354, 357 – 361,

363, 365, 368 – 371, 373 – 378, 382, 384 – 387, 390 – 398, 400, 403 – 406, 408 – 409, 411, 413, 415 – 418, 421 – 422, 424 – 426, 428, 434, 436 – 439, 444 – 447, 451, 453 – 455, 457, 459, 461, 464, 467, 469, 479 – 481, 483, 485, 488 – 493, 496 – 498, 500 – 504, 515 – 516, 522 – 523, 525 – 526, 528, 530, 536, 539 – 542, 544 – 546, 551 – 552, 556, 562 – 563, 568, 574, 577 – 578.

585, 589 – 590, 592 – 594, 604, 613, 615, 617 – 620, 622, 624 – 625, 628 – 630, 635, 637 – 638, 640 – 642, 644, 651 – 653, 661 – 665, 667 – 672, 675 – 685, 687 – 698, 700 – 705, 713 – 716, 719 – 730, 733 – 737, 740 – 756, 758 – 763, 765, 767 – 775, 777 – 779, 783, 785 – 787, 789, 793 – 801, 803 – 804, 806 – 808, 810 – 812, 814 – 821, 823 – 833, 838 – 840, 842 – 844, 846 – 849, 853, 855 – 856, 858 – 861, 863 – 876

Hoegner, Wilhelm 556

Hoffmann, Heinrich 197, 201, 504, 661 – 662, 802

Hofmannsthal, Hugo von 211, 875 Hohberg und Buchwald, Anton, baron von 50

Hohner, Ernst 230 – 231 Honiok, Franz 754 Horten, Helmut 432 Horthy, amiral Miklós 733, 740

Hoss, Rudolf 779

Hossbach, colonel Friedrich 11, 392 – 393, 404, 594, 692, 694, 715, 830 – 832

Hotel Blum, Oberhof 435, 657 Hotel Dreesen, Bad Godesberg 725 Hotel Kaiserhof, Berlin 38, 787 Huber, Ernst Rudolf 11, 58 – 59, 773, 826

Hugenberg, Alfred 25, 41, 124, 159, 164, 385 – 386, 408, 458 – 459, 461, 830

Huntingdon, boala 552

I

I.G. Farben 5, 67, 159 – 161, 384, 405 – 406, 410 – 411, 429 – 430, 523, 709, 732, 790, 832, 837

Idinger, Ignaz 435

Iluminare Populară şi Propagandă, Ministerul Reichului pentru 23, 29, 40, 53, 76, 81, 138, 140, 144 – 151, 154 – 158, 160 – 162, 164, 172 – 173, 179, 184, 186,

191, 195 – 196, 198, 201, 205, 209 – 211, 213, 216, 218, 220, 223, 226, 231, 233, 237, 240, 242, 266, 270 – 272, 395, 413, 416, 442, 469, 508, 515, 526 – 527, 530, 568, 593, 620, 627, 629, 639, 661, 663, 674, 696, 709, 742, 772, 801, 813
Innitzer, cardinal Theodor 705
Instituţiile Naţionale de Educaţie Politică (Napola) 311 – 313, 316 – 317, 327, 818
Internaţionala Comunistă (Comintern) 77, 113, 115, 691 – 692, 734, 775
Istanbul 507
Italia 97, 275, 353, 379, 504, 507, 511, 569, 664, 669, 678, 688, 693, 698, 745, 753, 757
Iugoslavia 664, 746
Î Înaltul Comandament al Forţelor Armate (OKW) 695
Închisoarea Eisenach, Thuringia 281 închisoarea Fühlsbüttel 113 închisoarea Luckau 89, 777 închisoarea Stadelheim, München
46, 50 închisoarea Untermassfeld 89
J
Jäger, August 249, 253
Jannings, Emil 146 – 147, 170 Japonia 620, 691
Jawlensky, Alexei 191
Jellinek, Walter 493
Jocurile Olimpice (Berlin, 1936) 618, 620
Johst, Hanns 176, 541
Jung, Edgar 41, 43, 47 – 48, 132, 770, 783
Jünger, Ernst 817
Junkers, Hugo 384, 398, 690 Justi, Ludwig 190
K
Kaas, prelat Ludwig 270
KaDeWe (*Kaufhaus des Westens* – Magazinul Universal al Vestului), Berlin 414
Kahr, Gustav Ritter von 49, 132, 385 Kaltenbrunner, Ernst 697, 708, 711, 871
Kandinsky, Vassily 28, 191, 195 Karl, Anton 503
Karlsbad 74

Karlsruhe 684, 787, 808
Kassel 166, 627, 810
Kaufhof
Kaufmann, Karl 837, 885
Kayser, Albert 87
Keitel, general Wilhelm 695, 700.
703
Kempka, Erich 45, 770
Keppler, Wilhelm 405
Kerri, Hanns 256, 280, 310 Kessler, contele Harry 210, 798 Ketteler, Wilhelm von 707
Kiel 246, 321, 334, 630, 776, 821, 861
Kirchner, Ernst Ludwig 14, 28, 191, 195 – 196, 198, 794 – 795
Kirov, Serghei 80, 776
Kladno 737
Klausener, Erich 48, 132, 263 Klee, Paul 28, 190, 195, 198, 794, 804 Kleiber, Erich 216 – 217, 832 Klemperer, Eva 614
Klemperer, Otto 28
Klemperer, Victor 119, 121, 124.
127, 235 – 238, 348, 357, 418, 445, 614 – 616, 620, 649 – 650, 715, 773, 782 – 784, 802 – 803, 812, 817, 823 – 824, 834, 838, 857 – 858, 863, 871 – 872, 876
Klepper, Jochen 53, 120, 153, 255, 634, 772, 783, 788, 805, 860
Klinke, Hans Peter 207
Klotz, Clemens 502, 509, 774 Klug, Ulrich 435
Koblenz 127, 271
Koch, Karl 436, 444, 788 Kohrt, Wilhelmina 599 Kokoschka, Oskar 190, 195
Köln 166, 277, 293, 309, 333, 408, 502, 523, 534, 574, 635, 772.
777, 788, 792, 794 – 795, 797, 800, 803 – 804, 809, 813 – 815, 819, 834 – 835, 840, 842, 846, 849, 851 – 853, 861, 865 – 866, 872, 875
Königsberg (astăzi, Kaliningrad, Federaţia Rusă) 334,

420
Konstanz 504, 818, 835 Kovno (Kaunas) 741
Kranz, Heinrich Wilhelm 346 Krauch, Carl 405
Krause, Reinhold 250, 252 Krebs, Richard 113 – 114, 777, 781 Kreditanstalt 709
Krefeld 521, 783
Kreuzberg, Berlin 413
Krieck, Ernst 300, 331, 334, 821 Krieger, Hannelore 599 – 600 Kröger, Theodor 181
Krüger, Hardy 316, 818
Krupp von Bohlen und Halbach, Gustav 407
Kun, Bela 656
Kurzweil, Moses 632
L
Lacul Constanţa (Constance, Bodensee) 442
Lagărul de concentrare de la Dachau
47, 50, 96 – 99, 101 – 102, 105, 108, 110, 117, 228, 258, 266, 367, 578, 621, 638, 671, 708, 710, 712, 779 – 780, 870
Lagărul de concentrare Esterwegen 101
Lagărul de concentrare Flossenbürg Lagărul de concentrare Fühlsbüttel
101, 440
Lagărul de concentrare Mauthausen
104 – 105, 708, 870
Lagărul de concentrare Neuengamme, Hamburg 105, 780 Lagărul de concentrare Oranienburg
101, 779
Lagărul de concentrare Ravensbrück 105, 748
Lagărul de concentrare Sachsenhausen 101, 104 – 105, 108, 257, 282, 638, 754, 779
Lammers, Hans-Heinrich 59, 61, 323, 661, 773, 802, 824
Landsberg 19, 358, 551
Lang, Fritz 146, 150 Langenpreising 467
Leander, Zarah 147
Lebensborn (Izvorul Vieţii) 566, 851 Legile de la

Nürnberg (1935) 8, 582.
593 – 595, 597, 600 – 601, 612, 617.
651, 708, 731, 739, 854 – 855
Legiunea Condor 689 – 691
Leipzig Leipzig 67, 178, 214, 337, 380, 491, 508, 564, 696, 779, 803, 816, 823
Lenard, Philipp 335 – 337, 339, 821 Lenin, Vladimir Ilici 81, 286
Lenz, Fritz 346, 551 – 552, 561, 574, 833
Leoncavallo, Ruggero 224
Leonding 703
Lessing, Gotthold Ephraim 178
Letonia 745, 748
Leverkusen 497
Levi, Hermann 215, 789, 799 – 800
Ley, Robert 122, 128, 158, 278, 313 – 314, 380, 386, 443, 446, 496 – 498, 501 – 506, 508, 512, 530, 542 – 543, 783, 811, 844
Libia 507
Lichtenberg, parohul Bernhard 635 Liebermann, Max 187, 190, 198 Liebknecht, Karl 75, 77
Liga Culturii Evreieşti 610, 612
Liga de Luptă pentru Cultura Germană 155 – 157, 178, 336
Liga de Urgenţă a Pastorilor 251
Liga Fetelor Germane 576
Liga Naţiunilor 126, 667 – 668, 678, 767
Lindgens, Arthur 417
Linz 222, 670, 702 – 705, 708, 711, 713, 797, 870
Lippe 130, 467, 840 – 841
Lituania 748, 755
Litvinov, Maxim 746
Lochner, Louis 42
Loewenheim, Walter 74
Loos, Theodor 147
Löwenherz, Josef 712
Lübeck 180, 630

Lucerna 198, 281
Ludendorff, general Erich 15, 49, 165, 278 – 279, 771
Ludwig, Alfred 14, 28, 39, 49, 57, 190 – 191, 195, 198, 202, 248 – 249, 397, 439, 442, 599, 693, 721, 773, 795, 797, 807, 821, 834, 837, 866, 872
Lufthansa 398
Lüneburg 561
Luther, Hans 375 – 376, 828
Luther, Martin 248 – 249, 267, 276, 490, 554.
Lutze, Viktor 46, 143
Luxemburg 229
Luxemburg, Rosa 75, 77, 81
M
M (film) 150
Macke, August 191
Mad Doctor, *The* (*Doctorul nebun*) (desen animat) 148
Madagascar 574, 655
Madeira 507, 511
Madrid 691
Magazinele universale Hertie 383, 415 – 416
Magazinele universale Wertheim 413 – 414, 416 – 418, 431, 833
Magazinul de ciorapi Feidler 429 Magazinul de covoare Bemheimer, München 419
Magdeburg 185, 586, 625, 629
Mahler, Gustav 213, 224
Maillol, Aristide 187
Manderbach, Richard 315 – 316
Mann, Heinrich 171
Mann, Klaus 171, 176
Mann, Thomas 14, 28, 171, 176, 211 Mannesmann 429, 431
Marburg 43, 253, 330, 420, 427, 793, 824, 836
Marc, Franz 190 – 191, 197 – 198
Marea Britanie 355, 357, 389 – 390.
397, 404, 506, 580, 607, 647, 649.

665, 678 – 680, 682 – 683, 687, 689, 691 – 692, 698, 715, 720 – 722, 724, 726 – 727, 743 – 747, 749 – 753, 756 – 759, 873, 875
Marea Expoziţie de Artă Germană (München, 1937) 202
Marienburg, castelul 315
Martorii lui Iehova 105, 281 – 283.
580
Marx, Karl 286, 294
Marzahn, Berlin 571, 851
Maschmann, Melita 112, 186, 302.
401, 535, 595 – 596, 600, 634, 751.
781, 794, 816, 832, 848, 855, 860, 875
Maşina „Putere prin Bucurie” (mai târziu *Volkswagen*) 358 – 359, 370, 411, 477, 533, 845
Matisse, Henri 195, 198
May, Karl 183, 869
Mayer şi Fiul, Offenbach 432
Mayer, Albert 645
Mayer, Hélène 618
Mayer, Moritz 632 – 633, 638, 645 Mayer, Paul 169
Mayer, Rupert 270
Mayer-Quade, Joachim 630 Mecklenburg 169, 185 – 186, 456.
460, 485, 820
Meier, Julius 598 – 599, 777, 804
Mein Kampf 19, 286, 300, 302, 327, 378, 438, 525, 584 – 585, 663, 807, 816, 847
Meiser, episcop Hans 253, 805
Meissner, secretar de stat Otto 52, 661
Meitner, Lise 341
Memel 734 – 735, 741
Mendelssohn, Felix 213 – 215, 225, 801
Meppen 638
Mergenthaler, Christian 273
Messerschmitt, Wilhelm 482, 690
Metropolis (film) 146, 150

Metternich, contele Clemens Wenzel
Lothar 70, 73
Metzingen 436
Metzger, Edmund 88, 95, 777
Mexic 275
Michelangelo 187
Mickey Mouse 147 – 148
Mies van der Rohe, Ludwig 203, 355
Mietraching, Bavaria 466
Miklas, Wilhelm 702
Milch, Erhard 398
Ministerul de Externe 274, 680, 692, 716, 723, 726
Ministerul Reichului de Război 177, 440, 723
Mirre, Ludwig 439
Mit brennender Sorge („Cu grijă arzătoare”), enciclică papală 269, 808
Moabit, închisoarea de stat, Berlin 84
Modigliani, Amadeo 198
Molotov, Veaceslav 746 – 747
Moravia 717, 873
Mozart, Wolfgang Amadeus 122, 215 – 216, 226, 611
Muchow, Reinhard 496, 499, 501
Müller, Ernst 49, 791
Müller, Heinrich 111, 629, 860, Müller, Karl Alexander von 342, Müller, Ludwig, episcopul Reichului 804, 249, 251 – 253
Müller, Wilhelm 338 Munch, Edvard 197
München 18 – 19, 40, 44 – 47, 49, 53, 68, 71, 111, 116 – 117, 163, 179 – 180, 186, 190 – 192, 197, 200 – 204, 213, 270, 272 – 273, 322, 337 – 338, 342, 346 – 347, 354, 375, 383, 419 – 420, 427 – 428, 436, 439, 441, 451, 453, 481, 498, 527, 572, 625, 628 – 630, 633 – 635, 637 – 638, 640 – 641, 672, 687, 703, 725 – 729, 731 – 735, 737 – 738, 743 – 744, 749, 752 – 754, 757 – 758, 762, 767, 769 – 774, 777, 779, 781 – 783, 785 – 788, 790 – 798, 800, 803, 805, 807 – 808, 810 – 813, 815, 819, 821 – 822, 825, 827, 829, 833, 835 – 837, 839 – 843, 846, 853, 856, 858 – 859, 864,

867 – 869, 871 – 873, 875
Münster 174, 265, 588, 778, 783, 820, 833 – 835, 840, 875
Mussolini, Benito 19, 43, 569, 669 – 670, 672, 681 – 682, 688 – 689, 691, 697 – 698, 702, 726, 753, 867 – 868
Mutschmann, Martin 308, 615 Muzeul Folkwang, Essen 190
N
Napoleon Bonaparte 53, 714 Neudeck, Prusia de Est 42 – 43, 56, 457
Neumann, Heinz 75, 81, 748, 875
Neurath, Konstantin von 392, 420, 667, 682, 692, 695, 737, 762, 780
New York Herald Tribune 375
Niemöller, Martin 246 – 247, 251 – 259, 780, 804 – 806
„Noaptea cuţitelor lungi” (epurarea Röhm, 29 – 30 iunie 1934) 7, 33, 59, 63 – 64, 69, 88, 129, 140, 241, 322, 435, 501, 672, 761
„Noaptea de cristal” (*Reichskristallnacht*\ pogrom, 9 – 10 noiembrie 1938) 8, 627, 631
Nolde, Emil 189 – 191
Northeim, Saxonia Inferioară 536 – 537, 539 – 540
Norvegia 511, 559, 746
Noul început Qeu-Begirinen) 74
Noul Plan (Schacht) 390, 395
Noul Testament 250
NSDAP (Partidul Muncitoresc Naţional-Socialist German) 53, 141, 146, 156, 161, 178, 186, 189, 205, 238, 253, 316, 354, 377, 421, 442, 473, 486, 491, 783, 786, 797, 829, 834, 838, 840 – 841, 867 – 868
Nürnberg 8, 54, 139, 141 – 143, 157, 189, 191, 205 – 206, 219 – 220, 223, 239 – 240, 277, 285, 300, 405, 482, 485, 498, 523, 582, 589, 592 – 595, 597, 600 – 601, 612, 616 – 617, 619, 625, 634, 651, 655, 676, 708, 713.
725, 731, 739, 750, 753, 762 – 763, 774, 786, 790, 797 – 798, 810, 854 – 855, 859 – 860

Nyrt, primar 467
O
Obersalzberg, Bavaria 61, 443, 662, 750 – 752
Observatorul rasial (*Völkischer Beobachter*) 44, 83, 155, 163, 185 – 186, 639, 771, 776, 787, 809, 820, 848, 861, 864
Oficiul Femeilor Germane 562 Ohlendorf, Otto 66, 773
Olanda 488, 492, 649, 745 Oldenburg 464, 808
Oncken, Hermann 342
Opel 358, 434, 825, 846 Opera Kroll 683, 824
Orchestra *Gewandhaus*, Leipzig 214 Orff, Carl 221 – 222, 800
Organizaţia Escherich 246 Ossietzky, Carl von 172, 791
Osten, Lina von 68, 822, 873
Oster, Hans 722, 758
Osteria (restaurant), München 451, 637, 640
Othmarschen 204
Otte, Carlo 423
Otto von Habsburg, arhiduce 699 Owens, Jesse 619 – 620
P
Pacelli, cardinal Eugenio 261, 267 – 269, 274, 808
Pactul de la Locarno (1925) 684
Pactul de Nonagresiune cu Polonia (1934) 745
Pactul de Nonagresiune Nazisto-Sovietic (1939) 747
Pactul de Oţel 753
Palatinat 125
Palatul Sporturilor, Berlin 218, 250, 252, 726
Palestina 603 – 605, 608, 615, 645, 647, 712, 856 – 857
Papen, Franz von 22 – 23, 41, 43 – 44, 47, 87, 124, 132, 240, 360 – 361, 368, 385, 408 – 409, 672, 680, 698, 700, 705, 707, 770 – 772, 825, 869
Paragraful Arian 38, 252, 254, 593, 708, 806
Partidul Comunist German 74, 76

Partidul de Centru 15, 21, 24 – 26.
261, 263, 556
Partidul Naţional Liberal 376
Partidul Naţionalist 25
Partidul Nazist Austriac 700 – 701
Partidul Poporului 83, 408
Partidul Poporului German 408 Partidul Social-Democrat German
83, 383
Paul, Hugo 78
Petersen, Jan 172
Pfeiffer, Hans 77
Pfennigsdorf, Emil 345
Pfitzner, Hans 224, 226, 800
Philip, prinţ de Hesse 702, 874
Picasso, Pablo 195, 198, 690
Pieck, Wilhelm 77
Pirow, Oswald 651
Pius, papă 261, 269, 275, 807
Planck, Erwin 55
Planul pe Patru Ani 476, 486, 830
Platon 332
Plebiscitul din Saar 677, 686, 702, 767
Ploetz, Alfred 552
Pollack, Isidor 709
Poller, Walter 106 – 107, 109, 780, 855 Polonia 49, 343, 403, 456, 461, 607, 626 – 627, 654 – 657, 665, 668, 676, 678, 725, 733 – 734, 744 – 746, 748, 750 – 759, 875
Pomerania 36, 147, 314, 420, 455, 586
Ponte, Lorenzo da 215
Porsche, Ferdinand 358, 482
Posse, Hans 713 – 714
Potsdam 52, 139, 239, 253, 255 – 256, 490, 772, 788, 790, 811
Praga 42, 71 – 72, 76, 217, 228, 239, 302, 587, 724 – 725, 733, 736 – 737, 739
Premiul National German pentru Artă şi Ştiinţa 172

Prenzlau, districtul 438
Presa Germană, Asociaţia Reichului pentru 158, 165, 271, 750, 754
Pretzel, Raimund 600 – 601, 856
Primul Război Mondial 15 – 16, 27, 56, 184, 204, 216, 222, 245, 255, 267, 281, 299, 345, 354, 377, 403, 424, 525, 535, 546, 622, 665
Prokofiev, Serghei 232
Protzen, Carl Theodor 355
Prusia 22, 42, 61, 63, 86, 103, 230, 245, 249, 256, 294, 310 – 311, 355, 440, 443, 453, 455, 457, 461, 487, 502, 586, 609, 611, 734
Prusia Orientală 42, 355
Puccini, Giacomo 224
Puciul de la berărie (1923) 141, 203, 253, 336, 635
Puciul Kapp (1920) 141, 203, 253, 336, 635
„Putere prin Bucurie” 358, 369, 505 – 516, 518 – 519, 532 – 533, 535, 764, 802, 825, 845
R
Radio BBC 724
Radio Luxemburg 229
Raeder, amiral Erich 67, 392, 678, 692, 745
Rath, Ernst vom 627 – 629, 638 – 639, 642 – 643
Rathenau, Walther 169, 336
Raubal, Angela („Geli”) 662
Receptorul Poporului (*Volksempfänger*) 151, 469, 763, 788
Reck-Malleczewen, Friedrich 119, 173 – 174, 275, 451, 456, 542, 634, 634, 782, 791, 810, 838 – 839, 860
Regensburg, Bavaria 71, 808 – 809, 819
Regiunea sudetă 592, 665, 725, 729, 731 – 732, 742, 750, 815, 857, 862
Reichenau, general Walther von 38, 44, 55, 57
Reichsbank 198, 375 – 377, 420 – 421
Reichsbanner 70, 110
Reichstag 24, 26, 78, 83, 121, 177, 502, 535, 585, 652, 715, 755

Reinhardt, Fritz 361
Remarque, Erich Maria 171, 181
Remmele, Hermann 75, 81
Renania 254, 358, 497 – 498, 511, 573 – 574, 586, 674, 678 – 679, 683 – 685, 687, 704, 711, 744
Renner, Karl 705
Republica de la Weimar 18, 22, 29, 59, 133, 151, 154, 175, 217, 227, 323, 336, 363, 478, 496, 799 – 800, 804
Republica Democrata Germană 253, 543
Respighi, Ottorino 224
Reuter, viceamiral Ludwig von 438
Rheydt 521
Ribbentrop, Joachim von 165, 679 – 681, 683, 691, 695, 715, 726, 729, 736, 741, 746 – 747, 749, 752 – 754, 767 – 768, 867 – 869, 874
Richthofen, colonel Wolfram von 690 – 691
Riefenstahl, Leni 142 – 144, 232 – 233, 619, 786, 798
Ritter, Gerhard 344, 822 – 823
Ritter, dr. Robert 572, 852
Robert Ley (nava) 508
Röhm, Ernst 34 – 40, 43 – 48, 50, 53, 55, 69, 79, 99, 131 – 132, 137, 264, 316, 492, 540, 577 – 579, 584, 667, 693, 769 – 772
Röhricht, Eberhard 258
Roma 19, 25, 187, 267 – 268, 274, 445, 671, 682, 691 – 692, 695, 713, 851 – 852
România 607, 655 – 657, 664, 734
Röntgen, Wilhelm 335
Rosenberg, Alfred 92, 128, 155 – 157, 170, 178, 182, 185 – 186, 191, 211.
215 – 216, 218, 220 – 223, 226 – 227, 233, 252, 264 – 266, 274, 276, 278 – 280, 333, 336, 341, 344, 543, 578, 667, 680, 749, 789, 794, 807, 810 – 811
Rosenheim 266
Rosenheim, Julius 599 – 600 Rostock 523, 845
Roth, Carola 195, 795 Rothenberg, Franz 709 Rothfels, Hans 343, 823 Rothschild, familia 713 – 714

Rowohlt, Ernst 167, 169, 791 Rudin, Ernst 574
Ruhr 18, 73, 79, 295, 383, 407, 539.
573, 728 – 729, 775, 833, 857 Rummelsburg 39
Rusia (Uniunea Sovietică) 20, 75, 80 – 81, 184, 231 – 232, 275, 286, 390 – 391, 406, 447, 543 – 544, 569, 678, 683, 689, 724, 746, 748 – 749, 751, 758
Rust, Bernhard 40, 155, 157, 190 – 191, 284, 294, 309 – 311, 313, 319, 328, 331, 333, 609
S
Saarbrücken 115, 638, 676, 818, 866 Sachsenburg 101
Sager şi Woerner, firmă 354
Salamander, producător de încălţăminte 421, 431 – 432
Salazar, Antonio 507
Salomon, Ernst von 169, 857 Salzgitter 407
Sauber, Georg 632
Sauckel, Fritz 426
Sauerbruch, Ferdinand 348, 772
Saxonia 84, 270, 281, 304, 383, 414, 495, 520, 536
Schacht, Hjalmar 375 – 377, 379, 382, 386 – 387, 389 – 396, 405, 407, 409, 411, 416, 420 – 421, 424, 430, 475, 662, 695, 722, 758, 761, 828, 830 – 831, 834 – 836
Schardt, Alois 190, 794
Schaub, Julius 504, 635, 637
Scheel, Gustav Adolf 320
Schell, colonel von 412
Schellenberg, Walter 66
Schemm, Hans 139, 294, 317, 785, 815, 818
Schenzinger, Karl Aloys 181
Schiller, Friedrich 178, 416, 611 Schinkel, Friedrich von 205 Schirach, Baldur von 229, 263, 265, 276, 278, 296, 300 – 301, 304, 307 – 308, 313 – 314, 323, 530, 543, 816 – 817
Schlageter, Albert Leo 246
Schleicher, general Kurt von 22.
48, 50, 53, 55, 87, 132, 360 – 361, 371, 438, 771, 825

Schlemmer, Oskar 190, 201, 794 Schleswig-Holstein 310, 375, 464
Schleswig-Holstein (navă de război) 755 Schlösser, Rainer 179
Schlotterbeck, Friedrich 93, 778 Schlotterer, Gustav 423
Schmeling, Max 230
Schmid, Wilhelm Eduard 49, 785
Schmidt, Otto 79, 184, 191, 693 – 694, 777, 788, 805, 811, 821
Schmidt, Waldemar 79, 184, 191, 693 – 694, 777, 788, 805, 811, 821
Schmidt-Rottluff, Karl 184, 191
Schmitt, Kurt 49, 385 – 387, 390, 415, 430
Schmitt, Ludwig 49, 385 – 387, 390, 415, 43
Schmoller, Gustav 376
Scholtz-Klink, Gertrud 562 – 563
Schönberg, Arnold 216 – 217, 226, 228 Schönerer, Georg Ritter von 670, 866 Schreck, Julius 45
Schrödinger, Erwin 28
Schulenburg, contele Fritz-Dietlof 486 – 487
Schultze, Walter „Bubi” 203, 333, 797
Schultze-Naumburg, Paul 203, 797, 891
Schulz, Paul 48, 843
Schuschnigg, Kurt von 671, 696 – 703, 707 – 709, 735, 869
Schwanenwerder 442
Schwarz, Franz Xaver 316
Schweimt & r Kreisblatt 165
Schwerin von Krosigk, Lutz 240, 641
Scott, Sir Walter 11, 178
Secker şi Warburg (editură) 601
Seldte, Franz 360, 392
Sembach, Emil 50
Serviciul de Siguranţă al SS [*Sicherheitsdienst* sau SD) 67, 624 – 626, 645, 712, 727, 731 773 – 774, 782, 808, 811

Sethe, Paul 160
Seyss-Inquart, Arthur 697, 700 – 704, 869
Shakespeare, William 180
Shanghai 647
Shirer, William 141 – 142, 620, 684, 702, 726, 729, 759, 786, 858, 866 – 867, 870, 872 – 873, 876 Sibelius, Jean 224
Siberia 81
Siegerland 316
Siemens, Georg von 65, 376, 432.
482, 501, 512, 844, 91 Signac, Paul 197
Silezia 46, 50, 465, 478, 511, 578.
751, 754
Silverberg, Paul 408 Simon, John 680 Six, Franz 66
Solmitz, Luise 11, 52 – 53, 56, 127 – 128.
140, 235, 544, 616 – 618, 623, 633, 650, 676 – 677, 684, 714, 728 – 729, 759 – 760, 772, 784 – 785, 802, 848, 858, 860, 863, 866 – 867, 871, 873, 876
Solmitz, maior Friedrich 616, 650, 728, 760
Sonnemann, Leopold 160 – 161 Sonthofen, castel, Bavaria 314, 316 Sotke, Fritz 175, 792
Spahn, Martin 333
Spania 78, 688 – 689, 696, 700, 748
Speer, Albert 104, 204 – 208, 232, 438, 442, 509, 530, 619 – 620, 661, 663, 708, 760, 798, 800, 811, 844, 847, 858, 864
Sperrle, general Hugo 690, 700 Spilker, Inge 503
Spoerl, Heinrich 182
Sproll, episcop Joannès 128, 784 SS (*Schutzstaffel*} 34, 37, 39, 42, 44.
46 – 47, 49 – 51, 59, 64 – 69, 84, 86.
89 – 90, 96 – 99, 101, 103 – 109, 111 – 114, 118, 131, 133, 141, 144, 154, 190, 199, 205, 227, 249, 257, 263, 278 – 279, 282 – 283, 308 – 311, 334, 337 – 338, 343, 370, 386, 419 – 420, 435, 439 – 440, 452, 454 – 456, 484 – 486, 489 – 490, 504, 510, 527, 530, 543, 546, 552, 566 – 567, 576 – 580, 584, 586 – 587, 598 – 599, 604, 625 – 627, 629 – 631,

638, 645, 670 – 671, 674, 697, 702 – 703, 708 – 713, 727, 731 – 732, 737, 748, 754 – 755, 765, 771 – 774, 779 – 780, 783, 786, 789, 808, 811, 860, 871
Stäbel, Friedrich Oskar 441 Stade, nordul Germaniei 471 Stalin, Iosif Vissarionovici 80 – 81, 231.
286, 406, 447, 544, 569, 746 – 749, 752, 776, 801, 874 – 876
Stark, Johannes 336 – 340
Statele Unite ale Americii 14, 59, 114, 151, 219, 357, 396 – 397, 434.5 + 6, 559, 581, 618, 647, 653, 657
Staţiunea Prora, insula Rügen 509 – 510 Stauffenberg, locotenentul Glaus von 55, 772
Stauss, Emil Georg von 416 – 417 Steed, Henry Wickham 161 Steinbeck, John 178 Steinhäust, Otto 708 Stelling, Johannes 34 Stemberger, Dolf 161, 803 Stettin (azi, Szczecin, Polonia) 96, 110 Stiria, Austria 697, 706 Stoeckel, Walter 347 Stralsund 413
Strasser, Gregor 22, 48 – 50, 60, 68.
361, 498
Strasser, Otto 49, 185
Straubing 556
Strauss, Richard 157, 209 – 212, 217, 224, 226 – 227, 611, 619, 798 – 799, 854, 856, 863
Stravinsky, Igor 216, 221 Streicher, Julius 117, 164, 229, 289.
291, 498, 584, 586 – 588, 590, 853 Stressemann, Gustav 667 – 668 Stuckart, Wilhelm 736 Stuckenschmidt, Hans-Heinz 216 Stuttgart 430, 437, 632, 772, 774.
778, 787 – 791, 799 – 800, 804.
808, 821 – 822, 824 – 826, 829 – 831, 833 – 835, 839, 843 – 844, 850, 856 – 857, 865, 868, 871
Suedia 559, 746
Suhr, Otto 161, 778
Ş
Şantierul naval Vulkan, Stettin 96 Şcoala Reichului a NSDAP Feldafing
316

Şostakovici, Dmitri 232
T
Tack (firmă de pantofi) 432, 837 Teschen, Cehoslovacia 733 Tessenow, Heinrich 205, 207 Thälmann, Ernst 75, 84 – 85, 101, 776 Thieme, Emma 87
Thierack, Otto-Georg 84 – 85 *Tkingspiel* („joc de întâlnire”) 180, 793
Thomson, Joseph John 335
Thyssen, Fritz 406 – 408, 833
Tietz, Hermann 414 – 417
Tietz, Leonard 415 – 416
Tietz, Oscar 414 – 415
Tietz, Ursula 416 – 417
Times, The (Londra) 229, 812, 853, 858, 872
Tineretul Hitlerist 134, 178, 263, 268, 277, 288, 298 – 303, 306 – 309, 313, 317 – 318, 470, 530, 542, 564, 576, 587, 633 – 634, 676, 765, 815
Tobis, companie de film 149
Todt, Fritz 353 – 355, 359, 369, 482, 721, 824
Toscanini, Arturo 209
Trapp, Max 224, 813 – 815, 817 – 818 Trecătoarea Brenner 672, 789.
792 – 793, 796, 845 Tremel-Eggert, Kuni 181 Treuchtlingen 632, 638 Trier 520
Triumph des Willens (*Triumfal voinţei*) (film) 143 – 144, 233, 237, 619, 786
Troost, Paul Ludwig 202, 204, 206, 232, 797
Trossingen, Suabia 230 – 231
Trott zu Solz, Adam von 722 Trunk, Hans 556
Turcia 409, 746
U
Ucraina 80, 461
Ucraina Subcarpatica 734, 741 Ulbricht, Walter 77 – 78
Ungaria 216, 655 – 656, 665, 710, 725, 734 – 735, 738, 741, 746, 761
Ungewitter, Richard 437

Uniunea Sovietică *vezi* Rusia Universal, companie de film 148 Universitatea Heidelberg 320 – 321, 323, 331, 335, 345, 488, 493, 559, 820 – 821, 823, 435
Universitatea Jena 334
Universitatea Kiel 321, 334
Uzinele ăkoda 720
V
Valtin, Jan 777, 781
van der Lubbe, Marinus 23, 82 – 84, 241
Van Gogh, Vincent 190, 197 – 198
Vatican 261
Veneţia 43, 144, 180, 669
Verdi, Giuseppe 224
Versailles, Tratatul de la (1919) 18, 21, 35, 38, 204, 241, 310, 344, 373, 492, 664, 677, 683, 725, 740, 758, 767
Viena 28, 103, 202, 222, 525, 624, 669 – 672, 698, 700, 702, 704, 706 – 711, 713 – 714, 790, 800, 869 – 871
Viemstein, Theodor 556
Vlaminck, Maurice 198
Volkswagen (Maşina Poporului; înainte, maşina „Putere prin Bucurie") 358 – 359, 370, 411, 477, 533, 845
Vossische ei lung 162
w
Wăckerle, Hilmar, comandant de lagăr 96 – 97
Wagner, Adolf 45, 237
Wagner, Cosima 222 – 223
Wagner, Gerhard 347 – 348, 483, 560
Wagner, Richard 157, 188, 210, 218, 221 – 224, 232, 611, 696
Wagner, senator Robert 434, 699.
Wagner, Siegfried 223
Wagner, Winifred 223, 568, 800 Walter, Bruno 28, 209
Wandervogel 299
Wanne-Eickel 522
Wannsee 206
Warburg, Frederic 601

Warburg, Max 426
Warnemünde 523
Warner Brothers, companie de film 148
Wartenburg, contele Peter Yorck von 722
Washington, D.C. 208, 774, 806
Webern, Anton von 216, 228, 800 Wedekind, Frank
14
Weill, Kurt: *Opera de trei parale* 214
Weiss, Wilhelm 783, 786, 798, 817, 844, 853 – 854
Weizsäcker, Ernst von 722, 726, 745, 747, 872, 876
Wenger, Alois 504
Werner, Paul 95
Wertheim, Abraham 413 – 414, 416 – 418, 431
Wertheim, Georg 416 – 417
Wertheim, Ida 412, 417
Westdeutscher Beobachter 498, 801
Westerplatte (peninsulă, Danzig) 755
Westfalia 246, 254, 358, 418, 431, 511, 586, 678
Westheim, Paul 206, 798
Wildenstein, Daniel 198
Wilhelm al II-lea, Kaizerul 13, 15.
17, 27, 38, 56, 145, 340, 407, 438, 455, 535, 761
Wilhelm, *Kronprinz* 455
Wilhelm, prinţ de Hesse 456 Wilmersdorf 125
Wilson, preşedinte Woodrow 657
Wilson, Sir Horace 726
Windsor, duce şi ducesă de 503
Wisliceny, Dieter 605
Wismar 288, 812
Witzleben, general-maior Erwin von
55, 722
Wochenschau 150
Wöhrmeier, primar 467
Wolfen 523
Wolfenbüttel, închisoarea 282, 778
Wolff, Otto 164, 423
Wollheim, Gerd 164, 423

Woolworth’s 414
Woyrsch, Udo von 50, 578
Würm, episcop Theophil 247, 253, 809
Württemberg 253, 272 – 273, 436, 609, 625, 804, 809, 835
Würzburg 111, 331, 816, 819
Z
Zidul de Vest (Linia Siegfried) 379, 481, 520, 522 – 523
Ziegler, Adolf 192, 197 – 199, 201
Ziegler, Hans Severus 213 – 214, 799
Ziegler, Wilhelm 399
Zillig, Winfried 217
Zöberlein, Hans 181
Zürich 837, 875
Zweig, Arnold 171, 799
Zweig, Stefan 211 – 212

rităţii a rabinului Paul” din Noul Testament. A mai declarat că spiritul creştinismului e strâns legat de spiritul nordic. Crucea, de asemenea, a mai adăugat el, era un simbol evreiesc, inacceptabil în cel de-al Treilea Reich.17 Dar acest discurs nu a scăpat de critici. Deşi conservatoare din punct de vedere politic, o mare parte a clerului protestant era de părere că religia, şi nu rasa, trebuia să fie piatra de fundaţie a adeziunii la biserică. Aceştia erau din ce în ce mai îngrijoraţi că rapida nazificare a Bisericii